سمکۆ

(ئیسماعیل ئاغای شوکاک)

و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد

هەواڵنامەی کتێب
&
KURD ARSHIV

نووسینی: محمد رسول هاوار

APEC

سمکۆ

(ئیسماعیل ئاغای شوکاک)

و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد

نووسینی: محمد رسول هاوار

چاپخانەی ئاپێک

سمکۆ

(ئیسماعیل ئاغای شوکاک)

و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد

نووسینی: محمد رسول هاوار

چاپخانەی ئاپێک
سوید ـ ستۆکهۆڵم
ساڵی ١٩٩٥

سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک)

پێشکەشە بە گیانی شەهیدانی رێگەی خەبات و
تێکۆشانی کورد لە پێناوی دیموکراتی و ئازادی و
سەربەستی و مافی چارەنووسی
میللەتی کورددا .

ـ هاوار ـ

ناوەرۆک

بەشی یەکەم

پێشەکی 13

بەشی دووەم 21

ناوچەی ژوورێ رۆژئاوای کوردستانی ئێران و کێشە لەسەر ئەو ناوچانە: 23

یەکەم: کوردەکانی ئەو ناوچانە و شوێنی کوردە نیشتەجێبووەکانی ئەو ناوچانە.

دووەم: کێشە لەسەر ئەو ناوچانە. 42

بەشی سێیەم:

کورتەباسێکی مێژوویی دەربارەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە و ئازربایجان. 71

بەشی چوارەم:

بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد: 85

یەکەم: مێژووی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد لەو ناوچانەدا. 87

دووەم: سەرکردەکانی بزووتنەوەی نەتەوایەتی لەو ناوچانەدا. 101

١- بزووتنەوەی بدرخان پاشا. 101

٢- بزووتنەوەی شێخ عبیداللەی نهری. 111

٣- بزووتنەوەی شێخ عبدالرزاق بدرخان 146

بەشی پێنجەم:

شەڕی یەکەمی جیهانی و هەڵوێست و ڕووداوەکان لەو بەشەی کوردستاندا. 171

بەشی شەشەم:
مشروطیەی ئێران لە ساڵی ١٩٠٦دا و ڕاپەڕینی جەنگەلییەکان و دەوری کوردی کوردستانی ئێران. 187
بەشی حەوتەم:
ئێلی شوکاک و بنەماڵەی سمکۆ: 207
یەکەم: عەشیرەتی شوکاک. 209
دووەەم: بنەماڵەی سمکۆ: 220
ا ـ اسماعیل ئاغای باپیرە گەورەی سمکۆ. 224
ب ـ علی ئاغا (علی خان)ی کوڕی اسماعیل ئاغا و باپیری سمکۆ. 226
ج ـ محمد پاشای شوکاک (باوکی سمکۆ) و جعفر ئاغای کوڕی محمد پاشا. 229
بەشی هەشتەم:
اسماعیل ئاغای شوکاک (سمکۆ)... دەرکەوتنی و بەناوبانگبوونی سمکۆ و تەقەلای کوشتنی لە لایەن ئێرانەوە: 251
یەکەم: دەرکەوتن و بەناوبانگبوونی سمکۆ. 251
دووەەم: تەقەلای ئێران بۆ کوشتنی سمکۆ بە بۆمبا (نارنجۆک). 285
بەشی نۆەەم:
چالاکیی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەریتی سمکۆ: 289
یەکەم: قۆناغی یەکەمی چالاکیی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەریتی سمکۆ بە هاوکاریکردنی عبدالرزاق بدرخان. 295
دووەەم: قۆناغی دووەەمی چالاکیی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەریتی سمکۆ لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی. 298
بەشی دەەەم:
پێوەندی سمکۆ لەگەڵ وڵاتاندا: 303

١- پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ روسی قیصری و سۆڤێتدا. 306

٢- پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ ئینگلیزەکانا لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی و بەر لە شکاندنی لە شەڕەکانیا لەگەڵ ئێران و تورک. 311

٣- پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و تورکە کەمالییەکاندا. 341

٤- پێوەندی سمکۆ لەگەڵ کوردەکانی خواروو کوردستاندا. 347

بەشی یازدەهەم:

کێشەی سمکۆ و ئاسوورییەکان. 363

یەکەم: هۆی هاتنی ئاسوورییەکان بۆ ژووری ڕۆژئاوای کوردستانی ئێران و ئازربایجان و چۆنێتی نیشتەجێبوونیان لەو ناوچانەدا. 369

دووەەم: هۆی تێکچوونی سمکۆ و ئاسوورییەکان و هۆی کوشتنی مارشمعون. 376

سێهەم: چۆنێتی کوشتنی مارشمعون. 390

چوارەم: هێرشی ئاسوورییەکان بۆ سەر سمکۆ دوای کوشتنی مارشمعون. 398

پێنجەم: گواستنەوەی ئاسوورییەکان لە لایەن ئینگلیزەکانەوە بۆ همدان - بەقوبە - و لەوێوە بۆ ناوچەی بادینان لە ژووروی کوردستانی خواروودا. 407

بەشی دوازدەهەم:

هۆی تێکچوونی سمکۆ لەگەڵ ئێرانییەکاندا. 413

بەشی سیازدەهەم:

شەڕەکانی سمکۆ: 421

أ- شەڕەکانی سمکۆ لەگەڵ ئێراندا بەپێی سەرچاوەکان (کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەکانی ئێران). 423

یەکەم: سەرەتای شەڕەکانی سمکۆ لەگەڵ ئێراندا. 426
دووەەم: شەڕی مهاباد و داگیرکردنی. 434
سێیەەم: شەڕەکانی تری سمکۆ هەتا شکاندنی. 475
ب- باسی شۆڕشەکانی سمکۆ لە دوکیومێنتەکاندا. 531
ج- باسی شۆڕشەکانی سمکۆ لە ڕۆژنامەکانی خواروی کوردستاندا. 540
بەشی چواردەەم:
شکانی سمکۆ لە شەڕەکانیا لەگەڵ ئێران و تورکیا و سەرەنجامی ئەو شکاندنە. 547
بەشی پازدەەم:
پێوەندیکردنی سمکۆ بە ئینگلیزەکانەوە لەدوای شکاندنی بەرامبەر بە ئێران و تورکیا و هاتنی بۆ خواروی کوردستان. 561
یەکەم: هاتنی سمکۆ بۆ خواروی کوردستان. 565
دووەەم: چوونی سمکۆ بۆ سلێمانی بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ شێخ مەحموودا. 580
بەشی شازدەەم:
بەجێهێشتنی سلێمانی لە لایەن سمکۆوە و چوونی بۆ تورکیا و لەوێوە بۆ سەر سنوورەکانی ئێران و عێراق و تورکیا. 603
بەشی حەڤدەەم:
چوونی سمکۆ بۆ شنۆ بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ ئێرانیەکاندا و کوشتنی لە لایەن ئێرانییەکانەوە. 635
بەشی هەژدەەم:
هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ. 669

بەشی یەکەم

پێشەکی

نووسینی پێشەکییەک کە بۆ ئەم باسەی سمکۆ بشێ، شتێک نەبوو کە بتوانم هەر لەسەرەتاوە ئامادەی بکەم بەڵکو هێشتەوە بۆ کاتی دواپاکژکردنی ئەو سەرچاوانەی دەربارەی سمکۆ دواون. لەبەر ئەوەی لە بەشەکانی ئەم کتێبەدا، لە هەر یەکێکیانا لە شوێنی خۆیدا و لە باسی خۆیدا بە پێی ئاگاداری و بۆچوونی خۆم سەرنجی خۆم دەربارەی سەرچاوەکان دەربڕیوە، بۆیە لێرەدا بە پێویستم نەزانی هیچ جۆرە سەرنجێک دەربارەی ئەو سەرچاوانە پێشکەش بکەم.

هەر لەسەرەتاوە دەمزانی کە نووسینی ئەم باسەی سمکۆ ماندووبوونێکی زۆر زۆری ئەوێ چونکە بزووتنەوە و شۆڕشەکانی سمکۆ و بار و هەڵوێستی ئەو ڕۆژانەی کە ئەو شۆڕشەکانی تیایاندا کردبوو ئەوەندە ئاڵۆز و پێکاهەڵچووبوون کە بەئاسانی مرۆڤ چوارچێوە و سنووری بەشەکانی بۆ دەسنیشان ناکرێ و لەپاش دەسنیشانکردنی ئەو سەرچاوانەی کە بە پێویستم زانی ئامادەیان بکەم، بۆم دەرکەوت ئەو باسانەی لەو سەرچاوانەدا هەن بەشێکی زۆریان باسەکانیان بە شێوەیەکی ئەوەندە ئاڵۆز و پێکاهەڵچوو تۆمارکراوە لەبەر ئەوەی بژارکردنیان و جیاکردنەوەیان و دابەشکردنیان بەسەر بەشەکانی ئەم کتێبەدا گەلێک کۆسپیان ئەهێنایە بەردەمم، لەبەر ئەوە بەناچاری بڕیارم دا کە هەندێک لەو ڕووداو و بەسەرهاتانەی کە لەو سەرچاوانەدا باسکراون منیش لە چەند شوێنێکی ئەم کتێبەدا هەندێ جار هەندێکیان دووبارە بکەمەوە بۆ ئەوەی زنجیرەی بەشەکان لێک نەپچڕێن و ئەڵقەکانی بەشەکانی ئەم کتێبە بەپێی ئەوە ببەستمەوە بەیەک کە ئەمەش کارێکی ئاسان نەبوو.

بێگومان ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی سمکۆ وەنەبووبێ هەمووی هەر بەرهەم و زادەی سمکۆ بووبێت و ڕووداو و بەسەرهاتەکانی هەر لە خۆیانەوە هەڵنەقوڵاون و هەمووی لە سمکۆ و لە زەمانی سمکۆوە دەستی پێ نەکردووە، بەڵکو بەر لە سمکۆ زنجیرەیەک بەسەرهات و ڕووداو و ڕاپەڕین و شۆڕشێکی زۆر ڕوویداوە و کە سمکۆ بووە بە دەسەڵاتدار و لە ناوچەکەی خۆیدا جڵەوی شۆڕش و ڕاپەڕینی سەردەمی خۆی گرتووە بە دەستیەوە گەلێک بەسەرهاتی مێژوویی بەر لە خۆی، سمکۆی بەرەو ئەوە پاڵ پێوەنابوو کە زنجیرەی ئەو بەسەرهات و ڕاپەڕین و شۆڕشانەی بەر لە خۆی تەواو بکات.

له نووسینی ئەم کتێبەدا منیش بۆ ئەوەی ناوڕێک لەو ڕووداو و باسە میژوویانەی بەر لە سمکۆ بدەمەوە و پوختە و کاکڵەی ئەوانە پێشکەشی خوێندەوارانی بەڕێزی بکەم، وام بە باش زانی بەوە دەست پێ بکەم کە باسێکی ناوچەی ئازربایجان و موکریان و نیشتەجێبووەکانی ئەو ناوچە و کێشەی دەوڵەتان لەسەر کوردستانی ئێران و بزووتنەوەی نەتەوایەتی و هەندێک لە شۆڕشەکانی ئەو ناوچانە بەر لە سمکۆ و ئەو هەل و مەرجانەی کە شەڕی یەکەمی جیهانی بۆ سمکۆیان ڕەخساندبوو باس بکەم، ئەوسا بچمە سەر باسی سمکۆ و عەشیرەتی شوکاک و شۆڕشەکانی سمکۆ و شکاندنی و ئاوارەبوونی هەتا ئەو کاتەی لە ساڵی ١٩٣٠دا لە شنۆ لە لایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە شەهیدکرا.

نووسینێکی تێر و تەسەل دەربارەی سمکۆ، هەروەکو ئەوەی شێخ مەحموود شتێک بوو لە مێشکما پەنگی خواردبووەوە و خستمیە سەر سەودای ئەوەی کە شتێک دەربارەی سمکۆ بنووسم، بەتایبەتی لە کاتی نووسینی دوو بەرگەکەی کتێبی شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی کوردستاندا وردە وردە باسەکەی سمکۆم لەو سەرچاوانەوە بۆ ڕوون ئەبووەوە کە بۆ کتێبەکەی شێخ مەحموود سوودم لێ وەرگرتبوون. هەر لە کتێبەکەی شێخ مەحموود بوومەوە، دەستم کرد بە کۆکردنەوەی ئەو سەرچاوانەی کە بە بیرما دەهات بۆ ئەو باسەی سمکۆ پێوست بوون.

لە کتێبخانەی جامعەی لندن (ساواس) گەلێک کتێبی فارسی و ئینگلیزی دەسگیر ئەبن کە لەوانەدا باسی سمکۆ و شۆڕشەکان سمکۆیان کردووە کە بێگومان زۆربەی کتێبە فارسییەکان بە پێنووسێکی پاک و ئەمین نەنووسراون و زۆریان پڕن لە ژەنگ و ژاری شۆڤێنێتی و قین بەرامبەر بە سمکۆ و بە شۆڕشەکانی بە شێوەیەکی تایبەتی و بەرامبەر بە کورد و کوردستان بە شێوەیەکی گشتی، بۆیە بە ئەرکی سەرشانی خۆمم زانی کە هەوڵی ئەوە بدەم لە ڕێبازی نووسینی ئەو سەرچاوانەدا سەرنجی خۆم بەرامبەریان دەربببڕم و بەراوردی درۆکان هەندێکیان بکەم و بەپێی توانا بەڕەچیان بدەمەوە.

لێرە لە لندن، هەروەکو برادەرانی کوردی ئێران ئەڵێن لە ئینگلستان، برای بەڕێزم مامۆستا ئەنوەر سوڵتانی و لە شاری سقز برای خۆشەویستم مامۆستا محمدی حمەباقی ئەوەی کە دەستیان کەوتبوو دەربارەی سمکۆ بەسوپاسەوە بۆیان ناردووم لەگەڵ چەند سەرنجێکی بەسوود و بەنرخی خۆیانا.

هەروەها برادەرانی بەڕێزی وەکو کاک عمری فاروقی لە سقز و کاک ئەحمەدی شەریفی لە سابلاغ، ئەوانیش دووبارە بەسوپاسەوە ئەوەی دەستیان کەوتبوو دەربارەی سمکۆ بۆیان ناردم، بێجگە لە بەرهەمەکانی خۆیان کە هەر یەکەیان لە شوێنی خۆیدا لێیان دواوم. بەداخەوە رێگەی پۆستەی بغداد قوڕی پیادا دراوە بۆیە مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم وەکو بۆ کتێبەکەی شێخ مەحمود یەک لەدوای یەک سەرچاوەی بۆ ئەناردم، بۆ ئەمە دەست و دەمم نەیگەیشتێ، ئەگەر وا نەبووایە لەو و لە مامۆستایان دوکتۆر کەمال مەزهەر و مامۆستا ڕۆژبەیانی کە هەردووکیان شارەزای نەو سەرچاوانەن گەلێک سەرچاوەی ترم دەست دەکەوت.

هەر چۆنێک بێت، لەو سەرچاوانەی کە لە پاشکۆی نەم کتێبەدا باسمکردوون، بۆ هەر یەکێکیان ژمارەی زنجیرەی سەرچاوەکەم لەو لیستەی سەرچاوانەدا دەستنیشان کردووە لە هەر شوێنێکی کتێبەکەدا کە پێویستی بە ناوهێنانی نەو سەرچاوانە بووبێت ژمارەکەیم لە کەوانەدا داناوە و ئیتر پێویستی نەکردووە هەموو جارێک بە دوورودرێژی باسی شوێنی چاپ و ساڵی چاپکردنی نەو سەرچاوەیە لە پەراوێزی نەو لاپەڕەیەدا دووبارە بکەمەوە.

وا بەپێی نەو سەرچاوانە نەوی پێویستم پێ بووبێت کوڵبڕێرم کردوون و هەر باسەم لە شوێنی خۆیدا تۆمارکردووە.

مامۆستا کەریمی حسامی لەو باسەیدا کە بۆ سمکۆی تەرخان کردووە گلەیی لە نووسەرانی کورد کردووە و ڕەخنەی لێگرتوون کە بایەخیان نەداوە بە سمکۆ و هەوڵ نەدراوە دەربارەی سمکۆ شتێک بنووسرێت. لەڕاستیدا کاک حسامی زۆر ڕاستی کردووە و ئێجگار باشی بۆ چووە، بەڵام ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە نەک هەر تەنها بەرامبەر بە سمکۆ کەمتەرخەمی کراوە، بەڵکو گەلێک باسی گرنگی تریش هەیە پشتگوێ خراوە لەوانەی کە پێوەندی بە بزووتنەوەی نەتەوایەتی هەیە لە کوردستانی ئێراندا، بۆ نموونە: تا ئێستا باسێکی تێر و تەسەل دەربارەی ژیانی شەهیدی کۆماری مەهاباد قازی محمد نەکراوە و وا تازە لەم دواییەدا چەند کتێبێک دەربارەی کۆماری مەهاباد نووسراوە وەکو ئەوەی کاک کەریمی حسامی و نەوەی مامۆستایان نوشروان مصطفی بە ناوی (حکومتی کوردستان) چاپی ساڵی ۱۹۹۳ و کۆماری مەهاباد نووسینی کریمی حسامی و گۆڤاری نیشتمان نووسینی دوکتۆر جمال نەبەز، ساڵی ۱۹۸۵ و دەوڵەتی جمهوری کوردستان نامە و دوکیومێنت بەرگی یەکەم، ئامادەکردنی مامۆستا محمود ملا عزەت، چاپی سوید ساڵی ۱۹۹۲ و

کۆماری میللی مەهاباد و هەروەها ئەو کتێبەی (کورد و عجم)ی کە بە ناوی صالح محمد امین سالّی ۱۹۹۲ چاپ کراوە.

ئەوەی کاک حسامیم لە ڕۆژێکدا هاتەوە بیر کە لە سالّی ۱۹۹٤دا بە یادی کۆماری مەهاباد لە مەڵبەندی ڕۆشنبیری کورد لە لندن کۆڕێک بەسرا، لەو ڕۆژە پیرۆزەدا کە پێویست بوو هەموو برادەرانی کوردی ئێران لەو کۆڕەدا بەشداری بکەن و ئامادە بن و هەر هیچ نەبووایە ۳۰-٤۰ کەسێکیان بهاتنایە، بەڵام بەداخەوە جگە لەو برادەری کە ئەو کۆڕەی ڕێک خستبوو و برادەرێکی خۆشی ئێتر کەسی تریان نەهاتبوون، لە بەشەکانی تری کوردستانەوە شوێنەکەیان پڕکردبووەوە کە بۆ ئاگاداریش ئەو ڕۆژە ڕۆژی یەکشەمە بوو، ڕۆژی کار و فرمان نەبوو کە وەکو برادەرانی کوردی ئێران خۆیان نەڵێن کەس لەو ڕۆژەدا خەریکی (پوول) پەیداکردن نەبوو، لام وایە وەکو بۆ ئاهەنگەکانی گۆرانیبێژە فارسییەکان ئەچن و بلیت نەبڕن و چەند (پۆند)ێکیش ئەدەن ئەیانتوانی لەو ڕۆژە پیرۆزەشدا ئامادەبوونایە.

بەکورتی ئێمە هەموو لایەکمان کەمتەرخەمین و حساب بۆ ئەوە ناکەین کە دوژمنانی کورد، بەتایبەتی نووسەرە فاشیستەکانی فارس هەر لە کۆنەوە سەدان کتێبیان چاپ کردووە و ئێمڕۆش لەژێر پەردەیەکی تردا لەو جۆرە کتێبانە چاپ دەکرێن و بڵاودەکرێنەوە کە نووسەرەکانیان سەدان درۆ و دەلەسەیان بۆ کورد و بۆ بزووتنەوەی کورد و بۆ ڕابەرانی کورد هەڵبەستووە و بە هەموو جۆرێک هەوڵیان داوە ناوی گەورەپیاوانی کورد و شۆڕشەکانی کورد بزڕێنن و قارەمانێکی کۆڵنەدەری وەکو سمکۆ لە سەدان سەرچاوەی فارسیدا ناوی بە خراپ براوە و تەنها بە چەتە و ڕێگر و تاڵانیکەر و پیاکوژ باسیان کردووە و تاقە نووسەرێکیان چاوی بەرایی نەهێناوە کە دانی خێر بە سمکۆ و بە شۆڕشی کورددا بنێت و ئەو هەموو تاوان و ڕاووڕووت و چەساندنەوە و بەرتیلخواردن و ڕووتاندنەوەی کە کاربەدەستانی ئێران بەرامبەر بە کورد کردوویانە و مافی کوردیان خواردووە و پێشێلکردووە کە کورد بەرامبەر بەوە ناچار بووە بێزاری خۆی دەربببڕێ و ڕاپەڕێ و شۆڕش بکات، ئەمانە هیچی حسابی بۆ نەکرواە، بۆیە برادەرانی کوردی ئێرانی فارسیزان پێویستە لەسەریان بەو کتێبە فارسییانەدا بچنەوە و ئەگەر لە ئێرانیش ماوەی ئەوەیان نەبێت لە دەرەوەی وڵات بە سەدان ڕۆشنبیریان هەیە کە هەندێکیان فارسییەکەیان لە نووسینی کوردی باشترە و لە ئەرشیفی کتێبخانەکانەی دەرەوەدا سەدان کتێب و دۆکیومێنت (وەکو خۆیان پێی ئەڵێن اسناد محرمانه) هەیە کە پڕن لە باس و بەڵگەی

بەنرخ کە بتوانن بەرپەرچی ئەو درۆ و دەلەسانە بدەنەوە کە نووسەرە فاشیستەکانی ئێران دەربارەی کورد چاپیان کردووە و چاپی ئەکەن.

هەر چۆنێک بێت، ناڵێم من شتێکی گرنگم کردووە لەم کێبەدا، بەڵام هیوادارم وەکو کوردێک ئەرکی سەرشانی خۆم بەجێ هێنابێت و ئومێدەوارم ببێتە هاندەرێک بۆ نووسەرانی برادەرانی کوردی ئێران، ئەوەی من لەم باسەدا بۆی نەچووم و ئەوان لەبەر ئەوەی لە من شارەزاترن لەو ڕووەوە هەر یەکە لەلای خۆیەوە بە کتێبێک، کتێبۆلکەیەک، باسێکی ناو گۆڤار و ڕۆژنامە ئەم باسە فراوانتر بکەن و هەوڵ بدەن باسێکی تێر و تەسەل لەسەر ڕێبازێکی زانیارانە دەربارەی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد لە کوردستانی ئێراندا بە شێوەیەکی گشتی یا باسی شۆڕشێک لە شۆڕشەکانی پێشکەش خوێندەواران بکەن و لە هەمووی گرنگتر ئیمڕۆ ئەوەیە کە هەوڵ بدرێ بە زمانەکانی بێگانە وەکو چۆن دوکتۆر کەمال مەزهەر چەند کتێبێکی بە عەرەبی دەربارەی شۆڕشەکانی کورد و باسی کوردستانی ئێران نووسیوە و دوکتۆر جەمال نەبەز بە ئەڵمانی (کوردستان و شۆڕشەکەی)، کاک مصطفی قەرەداغی بە ئینگلیزی لە ئەمریکا (Kurdistan Times)یان نووسیوە، گەلێک باسی گرنگی تر هەیە کە پێویستە هەوڵ بدرێ بە زمانی بێگانە بنووسرێت و چاپ بکرێ و بڵاو بکرێتەوە.

بەداخەوە ئێستەش لای هەندێک کەس وایە کە خەبات تەنها هەر بە چەکی ناو سەنگەرەکان ئەکرێت... ڕاستە شۆڕشی چەکدارانە پێویستە، بەڵام چەکێکی کاریگەری تر هەیە کە ئێمە زۆر دەمێکە پشتگوێمان خستووە، ئەویش ئەوەیە کە بە نووسین و لە ڕێگەی ڕۆشنبیری و چاپەمەنییەوە نەمانتوانیوە کێشەی کورد و باسی کورد و مافی ڕەوای کورد و باسی پارچەپارچەکردن و داگیرکردنی کوردستان لە میلەتان بگەیەنین و میللەتانی تر بەزۆری لە گۆشەی سەرچاوە بێگانەکانەوە وەکو کتێبەکانی ئیگڵتن و ئادم شمیت و گەلێکی ترەوە سەیری میللەتی کورد ئەکەن و خۆمان توانای ئەوەمان نەبووە کە پەژارە و خەم و ناسۆری ناو قوواڵیی دڵی میللەتەکەمان بۆ میللەتان ڕوون بکەینەوە کە ئەمە ئەرکێکی نیشتمانی زۆر پیرۆزە و هیچی لە شۆڕشی چەکدارانە کەمتر نییە و لەوە زیاتر نابێت کەمتەرخەمی تیادا بکرێت.

لێرەدا ئەگەرچی لە باسەکەش لامان ئەدات، بەڵام وەکو هەموومان ئەزانین

شۆڕشی میللەتی کورد لە هەموو بەشەکانیا بریتیە لە زنجیرەیەک... هەر لایەک لەو بەشانە تووشی ناڕامی و نوشوستی و شکستی بێت کار ئەکاتە سەر بەشەکانی تر هەروەکو چۆن ئێش و ئازاری ئەندامێکی لەش ئەبێتە هۆی ئێش و ئازاری هەموو لەش، بەو پێیەش دەرد و ناخۆشی و کەساسی و شکاندن و کپکردنەوەی شۆڕشی لایەک لە بەشەکانی کوردستان کار ئەکاتە سەر هەموو بەشەکانی تر... ئیمڕۆ لە کوردستانی تورکیادا بزووتنەوەی نەتەوایەتی کارێکی زۆر گرنگە و بوومەلەرزەی ڕاپەڕینی کوردی کوردستانی تورکیا بەشێکی لە ڕۆژنامە و گۆڤار و هەواڵەکانی ڕۆژانە داگیرکردووە، بەڵام لام وایە شانبەشانی ئەو خەباتەش، خەباتێکی تر زۆر پێویستە کە بەداخەوە ئەوە لە بەشی کوردستانی تورکیادا لە هەموو بەشەکانی تر کەمتەرخەمی تیادا کراوە...

لام وایە تەنها هەر بە بڵاوکردنەوەی چەند هەواڵێکی چەپڕەوانە ئەو ئەرکە گرنگە بەجێ ناهێنرێ دەربارەی شۆڕشی تورکیا بەبێ ئەوەی کە بایەخ بدرێت بە بڵاوکردنەوەی گەلێک باس و کتێب لەناو گۆڤار و ڕۆژنامەکانا...

بەڵێ ڕاستە کوردی تورکیا تا ئێستە لەناو وڵاتدا بوار و ماوەی ئەوەی نییە کە هیچ جۆرە چالاکییەکی ڕۆشنبیری هەبێت، بەڵام ئەوەی ئێمە ئاگادارین لە دەرەوەی وڵات ژمارەیەکی ئێجگار زۆر کوردی کوردستانی تورکیا هەیە کە لە شوێنێکی وەکو ئەڵمانیادا ژمارەیان دەگاتە نیوملیۆن، کە ئەگەر تۆزێک کەمتەرخەمی نەکەن، نەک ساڵی جارێک بەڵکو هەموو مانگێک ئەتوانن شتێک دەربارەی کوردستانی تورکیا و میژووی ڕابووردووی میللەتی کورد چاپ بکەن و بڵاو بکەنەوە و ئەگەر خۆشیان ئەو توانایەیان نییە، لام وایە لەناو ئەو کۆمەڵگایانەی کە تیایا دەژین، بە زمانی ئەو شوێنە هەیە کە یارمەتییان بدەن، بەڵام بەداخەوە وا دیارە هێشتا ماویانە کە نرخی ئەو تەقەلادانە بزانن.

لە کۆتایی ئەم پێشەکییەدا داوای لێبووردن ئەکەم لە هەر هەڵەیەکی میژوویی یا کەموکوڕییەک کە بێتە پێش چاوی خوێندەواران و وەکو لە هەندێ لە نووسینەکانما بارەها باسی ئەوەم کردووە کە من هێشتا خۆم بە شوانێک ئەزانم لەناو کۆمەڵگای کوردەواریدا، کورد وتەنی: دیاری شوان یا شنگە یاخود هەڵەکۆکە، بۆیە هیوادارم برادەرانی کورد وەکو ئەو شوانە ئەم دیاریەم لێ قبوڵ بکەن.

هاوار

ـــ لندن ـــ ١٩٩٤/٦/١

بەشی دووهەم

ناوچەی ژووروی ڕۆژئاوای کوردستانی ئێران و کێشەی دەوڵەتان لەسەر ئەو ناوچەیە

هەروەکو لە پێشەکییەکەشدا ڕوونمان کردەوە، ئەم کتێبە بۆ ئەو بەشەی کوردستانی ئێران تەرخان کراوە کە ئەکەوێتە ژوورووی ڕۆژئاوای ئێران و کوردستانی ئێرانەوە کە حکومەتی ئێران بە بەشێک لە ڕۆژئاوای ئازربایجانی خواروویی ئەژمێرێ، بە ناوچەی موکریانیشەوە.

لەڕاستیدا کورد لەو ناوچانەدا لەبەر کەلێک هۆی مێژوویی لە زۆر شوێندا لەگەڵ ئازەرییەکانی ئەو ناوچانەدا تێکەڵ بووە کە باسکردنی ئەوە کارێکی زۆر دوورودرێژە و ئەمانباتەوە بۆ لاپەڕەکانی مێژووی نیشتەجێبوونی ئەو ناوچانە کە ئەوە دوورە لە باسەکەی ئێمەوە و چوونە بنج و بناوانی ئەو مێژووە کۆنە پێویستی بە زنجیرە کتێبێک هەیە کە ئەگەرێتەوە بۆ ساڵانی پێش زەردەشت و دوای زەردەشت و بۆ باسی ئەو هەموو ئەفسانانەی کە لە ئێران و تووران دواون تا ئەو قۆناغەی تورکمانەکان لە ناوەڕاستی ئاسیاوە هاتن و بەسەر ئەو ناوچانەی ئەو بەشەی کوردستاندا بەڕێنەوە بۆ ئەنادۆڵ و لە ئەرزروم نیشتەجێ بوون و دەوڵەتی عوسمانییان دامەزراند و هەندێکیشیان لەناو کوردنشینەکانی ژوورووی ڕۆژئاوای کوردستانی ئێراندا جێگیر بوون.

چ نووسەرانی بێگانە و چ نووسەرانی خۆمان هەر لە (شەرەفخانی بدلیسی)یەوە لە شەرەفنامەدا، هەتا نووسەرانی ئەم سەدەیە هەر یەکەیان بەپێی ئەو سەرچاوانەی لەبەردەستیان بووە باسی ئەو ناوچەیەی کردووە، بۆیە ئێمەش لەم باسەدا هەوڵ ئەدەین لە هەندێک لەو سەرچاوانە بدوێین و کورتەیەکی ئەو باسانە پێشکەشی خوێندەواران بکەین.

بۆ ئاسانکردنی باسەکە، وام بە باش زانی کە بیکەم بە دوو بەشەوە. یەکەم: باسی کوردە نیشتەجێبووەکانی ئەو ناوچەیە و عەشایرەکانی، دووەەم: کێشەی دەوڵەتان لەسەر ئەو ناوچەیە.

یەکەم: ناوچەی ژوورووی ڕۆژئاوای کوردستانی ئێران

ئەمین زەکی بەگی مێژوونووسی کورد و کوردستان لە بەرگی دووەەمی کتێبەکەیدا لە لاپەڕە (٥٧) دەربارەی ئازربایجان نووسیوێتی: "ئازربایجان لە کۆندا پێی وتراوە (میدیای بچووک) هەتا ئەو کاتەی (فرهادی چوارەم) کە ملکی

(اشکانی)یەکان بوە لە سالّی (٢٣) پێش میلادا داگیری کرد، بەو جۆرە اشکانیەکان سەربەخۆیی میدیای بچووکیان لەناوبرد ئەگەرچی نەیانتوانی بە هیچ جۆرێک هەستی سەربەستی و وریان پێ بەر بدەن و سەربەخۆیی ناوخۆیان هەر لەژێر سایەی چەند حکومەتێکی بچووکدا مایەوە کە ئەو حکومەتانە توانییان کاروباریان ببەن بەرێوە.

ئەمین زەکی بەگ لە هەمان لاپەرەدا ئەڵێ: "...بەڵام بەداخەوە شارەزاییەکی ئەوتۆ بە دەستەوە نیە دەربارەی ئەو اقلیمەی کورد لە چەند سەدەیەکی پێش اسلام و لە کاتی اسلامیشدا و ئەو بێ ئاگاداریە بە رادەیەکی ئەوتۆیە کە میژوونووسەکان و گەڕۆکەکانی عرەب خۆشیان نەیان توانیوە هیچ شتێک باس بکەن لەو ماوەیەدا لەبەر ئەوە ناتوانرێت هیچ تەقەلایەک بدرێت دەربارەی بەستنی ڕووداوەکانی پێش اسلام بەوانەی دوای اسلامەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەتوانرێت بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە لە ڕووداوەکان دواون بوترێ کە ئەو اقلیمە حکومەتێکی گەورەی سەربەخۆی تیادا دروست بوە کە توانیبوی کاروباری خۆی ببات بەرێوە کە ئەو ناوچەیە هەمیشە بوبو بە گورەپانی ئەو کێشە و شەرانەی لە نێوانی حکومەتەکانی ایران و دەوڵەتی ڕومانیدا ڕوی ئەدا (ڕۆمانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا).

دو کەس لەوانەی کە بایەخیان داوە بەو ناوچەیە ١- ابن خرداذبە ـ ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله‌ی فارس ـ بوە کە لە سالّی ٢٣٢ی هجریدا چوتە تەوریز لە کاتی ئەمارەتی (محمد الروادی)، و ٢- اصطخری بوە کە لە سالّی ٩٥١ میلادیدا کوچی دوایی کردوە و لە کاتی خویدا بە چاوی خۆی (تبریز و جبردان = دیخوارکان و اشنو) کە لەژێر حوکمی عشایری (الردینیە)دا بوە کە هاوچەرخی حکومتی (بنی الساج) بوە کە مرکزی شارەکەی (مراغە) بوە و لەپاشدا بوە بە (أردبیل=اردویل) هەمووی دیوە.

یاقوت الحموی لە کتێبەکەیدا (معجم البلدان) وتویەتی:

اقلیمی ازربایجان لەژێر چنگی تورکدا مایەوە هەتا (کەیخسرو)ی مەلکی ایران توانی بەسەر (افراسیاب)دا زال بێت و بیکوژێت...

ئەمین زەکی ئەڵێ: "بەڵام ئەوەی یاقوت الحموی ڕاست نیە کە وای وتوە و تەنها شتیکی ئەفسانەیی بوە چونکە زۆرباش ئەزانین کە افراسیاب ملکی (تورکستان) بوە

و به هیچ جوریک حاکمی ازربایجان نەبوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەوەی کە روونە ئەوەیە کە ولاتی میدیای بچووک لەژێر دەسەلاتی ئەو کوردانەدا بوە کە لە نەوەی (میدی)یەکان بون هەر لە زەمانی میدیاوە هەتا ئەو کاتەی تورکەکان بەرەو ڕۆژئاوا هاتن و دوای ئەوەش سلجوقیەکان لە سالّی (٤٢٠)م دا داگیریان کرد.

ئەمین زەکی بە دوور و درێژی باسی ئەوانەی تر ئەکات کە ئەزربایجانیان داگیرکردووە تا ئەگاتە ئەوەی لە باسەکەیدا پەنای بردۆتە بەر سەرچاوەی (شرەفنامە)ی شرفخانی بتلیسی کە وتوویەتی: یەکێک لەو عەشیرەتە گەورە و گرنگانەی کورد کە لەو ناوچانەدا ژیاون بریتی بووە لە عەشیرەتی (موکری).

دامەزرێنەری ئەمارەتی موکری (سیفالدین) بووە کە لە سەدەی نۆهەمی هجریدا سنووری دەسەلاتی گەیشتوتە ناوچەی (دولی باریک) و (اختاجی) و (ایلتمور) و (سلدوز) و ناوبانگی بڵاوبوبوەوە و ئەمارەتەکەی ناونرا ئەمارەتی (موکری) و خۆشی بوو بە بە ئەمیری موکری.

ئەمین زەکی بێجگە لەو باسەی کە لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەیدا باسی کردووە، لە بەرگی یەکەمیشدا لە لاپەڕە (/٣٧٠دا ئەڵێ: "میجر. (راولنسون) لە باسی عەشیرەتەکانی ناوچەی (شنۆ) و (رواندوز)دا لە کاتی لێکۆڵینەوەی پایتەختی (میدیا)دا، لەو گەشتەی کە لە سالّی ١٢٥٢ ھ ڕێکەوتی ١٨٣٦دا کردبووی، وتوویەتی: عەشیرەتی (بلباس) کە لە ناوچەکانی (شنۆ، ڕەواندز، ڕانیە)دا ژیاون سێ بەش بوون: پیران، مەنگوڕ، مامش کە لەکانی ئەو سێ بەشەی وەکو خوارەوە باس کردوە:

١- پیران: کە لکەکانی بریتی بوون لە: موخانە، برچم، صوریک، یوسف خلیکە، سبرەما، ستا، وستاپیرە، ورمزیار، نانەکەلی، حسن ئاغایی، مەمەندە شینە، پاوە.

٢- مەنگوڕ: لکەکانی بریتی بوون لە: قادرویسی، زوری، باسکەیی، بابارشو، مرنەکنە.

٣- مامش: کە لکەکانی بریتی بوون لە: همزەئاغایی، مربوک، جوخور، بلاوند، مربابکرە، فقی وسمانەسین، بانیک.

لە باسی عەشیرەتی (برادۆست)دا کە لە ناوچەکانی (کانی ڕەش)ی ناوچە شاخاوییەکانی (شنۆ)دان کە هەردوو ئەمارەتی (سومای) و (تەرگەوەڕ) لەژێر

سایەی ئەم عەشیرەتەدا بون، بەلام ئێستا (مەبەست لە کاتی نوسینەکەی راولنسونە کە لە ساڵی ١٨٣٦دا چاپی کردوە) ئەمانە زۆر کەم و بێ هێزن و ژمارەی گوندەکانیان لە (١٠٠) گوند تێپەڕ ناکا کە بریتین لە چەند سەد خێزانێک.

بەهێزترین عەشایری ئەو ناوچەیە (باڵەکی)یە کە ژمارەی خێزانەکانیان دە هەزار خێزانێک ئەبێ کە ئەکەوێتە ئەودیوی چیای (قندیل) لە نێوانی شنۆ و لاهیجاندا."

ئەمین زەکی لە لاپەڕە (٤٢١)ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا دەربارەی (موکری) ئەڵێ: "ئەم عەشیرەتە کە هەمیشە لە چیاکانی ناوچەی سابلاغدان و سەرکردەکانیان هەمیشە لەقەبی (خان)یان هەبوە، مرۆڤ ئەتوانیت بریار بدا کە ئەم عەشیرەتە هەر لە سەرەتای مێژوەوە لەو ناوچەیەدان کە پێی وتراوە (ماگنا ـ Machna)ی میدی کە شێوەی زمانەکەیان نزیکە لە شێوەی ابستاق و توانیویانە دەستووری زمانەکە بپارێزن و هەندێ شێوەی (زند)ی کۆنیشی پێوە دیارە."

ئەمین زەکی لە هەمان لاپەڕەی بەرگی یەکەمدا ئەڵێ: "مستر جاکسۆن) کە یەکێکی زۆر لێکۆڵەرەوەی وردە دەربارەی (زەردەشت) ئەڵێ: "جێگەی لە دایک بوونی زەردەشت لە شوێنێکی ناوچەی خواروی دەریاچەی (ورمیە)دا بوە کە بەشی ژووری ناوچەی موکری ئەگرێتەوە کە ئەمە هیچ گومانی تیادا نیە نیشانەی ئەوەیە کە موکری یەکان لە نەوەی (میدیا)ن چونکە لە هەمو دانیشتوانی ایراندا ئەمان زۆرتر نزیکی شوێنی لە دایکبوونی (زەردەشت) بون، جگە لەوەی شێوەی زمانەکەیان لە هەموو زمانەکانی تری ایران نزیکی زمانی (زەردەشت)ە.

ئەمین زەکی لە لاپەڕەی (٤٢١)دا ئەڵێ: "زۆربەی ئەو لەشکرەی شاە عباسی صفوی کە لە ساڵی ١٠٣٤هـ=١٦٢٤ز دا توانی تورکەکان بشکێنێت لە کوردی موکریان پێک هاتبوو، ئەم عەشیرەتە هەمیشە پلە و پایەیەکی بەرزیان هەبوە لەناو لەشکری ئێراندا، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هەروەکو عەشیرەتێک خاوەنی هێزێکی بەقوەتی تایبەتی خۆی نەبوە و بەوێنەی عەشیرەتی ئەردەڵان زانا و شاعری لێ هاتوو و هەڵکەوتوویان تیادا دەرنەکەوتوە.

باسیل نیکتین لە کتێبەکەیدا دەربارەی عەشیرەتی موکریان ئەڵێ:[٣٢] "عەشیرەتی موکری نیشتەجێی باشووری دەریاچەی (ورمیە)ن کە پێی وتراوە (شاخەی جنوبی) و لهجەی موکری یەکێکە لە لەهجە کۆنەکانی زمانی کوردی. عەشیرەتی موکری لەگەڵ بابانەکانی شارەزوور خزمایەتیان هەبوە و لە قەرنی پازدەهەمدا بە

سەرکردایەتی (سیف‌الدین) چوونەتە ناوچەی سابلاغ و بەشێک لە ناوچەی دریاز (شەرویران)یان لە تورکەکان داگیرکردوە بەتایبەتی بەشێک لە (دولەباریک) و (اختاجی) و (ایلتمور)یان گرتۆتە دەست خۆیان (لام وایە باسیل نیکتینیش هەروەکو ئەمین زەکی سەرچاوەکەی هەر شرفنامەکەی شرفخانی بتلیسییە.)

لە دوای (سیف‌الدین)، لە ساڵی ١٥٨٣دا (ئەمیرە بەگ) بوە. لە دوای ئەو لە زەمانی (حیدرخان)ی کوڕیدا کوردەکانی موکری ناوچەکانی خۆیان پەرەپێدا و بەشێک لە ناوچەی (مەراغە) و (اجری Adjeri) و (لیلان) و شاری (میاندواو) و قەڵا سەختەکەی (ساروقوغان) کە نزیکی مەراغە بوە بە دەستیانەوە بوە.

بەر لەوەی عەشیرەتی موکری بچێتە ئەو ناوچانە، عەشیرەتێکی تر بە ناوی عەشیرەتی (دیبوکری) لەو ناوچانەدا هەبووە و لە ئەنجامدا ئەو دیبوکرییانە چوونەتە ژێردەستی موکریانەکانەوە.

باسیل نیکتین لە کێبەکەیدا ئەڵێ: "هیچ دوور نییە وشەی (موکری)ش هەر لە (دیبوکری)یەوە وەرگیرابێت.

ئەو سەردارانەی کە چەند سەدەیەک بوو لە پایتەختە بچووک و سەیرەکەی (سابلاغ)دا حوکمڕانییان ئەکرد، لە دوای ئەوەی قاجارییەکان بەسەر کریم خانی زەندا سەرکەوتن، (بوداغ خان) لایەنگری کریم خان بوو، بەڵام دوای ئەوە پێوەندی لەنێوانی ئەو و قاجارییەکانیشدا پەیدا بوو.

لە زەمانی (فتح علی شاە)دا ئەمیری موکری ناسێنرا بە خەڵک و لەدوای بوداغ خان، (عزیز خان) ناوبانگی پەیداکرد، بەڵام لەدواییدا عزیزخان بەوە تاوانبار کرا کە هەوڵی ئەوەی دابوو سەربەخۆیی بۆ کورد موسوەگەر بکات.

لە ژووروی ناوچەی موکرینشیندا وێرانەیەک هەیە کە ئیمرۆ پێی ئەوترێ (تەخت سلیمان) کە هەندێ شوێنەواری شاری (شیز) ماوە کە پاشماوەی پایتەختی مادەکان بوە لە (شیز)دا، ئەو کەلاوە وێرانانەی لە ولایەتی (ئەفشار)دایە لە نزیک (ساین قەڵا)، هەروەها ئەو وێرانانە بە (اکباتانی شمالی)ش ناو ئەبرێن کە لەو شوێنەدا (ئەشکانی)یەکان ڕۆمەکانیان خراپ شکاندبوو.

لای دانیشتوانی ناوچەکە وایە کە (کۆشکی سلیمان) پێغەمبەر لەو شوێنەدا بوە."

هەروەها باسیل نیکتین لە کتێبەکەیدا باسی کەلێک ئەفسانەی تری کردوە دەربارەی کەلاوەکانی ئەو وێرانە و شوێنەوارانە.

باسیل نیکتین دەربارەی ئەوەی کە (میجرسون) لە کتێبەکەیدا وتوویەتی: "زەردەشتی پێغەمبەری پایەبەرزی ئێران لە ناوچەی موکریاندا لە دایک بووە و لەوێوە دەستی کردوە بە بڵاوکردنەوەی ئایینەکەی خۆی"، لە پەراوێزی لاپەڕەی ئەو باسەدا ئەڵێ: "تازەترین باسێک کە لەو ڕووە کراوە، ئەوەیە کە زەردەشت لە ڕۆژهەڵاتی ئێراندا لە دایک بووە نەک لە ناوچەی موکریاندا."

مینورسکی لە کتێبەکەیدا دەربارەی کوردستانی ئێران دەڵێ: "کوردەکان لە هەموو بەشەکانی ناوچەی کرماشان و کوردستان (سنە)دا دانەنیشن و لە ناوچەی (گەروس) و بەشێکی ئازربایجان و هەموو ناوچەی سابڵاغ و لە خواروی دەریاچەی ئورمیە و ڕۆژئاوای ڕووباری (تاتاو)، لەو هێڵەوە کە ماوەیەکی زۆر درێژ ئەبێتەوە هەتا نزیکی تورکیا و لە بەشەکانی خواروی ورمیە و سەلماس و خۆی و ماکودا.

کورد لە دانیشتوە کۆنەکانی ناوچەکانی خواروون کە وابزانم ئەمانە ڕاستەوخۆ لە ئەوەی (میدیا)ی کۆنن کە لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای ئەو ولاتەدا ژیاون.

لە بەشەکانی ژوورووەدا، بۆ نموونە لە سەرەتای سەدەکانی میلاددا شاری (سەلماس) ناوچەیەکی سەربەخۆ بوە کە ئەرمەنییەکان پێیان وتوە (کورتچیا) کە مانای کوردستان بوە، بەڵام ئەوانەی لە خواروی دەریاچەی ورمیەدان ئەوانە لەدواتردا نیشتەجێ بوون. لە هەندێ ناوچەی سابڵاغدا هێشتا هەندێ شوێن ناوەکانیان هەر تورکییە و سەرچاوە کوردییەکان بەناشکرا دەری ئەخەن کە عەشایری (موکری) کە خزمی بابانەکان بوون، لە کاتی (بەرخی سپی=ئاق قوینلی) و (بەرخی ڕەش = قەرە قوینلی)دا دەرکەوتون کە ئەمە لە دەوروبەری سەدەی یازدەهەمدا بوە.

مینورسکی لە باسەکەیدا دەربارەی ئەوەی کە کورد لە نەوەی مادن لە لاپەڕە (۱۲۷)دا ئەڵێ: "بەشی ژوورووی ڕۆژئاوای ئێران بە ناوی (میدیا Media)وە ناو ئەبرا، ئەو شوێنەوار و نووسراوە کۆنانەی ئەو ڕۆژانە دەری ئەخەن کە لەو ناوچانەدا چەند حکومەتێکی بچووک و چەند عەشیرەتێکی تیادا نیشتەخێ بووبوو کە خەڵکی ناوچەکە بوون و لەدواییدا لەناو ئەو کۆچکردوە تازانەی کە ڕوویان کردبووە ئەو ناوچەیە تواونەتەوە کە پێیان ئەوتران (ایران).

بە شێوەیەکی گشتی ئەتوانرێ بوترێ کە دوو تاقم عەشایر هەبوون، کە یەکەمیان

تاقمی (میدیا)کان بوون و دووهەم تاقمی (فورس parsa یان parsua) و یەکەم سەرچاوە کە ناوی بوونی (parsua)ی ناو هێناوە لە ساڵی ٨٤٤ی پێش میلاددا ئاسوورییەکان بوون و ناوی (میدیا)شیان لە ساڵی ٨٣٦ی پێش میلاددا ناو هێناوە کە ئەکەوێتە ناوچەکانی خواروی دەریاچەی (ورمیە) کە ناوچەی کوردستانی موکریی ئێمرۆ دەگرێتەوە.

مینورسکی لە کێتبەکەیدا ئەڵێ: "چەند وشەیەکی کەمی کوردی ئەزانرێ کە لە (میدی)یەوە هاتوە، بەڵام سەرکردەکانی میدیا و مێژووییان دەری ئەخەن کە میدیاکان ئەگەر برای فارسەکانیش نەبووبن، هیچ نەبێ ئامۆزای یەکتر بوون."

مینورسکی لە لاپەڕە (١٢٩)دا ئەڵێ: "ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە وشەی (parsua) زۆری پێ نەچوو لە ناوچەی خواروی ورمیەدا ناوی نەما و بەزۆری لەوە ئەچێ کە بەرەوخوار کۆچیان کردبێ و لەوێ ناویان بوە بە (parsa) کە ئەو شوێنەیان کرد بە شوێنی نیشتەجێبوونی سەرەکییان، بەڵام بەپێچەوانەی ئەوان (میدیا)کان هەر لە ژوورووی ڕۆژئاوادا لە شوێنی خۆیانا ماونەوە و ئەو دەوڵەتە بچووکە ناوچەییەیان کە لەو ناوانەدا هەبوو دەستیان بەسەر هەموویدا گرت و توانیان ئەوانەی لە ژوورووەوە کۆچیان کردبوو بۆ ئەو ناوچەیە و ناویان (سکیفی) بوو بەسەریانا سەرکەوتن و بێجگە لەوە بەسەر دەوڵەتی (اورارتو)شدا سەرکەوتن کە لە ناوچەی (وان)دا بوو."

مینورسکی دەربارەی لەناوبردنی دەوڵەتی ئاسوری لەلایەن میدیەکانەوە ئەڵێ: "لە ساڵی (٦١٣)ی پێش میلاددا بە سەرکردایەتی ملکی میدی کە ناوی (کیاخسار Uk-sitar. Huvaxsazara) (کە وەرگێڕ لە پەراوێزی لاپەڕە (١٣٠)دا ئەڵێ کەیخسرەوە یەکێک بووە لە ملکە هەرە بەرز و بەناوبانگەکانی میدیا کە توانیبووی عەشایرە چەکدارەکانی میدیا کە لە شێوەی میلیشیای جیاجیادا بوون هەموویان یەک بخا و بیانکا بە لەشکرێکی یەکگرتوو.) بوو لە ساڵی ٦١٢ی پێش میلاددا (نینیوکی) داگیرکرد و ڕووی کردە ئاسیای بچووک. دەربارەی ئەو دەوڵەتی میدیایە کە (١٧٥) ساڵ درێژەی کێشا، لەلایەن کوروشی دامەزرێنەری دەوڵەتی فارسی لە ساڵی (٥٥٠)ی پێش میلاددا لەناوبرا، بەو جۆرە دەسەڵات لە میدیاوە کەوتە دەس فارس، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە (میدیا)دا گەلێک ڕاپەڕین ڕووی دا دژی مەلکەکانی فارس، بۆ نموونە ئەو ڕاپەڕینەی کە لە زەمانی (دارا Darayavahus)دا ڕووی دا کە

لەئەنجامیا ژمارەیەک لە میدیاکان کۆچیان کرد بەرەو رۆژئاوا.

قۆناغی سێیەمی میدیاکان هاوجووتە لەگەڵ هێرشەکەی اسکندری مکدونی بۆ سەر ئێران لە ماوەی سالانی (٣٣١ هەتا ٣٢٣)ی پێش میلاددا کە (اتروپات) کە سەرکردەیەکی سەربازیی پێشووی دارای سێیەم بوو دەوڵەتێکی تازەی دامەزراند بە ناوی (میدیای بچووک)ەوە لە ناوچەی ئازربایجانی خواروو ئێستادا کە پێی ئەوترا (اتروپاتکان Aturpatakan) (کە وەرگێڕی کتێبەکە دوکتۆر مارف خەزنەدار لە پەراوێزی لاپەڕە (١٣٢-١٣٣)دا دەربارەی اتروپاتکان ئەڵێ: "اتروپاتکان ناوی یەکێک لە ناوچەکانی ئازربایجانی خواربوو بووە لە عصوری کۆن و ناوەڕاستدا کە بریتی بووە لە میدیای باکوور یا میدیای بچووک کە ئەکەوێتە نێوانی شاخەکانی طالش و رووباری ئاراس و گۆلی ورمیە، کە اتروپات ئەوە بووە کە ناوچەکەی لە سەدەی چوارەمی پێش میلاددا گرتۆتە دەست و وشەی ئازربایجان لەوە پەیدا بووە.)

مینورسکی لە لاپەڕە (١٣٣)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "ئەو دەوڵەتی (اتروپاتین)ە کە دروست بوو پاشماوەی میدیاکانی گرتە خۆی و لەدواییدا لە کاتی (ئەرشاک)یەکاندا (٢٤٨-٢٢٦)ی پێش میلاددا لە ئازربایجانی باشووردا چەند عەشیرەتێکی تری ئێرانی لە رۆژهەڵاتەوە رووبیان کردە ناوچەکە هەروەکو عەشایرەکانی (parth-ava, pahlav) کە بوو بە هۆی ئەوەی پاڵ بە تاقمێکی تری (میدی)یەکانەوە بنرێت و بچنە ناو دەوڵەتی ئەرمەنیای تازەوە.

حسین حوزنی موکریانی رۆژنامەنووس و مێژوونووسی بەناوبانگی کورد کە نارشیبالد هاملتون لە کتێبەکەیدا Roads through Kurdistan چاپی لندن سالّی ١٩٥٨ بە ناوی ئەو رۆژنامەنووسەی کە خۆی ئەینووسی و خۆی چاپی ئەکرد و خۆی بڵاوی ئەکردەوە کە نموونەیەکی تاک بووە لە جیهانی رۆژنامەگەریدا، حسین حوزنی لە کتێبەکەیدا بە ناوی عەشیرەکانی موکریان کە لە سالّی ١٩٣٨دا لە ڕواندز چاپی کردووە باسی چەند عەشیرەتێکی کوردی موکریانی کردووە، لە لاپەڕەکانی ٣٧-٣٩دا کە وتوێتی: "ئەم عەشیرەتانەی خوارەوە لە کوردستانی موکریاندا هەبوون:

١- ناوی عەشیرەتی (سولدز)ی هێناوە لە مەحالی سندوسدا و وتوێتی عەشیرەتێکی گەورە بوون لە خاکی بانە و سقز و رۆژئاوای موکریاندا.

٢- ناوی عەشیرەتی (زرزا)ی هێناوە کە وتوێتی لە شاری شنۆدا بووە.

هەوالنامەی کتێب
&
KURD ARSHIV

٣- له باسی عەشیرەتی (ڕاوەند)دا وتوبەتی له خاکی ئێستەی (مەراغە) و گەرمەر و کێوی سەهەند و گەوگان و دینخورگان دانیشتون کە بنەماڵەی صلاح‌الدینی ایوبی له (ڕاوند)ەکان بوون.

٤- هەروەها ناوی عەشیرەتی (بانوکی)ی هێناوە کە وتوبەتی: له زەمانی حکومتی ئەمەویدا هەندێکیان چووبوونە ناو سوپای ئەمەوییەکانەوە.

٥- هەروەها ناوی ئەم چەند عەشیرەتەی هێناوە کە وتوبەتی ئەم هەشت عەشیرەتە ئایینی (داسنێ)یان هەبووە (کە داسنێ مەبەستی یەزیدی بووە.) ١- بانوکی ٢- هویدی ٣- دول خیزان ٤- بوجیان ٥- زیلان ٦- بیسان ٧- زکزیان ٨- بەرازی.

له لاپەڕە (٤٠)دا وتوبەتی: له خاکی موکریانەوە عەشیرەتی بڵباس و قوالیس کە (١٩) تیرە بوون باریان کرد و چوونە شاری (خۆ) له شوێنێک کە پێی ئەڵێن (تاو-تاب) و، له هەمان لاپەڕەدا باسی عەشیرەتی (ڕۆژەکی) کردووە.

له لاپەڕە (٤٤)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "عەشیرەتەکانی ئێستای موکریان بریتین له: ١- بگزادە ٢- دیبوکری ٣- حسن خانی ٤- مەنگوڕ ٥- گەورک ٦- مامش ٧- پیران ٨- زرزا ٩- تیلەکۆ ١٠- چارداوەروو ١١- باشوکی ١٢- ئەومەریل ١٣- باریک ١٤- ورمزیار ١٥- سیت ١٦- سیەلەکەیی ١٧- یەختەچی ١٨- گەلباخی ١٩- گۆران ٢٠- شقاق (کە مەبەستی شوکاک بووە.)

بێجگە لەوە حسێن حوزنی موکریانی بە چەند بەرگێک باسی ئاتروپاتین (ئازربایجان)ی کردووە.(٦٥)

جارێک له (تۆفیق وەهبی)م پرسی دەربارەی بیر و بۆچوونی خۆی بەرامبەر بەو ئاتروپاتینەی حسێن حوزنی موکریانی، له وەرامدا پێی وتم: "لەڕاستیدا حسێن حوزنی موکریانی کوردێکی دڵسۆز و چالاک و بێ وێنە بوو له تاقەت نەچوونا بۆ پشکنین و گەڕان بەسەر هەر باس و نووسینێکدا کە پێوەندیی بە کورد و کوردستانەوە هەبووبێت و له کاتی شەڕی جیهانیدا ماوەیەک پێکەوە له بەغداد ئیشمان کرد له دەرهێنانی گۆڤاری (دەنگی گێتی)دا، لەو ڕۆژانەدا لەگەڵیا چەند جارێک باسی ئەوەی ئاتروپاتینم کرد و پێم وت ئەو بەڵگانەی کە تۆ پەنات بۆ بردون له نووسینی ئەو کتێبەدا سەرچاوەکانیان بەزۆری بریتین لەو چیرۆک و ئەفسانە کۆنانەی کە له کتێبە فارسییەکاندا نووسراون و هیچ سەرچاوەیەکی شارەزا بە

میژوو و ئارکیولۆجی دان بەو چیرۆک و ئەفسانانەی کۆندا نانێن و لەوەرامدا حسێن حوزنی وتی: ئەوی ڕاستی بێ نووسەرانی ئێران قەت دۆستی کورد نەبوون، جا شتێک کە دوژمن دەربارەی کوردی نووسیبێت مانای ئەوەیە، لەگەڵ ئەو قینەش کە لە کوردیان هەبووە، بەڵام دانیان بە هەندێ ڕاستیدا ناوە بۆیە من بە سەرچاوەیان ئەژمێرم."

حسێن حوزنی لە کتێبی ئاتروپاتیندا لە لاپەڕە (١٠)ی بەشی یەکەمدا وتوویەتی:[٦٥] "خاکی کوردستانی موکریان بەو خاکە ئەڵێن کە کەوتۆتە نێوان گۆلی ورمیە و سنە و گەروس و زابی گەورە و دیالە و کێوەکانی هەورامان، بەڵام ئێمڕۆ بریتیە لە جنوب و جنوبی غربییەوە لە گۆلی ورمیەوە بەسەر سنووری ئێران و عراقدا تاکو دەچێتە شاخەکانی هەورامان وە لە شرقەوە بو شمالی شرق بە پشت تیلەکۆ و خاکی مادی بچووک (ئاترپاتەگان ٤٠٠ سال لە پێش میلاد هیچ جۆێ نەبووە و بچووک نەکراوەتەوە کە تماشای خریطەی پێش میلاد بکرێ شاری ساباڵغ ناوچەی موکرییە، لە ڕۆژهەڵاتیەوە سقز و لە جنوبیەوە سەردەشت و لە جنوبی ڕۆژهەڵاتیا (بانە) و لە ڕۆژئاوای شمالیەوە (شنۆ)، لە شمالەوە گۆلی (ورمیە)، لە ڕۆژهەڵاتی شمالیەوە (ساین قەڵا) داخلی موکریانی ئێمڕۆیە.

لە دەوری (مادی)یەکانا بەو خاکەیان وتوە (مادی بچووک) وە لەپاشدا بە اتورپاتەگان (ئازربایجان) ناونرا کە ئێمڕۆ بە موکریان ناو ئەبرێت."

دوکتۆر کمال مەزهەر لە کتێبەکەیدا (دراسات فی تأریخ ایران الحدیث والمعاصر) دەربارەی ئازربایجان ئەڵێ:[٩] "ئازربایجان ئەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی خواروی ئەو ناوچەیەی کە پێی ئەوترێ قفقاس کە ژوروەکەی داغستانە و لە ژوروی ڕۆژئاوایدا جورجیایە و لە خواروی ڕۆژئاوایدا ئەرمەنیا و تورکیایە و لە خواروبدا خاکی کوردستانە.

ئازربایجانییەکان لە دانیشتوانی ڕەسەنی ئەو ناوچەیە دەژمێررێن کە لە زەمانی کۆنا پێی وتراوە (ئاتروپاتین) وە یاخود ئەلبانیای قفقاس و هەر لە کۆنەوە تێکەڵ بوون لەگەڵ چەند کۆمەڵێکی ئێران و تورکدا.

لەنێوانی سەدەی یازدەوە هەتا سەدەی سیازدە، زمانی ئازەری یەکگرتوو دروست بوو، ئەوەش لە ئەنجامی ئەوەوە پەیدا بوو کە چەند عەشیرەتێکی تر کە بە زمانی تورکی ئەدوان کۆچیان کرد و تێکەڵ بوون بە وانەی لە ئازربایجاندا بوون (مەبەستی

ئەو عەشیرەتە کۆچەرییانەی تورکە کە لە ناوەڕاستی ئاسیاوە ڕوویان کردە ئەو ناوچەیە و هەندێکیان چوونە ئەنادۆل و دەوڵەتی عوسمانییان لەدواییدا دامەزراند و ئەوانی تریشیان تێکەڵ بە عەشیرەتە ئازەرییەکانی تر بوون کە لەو ناوچەیەدا بوون.)

دوکتۆر کەمال دەربارەی نیشتەجێبووەکانی کوردستانی ئێران و ئەو ناوچەیە ئەڵێ: "لە ئێراند نزیکەی (٣٠) عەشیرەتی کورد هەیە کە زۆربەیان نیشتەجێ بوون و کەمیان لە کۆچکردندا ماون. کوردستانی ئێران هەر لە کۆنەوە کێڵگە و پێشێلراوی ئەوانە بوون کە شەڕەکەرەکانیان بەناو خاکی کوردستاندا تێپەڕ بووە یان شەڕیان تیادا کردووە و هەر لەکۆنەوە شەڕی یۆنان و ئێران یەکێک بوە لەو شەڕانەی کە خاکی کوردستانی ئێرانیشی گرتبوەوە.

لە سەرەتادا (ئەخمینی)یەکان کە بەسەر کوردستاندا زاڵ بوون و حوکمدارێتی کوردستانیان کردوە بە هۆی بنەماڵەی (هرکان)ی ئەرمەنییەوە کە سەر بە ئەخمینییەکان بوون حوکمیان کردوە، کە لە دوای ئەوان بەڕێزە و یەک لە دوای یەک: اسکندری مکدونی، دووبارە ئەخمینییەکان (کە ئەم جارەیان بە هۆی بنەماڵەی ئەرشاکی ئەرمەنیەوە بووە)، دوای ئەو اسکندری کوڕی مارک انطونیو، دووبارە ئەرشاکیەکان کە هەندێ جار بە ناوی (فرث) و هەندێ جار بە ناوی (رومان)ەوە حوکمدارێتییان کردوە.

لە دوای ئەوان نۆرە هاتۆتە سەر ساسانییەکان کە لە زەمانی (ئەردەشیر) و (شاهپور)دا فەرمانڕەواییان کردوە، دوای ئەوە دووبارە رومان، ئنجا لەنێوانی ساسان و بیزەنتیەکان مایەوە هەتا ڕووداتی ئایینی ئیسلام و هاتنیان بۆ ناوچەکە.

کورد لەو هەموو ماوەیەدا دژی هەموو پادشاکانی ئەخمینی و فرث و ساسانی و یونان و رومان و بیزەنطی ڕاپەڕیوە و (زینفون)ی سەرکردەی یونانییەکان و فیلسوفی ناسراو باسی گرنگێتی مێژووی ئەو سەردەمانەی کردووە و لە کتێبەکەیدا (اناباسیس) باسی ئەوەی کردووە کە چۆن کوردەکان لەناو خۆیانا سەربەخۆ بوون و بە هیچ جۆرێک سەریان بۆ مەلکی داگیرکەرەکان دانەنواندووە و لە کتێبەکەیدا باسی ئەوەی کردووە کە چۆن لەشکرەکەی یۆنان لە کاتی کشانەوەیدا لە ناوچەی کوردنشینەکاندا تووشی دەردیسەری و پەلاماردان بووە و لەشکرەکەیان شپرزە کردووە و باسی ئەوەی کردووە کە چۆن پادشاکانی ئێران کە هێزیان ئەنارد سەر

کوردستان هەمیشە لەلایەن هێزی کوردەکانەوە تووشی شکستی نەبوون.

دوکتۆر کمال مەزهەر لە کتێبەکەیدا باسی دروستبوونی ئەمارەتی (راودیە)ی کوردی سەربەخۆی کردووە کە مەرکەزەکەی (تەورێز) بووە و لە سەرەتای سەدەی دەهەمەوە هەتا سالّی ١٠٧١م درێژەی کێشاوە.

لە لاپەڕە (٢٢٩)ی کتێبەکەیدا پەنای بردۆتە بەر کتێبەکەی ئەمین زەکی (کورد و کوردستان) و کتێبەکەی سرتیپ علی رزم ارا بە ناوی (جوگرافیای نظامی ئێران) و ئەڵێ: "لە زەمانی صفوییەکانا (١٥٠٠م-١٧٣٦م) سەرەتای مێژوویەکی نارەحەت و سەخت بووە بۆ کوردی کوردستانی ئێران کە تووشی گەلێک کارەسات و بەسەرهاتی خوێناوی بوون. شاە اسماعیل صفوی (١٨٤٧م-١٥٢٤م) بە هیچ جۆرێک دانی بەوەدا نەنابوو کە کورد هەیە و بگرە ئەو ئەمیرە کوردانەش کە چووبوونە لای لە (خۆی) بۆ ئەوەی لایەنگرێتی خۆیانی پێشان بدەن، لەجیاتی ئەوەی پێشوازییان لێ بکا هەموویانی گرت و لەجیاتیی ئەوان (قزلباش)ی دانا و کردنی بە ئەمیر.

ڕەفتار و کرداری شاە اسماعیل بەرامبەر بە کورد بریتی بوو لە زۆرداری و تاوانێکی ئێجگار درندانە کە هۆی ئەمەش ئەوە بوو کوردەکان (سوننی) بوون و صفوییەکان (شیعە) بوون، لەبەر ئەوەی بڕوای بە کورد نەکردووە و لە هەر دەرفەتێکدا بۆی دەستدابێ دەستی لێوەشاندوون. عوسمانییەکان کە (سوننی) بوون زانیبوویان چۆن سوود لەو هەڵوێستەی ئێران وەربگرن بەرامبەر بە کوردی ئێران و وایان لێ کردبوون کە بەلای خۆیانا ڕایان کێشێت. لە ئەنجامی ڕەفتاری صفوییەکانا، کورد لە هەموو شوێنەکانی کوردستانی ئێرانا بەرامبەریان ڕاپەڕیون و توانیبوویان حاکمەکانیان لە ناوچەکانی خۆیان دەر بکەن هەرچەند لەو ڕاپەڕینانەشیاندا تووشی گەلێک زیان بوون.

دوای ئەوەی لە سالّی (١٥٥٤)دا شاە طهماسبی یەکەم هێرشی بردە سەر کوردستان و لە ڕێگایدا هەرچی هاتە سەرەڕێگای هەمووی وێران کرد و دوای سالّێک پەلاماری شارەکانی دا و ژمارەیەکی زۆری لە دانیشتوان کوشت و تاوانەکانی بە جۆرێکی ئەوتۆ بوو کە لە تاوانەکانی هۆلاکۆ و تەیموری لەنگ خراپتر و خوێنڕێژانەتر بوو و لە تاقە ڕۆژێکدا (٤٠٠) کەسی لە عەشیرەتی (دومبلی) کوشت و ئەو دومبلییانەش کە لە خزمەت بارەگای شادا بوون هەمووی گرتن و قەلاچۆی

کردن و ئەوی لە تاوانی شاە طهماسبی ڕزگاری بوو بەناچاری پەنای بردە بەر خاکی عوسمانی.

لە دوای ئەو شاە عباسی یەکەم (١٥٨٧-١٦٢٩) تاوانێکی زیاتری لەوەی شاە طهماسبی کرد خۆی سەرکردایەتی هێزەکەی ئەکرد و ڕووی کردە شاری (خۆی) و لەوێوە پەلاماری عەشیرەتی (مەحمود)ی دا کە سەرکردەکەیان مصطفی بەگ بوو کە ئازایەتییەکی بێوێنەی نواند بۆ پاراستنی قەڵای (ماکۆ) بەڵام بەرگەی هێزی ئێرانیان نەگرت و کوشتارێکی زۆر لەو شەڕەدا کرا و بە هەزاران ژن و منداڵیان لە کوردەکان گرت و ئاوارەیان کردن بۆ شوێنی تر (مەبەستی ڕاگوێزانی ژمارەیەکی زۆری کورد بووە بۆ ناوچەی خۆراسان و قوچان.)

لە ساڵی ١٦٠٨دا شاە عباس ئابڵۆقەی قەڵای (دمدم)ی دا کە کوردی برادۆستی تیا بوو لە نزیک (ورمیە)، کە ئەو ئابڵۆقەدانە چەند مانگێکی خایان و ئەوانەی لەکەڵیا بوو هەموو لە پێناوی پاراستنی ئەو قەڵایەدا خۆیان بە کوشت دا.

لە دوای قەڵای دمدم شاە عباس بە خۆی و لەشکرەکەیەوە پەلاماری عەشیرەتی موکری دا و کوشتارێکی زۆری لێ کرد و دووبارە ژمارەیەکی زۆریشی لە ژن و منداڵی ئەوانیش بە دیل گرت و نزیکی (١٥) هەزارخێزان لە زەمانی ئەوا ئاوارەکران بۆ (خۆراسان).

لەگەڵ ئەو هەموو تاوان و کوشتارەدا وەنەبێ کورد ملی بۆ صفوییەکان کەچ کردبێت، بەڵکو لە هەموو لایەکەوە بزووتنەوە و ڕاپەڕین دەستی پێ کردووە. بۆ نموونە: لە کۆتایی سەدەی شازدەهەمدا (هەڵۆخان)ی سەرۆکی ئەردەلان ڕاپەڕی و سەربەخۆیی خۆی ئاشکراکرد و لەدوای هەڵۆخان (خان ئەحمەد خان)ی کوڕی جێی گرتەوە و بەربەرەکانی صفوییەکانی کرد و بە ناوی خۆیەوە پارە (سکە)ی لێدا و لە ناوچەی کرماشانەوە هەتا ورمیە دانانی کاربەدەستان بە دەست ئەو بوو.

دەربارەی خان ئەحمەد خان، لە کێبەکەی پیرەمێردی نەمردا کە ساتی خۆی لە ساڵی ١٩٧٠ لە بغداد چاپم کردبوو، لە لاپەڕە (١٣٣)یدا ئەم چەند دێڕەم دەربارەی خان ئەحمەد خان هەڵبژارد بۆ ئەم باسە (هەرچەند تۆزێکیش لە باسەکە لامان ئەدا)، تاریخی راشد دەربارەی خان ئەحمەد خان نووسیوێتی: "ساتێک سوڵتان مورادی چوارەم لەشکری ئامادە کرد کە بچێتە سەر بغداد، لەپێشدا لەشکرەکەی لە دەشتی شارەزوورد بار و بارگەی خستبوو، خان ئەحمەد خان پەلاماری ئەو

لەشکرەی سلطان مرادی دا و ڕاوی نا و تالانی کرد و بارگەکەی (صدر اعظم)ی دەست کەوت، کە لەو لاپەڕەیەدا بە چوار دێڕ شعری فارسی باسی سالّی هاتنە دنیای خان ئەحمەد خان و سالّی چوونە سەر تەخت و سالّی لابردنی و سالّی مردنی باسکراوە کە ئەڵێ:

خان اکراد، یعنی خان احمد سال بخت(١) امد از عدم بیرون
سالّ (کچ بخت)(٢) یافت و حکم و جلوس در غلط(٣) گشت والّه و مجنون
باز صبح بیافت اند رغم یافت حکمی زبیشتر افزون
سال (غمها)(٤) هزیمتش دادن رفت بیرون ازین زمانەی دون

بە حسابی ئەبجەد ئەوانەی لە کەوانەدان:

١- (بخت) بە حسابی ابجد ئەکاتە (١٠٠٢)ھ کە سالّی لەدایکبوونی خان احمد خانە.

٢- کچ بخت بە حسابی ابجد ئەکاتە (١٠٢٥) کە سالّی چوونە سەر تەختێتی.

٣- (غلط) بە حسابی ابجد ئەکاتە (١٠٣٩) کە سالّی لەسەر تەخت لابردنێتی.

٤- (غمها) بە حسابی ابجد ئەکاتە (١٠٤٦) کە سالّی کۆچی دوایی خان ئەحمەد خانە.

زنوری کە شاعیرێکی کوردی ناوچەی سنە بووە بە شێوەی هەورامی بە شعرێک باسی بەسەرهات و حوکمڕانیی خان ئەحمەد خانی کردووە و پیرەمێرد گۆڕیویەتە سەر شێوەی سلێمانی و لە ڕۆژنامەکەیدا کە لە سلێمانی دەری ئەکرد ئەو شعرەی بڵاوکردۆتەوە.

دوکتۆر کەمال مەزهەر لە لاپەڕە (٢٣٢)ی کتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "شای ئێران (صفی‌الدین ١٦٣٨-١٦٣٩ز) پەلاماری خان ئەحمەد خانی دا و لەکەڵ ئەوەشدا عوسمانییەکان یارمەتی خان ئەحمەد خانیان دا، لە کەناری گۆلی مەریوان (کە بە گۆلی زیرێباریش ناو ئەبرێ)، بەڵام خان ئەحمەد خان شکا و بەناچاری پەنای بردە بەر عوسمانییەکان و لە موصل نیشتەجێ بوو هەتا کۆچی دوایی کرد. لە دوای ئەوە نۆرە هاتە سەر (نادر شای ئەفشار) کە ئەویش تاوانی خۆی کرد لە کوردستاندا بەڵام لە سالانی شەستەکانی سەدەی هەژدەهەمدا ڕاپەڕین لە هەموو لایەکی کوردستانی ئێراندا دەستی پێ کرد کە پریشکی ئەوە گەیشتە (خۆی) و (سەلماس) و لەدواییدا نادر شاە لە لایەن کوردەکانی خۆراسانەوە کوژرا.

لەپاش ئەو (کەریم خانی زەند) هاتە پێشەوە، هەرچەند صفوییەکانی گرتبوو و لە زیندان توندی کردبووون بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەقەبی پادشایەتی لە خۆی نەنا و بە خۆی ئەوت (وەکیل). لە دوای کەریم خان بنەماڵەکەی بێ دەسەڵات و لێنەهاتوو بوون و (محەمەد خانی قاجاری) دەستی لە زەندییەکان وەشان و لە ساڵی (١٧٩٦ز)دا سەرەتای دەسڕۆینی بنەماڵەی قاجاری لە ئێراندا دەستی پێ کرد.

لەگەڵ ئەوەشدا کەریم خانی زەند خوشێکی محەمەدخانی هێنابوو بەڵام کە محەمەد خانی قاجاری چووە سەر تەخت زەندییەکانی تەفروتوونا کرد.

سەیر ئەوەیە لەکاتێکدا محەمەد خان ئەو هەموو تاوانانەی بەرامبەر بە وکرد ئەکرد کەچی لە هەمان کاتدا لەناو سەرۆکەکانی کورددا هی وا هەبوو وەکو (صادق خانی شکاک) کە لەو ڕۆژانەدا خاوەنی (١٥) هەزار چەکدار بوو، هەروەها (خسرو خانی ئەردەڵان) کە لە ناوچەکەی خۆیدا سەربەخۆ بوو کەچی بوون بە لایەنگری محەمەد خانی قاجاری (کە وەکو سعید نفیسی لە کتێبەکەیدا تأریخ اجتماعی وسیاسی ایران در دورهء معاصر لاپەڕە (٥٢-٥٤)دا باسی محەمەد خانی کردووە وەکو کابرایەکی ڕقاوی و دەغەزار کە لە پێناوی کورسییەکەی خۆیدا دەستی لە نزیکترین کەس و خزم و خوێشی خۆی ئەکردەوە.)

ڕۆژهەڵاتناسی ناسراو (پیرسی سایکس) دەربارەی کوشتنی محەمەد خانی قاجاری وتویەتی: " ساتێک محەمەد خانی قاجار خۆی ئامادە دەکرد هێرش ببات سەر جورجیا، لە ساڵی ١٧٩٧دا لەناو چادرەکەی خۆیدا لە شاری (شوش) کوژرا و تاوانی ئەو کوشتنە درایە پاڵ صادق خانی شکاک کە لەدواییدا لە باسی بنەماڵەی شکاکدا باسی ئەکەین."

دوکتۆر کەمال مەزهەر لە لاپەڕە (١٩٩)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "لە ئەنجامی شەڕەکانی ساڵانی ١٨٠٤، ١٨١٣، ١٨٢٦، ١٨٢٨ ئازربایجان بوو بە دوو بەشەوە کە بەشی خواروووی لەگەڵ ئێرانا مایەوە و بەشەکەی ژوورووی کەوتە ژێر دەسەڵاتی روسی قیصرییەوە."

دەربارەی عەشیرەتەکان و نیشەجێبووەکانی کوردستانی ئێران دوکتۆر ولید حمدی الاعظمی لە لاپەڕە (٣٧٩)ی کتێبەکەیدا دەربارەی کوردستانی ئێران ئەڵێ:[٣٨] "کوردستانی ئێران لە ژوورووی گۆلی ورمیەوە (رضائیە) دەست پێ ئەکا و بەرەوخوار ئەبێتەوە بۆ (میاندواو) تا ئەگاتە (خورساباد) و لەوێوە درێژ ئەبێتەوە تا

ئەگاتە شاری کرمنشاه، دریژییەکەی نزیکی (۳۰۰) میلە و پانییەکەی لەنێوانی (۵۰-۱۰۰) میل ئەبێ.

لە باسی عەشیرەتەکانا ناوی گەلێک عەشایری کوردی هێناوە کە ناوی (٢٤) عەشیرەتی بردووە (هەندێک لەو عەشیرەتانەی کە ناوی هێناون لە ناوچەی ئازربایجان و موکریاندان و هەندێکی تریان لە شوێنەکانی تری کوردستانی ئێراندان و لە ناوبردنی هەندێکیان بەداخەوە ڕاست بۆی نەچووە و لە دابەشکردنی عەشیرەتەکانا بە دوو زنجیرەوە هۆی ئەو جیاکردنەوەی باس نەکردووە کە بۆچی بەو جۆرە کردوونی بە دوو بەشەوە.)

زنجیرەی یەکەم (بەپێی باسەکەی ولید حمدی الاعظمی):

١- عەشیرەتی (قرەپاپاخ) کە لە ناوچەی (سلدوز)دایە و ئەڵێ ئەمانە لەسەرەتاوە لە ناوچەی قفقاسەوە هاتوون و لەو ناوچانەدا نیشتەجێ بوون.

٢- عەشیرەتی (دیبوکری) کە لە ناوچەی نێوانی مەهاباد (سابلاغ) و (میاندواو)دان تا ئەگاتە (بۆکان).

٣- عەشیرەتی مەنجور (کە مەبەستی عەشیرەتی مەنگورە کە پێتی گ لە عەرەبیدا ئەکرێ بە ج.) لە ناوچە شاخاوییەکانا ئەژین (نەیوتوە کام ناوچەی شاخاوی!).

٤- عەشیرەتی (بگزادە) کە لە ناوچەی (مهاباد) و (سەقز)دان.

٥- عەشیرەتی (زرزە) لە ناوچەی (شنۆ).

٦- عەشیرەتی پیران.

٧- عەشیرەتی (کاورک) لە ناوچەی سەردەشت و سەقز و میاندواودان (کە مەبەستی گەورەک بووە.)

٨- عەشیرەتی (مامش) کە لە ناوچەی (لاهیجان)دان.

زنجیرەی دووەم: نووسەر ئەڵێ: "لە بەشی ڕۆژئاوای کوردستانی ئێراندا چەند عەشیرەتێک ئەژین کە لەوانە:

١- عەشیرەتی (بانە) لە ناوچەی بانەدا (لام وایە و نەشمبیستووە عەشیرەت هەبێ بە ناوی عەشیرەتی بانەوە.)

٢- عەشیرەتی (عبدوی) لە ناوچەی شاهپور.

٣- عەشیرەتی (فینیک) لە ناوچەی (کونو).

٤- عەشیرەتی (فیض الله بەگی) لە (تیکاب... کە تێنەگەیشتم ئەو شوێنە کوێیە!)

٥- عەشیرەتی (روکی) لە ناوچەی (تیکاب...؟)

٦- عەشیرەتی هەورامان (نووسەر لە کتێبەکەیدا بەهەڵە ئەڵێ لە ناوچەی بانە کە ڕاستییەکەی هەورامانی لهونە.)

٧- عەشیرەتی (هەنارە) لە ناوچەی برادۆست.

٨- عەشیرەتی (جەلالی) لە ناوچەی ئاکری و ماکۆ!

٩- عەشیرەتی (مامری) لە ناوچەی (شاهپور)

١٠- عەشیرەتی (مامش) لە ناوچەی لاهیجان و شنۆ (ئەم عەشیرەتەی لە هەردوو زنجیرەکەدا باس کردووە.)

١١- عەشیرەتی (مەریوان) ئەڵێ: لە ناوچەی (کانی سانان)؟

١٢- عەشیرەتی شقاق (کە مەبەستی شکاکە) ئەڵێ لە ناوچەی (سومی)دان.

١٣- عەشیرەتی (سیبران) لە ناوچەی (شاهپور).

١٤- عەشیرەتی (سورینی) لە ناوچەی (سەردەشت).

١٥- عەشیرەتی (تیلاکو) کە ڕاستییەکەی (تیلەکۆ)یە، ئەڵێ لە ناوچەی (سەقز)دان.

١٦- عەشیرەتی (زرزە) لە ناوچەی سولدوز و نەغەدە و شنۆدان (دووبارە عەشیرەتی زرزەشی لە هەردوو زنجیرەکەدا ناوبردووە.)

نووسەر لە پەراوێزی لاپەڕە (٣٨٣)ی کتێبەکەیدا ئیشارەتی بۆ ئەو سەرچاوەیە کردووە کە باسی ئەو عەشیرەتانەی لێ وەرگرتووە کە بریتییە لە دوکیومێنتی ژمارە (F.O. 371-35093) کە لە ڕۆژی ١٩٤٤/١/١١دا لە ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادایە وەرگیراوە. نووسەری کتێبەکە لە لاپەڕەکانی (٣٨٧-٣٨٨)دا باسی ڕاپۆرتێکی تری کردووە کە لە دوکیومێنتی ژمارە (F.O.371-956) ڕۆژی ١٩١٠/٢/١٦ کە لە لایەن (Mr. Barclsy)ەوە نێرراوە بۆ سیر ادورد گرای ئەڵێ: "لە ساڵی ١٩١٠دا لە ترسی ئەوەی حکومەتی تورکیا دەستی کردبوو بەوەی کە چەک لە کوردەکانی تورکیا بستێنێتەوە، ژمارەیەک لەو کوردانەی تورکیا کە نزیکی هەزار کەس ئەبوون بە ژن و پیاوەوە لەوانەی کە پیاوەکانیان لە سواڕەی (حمیدی)دا بوون ڕایان کرد و چوونە خاکی ئێرانەوە و ڕوویان کردە ناوچەی (ماکۆ) کە سەرکردەی ئەو تاقمە ڕاکردووە (حسێن پاشا) بوو، ئەو سەرکردەیە داوای لە (اقبال السلطنه) کرد کە سەرکردەی ئێران بوو لەو ناوچەیەدا کە شوێنێک بۆ خۆی و تاقمەکەی تەرخان

بکرێت بۆ نیشتەجێبوونیان و لە ئەنجامی ئەوەدا گوندی (قەرەعینە)یان بۆ تەرخان کرا لە ناوچەی ئازربایجاندا و، ئێرانییەکان تۆوی کشتوکاڵیان دانێ بۆ ئەوەی لە زەوییەکانیانا کشتوکاڵ بکەن کە ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی ژمارەیەکی تری کورد لە کوردستانی تورکیاوە ڕوویان کردە ئێران کە ژمارەی هەموویان گەیشتە حەفتا هەزار کەس.

مارتن ڤان برونسون لە کتێبەکەیدا باسێکی دوور و درێژی تەرخان کردووە بۆ عەشیرەتی شکاک کە لەدواییدا لەو بەشەی کە بۆ عەشیرەتی شکاکمان تەرخان کردووە باسی ئەکەین.

هەروەها لە لاپەڕە (٣٧٩-٣٨٠)ی کتێبەکەیدا باسی ژمارەی خێزانەکانی چەند عەشیرەتێکی تری کوردی کردووە کە دراوسێی شکاک بوون و ئەڵێ: [٢٨] "بۆ ئاگاداربوون لە ژمارەی عەشیرەتەکانی تری ئەو ناوچانەی کە شکاکی تیادا بووە لە کۆندا سەرچاوەیەکی وا بە دەستەوە نییە کە بۆ ئەو مەبەستە دەس بدا و سوودی لێ وەربگیرێت، بەڵام لەدواییدا لە ساڵی ١٩٦٠دا ئەم ژمارانەی خوارەوە دەستنیشان کراون و ئەتوانرێ بەپێی ئەوە حساب بۆ هەموویان بکرێت، وەکو خوارەوە:

١- عەشیرەتی شکاک، ژمارەی خێزانەکانی (٤٤٠٠) خێزان.
٢- عەشیرەتی هەرکی، ژمارەی خێزانەکانی (١٣٥٠) خێزان.
٣- عەشیرەتی زرزا، ژمارەی خێزانەکانی (٧٥٠) خێزان.
٤- عەشیرەتی حیدرانلی، ژمارەی خێزانەکانی (٣٠٠) خێزان.
٥- عەشیرەتی میلان، ژمارەی خێزانەکانی (٢٠٣٠) خێزان.
٦- عەشیرەتی جەلالی، ژمارەی خێزانەکانی (١١٣٥) خێزان.
٧- عەشیرەتی پیران، ژمارەی خێزانەکانی (٦٥٠) خێزان.
٨- عەشیرەتی مەنگوڕ، ژمارەی خێزانەکانی (١٥٠٠) خێزان.
٩- عەشیرەتی مامش، ژمارەی خێزانەکانی (٩٥٠) خێزان.
١٠- عەشیرەتی بەگزادە، ژمارەی خێزانەکانی (٥٠٠) خێزان.

ئەبێ ئەوەش بخرێتە بەرچاو کە زۆربەی ئەم هۆزانە بەشێکیان لەوبەری سنوورەکانی ئێرانداً ئەژین (مەبەستی کوردستانی خواروو و کوردستانی تورکیایە) هەروەکو هەرکی و حیدرانلی و...(لەڕاستیدا بێجگە لە هەرکی و حیدرانلی کە مارتن ڤان برونسون باسی کردووە هەندێ لە عەشیرەتەکانی تریش وەکو مەنگوڕ و ماش،

هەندێکیان لە کوردستانی خواروودا نەژین.)

بێجگە لەو عەشایرانەی کە ولید حمدی الاعظمی و مارتن ڤان برونسون باسیان کردوون، ابراهیم (اسکندر نیا)ش لە کتێبەکەیدا (سازمان ئیلات و شیوەء معیشت ازربایجانی غربی)[٤٧] باسی عەشایرەکانی کردووە و هەروەکو خۆی لە پەراوێزی لاپەڕەی ئەو باسەدا باسی کردووە سەرچاوەکانی بۆ ئەو باسە بریتی بووە لە:

١- کلیم الله توحدی، حرکت تاریخ کرد به خراسان، دانشگاه مشهد، سالّی ١٣٥٩.

٢- سید احمدی کسروی تبریزی، تاریخ مشروطیهء ایران، چاپی تاران ١٣٦٣هـ.

٣- علی دهقان، سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، سالّی ١٣٤٨.

اسکندر نیا لە لاپەڕەکانی (٣٦٩ هەتا ٣٧٧) بە شێوەیەکی گشتی باسی عەشایرەکانی هەموو ئازربایجانی کردووە کە لە لاپەڕەکانی (٣٧٠-٣٧٢) باسی شجرەی تیرەکانی عەشیرەتی شکاکی کردووە کە لە باسی بنەماڵەی شکاکدا ئەگەڕێینەوە سەر ئەو باسەی اسکندر نیا.

دانیال متی لەو باسەیدا کە سەرچاوەکەی لە چەند ڕاپۆرتێکی فرنسیەوە وەرگرتووە دەربارەی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە لە کتێبەکەیدا ئەڵێ:[٢٤] "کوردی دەوروبەری ورمیە لە دووبەشی سەرەکی پێک دێن.

بەشی یەکەمیان لە نێوانی (باشقەڵا) و (قطور)دا نیشتەجێن کە سەرۆکی ئەم تاقمە ڕێگرێکی ناوداراە بە (سمکۆ) کە هەڵسوکەوتی هەمیشە جێگەی گومانلێکردن بووە.

بەشی دووهەم لە ناوچەکانی نیوان (شنۆ) و (سابلاغ)دا نیشتەجێن لەژێر سەرۆکایەتی (سلێمان خان)دا، ئەو سلێمان خانە هاتۆتە لای ئێمە (کە مەبەست لە فرەنسیەکانە) و ئامادەیی خۆی پێشان داوە بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ ئێمەدا (هەروەکو لە پەراوێزی لاپەڕە ٤٤ی گۆڤاری ئەستێرەتی پاریسدا کە باسەکەی تیادا ترجمە کراوە بە فارسی، دانیال متی ئەڵێ باسەکەی لە ڕاپۆرتێکی کاپتن گاسفیلد وەرگرتووە کە ژمارەی ڕاپۆرتەکەی (7.N.16404) بووە لە سالّی ١٩١٩دا بەپێی ترجمەکەی دانیال متی، کاپتن گاسفیلد کە سەرۆکی دوکتۆرە فرەنسیەکان بووە نووسیوێتی: "من ئیمرۆ کە ١٠ی ژانویەی ١٩١٨یە، لەگەڵ سلێمان خان کە یەکێکە لە سەرۆکی کوردەکانی شنۆ یەکترمان بینی کە ڕەنگە ناویشتان بیستبێت کە

ماوەیەکی زۆر دۆستی ڕووسەکان بوو.

سلێمان خان باسی بێزاربوونی خۆی کرد بەرامبەر بە هەڵوێست و باسی تێکچوونی خۆی کرد لەگەڵ جنراڵ (چرنزوکف)دا و ناومێدی خۆی دەربڕی بەرامبەر بە هەڵوێستی ڕووسەکان و ئێستە زۆر شادمانە بە دۆستایەتیکردن لەگەڵ ئینگلیز و فرەنسەدا. سلێمان خان نزیکی دوو هەزار کەسی لەگەڵە کە بێجگە لەوە دەسەڵاتی بەسەر هەندێ ناوچەی تری کوردیشدا هەیە.

دانیال متی لە باسەکەیدا ئەڵێ: "کە دوکتۆر (کوژول)ی فرەنسی جارێک لەگەڵ کولونیل (شاردنی)دا بووە، دەعوەتی بۆ کردووە و لەو دانیشتنەدا بۆی دەرکەوتووە کە پێوەنییەکی ڕاستەوخۆ لەنێوانی فرەنسییەکان و سمکۆ تا ئەوسا پەیدا نەبووبوو، ئەگەرچی کولونیل شاردنی لەم پیاوە ڕێگرە و لە ڕەفتارەکانی دڵنیا نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵی ئەوە ئەدا کە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ وا لە سمکۆ بکرێ کە بەرەو هاوکاریکردن لەگەڵ فرەنسییەکانا بڕوا و لێیان نزیک بێتەوە.

ساتێک لە ساڵی ١٩١٨دا کولونیل شاردین چاوی بە (کمال بدرخان) کەوت کە لە (تفلیس) بوو و کمال بدرخان سمکۆی لەنزیکەوە ئەناسی، شاردین توانی کمال بدرخان وا لێ بکات کە لەو ڕووەوە نامەیەک بنووسێت بۆ سمکۆ.

هەرچۆنێک بووبێت، دیپلوماسیەتی فرەنسە لەدواییدا زۆر خەفەتی ئەوەی ئەخوارد کە بۆچی کاتی خۆی بایەخیان نەدابوو بە سمکۆ کە بە خۆڕایی لە کیسیان چووبوو.

دووەم: کێشەی دەوڵەتان لەسەر ئەو ناوچەیە

باسی کێشەی دەوڵەتان لەسەر ئەو ناوچەیەی کە مەبەستی ئەم کتێبەیە باسێکی ئێجگار دوور و درێژ و ئاڵۆزە و بە باس و دوو باس تەواو نابێت و نووسەران هەر یەکە بەپێی شارەزایی خۆی لە چمکێک لەو کێشە دوور و درێژە مێژووییە دواوە، بازرگان و گەڕۆکەکان کە چوونەتە ئەو ناوە و مااڵی بازرگانییان بردووە بۆ فرۆشن و کەرەسەی خاوی ئەو ناوچانەیان کڕیوە و بە کێشیان کردووە بۆ بازاڕی وڵاتی خۆیان و گەڕۆکەکان کە هەر یەکەیان بۆ مەبەستێک بەو ناوچانەدا گەڕاون و پێوەندییان بە خەڵک و بە سەرۆک عەشیرەتەکانی ئەو ناوچانەوە کردووە بۆ کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی دانیشتوانی ناوچەکە و تۆمارکردنی باری ئابووری و کۆمەاڵیەتی و شارەزابوون لە کێشەی دانیشتوان و پێوەندییان لەگەڵ یەکتردا کە ئەو

تۆمارکراوانە لەگەڵ باس و تۆمارکراوەکانی ئەو میسونێرانەی کە بە ڕواڵەت بە ناوی ئایینەوە نێرراون بۆ ئەو ناوچانە و لە کەنیسە و بنکە ئایینیەکانی سەر بە خۆیاندا کاریان کردووە و بیروباوەڕی ئایینەکەی خۆیان بڵاوکردۆتەوە و لە خەڵکیان گەیاندووە و پارێزگارییان لە هاوئایینەکانی خۆیان کردوو لەو ناوچانەدا، ئەو هەموو باس و تۆمارکراوانە هەموویان بوون بە سەرچاوەیەکی زۆر گرنگ بۆ کاربەدەستانی خۆیان بۆ ئەوەی لە کاتی خۆیدا و لە شوێنی خۆیدا سوود لەو زانیارییانە وەربگرن و ئەو سەرنجانەی کە لەو تۆمارکراوانەدا باسکراون هەمووی بخرێتە بەرچاو و هەر کاتێک حکومەتەکەیان لەو ناوچانەدا بوو بەدەسەڵاتدار بەپێی ئەوە بجووڵێنەوە و لەژێر تیشکی ئەوەدا هەڵسوکەوت بکەن لەگەڵ دانیشتواندا.

نموونەیەکی بچووک دەربارەی ئەوە لە باسێکی تۆماکراوی بازرگانێکدا دەرئەکەوێ کە ناوی (جین باپتیست تافێرنەر Jean Baptistte Tavernier) کە لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردی لە بەغداد، بەرگی هەشتەمی ساڵی ١٩٨١دا لە لایەن مامۆستا شوکور مصطفی ترجمە کراوە بە کوردی کە: "جین باپتیست بازرگانێکی گەڕۆک بووە و نەخشەی جوگرافیا و کاڵا و قوماش و بەردی بەنرخی فرۆشتوە و لە ساڵی ١٦٦٨ز.دا سەفەرێکی بەناو کوردستاندا کردووە و لە یاداشتەکانیا باسی (سەلماس)ی کردووە کە لە سەرەڕێگای کاروانی بازرگانیدا بووە کە لە (حلب)ەوە بەسەر کوردستانی تورکیادا ئەچوون بۆ ناوچەی تەورێز لە ڕێگەیدا بەسەر سەلماسدا تێپەڕیوە (کە جین باپتیست لە یاداشتەکانیا بە سەلماستر ناوی بردووە)، دەربارەی سەلماس وتویەتی: "سەلماس شارێکی جوانە لەسەر سنووری ئاسوور و ماددا هەڵکەوتووە، ئەم هەرێمە لایەکی دیکەی سنووری دەوڵەتی ئێرانە... کاروان ناتوانێ بچێتە ناو شارەوە بەڵکو پێویستە لەپێشدا لەگەڵ دوو سێ سەرەکی کاروانداری بە دیارییەکی چاکەوە بچێتە خزمەت (خان) و چاک و چۆنی لەگەڵدا بکرێ و دیارییەکانی پێشکەش بکرێت، ئەوسا ئەتوانێ بچێتە ناو شارەوە."

بەپێی وتەی ئەو بازرگانە، لە ڕێگەی هاتوچۆکردنیا بۆ ئەو ناوچەیە تووشی گەلێک دەردی سەری بووە لە لایەن سەرکردەکانی کوردەوە کە ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی قانزاجێکی ئەوتۆی دەست نەکەوێ لەو بازرگانییەیدا کە لەو ناوچەیەدا کردویەتی."

بێگومان هەر لەکۆنەوە کوردستان بە شێوەیەکی تایبەتی و ئەو ناوچەیەی کە مەبەستی ئەم باسەمانە لەلایەن بێگانەوە چاوی تێبڕاوە و دەوڵەتە دەسەڵاتدارەکان

لە کێشەیەکی بێ ووچاندا بوون بۆ دەستگرتن بەسەریا.

دەربارەی کێشەی دەوڵەتان، گەلێک لە نووسەرانی بێگانە و خۆمانە و سەرچاوە فارسییەکانیش بە شێوەیەکی گشتی باسیان کردووە و ئێمەش لەم باسەدا چەند بۆچوونێکی هەندێک لەو نووسەرانەمان هەڵبژارد و پوختەی بۆچوون و بیر و باوەڕی ئەو نووسەرانە پێشکەش خوێندەواران ئەکەین.

پرۆفیسۆر خالفین لە کتێبەکەیدا (خەبات لەڕێی کوردستاندا)، وە یا بە مانایەکی تر (کێشە لەسەر کوردستان) بە شێوەیەکی دوور و درێژ باسیکردووە و بایەخێکی ئێجگار زۆری داوە بەو باسە کە ئەڵێ:(١٥) "لە سەرەتای سەدەی نوزدەهەمدا خاکی کوردستان بووبوو بە هۆی ناکۆکی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێران. وڵاتە ئەوروپاییەکانیش هەروەکو ڕووس و ئینگلیز و لە دوای ئەوانیش ئەڵمانەکان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا چاویان بڕیبووە کوردستان و دەستێوەردان لە کاروباری ناوچەکەدا و بۆ ئەو مەبەستە هەڵوێستی هەر یەکەیانی بەم جۆرەی خوارەوە هەڵسەنگاندوە و لێی دواوە:

١- کێشەی نێوانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران:

هەر لە سەرەتای سەدەی شازدەهەمەوە خاکی کوردستان لەنێوانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ئێراندا بەشکرابوو لە ئەنجامی ئەو شەڕەی لەنێوانی سوڵتانی عوسمانی (سەلیم باوز) و شا اسماعیلی یەکەمی صفوی ڕوویدابوو، بەپێی ئەوە ئێران دەستی بەسەر ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا گرت. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا و بەرلەوەش حکومەتی ئێران توانیبێتی بەتەواوی کوردەکان بخاتە ژێر دەسەڵات و ڕکێفی خۆیەوە چونکە لەڕاستیدا فەرمانڕەوایی ڕاستیی هۆزە کوردەکان هەر لە لایەن سەرۆکی هێزەکانی خۆیانەوە ئەبرا بەڕێوە و بەدرێژایی ئەو سەدەیە دەسەڵاتدارێتی هەردوو حکومەتەکە بەسەر کوردستاندا هەر بە ناو هەبووە.

لە سەدەی حەڤدەهەمدا بەدرێژایی سنووری ئێران و تورکیا، فەرمانڕەواییە دەرەبەگیە نیمچە سەربەخۆکەی سەرداری موکری پەیدابوو کە شوێنی دانیشتنی لە ناوچەی (ساوج بولاغ ــ مەهاباد)دا بووە کە سەدە و نیوێک ئەو فەرمانڕەواییە درێژەی کێشاوە و پێوەندییەکی بەهێز و یەکگرتنێکی پتەوی هەبووە لەگەڵ کوردەکان

بابانداا هەرچەند خۆشی لە کوردی موکری بوو.

ئەو فەرمانڕەواییەی کورد لەناو خۆیانا بووبوو بە چەند فەرمانڕەواییەکی بچووکەوە کە هەر بە ناو لەژێر ڕکێفی ئێراندا بوون (خالفین لە پەراوێزی لاپەڕەی باسەکەیدا ئەڵێ: سەرچاوەی باسەکەی بریتیە لە باسێکی ڤیلچیڤسکی کە لە گۆڤاری ئاسیای نزیک لە لاپەڕە (١٨٢)ی بەرگی پێنجەمدایە.)

(راولنسن)ی ئینگلیزی کە سەرکردەیەکی سوپایی بووە لەناو لەشکری شاهنشاهی ئێراند (کە دیارە کرێگرتە بووە)، لە ساڵی ١٨٣٩دا لە باسێکیدا بە ناوی (کەشتێک لە تەورێزەوە)، بەرگی دەهەم، لاپەڕە ٦٥، چاپی ساڵی ١٨٤٠ نووسیوێتی ئەڵێ: "کوردەکانی موکریانی ناوچەی (سلدوز) کە ساتێک کەوتنە ژێر دەسەڵاتی تورک و ئێرانەوە، بەشێکی زۆری ئەو سەربەخۆییەی کە هەیان بوو لە کیسیان چوو."

خالفین لە باسەکەیدا دەربارەی کێشەی ئێران و عوسمانی لەسەر کوردستان ئەڵێ: "ئەو سنوورەی لە کوردستاندا لە نێوانی تورکیا و ئێراندا هەیە کە هەتا سەرەتای سەدەی ڕابووردوو (مەبەستی سەدەی نۆزدەهەمە) هێشتا نیشان نەکرابوو، لەدوای دیاریکردنیشی کورده کۆچەرییەکان هەر گوێیان نەئەدایە ئەوە و کام شوێنیان بە دڵ بووایە سنووریان بۆ ئەبڕی و ڕوویان ئەکردە ئەو شوێنە."

کونسولی بریتانیا (تیلەر) لە ڕۆژهەڵاتی تورکیا لەو ڕووەوە نووسیوێتی: "تێکەڵبوونی ژێردەستەکانی دوو دەوڵەت (مەبەستی تورکیا و ئێران بووە) و نەچەسپاندنی سنوور لەنێوانیانا بۆتە هۆی ئاژاوە و نائارامی و ناڕێکییەکی هەمیشەیی لەنێوانی عوسمانی و ئێراندا.

کورد هاتوچۆکردنی ئەمدیو و ئەودیو، بە ماڵ و بە مافی خۆی ئەزانێ و هەر کاتێک ئارەزوو بکا و بیەوێ و بە باشی بزانێت لەملاوە ئەگوێزێتەوە بۆ لایەکی تر."

(پەناڤرین)ی کونسولی ڕوسیا لە تەورێز دەربارەی دووریی کوردستان لە ڕێگەوبانی بازرگانی و سەختی ناوچەکە و نەبوونی بازرگانییەکی باش وتویەتی: "هەرچەند موکریان ــ سابلاغ، کە (٧٥٠) گوندی تیادایە و بە پیتترین ناوچەی ئێرانە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەبەر نەبوونی ڕێگاوبان ناتوانێت بەرهەمی کشتوکاڵی خۆی بەرەپێبدا و خاوەن زەوی و زارەکان ناچارن بەرهەمەکانیان لە شوێنی خۆیانا بە نرخێکی هەرزانی ئەوتۆ بفرۆشن کە هەندێ جار مایەکەی خۆی دەرناهێنێتەوە."

خالفین له باسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "سەرەڕای ئەو بارە نالەبارەی ئەو ڕۆژانەی ناوچەکە، ئێرانی و عوسمانییەکانیش بە هەموجۆرێک بەرهەڵست و تەگەرەیان ئەخستە بەردەمی ڕێگەی پێشەکوتنی باری ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی کورد و ئەو گەلانەی تریش کە لەژێر دەستیاندا بوون. بەرتیل و دزی و دەمچەورکردن نیشانەی ناشکرای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ئێران و کاربەدەستەکانی هەردوولایان بوو.

خالفین بۆ ئەوە، باسێکی (ف. دێتێل)ی ڕووسی شارەزای هێناوەتەوە بە بەڵگە کە لە ساڵی چلەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا سەری لە ئێران داوە و لە کتێبەکەیدا (گەشتێک بە ڕۆژهەڵاتدا) ساڵی ١٨٤٢-١٨٤٥ز کە لە ساڵی ١٨٤٩دا چاپکراوە نووسێتی: "ڕەشوڕووتەکان قایشی سپییان بەسەر شاندا هاتۆتە خوارەوە... ئا ئەمەیە لەشکری وڵات؟! ئا ئەمەیە سەربازی هەرگیز نەشکاو؟ ئەم پارێزەرانەی ئیمپراتۆریەتە، هەموو جۆرە مافێکیان هەیە و بۆیان هەیە کە بازرگانی، دزیکردن، تاڵانکردنی دانیشتوان کە ناچارن لەترسدا لە شوێنێکەوە بگوێزنەوە بۆ شوێنێکی تر... بەکورتی هەموو شتێک ئەکەن و ساتێک لەشکری ترسناک نەبینن، لەترسدا هەرچییەکیان پێ هەڵبگیرێ نەیبەن لەگەڵ خۆیانا و بۆی دەرنەچن بۆ ئەوەی هەر هیچ نەبێ بەشێک لە ماڵەکەیان لە دەست ئەم تاقمە ترسناکە ڕزگار بکەن و خۆیان دەرباز بکەن و ئەوەش کە بۆیان دەرناچێ وەکو کەپر و کۆخ و کێڵگە و بێستان و باخی میوە، زۆر بەخێرایی لەناوئەبرێ و ئەروونێنرێتەوە و چۆڵ ئەکرێ."

٢- هەڵوێست و ڕۆڵی ئینگلیز و ڕووس:

ئینگلیزەکان لە هەموو دەوڵەتە ئەورپاییەکانی تر زۆرتر بایەخیان دابوو بە هۆزەکانی کورد چونکە کوردستان شوێنێکی ستراتیجی گرنگە و ئەکەوێتە نێوان تورکیا و ئێران و ڕووسەوە، لەبەر ئەوە ئینگلیزەکان، بەتایبەتی کۆمپانیای (West India)، و بۆ ئەو مەبەستە بە سەدان دیپلۆماسی میسونیریان ناردوە بۆ کوردستان و بە دیاری و بەرتیل خۆیان لە سەرۆکهۆزەکان نزیککردۆتەوە و بەلای خۆیانا ڕایانکێشاون و بە هۆی ئەوەوە دەستیان کردبوو بە کۆکردنەوەی زانیاری بۆ شارەزابوون دەربارەی هێزی چەکداری کورد و دەسەلاتیان و شارەزابوون لە ڕێگاوبانی ناو کوردستان.

ئینگلیزی شارەزا و پروپاگاندەکەر، بەتایبەتی پسپۆر و شارەزاکانی کۆمپانیای وێست ئیندیا لە ڕێگای سەرۆکی کۆمپانیاکەوە کە مستر (د. ڕیچ) بووە لە ساڵی ١٨٠٦ زۆر چالاکانە کەوتە خۆی و بەیارمەتیی (هاین)ی دۆستی، ئاشنایەتی لەگەڵ سەرۆک و دەرەبەگەکانی کورددا پەیداکردووە و ڕێچیش هەروەکو دەربەگێک خۆی پیشان ئەدا و هەمیشە تاقمێک چەکداری هیندیی دوای خۆی ئەخست و لە (بصرە)ش (کەلکۆهون)ی ئینگلیزی بە هەمان ڕێبازدا ئەڕۆی و ڕەفتاری ئەکرد.

بە هۆی ئەمانەوە کاپتن (ماکدونالد کینیر) کە سەرۆکی بەشی سیاسیی ئەو کۆمپانیایە بوو گەشتێکی کرد بۆ کوردستان و ئەرمەنیا کە ئەو چوونەی بۆ کۆکردنەوەی هەواڵ و زانیاری و شارەزابوون بووە.

چ ماکدۆنالد و چ ئەوانەی دوای ئەویش وەکو (و. هید) لە ساڵی ١٨١٧دا و (د. ک. پورتیر) کە ئەمەی دوایی لە بەغدادەوە بە کرکوکدا چووە بۆ سلێمانی و لەوێوە گەیشتۆتە سابلاغ و تەورێز هەموو بۆ مەبەستی هەواڵ و شارەزابوون چوونەتە ئەو ناوچانە.

لە ساڵی ١٨٢٠دا کە مستر ڕیچ گەشتەکەی خۆی کرد بۆ کوردستان و چووە ڕۆژهەڵات سەری لە مەریوان و سنە و بانەش دا و پێوەندیی بە سەرۆکهۆزەکانەوە کردووە کە ئەفسەرە ئینگلیزەکان لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا بەناو مەشقیان بە لەشکری ئێران ئەکرد، بەڵام شانبەشانی ئەوەش هەوڵیان ئەدا دەست بخەنە کاروباری کوردستانەوە.

لە دوای ڕیچ، ئنجا (د. فریزەر) لە ساڵی ١٨٢١-١٨٢٢دا بە فەرمانی (جاکسن) کە نوێنەری حاکمی عەسکەری ئینگلیز بوو لە (بۆمبای) نەخشەیەکی ئامادەکرد دەربارەی ئابووری و کانە مەعدەنەکانی ناوچەکە و لەگەڵ سەرۆکعەشیرەتەکانی کوردیشدا کەوتۆتە گفتوگۆکردن.

فریزەر لەو باسەیدا کە بە ناوی (گەشتێک بە خۆراساندا) ساڵی ١٨٢١-١٨٢٢ لە لاپەڕە (٥٢٢)دا وتوێتی: "ئەگەر هەر وڵاتێکی ئەوروپایی یارمەتیی کورد بدا، ئەوا کورد ئامادەیە هەوڵی لەناوبردنی قاجارییەکان بدەن کە کورد ئێجگار ڕقیان لێیانە."

لەدوای ئەو لە ساڵی ١٨٢٨دا کاپتن (ڕ. میگان) بەرەو کوردستان ڕۆیشت و لە ڕێگەی کفری و سلێمانیەوە چووە بانە و لەوێوە بۆ (میاندواو) و دوای ئەوە لە تەورێزەوە چووە ڕوسیا.

لە سالی ١٨٢٩دا کومیتە سیاسییەکەی قەفقاس ئاگادار کرا کە دوو ئەفسەری ئینگلیزی لە لایەن کۆمپانیای (وێست ئیندیا) بۆ مەشق و فێرکردنی سوارە کوردەکان نێرراون بۆ سلێمانی (ئەو سەردەمە دەوری بابانەکان بووە.)

لە سالانی سییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا ماوەیەکی زۆر ئەفسەری ئینگلیزی (هـ. ڕاولنسون) لەناو لەشکری ئێراندا کاری کردووە و لە سالانی ١٨٣٤-١٨٣٦دا فەرماندەی لەشکرێکی ئێرانی پێ سپێردرا کە حکومەتی ئێران لە کوردەکانی پێک هێنابوو.

٣- ڕۆڵی ئەمریکاییەکان:

ئەمریکاییەکان کە هەتا ئەوسا هیچ دەسەڵاتێکی ئەوتۆیان نەبووە لە ئاسیادا، ئەوانیش کەوتنە خۆیان و دەستیان کرد بە ناردنی میسۆنێرەکانی خۆیان بۆ ناو خاکی کوردستان. ڕابەرە ئایینییەکانی ئەمریکاییەکان یارمەتییەکی زۆریان لە گەلێک لاوە دەستگیر بوو بە بۆنە و بیانووی ئەوەی کە مەسیحی لە ئێران و تورکیادا هەن و زۆرجار ئەچوونە ناو ئەوانەوە و هەوڵیان ئەدا لەناو موسوڵمانە کورد و تورکەکان و ئەتەوەکانی تردا جێی خۆیان بکەنەوە کە ئەم هەوڵ و تەقەلایەیان بە شۆڕەیەکی گشتی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە دەستی پێکردبوو و لە کۆتایی ئەو سەدەیەوە و سەرەتای سەدەی بیستدا پەرەیانسەند و چالاکییان دەستی پێکرد.

٤- پێوەندیی ڕووسیا و کورد:

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا ڕووسیای قیصری بەپێچەوانەی ئینگلیزەکان گوێیان نەدابووە کوردستان و هەوڵێکی ئەوتۆیان نەدابوو بۆ پێوەندیکردن و تەنها بە بوونی ئەو بازرگانییەی کە لەگەڵ تورکیا و ئێراندا هەیانبوو قایل بوون.

یەکەم پێوەندی کردن ڕووس و کورد ئەگەڕێتەوە بۆ کاتی شەڕەکانی ڕووس و تورک و ئێران. ئێران و تورکیا کوردیان بە دەسکەلای خۆیان دائەنا و کاربەدەستانی هەردوولایان پە بەتیل و دیاری و تالانی وایان لە سەرکردەی هۆزەکانی کورد کردبوو کە چەکدارەکانی کورد دژی ڕووس بجەنگن، کە ئەمە زۆرجار ئەبووە هۆی ئەوەی کوردەکان لەناو خۆشیانا تێک بچن و لەیەکتر بدەن کە بەوە زیانێکی زۆر لە کوردستان کەوتبوو. لەو شەڕانەدا کە تورک و ئێران لەگەڵ ڕووسیای قیصریدا

دەیانکرد لە سەدەی پازدەهەمەوە لەشکریان لە کوردەکان دروست ئەکرد و لەژێر فەرماندەی سەرەکھۆزەکانی خۆیان ئەیانکردن بە گژ ڕووسیادا (کە هیچ گومان نییە کە تورکیا و ئێران هەستی ئایینیی کوردیان بزواندووە و ئەو شەڕە خۆڕاییانەیان بە کورد کردووە.)

ڕووسیا هەوڵێکی زۆری دا کە کورد لەو شەڕانەی تورکیا و ئێران لەگەڵیانا ئەکرد وا لێ بکا کە بێلایەن بن، بەڵام لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا لەو شەڕانەی کە تورکیا و ئێران لەگەڵ ڕووسیادا ئەیانکرد، کوردەکان سەریان بۆ تورکیا و ئێران نەوی نەکردووە، بەڵکو بە هەموو توانایانەوە هەوڵی پاراستنی خاک و سامانی خۆیان داوە و زۆرجاری وا هەبووە سەرۆکھۆزەکانی کورد بە پێچەوانەی جاران لەگەڵ ولاتانی دژ بە ئێران و تورکیادا کەوتوونەتە گفتوگۆکردن و لە زۆر شەڕیشدا یارمەتیی ئەو دوژمنانەی ئێران و تورکیایان داوە کە ئەمە نیشانەی ئەوە بووە کورد خۆی بە بێگانە زانیوە بەرانبەر بە تورکیا و ئێران.

لەکاتێکدا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا دوژمنایەتی کورد لەگەڵ ئێران و عوسمانیدیا لە سەرەتایدا بوو، بەڵام لە کۆتایی ئەو سەدەیەدا گەیشتە ڕادەی ڕاپەڕین و پەلاماردانی چەکدارانەی کورد دژی دەرەبەگەکانی ئێران و تورکیا. (لەڕاستیدا وەکو خالفین باسی کردووە کوردی ئەو ناوچانە بێجگە لە بوونی کێشەیان لەگەڵ حکومەتی ئێران و تورکیادا کێشەیان لگەڵ دەرەبەگەکانی تورک و فارس و ئازەریدا هەمیشە هەر بووە و زۆرجار بۆتە هۆی ئەوەی کە حکومەتی تورکیا و ئێران خۆیان تێکەڵی ئەو کێشەیە بکەن.)

لازاریف، لە کتێبەکەیدا (دۆخی جیهانیی کوردستان)، دەربارەی کێشەی دەوڵەتان لەسەر کوردستان [٢٤] ئەڵێ: "لە ساڵی ١٩٠٤-١٩٠٥دا حکومەتی بریتانیا گەورەترین دوژمن و بەربەرەکانیکەری ڕووسیا بوو لە کوردستاندا. کاربەدەستەکانی ئینگلیز لە ڕۆژهەڵاتی دوور و ناسیای ناوەندا سیاسەتی بەرەنگاربوونەوەی ڕووسیایان بەکار ئەهێنا و لەو باوەڕدا بوون کە تەشەنەکردن و بڵاوبوونەوەی دەسەلاتی ڕووسیا لە کوردستاندا هەڕەشەیەکی گەورە پەیدا ئەکا بۆ باری سیاسی و ئابووری ئینگلیز، لەبەر ئەوە هەمیشە ئەیویست دەسەلاتی ئیمپریالیستی خۆی لەسەر حسابی ئێران و ولاتە عەرەبییەکان، بەتایبەتی لە ناسیای بچووکدا بچەسپێنێت و نەیئەویست لە خۆی بەولاوە هیچ هێزێکی دەسەلاتداری تر لە

کوردستاندا هەبێت، چونکە بەبێ کوردستان ئینگلیز نەیئەتوانی دەسەڵاتی خۆی لەناوچەکەدا بچەسپێنێت.

بێجگە لەوە ئینگلیز مەترسییەکی تریشی هەبوو لە بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتی ئەڵمانیا لەو ناوچانەدا، بۆیە ئینگلیز زۆر لای مەبەست بوو کە جەماوەری کورد سەر بە ئینگلیز بێ و تەنها مل بۆ خۆی کەچ بکات.

تەقەلای ئینگلیز بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستە، لە پێکهێنانی (سوارەی حمیدیە)ی عوسمانیدا دەرئەکەوێ کە (نیلدوف) لە نامەیەکیدا لەو ڕووەوە وتویەتی: "پێکهێنانی سوارەی حمیدیە لە کوردەکان بەزۆری بە ڕاوێژ و ڕاسپاردەی ئینگلیزەکان دروست بووە."

لازاریف لە باسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "کاتێک کێشەی ئەرمەنییەکان هاتە کایەوە، ئینگلیزەکان ئیتر بایەخیان دا بەو هێزی حمیدیەی کە لە سوارەکانی کورد پێک هاتبوو (لە کوردستاندا ئەوانە بە ئێسترسوار ناسرابوون و لازاریف لەوەدا مەبەستی ئەوەیە کە ساتێک کێشەی ئەرمەنی و عوسمانی پەیدابوو، ڕووسەکان لە ڕووی ئایینیەوە بوون بە لایەنگری ئەرمەنییەکان کە ئەمە ئەبووە هۆی ئەوەی ڕووسەکان بە هۆی ئەرمەنییەکانەوە جێپێیەکیان دەسگیر بێت، لەبەر ئەوە ئینگلیزەکان عوسمانییەکانیان هاندا کە سوارەی حمیدیە لە کوردەکان پێکبێنن بۆ ئەوەی دژی ڕووسیای قیصری بەکاریان بهێنن.)

بەڵام وەنەبێ تورکەکان لەو ئاوڕلێدانەوەی ئینگلیز دڵنیا بوون یا دڵیان پێی خۆش بووبێت بەتایبەتی تورکەکان ئەوەیان بە دڵ نەبوو کە ئینگلیزەکان پێشنیازیان کردبوو (زەکی پاشا) بکرێت بە سەرۆکی لقی چوارەم لە فرقەی هەشتەم و تورکەکان لەوە ترسابوون کە بە هۆی ئەوەوە دەسەڵاتیان بەسەر کورددا نەمێنێت.

هۆی سەرەکیی سڵەمینەوەی تورک ئەوە بوو کە ترسیان پەیداکردبوو لەوەی کە ئینگلیزەکان کارێکی وا بکەن کورد و ئەرمەنییەکان بکەن بە دوژمنی یەکتر و ئەمە بکا بە بیانوو کە دەست بخاتە کاروباری ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە.

ئینگلیز بۆ سەرگرتنی مەبەستەکانی خۆی پشتی حکومەتی ئێرانی گرتبوو و هەوڵیشی ئەدا دەسەڵاتی خۆی لەناو کوردەکانی ئێرانی سەرسنووردا پەرەپێبدا و لەلایەکی تریشەوە یارمەتیی ئەرمەنییە ڕاپەڕیوەکانی سەر سنووری ئێرانیشی ئەدا بۆ ئەوەی یارمەتیی برا ئەرمەنییەکانی ئەودیو بدەن (مەبەستی ئەرمەنییەکانی ناو

خاکی عوسمانی بوو.)

لازاریف لەو ڕووەوە باسی نامەیەکی صدری اعظم (کە سەرەکوەزیران ئەگرێتەوە)ی عوسمانییەکان ئەکا کە ناردبووی بۆ وەزیری جەنگی عوسمانی، لەو نامەیەدا بە دوور و درێژ مەبەستی هەڵوێستی ئینگلیزی تیادا باس کردووە کە چۆن ویستبوویان ئاشووب بنێنەوە لەگەڵ ئەوەشدا کونسوڵی بریتانیا لە (وان) بە ڕووالەت هەستی دۆستایەتی خۆی دەربڕیوە.

نامەکەی صدری اعظم ئەڵێ: لەڕاستیدا پێوەندییەکی تەواو هەیە لەنێوانی ئینگلیز و حکومەتی ئێراندا و کوردەکانی ئێران هانئەدا و دەیانوروژێنێت و پارە و پووولێکی زۆری بەناویانا بڵاوکردۆتەوە کە بریتانیا بەم ڕەفتار و هەڵوێستەی ئەیەوێ دەسەڵاتی خۆی بەسەر هەموو کوردی ئێراندا بسەپێنێت.

لازاریف لە باسەکەیدا ئەڵێ: "سەیر ئەوەیە ساتێک ئاشووبی ئەرمەنییەکان پەیدابوو، بریتانیا دژی ئامانجەکانی ئەرمەنی ڕاوەستا و شانبەشانی ئەوەش تەقەلای ئەدا دەسەڵات و توانای ڕووسەکان لەناو کریستانەکانی کوردستانی تورکیا و ئێراندا کەم بکاتەوە.

کونسوڵی فرەنسا لە (ئەرزروم) دەربارەی ئەوە ڕاپۆرتێکی نووسیوە، ئەڵێ: "هەر کاتێک کونسوڵێکی ڕووس سەری لە هەر سەرۆکێکی کورد بدایە، دەمودەست کونسوڵی ئینگلیزیش سەری لەو سەرۆکی کوردە ئەدا و کونسوڵەکانی ئینگلیز هەمیشە هەروەکو سێبەری کونسوڵەکانی ڕووس وابوون وڵێیان دوور نەدەکەوتنەوە."

لازاریف ئەڵێ: "دوای ئەوەی ئەو شەڕەی لەنێوانی ڕووسیا و ژاپۆندا ڕوویدا و ڕووسەکان شکان (مەبەستی شەڕی ساڵی ١٩٠٥ بووە لەنێوانی ژاپۆن و ڕووسیادا)، ئینگلیزەکان بەگەرمیەوە هەواڵی ئەو شکاندنەی ڕووسیایان بەناو کوردەکاندا بڵاو ئەکردەوە. ڕووسەکانیش وەنەبێ دەستەپاچە وەستابن بەرامبەر بەو هەڵوێستەی ئینگلیز، بەڵکو ئەوانیش لە کوردستاندا هەمان تەقەلایان دژی ئینگلیزەکان ئەدا و پروپاگاندەکان دژیان بڵاو ئەکردەوە، بەڵام تەقەلاکانی ڕووس بێ سوود بوو، تەنها توانیبوویان یەکێکی وەکو (حامد صدیق)ی شمزینی بکەن بە دۆستی خۆیان کەئەو خۆی لووتی لەو دۆستایەتیە ئەخورا و ئەیویست کاربەدەستانی ڕووس لەگەڵیا ڕێک بکەون کە لەڕاستیدا سەردانەکەی حامد صدیق بۆ کونسوڵی ڕووس لە (وان) و لە (رضائیە- ورمیە) سەر و دڵی ئینگلیزەکانی گرتبوو وە زراوی

نوێنەرانی ئینگلیز و ئەڵمانیای لە تورکیادا تۆقاند.

لە کوردستانی ئێراندا ڕووسەکان هەندێ کاروباری دارایی خۆیان ئەبرد بەڕێوە و بە هیوای ئەوە بوون کە لەو ڕێگەیەوە پێوەندییان لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکەدا بەهێز بکەن، بۆیە داخوازییەکی قەشەی (نسطوری)یەکان کە ناوی (سینا مادکا) بوو خرایە بەرچاو و بایەخی پێدرا کە داوای ئەوەی کردبوو ڕووسیا پشتگیری لە کریستیانەکانی ئەو ناوچانە بکا و خەمیان بخوا و کۆنسولخانەیەکی خۆیانی تیا دابنرێ و بانقەکەی ڕووس کە لە ئێراندا بوو کاروباری فراوانتر بکرێت.

ڕووسەکان لەئەنجامی ئەوەدا دەستیان کرد بە بایەخدان بەو خێڵانەی لەو ناوچانەدا بوون و هەروەکو نیمچە موستەعمەرەیەک سەیریان ئەکردن و لایان وابوو کریستیانەکانی کوردستان سوودیان لێ وەرنەگیرێ بۆ ڕووسیا چونکە بازرگانی وایان تیادا بوو کە ئەوانیش سوودیان لەوەدا بوو کە پێوەندییان لەگەڵ ڕووسەکاندا بەهێز بکەن هەرچەند سەرۆکی میسونێرەکانی ڕووس کە نێررابوو بۆ ئەو مەبەستە قەشەیەکی زۆر دڵڕەق بوو کە ناوی (سیرگی) بوو و کردەوەکانی لەناو کوردی کوردستانی ئێراندا زیانێکی زۆری گەیاند بە ڕووسیا و ناوی ڕووسی لەناویاندا زڕاند.

دەربارەی کێشەی دەوڵەتان لە کوردستاندا لە کتێبی (بزووتنەوەی کورد لە ماوەکانی کۆن و نوێدا) کە تاقمێک لە ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووس نووسیویانە ئەڵێ:(١٧) "ناوچەی نازربایجان و هەندێ بەشی کوردستان، بەپێی ڕێکەوتنی ڕووس و ئینگلیز لە ساڵی ١٩٠٧دا بوو بە هۆی ئەوەی ڕووسەکان لە ژوورووی ئێراندا و ئینگلیز لە خواروویدا بێن بە دەسەڵاتدار.

بەر لە دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهان، تورکیا و ئەڵمانیاش لەو ناوچانەدا دەسەڵاتیان هەبووە و پێوەنییان لەگەڵ دانیشتواندا پەیدا کردووە.

ڕووسەکان دوو جۆرە سیاسەتیان گرتۆتە بەر بەرامبەر بە کورد:

١- بەهێزکردنی دەسەڵات و توانای عەسکەری و ئابووری و سیاسی لەو ناوچانەدا.

٢- بەهێزکردنی دەسەڵاتی پارێزگاریکردنی سنوورەکانی قەفقاس بەرامبەر بە هەڕەشەی تورک کە هاوکاری ئەڵمانەکان بوون و ئەڵمانیا هاوکاری تورک بوون. ڕووسەکان بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستانەیان هەمیشە هەوڵی ئەوەیان ئەدا لە

ناوچەی ژوورووی ڕۆژئاوای ئێراندا (شوێنی مەبەستی ئەم کتێبەی سمکۆ) جۆرە هێمنی و ئاساییشێک بەرپا بکرێ و ڕێگە لەو پشێوی و ناژاوانە بگرێ کە بە هۆی سەرۆکەعەشیرەت و دەرەبەگەکانی ئەو ناوچانەوە پەیدا دەبوو، چونکە بوونی هەموو جۆرە پشێوی و ناژاوەیەک سوودی عوسمانییەکانی تیادا بووە.

کوردەکانیش بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان هەبوو، لەبەر ئەوە بۆی دەست نەئەدان کۆیرانە فەرمانەکانی ڕووس بەجێبهێنن، هی وا هەبوو لەناو کوردەکانا لە پێوەندیکردن لەگەڵ ڕووسدا تەنها مەبەستیان دەسگیربوونی سوود و قانزاجی تایبەتی خۆیان بوو، هی واش هەبوو هەروەکو عبدالرزاق بدرخان و عبدالقادر شمزینی و سید طه شمزینی و هەندێک ڕۆشنبیری تر، قوولتر سەیری هەڵوێستیان دەکرد و ویستبوویان کورد لە کوردستانی ئێراندا یەک بگرێ بە جۆرێک کە کوردی تورکیاش بگرێتەوە.

سەفیری ڕووسیا لەو ڕووە وتوێەتی: "سەرکرتنی ئەو تەقەلایە زیانی هەبوو بۆ بەرژەوەندیی ئێمە کە یەکێک لەو تەقەلایانەی کورد کە هەروەکو شێخ عبدالقادری شمزینی نەخشەی بۆ کێشابوو لە ساڵی ۱۹۱۳دا بریتی بوو لە سازکردنی حوکمی زاتی لە کوردستانی ئێراندا."

بەو جۆرە کێشەی کورد لەناو کوردستانی ئێراندا زۆر ئاڵۆزبووە و ئەو حکومەتانەی چاویان بڕیبووە ناوچەکە هەروەکو ئەڵمانیا و تورک کە نەخشە و پلانی خۆیان بۆ سازکردبوو و، جموجۆڵیان لە پەرەسەندندا بوو، لەبەر ئەوەی دەزگاکانی ڕووس بەرامبەر بە کورد نەیانتوانیبوو سیاسەتێکی ڕێکوپێک و ئاشکرا دەسنیشان بکەن. بێگومان ئینگلیز و ڕووس دەسەڵاتێکی زۆریان پەیداکردبوو دەربارەی کورد و هەردوو لا گەیشتبوونە ئەوەی کە پلانێکی وا ساز بکەن کە پەرژینێکی قایم و پتەوی پێ دروست بکرێ بۆ ڕێگەگرتن لە بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتی تورک لە کوردستانی ئێراندا کە حکومەتی ئێرانیش لەلایەن خۆیەوە ئەیویست کوردەکانی ئێران لەگەڵ کوردی تورکیادا یەک بخا لەژێر سایە و دەسەلاتی خۆیدا، هەروەها ئەو پەرژینە ئەبووە هۆی ئەوەی پێوەندیی نێوان کوردی ئێران و تورکیا وا لێ بکات کە ئاسان نەبێت و ڕێگە لەوە بگرێ کە تەوژمی بزووتنەوەی کورد لەو دوو بەشەی کوردستاندا یەک بگرێ.

نەخشەی ئەو پلانەی کە لە ساڵی ۱۹۱۱ەوە دەستی پێ کردبوو لە ۱۹۱٤/۱۰/۲۸

دا له لایەن ئەو لیژنە چوارقۆلیەی کە پێکهاتبوو لە نوێنەرانی ڕووس و ئینگلیز و عوسمانی و ئێران تەواوبوو، بەڵام هەمووی تاقەڕۆژێکی بەسەردا تێپەڕی نەکردبوو کە عوسمانییەکان هێرشیان بردە سەر ڕووسیا (مەبەستی دەسپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی بوو)، بەو جۆرە تەقەلا و کاری ئەو لیژنەیە بێ سوود بوو. (مینۆرسکی نووسەری کتێبی کورد، یەکێک بووە لە ئەندامانی ئەو لیژنەیە کە نوێنەری ڕووسیا بووە دەربارەی ئەو سەرنەگرتنەی لیژنەکە کە وتویەتی: شەڕی یەکەمی جیهانی شیرازەی نەخشەی هێڵی سنوورەکانی هەڵوەشاندەوە.)

ئەو ڕۆژهەڵاتناسانە لە باسەکەیاندا لەسەری ئەڕۆن و دەڵێن: "لە مانگی ئابی ١٩١٤ بەدواوە بێ وچان بەکرێگیراوەکانی ئەڵمانیا و تورکیا لە کوردستانی ئێران و ئازربایجاندا دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی پروپاگاندەیەکی بێشمار، ئەو پروپاگاندانە بەتایبەتی دژی ڕووسیا بووە و توانییوویان سمکۆ بکەن بە لایەنگری خۆیان، بەتایبەتی سمکۆ کە زۆرجار هەڵوێستی خۆی نەگۆڕی و یەکێکی وەکو سردار (مرتضی قلی خان) داوای لەو دەروێشانەی کوردی تورکیا نەکرد کە ئەچوون بۆ کوردستانی ئێران، لەوێ هەواڵی کفر و بێدینیی ڕووسەکان لەناو خەڵکدا باس بکەن و بەناویاندا ئەو هەواڵە بڵاو بکەنەوە. ئەڵمانەکان زۆریان هەوڵدا کوردەکانی ژوورووی ڕۆژئاوای ئێران و ئەوانەی لە ڕۆژهەلاتی ئەناڕۆڵدا بوون (کە هەردووکیان هاوسنوور بوون) بەلای خۆیاندا بەکێشیان بکەن و داوایان لێ ئەکردن کە بەشداری بکەن لەو شەڕەدا کە دژی ڕووس دەستی پێکردبوو بۆ بەهێزکردنی ئەو هێزەی تورک کە لە جەبهەی قەفقاسدا بوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێزی عوسمانی هەر لە شکاندندا بوون بەتایبەتی لە سەرەتای ساڵی ١٩١٥دا ئەو هێزەی تورک خراپ شکا و لەشکری ڕووسیا گەیشتە ڕۆژهەلاتی تورکیا هەتا گۆلی (وان). لەڕاستیدا چ عوسمانی و چ ئەڵمانەکان چەک و جبەخانەیەکی ئەتۆیان نەدابوو بە کوردەکان کە شەڕی پێ بکەن، لەبەر ئەوەی کە سوپای عوسمانی شکا، تەنها هەر هەشت هەزار چەکداری کوردی سەر بە عوسمانی مابوونەوە کە ڕووبەڕووی ڕووسەکان بوەستن و ئەوانی تر هەموو کشابوونەوە."

ستیڤن پولیتیر لە کتێبەکەیدا دەربارەی هەڵوێستی ئینگلیز لەو ناوچەیەدا ئەڵێ:(٣٥) "ئینگلیزەکان لەدوای داگیرکردنی هندستان پێویستییان بەوە هەبوو کە ڕێزی زنجیرەی ئەو شوێنانەی لە نزیک هندستاندا بوون، ئەو شوێنانە وا لێ بکا

لەژێر دەسەلاتی خۆیدا بێ، یا ئەگەر ئەو شوێنە سەربەخۆ بێت رێگەی ئەوە نەدا هیچ لایەکی تر دەسەلات و توانای بەسەریدا هەبێت.

ئینگلیزەکان بۆ سەرگرتنی ئەو نەخشەیەیان دوو جۆر هەڵوێست و بۆچوونیان هەبوو: یەکەم: هاوبەشیکردن لەگەڵ ڕووسەکاندا کە هەردوو لایان لە ئێراندا دەسەلاتدار بن. دووهەم: هێشتنەوەی ئەو ناوچانە بە سەربەخۆیی.

ئینگلیزەکان لە پاش لێکۆڵینەوە و وردبوونەوە، بۆچوونی دووهەمیان هەڵبژارد چونکە ئەوەیان خستە بەرچاو کە هەر جۆرە هاوکارییەک لەگەڵ ڕووسیادا ئەبێتە هۆی ئەوەی کە لەئەنجامدا ڕووسەکان بیر لەوە بکەنەوە کە وردە وردە دەسدرێژی بکەن بۆ سەر هندستان و کەنداو، لەبەر ئەوە دوا نەخشەی ئینگلیز لەو ڕووەوە ئەوە بوو کە ئێران بەسەربەخۆیی بمێنێتەوە و ڕێگە نەدرێ بە دەسەلاتی هیچ بێگانەیەک. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ساڵی ١٩٠٧دا ئینگلیز و ڕووس بۆ ماوەیەک لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە هەردووکیان دەسەلاتدار بن لە ئێراندا.

ئەم هەڵوێستە مایەوە هەتا شەڕی یەکەمی جیهان دەستی پێکرد کە لەو شەڕەدا ڕووسەکان لەگەڵ ئینگلیزدا بە جووتە هاوکار بوون دژی تورکیا و ئەڵمانیا لەبەر ئەوە لە ماوەی شەڕدا هەر لەسەر ڕێکەوتنی پێشوویان مانەوە تا ڕووخانی ڕژێمی قیصری (مەبەستی شۆڕشی ئۆکتوبەری ١٩١٧ بووە.) دوای ئەوە ئینگلیز کەوتە سەر ئەو سیاسەتەی کە دەسەلاتی خۆی بەسەر هەموو ئێراندا بسەپێنێت.

لورد کەرزنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا توانی کە حکومەتەکەی خۆی قایل بکا کە ئێران بە شێوەیەکی سەربەخۆ بمێنێتەوە و لە ساڵی ١٩١٩دا لەگەڵ حکومەتی ئێراندا پەیمانێکیان بەست (لە باسێکی تایبەتدا کە بۆ شەڕی جیهانی یەکەممان تەرخان کردووە بە دوور و درێژی باسی ئەو پەیمانەی نێوان بریتانیا و ئێران کراوە.)

بەپێی ئەو پەیمانە ئەفسەرەکانی ئینگلیز مەشقیان بە سەربازەکانی لەشکری ئێران ئەکرد و ئابووریی ئێرانیان خستە ژێر چاودێری خۆیانەوە، بەڵام دوای ئەوە ئەو پەیمانە سەری نەگرت چونکە پارلەمانی ئێران ئەوەی هەڵوەشانەوە، بۆیە ئینگلیزەکان ڕێگەیەکی تریان گرتەبەر و ڕێگەیان بۆ ئەوە خۆش کرد کە وردە وردە دەسەلاتی بنەماڵەی قاجاری لە ئێراندا نەهێڵن و بنەماڵەی پەهلەوی ڕێگەی بۆ خۆش کرا کە بێتە پێشەوە بۆ ئەوەی لە ڕێگەی ئەوەوە مەبەستەکانی خۆیان بەئاسانی و

بەباشی مسۆگەر بکەن.

ڕووسەکان لە مایسی ١٩٢٠دا دەستیان بەسەر ناوچەی (گیلان)دا گرت، لەبەر ئەوە ئینگلیزەکانیش ئەوەیان کرد بە بیانوو ناوچەکانی خواروو دەریاچەی (خزر – قزوین)یان گرت، بەڵام لەدواییدا هەردوو لایان لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە بە چووتە واز لەوە بێنن و گەڕانەوە سەر ڕێکەوتنەکەی ساڵی ١٩٠٧ کە بێگومان لەوەدا ئێران قازانجی کرد بەوەی کە هەردوولا دەستیان کێشایەوە و تاقە کێشەیەک کە مابوو ڕووبەڕووی حکومەتی ئێران ئەبووەوە بریتی بوو لە کێشەی کورد و لوڕی بەختیاری و عەرەبی (محمرە).

ئینگلیزەکان هەرچەند کە پێوەندیی دیپلوماسییان لەگەڵ حکومەتی ئێراندا هەبوو، بەڵام لەگەڵ عەشیرەتەکانیشدا ڕاستەوخۆ پێوەندییان هەبووە کە مەبەستی ئینگلیز لەوەدا شتێکی ئاشکرا بووە و بۆ ئەوە بووە کە ئەگەر هەر کاتێک حکومەتی ئێران لەگەڵ ئینگلیزەکان سەرپێچی کرد و پەرژەوەندیی ئینگلیز کەوتە مەترسییەوە ئەو عەشیرەتانە لە حکومەتی ئێران هان بدەن و کێرە و کێشەی بۆ پەیدا بکەن. بۆ نموونەی پێوەندیکردنی ئینگلیز لەگەڵ ئەو عەشیرەتانەدا و بۆ مسۆگەرکردنی لایەنگرێتیان ئینگلیزەکان لە ٣٠٪ی نەوتی هەندێ ناوچەی خواروو ئێرانیان دابوو بە شێخەکانی ئەو ناوچانە بۆ ئەوەی چاڵە نەوتەکانیان بۆ بپارێزن.

مارتن ڤان برونسون لە کتێبەکەیدا دەربارەی کێشەی دەوڵەتان لەسەر ئەو ناوچەیە، ئەڵێ[٢٨] "لە ساڵی ١٩٠٦دا لەشکری عوسمانی هێرشی بردە سەر ناوچەی ئازربایجانی ئێران و بەشێکی گرنگی ناوچە کوردییەکانیان لەو مەڵبەندەدا داگیرکرد، عوسمانییەکان بەبێ ئەوە هیچ دەسەڵات و کونترۆڵێکیان بەسەر هێزەکانی ئەو ناوچە داگیرکراوانەدا هەبێ، لەگەڵ ئەوەشدا لە ساڵی ١٩١١دا تواناییان هەندێ هێزیان لەو ناوچانەدا بهێڵنەوە.

ڕووسەکان لە ساڵی ١٩٠٩دا هێرشیان بردبووە سەر ئەو مەڵبەندە و شاری تەورێزیان داگیرکردبوو کە ئەو سەردەمە لەگەڵ شاری (ڕەشت)دا دوا مەڵبەندی مشروطیەخوازەکان بوو، هێزی پیادە و قوزاقی ڕووسی لە تەورێز و خۆی و دیلەمان جێگربووبوون کە ئەمە مایەوە هەتا سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانی و ڕووسەکان هەتا ڕادەیەک توانیبوویان ئاسایش لەو ناوچەیەدا بەرپا بکەن و بەدرێژایی شەڕی ناوچەی ئازربایجان چەند جارێک ئەم دەستاودەستی کردووە لەنێوانی تورک و

ڕووسدا.

تورکەکان لە کانونی دووهەمی سالّی ١٩١٥دا ناوچەکەیان داگیرکرد، بەلاّم ڕووسەکان لە سالّی ١٩١٦ و ١٩١٧دا دووبارە دەستیان بەسەردا گرتەوە و لەدوای شۆڕشی ئۆکتوبەر و کشانەوەی ڕووس، تورکەکان جارێکی تر لە سالّی ١٩١٨دا داگیریان کردەوە.

لە کاتی خۆیدا و لە سالّی ١٩١٤دا کە شەڕ دەستی پێکرد، نەستوورییەکانی ناوچەی (هەکاری) لە ترسی کوشتار و دەسدرێژیی تورکەکان شاری (ورمێ) و (سەلماس)یان بەجێهێشت و پەنایان بردە بەر ڕووسەکان و ساتێک ڕووسەکان هێرشیان هێنایە سەر کوردستان ئەو نەستوورییانە (کە مەبەستی ئەو ئاسوورییانە بووە کە وتبوویان لە سالّی ١٩١٤دا پەنایان بردبووە بەر ڕووسەکان) بوون بە پێشەنگی ئەو لەشکرەی ڕووس و لە زۆر هەلّوێستیانا تۆڵەی ڕقی کۆنیان لە موسوڵمانەکانی ئەو ناوچانە ئەکردەوە (کە دیارە کوردەکان بەشێک بوون لەو موسوڵمانانە)، کە لەڕاستیدا نیوانی کریستیان و موسوڵمانەکان لە کاتی شەڕدا خراپ تێک چووبوو و لەدوای شەڕ حکومەتی ئێران دەوڵەتێکی زۆر لاواز و بێدەسەلات بوو و بە جۆرێکی وای لێهاتبوو شیرازەکەی لێکترازابوو، ئەو پەیمانەش کە لە سالّی ١٩١٩دا کە لەنێوانی ئینگلیز و ئێراندا مۆرکرا ئەوەندەی تر خەڵکی ئێرانی بێزارکرد و لە زۆر لاوە ڕاپەڕین دژی حکومەتی ئێران دەستی پێکرد (کە مەبەستی ڕاپەڕینەکانی ئازادستان بوو کە باسێکی تایبەتیمان بۆ ئەوە تەرخان کردووە لەدواییدا... هەروەها دەربارەی ئەوەی کە ئاسوورییەکان لە سالّی ١٩١٤دا پەنایان بردە بەر ڕووسیا و لە هێرشی ڕووسەکاندا ئەو ئاسوورییانە بوون بە پێشەنگی لەشکری ڕووس و تۆڵەسەندنەوەیان لە موسوڵمانەکان بەشێک بووە لەو ناکۆکییەی کە لەنێوانی کورد و ئاسووریدا هەبوو کە لەدواییدا سمکۆ لە سالّی ١٩١٩دا مارشمەونی کوشت و شەڕی بە ئاسوورییەکان فرۆشت و ناچاریکردن ئەو ناوچانە بەجێبێڵن و ئاوارەی کردن بۆ دەوروبەری کرمانشان و لەوێوە بۆ خانقین و ئینگلیزەکان لەدواییدا کردیانن بە داردەستی خۆیان بۆ داپڵۆسینی شۆڕشەکانی کورد لە خواروووی کوردستاندا هەروەکو لە باسی کێشەی سمکۆ و ئاسوورییەکاندا لە شوێنی خۆیا دوور و درێژ باسی دەکەین.

ولید حمدی الاعظمی لە لاپەڕە (٣٨٧)ی کتێبەکەیدا دەربارەی بزووتنەوەی کورد

ئەڵێ: "ناوچەی ورمیە یەکێک بوو لەو ناوچە گرنگانەی کە ڕاپەڕین و بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کوردی تیادا بەتین بووە لە کوردستانی ئێراندا. کوردەکانی کوردستانی ئێران لە ژوور و لە خواروویدا لە ساڵی ١٩٠٨دا ڕاپەڕیون و هێرشیان بردۆتە سەر بنکەکانی لەشکری ئێران لەنێوانی (ورمیە) و (سەڵماس)دا سەرچاوەکانی ئینگلیز لەو ڕاپەڕینانەی کوردا عوسمانییەکانیان بە هاندەری کوردەکان داناوە کە تورک مەبەستی ئەوە بووە لەوەدا شوێنی پێیەک بۆ خۆی دەسگیر بکات بە بیانووی پارێزگاریکردن لە کورده (سوننی)یەکانی سەرسنوور.

کاربەدەستانی تورک لەسەر سنوور هەڕەشەیان لە قومێسێری سەرسنووری ئێران کردبو کە بە هیچ جۆرێک نابێ دەسدرێژی بکەنە سەر کوردەکان کە ئەو هەڕەشەکردنە بوو بە هۆی ئەوەی (محتشم السلطنه) کە سەرۆکی لێژنەی سنووری ئێران بوو نەتوانێت بە هیچ جۆرێک دوای ئەو کوردانە بکەوێت کە لە سنوور ئەپەڕێنەوە بۆ ناو خاکی تورکیا.... بەپێی ئەو ڕاپۆرتەی لە دوکیومێنتی ژمارە (F.O.371-469) ڕۆژی ١٩٠٨/٣/٢٧ کە لە مستر (مارلینگ)ەوە لە تارانەوە نێررابوو بۆ سێر (ئەدورد گرای) ئەڵێ: "ساتێک ئێرانییەکان بێزاریی خۆیان دەربڕی بەرامبەر بەو هەڵوێستەی تورکی عوسمانی، سەرۆکی لێژنەی عوسمانی سەرسنوور کە (طاهر پاشا) بوو لەوەرامدا پێی ئەڵێ: بەپێی مادەکانی (٢ و ٣)ی پەیمانی ئەرزروم کە لە ساڵی ١٦٣٩ی میلادیدا مۆرکراوە هەموو سنجاقە کوردییەکانی ئەو ناوچانە هی تورکیایە و ئەو هەڵوێستە مابووەوە تا سەدەی نۆزدەهەم کە ئێرانییەکان دەرفەتیان لە ئاڵۆزبوونی باری ناوخۆی عوسمانی بینی کە کوردەکان دژیان ڕاپەڕیون و، ئێران ئەوەیان بە هەل زانیبوو هەندێک لەو ناوچانەیان داگیرکردبوو و، لەئەنجامی ئەوەدا سەرۆکی لێژنەی تورکی لە سەرسنوور داوای لە ئێران کرد کە ئەو کێشەیە بە گفتوگۆکردن چارەسەر بکرێت."

دوکتۆر ولید لە لاپەڕەکانی (٣٨٩-٣٩٠)دا دووبارە دەربارەی کێشە لەسەر کوردستانی ئێران و ئازربایجان ئەڵێ: "مستەر مارلنگ لە ڕۆژی ١٦ی تەممووزی ١٩١٦دا لە نامەیەکیدا وتوویەتی: "ساتێک ڕووسەکان بە سەرکردایەتی جنڕال (باراتوف) چوونە ناو خاکی ئێرانەوە و هێزەکانیان گەیشتە خانقین و قەصری شیرین، لە ئەنجامی ئەو هەموو ڕەفتارە ناەبارانەی کە ڕووسەکان کردبوویان کە بریتی بوو لە ڕاوورووتکردن و تاڵانی و دەستدرێژیکردن، ئیتر کوردەکان لە ڕقی ئەو

هەڵوێستەی ڕووس بوون بە لایەنگری عوسمانییەکان. (دەربارەی ئەو نامەیەی مارلینگ کە ولید حمدی الاعظمی باسی کردووە کە ڕووسەکان لە ناوچەی خانقیندا تاڵانی و ڕاوورووتیان کردووە، لە هەمان کاتدا ئەو لەشکرەی ڕووسیا گەیشتبووە ناوچەی مەریوان و لەوێش هەمان دەستدرێژی و تاڵانی کردەبوو، عوسمانییەکان داوایان لە شێخ مەحمود کردبوو کە هێزێک کۆبکاتەوە و شەڕ لەگەڵ ئەو ڕووسانەدا بکا کە لە مەریواندا ئەو تاوانانەیان کردبوو، شێخ مەحمود لەشکرێکی کۆکردەوە و ڕووسەکانی لە مەریواندا شکان و دەربارەی ئەو شەڕەی شێخ مەحمود و ڕووسەکان لە لاپەڕە (٣٨٤)ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەی شێخ مەحمودی قارەمان بە دوورودرێژی باسی ئەو شەڕەم کردووە.) و، ئنگلیزەکانیش لە لایەن خۆیانەوە هەوڵێکی زۆریان دا کە ڕێگە نەدەن کوردەکان ببن بە دۆستی عوسمانییەکان.

لە دوکیومێنتی ژمارە (F.O.371-7386) ڕۆژی ١٦ی دیسمبری ساڵی ١٩١٨دا ڕاپۆرتێکی تیادایە کە لە دائرەی هندستانەوە دەرچووە لەژێر ناوی Kurdistan situation یانی (هەڵوێست لە کوردستاندا) ئەڵێ: "ساتێک وەزارەتی هندستانی بریتانی (ئەو کاتە لەناو کابینەی حکومەتی بریتانیادا وەزارەتێک هەبووە بە ناوی وەزارەتی هندستانەوە کە کاروباری هندستان و ناوچەی میسوپوتامیا و خواروی ئێران و خلیجی ئەبرد بەڕێوە) چاوی بەو پێشنیازە کەوت کە مندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد لە ١٩١٨/١٢/١٢دا پێشنیازی کردبوو (لام وایە ئەوە هەڵەی چاپەمەنی بووبێت چونکە لە ساڵی ١٩١٨دا ویلسن حاکمی گشتی بریتانیا بووە و لەدوای ساڵی ١٩٢٠ مندوبی سامی بریتانی لە بەغداد دانرا کە سیر پرسی کوکس بوو)، کە دەوڵەتێکی کوردی لەژێر چاودێریی بریتانیادا دروست ببێت، بۆ وەرامی ئەوە لە دوکیومێنتەکەدا ئەڵێ: وەزارەتی هندستان وەرامی دایەوە کە بەجێهێنانی ئەو پێشنیازە گەلێک کێشە و سەرێشەی لێ پەیدا ئەبێت بۆ بریتانیا چونکە بریتانیا بەئاسانی ناتوانێت دەستی بگاتە ناوچە کوردیەیکانی کوردستانی ئێران و جگە لەوە حکومەتی بریتانیا ئەگەر توانای ئەوەشی هەبێت و ڕێگەنەدا بە کوردەکانی ئێران کە بچنە پاڵ ئەو کۆنفیدرالییەی کوردی عوسمانی، بەڵام حکومەتی بریتانیا ناتوانێت ڕێگەی ئەوەیان لێ بگرێت کە دوژمنایەتی نەکەن بەرامبەر بە حکومەتی ئێران و هەر ساتێک کوردەکانی کوردستانی ئێران بگەنە ئەو مەبەست و ئامانجەی خۆیان ئەو کاتە حکومەتی بریتانیا لە هەڵوێستێکی زۆر گران و سەختدا ئەبێ بۆ پاراستنی

یەکپارچەیی خاکی ئێران کە حکومەتی بریتانیا بەر لەمە بەڵێن و پەیمانی دابوو کە ئەبێ یەکپارچەیی خاکی ئێران بپارێزی و هەمووی یەک بێت. هەر بزووتنەوە و گۆڕێنیک کە بریتانیا لەو بەشەی سەرسنووری تورکیادا بیکا، ئەم کارە ئەبێتە هۆی ئەوەی بەشێکی زۆر لە خاکی کوردستانی ئێران جیا بێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا شتێکی زۆر گرانە کە بتوانرێ هەتا سەر ڕێگەی ئەوەیان لێ بگیرێ و نەهێڵرێ (کوردەکانی ئێران) لەگەڵ کوردی شوێنەکانی تردا یەک بگرن، چونکە سنووری ئێران و تورکیا سنوورێکی داتاشراوە و دەسکردە و لەسەر بناغەی هەندێ بڕوبیانووی مێژوویی داتاشراوە نەک لەسەر بناغەی نەتەوایەتی یا ئایینی هەروەکو (سوننی) و (شیعە). لەبەر ئەوە پێویستە لەسەر حکومەتی بریتانیا کە ئامادە بێت بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هەر هەڵوێستێک کە لەگەڵ سیاسەتەکەیدا یەک ناگرێتەوە لەگەڵ دۆزینەوەی چارەسەرێکی بنەڕەتی بۆ ئەو کێشەیە، هەرچەند هێشتا ڕوودانی ئەوە شتێکی دوورە و ماوێتی و ئەگەر هات و ئەو پێشنیازەی وێلسن (حاکمی گشتی مەدەنی بریتانیا بووە لە بەغداد وەکو لە پێشتردا باسمانکرد.) پێشکەش کردووە بەجێهێنرا، ئەوا پێویستە باربووی ئێران بەوە بدرێ ئەگەر هات و کوردستانی ئێران لە خاکی ئێران جیابووەوە، لەجیاتی ئەو بەشەی کە لە ئێران جیا نەبێتەوە و جمهوریەتی ئازربایجان (دیارە مەبەستی ئازربایجانی ژوورووبووە کە جمهوری بووە و سەر بە ڕووس بووە.) بە شێوەیەک لە شێوەکان بخرێتە سەر خاکی حکومەتی ئێران هەروەکو چۆن پێش سەدەیەک لەمەوبەر ئەو بەشەی ئازربایجان لە خاکی ئێران جیاکرایەوە و درا بە ڕووسیا.

هەتا ئێرە بیرتی بوو لە باسی کێشە و بینبڕکێی دەوڵەتانی ئەورووپا لەسەر کوردستان و ئەو بەشەی کوردستانی ئێران، بێگومان کێشەی تورکیا و ئێرانیش کە هەروەکو لەپێشتردا باسکرا، هەر لە زەمانی صفوییەکانەوە هەتا ئەم دواییە زنجیرەی ماوە و لێک نەپساوە و هەر لایە بە جیا هەوڵی داوە کوردی بەشەکەی تر بە لای خۆیدا ڕابکێشێ و هەردوو بەشەکەی کوردستانیش بکات بە گژ لاکەی تردا...

بۆ کوتایی باسی ئەو بینبڕکێ و کێشانە حەزمکرد ئەو نامە و تلگرافەی کە لەنێوانی کاربەدەستانی ئەو دوو دەوڵەتەدا ئاڵوگۆڕکراوە پێشکەشی خوێندەوارانی بەڕێزی بکەم کە لە (کتاب سبز)دا بە دوورودرێژی باسکراوە کە ئەڵێ:(٥٥) لەو کتێبەدا باسی تەلگرافی ڕۆژی ٤ی ذی الحجەی ساڵی ١٣٣٢ھ کە لەوەزارەتی

هەوالنامەی کتێب
&
KURD ARSHIV

کاروباری دەرەوەی ئێرانەوە نێررواوە بۆ باڵیۆزی ئێران لە ئەستەمبول گلەییەکی زۆریان لە عەشایری عوسمانی سەرسنوور کردووە کە ئەمەی خوارەوە تەرجەمەی ئەو تلگرافەیە:

"ژمارە ٢٣، ڕۆژی ٤ی ذی الحجەی ساڵی ١٣٣٢

سەرکردەکانی عەشایری عوسمانی زۆر بەگەرمییەوە لە سەرسنوور خەریکی هاندانی ئاژاوەنانەوەن. عوسمانییەکان لە شێخی بارزانی خۆش بوون کە جاران عوسمانییەکان داوایان لە ئێران ئەکرد بەرهەڵستی بکەن، ئەوا ئسێتە ڕایان سپاردووە کە عەشایرەکان هان بدات (عبدالعلی خان) و (ئەمیر حشمەت) و (حاجی باباخان) لە (خانەسوور) دامەزراون و ئەڵێن بۆ ڕاونانی سالاری عەشایر سمکۆ ئەچین.

لە (موانە) و دەوروبەری (ورمیە)دا لەنێوانی ڕووس و کورددا شەڕێک قەوماوە و خەڵکی گوندەکان تاڵانکراون و بە مااڵوێرانی ڕژاونەتە ناو شاری ورمیەوە. شابەندەری ورمیە لە جاران زۆرتر کاری بێجێ و ناڕەوا ئەکا و عەشایرەکان هان ئەدا. ڕەفتار و هەڵوێستی سەرباز و سەرۆکعەشایر و شابەندەرەکانی عوسمانی پێچەوانەی دۆستایەتی و پێوەندیی دوو دەوڵەتی دراوسێیە.

لەم ڕووەوە لەگەڵ باڵیۆزخانەی عوسمانی وتوێژکراوە، جەنابیشتان بە شێوەیەکی پێویست چی بە باش ئەزانن لەو ڕووەوە بیکەن.

امزا محمد علی علاء السلطنه

کە (وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران بووە.)

لە هەمان کتێبی (سبز)دا ئەڵێ: "باڵیوزخانەی عوسمانی لە تاران نامەیەکی ناردووە بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران لە ڕۆژی ٥ی ذی الحجەی ساڵی ١٣٣٢دا کە ئەو نامەیە لە لاپەڕە (٣٢٥-٣٢٦)ی کتابی سبزدا بە فارسی بڵاوکراوەتەوە:

ژمارە ٣٢٥

نامەی باڵیوزخانەی بەرزی عوسمانی بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران ٥ی ذی الحجەی ساڵی ١٣٣٢ی هجری.

نامەی ڕێزلێگیراوی جەنابی پایەبەرزتان کە لە ٥ی ذی الحجەی ١٣٣١دا نووسرابوو وەرگیرا کە دەربارەی ئەو ڕووداوە ناخۆش و پڕ لە خەمانەی کە لە

ورمیەدا ڕوویداوە و هەواڵی تلگرافی کاربەدەستانی ئەوێ کە هۆی ئەو ڕووداوانەی خستۆتە ئەستۆی کاربەدەستانی سەرسنوور و عەشایری عوسمانی، بەڕاستی زۆر جێگەی سەرسوڕمانە کە چۆن ئەگونجێ لەگەڵ ئەو هەموو ئاگاداربوونەی کە لەم چەند ساڵەی دواییدا دەربارەی ئازربایجان هەتانە، بەتایبەتی لە پاش سەرنجدان لە هەڵوێست و ڕەفتاری ئەو کاربەدەستانە کە چۆن ئەگونجێ بەرامبەر بەوانە و بە قسەی ئەوانە بە شێوەیەکی ڕەسمی نامەی لەو جۆرە ئاراستەی باڵیۆزخانەی بەرزی عوسمانی بکەن (بەداخەوە کتێبی سبز باسی نامەکەی حکومەتی ئێرانی نەکردووە کە نێرراوە بۆ باڵیۆزخانەی عوسمانی لە تاران.) سەرەڕای ئەوە چۆن ئەگونجێ بە قسە و ڕاپۆرتی کاربەدەستێکی وەکو (اعتماد الدوله) کە ئەویش بەهۆی زوڵم و زۆرەوە ناوبانگی دەرکردووە، چۆن باوەڕ بە قسەکانیان ئەکرێ کە تەنانەت لای ئێوەی مەزنیش نەناسراون؟

ئایا سمکۆی سەردەستەی چەتە و ڕێگران، یاخود عبدالله و تیمور و جانقور، سەرەکخێڵی قاردار (مەبەستی کاردار بووە.) و پیر ئاغای سەرەکهۆزی هەرکی و (قورد بەگی) سەرۆکی (بگزادە) و سەرۆکەکانی عەشیرەتی (زرزا) کە لەناو خۆیاندا لە سەرمولک و مالّ ناڕێکن و ئێستا خەریکی شەڕ و هەران لەناو خۆیاندا، چۆن ئەبێ ئەمە لەسەر عوسمانی حساب بکرێ؟؟

ئایا اعتماد الدولەی ناسراو کە خەریکی نانەوەی ئاژاوەیە و هەمیشە تەقەمەنی و چەک ئەدا بە سمکۆ و بە دەستوپێوەندەکانی و تفەنگ و فیشەک بەناو نەستوریەکاندا بڵاو دەکاتەوە و بووەتە مایەی فیتنە و کوشتار و تاڵانی و ئەتککردن و ئاگربەردان لە گیان و مالّ و گوند و ناموووسی موسوڵمانان، ئەو بەرپرسیاری ئەو تاوانانەیە یاخود کاربەدەستانی عوسمانی لەسەر سنوور کە لەم دواییەدا بارزانیی تاوانباریان گرت لەپاش ئەوەی کە هیوایان بە کاربەدەستانی ئێران نەمابوو کە بیگرن و بیدەن بە دەستەوە و چار نەما مەفرەزەی بۆ ئێردرا و دوای کەوتن و گرتیان!؟

ئەگەر کاربەدەستانی ئێران بۆ تۆڵەسەندنەوەی (صوفی عبدالله) بە توپ و تفەنگەوە هێرشیان ببردایەتە سەری لە ناوچەی (سوما) و (برادوست)، بیگومان ئەم هەموو شەڕ و هەرایەش ڕووی نەئەدا و ئەگەر لەم ماوەیەدا حاکمی پایەبەرزی (ورمیە) چاوی لە زوڵم و زۆری سمکۆ نەپۆشیایە، بێگومان ئەو هەموو بەسەرهاتانە

ڕووی نەنەدا.

ئەوەی عەشایری ئێرانی بۆ سوودی تاقەکەسێک نەیکەن و، یاخود بەهۆی هاندان و پشتگیریکردنی ڕوون و ئاشکرای حاکم و زۆردارانی تر کە بە گژ یەکتردا نەچن، بۆچی نەبێ تاوانی ئەوە بخرێتە ئەستۆی عەشایر و کاربەدەستانی عوسمانیی سەرسنوور؟ ئایا ئەشێ چاو لەو هەموو تاوان و زۆردارییانە بپۆشرێ کە عەشایری سەرسنوور نەیکەن و بارەها لە سالانی ڕابردوودا هەمووی خرابووە پێش چاوی کاربەدەستانی دەوڵەتی مەزنتانەوە؟!

ئاشکرایە بوونی سمکۆ و دەستوپێوەندەکانی و بوونی تیمور ئاغا لە سەرسنوور و بوونی حاکمێکی دەسەڵاتداری وەکو (اعتماد الدوله) و ئەوانی تری وەک ئەو هەمیشە دەبنە هۆی زیانگەیاندن و نەبوونی ئاساییش لەسەر سنووردکان.

سالی ڕابردوو لە (تەرگەوەر) و (مەرگەوەر) و (دەشت) ئەو کێشانە هاتنە پێشێ و بوونە هۆی ڕوودانی ڕاپەڕین و ئاژاوەی سەرسنوور، ئایا ئەوانە چەک و فیشەکیان لە کوێ بوو لە کوێوە هێنابوویان؟ کریستانەکانی پێشڕەوی سوپا تفەنگ و فیشەکیان لە کوێ دەست کەوتبوو؟

چەند سالێکە باڵیۆزخانەی مەزنمان داوای ئەوە ئەکەن کە سمکۆ و تاقمەکەی لە ناوچەکانی سەرسنوور دەربکرێت بەڵام ئەم داخوازییانە هیچیان سوودیان نەبوو! بەپێچەوانەی ئەمەوە ئەوە بوو لە لایەن دەوڵەتی پایەبەرزتانەوە نازناوی (سالار) و سەرەک عەشیرەتی بە سمکۆ درا، سەرەڕای ئەمانە هەمووی چۆن ئەشێ عەشایرەکانی سەرسنوور و کاربەدەستانی ئێمە بە هاندەر بژمێردرێن؟ ئایا بەدرێژایی ماوەی ڕابردوو بارەها باڵیۆزخانەی مەزنمان نامەیەکی زۆری نەناردۆتە خزمەتی بەڕێوەبەرەکانی دەوڵەتی مەزنتان دەربارەی ڕەفتار و هەڵوێستی سمکۆ و دەستوپێوەندەکەی و ڕەفتاری کاربەدەستەکانی ناوچەکانتان؟ ئایا بەڕێوەبەرانی دەوڵەتە مەزنەکەتان پەسەندی ئەوە ناکەن کە بوونی ئەو پشێوی و ئاژاوەیە زیان بە ئاسایش و بازرگانی سەرسنووری عوسمانی ئەگەیەنێت و ئایا ئەو کارە ناڕەوایانەی شابەندەرەکانی ئێران و ئەو هەموو زوڵم و زۆرەی لە خەڵکی عوسمانی کراوە هەتا چ ڕادەیەک شان و شەوکەتی ئەم دەوڵەتی دۆستی ئێوەی پێ هاتۆتە کزی؟

ئایا ئەو هەموو دانبەخۆگرتنەی ئێمە بەرامبەر بەو هەڵوێستانە هەمووی لەبەر

خـاتری نـەپـچـراندنی پێـوەندیی نێـوانی هـەردوو دەوڵەتدا بووە یان نا؟!، دەنا هـەر یەکێک لەو ڕووداو و بەسـەرهاتانەی کە تووشی شابەندەر و ڕەعـیـەتی و مـافـەکانی عوسـمانی بـوون بەس بوو بۆ ئەوەی کە ببێتە هۆی هـەڵگیرسـاندنی شەڕ و ناخۆشی لەنێوانی هـەردوو دەوڵەتەکەماندا!!

جـا لەبەر ئـەوەی کاربەدەسـتانی مـەزنی دەوڵەتی پایەبەرزی ئێـران ئاگاداری ئەو هـەموو ڕاستییـانەن و بۆ ئەوەی لەوە زیاتر درێژە بە قسـەیـەک نەدرێ کە ببێتە هۆی نیگەرانی، بۆیە ئەو هـەموو تاوانانەی کە لە نامەکەتانا دابووتانە پاڵ کاربەدەستان و عـەشایری عوسـمـانی، هـەمـووی بەڕپەرچ ئەدەمـەوە و ناوەڕۆکی دوو نامەی پێشـووی خۆم کە لە ڕۆژانی ٣و٤ی ذی الحجـەی سالّی ١٣٣٢دا ناردبووم دووپاتی ئەکـەمـەوە و بەزووییـ چاوەڕوانی ئاکامی کردەوە و هـەڵهێنانی هـەنگاوم کە لەو ڕووەوە بنرێ...

هـەمیشـە ڕێزی زۆری خۆم بۆ ئێوە تازە دەکـەمـەوە.

امزا عاصم

کە (باڵیۆزی عوسمانی بووە لە تاران)

کورتەی بەشی دووهـەم:

لەدوای پێشکەشکردنی ئەو سـەرچاوانەی باسی کێشـە لەسـەر کـوردسـتـان و بینبڕکێی دەوڵەتانمان کـرد ئەتوانین ئەم چـەند سـەرنجانەی خوارەوە پێشکەشی خوێنەری بەڕێز بکەین:

یەکـەم: کـوردسـتـانی ئێـران هـەر لەکـۆنەوە بـووە بە سـەرەڕێ و کێـڵگەی ئەو لەشکرانەی لەو ناوچەیەدا شـەڕیان کردووە یا بەسـەریا ڕۆیشـتوون بۆ پەلامـاردانی یەکـتری کە ئەمـە لە شـەڕی یۆنان و ئێراندا ڕوویداوە هـەروەکـو (زینفون)ی سـەرکردە و مێژوونووسی یونانیی بەناوبانگ لە کتێبەکەیدا (اناباسیس) بە دوورودرێژ باسی کردووە.

هـەروەها هـەروەکـو چیـرۆک و ئەفسـانەکان و شـانامـەی فـێردەوسـیش باسـیان کردووە شـەڕی نێوانی ئێران و تووران شـێوەیـەک بووە لەو شـەڕانەی کە گـەڕی ئەو شـەڕانە لە کـورد ئالاوە و گـەلێک کـوردی ئەو ناوچانەش تووشـی بەشداربوونی ئەو شەڕانە بوون.

دوای ئەوەی لەشکرەکانی ئیسـلام گـەیشـتنە کوردستان و بە زەبری شـیر و تیر

کوردیان ناچار کرد که ببێت به ئیسلام، له ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو شەڕانەدا دووبارە کورد زیانێکی زۆری لێ کەوتووە و وڵاتەکەی وێران کراوە و لە زۆر شوێنی کوردستاندا شوێنەواری ئەو شەڕ و ڕووبەڕووبوونەوانە تا ئێستاش ماون لەژێر هەندێ ناودا کە پێی ئەوترێ دار و شەخس، ئەوانە کراون بە جێنزرگەی داگیرکەرانەی خاکی کوردستان و هەندێ شوێنەواری تر لەژێر ناوی (ئەصحابەکوژ)دا هەر ماون کە ئەو شوێنانە بریتین لەو کەڵەکەبەردانەی کە کوردی ساویلکە ئەو بەردانەیان گرتۆتە جێنزرگەی ئەو باووباپیرانەی خۆیان کە لە کاتی خۆیدا بەرگرییان لە پاراستنی خاکی نیشتمانەکەی خۆیان کردووە.

دووهەم: لەدوای ئەوەی کورد تووشی بەڵایەکی تر بوو کە بریتی بوو لە شەڕی مەزهەبی، کە لەئێوانی دەوڵەتی عوسمانیی سوننی و صفوییە شیعەکاندا ڕوویدا، لەگەڵ ئەوەشدا کە کوردی ژوورووی ڕۆژئاوای ئێران هەموویان سوننی بوون، بەڵام بەپێی پێوەندیی کۆنیان لەگەڵ دانیشتوانی ئێراندا بەشێکی زۆریان بوون بە شەڕکەر و لەناو لەشکرەکانی صفوی و لەوەشدا بەخۆڕایی ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژراوە و ساڵەهای ساڵ خاکی وڵاتەکەیان لەژێر سمی وڵاغی هەردوو لادا پێشێلکراوە.

سێیەهەم: لەدوای ئەوەی لە ئەوروپادا شۆڕشی پیشەسازی ڕوویدا و وڵاتە ئەوروپاییەکان بەتایبەتی وڵاتە سەرمایەدارە پێشکەوتووەکانیان لە پیشەسازی و بازرگانیدا گەیشتنە ئەو قوناغەی کە بەرهەمی پێشەسازییەکانیان زۆر لە پێویستەکانی ناوخۆیان زۆرتر بووە، لەبەر ئەوە گەڕاون بەدوای ئەو بازاڕانەدا کە بتوانن بە شێوەیەکی ئازاد و بەسەربەستی ئەو بەرهەمانەی کە لە خۆیان زیادبووە لەو ناو بازاڕانەدا ساغی بکەنەوە و بیانفرۆشن و بەنرخی ئەوە کەرەسەی خاوی هەرزان لەو شوێنانە بکرن و بە کێشی بکەن بۆ کارگە و عەمارەکانی خۆیان کە لە ئەنجامی ئەوەدا وڵاتانی سەرمایەدار کەوتنە بینبڕکێیەکی بێوچان لەناو خۆیاندا بۆ ئەوەی دەست بەسەر زۆرترین و باشترین بازاڕی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و وڵاتە بەپیتەکانی تردا بگرن کە بۆ گەیشتن بەو مەبەستە هەزاران نەخشە و پیلانیان سازکردووە کە نموونەی زەقی ئەوە لە ئیمپراتۆریەتی بریتانیادا بەدی ئەکرێ کە چۆن لە پێش هەموویاندا لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتدا دەستپێشکەرییان کرد و دوای ئەوەی هندستانیان کرد بە باشترین جەواهیری سەر تاجی ئیمپراتۆرییەتەکەیان، کە

بێگومان بۆ پاراستنی ئەو تاجە بەنرخەی هندستان پێویستییان بەوە هەبوو کە ولاتانی دەوروبەری و ئەو شوێنانەی ئەکەوتنە سەر ڕێبازی هاتوچۆکردنیان دانیشتووەکانیان هەموو دەستەمۆ بکەن و لە ڕێگەی سەرکردە و پیاوە ناودار و دەسەلاتدارەکانی ئەو شوێنانەوە مەبەستەکانی خۆیان بهێننە دی کە وردە وردە داگیرکردنی چاڵە نەوتەکانی خواروویی ئێران وای لە کاربەدەستان و سیاسەتمەدارانی ئینگلیز کرد کە حسابێکی وردیش بۆ کورد و کوردستان بکەن کە وەکو لەو سەرچاوانەی پێشوودا ڕوون بۆتەوە کە چۆن کوردستان هەروەکو بڕبڕاگەی پشتی ئەو ناوچە گرنگانەی کە ستراتیجییەتی بریتانیا نەخشەیەکی دووردرێژی بۆ کێشا بوو هەموو مەبەستەکانی ئیمپراتۆرییەت هێنرایە دی و لە کاتی پێویستدا بوون بە لایەنرگی دەوڵەتە داگیرکەرەکانی کوردستان بۆ پارێزگاری لە سوود و پەرژەوەندیی خۆیان کە بێگومان ئێستەش هەمان نەخشەی جاران، بەڵام بە شێوەیەکی قووڵتر و جیاوازتر لە جارانی بەرامبەر بە کورد بە کار ئەهێنرێت.

بێگومان ڕووسی قیصریی دراوسێی ئێران و تورکیا و کوردستان زووتر لە ولاتەکانی تری ئەورووپا هەستی بەو نیاز و نەخشەکێشراوانەی بریتانیا کردبوو، لەبەر ئەوەی ئەویش کەوتە خۆی و جاران کە تەنها حسابی بازرگانیی بۆ ناوچە کوردییەکان کرد بوو ئیتر ئەویش کەوتە سەر سەودای ئەوەی کە لە ڕووی سیاسیی و سوپاییەوە بایەخ بدا بە کوردستان و کەوتە سەر تەقەلای ئەوەی پێوەندی بە کورد و بە سەرۆک هۆزەکانی کوردەوە بکا بۆ ئەوەی بە لای خۆیاندا دایانشکێنێت، کە شانبەشانی ئەوەش ڕێبازێکی تریشی گرتبووە بەر کە برتیی بووە لە هەڵکردنی ئاڵای پاراستنی کریستیانەکانی ناو کوردستان بە هیوای ئەوەی ئەوە ئەکا بە بەردەبازی ڕێگە تازەکەی و بە هۆی ئەوەوە دەست ئەخاتە ناو کاروباری کۆمەڵگاکانی ئەو ناوچانەوە.

بەو جۆرە بینبڕکێ لەنێوانی ڕووس و ئینگلیزدا شێوەیەکی تازەی گرتەبەر کە چەکی بەکارهێنراوی هەردوو لا بریتی بووە لە بەستنی پێوەندی و دۆستایەتی پەیداکردن لەگەڵ ئەوکریستیانانەی لەو ناوچانەدا ئەژیان و پەیتاپەیتا قوتابخانەی ئاینیان تیادا دەکردەوە و میسۆنێر و پیاوی ئاینییان بۆ ئەناردن و دیاری و بەرات و خەڵاتیان بەسەردا دابەش دەکردن کە بەوە هەڵوێستێکی تازەیان هێنایە کایەوە و هەستی دەمارگیریی ئاینیان بزووان و گەرای ناکۆکییان لە دڵا چاندن و بەر لەوەی

ئەوان دەست بخەنە کاروباری ناوچەکەوە زۆر کەم کێشەی ئایینی لەئاردا مابوو، بەڵام بە هۆی ئەو دەوڵەتە سەرمایەدار و ئیمپریالیستانەوە ئاگری ناکۆکی خۆشکرا و بۆ سوود و پەرژەوەندیی خۆیان جارەها ئەو کریستیانانەیان تووشی شەڕ و گێچەڵی خۆرایی ئەکرد و کە کاریش ئەگەیشتە ڕادەی ئەوەی سوود و پەرژەوەندیی خۆیان بکەوێتە مەترسییەوە بەئاشکرا دەستبەرداری ئەوانە ئەبوون و پشتگوێیان ئەخستن کە نموونەی زەقی ئەوە لە هەڵوێستی ئینگلیزەکاندا خۆی ئەنوێنێت کە چۆن لە ساڵی ١٩١٩دا بە ڕووالەت بوون بە باوەڕیارەی کریستیانەکان و لەئەنجامی ئەو شەڕەی کە لەنێوانی کورد و ئاسوریدا ڕوویدا و ئاسوورییەکان ئاوارەکران، ئینگلیزەکان لەجیاتی ئەوەی چارەسەرێکی بنەڕەتی و سەرەکی بۆ کێشەی ئەو ئاسوورییە لێقەوماوانە بدۆزنەوە، هەموویان بەکێشکردن بۆ میسوپۆتامیا و ماوەیەک لە ئوردوگای خانقیندا هێشتنیانننەوە و لەدواییدا ناردیانن بۆ ناوچەی بادینان لە ژوورووی کوردستانی خواروودا لە دوای ئەوەی چەکداریان کردن و ژمارەیەکی زۆر لە لاوەکانیان کران بە سەربازی (لیڤی) بۆ ئەوەی خزمەتی لەشکری بریتانیا بکەن و لەجیاتی ئەوەی خۆیان ڕووبەڕووی شۆڕشگێڕەکانی کورد ببنەوە ئاسوورییەکانیان کرد بە کوتەکی دەستی خۆیان و شەڕەکانی شێخ مەحمود و بارزان و ناوچەی زێبار و شۆڕشەکانی تریان پێ کردن و ئەو تەقەلایەی کە ئاسوورییەکان دابوویان بۆ گەڕانەوە بۆ ناوچەکانی خۆیان لە (هەکاری) ئینگلیزەکان پشتگوێیان خست هەروەکو لەو باسە تایبەتییەی کە بۆ کێشەی ئاسوورییەکانمان تەرخانکردووە ڕوونی ئەکەینەوە.

دەربارەی شەڕی یەکەمی جیهانی و تەواوبوونی و مۆرکردنی پەیمانی سیڤر و چواردە مادەکەی ویلسنی سەرەک کۆماری ئەمریکا کە لە مادە ١٢یدا بەئاشکرا دانی بەوەدا نابوو کە ئەو میللەتانەی لەژێر ڕکێفی عوسمانیدا بوون مافی ئەوەیان هەبووە چارەنووسی خۆیان دەستنیشان بکەن، ئەوەش پلانێکی کاتیی بریتانیا بوو بۆ سەرگرتنی ئەو سراتیجیە تایبەتیەی بوو کە ویستبووی لەو قۆناغەدا بەپێی ئەو پەیمانە عراق بە کوردستانیشەوە بۆ خۆی مسۆگەر بکا، بەڵام لەبەر ئەوەی حکومەتی ئێران بە شێوەیەکی ڕەسمی ئیعلانی شەڕی نەکردبوو بەشداریی شەڕی نەکردبوو، بۆیە لە پەیمانی سیڤردا بە هیچ جۆرێک ناوی کورد و کوردستانی ئێران نەهێنروە و لەڕاستیشدا حکومەتی بریتانیا کە کەڵکەڵەی ئەو ڕۆژانە بوو و ڕۆڵی

ئیمرۆی ئەمریکای بینیوە، بە هیچ جۆرێک لە نەخشەیاندا شتێکی وا نەبوو کە حکومەتێکی کوردی دروست ببێت و بەناشکرا تەقەلای داوە کە کوردستانی ئێران هەمیشە بەشێک بێت لە خاکی ئێران و بەرهەڵستی هەموو هەوڵدانێکی کردووە کە بۆنی ئەوەی لێ هاتبێت کوردستانی ئێران یا سەربەخۆ بێت یان لەگەڵ کوردستانی خواروودا یەک بگرێت و لە هەردوولا حکومەتێکی کوردی پێک بهێنرێت.

سەیر ئەوەیە هەندێ نەزان و هەندێکی تری بێویژدان کوردوویانە بە بنێشتەخۆشەی دەمیان، بەتایبەتی شۆڤێنیزمەکانی نەتەوەی گەورەی وڵاتە داگیرکەرەکانی کوردستان، هەمیشە وایان بڵاوکردۆتەوە کە بزووتنەوە و ڕاپەڕینی کورد بە هاندانی بریتانیا بووە کە هەموو بەڵگەمێژوویەکان ناشکرایان کردووە کە بەپێچەوانەوە تەنها ئینگلیز هۆی سەرەکیی خنکاندنی هیوا و ئاواتی کورد بووە و هەر ئینگلیز بە زەبری فڕۆکە و بەو هێزی لیڤی و سەربازی هیندی و سیکانەی کە لە هندستانەوە بە کێشی کردبوون وای لە کورد کردبوو کە کۆڵ بدا و بەناشکرا ئەو حکومەتەی کە شێخ مەحمود لە خواروو کوردستاندا دروستی کرد و هیوای ئەوەی لێ دەکرا کە ببێت بە بەردی بناغەی ڕاپەڕین و ڕزگارکردنی بەشەکانی کوردستان ڕووخانی و بە زۆرەملی کوردی وا لێکرد کە وڵاتەکەی بلکێنرێت بە عراقەوە و ئینگلیز بۆ سوودی خۆی مەلیک فیصلی لە حجازەوە بە کێش کرد و حکومەتی عراقی دامەزراند بۆ ئەوەی لە ڕێگەی ئەو حکومەتەوە سوودی خۆی بەتایبەتی نەوتی چاڵە نەوتەکان لەژێر دەسەلاتی کۆمپانیاکانی خۆیدا ببێت بەو شێوەیەی کە چاڵە نەوتەکانی ئێرانیشی لە ڕێگەی ڕەزاخانی پەهلەوییەوە بۆ خۆی مسۆگەر کردبوو.

نموونەیەکی تر بۆ سیاسەتی بریتانیا بەرامبەر بە کورد لەو دوکیومێنتەدا دەرئەکەوێ کە بەر لەمە لێی دواین ژمارەکەی (F.O.371-7386) و ڕۆژی ١٩١٨/١٢/١٦ کە بەناشکرا لەوەدا دانی پیادا نراوە کە ئینگلیز بە هیچ جۆرێک ڕێگەی ئەوەی نەداوە کە کوردستانی ئێران بچێتە پاڵ کوردستانی خواروو هەردووکیان یەک بگرن.

هەروەها مۆرکردنی پەیمانی ساڵی ١٩١٩ لە نێوانی ئینگلیز و ئێراندا جۆرێکی تر لە سیاسەتی بریتانیا کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی ٣٣١-٣٣٣دا باسی کتێبەکەی محمد جواد شیخ الاسلامی کردووە (اسناد محرمانهء وزارتی خارجەی بریتانیا دربارى قراردادى ایران و انگلیز)، کە لەو ڕاپۆرتەدا حکومەتی بریتانیا بەڵێنی دابوو بە احمد شای قاجار کە نەگەر شۆڕشێک ڕوویدا

ئەوانەی ئەو پەیمانەیان مـــۆرکـــردبوو کـــە بریتی بوون لە (وثوق الدولە)ی سەرەکوەزیران و (فیروز مرزا نصرالله)ی وەزیری کاروباری دەرەوە و شازادە (اکبر صارم الدولە) هەر یەکەیان لە شوێنێکی باشدا پەناهندەیەتییان بۆ دابین بکرێت و جگە لەوە ئینگلیز بەڵێنیشی دابوونێ کە دەسکاریی هەندێ لە سنوورەکانی سەرووی ئێران و لای ڕۆژئاوای ئێران بکرێت بۆ سوودی ئێران."

دەربارەی ئەو بەڵێنەی ئینگلیز، لەڕاستیدا لە دواییدا ئینگلیز بیریان لەوە کردبووەوە کە بۆ ئەوەی سەریەشەی خۆیان لە کوردستانی عراقدا کەم بکەنەوە پێشنیازێکی وا هەبوو کە ئەو هێڵەی ئەکەوێتە نێوانی عمادیە ـ سلێمانی، ڕۆژهەڵاتی ئەو هێڵە بخرێتە سەر ئێران بۆ ئەوەی ئینگلیز لە کێشەی ئەو بەشە ڕزگاری ببێت کە ئەو باسەم بە دوورودرێژی لە بەرگی دووهەمی کتێبی شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستاندا باسکردووە و پێویست ناکات لێرەدا دووبارەی بکەمەوە، هەرچەند وەکو لەو باسەشدا دەرکەوتووە کە ئەو پێشنیازە سەری نەگرتبوو.

بەشی سێیەم

کورتەباسێکی مێژوویی دەربارەی نیشتەجێکانی ئازربایجان و کوردلەو ناوچانەدا

باسی نیشتەجێبووەکانی ناوچەی ئازربایجان و ناوچەی موکریان بە کورد و ئازەری و کریستیانەوە، باسێکی دوورودرێژە و نووسەران هەر یەکە بە جۆرێک لێی دواون و هەندێک لەو باسانە پڕە لە باسی ئەفسانەی کۆن (وەکو نووسینەکانی حسێن حوزنی موکریانی لە ئاتروپاتیندا کە تۆفیق وەهبی لێم بیستووە ئەیوت: سەرچاوەکانی موکریانی بە زۆری لە ئەفسانە کۆنەکانەوە وەرگیراوە.) هەر لە باسی ئێران و تورانەوە کە فیردەوسی لە شانامەکەیدا باسی پاڵەوانێتی و شەڕەکانی هەردوولای کردووە وەکو ڕۆستەم و ئەفراسیاب و گیو و گۆدەرز کە بۆ ماوەیەکی زۆر بوویو بە بنێشتەخۆشەی سەر دەمی حکایەتیخوانەکانی کورد لە قاوەخانەکاندا، هەروەها سەرچاوەکان باسی نەوەی مادیان کردووە کە لە باسی دووهەمدا لەو سەرچاوانە دواین باسیان کردووە و پێویست ناکات لێرەدا دووبارەی بکەینەوە هەتا ئەو سەردەمەی تورکمانەکان لە ناوەڕاستی ئاسیاوە کۆچیان کردووە بۆ ئەو ناوچانە و هەندێکیان تێکەڵ بوون بە ئازەرییەکان و ئەوانی تریان پەرینەوە بۆ (ئەرزروم) و ئەمانەی دوایی زۆری پێ نەچوو دەوڵەتی عوسمانییان دامەزراند و ئالای ئیسلامەتییان هەڵکرد و کوردیش لەژێر سایەی ئەو ئالایەدا بوو بە بەشێک لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە بۆ ماوەی چەند سەدەیەک لەپێناوی غەزای ئیسلام و پاراستنی خەلافەتی ئیسلام لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا خزێنرایە ناو ئاگردانی ئەو شەڕانەی کاربەدەستانی عوسمانی بە ناوی دینەوە ئەیانکرد و کورد لە ئەنجامی ئەو هەموو خۆبەکوشتدانەدا مایەپووچ دەرچوو شوفێنزیمەکانی تورک بەوپەڕی درندانەوە لەجیاتی دانەوەی چاکە بۆ کورد بەرامبەر بەو هاوکارییەی کە لەگەڵیاندا کردبووی بۆ دەرکردنی یۆنانییەکان لە (ازمیرو) سەرکردەی لەشکری تورک لەدوای سەرکەوتن بەسەر یۆناندا ساتێک پەردەی لە ڕووی (جندی المجهول=سەربازی نەناسراو) هەڵدایەوە، بەئاشکرا وتبووی بێگومان ئەو سەربازە نەناسراوە کورد بووە، هەروەها دوای ئەوانیش بنەماڵەی قاجاری و پەهلەوی بۆ لاساییکردنەوەی تورکە شوفێنیزمەکان هەرچی ئەشێ و نەکرێ بە کورد و کوردستانی ئێرانیان کرد و ئەوەی صەفەویەکان دەربارەی کورد پێیان نەکرابوو ئەو دوو بنەماڵەیە تەواویان کرد.

میللەتی کورد لە ڕێبازی ئەو بەسەهات و ڕووداوە خوێناویانەدا تووشی هەزاران

مالکاولی و دەردیسەری و تالانی بوو و هەر لەو رۆژەوە کە کەمتەرخەمی نواندبوو هەستی نەتەوایەتیی لەپێناوی هەستی ئایینیدا پێشێل کردبوو، جارێک بە ناوی مەزهەبی سوننییەوە ئەبوو بە لایەنگری ئیسلامی سوننیی مالکیی تورکیا هەرچەند کوردی بەشی زووروووی رۆژئاوای کوردستانی ئێران بەشێکی زۆری سوننی شافعی بوون و، بەر لەوە لە زەمانی صەفەوییەکاندا بەپێچەوانەی سروشتی مەزهەبییەوە بووبوون بە لایەنگری صەفەوییەکان دژی عوسمانیی سوننە و لە ئەنجامی ئەو بێنەوبەرە و کێشەیەدا کورد کەوتبووە گێژاوێکی تەواوەوە و سەری لێ تێکچووبوو، هەر جارە سەرەکهۆزێکی کورد بەرەو لایەک بە کێشی ئەکردن. بێجگە لە لەیەکچوونی مەزهەبی سوننی لەنێوانی کوردەکانی کوردستانی ئێراندا، بەشی زووروووی لەگەڵ کوردەکانی تورکیادا، ئەو کوردانەی هەردوو دیوی سنووری تورکیا و ئێران بەشێکی زۆریان لە شێوەی گفتوگۆ و زمانیشدا لەیەک ئەچوون کە هەردوولا بە شێوەی کرمانجی ژووروو دواون، جگە لە بەشی موکری و ناوچەی ئەردەڵان نەبێت کە شێوەیان بریتییە لە شێوەی کرمانجی خواروو لەگەڵ شێوەی خواروووی کوردستاندا لە یەک ئەچن.

ئەمە بوو شێوەی پێوەندیی کوردی ئەو ناوچانە کە بەداخەوە تەنها هەر زمانەکەیان هەبووە لە یەکیان نزیک بکاتەوە، ئیتر هەستێکی تری ئەوتۆ نەبوو کە پاڵیان پێوە بنێ و یەکیان بخا و یەکیان پێ بگرێ، بۆیە هەموو هەوڵ و تێکۆشانەکانیان یەک لەدوای یەک بە فێڕۆ ڕۆین و کەس بە کەس ڕازی نەبوو و ئەم شار لەگەڵ ئەو شاردا ڕێک نەبوون و هاوکارییان لەگەڵ یەکتردا نەکردووە و دوژمنانی کوردیش بە ئارەزووی خۆیان گەشتی خۆیان لە کوردستاندا کردوو ە ومیللەتەکەیان چەوساندۆتەوە و لە شارستانێتی دووریان خستونەتەوە.

ئەو سەرچاوانەی کە باسی مێژووی نیشتەجێبووەکانی ئەو ناوچانەیان کردوو هەر یەکەیان بە جۆرێک و بۆ مەبەستێک تۆماریان کردوو کە بەداخەوە ئێمەی کورد لە ڕابردوودا مەگەر بە ڕێکەوت هی وا هەبوو بێ باسێکی مێژوویی یا بیرەوەرییەکی خۆی تۆمارکردبێ و ئەوەی لەو ڕووەوە کە هەبێ بریتیە لە یاداشت و نووسینی گەڕۆکەکان بەتایبەتی ئەو ئەوروپاییانەی کە بۆ مەبەستێکی تایبەتی گەشتیان کردووە بۆ کوردستان یا ئەوانەی لە لایەنی میسونێرەکانەوە تۆمار کراون.

ئەوانەی کە لەلایەن نووسەرە فارسەکانەوە نووسراون بەشێکی زۆریان بە

مەبەستێکی پاک نەنووسراون و زۆربەیان بۆ ئەوە بووە کە ناوی کورد بزڕێنن و بەئاشکرا هەندێکیان ڕقی دڵ و دەروونیان وەکو ژەهراو بەسەر لاپەڕەی نووسینەکانیاندا داچۆراندووە و قینی دڵیان بەرامبەر بە کورد بەوە دامرکاندۆتەوە.

ئەگەر سەرکردەی کوردێک بۆ پاراستنی خۆی و هۆزەکەی یا بۆ دەسگیربوونی مافی نەتەوەکەی و بۆ ئەوە تێکۆشا بێت کە لە دەست جەور و ستەمی داگیرکەر ڕزگاری بکا ئەو نووسەرانە هەزار درۆ و دەلەسەیان بۆ هەڵبەستووە و ئەو هەموو تاوان و دەستدرێژی و ڕاووڕووتکردنەوەی کاربەدەستانی نەتەوەکەی خۆیان فەرامۆش کردووە و بەلایدا نەچوون.

کوردی کوردستانیش لە هەموو بەشەکانیدا ئەوی بە بیریدا نەهاتبێت ئەوە بووە کە یاداشتێکی ڕۆژانەی خۆی تۆمار بکا بۆ نەوەی دوارۆژ بۆ ئەوەی لە ڕێگەی ئەو یاداشتانەوە نەوەی دوای خۆی بتوانێت وەرامی درۆ و دەلەسەی بێگانەکان بداتەوە و خوێندەواری و ڕۆشنبیری بە شتێکی بایەخدار نەژمێردراوە لە ژیاندا و هەوای کۆچوباری گەرمیان و کوێستان و قاسپەی کەوی ناو حەشار و غاری ئەسپی دوای تانجیی ڕاوکەوتن و شەقەی ئازەنگیی شۆڕەسوار کە ئەمەی دواییان تاقە کەلەپوورێکە لە باووباپیرانمانەوە بۆمان ماوەتەوە و نووسەرانی بێگانە کوردیان بە شۆڕەسوارەکانی ڕۆژهەڵات داناوە کە ئیمڕۆ زۆربەکان شانازی پێوە ئەکەین.

بێجگە لەوانە باسی ڕووباری هەنگوینی ناو بەهەشت و بەڵێنی پەری و حۆریی بەهەشت و هەندێ شتی تر باووباپیرانمانی وا گێڕ کردبوو کە بیر لە دوارۆژ نەکەنەوە و تەقەلای ئەوە نەدەن لە قۆناغێکی عەشایری و کۆچەرییەوە بپەڕێنەوە بۆ قۆناغی شارستانێتی و لە دەرەبەگێتی و فیودالییەوە باز بدەن بۆ قۆناغی پارەداری و بازرگانی و ئاوەدانکردنەوە و دروستکردنی شاری گەورە و ڕووکردن بەرەو پیشەسازی و پێشکەوتن هەروەکو میللەتانی وڵاتانی تری خواپێداو.

بەداخەوە کورد بەپێچەوانەی میللەتانی ترەوە بایەخێکی ئەوتۆی نەداوە بە ڕۆشنبیری و خوێندەواری و نموونەیەکی زەق و ئاشکرا بۆ ئەوە، جەعفر ئاغای براگەورەی سمکۆ و سمکۆ خۆی لەناو کوردی خۆیدا خوێندەوارێکیان دەست نەکەوتووە بیانکەن بە مرزا و کاتبی خۆیان و لە ئازەری و فارسەکان کاتبیان بەکارهێناوە و ئەو خوێندەواری کوردانەش کە هەبوو بێت لەو ڕۆژانەدا لە چەند مەلا و فەقێیەکی ناو مزگەوتەکان بەولاوە کە کاری هەندێکیان ڕاست بێت هەتا ڕادەیەک

شتێک له خوێندەواری فێربوون و تاکەتاکە شاعیریان تیا هەڵکەوتووە و نەوانی تر لە (ئەرێ بابەی ناو مزگەوت) بەولاوە و لە کتێبە شرۆڵە ئایینیە کۆنەکان بەولاوە توخنی هیچی تر نەکەوتوون کە باجی ئەو دواکەوتنەی باوباپیرانمان زۆر کەوتووە لە سەرمان و هەتا ئێستەش هەر بەو دەردە کۆنەوە ئەتلێینەوە.

دوکتۆر جەلیلی جەلیل لە کتێبەکەیدا (کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی) لە لاپەڕە (١٤٨)دا باسێکی بڵاوکردۆتەوە و ئەڵێ: (٥٧) "ئێران لە سەدەی نۆزدەدا لەناو شەڕی ناوخۆ و لەسەر تەختی پاشایەتی و دەسگیربوونی دەسەڵاتداریتی بە جارێک داوەشابوو، لە خوراسان ئاژاوە پەیدا بووبوو لەئەنجامی دۆخی ئابووریی پەشێواو و نەبوونی، کزیی دەسەڵاتی ناوچەیی چ لە تورکیا و چ لە ئێراندا، دانیشتوانی کورد لە هەموان زۆرتر کەوتبوونە ژێر باریکی قورسەوە و گەڕەلاوژە و بێ ئاسایی و بەڕەلایی، دزی و جەردەیی و ڕووتاندنەوە، شەڕ و کوشتاری ناوخۆی بێ پشوو و کێشەیەکی تەواوی دروست کردبوو.

(ک. ڕاولنسن)ی نوێنەری ئینگلیز دەربارەی هەژاری و قورپەسەریی کوردەکانی ئێران، لەو کەسانەوە کە دەرد و پەژارەی خۆیان بۆ گێڕاوەتەوە نووسیوێتی: "ئێمە هەرموو ڕۆژێک ڕەنج نەدەین و عارەق ئەڕێژین، لەئەنجامی ئەوەدا بە شەڕەشەق پارچەنانێکمان دەست نەکەوێ کە تەنها خۆمان و مااڵ و منداڵمان بە نانەسکیی پێی ئەژین و خۆمان لە مردن ڕزگار نەکەین... ماڵ و منداڵ هەروەکو ئێمە هەموو شڕ و ڕووت و پێخاوسن.

کاربەدەستان و لێپرسراوانی دەوڵەتی ئێران بە هۆی زۆرداری و ڕووتاندنەوەی خەڵک و چەوساندنەوەیان ئەوەندەی تر ژیانیان پێ تاڵ کردووین."

(ئی. ئو. سیمونچ)ی باڵیۆزی ڕووسیا لە تاران لە ساڵی ١٨٣٣دا لەم ڕووەوە نامەیەکی بۆ (ک. ف. روزنیا)ی سەرکردەی هێزی قەفقاس نووسیوە و ئەڵێ: "بەڵای منەوە شتێکی زۆر سەیر نییە کە (مرزا جهانگیر)ی تەماعکار بۆ سوود و قازانجی خۆی کوردەکان بوروژێنێت و ڕاستیان بکاتەوە."

نموونەی تری چاوچنۆکیی و چەساندنەوە و بەرتیلخواردن و سەرانەسەندنی کاربەدەستانی حکومەت ئێجگار زۆرە و کۆتایی نایە، بۆیە ویستم شێوەیەکی تریش لە جۆری چەوساندنەوەی ڕەشوڕووتی کورد لەلایەن کورد خۆیەوە بخەمە بەرچاو بۆ ئەوەی بزانرێ کە کورد تەنها هەر بێگانە زوڵمی لێ نەکردووە، بەڵکو زوڵم و زۆری

خۆمانەش سەرباری بووە و کورد لەو ڕووەوە دوو جار بڕژاو بووە.

زێوەری شاعیر کە لە ساڵی ١٩١٩دا لەگەڵ خێزانە ئاوارەبووەکانی مالّی شێخانی سلێمانی لەتاو جەور و ستەمی ئینگلیزەکان پاش بەدیلگرتنی شێخ مەحمود لە دەربەندی بازیان و ئاوارەکردنی بۆ هندستان، بەناچاری ڕوویان کردە کوردستانی ئێران و ماوەیەک بەئاوارەیی مانەوە... زێوەر لە یاداشتەکانیا، (گەنجینەی مەردان، یاخود یاداشتی ڕۆژانی دەربەدەری)، باسێکی تۆمارکردووە کە ئەڵێ:(٣٧) "ساتێک بەئاوارەیی گەیشتینە ناوچەی (مەریوان)، ڕۆژێک لە گوندێکی مەحمودخانی کانیسانان (کە لە شێخ باباعەلی شێخ مەحمودم پرسی فەرمووی ئەو گوندەی زێوەر مەبەستی بووە، گوندی درزیان بووە) کە دانیشتوانی گوندەکە تووتنیان تیادا کردبوو، لەوێ لە ڕەنجبەرێکم پرسی ئەم گوندە ساڵی چەند بار تووتنی ئەبێ؟ لەوەرامدا وتی: هیچ!! منیش لێم پرسی: ئەی ئەو هەموو بەراوە تووتنانەی کە لەبەرچاون و دیارن، ئایا ئەوانە چین؟؟ وتی: هی ئێمە نییە و بۆ مەحمودخانی ئەکەین. کە لێم پرسی: ئایا هەقەئاوتان ئەداتێ؟ (وابزانم زێوەر لەمەدا مەبەستی ئەوە بوو ئایا هەقەئاودان یا ڕەنجبەریتان ئەداتێ، چونکە بێگومان تووتنەوان ڕەنجبەر بووە و خاوەن ئاو نەبووە تا هەقەئاو بسێنێت)، لەوەرمدا وتی: ساڵی پار هیچی نەداینێ... منیش پێم وت: جا باشە کە هیچتان ناداتێ ئیتر بۆچی تووتنی بۆ ئەکەن؟ لەوەرامدا وتی: کوێر هەتا ئەمرێت هەر بەتەمای چاوە... ساڵی پار هیچی نەداینێ ئەڵێین بەشکو ئەمساڵ دڵی نەرم ببێت و ڕەحمی بجووڵێت و شتێکمان بداتێ، یا بەشکو ئەوە خوایە حاکمێک پەیدا ببێت کە ڕێگە نەدا ئەم جۆرە غەدرەمان لێ بکرێت."

هەروەکو لە هەندێ خەڵکی ناوچەی موکریانم بیستووە کە ئەوانیش لە باووباپیریانەوە بۆیان باس کردوون سەردارەکانی موکریانیش لەو جۆرەی مەحمودخانی کانیسانان ستەمکارتر بوون.

باسیل نیکتین لە کتێبەکەیدا دەربارەی عەشیرەتی موکری کە عەشیرەتێکی گەورە و ناسراوی ئەو ناوچانە بووە وتوویەتی:(٣٢) " لە زەمانی شاه عباس و نادر شا و فتح علی شاهدا، ئێرانییەکان عەشیرەتی موکریانیان بەکارئەهێنا لەوشەڕانەی کە لەگەڵ دوژمنەکان ئێاندا ئەیانکرد و لە ئەنجامی ئەوەدا ئێرانییەکان توانیبوویان بە هۆی ئەو کوردانەوە لە زۆر شەڕدا عوسمانییەکان بشکێنن." و لە پێوەندیی عەشیرەتی

موکریان و بڵباسدا ئەڵێ: "هیچ گومان لەودا نییە کە هەردووکیان لە ڕیشەدا ئەچنەوە سەر یەک."

باسیل نیکتین دەربارەی سەردارەکانی موکری باسی (بوداغ خان)ی کردووە کە پیاوێکی زۆر بەناوبانگ بووە و بە (نەوشیروانی دووهەم) ناوبراوە و بە پیاوێکی زۆر دادپەروەر و ڕاست ناسراو بوو.

پرۆفیسۆر خالفین دەربارەی کوردی ئەو ناوچەیە لە کتێبەکەیدا ئەڵێ:(١٥) "ناوچەی ئازربایجان کە زۆربەی دانیشتوانی کورد و تورکمانی ئازەرین، بە هۆی ئەوەوە کە ئێران بە زۆری دەسەلاتی بەسەر ئەو ناوچانەدا هەبووە، چ ئازەرییەکان و چ فارسەکان کە (شیعە) بوون جۆرە هاوکارییەک هەبووە لەناویاندا و هەستی (مەزهەبی) زۆرتر لە یەکتریی نزیک کردونەتەوە وەک لە هەستی نەتەوایەتی فارسی و ئازەری، لەبەر ئەوە لە زۆر هەڵوێستدا یەکگرتوو و هاوکاری یەکتری بوون، بۆیە کوردە سوننیەکان لەناویاندا هەمیشە تووشی چەوساندنەوە و زۆرلێکراوی بوون چ لە لایەن حکومەتی ئێران و پارەداران و دەرەبەگەکانی ئازەرییەوە بووبێت یاخود لەلایەن حکومەتی ئێران و کاربەدەستانیانەوە کە خاوەنی زەبروزەنگ و دەسەڵات و پارەدارێتی بوون و خاوەنی سوپا و لەشکر بوون و بەوە هەمیشە کوردیان داپڵۆسیوە و چەوساندوویانەتەوە."

شەرەفخانی بدلیسی لە کتێبەکەیدا (شرفنامە) لە باسی کێشەی مەزهەبی سوننی و شیعەدا لەو ناوچانە، وتوێتی کێشەی نێوانی کوردە سوننیەکان و (ئاق قوینلی)ی شیعە ماوەیەکی دوورودرێژی خایاند و گەلێک بەسەرهاتی ناخۆشی لێ پەیدا بوو.

ئەوەی ڕاستی بێ، چ ئەوەی شرفنامە باسی کردووە و چ ئەوەی لە سەرچاوەکانی تردا باسکراوە، بە شێوەیەکی گشتی چ لە کاتی (ئاق قوینلی)یەکاندا و چ لە دەوری (قزڵباش)دا، هەموویان دوژمنی خۆێنەخوییی کورد بوون.

ئەو ڕق و کینە مەزهەبییەی کە هەبووە بەرامبەر بە کورد، بەتایبەتی لە زەمانی صەفەوییەکانەوە تا ئەهات پەرەی ئەسەند و تەقەلای شاە ئیسماعیلی صەفەوی لە کاتی حوکمدارێتیدا بۆ ئەوە بوو کە بە زۆرەملی و بە هەڕەشەکردن کورد بکا بە شیعە، کە ئەو هەڕەشە و ترسە هەتا ئەهات ئاگری قین و دوژمنایەتی خۆشتر ئەکرد و کوردیش بەرامبەر بەوە هەوڵی داوە کە بەرگری لە خۆی و لە مەزهەبەکەی بکا و لە

پێناوی ئەوەدا بە هەزاران شەهید و قوربانی داوە و خۆی بۆ داوە بە کوشت.

پرۆفیسۆر خالفین نموونەیەکی لە ڕەفتاری دڕندانەی صەفەوییەکان باس کردووە کە لە پاش ئەو هەموو خوێنەی لە لایەن شاە ئیسماعیلی صەفەوییەوە بەرامبەر بە (ئەمیرخانی برادۆست) ڕژا کە ئەو ئەمیرخانە بە ئەمیرخانی یەکدەست ناسراوە (بێجگە لەوە بە لەپزێرپینیش ناوبراوە)، کە یەکێک بووە لە گەورەپیاوان و دەسەلاتدارانی کوردی ئەو سەردەمە لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای دەریاچەی (ورمیە)دا، کە لەو ڕۆژانەدا شاە ئیسماعیل بۆ سوود و مەبەستێکی کاتی و تایبەتیی خۆی و بۆ ئەوەی بە هۆی کوردەوە دەسەلاتی خۆی بەسەر ئەو ناوچانەدا بسەپێنێت، ئەمیرخانی کردبوو بە حاکمی (ورمیە) کە لەو ڕۆژانەدا سەرکردایەتی (تەرگەوەڕ) و (مەرگەوەڕ) و (سوما) و (برادوست) و موکریانی ئەکرد و قەڵای (دمدم)ی ئاوەدان کردبووەوە و پتەو و قایمی کردبوو و، هێزە پڕڕ چەکەکەی خۆی تیادا جەشار دابوو، بەڵام زۆری پێ نەچوو گەڕی لە ئەمیرخان ئالان و لێی کەوتە گومانەوە و دەستی کرد بە دۆزینەوەی بیانوو و بەهانە گرتن و لە ئەنجامدا هێزێکی گەورەی ناردە سەری و لە ساڵی ١٠١٨ھ. دا بە هەزارانی لێ کوشت.

لەدوای ئەو، شاە عەباس تەنها هەر بە ئەمیرخان وازی نەهێنا، بەڵکو کوشتارێکی زۆریشی لە ئێلی موکری کرد.

لە زەمانی ئەو شاە عەباسەدا ژمارەیەکی زۆر لە کوردی ئەو ناوچانە ئاوارەکران بۆ (خۆراسان) و لەجیاتی ئەو ئاوارەکراوانە (قزڵباش)ێکی زۆری هێنا و لە شوێنی ئەوان نیشتەجێی کردن کە ئەم کارە هەتا ماوەیەکی دوورودرێژ بوو بە دوژمنایەتییەکی بەهێز لە نێوانی کورد لە لایەک و ئێرانی و ئازەری لە لایەکی تردەوە.

پاش ئەو هەموو تاوانانەی صەفەوییەکان، نۆرە هاتە سەر تاوانی قاجارییەکان کە ئەوانیش هەر بەو ڕێبازەی صەفەوییەکاندا ڕۆیشتن و هەروەکو بەشە میراتێک ئەوەیان بۆ مابووەوە کە ئەوان و لەدوای ئەوانیش بنەماڵەی پەهلەوی ئەوەی صەفەوییەکان تەواویان نەکردبوو ئەو دوو بنەماڵەیە بڕیاریان دابوو کە تەواوی بکەن بۆ ئەوەی زنجیرەی تاوانەکان بەرامبەر بە کورد ئەڵقەکانی لێک نەپچڕێت.

دوکتۆر جەمال نەبەز لە کتێبەکەیدا (کوردستان و شۆڕشەکەی) لە لاپەڕە (٨٠)دا دەربارەی کوردی ئەو ناوچانە و هاتنی تورکی مەغۆلی بۆ ناو خاکی کوردستانی ئێران و عێراق ئەڵێ:[٥] "کاتێک تورکە مەغۆلەکان لە ساڵی (١٢٥٨ز.)دا لەژێر

فەرماندەی هۆلاکۆدا بغدادیان داگیرکرد و دەوڵەتی ئیسلامیان ڕووخاند، لەو ڕۆژانەدا ئایینی شیعە لە ئارادا بوو، بەڵام لە ئێوان فارسەکاندا ڕەواجی هەبوو، زۆربەی کوردەکان (سوننی) بوون. لە سەرەنجامی هێرشی ئەو تورکە مەغۆلییەدا ژمارەیەکی زۆری تیرەی تورک هاتنە ناسیای گچکەوە، ئەوە بوو (ئاق قوینلی) لە ساڵی ١٣٧٨-١٥٢٠ز. دا و (قەرە قوینلی) لە ساڵی ١٤٠٤-١٤٤٧دا ڕژانە کوردستانەوە و وڵاتەکەیان تاڵانکرد و نیازیان وابوو میللەتەکەش تۆوبڕ بکەن.

لە ١٤٥٣/٥/٢٩دا تورکەکان توانییان (قوستەنتینیە-ئەستەمبول) داگیر بکەن و کۆتایی بە دەسەڵاتی (بیزەنطی)یەکان بهێنن و لەدواییدا ئەو دەوڵەتە تازەیەی تورک کە دامەزرا فراوان بوو و بە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی نێوی دەرکرد.

بەرامبە بەوانیش فارسە شیعەکان خۆیان کرد بە بەرگریکەری ئایینزای شیعە کە لە سەردەمی شاە اسماعیلی صەفەویدا (١٥٠٢-١٥٢٤)دا کرا بە ئایینزای ڕەسمیی وڵات. بەو جۆرە کێشەیەکی خوێناوی بۆ وەدەسهێنانی دەسەڵات لە نێوانی فارس و تورکدا، بە ناوی (شیعە) و (سوننی)یەوە دەستی پێ کرد.

دوکتۆر جەمال نەبەز لە لاپەڕە (٨١)دا لە سەری ئەڕواو و ئەڵێ: "ئەو میرنشینە کوردییانەی کە هەبوون وەکو ئەمارەتی (بتلیس) لە دەوروبەری ساڵی ١٤١٧دا و ئەمارەتی (ئازیزان) لە جزیرەدا، بە هۆی هاومەزهەبییەوە چوونە پاڵ تورکەکان، بەو جۆرە تورکەکان لە شەڕی (چالدێران)دا لە ساڵی ١٥١٤دا بە هۆی کۆمەککردنی کوردەکانەوە توانییان لەو شەڕەدا بەسەر فارسەکاندا سەر بکەون.

سوڵتان سەلیمی تورک بە بەرتیل و دەمچەورکردن وای لە زانای کورد (ئیدریس بتلیسی) کرد کە بە هۆی پلەوپایەی ئایینیەوە تین و تاوێکی زۆر کاریگەری هەبوو لەسەر میرنشینەکانی کورد و توانی هەموویان هان بدا لە دەوری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی خڕ ببنەوە و پشتگیرییان لێ بکەن کە سیاسەتی دڕندانە و شێتگیرانەی صەفەوییەکانیش لە کوردستاندا یارمەتیدەرێک بوو بۆ سەرخستنی ئەو پلانەی بتلیسی کە لەناو کوردەکاندا بە (ئیبلیسی بتلیسی) ناو ئەبرێ و هەروەکو خۆفرۆشێک و خائینێک لە میژووی کورددا تۆمار کراوە.

دوکتۆر جەمال لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا دەربارەی ئەو بەرتیلەی کە سوڵتان سلیم دابووی بە بتلیسی پەنای بردۆتە بەر کتێبەکەی (خواجە سعدالدین) بە ناوی (تاج التواریخ)، جلدی دووهەم، چاپی ئەستەمبول، ١٢٧٩/١٢٨٠ھ.

(١٨٦٢-١٨٦٣ز.)

دوکتۆر جەمال بۆ تاوانبارتێتی صەفەوییەکان بەرامبەر بە کورد باسی هێرشە درندانەکەی کردووە بۆ سەر قەڵای دمدم لە نزیکی ورمیە لە سالّی (١٦٠٦)دا کە مێژوونا‌سی فارسی (اسکندر نشی) بە چاوی خۆی دیوێتی و لەو شەڕەدا بەشدار بووە و لەگەڵ ئەو هەموو ڕق و کینەیەی کە بەرامبەر بە کورد هەیبووە، نەیتوانیوە چاو لە ئازایەتی و قارەمانێتیی کورد بپۆشێت و ئەوانەی هەمو ولە کتێبەکەیدا (تاریخ عالم ارای عباس)دا باسی کردووە و، بێجگە لەو زۆر نووسەری تریش هەر باسیان کردووە.

دەربارەی کوردەکانی موکریان (زێوەر)ی شاعیر لە لاپەڕە (١٩١)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ:[٣٧] "کە چووینە موکریان (لە سالّی ١٩١٩ز.دا بەئاوارەیی چووەتە ئەو ناوە)، لە (تورجان)ەوە چووینە ناو خاکی موکریانەوە کە موکریان وڵاتێکی زۆر خۆشی بە وارداتە، عەشیرەتی (دیبوکری) و (بەگزادە) لە موکریاندا ساکن، هەر عەشیرەتێک ڕەئیسێکی هەیە، مولەقەبە بە (ئیلخان).

ئیلخانی دیبوکری کوڕانی ئەو حاجی بایز ئاغا و مەحمود ئاغا و سەردار ئەسعەد عەلی ئاغا ئیدارەی عەشیرەتەکە لەگەڵ داخیل و خارج ئەکەن. موقتەزای تەبیعەتی کوردە هەر تایفەیەک لەگەڵ تایبفەیەکی تر عەداوەتی هەیە.

ئەمما بە واسیتەی حوسنی ئیدارەی کوڕانی حاجی ئیلخانی قسمێک لە مەنگوڕ و قسمێک لە بەگزادەیان کردووە بە دۆست و ئەو کەسەی دۆستیان بێ زۆر ریعایەتی دەکەن و بۆ موحافەزەی تیدەکۆشن.

وەقتی شەڕ، نەزدیکی هەزار سواریان دەبێ، زۆر تالیب بە عیلم و مەعریفەتن، قەدری عولەمایان لا هەیە. ئەگەر موعەللیمیان دەست بکەوێ بە تەرتیبی تازە بە منداڵیان دەخوێنن، بۆ حکومەت زۆر موتیعن، قەمچیی دەستی حکومەتی سابلاغ ئاغایانی دیبوکرییە. قیسمی بەگزادە ئەوانیش زۆرن. ئەوی بەقودرەتە تایەفەی فیزوڵلابەگی پێ دەڵێن. ئەم تایفەیە مەحاڵی سەقز و بۆکان هەتا سابلاغ و سەرحەدی گەورکیان ئیشغال کردووە. هەموو ساحیب قۆناغ، ساحیب نان، ساحیب سەیف و قەلەم. (مع التأسف) ئەکسەری غەرقی سەفاهەتە، غەیری عوشرەت و خواردن و نووستن هیچ فکرێکی کەیان نیە. لەگەڵ ئەوەش لە ئەحوالّی عالەم باخەبەرن، وەک (طوایف الملوک) وانە، کەس قسەی کەس ناخوێنێتەوە. ڕئیسیان

نفووزی نیه، ئەمما وەقتی شەڕ... ئیتیفاقیان هەیە. بو حکومت ئەوەندە موتیعن بەو هەمو ئیقتیدارەوە سالّداتیکی ئیرانی (سالّدات مانای سەربازە کە وشەیەکی ڕووسیە، بێجگە لەوە جۆرە تفەنگێکیش بووە هەتا زەمانی لاوێتی ئێمە مابوو هەر پێی ئەوترا تفەنگی سالّدات.) ئەتوانێ هەموو ئەمرێ لەناویانا ئیجرا بکا.

زیوەر لە لاپەڕە (۱۹۳)دا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "قسە قسە ئەبرێ، والیی سنە (شریف الدوله) بە مەوجودێکی سەد کەسییەوە هاتە سەقز و نەیانتوانی لە موقابەلەیا حەرەکەتی مەزبووحانە بکەن، وە پازدە کەسی کوڕە کوڕەی لێ حەپس کردن و بە پازدە هەزار تومان جەریمە خویان نەجات دا.

ئەو شەجاعەتەی کە لە فەیزوڵلا بەگی جەدیان (باپیریان) نەقڵ ئەکرێ زۆر لە ئەولادەکانی دووڕە، وەلێ زۆر تەجەدود پەرستن، عاشقی مەکتەب و مەعاریفن، فکری قەومیەت لە بەعزێکیانا مەوجودە، ئەویش لەبەر ئیستبداد و زولم کردن لە ڕەعیەت و ئەهالیی بەردەستیان ئیزهاری ناکەن.

ڕەعیەتیان زۆر جاهیلە و عەوامن، عەکسی کوردستانی جنوبیی، لە جنوبدا قیسمی عەوام فکریان نووڕانییە و خواس جاهیلن، لە ششیمال خەواس خەواسە و عەوام عەوامە.

زیوەر لە لاپەڕە (۱۹۳)دا ئەڵێ: "لە تەئریخی کورد کە ئەڵان نوسیویانە و بە تورکی ترجمە کراوە (مامۆستا شوکر لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا تێهەڵکێش بۆ ئەوەی زیوەر وتویەتی زیوەر لەوەدا مەبەستی کتێبی کوردلرە کە دوکتور فریج ناوی ئەڵمانی نووسیوێتی و دائرەی ترجمە و نشری موهاجرین لە دەوڵەتی عوسمانیدا کردویەتی بە تورکی کە سەرەتایەکی دوورودرژی هەیە کە زۆری لە دژی کوردە و لەڕاستیدا پیاچوونەوەیەکی لێکدانەوەی شرفنامەی بتلیسییە.) ئەو تاریخە وەکو زیوەر باسی کردووە و وتویەتی: حکومەتێکی کورد لەژێر ئیدارەی (بوداق بەگ) تەشکیل کراوە، مەرکزی موکریان بوە، قەڵەمرەوی ئەو حکومەتە: مەراغە، ئورومیە، سابلاغ، سەقز، بانە، سنە، سلیمانی، کفری وە لە تەرەفی غەربەوە هەتا جزیرە ڕۆیوە. لە پاش وەفاتی خوی ئەو لەناو خویانا ئیختیلافیان تێ کەوتوە، هیندیک

تەشەببوسی بە شای ئێران کردە و هیندیکیان چوونە ئەستەمبول دەخالەتیان بە عوسمانی بردوە، گاە ئەم غالب و گاە ئەو. سیاسەتی دەولەتین (مەبەستی دەولەتی ئێران و عوسمانی بووە.) و نیفاقی ناوخوی کورد بوو بە سەبەبی مەحوی ئەو حکومەتە و ولاتیان دابەش کرا.

لە موکریان لە قیسمی بەگزادەدا (عزیزخانی سردار) زۆر بە ئیقتیدار و بە جەوهەر و عەشیرەت دوست، ساحیب شیر و تیر و قەلەم و تەدبیر بوو. مەناقیب و مەحامیدی ئەو بەتەنها کتیبیکی دەوێ. لەپاش ئەو (حسین خانی سردار) کوری عزیزخان بوو بە حاکم سابلاغ، قەومیەت و دیانەت لای ئەو عەیش و نۆش بوو، لەگەل ئەو هەموو ئەملاکە جەسیمە کە بووی و ئەو هەمو جەریمە و جەزای حکومەتەی کە راجع بە خوی بوو، دائما سەد هەزار تومان قەرزار بوو. نەتیجەی سەییناتی ئەو باری قەرز بە ئیرسی بۆ عەلی خانی کوری مایەوە.

زابتیکی عوسمانی نەقلی کرد (گێڕایەوە) وتی: شەوێ چوومە مەجلیسی سەردار حسین خان لە سابلاغدا دانیشتم، تەماشام کرد یەکیک دەستی خستبوە بناگوێیی ئامان ئامان گورانی دەوت، یەکیکی تر تاری لێ ئەدا و چەند ئاغایەک لە دیبوکری و فەیزوللابەگی دانیشتبون، سفرەیەک لەبەر دەستیانا راخرابوو، هەر یەکەی شووشەیەک قونیاغ و فرووجیکی سوورەوەکراو بۆ مەزە و خوشی، لە لایەکەوە کەوتبوو ئاگای لە خوی نەبوو، چەند نوکەریک ڕاوەستابون، یەکیک بازیکی بەسەر دەستەوە بو، قەدەریک سەیری ئەو وەزعیەتەم کرد و لەپاشا هەستام و رویشتم."

لە گەڵ عزیز خانی باوکی نوقتەی موقابیل بون، لە شەری روس و عوسمانیدا بە توهمەتی جاسوسی رووس گیرا و حەپس کرا.

ئەحمەدی شریفی لە کتبەکەیدا (سمکۆ) بە فارسی ئەڵێ:(٤٤) "ساتی خۆی لە زەمانی خەلافەتی (علی)دا کە ئیسلامەکان گەیشتنە ئەو ناوچانە، کریستیانەکان بە هاوکاریی کورد (کە بێگومان کورد لەو ڕۆژانەدا زەردەشتی بووە) بەرەنگاری ئیسلام و عەرەبەکان بوونەوە و سەرپێچیان کرد لە دانی باج بە ئیسلامەکان، بەڵام لە ئەنجامی شەڕدا کورد و کریستیانەکان لە شوێنێکدا شکان کە پێی ئەوتری

(رامهرز).

هەروەها لە لاپەڕە (٥)ی ناميلكەكەيدا باسی بەياننامەيەكی كردووە كە لە سالّی ١٩١٤-١٩١٥دا كە بە ناوی حزبی (خويبون)ەوە دەرچووە لە وبەيانە دووقۆلّييەی كە لە نێوانی كوردەكان و كريستيانەكانی تورکيادا بلّاوكرابووەوە سەركردەكانی خويبون داوايان كردبوو بە هەردوو لايان شۆڕشێک دژی عوسمانی بەرپا بكەن."

لەڕاستيدا نەمزانی كاک ئەحمەد شريفی ئەو شكاندنەی كورد و كريستيانی لە (رامهرز)دا لە چ سەرچاوەيەكەوە وەرگرتووە، بێجگە لەوە ئەوەی خويبونيشی كە وتويەتی لە سالّی ١٩١٤-١٩١٥دا باسی بەيانی دووقۆلّی تياكراوە، خويبون هەروەكو هەموو سەرچاوەكان باسيان كردووە (خويبون) لە سالّی ١٩٢٧دا درست بوە كە ئەو ساتە عوسمانی نەمابوو بەڵكو تورکيا بووبوو بە جمهوری و مصطفی كمال سەرەک كۆمار بوو.

هيچ دوور نييە كاک ئەحمەدی شريفی مەبەستی حزبی (هيڤی) بووبێت كە لە پەراوێزی كتێبەكەی جەليلی جەليل لە لاپەڕە (٩٧)دا وتراوە هيڤی لە سالّی ١٩١٢دا دروست بووە و، ئەمين زەكی بەگ لە لاپەڕە (٣٣٢)ی كتێبەكەيدا، تاريخی كورد و كوردستان، وتويەتی هيڤی لە سالّی ١٩١٠دا دروست بووە.

بەشی چوارەم

بزووتنەوەی نەتەوایەتی و ڕۆشنبیری کورد و سەرکردەکانی ئەو بزووتنەوانە

یەکەم: بزووتنەوە

لەدوای لەناوچوونی حکومەتی مادی بچووک لە ناوچەی ئازربایجان و ناوچەی موکریاندا لە ساڵی ٣٧ی پێش میلاددا لە لایەن (ئەشکانی)یەکانەوە بە سەرکردایەتی فەرهادی چوارەم کە مەلکی ئەشکانییەکان بوو، ئیتر کورد لە ناوچەکانی کوردستانی ئێراندا کەوتە دوای داگیرکەرانەوە و خاکی کوردستان کرا بە پێشێلی ئەو لەشکرانەی بەسەریدا تێنەپەڕین و یا کوردستانیان کردبوو بە مەڵبەندی شەڕەکانیان.

هەر لە زەمانی فرس و بیزەنتیەوە تا لافاوی هێرشی لەشکرەکانی ئیسلام ئیتر بەرودوا کوردی ئەو ناوچەیەکە لەژێر باری داگیرکەرانا نالاندوێتی و ئارام و ئاساییشی بە خۆیەوە نەدیوە و بواری ئەوەی پێ نەدراوە لە خاکی ولاتەکەی خۆیدا بەبێ گێچەڵ بژی و لە ئەنجامی بلاوبوونەوەی ئیسلام لە کوردستاندا وردە وردە هەستی نەتەوایەتی هاتە کزی و هەستی ئایینی و پارێزگاریکردن لە ئایینی ئیسلام و لە ئالای ئیسلام، کوردی ئالاندە گەڕێکی بێوچانی ئەوتۆوە کە نە ئەو هەستە ئەوەی بۆ هێنایە بەرهەم کە لەناو خاکی خۆیدا خاوەنی تەواوی دەسەلاتی خۆی بێ و نە خۆشی ئەوەی لەبارا بووە تۆزی ئەو وەیشوومە تازەیە لە لەشی داتەکێنێ و لە زۆربەی ئیسلامی نەتەوەکانی تر باج و سەرانەی ئەو هەڵێستە تازەیەی داوە و شەڕ و غەزای ئیسلام نەبووە کە کورد بەشداریی تیادا نەکردبێ و ئەگەر جارووبارە لە سووچێکی کوردستاندا ئەمارەتێکی بچووکی کورد بە تەقەلای چەند سەرکردەیەکی کورد پێک هاتبێت، ئەو ئەمارەتە ئەوەندە کز و کەمدەسەلات بووە و خەڵکەکەی ئەوەندە پێکەوە نەلکاوبوون لەگەڵ یەکتردا و لەگەڵ یەکتردا نارێک و ناکۆک بوون، تەنها بە پەلاماردانی هێزێکی رێکوپێکی بێگانە شیرازەی ئەو ئەمارەتە هەڵوەشێنراوەتەوە و لە ماوەی دەسەلاتداریتی کاربەدەستانی ئەو ئەمارەتەدا نەتوانراوە بناغەیەکی چەسپاوی پتەوی ئەوتۆ دابمەزرێ کە بتوانێت لە دوای ڕووخان و هەرەسهێنانی خۆی بگرێتەوە و دەستێک بە خۆیدا بهێنێتەوە و ببووژێتەوە و سەرلەنوێ دەزگایەکی سەربەخۆ بۆ خۆی دروست بکاتەوە.

بێگومان دەردی کوشندەی ناو کوردەواری هەر لەکۆنەوە کە هەروەکو نەخۆشیی شێرپەنجە وایە، بریتییە لە دەردی یەکنەگرتن و هاوکارینەکردن لەگەڵ یەکتردا و

ڕازینەبوونی کەس بە سەرکردایەتی و فەرماندارێتی هیچ کەسێکی تر و دوژمنانی کورد هەر لە کۆنەوە شارەزای ڕەگ و دەماری ئەو نەخۆشییەی کورد بوون و توانیویانە لە کاتی پێویستدا بەو کەلێن و دەلاقانەی کە لەناو کۆمەڵگاکانی کورددا هەبوون بەئاسانی دەست بکێشنە کار و باریانەوە و زۆرجاری وا هەبووە کە فەرماندارێتی بێگانەیان لا پەسەندتر بووە لە هی خۆمانە و دیارە کەللەڕەقیی کورد هەر ئیمرۆ و دوێنی نەبووە، بەڵکو دەردێکی کۆشندەی کۆنە و ئێستەش هەر بەو دەردەوە ئەتلێینەوە.

ئەگەر بە شێوەیەکی ورد لە بارستایی و قەوارەی ئەو حکومەت و ئەمارەتە پچڕپچڕانەی کورد بکۆڵینەوە بۆمان دەرئەکەوێ کە لە دوای ڕووخاندنیان ئیتر وەنەبووبێ چ لە ڕووی ئابووری و بازرگانی و پارەداریەوە بووبێت، یا لە ڕێی دەزگا بەرەڵاکانی بەڕێوەبردنی کاروبارەوە، هەر بە ڕووخاندنیان ئیتر هەست بە شوێنەوارێکی وا نەکراوە کە هەبووبێت بۆ ئەوەی ببێتەوە بە بناغەی هاندانی دانیشتوانی بۆ ئەوەی سەرلەنوێ تەقەلای پێکهێنانەوەی ئەو حکومەتە یا ئەو ئەمارەتە بدەنەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە کاربەدەستانی داگیرکەر و پارەدار و بازرگانەکانیان لە ماوەیەکی کەمدا دەستیان بەسەر هەموو کاروبارێکی ئابووری و بازرگانێتی ئەو شوێنەدا بگرن و هەموو شوێنەواری کۆنی کورد کوێر بکەنەوە و شەقڵێکی تایبەتی خۆیان بەسەر ناوچەکەدا بسەپێنن بۆ ئەوەی جارێکی تر ڕێگەی ئەوە نەبێ ڕەگی درەختی هەستی پێشووی کوردی ئەو ناوچەیە ببوژێتەوە و سەرلەنوێ گەڵا و چرۆ بکاتەوە.

مرۆڤ لەدوای پشکنین و هەڵسەنگاندنی باری ئەو ڕۆژانە تاس ئەبیاتەوە و خەم و پەژارە دایئەگرێ و بە خۆی ئەڵێ باشە هۆی ئەو دەرد و نەخۆشییە چی بووە و بۆچی لە ڕێڕەوی ئەو مێژووە دوورودرێژەی میللەتی کورددا هیچ نەبێت لە شوێنکیدا بیر لەوە کرابێتەوە کە چۆن چارەسەرێک بدۆزرێتەوە بۆ ئەو هەموو کارەسات و بەسەرهاتانەی بەسەر میللەتی کورددا هاتوون؟! ئایا میللەتانی تریش هەموو هەروا بوون؟ ئەگەر هەموو هەروا بووبن ئەی چۆن ئەو هەموو حکومەتە و فەرمانڕەواییانەیان دروست کردووە و توانیویشیانە هەتا سەر ببیبەنە سەر و بیپارێزن و ڕێگە نەدەن بە هەرەسهێنان و ڕووخاندنی؟

بۆ وەرامی ئەو پرسیارانە، مەگەر پیاو بەئارەزوو بیەوێ خۆی گێل بکا و لە

ڕاستی لابدا ئەگینا زۆر شت لەو ڕووەوە ڕوون و ئاشکرایە و لەکۆنەوە هەستی پێکراوە، بەڵام ئایا هەوڵی چارەسەرکردنی دراوە؟

ڕاستە وەکو شارەزایان ئەڵێن کورد تووشی کارەساتێکی (جیوپولیتیکی) بووە و نەبوونی کوردستان لەسەر دەریادا کە بە هۆی دەریاوە دەروازەیەکی گەورە و والای بۆ بکرێتەوە کە بتوانێت وەکو میللەتان لە ڕووی بازرگانی و ئابووریەوە بگاتە ڕیزی وڵاتانی تر و لە ڕێگەی دەریاوە بتوانێت پێوەندی بە میللەتانی ترەوە بکا و لە ڕێگای شارەزابوون بە کاروباری میللەتانی تری جیهان گەلێک شتی وا فێر ببێت کە کورد بە هۆی ئەوەی خاکەکەی زۆربەی ترنجاوەتە ناو ئەو هەموو شاخ و داخەی کە نەک هەر لە میللەتانی دابڕیوە، بەڵکو لەناو خۆشیانا لێک پچڕاون و ئەمدیو و ئەودیوی چیایەکی سەخت بەس بووە بۆ ئەوەی شێوەی ژیان و باری گوزەران و ڕەفتاری لایەک لەوی تر جیا بێت و هەر لایە لە چوارگۆشەی سنوور و ئاسۆی ڕوانینی خۆیەوە سەیری ژیانی کردووە و کۆمەڵگای کورد پچڕپچڕ و پێکەوەنەلکاو بووە و ڕوحی تێکەڵبوونی لەگەڵ یەکتردا بێهێز بووە و حەزی بە کونجنشستیی ناوچەکەی خۆی کردووە و بەداخەوە لە زۆربەی میللەتانی تری ناوچەکە درەنگتر وازی لە خێڵایەتی و کۆچ و باری گەرمیان و کوێستان هێناوە و لە شارستانێتی زۆر نزیک نەکەوتۆتەوە و لەگەڵ ئەو هەموو فیوداڵ و ئاغا و خان و بەگە زۆرەی لە کوردستاندا هەبوون، هەموو کوردستان بگەڕێیت لە یەک دوو منارەی کۆن و چەند دیوار و شوورەی قەڵایەکی کۆن کە ئەویش بۆ سەنگەری شەڕ بەکارهێنراوە ئیتر هیچ شوێنەوارێکی تری شارستانێتی تیا بەدی ناکرێ کە لە ئەنجامی ئەوەدا کورد بۆ ماوەیەکی ئێجگار زۆر لە کاروانی پێشکەوتنی میللەتانی تر دواکەوتوو بووە و هەر ئەسپی بووبێت سواری بێ و تفەنگی هەبووبێ نیشانی پێ بپێکێ و شەڕی پێ بکا ئیتر لە کەپرا بووبێت یا لە دەواردا ئیتر گوێی نەداوەتێ و خواکەریمە و دنیا پێنج و دوو ڕۆژێکە بنێشتە خۆشەی دەمی بووە و گوێی نەداوەتە دنیا. بێجگە لە دەردی کارەساتانی جیوپولیتیکی، بەهێزبوونی چینی فیودال لە کوردستاندا ئەمەش دەردێکی گران بووە و ئەگەر چەند کەسێکیان لێ دەر بکەین کە لە ژیانیاندا ڕێبازی نیشتمانپەروەرییان گرتبووە بەر، ئەوانی تر هەمووی بریتی بوون لە باری گرانی سەرشانی زۆربەی میللەتی چەوساوە و ڕەشوڕووت کە لەژێر ئەو باری فیودالانەدا زۆربەیان بە سکێ برسی و بە سکێک تێر بوون کە دیارە میللەتی برسی و

ڕەشووڕووت ئەگەر زیرەک و کارامەشی تیادا هەڵکەوتبێت، سەرکوتکردنی ئەو جۆرە کە لە لایەن دەرەبەگی زۆردارەوە هەمیشە بە چاوێکی خەشم و قینەوە سەیری کراوە، بەپێچەوانەی میللەتانی تر کە لەگەڵ ئەوەشدا ئەوانیش بە هەمان ڕێبازی کووردا تێپەڕ بوون و فیودالّ و پارەدار و دەسەلاتداریان ڕۆڵی خۆی بینیووە و گەشتی خۆی کردووە، بەڵام ئەوانە زۆر دەمێکە خۆیان لەو قۆناغە دەرباز کردووە و بازیان داوە بۆ قۆناغی شارستانێتی و بازرگانی و پیشەسازی و ئێمەش هێشتا لە دەوری گاگۆڵکێ و دارەداڕە داین و هەتا ئێمە ئەگەینە ئەم قۆناغەی ئێمڕۆ یان ئەوان ئەوسا دوو سێ قۆناغی تر لە پێش ئێمەوە ئەبن.

نموونەیەکی زۆر بچووکی ئاشکرا و زەق ئەهێنمەوە بۆ خوێندەواری بەڕێز.

سمکۆی شۆڕشگێڕ و ئازا و پارەدار و خاوەن زەوی و زار و دەسەلاتداری ناوچەکەی خۆی، چ خۆی و چ جەعفرئاغای برای هەروەکو لە باسی هەردووکیاندا لە شوێنی خۆیدا لێیان ئەدوێین، لەو هەموو ناوچانەی خۆیاندا خوێندەوارێکی کوردیان چنگ نەکەوتبوو کە بیکەن بە کاتب و بە مرزای خۆیان و ناچار ئەبوون لە ئازەری یا لە فارس کاتبێک پەیدا بکەن و کاروباری خۆیانی پێ بسپێرن کە ئەو کاتب و مرزایە بە هۆی ئەوەوە ئاگاداری هەموو هەست و نەستێکیان بووە کە هیچ گومان لەوەدا نییە ئەوانە نەیانوێراوە هیچ نەهێنییەکی سمکۆ و جەعفرئاغا لای کاربەدەستانی حکومەتی ئێران بشارنەوە.

وەکو وتمان دەردێکی گرانی تر کە تووشی میللەتی کوردی کەساس بووە بریتییە لە دەردی خۆخۆیی و کەس بە کەس ڕازی نەبوون و هەروەکو کورد وتەنیش: من ئاغا و تۆ ئاغا... ئەی کێ جێمان بۆ ڕاخا؟!

ئێمە هەموومان کودین وەک کورد وتەنی هەموومان ڕێوی کونێکین و دەماری یەکتری ئەناسین و نابێ ڕاستییەک هەیە بیشارینەوە دەربارەی خۆمان کە ئەمە شتێکی تازە نییە و کۆنە ئەویش ئەوەیە کەسمان چاوی بەوی تردا هەڵنایە... کەس بە کەس ڕازی نییە و کەس نایەوێ یەکێکی تر هەبێ لە خۆی شارەزاتر و کارامەتر و دەسەلاتدارتر بێت و ئەگەر سوور بزانێت کە لەوەدا بە هەڵەدا چووە، بەڵام هەروەکو سروشتێک لە کەلی شەیتان نایەتە خوارەوە و پێ دانەگرێ و پێی شەرمە دان بە ڕاستیدا بنێت.

لێرەدا شیعرێکی (حەمدی بەگی صاحیبقران)م هاتەوە یاد کە ساتی خۆی بۆ

هەوالنامەی کتێب
3
KURD ARSHIV

(حمدی بەگی بابان)ی وتبوو کە چووبووە سلێمانی بۆ ئەوەی تێکەڵ بە خەڵک ببێت و شارەزای هەڵوێستی ئەو ڕۆژانەی ناوچەکە ببێت لەو سەردەمەدا کە نیاز وابوو لەدوای ئاوارەکردنی شێخ مەحمود، حمدی بەگ بکرێت بە حوکمداری خواروووی کوردستان و حمدی بەگی صاحبقران بە دێرە شیعرێک پێی ئەڵێ:

ئولفەت نەبێ، خەیاڵی اطاعەت لە کوردان مەکەن
مەعلوومە، سەر ڕەقین، ڕەق و تەقە مەکانمان

بەڕاستی حمدی بەگی صاحبقران وەکو دوکتۆرێکی نەفسی بە باشی دەستی خستۆتە سەر زام و بریندی ناو دڵ و مێشکی کورد بۆیە ئەو داخەی دڵی بەو جۆرە بۆ حمدی بابان هەڵڕشتووە. بێگانەش وەنەبووبێ گەمژە و نەزان بووبن، بەپێچەوانەوە زۆر باش ئەم ڕاستییەیان لە کورددا هەست پێ کردووە و بەپێی بەرژەوەندیی خۆیان هەمیشە سوودیان لەو هەموو کەموکوڕییانەی کورد وەرگرتووە و زۆر باش لە دەماری کورد شارەزا بوون و هەر جارەی بە جۆرێک لەگەڵیدا هەڵسوکەوتیان کردووە و جارێک بە دانی کورسی و مەنصەب (وەکو ئەو گاڵتەپێکردنەی کە عوسمانییەکان هەندێ کوردییان ئەکرد بە پاشا تەنها بەوەی کە ئەو پاشایە لە ڕەشوڕووتی ناوچەکەی خۆی سەربازی بۆ پەیدا کردوون و نێرراون بۆ غەزا و شەری خەلافەت و سەڵتەنەتی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیی نائیسلام، هەندێ جاری تر بە پارە و دەمچەورکردن کڕیویانن و هەر کاتێک پێویستییان زۆرتر بەو دەرەبەگانە هەبووایە لە زەوی و زارەکانی میری بە بەخشینی یا بە پارەیەکی کەم ئەیاندانێ بۆ ئەوەی بیانکەن بە قامچیی دەستیان بۆ داپڵۆسینی هەر کەسێک کە سەرپێچی لەگەڵ شاە یا خەلیفەدا کردبێت.

بەو جۆرە، بزووتنەوەی نەتەوایەتی لەناو کورددا لەکۆندا لە دڵ و مێشکی کورددا بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ خەسێنرابوو، لەم سەدەی نۆزدە و بیستەوە کورد کەوتە خۆی کە وەکو ئەوترێ لە پاش باران کە پەنک!!

باسی بزووتنەوەی کورد وەکو باسێک لە کتێبێکی وادا، لەبەر ئەوەی باسێکی زۆر دوورودرێژە و ئەو هەویرە زۆر ئاو دەکێشێ، بۆیە هەوڵ ئەدەین باسی ئەو سەرچاوانە بکەین کە لە بزووتنەوەی نەتەوەی کورد دواون.

لەم باسەدا جگە لە باسی ئەو سەرچاوانەی کە دەربارەی بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کورد دواون وام بە باش زانی باسی بزووتنەوەکانی کورد بکەم لە

کوردستانی ئێراندا لەو بەشەی کە لەم کتێبەدا مەبەستمانە، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە هەتا شۆڕشەکانی سمکۆ و کوشتنی سمکۆ لە شنۆ.

ئەوەی بایەخم پێ داوە لەم باسەدا لە بزووتنەوەکەی بدرخان پاشاوە کە ڕۆڵێکی زۆر گرنگی هەبووە بۆ بزواندنی هەستی نەتەوایەتی لەو بەشەی کوردستانی ئێراندا ئەگەرچی بدرخان پاشا لە کوردی کوردستانی تورکیا بوو، لە دوای ئەو دێمە سەر شۆڕشی شێخ عبیدالله نهری (شمزینی) و پاش ئەو ڕۆڵی عبدالرزاق بدرخان لە بزووتنەوەی نەتەوایەتی و پەرەپێدان بە خوێندەواری و ڕۆشنبیری لە کوردستانی ئێراندا، کە ئەو سێ بزووتنەوەیە هیچ گومانی تیادا نییە هەموویان بنەمایەکی سەرەکی و بەهێز بوون بۆ بووژاندنەوەی هەستی نەتەوایەتی و ڕاپەڕینەکانی سمکۆ و شۆڕشەکانی کە لام وایە بەرهەمی ئەمانە لەدواییدا لە کۆماری مەهابادا بە شێوەیەکی ئاشکرا ڕەنگی دایەوە کە ئەوەی مهاباد باسێکی ئێجگار دوورودرێژە و هیوادارم نەک هەر کتێبێک، بەڵکو مەوسووعەیەکی زۆر گەورەی لەسەر بنووسرێت.

لەگەڵ ئەو هەموو جەور و ستەمەی کە ڕژێمی قاجاری و پەهلەوی لە ئێراندا بەرامبەر بە کورد نواندوویانە و بە زەبری چەک و بە لەشکری زۆری ئێرانەوە کە ئەو بزووتنەوانە یەک لەدوای یەک خامۆش کرا و نەتەوە، ئیتر لە ڕێڕەوی ئەو خەبات و تێکۆشانانەدا ژمارەیەک لە کوردی کوردستانی ئێران ڕوویان کردۆتە ناو کۆمەڵگای کورد کە لە ئەستەمبوڵدا لە کوردی هەموو لایەک پێک هاتبوو کە کتێبەکانی جەلادەت بدرخان و قدری جەمیل بەگ و گەلێک نووسەرانی تر باسی ڕۆڵی هەندێ لە کوردەکانی کوردستانی ئێرانیان کردووە کە لە ئەستەمبوڵدا بوون وەکو مصطفی شوقی کە خەڵکی مهاباد بووە و (محمد مهری، لە ساڵی ١٨٨٥ لە دایک بووە و لە ساڵی ١٩٥٥ لە ئەستەمبوڵ کۆچی دوایی کردووە.) و (زنوری) کە ئەمەی دواییان بە شیعرێکی دوورودرێژ بە شێوەی گۆران باسی حوکمدارێتی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵانی کردووە، هەروەها بدیع الزمان پیرەمێردی شاعیر ئەیوت ئەو کەڵە شاعیر و فەیلەسوفەی ئەردەڵان بلیمەتێکی تەواوی زەمانی خۆی بووە و پیرەمێرد لە شیعرێکیدا کە بدیع الزمان لە بەندیخانە بوو باسی ئەو بدیع الزمانەی کردووە و (کە ناوی ملا سعید بدیع الزمان بووە) و وتویەتی:

کاک ئەحمەدەکەی خۆشەویستی خوا
زۆر کەس لە سایەی تۆوە نان ئەخوا

لەوانە زیاتر من تۆم خۆش ئەوێ
هەر تۆی سەربەرزیی قەومەکەت ئەوێ
کە لە زیندانیان تێک خزاند بوون
سێدارەیان بۆ داچەقاندبوون
تۆ چووبوویتە لای (بدیع الزمان)
مژدەت دابوویە بە ژیان و مان
فەرموبووت ئێوە نامرن ئەمێنن
تا سەرئازادیی گەلتان ئەسێنن

هەروەکو لە پێشەکیەکەشدا لێی دواین کە ئێمە لێرەدا مەبەستمان هەستی بزووتنەوەی نەتەوایەتییە لە کوردستانی ئێراندا لە سەدەی نۆزدەهەم و بیستدا کە بۆ ئەو مەبەستە وەکو لەدواییدا باسی ئەکەین، لە بدرخان پاشاوە دەستی پێ ئەکەین هەتا سمکۆ و بە کوشتنی سمکۆ واز لە باسەکە دەهێنین کە ئەوەی دوای ئەو قۆناغێکی تازەیە کە کوردی کوردستانی ئێران هەستی نەتەوایەتی لەناویدا بە شێوەیەکی جیاواز لە هی جاران خۆی نواندووە و خەباتکەرانی کورد زۆربەی ڕۆشنبیر و خوێندەوار بووە و لەسەر ڕێبازێکی پێشکەوتوانەتر بیریان لە خەباتی ڕزگاریخوازی میللەتی کورد کردۆتەوە و ڕێکزراوی سیاسی هاتۆتە کایەوە وەکو (ژ.ک) و، دوای ئەوە بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد لە شێوەیەکی جەماوەری فراواندا کە لە پێکهاتنی کۆماری مەهاباد بە سەرکردایەتی قازی محمدی شەهید خۆی نواندووە، بەڵام ئەمە ئیتر وەنەبووبێ لە کوردستانی ئێراندا بەر لە بدرخان پاشا هەستی کوردایەتی لە کوردستانی ئێراندا نەبووبێت، بەپێچەوانەوە هەتا جەور و ستەمی کاربەدەستانی ئێران زۆرتر زەیفی لە کورد و لە عەشایرەکانی کورد بسەندایە هەستی نەتەوایەتی کوردیش کە بریتی بووە لە هەستکردن بە مافخوراوی و دەستدرێژیکردنی داگیرکەر و عەشایری ئازەری و کاربەدەستانی فارس لەناو کورددا کە ئەوە وەکو وتمان باسێکی دوورودرێژە و ئەمانباتەوە بۆ خەباتی چەندان ساڵەی پێش بدرخان وەکو باسی ناوچەی ئەردەڵان و ڕۆڵی ئەمیرەکانی ئەردەڵان و جالاکی و بەربەرەکانیکردنی هەندێک لە سەردارەکانی موکریان کە ئەگەرچی ئەمانە زۆرجار بۆ سوودی عەشایری خۆیان جارێک لەگەڵ ئێراندا بوون دژی عوسمانیی سوننی و جارێک لەگەڵ عوسمانیدا بوون دژی فارس و ئازەریی شیعە، بۆ نموونە

هەر لە زەمانی ئاق قوینلی و قەرە قوینلییەوە و لە زەمانی صەفەوییەکانەوە کێشە لە نێوانی عەشیرەتەکانی کورد و فارس و ئازەریدا هەبووە و کورد ویستوویەتی (بەتایبەتی سەرۆک عەشیرەتەکان) کە دەسەلاتی بێگانەیان بەسەردا زاڵ نەبێت و کاربەدەستانی ئێرانیش هەمیشە ویستوویانە بەزۆرەملی و بە زەبر و ستەم دەسەلاتی خۆیان بەسەر ناوچە کوردیەکاندا بسەپێنن کە لە ئەنجامی ئەوەدا بۆ نموونە گەلێک گیرە و کێشە لە نێوانی سەرکردەکانی موکری و کاربەدەستانی ئێرانی و عەشیرەتەکانی ئازەریدا ڕوویداوە.

ساتێک ئاق قوینلییەکان بوون بە دەسەلاتدار و ناوچەی موکریان و مەڵبەندەکانی تر کەوتنە ژێر دەسەلاتداران و ئێلاتی تورکمانەوە (سیف‌الدینی موکری) سەرئێلەکانی کوردی کۆکردوتەوە و پەلاماری تورکمانەکانی داوە و دەریکردوون و جۆرە میرایەتییەکی دامەزراندووە و دەستی بەسەر هەندێ ناوچەی کوردستاندا گرتووە و لەدوای ئەویش (صارم خان)ی کوڕی سیف‌الدین کە هاوچەرخ بووە لەگەڵ شاە ایسماعیل صفەویدا ناچار بووە ڕووبەڕووی قزڵباش بێتەوە کە ئەم کێشە و ڕووبەڕووی قزڵباش بێتەوە کە ئەم کێشە و ڕووبەڕووبوونەوەیە لە زۆر سەرچاوەی فارسیدا بە دوورودرێژ تۆمارکراوە و باسێکی ئێجگار دوورودرێژ و لە باسەکەمان لامان ئەدا و لە چوارچێوەی ئەو پرۆگرامەی کە بۆ ئەم کتێبەمان داناوە ئەچێتە دەر کە بۆ نموونە عبدالحسین نوائی و ڕحیم زادەی صفوی کە دەربارەی شاە اسماعیل صفوییان نووسیوە، هەروەها لە شەرەفنامەی شرفخانی بدلیسیدا گەلێک نموونەی ئەو کێشە و بەرەیە باسکراوە، کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٦٠)ی کتێبەکەیدا هەندێ نموونەی لەو سەرچاوانەوە بە دوورودرێژ وەرگرتووە و باسی کردووە دەربارەی بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتیی کورد لە کوردستانی ئێراندا. پرۆفیسۆر خالفین ئەڵێ: "بدرخان بەگی پێشەوای بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، لە ساڵانی سییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، بە پێچەوانەی سەرکردەکانی تری کورد کە هەمیشە لەناو خۆیاندا نارێک بوون، بدرخان نرخی یەکگرتن و هاوکاریکردنی کورد لەگەڵ یەکتردا بە شتێکی زۆر گرنگ و بایەخدار ئەژمارد بۆ خەباتی گەلی کورد دژی دوژمنەکانی، کە لەڕاستیدا بدرخان بەگ بە هۆی ئەو دووربینی و سیاسەتە ڕاستەوەو توانیبووی دۆستایەتییەکی پتەو و پشتگیریکردنی کوردەکانی ناوچەی موکریان و سەرۆکی موکری بۆ خۆی دەسگیر و مسۆگەر بکات.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا لە ئەنجامی زۆرداری و تاوانی کاربەدەستانی ئێران و عوسمان، کورد ناچار کرا ڕێگەیەکی تازە بگرێتە بەر و وای لێ هات کە دەس بکەن بە ڕاپەڕینی چەکدارانە و شۆڕش بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمنەکانیان. زۆربەی سەرچاوە ئەوروپاییەکان کە باسی کوردستانی سەردەمی سەدەی نۆزدەهەم ئەکەن، لەو باسانەیاندا کوردیان بە چەتە و ڕێگر ناوبردووە کە ئەم تۆمەتە زۆر دوورە لە ڕاستییەوە چونکە ئەگەر ئەو ڕاپەڕینانەی کورد بەرامبەر بە دوژمنەکانیان بە چەتەیی و ڕێگری دابنرێت، ئەی ئاخۆ ڕاپەڕینەکانی ئەوروپاش وەکو بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی (گالی) و (گۆن) و (ئەنگلۆسەکسۆن) و ڕاپەڕینەکانی تریش ئەبێ هەروەکو ئەوەی کورد حسابیان بۆ بکرێت، خالفین باسی کتێبێکی کردووە کە نووسەرێکی ئەوروپایی نووسیوێتی کە ناوی (رایموند) بووە، ئەو نووسەرە لە کتێبەکەیدا بە ناوی (کورد و ولاتەکەیان) کە لە ساڵی ١٨٣٩دا چاپکراوە وتوویەتی: "تورک و ئێران زۆر لەوە بێهێزترن کە بتوانن بە چەک و بە شەڕکردن سەر بە کوردەکان دانەوێنن، لەبەر ئەوە هەردوولایان (تورکیا و ئێران) پشێوی و ناڕێکی ئەخەنە نێوان هۆزە کوردەکانەوە و یارمەتیی لایەکیان ئەدەن بەرامبەر بە لاکەی تر کە لەوەدا هەمیشە سوود و کەڵکی خۆیان مەبەست بووە."

دوکتۆر جمال نەبەز لە کتێبەکەیدا (کوردستان و شۆڕشەکەی)، لە لاپەڕە (٨٣)ییدا دەربارەی سەرەتای بزووتنەوەی کورد ئەڵێ:(٥) "لە ساڵی ١٦٣٩ز. دا تورک و فارس سەرەڕای ئەو دوژمنایەتیە مەزهەبییەی نێوانیان پەیمانی (زەهاو)یان مۆرکرد و کوردستانیان لەناو خۆیاندا دابەش کرد. ئەم بەشکردنە تەنها هەر بە ناو هەبوو چونکە میرنشینە کوردەکان زۆرترین کات پابەندی هیچ لایەکیان نەبوون و سەربەخۆ فەرمانڕەواییان کردووە.

میری کۆرە (پاشاکۆرە) توانی ولاتێکی سەربەخۆ بە ناوی (سۆران)ەوە دامەزرێنێت و، میربدرخان پاشا ناوچەیەکی بەرفروانی بە ناوی (بۆتان)ەوە ئازاد و سەربەخۆ کرد و فەرمانڕەوایی دەکرد.

سولتانە عوسمانییەکان جارێکی تریش چەکی ئاینیان خستەگەڕ و تواناییان یەک لەدوای یەک ئەو ئەمارەتانەی هەبوو لەناویان ببەن، ئەوە بوو لە ساڵی (١٨٣٦ز.)دا سۆران و لە ساڵی ١٨٣٧دا (بادینان) و لە ساڵی ١٨٤٧دا (بۆتان) و لە ساڵی ١٨٥١دا (بابان)، کە بەمە دوامیرنشینەکانی کوردیان ڕیشەکێش کرد.

لە سەدەی نۆزدەهەمدا زنجیرەیەک شۆڕش و ڕاپەڕینی کوردانە دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەرپاکرا وەکو شۆڕشی ئەوڕەحمان پاشای بابان لە سالّی (١٨٠٦)دا و شۆڕشی بلّباس لە سالّی (١٨١٨)دا و شۆڕشی بدرخان پاشا لە سالّانی (١٨٤٣-١٨٤٧) و شۆڕشی یزدان شێر لە سالّی (١٨٥٣-١٨٥٥)دا و شۆڕشی شێخ عبداللەی نهری لە سالّی (١٨٨٠)دا و ڕاپەڕینی (هەکاری) لە سالّی (١٨٩٥)دا، بەڵام هەموویان بە چەکی ئایینی چەواشەکران و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت توانییان ئەو شۆڕشانە سەرکوت بکەن.

پاشاکانی فارس بێپەروا هەوڵی ئەوەیان ئەدا کە کوردە شیعەکان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن، بەڵام هەموو کاتێک نەیانتوانیبوو میرنشینە سوننیەکان بکەنە دۆست و داردەستی خۆیان. بۆ نموونە: میرنشینی (ئەردەڵان) کە لە سالّی (١٦١٢-١٨٦٧)دا پایتەختەکەی شاری (سنە) بوو، ناوچەیەکی زۆر فراوانی بەسەربەخۆیی فەرمانڕەوایی کردووە.

دوکتۆر نەبەز لە لاپەڕە (٨٤)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "بەداخەوە یەکێک لە نەگبەتییەکانی کورد نەبوونی ئایینزایەک، یا قوتابخانەیەکی فەلسەفی بوو، واتە نەبوونی ئایدیولۆژییەکی تایبەت بە خۆ، کە هەروەکو چۆن شیعەگەرێتی هەموو فارسەکانی کۆکردەوە، کەچی کورد بەپێچەوانەی ئەوە بوون بە پاشکۆ و پابەندی تورک و فارسەکان، بەو جۆرە زمان و کەلتووری خۆیان پشتگوێ خست و فەرامۆشیان کرد، مەگەر تەنها تاکە تاکەیەکی وەکو (ئەحمەدی خانی) شاعیر و زانای بلیمەت نەبێت (١٦٥٠-١٧٠٦) کە بە ڕۆمانە بەناوبانگەکەی (مەم و زین)، کازندە و گلەیی لە میللەتەکەی کردووە کە ئەو شاکارەی شان لە شانی شاکارە جیهانییەکان هەڵدەسووێت.

پاش ڕماندنی میرنشینەکان، ئەوسا کورد بە هۆشدا هاتەوە و کومانیان لە ڕاستیتی ئەو (برایەتیی ئیسلام)ە پەیداکرد و چەند شۆڕش و ڕاپەڕینێکیان بەرپاکرد. بەڵام ئەو شۆڕشانە، بۆ نموونە شۆڕشەکەی شێخ عبداللەی نهری لە سالّی ١٨٨٠دا شتێک نەبوون لە پەلەقاژەی مەرگ بەولاوە، هەموو هەڵچوون و هەژانێکی لەناکاو و نارێکخراو بوون، بۆیە سەرپاکیان یا بە زەبری ئایین یاخود لە ڕێگەی فەند و فێڵ و فیرودانەوە خاموشکراون.

ئەم شۆڕشانە ئیدیولۆژییەکی جەماوەری و ڕەگداکوتاویان نەبووە پاش لەناوچوون

و مردنی سەرکردەکانیان شۆڕشگێڕان بڵاوەیان لێ کردووە و لەسەر ژیانی ئاسایی خۆیان بەردەوام بوون.

(تا ئێستە هیچ بزووتنەوەیەک نەیتوانیوە بێ ئیدیۆلۆژییەکی چەسپاو و گونجاو بەردەوام بێت، بزووتنەوەی سیاسی هەروەکو گیانلەبەرێک وایە، بەردەوام پێویستی بە خۆراکێکی ڕوحی هەیە، هیچ شۆڕشێکی چەکدارانە بەبێ دەستەملانی قەڵەم و تفەنگ سەرکەوتن بە دەست ناهێنێت.)

لە پاڵ ئەوانەدا هۆیەکی دیکەی ئەو بارە ناهەمواڕەی کورد لە سەدەی پێشووداً، دەست تێکەڵکردن و جموجۆڵی ئیمپریالیزمانە بوو، سیخوڕ و بەکرێگیراوانی ئەورووپایی و ئەمریکایی بە نێوی مژدەدەرانی عیسایی (میسۆنێر)یەوە ڕوویان لە کوردستان دەکرد تا بەپەنهانی گیانی دوژمنایەتی و دژایەتیی کورد پەرە پێ بدەن. ئیمپریالیزمەکان بە هەموو جۆر و شێوەیەک کنەی ئەوەیان دەکرد بەهانەی وا پەیدا بکەن کە بتوانن لەو ڕێگەیەوە دەست لە کاروباریی نێوخۆی ئیمپراتۆریەتە شڕۆڵەکە وەردەن و بۆ ئەوە چارشێوەی (برایەتیی عیسایی)یان پەیداکرد و لەژێرییەوە دەستیان تێکەڵ کرد.

دوکتۆر جەمال نەبەز لە لاپەڕە (٨٦)دا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "ئەم هەوڵانەی (مژدەدەرە عیسایی)یەکان لە کوردستاندا لە لایەن تورکیا و ئێرانیشەوە چوونیەک پشتگیریی لێ دەکرا.

ئیگڵتن لە کتێبەکەیدا (کۆماری مەهاباد) دەربارەی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد لە کوردستانی ئێراندا ئەڵێ:[٢٢] "شەپۆلی ڕاستکردنەوە و دانانی دەستوور کە لە ئێراندا بە مەشروتیەت ناسراوە و لە ساڵی ١٩٠٥دا لە لایەن حکومەتی قاجاریيەوە بەناچاری دانی پیادانراوە و هی تورکیا کە لە ساڵی ١٩٠٨دا بووە، بوون بە هۆی ئەوەی کوردی هەردوولا بیر لە نەتەوەکەی خۆیان بکەنەوە و ڕۆشنبیرەکانی کورد بۆ ئەو مەبەستە گەلێک کۆمەڵ و ڕێکخراویان پێک هێنا کە کوڕانی بدرخان پاشا بوون بە پێشڕەوی ئەو جموجۆڵ و ڕاپەڕینانە.

کۆڵونیل (ویلسن)ی حاکمی گشتیی بریتانیا لە عێراق لە کتێبەکەیدا (Mesopotamia 1917-1920) دەربارەی بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کورد لە کوردستانی ئێراندا ئەڵێ:[٥٨] "بیری سەربەخۆیی کورد لە کوردستانی ئێراندا لەوەوە سەری دەرهێنا کە ساتێک (لوتانیت کۆڵونێل کینیون Kenion) لە حزیرانی ساڵی

١٩١٨دا به گەران چووبوو بۆ (سەقز)، لەوێ سەرۆکی عەشیرەتی موکری پێی وتبوو: دامەزراندنی حکومەتێکی ئەرمەنی لە ناوچەکانی ژووروی تورکیادا لە لایەن کوردەوە پەسەند ئەکرێ و لایەنگیری لێ ئەکرێ ئەگەر حکومەتێکی کوردیش لەئێوانی ئەو حکومەتە ئەرمەنیە و حکومەتی عەرەبدا دروست بکرێت.

دوکتۆر عزیز شمزینی لە کتێبەکەیدا دەربارەی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد وتویەتی:(٦) "تەوژمی جوولانەوەی کوردی کوردستانی ئێران لە ساڵی ١٩١٨ بەدواوە زادەی شۆڕشی سۆشیالیستی ڕووسیا بوو. کوردی ئێران بە ڕقێکی ئەستوورتر لە جاران درێژەی بە خەباتی خۆی دا دژی دوژمنانی ناوخۆ و دەرەوەی وڵات و جوولانەوە و بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانەی دەست پێ کرد.

بە هاتنە سەر کاری ڕەزا شا، ڕژێمێکی پادشایەتی ئوتوکراتی دەسەڵاتی سیاسیی گرتە دەست بەڵام تێرۆر و دیکتاتۆریەتی ئەو ڕژێمە نەیتوانی بزووتنەوەی خەڵکی چەوساوە و ستەمدیدە لەناو ببات.

لە ساڵانی ١٩١٨، ١٩٢٠، ١٩٢٥، ١٩٣٠ چەند ڕاپەڕینێکی چەکدارانەی ناوچەکانی موکریان و ورمیە و هەورامان و مەنگورایەتی و گەڵباخی تەنیەوە و نامانجی سەرەکی تێکڕای ڕاپەڕینەکان بریتی بوو لە ڕزگارکردنی کوردستان لە ستەم و فشاری کۆنەپەرستانی ئێرانی و دەوڵەتی ئێرانیش لە لایەن خۆیەوە بڵاوی نەکردەوە کە ئەو ڕاپەڕینانە هەمووی بە فیتی حکومەتی بریتانیا ڕوویداوە، لەم بارەوە بڵاوکراوەی ڕۆژنامەگەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست نووسیوێتی: بێگومان هیچ کەسێک باوەڕ بەوە ناکا کە ئیمپریالیزمی بریتانیا شۆڕش ساز بکا و گەلی کورد لە کوردستانی ئێراندا هان بدا بۆ ئەو مەبەستە، چونکە دەوڵەتی ئێران خۆی لەخۆیدا داردەست و بلۆڕژەنی ئینگلیزە و ئەبێ ئەوەشمان لا ڕوون بێ و بزانین ئەگەر وترا شۆڕش بە فیتی سیخوڕانی ئینگلیز هەڵدەگیرسێنرێت ئەبێ ئەو ڕاستییەش بخرێتە بەرچاو کە ئەو سیخوڕانە ئەگەر لەباریاندا بێ شتێک بکەن تەنها ئەوانن دەستی یارمەتی بۆ شۆڕشێکی خەڵیو و گەڵاڵەکراو درێژ بکەن و تەنها ئەتوانن کەڵک لەو تەنگ و چەڵەمەیە وەربگرن.!

میر بصری لە کتێبەکەیدا (اعلام الکرد) (٥٢) لە لاپەڕە (٢٨١)دا باسی کتێبەکەی (حسن ارفع)ی قائدی عسکری ئێران ئەکا کە لە لندن لە ساڵی ١٩٦٦دا کتێبێکی بە ئینگلیزی چاپ کردووە بە ناوی (کورد)ەوە، کە حسن ارفع خۆی یەکێک بووە لە

سوپای ئێراندا دژی کورد شەڕی کردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێوەندی و ناشنایەتی لەگەڵ هەندێ لە سەرۆک کوردەکاندا هەبووە و لە ماوەی (١٩٤٤-١٩٤٦)دا سەرۆکی ئەرکانی سوپای ئێران بووە و لەو کتێبەیدا باسی گەلێک لە ئەمارەتەکانی کوردی کردووە و لە بزووتنەوەی هەستی نەتەوەی کوردیش بەم جۆرەی خوارەوە دواوە: "کوردەکان کە بە شێوەیەکی بڵاو و لێکچیاواز لە تورکیا و ئێران و عێراقدان، هەموویان یەک زمان کۆیان ئەکاتەوە ئەگەرچی شێوەی ژیانیان لە یەک جیاوازە و جلوبەرگیان و ڕەوشتیان لە یەک جیاوازە، جگە لەوە هەستی نەتەوایەتیشیان جیاوازە لەگەڵ ئەو میللەتانەی تردا کە دەوری کوردیان داوە وەکو فارس و تورک و عەرەب و ئەرمەنی و ئاسووری.

هەرچەند کورد تێکەڵ بەو نەتەوانە بوون، بەڵام توانیویانە شەخسیەتی تایبەتی خۆیان بپارێزن کە ئەمە هانیان ئەدا و پاڵیان پێوە ئەنێت بەرەو یەکگرتن و سەربەخۆیی مل بنێن.

حسن ارفع لە کتێبەکەیدا دەربارەی بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی کورد ئەڵێ: بەشی زۆری ئەو ڕاپەڕینانەی کورد وەنەبێ هۆکەی تەنها هەر هەستی نەتەوایەتی بووبێت، بەڵکو زۆرجار چاوچنۆکیی سەرۆک و شێخەکانیان ناچاریان کردوون و دژی زۆرداری و ستەمیان ڕاپەڕیون وەیا ویستویانە پارێزگاری لە ڕەوشت و عەنعەناتی کۆنی خۆیان بکەن و بە شێوەیەکی گشتی ئەتوانرێ بووترێ هەستی نەتەوایەتی کورد لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە گەلاڵە بووە و پەرەی سەندووە، بە تایبەتی لەدوای پارچەپارچەبوون و لەناوچوونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە ژمارەیەک لە ڕۆشنبیر و لاوانی کورد لە قوتابخانەکانی دەرەوە خوێندبوویان و چاویان بە کۆڕانی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیی میللەتان کەوتبوو کە ئەوانەش کاریان کردبووە سەر هەندێ کەسی تر لەوانەی کە زۆرجار بۆچوون و لێکدانەوەیان لەگەڵ هی سەرۆکەشیرەت و پیاوە ئایینیەکاندا یەکیان نەدەگرتەوە کە ئەمانەی دوایی هەر لەسەر ڕەوشتی کۆن ئەڕۆیشتن بەڕێوە.

دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو لە کتێبەکەیدا[٦٣] باسی ئەنجوومەن (سۆڤیەتەکان)ی ناوچەی مەهاباد و سنە و کرماشان ئەکا و ئەڵێ: "لەدوای مشروتیەی ساڵی ١٩٠٥ پێکهاتنی ئەنجومەنی مەهاباد لەژێر سەرکردایەتی شاعیری ناسراوی کورد (قازی فتاح) داوای ئۆتۆنۆمی بۆ کورد کرد و عەشیرەتی شکاک کە لە ناوچەی (ورمیە)دا

بوون، بوون به پێشڕەوی داواکەرانی ئەو داخوازییە، کە زنجیرەی ئەو ڕاپەڕینە و ئەو خەباتە لەدواییدا بە سەرکردایەتی سمکۆ درێژەی کێشا.

نووسەرانی کتێبی (الحرکه الکردیه فی الزمن الحدیث والمعاصر) کە تاقمێک لە موستەشرقینی ڕووس نووسیویانە دەربارەی بزووتنەوەی کورد ئەڵێن:(١٧) "بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد لە کوردستانی ئێراندا، لە پێش شەڕی جیهانیدا هیچ جۆرە یارمەتییەکی لە دەرەوە دەستگیر نەبووبوو، بەو جۆرە ئەو بزووتنەوەیەی کورد لە ئێراندا بەلاوازی و بەپەراگەندەیی مایەوە."

لە کۆتاییی باسی سەرچاوەکاندا سەرنجێکی کورت و گرنگی ئەمین زەکی بەگی نووسەری کتێبی مێژووی کوردستان پێشکەش ئەکەین دەربارەی بزووتنەوەی نەتەوەی کورد کە لە لاپەڕە (٢٤٨)ی کتێبەکەیدا فەرموویەتی:(١٤) "بەڕاستی مێژوو ناوێنەیەکی بالانمایە بۆ دەرخستنی بەسەرهات و ڕووداوەکان و وەرگرتنی پەند لە ڕووداوەکانی ڕابردوو.

پێویستە لەسەر مرۆڤ زۆر بەوردی لاپەڕەکانی مێژوو بخوێنێتەوە بۆ ئەوەی دەرسێکی تەواوی لێ وەربگرێت و نەکەوێتە هەڵە و کردەوەی واوە کە ئەوانەی پێش خۆی کردبوویان و تێی کەوتبوون کە مێژوو باسی هەموو جۆرە هەڵە و نارێکییەکانی کردووە.

ناشکرایە هۆی هەرە گەورەی سەرنەکەوتن و هەرەسهێنانی هەموو شۆڕشەکانی کورد بە هۆی جەهالەت (نەخوێندەواری)یەوە بووە کە بەداخەوە لەناو عەشایرەکاندا خوێندەواری نەبووە بێجگە لە نەشارەزایی سەرکردە و ئەو کاربەدەستانەی کاروباری شۆڕشەکانیان بردووە بەڕێوە و نەیانتوانیوە بار و دۆخی سەردەمی خۆیان و وڵاتەکەیان هەڵسەنگێنن کە ئێمە هێشتا لەو ڕووەوە هەتا بڵێی زۆر دواکەوتووین.

بێگومان دامەزراندنی دەزگایەکی سەربەخۆ، بەتایبەتی لەم سەدەیەدا بەنگە بە دوو شتی سەرەکییەوە کە یەکەم بریتییە لە پارەداری دووهەم بوونی زانیاری و ڕۆشنبیری و خوێندەواری و هەر میللەتێک بێبەش بێت لەو دوو گەنجینە بەنرخە، بە هیچ جۆرێک هیوای سەرکەوتنی لێ ناکرێ لە هیچ ڕاپەڕین و بزووتنەوەیەکیدا و هەر بزووتنەوە و ڕاپەڕینێک بوونی ئەو دوو شتە نەکا بە بناغە، تووشی زیانێکی زۆر ئەبێت چ لە ڕووی گیانییەوە بێت چ لە ڕووی داراییەوە بێت.

ئەوە شتێکی جیایە کە ڕەنگە هەندێ جار ڕێکەوت و باری ڕۆژگار ڕێگە بە سەرکەوتنێکی کاتی ساز ئەکا بەبێ بوونی ئەو دوو شتە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو میللەتەی دەزگاکانی کاروباری لەسەر ئەو دوو بناغەیە دروست نەبووبێت ناتوانێت لە بەروبوومی سەرکەوتنی ئەو بزووتنەوەیە بخوات چونکە دوای ئەو سەرکەوتنە کاتییە ئەبێتە پابەندی سیاسەتی دەوڵەتانەوە کە نموونە بۆ ئەو ڕاستییە زۆر زۆرە.

دووهەم: سەرکردەکانی بزووتنەوەی نەتەوایەتی و ڕۆشنبیری لەو بەشەی کوردستانی ئێراندا:

لەوەی پێشوودا باسی بزووتنەوەی نەتەوایەتی لە کوردستانی ئێراندا بەپێی ئەو سەرچاوانەی لێی دواون پێشکەشی خوێندەوارانی بەڕێز کرا. لێرەدا ئەمەوێ باسی سەکردەکانی ئەو بزووتنەوەیەی کوردستانی ئێران بکەین، کە بە بزووتنەوەکەی بدرخان پاشا دەست پێ ئەکەین و لەدوای ئەو دێینە سەر باسی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله‌ی نەهری لە ساڵی (۱۸۸۰ز.)دا و پاش ئەو دێینە سەر باسی بزووتنەوەی ڕۆشنبیری و نەتەوایەتی و دەوری عبدالرزاق بدرخان لە گەشەپێدانیدا لەناو کوردستانی ئێراندا، دوای هەر سێکیان باسێکی تایبەتی بۆ سمکۆ تەرخان کراوە لەگەڵ شۆڕشەکانیدا کە لە شوێنی خۆیدا بە دوورودرێژی باسی ئەکەین.

۱- بزووتنەوەی بدرخان پاشا و ڕۆڵی ئەو بزووتنەوەیە لەناو کوردستانی‌ئێراندا:

دەربارەی بزووتنەوەکەی بدرخان پاشا گەلێک لە نووسەرانی خۆمانە و بێگانە لێی دواون، بێگومان هەروەکو لە هەندێ شوێنی تریشدا لێی دواوین، زۆر بزووتنەوەی کورد هەبوو کە تەنها هەر پێوەندیی بە بەشێکی کوردستانەوە نەبووە، بەڵکو بەشەکانی تری کوردستانیشی گرتۆتەوە وەک ئەوەی بدرخان پاشا یەکێک بووە لەو جۆرە بزووتنەوانە، هەرچەند ئێمە لەم باسەدا هەوڵ ئەدەین بەزۆری لەو بەشەوە بدوێین کە پێوەندیی بە کوردستانی ئێرانەوە هەبووە.

جەلیلی جەلیل لە کتێبەکەیدا (ڕاپەڕینی کوردەکانی ساڵی ١٨٨٠) دەربارەی بدرخان پاشا لە لاپەڕە (٢١٤)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ:[٢١] "بدرخان پاشا هەوڵێکی زۆری دا لەگەڵ سەرۆکی (هەکاری)دا ئاشت بێتەوە و توانی لەگەڵ سەرۆک عەشیرەتەکاندا پەیمانێک ببەستێ کە پێی وترا (پەیمانی پیرۆز)، بەو نیازەی دژی عوسمانی ڕاپەڕن و کوردستان ڕزگار بکەن و حکومەتێکی کوردی سەربەخۆی دروست بکەن بێجگە لەوە بدرخان پاشا کە سەرۆکی ئەو پەیمانە بوو توانی سەردارێکی گەورەی کوردستانی ئێران کە سەرداری (ئەردەڵان) بوو لەو پەیمانەدا بەشداریی پێ کرد، بەو جۆرە خەبات و تێکۆشان لە پێناوی کورددا و لە پێناوی سەربەخۆیی کورددا لە چوارچێوەی تورکیا دەرچوو.

بدرخان پاشا ویستی چاو لە میری ڕواندز بکات (پاشا کۆرە) و هەروەکو ئەو، کارگەی چەک دروستکردن دامەزرێنێت و بۆ ئەوە کارگەیەکی بۆ بارووت دروستکردن و کارگەیەکیشی بۆ دروستکردنی چەک ئامادە کرد.

بدرخان پاشا لەو پرۆگرامەیدا کە داینابوو ئاوڕێکی دۆستانەی لە ئەرمەنی و ئاسوریەکان دایەوە کە ئەوانە سەدەهای ساڵ بوو لەگەڵ کورددا ئەژیان و زۆر بە لایەوە گرنگ بوو کە ئەوانە بۆ لای خۆی ڕابکێشێت بۆ ئەوەی هەموو پێکەوە دژی تورک شۆڕش بکەن.

بدرخان پاشا بە تەمای ئەوە بوو لە دوای دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ لە کوردستانی تورکیادا ئیتر ڕوو بکاتە کوردستانی ئێرانیش کە ئەم بیرکردنەوەیەی هەروا لە خۆڕایی نەبوو، بەڵکو هەستی بەوە کردبوو لە کۆتایی ساڵانی سییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا نێوانی حکومەتی عوسمانی و ئێران لەسەر سنوور تێکچووبوو و نیازی ئەوە بوو هەموو ناوچەکانی وان و بتلیس و مووش و دیاربکر هەتا دەریاچەی ورمیە (ڕەزائیە) بخاتە ناو چوارچێوەی حکومەتەکەیەوە و لەو حکومەتەی دواڕۆژدا بدرخان پاشا چەند شوێنێکی بە پلە و پایەبەرزی بۆ ئەرمەنییەکان تەرخان کردبوو، ئەرمەنییەکان لەبەر ئەوەی دەستێکی باڵا و شارەزاییان لە بازرگانی و پیشەسازیدا هەبوو، بۆیە بڕیار وابوو کاروباری ئابووریی وڵات بدرێتە دەست ئەوان و بدرخان پاشا بەوەشەوە نەوەستا، بەڵکو بۆ بەهێزکردنی پێوەندیی هەردوولا دەرگای ژن و ژنخوازیشی لەنێوانی کورد و ئەرمەنیدا کردەوە.

جەلیلی جەلیل لە باسەکەیدا بە دوورودرێژی باسی ئەوە ئەکا کە چۆن

میسونێرەکانی ئەوروپایی دەستیان کردبوو بە تێکدانی پێوەندیی نێوانی کورد و ئەرمەنییەکان و بە دوورودرێژی باسی دەوری ئینگلیزەکان ئەکا کە چۆن ئەرمەنییەکانیان هان ئەدا کە لەگەڵ کورددا پێوەندی نەکەن و تەنها هەر پشت بەوان ببەستن و کار گەیشتە ڕادەیەک ئینگلیزەکان هەوڵیاندا (مارشمەعون)یش بەلای خۆیاندا بە کێش بکەن بۆ ئەوەی لەو ڕێگەیەوە بە شێوەیەکی ناسانتر دەست لە کاروباری ناوچەکە بدەن. مارشمەعون وای لێ هاتبوو لە بارەگاکەی خۆیدا ئالای بریتانیای هەڵکردبوو، بەڵام کە ساتێک لە ساڵی ١٨٤٦دا لە ئاسوورییەکان درا، هەموو یارمەتی و لایەنگریی ئینگلیز بۆیان بریتی بوو لەوەی پارە بدەن بەو ئاسوورییانەی لێیان قەومابوو.

جەلیلی جەلیل لە لاپەڕە (٢٤٢)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "ئەستەمبوڵ چاوەڕوانی ئەوە بوو هەردوو میللەتە سەرشۆڕنەکەرەکە (کورد و ئاسووری) بە شەڕی ناوخۆی و لەناو خۆیاندا هەردوولایان پەرێشان بکرێن و لەئەنجامی ئەو هەڵوێستەی ئاسوورییەکان بە هاندانی ئینگلیزەکان، هەروەکو (بێجێر)ی نوێنەری بەعسەی ئینگلیزەکان دانی بەو هاندانەی ئینگلیزدا ناوە و ڕێگەی ئەوە نەدراوە کە نوێنەرەکانی بدرخان پاشا لەگەڵ ئاسوورییەکاندا کۆببنەوە بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ یەکتردا و (بیجیر) بەئاشکرا باسی ئەوەی کردووە کە چۆن داوا لە مارشمەعون کرا کە پێویستە دەست لە دۆستایەتی کردنی میری بۆتان (بدرخان پاشا) هەڵبگرێت و لە دوای سەرکرتنی ئەو پلانەی ئینگلیز و لێدانی ئاسوورییەکان، ئینگلیزەکان فشاریان خستە سەر حکومەتی تورکیا بۆ لێدانی بدرخان پاشا.

جەلیلی جەلیل لە لاپەڕە (٢٤٥)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "هەرچەند بدرخان پاشا لە سەرەتادا توانی بەرگەی هێرشی تورک بگرێت، بەڵام لەدواییدا لە ئەنجامی خیانەت و خۆفرۆشتنی (یەزدان شێر)ی ئامۆزای بدرخان پاشا (احسان نوری پاشا لە یاداشتەکانیدا لە پەراوێزی لاپەڕە ١٣یدا کە باسی شەڕی ئاگری داغی کردووە وتوێەتی یەزدان شێر خوشکەزای بدرخان پاشا بووە.)[٢٣]

لە ئەنجامی شکاندنی ئەو شەڕەدا بدرخان پاشا گیرا و نێررا بۆ ئەستەمبوڵ و دوا ساڵەکانی ژیانی لە دمشق بردەسەر لەوێ لە ساڵی ١٨٦٨دا کۆچی دوایی کردووە (بەڵام جەلادەت بدرخان، بلەچ شیرکوە، لە کتێبەکەیدا ئەڵێ لە ئەستەمبوڵەوە ئاوارەکرا بۆ دوورگەی کریت و لەوێ کۆچی دوایی کردووە.)[١٢] بەڵام ئیحسان نوری

پاشا له یاداشتەکانیدا ئەڵێ: بدرخان پاشا لەسەرەتادا نێررا بۆ ئەستەمبوڵ و لەوێوە ناوارەکرا بۆ شاری (ڤارنا) لە بولغارستان و لەوێوە نێررا بۆ کریت و لەدواییدا گەڕایەوە بۆ دمشق و لە ساڵی ١٨٦٨دا لە دمشق کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی حی الاکراد (رکن الدین) نێژرا.)

جەلیلی جەلیل لە لاپەڕە (٢٤٧)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "دوای بەدیلگرتنی بدرخان پاشا، گەلێک لە سەرۆک کوردەکانی هاوکاری بدرخان پاشا، ڕوویان کردە سنووری ئێران و داوایان لە حکومەتی ئێران کرد کە ڕێگەیان بدا بچنە ئەودیو سنوور و لە وەرامی ئەو داخوازییەدا ئێرانییەکان بەبێ پێچ و پەنا پێیان ئەڵێن ئەگەر بە مەبەستی ئەوە دێنە ئەمدیو سنوور کە ڕووبەڕووی عوسمانی ببنەوە و لە کاتی شکاندنداندا دووبارە پەنا بهێننەوە بەر ئێمە ئەوا بەتەمای ئەوە مەبن بەڵکو بە دوژمنتان لە قەڵەم ئەدەین و ئەگەر بێ تەقەکردن و بەبێ دەنگ دانەنیشن ئەوا ڕێگەی پەناهەندەییتان ئەدەین."

جەلیلی جەلیل لە لاپەڕە (٢٤٩)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "سەرکەوتنی ئەستەمبوڵ بەسەر بەدرخان پاشادا ئەوەندە بە گرنگ حساب کرا لەلایەن حکومەتی عوسمانیەوە کە (مدالیا)یەکی تایبەتی دروستکرا کە لە ڕووپەکی ئەو مدالیایە شێوەی قەڵای (ئاروخ)ی تیادا بوو و لەودیوێشی نووسرابوو مدالیای کوردستان."

دوکتۆر جەمال نەبەز لە کتێبەکەیدا دەربارەی ڕۆڵی میسونێرەکان لەو ڕۆژانەدا ئەڵێ:(٥) "هۆیەکی گەورە کە بوو بە هۆی باری ناهەمواری کوردستان لە سەدەی نۆزدەهەمدا بریتی بوو لە دەستێکەڵکردن و جموجووڵی ئیمپریالیزمەکان و سیخورە بەکرێگیراوەکانی ئەوروپایی و ئەمریکایی کە بە ناوی (مژدەدەرانی عیسایی ـ میسونێر)یەوە ڕوویان لە کوردستان دەکرد هەتا بەپەنهانی گیانی دوژمنایەتی و دژایەتی کورد پەرە پێ بدەن. ئیمپریالیزمەکان بە هەموو جۆر و شێوەیەک کنەیان ئەکرد بۆ ئەوەی بەهانە پەیدا بکەن کە بتوانن لە ڕێگەی ئەوەوە دەست لە کاروباری ناوخۆی ئیمپراتۆریەتە شرۆڵەکە (عوسمانی) بدەن. لەبەر ئەوەی ئەو بەکرێگیراوانە هیچ فرێکیان بەسەر گیان و باوەڕی ڕاستەقینەی عیساییەوە نەبوو و، سوودێکیان لە فڕ و فێڵەکانیان دەسگیر نەبوو و نەیانتوانی قسەکانیان بکەن بە کردار و نەیانتوانیبوو تاقە موسوڵمانێک وا لێ بکەن کە بۆ مەرامی چەپەڵی خۆیان هەڵیسووڕێنن، لە داخی ئەوە کەوتنە دنەدانی (هاندانی) کەمایەتیە عیساییەکان دژی

برا موسوڵمانەکانیان.

ئەو تەقەلایانەی (مژدەدەر عیسایی)یەکان لە کوردستاندا بە دڵی تورک و ئێران بوو وە پشتگیری لێ ئەکرا چونکە هەردوولایان پەژارەی ئەوەیان لێ نیشتبوو ئەو سێ نەتەوە برایە کە کورد و ئەرمەنی و ئاسووری بوون، بتوانن برایانە یەک بگرن کە دیارە ئەو یەکێتییە بۆ ئەو دوو لایە دەستی نەئەدا.

شایانی باسە، هەتا کۆتایی جەنگی ڕووس و عوسمانی لە ساڵی (١٨٢٨)دا کورد و ئەرمەنییەکان بە ئاشتی و برایانە پێکەوە ژیابوون.

دوکتۆر جەمال نەبەز دەربارەی ئەوەی کە بەدرخان پاشا وتبووی لە ساڵانی ١٨٤٣-١٨٤٧ کە دژی عوسمانی ڕاپەڕیبوو دوای سەرگرتنی مەبەستەکەی مافی ئۆتۆنۆمی بە هەموو گەلە ناموسوڵمانەکان بدات بەتایبەتی بە ئەرمەنی و ئاسووری کە سەرچاوەکەی بۆ ئەو بۆچوونە لە کتێبەکەی (ئارشاک سفرستیان، چاپی لندن، ساڵی ١٩٤٨)

دەربارەی بەدرخان پاشا، میجر نویل لەو گەشتەیدا کە لە ١٩١٩/٦/١٤ هەتا ١٩١٩/٩/٢١ بە کوردستانی تورکیادا کردوویەتی، ئەو گەشتەی بە ڕاپۆرتێک بە ناوی special duty in Kurdistan باسی کردووە کە ژمارەیەکی زۆر لە وێنەی کوردەکانی تورکیای تیادا بلاو کردۆتەوە لەوانەی کە خۆی دیونی و گفتوگۆی لەگەڵدا کردوون و لەو گەشتەدا وتویەتی بەدرخان پاشا (٩٠) کوڕی هەبوو، بەڵام کریس کوچرا لە کتێبەکەیدا[١٨] دەربارەی ژمارەی منداڵەکانی بەدرخان پاشا وتویەتی، لە لاپەڕە (٥٤)دا، کە لە زمانی کونسول (ثروتە)ەوە بیستویەتی کە بەدرخان (٤٠) کوڕ و (١٤) کچی بووە.

لەڕاستیدا دەربارەی ژمارەی منداڵەکانی بەدرخان پاشا گەلێک ڕوایەت هەیە یەکێک لەوانە کامەران بەدرخان بووە کە ئەویش لە دایک و باوکی خۆی بیستووە کە وتویانە بەدرخان (٩٩) منداڵی هەبوو، بەڵام ئەوەی ئاشکرا بووە ساتێک بەدرخان کۆچی دوایی کردووە (٢١) کوڕ و (٢١) کچی ماوە.

لەڕاستیدا بنەماڵەی بەدرخان لەدواییدا ڕۆڵێکی زۆر گرنگیان بینیوە چ لە ڕووی سیاسی و شۆڕشگێڕی و بزووتنەوەی نەتەوایەتییەوە بووبێت چ لە ڕووی خوێندەواری و ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەرێتییەوە بووبێت، بەڵام شتێک هەیە کە زۆر جێی داخە ئەویش ئەوەیە لەگەڵ بنەماڵەی شێخ عبدالقادری شەمزینیدا لەسەر

هەندێک شت ڕێک نەبوون کە ئەو ڕێکنەکەوتنە کاتی خۆی زیانێکی زۆری بە کورد گەیاند و ئەوی سوودی لێ وەرگرت بریتی بوو لە مصطفی کمال پاشا و داروودەستەکەی و ئەو تەقەلایەی شەریف پاشای خەندان دابووی لە پەیمانی سیڤردا هەمووی بەخۆڕایی ڕۆیشت و یەکنەبوون لەنێوانی کوردەکانی تورکیادا بوو بە هۆی ئەوەی دەوڵەتەکەی خواروی کوردستانیش لە کیس بچێت و لەدواییدا هەتا ڕادەیەکیش زیانێکی زۆری گەیاند بە کوردستانی ئێران.

باسیل نیکتین لە لاپەڕە (٤١١)ی کتێبەکەیدا دەربارەی بدرخان پاشا ئیشارەتی بۆ کتێبەکەی بلەچ شیرکوە کردووە کە وتوێەتی بەدرخان پاشا لەگەڵ کریستیانەکانی ناوچەکەیدا ناڕێک بووە کە هۆی ئەو ناڕێکییەش وەنەبووبێ لەبەر جیاوازیی ئایینەوە بووبێت، بەڵکو بە هۆی کێشەی عەشایریەوە بووە کە لەنێوانی هەردوولادا بووە و بە هۆی یزدان شێری ئامۆزایەوە لەو شەڕەی لەگەڵ تورکدا کردی کە یزدان شیر خیانەتی لێکرد لەو شەڕەدا لە ساڵی ١٨٤٣ تا ساڵی ١٨٤٦دا لە ئەنجامیدا شکا.

بێجگە لەوانە چ ئەمین زەکی لە کتێبی مێژووی کورد و کوردستاندا لە لاپەڕە (٢٣٦)دا و چ دوکتۆر عزیز شمزینی لە لاپەڕەکانی (٥٦-٥٧)دا هەردووکیان باسی ئەوەیان کردووە کە بەدرخان پاشا لە بزووتنەوەکەیدا هەوڵی داوە سنووری دەسەڵاتی خۆی فراوان بکا و سکەی پارەی بە ناوی خۆیەوە لێداوە و لە ئەنجامی شەڕەکانیدا لەگەڵ تورکدا بە هۆی خیانەتی یزدان شیرەوە شکاوە.

بەڵام جەلادەت بەدرخان (بلەچ شیرکوە) کە کوڕەزای بەدرخان پاشا بووە لە لاپەڕە (٥١)ی کتێبەکەیدا وتوێەتی:[١٢] "لە ساڵی ١٨١٢دا کە بەدرخان پاشا لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا بوو ئەمارەتی جزیرە و بۆتانی گرتبووە دەست و مەبەستی تەنها هەر ئەوە نەبوو کە هەر ئەمارەتە کوردییەکانی ناو خاکی عوسمانی ڕزگار بکات، بەڵکو ویستوێەتی هەموو ئەمارەتە کوردییەکان یەک بخا و یەکێتی و هاوکاری لەناو هەموو کورددا پێک بهێنێرێت.

بەدرخان بۆی دەرکەوتبوو کە دوو هۆی سەرەکی هەبوو کە کوردی دواخستبوو:

١- نەبوونی بیر و باوەڕێکی یەکگرتوو دەربارەی هەستی نەتەوایەتی کورد.

٢- نەبوونی پیشەسازی و کارخانەی دروستکردنی چەک و جبەخانە لە کوردستاندا.

(لەڕاستیدا بێجگە لەو دوو هۆیەی بلەچ شیرکوە باسی کردووە، ئەمین زەکی بەگە ئیشارەتی بۆ هۆیەکی تریش کردووە، هەروەکو لە شوێنی خۆیدا باسمانکرد، کە بریتی بووە لە نەبوونی پارەداری، چونکە کە پارە نەبوو کارخانەش دروست ناکرێت. بەکورتی کورد لە قۆناغی پێویستیدا چینی بۆرجوا و پارەداری بەهێز نەبووە کە بتوانێت بەرامبەر چینی بۆرجوای نەتەوەکانی ولاتە داگیرکەرەکان خۆی ڕابگرێت.)

جەلادەت بەدرخان لە کتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "بدرخان پێوەندیی بە گەلێک لە سەرکردەکانی کورد کردووە و داوای لێ کردون کە هەموویان پێکەوە هاوکاری بکەن و تێبکۆشن بۆ ڕزگارکردنی هەموو کوردستان و گەلێک لەو سەرکردانە وەرامی ئەو داخوازییەیان دابووەوە وەکو مصطفی بەگ و درویش بگە و محمود بەگ لە سەرکردەکانی ناوچەی (وان) و نورالله بەگی سەرۆکی (هەکاری) و فتاح بەگی هەکاری، خالد بەگی زەعیمی (خیزان) و شەریف بەگی سەرۆکی (مووش) و حسێن بەگی سەرۆکی عەشایری ناوچەی (قارس و ئاجار) و شێخ یوسف لە ناوچەی زاخۆ و شێخ محمد لە دانیشتوانی ناوچەی موصل.

بەدرخان پاشا هەر بەوەوە نەوەستابوو کە تەنها پێوەندی بە کوردەکانی تورکیاوە بکا، بەڵکو لەگەڵ کوردەکانی کوردستانی ئێرانیشدا پێوەندی هەبووە کە یەکێک لەوانە (ئەمیری ئەردەڵان) بووە.

بەدرخان پاشا لە ناوچەی (جزیرە) کارگەیەکی پێکهێنابوو بۆ دروستکردنی چەک و کارخانەیەکی بارووديشی دروست کردبوو و چەند قوتابییەکی ناردبوو بۆ ئەوروپا بۆ شارەزابوون لە چۆنێتی دروستکردن و بەکارهێنانی چەک و جبەخانە و بایەخێکی زۆری دا بە دروستکردنی کەشتی (سەفینە) لە گۆلی (وان)دا و هەندێ جار ئەو ئەمیرە کوردانەی بەرهەڵستیی ئەو تەقەلایانەیان بکردایە بەدرخان پاشا ئەچوو بەگژیاندا و پەشیمانی ئەکردنەوە.

پاش ماوەیەک ناخۆشی کەوتە نێوانی بەدرخان پاشا و نسطوریيەکان بە هۆی سەندنی (باج)ەوە (لەکاتێکدا ئەوانە باجیان بە عوسمانی ئەدا، بەڵام بە هاندانی ئینگلیزەکان سەرپێچییان کرد لە دانی باج بە کاربەدەستان و بەڕێوەبەرانی ئەمارەتەکە) و لەئەنجامدا لەشکرێکی دەهەزار کەسی ناردە سەریان و تەمێی کردن. (بێگومان هەروەکو لە پێشیشدا باسکراوە ئینگلیزەکان دەورێکی زۆریان هەبوو بۆ تێکدانی نێوان کورد و کریستیانەکان هەروەکو جەلیلی جەلیل و دوکتۆر جەمال

نەبەز باسیان کردووە.)

بابی عالی لە ئەستەمبوڵ لە بوونی ئەو هێزەی بەدرخان پاشا کەوتە گومانەوە و مەترسیی لێ نیشت و هێزی عوسمانیی ئامادەکرد بۆ لێدانی بەدرخان پاشا و لەپێشدا حکومەتی عوسمانی سیاسەتی بەکارهێنا و خەڵکی نارد بۆ لای بۆ دڵنیاییکردنی و بەڵێنی ئەوەی دایە کە ئەمارەتەکەی فراوان بکرێت بە مەرجێک واز لەوە بهێنێت کە ئەیویست هەموو کوردستان بکا بە حکومەتێکی یەکگرتوو.

ئەورووپاییەکان لەو ڕۆژانەدا بۆ سوودی خۆیان و بۆ سەرگرتنی مەبەستەکانی خۆیان لەو ناوچانەدا کەوتبوونە جموجووڵ و بە ناوی پارێزگاریکردن لە کریستیانەکانی ئەو ناوچانە داوایان لە خەلافەتی عوسمانی کرد کە پێویستە بەدرخان پاشا تەمێ بکرێت. لەڕاستیدا بەدرخان پاشا لەو کەسانە نەبوو کە بە هۆی جیاوازیی ئایینەوە لەگەڵ کریستیانەکاندا ناڕێک بێت، چونکە باوەڕێکی تەواوی بە دیموکراتیەت هەبوو.

جەلادەت بەدرخان لە لاپەڕە (٥٣)ی کتێبەکەیدا بۆ بەڵگەی ئەوەی کە بەدرخان پاشا گوێی نەدابووە جیاوازیی نایین ئەڵێ: "ساتێک بەدرخان پاشا کاروباری ئەمارەتەکەی خۆی گرتە دەست بڕیارێکی زۆر هیچ و پووچ هەبوو کە حکومەتی تورک بڕیاری لەسەر دابوو کە ئەبووایە کریستیانەکان بەرزەپێ لەبەر غەیری خۆیان هەڵسن، بەدرخان پاشا ئەو بڕیارەی لابرد و نەیهێشت و، (هەروەکو لەوەی جەلیلی جەلیلیشدا باسکراوە بەدرخان دەروازەی ژن و ژنخوازیشی لەنێوانی کورد و ئەرمەنییەکاندا کردبووەوە.)

بەڵام لەسەر پێداگرتنی ئەورووپاییەکان کە بەر لە هەموویان ئینگلیزەکان دەستیان پێکرد و دوای ئەوان فرەنسیەکان فشارێکی زۆریان خستە سەر دەوڵەتی عوسمانی و کاربەدەستانی عوسمانیش ئەو ناڕەزایی و بێزاربوونەی دەوڵەتە ئەورووپاییەکانیان بە هەڵ زانی، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئەو دەوڵەتانە بەڵێنیان دابوو بە حکومەتی عوسمانی کە هەموو جۆرە یارمەتییەکی بدەن بۆ دوورخستنەوەی بەدرخان پاشا لە ئەمارەتەکەی.

تورکەکان لەسەرەتادا نوێنەرێکی خۆیان نارد کە بە هۆی (حافظ پاشا)وە نێررابوو کە ناوی (محمود افندی) بوو و، داوای لە بەدرخان پاشا کرد کە بۆ زیارەت بچێتە لای خەلیفە لە ئەستەمبوڵ، ئەمیرش زۆر باش لە مەبەستی ئەوە گەیشتبوو و

نەشی ئەتوانی بەناسانی دەسبەرداری ئەمارەتەکەی بێت، لەبەر ئەوە بڕیاری دا نەچێتە ئەستەمبوڵ و بەپێچەوانەی ئەو داخوازییە، کەوتە خۆکۆکردنەوە بۆ بەرەنگاربوونی هەموو جۆرە ڕووداوێک.

ئەو لەشکرەی عوسمانی کە بە سەرکردایەتی (عوسمان پاشا) نێررابوو لەپێشدا زۆر خراپ شکا و لە ئەنجامی ئەوەدا بەدرخان پاشا ئیعلانی سەربەخۆیی کوردی کرد و لە ساڵی (١٢٥٨ھ.)دا سکەی پارەی لێدا کە لە ڕووبەکی ئەو پارەیە ناوی (ئەمیر بەدرخان)ی لەسەر نووسرابوو، لە دیوەکەی تری ساڵی ١٢٥٨ھ. لەسەر نووسرابوو بۆ چەسپاندنی ساڵی دەرکردنی ئەو سکەیە (پارە).

بەدرخان پاشا لە شۆڕشەکانیا ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی پەرەیسەند و گەیشتە (وان) و تا ناوچەی (سابلاغ) و (ڕواندز) و (موصل) و قەڵای (سنجار)یشی داگیرکرد، هەروەها شاری (سعرت) و شاری (ویرانشهر)یشی داگیرکرد.

ساتێک لە موصل شۆڕشێک هەڵگیرسا بەرامبەری بەدرخان پاشا خۆی بە هێزێکەوە چووە ئەوێ و ئاساییشی بەرپاکرد و دوای گەڕانەوەی ڕووی کردە ناوچەی سابلاغ و شنۆ و لەدواییدا (ورمیە)شی گرت.

بەڵام عوسمانییەکان وازیان نەهێنا و لەشکرێکی گەورەیان بە سەرکردایەتی فریق (عمر پاشا) و لیوای ئەرکان (صبری پاشا) نارده سەر بەدرخان پاشا و لە یەکەم شەڕدا کە لە نێوانی (ورمیە)دا ڕوویدا لەو شەڕانەدا بەدرخان پاشا سەرکەوت، بەڵام عزالدین شێر (کە بە یزدان شێر ناسراوبوو) و سەرکردەی هێزەکەی بەدرخان پاشا بوو خیانەتی لە کورد و لە بەدرخان پاشا کرد و بە خۆی و هێزەکەیەوە چووە پاڵ هێزی عوسمانی و زیتر بەدرخان پاشا شکا و ئەمارەتی (جزیرە) لە لایەن عوسمانییەکانەوە داگیرکرا، بەڵام بەدرخان پاشا هەر کۆڵی نەدا و هێزەکانی تری کۆکردەوە و پەلاماری هێزی تورک و یزدان شێری دا و توانی لە ناوچەی (جزیرە) دەریان بکات، بەڵام دوای ئەوە لە شەڕەکانیا بەرگەی هێزی عوسمانی نەگرت و ناچار بوو واز لە شۆڕش بهێنێت و ڕوو بکاتە قەڵای (ئەروخ) کە لەو قەڵایەدا ماوەی هەشت مانگ لە لایەن هێزی عوسمانی و یزدان شێرەوە ئابلۆوقەدرا و لەدواییدا شکا و ئاواتەکانی سەری نەگرت و هەروەکو لە پێشتردا باسمان کرد لەوە ئەچێ جەلیلی جەلیلیش لە جەلادەت بەدرخانەوە وەری گرتبێت کە باسی مەدالیای تورکی کردبوو وێنەی قەڵای (ئەروخ) و ساڵی شکاندنی بەدرخان

پاشای لەسەر نووسرابوو.

جەلادەت بەدرخان لە کتێبەکەیدا باسی دوای بەدرخان پاشا ئەکا و ئەڵێ: "لەدوای بەدرخان پاشا تەقەلای هەردوو کوڕەکەی (کنعان پاشا) و (عوسمان پاشا) بێهوودە بوو لە سەرنەگرتنی ئەو ئاواتانەی باوکیان خواستبووی، هەرچەند هەردووکیان بۆ ماوەیەکیش توانیبوویان بچنە (جزیرە) و ئیعلانی سەربەخۆییان کرد و لە مزگەوتەکاندا خوتبە بە ناوی عوسمان پاشای کوڕی بەدرخان پاشاوە ئەخوێنرایەوە نەک بە ناوی خەلیفەی عوسمانییەوە، بەڵام بابی عالی لە ئەستەمبوڵ بۆ هێمنکردنەوەی هەڵوێست ئەوانەی لە بنەماڵەی بەدرخان گیرابوون هەموویان بەردران و حکومەت نوێنەری نارد بۆ لای هەردوو کوڕەکەی بەدرخان کە وازبهێنن و نەبنە هۆی ڕشتنی خوێنی موسوڵمانان و لەئەنجامدا دەستکرا بە گفتوگۆکردن لەگەڵیاندا کە داخوازیی هەردووکیان بریتی بوو لەوەی داخوازییەکانی کورد بەجێبهێنرێت و ئەوجارەش هەردووکیان بە بەڵێنی درۆی بابی عالی خەڵەتێنران و چوونە ئەستەمبوڵ و هەرچەند لە چوونیاندا لەپێشدا پێشوازییەکی گەرمیان لێکرا، بەڵام لەدواییدا گیران و خرانە بەندیخانەوە و بە مەبەرجێک بەردران کە لە ئەستەمبوڵ نەچنە دەرەوە.

بەو جۆرە بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە باسمان کرد، ئەو تەقەلایەی بەدرخان پاشاش سەری نەگرت و ئەمارەتەکەی تێکچوو کە مرۆڤ ئەتوانێت یەک دوو سەرنج بخاتە بەرچاوی.

١- ئایا بەدرخان پاشا لە توانایدا نەبوو کە خۆی تووشی ئەو گێچەڵە نەکا لەگەڵ کریستیانەکاندا کە ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان زۆر لە دەوڵەتی عوسمانی بکەن کە ئەمارەتەکەی (جزیرە) لەناو ببات؟

٢- خیانەتی یزدان شێر هۆی چی بوو، لەکاتێکدا وەکو سەرچاوەکان باسیان کردووە ئەو خیانەتەی لەو شەڕەی ورمێدا لەکاتێکدا بوو کە هێزەکەی بەدرخان پاشا بەسەر هێزی عوسمانییدا سەرکەوتوو بووە؟ ئەو یزدان شێرەی لەدوای ئەو خیانەتە ئیتر وای ئەزانی ئەتوانێت جێگەی بەدرخان پاشای خزمی بگرێتەوە، کەچی

نەیزانی دوای ئەو نۆرەش دێتە سەر خۆی و سەرەڕای ئەو خیانەتەی بۆ سوودی تورکەکان کردبوو دژی میللەتی کورد و دژی ئەمارەتەکەی بەدرخان پاشا، تورکەکان خۆشیان گەڕیان لە یزدان شێر ئاڵان و بەو خیانەتەوە کۆتایی بە ژیانی هێنرا.

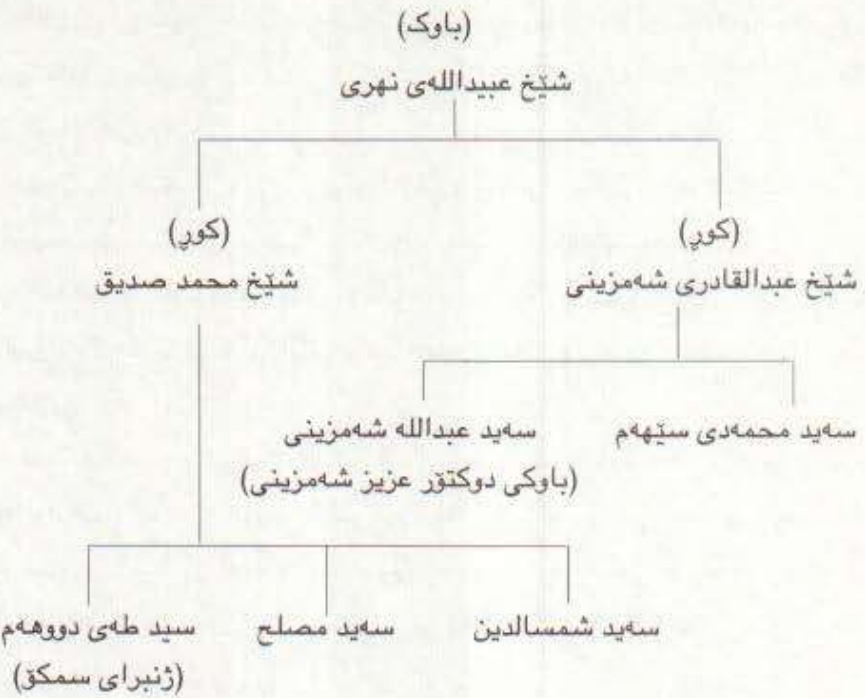
٣- ئایا بەدرخان زۆر پەلەی نەکردبوو لە فراوانکردنی ئەو شوێنانەی کە ئەیویست بیانخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە؟ ئایا لەوەدا تەنها ئیعتمادی کردبووە سەر چەکدارەکانی ناوچەکەی خۆی و ئایا ئەو سەرۆک عەشیرەتانەی کەو وەرامیان دابووەوە کە ئامادەن هاوکاریی لەگەڵدا بکەن، هەتا چ ڕادەیەک بەڵێنەکانیان بەجێ هێنابوو.

ئەمانە هەموو پرسیارن و لێکدانەوەیان ئەوێ و هیوادارم لەدوارۆژدا بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد لە کوردستانی تورکیادا بە شێوەیەکی تایبەتی زنجیرەیەک نووسین و کتێبی لەسەر بنووسرێت، چونکە بەڕاستی بناغەی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد ئەوێ بووە و کە هیوای ئەوێ بڕا ئیتر دوژمنەکانی کورد ئەوانی تریان بەئاسانی لەناوبردووە.

٢- بزووتنەوەی شێخ عبیدالڵەی نەهری

بەڕاستی وەکو چۆن باسی بنەماڵەی بەدرخانییەکانمان کرد کە ڕۆڵێکی زۆر گرنگیان بووە لە بزووتنەوەی نەتەوایەتی و ڕۆشنبیری و خوێندەواریدا، شانبەشانی ئەوانیش بنەماڵەی نەهری و شەمزینی (کە هەردووکی هەر یەک بنەماڵە بوون)، ڕۆڵێکی گرنگیان هەبووە، کە جگە لە کاری دنیایی دەورێکی گرنگیشیان بووە لە ڕووی هەستی ئاینییەوە کە ئەو بنەماڵەیە هەڵگری ئاڵای (نەقشبەندی) بوون کە یەکێک بووە لە ڕێبازە ئاینییە ناسراوەکانی کوردستان کە شانبەشانی (قادری)یەکان هەر یەکەیان بە شێوەیەک و بە جۆرێک هەوڵیان داوە بۆ پەرەسەندنی ڕێبازەکەیان.

لێرەدا حەزمکرد شەجەرەیەکی کورتی ئەو بنەماڵەیە لە شێخ عبیدالله بەدواوە پێشکەش بکەم بۆ ئاگادارکردنەوەی خوێندەواری بەڕێز لە ڕادەی پێوەندی نەندامانی ئەو بنەماڵەیە لەگەڵ یەکتریدا

شێخ عبیدالله یه‌کێک بووه له دانا و زانا و ڕۆشنبیر و شۆڕشگێڕه پاک و دڵسۆزه‌کانی کورد و هه‌موو ئاواتی له دنیادا ئه‌وه بووه که هه‌موو به‌شه‌کانی کوردستان یه‌ک بگرێ و کورد به ئازادی و سه‌ربه‌ستی له‌ناو وڵاتی خۆیدا بژی.

شێخ عبیدالله وه‌کو هه‌موو سه‌رچاوه‌کان باسیانکردووه مرۆڤێکی زۆر ڕۆشنبیر و دووربین بووه و به چاوێکی ڕێزه‌وه سه‌یری درواسێ کریستایانه‌کانی کردووه و وه‌کو هه‌ندێک له سه‌رۆک عه‌شیره‌ته‌کانی کورد به هه‌ڵه‌دا نه‌چووبوو له دژیان بێ و له‌پێناوی ده‌سگیربوونی مافی کورددا ته‌قه‌لای داوه له‌گه‌ڵ هه‌موو لایه‌کدا پێوه‌ندی و دۆستایه‌تی په‌یدا بکا که بۆنی ئه‌وه‌ی لێ هاتبێت دوژمنی کورد نه‌بووه و هه‌وڵی داوه پشتگیریکردنیان بۆ کورد مسۆگه‌ر بکات، ئه‌گه‌رچی به‌داخه‌وه له ته‌قه‌لاکانیدا هیچی ده‌سگیر نه‌بوو.

شێخ عبیدالله به هۆی دووربینییه‌وه (که بێگومان ڕاپه‌ڕینه‌که‌ی به‌درخان پاشا ده‌رسێکی گه‌وره بوو له‌و قوتابخانه سه‌ره‌تاییه‌ی بزووتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی کورد و هه‌ستی نه‌ته‌وایه‌تیدا) ته‌قه‌لایه‌کی زۆری دابوو که پێوه‌ندی له نێوان سه‌رکرده‌کانی کورد به‌هێز بکا و یه‌کیان بخا و بۆی ده‌رکه‌وتبوو یه‌کێک له‌و هۆیانه‌ی که کوردی

سەرگەردان و پارچەپارچە کردبوو بریتی بوو لە ناکۆکی و ناڕێکی سەرۆک کوردەکان، بۆ چارەسەری ئەو مەبەستە هەوڵێکی زۆری داوە و ژمارەیەکی زۆری لە سەرکردەکانی کورد بە لای شۆڕشەکەی خۆیدا ڕاکێشاوە، کە بێگومان هەروەکو چۆن یزدان شێری خزمی بەدرخان پاشا خیانەتی لە میللەتی کورد و لە ڕاپەڕینەکەی بەدرخان پاشا کرد لەو شەڕانەی کە لە نزیک ورمێدا ڕوویدا و ئەو خیانەتە بوو بە هۆی شکاندنی شۆڕشەکەی بەدرخان پاشا، هەروەها لە شۆڕش و ڕاپەڕینەکەی عبیداللەی نەهریشدا سەرۆکی کوردی وا هەبوو کە هەمان دەوری خیانەت ببینێت و لەجیاتی ئەوەی لەگەڵ میللەتەکەی خۆیدا بێت بووە بە نۆکەری بێگانە و دژی میللەتەکەی خۆی شەڕی کردووە کە (تەیمورخان)ی سەرۆکی (جەلالی) نموونەیەکی تری ئەو خیانەتە بووە کە لە هەمان ناوچەی (ورمێ)دا شانبەشانی سوپای ئێران دژی کورد شەڕی کردووە و بووە بە هۆی شکاندنی شۆڕشەکەی کورد.

تەقەلایەکی زۆر گرنگی شێخ عبیداللە بۆ پتەوکردن و بەهێزکردنی باری کورد ئەوە بوو کە هەوڵێکی زۆری دابوو لەگەڵ کریستیانەکاندا دۆست بێ و هاوکاری یەکتری بن لە ڕاپەڕینەکاندا کە بەداخەوە لەدواییدا ئەو تەقەلایەی ئەویش هەروەکو تەقەلاکەی بەدرخان پاشا دووبارە بە هۆی پلان و هەڵوێستی دەوڵەتە ئەوروپاییەکانەوە و بە هۆی میسونیەکانیانەوە، بەتایبەتی لە ئەنجامی سیاسەتی ڕووس و ئینگلیزدا بەرامبەر بە پووچەڵکردنەوەی ئەو تەقەلایەی شێخ عبیداللە، ئەویش هەر سەرنەکەوت و چ ئینگلیز و چ ڕووس وەکو هەموو سەرچاوەکان ڕوونیان کردۆتەوە تەنها ئەوەیان لا مەبەست بووە کە کامیان بتوانن کاربەدەستانی حکومەتی ئێران بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە و بەرەو مەبەستەکانی خۆیان بیانبەن بەرێوە و ئەگەر جاروبار حکومەتی ئێران یا تورکیا سەربێچییان کردبێت بەرامبەر بە سیاسەتی ئەو دەوڵەتانە، بۆ مەبەستێکی کاتی و بە ڕووالەت خۆیان وا پیشانداوە کە لایەنگری کوردن لە داخوازییەکانیا، بەڵام هەر کە قورسایی و بارستایی شۆڕشی کورد گەیشتبێتە ئەو ڕادەیەی مەترسی پەیدا کردبێت بۆ حکومەتی ئێران و تورکیا، کاربەدەستانی ئەو دوو حکومەتە پەنایان بردۆتە بەر ئینگلیز و ڕووس و هەردووکیان بۆ سوودی خۆیان گێڕیان گۆڕیوە و بوون بە لایەنگری تورک و ئێران و شانبەشانی ئەوەش ئەو کریستیانانەی کە بە ڕاوێژی ئەوان بەرێوە ئەچوون و مسیونێرەکانیان لە

کەنیسە و قوتابخانەکانیاندا هەروەکو ئاگری بن کا پیلانیان نەگێڕا، ئەوانەش لە کورد هەڵدەگەڕانەوە و دژی کورد ڕانەوەستان.

بوونی شێخ عبیدالللەی نەهری و ڕاپەڕین و شۆڕشەکەی بەتەواوی سەر دڵی حکومەتی ئێرانی گرتبوو وە لە زۆر هەڵوێستدا حکومەتی ئێران ناچار بووبوو کە هاوار ببات بەر ڕووس و هەندێ جاریش بەرامبەر بە تورکیش لەگەڵ ئەوەشدا کە دوژمنایەتییەکی کۆن هەبووە لەبەینیاندا.

بۆ بەڵگەی ئەو سەرودڵگرتنەی ئێران حەزمکرد نامەیەکی (ناصرالدین شاه) کە لە مانگی ذی القعدەی ساڵی ١٢٩٧ی کۆچی بەرامبەر بە ١٨٧٩ی زایینی کە ناردوێتی بۆ (میرزا حسێن خان)ی سوپاسالار کە ئەو نامەی دەسخەتەی ناصرالدین شاه لە کتێبێکی، کۆکردنەوەی ئیبراهیم صەفایی، چاپەمەنیی بابەک، ساڵی ١٣٥٥ی هەتاوی، تهران، کە برای بەڕێزم مامۆستا محەمەدی حەمەباقی بۆی ناردووم هەروەکو خۆی پێشکەشی نەکەم:

نامەکەی ناصرالدین شاه بۆ مرزا حسین (سوپاسالار) بۆ سەرکوتکردنی کورد بووە کە وتوێەتی:

"جەنابی مشیر الدوله.

سەرەڕای سەرقاڵی و ماندووبوونی زۆریشم، ناچارم بە خەتی خۆم فەرمانێکی کورتتان بۆ بنووسم و هەر ئێستاش یەحیاخان (معتمد الملک)م ڕاسپارد کە (یەحیاخان، معتمد الدوله، برای مشیر الدوله و مێردی عزت الدولەی خوشکی ناصرالدین شاه بووە، کە مشیر الدوله هەرچەند کاروباری ئازربایجانی پێ سپێردرابوو، بەڵام لە قەزوین دانەنیشت کە مشیر الدولەش نازناوی مرزا حسێن خانی سەرۆکەهێز بووە)، کە بە تەڕێکدا بینێرێ، بۆیە هەر بە گەیشتنی ئەم فەرمانە، بە وتەی خەڵکی ڕەشۆکی ئەگەر ئاویشت بە دەستەوەیە مەیخۆرەوە و بگەڕە ئازربایجان و بە یاریدەی خوا بەپەلە ئەو پشتیوانەی ئەوێ چار بکرێ و ناوەڕۆکی ئەم فەرمانەش بدە بە (ولیعهد) تا بیخوێنێتەوە، کە لەڕاستیدا بە بڕوای من ئەگەر لە دابینکردنی ئازربایجاندا هاوکاریت لەگەڵ نەکات و هەر لەسەر بیر و بۆچوونە کۆنەکانی خۆی مابێتەوە، ئەوا بانگی ئەکەم بۆ تاران.

دەوڵەت نەزۆکە و وەجاخی کوێرە و پێویستی بە ڕێکخستنە، کردەوەی ئەم کوردانەش ئێجگار خراپ بووە، هەر کە کەیشتیتە ئەوێ چارەسەرێکی بنبڕ و

کورجیان بۆ بدۆزەرەوە هەتا دواتر لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا بڕیارێکی تۆکمە بۆ داهاتوو نەدەین.

لەشکرێک لە تارانەوە نەتێرم کە یەکسەر بچێتە (سابلاغ) و نەو دەوروبەرە ڕێک بخاتەوە و خۆیان بگەڕێنەوە. ئێوەش فەرمان بدەن بە (حشمت الدولە) کە چی بکات.

زۆربەی ئەم کارانە بە چەشنێکی وەک ئەڵێن اقبال الدولەی حاکمی ورمیە نەخۆش و بێحاڵ و پەککەوتەیە و دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی ورمیەی داوەتە دەست برازاکەی و دۆستایەتی لەگەڵ شێخ عوبەیدوللادایە و ناوچەکانی شنۆ و تەرگەوەر و مەرگەوەڕ و زۆربەی شوێنە گرنگەکانی سەرسنووری ورمیەی داوە بە کوڕەکەی شێخ عوبەیدوللا بە کرێ و خۆی ئەوی هێناوە و خزاندوویەتیە مەملەکەتەوە کە لە پێشتریش هەر بە هەمان دەستێوەردانەوە توانیبووی دەسەڵاتی بەکرێدانی نەو ناوچانە بدات بە کورد و بەم جۆرە و بەم ڕێگایە، تا ڕادەیەک هەرچی نەو وتوێتی: چوونەتە ژێر فرمانیەوە، ئەمەش لە هەرزەیی کوردەکانی خۆمانە، بەتایبەتی کوردەکانی موکری و سابلاغ، کە ئەبێ زۆر سەخت تەمێ بکرێن و بە پشتیوانی خوا سەر لە بەریان و سەرۆکەکانیان بەزنجیرکراوی بنێرێتە تاران.

پوختەی دار و باری ئازربایجان ئەمە بووە و، ئەمەیە و، ئێمەش هەموومان سەرومڕ لە تاران بێتاکا لە دەنگوباس و هەموو ئەمانەش بەپێچەوانەوە تێپەڕ نەبوو. پشت بە خوا، بەخێرایی فریاکەوە، بەڵکو سەرکوتیان بکەیتەوە بەگوێرەی هەواڵێکیش کە بیستوومە، تەیمورخان پاشاخان (کە فەرماندەی هێزی سوارەی ماکۆ بووە) خەیاڵی پەیوەندیکردنی هەیە بە (ولیعهد)ەوە لەبەر ئەوە ئەمە بە باش نازانم و هەوڵ بدە سەر نەگرێ.

بڕێ فەرمانیش بە (معتمد الملک) بێژرا کە بە ئێوەی ڕابگەیەنێت، دوای ئەمانەش ئەگەر لێپرسینەوەیەک یان قسە و شتێکی تر هاتە گۆڕێ، بە (امین السلطان)م وتوە کە بە (معتمد الملک) بڵێ و نەویش بۆ ئێوەی بنووسێت و وەڵام بدرێتەوە.

بە هیچ جۆرێکیش بە دەم و بە دەستی کەسی تر نەگاتەوە... امین السلطان پیاوێکی دەوڵەتخوایە و بۆ یەکخستنی کارەکان و لابەلاکردنەوەیان هاوکاریی بکە. یەکەمین کارێک کە ئەیکەی بە پشتیوانیی خوا، بە هەر ڕێگایەک و و بەگورجی چارەسەریی پشێوی کوردەکانە... دڵی زانایان و موجتەهیدانی تەورێزیش زۆر بدەروە و بازرگانان و کاسبکاران و تێکڕا و... تێکڕا نائومێد و پەرێشانحاڵ و

ئێجگار شپرزەن... نازانم چییان کردووە! نەفرەتی خوا لە مرۆڤی بێفەڕ.

دوو وەڵامنامەشمان بە تەلگراف لە ولیعهد (کە مظفرالدین مرزا بووە) و مجتهد (کە حاجی مرزا جواد بووە) پێگەیشتووە و بۆ ئێوەم ناردن... دیارە زۆر بەزوویش ڕانەپەڕیت... (اقبال الدوله)ش بە هیچ جۆرێک بە کاری ورمیە و هیچی تر نایەت... کە انشاءالله دواتر بە درێژی باس ئەکرێ.)

پرۆفیسۆر خالفین لە کتێبەکەیدا زۆر بەدوورودرێژی باسی شێخ عبیدالله کردووە و وتوویەتی:(١٥) "شێخ عبیدالله ئەیویست هەموو هۆزەکانی کورد یەک بخا و خۆی ببێتە سەرۆکی ناوچە فراوانەکەی سەر سنووری تورکیا و ئێران و ڕووسیا.

شێخ نامەیەکی ناردبوو بۆ کاپتن (کلیپتون) کە کۆنسولی ئینگلیز بووە لە (وان) و ئاگاداری کردووە کە دانیشتوانی هەموو کوردستان ئەیانەوێ یەک بگرن و نابێ ولاتەکەیان هەروا بەدابەشکراوی بمێنێتەوە.

لە ١٩٨٠/١٠/٣٠دا (تومسون)ی باڵیۆزی ئینگلیز لە تاران نامەیەکی نارد بۆ وەزیری دەرەوەی بریتانیا و ئاگاداری ئەوەی کرد کە شێخ عبیدالله نامەیەکی ناردبوو بۆ (اقبال الدوله)ی حاکمی ورمیە (ئەو اقبال الدولەیە لە نامەکەی ناصرالدین شاهدا ناوی هاتووە کە ئیبراهیم صفائی باڵوێ کردۆتەوە، هەروەکو لە پێشتردا باڵوەمان کردەوە کە شاە وتبووی بە کاری هیچ نایە و نەخۆشە و دۆستایەتی لەگەڵ شێخ عبیدالله‌دا هەبووە)، وە بۆ ڕێکخراوە ئەمریکاییەکانی ئەو ناوچەیە و، لەو نامەیەدا ئاگاداری کردبوون کە کوردە چەکدارەکانی ناردووە بۆ ئێران بۆ داواکردنەوەی ئەو مافانەی لێیان زەوتکراوە و ئاگاداری کردون کە سەرۆکی هۆزەکانی کورد ئامانجیان ئەوەیە کوردستان هەمووی ببێت بە یەک و سەربەخۆ بێت و لەسەرەتاوە عوسمانییەکان هانی شێخ عبیدالله‌یان دا کە دژی ئێران بجووڵێتەوە بۆ ئەوەی دەست بەسەر هەموو شتێکی فارسەکاندا بگرێت و هەتا لە توانایدا بێ داگیری بکا و لەوەدا (سمیح پاشا)ی سەرکردەی ئۆردووی چوارەمی لەشکری ئەنادۆڵ زۆر یارمەتیی شێخ عبیدالله‌ی داوە.

سوڵتان عبدالحمیدی خەلیفەی عوسمانی لە بەهاری ساڵی ١٨٨٠دا بەهری بەک (لام وایە بەحری بەگ بێ کە پێتی ح لە زمانەکانی ئەوروپاییدا نەبێت بە ه) کوڕی بەدرخانی بە نوێنەری خۆی نارد ناوچەکانی هەکاری و لە ساڵی ١٨٨٠دا شێخ عبیدالله بەئاشکرا کەوتە خۆئامادەکردن بۆ پەلامارداني ئێران لە کوردستانی

ئێراندا و بە یارمەتیی بەهری بەگی بەدرخان توانی هۆزی مامش و مەنگوڕ و پیران ڕێک بخا و ئەو ناکۆکییەی لەنێواندا هەبوو نەیهێڵێ و بۆ ئەوە ژمارەیەکی زۆری شەڕکەر لەناو ئەو هۆزانەدا پەیدا بکات.

سەرکونسوڵی ڕووس لە تەورێزەوە لەو ڕووەوە نووسیوێتی: "لەبەر ئەوەی میللەتی کورد لە کردەوە و ڕەفتاری کاربەدەستانی ئێران تەواو بێزار بووبوون، بۆیە پۆل پۆل دەهاتنە ژێر سایەی ئالای شێخ عبیدالڵاوە. شێخ عبیدالله نەک هەر هەوڵی ئەوەی ئەدا کە تەنها کوردەکان یەک بخا، بەڵکو تەقەلای ئەوەشی ئەدا ئەرمەنی و نەستوریيەکانیش بەشداری پێ بکا لەگەڵ خۆیدا و، بۆ ئەوە داوای لە مارشمعون (پێگومان مارشمعون ناوی یەکێکی تایبەتی نەبووە، بەڵکو لەقەبێکی ئاینی بووە لەناو ئاسووریيەکاندا و هەر کەسێک ئەو پلە ئاینییەی پێ بدرایە پێیان وتووە مارشمعون، یا مارشیمون) و سەرۆکی ئەرمەنییەکانی کرد کە ئەوانیش دژی سیاسەتی چەتەگەریی حکومەتی عوسمانی بوەستن و مارشمعون ئەو پێشنیازەی شێخ عبیدالڵەی پەسەند کرد."

کاپتن (کلیتون)ی ئینگلیزی دەربارەی ئەوە نووسیویەتی: "نەستوریيەکانی شەمزینان (مەبەستی ئاسوری بووە) بڕیاریاندا یارمەتیی شێخ عبیدالله بدەن و لە تەممووزی ١٨٨٠دا سەرۆکی زۆربەی هۆزە کوردەکان چوونە لای شێخ و لەگەڵیدا کۆبوونەوە و هەندێکیان وایان پێشنیاز کرد ئەو هۆزانەی کە کورد نەبوون لە ناوچەکانیاندا لەناویان ببەن بەڵام شێخ عبیدالله بەڕەچی ئەوەی دایەوە و دژی ئەو بۆچوونە وەستا و تێگەیاندن کە پێویستە کورد لەگەڵ کریستیانەکانی دراوسێیدا ڕێک بێ و هەموو یەک بگرن دژی دوژمنیی داگیرکەر و بۆی ڕوونکردنەوە کە پێویستە بە هەموو لایەک کوردستانێکی یەکگرتوو دامەزرێنرێ، بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستە داوای لە هەمووان کرد کە چالاکانە دژی حوکمەتی تورکیا و ئێران ڕاپەڕن و خەبات بکەن، چونکە هەردوو لایان بەرامبەر بە کورد وەکو دڕکی سەر ڕێگەی پێشکەوتن و سەرگرتنی ئامانجەکانی کورد وان.

لەو کۆبوونەوەیەدا بڕیاردرا بۆ دەستپێکردنی شۆڕش لەشکرەکانی کورد لە یەک کاتدا لە هەردوو بەشەکەی کوردستاندا پەلاماری هێزەکانی تورکیا و ئێران بدەن (کە لەڕاستیدا وەکو دەر ئەکەوێ لە هەر سێ بەشکەی کوردستاندا بووە) و، بۆ ئەوە بڕیاردرا کە کوردی مامش و مەنگوڕی سەر سنووری ئێران لەژێر سەرکردەی حاجی

شێخ صدیق کوڕە گەورەی شێخ عبیداللەدا بێ وە ئەوە هێزە پەلاماری ڕواندز بدا و بیگرێ و لەوێشەوە پەلاماری بغداد بدەن (کە ئەوسا والیی عوسمانی تیادا بووە) و شێخ عبدالقادری کوڕە ناونجیی شێخ عبیدالله پێی سپێررا کە موصل و ئامێدی بگرێ، ئەوسا شێخ عبیدالله خۆشی (وان) داگیر بکا و لەوەدا (فەرهان پاشا)ی سەرەکەوزی عەرەبەکانیش لە ویلایەتی بغداد بەڵێنیان بە شێخ دابوو کە لە کاتی هێرشبردندا بۆ سەر موصل یارمەتیی بدەن، بەڵام لە دوای لێکۆڵینەوە شێخ عبیدالله هەستی بەوە کردبوو کە هێرشبردن بۆ سەر هێزەکانی ئێران و تورکیا لە یەک کاتدا هەڵەیەکی زۆر گەورەیە، بۆیە بەو بڕیارەی پێشوودا چوونەوە و بڕیاردارا کە لەپێشدا پەلاماری لەشکرە شڕ و لاوازەکەی ئێران بدەن کە لەو کاتانەدا خەریکی شەڕ و هەرا بوو لەگەڵ تورکمانەکاندا (ئازەرییەکان) و شێخ وتی: با جارێ هاونیشتامنەکانی ئێـــرانمان ڕزگـــار بکەین بۆ ئەوەی ئەوێ بکرێ بە بنکەیەکی ئازادکـــراو بۆ خۆئامادەکردن بۆ خەبات دژی دوژمنە گەورەکەمان کە عوسمانییەکانە. (خالفین لەمەدا سەرچاوەکەی بریتیە لە کتێبەکەی (ئڤریانوف، شەڕی تورک و ئێران و ڕووس).

بەو جۆرە نەخشە و بڕیاری پەلاماردان بۆ سەر لەشکری ئێران ئامادەکرا و دوو لەشکر پێک هێنرا کە یەکەم لەشکر بە سەرۆکایەتی شێخ عبدالقادر و هێزەکانی موکری بە سەرۆکایەتی همزاغای مەنگوور کە ئەبووایە ئەو هێزە تەورێز داگیر بکات و لەشکری دووهەم بە سەرکردایەتی شێخ محمد صدیق و خەلیفە محمد سعید کە ئەبووایە ورمیە و خۆی و سەلماس و ماکین داگیر بکەن.

لە ئەیلولی ١٨٨٠دا لەشکرەکەی شێخ بە سەرۆکایەتی شێخ عبدالقادر و همزاغا پەلاماری هێزەکانی ئێرانیان دا و سەرکەوتنێکی گەورەیان دەستگیر بوو، هۆی سەرکەوتنی ئەو هێزەی شێخ ئەوە بوو کە کوردەکانی کوردستانی ئێران لەو ناوچانەدا کە شەڕی تیادا کرا یارمەتییەکی باشیان دا و لە ماوەیەکی کەمدا لەشکرە هەزار کەسییەکەی کە پەلاماری هێزی ئێرانیان دا لە ناوچەی (ئەردەڵان)دا وردە وردە ژمارەی زۆر بوو گەیشتە حەوت هەزار کەس و دوای ئەوە سابلاغ و مەڵبەندەکانی تری موکریانیان گرت و زۆری پێ نەچوو شۆڕشگێڕەکان (مەراغا) و (میاندواو)یشیان گرت و لە تەورێز نزیک بوونەوە.

ڕووداوەکانی ئێران و سەرکەوتنەکانی کورد مەترسییەکی تەواوی خستبووە دڵی

کاربەدستانی ئێرانەوە، چونکە لەکیسچوونی تەورێز کە گەورەترین شاری ئێران بوو لە دوای تاران و شارێکی بەپیت و بەرەکەتی ئازربایجان بوو، ئێرانی تەواو پێ کز ئەبوو، زیانێکی زۆری لێ ئەکەوت. کاربەدەستانی حکومەتی ئێران دەیانزانی ئەو هێزەی بە دەستیانەوە بوو بەرگەی ئەو هێرشەی کوردی نەدەگرت لەبەر ئەوە داوایان لە ڕووسیا کرد کە فریایان بکەوێ و یارمەتیان بدات.

لە ٣٠ی ئەیلولی ١٨٨٠دا (زینوڤیف)ی باڵێۆزی ڕووس لە تەلگرافێکیدا کە بۆ بترسبورگ (لینینگراد)ی ناردبوو ڕایگەیاندبوو کە شای ئێران تکا لە حکومەتی ڕووس ئەکا لەشکر بنێرێتە سەر سنووری ئازربایجان و لە هەمان کاتدا داواشی لە حکومەتی عوسمانی کردبوو کە هەوڵی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی کورد بدات و سەرکردەکانیان تەمێ بکات و هەر زیانێکیشان لە ئێران دابوو، هەمووی پێ ببڕێرن.

زینوڤیف بە تەلگراف چەند جارێک ئەو داخوازییەی دووبارە کردبووەوە و لە حکومەتی ڕووسیای گەیان کە حکومەتی ئێران دەسەلاتی کوژاندنەوەی ئەو ئاژاوەیەی نییە و حکومەتی ئینگلیزی تاوانبار کردبوو کە کوردەکانیان هانداوە و پشتگیرییان ئەکەن.

لە ١٨ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠دا تەلگرافێک نێررا بۆ زینوڤیف کە شای ئێران ئاگادار بکا کە حکومەتی ڕووسیا ئامادەیە یارمەتی ئێران بدات و داواشی لە باڵێۆزخانەی ڕووس کردووە لە ئەستەمبوڵ کە هەوڵ بدا تورکەکان هان بدا کە دژی کوردەکان بەشداریی شەڕ بکا، بەڵام کاربەدستانی عوسمانی لە وەرامی ئەوەدا وتبوویان نایانەوێ خۆیان تووشی ئەو شەڕە بکەن دژی شێخ عبیدالله و کە ئەم هەواڵە گەیشتە زینوڤیف لە بتروسبورگی گەیاند کە شێخ عبیدالله لەناو کۆشکی سوڵتانی عوسمانیدا شوێنێکی تایبەتیی هەیە بە ڕادەیەکی ئەوتۆ کە لە ساڵی ١٨٧٩دا لەگەڵ ئەوەشدا کە شێخ عبیدالله ویستبووی دژی حکومەتی عوسمانی بجووڵێتەوە لەجیاتی سزادانی، بەپێچەوانەوە خەڵات و بەرات و نیشان بۆ شێخ نێررا بوو چونکە حکومەتی عوسمانیش لەو ڕۆژانەدا هێزێکی ئەوتۆی نەبووە کە بەرەنگاری ببێتەوە لەگەڵ ئەوەشدا ڕووسەکان هەر کۆڵیان نەدا و سەریان خستە سەر تورکەکان و ناچاریان کردن لەشکر بنێرێت بۆ کوردستان بەتایبەتی کە تورکیش بۆی دەرکەوتبوو شێخ لەو ڕاپەڕینەیدا نیازی جیابوونەوەی کوردستانی

هەبووە لە دەوڵەتی عوسمانی بە هاندانی ئینگلیزەکان، کە ساتێک حکومەتی عوسمانی ئەو ڕاستییەی بۆ ئاشکرا بوو، شێخ ئابڵووقەی (ورمێ)ی دابوو لە نامەکانیدا بۆ حاکمی ورمێی ڕوون کردبووەوە (وەکو لەپێشتردا باسکراوە حاکمی ورمێ اقبال الدولە بووە) کە ئامانج و مەبەستی لەو ڕاپەڕینەدا ئەوەیە (٥٠٠ هەزار) خێزانی کوردی تورکیا و ئێران یەک بخا و ئەیەوێ وڵاتە ئەوروپاییەکان ئاگادار بکا کە کوردستان وڵاتێکی دابەشکراوە و پێویستە یارمەتیی کورد بدرێت بۆ یەکخستنەوەی کوردستان.

(زینوڤیف) ڕوونی کردەوە کە شێخ عبیدالله زۆر دەمێکە ئاشکرای کردووە کە ئیتر سەرۆکە کوردەکان ناتوانن لەوە زۆرتر چاو لە چەوساندنەوە و باری خراپی ژیانی کوردی ئێرانی و تورکیا بپۆشن، لەبەر ئەوە بڕیاریان داوە بە هەموو جۆرێک تێ بکۆشن بۆ ئەوەی کوردستان هەموو بەشەکانی بکەن بە یەک کە مافی ئۆتۆنۆمییان هەبێت.

کاربەدەستانی عوسمانی کە جاری جاران ئەیانویست شێخ عبیدالله بۆ سوود و بەرژەوەندیی خۆیان بەکار بێنن لەناو خاکی ئێراندا، ئەوا بۆیان دەرکەوتووە کە شێخ عبیدالله مەبەستی چییە و بۆچی هەوڵ ئەدا، ئیتر دەستیان کرد بە دژایەتی شێخ عبیدالله.

عوسمانییەکان لە تشرینی دووهەمی ١٨٨٠دا بەتالیونێکی سوارەیان بە چەک و جبەخانەوە نارد بۆ ولایەتی (وان) بۆ ئەوەی ڕێگا لە هۆزەکانی کوردی تورکیا بگرێ کە نەچنە ناو خاکی ئێرانەوە و یارمەتیی شۆڕشگێڕان نەدەن و بەپێی فەرمانی سوڵتان، حسێن ئاغا و دلاوەر ئوغلو و ڕشید بەگی قائمقام لە (وان) ڕاسپێردران کە سەر لە شێخ بدەن و کە چوون داوایان لێ کرد لەشکرەکەی بڵاوە بپێ بکا و بگەڕێتەوە ناو خاکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و، لە هەمان کاتدا حکومەتی ئێران لە کوردەکانی عەشیرەتی (جەلالی) لەشکرێکی پێکەوە نا بە سەرکردایەتی (تەیمورخان) کە یەکێک بوو لە دوژمنەکانی شێخ عبیدالله و فەرماندەرێکی زۆر ئازا و چالاک بوو، دەسەڵات و توانایەکی زۆری هەبوو لای دەرەبەگەکانی ژوورووی ئێران، ئەو هێزەی تەیمورخان لە (مالین)ەوە بەرەو (ورمێ) ڕۆیشت و لە نزیک ورمێدا شەڕێکی گەورە کرا کە لەو شەڕەدا لەشکری شێخ شکا و لە شاری ورمێ کرایە دەرەوە.

هەوالنامەی کتێب
&
KURD ARSHIV

ئەو شکاندنە پشتی شێخ عبیدالڵەی شکاند و ساتێک تەماشای کرد هەردوو لەشکری ئێران و تورک بە جووتە تەنگیان پێ هەڵچنیبوو، ئیتر هیچ چارێ نەما و بڕیاریدا بکشێتەو ناو خاکی تورکیا و بەپێی بڕیاری شێخ و هەمزاغا بڕیارێش درا کە بەپێ شەڕ شاری سابڵاغیش بەجێ بهێڵن بۆ لەشکری ئێران.

لەسەرەتادا شێخ عبیدالله لە ورمێوە ڕووبکردە (مەرگەوەر)، بەڵام کە پێیزانی هێزەکەی تەیمورخان هەر بەدواوەیەتی، ناچار بوو گەڕایەوە بۆ شوێنە نەژادەکەی خۆی کە کوردستانی تورکیا بوو.

لە کۆتایی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٨٠دا هەتا ڕادەیەک شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله خامۆش کرا و زۆربەی دەرەبەگ و سەرەکهۆزەکانی ئێران لە شێخ جیابوونەوە (کە لەڕاستیدا ئەمە پیشەیەکی هەمیشەیی دەرەبەگ و سەرەکهۆزەکانی کورد بووە بەدرێژایی مێژوو، کە نەک هەر ئەوانەی کە خالفین باسیکردوون، بەڵکو لە هەموو شۆڕشەکانی تریشدا وەکو ئەوەی شێخ مەحمود و ئەوەی سمکۆ و دوای ئەوە هی قازی محمد لە کۆماری مەهابادا بە هەمان ڕێبازدا ڕۆیشتوون و لە هەموو بەشداربوونێکیاندا کە دوژمنیان بینیووە سەرکەوتوو و بەهێز بووە ئیتر ڕیزەکانی کوردیان بەجێهێشتووە و زۆریان چوونەتەوە پاڵ دوژمنانی کورد و ڕووبەڕووی میللەتەکەی خۆیان بوونەتەوە. لێردا ئەو سەرنج و ڕاسپاردە بەنرخەی ئەمین زەکی بەگی نووسەری مێژووی کوردستانمان ئەهێنێتەوە بیر کە لە ساڵی ١٩٤١دا لە دوای هەرای ڕەشید عالی لە عێراقدا و جموجووڵی هەندێ لە کوردەکان لە کوردستانی خواروودا کە ئەچنە لای ئەمین زەکی بۆ ئەوەی بۆچوونی خۆی لێ بپرسن لەو ڕووەوە لەوەڵامدا پێیان ئەڵێت: زینهار هەرچیەک ئەکەن بیکەن، بەڵام تەنها پشت بە عەشایر مەبەستن، چونکە لە ناسکترین و گرنگترین کاتدا نامادەن بتانفرۆشن و لێتان جیابێنەوە، لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا باسی ئەوەی ئەمین زەکی بەگم بەدوورودرێژی کردووە، پێویست بەوە ناکات لێرەدا دووبارەی بکەمەوە.)

پرۆفیسۆر خالفین لە کتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "لەدوای ئەو شکاندنەی شێخ عبیدالله باری کوردستانی ئێران هەروا بەئاڵۆزی مایەوە و ئەو هۆزە کوردانەی کە سەرۆکی هەندێکیان ڕایانکردبوو خۆیان حەشاردابوو، چەکدارەکانیان لەژێر باری گرانی کاربەدەستانی ئێراندا مابوونەوە و تووشی هەزار چەرمەسەری چەوساندنەوە بوون و ئێرانییەکان بەوپەڕی درندەیەتیەوە ڕەفتاریان لەگەڵدا ئەکردن

و دەستیان کرد بە کوشتار و قەلاچۆکردنی کوردەکانی ڕۆژئاوای ئێران بەبێ ئەوەی گوێ بدەنە ژن و منداڵ و پیر و، هەزارانیان دارکاری کرد و پتر لە دوو سەد گوندی کوردستانی ئەو ناوچانەیان سووتاند.

لە ١٤ی تشرینی دووهەمی ١٨٨٠دا (شولتریفسکی) نامەیەکی بۆ (زینوڤیف) ناردبوو دەربارەی کوشتاری تەیمورخان لە کوردەکانی ناوچەی ورمیە و ئاگاداری کردبوو کە لەئەنجامی ئەوەدا زۆربەی خەڵکی سابڵاغ و لاهیجان ناچاربووبوون ڕوو بکەنە چیاکان کە باری کوردەکانی سابڵاغ لە هەموویان خراپتر و شپرزەتر و ژمارەیەکی زۆریان لەناوچوون و ئێران ئەو دەرفەتەی بە هەل زانی و هەڵیکوتایە سەر ئەو ناوچانە و دەستی کرد بە کۆکردنەوەی سەرانە و باج لە کوردەکان.

لەئەنجامی ئەو ڕەفتارەدا باری کوردەکان بە ڕادەیەک خراپ و شپرزە بوو کە ڕووسەکان خۆیان پێ نەگیرا و نەیانتوانی لەوە زیاتر بەرامبەر بەو هەڵوێستە بێدەنگ بن، کە ئەمەشیان لەبەر خاتری چاوی کاڵی کورد نەبوو، بەڵکو ڕووس لەوە ترسا بوو کە ئەم هەموو زوڵم و ستەمە زۆرە ببێتە هۆی ڕاپەڕین و بزووتنەوەیەکی تر.

لەو ڕووەوە (زینوڤیف)ی باڵیۆزی ڕووس لە تاران نامەیەک ئەنێرێ بۆ (شولتریفسکی) کە سەرکونسولی ڕووس بووە لە تەورێز، پێی ڕاگەیاندبوو کە ئابێ شتێکی وا بکرێت ڕاپەڕینێکی تری کورد دووبارە دەست پێ بکاتەوە، بۆیە پێویستە وا لە ئێران بکرێ کە شتێکی وا نەکا کوردەکان سەرلەنوێ ڕاپەڕینێکی تر دژی حکومەتی ئێران بکەن.

(نوڤیکوف) لە تەلگرافێکیدا کە بۆ تەورێزی ناردبوو وتبووی: ئێران نەک هەر تەقەلای ئەوە نادا کە باری کوردە لێقەوماوەکان سووک بکرێت، بەڵکو ئەیەوێ بە سەندنی باج و سەرانە ئەوەندەی تر پشتیان بشکێنێت.

خالقین ئەڵێ: بەو جۆرە ئەو ڕەفتارە نالەبارەی ئێران دووبارە کوردی ناچارکرد کە ڕاپەڕینێکی تر دەست پێ بکاتەوە و وەنەبێ شێخ عبیداللەش بەتەواوی کۆڵی دابێ، بەڵکو ئەویش خۆی کۆ دەکردەوە و خۆی ئامادە ئەکرد بۆ دەرفەتێکی تر.

لەڕاستیدا هەڵوێستی تورک بەرامبەر بە شێخ عبیدالله زۆر دووڕووانە بووە، لەگەڵ ئەوەدا لەشکرەکەی ڕێگەی لەوە گرتبوو کە هۆزەکانی کورد بەشداری بکەن لەو شۆڕشەی شێخدا لەناو خاکی ئێراندا، بەڵام لەبەر ئەوەی کە حکومەتی

ئێرانیشی به دوژمنێکی سەرەکیی خۆی ئەزانی بۆیە بەتەواویش پشتی شێخ عبیدالله‌ی بەر نەئەدا کە عوسمانییەکان لەو هەڵوێستەدا دوو مەبەستاین هەبووە، یەکەم: بۆ ئەوەی بە هۆی شێخ عبیدالله‌وە لەشکری ئێران لاواز بکرێت، دووهەم: بۆ ئەوەی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله هەر لەناو خاکی ئێراندا بمێنێتەوە و تەشەنە نەکا بۆ ناو خاکی تورکیا و ئەیویست شێخ هەر لەژێر چاودێریی خۆیدا بمێنێتەوە.

بۆ ئەو مەبەستە تورکەکان بە هۆی ڕەشید بەگی قائمقامی (وان)ەوە گەلێک یارمەتییان نارد بۆ شێخ عبیدالله و شێخ دەعوەت کرا بۆ ئەستەمبوڵ، کە عوسمانییەکان لە لایەکی ترەوە ئاگداری ئەوەش بوون کە ئێران پشتی بە ڕووس بەستبوو.

شێخ بەر لەوەی بگەڕێتەوە بۆ خاکی تورکیا، تەقەلای ئەوەی دابوو پێوەندی لەگەڵ ڕووسدا بکا و بۆ ئەو مەبەستە (سعید خلیفە)ی ناردبوو بۆ لای ڕووسەکان، بەڵام ئەوان گورێزیان لەو تەقەلایەی شێخ کرد و پشتگوێیان خست.

لەو سەردەمەدا کە شێخ ناچارکرابوو بکشێتە ناو خاکی تورکیاوە، ئێرانییەکان دەستیان کردبوو بە ڕاونانی هاوکارەکانی شێخ کە هێشتا تا ئەوسا هەندێکییان چەکیان دانەنابوو، بەتایبەتی لە ناوچەی سەردەشت کۆبووبوونەوە و هەمزاغا کە یەکێک بوو لە سەرۆکەکانی ڕاپەڕینی ساڵی ١٨٨٠ لە چالاکیدا بوو.

بەرامبەر بەوە شای ئێران لەشکرێکی لە سابلاغەوە بە سەرکردایەتی حاکمی سابلاغ نارد بۆ سەردەشت، بەڵام ئەو حاکمە دەیزانی لەبەر بەفر و سەهۆڵبەندان و گیرانی ڕێگای ناوچە شاخاویەکان نەیئەتوانی بگاتە سەردەشت. بۆیە دەستی کرد بە پیلانگێڕان و فرۆفێڵکردن و ناردنی نامە بۆ هەمزاغا بە ناوی ئەوەوە کە ئەیەوێ لەگەڵیا ڕێک بکەوێت و واز لە چەکدارەکانی کورد بهێنێت و وای لێ کرد کە بچێتە لای بۆ ئەوەی پەیمانی ئاشتی مۆر بکەن لە پاش ئەوەی کە بەڵێنی پێدابوو لە کارەکانی ڕابردووی خۆش بێت.

هەمزاغا بە سوێندی شەرەفی حاکمی سابلاغ بڕوای کرد و چووە سابلاغ و هەر لەوێ لە لایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە بە شێوەیەکی نامەردانە کوژرا (هەروەکو هەموو ڕەفتارەکانی تری کاربەدەستانی ئێران کە بەداخەوە کورد قەت دەرسی لەوە وەرنەگرتووە و کورد لەو ڕووەوە وتوێەتی: جارێک خەڵەتاندمت خوا بتگرێ... دووجار خەڵەتاندمت خوا بتگرێ... سێ جار خەڵەتاندمت ئەمجارە خوا خۆم بگرێ.)

دوای ئەو سەردانەی شێخ عبیدالله بۆ ئەستەمبوڵ پێوەنیی ئێوانی عوسمانی و ئێران تەواو ئاڵۆز بوو، لە کۆتایی مانگی تشرینی دووهەمی ١٨٨٠دا (فەخری بەگ)ی باڵیۆزی عوسمانی لە تاران داوای لە ئێران کرد کە هەر زیانێک لە شێخ عبیدالله کەوتووە هەمووی ببژێرێ و بەهەڕەشەوە ئەو داخوازییەی گەیانبوو بە ئێران و پێی وتبوون ئەگەر ئەوە نەکرێ ئەبێتە هۆی ڕاپەڕینێکی تری چەکدارانە دژی حکومەتی ئێران.

بەڵام (مرزا سعید خان)ی وەزیری دەرەوەی ئێران ئەم داخوازییەی ڕەدکردەوە. وتی: ئەو ناوچانەی کاولکرابوون هیچی مووڵکی شێخ نەبوو، بەڵکو هی حکومەتی شاه بووە کە هەندێکی بە کرێ درابوو بە شێخ و هەندێکیشی بە تاپۆی ساختە بە ناوییەوە تۆمارکراو.

مرزا سعید خان دەربارەی ئەو داخوازییەی باڵیۆزی عوسمانی پەنای بردە بەر (زینوفیف)ی باڵیۆزی ڕووس لە تاران بۆ ڕاوێژکردن و داوای ئامۆژگاریی لێکرد و ئەویش لەوەڵامدا پێی وت: کە بە ئەستەمبوڵ ڕابگەیەنێت کە حکومەتی ئێران سەری سوڕماوە لەو هەڵوێستەی تورک کەوا پشتی شێخ ئەگرێت لە کاتێکدا کە ئەبێ شێخ پارەی ئەو زیانانەی کە لە ئازربایجاندا بە هۆی ئەوەوە لە خەڵک کەوتووە هەمووی ببژێرێ و بیدات بە بە حکومەتی ئێران.

(محسن خان)ی باڵیۆزی ئێران لە ئەستەمبوڵ لە نامەیەکیدا حکومەتی تارانی ئاگادار کرد کە لەدوای ئەوەی دەسەلاتی حکومەتی عوسمانی لە ئەوروپادا کز و لاواز بووە، ئەیەوێ ئەوەی کە لەوێ لە کیسی چووە لەسەر حسابی ئێران دەسگیری بێتەوە کە بۆ ئەمە یەکخستنی ئیسلامەکانی کردووە بە بیانوو ئەیەوێ میللەتە (سوننی)یەکان بخاتە ژێر ڕکێف و دەسەلاتی خۆیەوە و بۆ گەیشتن بەوە کوردەکان هان ئەدا کە دژی حکومەتی ئێران ڕاپەڕن.

ناصرالدین شاه دووبارە پەنای بردە بەر باڵیۆزی ڕووس لە تاران و بیری خستەوە کە بەرامبەر بەوەی حکومەتی ئێران وازی لە هەموو چالاکییەکی خۆی هێناوە لە ئاسیای ناوەڕاستدا، بەرامبەر بەوە پێویستە ڕووس پشتگیری ئێران بکات لەو کێشەیەی کە لەگەڵ عوسمانیدا هەیەتی.

(زینوفیف) بەڵێنی دا بە حکومەتی ئێران کە ڕووسیا یارمەتی بدا و لەو ڕووەوە بترسبرگی ئاگادارکرد و بۆ ڕوونکردنەوە کە بێهێزبوون و لاوازبوونی ئێران زیانکی

زۆری هەیە بۆ ڕوسیا و لەئەنجامی ئەوەدا حکومەتی ڕووسیا ئەو پێشنیازەی (زینۆفیف)ی سەلماند.

بەدرێژایی چەند مانگێکی ساڵی ١٨٨٢ کێشە لەنێوانی ئێران و تورکیادا لەسەر داخوازییەکانی شێخ عبیدالله لەناردابوو وە لە مانگی ئابی ١٨٨٢دا دەنگ بڵاوبووەوە کە شێخ عبیدالله لە ئەستەمبوڵ ڕایکردووە و گەڕاوەتەوە بۆ شوێنەکەی خۆی و لەدواییدا دیپلۆماسیەکانی ڕووس بۆیان دەرکەوتبوو کە شێخ بە پاسپۆرتی ساختە لە باڵیۆزخانەی ڕووسیا لە ئەستەمبوڵ ڤیزەی وەرگرتووە و بە پاپۆرێکی ڕووسی بە ناوی بازرگانێکەوە لە ئەستەمبوڵەوە خۆی گەیاندبووە (پۆتی) و لەوێشەوە بۆ (تفلیس) و بۆ (یریڤان) و لەوێوە خۆی گەیاندبووە ناوچەی (هەکاری)، بەڵام ئەو ڕووسانەی شارەزای کاروباری ڕۆژهەڵات بوون لایان وابوو کە ڕاکردنی شێخ عبیدالله بە ئاگاداریی سوڵتانی عوسمانی پێک هاتبوو.

چوونی شێخ عبیدالله بۆ کوردستان جارێکی تر باری سنووری ئێران و تورکیای ئاڵۆزکرد و دەنگ بڵاوبووەوە کە شێخ داوای لە سەرۆکهۆزەکانی کورد کردبوو کە لە گوندی (ناوچە) لەگەڵیا کۆببنەوە و دەنگ وا بڵاوبوو کە لەشکری کورد لە ناوچەی (هەکاری) کۆ ئەبێتەوە و هەموو بە چەک لە چەشنی (مارتین) پرچەک ئەکرێن.

گەڕانەوەی شێخ بەتەواوی بوو بە هۆی شڵەژانی تاران و فەرمان درا بە باڵیۆزی ئێران لە ئەستەمبوڵ کە هەوڵ بدا بە زووترین کات شێخ لە لایەن حکومەتی عوسمانیەوە بگیرێت و لە کوردستان دوور بخرێتەوە.

ناصر شاه چەند جارێک لەو ڕووەوە لەگەڵ زینوفیف کۆبووەوە و تکای کرد کە ڕووسیا وا لە تورک بکا کە ڕێگەی ئەوە نەدا ڕاپەڕینێکی تری کورد ڕوو بدات.

هەڵوێستی ڕووس دەورێکی زۆر گرنگی هەبوو لە ناوچەکەدا و شێخ عبیدالله ئەم ڕاستییەی باش ئەزانی، بۆیە هەوڵیدا بۆ ڕووبەڕوونەوەی کورد لەگەڵ تورک و ئێراندا پشتگیری بکا.

شێخ عبیدالله لەو دواییەدا، بەپێی ئەوەی کە شارەزای باری سیاسەتی دەوڵەتان بوو و، گەیشتبووە ئەوەی کە سەرکەوتنەکەی کاتێک باشتر مسۆگەر ئەکات ئەگەر بێت و لە دۆژمنایەتی ئێران لادا و دۆژمنایەتییەکەی ئاراستەی حکومەتی عوسمانی بکات، چونکە ئەیزانی کە ڕووس دۆستی ئێران بوو.

لەدوای گەیشتنی شێخ بۆ هەکاری، شێخ علی قاسم ئوغلی کە نوێنەری خۆی بوو،

ناردی بۆ لای کومیسیرەکانی ڕووس لە (وان) و لە زمانی شێخەوە پێی ڕاگەیاندن کە کورد ئیتر لەمە زیاتر ناتوانێت فەرمانڕەوایی تورک قبووڵ بکا و بۆ خەباتکردن دژی تورک داوای کرد کە ڕووسەکان یارمەتی بدەن و پشتگیریی بکەن و ئەگەر ڕووسیا بەڵێن بدا و بەوە قایل بێت ئەوا کورد ئامادەیە شۆڕشێک لە سەراپای کوردستاندا بەرپا بکات.

شێخ عبیدالله بە تەمای ئەوە بوو دەسەڵاتی ئەوەی هەبێت بە لەشکرەکەی خۆی بتوانێت دەسەلاتی تورک لە هەکاری و بتلیس نەهێڵێت، ئەوسا بە قسەی عەلی قاسم ئوغلی ئەچێتە ژێر سایەی ڕووسەوە کە کورد ئەمەی زۆر لا باشە و پێی خۆشە. بەڵام دەرکەوت کە کومیسرەکانی ڕووس فەرمانی تەواویان پێ درابوو کە بە هیچ جۆرێک بەڵێن بە شێخ نەدرێت و لەنەجامدا بە شێخ وترابوو کە پێویستە گوێڕایەڵی کاربەدەستانی تورک بێت.

بترسبورگ داوای لە نوێنەری خۆی کرد لە ئەستەمبوڵ کە بەکورجی باسی دەرکردنی شێخ عبیدالله بکرێ لەگەڵ سوڵتانی عوسمانیدا و شانبەشانی ئەوە ڕووسەکان پشتگیرییەکی تەواوی داخوازییەکانی ئێرانیشیان کرد بۆ لەناوبردنی شێخ عبیدالله.

بەو جۆرە شێخ عبیدالله هیوای لە هەموو لایەک بڕا و لە کۆتایی مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٨٢دا گیرا و ئێررا بۆ (ئەسکەندەرونە) و لەوێوە بە پاپۆڕێکی ئینگلیزی ئێررا بۆ (بێروت) و لەوێوە لەگەڵ خێزانەکەیدا ئاوارەکرا بۆ (مەکە) و زۆری پێ نەچوو لەوێ کۆچی دوایی کرد.

خالفین لە باسەکەیدا ئەڵێ: دوای ئاوارەکردنی شێخ عبیدالله، لە کوردستانی ئێراندا لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا ڕاپەڕین و بزووتنەوەی هۆزەکانی کورد و پەلامارادانی هێزەکانی ئێران کۆتایی نەهاتبوو، بەتایبەتی لە ماوەی ١٨٨٦-١٨٨٧دا پەرەی سەند.

هۆزی دەشت (کە لام وایە مەبەستی دانیشتوانی ناوچەی سەردەشت بووە) زۆر نازایانە دژی دەرەبەگەکانی فارس و ئازەری ئەجەنگان کە هۆی سەرەکی ئەوەش ئەگەڕایەوە بۆ ڕەفتارە چەتەگەری و ڕاوورووتەکانی (ئەمیر جەهان سۆز) کە فەرماندەی ورمیە بوو کە لەناو کوردەکاندا بەناشکرا دەیکرد.

(حەسۆ بەگ) و (بەدری بەگ)ی کوڕانی (حەسەن بەگ)ی سەرەکهۆزی سەردەشت

کە باوکیان لە بەندیخانەی ئێرندا مردبوو، زۆر چالاکانە هێزێکیان پێکەوەنا و دەستیان کرد بە پەلامارادانی هێزەکانی ئێران و ترسیان خستە دڵی حاکمی ورمێوە.

لە کۆتایی ساڵی ١٨٨٣دا، هۆزی (گەورک)ی ناوچەی سابڵاغیش چوونە ڕیزی شۆڕشگێڕ و ڕاپەڕیوەکان و فەرمانداری سەردەشت کە (عزیز خان) بوو ڕایکرد بۆ سابڵاغ و ڕاپەڕیوەکان نامەیان نارد بۆ (سیفالدین خان)ی سەرۆکی کاروباری حکومەت لەو ناوچانە و تێیان گەیاند کە ئەو ڕاپەڕینانە هەمووی دژی زۆرداری و سەرانەسەندنی ناڕەوای فەرمانداری سەردەشتە، بەو جۆرە بزووتنەوەی نیشتمانی هەموو کوردستانی ئێرانی گرتەوە.

هێزی ئێران بە (٢٥٠٠) سوارەوە هێرشی بردە سەر (گەورک) بەڵام بە یارمەتیدانی کوردەکانی تر هێزەکەی ئێران شکا و سیف الدین خانی لێپرسراوی حکومەت لە سابڵاغ ناچار بوو داخوازییەکانی کورد جێبەجێ بکات و (عزت خان) دەربکا و لەجیاتی ئەو کوردێکی دانا کە ناوی (ئەحمەد بەگی موکری) بوو.

لەدوای ئەوە لە ساڵی ١٨٨٧دا حکومەتی ئێران بڕیاریدا ڕاپەڕینەکەی ورمێ بە شەڕ دامرکێنێتەوە بەڵام لەو تەقەلایەیدا سەرنەکەوت و ناچاربوو داخوازییەکانی کوردی ئەوێش جێبەجێ بێنێت و (جهان سوز)ی لابرد و کاروبار کەوتە دەست کوردەکان.

پاش ئەوە هەرچەند بۆ ماوەیەک بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردی ئێران بێدەنگ بوو بەڵام چ ڕووس و چ ئینگلیز گەیشتنە ئەوەی کە پێویستە بایەخ بدرێ بە کورد، ئینگلیزەکان پەیتا پەیتا ڕابەر و نوێنەرانی خۆیان ئەنارد بۆ ناو کوردەکان. کولونێل (بیل) کە پێی سپێررابوو دەنگ و باس و هەواڵی سیاسی و جەنگیی ئەو ناوچانە کۆ بکاتەوە لەگەڵ چەند سەرۆکهۆزێکی کورددا پەیوەندییان پەیداکرد و (بیل) لەگەڵ (مارشمعون) و نەستورییەکاندا کۆبوونەوە و داوای لێکردن کە چەک دژی حکومەتی تورک هەڵنەگەڕن و کوردەکان نەکەن بە دوژمنی خۆیان کە لەوانە گرنگتر ئەوە بووە کە بە هیچ جۆرێک لە ڕووس نزیک نەبنەوە.

دەربارەی شۆڕشەکەی شێخ عبیداللەی نەهری، جەلیلی جەلیل لە دوو سەرچاوەیدا بە دوورودرێژی باسی ڕاپەڕین و شۆڕشەکەی شێخ عبیداللەی کردووە.

لە سەرچاوەی یەکەمیاندا لە لاپەڕەی (١٣٩)ی (نهضه الاکراد الثقافیه والقومیه)

دەربارەی شێخ عبیدالله وتوێەتی:[٢١] "تەقەلای بەهێزکردنی پێوەندیی کورد لەگەڵ ڕووسدا یەکێک بووە لە چالاکییەکانی شێخ عبیدالله‌ی نەهری. شێخ لە دانان و نەخشەکێشانی پڕۆگرامەکەیدا هەڵوێستی دەوڵەتانی خستبووە بەرچاو و لە هەڵسەنگاندنی هەڵوێست و مەبەستی ڕووسدا بەرامبەر بە کورد بەم جۆرەی خوارەوەی لێک داوەتەوە کە وتوێەتی: لە هەڵبژاردنی دۆستایەتی ڕووس و ئینگلیزدا پیاو وا باشە شێر بە باشتر دابنێت بە دۆست (کە مەبەستی ڕووسیا بووە)، وەک لە ڕێوی (کە مەبەستی ئینگلیز بووە.)

شێخ عبیدالله چالاکی و دەسەلاتی ڕووسەکانی لە ناوچەکەدا بە سوودی کورد ژمارد‌ووە و لەو ڕووەوە لای وابووە کە شوێنی ستراتیجیی خاکی کوردستان گەلێک دەرفەتی باش و لەبار بۆ ڕووسەکان ئەڕەخسێنێت ئەگەر هات و ڕووس لەدوارۆژدا بچێت بە گژ تورکیادا (کە بێگومان لەمەدا بەهەڵەدا چووبوو، هەروەکو خۆی لە پاسی دووهەمیدا لە ڕوونکردنەوە و باسی شۆڕشدا هەڵوێستەکان و دەستی ڕووسی بۆ ئاشکرا ئەبێت)، جەلیلی جەلیل لە باسەکەیدا ئەڵێ:

"بەڵام لەڕاستیدا وەنەبێ ئەو تەقەلایەی شێخ عبیدالله کە سەرۆکی کوردەکان بووە سوودێکی بووبێت، چونکە لاوازی و یەکنەبوونی کورد لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە و نەبوونی ڕێکخراوێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی کە بتوانێت جڵەوی خەبات و شۆڕشی میللەتی کورد ببات بەڕێوە بار و هەڵوێستێکی وای دروست نەکرد کە ئەو حسابەی کورد بە تەمای بوون لەگەڵیاندا بکا.

سیاسەتی ڕووسیا لەو ڕۆژانەدا لەگەڵ ئەوەدا بووە کە بەلای کریستیانەکانی ناوچەکەدا دایشکێنێ. ڕووسیا لە سەدەی نۆزدەهەمدا بایەخێکی ئەوتۆی نەدابوو بە کوردستان بەڵام ساتێک لە کۆتایی ئەو سەدەیەدا چالاکیی دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکان لە ناوچەکەدا ئاشکرا بوو، ئەو بایەخپێدانەیان کاری کردە سەر ڕووسیا و وای لێ هات لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا بەشی زۆرووی ڕۆژئاوای ئێران کە کوردنشینە کەوتە ژێر دەسەڵاتی ڕووسەوە و شاری سابلاغ بوو بە بنکەیەکی بازرگانیی گەورە بۆ بازرگانی ڕووس و بۆ فرۆشتنی بەرهەمەکانیان لەو بازارەدا و لەئەنجامی ئەوەدا بازرگانە کوردەکانیش دەستیان کرد بەوەی کە پێوەندی بە ڕووسەکانەوە بکەن.

بەڵام جەلیلی جەلیل لە باسی دووهەمیدا (ڕاپەڕینی کوردەکان لە ساڵی ١٨٨٠دا) بە دوورودرێژی باسی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله‌ی کردووە کە وتوێەتی:[٢٠]

"شێخ عبیدالله که شوێن ئامانجی کوردستانێکی سەربەخۆ کەوتبوو، لەو شەڕەی که لەنێوانی ڕووس و تورکدا ڕوویدا، هەوڵی دا که دەسەلاتی خۆی بەسەر هەموو ناوچە کوردییەکاندا بڵاو بکاتەوە و باری ناڕەبار و سەختیی ژیانی کوردستان وایان لە کوردەکان کردبوو که پشتگیریی هەوڵ و تەقەلاکانی شێخ بدەن.

شێخ عبیدالله لەسەرەتادا وێستی شۆڕشەکەی دژی حکومەتی عوسمانی ناراستە بکا کە دوای ئەو شەڕەی ڕووس و تورک دەستی کرد بە چالاکی و خۆکۆکردنەوە دژی عوسمانی که حکومەتی عوسمانی هەستی بەو چالاکییەی شێخ کردبوو لەبەر ئەوەی موفتی (وان)یان نارده لای بۆ ئەوەی گفتوگۆی لەگەڵدا بکا، بەڵام ئەو ناردنە بێ ئەنجام بوو.

جەنڕاڵ (مایدر زیلونی) لە ڕاپۆرتێکیدا لە ١٨٨٠/٢/١٥دا کە ناردبووی بۆ ئەرکانی قەفقاس، لەو ڕاپۆرتەدا دەربارەی نیاز و هەڵوێستی شێخ عبیدالله وتوبەتی: "شێخ نیازی وایە سووود لەو بێهێزی و بێدەسەڵاتییەی ئیمڕۆی عوسمانی وەربگرێت و لای وایە که عوسمانی بەرەو ڕووخانێکی تەواو مل ئەنێت، لەبەر ئەوە ئەیەوێ لە عوسمانی جیابێتەوە و سەربەستییەکی ڕاستەقینەی دەسگیر ببێت."

دەنگ و باسی ئەو خۆئامادەکردنەی شێخ دەنگدانەوەیەکی خۆشی بەناو هەموو کورددا دایەوە و بەوپەڕی خۆشیەوە پێشوازیی لێکرا. شارەکانی کوردستانی ئێران وەکو (خۆی) و (سابڵاغ) و (ورمیە) و (شنۆ) بوون بە بنکە بۆ ئامادەکردنی چەک و جبەخانە بۆ ڕاپەڕیووەکان.

لەو ڕووەوە کۆنسوڵی ڕووس لە ئێران (کرێیلی) لە کانونی یەکەمی ساڵی ١٨٧٩دا نووسیویەتی: "شێخ نیازی وایە هەرایەک دژی دەوڵەتی عوسمانی هەڵگیرسێنێت و بەتەمایە لە کوردستانی عوسمانیدا حکومەتێکی سەربەخۆ بە سەرۆکایەتی خۆی پێک بێنێت و شاری (موصل)یش بکاتە بنکە و بارەگا.

شێخ عبیدالله لە مەیدانی سیاسەتکارییدا زۆرتر پشتی بە ڕووس ئەبەست نەک بە بریتانیا و کە ئەهاتە سەر ئەوە دەیوت: باشتر ئەوەیە کە پیاو لایەنگری شێر بێت نەک هی ڕێوی (کە لە سەرچاوەکەی پێشووشیدا هەر هەمان شتی وتووە.)

شێخ بارەها لە ڕێگەی کۆنسوڵی ڕووس لە (ئەرزروم) کە (ئوبیتر میلیری) بووە هەوڵی ئەوەی داوە پشتگیریی ڕووسەکانی دەسگیر ببێت و دوای ئەوە کۆنسولخانەی ڕووس لە (وان) کرایەوە، شێخ بەپەلە دووجار (یوسف ئاغا)ی باوەڕپێکراوی خۆی بە

پێشنیازەوە نارده لای کۆنسول و بە هۆی باوەڕپێکراوەکانیەوە هەوڵی ئەدا کە لە ڕووسەکان بگەیەنێت کە لەو خەباتەیدا پشتی بەستووە بە پاراستن و لێپرسینەوەی ڕووسیا و پشتئەستوورە بە پشتگیریی ڕووس بۆ کورد و ڕوونی ئەکردەوە کە لەبەر ئەوەی ڕووسیا دراوسێی کوردە، لەبەر ئەوە هەمیشە زۆرتر ڕێزی لێگیراوە وەک لە بریتانیا." بەڵام کامساراکانی ڕووس لە نامەکانیاندا بۆ باڵیۆزی ڕووس لە ئەستەمبوڵ ئەیانناوسی کە وایان لا باشە ئاوڕ لە داخوازییەکانی کورد نەدرێتەوە بەڵکو باشتر ئەوەیە کە کریستیانە نیشتەجێبووەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیا بکرێن بە بەردی بناغە (هەروەکو خالفینیش باسیکردووە، جەلیلی جەلیلیش ئەم باری سەرنجەی لە سەرچاوەی سیاسەتی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ڕووسیای قەیسەری وەرگرتووە.)

شێخ عبیدالله نیازی وابووە کە کوردەکانی عوسمانی و کوردی کوردستانی ئێران لە یەک کاتدا و پێکەوە ڕاست ببنەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەدا هەوڵیشی ئەدا کە میللەتە چەوسێنراوەکانی تریش وەکو عەرەب و ئەرمەنەی و ئاسووری بەشداریی ڕاپەڕینەکەی بکەن.

شێخ بۆ ئەوەی هاوکاری و یارمەتیی میللەتە دراوسێکان مسۆگەر بکات لەگەڵ (مارشمعون)ی سەرەک ئایینی ئاسوری و (شەریفی مکە) و (خدیو)ی میصردا کەوتە گفتوگۆکردن.

جەلیلی جەلیل لە باسەکەیدا، هەروەکو چۆن خالفینییش باسی کردووە، باسی ئەوەی کردووە کە ئەبوایە بەشێک لە هێزی شۆڕشگێڕان بە سەرۆکایەتی شێخ عبدالقادری کوڕە بچووکی شێخ لەگەڵ هێزەکانی عەشیرەتی مەنگوڕ و مامشی ئێران، شارەکانی (نامێدی) و (موصل) داگیر بکەن و بەشێکی تریش بە سەرۆکایەتی شێخ عبیدالله خۆی شاری (وان) بگرێ.

ئینگلیزەکان بۆ کۆکردنەوەی هەواڵ و دەنگوباس لە ساڵی ١٩٧٩دا دەستیان کردبوو بە ناردنی پیاوەکانی خۆیان کە (لیوتنانت کر) و (فودمیرو فووزێر) ئێرران بۆ ناوچەکانی ژووری ڕۆژهەڵاتی عوسمانی.

لەو ڕۆژانەدا لە مانگی شوباتی ١٨٧٩دا، لە ڕۆژهەڵاتی گۆلی (وان)دا بزووتنەوەیەکی لەخۆڕادا (عفوی) لەناو عەشیرەتی (حیدرانلی)دا دژی عوسمانی بەرپا بوو کە هۆی ئەوە بریتی بوو لە برسێتی و نەبوونی و هەژاری و

شۆڕشگێڕەکانی ئەو بزووتنەوەیە چوونە پاڵ شێخ عبیدالله.

لەگەڵ ئەوەشدا عوسمانییەکان کەوتنە خۆیان و سامی پاشا کە فەرماندەی لەشکری چوارەمی ئەنادۆلی حکومەتی عوسمانی بوو کە دەسەلاتێکی زۆری پێدرابوو، نامەیەکی نارد بۆ شێخ کە لەگەڵ (بەحری بەگ)ی نوێنەر و باوەڕپێکراوی سوڵتاندا بکەوێتە گفتوگۆ.

بەحری بەگ ڕاسپێررابوو کە هەومو جۆرە ڕێگەیەک بگرێ لە ڕێگەی بەشینی پارە و پوول و دەمچەورکردنی شێخ بە مەرجێک واز لەو ڕاستبوونەوەیەی بهێنێت و (زیلونی) لە نامەیەکەیدا ئەنووسێ: "دەنگ بڵاوە کە حکومەتی عوسمانی لە ڕێگەی بەحری بەگەوە (شیر و مدالیای) ناردووە بۆ شێخ، لەگەڵ ئەوەشدا زمانلووسی و تەقەڵای بەحری بەگ هیچ ئەنجامێکی نەبوو، شێخ فەرمانی دەرکرد بۆ هەموو کوردەکانی ناوچەی دەسەڵاتی خۆی کە هیچ کەس باج و سەرانە هندەن بە حکومەتی عوسمانی و لە ڕوویدا ڕاست ببنەوە. ئاسوورییەکان لە ماوەی ئەو ڕووداوانەدا یارمەتییەکی زۆری کوردیان دا و پشتگیرییان لێ کردن."

کاپتن (کلایتۆن) لە نامەیەکیا لە ئەیلولی ١٨٧٩دا بۆ میجەر (ترۆتێری) ناردبوو کە ترسی ئەوەی هەیە کە مارشمعون و چەند کوردێکی دەستڕۆیو لە شاری (وان) پێوەندییان لەگەڵ ڕاپەڕیوەکاندا هەیە و لە زۆر شوێندا ئاسوورییەکان هەستی دوژمنایەتییان بەرامبەر بە قەشە ئەمریکاییەکان دەرئەبڕی و بە هیچ جۆرێک ڕێگەی ئەوەیان نەئەدا ئەو قەشانە شارەزای ڕێگاوبانی ناوچەکانی ورمیە و موصل پەیدا بکەن و بەرەنگاری ئەو قەشە ئینگلیزانەش دەبوونەوە کە قەشە ئەمریکاییەکانیان دەپارست و بەو جۆرە ئاسوورییەکان چوونە ڕیزی ناحەزانەوە.

جەلیلی جەلیل بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو هەڵوێستەی مارشمعون ئەڵێ: شێخ ڕەفتار و کردەوەیەکی زۆر باشی هەبووە لەگەڵ ئاسوریەکانی ناوچەکەدا و ئینگلیزەکان وایان لێک دابووەوە کە ئەو هەڵوێستەی مارشمعون لەبەر ئەوە بووە کە شێخ دژی ئەوە بووە لە لایەن هیچ کوردێکەوە زۆر لە ئاسوری بکرێ و تاڵان بکرێ و گەلێک جار شێخ مەڕومالاتی تاڵانکراوی ئاسورییەکانی ئەگێڕایەوە بۆ خاوەنەکانیان، کە ئەم پێوەندییە بەهێزەی نێوانی شێخ و ئاسوری بوو بە هۆی پەرژارەیەکی زۆر لەلای ئینگلیزەکان دەربارەی سیاسەتیان لە ئێران و عوسمانیدا. بزووتنەوەی کوردەکانی هەکاری لەناو کوردەکانی ئێراندا دەنگی دایەوە و زۆر پێخۆشحاڵ بوون و شێخ بۆ

هاندانیان بانگەوازێکی تایبەتی بۆ ناردن کە لە پێش هەموانەوە عەشیرەتی (شکاک) چوو بە دەنگ ئەو بانگەوازەوە و چەکدارەکانیان سنووری ئێران و تورکیایان بڕی بۆ ئەوەی بچنە پاڵ هێزەکەی شێخ.

لەبەر ئەوەی ئەو ڕاپەڕینەی شێخ مەترسی ئەوەی لێ ئەکرا کە بەناو گەلێک ناوچەی تری کوردستانی تورکیا و ئێراندا بڵاو ببێتەوە و تەشەنە بکا، بۆیە جێگەی سەرسوڕمان نەبوو کە ئینگلیز چاوی تێ برڕیبوو و هەوڵی لەناوبردنی ئەدا.

جەلیلی جەلیل لە باسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: شێخ عبیدالله وای لا باش بوو کە دان بە خۆیدا بگرێ و چاوەڕوان بێت کە ئەمەشی لەبەر ئەوە بوو کە هێشتا نەیتوانیبوو بەتەواوی هەموو سەرۆکە کوردەکان یەک بخا کە هاتبوونە ڕیزی ڕاپەڕینەکەیەوە، بۆیە نەیویست پەلە بکا و سەرکێشی بکا و ڕووبەڕووی هێزی عوسمانیی پرچەک و مەشقپێکراو بووەستێت و کە زستان هات چالاکیی ڕاپەڕیوەکانی تەواو کزبوو. عوسمانییەکان ویستیان بە دوو شێوە نیازی خۆیان دەربڕن:

لەلایەکەوە هەوڵێکی زۆریان دا لە ئەوروپاییەکان بگەیەنن کە یەکگرتنی کورد ئەبێتە مایەی مەترسییەکی زۆر گەورە دژی ئەرمەنییەکان و ویستیان بەم تەقەلادانە پشتگیریی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان بۆ خۆیان مسۆگەر بکەن ئەگەر دەست کرا بە لێدانی کورد.

لەلایەکی تریەشەوە ڕۆژنامەی (عوسمانلی) کە لە ئەستەمبوڵ دەرئەچوو ئەرمەنییەکانی بەوە تاوانبار ئەکرد کە لەڕێی ئایینی کریستاینیەوە ئەیانەوێ موسوڵمانە کوردەکان بتوێننەوە.

بێجگە لەو ڕۆژنامەیە ڕۆژنامەی (وەقت) و (حەقیقەت)یش دەمدرێژی خۆیان ئەکرد و بە درۆ و ڕووالەت بۆ کوردە قوربەسەرەکان ئەکەوتنە لاوانەوە و فرمێسکڕشتن و بڵاویان ئەکردەوە کە خوێنی کورد لە لایەن ئەرمەنیە خوێنمژەکانەوە ئەمژرێ.

دیپلۆماسیەتی ئینگلیز بە هەموو شێوەیەک دژی پێکهاتن و یەکگرتنی کورد بوو وە لەناو ئەرمەنییەکانا پروپاگاندەیەکی زۆریان دژی کورد بڵاو ئەکردەوە و نیازی عەشیرەتەکانی کورد بۆ یەکگرتن هەتا ڕادەیەک ئینگلیزی خستبووە پەژارەوە هەروەکو لە سەرچاوەی COMMENCING WITH ACCESSIN OF WILLIAM VOL VI-1880, LONDON دا باسکراوە، لەولاشەوە ڕۆژنامەکانی ئەرمەنی ئەو دووڕوویی و

درۆ و دەلەسانەی رۆژنامەکانی عوسمانییان بە درۆ ئەخستەوە.

جەلیلی جەلیل لە کتێبەکەیدا ئەڵێ: "ئینگلیزەکان تەقەلایەکی زۆریان دا کە ئاسوورییەکان بەشداریی ڕاپەڕینەکەی شێخ عبیدالله نەکەن. پاش ئەوە ئینگلیزەکان هەوڵی ئەوەیان دا کە سنووری نێوانی عوسمانی و ئێران کونبڕ بکەن بۆ ئەوەی ڕێگەی هاتوچۆکردنی کورد بگیرێت و ڕاپەڕینەکەی کورد لەناو بچێت.

باڵیۆزەکانی ئینگلیز لە ئەستەمبوڵ و تاران لەگەڵ سوڵتان و شای ئێراندا کەوتنە گفتوگۆکردن بۆ ئەوەی توانای هەردوولایان یەک بخەن بۆ لێدانی بزووتنەوەی کوردەکانی سەرسنوور، بەڵام شێخ بەهۆی دووربینی خۆیەوە گەیشتە ئەو ڕایەی کە ئێرانی بە لاواز بینی بوو، بۆیە لەلای ئەو وا باش بوو ڕاپەڕینەکەی لە ئێرانەوە دەست پێ بکات و ڕزگارکردنی کوردەکانی عوسمانیی دانا بۆ قۆناغی دووهەم.

شێخ عبیدالله لەناو کوردەکانی ئێراندا ناوبانگێکی گەورەی هەبوو. گەلێک لە عەشیرەتە کوردەکان خۆیان بە لایەنگر و پیاوی شێخ دانەنا و ڕادەی ناوبانگی و دەسەڵاتی شێخ لەناو کوردەکانی ئێراندا گەیشتبووە پلەیەک و بە جۆرێک پەرەیسەندبوو کە (ئابوت)ی کۆنسولی ئینگلیز لە (تەورێز) بەترسەوە (ئوفسوف) ئاگادار ئەکا کە شێخ توانیویەتی بەشێکی گەورەی عەشیرەتی شکاک بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، ئەو شکاکەی کە جاران دۆست و جێگەی بڕوای شای ئێران بوو. (ئابوت) لە ڕاپۆرتێکیدا ئەڵێ: "قەت حەز بەوە ناکرێ و نابێ ڕێگا بە شێخ بدرێت دەسەڵات و توانای خۆی لەناو کریستاینەکانی ئێراندا بڵاو بکاتەوە."

دوکتۆر کەمال مەزهەر لە کتێبەکەیدا (فی تاریخ ایران الحدیث والمعاصر) ئەڵێ:(٩) لورد کیرزنی وەزیری دەرەوەی بریتانیا لە باسی شێخ عبیدالله‌دا وتوێەتی: "ئەک هەر تەنها بێزاربوونی کوردی ئێران لە حکومەتی ئێران وای لە کوردەکانی ئەوێ کردبوو کە دژی ئێران بن و ببن بە لایەنگری شێخ عبیدالله دژی حکومەتی قاجاری بەڵکو دادپەروەری و ڕەوشتبەرزیی شێخ عبیدالله وای لەو خەڵکە کردبوو کە بە چاوی خۆیان جیاوازییەکی ئاشکرا لەنێوانی ئەو و کاربەدەستانی ئێراندا بەدی بکەن."

سەیر ئەوەیە، چ ئینگلیز و چ ڕووس، هەر یەکەیان بە جۆرێک شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله‌یان هەڵسنگاندبوو. بۆ نموونە ڕۆژنامەی DAILY TELEGRAPH ی ئینگلیزی نووسیبووی کە ڕاپەڕینەکەی شێخ عبیدالله بە هاندانی ڕووس بووە و ڕۆژنامەی (قەفقاس)ی ڕووسیش نووسیبووی ئینگلیزەکان هانی شێخ عبیدالله‌یان دابوو لە

شۆڕش و ڕاپەڕینەکانیدا. لەولاشەوە ئەرمەنییەکان ئەیاننووسی ڕاپەڕینەکانی کورد بە هاندانی تورکە و دەستی تورکی تیادایە.

ئیگلتن لە کتێبەکەیدا (جمهوریەتی مهاباد) دەربارەی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله لە لاپەڕە (١٩)دا وتوێەتی:[٢٢] "کوچران JOSEPH P. COCHRAN کە مسیونێرێکی بەناوبانگ و دوکتۆرێکی ناسراو بوو، لە خەستەخانەکەیەوە کە لە ورمێدا بوو چووە چیاکان بۆ زیارەتی گوندە دوورەکانی ئاسووری کە هەندێک لەو گوندانە لەژێر دەسەلاتی شێخ عبیدالله‌دا بوو لە ناوچەی شەمزینانی تورکیادا و، لە کاتی ئەو زیارەتەیدا دۆستایەتییەکی زۆر گەرمی لەگەڵ زەعیمێکی کورد، ئەو زەعیمەی کە زۆرجار مایەی کوشتن و هەڕەشەکردن بوو لە کریستیانەکان کە لەگەڵ ئەوەشدا ئەو زەعیمە مایەی ڕێزلێگرتن و بەرزێتی بوو لە لایەن میسونێرەکانەوە و ئەڵێن کە گوایا شێخ عبیدالله‌شی لە نەخۆشی سی چاک کردبووەوە، و کوچران بە گوێی خۆی گوێی لەو شێخە بووە کە وتوێەتی: کورد زۆر بەپەرۆشە بۆ ئەوەی یارمەتیی لە ئەمریکا و بریتانیاوە دەسگیر ببێت بۆ ئەوەی خۆیان لە کەڵەمەی عوسمانی و فارسی ڕزگار بکەن.

لەڕاستیدا لەو ڕووەوە شێخ عبیدالله لە ساڵی ١٨٧٨دا نامەیەکی ناردبوو بۆ کۆنسولی ئەمریکایی و بۆی ڕوونکردبووەوە کە کورد میللەتێکە خاوەنی تایبەتییەکی خۆیەتی و هەمیشە دژی ئەو کار و ڕەفتارە دڕندانەیە کە هەردوو حکومەتی تورک و فارس بەرامبەر بە کورد ئەیکەن.

لە هاوینی ساڵی ١٨٨٠دا حکومەتی فارس تاوانێکی گەورەی کرد بەرامبەر بە کورد لەبەر ئەوە شێخ عبیدالله بڕیاریدا تۆڵەی ئەو تاوانەی بسێنێتەوە و بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ هەمزەئاغای سەرۆکی مەنگوڕدا ڕێککەوت و هەندێک سوارەی کەم چەکی کوردستانی تورکیاشی ئامادەکرد و لە ناوچە شاخاوییەکانی تورکیاوە چووە ناو خاکی ئێرانەوە لە بەرزاییەکانی خاراووی ورمیە و ڕۆژئاواییدا کە لەئەنجامدا ژمارەی شەڕکەرەکان گەیشتە بیست هەزار چەکدار و شێخ عبدالقادری کوڕی کرد بە سەرکردەی بەشێک لەو هێزە و شاری سابلاغی بەبێ بەرگری داگیرکرد و لەوێوە ڕووی کردە (میاندواو) و کوشتارێکی زۆری لە تورکە ئازربایجانەکانی ئەو ناوچانە کرد و بە هێزەکەیەوە لەوێوە ڕووی کردە (مەراغە) و لەوێش هێزێکی سوارەی ئێرانی شکاند و ڕاوی نان و ئەو شکاندنە مەترسیی خستە دڵی دانیشتوانی تەورێزەوە و

لەدواییدا کوردەکان کشانەوە بۆ بەرزاییەکانی خۆرئاوای نزیکی (ورمیە) و خۆیان ئامادەکرد بۆ هێرشبردن.

کاربەدەستانی ئێران ئاگداری ئەوە بوون کە هێزی یارمەتیدەری ئێران بەڕێگاوە بوو کە بگاتە ئەو ناوچەیە بۆ یارمەتیدانی لەشکری ئێران، بۆیە بۆ دەسکەوتی وەخت تکایان لە دوکتۆر (کوچران) کرد کە بچێتە سەر شاخی (سەنیر) بۆ ئەوەی گفتوگۆ لەگەڵ شێخ عبیداللەدا بکا بۆ دەستنیشانکردنی مەرجی خۆبەدەستەوەدانی ئەو کاربەدەستانەی ئێران (کە دیارە لەلایەن هێزی شێخەوە ئابڵووقە درابوون.)

کوچران بۆیە ئەو کارەی کە ئێرانییەکان ڕایان سپاردبوو بەجێی هێنا، چونکە ئەیویست ئەو کریستیانانەی لەو ناوچانەدا بوون ڕزگاریان بکا لەو کوشت و بڕ و تاڵانییەی کە دوور نەبوو تووشیان ببێت لەو شەڕەی کە لەنێوانی کورد و فارسدا بە دەستەوە بوو ڕوو بدات.

بەو جۆرە ئەو تەقەلایەی ئێران بۆ بەکارهێنانی کوچران فێڵێکی ناشکرا بوو وە بۆ ئەوە بوو شەڕی کوردەکان لەگەڵ ئێراندا دوابخەن هەتا ئەو هێزی یارمەتیدەرەی کە بەڕێگاوە بوو ئەیانگاتێ.

بەو جۆرە شێخ عبیداللە هەل و دەرفەتێکی باشی لە کیس خۆی دا و بە کەیشتنی هێزە تازەکەی ئێران ئیتر خۆی پێ نەگیرا و ناچاربوو بکشێتە دواوە بۆ ناوچە شاخاوییەکانی سەرسنوور و بۆ ناو هاوکارەکانی ئەو ناوە.

شێخ لە ساڵی ١٨٨١دا ناچاربوو مل بۆ سوڵتانی عوسمانی کەچ بکا لەکاتێکدا لەو ڕۆژانەدا عوسمانییەکان لەگەڵ حکومەتی شای ئێراندا لەسەر هەندێ ناکۆکی کۆن کە هەیان بوو ڕێککەوتبوون و شێخ لەئەستەمبوڵەوە ئاوارەکرا بۆ مەکە و لە ساڵی ١٨٨٣دا کۆچی دوایی کرد. (بەڵام میر بصری لە لاپەڕە (٢٧٢)ی کتێبەکەیدا اعلام الکرد[٥٣] ئەڵێ شێخ لە ساڵی ١٨٨٢دا کۆچی دوایی کردبوو.

ئیگڵتن لە کتێبەکەیدا ئەڵێ:[٢٢] "شێخ محمد صادق (کە لەڕاستیدا وەکو لە سەجەرەکەشدا ناوی هاتووە محمد صدیق بووە نەک محمد صادق)ی کوڕی شێخ عبیداللە تاوانی ئەو کارەساتەی بەسەر باوکیدا هاتبوو خستبە ئەستۆی (کوچران) و لە تۆڵەی ئەوەدا بڕیاریدا تۆڵە لە هەموو میسۆنێرەکانی ئەمریکا بکاتەوە لەو ناوچانەدا، بەڵام سەیر ئەوە بوو زۆری پێ نەچوو ژنەکەی شێخ محمد صادق (صدیق) نەخۆش کەوت و ناردی بۆ خەستەخانەی میسۆنێرەکان لە ورمیە و لەوێ

چاودێرییەکی باشی ژنەکەی کرا و بەپێچەوانەی بڕیاری پێشووی شێخ محمد صدیق لە پاداشتی ئەودا دیارییەکی زۆر بەنرخی نارد بۆ کوچران کە بریتی بوو لە بارێکی ئێستر لە باشترین هەنگوین لەگەڵ باشترین تووتن.

بەڵام دوو کەسی تر لە دۆست و هاوڕێکانی شێخ عبیدالله کە جەلیل ئاغا و همزئاغای مەنگوڕ بوون، وەکو شێخ محمد صدیق ڕەفتاریان لەگەڵ نەکرا و ئەوە بوو جەلیل ئاغا کە کوشتاری (میاندواو)ی درابووە پاڵ خرایە ناو لوولەی تۆپێکەوە و پارچە پارچە بوو و هەمزئاغای مەنگوڕیش بە فێڵ لە ڕێگای سابلاغ بۆسەیان بۆ نایەوە و کوژرا.

هەرچەند ئاوارەکردنی شێخ عبیدالله بۆ مەکە و کوچکردنی دوایی لەوێ بۆشاییەکی تەواوی بەجێهێشت، بەڵام لە ماوەی بیست ساڵێکدا دوای ئەوە ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردە و ناسیاوانی کورد پێوەندییان بە ڕووسەکانەوە کرد و ڕووس توانی ئەوانە بەلای خۆیدا ڕابکێشێت و ئەوە بوو ڕووسەکان جعفرئاغای سەرۆکی شوکاک و عبدالرزاق بەدرخان و سید طەی شمزینییان دەعوەت کرد و چوونە لای قەیسەری ڕووس کە نیکۆلای دووهەم بوو و بە دیارییەکی زۆرەوە گەڕانەوە کە ئەو چوونەیان بوو بە هۆی ئەوەی هیوا و ئاواتێکی تازەیان بکا بەبەردا و زۆر دڵیان بە پەیداکردنی ئەو پێوەندییە خۆش بوو."

لەڕاستیدا ئیگلتن هەر چۆنێک بووبێ، هەتا ڕادەیەک دەمارگیرێتی ئاینی کاری تێکردبوو و ڕاستییەکی مێژوویی شاردۆتەوە لە باسەکەیدا بەوەی کە زۆر بە شان و باهووی دوکتۆر (کوچران)دا هەڵیداوە و لە لاپەڕە (٢٠)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "ئەو دوکتۆرە باشە ژمارەیەکی زۆری لەو کریستیانانە ڕزگارکرد لەوەی لەلایەن عەشیرەتە کوردەکانەوە تووشی ڕاوڕووت و تاڵانی بێن و بکوژرێن کە لەڕاستیدا هەندێ لە سەرچاوەکان لەسەر ئەوەن کە ئەو دوکتۆرە ڕۆڵێکی زۆر گلاوی هەبوو لە نانەوەی ئاژاوە و سازکردنی پیلان دژی شێخ عبیدالله بە هاوکاریی ڕژێمی ئێران کە لەوەدا سوود و مەبەستی ئێرانییەکان لەگەڵ سوود و مەبەست و سیاسەتی دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکاندا یەکی گرتبووەوە، کە دوکتۆر جەمال نەبەز لە لاپەڕە (٩٠)ی کتێبەکەیدا باسی ئەو هەڵوێستەی (کوچران)ی کردووە.

دوکتۆر جەمال نەبەز لە کتێبەکەیدا (کوردستان و شۆڕشەکەی) لە لاپەڕە (٨٨)دا دەربارەی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله ئەڵێ:(٥) "کاتێک شێخ عبیدالڵەی نەهری

ڕووبەڕووی خـــوێنڕێژی و درندەیەتی ڕژێمی فـــارس ڕاست بووەوە و شـــۆڕشی بەرپاکرد، هەڵوێستـێکی شـەرەفـمـەندانەی هەبوو بەرامبـەر بە (دیانەکـان)... (بەپێچەوانەی ئەوەی ئیگڵتن وتویەتی کە شێخ عبیدالله زۆرجـار مایەی کوشتن و هەڕەشەکردن بووە لە کریستیانەکان، دیان).

شێخ عبیدالله لە نامەیەکیدا لە ساڵی ١٨٧٨دا کە بۆ کۆنسوڵی ئینگلیزی ناردبوو لەو وڕمـیـە، لەو نامـەیـەدا مـەبەست و خـواسـتی شـۆڕشـەکـەی ڕوونکردۆتەوە کـە وتویەتی: "کـورد نەتەوەیەکی قـارەمـان و ئازادیخوازە، تایبـەتمەندییـەکی پر بایەخ و داب و نەریتـێکی سـەربەخـۆیان هـەیە، لەگـەڵ ئەوەشدا دوژمنەکانی هـەوڵ ئەدەن بە خوێنڕێژی و درەندەیەتی ناویان بزڕێنن. سـەرکردەکانی کوردی تورکیـا و ڕوسیـا و ئێران یەک هیوا و یەک مەبەستیان هەیە، بۆیە پێویست دەکا چارەسەرێکی لەبار بۆ کێشەکەیان بدۆزرێتەوە دەنا خۆیان چارەسـەرێکی گونجـاو دەکەن. ئیتر لەوە زیاتر ناتوانن بە سیاسەتی قڕکردن و زۆردارێتی دوژمنەکانیان دان بەخۆدا بگرن. ئێمەی کـورد هـەرگـیز ئەو ئـاواتە پیـرۆزە بەلاوە نانێین، هـەرچییـەکـمـان هـەیە بە مـاڵ و بە ژیانەوە هەتا دواتنۆکی خوێنمان لە پێناوی شۆڕش و چۆکپێدانی تورکیا و ئێران و دەسگیـربوونی ئازادیمان خـەرجی ئەکـەین (دوکـتـۆر نەبەز لە پەراوێزی لاپەڕەی باسەکەیدا ئەڵێ سەرچاوەکەی بۆ ئەو نامـەیە بریتیە لە کتێبەکەی دوکتۆر ئارشاک سافرستیان).

شێخ عبیدالله ئامادەیی خۆی پێشاندابوو بۆ هاوکاریکردنی لەگـەڵ ئینگلیز و ئەمـریکادا دژی ڕژێمی ئێران و تورکیـا، بەڵام ئینگلیز و ئەمـریکا هـەسـتیـان بەوە کردبوو کە شێخ عبیدالله‌ی نەهری ئەو کەسە نییە و ئامادە نییە ببێتە داردەست و بەکرێگیراویان بۆ ئەوەی بۆ ئامانجەکانی خۆیان بەکاری بێنن، بۆیە ئیمپریالیزمی ڕوس و ئینگلیزی دژی شـێخ کنەیان دەکـرد و تورکیـان بەوە قـایل کرد کـە لەگـەڵ ئێراندا ڕێک بکەوێ و پێکەوە دژی شـێـخی نەهری کـار بکەن و دوکـتـۆر جـوزیف کـوچران کە ڕێبـەرێکی عیـسـایی ئەمـریکایی بوو ڕایانسـپـارد بە هاوکاری لەگـەڵ ڕژێمی ئێراندا پیلان دژی شێخی نەهەری ساز بکەن و شێخ عبیدالله ناچار بوو بە لەشکرێکی هەزار کەسیەوە هەرەس بە پیلانەکەی کوچران بهێنێت، لەگـەڵ ئەوەشدا شێخ عبیدالله تۆڵەی ئەو تاوانەی لە کریستیانەکان نەسـەندەوە کە ئەم هەڵوێستەی بە نایابترین هەڵوێستی مێژوویی ناوبراوە.

نووسەری کتێبی کوردوعەجم لە لاپەڕەی (١٥٤)ی کتێبەکەیدا دەربارەی شێخ عبیدالله نەڵێ:[١٩] "شێخ عبیدالله لە دوای باوکی بوو بە مورشیدی تەریقەتی نەقشبەندی. باسی پیرۆزی و کارزانیی شێخ لە هەموو جێگەیەک دەنگی دابووەوە، هەموو ڕۆژێک لە دیوەخانەکەیدا میواندارییی ٥٠-١٠٠ کەسی نەکرد و لەناو کورددا بە ئەمیرێکی بچووک لە قەڵەم نەدرا.

لە شەڕی ڕوس و عوسمانیدا (ساڵی ١٨٧٧) کە سوڵتان عبدالحمید جاڕی غەزای دا بۆ بەشداریکردنی موسوڵمانەکان، شێخ عبیدالله لەگەڵ چەند سەد کەسێک لە موریدەکانی خۆی بە دەنگ نەم بانگەوازەوە چوو بۆ قۆڵی (بایزید) کە لەلایەن سوپای ڕووسەوە داگیرکرابوو، شەڕ بە تێکشکانی عوسمانی کۆتایی هات و شێخ لەو بەشداربوونەیدا چاکتر شارەزای دیوی ناوەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، لەوەدا لاوازییەکانی عوسمانی و گیروگرفتەکانی شارەزابوو دەسەڵاتی کاریگەری بێگانە و پێوەندییەکانی نێوان دەوڵەتان تێگەیشت و ناسیاویی زۆرتر لەگەڵ پیاوە گەورەکانی کورد و ناوچەکانی پەیداکرد و چاکتر ئاشنای هەلومەرجی باری نالەباری ژیانی خەڵکی کوردستان بوو، هەندێ چەک و تفاقی جەنگی دەستکەوت و شارەزایی جەنگیی وەدەستهێنا.

شوێنی شێخ عبیدالله لەناو کورددا لە ناوچەکەدا نەک هەروەکو شێخێکی تەریقەت، بەڵکو وەکو ڕابەرێکی ناسراوی دینی، سیاسی، سپایی دەرەوشایەوە.

نووسەری ئەو کتێبە لە لاپەڕە (١٥٥)دا بە شێوەیەکی گشتی باسی ستراتیجی شێخی کردووە بۆ پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان کە لەوەدا:

١- هەوڵی دا هەموو کورد، بێ گوێدانە جیاوازیی خێزان، بنەماڵە، خێڵ، ناوچە، لەهجەی زمان لەسەر بنچینەی پێوەندیی نەتەوەیی کۆ بکاتەوە و لە دەوڵەتی بەناو ئیسلامیان دابڕێ (عوسمانی).

٢- دوژمنەکانی کورد: ئیمپراتۆریەتی قاجاری و عوسمانی لە کوردستان دەر بکات.

٣- هەردوو بەشی کوردستانی ئێرانی و عوسمانی لەژێر دەستی بابی عالی و دەرباری قاجاری دەربهێنێت و یەکی بخات.

٤- ناسایشی سەروماڵیی خەڵک، بازرگانی، خوێندەواری، پیشەسازی، شارستانێتی لە کوردستاندا دابین بکات.

٥- هاوکاریی دۆستانه لەگەڵ گەلانی مەسیحی: ئەرمەنی و ئاسووری، هاوئیشتمانی کورد لەسەر بنچینەی لێبووردنی دینی و ڕێزگرتنی یەکتری دابمەزرێنێ.

٦- هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلانی موسوڵمانی ئێران و عەرەب (ویلایەتەکانی موصل، بەغداد، حجاز، میصر) دروست بکات.

٧- دانپیانانی سیاسی و قانوونی دەوڵەتانی گەورەی ئەورووپا بە دەست بهێنێ.

بۆ جێبەجێکردنی ئەم ئامانجە گەورانەش، ئوسلوبەکانی کاری سیاسی، دیپلۆماسی، سپایی بەکاربهێنێت.

نووسەری ئەو کتێبە لە لاپەڕە (١٦٢)یدا باسی ئەو نامەیەی کردووە کە شێخ ناردبووی بۆ (عباس مرزای باوک برای ناصرالدین شاه) کە هەردووکیان لەگەڵ یەکتردا ناڕێک بوون و ناصرالدین شاه کە بووبوو بە شاه، ترسی ئەوەی هەبوو عباسی برای پیلانی بەرامبەر بکا و بێتە جێگەی. شێخ عبیدالله لەو نامەیەیدا کە بۆ عباس مرزای ناردبوو داوای لێ کردبوو کە هاوکاریی لەگەڵدا بکا بۆ شەڕکردنی دژی ناصر شاه. ئەو نامەیەی بە دوو نوێنەری خۆیدا ناردبوو بۆ عباس مرزا. عباس مرزا لەجیاتی ئەوەی بە دەنگ شێخەوە بچێت هەردوو نوێنەرەکەی شێخ ئەگرێ و لەگەڵ نامەکەی شێخدا ئەیانێرێت بۆ ناصرالدین شاه و ئەویش لە پاداشتی ئەو دڵسۆزییەیدا حوکمڕانی (قەزوین) ئەبەخشێت بە عباس مرزا.

نووسەر لە لاپەڕەکانی (١٦٣-١٩٤)دا بە دوورودرێژی باسی پێوەندیی شێخی کردووە لەگەڵ کریستیانەکان و لەگەڵ گەورەپیاوانی عەرەبدا بۆ هاوکاریکردن تا ئەگاتە باسی ڕووبەڕووبوونەوەی چەکدارانە بەرامبەر بە هێزەکانی ئێران و لە لاپەڕە (١٦٩)دا باسی ئەوەی ئەکا کە بۆچی شۆڕش و ڕاپەڕینەکەی لە کوردستانی ئێراندا دەستی پێ کردبوو نەک لە کوردستانی تورکیا کە لەو ڕووەوە وتوویەتی:

١- ئێران لە تورکیا لاوازتر بووە.

٢- هێزەکانی ئێران لەو کاتەدا (بەپێی ئاگاداریی شێخ) بە شەڕی خێڵە تورکمانەکانەوە خەریک بووە.

٣- بەشێکی هێزەکانی حکومەتی ئێران کوردن، بە هیوای ئەوە بوو ئەو کوردانە ڕیزەکانی دوژمن بەجێ بێڵن.

٥- هەروەها زوڵم و زۆری عەجەم، باج و سەرانەی زۆر، جەریمەکردن (غرامە) و

سزادانی ناڕەوا، ئابڕووبردن و سووکایەتی پێکردن، کوشتن و لێدان و ڕاونان لە کوردستانی ئێراندا گەیشتبووە ڕادەی تەقینەوە.

نووسەر لە لاپەڕەکانی دوای ئەوە دێتە سەر باسی ڕووبەڕووبونەوەی هێزەکانی شێخ لەگەڵ هێزەکانی ئێران بە سەرکردایەتی اقبال الدولە و هەتا تێکشکانی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله کە هەروەکو سەرچاوەکانی تریش لێی دواون و بەر لەمە پێشکەشی خوێنەرانمان کرد.

هەروەها لە لاپەڕە (۱۷۸)دا باسی ئامانجەکانی شێخی کردووە لە بزووتنەوەی دیپلۆماسی و پێوەندیکردن لەگەڵ دەوڵەتاندا کە ئەوەی لە چەند خاڵێکدا دەستنیشان کردووە:

۱- خۆشناوکردنی کورد و سەلماندنی ڕەوای جیابوونەوەی لە ئێران و تورکیا و بەدەستهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی.

۲- ڕیسواکردنی زوڵم و زۆری ڕژێم و عەجەم لە کوردستاندا و خستنی ئەو خراپانەی کە ڕوویان ئەدا بەسەر ئەستۆی دەسەڵاتدارانی ئەواندا.

۳- دەرخستنی گرنگیتی کوردستانی سەربەخۆ بۆ دەوڵەتانی ئەوروپایی لە ڕووی جێگیرکردنی ئاسایش ناوخۆ و دابینکردنی ئازادی و سەلامەتی بازرگانی و ڕەفتاری باش لەگەڵ گەلانی مەسیحی و گرنگیتی ستراتیجیەتی شاخەکانی کوردستان لە کاتی جەنگدا.

ئامانجی سەرەکی لەمانەش هەمووی بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی مەعنەویی دەوڵەتانی ئەوروپایی بوو بۆ خەباتی نەتەوەی کورد و دانپێنانی یاساییان بە دەوڵەتی کوردستانی یەکگرتوو سەربەخۆ و جیا لە دەسەڵاتی قاجاری و بابی عالی تورکی.

لە لاپەڕەکانی (۱۸۰)دا باسی تەقەلایەکی سەرنەگرتووری شێخ عبیدالله ئەکا لە دیپلۆماسیەتی شێخ عبیدالله‌دا بەرەو ڕووسیا کە شێخ لە خەباتیدا دژی عوسمانی پشتی بە پاراستن و لێپرسینەوەی ڕووس ئەستوور بووە کە بیانووی شێخ لەمەدا ئەوە بووە ڕووسیا دراوسێی کوردە لەبەر ئەوەی کورد ئەتوانێت کار بکاتە سەر چارەنووسی شەڕەکە، چونکە هەموو ڕێگاوبانە شاخاوییە گرنگەکانی (وان) و (دیاربەکر) بە دەست کوردەوەیە (کە وەکو لە پەراوێزی لاپەڕەکانیدا باسی کردووە سەرچاوەکانی بۆ ئەوە نووسینەکانی جەلیلی جەلیل و خالفینە.

لەدوای ئەوەی باسی ئەوە ئەکا کە دیپلۆماسیەتی شێخ لەگەڵ ڕووسەکاندا کەڵکی

نەبوو ئەوجا دێتە سەر بزووتنەوەی دیپلۆماسیی لەگەڵ بریتانیادا کە لەڕاستیدا لەوەشدا هیچ سوودێکی نەدی و لە لاپەڕە (١٨٥)دا باسی هەندێ لە نامەی دیپلوماسییەکانی بریتانیا کردووە کە هیچیان لەگەڵ ئاوات و مەبەستی کورددا نەبوون کە وەکو باسی کردووە بۆچوونی ئەو دیپلۆماسیانە لەم چەند خاڵەی خوارەوەدا خۆیان نواندووە:

١- خواستە نەتەوەییەکانی کورد پشتگیری نەکرێ.

٢- دواوا لە کورد بکرێ گوێڕایەڵی حکومەتە مەرکەزییەکان بێ.

٣- گەلە مەسیحییەکان لە بەشداریکردنی بزووتنەوەکەی شێخ عبیدالله دوور بخرێتەوە.

٤- ناوبانگی بزووتنەوەکەی شێخ بشێونرێ و تاوانی هاندانی ڕووسیا و ئاگاداری و پشتیوانی سوڵتانی عوسمانی بدرێتە پاڵی بۆ ئەوەی گوایا ئێران لاواز بکرێ و ڕووس ئەو هەلە بقۆزێتەوە.

٥- دەنگ و باسە نەهێنییەکانی جووڵانەوەکە بەرێت بۆ کاربەدەستانی ئێران و عوسمانی (لەلایەن ئینگلیزەوە) بۆ ئەوەی هەردوولا لە پلانی دامرکاندنەوەیدا کەڵکی لێ وەربگرن.

نووسەر لە لاپەڕە (١٨٦)دا ئەڵێ: "بەو جۆرە کەلەکۆمەکێی چوارقۆڵی بوو بە هۆی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکەی شێخ عبیدالله (کە لەو چوارقۆڵییەدا مەبەست ئێران و عوسمانی و ڕووس و ئینگلیز بووە).

لە کۆتایی ئەو باسەیدا نووسەر باسی ئەنجامەکانی ئەو تێکشکانەی کردووە بەم جۆرەی خوارەوە:

١- لە کوردستانی ئێراندا هێزی حکومەت بە نیزامی و میلیشیایەوە بەربوونە وێژەی خەڵک و سزادانی بەکۆمەڵ، بۆ سەرکوتکردن و چاوترساندن بۆ ئەوەی جارێکی تر بیر لە ڕاپەڕینی تر نەکەنەوە کە بە قسەی سەرچاوەیەکی شارەزا وەکو (مسعود مرزا ظل السلطانی)ی کوڕی ناصرالدین شاە لەو چەند هەفتەیەدا سەدهەزار کەس کوژاران و سەد هەزار دەربەدەرکران و دوو هەزار گوندی بچووک و گەورە وێران کران کە ئەمە زیانێکی زۆر قورس بوو لە کورد کەوت کە تا نزیکی (٣٠) ساڵ وزەی جووڵانی لە بزووتنەوەی نەتەوەی کوردی ئێراندا نەهێشت.

٢- لە کوردستانی عوسمانیدا، سوڵتان عبدالحمید بە پێچەوانەی ئێران هەوڵیدا

کورد به لای خۆیدا ڕابکێشت بۆ سەرکوتکردنی ئەرمەنییەکان و بەکارهێنانی ئەو کوردانە لە شەڕدا دژی ڕووس و ئێران و دەستی کرد بە نزیککردنەوەی ئاغا و شێخ و مەلاکانی کورد لە خۆی بۆ پێکهێنانی سوارەی حمیدیە (کە بە ئێستر سوار ناسرابوون).

٣- بزووتنەوەی نەتەوەیی ١٨٨٠ ئەگەرچی تێکشکا، بەڵام سەرنجی دەوڵەتە ئەوروپاییە گەورەکانی ڕاکێشا و گرنگیی جیوپۆلیتکی کوردستانیان بۆ دەرکەوت و هەوڵیاندا لە جاران زۆرتر دەسەڵاتی خۆیان لە کوردستاندا بەهێز بکەن و گەڕیدە و ئەفسەر و ئارکیۆلۆجی و جاسووسیان نارد بۆ سەردان لە کوردستان بۆ لێکۆڵینەوە لە زمان و فەرهەنگ و دەزگا زانستییەکانی ڕووس و ئینگلیز و ئەڵمان پەرەیانسەند و زۆربوون کە ئەوە بەڵگەی پایەخدانی ئەو دەوڵەتانە بووە بە کوردستان.

مامۆستا جەلال تاڵەبانی لە لاپەڕە (١٩٥)ی کتێبەکەیدا[١٠] دەربارەی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله، کتێبەکەی ئارشاک سافرستیانی کردووە بە سەرچاوە کە ئیشارەتی بۆ ئەو نامەیەی شێخ عبیدالله کردووە کە ناردبووی بۆ کۆنسولی بریتانیا لە ورمێ، کە ئەو نامەیەش هەر ئەوەیە کە دوکتۆر جەمال نەبەز ئیشارەتی بۆ کردووە، بۆیە پێویستی بەوە نەکرد نامەکەی کۆنسولی بریتانیا دووبارە بکەینەوە.

نووسەر لە لاپەڕە (٨٨)ی کتێبەکەیدا باسی دروستبوونی (کۆمەڵی عەشایری کورد)ی کردووە کە لە گوندی (نەهری) لە تەممووزی ساڵی ١٨٨٠دا دروستکرابوو، بەر لەوەی ئەو کۆمەڵە دروست ببێت، شێخ عبیدالله پێوەندی کردبوو بە گەلێک لە سەرکردەکانی کورد و دراوسێیەتییەکی دۆستانەی هەبو ولەگەڵ ئەرمەنی و ئاسووریەکان و کریستیانەکانی تردا بێجگە لە پێوەندیکردن بە دەوڵەتە بێگانەکانەوە وەکو ئینگلیز و ڕووس بۆ ئەوەی باسی کێشەی کوردیان بۆ بکا و بۆ ئەوەی لە ڕاستیی کێشەی کورد بگەن و ببن بە لایەنگری داخوازییەاکنی کورد، بەڵام کە شەڕ و ڕاپەڕین دەستی پێکرد، هەرچەند لەسەرەتادا چەند سەرکەوتنێک دەستگیر بوو بەڵام سەرکردەی شۆڕش خەڵەتینرا، بەتایبەتی لەدوای دەستێوەردانی ڕووسی قەیسەری و بریتانیا دژی شۆڕشی کورد بەتایبەتی لەدوای ئەوەی هەردوو حکومەتی ئێران و تورکیا لەگەڵ یەکدا لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە بەجووت شۆڕشەکەی کورد لەناوببەن و لەئەنجامدا شێخ ناچارکرا بۆ گفتوگۆکردن بچێتە ئەستەمبول و لەجیاتی وتوێژکردن لەگەڵیدا خرایە بەندیخانەوە و لەدوای گرتنی

سەرکردەی شۆڕش ئیتر ئەو شۆڕشە خۆی نەگرتەوە و نەیتوانی بەرگەی دوژمن بگرێ، چونکە لەڕاستیدا ئەو ڕاپەڕین و شۆڕشە ڕاپەڕین و شۆڕشێکی فراوانی جەماوەری نەبوو بەڵکو شێوە و شەقڵی عەشایری زۆرتر پێوە دیاربوو ڕێکخراوێکی جەماوەری شارەزا و کارامەی نەبوو بیبات بەڕێوە هەروەکو هەموو بزووتنەوەیەکی تری عەشایری کە مێژوو دەریخستووە کە بڕناکات بگاتە قۆناغی سەرکەوتنی تەواو بێجگە لەوە کێش و قەوارەی هێزە سەربازییەکەی تورکیا و ئێران بە لایەنگیریی ڕووس و ئینگلیز گەیشتبووە ڕادەیەک کە لەتوانادا نەبوو هێزی عەشایر بتوانێت بەسەریدا زاڵ بێت.

دوکتۆر عەزیز شەمزینی لە کتێبەکەیدا[٦] دەربارەی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله، سەرچاوەکەی بریتییە لە کتێبەکەی (ا. ا. ارالیکیان) کە باسی کوردستانی ئێرانی کردووە و وتوێتی: "کۆنگرەیەکی عەشایری کورد لە ناوچەرگەی کوردەوە پێکهات و شێخ عبیدالله بەکردەوە هەوڵیدا حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ دابمەزرێنێت کە لەئەنجامی کۆبوونەوەی ئەو کۆنگرەیەدا کوردەکان بۆیان دەرکەوت کە پشتبەستن و پێوەندیکردن بە بێگانەوە هیچ داێکیان نادا لەبەر ئەوە لەژێر سەرکردایەتی شێخ عبیدالله‌دا ڕاپەڕین و کوردی زۆر شوێن وەکو شەمزینان و موکریان و سۆران و بادینان و ناوچەی وان و هەندێ شوێنی تر بەشداریان کرد و شۆڕشگێڕەکان توانیان دەست بگرن بەسەر مەهاباد و ورمیە و هەموو ناوچەکانی ڕۆژئاوای ئازربایجاندا و لەو شەڕەی کە لەگەڵ لەشکری ئێراندا کرا هێزی ئێران شکا و کوردەکان بەرەو تەورێز ڕێیشتن بۆ ئازادکردنی ئەوێش.

ئێران شپرزە بوو کەتەوتە پەلەپرووسکێ و داوای لە بریتانیا و حکومەتی قەیسەری ڕووس کرد فریای بکەون بۆ لێدانی شۆڕشەکەی کورد و لەئەنجامدا دوای هەڕەشە و گوڕەشەی ئەو دوو حکومەتە شێخ ناچاربوو کەوتە گفتوگۆکردن لەگەڵ ئەستەمبوڵدا و تورکەکان ناوارەیان کرد.

هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی شێخ عبیدالله:

لەدوای خوێندنەوەی ئەو سەرچاوانە، دەربارەی هۆی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله و سەرنەکەوتنی هەروەکو ئەوەی بەدرخان پاشا، ئەتوانین چەند سەرنجێک بخەینە بەرچاو:

١- شێخ عبیدالله‌ش هه‌روه‌کو به‌درخان پاشا ته‌قه‌لایه‌کی زۆری دابوو که زۆربه‌ی سه‌رۆک کورده‌کانی کورد کۆ بکاته‌وه و به‌شداریان بکا له شۆڕش و ڕاپه‌ڕینه‌که‌یدا، به‌ڵام له‌ڕاستیدا نه‌خشه و پرۆگرامه‌کانی بۆ سه‌رگرتنی ئه‌و مه‌به‌سته بریتی بوو له نه‌خشه‌یه‌کی سه‌ربێیی و دووباره هه‌روه‌کو ئه‌وه‌ی به‌درخان پاشا بناغه‌که‌ی له‌سه‌ر پێکهاتنی سه‌رۆکعه‌شیره‌ته‌کان دامه‌زراوه که زۆرجار پشت به عه‌شایر نابه‌ستربێت و شۆڕشێک که بناغه‌ی ڕاپه‌ڕینه‌که‌ی عه‌شایر بێت و دوور بێت له جه‌ماوه‌ره‌وه ئه‌گه‌ر له‌سه‌ره‌تاشدا چه‌ند سه‌رکه‌وتنێک و ده‌سکه‌وتێکی هه‌بێت به‌ڵام له‌ئه‌نجامدا ناتوانێت به‌رگه‌ی هێزی سوپای حکومه‌تێکی چه‌کدار و مه‌شقپێکراو بگرێ و ئه‌نجامه‌که‌ی هه‌ر به‌و جۆره‌ی لێدێت که شۆڕشه‌که‌ی به‌درخان پاشا و شێخ عبیدالله به‌سه‌ریدا هات و به‌داخه‌وه ئه‌ویش هه‌روه‌کو شۆڕشه‌که‌ی به‌درخان پاشا نه‌یتوانیبوو ڕێکخراوێکی سیاسی و ده‌زگایه‌کی لێوه‌شاوه و لێهاتوو له چه‌ند که‌سێکی کارامه و شاره‌زا پێک بهێنێت له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا چ له سوپای عوسمانییدا و چ له کوردستانی ئێراندا ئه‌گه‌ر به‌وردی کاره‌که ببرایه به‌ڕێوه ئه‌توانرا له‌ناو ئه‌فسه‌ر و شه‌ڕکه‌ره‌کانی کورددا ده‌زگایه‌کی سوپایی پێکبهێنرێت که بناغه‌که‌ی له‌سه‌ر جه‌ماوه‌ری کوردی چه‌وساوه دروست ببووایه.

٢- شێخ عبیدالله‌ش ته‌قه‌لایه‌کی زۆری دابوو، که پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ ولاتانی بێگانه‌دا بکا به‌تایبه‌تی له‌گه‌ڵ بریتانیا و ڕووسیادا، به‌ڵام ته‌قه‌لاکانی بێ حساب بووه و هه‌ر جاره‌ی له‌گه‌ڵ لایه‌کیاندا ته‌قه‌لای داوه و ئه‌و دوو لایه‌ش هه‌ر یه‌که‌یان نه‌خشه‌ی تایبه‌تی خۆی و مه‌به‌ستی تایبه‌تی خۆی هه‌بوو له ناوچه‌که‌دا که ئه‌و مه‌به‌ستانه هیچیان له‌گه‌ڵ ئاواته‌کانی کورددا یه‌کی نه‌گرتۆته‌وه و ئه‌وانه هه‌میشه ئه‌وه‌یان به باش زانیوه که هه‌ر یه‌که‌یان به شێوه‌یه‌ک حکومه‌تی ئێران و عوسمانی به لای خۆیاندا ڕابکێشن و مه‌به‌ستیان نه‌بووه کورد بۆچی هه‌وڵی داوه و مافی نه‌ته‌وایه‌تی خۆی هه‌بووه یان نا. به‌داخه‌وه نه‌ک هه‌ر ئه‌و سه‌رده‌مانه‌ی به‌درخان پاشا و شێخ عبیدالله به‌ڵکو بگره هه‌تا ئێمڕۆش لێکدانه‌وه‌کانمان بۆ پێوه‌ندیکردنی له‌گه‌ڵ حکومه‌تانی بێگانه‌دا حسابێکی سه‌ربێیی و کورتبینانه و له‌سه‌ر لێکدانه‌وه‌یه‌کی کاتییه و ئه‌و ده‌وڵه‌تانه‌ش هه‌میشه به‌رژه‌وه‌ندییه‌کی خۆیان هه‌بووه له ناوچه‌که‌دا که زۆرجار کورد به‌خۆڕایی خۆی له‌و به‌رژه‌وه‌ندییه‌ی بێگانه‌وه ئالاندووه به‌بێ ئه‌وه‌ی هیچ شتێکی مسۆگه‌ری به ده‌سته‌وه بووبێت له‌و پەیداکردنی دۆستایه‌تیه‌دا و

حکومەتانی بێگانە وەنەبووبێ کەمژە و کێل بووبن بەڵکو شارەزابوون و پسپۆری خۆیان هەبووە و هەموو جۆرە زانیارییەکی گەلاڵەکراو و تۆمارکراویان لەبەردەستدا بووە کە سالەهای سال بوو سیخۆر و میسۆنێرەکانیان دەربارەی کورد بۆیان کۆکردونەتەوە و ئەو زانیاریە تۆمارکراوانە هەمووی کەرەسەی بەسوود بوون بۆ کێشانی نەخشەی ئەو دەوڵەتانە لە پێوەندیکردنیاندا لەگەڵ کورددا و بەڵگەش ئەوەیە کە هەر بۆ خۆیی چێشتیش بووبێت تاقە جارێک ئەو دەوڵەتانە بەڕاستی لەگەڵ کورددا نەجووڵاونەتەوە و هەرچییەکیان کردووە و وتویانە هەمووی ڕووالەت بووە و بۆ دەستبڕین بووە و کوردی خۆشبڕوا و ساویلکەش بە شتی ڕووکەش هەمیشە خەڵەتاوە و لەخشتەبراوە کە بەداخەوە ئێستاش نەتوانراوە هەروەکو میللەتانی تری سەر ڕووی جیهان لەناو کوردی هەموو کوردستاندا ڕێکخراوێکی کارامە لە کوردی لێهاتوو و شارەزای هەموو لایەک پێکبهێنرێت بۆ کێشانی نەخشەی هەر یەکێک لە بەشەکانی کوردستان بە شێوەیەکی تایبەتی و نەخشەیەکی ستراتیژیی دوورودرێژ بۆ دوارۆژی هەموو میللەتی کورد لە هەموو بەشە داگیرکراوەکانیدا.

٣- نابێ شتێکی زۆر گرنگ هەیە چاوی لێ بپۆشرێ، ئەویش ئەوەیە کە کورد لە کوردستاندا، بەتایبەتی لە کوردستانی ئێراندا بارەکەی زۆر ئاڵۆزە. لە لایەکەوە کێشەی نەتەوایەتی هەبووەو هەیە لەگەڵ فارس و عەجەمدا (ئازەری)، لە لایەکی تریشەوە کێشەیەکی ئایینی زۆر کۆن هەیە لەنێوانی کورد و ئازەری و فارسدا کە ئەمەیان لەڕادەبەدەر کاریگەرە و زۆرجار ئەوانە لەگەڵ ئەوەشدا لە دوو نەتەوەی جیاوازن کە فارس و ئازەرییە، بەڵام هەستی مەزهەبییان ئەوەندە بەتینە و ڕابەرەکانیان ئەوەندە تووندوتیژن لەو ڕووەوە کە کار دێتە سەر بەراوردکردنی هەستی نەتەوایەتی و مەزهەبی، بایەخ بەمەی دوایی ئەدەن و نارێکیی نەتەوەیی ئەخەنە لاوە کە ئەو هاوکارییەی کە هەیە لەنێوانی ئازەری و فارسدا بەرامبەر بە کورد بەڵگەیەکی ئاشکرایە بۆ ئەو ڕاستییە.

٤- بوونی ئەو دانیشتوانەی کە موسوڵمان نین لە کوردستاندا و ئەوانەی دراوسێی کورد بوون لە دێرزەمانەوە نەتوانراوە چارەسەرێکی بنبڕی بۆ بدۆزرێتەوە و ڕێگەی ئەوە نەدرێ ئەو جیاوازیی ئایینیە ببێتە هۆی ئەوەی کە زیان بە کورد بگەیەنێت. وڵاتانی سەرمایەدار و ئیمپریالیزمی ئەورووپا و ئەمریکا هەر لە ساتی پەرەسەندنی شۆڕشی پیشەسازییەوە یەکێک لەو چەکانەی کە بەکاریان هێناوە بۆ

سوودی خۆیان بریتی بووە لە ئاوازی قەوانی جیاوازیی ئاین و ئەو دەوڵەتانە بۆ سوودی خۆیان بوون بە باوەڕیارەی ئەو ئاین جیاوازانە و چوونەتە بنکڵێشەیانەوە و هەمیشە هەوڵیانداوە تۆوی ناکۆکی لەنێوانی ئەوان و ئەو میللەتانەی کە لەگەڵیاندا ژیاون، بەتایبەتی کورد، پەرە پێ بدەن و کێشە و ناڕێکی پەیدا بکەن بۆ ئەوەی لە درز و دەلاقەی ئەو ناڕێکی و ناکۆکیەوە بواری ئەوەیان هەبێت کە دەست بکێشنە کاروباری ناوچەکەوە کە بەداخەوە لەگەڵ ئەو هەموو تەقەلا زۆرانەش کە لە لایەن هی وەکو بەدرێخان پاشا و شێخ عبیدالله و گەلێک لە سەرۆک کوردەکانی تر دراون نەتوانراوە هەتا سەر ئەو دۆستایەتیەی کە هەبوو لەگەڵ کورد و ئەرمەنی و ئاسوریدا بپارێزن و هەندێ جار سەرچڵیی و هەڵەشەیی هەردوولا بۆتە هۆی ئەوەی پشێوی و ناڕێکیی خۆڕایی ناڕەوا لەنێوانی هەردوولادا پەیدا ببێت کە لەوەدا ناتوانین بڵێین هەر کورد خەتابار بووە، بەڵکو زۆرجاریش ئەو کریستیانانە لەلایەن مسیونێرە بێگانەکان و پسپۆر و سیخوڕەکانی دەوڵەتانی ئیمپریالیزمەوە لەخشتەبراون و بەناڕەوا کراون بە دوژمنی کورد لەکاتێکدا کە ئەبووایە هێز و توانا و دەسەڵاتی هەموویان بۆ یەک شت تەرخان بکرایە کە بریتی بووە لە ڕووبەڕووبوونەوەی ڕژێمە داگیرکەرەکان کە ئەوانیش بێجگە لە دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکان توانیبوویان ڕوڵێکی زۆر گەورە ببینن بۆ پەرەسەندن بە ناکۆکی و ناڕێکی لەنێوانی کورد موسوڵمانەکان و درواسێ کریستیانەکانیان کەئەم نەگبەتیە لە تێکچوونی نێوانی ئەرمەنی و کورددا و لەنێوانی ئاسوری و کورددا زۆر بەئاشکرا و بەزەقی لە قۆناغەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەمدا دەرکەوتووە کە سەرچاوەکان بە دوورودرێژی باسیان کردووە و نووسەر و ڕەخنەگەری بەویژدان ڕوونداو و بەسەرهاتەکانی تۆمارکردووە و پێویستە لەسەر کورد لە هەموو کاتێک زیاتر ئیمڕۆ بایەخ بەوە بدا و ڕێگە نەدرێ بە هەڵەکانی کۆندا بچێتەوە.

٣- بزووتنەوەی ڕۆشنبیری و نەتەوایەتی و خوێندەواری عبدالرزاق بەدرخان

عبدالرزاق بەدرخان کوڕی نەجیب پاشا بووە کە نەجیب پاشای باوکی کوڕەگەورەی بەدرخان پاشا بووە.

جەلیلی جەلیل، لە کتێبەکەیدا، نهضه الاکراد الثقافیه، کە لەدواییدا باسی

ئەکەین لە لاپەڕە (١٤٣)ی ئەو کتێبەدا، ترجمەی عەرەبی لەڕووسیەوە[٢١] دەربارەی سالّی لەدایکبوونی عبدالرزاق وتوێەتی: لە سالّی (١٨٦٤ز.)دا لە ئەستەمبوڵ لە دایک بووە. بەڵام دوکتۆر کەمال عەلی لەو باسەیدا کە لە گۆڤاری (چوارچرا)ی ژمارە (٢)ی سالّی ١٩٨٦ کە لە سوید دەرچووە وتوێەتی: لە سالّی ١٨٤٦دا لە دایک بووە، کە لام وایە یەکێکیان هەڵەی چاپەمەنی بێت، کە ژمارەی ٤ و ٦ ڕەنگە پاشوپێش کەوتبن.

عبدالرزاق بەدرخان یەکێک بووە لە هەرە ڕۆشنبیر و دوورببینەکانی کوردی سەردەمی خۆی کە بەڕاستی لە هەندێ بۆچوونیدا ئەوەندە زیرەکانە بۆی چووبوو ئەگەر بار و هەڵوێستی دەوڵەتان لەو ڕۆژانەدا یارمەتیی بدایە و ڕێگەی هەبوایە مەبەستەکانی بهێنێتە دی، میللەتی کورد لەناو خۆیدا یەک بووایە و فیودالّی و کەمتەرخەمیی ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردەکانی کورد نەبووایە و هاوکارییان لەگەڵ عبدالرزاق بدرخاندا بکردایە، دوور نەبوو دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپای ئەو ڕۆژانە کە دەمیان ژەندبووە کاروباری ناوچەکەوە حسابێکی تریان بۆ میللەتی کورد و بزووتنەوەکەی و بۆ مافی ڕەوای ئەکرد و بە چاوی میللەتێکی دواکەوتووی یەکنەگرتوو و سەیریان نەدەکرد.

بەڵام بەداخەوە پلەی ڕۆشنبیری و خوێندەواریی ئەوەندە کز و نزم بووە لە کوردستاندا کە بە دانسقە خوێندەواری کورد هەبووە و هەروەکو لە هەندێ شوێنی تریشدا باسکراوە، شۆڕشگێڕێکی ئازا و نەبەردی وەکو سمکۆ نەیتوانیبوو خوێندەوارێکی کوردی لای خۆی بکا بە کاتب و میرزای خۆی و چ ئەو و چ جەفرئاغای برای کە لە سالّی ١٩٠٥دا لە لایەن ئێرانییەکانەوە، لە فارس و ئازەربیەکانیان کردبوو بە کاتبی خۆیان.

ئەو تاکوتەرا خوێندەوار و ڕۆشنبیرانەی کوردیش کە لەو سەردەمانەدا هەبوون ئەوەندە کەم بوون کە نەیانتوانیوە بەو تاکوتەرایە ڕۆڵێکی گرنگ ببینن و بەداخەوە ئەو ڕۆژانە تەنها ڕۆژ ڕۆژی سوارچاکی و دەستڕاستی و نیشانگرتنەوە و شەقە لە ئاوزەنگیدان بووە و تاکوتەرایەکی وەکو مەلا محمدی تورجانی و بنەماڵەی قازی لە سابلاغ و چەند مەلایەکی خوێندەواری تر نەبێت ئەوی تر فڕی بەسەر خوێندەواریيەوە نەبووە، بۆیە گرنگێتی عبدالرزاق بدرخان و تەقەلاکانی لەوەدا بووە کە پەنجەی خستبووە سەر زامە سەختەکانی لەشی کورد و کەوتە هەڵپەی

بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری و بایەخدان بە ڕۆژنامەگەرێتی کە بێگومان حاجی قادری کۆیی شاعیر کە مامۆستای عبدالرزاق بدرخان بووە لەمندآلیدا ڕۆڵێکی زۆر گرنگی هەبوو لە هەڵدانەوەی مەڵاشووی هەست و هۆشیدا و هاندەرێکی کاریگەر بووە بۆ چەسپاندنی هەست و هۆشی نەتەوایەتیی کورد لە مێشک و دڵیدا.

عبدالرزاق بدرخان وەکو یەکێک لە بنەماڵەی بەدرخانییەکان کە هەموویان ڕۆشنبیر و خوێندەوار بوون و هەر یەکەیان بە جۆرێک و لە قۆناغێکدا دەوری تایبەتی خۆی هەبووە لە بزووتنەوەی نەتەوایەتیدا کە بەداخەوە دوای کامەران بەدرخان ئیتر هەواڵی چالاکی هیچ لایەک لەو بنەماڵەیە نابیستینەوە.

عبدالرزاق بدرخان چ بە چاوی خۆی بوویێت کە بەسەرهاتەکانی دیوە و لە کاتی ژیانیدا ڕوویداوە، چ لە دەمی کەسوکارەکانیەوە هەواڵی بەسەرهاتەکانی پێشووی لێ بیستووین، ئەمانە هەمووی لە مێشکیدا کەڵەکەی کردووە و بیری لەوە کردۆتەوە کە بۆچی میللەتەکەی لەناو ئەو هەموو میللەتانەی ناوچەکەیدا وا بەشخوراوو و دابەشکراو و نەخوێندەوار و بێبەشن لە شارستانێتی و لە کاروانی ڕۆشنبیریدا چەند قۆناغێک لەدوای میللەتانەوەن، بۆیە عبدالرزاق بدرخان بە زۆری بیری لە شۆڕشی فیکری و ڕۆشنبیر و شارستانیی کردۆتەوە و ئەو شێرپەنجەیەی کە ماوەیەکی دوورودرێژ بوو لەشی کوردی دانەڕزان و میللەتی کوردی خستبووە ژێر باری گران و چەوساندنەوەی داگیرکەرانەوە بە شەو و ڕۆژ بەدەمیەوە تلاوەتەوە و بڕیاری داوە تەقەلای ئەوە بدا کە چارەسەرێکی بنبڕی بۆ دواکەوتنی کورد بدۆزێتەوە کە لەوەدا چەند شتێکی گرنگی خستۆتە پێش چاوی خۆی کە بەر لە هەموویان بریتی بووە لە کردنەوەی قوتابخانە بۆ خوێندنی منداڵی نەوەی تازە و بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی کوردی کە بتوانێت گەلێک شتی بەنرخی تیادا بڵاو بکرێتەوە بۆ هاووڵاتییەکانی و لەو باسانەوە بتوانن باری خۆیان و وڵاتەکەیان هەڵسەنگێنن و بە هەموواں دەست بکەن بە شۆڕشێکی ڕۆشنبیری و خوێندەواری بۆ هێنانە بەرهەمی دواڕۆژێکی دوور لە تاریکایی نەخوێندەواری و زاڵبوون بەسەر تەقالید و عەنعەناتی کۆنی پڕوپووچدا کە ساڵەهای ساڵ بوو میللەتی کوردیان بردبوو بە ناخی دواکەوتندا و بەڕاستی لەوەدا عبدالرزاق بدرخان لەگەڵ ئەو شیعرەی پیرەمێردا بوو کە لە دوای ساڵەهای ساڵ ئەویش هاواری کردووە و وتویەتی:

خوێندەواریە... ئاخ خوێندەواریە هەر میللەتێک خوێندەوار نەبێ دەردی کاریە

دەربارەی چالاکیی ڕۆشنبیری و بزووتنەوەی نەتەوایەتی و خوێندەواری عبدالرزاق بدرخان و گەلێک سەرچاوە باسیانکردووە.

مارتن ڤان برونسون لەکتێبەکەیدا لە لاپەڕە (٣٨٤)دا ئەڵێ: "عبدالرزاق بدرخان لە ساڵی ١٩١٢دا لە شاری ورمێ ڕۆژنامەیەکی مانگانەی دەرکرد، بەڵام پاش ماوەیەک ڕووسەکان عبدالرزاق بدرخانیان لە ورمێ دوورخستەوە و هەروەکو باسیانکردووە لەدوای عبدالرزاق بدرخان، ئیتر سمکۆ نەرکی دەرکردنی ئەو ڕۆژنامەیەی گرتە ئەستۆی خۆی هەتا ساڵی ١٩١٤ کە ئیتر ئەو ڕۆژنامەیە لە دەرچوون وەستا. (عەلاءالدین سجادی لە لاپەڕە (٥٥٢)ی کتێبەکەیدا، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپخانەی معارفی بغداد، ساڵی ١٩٥٢) باسی دەرچوونی گۆڤارێکی کوردیشی کردووە کە لە ورمێ لە لایەن میسۆنێرەکانەوە لە ساڵی ١٩١٢دا بڵاوکراوەتەوە کە هیچ زانیارییەک لەو ڕووەوە نییە.)

بێجگە لەو ڕۆژنامە مانگانەیەی کە عبدالرزاق بدرخان بۆ سمکۆی بەجێهێشت لە ساڵی ١٩١٢دا کە هەتا ساڵی ١٩١٤ درێژەی پێدابوو، لەدواییدا لە ساڵی ١٩٢١ سمکۆ ڕۆژنامەیەکی تری دەرکردووە کە لەدواییدا لەو باسە تایبەتییەی کە بۆ سمکۆمان تەرخان کردووە لە باسی چالاکیی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەریی سمکۆدا بە دوورودرێژەی لێی ئەدوێین.

لەڕاستیدا دەربارەی دەرچوونی ئەو ڕۆژنامەیەی کە مارتن ڤان برونسون باسیکردووە کە گوایا عبدالرزاق بدرخان دەریکردووە لە ورمێدا و لەدواییدا سمکۆ درێژەی پێداوە تا لە ساڵی ١٩١٤دا داخراوە، نەختێک ئاڵۆزی هەیە کە ئەو ئاڵۆزییە لەوەدا دەرئەکەوێ کە سمکۆ چالاکیی خۆی لەگەڵ عبدالرزاق بدرخاندا لە شاری (خۆی)دا کردوە نەک لە ورمێ کە هەروەکو لە سەرچاوەکانی دواییدا باسیان ئەکەین ئەو ڕاستیە دەرئەکەوێ، لەبەر ئەوەی لام وایە ئەگەر ئەو ڕۆژنامەیە دەرنەچووبێت لە شاری (خۆی)دا بووە نەک لە ورمێ، ئەوەی ورمێ ئەوە بوو کە لەدواییدا سمکۆ لە ساڵی ١٩٢١دا دەریکردووە کە لە شوێنی خۆیدا باسی ئەکەین.

دەربارەی چالاکیی عبدالرزاق بدرخان ئەو کتێبەی بە ڕووسی تاقمێک لە ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووس لە ساڵی ١٩٨٧دا چاپیان کردووە وتوویانە:(١٧) "لە ساڵی ١٩١٣دا عبدالرزاق بدرخان لە شاری (خۆی) کۆمەڵێکی ڕۆشنبیری پێکهێنا کە وەکو ئەو سەرچاوە ئەڵێ ناوی کیهاندن بووە، بەڵام لەڕاستیدا ناوی (جهاندانی) بووە. ئەو

کۆمەڵە پرۆژە و نەخشەیەکی ئامادەکرد بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی کوردی لەگەڵ کڕینی چاپخانەیەک و کردنەوەی قوتابخانەیەکی کوردی و عبدالرزاق بدرخان داوای لە قۆنسوڵی ڕووس کرد لە (خۆی) کە چاودێری و سەرپەرشتیی ئەو کۆمەڵە بکا و عبدالرزاق بدرخان پرۆگرامێکی تەواوی ئامادەکرد بۆ پەرەپێدان و بەهێزکردنی پێوەندیی ڕۆشنبیریی کوردی-ڕووسی بە هاوکاریکردنی ئەکادیمی (ن. یا. مار) و (ئی. ا. ئوربیللی) لەگەڵ پرۆژەی ناردنی گەنجی کورد بۆ خوێندن لە ڕووسیادا بەڵام هەموو تەقەلاکان هاتە سەر ئەوەی کە قوتابخانەیەک لە شاری (خۆی)دا بکرێتەوە لە مانگی تشرینی دووهەمی ساڵی ١٩١٣دا کە دەسبەجێ لە لایەن کاربەدەستانی حکومەتی ئێرانەوە دەست کرا بە بەربەرەکانێکردنی ئەو قوتابخانەیە و ڕووبەڕووبوونەوەی سەرگرتنی تەقەلاکانی تر کە ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی کە ڕێگا لەوە بگیرێ کە ئەو قوتابخانەیە دەنگێکی تەواو باش و کاریگەر لەناو جەماوەری کورددا بڵاو بکاتەوە. هۆی ئەمەش ئەوە بوو ئەوانەی لەو تەقەلادانەدا بەشداریان کردبوو، زۆربەیان دەربەگ و پیاوی ئاینیی وشک بوون، بۆیە بۆچوونەکانیان و ڕێکدانەوەی چینایەتی و سیاسییان لەگەڵ مەبەستەکانی ئەو ئامانجانەدا یەکی نەدەگرتەوە بۆیە، ئەو تەقەلایانە نەیانتوانی سەرکەوتنێکی ئەوتۆر بە دەست بهێنن.

ئەو ڕۆژهەڵاتناسانە لە باسەکەیاندا دەربارەی کوردەکانی ئەو ڕۆژانە وتویانە: "ناوچەی (وان) و ئەرزروم بوون بە مەڵبەندی بزووتنەوەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵدا و عبدالرزاق بدرخان و سید طەی شەمزینی لە بەهاری ١٩١٣دا دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی پروپاگەندە دژی عوسمانی و بنەماڵەی بەدرخان داوای سەربەخۆیی کوردستانیان ئەکرد لەژێر سایەی ڕووسیادا.

بەڵام ناکۆکیی نێوان کورد لەسەر ئەوەی کە کامیان ببن بە سەرۆکی کورد بوو بە هۆی ئەوەی هەر یەکەی بە جۆرێک و بە لایەکدا بیر بکاتەوە. تاقمی عبدالرزاق بدرخان سەر بە ڕووس بوون و تاقمی (حسن بەگ)ی ئامۆزای عبدالرزاق لایەنگری ئینگلیز بوون، بەڵام شێخ عبدالقادری شەمزینی هەر بە لایەنگرێتی تورک مایەوە (لەڕاستیدا ئەو هەڵوێستەی شێخ عبدالقادری شەمزینی هەر بەو جۆرە مایەوە و لەدوای شەڕی جیهانی لەگەڵ بەدرخانییەکاندا لەسەر ئەوە ناڕێک بوون چونکە شێخ عبدالقادر هێشتا هیوای بە تورک مابوو کە بە میراتگری خەلافەتی ئیسلامی دائەنان و تاقمی بەدرخانییەکان دژی ئەو بۆچوونە بوون کە وەکو لە شوێنی خۆیدا

هەوالنامەی کتێب
KURD ARSHIV

باسمکردووه میجر نوئیل که چووبوو بۆ کوردستان بۆ ئەوه چووبوو که ڕێگه لەوه بگرێ بەدرخانییەکانیش بچنه سەر ئەو بۆچوونەی شێخ عبدالقادر که بەداخەوه لەئەنجامدا ئەو نارێکییەی کورد له تورکیادا بوو به هۆی زیندەبەچاڵکردنی هیوا و ئاواتی کورد و پەیمانی سیڤر پشتگوێ خرا و پەیمانی لۆزان هاته کایەوه.

نووسەرەکان ئەڵێن: "لەو هەڵوێستەدا سید طەی شەمزینی که برازای شێخ عبدالقادر بوو پەنای بیردە بەر ڕووسیا، بەو جۆرە تەقەلاکانی هەموو لایەکیان بێ سوود بوو. لەو ڕۆژانەدا شاری (بتلیس) بووبوو به مەڵبەندی بزووتنەوەی کورد به سەرکردایەتی (مەلا سەلیمی بەتلیسی)، که ئەمه بوو به هۆی بزووتنەوەیەکی گشتی لەلایەن کوردەوه که هەندێ سەرکردەی کورد لەو بزووتنەوەدا بەشداربوون وەکو عبدالرزاق بدرخان و یوسف کامل و سید طه و سمکۆ.

بەڵام تورکەکان زۆر دڕندانه پەلامارى ئەو ڕاپەڕینەیان دا و سەکردەکانی کورد خۆیان کۆکردەوه و داوایان له ڕووس کرد که یارمەتی سپایی و سیاسییان بدات، نووسەرانی ئەو کتێبه له باسەکەیاندا ئەڵێن: "بەڵام بەداخەوه له پێش شەڕی یەکەمدا لەگەڵ ئەو هەموو تەقەلایانەی که درا نەتوانرا بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد له کوردستانی تورکیا و ئێراندا یەک بگرێ و کورد لەو ماوەیەدا یارمەتیی هیچ دەوڵەتێکی دەستگیر نەبوو."

زنار سلوپی (قدری جمیل بەگ) له کتێبەکەیدا له لاپەڕه (١٠١)دا دەربارەی عبدالرزاق بدرخان وتوویەتی:(١١) "له ساڵی ١٩١٤دا عبدالرزاق بدرخان و سمکۆ و شێخی نەهری کوڕی شێخ عبیدالله (مەبەستی سید طه شەمزینی بووه که لەوەدا به هەڵه چووه چونکه سید طه کوڕی شێخ عبیدالله نەبووه، بەڵکو کوڕەزای بووه.)، له ڕووسەکانی قەیسەری نزیک بوونەوه و پەیمانێک بەستڕا که هەموویان بە یارمەتیی ڕووس ڕاپەڕن و داوای مافی ڕەوای کورد بکەن، بەڵام ئەمه مایەوه هەتا شۆڕشی ئۆکتوبەر ڕوویدا ئیتر ئەوانه هەموویان گەڕانەوه بۆ تورکیا. عبدالرزاق بدرخان دەستبەسەر کرا و ئێررایه بەندیخانەی موصل، بەڵام بەر لەوەی محاکەمه بکرێت ئیعدامیان کرد. بەڵام سید طه و سمکۆ که له ڕووسیا گەڕانەوه دوای شۆڕشی ئۆکتوبەر خۆیان نەدا به دەستەوه و گەڕانەوه ناو خاکی کوردستانی ئێران.

دوکتۆر کەمال مەزهەر له دوو کتێبیدا باسی چالاکیی ڕۆشنبیری و سیاسی عبدالرزاق بدرخانی کردووه له کوردستانی ئێراندا.

سەرچاوەی یەکەم (دراسات فی تاریخ ایران الحدیث والمعاصر)[٢٩] لە لاپەرە (٢٤٤)دا وتویەتی: "لەگەڵ ئەوەشدا شۆڕشی مشروتیەی ئێران سەرنەکەوت (مەبەستی مشروتییەی ساڵی ١٩٠٦ بووە کە ئەمەی ئێران بەر لە مەشروتییەی تورکیا بووە کە لە ساڵی ١٩٠٨دا بووە)، بەڵام هەتا سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانی و دوای ئەوەش کوردستانی ئێران ناساییشی بە خۆیەوە نەدیبوو.

لەو ماوەیەدا لە کوردستانی ئێراندا عبدالرزاق بدرخان ڕۆڵێکی زۆر گرنگی بینی دەربارەی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری و بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی لەناو کوردستانی ئێراندا و لە سەرەتای ساڵی ١٩١٣دا کۆمەڵێکی ڕۆشنبیریی دروستکردبوو لە شاری (خۆی) کە یەکەم قوتابخانەی کوردیی تیادا کردەوە و هەوڵی دا یارمەتیی ڕووسەکانی دەستگیر ببێت بۆ خەباتی میللەتی کورد دژی ڕژێمی قاجاری و عوسمانی و لە ئەنجامی فشارياندا عبدالرزاق بدرخان ناچار بووبوو بچێتە (تفلیس) لە (جۆرجیا) و لەوێوە چوو بۆ پاریس."

لە سەرچاوەی دووهەمیدا (کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی جیهانیی یەکەمدا)[٦٤] لە لاپەڕە (٣٧)ی ئەو کتێبەدا باسی چالاکیی عبدالرزاق بدرخانی کردووە لە کوردستانی ئێراندا و وتویەتی: "هەروەکو چۆن مامۆستا (خلیل خیالی) لە تورکیادا کوردێکی ڕۆشنبیری چالاک بووە و بایەخی دابوو بە بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و پەرەسەندنی ڕۆشنبیری لەناو کوردەکانی کوردستانی تورکیادا، بەو جۆرەش عبدالرزاق بدرخان هەمان ڕۆڵی گرنگی هەبووە لەناو کوردەکانی کوردستانی ئێراندا و جێگەی خلیل خیالی گرتبووەوە.

عبدالرزاق بدرخان لە ساڵی ١٩١٣دا کۆمەڵێکی ڕۆشنبیری دامەزراند و بەتەمای ئەوە بوو چاپخانەیەکیش دابنێ و ڕۆژنامەیەک دەر بکا و هەنگاوی هەرە گەورەی ئەو کۆمەڵە بریتی بووە لە کردنەوەی یەکەم فێرگە (قوتابخانە)ی کوردی لە شاری (خۆی) کە بە پارە و باربووی کوردەکانی ئەو ناوچانە ئەبرا بەڕێوە.

دوکتۆر کەمال لە پەراوێزی لاپەڕە (٣٨)دا ئەڵێ: "هەروەکو لازاریف باسیکردووە ئەو فێرگەیە لە ڕۆژی ١٩١٣/١١/٢٤دا کراوەتەوە و بەو بۆنەوە لە شاری (خۆی) ئاهەنگێکی گەورەیان گێڕا. ژمارەی یەکەم دەستەی ئەو فێرگەیە (٢٩) قوتابی بووە کە بە زمانی کوردی دەرسیان خوێندووە و بە ئەلف و بێی ڕووسی دەیاننووسی و شانبەشانی کوردی، زمان و ئەدەبی ڕووسیشیان فێر دەکردن و لەناو قوتابخانەکەدا

نەخۆشخانەیەکی بچووکیشیان هەبوو.

دوکتۆر کەمال عەلی لەو باسەیدا کە لە گۆڤاری (چوارچرا)دا بڵاوی کردۆتەوە دەربارەی چالاکیی عبدالرزاق بدرخان ئەڵێ:(٣٦) "سەرکردە کلاسیکیەکانی کورد هەر لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەمەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستەمیش ویستویانە بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد بە ڕووسەکانەوە گرێ بدەن و بە یارمەتیی ئەوان سەربەخۆیی کورد بە دەست بێنن. یەکێک لەو سەرکردانەی ئەو ڕێبازەی گرتبووە بەر عبدالرزاق بدرخان بووە.

عبدالرزاق بدرخان کوڕەگەورەی نەجیب پاشا بووە کە کوڕی بدرخان پاشا بووە و لە ساڵی ١٨٤٦دا لە دایک بووە (وەکو لەپێشدا باسمانکرد جەلیلی جەلیل ساڵی لەدایکبوونی بە ١٨٦٤ز. داناوە.)

عبدالرزاق بدرخان قوتابیی حاجی قادری کۆیی شاعیری مەزن بووە و ڕۆشنبیرێکی بەرزی کورد بووە و زمانەکانی ڕۆژهەڵاتی و ئەورووپایی زانیوە و لە شۆڕشی فرەنسا و بیروباوەڕی دیموکراتیی بۆرجوازی شارەزاییەکی تەواوی هەبووە و ساتێک کراوە بە سکرتێری باڵیۆزخانەی عوسمانی لە ڕووسیا، لەوێ زمانی ڕووسیش فێر بووە.

عبدالرزاق بدرخان لە سەرەتای چوونە مەیدانی خەباتی سیاسییەوە هەتاکو کاتی مردنی پێوەندنیی بەردەوامی لەگەڵ ڕووسی قەیسەریدا هەبووە و ویستوویەتی بە یارمەتیی ئەوان سەرکەوتنی کورد وە دەست بێنێت.

عبدالرزاق یەکێک بووە لەو سەرکردە ژیرانەی کورد کە بیری لەو چارەنووسی نەتەوەی کورد کردۆتەوە و تەنانەت یەکەم سەرکردەی کورد بووە کە بەرنامە و پلانی سەربەخۆیی کوردستانی بە جۆرێکی ڕێکوپێک داناوە.

دوکتۆر کەمال عەلی لە باسەکەیدا ئەڵێ: "زانا و کوردناسی بەناوبانگی سۆڤێتی (ئا. ئوربیللی) لە چاوپێکەوتنێکی عبدالرزاق بدرخاندا لەگەڵیدا بەم جۆرەی خوارەوە باسی عبدالرزاق بدرخانی کردووە کە بە ئوربیللی وتوە: "هەرگیز ئەوە لە بیر ناکەم کە میللەتەکەم لە کۆت و زنجیری عوسمانی و قاجاریدایە، هیوا و ئاوات و ئامانجی ئێمە ئەوەیە گەل و وڵاتمان لە کۆت و زنجیری زۆردار و داگیرکەر ڕزگار بکەین.

ئنجا بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجە پیرۆزە، گەلەکەمان پێویستییەکی زۆری بە خوێندەوار هەیە، کلیلی ئەمەش بریتیە لە ڕەخساندنی هۆی فێربوون و خوێندەواریی

گەلی کورد، لەمەدا یارمەتیمان بدەن، ئەگەر بە من و هەڤالانیشم ڕزگار نەکرا، هەر کاتێ کورد بوو بە خاوەنی دەست و قەڵەم و خوێندەواری، ئەوسا دەتوانێت بە خۆیدا بێتەوە و ئازادیی خۆی ببینێت. (سەرچاوەی ئەمەی دەربارەی ئوربیللی لە قەناتی کۆردۆوە وەرگرتووە، هەروەکو لە پەراوێزی لاپەڕەی ئەو باسەدا لێی دواوە.)

لە سەرەتاوە دەردەکەوێ، کە هۆی پێوەندیی عبدالرزاق بدرخان لەگەڵ ڕووسیادا بێهوودە نەبووە، بەڵکو ئەو ئامانجەی کە بۆی تێکۆشابوو، پلانی تایبەتیی خۆی بۆ دانابوو کە بەر لە هەموو شتێک گەرەکی بوو لەو دوژمنایەتیە بنجداکوتاوەی کە هەر لەکۆنەوە لەنێوانی تورک و ڕووسدا هەبووە سوود وەربگرێ و لەو ڕێگایەشەوە هاوکاریی ڕووسیا بۆ کورد مسۆگەر بکات. لە لایەکی تریشەوە ڕووسەکان دەستەڵاتیان لەناو کوردستانی سەر بە قاجاریشدا هەبوو، ئەمە جگە لەوەی کە وڵاتی ڕووسیا هاوسێی خاکی کوردیش بووە.

هەرچەند ئەورووپای ڕۆژئاواش، بەتایبەتی بریتانیا لەڕێگای میسۆنێرەکانیەوە، ئەیانویست سەرکردە و سەرەکەۆزەکانی کورد بکەنە دۆست و بەلای خۆیاندا ڕایانکێشن، بەڵام عبدالرزاق زۆرباش لە فرۆفێڵی ئینگلیزەکان گەیشتبوو بەرامبەر بە میللەتانی ڕۆژهەڵات، ئەمە بێجگە لەوەی کە عبدالرزاق بدرخان ماوەیەک لە بریتانیادا ژیابوو (عبدالرزاق بدرخان لە ساڵی ١٨٩٤دا کە لەتاو ڕەفتاری عوسمانییەکان ڕایکردبوو، خۆی گەیاندبووە یەریقان بۆ ئەوەی لە کوردستانەوە نزیک بێت، بەڵام لەسەر داوای عوسمانی ڕووسەکان دووریان خستەوە و ناچاربوو بۆ ماوەیەک بچێتە بریتانیا و لەدواییدا سوڵتان بە تێکۆشانی نەجیب پاشای باوکیەوە لێی خۆشبوو کە بگەڕێتەوە بۆ ئەستەمبوڵ و سوڵتان کردبووی بە سەرەک تەشریفاتی خۆی)، کە بە هۆی ئەو ماوەیەی کە لە بریتانیادا ژیابوو شارەزاییەکی تەواوی دەربارەی سیاسەتی ئینگلیز هەبووە و لەو بارەوە وتوویەتی: "ئینگلیزەکان کوردیان هەڵخەڵەتاندووە و سەرنەگرتنی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله لە ساڵی ١٨٨٠دا بەڵگەیەکی زیندووە کە کورد جارێکی تر نابێ متمانە بە ئینگلیز بکات. (کە سەرچاوەی بۆ ئەم بۆچوونەی بریتیە لە کتێبەکەی ئەفریانۆف بە ناوی (کورد لە شەڕی ڕووس لەگەڵ تورک و فارسدا لە سەدەی نۆزدەهەمیندا).

بەو پێیە گەشەکردن و پەرەسەندنی هەستی نەتەوایەتی و بەرزکردنەوەی ڕادەی کۆمەڵایەتی و زانستیی جەماوەری کورد و مسۆگەرکردنی پاڵپشتێتی ڕووس دوو

شتی گرنگ بوون له خەباتی عبدالرزاق بدرخاندا که بەردەوام بیری لێ دەکردەوە و سەرگرتنی ئەوەی بە مەرجی سەرگرتنی سەربەخۆیی کورد دائەنا.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، چەند هۆیەک وایان لە ڕووسەکان کرد نەختێک سیاسەتی خۆیان بگۆڕن و خۆ لە کورد نزیک بکەنوە و لە مەسەلەکەی بکۆڵنەوە. لە هەمان کاتدا، وڵاتە کۆڵۆنیالیستەکانی تری ڕۆژئاواش لەو سەردەمەدا هەتا ئەهات هێز و دەسەڵاتی ئابووری و سیاسیی خۆیان لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاستدا پتەو دەکرد کە بێگومان ڕووسەکان ئاگاداری ئەوە بوون، لەبەر ئەوە ڕووسەکان کەوتنە خۆیان و لە ماوەیەکی کەمدا توانیان ڕۆژئاوای ئێران بهاوێژنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا سابڵاخیان کردبوو بە بازارێکی گەورەی ساغکردنەوەی کەلوپەلی خۆیان و لە هەمان کاتدا پلانە سیاسییەکانیشیان ئەنجام دەدا و لە دیوی کوردستانیشدا بازرگانێتی خۆیان بەهێز کردبوو.

بێجگە لەوە، ڕووسەکان ئەیانویست بە لایەنی کەمەوە بێلایەنیی کورد لە نێوانی تورک و فارسدا مسۆگەر بکەن بەتایبەتی لەدوای دروستکردنی سواری حمیدیە لە لایەن سوڵتان عبدالحمیدەوە کە ئەمە بۆ تۆقاندنی ڕووسەکان بووە کە لەو کاتەدا ڕووسەکان مامەڵەی کوردەکانی لای خۆیان گەلێک بە خراپی دەکرد. بێجگە لەوە، لەو ڕۆژانەدا کە بزووتنەوەی کورد سەری هەڵدابوو و بەئاشکرا دەویسترا جەماوەری کورد دژی عوسمانی ڕابپەڕن و داوای سەربەخۆیی نیشتمانەکەیان بکەن. قونسوڵی ڕووس لە (وان) گەیشتبووە ئەو بیر و ڕایەی کە مەسەلەی کورد بە نیسبەت ڕووسیاوە مانایەکی گرنگ و تایبەتی هەیە.

(گردەلیفسکی) کە ماوەیەک لەناو کورددا ژیاوە بەم جۆرەی خوارەوە بۆ هەڵوێستی ڕووس چووبوو: "ڕووسیا ئەرکێکی ڕۆشنبیریی زۆر گەورەی کەوتۆتە ئەستۆ ئەویش ئەوەیە کە پێویستە میللەتی کورد بە لای خۆیدا ڕاکێشێ و لە بواری کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریدا یارمەتیان بدات. کام لا باشترە بۆ کورد؟ ئایا بچنە پاڵ ڕووسیا یاخود هەر لە چوارچێوەی تورکیادا بمێننەوە؟

با کوردەکان بێنە سەر ئەو بیروڕایەی کە کولتوری ڕووس باشترە بۆیان لە هی تورک. عبدالرزاق جگە لەو بۆچوونەی بەرامبەر بە ڕووس و تەقەلای پێوەندیکردن لەگەڵیاندا، لەو دە ساڵەی خەباتی دواییدا پێوەندییەکی بەردەوامی هەبووە لەگەڵ

سەرکردەکانی هەردوو پارچەکەی کوردستان، بەتایبەتی لەگەڵ (کورحسین پاشا) و سمکۆی شکاک و شێخ عبدالقادری شەمزینی و سید طه و لە هەموو جموجوولێکی خۆی ئاگاداری کردووون و بە خەبات و هاوکاریکردنی هەموو لایەک ئەیویست نەتەوەی کورد لە ژێر دەستی ئەو دوو حکومەتە زاڵمە ڕزگار بکا.

بەڵام جەلیلی جەلیل ئەڵێ: عبدالرزاق بدرخان لە هەمووان زۆرتر بایەخی بە چالاکیی ڕۆشنبیری داوە لەو ڕۆژانەدا کە ئەو ئەرکەی گرتبووە ئەستۆی خۆی و لە کتێبەکەیدا بە دوورودرێژی باسی ئەو تەقەلادانەی کردووە لەگەڵ ئەو هەموو بەرهەڵست و کۆسپ و تەگەرانەی کە حکومەتی ئێران و تورکیا لە لایەک و ڕێکخراوەکانی میسونێرەکانی ئەورووپایی لە لایەک دژی ئەو تەقەلایە وەستابوون و لە کتێبەکەیدا لەو ڕووەوە ئەڵێ:(٢١) "عبدالرزاق بدرخانی کوڕی نەجیب پاشای کوڕەزای بەدرخان پاشا لە ساڵی (١٨٦٤ز.)دا لە شاری ئەستەمبوڵ لە دایک بووە (وەکو لەپێشتردا وتمان دوکتۆر کەمال عەلی لە باسەکەیدا وتویەتی ساڵی ١٨٤٦ لە دایک بووە.) و هەر لە منداڵیەوە فێری زمانەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بووە و شارەزابوونی لە زمانی فرەنسیدا وای لێ کردبوو کە مێژووی فرەنسا و شۆڕشەکەی و نووسەرانی بۆرجوازیی دیموکراتی کاری بکەنە سەر بیروباوەڕی و سوڵتان عبدالحمید هەمیشە بەربەرەکانی ئەوەی کردووە کە عبدالرزاق بدرخان بچێتە فرەنسا بۆ تەواوکردنی خوێندنەکەی.

حاجی قادری کۆیی شاعیر و ڕۆشنبیری کورد ڕۆڵێکی زۆر گەورەی بینیوە لە پەروەردەکردنی عبدالرزاقدا کە مامۆستای بووە و هەستی نەتەوایەتیی تیادا بزواندووە.

عبدالرزاق بدرخان گەلێک کاروباری حکومەتی عوسمانی گرتۆتە دەست کە یەکێک لەمانە ئەوە بووە کە کرابوو بە سکرتێری سێیەمی باڵیۆزخانەی عوسمانی لە پتروسبۆرگ، پایتەختی ڕووسیای قەیسەری، و لەوێ فێری زمانی ڕووسی بووە و لەدواییدا کراوە بە سکرتێری دووەەم لە باڵیۆزخانەی عوسمانی لە تاران، بەڵام هەروەکو خۆی باسیکردبوو حکومەتی عوسمانی لێی کەوتبووە گومانەوە بۆیە هێنابوویانەوە بۆ ئەستەمبوڵ و بە یارمەتیی کاربەدەستانی باڵیۆزخانەی ڕووس لە ئەستەمبوڵ لە ئەیلوولی ١٨٩٢دا خۆی دەرباز کردووە و چووە (سواستپول) و لەوێوە چووەتە (تبلیس) بە هیوای ئەوەی کە لەوێوە بچێتە (یەریڤان) بۆ ئەوەی نزیک بێ لە

کوردستانەوە، بەڵام عوسمانییەکان زۆریان لە حکومەتی ڕووسیا کرد کە لە خاکی ڕووسیا دەری بکەن و ئیتر ناچاربوو لەوێوە بچێتە بریتانیا و لە لندن پێوەندیی لەگەڵ هەندێ ڕێکخراوی ئەرمەنیدا پەیداکرد، بەڵام لەدوای چەند ساڵێک سوڵتان عبدالحمید لە ڕێگەی نەجیب پاشای باوکیەوە لێی خۆش بوو هێنایەوە بۆ ئەستەمبوڵ و کردی بە سەرۆکی تەشریفاتی خۆی لە کۆشکی سوڵتاندا، بەڵام هەمیشە لەژێر چاودێری سیخوڕەکاندا بووە.

لەدوای کوشتنی (رضوان پاشا) لە ئەستەمبوڵ لە ساڵی ١٩٠٦دا کە سەرۆکی سازمانی نەهێنی بووە، عبدالرزاق بدرخان یەکێک بووە لەوانەی کە لە بەشداربوونی کوشتنیدا تاوانبارکرابوو، گیرا و ئاوارەکرا بۆ ترابلس لە ژووروی ئەفریقا و لەدواییدا لەگەڵ چەند کەسێکی تردا بڕیاری ئاوارەکردنی هەمیشەیی دەرچوو. بەو جۆرە ماوەی چوار ساڵ لەئاوارەییدا مایەوە و ئەو بڕیارەی کە لە ساڵی ١٩٠٨دا لەدوای ئیعلانی مەشتروتیە (هی تورکیا) دەرچوو عبدالرزاق بدرخانی نەگرتەوە و هەروا مایەوە تا لە ساڵی ١٩١٠دا گەڕایەوە بۆ ئەستەمبوڵ.

کە هاتەوە بۆ ئەستەمبوڵ پێوەندی بەهێز کرد لەگەڵ باڵیۆزی ڕووسدا و هەروەکو سەرچاوەکان باسیانکردووە، (چاریکوف)ی باڵیۆزی ڕووسی ڤیزەی بۆ سازکرد و مافی ئاوارەبوونی پێ درا لە ڕووسیا و (چاریکوف) داوای لە (سازانوف)ی وەزیری دەرەوەی ڕووسیا کرد کە ڕێگە بە عبدالرزاق بدرخان بدرێ لە (یەریڤان) دابنیشتێت و لەوێ وەزیفەیەکی ڕۆشنبیری بدرێتێ.

کە عبدالرزاق چووە (سیواستپول) و لەوێوە چووە (بتلیس)، ئیتر ڕێگەیان نەدا کە بچێتە (یەریڤان) و لەدوای مانەوەی چەند مانگێک لە تبلیس خۆی گەیاندە ناو خاکی ئێرانەوە بۆ ئەوەی لە هەواڵی کوردستان ئاگادار ببێت و شتێکی وا بکا کە کوردەکانی ئێران و تورکیا بە قسە و هاندانی حکومەتی عوسمانی نەچن بە گژ حکومەتی ئێران و ئەو کریستیانانەی کە لەو ناوچانەدا نەژین. کاتی خۆی عبدالرزاق بدرخان بە (کاخانوڤسکی) کە نائیبێکی ڕووس بوو لە قەفقاس گەیاندبوو کە هەوڵی ئەوە ئەدا دەسەڵاتی ڕووسیا لە کوردستاندا بەهێز بکا و کورد ببێت بە لایەنگری ڕووس.

کە عبدالرزاق لە (بتلیس)ەوە چووە ئێران، لە ڕێگا بە شارەکانی (شاهنامی، ماکۆ، کاتور)دا تێپەڕی کرد و لەو شوێنانەدا لەگەڵ سەرۆکەکانی کورددا گفتوگۆی

کرد و لەوانەی کە زۆر لایەنگری بوون سمکۆ بوو کە لەناو کوردەکاندا زۆر ناسراو بوو.

عبدالرزاق بەرلەوە ناسیاوی لەگەڵ محمد ئاغای باوکی سمکۆدا هەبوو، لەو ماوەیەدا کە محمد ئاغا کاتی خۆی لە ئەستەمبوڵدا پەنابەربووە (ئەو پانەبەرییەی محمد ئاغای شوکاک لەدوای کوتشنی جعفر ئاغای کوڕی بووە کە لە ساڵی ١٩٠٥دا لە لایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە بە شێوەیەکی ناپیاوانە کوژرابوو کە لە باسی بنەماڵەی شکاکدا باسی ئەو کوشتنە و ئاوارەبوونی محمد ئاغا بەدوورودرێژی ئەکەین.)

جەلیلی جەلیل لە باسەکەیدا ئەڵێ: "جگە لەو ناسیاویەی کە لە ئەستەمبوڵدا یەکتریان ناسیبوو و بەرلەوە کاتی خۆی کە محمد ئاغا ئاوارەکرابوو بۆ (ترابلس) و لەوێ لەزیندانداو دارکاری و سزا درابوو لەژێر ئەشکەنجەدا مردبوو. لەو ڕۆژانەدا عبدالرزاق بدرخانیش هەر لەوێ بووە و لەوێوە دووبارە یەکتریان بینیووە (کە لەڕاستیدا ئەو مردنەی باوکی سمکۆ کە جەلیلی جەلیل باسی کردووە گوایا لە بەندیخانەی تەرابلسدا مردووە لەگەڵ ئەوەدا یەکناگرێتەوە کە لە کاتی خۆیدا ڕۆژنامەی (بانگ کردستان) کە لە شاری سلێمانیدا دەرنەچوو لە ژمارەکانی (٢ و ٣)یدا کە لە ١٩٢٢/٨/١٤ و ١٩٢٢/٨/٢١دا دەرچووە، لەوێدا وتراوە محمد ئاغای باوکی سمکۆ ئاوارەکرابوو بۆ دوورگەی (ڕۆدوس) و لەوێ کۆچی دوایی کردووە. کە باسی ئەوە لە بنەماڵەی شوکاکدا ئەکەین.)

لە ماوەی بوونی عبدالرزاق بدرخان لە ئێراندا تورکەکان تەقەلای کوشتنیان دا و لە ساڵی ١٩١٢دا نەقیبی ئەرکانی گشتی کە (خیری بەگ) بوو نێررا بۆ ئێران بۆ ئەوەی لەنزیکەوە شارەزای هەڵوێستی عبدالرزاق بدرخان بێت و ساتێک ئەگاتە (خۆی) و لەوێوە ئەیەوێ بچێتە (قوتور) ئەبووایە بەو ڕێگایەدا لە ژێر پاراستنی سەربازەکانی ئێراندا بڕۆیشتایە چونکە لەوە ترسا بوو چەکدارەکانی سمکۆ لەو ناوچانەدا تووشی شەڕەشەقی بکەن.

ساتێک خیری بەگ ئەبیستێ کە عبدالرزاق لە (دیلمان)ە، ڕۆژی ١٩١٣/١/٣ ئەچێتە دیلمان و ئەچێتە ماڵی ئیسماعیل ئاغا (سمکۆ)، بەڵام خیری بەگ چاوەڕێی ئەوەی نەدەکرد لەو کاتەدا سمکۆ لەماڵەوە بێ.

ساتێک خیری بەگ ئەچێتە ژوورەوە پرس ئەکا: سمکۆ و عبدالرزاق لە کوێن؟

سمکۆ وەڵامی ئەداتەوە و پێی ئەڵێ: سمکۆت بۆ چییە! ئەگەر ئیشت پێیەتی ئا ئەوەتە لەبەردەمتایە. خیری بەگ بەوە زۆر ئەشڵەژێ و تکا لە سمکۆ ئەکا بە زووترین کات بیگەیەنێتە سەر سنووری ئێران و تورکیا. بەر لەوەی خیری بەگ بڕوات، سمکۆ ڕووی تێ ئەکا و پێی ئەڵێ: "گوێم لێ بگرە و تێ بگە من نەسیحەتی هیچ ئەفسەرێکی تورک ناکەم بێتە ئەم ناوچەیە، چونکە هیچ مرۆڤێکی ڕووسی پاک و باش لە توانایدا نییە جاسووسێکی تورک بپارێزێت و ڕزگاری بکا لەو سزادانەی کە سمکۆ دەربارەی ئەو جاسووسەی تورک ئەیکا."

لە ساڵی ١٩١٢ەوە سەرەتای ساڵی ١٩١٣ بەدواوە ئیتر عبدالرزاق بدرخان دەست ئەکات بە چالاکیی ڕۆشنبیری لە (خۆی) بێجگە لە چالاکی سیاسی.

جەلیلی جەلیل لەکتێبەکەیدا دەربارەی عبدالرزاق بدرخان ئەڵێ: "عبدالرزاق بدرخان هەروەکو سیاسییەکی ڕۆشنبیر و شارەزا هەڵسوکەوتی کردووە و دوور بووە لە لێکدانەوەی و بۆچوونی عەشایری و مەبەستی ئەوە بووە ئامانجەکانی شێخ عبیدالڵەی شەمزینی تەواو بکا و ئەویش هەروەکو شێخ عبیدالله بۆی دەرکەوتبوو کە ڕاپەڕین و شۆڕشی کورد پێویستە لە ئێرانەوە دەست پێ بکا بۆ ئەوەی ئەوێ ببێت بە بنکەیەکی بەهێز بۆ ڕاپەڕین و شۆڕش لە کوردستانی تورکیادا، بەڵام لەو تەقەلایەیدا هیچ هیوایەکی بە یارمەتیدانی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان نەبوو."

جەلیلی جەلیل لە لاپەڕە (١٦٣)ی باسەکەیدا ئەڵێ: "عبدالرزاق بدرخان بیروباوەڕی بەرامبەر بە ئینگلیز وابوو کە خیانەت و درۆی لەگەڵ کورددا کردووە و لەوەدا لەگەڵ بۆچوونەکەی شێخ عبیدالڵەدا یەکیان گرتبووەوە و لای وابوو کە باشترین شت ئەوە بووە کە ڕاپەڕین و شۆڕش لە کوردستانی ئێرانەوە دەست پێ بکرێ ولەو ڕووەوە وتبووی: من ئێستە ئەتوانم بچم بەئاسانی (وان) بگرم و تورکی لێ دەر بکەم، چونکە ژمارەیەکی زۆری سەربازەکان کوردن، بەڵام من ئەوە بە شتێکی ڕاست نازانم چونکە دوای داگیرکردنی (وان) توانای ئەوەمان نابێت شەڕێکی درێژخایەن لەگەڵ تورکدا بکەین، لەبەر ئەوە بۆ ئێمە وا باشە بنکەیەکی پتەو و بەهێز لەناو خاکی کوردستانی ئێراندا دروست بکەین و حکومەتێکی سەربەخۆی تیادا دابمەزرێنین، ئەگەر لەوەدا سەرکەوتین ئەوسا ئەتوانین لە کوردستانی تورکیاشدا بزووتنەوە و ڕاپەڕین دەست پێ بکەین، ئێمە لەوێ زۆر شتی ئامادەکراومان هەیە و لە تورکیادا تەنها ئەمانەوێ ئەو شوێنانە بگرین و بیانخەینە

ژێر دەستمانەوە کە لە چوارچێوەی خاکی کوردستاندا بێ و نامانەوێ لەوە زیاتر بچینە ناو خاکی ئێران و تورکیاوە. ئەگەر هات و ئەوە سەریگرت ئەوسا داوا لە ئیمپراتۆریەتی ڕووس ئەکەین کوردستان و کوردی سەربەخۆ بپارێزێت."

جەلیلی جەلیل ئەڵێ: "لەڕاستیدا ئەو بیرکردنەوەی عبدالرزاق بدرخان کە شۆڕشی ئازادیخوازیی کورد لەپێشدا لە کوردستانی ئێرانەوە دەست پێ بکا شتێکی خەیاڵی بوو، دوور بوو لە واقعەوە... عبدالرزاق لای وابوو ئەگەر هات و ئەمەی کرد ئیتر شای ئێران یەکسەر ناچار ئەبێت بیکا بە حاکمی کوردستانی ئێران بە مەرجێک ئەو تورکانەی کە بە زەبری هێز چووبوونە ناو سەلماس و ورمیەوە هەموویان دەر بکا... ئەوەی عبدالرزاق بۆی چووبوو موغامەرەیەک بوو بەئاسانی سەری نەدەگرت، لەگەڵ ئەمەشدا ئەم بۆچوونەی عبدالرزاق بدرخان ئەوەی دەرئەخست کە ئامادە بوو هەموو شتێک بکات لەپێناوی سەرکرتنی ئاواتە کۆنەکەی میللەتەکەیدا کە بریتی بوو لە ڕزگارکردنی کورد لە تورک و ئێران.

عبدالرزاق بدرخان بۆ سەرکرتنی ئەو مەبەستەی هەوڵی ئەوەی دا کە لەگەڵ هێزەکانی تری دژ بە تورکیا وەکو حزبی تاشناقی ئەرمەنی و حزبی (سەربەستی)ی تورکیا هاوکاری بکات لەپاش ئەوەی عوسمانی لەو شەڕەدا شکا کە لەگەڵ (سرب)یەکاندا کردیان، ناچاربوو هێزەکەی بکێشێتەوە کە ئەمە بوو بە هۆی ڕووداتی جۆرە گۆڕین و پیداچوونەوەیەک لە سیاسەتی ڕووسیادا بەرامبەر بە کورد کە هەتا ساڵی ۱۹۱۲ ڕووس خۆی دوورەپەرێز گرتبوو لێی، ئیتر دوای ئەوە هەڵوێستی باش و لەبار هاتە پێشەوە بۆ ڕووس کە بتوانێت توانا و دەسەڵاتی خۆی لە ژووروی ئێراندا بچەسپێنێت و بۆ ئەو مەبەستە چاو ببڕێتە کوردەکان بۆ ئەوەی ئەو شۆڕشانەی ئەوانی تیادا بوون بکەونە ژێر سایە و دەسەڵاتی خۆیەوە و بۆ ئەوەی کورده ناودار و ناسراوەکان بە لای خۆیدا ڕابکێشێت پشتی بەو کوردانە بەست کە لای وابوو لایەنگری ڕووس بوون، بەتایبەتی (سمکۆ) لە ناوچەی قەتوردا بە دەسەڵاتدارێکی بەهێز ناسرابوو، ڕووسەکان زۆر مەبەستیان بوو.

(چیرکۆف)ی قونسوڵی ڕووس لە (خۆی) ڕۆڵێکی گەورەی بینی بۆ پەیداکردن و پتەوکردنی پێوەندی ڕووس و کورد و چەند جارێک توانیبووی عبدالرزاق بدرخان و سمکۆ بپارێزێت لە درۆ و دەلەسە و بوختانی ئێران و تورکیا و چیرکۆف گەیشتبووە ئەو بڕوایەی کە ڕووسیا هەتا ئێستە زۆر بە هەڵەداچووبوو دەربارەی کورد کە

هەمیشە هەروەکو شاخاوییەک هەڵسوکەوتی لەگەڵ نەکرد و بۆ دوورخستنەوەی ئەمە لە میشکی هەندێ لادا هەوڵێکی زۆری دا لەناو کۆمەڵگای کوردەکاندا باری زانیاری و کۆمەڵایەتی و ئابووری چاک بکرێت. لەو ڕووەوە ڕۆژهەڵاتناسی گەورەی ڕووس (گردلیڤسکی) وتوێەتی: "ئیتر کاتی ئەوە هاتووە کە دیپلۆماسی و زاناکانی ڕووس واز لە بیرە کۆنەکانیان بێنن دەربارەی نەتەوەی کورد و پێویستە دان بەو بۆچوونە پڕ لە هەڵانەی جاراندا بنرێت دەربارەی لە کورد نەگەیشتن، کە ئەو میللەتە بەپەرۆشەوە تەقەلای ئەوە ئەدا بگاتە ڕیزی میللەتە شارستانییەکانی جیهان.

چیرکۆڤ لە ساڵی ١٩١٣دا بیری خۆی بەرامبەر بە کورد بەم جۆرەی خوارەوە دەربڕیوە: "ئەوەی هەتا ئێستە بەسەر کورددا هاتووە بریتی بووە لە ماڵ کاولبوون و وێرانی بە دەست تورکەکانەوە کە زۆرجار هەروەکو نیشانە کوردیان ئەدایە بەر گوللەی تۆپ و لەولاشەوە کاربەدەستە چاوچنۆکەکانی ئێران هەتا ئێستە هەر خەریکی ڕووتاندنەوەی کوردن."

گردلیڤسکی کە لە سەرەتای شەڕی جیهانیی یەکەمدا لەناو کورددا ژیابوو و لە خووڕەوشتیان شارەزابووبوو لە وتارێکدا نوسیبووی: "پێویستە لەسەر ڕووس ئەرکی بڵاوبوونەوەی ڕۆشنبیری لەناو کورددا بگرێتە ئەستۆی خۆی بۆ ئەوەی ببووژێنەوە، باش لە خۆیان بگەن ئایا لەگەڵ کام لادا بن باشترە بۆیان و تێیان بگەیەنن و بۆیان دەربکەوێ کە ڕۆشنبیری ڕووس زۆر بەرزترە لە هی تورک."

جەلیلی جەلیل لە کتێبەکەیدا ئەڵێ: "عبدالرزاق بدرخان جگە لە چالاکیە سیاسییەکانی ڕۆڵێکی ئێجگار زۆر گەورەی هەبوو لە هاندانی کورد بۆ پەرەپێدان بە خوێندەواری و ڕۆشنبیری و لەو تەقەلایەیدا سمکۆ پشتگیریی عبدالرزاق بدرخان بووە کە لە کوردستاندا ڕۆشنبیری و خوێندەواری بڵاو ببێتەوە بەتایبەتی لە شوێنێکی وەکو (خۆی)دا کە نزیکی ٣٠ هەزار کەسی تیا بووە و بە هیچ جۆرێک شوێنێکی تیا نەبووە بۆ فێرکردنی خوێندن."

چیرکۆڤ لەو ڕووەوە وتوێەتی: "لە هەموو هەل و دەرفەتێکدا لەگەڵ بازرگان و دەرەبەگ و ئاغاکان و کاربەدەستە گەورەکاندا تەقەلای ئەوەم ئەدا کە هانیان بدەم منداڵەکانیان فێری خوێندن بکەن و نەسیحەتم ئەکردن کە قوتابخانەی پیشەسازی بکەنەوە.

بێگومان دەرەبەگ و کاربەدستە گەورەکان هیچ گوێیان نەئەدایە خوێندەواری

لەگەڵ ئەوەشدا لە کۆتایی ساڵی ١٩١٢دا و لە سەرەتای ساڵی ١٩١٣دا کۆمەڵێکی ڕۆشنبیری بە تێکۆشانی سمکۆ و عبدالرزاق بدرخان لە شاری (خۆی) دروست بوو کە سەرۆکەکەی عبدالرزاق بدرخان بوو، مەبەستی ئەو کۆمەڵە بریتی بوو لە بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری و ژمارەیەکی زۆر لە کوردە ناسراو و دەسەڵاتدارەکانی ئەو ناوچەیە پشتگیریی ئەو کۆمەڵەیان کرد.

پڕۆگرامی ئەو کۆمەڵە بریتی بوو لە کردنەوەی قوتابخانەیەک لە (خۆی) و هەوڵدانی دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی و دانانی ئەلف و بێییەکی تایبەتی بۆ زمانی کوردی و ناردنی لاو و گەنجەکان بۆ خوێندن لە وڵاتانی ئەورووپادا.

عبدالرزاق بدرخان بە ناوی ئەو کۆمەڵەوە لە شوباتی ١٩١٣دا نامەیەکی نارد بۆ نوێنەری ڕووس لە (خۆی) کە بۆی نووسیبوو: ئەو کوردانەی تورک و ئێرانی زۆردار ئابڵووقەیان داوە و ڕێگەی ئەوەیان لێ گرتووە کە خۆی نزیک بکاتەوە لە شارستانێتی ئەورووپا، فارسەکان بە هیچ جۆرێک گوێیان نەداوەتە بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لەناو کورددا، تورکەکانیش هەمیشە ویستوویانە کورد لە خوێندەواری بێبەش بێ بۆیە تا ئێستە پلەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لەناو کورددا زۆر نزمە.

عبدالرزاق بدرخان و هاوکارەکانی بایەخێکی زۆریان بەوە دابوو کە جێگری قونسوڵی ڕووس لە (خۆی) یارمەتییان بدا، لەبەر ئەوەی داوایان لە (چیرکۆف) کرد کە ئەو کۆمەڵە ڕۆشنبیرییە یەکسەر بخاتە ژێر چاودێری خۆیانەوە (لە تەرجەمە عەرەبییەکەدا ناوی ئەو کۆمەڵە بە غەیخاندی هاتووە و لەو باسەی کە ڕۆژهەڵاتناسەکانی ڕووس ئامادەیان کردووە، کە لە پێشتردا لێی دواین، ئەو کۆمەڵەیان بە ناوی (کیهانە)وە ناوبردووە کە ڕاستییەکەی جیهاندانییە.)

چیرکۆفی جێگری قونسوڵی ڕووس لە (خۆی) لەو ڕووەوە بۆ بتروسبورگ (کە پایتەختی ڕووسیای قەیسەری بووە)ی نووسیوە: "دەستپێشکەرییەکانی عبدالرزاق بدرخان کە پڕە لە ئاواتی بەجێهێنانی گەلێک شتی بەسوود بۆ میللەتەکەی بە یارمەتیدانی ڕووس شتێکە کە نابێ پشتگوێ بخرێت."

جەلیلی جەلیل ئەڵێ: "پڕوگرامی ئەو کۆمەڵە تەنها هەر بایەخدان نەبووە بە ڕۆشنبیری، بەڵکو تەقەڵای ئەوەشی ئەدا کە نزیکبوونەوەیەکی ڕوحی (گیانی) لە نێوانی کورد و ڕووسدا پەیدا ببێت کە لەمەدا عبدالرزاق دوو مەبەستی هەبووە:

یەکەم: ئەیزانی کە پیتی عەرەبی بەشی دەنگەکانی زمانی کوردی ناکا، بۆیە هەوڵی دا چارەسەری ئەوە بکرێ. دووهەم: بەکارهێنانی پیتی ڕووسی ئەبێ بە هۆی ئەوەی منداڵانی کورد لەو ڕێگەیەوە فێری زمانی ڕووسی بن و لەو ڕێگەیەوە فێری پێشکەوتن و شارستانێتی و ڕۆشنبیریی ڕووس بن کە ئەمە ئەبێتە هۆی فراوانکردنی ناسۆی میشکی منداڵی کورد بۆ فێربوونی خوێندەواری.

عبدالرزاق لەگەڵ ڕۆژهەڵاتناسەکانی ڕووسدا پێوەندی هەبوو وەکو (ن. ی. مار) و (ی. ا. ئوربیللی) و باسی پەرەسەندنی ڕۆشنبیری و زانیاریی لەگەڵدا ئەکردن کە بە یارمەتیی ڕووس لە کوردستاندا بڵاو ببێتەوە و داوای ئەوەی لە ڕووسەکان کرد کە پەیمانگایەک بکرێتەوە لە بتروسبورگ بۆ خوێندنی زمانی کوردی و ئەدەبی کوردی و پێشنیازی کردبوو کە زاناکانی ڕووس چەند کتێبێک دەربارەی کورد بنووسن و تەرجەمەی بەرهەمی شاعیرە ناوارەکانی کورد بکەن بۆ ڕووسی و کە بەشی کوردی لە زانکۆی بتروسبورگ کرایەوە هیوای ئەوە پەیدا بوو کە ژمارەیەکی زۆری کورد تیایا بخوێنن کە ئەمە ببێتە پتەوکردنی پێوەندیی نێوانی ڕووس و کورد و دامەزراندنی ئەو بەشە لە زانکۆی بتروسبورگ دەنگی دایەوە هو هیوای کۆمەڵی (غیخاندی) بەرزکردەوە.

ئەو ئەبجەدیە (ئەلفوبێ)ی ئوربیللی داینا لەدوای ساڵی ١٩١٩/١٩٢٠دا بوو بە هۆی هاندانی کوردەکان لە بتلیس وەکو خەلیل خیالی و محمدامین کە ئەبجەدییەک بۆ زمانی کوردی دابنێن (وەکو وتمان ناوی ئەو کۆمەڵە جیهاندان بووە نەک غیخاندی وەکو جەلیل باسیکردووە.)

جەلیلی جەلیل دەربارەی ئەو پرۆگرامەی کە لە (خۆی) بۆ خوێندن دانرابوو وتویەتی: بڕیاردا ئەو زەکاتی ساڵانە ئایینییەی ئیسلام کە ئەدرا، بۆ ئەو مەبەستە کۆ بکرێتەوە بۆ کڕینی چاپخانەیەک بۆ دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی و داوا لە سمکۆ کرا ئەرکی کۆکردنەوەی ئەو زەکاتە بگرێتە ئەستۆی خۆی تا دەست بکرێت بە ئامادەکردنی قوتابخانەکە.

پرۆژەی دامەزراندنی ئەو قوتابخانەیە و کردنەوەی، لە لایەن زۆر لاوە بەربەرەکانی لێکرا بەتایبەتی میسونێرەکان بەئاشکرا دژایەتی خۆیان بەرامبەری دەربڕی و کاربەدەستانی دەوڵەتە ئەوروپاییەکانیش ئەو کارەیان پێ خۆش نەبوو، چونکە وا لێکدرایەوە کە بوونی ئەو قوتابخانە کوردییە بە پشتگیریکردنی ڕووس ئەبێتە هۆی

زۆربوونی دەسەڵاتی ڕووس لەناو کوردەکاندا و ئەوانەی دژی ئەوە بوون کەوتنە پروپاگاندەکردن دژی سمکۆ و هەر لایە بە جیا کەوتە کار و تاقمێک سمکۆیان بە (اباحیە-تەگە و بەران) تاوانبارکرد و کاربەدەستانی بەڵچیکا لە باڵیۆزخانەی ئەو لەو ناوچەیەدا و کاربەدەستانی ئێرانی بە سەرکردایەتی (دوغم) دەستیان کرد بە هاندانی خەڵک کە ئەو زەکاتە نەدەن و خەڵکی گوندی (یزدیکان) کە لەسەر ئارەزووی خۆیان ئەو زەکاتەیان دابوو زۆریان لە خەڵکی ئەو گوندە کرد کە بڵاوی بکەنەوە ئەوەیان بە زۆرەملیی لێسەنراوە و (دوغم) دەستی کرد بە بڵاوکردنەوەی پروپاگاندە دژی سمکۆ بەوەی کە گوایا بە سەندنی ئەو زەکاتە گەڵێک کوردی ناچار کردبوو لەتاو ئەوە ڕابکەن و بچنە ناو خاکی عوسمانیەوە و (مرتضی گولی خان) کە سەرکردەیەکی خاوەنمۆڵکی ناسراوبوو کە کوردەکانی (سوماس)ی (کە ڕەنگە یا سوومای بووبێ یا سەلماس) هاندا کە پروپاگاندە دژی سمکۆ بڵاو بکەنەوە و بڵێن سمکۆ کورد بەرەو ئەوە ئەبا کە بیانکا بە کریستیان.

بەڵام (چیرکۆف) لایەنگری تەقەلای کوردەکان بوو بۆ بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و لە نامەیەکیدا کە بۆ تاران و تبلیس و بتروسبورگی ناردبوو هۆی دژایەتی کاربەدەستانی ئێرانی بۆ ڕوونکردبوونەوە کە بۆچی حەزیان نەکردووە ئەو قوتابخانەیە بکرێتەوە و بۆچی بەرهەڵستی خوێندەواریان کردبوو لەناو کوردەکاندا.

جەلیلی جەلیل لە باسەکەیدا ئەڵێ: "ئەو کۆمەڵە خانوویەکی گەورەیان پەیداکرد کە بکرێت بە قوتابخانە و شوێنی باخێکی گەورەشی تیادا ئامادەکرا، بەڵام بۆ چاککردن و باشکردنی ئەو خانووە و ڕێکخستنی باخەکەی پارێزگاری (خۆی) کە (ئەمیر ئەمجەد) بوو گەڵێک تەگەرەی هێنایە پێش و بەئاشکرا دیاربوو ترسی ئەوەی لێنیشتبوو کە بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لەناو کورددا ببێتە هۆی کەمدەسەڵاتی و لاوازیی حکومەتی فارس و بۆ بەربەرەکانیکردنی ئەو قوتابخانەیە دەستی کرد بە جۆرە هەڕەشەکردنێک لەو کرێکارانەی کە لەو خانووەدا ئیشیان ئەکرد.

جەلیلی جەلیل لە لاپەڕە (۱۷۷)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "چیرکۆف لەو ڕووەوە نووسیویەتی: لەئەنجامی ئەو ڕەفتارەی ئەمیر ئەمجەددا کەسێکی وا دەست نەکەوت کە ئەو خانووبەرانە پاک بکاتەوە و چاکیان بکات، لەبەر ئەوەی عبدالرزاق بدرخان ناچاربوو داوای لە دۆستێکی فرەنسیی خۆی کرد کە ناوی (کاریت) بوو لە شاری

(تبلیس) و به هۆی هەوڵ و تێکۆشانی ئەوەوە خانووەکە چاککرا و لە سەرەتای تشرینی یەکەمدا هەموو شتێک بە ڕێکوپێکی ئامادەکرا.

شێوەی ژوورەکانی ئەو قوتابخانەیە لەسەر شێوەی قوتابخانەکانی ئەورووپا ڕێکخرابوو، ژوورێک تەرخانکرا بۆ مامۆستاکان و ژوورێک بۆ نانخواردنی قوتابییەکان کە بەشی (٣٠) قوتابیی ئەکرد و بە شێوەیەکی ڕەسمی قوتابخانەکە لە ١٩١٣/١٠/٢٧دا کرایەوە و شانبەشانی ئەوەش خەستەخانەیەکی بچووکیش ئامادەکرا و لە کردنەوەی قوتابخانەکەدا بە چاودێری سەرکردەی هێزی ڕووس کە جنرالّ (فیسیلوڤسکی) بوو هەندێ ئەفسەر و ئەمیر ئەمجەد و هەندێ بەگزادە و بازرگانیش لەو ڕۆژەدا لە کردنەوەی قوتابخانەکەدا ئامادەبوون.

ڕۆژێک بەر لەوە، لە ١٠/٢١دا، سمکۆ (٢٩) منداڵی لە (جاریک، چهریق ـ چاری) و سومای و برادۆست و خایدار هێنابوو بۆ قوتابخانەکەی (خۆی) و منداڵەکان دوو ڕیز بوون کە بەرگی ئەوروپاییان لەبەردابوو، هەموویان جلەکانیان لە یەک جۆر بوو، کڵاوەکانیان لە شێوەی کڵاوی (قەفقاس-قوقازی) بوو کە ڕەنگەکەی سپی بوو و (٤٠) چەکدار لە چەکدارەکانی سمکۆ پارێزگاریی ئەو منداڵانەیان دەکرد.

ئەو منداڵانە کە تەمەنیان ٨-١٠ ساڵ بوو بەناو شاردا بەڕێکوپێکی ڕۆیشتن و ڕوویانکردە قوتابخانەکە کە لە پێشیانەوە تاقمێک سوار بووبوون بە پێشڕەوی ئەو بەچکە گورگە شاخاوییانە (نووسەر ئەڵێ: خەڵک وا ڕاهاتبوون کە بەو جۆرە ناویان ببەن، کە لەهەندێ شوێنی تری کوردستان ئەوەی جەلیلی جەلیل بە گورگی ناوبردووە پێیان ئەوترێ بەچکەشێر.) و لە کاتی ئێوارەدا تەلگراف نێررا بۆ تاران و تەورێز و ئەستەمبوڵ کە کوردەکان شاری (خۆی)یان داگیرکردووە. عبدالرزاق بدرخان لە کردنەوەی ئەو قوتابخانەیەدا وتارێکی خوێندەوە کە باسی هەموو پێویستییەکانی ئەو قوتابخانەیەی بۆ ئامادەبووەکان ڕوونکردبووە و بۆی باسکردن.

کردنەوەی قوتابخانەکە بە دەستپێکردنی بانگێک بوو کە شێخی قوتابخانەکە ئەو بانگەی دا و لە خوا پارایەوە کە ئەمە سەرەتای کارێکی خێر و سوودبەخش بێت بۆ نەوەی تازەی کورد و داوای لە منداڵان و باوکەکانیان کرد کە سوپاسی خوا بکەن بۆ ئەو بەخشندەییەی پێی دوان و بە چاوی خۆیان کردنەوەی قوتابخانەیەکی کوردی ئەبینن و سوپاسی ڕووسیا بکەن بۆ ئەو یارمەتیدانەیان بۆ سەرگرتنی ئەو پرۆژەیە.

دوای ئەوان (سمکۆ) سوپاسنامەیەکی خوێندەوە و سوپاسی قەیسەری ڕووسیای

کرد کە یارمەتییەکی باشی دابوو بۆ دامەزراندنی ئەو قوتابخانەیە و نامەیەکی سوپاسنامە لەو ڕووەوە نێررا بۆ قەیسەری ڕووسیا.

بۆ وەرامی ئەو نامەیە (سازانۆف)ی وەزیری دەرەوەی ڕووسیا لە ١٣ی تشرینی دووهەمدا نامەیەکی ناردبوو بۆ جێگری باڵیۆزی ڕووسیا لە تاران وتبووی: "تکایە لە ڕێگای چیرکۆفەوە سوپاسی ئەو لوتفە بکەن کە سمکۆ و هاوکارەکانی بەرامبەر بە ئیمپراتۆر پێشانیان دابوو."

پرۆگرامی دەرس وتنەوە لە قوتابخانەکەدا بریتی بوو لە وتنەوەی مێژوو، ماتماتیکی سەرەتایی، جوگرافیا، کە وتنەوەی دەرسەکان لەسەر شێوەی وتنەوەی قوتابخانەکانی ڕووسیا بووە بۆ فێرکردنی منداڵ و ئامادەکردنیان بۆ فێربوونی کار و فرمانی پیشەسازی. لە قوتابخانەکەدا دارتاشی و ئاسنگەری و بەشی بەرگ و دروومان کرایەوە و هەموو جۆرە کەرەسە و پێویستییەک بۆ ئەو مەبەستانە ئامادەکرا.

چیرکۆف لەو ڕووەوە نووسیویەتی: "لە دواڕۆژێکی نزیکدا بە هۆی ئەو زەوییەی کە بۆ باخ تەرخانکراوە قوتابییەکان فێری کشتوکاڵکردن ئەبن و فێری ئەوەش ئەبن کە چۆن بایەخ بدەن بە پەروەردەکردن و پێگەیاندنی میوە و دار و درەخت و سەوزەوات و یارمەتییەکی پزیشکی باشیش بۆ کوردەکان ئامادەکرا. قوتابخانەکە خەستەخانەیەکی بچووک، دەرمانخانە (ئەجزاخانە)یەکی لەپاڵدا هەبوو کە برینپێچێک و مامانێکی ڕووس سەرپەرشتییان ئەکرد کە هەردووکیان کوردییەکی باشیان ئەزانی. مردن لەناو منداڵانی کورددا بە هۆی نەخۆشی و نەشارەزایی لە کاتی منداڵبووندا زۆر بوو، بۆیە بایەخدان بە دۆزینەوەی چارەسەری ئەوە شتێکی زۆر پێویست بوو. بە هۆی ئەو دەرامەتەوە کە بۆ قوتابخانەکە دابینکرابوو کاروباری ئەبرا بەڕێوە و لە ئەنجامی سەرکرتنی ئەو قوتابخانەیەدا چیرکۆف هەوڵی دا کە قوتابخانەی تر لە (چاری ــ چەریق) و (سومای) و (برادۆست) و ناو کوردەکانی ماکۆدا بکرێتەوە و بۆ ئامادەکردنی مامۆستا بۆ ئەو قوتابخانەیە بڕیاردرا لە خۆیان (لە کوردەکان) مامۆستا لە قوتابخانەی (یەریڤان) ئامادە بکرێت و دەربچێت و ببێت بە مامۆستا.

لەگەڵ ئەوەشدا مەبەست لە کردنەوەی ئەو قوتابخانەیەی (خۆی) بە گەلێک جۆر لێکدرایەوە، بەڵام ڕۆژنامە تورکییەکان و ئەرمەنییەکان هەوڵی کردنەوەی ئەو

قوتابخانەیان بلاوکردەوە. تورکەکان بۆ بەربەستکردنی بلاوبوونەوەی دەسەلاتی ڕووسیا لەناو کوردەکاندا کە ئەمە بەتەواوی سەر و دڵی گرتبوون، ئەوانیش بەپەلە کەوتنە ئەوەی پارەیان تەرخان کرد بۆ کردنەوەی قوتابخانەی کوردی و بلاویان کردەوە کە (١٧٥٠٠) لیرەی تورکی تەرخانکراوە بۆ کردنەوەی قوتابخانەیەک لە گوندی (ئەرتامید) لە نزیکی (وان) کە بۆ هەزار قوتابی دەستی ئەدا و بەشی ئەکرد لەگەڵ تەرخانکردنی (٢٥٠٠) لیرەی تورکی تر بۆ دروستکردنی چەند قوتابخانەیەکی بچووکی سەرەتایی لە چەند ناوچەیەکی تردا.

ئەڵمانەکانیش لەلای خۆیانەوە کەوتنە چالاکی و نائیبی قونسوڵی ئەڵمانیان لە (موصل) کە ناوی (گوڵد شتین) بوو گەشتێکی بە کوردستاندا کرد و بلاوی کردەوە کە حکومەتی ئەڵمانیا هەرچی لەتوانادا بێ ئەیکا بۆ پەرەسەندن و بلاوبوونەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لەناو کوردەکاندا و لە موصل گوڵد شتین توانی ئیحسان بەگ (کە برای عبدالرزاق بدرخان بوو) ڕازی بکا و لەوە دڵنیا بێت کە ئەڵمانەکان لەو تەقەلایەیاندا مەبەستیان باش و پاکە و پڕ بە دڵ ئەیانەوێ گەشە بدرێ بە بلاوکردنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لەناو کوردەکاندا و بلاوی کردەوە کە پارەی بۆ (١٠) قوتابیی کورد تەرخانکراوە کە بچن بخوێنن و بلاوی کردەوە کە لەدوای کردنەوەی قونسولیەتی ئەڵمان لە (وان) لەوێش قوتابخانەیەک ئەکرێتەوە بۆ منداڵانی کورد و بۆ ئەو مەبەستە گفتوگۆی لەگەڵ پارێزگاری (وان) کە (تەحسین بەگ) بوو کردبوو.

جەلیلی جەلیل لە کتێبەکەیدا ئەڵێ: "بەڵام بەڵێنەکانی ئەڵمان و تورک تەنها هەر قسە بوو و ڕووالەت بوو، چونکە هیچ هەنگاوێکیان نەنا بۆ سەرکرتنی ئەو قسانە و لەڕاستیدا سەرکرتنی ئەو کارەشیان بە دڵ نەبوو.

بەڵام زۆری پێ نەچوو ناکۆکی لەنێوانی ئەندامانی کۆمەڵی (غیخاندی) پەیدا بوو بەتایبەتی لەنێوان سمکۆ و عبدالرزاق بدرخاندا پەیدا بوو دەربارەی ئەوەی ئایا مەبەستی ڕاستەقینەی ئەو کۆمەڵە چی بووە!!

عبدالرزاق بدرخان ئەیویست ئەو پارە و دەرامەتەی کە دەست کۆمەڵ ئەکەوێت بۆ ئەوەی تەرخان بکرێت کە چەکداری کوردی پێ ئامادە بکرێ، بەڵام سمکۆ ئەوەی بە دڵ نەبوو چونکە ئەو تەقەلایەی عبدالرزاق بدرخانی بە بێهوودە ئەهاتە بەرچاو و سمکۆ نەیوت: ئەگەر عبدالرزاق بدرخان ڕاست ئەکا و بەڕاستی ئەیەوێ ڕاپەڕینێک

دژی حکومەتی تورک بەرپا بکات بەتایبەتی لەو ڕۆژانەدا کە بابی عالی لە ئەستەمبوڵ تووشی کێرەوکێشە و نائارامی بوو بەهۆی شەڕەکانی (اوزبک) و (بالقان)دەوە، ئەوا سمکۆ ئەیوت: من ئامادەم بەو ئیشە هەستم بەڵام ئەگەر نیازی عبدالرزاق تەنها هەر ئەوەیە کە تورکەکان بێتاقەت بکا و تووشی سەریەشەیان بکا بە هەڵسانی چەند بزووتنەوەیەکی بچووک و لەناو چوارچێوەی کورددا، ئەوا ئەوە بە تەقەلایەکی خۆڕایی و بێسوود ئەزانێت چونکە هیچی لێ نەدەهاتە بەرهەم جگە لە بە کوشتدانی چەند کەسێک بەخۆڕایی، کە ئەمە بێجگە لەوەی کە لەگەڵ مەبەستی سمکۆشدا یەکی نەدەگرتەوە کە مەبەستی ئەوە بوو ئەو قوتابخانەیە سوودەکەی بۆ کوردی ئێران بێت. هەروەها سمکۆ وای لێک دابووەوە، پارەیەک کە بۆ کۆکردنەوەی قوتابخانە و بۆ بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری کۆدەکرایەوە (کە وەکو لەپێشتردا باسکراوە سمکۆ لە زەکاتی خەڵک ئەو پارانەی کۆ دەکردەوە)، خەرجکردنی بۆ مەبەستێکی تر زیانێکی زۆر ئەگەیەنێت بە کۆمەڵگەیان و زیانیش ئەگەیەنێت بە ناوبانگی عبدالرزاق بدرخان لەناو عەشیرەتەکانی کورددا.

بەڵام سمکۆی وریا و زرنگ نەشیویستبوو عبدالرزاق بدرخان سارد بکاتەوە لەو مەبەست و نیازەی کە ئەیویست بۆ تێکۆشان و ڕاپەڕینێکی کورد خۆی ئامادە بکا دژی حکومەتی (تورکیای لاو).

عبدالرزاق وەکو سەرۆکی نەو کۆمەڵە هەندێ پارەی کۆمەڵەی خستبووە ژێردەستی خۆیەوە و دەستی کرد بە خەرجکردنی بۆ ئامادەکردنی چەکدار لە ناوچەکانی (ئەرزروم) و (وان) کە ئەمە بوو بە هۆی ڕوودانی ساردییەک لەنێوانی عبدالرزاق بدرخان و سمکۆدا، کە لەڕاستیدا ئەو ناکۆکییە بوو بە هۆی سستی و وەستاندنی چالاکیی کۆمەڵە و هەتا ڕادەیەک چالاکیی ڕۆشنبیری پەکی کەوت.

جەلیلی جەلیل لە لاپەڕە (١٨٣)یدا ئەڵێ: "لەگەڵ ئەوەشدا، بەڕاستی ئەو کۆمەڵە ڕۆڵێکی مێژوویی گرنگی هەبوو بۆ ڕاپەڕین و وریاکردنەوە و بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتیی کورد، بەڵام هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانی لە ١٩١٤دا ئەو چالاکییەی وەستاند."

لەو ڕووەوە ژانای سۆفێتی ناسراو (و. ل. ڤیلچیڤسکی) ئەڵێ: "ئەو کۆمەڵە

ڕۆژێکی زۆر گەورەی بینی و بۆ زۆر لە سەرکردە و پیاوە ناسراو و سەردارەکانی کورد ئەو کۆمەڵە بووبووبە هەوێنی بزووتنی هەستی نەتەوایەتی جگە لەوەی کە بوو بە هۆی پەیداکردنی پێوەندی لەنێوانی ڕووس و کورددا."

وەکو لە باسەکانی پێشوودا باسکرا، دوای ئەوەی عبدالرزاق بدرخان چووبوو بۆ ڕووسیا و دوای شۆڕشی ئۆکتوبەر هاتبووەوە تورکیا و لەلایەن تورکەکانەوە گیرا و نێررا بۆ موصل و بەر لەوەی محاکەمە بکرێ هەڵیان واسیبوو.

هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی عبدالرزاق بدرخان بەکورتی:

بەرلەوەی بچینە سەر باسێکی تر و بەشێکی تری ئەم کتێبە، بە پێوسیتم زانی کورتەیەک دەربارەی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی عبدالرزاق بدرخان بدوێنین، بۆ ئەوەی بزانین لە تەقەلاکانیدا هەتا چ ڕادەیەک سەرکەوتوو بووە.

یەکەم: ئەویش وەکو شێخ عبیداللەی نەهری وای بۆ چووبوو کە باشتر وابووە بزووتنەوەکەی و تەقەلای بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لە کوردستانی ئێرانەوە دەست پێ بکات کە هۆی ئەمەش دوو شت بووە. یەکەم: ئێرانی بە لاوازتر و کەمدەسەڵاتتر دانابوو وەک لە حکومەتی عوسمانی کە ناتوانێت وەکو عوسمانییەکان بەربەرەکانی ئەو تەقەلایەی بکات. دووەەم: حسابی ئەوەی کردبوو کە ئەو هەوڵ و کۆششەی بەبێ لایەنگریی و پشتگیریکردنی ڕووسەکان سەری نەدەگرت و ڕووسەکان لە ئێراندا زۆرتر دەسەڵاتیان هەبووە وەک لەناو خاکی عوسمانیدا بۆیە هەموو هەوڵ و توانای خۆی بۆ ئەوە تەرخان کردبوو کە لەسەرەتادا بە بزووتنەوەیەکی ڕۆشنبیری و خوێندەواری دەست پێ بکا و لەوەوە خۆی ئامادە بکا بۆ دامەزراندنی دەزگایەکی چەکدارانە کە بتوانێت ڕووبەڕووی دوژمنانی کورد ببێتەوە.

دووەەم: عبدالرزاق بدرخان لە هەوڵدانی پێوەندیکردن لەگەڵ دەوڵەتاندا تەنها پێوەندیکردنی لەگەڵ ڕووسەکاندا بە شتێکی ڕاست زانیوە و هەر لەسەرەتاوە

حکومەتی بریتانیای بە درۆزن و دەستبڕ لە قەڵەم داوە کە ئەمەشی لەخۆڕایی نەبووە، یەکەم: شۆڕشەکەی شێخ عبیداللەی نەهری بەر لە خۆی لەبەر چاو بووە کە چۆن بەئاشکرا بریتانیا دژی بووە و هەوڵ و تەقەلای نەهێشتنی شۆڕشەکەی داوە، دووهەم: عبدالرزاق بدرخان ماوەیەک لە بریتانیادا ژیابوو لەنزیکەوە شارەزای بلۆف و درۆ و دەلەسەی بریتانیا بووبوو لە سیاسەتی پڕ لە ڕووالەتیدا بۆیە نەیویستبوو خۆی بنالێنێتە داو و فێڵ و دەستبڕینی ئینگلیزەکانەوە.

سێیەهەم: ئەو هەموو تەقەلا بێوچانەی دابووی بۆ بەهێزکردنی پێوەندی لەگەڵ ڕووسەکان و هەوڵدان بۆ پتەوکردنی دەسەڵاتی ڕووس لە کوردستاندا بە هیوای ئەوەی ئەو دەسەڵاتداریەی ڕووس سوودێکی باشی نەبێت بۆ کورد تەنها لە شتێکی چوارچێوە تەسکدا ئەو سوودەی دەستگیر بوو ئەویش یارمەتیدانی ڕووسەکان بوو بۆ بڵاوبوونەوەی ڕۆشنبیری و خوێندەواری کە ئەوەش هەتا ڕادەیەک بوو بە هۆی بەربەرەکانیکردنی میسۆنێری وڵاتانی تر و ئینگلیز بەئاشکرا دژی ئەوە بووە و خەڵکی لە سمکۆ و عبدالرزاق بدرخان هانداوە لە ترسی ئەوەی کە تەقەلای هەردووکیان نەبێتە هۆی بەهێزکردنی دەسەڵاتی ڕووس لە ناوچەکەدا.

لێرەدا تاقە پرسیارێک خۆی ئەسەپێنێت ئەویش ئەوەیە ئایا هۆی دوورخستنەوەی عبدالرزاق بدرخان چی بوو لە لایەن ڕووسەکانەوە کە نەیانهێشت لە (خۆی) دوای کردنەوەی ئەو قوتابخانەی کە کرابووەوە بە یارمەتیدانی ڕووسەکان عبدالرزاق بدرخان بمێنێتەوە و ڕۆژنامەکەی بەجێهێشت بۆ سمکۆ کە هەتا ساڵی ١٩١٤ و دەستپێکردنی شەڕ دریژەی پێ بدا کە سەیر ئەوەیە سەرچاوەکان هیچیان باسی هۆی ئەو دوورخستنەوەیەیان نەکردووە.

بەشی پێنجەم

شەڕی یەکەمی جیهان و هەڵوێست و ڕووداوەکان لەو بەشەی کوردستانی ئێراندا

شەڕی یەکەمی جیهانی ئەگەرچی بەناو سەرەتاکەی لە کوشتنی (ولی عهد)ی نەمسا (ئوتریش)ەوە دەستی پێ کرد لە شاری (سرایڤۆ)، بەڵام لەڕاستیدا دەمێک بوو فتیلی بیانووی هەڵگیرسانی ئەو شەڕە ئامادەکرابوو، گەڵاڵەبووبوو. دەوڵەتە سەرمایەدار و ئیمپریالیزمەکانی جیهان لەناو خۆیاندا لەسەر دابەشکردن بازاڕی جیهان ڕێک نەکەوتن و دەوڵەتە کەڵەگا و ملۆزمەکانیان هەر یەکەیان بۆ دەستگرتن بەسەر زۆرترین و باشترین بازاڕی وڵاتاندا لەگەڵ یەکتر کەوتنە بینبڕکێ و هەر یەکە نەخشەی دادۆشین و ڕووتاندنەوەی میللەتانی وڵاتانیان کێشابوو. وڵاتانی ناوچەی ڕۆژهەڵات کە لە پارووە چەورەکان بوو ئەو دەوڵەتە سەرمایەدارانە دەمیان ئاوی بۆ ئەکرد و لەئەنجامی ئەو بینبڕکێیەدا بەرەی دەوڵەتانی شەڕخواز بوون بە دووبەشەوە کە گرنگترین وڵاتانی بەرەی یەکەم بریتی بوو لە ئینگلتەرە و فرەنسا و ڕووسیا و لاکەی تری ئەڵمان و تورک و هەندێ وڵاتانی تری ئەوروپا بوون و هێشتا لەو شەڕەدا ئەمریکای سەرمایەدار دەمی نەژەندبووە کاروباری ناوچەکەوە بۆیە لەوەدا دواکەوت و بەپێچەوانەوە ویلسنی سەرەککۆماری ئەمریکا ئیعلانی چواردە مادەکەی کرد کە لە مادەی دوازدەهەمدا داوای کردبوو کە ئەو وڵاتانەی لە ژێر ڕکێفی عوسمانیدا بوون، لەدوای شەڕ مافی چارەنووسی خۆیان هەیە کە کورد یەکێک بووە لەو میللەتانەی دڵی بە مادە دوازدەی ویلسنی سەرەککۆماری ئەمریکا خۆش کردووە و شێخ مەحمودی قارەمانی دەربەندی بازیان و بەردەقارەمان لەدوای گیرانی بە بریندارای و دانی بە مەحکەمەی عەسکەریی ئینگلیز لە بەغداد، ترجەمەی مادە دوازدەی بەیانەکەی ویلسنی بەکوردی لەناو بازیبەنگەکەی قۆڵیدا دانابوو، بەرامبەر مەحکەمەی عەسکەری ئینگلیز وتی: "من بەپێی ئەم مادەیە داوای مافی میللەتەکەی خۆم کردووە و من پیاوکوژ و چەتە نەبووم و ئێوە داگیرکەری وڵاتەکەمن و بە زۆری چەک ئەتانەوێ ملمان پێ کەچ بکەن." بەڵام نە ئەوەی ئەو سوودی هەبوو نە پەیمانی سیڤر کە بەئاشکرا دانی بە مافی کورددا نابووە، پارێزگاری لە مافی کورد دەکرد.

ساتێک شەڕی یەکەمی جیهانی هەڵگیرسا لە ئێراندا کە ڕژێمی قاجاری دەستی بەسەر وڵاتدا گرتبوو، ئەو ڕژێمە داڕزاو و داوەشاوەی کە میللەتەکەی لە ژێر باری زۆرداریی کاربەدەستانی ئێراندا ئەینااند و سوپا و لەشکرەکەی نزمترین پلە و بە ڕاپەڕینێکی ڕێکوپێکی ئاسایی بەئاسانی ئەتوانرا هەڕەس بەو ڕژێمە بهێنرێت،

لەبەر ئەوە حکومەتی ئێران بە سەرۆکایەتی (علاء الدولە) بە شێوەیەکی ڕەسمی بێلایەنیی حکومەتەکەی بڵاو کردەوە بە ئومێدی ئەوەی لەو ڕێگەیەوە بتوانێت خۆی ڕزگار بکا و عەرشی قاجاری بپارێزێت، بەڵام ئەو تەقەلایە بێ سوود بوو، سەری نەگرت چونکە ستراتیجیەتی ئێران و گرنگیی شوێنەکەی و بوونی بەشێکی زۆر لە سنووری ئێران لەگەڵ ڕووسیا و تورکیادا هاوسنووربوو و ڕووسیا و عوسمانی کە هەردوو لایان لەمێژ بوو دوژمنی خوێنەخۆری یەکبوون، ئەمانە هەمووی کارێکی وای کرد کە چ ڕووس و چ حکومەتی عوسمانی هەر یەکەیان لە شوێنی خۆیەوە بکەوێتە پەلەقاژەی داگیرکردنی ژوورووی ڕۆژئاوای ئێران کە بریتی بوو لە بەشێکی زۆری خاکی کوردستانی ئێران.

دەربارەی هەڵوێستی دەوڵەتان لە کاتی دەستپێکردنی شەڕ و لە کاتی شەڕدا و لەدوای شەڕ گەلێک لە نووسەران چ خۆمانە و چ بێگانە دەربارەیان نووسیوە کە لێرەدا هەوڵ ئەدەین کورتە و پوختەی هەندێکیان بخەینە پێش چاوی خوێنەرانی بەڕێز و هەروەکو (لازاریف) باسی کردووە یەکەم دەنگی تەقەی شەڕ لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لەناو خاکی کوردستاندا دەستی پێ کرد و لەو شەڕەدا میللەتی کورد بەخۆڕایی بە کێش کرا بۆ ئەو شەڕە و ژمارەیەکی زۆری لێ کوژرا بەبێ ئەوەی هیچ مەبەست و سوودێکی بووبێت لەو شەڕەدا و دەوڵەتی عوسمانی کە بە درۆ خۆی بە نوێنەری خەلافەتی ئیسلامی ئەزانی بە هاوکاریی ئەڵمانیای دۆستی توانیان هەستی ئاینی ئیسلام لە دڵ و مێشکی کوردی ساویلکەدا ببزوێنن و بەخۆڕایی کورد کرا بە سووتەمەنیی ئەو شەڕە و هەتا دوا کاتی شەڕ کوردی ناو خاکی عوسمانی ئاڵای ئیسلامی دانەنەواند و سوڵتانی عوسمانیی کە خۆی بە خەلیفەی ئیسلام و پارێزەری ئاینی ئیسلام ئەژمارد لە کاتێکدا شریف حسین، شەریفی مەککەی نەوەی پێغەمبەر بەئاشکرا چووە پاڵ ئیمپریالیزمی بریتانیا و دژی ئەو خەلافەتی ئیسلامییە شەڕی کرد و لە ئەنجامی ئەوەدا شەریفی مەککە توانی سوود لە هەندێ بەڵێن و پەیمانەکانی ئینگلیز وەربگرێ و فیصلی کوڕی لە حجازەوە بە کێش کرا و کرا بە مەلیکی عێراق و بە زەبری فڕۆکەی ئینگلیز حکومەتەکەی شێخ مەحمودیان بۆ تێکدا و بەزۆرەملی کوردستانی خواروویان لکاند بە عێراقەوە و میللەتی کورد لەوەدا بوو بە قۆچی قوربانیی سوودی خاوەن کۆمپانیاکانی نەوت و لە کوردستانی تورکیاشدا هەتا درەنگێک شێخ عبدالقادری شەمزینی هەر هیوای بە

خەلافەتی ئیسلامیی تورکیا مابوو لەسەر ئەوە لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخاندا ناڕێک بوون و لە کوردستانی ئێرانیشدا، لەبەر ئەوەی حکومەتی ئێران بە شێوەیەکی ڕەسمی بەشداریی شەڕی نەکردبوو لەبەر ئەوە نە لە پەیمانی ئاشتیدا و نە لە سیڤردا ناوی ئێران و کوردستانی ئێران نەهات و کوردی کوردستان لە گێژاوی ئەو بینبڕکێیەی کە لە نێوان دەوڵەتاندا هەبوو نەیتوانیبوو ڕێبازێکی تایبەتی بۆ خۆی دەستنیشان بکا، بۆیە کە شەڕ بڕایەوە لە غەیری ئەو هەموو مالکاولی و وێرانی و برسێتی و گرانی و ڕەشوڕووتییەی کە شەڕ بۆی بەجێهێشتبوو هیچی تری بۆ نەمابووەوە.

ئەمین زەکی بەگی مێژوونووس لە کتێبەکەیدا (مێژووی کورد و کوردستان) لە لاپەڕە (٢٥٩)دا دەربارەی ئەو زیانانەی لە کورد کەوتبوو بە هۆی شەڕی جیهانییەوە وتوویەتی:(١٤) "شەڕی یەکەمی جیهان هەروەکو ئەو شەڕانەی پێشووتر کە لە نێوانی عوسمانی و ڕووسدا ڕووی ئەدا لەم شەڕەشدا میللەتی کورد تووشی گەلێک زیان و مالکاولی بوو.

حکومەتی عوسمانی لە سەرەتای شەڕی یەکەمدا کەوتبووە سەر بەجێهێنانی خەیاڵە کۆنەکەی جاران و بە هەوای بووژاندنەوەی هەستی (یەکگرتنی وڵاتانی سەر بە تۆران) کەوتە سەودای ئەوەی کە دەرفەتێکی باش و لەباری بۆ ڕەخسابوو بۆ سەرگرتنی ئەو ناواتە و کەوتە سەر ئەو بیرویاوەڕەی کە ئێران و توران داگیر بکات و بەوەشەوە نەوەستێت بەڵکو بگاتە هندستانیش.

لەبەر ئەوە کە شەڕ دەستی پێ کرد یەکسەر ئیعلانی شەڕی کرد بەرامبەر بە ڕووسیا و بەپەلە هێزێکی لە چەکدارەکانی سەرسنوور و سوارەی عەشایر و قوتابیی ناو قوتابخانە بەرزەکان پێکەوە نا و چەند ئەفسەرێکی کرد بە سەرکردەیان و هەموویانی بە کێش کرد بۆ ناو خاکی ئێران و هێزەکانی لە هەورامانەوە هەتا تەورێزی گرت، بەتایبەتی ناوچەی موکریان و بانەی خستە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە، ئیبراهیم بەگی سەرکردەی یەکێک لە هێزەکانی عوسمانی دەستی کرد بە ڕاووڕووت و سزادانی خەڵک و حسین خانی حاکمی موکری لە بنەماڵەی بابامیری و حەمەخانی حاکمی بانەی هەڵواسی و دەستی بەسەر هەموو مووڵک و ماڵەکانیدا گیرا و هێزەکانی تری عوسمانی ناوچەکانی نێوانی (کرند) و (خانەقین) لە لایەک و ناوچەکانی نێوانی (ڕواندز) و (لاهیجان) لە لایەکی ترەوە هەمووی وێرانکرا و

(عمرناجی) و (ئیبراهیم بتلیسی) که دوو سەرکردەی عوسمانی بوون تاوانەکانیان گەیشتبووە رادەیەک کە پێنووس شەرمی نەکرد باسی نەو تاوانانە تۆمار بکات، بێجگە لەو تاوانانەی پێشوو دوو هێزی تری عوسمانی لە ولایەتی (وان) و (بدلیس)ەوە ڕوویانکردە ناو خاکی ئێرانی سەرسنووری عوسمانی و لە ناوچەی (دیلمان) کاری ئێجگار ناڕەوایان کرد بەڵام لەدوای نەو هەموو زیانانەی کە عوسمانی بە کوردی (کوردستانی ئێران)یان گەیاند ناچاربوون کە لەژێر فشار و پەلاماردانی ڕووسەکاندا پاشەکشە بکەن و نەو ناوچانە بەجێ بهێڵن.

دەربارەی هەڵوێست لە کوردستانی ئێراندا، لەکاتی شەڕ و لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی، نووسەرانی کتێبی (بزووتنەوەی کورد لە کۆن و تازەدا) لە نووسینی ژمارەیەک لە ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووس وتویانە:(١٧) "لەڕاستیدا کە شەڕی یەکەمی جیهانی هەڵگیرسا، میللەتی کورد نەیویستبوو بەخۆڕایی خۆیان بخەنە ناو کووڕەی ناگری نەو شەڕەوە و خوێنی خۆیان بڕێژن لەپێناوی شتێکی بێسوودا و کوردەکان گاڵتەیان بە بڵاوبوونەوەی نەو دەنگ و باسانە نەکرد کە تورکەکان بە هاوکاریی نەڵمانەکان خۆیان بڵاویان نەکردەوە دەربارەی سەرکەوتنەکانیان و بەپێچەوانەوە هەندێ لە کوردەکان جنێویان بە تورک و بە هەندێک لەو سەرۆک عەشیرەتانەی کوردیش نەدا کە بەخۆڕایی بە قسە و پروپاگاندەی تورکەکان هەڵخەڵەتابوون.

نەو ئیعلانی جهاد و غەزایەی کە تورک و نەڵمانەکان بە هۆی هەندێک لە شێخەکان و پیاوە ئایینیەکانەوە بڵاویان نەکردەوە سوودێکی نەوتۆی نەبوو، بەڵکو بەپێچەوانەوە ژمارەیەکی زۆر لە سەربازەکانی کورد لە سوپای عوسمانی ڕایان نەکرد بەبێ نەوەی هیچ بەرگرییەک بکەن لە هاتنی ڕووسەکاندا بۆ ناوچەکانیان.

هەندێک لە سەرکردە و ڕۆشنبیرانی کورد وەکو عبدالرزاق بدرخان و یوسف کامل بدرخان و کوڕ حسن پاشا و گەلێکی تر بانگەوازێکیان بەناو کوردەکاندا بڵاوکردەوە کە لە کاتی شەڕدا چەکەکانیان ناراستەی تورک بکەن (کە لەودا هەروەکو نەوەی ڕۆژهەڵاتناسەکان بۆی چوون باسیل نیکیتین لە کتێبەکەیدا هەر بە هەمان جۆر بۆی چووە.) دوای نەوەی تورکەکان لەو تەقەلادانەیاندا نائومێد بوون کە کورد بەکاربێنن دژی ڕووس، ئیتر دەستیان کرد بە بەکارهێنانی سیاسەتێکی تر کە لەپێشدا بەرامبەر بە نەرمەنییەکان و لەدواییدا بەرامبەر بە کوردەکان بەکاریان هێنا.

ئەرمەنییەکان زۆربەیان ئاوارەکرابوون بۆ بیابانەکانی سوریا و هەندێکیان فریاکەوتبوون چوونە ڕووسیا، ئاسوورییەکانیش کە لە ناوچەی (هەکاری)دا بوون تووشی کارەسات بوون و لە ترسی سوپای تورک ڕوویانکردە ژوورووی ڕۆژئاوای خاکی ئێران بۆ ناوچە کوردییەکان (کە لەدواییدا لەوێش بە هۆی سمکۆوە تووشی مالوێرانی و ئاوارەیی بوون و ئینگلیزەکان دەستی ئەوانیشیان بڕی و بەکێشیان کردن بۆ ناوچەی بادینان لە ژوورووی کوردستانی خواروودا و بۆ ماوەیەک کردنی بە کوتەکی دەستی خۆیان دژی شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود و ناوچەی بارزان و زێبار بەپێچەوانەی ئەو بەڵێنەی کە پێی دابوون کە بیانگێڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆیان لە ناوچەی هەکاری)

نووسەرانی ئەو کتێبە ئەڵێن: "لەگەڵ ئەوەشدا تورکەکان توانیبوویان هەندێک لە سەرکردەکانی کورد بخەڵەتێنن و تەفرەیان بدەن و هەندێ تاوانیان پێ کردن دژی ئەرمەنی و ئاسووری بەرامبەر بە بەڵێنێکی درۆ کە زەویوزاری ئەرمەنی و ئاسووریەکانیان ئەدەنێ (کە لەدواییدا دەرکەوت نەک هەر ئەو زەویوزارانە، بەڵکو ئەوانەی خۆشیان داگیرکرد و بە هەزارەهایان لێ ئاوارەکردن و هەزارانیشیان لێ کوژرا و لەناو بەفر و سەهۆڵبەندانداً لەبرساندا مردن.)

ئەو نووسەرانە ئەڵێن: کەلێک لە نووسەران لەسەر ئەو باوەڕەن کە لەدوای ئەوەی چوونەتە بنج و بناوانی ئەو بەسەرهاتانەوە بۆیان ڕوون بۆتەوە لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ لە سەرکردەکانی کورد لە زۆر هەڵوێستدا یارمەتیی ئەرمەنییەکانیان داوە دژی تورک کە یەکێکی وەکو (گردلیڤسکی) کە چەند جارێک سەری لەو ناوچانە دابوو باسی ئەوەی کردووە کە ئەرمەنییەکان لەناو کوردەکاندا دۆستی زۆریان هەبووە و زۆرجار لە چنگی تورکی تاوانبار ڕزگاریان کردوون.

لە سەرەتای سالی یەکەمی شەڕی جیهاندا ناوچەکانی کوردستان نائارام بووە و حکومەتی ئێران جڵەوی کاروباری بە دەستەوە نەمابوو لەبەر ئەوە زۆری پێ نەچوو ڕووسەکان بەشی ژوورووری کوردستانی ئێرانیان گرت، هەرچەند ڕووس لەو ماوەی داگیرکردنەدا تەنها هەر بە زەبروزەنگ توانیبووی دەست بەسەر ئەو ناوچانەدا بگرێ، بۆیە کە ڕووسەکان کشانەوە زۆربەی سەرۆک کوردەکان دژی ڕووس ڕاوەستان کە لە هەموویان زۆرتر دژی ڕووس وەستا سمکۆ بوو کە لەدواییدا لە لایەن ڕووسەکانەوە گیرا و ئاوارەکرا بۆ (تفلیس)، بەڵام لەدوای هێرشبردنی ڕووسیا

بۆ سەر ڕۆژهەلاتی ئەنادۆل لە ساڵی ١٩١٦دا ئیتر گۆڕینێکی تەواو ڕووی دا دەربارەی هەڵوێستی سەرکردەکانی کورد بەرامبەر بە ڕووسیا و هەندێک لەو سەرکردانە ئەوەیان خستە بەرچاوی ڕووسەکان کە پێویستە مافی چارەنووسی کورد زۆر بایەخی پێ بدرێ. لەو ڕووەوە یوسف کامل بدرخان داخوازیی کوردی دا بە پرنس (نیکۆلای نیکۆلایڤیتش) بەڵام ڕووسەکان لە بتروسبورگ و تبلیس ئەو داخوازییەی کوردیان پشتگوێ خست و بایەخیان نەدا بەوەی کە سەیری ئەو داخوازییە بکەن.

لەگەڵ ئەوەشدا سەرکەوتنی ڕووس بەسەر تورکیادا لە ساڵی ١٩١٦ بوو بە هۆی ئەوەی لە کوردستانی ئێراندا هەڵوێستێکی تازە بێتە ئاراوە کە بوو بە هۆی پتەوکردنی پێوەندی سەرکردەکانی لەشکری ڕووس و سەرکردە کوردەکان، کە ئەنجامی ئەمە بەوە گەیشت ڕووس بیر لەوە بکاتەوە بە هەڵوێستی جارانیدا بچێتەوە بەرامبەر بە کورد و لە ساڵی ١٩١٦دا سمکۆیان ئازاد کرد و گەڕایەوە بۆ شوێنی خۆی.

نووسەرانی ئەو کتێبە دەربارەی هەڵوێستی ڕووس بەرامبەر بە کورد ئەڵێن: "لەدوای وەستانی شەڕ لە ڕۆژهەلاتی ئەنادۆلدا، کوردەکانی تورکیا بە سەرکردایەتی یوسف کامل بەگ بەدرخان کەوتنە گفتوگۆکردن لەگەڵ ڕووسەکاندا بەتایبەتی لەگەڵ ئەمیر (شاخوفسکی) کە مدیری گشتیی مدنی ڕووس بوو لە ناوچەکانی ئاسیای بچووکدا، بەڵام نە ئەو تەقەلایەی پێشووی زەمانی قەیسەری ڕووسیا و نە لەگەڵ ئەو حکومەتە کاتییەش کە لەدوای ئەوان دروست بوو توانای ئەوەیان نەبوو کێشەی کورد لەسەر بناغەیەکی دیموکراتی چارەسەر بکەن.

لە ساڵی ١٩١٧دا بەر لە شۆڕشی ئۆکتوبەر تا ڕادەیەک ڕووسەکان تاکتیکی خۆیان بەرامبەر بە کورد گۆڕیبوو و، بە هاندانی مینورسکی بیریان لەوە کردبووەوە کە دۆستایەتی لەگەڵ کورددا پەیدا بکەن و لە حزیراندا سیخوڕێکی عەسکەری نێررا بۆ خواروویی کوردستانی ئێران کە عقید (زاخارچفکۆ) بوو بۆ بەهێزکردنی پێوەندیی کورد و ڕووس و بە ناوی حکومەتی ڕووسەوە بەڵێنی دۆستایەتی و یارمەتیدانی کوردی گەیاند و بە هۆی تەقەلای ئەوەوە لە ١٣ی تەممووزی ١٩١٧ لە نزیک شاری کرماشاندا، یەکەم کۆنگرەیەکی مێژوویی لە کوردستانی ئێراندا بەسترا کە سەرکردەکانی کورد بەشداریان تیادا کرد و سێ ڕۆژی خایاند و لەو کۆنگرەیەدا

بڕیاری دۆستایەتی نێوانی ڕووس و کورد درا و کوردەکان بەڵێنی ئەوەیان دا کە ئاساییشی هاتوچۆکردنی ڕووسەکان لەو ناوچانەدا بپارێزن (هەروەکو سەرچاوەکان باسیانکردووە ڕووسەکان لەکاتی شەڕی جیهانیدا گەیشتبوونە کرماشان و ئەسفەهان و هەتا خانەقین چووبوون و هەندێ هێزی تریشیان گەیشتبووە ناوچەی مەریوان و نزیک ولیاوای لای پێنجوینەوە و شێخ مەحمود لەسەر داخوازیی دەوڵەتی عوسمانی بەرەنگاری ئەو هێزەی ڕووس بووەوە کە لە مەریواندا بوو و دەریکردن هەروەکو لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا بەدوورودرێژی باسکراوە.)

نووسەران لە کتێبەکەیاندا ئەڵێن: "جگە لە بەستنی ئەو کۆنگرەیە (زاخارچڤکو) توانیبووی پێوەندی لەگەڵ هەندێک لە سەرکردەکانی تری کورددا بکا کە لە هەمووی گرنگتر ئەو چالاکییەی بوو کە لە نزیک شاری (سنە)وە لەگەڵ (٢٧) سەرۆکی کورددا توانی لە ١٩١٧/٩/٤دا کۆنفرانسێک ببەستێت و جەنرال (باراتوف) کە لەو کۆبوونەوەیەدا ئامادە بوو ئەو ڕێکەوتنەی مۆرکرد و لەو ڕێکەوتنەدا ڕووس بەڵێنی یارمەتیدانی بە کورد دابوو، بە وجۆرە کوردی ئەو ناوچانە لە دوژمنایەتی ڕووسەوە بوون بە دۆستیان، بەڵام ئەو ڕێکەوتنە هیچ بەرهەمێکی نەبوو چونکە هەڵوێستی ڕووس بە جۆرێک بوو کە بە شێوەی داگیرکەر لەگەڵ کورددا ئەجووڵایەوە کە ئەمە بوو بە هۆی بێزاربوونی کورد لە ڕووسیا و زۆری پێ نەچوو ئەو هێزەی ڕووس کێشرایە دواوە (مەبەست ڕوودانی شۆڕشی ئۆکتوبەر و وازهێنانی ڕووسیا بووە لە شەڕ.) لەپاش کشانەوەی ڕووس ئیتر بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد لە ئێراندا کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئیمپریالیزمی بریتانیاوە.

بەو جۆرە ئەنجامی شەڕی یەکەم و کەڵەگایەتیی ئیمپریالیزم لە لایەکەوە و دواکەوتنی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد و نەخوێندەواری و نزمی پلەی ڕۆشنبیری و نەشارەزابوون لە باری سیاسی و عەسکەری، ئەمانە هەموویان بەکۆمەڵ وایانکرد تەقەلاکانی کورد بێسوود بێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆری پێ نەچوو قۆناغێکی تری بزووتنەوەی کورد دەستی پێ کرد و لەوەدا لەچاو جاراندا ڕۆڵ و دەسەڵاتی دەرەبەگی کورد تاڕادەیەک کەمبووەوە و میللەتی کوردیش چاوی کردەوە و ڕوانیە دواڕۆژی خۆی و بە شێوەیەکی تر دەستی کرد بە خەبات و تێکۆشان بۆ ڕزگاریی کوردستان.

دوکتۆر کەمال مەزهەر دەربارەی هەڵوێست لە کوردستانی ئێراندا لە کاتی شەڕی

یەکەمی جیهانیدا لە دوو کتێبیدا بەدوورودرێژی باسی کردووە.

یەکەمیان بریتیە لە کتێبی (کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی جیهانیدا) کە لە لاپەڕە (٢١)دا وتوێەتی:(٦٤) "ڕووسەکانیش هەروەکو ئینگلیزەکان دەمێک بوو چاویان بڕیبووە کوردستان، بەتایبەتی ئەو ناوچانەی کە کەوتبوونە سەر سنوور یا نزیکی سنووری وڵاتی ڕووس بوون.

ڕووس لەوەدا ئەیانویست ئاسایشی ناوچەکانی قەفقاس بپارێزن بەتایبەتی ئاگاداری ئەوە بوون کە چ تورکیا و چ ئەڵمانیای دۆستی تورک کەوتبوونە هاندانی هۆزەکانی کوردی ئەو ناوچانە دژی ڕووسیا.

لەڕاستیدا بەر لە دەستپێکردنی شەڕ هەڵێکی باش و لەبار بۆ ڕووسەکان هەڵکەوتبوو، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە سەرداران و ناودارانی کورد وەکو عبدالرزاق بدرخان لە ڕەفتاری کاربەدەستانی عوسمانی و ئێران بێزار بووبوون و داخلەدڵ بوون بەرامبەریان و لە لایان وابوو ئەتوانرێ بە پێوەندیکردن و بە یارمەتیی ڕووس کوردستانێکی سەربەخۆ دابمەزرێنرێ و هەندێک لەو سەرۆک کوردانە داوای ئۆتۆنۆمییان ئەکرد بۆ کوردستان و ئەوەیان کردبوو بە یەکێک لەو مەرجانەی کە لەسەرگرتنیدا بە دەسەڵاتدارێتی ڕووس قایل ئەبوون، بەڵام ڕووسەکان لە ترسی پەیدابوونی هەرا و کێشەیەکی گەورە لەسەر سنوورەکانیان نەیان ئەوێرا خۆیان لەو داخوازییەی کورد نزیک بخەنەوە و لەوە ئەترسان کە ئەنجامی ئەوە سوودی خۆیان تیادا نەبێت چونکە ئەیانزانی تورکەکان لەو هەڵوێستەی ڕووس بێدەنگ نەدەبوون، لەگەڵ ئەوەشدا ڕووسەکان بایەخیان دا بە بڵاوکردنەوەی دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری خۆیان لە کوردستاندا و خۆیان بۆ ئەوە مەڵاس دابوو هەر کاتێک بۆیان بلوێ بەشێکی خاکی کوردستان داگیر بکەن.

بۆ نموونە ڕووسەکان مەشروتیەتی ئێرانی ساڵی ١٩٠٥-١٩١١یان بە هەڵ زانی کە لە ساڵی ١٩١٩دا ناوچەیەکی فراوانی کوردستان داگیر بکەن و بەتەمای ئەوە بوون هەروەکو وڵاتەکانی تری پشت قەفقاس ئەوێش بخەنە سەر ئیمپراتۆریەتەکەیان.

بایەخدانی ڕووس بە کوردستان پاڵی بە حکومەتی ڕووسیاوە نا کە گەڵێک کۆنسوڵخانە و قوتابخانەی تایبەتی و بنکەی ئاینی لە هەندێ لە شارەکان کوردستانی تورکیا و ئێرندا ساز بکەن و بەر لە دەستپێکردنی شەڕی جیهانی

هەوالنامەی کتێب
&
KURD ARSHIV

چاپخانەیەکیان لە شاری (ورمیە) دانا (بێگومان ئەوەی دوکتۆر کەمال باسیکردووە جگە لەو چالاکییانەی تر بووە کە لە باسی عبدالرزاق بدرخاندا دەربارەی ڕووسەکان لێی دواین.)

شازادە (باریس شاخۆفسکی)ی کۆنە کۆنسوڵی ڕووس لە (دمشق) لە ساڵەکانی شەڕدا کە سەرپەرشتیکردنی کاروباری کوردستانی پێسپێررابوو، لە لایەن وەزارەتی دەرەوەی ڕووسیاوە، بایەخێکی زۆری دا بە بەستنی ئابووریی کوردستان بە پێچکەی ڕووسیاوە، کەلوپەلی ناو ڕووسیا و بەرهەمی پیشەسازیی وڵاتەکانی تری ئەوروپا، هەر لە ڕێگەی خاکی ڕووسیاوە ئەگەیشتە بەشێکی زۆر لە بازاڕەکانی کوردستان کە ئەمە پاڵی بە ڕووسەکانەوە نا بنکەی بازرگانی لە شارەکانی کوردستاندا بڵاو بکاتەوە. کە ئەم چالاکیەی ڕوس ئەڵمانەکانی بێزار و بێتاقەت کردبوو، بۆیە دەستیان کرد بە هەوڵدانی کەمکردنەوەی دەسەڵاتی ئابووری و بازرگانیی ڕووس لە کوردستاندا. لەگەڵ ئەوەشدا ڕوسەکان هەروەکو دەوڵەتەکانی تر چاوی بڕیبووە کوردستان بەڵام ڕێبازێکی ڕوون و ئاشکرا و دووربینی نەبوو و زۆرجار سیاسەتی خۆی بەرامبەر بە کورد بەپێی کات و شوێن ئەگۆڕی.

کۆنسوڵی ڕوس لە (ورمیە) لە یەکێک لە دوکیومێنتەکاندا (کە بڕیتی بووە لە دوکیومێنتەی کە سەرچاوەکەی لە کتێبەکەی لازاریفەوە وەرگرتووە.)، بەئاشکرا دانی بەوەدا ناوە کە ڕوسەکان بە ڕادی یەکەم لە کۆشەی دامەزراندنی دەوڵەتی ئەرمینیای سەربەخۆوە سەیری کورد و دواڕۆژی کوردستانیان کردووە، کە ئەم هەڵوێستەیان بووبوو بە هۆی دوورکەوتنەوەی کوردەکانی سەرسنوور لە ڕووسیا، و بەو جۆرە ڕوس دوو سیاسەتی جیاوازی هەبوو بەرامبەر بە ئەرمەنی و کورد.

جارێک نەبووە کە بەتەواوی لە مەسەلەیەکی گرنگدا پشتگیریی کورد بکات، بەڵام بەپێچەوانەوە بەبێ وچان هەمیشە پشتگیری ئاسووری و بەتایبەتی هی ئەرمەنیەکانی کردووە و لەکاتی پێویستدا چەکی ئەدانێ، بێجگە لەوەی کە ڕووسیا سیاسەتێکی زۆر ڕوون و ئاشکرای هەبووە دەربارەی پاشەڕۆژی ئەرمینیا، کە ئەم هەڵوێستە ئاشکرایەی ڕوس بەرامبەر بە ئەرمەنی وای لە ئەرمەنیە داخلەدڵەکان کرد کە بەڕقەوە لەگەڵ کوردەکانی دراوسێیاندا بجوڵێنەوە.

کەمال مەزهەر لە لاپەڕە (٥٨)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: "کە شەڕی جیهانی دەستی پێ کرد، لە کوردستانی ئێراندا چەند شەڕێکی قورس دەستی پێ کرد. دوو هێزی

عوسمانی چەند ناوچەیەکی کوردستانی ئێرانیان داگیرکرد کە مەبەست لەو داگیرکردنە ئەوە بوو کە تورک و ئەڵمانیا ڕێگا لە پێکگەیشتنی هێزەکانی ڕوس لەژوورووەوە و ئینگلیز لە خواروووەوە بگرن.

عوسمانییەکان لەسەرەتادا گەیشتنە (ورمێ) و دەوروبەری بۆ ئەوەی ئەو ناوچەیە بکەن بە بنکەیەکی جەنگی بۆ خۆیان و توانیبوویان ئەو ڕوسانەی لەو ناوچانەدا بوون دەریان بکەن و چەند هۆزێکی کوردیش بەلای خۆیاندا داشکێنن وەکو عەشیرەتی شوکاک، بەڵام زۆری پێ نەچوو ڕوسەکان تەنگیان بە تورکەکان هەڵچنی و توانیان ئەو شوێنانەیان لێ بگرنەوە و لە کانوونی دووهەمی ساڵی ١٩١٥دا بەرەو باشووری دەریاچەی (ورمێ) ملیان نا و لەدوای شەڕێکی بچووک بەرامبەر بە چەکدارەکانی شکاک، ڕوسەکان توانییان لە ١٩١٥/٥/٢٥دا ورمێ داگیر بکەن، بەو جۆرە کۆتایی هێنرا بە دەسەڵاتداریێتی عوسمانی لەو ناوچانەدا.

ڕوسەکان لەدوای گرتنی مەهاباد، چوونە مەهاباد و شنۆ، بەڵام لەو ناوچانەدا تووشی بەرهەڵستییەکی گەرمی چەکدارانی کورد بوون و لە سەرەتای ساڵی ١٩١٧دا کار گەیشتە ئەوەی ئێران بکەوێتە ژێردەستی ڕوسەوە و کە هەتا ئەسفەهان گەیشت و ئینگلیزەکانیش خواروویی ئێرانیان گرتبوو.

ساتێک تورکەکان لەکاتی شەڕدا هاتبوونە ناو خاکی ئێرانەوە، لەشکرەکەی تورک و هەندێ عەشایری سەر بە تورک زۆر دڕندانە کەوتبوونە گیانی (فەلە)کانەوە بە بیانووی ئەوەی هاوکاریی ڕوسیایان کردبوو لەشەڕدا و لە ئەنجامی ئەوەدا سەد گوندیان سووتاند و زۆریان لێ کوشتن و ئەوانی تر ناوارەکران و بەدەربەدەریش تورکەکان بێبەزەییانە لەگەڵیاندا ئەجوولانەوە کە لەوەدا لە کوردەکانیش دوو سەردار کە (محمد حسین خان) و (سیفالدین خان)ی سەقز بوو هەردووکیان لە سێدارە دران و بۆ چاوترساندنی خەڵک بۆ ماوەیەک لاشەکانیان بە سێدارەوە هێڵرانەوە.

فەلەکانی ناوچەی ورمێ لە ڕقی تورکەکان ئەوەندەی تر لە ڕوس و ئینگلیز نزیک بوونەوە و خەڵکی ناوچەی سابلاغ بە سەرکردایەتی (قازی فتاح ١٨٣٢ز.-١٩١٦ز.)ی بەناوبانگ کە برابچووکی باپیری قازی محمد بوو یەکێک بووە لە پیاوە هەرە ئازاکانی ناوچەی موکریان، دەستی کرد بە بەربەرەکانێکردنی تورک و ڕوس.

ئەوەی شایانی باسە، دوکتۆر کەمال مەزهەر لە پەراوێزی لاپەڕە (٦٣)ی

کتێبەکەیدا دەربارەی فتاحی قازی (قازی فتاح) وتوێەتی: "فتاحی قازی یەکێک بووە لە پیاوە هەرە گەورە و ناودار و ئازاکانی موکریان کە تەمەنی لاوێتی و پیریی خۆی لە ڕێگەی خزمەتی خەڵکی ئەو ناوچانەدا بردۆتە سەر و کە لە ساڵەکانی شەڕی جیهانیدا بەرگریی لە ناوچەی سابڵاغ کردووە و کوڕێکی لەو شەڕانەدا بە دەستی سەربازەکانی ڕوس شەهیدکراوە و هەروەکو ئەگێڕنەوە هەتا دوا گوللەی کە پێی بووە شەڕی کردووە و کە گوللەکانی تەواو بووە لە سەنگەر هاتۆتە دەرەوە و ڕوویکردۆتە لەشکرەکەی ڕوس و پێی وتون: مەلعوونینە، ئێتر دەتوانن بەسەر لاکی خۆم و کورەکەمدا تێپەڕن و شارەکەم داگیر بکەن، ئێتر بشمکوژن دڵم خۆشە چونکە لە ڕێگەی نەتەوەکەمدا کوڕێکم شەهیدکراوە و ئەوا خۆشم فیدای کوردستان ئەکەم." کە فتاحی قازی کوژرابوو (١٧) گوللە بە لەشیەوە بوو کە سەرچاوەی ئەمەی لە دەسنووسە چاپنەکراوەکەی دوکتۆر ڕەحیمی قازییەوە وەرگرتووە.

دوکتۆر کەمال مەزهەر لە کتێبی دووهەمیدا (دراسات فی تاریخ ایران المعاصر) لە لاپەڕە (٨٩)دا دەربارەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا ئێرانداً ئەڵێ:(٩) "لەکەڵ ئەوەشدا ئێران لە دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانیدا ئیعلانی بێلایەنیی خۆی کرد بەڵام هیچ لایەک ڕێزیان لەوە نەگرت و دانیان بەو بێلایەنییەی ئێرانداً نەنا. بابی عالی (عوسمانی) لەوەرامی ئیعلانی ئەو بێلایەنییەی ئێرانداً بە حکومەتی ئێرانی وتبوو دان بەو بێلایەنییەیدا نانرێ هەتا وا لە ڕوسی قەیسەری نەکرێ هێزەکەی لە ژوورووی ئێرانداً بکشێتەوە.

ساتێک ئێران داوای لە ڕوسی قەیسەری کرد هێزەکەی بکێشێتەوە بۆ سەرگرتنی ئەو بێلایەنییەی لەوەرامدا ڕوسکان پێیان وت: مانەوەی ئەو هێزەیان لە ژوورووی ئێرانداً شتێکی زۆر پێویستە بۆ پاراستنی ڕەعایای بێگانە. سەفیری ڕوس لە تاران بەناشکرا بە سەرەکوەزیرانی ئێرانی وتبوو کە حکومەتەکەی ترسی ئەوەی هەیە ئەگەر هێزەکەی خۆی لەو ناوچانە بکێشێتەوە دەمودەس هێزی عوسمانی ئەچێتە جێگەی ئەوان و ئەو شوێنانە داگیر ئەکات.

نەخشەی عوسمانییەکان کە لە لایەن ئەنوەر پاشای وەزیری جەنگی عوسمانییەوە بە ڕاوێژ و هاوکاریی ئەڵمانەکان نەخشەی کێشرابوو بریتی بوو لەوەی کە ژوورووی ئێران داگیر بکەن و ئەوە بوو بەپێی ئەو نەخشەیە لە مانگی تشرینی دووهەمەی ساڵی ١٩١٤دا هێزی تورک چووە ناو خاکی ئێرانەوە و لەسەرەتادا (خۆی) و

(ورمیه)ی داگیرکرد و دوای ئەوە ڕوویکردە (هەمدان) و (کرمانشاه) و هەتا نزیکی خانەقین بووەوە.

لەو ڕۆژانەدا کە ئەو شۆڕشانە داگیرکران، هەندێ لە کاربەدەستانی ئێران و ئەنجوومەنی وەزیران ڕوویانکردە (قم) و لەوێ حکومەتی نیشتمانییان دانا کە ئەڵمانەکان و هاوکارەکانی دانیان بەو حکومەتەدا نا کە دروشمی ئەو حکومەتە بریتی بوو لە (بووژاندنەوەی نەتەوەی سەربەخۆی ئێران.)

دوا شای قاجاری کە (ئەحمەد شا) بوو ویستی ئەویش بچێتە لای ئەوانەی چووبوونە (قم) بۆ ئەوەی ببێت بە لایەنگریان، بەڵام لەئەنجامی هەڕەشەکردنی ڕوس و ئینگلیزدا پاشگەزبووەوە چونکە پێیان ڕاگەیاندبوو ئەگەر شتی وا بکا ئەوا عەرشی ئیرانی لە کیس ئەچێت. لە گێژاوی ئەو ڕووداوانەدا ڕوس و ئینگلیز بە نەهێنی کەوتنە گفتوگۆکردن لەناو خۆیاندا بۆ دەستنیشانکردنی شێوەی پاشەڕۆژی ئێران، کە بەپێی ئەوە بڕیاریاندا ژوورووی ئێران بۆ ڕوس بێ و خواروووی ئێران بۆ ئینگلیز بێت (کە لام وایە هەردوولایان لەو گفتوگۆ و ڕێکەوتنەیاندا درۆیان کردبوو، ئەوەی کە ڕێک کەوتبوون لەسەری شتێکی کاتی بووە چونکە هەروەکو لە باسی کێشەی نێودەوڵەتاندا لە بەشی دووهەمی ئەم کتێبەدا لە هەموو سەرچاوەکانەوە دەرئەکەوێ کە هەردوولایان بۆ سوودی خۆیان لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی هەوڵیانداوە ئێران وەکو دەوڵەتێکی یەکگرتووی سەربەخۆ بمێنێتەوە بۆ ئەوەی هیچ لایەکیان بیانووری ئەوەی نەبێ بە شێوەیەکی ئاشکرا دەست بەسەر ئێراندا بگرێ کە ئەو سیاسەتە بوو بە هۆی ئەوەی تەقەلا و شۆڕشەکانی کورد لە کوردستانی ئێراندا لەپێناوی سەرگرتنی سیاسەتی دووقۆڵیی ئینگلیز و ڕوسدا هەر لەکۆنەوە سەری نەگرتووە و هەمیشە هەردوولایان دژی کورد وەستاونەتەوە لەو ڕاپەڕین و شۆڕشانەی کە بەرامبەر بە ئێران کراوە.)

دەربارەی ئەو تەقەلایەی ئەحمەد شا کە ویستبووی بچێتە (قم) کە دوکتۆر کەمال مەزهەر باسی کردبوو، لۆرد کیرزنی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا لە یاداشتێکیدا کە لە دوکیومێتی ژمارە لایەرە (۷۰۳) دا Document on BEP-First Vol. وتویەتی: شاه ئەحمەدی قاجاری ترسنۆکترین کەسێکە لە هەموو خاکی ئێراندا. لەدوای شەڕی ئۆکتۆبەر کە ڕوسەکان وازیان لەو ڕێکەوتنەی نێوانی ڕوس و ئینگلیز هێنا، ئینگلیزەکان ویستیان لە ژوورووی ئێراندا جێگەی ڕوسەکانیش بگرنەوە، بەڵام

ساتێک ئەو تەقەلایەی ئینگلیز سەری نەگرت ئنجا کەوتنە سەر سەودایەکی تر کە برتی بوو لە بەهێزکردنی حکومەتی ئێران بۆ ئەوەی بیکا بە قەڵا و شووڕەیەک بۆ ڕێگرتن لە بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی کۆمۆنیستی لە ئێراندا، بەڵام لەڕاستیدا ئەو توانا و دەسەڵاتەی نەبوو کە بتوانێت ئەو دەورە ببینێت.

پاش ماوەیەک ڕۆڵی ئەمریکا هاتە پێشەوە دوای ئەوەی لە ئێراندا هی وا پەیدابوو کە لایان وا باش بوو ئێران لە ئەمریکا نزیک بێتەوە، جگە لەوە هێزی چەپڕەویش لە ئێراندا لە پەرەسەندندا بوو و کەوتبووە جموجووڵ دژی ڕژێمی ئێران، لەبەر ئەوە ئینگلیزەکان وایان بە باش زانی کە جۆرە گۆڕینێک بەسەر ئێراندا بهێنن و بۆ ئەو مەبەستە ئینگلیزەکان ڕەزاشایان هەڵبژارد و پەسەندیان کرد و وردە وردە پێشیان خست بۆ ئەوەی ئەو هەڵوێستە چارەسەر بکا.

ئینگلیز لەدوای تەواوبوونی شەڕی جیهانی هەستی بە لاوازی و پەککەوتەیی ڕژێمی ئێران کردبوو بۆیە هەتا ئەو کاتەی کە کاروبار کەوتە دەست ڕەزا شاە، ئینگلیزەکان ویستیان لە ڕێگەی بەستنی پەیمانێکی دووقۆڵی نێوانی خۆیان و ئێران چارەسەری هەڵوێست بکەن، بەو جۆرە لە ١٩١٩/٨/٩دا پەیمانێک لەنێوانیاندا مۆرکرا (کە محمد جواد شیخ الاسلام لە کتێبەکەیدا اسناد محرمانەی وزارتی خارجەء بریتانیا ئەو پەیمانەی بە قراردادی (١٩١٩) ناسراوە کە وثوق الدولەی سەرەکوەزیرانی ئێران و سیر برسی کوکس مندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد مۆریان کردووە، کە لە زۆر شوێنی تردا باسی ئەو قراردادە کراوە کە نووسەری کتێبی کورد و عجم بە شێوەیەکی دوورودرێژ لێی دواوە.)

دوکتۆر کەمال لە باسەکەیدا ئەڵێ: "ئەو پەیمانەی لەنێوانی ئێران و ئینگلیزدا کرا، دەسەڵاتێکی زۆری دابوو بە حکومەتی بریتانیا کە لەئەنجامی ئەوەدا لە هەموو لایەکەوە لە ئێراندا بیزاریی خۆیان دەربڕی و گوایا چەند ئەفسەرێکی ئێرانی لە داخی ئەو پەیمانە خۆیان کوشتبوو و ڕۆژنامەی (ستارە) و (ئافتاب) داوایان لە کاربەدەستانی ئێران کردبوو ئەو پەیمانە بەزوویی هەڵوەشێنرێتەوە بۆ ئەوەی ناموس و شەرەفی وڵاتەکەیان بپارێزن.

بێگومان هەموو شەڕێک، بەتایبەتی شەڕی جیهانی یەکەم کە بەشێکی زۆری شەڕەکانی نێوانی ڕوس و عوسمانی بەشێک لە خاکی کوردستانی گرتبووەوە بە کوردستانی ئێرانیشەوە، لە برسێتی و مااڵوێرانی بەوالوە هیچ ئەنجامێکی تری نەبوو، لاوانی کورد بە ناوی پارێزگاری لە ئایینی ئیسالم چ لە لایەن حکومەتی

عوسمانییەوە و چ لە لایەن ئەو سەرۆکەعەشیرەتانەی کە عوسمانییەکان هەستی ئایینیان بزواندبوون زۆربەی لاوانی کوردیان تووشی ئەو شەڕە کردبوو بە کێش کرابوون بۆ ناو کۆڕی شەڕ و مالّ و خێزانیان هەموو برسی و سەرگەردان و مالّوێران بوون و برسێتی و نەخۆشی بەناو زۆربەی میللەتی کورددا بلاّوبووەوە کە لەلایەکەوە بە گوللەی کۆڕەکانی شەڕ ئەکوژران و لەلایەکی تریشەوە داسی برسێتی و نەخۆشی دروێنەی ئەکردن و کوردی کوردستانی ئێران بەو شەڕەی کە بەکێشکرابووە ناو ولاّتەکەیانەوە بۆ ماوەیەکی زۆر لەبیداریدا ئەتلانەوە، بەلاّم لەگەلّ ئەوەشدا ئەو شەڕە و ئەنجامی ئەو شەڕە و ڕاپەڕینی میللەتان بۆ دەستگیربوونی مافی ڕەوای خۆیان کوردیشی وریا کردەوە و وەکو میللەتانی تر بیری لەوە کردەوە کە لە جاران زۆرتر بۆ دەستگیربوونی مافی خۆی تێبکۆشێت و لەگەلّ ئەو هەموو زۆرداری و جەور و ستەمەی کە لە لایەن ڕژێمی قاجاری و پەهلەویەوە تووشیان بوو، بەلاّم هەتا ئەهات ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زۆرتر سوور ئەبوون لەسەر خەبات و تێکۆشان بۆ دەستگیربوونی مافی ڕەوای خۆیان و دەرکەوتنی سمکۆ و شۆڕشەکانی لەگەلّ ئەو هەموو هەلّە و کەموکوڕیانەی کە لە شۆڕش و ڕاپەڕینەکانیدا هەبوو، بەلاّم هەر چۆنێک بووبێت بە قۆناغێکی نوێ ژمێررراوە و سەرەتایەکی تازە بووە بۆ کوردی کوردستانی ئێران کە لە ڕێبازی خەبات و تێکۆشانی بێوچان لانەدەن و کۆلّنەدەن، هەرچەند بەداخەوە خەبات و ڕاپەڕینی کورد بە هۆی دواکەوتنی لە ڕووی شارستانێتی و کەمدەرامەتی و پاشکەوتنی باری کۆمەلاّیەتی و خوێندەواری بە هۆی نەخشەی کاربەدەستانی ئێران کە هەمیشە هەوڵیان داوە کوردستان بە دواکەوتوویی بمێنێتەوە و لەچاو بەشەکانی تری ئێراندا لە هەموو ڕوویەکەوە دواکەوتوو بووە و بە دانسقە کاربەدەستانی ئێران هەتا ئیمڕۆش لە پرۆژەکانی سالاّنەیاندا حسابیان بۆ پەرەپێدانی پیشەسازی و دامەزراندنی کارگە نەکردووە لە کوردستاندا و هەمیشە کاربەدەستانی ناوچەکانی کورد یا فارس بوون یا نەزری بوون و ئەگەر کوردێکی کارامە و لێهاتووش هەلّکەوتبێت ئەوا دوور خراوەتەوە و فرمانێکی لە دەرەوەی کوردستان دراوەتێ و باری خوێندەواری و ڕۆشنبیری و چاپەمەنی لە کوردستاندا هەمیشە لە پلەیەکی نزم و دواکەوتوودا بووە و ڕێگە بە کورد نەدراوە بەسەربەستی لە مێژووی میللەتەکەی خۆی و کەڵچەری میللەتەکەی خۆی شارەزا بێت و گەشەی پێ بدات.

بەشی شەشەم

هەڵوێستی کوردی کوردستانی ئێران بەرامبەر مەشروتیەی سالّی ١٩٠٥ ـ ١٩٠٦ و ڕاپەڕینی جەنگەلییەکان

لە ئێراندا، چ لە کاتی سەفەویەکاندا و چ لەدوایدا لە کاتی بنەماڵەی قاجاری و پەهلەویدا، هەمیشە کاروباری ئێران بە شێوەیەکی بەرەڵایی براوە بەڕێوە و کاربەدەستانی ئێران هەموو تەقەلا و کۆششێکیان بۆ ئەوە بووە کە جێگەی خۆیان بچەسپێنن و بە هۆی ئەوەوە خۆیان دەوڵەمەند بکەن و کۆشک و قەڵاکانیان برازێننەوە لەسەر حسابی چەوساندنەوەی میللەت و بۆ ئەو مەبەستە هەر یەکەیان تاقمێک پیاوکوژ و چاوچڵێس و مفتەخۆریان لە خۆیان کۆکردۆتەوە و بە سەندنی سەرانە و پارەی جەریمەی درۆ و باجی ناڕەوا خەڵکیان ڕووتاندۆتەوە و نۆکەرانی ئەو کاربەدستانە بۆ قایمکردن جێگەی خۆیان لای ئەو کاربەدەستانە میللەتیان بۆ ڕووتاندونەتەوە کە بەدرێژایی مێژووی ئێران ئەوە شتێکی ڕوون و ئاشکرا بووە کە بەرتیل و سەرانەسەندن یەکێک بووە لە ڕەوشتە ناپەسەندەکانی کاربەدەستانی ئێران کە زۆرجار ئەو ڕەفتارە بۆتە هۆی بێزاربوونی خەڵک و دەربڕینی ناڕەزایی و ڕاپەڕین دژی دەزگاکانی حکومەتی کە لەوەدا ئاخوندەکان و پیاوە ئاینییەکان لە هەمووان زۆرتر دەفیان دەنگی داوەتەوە و لە مینبەری حسێنیەکاندا دەمهەڕاش بوون و تاڕادەیەک کاربەدەستانی حکومەتی سڵیان لێ کردونەتەوە و زۆرجار بوونەتە هۆی لابردنی ئەو کاربەدەستانەی کە لەو ڕووەوە شووڵیان لێ هەڵکێشا بوو.

بێگومان جگە لە هۆی ناوخۆ، هەندێ هۆی ڕووداوی دەرەوەش کاری کردۆتە سەر دانیشتوانی ئێران و کەموزۆر هەستی بزواندوون و هەوڵیانداوە پێڕەوی بەشداربووەکانی ئەو ڕووداوانەی دەرەوە بکەن بۆ گەیشتن بە ئامانج و مەبەستی خۆیان کە میللەتی کورد لە هەمووان زۆرتر سزادراو و بەشخوراو و تامەزرۆی ئەو بەشداربوونە بووە.

بۆ نموونە ڕووداوەکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم چ لە ڕوسیای درواسێی ژووروویاندا و چ لە خاکی عوسمانیدا کە وردە وردە وڵاتانی بندەستی عوسمانی دژی عوسمانی ڕاپەڕیون و دەریانکردوون، کە ئەمانە هەمووی کارێکی تەواویان کردبووە سەر دانیشتوانی ئێران و شا و دارودەستەکەی نەیانتوانیبوو هەموو جارێک و لە هەموو کاتێکدا بەناسانی ڕاپەڕینەکانی دژیان خامۆش بکەن.

ئەو بەسەرهات و ڕووداوانە ئێجگار زۆرن و باسکردنیان کارێکی دوورودرێژە و لێرەدا ئەمانەوێ باز بدەین بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم و بۆ کاتی شەڕی یەکەمی

جیهانی که لەو دوو ماوەیەدا دوو ڕاپەڕینی گرنگ لە ئێراندا ڕووياندا وە و کوردی کوردستانی ئێرانیش کەموزۆر پریشکی ئەوەی بەرکەوتووە و لەو ڕووداوانەدا بەشداری کردووە.

ڕووداوی یەکەمیان بیرتیە لە مەشروتیەی سالّی (١٩٠٦) و، دووهەمیان بریتیە لە ڕاپەڕینی جەنگەلییەکان و ڕێکخەرەکانی (ئازادستان) لە هەندێ ناوچەی ئێراندا بە کوردستانی ئێرانیشەوە.

دەربارەی بزووتنەوە و مەشروتیەی سالّی (١٩٠٦ز.، ١٣٢٤ھ.) کە پێش مەشروتیەی عوسمانی کەوتبوو (کە هی عوسمانی لە سالّی ١٩٠٨ز.دابووە.)، هەندێ لە نووسەران شۆڕشی ڕوسیای سالّی ١٩٠٥ بە هەوێنی ئەو مەشروتیەی ئێران دائەنێن و هەندێ نووسەری تر بۆ زۆر لەوە پێشتر چوون و ئەو هەموو کردەوە ناهەبار و ڕەفتارە درندانەیەی کە کاربەدەستانی قاجاری بەرامبەر بە میللەت کردبوویان هەمووی لەناو مێشک و دڵی خەڵکدا پەنگی خواردبووەوە و گەیشتبووە ڕادەیەک خەڵک خۆی پێ نەگیرا و لە هەومو لایەکەوە بێزاری و ناڕەزایی پالّی پێوە نان کە لەوە زیاتر بێدەنگ نەبن و ساتێک پزیسکی چەخماخەی داخوازیی بایەخدان بە یاسا بوو بە هۆی بڵێسەی ئاگری ڕاپەڕین، ئیتر لە هەموو لایەکەوە خەڵک کەوتە خۆی و بەناشکرا بێزاریی خۆیان بەرامبەر بە ڕژێم دەربڕی و چۆن بەندیخانە و قەڵای باستیل بووبوو بە ڕەمزی ستەم و زۆرداریی کاربەدەستانی فرەنسا، بەو جۆرەش کۆشکی قاجاری کە نیشانەی جەور و ستەمی کاربەدەستان بووە و ئەوی چووبێتە ئەو بەندیخانەوە ئیتر بێ سەروشوێن بووە و کەسوکاری هیوای ڕزگاربوونیان نەماوە، بەو جۆرەش میللەتی ئێران لە هەموو لایەکەوە ڕاپەڕی و داوای دانانی یاسایان کرد کە ببێت بە بناغەی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات و دانانی سنوورێک بۆ ئەو بەرەڵاییەی کە لەناو وڵاتدا هەبووە.

گەلێک لە نووسەران دەربارەی مەشروتیە و هۆی مەشروتیە نووسیویانە و هەر یەکەیان بە جۆرێک بیر و بۆچوونی خۆی دەربڕیوە.

ئەحمەدی کسروی لە کتێبەکەیدا تاریخ مشروطهء ایران، چاپی یەکەم، امیر کبیر، سالّی ١٣٦٣ھ. باسێکی دوورودرێژی لەو ڕووەوە نووسیوە، کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی ٣٢١-٣٢٦دا تەرجەمەی ئەو بەشەی ئەحمەدی کسروی کردووە کە ئێمەش لێرەدا هەندێک لەو تەرجەمەکراوەی ئەو کتێبە پێشکەش

خوێنەران ئەکەین:[١٩] "زوڵم و زۆری بێ لێپرسینەوەی کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێران خەڵکی بەگیرهێنابوو ئاخوندەکانی شیعە لەسەر مینبەری مزگەوتەکانەوە بەتایبەت لە محرم و ڕەمەزاندا دەستیان کردبوو بە دژایەتی هەڵوێست و ڕەفتاری هەندێک لە کاربەدەستانی گومرگ و سووکایەتیکردن بە دین و بە ئاخوندەکان.

بازرگانەکانی تاران سکاڵایەکیان نارد بۆ (عین الدولە)ی صدری اعظمی ئێران (سەرۆکوەزیران) بێزاریی خۆیان دەربڕیبوو بەرامبەر بە باجی گومرگ و داوای کەمکردنەوەیان کردبوو لە دانیشتنێکی هاوبەشیی عین الدولە و کاربەدەستانی گومرگ لەگەڵ بازرگانەکاندا، لەباتی ئەوەی گوێ لە داخوازییەکانیان بگرن دەستیان کردبوو بە جنێودان بە بازرگانەکان و سەندنی باج بە شێوەی جاران و لە ئەنجامی ئەوەدا بازرگانەکان بە ئاگاداربوونی هەندێ لە ئاخوندەکان دوکان و بازاڕیان داخست و پەنایان بردە بەر (عبدالعظیم).

لە گێژاوی ئەو ڕۆژانەدا (مظفرالدین شاه) ئەچوو بۆ ئەوروپا و محمد علی مرزای کوڕی لە تەورێزەوە هاتە تاران بۆ ئەوەی لە جێی باوکی بێ هەتا کاتی گەڕانەوە.

کە محمد علی مرزا هاتە تاران، بە قسەی خۆش توانی مانگرتنەکە بە بازاڕ بشکێنێت و گفتی پێدان کە لەدوای گەڕانەوەی شاه خواستەکانیان جێبەجێ بکات، لەو ماوەیەدا ڕووداوێکی ئەوتۆ نەقەوما جگە لە کوشتنی جوهر ئاغای (جعفر ئاغا)ی شکاک لە تەورێز بە فەرمانی وەلیعەهد (لە باسی شوکاک و بنەماڵەی سمکۆدا بەدوورودرێژی باسی چۆنیەتی ئەو کوشتنەی جەوهەر ئاغا ئەکەین)، بەڵام دوو ئاخوندی گەورە و دەسەڵاتداری تاران کە (سید محمدی طباطبائی و سید عبدالله بهبهانی) بوون لە سەرەتای ساڵی ١٣٢٣ھ. دا بەنەهێنی لەگەڵ یەکتر ڕێک کەوتبوون بۆ بەرهەڵستیکردنی زوڵم و زۆری صدری اعظم و زۆردارانی تر.

عین الدولە صدری اعظم و حاکمی تاران لە مانگرتنی پێشوودا بەقین بوون بەرامبەر بە بازرگانەکان و بۆ هەڵێک ئەگەڕان تۆڵەیان لێ بکەنەوە، گرانبوونی قەندیان کرد بە بەهانە و چەند کەسێکی ناسراویان لە بازرگانەکان گرت و فەلاقەیان کردن. ئەو کارە بوو بە هۆی ئەوەی ناو بازاڕ کەوتە جووڵە و دوکانیان داخست و لە مزگەوتی (شا) کۆبوونەوە و دادی خۆیان بردە بەر ئاخوندەکان کە ئەمانەش لەناو خۆیاندا دوو بەش بوون. تاقمی ئیمام جومعەی تاران پشتیوانییان لە عین الدولە دەکرد و ئەوی تر تاقمەکەی طباطبائی و بهبهانی بوو کە بووبوون بە پشتیوانی

بازرگانەکان و خەڵکی تر. طباطبائی و بهبهانی و دەستوپێوەندەکانیان تارانیان بەجێهێشت و پەنایان بردە بەر عبدالعظیم و بەرامبەر بەوە دەوڵەت بەزۆرەملی بازاڕی بە خەڵک کردەوە و ئەوی دوکانی نەکردایەتەوە فەرمان دەرچووبوو کە دوکانەکەی تاڵان بکرێت.

عبدالعظیم نزیکەی دووهەزار کەسی لە ئاخوند و واعظ و قوتابیی ئاینی و هەندێ بازرگانی کۆکردەوە و بازاڕ داخرا و دەوڵەت بەزۆر دوکانی پێ ئەکردنەوە و کێشە هەتا ئەهات گەورەتر ئەبوو و مانگرەکان لەگەڵ عین الدولەدا نەگەیشتنە ئەنجام.

مانگرەکان لە ڕێگەی باڵیۆزی عوسمانیەوە لە تاران یەکسەر داخوازییەکانی خۆیان نارد بۆ شا و کە گرنگترینی ئەو داخوازییانە بریتی بوو لە دامەزراندنی (عدالەتخانە) لە هەموو ئێراندا. باڵیۆزی عوسمانی بە هۆی موشیر الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران خواستەکانی گەیاند بە شاە، هەرچەند عین الدولە پێی خۆش نەبوو بەڵام شاە موافەقەتی لەسەر دامەزراندنی عدالەتخانە کرد و بە خەتی خۆی فەرمانی بۆ ئەو مەبەستە دەکرد.

عین الدولە و زۆربەی کاربەدەستانی تری دەوڵەت دژی دامەزراندنی عدالەتخانە بوون و لەدوای هێمنبوونەوەی هەڵوێست نەیانهێشت فەرمانەکەی شاە جێبەجێ بکرێت و بەپێچەوانەوە دەستیان کرد بە کوشتنی خەڵک و ڕاونانی ئازادیخوازەکان و دوورخستەوەیان لە تاران. لەپاش ئەوە دووبارە داواکردنی دانانی عەدالەتخانە لەلای خەڵکەوە پەرەیسەند و کوشتنی سەیدێکی ئازادیخواز کرا بە بیانوو، کۆبوونەوەیەک لە مزگەوتی (ئادینە)کرا بۆ داواکردنەوەی عەدالەتخانە و هێزەکانی دەوڵەت گەمارۆیان دان و ڕێگەی ناردنی ئاو و نانیان لێ گیرا و ئەو تەقەلای مانگرتنە سەری نەگرت و بەزۆر بازاڕ و دوکان کرایەوە بەڵام شاە ڕێگەی لەوە نەگرت کە ئاخوندەکان بۆ کۆی ئارەزوو بکەن بچن، بەو جۆرە کۆمەڵ کۆمەڵ ڕوویانکردە (قم) و لە ڕۆژی ٢٦ی جمادی الاول دا پەنجا کەس لە بازرگان و قوتابیی دینی پەنایان بردە بەر باڵیۆزخانەی بریتانیا لە تاران و لەوێ جێگیر بوون و خەڵک کە بۆیان دەرکەوت باڵیۆزخانە ڕێگەی داون ژمارەیان ڕۆژ بە ڕۆژ زۆرتر ئەبوو هەتا ژمارەیان گەیشتە (١٣ هەزار کەس) و بازاڕی تاران بەتەواوی داخرا.

محمد علی مرزای ولیعهد لەگەڵ عین الدولەدا ناکۆک بوون و عین الدولە نەیویست یەکێکی تر بکا بە وەلیعهد و محمد علی مرزاش نەویست خۆی ببێت بە شای ئێران

و بۆ ئەوەی بگات بەو مەبەستە بوو بە لایەنگری ئاخوندەکان و خەڵک بەنەهێنی لەتەوریزەوە تەلگرافیان نارد بۆ شا و لەو تەلگرافانەدا بوون بە پشتیوانی داخوازییەکانی خەڵک کە ئەمە وای لە ئاخوندەکانی تەوریزیش کرد کە تەلگرافی لەو جۆرە بنرێن بۆ شا و لەئەنجامدا شا موافەقەتی لەسەر داخوازییەکەی محمد علی مرزا کرد و بەو پێیە فەرمانی مەشروتیەتی دەرکرد. (شۆڕش لە ١٩٠٥دا دەستی پێ کرد و لە ساڵی ١٣٢٤ی هجری قمری و ١٢٨٦ی هەتاوی ڕێکەوتی ١٩٠٦ مۆرکرا.)

لە ٢٧ی جمادی دووهەمدا نزیکی دوو هەزار کەس لە ئاخوندیان و کاربەدەستان و وەزیران و سەرۆکەکانی بزووتنەوە و خەڵکی تر لە (مدرسەء نظام) لە تاران کۆبوونەوە بۆ دانانی ئەنجومەنێکی کاتی بۆ ئامادەکردن بەرنامەی هەڵبژاردن.

لە ١٦ی مانگی ڕەجەبدا ئەو بەرنامەیە (نیزامنامەی انتخابات) مۆرکرا کە بەپێی ئەوە خەڵک کران بە شەش چین: شازادەکان و قاجاریان، عالەکان و قوتابییەکان، ئەعیان، بازرگانەکان، خاوەن زەوی و زار و جووتیار، پیشەوەرەکان.

لە مانگی شەوالی هەمان ساڵدا لە تاران هەڵبژاردنی گشتی کرا بۆ (مجلسی شورای میللی) کە بۆ تاران (٦٠) نوێنەر دیاریکرابوو کە (٤) لەوانە بۆ شازادەکان و (٤) بۆ عولەما و قوتابی، (١٠) بۆ بازرگانەکان، (١٠) بۆ خاوەن زەوی و زار و جووتیار، (٣٢) بۆ پیشەوەرەکان.

لە ٢٤ی ذی القعدەی ١٣٢٤هـ. دا مجلس (قانونی ئەساسی) لە پەنجا مادەدا دەستنیشانکرا و شا و محمد علی مرزای ولیعهد ئیمزایان کرد و بەو جۆرە ئێران لە ڕژێمی ئوتوکراتیەوە بوو بە ڕژێمێکی پادشایەتیی دەستووری و زۆری پێ نەچوو مظفرالدین شاه مرد و محمد علی مرزا چووە جێگەی.

ئەو هەموو ڕووداوانە لە تاران ڕوویدا کەچی شارەکان تری ئێران کشومات بوو و مەشروتیەی نەگەیشتبوویە، بەڵام لەدوای هەڵبژاردنی نوێنەرانی تاران شاری تەوریزیش ڕاپەڕی و بە سەدان کەس خۆیان خزاندە کۆنسوڵخانەی بریتانیاوە و داوایان کرد مەشروتیە ئازربایجانیش بگرێتەوە.

لە مانگی ربیع ثانی ساڵی ١٣٢٥دا مەجلیسی قانونی بڕیاری دانانی (ئەنجومەنی ئەیالەتی و ولایەتی) دانا و کردی بە بەشێک لە قانونی ئەساسی کە بەگوێرەی ئەو یاسایە ئێران کرا بە چوار ئەیالەتەوە: ١-ئازربایجان، ٢-خوراسان، ٣-فارس، ٤-کرمان (سەیر ئەوەیە بە هیچ جۆرێک باسی هیچ ناوچەیەکی کوردستان (سنە)

نەکراوە کە دیارە هەمووی لەسەر ئازربایجان ژمێررراوە)، و هەر یەکێک لەمانە ئەنجومەنی هەڵبژێرراوی تایبەتی خۆی هەبوو.

هەرچەند مەشروتیە دەستکەوتێکی دیموکراتی بوو بۆ ئێران، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گیروگرفتی نەتەوەیی و مەزهەبیی چارەسەر نەکرد و کورد لە ڕووی نەتەوایەتییەوە کە جیاواز بووە لە فارس و ئازەری و لە ڕووی مەزهەبیشەوە زۆربەی کوردی ئێران (سوننی) بوون لەکاتێکدا کە مەزهەبی ڕەسمیی حکومەتی ئێران شیعە بووە. لەبەر ئەوە کورد لە مادەکانی مەشروتیەدا کە بە هیچ جۆرێک ناوی نەهاتووە و باسی نەکرابوو هەستی بە مافخوراوی و زۆرلێکراوی کردبوو کە هەر ئەوەش بوو زەمینەی بۆ ڕاپەڕین و شۆڕشی کورد خۆشکرد کە لەدوای شەڕی یەکەم سمکۆی شکاک جلەوی نەو شۆڕشگێڕییەی گرتە دەست و دەستی کرد بە شۆڕش و ڕاپەڕین دژی ئێران.

دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو لە لاپەڕە (٥٥)ی کتێبەکەیدا ڕوودان و داواکردنی مەشروتیەی ئێرانی ساڵی ١٩٠٥ وا لێکداوەتەوە کە چ ئەوەی ئێران لە ساڵی ١٩٠٥دا و چ مەشروتیەی تورکیا لە ساڵی ١٩٠٨دا هەردووکیان زادەی نەو شۆڕشەی ناو ڕووسیا بوون کە پریشکی پەڕیبووەوە بۆ ئێران و تورکیا و، لە کتێبەکەیدا دەربارەی بەشداربوونی کورد لە مەشروتیەی ئێراندا لەو لاپەڕەیدا وتویەتی: "هەروەکو چۆن لە تەورێزدا داخوازیی بۆ سەرگرتنی مەشروتیە دەستی پێ کردبوو بەو جۆرەش لە کوردستانی ئێراندا چەند ئەنجوومەنێک دروست بوو (کە قاسملو نەو ئەنجوومەنەی بەرامبەر سۆڤیەتی -حوکمی شەعب- ناوبردووە.) لە مەهاباد و سنە و ستاخیز و کرمانشاە کە ئەوەی مەهاباد بە سەرکردایەتی شۆڕشگێڕی ناسراو و شاعیری بەناوبانگی کورد (قازی فەتاح) بووە و لە کرمانشاە نزیکەی دە ئەنجومەن پێکهێنرا و لەدواییدا دروشمی داخوازیی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد لە لایەن عەشیرەتی شوکاکەوە بەرزکرایەوە کە لە دەوروبەری ورمیەدا ئەژیان. (سەیر ئەوەیە دوکتۆر قاسملو لە باسی ئەنجومەنەکانی کوردستاندا ناوی ئەنجومەنی سەقزی نەهێناوە، کە دوکتۆر کەمال مەزهەر لە لاپەڕە (٢٤١)ی کتێبەکەیدا (دراسان فی تاریخ ایران الحدیث والمعاصر) ناوی سەقز و بۆکانیشی هێناوە و وتویەتی ئەوەی سەقز لە هەموویان چالاکتر بووە دەربارەی داواکردنی مافی کورد لە ئێراندا.)

مامۆستا جەلال تاڵەبانی لە لاپەڕە (٩١)ی کتێبەکەیدا دەربارەی مەشروتیەی ئێران لە ساڵی ١٩٠٥دا وتوێەتی:(١٠) "کە شۆڕشی ساڵی ١٩٠٥ لە ڕوسیا ڕوویدا، نیشتمانپەروەرەکانی کورد پێوەندییان لەگەڵ یاسا خوازەکانی تورکیادا هەبووە و ئامادەبوون بۆ شۆڕشکردن لەپێناویدا و، ساتێک شۆڕشی دەستووری لە ساڵی ١٩٠٥دا لە ئێران ڕوویدا ژمارەیەکی زۆری کورد بەتایبەتی عەشیرەتی (کەلهوڕ)ی گەورەی کورد بەچەکدارییەوە بوو بە لایەنگریان و بەرەنگاری شوڕای ڕوس بوونەوە کە ویستیان بە هێز ئەو شۆڕشە کپ و خاموش بکەن و هەروەکو دوکتۆر ڕەحیمی قازی لە پێشەکیی کتێبەکەیدا بە ناوی (پێشمەرگە)وە باسی پرۆفیسۆر (ب. برنتیس)ی ئەڵمانی کردووە کە وتوێەتی: "مرزا فتاح، مامی دوکتۆر ڕەحیمی قازی ساڵەهای ساڵی لەناو زیندانەکانی ئێراندا بردە سەر بە هۆی ئەوەی کە بەشداریی شۆڕشی ئێرانی کردبوو لەپێناوی سەرکرتنی دەستووردا کە ئەمە نیشانەی ئەوە بوو کوردی ناوچەی موکریان هاوبەشی بوون لە داواکردنی چاککردنی یاسادا و بۆ دانانی دەستوور.

دوکتۆر عەزیز شەمزینی لە لاپەڕە (٦٣)ی کتێبەکەیدا دەربارەی کارتێکردنی شۆڕشی ڕوسیا لە ساڵی ١٩٠٥دا لەناو کوردەکاندا، کە سەرچاوەکەی بۆ ئەوە بریتیە لە ڕاپۆرتێکی سەرکردایەتی هێزی ناوچەی قەفقاس، ژمارە ٤٠، تفلیس ساڵی ١٩١٣ کە وتوێەتی: "لەکاتی هاتوچۆکردنی بازرگانەکانی کورد و یارمەتیدەرە خوێندەوارەکانیان (کە مەبەستی کاتبەکانیان بووە) بۆ (نزنی نوڤکورد) بۆ بینینی پێشانگای (ماکاریوف)، لەوێ لەگەڵ دیموکراتەکان و سەربازەکانی ڕوسدا کە چاویان بە یەکتر ئەکەوت ئەو دیموکرات و سەربازانە باسی ڕووداوەکانی شۆڕشی ساڵی ١٩٠٥ی ڕوسیایان بۆ ئەکردن."

لە لاپەڕە (٦٤)یشدا ئەڵێ: "کوردەکان بە شێوەیەکی کاریگەر لە شۆڕشی ١٩٠٥-١٩١١ی ئێراندا بەشداریان دەکرد و لە هەموو شارەکانی کوردستانی ئێراندا وەکو کرمانشاە و مەهاباد و سەقز ئەنجومەنی شۆڕشگێڕانە پێکەوە نرا، ئەو ئەنجومەنە شۆڕشگێڕانە بە شێوەیەکی تووندوتۆڵ دەستکەوتەکانی شۆڕشیان دەپاراست و ڕووبەڕووی ئەو تورکانەی عوسمانی بوونەوە کە بەشێکی ناوچەی کوردنشینەکانی ئێرانیان داگیرکردبوو و ئەو ئەنجومەنانە بە شێوەیەکی تێکڕایی وەکو فێرگەیەکی سیاسی وا بوون بۆ پەروەردەکردنی گەلی کورد و بزووتنەوەی

ڕزگاریخوازیی گەلی کورد لە سەردەمی تەوژمی سالّی ١٩٠٧دا پەرەی سەند و لەگەلّ پێشکەوتووخوازەکانی تورکیا و ئێراندا پێوەندیی تێکۆشانیان دامەزراند، بەلّام لەدواییدا لە ئەنجامی هەلّوێستی شۆڤێنی یانەی فارسەکان هیچ گوێ نەدرایە مافی کورد بۆیە میللەتی کورد ناچار بوو ڕاپەڕینی خۆی لە چوارچێوەی کوردایەتی خۆیدا دەست پێ بکات. دوکتۆر شەمزینی لە کتێبەکەیدا وتوێتی: "سمکۆ لەگەلّ شێخ محمدی خیابانی کە ڕابەڕی جوولّانەوەی دیموکراتی ئازربایجان بۆ پێوەندییەکی پتەوی هەبووە لەگەلّیدا.

دوکتۆر کەمال مەزهەر لە کتێبەکەیدا (تاریخ ایران الحدیث والمعاصر)(٩) بەدوورودرێژی باسی مەشروتیەی ئێرانی سالّی ١٩٠٥ و بزووتنەوەی جەنگەلییەکان و (ئازادستان)ی کردووە. لە لاپەڕە (٢٤١)دا دەربارەی مەشروتیەی سالّی ١٩٠٥ وتوێتی: "ساتێک ئیعلانی مەشروتیەی ئێران کرا لە سالّی (١٩٠٥)دا زۆربەی کوردەکان لەگەلّیدا بوون بەلّام هی واشیان هەبوو لەگەلّیدا نەبوو.

هێزە نیشتمانییەکانی کورد زۆر بێزار بووبوون لە ڕژێمی قاجاری و کاربەدەستانی بۆیە نەیانتوانی گۆشەگیر بوەستن بەرامبەر بەو ڕووداوانەی لەئەنجامی مەشروتیەدا هاتبوونە پێشەوە. هەروەکو سەرچاوەی کتێبەکەی (لازاریف)ەوە باسی کردووە، لە کتێبەکەیدا کوردستان کێشەی کورد، چاپی سالّی ١٩٦٤، ڕوسیا، مۆسکۆ، وتوێتی: "لە سالّی ١٩٠٧دا نزیکی (٣٠) هەزار چەکداری کورد لە ناوچەکانی (خۆی) و (ماکۆ) دژی ئەوانە ڕاپەڕیبوون کە بەربەرەکانیی ئەو شۆڕشەیان ئەکرد کە لەئەنجامی مەشروتیەدا ڕوویدابوو، وە لە دوکیومێنێتکی تردا باسی ئەوەی کردووە کە چۆن کوردەکان یارمەتیی شۆڕشگێڕانی ناوچەکانی (ورمیە و سابلاغ و سەلماس)یان دابوو کەئەو ناوچانە هەمووی کوردنشین بوون و یاساخوازەکان گەلێک (ئەنجومەن)یان لە شارەکانی کورددا دروست کردبوو وەکو کرماشان و مهاباد و سنە و سەقز و بۆکان کە ئەنجومەتنی سەقز لە هی هەموویان چالاکتر بوو کە داوای مافی نەتەوەیی کوردیان ئەکرد لە ئێراندا."

ئەو بزووتنەوە و ڕاپەڕینانە لە ناوچەکانی کوردستاندا لەدوای چەند سالّێک زەمینەیان خۆشکرد بۆ بزووتنەوەیەکی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لە کوردستانی ئێراندا کە عبدالرزاق بدرخان ڕۆلّێکی ئێجگار گرنگی دیبوو لەو بزووتنەوە و چالاکیانەدا.

دوکتۆر کەمال مەزهەر لە لاپەڕە (٢٤٣-٢٤٤)ی هەمان کتێبدا باسی پسپۆرێکی ئەمریکایی کردووە کە لە لایەن حکومەتی ئێرانەوە بەکرێگیرابوو بۆ چارەسەرکردنی باری ئالۆزی ئابووریی ئێران کە ناوی (مورگان شوستر) بووە، ابو الحسن موسوی شوشتەری بە نای اختناقات ایران چاپی ساڵی ١٣٥١ھ باسی تەرجەمەی ڕاپۆرتەکەی کردووە و چاپی کردووە کە وتوێەتی: "ئەو باجانەی کە لە خەڵک ئەستێنران بە ناوی باجی خۆێ، پێنج قات لەوە زیاتر بوو کە بڕیاری لەسەردرابوو کە هەمووی ئەچووە گیرفانی باجکۆکەرەکان و کاربەدەستانەوە و هەموویانی پێ دەوڵەمەند ئەبوون.

لە هەمان باسدا باسی موفەتیشێکی مالیی ئێرانی کردووە لە کوردستاندا باجی سەندووە و وتوێەتی: خەڵک وای لێ هاتبوو ئەوەیان زۆر لا باشتر بوو لە خواردنەکانیاندا خۆێ بەکار نەهێنن هەر بۆ ئەوەی کە ئەو باجە نەدەن بە دەوڵەتی ئێران."

بەو جۆرە بێزاربوونی کورد لە سەرەتای دەستپێکردنی شەڕی جیهانیدا ئەوەندە خەڵکی داخلەدڵ کردبوو بەرامبەر بە کاربەدەستانی ئێران کە ئامادە بوون بچنە پاڵ هەموو ڕاپەڕین و بزووتنەوەیەک کە دژی سوود و بەرژەوەندیی ئێران بووبێت، جگە لەوە کورد لە هەندێ شوێندا وای لێ هاتبوو بەربەرەکانێی هەموو جۆرە داگیرکەرێک بکات و بۆ نموونە دانیشتوانی ناوچەی مهاباد بە سەرکردایەتی قازی فەتاح (١٨٣٢-١٩١٦) کە برابچووکی باپیری قازی محمد بوو بەرامبەر بە هێزی داگیرکەری ڕوسیش و عوسمانیش هەروەکو لە باسی پێشوودا، شەڕی یەکەمی جیهانی باسی لە سەرچاوەکەی دوکتۆر کەمال مەزهەردا باسمان کرد کە وتبووی فەتاحی قازی لە (١٨٣٢ز.-١٩١٦)دا ژیاوە، لەکاتێکدا حسین حوزنی موکریانی لە بەشی سێهەمی کتێبەکەیدا ئەتروپاتین وتوێەتی لە ساڵی ١٩١٦دا لە مانگی کانونی یەکەمدا شەهیدکراوە و وێنەیەکی مرزا فتاحی قاضی و کوڕەکەی لەو بەشی سێهەمەی کتێبەکەیدا بڵاوکردۆتەوە کە لەژێرەوە نووسیویەتی ئەو وێنەیە لە ساڵی ١٩١٤دا لەگەڵ کوڕێکیا وەرگیراوە و لە هەمان لاپەڕەدا وێنەی (ملا محمد سعید صدر العلمای موکریانیشی بڵاوکردۆتەوە کە وتوێەتی لە مانگی تەممووزی ساڵی ١٩٣٧دا وەفاتی کردووە وا ئێمەش ئەو دوو وێنەیە پێشکەش خوێنەران دەکەین.

نموونەی علمایەکی موکوریان
(ملا محمد سعید صدرالعلماء)
مانگی تموز ۱۹۳۷ وفاتی کرد

وێنەیەکی پهلوانی موکوریان
(میرزا فتاح قاضی و کورێکی)
ساڵی ۱۹۱٤ وەرگیراوە و
مانگی کانون ۱۹۱٥ شەهیدکراوە.

هی بەشی سێیەمی ئەم کتێبەیە
(مەبەست لە کتێبەکەی حوزنی موکریانییە.)

بێجگە لە بەشداربوونی کورد لە مەشروتیەی ئێرانی ساڵی ۱۹۰٥دا، لەکاتی هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا ۱۹۱٤-۱۹۱۸ کەڵێک ڕاپەڕین دژی حکومەتی ئێران لەکاتی شەڕدا و لەدوای شەڕیش ڕوویداوە کە کورد لەوەشدا بەشداریی کردووە، بەتایبەتی لە بەشداربوونی ئەو ڕاپەڕینانەی لە ناوچەی (گیلان)دا لە ژوورووی ئێران بە سەرکردایەتی مرزا کوچک خان ڕوویدا کە ئەو ڕاپەڕینە لە مێژوودا بە ناوی (جەنگەلییەکان)ەوە ناو ئەبرێ. ئەوی شایانی باسە لە سەرەتای ساڵی ۱۹۱۸دا کە جەنگەلییەکان لە چالاکیدا بوون لە ژوورووی ئێراندا، بەتایبەتی لەدوای شۆڕشی نۆکتۆبەری ساڵی ۱۹۱۷، ئینگلیزەکان ترسی ئەوەیان لێ نیشتبوو کە چالاکیی جەنگەلییەکان هەموو ئێران بگرێتەوە و بەرژەوەندی ئینگلیز لە

خواروویی ئێراندا که بریتی بوو له نەوتی ناوچەی خوزستان بکەوێتە مەترسییەوە، (میجر نویل) بەرلەوەی بکرێ بە نوێنەری حکومەتی بریتانیا لەو حوکمداریەتیەی بە سەرکردایەتی شێخ مەحمود لە سلێمانیدا پێکهاتبوو، نوێل لەو ڕۆژانەدا لە لایەن حکومەتی بریتانیاوە ئێررابوو بۆ ژووروویی ئێران بۆ ئەوەی دژی جەنگەلییەکان کار بکات.

ئەدمۆنس لە کتێبەکەیدا (کورد، تورک، عرب) باسی دەوری خۆی و میجر نویلی بەم جۆرەی خوارەوە کردووە دەربارەی جەنگەلییەکان[٢٧] "کە لە شوشتر بووم لە خواروویی ئێراندا، دوو هاوڕێم هەبوو یەکەمیان میجر سۆن بوو کە یارمەتیدەری ئەفسەری سیاسی بوو لە (دزفول) و دووەەم نویل بوو کە نائبی قونسول و یاریدەری ئەفسەری سیاسی بوو لە (ئەهواز).

من و نویل هەردووکمان لە بەهاری ساڵی ١٩١٣دا بەشداریمان کرد لە ڕاونانی (وکلاء الجهاد)ی ئەڵمانی کە دەستەیەک بوون لە لایەن ئەڵمانەکانەوە ئێررابوون بۆ ئێران بۆ ئەوەی لەو ناوچانەدا ئاژاوە بنێنەوە (بێگومان مەبەست لە ئاژاوەنانەوەی ئەڵمان کە ئەدمۆنس لێی دواوە ئەوە بووە کە عەشایرەکانی ئەو ناوچانە هان بدەن دژی ئینگلیز و، ئەڵمانەکان بە هۆی تورکەکانی عوسمانییەوە هەوڵیان دابوو پروپاگاندەی ئیسلامەتی بۆ دەوڵەتی عوسمانیی دۆستیان بکەن دژی ڕووسی قەیسەری کە لای زۆربەی عەشایرەکان بە موسقوفی ناو ئەبران کە بەرامبەر بە وشەی کافر بەکارهێنرابوو و دژی بریتانیا بۆ ئەوەی ڕێگەی ئەوە نەدەن ئینگلیزەکان بەئاسانی سوود لە نەوتی خواروویی ئێران وەربگرن هەروەکو باسی ئەوەم لە لاپەڕە (٣٩١)ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا کردووە.)[٦١]

ئەدمۆنس لە کتێبەکەیدا ئەڵێ: میجر نویل توانی بەناوبانگترینی ئەوانە کە ناوی (واسموس) بوو لە نزیکی بەندەر ئیلام گیرا بەڵام بە شەو توانی خۆی لە پاساوڵەکان بە شەو دەرباز بکا.

دوای ئەوە نویل بە هێزێکەوە لە سەرەتای ساڵی ١٩١٨دا ئێررا بۆ (باکۆ) و لە ڕێگا (جەنگەلی)یەکان لە نزیکی شاری (ڕەشت) گرتیان و بە هاندانی بۆلشەویکەکان زۆر خراپ ڕەفتاری لەگەڵدا کرا و ماوەی پێنج مانگ لە زیندانداً مایەوە، بەڵام لەدوای شکاندنی جەنگەلییەکان بەردرا و لەوێوە ئێررا بۆ بغداد و بۆ کرکوک و کرا بە ئەفسەری سیاسی و موستەشاری سپا لای شێخ مەحمود کە وەکو

قونسولّ یا نوێنەری حکومەتی بریتانیا وابوو لە خواروی کوردستاندا.

دەربارەی جەنگەلییەکان دوکتۆر کەمال مەزهەر لە کتێبەکەیدا دراسات تاریخ ایران الحدیث والمعاصر، لە لاپەڕەکانی (٢٤٦-٢٤٨) بەم جۆرەی خوارەوە دەربارەی جەنگەلییەکان دواوە:[٩] "لە سالآنی شەڕی یەکەمی جیهانیدا و لەدوای شەڕیش نیشتمانپەروەرەکانی کورد ڕۆڵێکی گرنگیان هەبووە لەو ڕاپەڕینەی لە ناوچەی (گیلان)دا ڕوویدا لە ژووروی ئێراندا بە سەرۆکایەتی (مرزا کوچک خان) کە لەمێژوودا بە بزووتنەوەی (جەنگەلییەکان) ناسراوە کە شاری (گیلان)یان کردبوو بە بنکەی ڕاپەڕینەکەیان. سەرکردایەتی ئەو ڕاپەڕینە و هاوکاران و بەشداربووانیش تێکەڵ بوون لە چەند نەتەوەیەکی ئێران و بێجگە لە دانیشتوان ناوچەی (گیلان) ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی شارەکانی تر بەشداربیان کردووە کە هەندێک لەوانە لە تاران و تەبرێزەوە و هەندێک لە ناوچە کوردییەکانەوە بەشداریان کردبوو.

ئەو دروشمەی کە هەموویانی یەکخستبوو لەکاتی گەرمەی شەڕی جیهانیدا بریتی بوو لە تێکۆشان دژی داگیرکەرانی ئێران کە بەزۆری مەبەست لە ڕووس و ئینگلیز بوو و، هەموو بۆ ئەوە تێدەکۆشان کە سەربەخۆییەکی سیاسی بۆ ئێران مسۆگەر بکەن و بەشداربووەکان هەموو سوێندیان خواردبوو هەتا ئامانجەکانیان نەهێننە دی کۆڵ نەدەن و وازنەهێنن.

ئەوەی بەزۆری پالّی بە خەڵکەوە نابوو، بەتایبەتی لەناو فەلاح و جووتیارەکاندا کە لەو ڕاپەڕینە کۆبینەوە بریتی بوو لەوەی هەموو لایەک بگەڕێنەوە بۆ ڕەوشتی ڕەسەنی دینی ئیسلام و بەکارهێنانی ئەو دروشمە هەروەکو چەکێکی کاریگەر وابوو دژی داگیرکەران و دژی کاربەدەستانی ناوخۆی ئێران کە سزای خەڵکیان ئەدا و ئەیان چەوساندنەوە و ئەیان ڕووتاندنەوە (کە بێگومان لەوەدا ئەڵمانەکان بەیارمەتیی عوسمانییەکان ڕۆڵێکی گەورەیان بینیوە لە بزواندنی هەستی ئاینی ئیسلام دژی ڕوس و ئینگلیز وەکو لەپێشتردا باسکرا.)

جەنگەلییەکان لە کۆتایی سالّی ١٩١٧دا لیژنەیەکیان هەڵبژارد بۆ سەرپەرشتیکردنی بزووتنەوەکەیان کە پێیان ئەوت (یەککرتنی ئیسلام) و ئەڵمانەکان زۆر چالاکانە جووڵابوونەوە بۆ بەهێزکردنی ئەو بزووتنەوەیەی کە ئەیانزانی بە هۆی

ئەو جەنگەلییانەوە ئەتوانن دەستێکی باش لە ڕووس و ئینگلیز بوەشێنن و بۆ ئەوە چەند ئەفسەرێکی خۆیان نارده ناویان کە لەناو ئەوانەدا ئەفسەرێکی تورکیشی تیادا بوو بە ڕوتبەی مەقدم کە ناوی (حسین افندی تبریزی) بوو کە شارەزای ناوچە کوردییەکان بوو لەکاتی بەشداربوونیدا لەو شەڕانەی کە لە کوردستاندا لەنێوانی ڕووس و عوسمانیدا کرابوو و، لەڕاستیدا سوودێکی زۆریان لەو جەنگەلیانە دەستگیر بوو بە ڕادەیەکی ئەوتۆ (مراز کوچک خان)ی سەرۆکیان ژمارەیەک (مجاهدین)ی نارد بۆ یارمەتیدانی تورک و ئەڵمان لە هەندێ شوێندا وەکو ناوچەی کرماشان.

ژمارەیەک لە فەلاحە کوردەکان بەگەرمیەوە بەشداریان لەو بزووتنەوەیەدا کرد و (خالۆ قوربان)ی کورد بوو بە یەکێک لە هەرە بەرزترین سەرکردەی مراز کوچک خان و بێجگە لە خالۆ قوربان ژمارەیەکی تری کورد لەناو جەنگەلییەکاندا ناوبانگیان سەند هەروەکو (کریم خان) و (قنبر خان) و (خالۆ حشمت) و (بابا خان) کە ئەمەی دوایی بە خزمایەتی ئەگەیشتە خالۆ قوربان.

خالۆ قوربان پلە و پایەی لەناو جەنگەلییەکاندا بەرزبووەوە و گەیشتە پایەی (قومیسیر) کە بەرامبەر وەزیری حربیەی ئەگرتەوە، بەڵام لەدواییدا خالۆ قوربان لە جەنگەلییەکان جیابووەوە و کەوتە بازاڕی مامەڵە و سەودای خۆفرۆشتن و لەدواییدا لەناو سوپای ئێراندا، لەو شەڕانەی کە سمکۆ دژی ئێران کردی لە یەکێک لە شەڕەکاندا خالۆ قوربان کوژارا (وەکو لەدواییدا لە شەڕەکانی سمکۆدا باسی ئەکەین.) ئەوەی شایانی باسە، خالۆ قوربان لە کوردەکانی (هەرسین)ە و پرسیارێک دێتە پێشەوە دەربارەی هۆی پێوەندیکردنی خالۆ قوربان و هەرسینییەکان بە جەنگەلییەکانەوە وەکو برادەرێکی کوردی ئێران لە لندن بۆی باسکردم کە مامۆستا (ئەنوەر سلطانی)یە، کە ئەوانە کاتی خۆی هەموو ساڵێک بۆ کەتیرەکردن ئەچوون بۆ ناوچەی گیلان کە کەتیرەی زۆری لێ پەیدا بووە و لەوەوە ئاشنایەتی و تێکەڵاوییان لەگەڵ خەڵکی ئەو ناوچانە پەیداکردووە و ئەوە بۆتە هۆی ئەوەی کە لە کوردی زۆر شوێنی تر ئەو هەرسینییانە بەشداری ئەو ڕاپەڕینەی جەنگەلییەکان بین.

وێنەی خالۆ قوربان

دوکتۆر کەمال مەزهەر هەر لە باسەکەیدا ئەڵێ: "بزووتنەوەی جەنگەلییەکان لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ڕوس و بڕانەوەی شەڕی یەکەمی جیهانی ڕوویکردە قۆناغێکی نوێ و لە ڕۆژی ٥/٦/١٩٢٠دا (جمهوریەتی گیلان) پێکهات و دوای ئەوە شۆڕشگێڕان خۆیان کۆکردەوە و خۆیان ئامادەکرد، ڕوویانکردە (قەزوین) و حکومەتی ئێران فەرمانی دەرکرد بۆ هێزی (قوزاق) کە پەلامارییان بدەن بەڵام قوزاقەکان لەو شەڕەدا خراپ شکان و پاشەکشەیان کرد و بەناو گوندەکانی (قەزوین)دا پەرەوازە بوون و بڵاوبوونەوە.

حکومەتی تاران مەترسیی لێ نیشت و باڵیۆزخانەی بریتانیا خۆی کۆکردەوە کە بگوێزێتەوە بۆ (ئەسفەهان) و بانقی شاهنشاهی لقەکانی خۆی لە (ڕەشت) و (تەبریز) داخست، بەڵام ئەو هێزەی ئینگلیز کە لە (قەزوین) بوو ڕێگەی ئەوەی لە جەنگەلییەکان گرت کە بچنە ناو تارانەوە، جگە لەوە لاوازی و ناڕێکی و یەکنەبوونی پێوەندی لەنێوانی هێزە نیشتمانییەکان و نەتەوەکانی ئێراندا کەلێنێکی گەورەی لەنێوانی ڕیزەکانی جەنگەلییەکاندا پەیداکرد کە ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی لە تشرینی دووهەمەی ساڵی ١٩٢١دا خۆیان و جمهوریەتەکەیان لەناوبچێت و مرزا کوچک خان لە شەڕێکی ناو شاخەکانی (تالش)دا کوژرا و کەللەسەرەکەیان هێنا بۆ تاران.

دوکتۆر کەمال لە لاپەڕە (٢٤٨)ی هەمان کتێبدا ئەڵێ: "وەنەبووێ کوردەکان لەو چالاکییە بزووتنەوە و ڕاپەڕینەیاندا تەنها هەر بەشداریی ڕاپەڕینەکانی جەنگەلییەکانیان کردبێت، بەڵکو بەشداریش بوون لە هاوکاریکردن لەگەڵ هێزە نیشتمانییەکانی تری ئێراندا دژی حکومەتی (وثوق الدوله) کە سەر بە ئینگلیزەکان بوو بۆ ئەوەی حکومەت ناچار بکرێ هەڵبژاردنێکی نوێ بکرێ و بۆ ئەوە گەلێک کۆبوونەوەی جەماوەری کرا لە کرماشاندا کە شاعری کوردی بەناوبانگ (لاهوتی-ابوالقاسم لاهوتی) ڕۆڵێکی گەورەی بینیوە لەو کۆبوونەوانەدا.

ئەوەی شایانی باسە دەربارەی ئەو (ابوالقاسم لاهوتی)یەی کە دوکتۆر کەمال لە کتێبەکەیدا باسی کردووە، هەرچەند لاهوتی کورد بووە بەڵام هیچ هەستێکی کوردایەتی تیادا نەبوو بەڵکو هەروەکو ئێرانییەک بیری کردۆتەوە کە مەبەستی ئازادیی هەموو ئێران بووە. لاهوتی خەڵکی کرماشان بووە و لە ساڵی ١٨٨٥دا لە کرماشان لە دایک بووە و شاعیر و نووسەر و مترجم بووە و لە ڕاپەڕینەکانی تەوێزدا بەشداریی کردووە و لەدوای شکاندنی ئەو ڕاپەڕینە ڕایکردووە بۆ وڵاتی

سۆڤیەتی و لە زەمانی (ستالین)دا جانزەی (لینین)ی دراوەتێ و کراوە بە وەزیری فەرهەنگی لە (تاجیکستان) و کە مردووە لە گۆڕەپانی سووری مۆسکۆدا نێژراوە.

لەو کتێبەی کە (عەلی حەسەنیانی-هاوار) بە ناوی (شاری وێران)ەوە[٤٨] نووسیوێتی بەشێک لەو کتێبەی بیرەوەریی پیاوێکی پیر تەرخان کردووە کە ناوی (عەموسان) بووە کە ئەو بیرەوەرییەی خۆی دەربارەی مرزا کچک خان و اسماعیل ئاغای شوکاکی بۆ عەلی حەسەنیان گێڕاوەتەوە کە وتویەتی: "من کاتی خۆی یەکێک بووم لە پیاوەکانی (مرزا کوچک خان)ی سەرداری جەنگەل و ڕۆژێک مرزا کوچک خان لە مانگی (جۆزەردان)دا ناردی بە شوێنمدا و پێی وتم: سەفەرێکم وەبەر ناوی بۆشوێنێک بە مەرجێک کەس نابێ ئەمەت لێ ببیستێ و فەرمووی دەبێ بچیت بۆ (ورمیە) بۆ لای ئیسماعیل ئاغای سیمتقو (سمکۆ) کە نامەیەکی بۆ دەنووسم و ئەبێ زۆر بەنهێنی هەڵی بگری و بە دەستی خۆی نەبێ نابێ نامەکە بدەی بە هیچ کەسێکی تر و وەڵامەکەشم بۆ بهێنەرەوە و ئەوەش بزانە کە ئەم نامەیە زۆر گرنگە و دوارۆژی گیلان و تەواوی ئێران پێوەندیی بە وەڵامی ئەم نامەوە هەیە، ڕەنگە مانگێکت پێ بچێت بەڵام هەوڵ بدە زووتر بگەڕێیتەوە.

مرزا کوچک خان نەخشەی بۆ کێشام و پێی وتم: لێرەوە بە (ئەردەوێڵ) و (تەورێز)دا دەچیت بۆ (ورمیە) و لەوێ کوردی لێیە و لە هەر کامێکیان بپرسیت ئیسماعیل ئاغات پێشان ئەدەن.

عەموسان لە یاداشتەکەیدا ئەڵێ: کە چوومە ورمیە، لە خاوەنی کاروانسەراکەم پرسی ئایا لەم شارەدا هیچ کوردێک ئەناسیت چونکە خزمێکم هەیە دەڵێن لە گوندی ئیسماعیل ئاغا دانەنیشێت و دەمەوێ بچم ئەو خزمەم ببینم.

کابرای کاروانسەرا پێی وتم: کە چوویتە دەرەوە زۆر کورد ئەبینیت کە هی وایان هەیە پشتێنیان بەستووە و مێزەریان لە سەرە و کڵاوێکی وەک مەنجەڵی سەرەونوخونیان لە سەر ناوە. کە چوومە دەرێ چاوم بە چوار لاوی کورد کەوت و لێم پرسین: ئایا ئیسماعیل ئاغای سیمتقو لە کوێیە؟ لێیان پرسیم: ئیسماعیل ئاغات بۆ

چییە؟ لەپێشدا ترسام کە لێم کەوتونە گومانەوە، بەڵام بۆم دەرکەوت ئەوەیان لەبەر خۆشەویستی ئیسماعیل ئاغا بوو نەک لەبەر دوژمنایەتی، منیش ئیتر ترسم نەما و پێم وتن: من پیاوی مرزا کوچک خانی جەنگەلیم و پەیامێکم بۆ ئیسماعیل ئاغا هێناوە، ئەوانیش بە ڕوویەکی خۆشەوە وەرامیان دامەوە و وتیان ئامادین یارمەتیت بدەین دووانیان لەگەڵم هاتن بۆ مااڵێک و لەوێ پیاوێکی پیر پێشوازیی لێ کردم و لە ئامێزی گرتم و ئەملا و لای ماچکردم و کە دانیشتین شتێوەی سەر و کڵاوەکەی وای لێ کردم کە چاوی تێ ببڕم.

کابرای پیرە کە ناوی (مام عەرفۆ) بوو کە سەرنجی منی دا بەرامبەر بە سەر و کڵاوەکە چوو کڵاو و مێزەرێکی بۆ هێنام و وتی: ئەم دیاریییەم لێ قبوڵ بکە و منیش زۆرم پێ خۆشبوو، وەرمگرت و ماچم کرد و لەدواییدا بۆم دەرکەوت ئەو چوار کوڕەی کە لەپێشدا دیبوومن دوانیان کوڕی (مام عەرفۆ) بوون و چووبوون پارەی خانەکەشیان بۆ دابووم و بارگیرەکەشیان لەگەڵ خۆیاندا بۆ هێنابوومە ئەو ماڵە. مام عەرفۆ زانیبووی کە من بەپەلەم، هەر ئێوارە پیاوی ناردبوو بۆ لای ئیسماعیل ئاغا ئەویش ڕایسپاردبوو بە زووترین کات بمنێرن بۆ لای خۆی و کە چوومە گوندەکەی پێشوازیم لێکرا و چوومە ماڵەکەی ئیسماعیل ئاغا. حەوشێکی گەورە بوو چوومە لای ئیسماعیل ئاغا و لای خۆیەوە دای نام و ئەوانەی لە ژوورەکەدا بوون چوونە دەرەوە و ماینەوە من و ئیسماعیل ئاغا و نامەکەم دایە و پێم وت: مرزا کوچک خان هەر لە گیلانەوە تا ئێرە دوعا و سەلامت بۆ ئەنێرێ و ئیسماعیل ئاغا نامەکەی لێ وەرگرتم و ماچی کرد و چاوێکی پیادا خشاند و دایە دەست مرزا محمد و ئەویش خوێندیەوە و هەردووکیان بە کوردی هەندێ قسەیان کرد کە من هیچیان لێ تێنەگەیشتم (کابرای عموسان ئازەری بووە.)

ئیسماعیل ئاغا پێی وتم: ئەم نامەیە گیانێکی نوێی وەبەرنام و زۆرم پێ خشبوو بە شێنەیی وەڵامی بۆ دەنووسمەوە.

ئیسماعیل ئاغا بەزۆر ماوەی هەفتەیەک لای خۆی گلی دامەوە و کە خۆم ئامادەکرد بۆ گەڕانەوە بارگینێکی باشتر و زینێکی ئینگلیزی لەگەڵ پسوولەیەکدا و خەنجەرێکی دەبانی دامێ کە کێلانەکەی ڕازێنرابووەوە بە جواهرکاری و وتی ئەمە دیاریی منە بۆ سەرداری جەنگەل و هیوادارم بە زووترین کات چاومان بە یەکتر بکەوێ.

کاک عەلی حەسەنیانی لە کتێبەکەیدا ئەڵێ: "لە عموسانم پرسی: ئایا نەتزانی نامەکەی مرزا کوچک خان بۆ ئیسماعیل ئاغا دەربارەی چی بوو؟ لەوەڵامدا عموسان هەناسەیەکی هەڵکێشا و وتی: با... لەبارەی یەکێتی و پێوەندیی هەردوو شۆڕشی گیلان و کوردستانەوە بوو کە سردار پێشنیازی کردبوو بۆ سمکۆ کە پێوەندی و یەکێتییان هەبێت و هەوڵ بدەن تورکەکانی ئازربایجانیش بەشداری بکەن لە شۆڕشدا بۆ ئێرانێکی ئازاد و سەربەخۆ.

ئەی ئیسماعیل ئاغا چ وەڵامێکی دابووەوە؟

لەوەڵامدا عموساسان وتی: ئیسماعیل ئاغا پێشوازیی لە داخوازییەکەی سردار کردبوو بۆ هەموو چەشنە هاوکارییەک و بۆشی نووسیبوو کە پێویستە لە ئێرانی ئازاددا مافی گەلانی ئێران بەتەواوی لەبەرچاو بگیرێ و بدرێ لە سەرداریش لەمەدا لەگەڵ سمکۆدا هاوبڕوا بوو.

ئەی لەدواییدا چی بەسەرهات؟

لەوەڵامدا عموسان وتی: بەداخەوە بەڵەوەی گەڵاڵەیەکی ورد بۆ شۆڕشەکەیان دارێژن، هەردووکیان بەجووتە یەک لەدوای یەک بە دەستووری ڕەزا شا لەناوچوون.. تازە لە کوێ سەرداڕێکی تر و سمکۆیەکی تر دەبێتەوە!! من ئەوا لاقم لەسەر لێوی قەبرە و ئەوە نابینم بەڵام ئێوە نابێ نائومێد بن.

بەشی حەوتەم

ئێلی شوکاک و بنەماڵەی سمکۆ

هەروەکو لە پێشەکیی ئەم کتێبەدا و لە هەندێ لە باسەکانی داهاتوویدا لەوە دواوین کە ئەم کتێبە بۆ سمکۆ و شۆڕشەکانی سمکۆ تەرخانکراوە.

بێگومان باسی شۆڕشگێرێکی وەکو سمکۆ بەوە تەواو نابێت کە یەکسەر نووسەر بچێتە سەر باسی ژیانی سمکۆ و شۆڕشەکانی هەتا کاتی مردنی، بەڵکو پێویستی بە هەندێ ڕوونکردنەوەی پێشەکی هەیە بۆ ئەوەی بزانرێت بەر لە سمکۆ ئەو ڕووداوانە و ئەو ڕاپەڕین و بزووتنەوانە چی بوون کە بەر لە هەڵکەوتنی سمکۆ و دەرکەوتنی سمکۆ ڕوویدا بوو و، پێویستی بەوەیە کە بزانرێ سمکۆ لەکوێدا ژیاوە و لە چ عەشیرەتێک بووە و بنەماڵەی ئەو عەشیرەتە لە کامیانەوە سەری هەڵداوە و کێیان تیادا هەڵکەوتووە و چییان کردووە و لەو کردەوانەیان کامی باش بووە و کامی خراپ بووە و هۆی چی بووە و عەشیرەتەکەی ئەو پێوەندیی بە عەشیرەتەکانی تری کورد لەو ناوچەیەدا چی بووە و لەگەڵ کێدا دۆست بوون و کێ نەیاریان بووە، هەڵوێستیان چی بووە بەرامبەر بە حکومەتی ئێران و حکومەتی ئێران بە چ جۆرێک ڕەفتاری لەگەڵدا کردوون، کە ئەمانە هەمووی کەرەسەن بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو ڕووداو و باسانەی کە بوونەتە هۆی دەرکەوتنی سمکۆ، بۆیە بە پێویستم زانی باسێکی تایبەتی بۆ عەشیرەتی شوکاک و بۆ بنەماڵەی سمکۆ تەرخان بکەم و ئەم باسە بکەم بە دوو بەشەوە:

یەکەم: عەشیرەتی شوکاک و قەوارەی ئەو عەشیرەتە و پێوەندیی بە عەشیرەتەکانی تری کوردەوە.

دووەم: بنەماڵەی سمکۆ و ئەوانەی لە کۆنەوە لەناو سەرچاوە مێژووییەکاندا ناویان هاتووە و باسیان لێ کراوە.

یەکەم: عەشیرەتی شوکاک:

دەربارەی عەشیرەتی شوکاک گەلێک نووسەر لێی دواوە و ئێمە لێرەدا هەوڵ ئەدەین کە کورتەی هەندێک لەو سەرچاوانەی کە لەبەر دەستماندایە پێشکەشی خوێنەرانی بەڕێزی بکەین.

دەربارەی ئیلی شوکاک، مارتن ڤان برونسون کە لە کاتی خۆیدا لەوە ئەچێ بەتایبەتی چووە بۆ کوردستانی ئێران و یا پێوەندی ڕاستەوخۆی بە کوردی ئێرانەوە

هەبووە بۆ کۆکردنەوەی هەواڵ دەربارەی سمکۆ و لە کتێبەکەیدا بەدوورودرێژی باسیکردووە کە کتێبەکەی ناوی THE CONFLICT OF TRIBES AND STATE IN IRAN AND AFGANISTAN کە لە ساڵی ١٩٨٣دا لە لندن چاپی کردووە و بەدوورودرێژی باسی عەشایرە کوردەکانی کوردستانی ئێرانی کردووە لە لاپەڕە (٣٧٠ هەتا ٣٧٦) و لە لاپەڕە (٣٧٩)دا تا (٣٩٣) باسێکی دوورودرێژی بۆ عەشیرەتی شوکاک و بۆ سمکۆ تەرخان کردووە و لەگەڵ باسی شۆڕشەکانیدا کە ئێمە لێرەدا ئەوی پێوەندیی بە بنەماڵەی شوکاکەوەیە پێشکەش خوێنەرانی ئەکەین.

مارتین لە کتێبەکەیدا ئەڵێ: "عەشیرەتی شوکاک لەناو عەشیرەتە کوردەکانی کوردستانی ئێراندا لەدوای عەشیرەتی (کەڵهور) کە لە ڕۆژئاوای کرماشاندا ئەژین، لە هەمووی عەشیرەتەکانی تری کورد گەورەترە.

شوکاک لە ناوچە شاخاوییەکانی (سوما) و (برادۆست)دا و لە ڕۆژئاوای (سەلماس) و (ورمیە)دا ئەژین، لە دەوروبەری ساڵی ١٩٢٠دا ژمارەیان دووهەزار خێزان بووە.

مارتن ئەڵێ: "دەربارەی عەشیرەت و هۆزەکانی دراوسێی شوکاک لەو سەردەمەدا هیچ ژمارەیەکی ئاشکرا بە دەستەوە نییە، بەڵام ئەم ژمارانەی خوارەوە کە بریتیە لە سەرژمێری ساڵی ١٩٦٠ (یانی چل ساڵ بەسەر ئەوەی ساڵی ١٩٢٠دا) ڕەنگە بتوانرێت بە نزیکترین سەرژمێری شوکاک و عەشیرەتەکانی تر بژمێررێت:

ناوی عەشیرەت	ژمارەی خێزان (سەرژمێری ساڵی ١٩٦٠)
شوکاک	٤٤٠٠ خێزان
هەرکی	١٣٥ خێزان
زەرزا	٧٥٠ خێزان
حیدرانلی	٣٠٠ خێزان
میلان	٢٠٣٠ خێزان
جەلالی	١١٣٥ خێزان
پیران	٦٥٠ خێزان
مەنگور	١٥٠٠ خێزان
مامش	٩٥٠ خێزان
بەگزادە	٥٠٠ خێزان

بەڵام ئەبێ ئەوەش بخرێتە بەرچاو کە زۆربەی ئەم عەشیرەتانە بەشێکیان لەودیو سنوورەکانی ئێراندا ئەژین و لاشموایە ژمارەی (هەرکی) و (حیدرانلی) لەوە زۆرترن کە لەو سەرژمێرەی ساڵی ١٩٦٠دا باسکراوە.

لە ساڵی ١٩٢٠دا ژمارەی شوکاکە کوچەرییەکان بەرەو کەمبوونەوە ئەڕۆیشتن و لە ناوچە و زەوییەکانی شاهانە (ئەمیری) لە ناوچەکانی (تەرگەوەر) و (دەشتی بێل)دا نیشتەجێ بوون و لە زستانیشدا ئەچوونە دەشتەکانی (سەلماس) و (ورمێ).

بەو جۆرە زۆریان نیوەکۆچەری بوون.

شوکاکەکان دەسەڵاتیان بەسەر زۆربەی کرمانجەکاندا (مەبەست وەرزێر و فەلاحە نیشتەجێبووەکان بووە.) زاڵبوون کە ژمارەی ئەو کرمانجانە سێ ئەوەندەی ژمارەی شوکاکەکان ئەبوون بە کریستیانەکانیشەوە کە لەو ناوچانەدا ئەژیان.

زۆربەی ئەو کریستیانانە دەوڵەمەند بوون کە نەک تەنها وەرزێر و پیشەساز بوون بەڵکو هی واشیان هەبووە خاوەن ئاژەڵ بووە و مەڕومااڵتێکی زۆری هەبووە کە هی هەندێکیان نزیکی هەزار سەری هەبووە بێجگە لە (٤٠) ئەسپ کە هاوینان چەند کەسێکیان لەگەڵ شوکاکەکاندا ئەچوونە کوێستان و ئەوانی تر لەناو زەوی و زارەکاندا ئەمانەوە و کشتوکاڵیان ئەکرد.

دەرامەت و گوزەرانی شوکاکەکان هەندێ لە رێگەی تااڵنیشەوە پەیدا ئەبوو کە شوکاک لە هەموو عەشیرەتەکانی تری کورد بە تااڵنکەر ناویان دەرکردبوو هەندێ کەس لەو ڕووەوە ئەڵێن کارو پیشەی سەرەکیی شوکاک بریتی بووە لە تااڵنکردن نەوەک بەخێوکردنی ئاژەڵ و مەڕومااڵت، وە لەوە ئەچێ بەشێکی زۆری هێرشەکانیان بۆ تااڵنکردن بۆ سەر کاروانی بازرگانەکان بووە (لە کوردستانی خواروشدا وەکو چۆن مارتن ڤان برونسون باسی شوکاکی بەو جۆرە کراوە، لەناو جافیشدا تێرەیەک هەبوو کە پێی وتراوە گەاڵڵی، کە ئەوانەش دەستیان لەودا هەبووە و وا بەناوبانگ بووە بۆ ڕاووڕووتکردن جاری وا هەبووە وتراوە: گەاڵڵی لەناوە، هەروەها خەلیفە یونسی دەشتی شارەزووریش کە لە تیرەی ڕوغزایی عەشیرەتی چاف بووە هەمان رێگەی گرتبووە بەر و لە کۆتایی ژیانیدا وازی هێنابوو، بووبوو بە خەلیفە و ئەیان وت دوای تۆبەکردنی کە گوێی لە زرەی زەنگی واڵخی کاروان ئەبوو ئەیوت: زرەی زەنگی کاروان دێ و کوێراییم دایە من تۆبەم کردووە.)

مارتن ڤان برۆنسۆن باسی ئەوەی (باسیل نیکتین)ی کردووە کە وتوبەتی:

"شوکاک له تالانکردندا هەموو کەسێکیان هەروەکو یەک سەیر نەدەکرد، بەڵکو بەپێچەوانەوە خەڵکی هەژار و دەستکورتی دانیشتووی دەشتەکان هی وەکو جعفر ئاغای برای سمکۆیان خۆش ئەویست چونکە بەشێک لەو تالانییەی کە لە دەوڵەمەندەکانی ئەسەند بەسەر هەژارەکاندا دابەشی ئەکرد (لەو ڕووەوە لای ڕۆژئاواییەکان جوهر ئاغایان بە (ڕوبن هوودی کورد ناوبردووە.)

مارتن لە باسەکەیدا دەربارەی بەشەکانی شوکاک وتوێەتی: " ژمارەی لکەکانی شوکاک نزیکی (٢٥) هۆزن کە ناوی هەندێکیانی بەم جۆرە باسکردووە کە وتوێەتی بە شێوەیەکی گشتی سێ هۆز لەمانە کە (عبدویی) و (مامەدی یا مامدۆی) و (کاردار)ن کە ئەم سیانە لە ڕووی سیاسیەوە دەسەڵاتداربوون و ئەوانی تر کەوتبوونە پەراوێزەکانی ئەو سێ بەشەوە.

مارتن ئەڵێ: "هەروەکو (گی. لان) باسی هۆزی (هەنارە)ی کردووە کە وتوێەتی ئەم هۆزە بەسرابوو بە شوکاکەوە و لە سایەی ئەواندا ئەژیان و شوێنی مەڕەکانیان ئەبووایە لەلایەن شوکاکەوە پەسەندکراوبووایە، کە ئەمانە بەدوای شەڕ و کوشتاردا نەدەگەڕان بەڵکو بەزۆری خەریکی بازرگانی و مەڕومالاتداری بوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆرجار شوکاکەکان هانیان ئەدان و ناچاریان ئەکردن کە بەشداریی شەڕ بکەن و زۆرجاریش عەشایری ناحەزیان لێ هان ئەدەن."

مارتن ئەڵێ: "کاتێک (بلاو BLAU) لە ساڵی ١٨٥٧دا چاوی بە ناوچەکە کەوتبوو هێشتا هۆزی (هەنارە) هەروەکو هۆزێکی جیاواز لە شوکاکەکان ئەهاتە بەرچاو، تەنها هەر ئەوەیان لەبەیندا بوو کە دراوسێی یەکتر بوون. لەو لێستانەی کە دەربارەی عەشیرەتەکان ئامادەکرابوو، عەشیرەتی (هەنارە HANARA) هەروەکو بەشێک لە عەشیرەتی شوکاک حسابی بۆ کراوە بەبێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەکی واش بە دەستەوە بووبێت لەکاتی ئامادەکردنی ئەو لیستانەدا کە ئەمانە وا حسابیان بۆ کرابێت کە پلەیەک لە خوار شوکاکەکانەوە بووبن، کەچی (مامەدی) کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا یەکێک بوون لە هۆزە سەرەکییەکانی شوکاک لە ساڵی ١٨٥٧دا بە هۆزێکی کۆچەریی سەربەخۆ ژمێرراون کە ئەمەش ئەوە ئەگەیەنێت کە شوکاکەکان لە نێوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەمدا بوون بەو (کونفیدراسیون)ەی ئێستایان، بەڵام کۆنفیدراسیونەکانی تر بەرەو نەمان ئەچوون.

ئەگەر بەوردی لە مێژووی ئەو ناوچانە وردبینەوە بۆمان دەرئەکەوێ کە زۆربەی

هۆی بەهێزبوون و دەسەڵات پەیداکردنی ئەو عەشیرەتانە و بەهێزبوونی سەرۆکهۆزەکان لە ئەنجامی ڕووداتی ئەو شەڕانەوە بووە کە لەسەر سنوورەکاندا ڕوویانداوە.

ناوچەی (سۆما) کە لەلایەن خانەدانێکی کوردەوە بەڕێ ئەچوو کە حکومەتی عوسمانی داینابوو لەو ناوچەیەدا، حکومەتی ئێرانیش بەرامبەر بەوە سمکۆی هان ئەدا کە دەست بەسەر ئەو ناوچانەدا بگرێت.

داگیرکردنی ئەو ناوچانە لە لایەن شوکاکەوە لە نێوان ١٨٤١هەتا ١٨٩٣ درێژەی کێشا و بەرامبەر بەو کارەی شوکاک و بۆ ئەوەی بەرگری بکەن لە تالانی و دەستدرێژیکردن بۆ سەر ناوچەکانی ژێردەستی ئێران، بەرامبەر بەوە حکومەتی ئێران شوکاکەکانی ئەکرد بە حاکمی ناوچەکانی سەرسنوور.

لەناو شوکاکەکاندا خانەدانی حاکم (کە پس ناغایان پێ وتراوە) لەناو هۆزی (عەبدویی)دا بینراون و لەدوای ئەوان لەناو هۆزی (کاردار)دا هەڵکەوتووە. بنەماڵەی (عەبدوویی) لایان وایە کە بنەچەکەیان ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەرۆکە کوردانەی کە لە شەڕەکان صلاحالدینی ئەیوبیدا هاوکاری صلاح الدین بوون و بەشداریان کردبوو.

لەنێوانی بنەماڵەکانی ئەو دوو هۆزەدا بەربەرەکانی لەسەر ڕێبەرایەتی هەموو کونفیدراسیونەکە هەبووە و زۆرجار هەر لایە بە جیا هەوڵی داوە بەشێک لە شوکاکەکان بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە.

ئەمین زەکی بەگی نووسەری مێژووی کورد و کوردستان لە لایەڕە (٣٩١-٣٩٢)دا دەربارەی عەشیرەتی شوکاک وتوویەتی:[١٤] "شوکاک یەکێکە لە عەشیرەتە بەناوبانگەکانی کورد کە ژمارەیان نزیکی (٦)هەزار خێزانە. ئەو عەشیرەتە سێ مانگ لەناو دەواردا ئەژین کە شوێنی نیشتەجێبوونیان ڕۆژئاوای گۆلی (ورمیە)یە هەتا سەرسنووری تورکیا.

لقەکانی ئەو عەشیرەتە بریتین لە: شکفتی، موکری، شوەلی، بۆتان، شوکاک."

جەلیلی جەلیل لە لایەڕە (٢٩٨)ی کتێبەکەیدا (ڕاپەڕینی کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی) دەربارەی عەشیرەتی شوکاک وتوویەتی:[٢٠] "عەشیرەتی شوکاک لە خاکی کوردستانی ئێراندا لە ناوچەکانی نێوانی (مەرگەوەڕ) و (برادۆست) و (سومای) دابوون.

عەشیرەتی شوکاک لەم هۆزە گەورە و سەرەکییانەی خوارەوە پێکهاتووە: ئاودۆی،

هەنارای، کاردار، شاررا، بۆتا، کوزیکی، کاوتا."

کریس کوچرا لە لاپەڕە (٨٧)ی کتێبەکەیدا دەربارەی عەشیرەتی شوکاک ئەڵێ:[١٨] "عەشیرەتی توکاک لە ساڵی ١٩١٨دا بریتی بووە لە دوو هەزار خانەوادە. وەرگێڕی کتێبەکە بۆ کوردی لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا ئەڵێ: عەشیرەتی شوکاک بەشکراون بە دوو دەستەوە:

یەکەم: عەبدویی کە لە دەوروبەری (چەریق) لە ڕۆژئاوا و، لە کۆتایی سەرووی دەریاچەی ورمیەدا ئەژین.

دووهەم: (مەمدوا) کە نزیک بە خواروویی دەریاچەی (ورمیە)دان کە ئەمانە سەر بە یەکێک لە مامەکانی سمکۆ بوون کە ناوی (عەمەر خان)ە."

لەڕاستیدا ئەو عەمەر خانەی کە کریس کوچرا وتوێەتی یەکێک بووە لە مامەکانی سمکۆ، سەرچاوە فارسییەکان بە (عمر خان شریفی) ناویان هێناوە کە سەرۆکی تایەفەی کاردار بووە و پێوەندیی بە بنەماڵەی (عبدویی)یەوە نییە کە سمکۆ لەو بنەماڵەی دواییە (دەربارەی ئەوە لە دوو سەرچاوەی فارسیدا باسی عمرخانی شریفی کراوە کە یەکەم مهدی بامداد بووە و دووهەم ایرج افشاری سیستانی بووە کە نووسەری کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٣٦)دا باسی کردوون.

نووسەری کتێبی (کورد و عەجەم) لە لاپەڕە (٣٣٥)ی کتێبەکەیدا دەربارەی عەشیرەتی شوکاک کە سەرچاوەکەی بۆ ئەوە بریتیە لە کتێبەکەی ایرج افشار سیستانی بە ناوی مقدمه بر شناخت ئیلها، چادرنشینان و طوایف عشایری ایران، چاپی تهران، ساڵی ١٣٦٦ دەربارەی سەرژمێری عەشایری شوکاک وتوێەتی:[١٩]

سەرژمێری عەشیرەتی شوکاکی بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە لەتەنیشتیەوە نووسراون باسکردووە:

ناوی نووسەر	ژمارەی خێزان
١- لورد کرزن ژمارەی ساڵی ١٨٩٢ی بە	١٥٠٠ خێزان داناوە
٢- ماتن ڤان برونسون لە ساڵی ١٩٢٠دا بە	٢٠٠٠ خێزان داناوە
٣- مسعود کیهان لە ساڵی ١٩٣٢دا بە	١٥٠٠ خێزان داناوە
٤- هنری فیلد لە ساڵی ١٩٣٨دا بە	١٥٠٠ خێزان داناوە.

بێجگە لەو ژمارانەی کە لە کتێبی کورد و عەجەم دا باسکراون، هەندێ سەرچاوەی

تریش بەم جۆرەی خوارەوە لێی دواون.

ا- کریس کوچرا وتوێەتی لە ساڵی ١٩١٨دا ژمارەی شوکاک دوو هەزار خێزان بووە.

ب- مارتن ڤان برونسون جگە لە ژمارەی ساڵی ١٩٢٠، لە کتێبە ئینگلیزییەکەیدا هەروەکو لە پێش ئەمەدا لێی دواین لە ساڵی ١٩٦٠دا ژمارەکەی بە (٤٤٠٠) خێزان داناوە.

ج- ئەسکندر نیا (کە لەدواییدا باسی کتێبەکەی ئەکەین) ژمارەی شوکاکی بە هەشت هەزار خێزان داناوە (وە لە کتێبەکەیدا هەندێ جار وتوێەتی هەشت هەزار نەفەر)، کە بە حسابی ئەو نیوەیان لە کوردستانی ڕۆژئاوای ژووروی کوردستانی ئێراندا ماونەوە و نیوەکەی تر ڕاگوێزراون بۆ (خوراسان) و (قۆچان).

د- وەکو لەپێشتردا باسمانکرد، ئەمین زەکی بەگ لە لاپەڕە (٣٩١-٣٩٢)ی کتێبەکەیدا ژمارەی عەشیرەتی شوکاکی بە هەشت هەزار خێزان داناوە.

نووسەری ئەو کتێبە لە لاپەڕە (٣٣٦)دا بەپێی سەرچاوەکەی ایرج افشار سیستانی و مهدی بامداد، ئەوانە ئێلی شوکاکیان بە دوو تایەفە داناوە (کە لام وایە وەرگێڕی کتێبەکەی کریس کوچراش کە شوکاکی کردووە بە دوو تایەفەوە هەر لەو سەرچاوانەوە وەریگرتووە.)

یەکەم: تایەفەی کاردار، کە ئەم تایەفەیە بەپێی ئەو دوو سەرچاوەیە بریتی بوون لە هەشت تیرە:

١-پز ئاغای کاردار ٢-کەچەلی ٣-نیعمەتی ٤-مامەدی کاردار ٥-سەکری ٦-ادمانی ٧-اوری ٨-چەرکوێی، کە لەمانە (پزئاغا) لە (برادۆست) بووە و (کەچەلی) لە (برادۆست و سومای) و (چەرکوێی) لە چەند گوندێکدا بڵاو بوونەتەوە و تیرەکانی تر لە (چهریق-چاری) و دەوری (سەلماس)دا بوون.

دووهەم: تایەفەی (عەبدوێی) کە ئەم تایەفەیە سیازدە تیرە بوون: ١-دلان ٢-پزئاغای عبدویی ٣-دری ٤-هەناری ٥-سفتک ٦-خلوف ٧-خدری ٨-بوتان ٩-نسیان ١٠-مامەدی عبدویی ١١-مقری ١٢- پاچک ١٣-گەورک.

لەو تایەفانە (پزئاغا، دری، هەناری) لە ناوچەی برادۆست بوون و (خلوف، خدری، نسیان) لە ناوچەی (سومای) بوون، (مقری، پاچک) لە (انزل) بووە و (سفتک) لە سومای، (مام عبدویی لە چهریق - چاری و (شیران) لە انزل بووە.

سەرۆکی هەموو تیرەکانی تایەفەی عبدویی و سەرخێڵی شوکاک (علی ئاغا) بووە و دوای ئەو محمد ئاغای کوڕی و پاش ئەو سمکۆی کوڕی محمد ئاغا بووە.

سەرۆکی هەموو تیرەکانی تایەفەی (کاردار)یش (عمرخانی شریفی) بووە (کە وەکو لەپێشتردا باسی ئەوەی کریس کوچرامان کرد کە وتبووی عمرخان یەکێک بووە لە مامەکانی سمکۆ و سەرۆکی تایەفەی کاردار بووە کە ئەوەی کریس کوچرا لەگەڵ ئەو دوو سەرچاوە فارسیەدا یەک ناگرێتەوە.)

کاک ئەحمەدی شەریفی لە لاپەڕە (١٠)ی نامیلکەکەیدا دەربارەی شوکاک وتوێەتی:(٤٤) "شوکاکەکان تاقمێک بوون لە کورد کە زمانەکەیان تێکەڵە لە (دری) و (ئازەری) و کوردەکانی موکریان، بەتایبەتی مەنگورەکان کە بە زمانی کوردیی ڕەسەن قسە ئەکەن، لە گفتوگۆکردنیاندا لەگەڵ شوکاک بەئاسانی لە یەکتر نەدەگەیشتن. بەڵام لەبەر ئەوەی هەردوولایان (سوننی) بوون و لە نەژادی کورد بوون، لەبەر ئەوە لە دڵ و دەروونیاندا یەک ئەمانجیان هەبووە و بۆ یەک مەبەست تێکۆشاون و لەناو شوکاکدا تیرەیەک هەیە کە ناوی (پساقا-پساکا)یە کە خۆیان بە نەوەی ئەو شۆڕشگێڕانە ئەزانن کە هاوکاری صلاحالدینی ئەیوبی بووە لە شەڕی (خاچ)ەکاندا کە لەلایەن صلاح الدینەوە سەرکردایەتی بەوان درابوو.

لەڕاستیدا ئەویە کاک ئەحمەی شەریفی باسیکردووە پێویستی بە چەند سەرنج و پرسیارێک هەیە:

یەکەم: لە باسی شێوە (لهجه)ی شوکاکدا ئەڵێ: زمانەکەیان تێکەڵە لە (دری و ئازەری) کە باسی هیچ سەرچاوەیەکی نەکردووە کە ئەمە کاری زمانەوان و شارەزاکانی زمانە، جگە لەوە کە وتوێەتی موکریانی و شوکاک بەئاسانی لە یەک نەگەیشتوون، هەر ئەوان نەبوون کە بەو جۆرە لە یەک نەگەیشتوون، شێخ ڕەووفی شێخ محمد لە یاداشتەکانیدا، کە لە باسی پێوەندیی سمکۆ و بنەماڵەی شێخاندا باسی ئەکەین، ئەڵێ: خاڵم و زیوەری شاعیر لە ساڵی ١٩١٩دا کە بەئاوارەیی چوونە لای سمکۆ هەردوولایان بە تورکی قسەیان ئەکرد چونکە هیچیان لە شێوەی کوردیی لاکەی تر بەباشی تێ نەدەگەیشتن و لام وایە کوردی موکریانیش هەر بەئاسانی لە زمانی ناوچەی بادینان ناگەن کە ئەمە نیشانەی ئەوە نییە شێوەی شوکاک لە زمانی ئازەری پێکهاتبێت هەرچەند بە هۆی دراوسێتیەوە دوور نییە هەندێ وشەیان لە ئازەرییەکانەوە وەرگرتبێت وەکو چۆن هەندێک لە برادەرانی

کوردستانی ئێران چەند وشەیەکی فارسییان وەرگرتوە لە زمانی فارسیەوە.

دووەەم: دەربارەی ئەوەی کە وتویەتی (پساقا-پساکا) خۆیان بە نەوەی ئەو شۆڕشگێرانە ئەزانن کە هاوکاری صلاحالدینی ئەیوبی بوون لە شەڕەکانیاندا دژی (خاچ)ەکان، چاوم گێڕا بە هەموو ئەو سەرچاوانەی کە باسی عەشیرەتی شوکاک و لقەکانی و تیرە و هۆزەکانی کردووە ناوی هیچ تیرەیەکم نەدی بە ناوی (پساقا-پساکا)، تەنها لەوەی ئەسکەندەر نیادا نەبێت کە بەشێک لە تیرەی کارداری باسکردووە، دوور نییە کاک ئەحمەدی شەریفی مەبەستی لە (پس ئاغا) بووبێت کە بە خانەدانی ناو شوکاک ناسراوبوون لەناو تیرەیی (عبدویی)دا و هەروەکو لەوەی مارتن ڤان برونسوندا باسکراوە بنەماڵەی عەبدویی لایان وابووە کە بنەچەکەیان گەڕاوەتەوە بۆ ئەو سەرۆکانەی کە هاوکاری صلاحالدین بوون.

لە هەموو سەرچاوەکان سەیرتر، ئەو باسە تێکەڵۆپێکەڵەیە کە ابیراهیم اسکندر نیا بە ناوی (ساختار سازمان ئیلان و شیوەء معیشت ئازربایجانی غربی)[٤٧] چاپی کردووە کە پیاو لەدوای خوێندنەوەی بەئاشکرا بۆی دەرئەکەوێ کە نووسەر بە نیازێکی پاک ئەو باسەی دەربارەی عەشیرەتی شوکاک نەنووسیوە و لەگەڵ ئەوەشدا هەر خۆی لە هەندێ شوێندا پێچەوانەی بۆچوونێکی پێشووتری باس کردووە.

نووسەر ئەو باسەی لە چەند سەرچاوەیەکەوە بە پچڕپچڕی وەرگرتووە وەکو کتێبەکەی احمدی کسروی لە باسی مەشروتیەدا و کتێبەکەی علی دهقان بە ناوی سرزمین زەردەشت.

بێگومان خوێنەری وا هەیە کە پرس بکا و بڵێ: جا کە تۆ لەو سەرچاوەیە بە گومان بوویت بۆچی تێهەڵکێشی باسەکانی ترت کردووە؟؟

بۆ وەرامی ئەوەی عەرزیان ئەکەم کە حەزم کرد بۆچوونی هەندێ نووسەری ناحەز بە کوردیش باس بکەم کە بەڕاستی لەو جۆرە نووسەرانە زۆرن و تەنها ئەوەی ابراهیم اسکندر نیام هەڵبژیراوە بۆ نموونەی ئەوە کە وەکو ئەوترێ مشتێک نموونەی خەرواڕە بۆ ئەوەی بزانرێ چۆن دوژمنانی کورد و نووسەرەکانیان ویستویانە مێژووی کورد و عەشیرەتەکانی کورد بەچەواشەیی باس بکەن و مەبەستیان لەمەدا ئەوە بووە کە بۆ خوێنەرانی خۆیان باس بکەن کە بەشێکی زۆر لە کوردی کوردستانی ئێران پێوەندیی بە خاکی ئێرانەوە و بە کوردستانی ئێرانەوە نەبووە و بەڵکو هێنراون و بەزۆر لەو شوێنانەی تیادان نیشتەجێکراون.

لە لاپەڕەکانی (٦٨-٧٤)دا بەم جۆرەی خوارەوە باسی شوکاکی کردووە:

٤- هۆزی شوکاک

ناوچەی سەرەکیی ئەم عەشیرەتە ئاسیای بچووک و باشووری ئەورووپا بووە و لە سەردەمەکانی کۆندا هاتوونەتە ئازربایجانی ڕۆژئاوا.

لە سەرەتای هاتنیاندا لە ناوچەی تەورێز خێوەتیان هەڵدا و لەپاشدا حکومەتی ناوەندی ئێران نزیکەی چل هەزار خێزانیان لە ناوچەکانی (هەشتەرۆ) و (گەرمروود) و (سەراب) و (فوریجای) لە زنجیرەی شاخەکانی (سەهەند)ەوە هەتا شاری (میانە) نیشەجێکراون و پاشماوەکەشیان کە چل هەزار خێزانێک ئەبوون لە ناوچەکانی جۆربەجۆری (خوراسان) و (قوچان) نیشتەجێکران.

تیرەی جۆربەجۆری ئەم عەشیرەتە لە ڕەگەزی ئارین و لەسەر مەزهەبی (سوننی)ن، بەڵام بە هۆی ئەوەوە کە ئەوانەی لە ناوچەی (خوراسان)دا پێوەندی و هاوکارییان لەگەڵ بنەماڵەی سەفەویدا هەبوو بۆیە ئەوانە بوونەتە بە (شیعە) و زمانەکەشیان کە بیرتی بووە لە (کرمانجی) لەبیریان چووەتەوە و ئێستە بە زمانی ئازەری ئەدوێن.

کە نووسەر وتوێەتی سەرچاوەکەی بۆ ئەوە بریتیە لە کتێبەکەی (حکیم الله توحدی، حرکت تاریخی کورد به خوراسان، دانشگاه مشهد، ١٣٥٩ جلدی (١) لاپەڕە (٧-٨)).

بەڵام سەیر ئەوەیە لە شوێنێکی تر لە لاپەڕە (٣٦٩-٣٧٧) کە نووسەر نەخشەی چەند عەشیرەتێکی ئازربایجانی تیادا کێشاوە دەربارەی هۆزی شوکاک وتوێەتی: ئوستان، ژمارەی هۆزەکانی پتر لە هەشتا هەزار کەسە (کە ئەمەیان بە هیچ جۆرێک لەگەڵ ئەوەی پێشوودا یەک ناگرێتەوە کە وتبووی چل هەزار خێزانیان لە ناوچەکانی هەشتەرۆ و گەرمروود و سەراب و قوریچیادا نیشتەجێکرابوون و چل هەزار خێزانیشیان ئاوارەکرابوون بۆ خوراسان و قووچان کە بەپێی باسی پێشووی شوکاک هەشت هەزار خێزان بووە (کە هیچ سەرچاوەیەک ژمارەی شوکاکی لە شەش هەزار خێزان زۆرتر حساب نەکردووە.)

لە لاپەڕەکانی (٣٦٩-٣٧٧)دا لە باسی شوکاکدا وتوێەتی: "ئەم عەشیرەتە هەروەکو ڕێکخراوی عێلی (میلان)دا باسم کردووە ئەمانە لەگەڵ هۆزی (میلان)دا پێوەندی و خزمایەتیان هەبووە و لە بنەچەی ئەوان ئەژمێررێن. عەشایری شوکاک بە

شێوەیەکی گشتی لە ناوچەکانی (چهریف ـ چاری) و (شیران) و (شینتال) و (گردیان) و (کوێرەسوننی) و (سومای برادۆست) و (دۆڵ) و (مەرحەمەت ئاوا) و (شاروێران)ی ئازربایجانی ڕۆژئاوا و (بناخۆی) مەراغەدا بڵاوبوونەوە.

بەشێکی زۆریان بە هۆی ئاژەڵ بەخێوکردنەوە ئەژین کە دوای شۆڕشی ئیسلامی ئیتر ناوچەکانیان تووشی ئاژارامیی بووە و ڕێگەوبانی کۆچکردنیان لێ گیرا و لە کیسیان چوو.

لە هەمووی سەیرتر نووسەر لەو باسەیدا ئەڵێ:

هۆزی شوکاک ئێستە خاوەنی (٥٤) خێزانی کۆچەرە کە لەناو یازدە (ئۆبە)دا ڕێکخراون و ئەڵێ ئەوی پێویستی بەم باسەوە هەیە ئەوەیە کە:

١- تایەفەی مامەدی لەوانەی سەرەوە (٢٦) خێزانی کۆچەری هەیە کە لە دوو ئۆبەدا ڕێکخراون و لە ناوچەکانی کوێستانی (چیچەک) و (گالیک)ی سەڵماس کەڵک وەرنەگرن.

٢- تایەفەی بالکانلو: کە ئەم تایەفەیە (٢٨) خێزانی کۆچەری هەیە لە نۆ ئۆبەدا و بە شێوەیەکی گشتی لە ناوچەکانی کوێستانی (سەهەندئاباد)ی ئازربایجانی ڕۆژهەڵات کەڵک وەرنەگرن.

نووسەر لە کتێبەکەیدا لە لاپەڕەکانی ٣٧٠، ٣٧١، ٣٧٢دا باسی چەند عەشیرەت و تایەفە و تیرەیەکی کردووەکە بۆ هەریەکێکیان نەخشەیەکی کێشاوە کە لە لاپەڕە (٣٧٠)دا نەخشەی ئێلی شوکاکی بەم جۆرە کردووە:

یەکەم: تیرەی کاردار: لە لاپەڕە (٣٧٠)دا بەم جۆرە نەخشەی کێشاوە: ١-پساقا ٢-گوریک ٣-چدری ٤-بوتان ٥-هناره ٦-کلان ٧-نیسانی ٨-مامدی ٩-فنک ١٠-خلوفان.

دووەەم: تیرەی (عبدویی) کە لە لاپەڕە (٣٧١)دا بەم جۆرەی خوارەوە نەخشەی کێشاوە: ١-کیزبیبی ٢-کچلی ٣-پیساقا (کە ئەمەی لە تیرەی کارداریشدا هەر باسکردووە کە وەکو لەوەی کریس کوچرادا باسکراوە پساقا (پس ئاغا) کە بە خانەوادەکانی عبدویی شوکاکی حساب کردوون.) ٤-بالکانلو ٥-ئەتمانی ٦-شکری ٧-ابوری ٨-نعمتی ٩-مندوکی ١٠-چرگویی ١١-مامدی عبدویی.

وە لە لاپەڕە (٣٧٢)دا نەخشەی تایەفەی (مامەدی) بەم جۆرەی خوارەوە کێشاوە:

١-کلەیوزی ٢-بیزویی ٣-گولوبی ٤-رگمی.

وه له هەمان لاپەڕە (٣٧٢)دا نەخشەی تایەفەی (بالکانلو)ی بەم جۆرە کێشاوە:

١-زومە-چراغ عین الله عین ٢-زومە-قنبر قودرت ٣-زومە-احمد عمر ٤-زومە-علی عزت الله ٥-زومە-عوض عبادخان ٦-زومە-موسی محۆ ٧-زومە-عرب مولا ٨-زومە-اقاخان غفار اقا ٩-زومە-حاج باپیر حاج قاسم.

دووهەم: بنەماڵەی سمکۆ:

بەپێی ئەو باسانەی لە زۆربەی سەرچاوەکاندا دەربارەی بنەماڵەی سمکۆ نووسراون وا دیارە سەرۆکایەتی عەشیرەتی شوکاک لەناو دوو تایەفەدا هەڵکەوتوون کە بریتی بوون لە تایەفەی عبدویی و تایەفەی کاردا.

کۆنترین شوکاکێک کە لە سەرچاوەکاندا ناوی هاتووە (صادق خان)ە کە دوکتۆر کەمال مەزهەر لە لاپەڕە (٢٣٤-٢٣٥)ی کتێبەکەیدا (تاریخ ایران الحدیث والمعاصر) باسی کردووە کە وتوێەتی:

ساتێک محمد خانی قاجاری لەدوای (زەندی)یەکان هاتە سەر کار و دەستی کرد بە زوڵم و زۆر و دەستدرێژیکردن هەتا بەرامبەر بەو کەسانەش کە هاوکارییان لەگەڵدا کردووە و یارمەتیان داوە کە بۆ ئەوە (صادق خان)ی شوکاکی کردووە بە نموونە و وتوێەتی صادق خان کە یەکێک بووە لەو سەرۆکی شوکاکانەی کە یازدەهەزار چەکداری لەگەڵدا بووە و هاوکاریی لەگەڵ محمد خاندا کردووە و، خسروخانی ئەمیری ئەردەڵان کە لە ناوچەکەی خۆیدا سەربەخۆ بووە و لایەنگری محمدخان بووە، بەڵام لەگەڵ هەردووکیاندا بەوپەڕی دڵڕەقیەوە ڕەفتاری لەگەڵدا کردوون و، ساتێک محمد خان خەریکی ئامادەکردنی هێز بوو کە بچێت بەو هێزە پەلاماری (جورجیا) بدا، لە ساڵی ١٧٩٧دا لە شاری (شوش) لەناو چادرەکەی خۆیدا ئەکوژرێ و تاوانی ئەو کوشتنە ئەدرێتە پاڵ صادق خانی شوکاک کە هۆی ئەو گومان لێکردنە بەرامبەر بە صادق خان بریتی بووە لە چەند بەڵگەیەک:

١- داواکردنی عەرشی ئێران (کە دیارە صادق خانیش بەتەمای عەرشی ئێران بووە.)

٢- پاراستنی ئەو یاساوڵانەی کە محمدخانیان لەناو چادرەکەی خۆیدا کوشتبوو.

٣- لەدوای کوشتنی محمدخانی قاجاری، صادق خان یەکسەر کشابووەوە بۆ ناوچەی ئازربایجان و دەستی بەسەر هەموو شارەکانی ئەو ناوچەیەدا گرتبوو.

٤- پێوەندیکردنی صادق خان بە ئازەربیەکانەوە.

٥- پێوەندیکردنی صادق خان بە (جۆرجی)یەکانەوە.

لە ئەنجامی ئەوەدا هێزی ئێران بە سەرکردایەتی (فتح علی شاە) پەلاماری هێزەکەی صادق خانی شوکاکی دابوو کە فتح علی شاە بووبوو بە جێگری محمدخانی قاجاری و لەو شەڕەدا کە لە نزیکی (قەزوین)ەوە ڕووبدابوو شوکاکەکان زۆر خراپ شکابوون و هێزەکەیان شێرزە بووبوو، بەڵام لەدواییدا هەردوولایان ڕێککەوتن بە مەرجێک صادق خان مجوهراتەکەی شاە بداتەوە بە حکومەتی ئێران.

لەدوای صادق خان ئەوەی سەرچاوەکان باسیان کردوون لە تایەفەی (عەبدویی) بریتی بوون لە:

١- ئیسماعیل ئاغا (یا ئیسماعیل خان)ی باپیرەگەورەی سمکۆ.

٢- عەلی خان (یا عەلی ئاغا)ی کوڕی ئیسماعیل خان کە باوکی محمد پاشا بووە.

٣- محمد پاشای کوڕی عەلی خان و باوکی جعفر ئاغا و سمکۆ.

٤- جعفر ئاغا (یا جەوهەر ئاغا هەروەکو دوکتۆر مارف خەزنەدار لە تەرجەمەکەی مینورسکیدا باسیکردووە و مامۆستا علاءالدین سجادیش لە نامیلەکی هەمیشەبەهاردا لەجیاتی جعفر ئاغا بە جوهر ئاغا ناویان بردووە.)، هەروەها لە ڕۆژنامەی بانگی کوردستانیش کە لە سلێمانی دەرچووە هەر بە جەوهەر ئاغا ناوبراوە.

٤- ئیسماعیل ئاغا (سمکۆ) کە کوڕی محمد پاشا بووە و ئەوەی لە سمکۆ ماوە ئیستە (خسرو)ی کوڕێتی کە تقاعدە و لە ئەستەمبوڵ ئەژی و صفیەخانی کچی کە خێزانی شێخ چتوی کوڕی سید طەی شەمزینیە و ئیستە هەردووکیان ماون و لە شاری هەولێرن.

بەڵام سەیر ئەوەیە ئەوانە یا بە پیلانی کاربەدەستانی ئێران گیراون و کوژراون و یا بۆسەیان بۆ نراوەتەوە و کوژراون بەم جۆرەی خوارەوە:

١- ئیسماعیل ئاغای باپیرەگەورەی سمکۆ لەلایەن (عەسکەرخانی قاجاری)یەوە لە ساڵی ١٢٣٥ھ یدا کوژراوە هەروەکو لەدواییدا باسی کوشتنەکەی ئەکەین.

٢- عەلی خان (عەلی ئاغا)ی کوڕی ئیسماعیل ئاغا (یا ئیسماعیل خان) کە لە زیندانا لە زەمانی ضیاءالدولەدا مردووە.

٣- جعفر ئاغا (یا جەوهەر ئاغا) له سالّی ١٩٠٥ز.دا له لایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە به شێوەیەکی زۆر ناجوامێرانە کوژراوە وەکو لەدواییدا باسی ئەکەین.

٤- ئیسماعیل ئاغا (سمکۆ یا سیمتقۆ)ی کوڕی محمد پاشا که ئەویش له شنۆ لەلایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە بۆسەی بۆ نرایەوە و له سالّی (١٩٣٠ز.)دا کوژرا.

بەپێی ئەو سەرچاوانەی دەستگیرمان بووە هەوڵ ئەدەین لەم بەشەدا باسی ئیسماعیل ئاغای باپیرەگەورەی سمکۆ و باسی عەلی خانی کوڕی و باسی محمد ئاغا (محمد پاشا)ی باوکی سمکۆ و جعفر ئاغای برای سمکۆ بکەین و لەدوای ئەم بەشە بەشێکی تایبەتیمان تەرخان کردووە بۆ ژیانی سمکۆ و دەرکەوتن و بەناوبانگبوونی سمکۆ که لەوێدا بەدوورودرێژی له ژیانی سمکۆ ئەدوێین.

دەربارەی بنەماڵەی شوکاک، بەتایبەتی بنەماڵەی ئیسماعیل ئاغای شوکاک، ڕۆژنامەی بانگ کردستان له لاپەڕەی (٥-٦)ی ژمارەی ٢ی ڕۆژی ١٩٢٢/٨/١٤ ڕێکەوتی ٢٠ی ذی الحجەی سالّی ١٣٤٠ و له لاپەڕە (٦)ی ژمارە ٣ی ڕۆژی /١٩٢٢ ٨/٢١ ڕێکەوتی ٢٧ی ذی الحجەی ١٣٤٠ که له شاری سلێمانیدا دەرچووە، لەو دوو ژمارەیەدا به فارسی باسێکی دوورودرێژی بنەماڵەی سمکۆی تیادا کراوە که ئەمەی خوارەوە تەرجەمەی ئەو دوو ژمارەیەیە بە کوردی:

"ئیسماعیل خان (مەبەست له سمکۆ بووە) کوڕی محمد پاشا، کوڕی عەلی خان، کوڕی ئیسماعیل خان کە ڕەئیسی شکاک بووە، ئەمانە له باووباپیریانەوە سەرکردەی عەشایری شکاک بوون. عەشایری شکاک کە بەشێکی لەناو خاکی ئێراندایە و بەشێکی تری له ولایەتی (وان) و (هەکاری)دان، بەلام سەرۆکی هەردوو بەشەکە هەر باووباپیری ئیسماعیل خان بووە.

باپیرەگەورەی سمکۆ کە ناوی ئیسماعیل خان بووە بە سوێندی درۆ و بە فرۆفێڵ و تەفرەدانی حکومەتی (ورمیە) دەعوەت کرا و بەڵێن و خەڵات و بەراتی پێ درا، بەڵام ئەنجامەکەی بە پیلان کوژرا.

لەدوای ماوەیەک عەلی خانی کوڕی ئیسماعیل خان لەو ناوچانەدا دووبارە ناوبانگی سەند و حکومەتی ئێران بە هەمان شێوەی جارانی هەوڵی دا و بەڵێنی دا بە عەلی خان و تەفرەی دا و دەعوەتی کرد بۆ تەورێز و ساتێک گەیشتە تەورێز دەستبەسەرکرا و کوژرا.

لەدوای ماوەیەک کوڕانی عەلی خان کە بریتی بوون له محمد ئاغا (مەبەستی

باوکی سمکۆ بووە) و تەیمور ئاغا دووبارە ناوبانگیان سەند و هەردووکیان بۆ ڕزگاربوونی کورد لە جەور و ستەمی حکومەتی ئێران دەستیان کرد بە خەبات و تێکۆشان.

ئێرانییەکان کە ئەو دەسەڵاتەی شوکاکیان بینی، هەرچەندیان کرد نەیانتوانی ئەو دوو برایە لە یەک جیا بکەنەوە و لەناو خۆیاندا تێکیان بدەن.

محمد ئاغا بە هیچ جۆرێک دڵنیا نەبوو لە پیلان و فڕوفێڵی ئێرانییەکان، لە ساڵی ١٣٠٩ی ڕۆمیدا لەنێوان (چاری) و (سەلماس) کە نزیکی سنووری عوسمانییە شەڕێک لەنێوانی ئێران و عوسمانیدا ڕوویدا و محمد ئاغا لەلایەن ئەرکانی حەربی عوسمانی کە بکباشی مصطفی بەک بوو ڕێگە درا بە محمد ئاغا لەو ناوچانەدا نیشتەجێ ببێت. (لەڕاستیدا چاری هەر لەکۆنەوە شوێن و مەڵبەندی سەرکردەکانی شوکاک بووە کە لە ئەنجامی دۆستایەتیاندا لەگەڵ عوسمانییەکان لە شەڕی لەشکری عوسمانیدا لە زەمانی سوڵتان سەلیم خان و شاە ئیسماعیلی سەفەویدا، لەو شەڕانەی کە لە ناوچەی (خۆی) ڕوویدا، ئیتر لەوساوە لەلایەن سوڵتانەکانی عوسمانییەوە چاری-چهریف کراوە بە شوێنی فەرمانڕەواکانی شوکاک)، وە لە ناوچەی (الباق) بە لەقەبی پادشایەتی (محمد پاشا) هێشتبوویانەوە و مانگانەی هەزار قرۆشی بۆ برابووەوە.

بەڵام لە پاش ماوەیەک بە هۆی ڕەفتارە خراپەکانی کاربەدەستانی عوسمانییەوە لەو ناوچانەدا و بە فریودان و هەڵخەڵەتاندنی ئێرانییەکان توانرا محمد ئاغا بگێڕنەوە بۆ ناوچەی (چاری) و کە گەیشتە ئەوێ خەڵکێکی زۆر بوون بە لایەنگری محمد ئاغا و گوێیان نەئەدایە ئێرانییەکان و لە ساڵی ١٣١٢ی ڕۆمیدا کە ناصرالدین شاە کوژرا، ولیعهد کە (مظفرالدین شاە) بوو ترسی هەبوو لە ڕێگەی چوونیدا بۆ تاران و بۆ ئەوەی مراجەعەتی بە محمد ئاغای شوکاک کرد و کوڕەکەی محمد ئاغا کە جەوهەر ئاغا بوو بە خۆی و (٦٠٠) سوارەوە لەگەڵ مظفرالدین شادا چووە تاران و فرمانبەرانی ئازربایجان ئەو چوونەی جەوهەر ئاغایان لەگەڵ شادا زۆر پێ ناخۆش بوو، حەسادەتیان بە شوکاکەکان برد بەڵام نەشیان توانی هیچی لێ بکەن.

ڕۆژنامەکە لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: ئەنواعی پیلان و دەسیسە بۆ جەوهەر ئاغا ڕێکخرا و بە بیانووی پێ سپاردنی کارێکی گرنگ دەعوەت کرا بۆ تەورێز و لە کاتی

نانخواردندا لەگەڵ چەند خزمێکیدا پەلاماریان دان و کوشتنیان و یەکێک لەوانە کە خاڵی جەوهەر ئاغا بوو خەبجەرەکەی دەرهێنا و لەو کۆڕی شەڕەکەدا خۆی دەرباز کرد و چووە دەرەوە و لەناو بازاڕی تەورێزدا هەر کەسێکی بهاتایە ڕێ دەیکوشت هەتا خۆی گەیاندە شار و لەوێ ئەسپێکی پەیداکرد و سواری بوو، ڕوویکردە (خۆی) و (چاری). (ڕۆژنامەکە ئەڵێ: ئێستە کە ساڵی ١٩٢٢ە ئەو خاڵەی جەوهەر ئاغا هێشتا هەر زیندووە و ماوە.)

محمد پاشای شوکاک دەربارەی کوشتنی جعفر ئاغای کۆڕی بەڕاستی ڕۆستەمی ئەو ڕۆژانە بوو، بەڵام زۆر خەفەتبار و دڵتەنگ بوو، بۆیە ئێرانی بەجێهێشت و ڕوویکردە ئەستەمبوڵ (ئەستانە) و لەوێ پەنای بردە بەر سوڵتان عبدالحمید.

ئێرانییەکان لە پرۆپاگاندەکردنیاندا دژی محمد پاشای شوکاک وازیان نەهێنا، بەتایبەتی لەدوای (رضوان پاشا) کە لەو کوشتنەدا بەدرخانییەکانی نیشتەجێبووی ئەستەمبوڵ تاوانبارکران (لە باسی عبدالرزاق بەدرخاندا باسی کوشتی رضوان پاشا کرا.)، و لە ئەنجامی ئەوەدا زۆر کەس ئاوارە کران و ئێرانییەکان ئەو ڕووداوەیان بە هەل زانی و دەستیان کرد بەوەی لە ڕێگەی پەیداکردنی دۆستایەتیەوە محمد پاشایان دەعوەت کرد بۆ باڵیۆزخانەی ئێران لە ئەستەمبوڵ، بەڵام لەو کاتەدا ڕاپۆرتێک دەربارەی محمد پاشا درا بە بابی عالی کە ئەو ڕاپۆرتە سووڕێکی ئێجگار زۆری تێدا بوو بۆ حکومەتی ئێران و لەدوای ئەو ڕاپۆرتە عوسمانییەکان محمد پاشایان ئاوارە کرد بۆ دوورگەی (ڕۆدوس) و لەوێ کۆچی دوایی کرد.

(ئەوەی شایانی باسە کە محمد پاشا بێجگە لە جەوهەر ئاغا و سمکۆ کوڕێکی تریشی هەبوو کە ناوی عەلی ئاغا بوو کە بە هۆی ئەو نارنجۆکەی بە ناوی شیرینیەوە بە دیاری بۆ سمکۆ نێررابوو کوژرا، هەروەکو لەدواییدا لە شوێنی خۆیدا باسی ئەکەین.) هەروەها بێجگە لە جەوهەر ئاغا و سمکۆ و عەلی ئاغا، محمد پاشا کوڕێکی تریشی هەبوو کە ناوی ئەحمەد ئاغا بووە و کە سمکۆ لە ساڵی ١٩٢٢ ـ ١٩٢٣دا چوو بۆ سلێمانی بۆ بینینی شێخ مەحمود کە مەلیکی خواروووی کوردستان بوو ئەو ئەحمەد ئاغایەش لەگەڵ سمکۆدا بووە.)

ا- ئیسماعیل ئاغای باپیرەگەورەی سمکۆ:

دەربارەی ئیسماعیل ئاغای باپیرەگەورەی سمکۆ، نووسەری کتێبی کورد و

عـەجـەم له لایەڕه (٣٣٣)دا ئەڵێ:(١٩) "بۆ یەکـەم جـار ناوی ئێلی شـوکـاک له ڕووداوەکـانی ناوچەکـەدا بەزەقی له کـۆتایی سـەدەی دوازده و سـەرەتای سـەدەی سیازدەهەمی کۆچیدا هاتۆته ناو ناوان.

ئیسماعیل ئاغای سەرخێڵی شکەفتی هەروەکو پیاوێکی مەزنی شوکاک، یەکێک بووە له لەشکرکێشەکانی عەباس میرزای نائب السلطنه بۆ سەر خاکی عوسمانی و لەوەدا خزمەتێکی ناشکرای کردووە، هەروەها لەگەڵ لەشکری ئێراندا بۆ تەمێکردنی ئێله کوردەکانیش لەگەڵیدا بووە.

ئیسماعیل ئاغا و شەڕکەرەکانی لەو هێرشە گەورەیەدا که سوپاکانی ئەفشاری، ورمیە و موقەددەمی مەراغە بۆ لەناوبردنی ئێلی بڵباس که له بناری چیای قەندیلدا له سـاڵی (١٢١٦ھ.)دا کـردیان، ئیسـمـاعـیل ئاغـا لەو شـەڕەدا چەرخـەچیی لەشکرەکـەیان بووە و لەو هێـرەشـەدا بۆ تەمـێکردنی مـیـری ڕواندز له سـاڵی (١٢٣١ھ.)دا کردیان ئیسماعیل ئاغا و شەڕکەرەکانی پێشڕەوی عەجەم بوون و وا دیارە تێکەڵاوییەکی زۆریشی لەگەڵدا پەیداکردووە بەوەدا کە کـچی خـۆی دابوو به (فرج الله خان)ی کوڕەگەورەی (عەسکەرخان)ی بەگلەربەگی ئەفشار.

ئیسماعیل ئاغا لەسەر لووتکەی چیای (بنای نازلو) قەڵایەکی دروست کردبوو، لەو سەردەمەدا خەڵکی ئێران بە شێوەیەکی گشتی و ناوچەکانی تری ئازربایجان لەژێر باری گرانی باجسەندنی دەوڵەتیدا دەیانناڵان و جگە لەوە ئەبووایە پارەیەکی زۆریش بۆ (ڕوسیا)ی براوەی شەڕ لەباتی بژاردنی زیانی جەنگ کۆ بکەنەوە و بیدەن بە ڕوسیا و لەوڵاشـەوە شازادە و کاربەدەستانی ئێران ئەیانویست خۆیان دەوڵەمەند بکەن و زەوی و زاری خەڵکی داگیر بکەن.

دڵسـۆزیی ئیسماعیل ئاغا بۆ دەزگای حوکمدارایێتی عەجەم و بەشداربوونی له شـەڕ و لەشکرکێشیەکاندا، هەروەها خزمەتیشی لەگەڵ (عەسکەرخان) که یەکێک بووە له هەرە دەسـەڵاتدارەکانی ئەو ڕۆژانە که هـەم له گفتوگۆکردنی نێوان ئێران و ڕوسیادا هەروەکو یەکێکی دەستەی نوێنەرانی ئێران بەشداریی کردووە و جارێکیش کراوە به سـەفیر (باڵیۆز)ی دەرباری قـاجار له پاریس لای (ناپلیـۆن)، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمانە هیچ دادێکی نەدا و ئیسماعیل ئاغا لەسەر نەدانی باج و زەویانە ناچاربوو لەناو قەڵاکەی خۆیدا مان بگرێ، بەڵام عەسکەرخان به تەفرەدان و فرۆفێڵ توانی ئیسماعیل ئاغا له سـاڵی ١٣٣٥دا بکوژێ و مـاڵ و داراییەکـەی تاڵان بکا و

دەست بەسەر گوند و زەویەکانیدا بگرێ و لەئەنجامی ئەوەدا (میرزا ئاغا) و (عەلی ئاغا) و (یەحیا بەگ) هەموو هەڵاتن و پایەی سەرخێڵیان لێ سەنرایەوە و دەسەلاتدارێتی ئێلەکەیان درایە دەست دەسەڵاتدارێکی عەجەم."

لەڕاستیدا کورد بەخۆراپی نەیوتوە:

هەزار سالّ بکەی بێگانەپەرستی ئاخری هەر دەهێنیت نوشوستی

ب- عەلی ئاغا (یا عەلی خان)ی کوڕی ئیسماعیل ئاغا (باپیری سمکۆ):

دەربارەی عەلی ئاغا، یاوەکو هەندێ لە سەرچاوەکان بە عەلی خان ناویان هێناوە، نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی (٣٣٤-٣٣٥)دا وتوێەتی:(١٩)

"لەدوای کوشتنی ئیسماعیل ئاغای باپیرەگەورەی سمکۆ، ئێلی شوکاک لەگەڵ دەزگای دەسەڵاتدارێتی حکومەتی ئێراندا (کە نووسەر بە عەجەم ناوی هێناون) هەتا سەر لەسەر یەک بار نەوەستا و لەتوانی ناشتی و شەڕدا بوون و هەندێ جار لەگەڵ دەزگای دەوڵەتیدا بوون و هەندێ جاریش لێی یاخی بوون و بە هۆی ئەوەی مەڵبەندەکەیان سەخت و شاخاوی بوو، کەوتبووە سەر سنووری عوسمانی و ئێران، بۆیە کاربەدەستانی ئێرانی بەئاسانی نەیانتوانیوە دەستی بەسەردا بگرن.

ساتێک لەتارانەوە محمد رحیم مرزا (ضیاءالدوله) کە یەکێک بووە لە کوڕەکانی عباس مرزا نێررا بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری (خۆی) و (سەلماس) و (ورمیە) لە ساڵی ١٢٦٥هـ.دا ئیتر دەستی کرد بە گرتنی پیاوە گەورەکانی کورد، بەتایبەتی سەرکردەکانی (زرزا) کە ئەمانە خۆیان چووبوون بۆ پێشوازیکردن لە ضیاءالدوله.

ضیاءالدوله هەر بۆ چاوشکاندنی یاخیبووەکانی کورد، عەلی ئاغای کوڕی ئیسماعیل ئاغا کە لەسەر باجنەدان و نەدانی موڵکانە بە حکومەتی لە دەوڵەت یاخی بوویوو، ڕێگەی بە کاربەدەستانی ئێران نەئەدا باج و موڵکانە لە ناوچەکەی ئەودا کۆ بکەنەوە، بەرامبەر بەوە هێزەکانی ئێران بە فەوجێکی ئەفشار و چەند عەرادە تۆپ، لە مەحالی (سومای) برادۆست چوونە سەر عەلی ئاغا و ڕاویان نا و تاڵانیان کرد، بەڵام دوای ئەوەی (بیوک خان)، بە قسەی خۆش هێنایەوە بۆ (ورمیە) و بەگیراوی ڕەوانەی کرد بۆ تاران و لە جێگەی ئەو (مرزا ئاغا)ی برای کرد بە سەرۆکی خێڵی (شکەفتی). گەرۆکەکان وایان لێ هاتبوو، ساتێک ئەچوونە ئەو ناوچانەی شوکاک، ئیتر لایان وابوو پیشەی شوکاک بریتیە لە ڕاوڕووتکردن نەک بەخێوکردنی ئاژەڵ.

لەدوای مردنی عەلی ئاغا، ئیتر محمد ئاغای کوڕی (باوکی سمکۆ) بوو بە سەرخێڵی شوکاک."

نووسەر بۆ پەراوێزی ژمارە ١٧ی لاپەڕە ٣٣٤ وتوێەتی: بۆ زانین زۆرتر دەربارەی عەلی ئاغا لە بەڵگەکانی واحد نشر اسناد، گزیدەء اسناد سیاسی ایران و عوسمانی جلدی ٢، دفتر مطالعات سیاسی و بین الملل، تهران، ساڵی ١٣٦٩هـ. کە ژمارەکانیان ٣٢٥، ٣٣٤، ٣٣٦، ٣٤٨، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧٢، ٣٧٣ باسکراوە.

کاک ئەحمەی شەریفی لە لاپەڕە (١٠)ی نامیلکەکەیدا باسێکی تایبەتی بۆ عەلی خانی سەۆکی شوکاک تەرخان کردووە و نووسیوێتی:(٤٤) "لە زەمانی حکومەتی ناصرالدین شای قاجاردا عەلی خانی کوڕی محمد ئاغا سەرۆکی عەشیرەتی شوکاک بووە.

ساتێک شێخ عبیدالله، لە کوردەکانی تورکیا، دەستی کرد بە شۆڕش، شێخ عبیدالله داوای لە خانی شوکاک کرد کە یارمەتیی بدات لە شۆڕشەکەیدا، بەڵام دڵێرانە و مەردانە لەجیاتی ئەوەی یارمەتی شێخ عبیدالله بدات بەپێچەوانەوە شانبەشانی (اقبال السلطنه)ی ماکوئی دژی شێخ عبیدالله و تاقمەکەی شەڕی کردووە کەئەو هاوکارییەی عەلی خان بوو بە هۆی شکاندنی کوردەکانی تورکیا (مەبەست شێخ عبیدالله بووە.)

لەو ڕۆژانەدا کە عەلی خان خەریکی شەڕ بووە، لەسەر دەعوەتی (مظفرالدین شا)ی ولیعهد، جعفر ئاغای کوڕەگەورەی عەلی ئاغا چوو بۆ تەورێز و لەدوای چەند ڕۆژێک جەعفەر ئاغا بە دەستی تاقمەکەی مظفرالدین بە شێوەیەکی ناجوامێرانە کوژرا و چەند کەسێک لە پیاوەکانی جعفر ئاغا کە لەگەڵیدا بوون خۆیان گەیاندە ناو شوکاک و ئەو هەواڵیان بە عەلی ئاغا گەیاند."

کا ئەحمەی شەریفی لە لاپەڕە (١٢)ی نامیلکەکەیدا دەربارەی پێوەندیی جعفر ئاغا و مظفرالدین شا وتوێەتی: "پێوەندی مظفرالدین شا و جعفرا ئاغا زۆر بەهێز بووە و دۆستی یەکتر بوون و ڕۆژێک لە باخی (گلستان) لە تەورێز لەنێوانی قسەکردنیاندا وەلیعهد داوای هەزار (ئەشرەفی) کە (جۆرە پارەیەکی ئەو سەردەمە بووە) لە جعفر خان ئەکا و جعفر خان بەنابەدڵی وەلیعهد وەرامی ئەداتەوە و پێی ئەڵێ: خۆت ئەزانی کە خانەوادە و تایەفە و عەشیرەتی من ماوەی ساڵێک بە پارە و

پوولی خۆیەوە لەگەڵتاندا بووە و دژی دوژمنەکانی ئێوە شەڕیان کردوو و لەجیاتی ئەوەی پاداشتمان بدرێتەوە هێشتا ئێوە داوای پارەمان لێ ئەکەن و پێی ئەڵێ: ئەی ئافەرین بۆ ئەو وەلیعهدەی وەکو تۆ... کە ئەمە لەلایەن وەلیعهدەوە بە وەرامێکی زۆر قورس وەرئەگرێ و لەئەنجامی ئەوەدا بڕیاری کوشتی دەر ئەکا.

ئەو کارە ناجوامێرانەیەی وەلیعهد وای لە سەرکردەکانی شوکاک و جەلالی کرد کە کۆبوونەوەیەک بکەن و لەئەنجامدا هەموو سوێندیان خوارد کە هەتا دوادڵۆپی خوێنیان دژی قاجاری و حکومەتە خوێنخوارەکەی خەبات بکەن و عەلی خان چەند نامەیەکی نارد بۆ کوردەکانی تورکیا و عێراق و سوریا و داوای لێ کردن کە هاوکاری لەگەڵدا بکەن بۆ سەندنەوەی تۆڵەی ئەو تاوانە و بۆ هەر یەکێک لەوانەی کە نامەی بۆ ناردبوون پارچەیەک لە جلە خوێناوییەکەی جعفر ئاغای بۆ ناردن.

دوای ئەوەی ماوەیەکی زۆر لە کێو و دەشتەکانی ورمیە و سەلماسدا ڕووبەڕووی حکومەتی قاجاری بووەنەوە، بەڵام لەبەر نەبوونی چەک لای تاقمەکەی عەلەی خان، ئیتر ناچار بوو بە شێوەی پەناهێندەی سیاسی ڕوو بکاتە تورکیا، بەڵام تورکیاش کە داخلەدڵ بوو بەرامبەر کوردەکان عەلی خانیان گرت و تەسلیمی مظفرالدین شای وەلیعهدی زەمان کرا و لەژێر دار و فەلاقەدا لەناوچوو.

ئەو ڕۆژانەی عەلی خان لە زیندانی قاجاریدا بوو یەکێک لە سەرۆکەکانی شوکاک کە ناوی (همز ئاغا) بوو بۆ بەردانی عەلی خان بارەها تەقەلای دا و پێوەندی بە کاربەدەستان و بە وەلیعهدەوە کرد و چاکە و یارمەتیدانی عەلی خانی بۆ گێڕانەوە بەلام وەلیعهدی دڵڕەق و دڵڕەش بە هیچ جۆرێک دڵی نەڕم نەبوو، بەو جۆرە ئێلی شوکاک بێ سەرپەرشت مایەوە."

لەڕاستیدا ئەو باسەی کە کاک ئەحمەی شەریفی لە نامیلکەکەیدا باسی کردووە و هەرچەند لە پەراوێزی لاپەڕە (١٣) وتوویەتی ئەو باسەی لە کتێبەکەی احمد کسروی یەوە وەرگرتووە (تاریخ هەژدەسالەی ایران) بەڵام بەڕاستی گەلێک هەڵەی زۆر ئاشکرای تیادایە کە ناچارم هەموویان ڕوون بکەمەوە:

١- احمد کسروی لە کتێبی تاریخ مشروطهء ایران دا (چاپی تهران، امیر کبیر سالی ١٣٦٣) باسی ئەو کوشتنەی بەو جۆرە نەکردووە و لەدوای باسی عەلی ئاغا کە هاتینە سەر باسی چۆنێتی کوشتنی جوهر ئاغا، بەدوورودرێژی لەو باسەی احمدی کسروی ئەدوێین کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (١٤١)ی

کتێبەکەیدا باسی حورمەتنەگرتنی کەلام اللەی کردووە لە لایەن نظام السلطنەوە دەربارەی کوشتی جەوهەر ئاغا بەڵام دەربارەی ئەو هەزار ئەشرەفیەی کە باسی کردووە، خواجە نوری لە کتێبی بازگران عصرا طلائی دا وتویەتی: بهرامی شاعر وتویەتی هەشت هەزار تمەنی داوا لێ کرابوو (لە جەعفەر ئاغا).

٢- کاک ئەحمەدی شەریفی بێجگە لە چۆنێتی کوشتنی جعفر ئاغا کە بەو جۆرەی گوایا احمد کسروی لە کتێبی تاریخی هەژدەسالەی ایران دا باسی کردووە چەند هەڵەیەکی تریشی کردوو کە بۆ نموونە: وتویەتی عەلی خان کوڕی محمد ئاغای شوکاک بووە کە ڕاستییەکەی ئەوەیە عەلی ئاغا (عەلی خان) کوڕی ئیسماعیل ئاغا (اسماعیل خان)ی باپیرەگەورەی سمکۆ بووە و محمد ئاغا کوڕی عەلی بووە نەک باوکی. دووهەم جعفرا ئاغا کوڕی عەلی خان نەبوو بەڵکو کوڕەزای بووە، چونکە جعفرا ئاغا کوڕی محمد ئاغای کوڕی عەلی خان بووە.

٣- لەباسەکەیدا ئەڵێ: (مظفرالدین شا)ی وەلیعهد بە شێوەیەکی ناجوامێرانە جعفرا ئاغای کوشت، بەڵام وەکو هەموو سەرچاوەکان باسیانکردووە و لەدواییدا ئێمەش لە باسی کوشتنی جعفر ئاغادا لێی نەدوێین، ئەوەی کە جعفرا ئاغای کوشتووە نظام السلطنە بووە نەک مظفرالدین شاە، چونکە کاتێک کە جعفرا ئاغا چووە بۆ تەورێز و لەوێ کۆڕاوە، ئەو کاتە مظفرالدین شاە چووە بۆ ئەوروپا و لەجیاتی ئەو محمد علی مرزای وەلیعهد لە تاران بووە و لەوێوە تەلگرافی ناردووە بۆ نظام السلطنە کە جعفر ئاغا بکوژێ.

ج- محمد پاشای شوکاک و جەوهەر ئاغا (جعفر ئاغا)ی کوڕی:

لەدوای کوشتنی عەلی خانی باوکی محمد پاشای شوکاک، ئەگەرچی محمد پاشا سەرۆکی بنەماڵەی شوکاک بووە بەڵام جەوهەر ئاغا مرۆڤێکی زۆر چالاک و بەجەوهەر بووە، بۆیە کاربەدەستانی ئێران لە هەڵێک گەڕاون کە لەناوی بەرن.

کوشتنی جعفر ئاغا (جەوهەر ئاغا) بەو شێوە ناپیاوانەی کە زۆربەی نووسەران باسیانکردووە لەسەر ئەوەن کە ئەوە کارێکی ناجوامێرانە بووە و پەیمانشکاندنێکی دوور لە ڕەوشتی ئایینی ئیسلام بووە هەرچەندە ئەو جۆرە کردەوەیە لە لایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە لەکۆنەوە هەتا ئێستاش شتێکی ئاسایی بووە و لە هەموو جارێکدا بەڵێن و پەیمانەکانیان پێشێل کردووە و لە هەزار سوێندخواردن بە قورئان

و خوا و پێغەمبەر و موقەدەسات پەشیمان بوونەتەوە و هیچ شەرمیان نەکردووە و نووسەرانی فارسیش خۆیان لە خۆیاندا ئەوەندە داخلەدڵ بوون بەرامبەر بە کورد بە شێوەیەکی گشتی و بەرامبەر هەر سەۆک و سەکردەیەک بۆنی ئەوەی لێ هاتبێت هەستی کوردایەتی تیادا بووە و بە ئارەزووی بێوژدانیی خۆیان و بۆ مەراییکردن بۆ کاربەدەستانی ئێران و بۆ چەواشەکردنی ڕاستیە مێژوویییەکان هەوڵیان داوە بەسەرهاتەکان بە ئارەزووی ئەو کاربەدەستانە تۆمار بکەن و بڵاوی بکەنەوە و هەزار درۆ و دەڵەسە و ئاین و ئۆینیان دۆزیوەتەوە بۆ بەڕێەرچدانەوەی هەر ڕەخنەیەک لە کاربەدەستە تاوانبارەکانی ئێران گیرا بێت و بە شێوەیەکی گشتی درۆ و ڕاستنەکردن پیشەی هەمیشەیی کاربەدەستان و نووسەرانی ئێرانی بووە و نووسەرانی بێگانەش کە بەزۆری خۆیان لەکاتی ڕووداوەکانی ئێراندا ئاگادار نەبوون و ئەوەی نووسیویانە و تۆماریان کردووە یا دەماودەم لە کاربەدەستانی ئێرانەوە بیستویانەتەوە یا لە سەرچاوە فارسییەکانەوە وەریانگرتووە و بە زمانی خۆیان بڵاویان کردۆتەوە کە هەتا ڕادەیەکیش هەندێ نووسینی ئەو بێگانانە لە ڕاستی بەدەر بووە و لەگەڵ ئەوەشدا هی وایان هەبووە بەپێی تاقیکردنەوەی خۆیان شارەزای دۆر و دەڵەسە و بوختانی کاربەدەستان و نووسەرانی ئێران بوون و بۆ گەیشتن بە ڕاستیی ڕووداوەکان چوونەتە بنج و بناوانی بەسەرهاتەکان و هەندێ جار لەگەڵ کوردیشدا پێوەنییان پەیداکردووە و توانیویانە لە ڕێگەی ئەو کوردانەوە کە چاویان پێیان کەوتوون درۆکانی فارسەکان ڕاست بکەنەوە و لەئەنجامی ئەوەدا سەرنجەکانی خۆیان بە شێوەیەکی زانیارانە بڵاو کردۆتەوە.

لە گێژاوی بەسەرهاتەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای ئەم سەدەیەدا بەتایبەتی لە شۆڕشی بەدرخان پاشا و شێخ عبیدالله و بزووتنەوەی ڕۆشنبیریی عبدالرزاق بەدرخانەوە هەتا دەرکەوتنی سمکۆ و ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی دژی حکومەتی ئێران، کورد لەو ماوەیەدا کەوتوەتە خۆی و لە زۆر شوێنی کوردستاندا وەکو ناوچەکانی ئازربایجان و موکریان و سەقز و بانە و سەردەشت و سنە و ناوچەکانی تری ئەردەڵان و هەورامان کورد بەرامبەر ڕەفتاری نالەباری کاربەدەستانی ئێران بێزار بووە و مەشروتیەی سالی ١٩٠٥ لە ئێراندا و مەشروتیەی تورکیا لە سالی ١٩٠٨دا گیانێکی تازەی کردبوو بە بەر دانیشتووەکانی ناوچەکەدا کە لە هەمووان زیاتر میللەتی کورد هەستی بە بەشخوراوی و

چەوساندنەوە کردووە و بۆی دەرکەوتووە کاربەدەستانی حکومەتە داگیرکەرەکان بەوپەڕی بێویژدانیەوە لەگەڵیاندا ڕەفتار ئەکەن و لە هەموو دەرفەتێکدا سەرکردەکانی کورد ئەگەر ماوەیان هەبوو بێ دژی حکومەتی ئێران ڕاپەڕیون و لەگەڵ ئەوەشدا کە نیوەی ئەو ڕاپەڕینانە عەشایریانە بووە و بەشێکی زۆریش سوود و بەرژوەندی چینەکەی خۆیان تیادا بووە بەڵام کورد لە کوردستانی ئێراندا دووجار برژاو بووە و جارێک بەهۆی جیاوازی مەزهەبییەوە بەئاشکرا بە شیوەیەکی جیاواز هەڵسوکەوتی لەگەڵدا کراوە لەلایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە و قەت دڵیان بەرامبەر بە کورد پاک نەبۆتەوە و لە لایەکی تریشەوە جیاوازی نەتەوایەتی کورد لەگەڵ فارس و ئازەریدا کە ئەو دووانەی دوایی هەرچەند یەک نەتەوە نەبوون، بەڵام هۆیەکی سەرەکی هەبوو کە هەردوولای یەکخستووە دژی کورد کە یەکبوونی مەزهەبی بووە و، لە گێژاوی ئەوانەدا گەلێک لە سەرۆکی عەشایرەکانی کورد کۆژراون کە یەکێک لەوانە جەوهەر ئاغای برای سمکۆ بووە.

چ نووسەرانی فارس و ئازەری و چ نووسەرانی بێگانە و چ نووسەرانی خۆمانە هەر یەکەیان بە شێوەیەک باسی جعفر ئاغا و چونێتی کوشتنەکەیان کردووە، کە ئێمە هەندێ لەو سەرچاوانەمان دەستنیشان کردووە بۆ پێشکەشکردنی نووسینەکان بە خوێنەرانی خۆشەویست.

وێنەیەکی جعفر ئاغا کە لە تەورێز بووە، بەر لە کوشتنی.

مینورسکی لەکتێبەکەیدا لە باسی جعفر ئاغای شوکاکدا کە وەرگێڕەکەی لە ڕوسیەوە بۆ کوردی دوکتۆر مارف خەزنەدار بە (جەوهەر ئاغا) ناوی بردووە و ئەو کوشتنەی جەوهەر ئاغا بەو شێوەیەی کە نووسەران باسیانکردووە لەکاتی خۆیدا مامۆستا علاءالدین السجادی کردوویەتی بە چیرۆکێک و بە ناوی (هەمیشەبەهار)ەوە چاپی کردووە، هەروەها لە ڕۆژنامەکانی کوردستانی خواروودا (بانگی کردستان) لە باسی بنەماڵەی شوکاکدا دووبارە بە جەوهەر ئاغای ناوبردووە و دوکتۆر مارف خەزنەدار لە نامەیەکیدا کە لە ١٩٤٤/٤/١٤دا بۆی ناردبووم بۆ دڵنیابوون لەو ناوە بۆی نووسیوم کە لە ناوچەکانی هەولێردا گەلێک گۆرانی فۆلکلۆر و بەیت و باڵۆرە بە ناوی جەوهەر ئاغاوە لە خەڵک بیستراوە کە هەر بە جەوهەر ئاغایان ناوبردووە، هەرچەند من خۆم کە ماوەیەک لە کوردستانی ئێراندا بووم لێم بیستوون کە ناوی جعفریان بە (جەفەر) ناو هێناوە کە دوور نییە جەفەر بووبێت بە جەوهەر کە ئەمە لەگەڵ ئەوەی دوکتۆر مارف خەزنەدارا یەک ناگرێتەوە.)، هەر چۆنێک بووبێت مینورسکی دەربارەی جعفر ئاغا وتویەتی: "جعفرا ئاغا لە ناوچەی (چیخرکە-سەلماس)دا ئەژیا، ئەو جعفرا ئاغایە بە هیچ جۆرێک لە دەسەڵاتدارێتی فارسەکان نەئەترسا و لێیان دەسڵەمیەوە، جاروبار لە شاخ ئەهاتە خوارەوە و لەناو دۆڵەکاندا تاڵانی و ڕاوڕووتی ئەکرد، بەڵام ئەوەی جێگەی سەرسوڕمان بوو ئەوە بوو کە دانیشتووە هەژارەکانی ئەو ناوچانە ڕقیان لە جعفرا ئاغا نەبووە، بەڵکو بەوپەڕی ڕێزلێگرتن و خۆشەویستیەوە سەیریان کردووە چونکە جعفر ئاغا کە دەوڵەمەندەکانی تاڵان ئەکرد بەشێکی ئەو تاڵانییەی بەسەر هەژارەکانی ناوچەکەدا دابەش ئەکرد.

حکومەتی ئێران هەروەکو ڕەوشتی کۆنی خۆی جعفر ئاغای کرد بە لێپرسراوی سەرسنووری ئێران و عوسمانی کە جعفر ئاغا زۆر شانازیی بەوەوە ئەکرد بەڵام زۆری نەخایاند وازی لەو کارە هێنا و شوێنەکەی بەجێهێشت و گەڕایەوە بۆ شوێنی خۆی و دەستی کردەوە بە هەمان خو و ڕەوشتی جارانی پێشووی.

مینۆرسکی لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: من بە چاوی خۆم ئەو شەڕکەرانەم ئەبینی کە لە شەڕەکانی نێوان حکومەتی فارس و جعفر ئاغادا ڕووی ئەدا.

جعفرا ئاغا سکرتێرێکی تایبەتی خۆی نەبوو کە فارسی باش بزانێت (مەبەستی ئەوە بووە لەناو کورد و خزمەکانیدا هی وای نەبووە)، لەبەر ئەوە بەنەهێنی

شاعیرێکی بەسالاچووی فارسی بانگ نەکردە لای خۆی کە لەڕاستیدا ئەو شاعیرە فارسە هەر خۆشی نووسەر و نامەبەری والی فارسەکان بووە لەو نامانەی کە بۆ سمکۆیان ئەنارد.

ئەو کاتبەی کە جعفرا ئاغا کاروباری نووسین و وەرامی نامەکانی پێ سپاردبوو، وەرامی نامەکانی جعفر ئاغای بە شێوەیەک ئەنووسیەوە و ئەینارد بۆ فارسەکان کە بە هیچ جۆرێک بەلای مەبەستەکانی جعفر ئاغادا نەدەچوون.

بەڕێکەوت و لە بەدبەختی ئەو کاتبە داماوە، شەوێک لە کاتی هاتوچۆکردنیدا بۆ لای جعفر ئاغا یەکێک لە پیاوەکانی والی ئەیگرێ و هەرچی نەشێ پێی ئەکا و تووشی پەتپەتێنێکی باش ئەبێت بە هۆی ئەوەوە.

مینورسکی لە باسی جعفر ئاغادا ئەڵێ: لەپاش ماوەیەک والیی ئازربایجان بە سوێندخواردن بە قورئان توانیبووی جعفرا ئاغا فریوبدا و دەعوەتی بکا بۆ تەورێز و من بە چاوی خۆم (مینورسکی کە زۆر شارەزای ئێران بووە و لە سالانی ١٩٠٤-١٩٠٨دا موستەشاری باڵیۆزخانە ڕوس بووە لە تاران و تەورێز و لە ساڵی ١٩١٣دا بووە بە ئەندامی ئەو لیژنەیەی کە دانرابوو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی سنووری ئێران و عوسمانی) ئەو سەرداڕە کوردەم دیبوو کە لەگەڵ هەشت چەکداری خۆیدا کە هەموویان بەرگەکانیان لە یەک ئەچوو، هەموو فیشەکلغیان دابوو لە خۆیان و ئەو چەکدارانەی ئاغا زۆر چالاک و وریا بوون و چاویان لە سەرکردەکەیان نەدەتروکان و هەمیشە پەلەپیتکەی تفەنگەکانیان لەسەر پێ بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەیانتوانیبوو بیپارێزن، چونکە کوشتنەکەی هەر لەسەرەتاوە بە خیانەت نەخشەی بۆ کێشرابوو، لەکاتی چوونیدا بۆ لای والی (کە دیارە جنراڵ بووە) جعفر ئاغا کوژرا.

چەکدارەکانی ئاغا کە بە چاوی خۆیان جعفر ئاغایان بەکوژراوی بینی، بەسەرهاتەکە زۆر کاری تێ کردن و دەستیان کرد بە تەقەکردن و بەرگرییان کرد و ڕایان نەکرد کە ئەمە بوو بە هۆی سەرسوورمانی والی و دڵی خستە مەترسییەوە و چەند کەسێک لە ئەنجامی ئەو تێکهەڵچوونەدا کوژران و ئەو چەکدارانە هەتا ماوەیەک لە ژوورێکدا خۆیان گرت و زۆری نەمابوو والی بگرن، بەڵام هەر چوار دەوری والی بە چەکداری خۆی گیرابوو بۆیە گرتنەکەی ئاسان نەبوو.

ئەو چەکدارانەی جعفر ئاغا هەتا ئێوارە تاریک داهات و بنمیچی ژوورەکەیان

بینی کە کلاوڕۆژنەیەکی تیادا بوو، یەکە یەکە چوونە سەر شانی یەکتر و لەوێوە چوونە سەربان و بازیان دابوو بۆ سەربانی دراوسێی ئەو خانووەی تیایا بوون و لەناو باخ و کۆڵانەکانەوە خۆیان دەرباز کرد و توانییان لەو شارە گەورەیەی تەورێزدا خۆیان دەرباز بکەن و بچنە دەرەوە و، ڕۆژی دوایی کە سەربازەکانی والی چووبوونە دەرەوە بۆ ئەوەی بەدوایاندا بگەڕێن، چەکدارەکانی ئاغا توانییان ئەو سەربازانە بە خۆیان و وڵاخەکانیانەوە بگرن و لەگەڵ خۆیاندا بردبوویانن بۆ گوندی (چیخریکە)، کە لە ئەنجامی ئەوەدا شەش چەکداری ئاغا ڕزگاریان بوو، دووانەکەی تر بەکوژراوی لەگەڵ لاشەکەی ئاغادا لەبەر دەرگای کۆشکی جنراڵ هەڵواسران و ڕۆژی دوایی ڕۆژنامەکانی ئێران دەستیان کرد بە ستایش و سوپاسکردنی ئەو ڕەفتارەی جنراڵ (والی).

مینورسکی لەباسەکەیدا ئەڵێ: "ئا ئەمەیە ئازایەتی بێوێنەی کورد و شێوەی ڕەوشتیان، لەبەر ئەوە پێویستە لەسەر ئەوانەی کە ئەیانەوێ دژی کورد بوەستن، پێویستە هەزار حساب بۆ خۆیان بکەن، لەبەر ئەوە هیچ جێگەی سەرسوڕمان نییە ئەگەر تورک و فارسەکان کە دێنە سەرباسکردنی کورد پێیان ئەڵێن: لە نەوەی جنۆکەن و هەر ئەوەش ئەکەن بە بیانوو کە هەمیشە هەوڵی ئەوە ئەدەن هەموو جۆرە پیلان و فێڵ و نەخشەیەک ساز بکەن دژی کوردەکان و هەزار بیانوو ئەدۆزنەوە بۆ پینەکردنی ئەو ڕەفتارەی خۆیان بەرامبەر بە کورد کە زۆرجار بۆ ئەو مەبەستەیان فێڵ و خیانەت لە کورد ئەکەن."

مینورسکی لەکتێبەکەیدا نموونەیەکی زۆر سەیری ئەو فڕوفێڵ و خیانەتانەی کاربەدەستانی ئێران ئەگێڕێتەوە و ئەڵێ: "لەدوای ڕاپەڕینەکەی شێخ عبیدالڵەی نەهری، سەرکردەی لەشکری ئێران کە (ئەمیر نظام) بوو هەزاغای سەکردەی کوردەکانی بانگ کرد، (ئەو هەزاغایەی مینورسکی لەکتێبەکەیدا باسیکردووە لە کوردەکانی گەڕووس بووە.) و بە قورئان سوێندی بۆ خوارد کە هەتا لەسەر زەمیندا بژی بە هیچ جۆرێک خراپەی لەگەڵدا ناکا، کە ئەو ساتە ئەمیر نظام لەناو ڕەشمالێکدا ئەژیا کە ڕەشمالەکە بەسەر چاڵێکدا هەڵدرابوو، ئەو چاڵی ناو ڕەشمالەشی بۆ ئەوە هەڵکەندبوو کە چاڵەکە بە سەرزەمین حساب نەکرێت و ساتێک هەزاغا نەچێتە ڕەشمالەکە و نەچێتە چاڵەکەوە کە ئەمیر نظامی لێ دانیشتبوو، ئەمیر نظام ئیشارەتێک ئەکا بۆ پاشگەزبوونەوە و لەو سوێندە و بۆ پینەکردنی

ڕەفتارەکەی وتبووی گوایا ئەو سوێندی خواردبوو لەسەر زەوی هیچ لێ نەکا، بەڵام ساتێک ئەو دەسڕێژەی لێ کرابوو لەسەر زەوی نەبوو، بەڵکو لەناو چاڵێکدا بووە (کە دیارە شوێنی دانیشتنەکە لەژێر چادرەکەدا هەڵکەنراوە و قووڵکراوە و لە ڕیزی سەرزەمین نزمتر بووە.)، بەو شێوەیە سوێندەکەی داپۆشیبوو.

مینورسکی لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: "ئەو کردەوەیە و کەلێک ڕەفتاری تری خیانەتکارانە هەروەکو کوشتنی ئەو سەرۆکەشیرەتانەی لە ڕۆژی جەژندا لە (میاندواو) ئەبن، هەموویان لەو ڕۆژی چەژنەدا قەڵاچۆ ئەکرێن.

هەروەها ئیشارەت بۆ قسیەکی میجرسۆن ئەکا کە وتبووی: "ترسێکی هەمیشەیی وای لە کوردەکان کرد کە هەمیشە خۆشباوەڕ نەبن و وای لێ کردن کە ئازا و چاونەترس و گورج و گۆڵ بن."

مینورسکی دەربارەی ئەو بۆچوونەی میجرسۆن لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: "من لەگەڵ سیفەتی دووەمی کوورددام (کە بریتی بووە لە ئازایەتی و چاونەترسی و گورجوگۆڵی)، کە ئەمە مانای ئەوەیە لەگەڵ بۆچوونی یەکەمی میجرسۆندا نەبووە کە وتوێتی ترسێکی هەمیشەیی وای لە کورد کردبوو کە هەمیشە خۆشباوەڕ نەبن.

بەڕاستی مینورسکی لەوەدا باشتر بۆی چووە وەک لەوەی میجرسۆن، چونکە بەداخەوە کورد ساڵەهای ساڵە هەر خۆشباوەڕ بووە و بە قسەی لووس و بەڵێنی درۆ هەڵخەڵەتاوە و هەمیشەش ئازایەتییەکەی لە ڕێبازی نەو خۆشبڕوایی و ساویلکەییەتییەدا دۆڕاندووە و لە هەمووشی سەیرتر ئەوەیە قەت جارێک دەرس لە بەسەرهاتێکی ڕابردوو وەرناگرێ وهەموو جارێک بە هەمان هەڵەدا ئەچێتەوە.)

مینورسکی بۆ ڕاستیی لایەنگرێتی خۆی بۆ بەشی دووەمی بۆچوونەکەی میجرسۆن دەربارەی ئازایەتی کورد ئەگێڕێتەوە و ئەڵێ: "وا ڕێک کەوت جارێک چوومە جێگەیەک کەبەر لە سێ ساڵ چووبوومە هەمان شوێن، لەوێ لێیان پرسیم: ئەی ئەسپە کۆنەکەت چی لێ هات؟ لەدوای ئەوە هاتنە سەر باسی شێوە و جۆری ئەسپەکۆنەکەم کە خۆم ئەوانەم هەموو لە بیر چووبووەوە، بەڵام ئێستە بۆم دەرکەوت کە ئەوەی لەلای کورد شتێکی ئاساییە، چونکە کوردەکان زۆر کارامە و شارەزان لە چوونە بنجوبناوانی هەموو شتێکدا، زۆر بایەخ ئەدەن بە هەموو شتێک، بەڵام بایەخدانێکی گوماناوی و هەموو جارێک کە زیارەتی کوردەکانم ئەکرد ئەوەم بۆ ڕوون ئەبووەوە کە بە دەیان کەسیان چاوم تێ ئەبڕن و بە چاوەکانیان وەکو

فوتوگراف وێنەم نەگرن."

باسیل نیکتین لە لاپەڕە (١٨٦)ی کتێبەکەیدا لە باسی جەوهەر ئاغادا وتوویەتی:(٣٢) "بەشێک لە (چەریق ـ چاری) و (سەلماس) کە جعفر ئاغای شوکاکی تیادا بوو بە هیچ جۆرێک جعفرا ئاغا لەگەڵ ئێرانییەکاندا ڕێک نەبووە و زۆربەی ئەو ناوچانە لە پەلاماردان و هێرشبردنی جعفرا ئاغا ڕزگاری نەبوو.

باسیل نیکتن، سەرچاوەکەی لە مینورسکییەوە وەرگرتووە کە وتبووی: زۆر دڵنیابووم هەژارەکانی ئەو ناوچانە لە جعفرا ئاغا زویر نەدەبوون چونکە بەشێکی زۆر لە هێرشەکانی جعفر ئاغا بۆ سەر دەوڵەمەندەکان بووە و لەو تالانییەی کە دەستی ئەکەوت بەشێکی زۆری بەسەر هەژارەکانی ئەو ناوچانەدا دابەش ئەکرد (کە سەرچاوەکانی ڕۆژئاوا جعفرا ئاغایان بە ڕوبن هوودی کورد ناوبردووە.)

باسیل نیکتین دەربارەی کوشتنی جعفرا ئاغا دووبارە پەنای بردۆتە بەر باسەکەی مینورسکی و وتوویەتی: "حکومەتی ئێران هێز و دەسەڵاتی ئەوەی نەبوو کە بەشەڕ جعفر ئاغا لەناو ببات بۆیە دەستی کرد بە فڕوفێڵ و پیلانگێڕان بۆ لەناوبردنی و لەسەرەتادا بۆ بێدەنگکردن و دڵنیاکردنی کردیان بە فەرماندار و سەرۆکی سەرسنوور و هەرچەند لەسەرەتادا ئەوەی پێ خۆش بوو و ئارامی گرتبوو، بەڵام زۆری پێ نەچوو بایدایەوە سەر پیشەی جارانی.

من ئاگاداری ئەوە بووەم کە جعفر ئاغا زۆر شارەزای زمانی فارسی نەبوو، باسیل نیکتین ئەڵێ: لەبەر ئەوە بەشەو پیرەمێردێکی فارس کە شاعیریش بوو بانگی ئەکردە لای خۆی و بەنەهێنی ئەو نامانەی کە ئەویست بیانناێرێت بۆ کاربەدەستانی ئێران و هەروەها بۆ وەرامی ئەو نامانەش کە بە فارسی بۆی ئەهات هەمووی ئەدا بەو پیرەمێردە و بە ناوی جعفرا ئاغاوە بە ئیمزای (خان-حاکم) پاکنووس ئەکرا و ڕۆژی دوایی ئەنێران بۆ شوێنی خۆیان.

لە ئەنجامی ئەو گفتوگۆ و نامانەدا و لە نامەیەکی (استاندار)ی ئازربایجانەوە کە بۆ جعفرا ئاغا هاتبوو بە بەڵێن و سوێندخواردن بە قورئان ئەو نامایە بەمۆرکراوی نێررابوو بۆ جعفرا ئاغا و بەوە دڵنیاکرابوو کە بچێتە تەورێز بۆ زیارەتی کاربەدەستانی ئێران و داوای لێبووردن بکا لەو ڕەفتارانەی کە لەپێشوودا کردبوونی، کە ساتێک جعفرا ئاغا ئەچێتە تەورێز و چەکدارەکانی ئەدرێنە بەر گوللە و بە شێوەیەکی خائنانە ئەکوژرێ و چەکدارەکانی جعفر ئاغا کە هەشت کەس بوون

شەشیان بەسەلامەتی خۆیان دەرباز نەکەن و دووانەکەی تر لەگەڵ لاشەکەی جعفر ئاغادا هەڵدەواسرێن."

کریس کوچرا لە لاپەڕە (٨٧)ی کتێبەکەیدا دەربارەی جعفر ئاغا وتوێەتی:[١٨] "لەپاش مردنی محمد ئاغا عەشیرەتی شوکاک لەژێر فەرمان و چاودێری جعفر ئاغا قەرارى گرت کە خاوەن قودرەت و نفوز بوو، لە ساڵی ١٨٨٩دا لەلایەن (تسار ـ قەیسەر)ی ڕوسەوە کە نیکۆلای دووەم بوو لەگەڵ عبدالرزاق بەدرخان و سید طه شەمزینی دەعوەت کران بۆ ڕوسیا بەلام حکومەتی شاری تەورێز کە (نظام السلطنه) بوو پێشی لەو دەعوەتە گرت و لە ساڵی ١٩٠٧دا لە پشتی چادرێکدا لەگەڵ هاوڕێکانی شەهیدیان کرد."

بەڕاستی ئەوەی کریس کوچرا پڕە لە هەڵە کە ئەڵێ لەپاش مردن محمد ئاغا عەشیرەتی شوکاک لەژێر فەرمان و چاودێیی جعفر ئاغادا بووە، چونکە وەکو هەموو سەرچاوەکان باسیانکردووە و ئێمەش لەم بەشدا لێی ئەدوێین جعفر ئاغا بەر لە محمد ئاغای باوکی کوژراوە ئیتر چۆن ئەبێ لەدوای باوکی سەرکردایەتی شوکاکی کردبێت!!

بێجگە لەوە هەموو سەرچاوەکان لەسەر ئەوەن کە جعفر ئاغا لە پشت چادرەوە نەکوژراوە بەڵکو لەناو خانوو و بارەگای والیی ئێران لە تەورێز کە نظام السلطنه بووە کوژراوە و ساڵی کوشتنەکەشی ساڵی ١٩٠٥ بووە نەک ساڵی ١٩٠٧. هەروەها دەربارەی ئەوەی کە کریس کوچرا وتوێەتی نظام السلطنه ڕێگەی نەدابوو بە عبدالرزاق بەدرخان و سید طه شەمزینی و جعفر ئاغا کە بچن بۆ ڕوسیا، ئیگلتن نووسەری کتێبی کۆماری مەهاباد، هەروەکو لە باسی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالله‌دا باسمان کردووە، ئەڵێ: هەرسێکیان چوون بۆ ڕوسیا بە دیارییەکی زۆرەوە گەڕانەوە بۆ کوردستان و بەو چوونە ئاواتێکی تازەیان بەبەردا هات.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی (١٤١-١٤٥) بەدوورودرێژی باسی چۆنێتی کوشتنی جعفرا ئاغای کردوو کە لەوەدا سوودێکی زۆری لە سەرچاوە فارسییەکان وەرگرتوە، وەکو کتێبەکەی احمدی کسروی کە یەکێک بووە لەوانەی خۆی لەو ڕۆژانەدا ئاگاداری ڕوودەوەکان بووە و لەکاتی ڕوودانیدا ژیاوە، هەروەها کتێبەکەی حسن ارفع (پرنس ارفع) بە ناوی ایران دیروز، چاپی تهران، ساڵی ١٣٤٥ھ. باسی کردووە و ئەو چیرۆکەی مامۆستا علاءالدین سجادی بە ناوی

(هەمیشەبەهار) کە دەربارەی کوشتنی جعفر ئاغایە هەمان باسە.

نووسەری کورد و عەجەم ئەڵێ:(١٩) حورمەتی کلام الله: "ئێلی شوکاک لەمێژ بوو ناکۆک بوون لەگەڵ کاربەدەستانی عەجەمدا و لە ورمیە و تەورێزدا سەرکردەکانی ئەم ئێلە سەربزێوییان ئەکرد چونکە گەلێک لە سەرکردەکانیان بە قسەی خۆشی کاربەدەستانی ئێران تەفرە درابوون و بەوپەڕی ناجوامێرییەوە کورژا بوون لەبەر ئەوە هەموویان دوردونگ بوون لە هەموو گفتوگۆ و بەڵێنێکی دەوڵەت.

عەلی ئاغای شوکاک، باپیری جعفر ئاغا، (کە هەندێ سەرچاوە بە عەلی خان ناویان بردووە.) لەزیندانداا مرد، محمد ئاغای کوڕیشی (باوکی جعفر ئاغا و سمکۆ) لە ناوچەکانی سەرسنوور بەبێ ئەوەی گوێ بداتە کاربەدەستانی ئێران لەناو ئێلەکەی خۆیدا ئەژیا."

محمد علی مرزای وەلیعهد (کە لەدواییدا بوو بە شاه) ئەوسا لە تەورێز والی بوو، لە پەیجوری کوشتنی ئەم پیاوە سەرکێشانەدا بو، سەرەنجام توانییان جعفر ئاغا بخەنە ناو داو و بیکوژن و احمد کسروی کە خۆی شایەدی ئەم ڕووداوە بووە، ئەگێڕێتەوە و ئەڵێ: "سالّی (١٢٨٤هـ.شمسی-١٢٣٤هـ.قمری) محمد علی مرزا لە تاران لە جێگەی مظفرالدین شا نائب السلطنه بوو، چونکە شا خۆی چووبوو بۆ گەڕانی ئەوروپا، محمد علی مرزا دوای ئەوەی خۆی چووبوو بۆ بەجێهێنانی کاروباری نائب السلطنەیی لە تاران، لە ئازربایجاندا نظام السلطنەی بە پێشکار دانا.

لەو سەردەمەدا لە قەفقاس گەرمەی جەنگی ئەرمەنی و موسوڵمان بوو، ئەو دەنگوباسانەی لەوێوە ئەهاتن تەورێزیان ئەهەژان، مەترسیی هەڵگیرسانی ئاژاوە هەبوو، نظام السطنه جعفر ئاغای بۆ تەورێز بانگ کرد و بۆ ئەوەی دڵنیاشی بکا قورئانێکی بە ئیمزا و مۆری خۆیەوە بۆ نارد، چونکە هەم جعفر ئاغا و هەم محمد ئاغای باوکی لەگەڵ کاربەدەستان ناکۆک بوون.

نظام السلطنه پارێزگاریی ئاسایشی گەڕەکی ئەرمەنییەکانی بە جعفر ئاغا سپارد، ئەوانیش بە جلوبەرگی خۆیانەوە لەناو شاردا ئەسووڕانەوە، محمد علی مرزا بە تەلگراف لەتارانەوە فەرمانی بە نظام السلطنه دا کە جعفر ئاغا بکوژێ، ئەویش پلانی کوشتنی بم جۆرە دانا: محمد حسین خانی ضرغام کە یەکێک بوو لە سەرکردەکانی سوارەکانی قەرەداغ جعفر ئاغا بانگ بکا بۆ سەراکەی خۆ، دەست و

پێوەندەکانی خۆی هەموو چەکدار بکا و لەناو سەردا دایان بمەزرێنێت، جەفر ئاغا بانگ بکا بۆ ئەوێ.

جەفر ئاغا بەبێ دوودڵی ئەچێ بۆ ئەوێ، چەکدارەکانی خۆی لە خواروو حەوشەکەدا بەجێهێشت و خۆی بۆ بینینی نظام السلطنه بە پلیکانەکاندا سەرکەوت بۆ سەرێ. فەڕاشەکان جەفر ئاغایان بۆ ژوورێکی بچووک برد، لەکاتی دانیشتدا ضرغام لە کلاوڕۆژنەی ژوورەکەوە دەست لەسەر پەلەپیتکەی تفەنگ بۆی دانیشتبوو، نیشانەی لێ گرتەوە و کوشتی، دەستوپێوەندەکانی جەفر ئاغا بە دەنگ تەقەکانەوە ئەوانیش بەتەقەکردن سەرکەوتن، فەڕاشەکان ڕایانکرد، کاتێ جەفر ئاغایان بەکوژراوی بینی، یەکە یەکە لە پەنجەرەی ژوورەکەوە خۆیان هاوێشتە خوارێ (مینورسکی لەکتێبەکەیدا وتوێتی لە کلاوڕۆژنەی بنمیچی ژوورەکەوە یەکە یەکە سەرکەوتوون بۆ سەربان و لەوێوە چوونە سەربانی دراوسێکە و خۆیان دەرباز کردووە.) و لە کۆڵانەکەوە بەدەم تەقەکردنەوە کەوتنە ڕێ، بە هەر کەس ئەگەیشتن ئەیاندایە بەر گوللە و بەم جۆرە لە شار دەرباز بوون، بەڵام چەکدارەکانی نظام السلطنه یەکێکیان لەناو حەوشەکەدا و یەکێکی تریشیان لەکاتی بازداندا لە پەنجەرەکەوە لێ کوشتن و ئەوانەی هەڵاتن دەرباز بوون.

لاشەی کوژراوەکان کە جەفر ئاغا و هەردوو هاوڕێکەی بوون بە دەرگای عالی قاپودا سەرەوخوار چەند ڕۆژێک بۆ تەماشاکردن هەڵواسران."

ارفع الدوله، سەفیر (باڵیۆز)ی دەرباری قاجاری لای بابی عالی لە ئەستەمبوڵ ئەو داستانەی بەم جۆرەی خوارەوە تەواو ئەکا: "ڕۆژێک تووتنفرۆشێکی (سەماس)ی هات بۆ باڵیۆزخانە و تکای کردبوو من ببینێت، داوام کرد و هاتە مەکتەبەکەم و وتی: بۆ بەدبەختی لەم ڕۆژانەدا ڕووداوێک قەوماوە، ئەگەر خوانەخواستە بکەوێتە ناو ڕۆژنامەکانی ئێرەوە بەتەواوی ڕیسوا ئەبین و وتی: محمد ئاغای سەرەکی ئێلی شوکاک لەگەڵ ژن و منداڵ و کوڕ و چەند کەسێک لە خزمەکانی هاتوون بۆ ئەستەمبوڵ و ڕۆژی هەینی پاش ڕەسمی سەلام ئەوانەیان بردۆتە کۆشکی (یلدز) بۆ حزووری سوڵتان. ژنەکەی محمد ئاغا خۆی هاویشتۆتە بەر پێی سوڵتان، بە دەستێکی قورئان و بە دەستەکەی تری کراسی خوێناویی جەفر ئاغای کوڕی بەگریانەوە خستۆتە بەرچاوی سوڵتان و وتویەتی: ئەم هەموو ڕێگەمان لە کوردستانەوە بڕیوە بۆ ئێرە بۆ دوو مەبەست هاتوین: یەکەمیان ئەوەیە کە نظام

السلطنەی حاکمی تەورێز حورمەتی کلام اللەی نەگرتووە، قورئانی مۆرکردووە و سوێندی خواردووە کە کورەکەم بەسەلامەتی بە خەلعەت و پایەوە ئەنێرێتەوە، داوای لێ کرد بچێتە تەورێز، لەگەڵ ئەوانەی لەگەڵیدا چووبوون بە جۆرێکی زاڵمانە کوشتنی. مەبەستی دووهەمی ئێمەش ئەوەیە کە ئێوە بە چاوی خۆتان کراسی خوێناوی کورەکەم ببینن و خوێنی ئەو کە لە ئەنجامی باوەڕکردن بە کلام الله چووبوو بۆ تەورێز، ڕژاوە، تۆڵە لە نظام السلطنەی بسێنیت. ئێوە پادشای ئیسلام و خەلیفەی پێغەمبەرن، ئەگەر ئێوە ئەوانەی حورمەتی قورئانیان شکاندووە بە سزا نەگەیەنن ئەبێ کێ بیکا؟

ساتێک سوڵتان خەت و مۆری نظام السلطنە بە قورئانەکەوە ئەبینێت سەری سوڕ ئەمێنێ و بە سەرۆکی تەرشریفاتی ئەڵێ کە بە وەزیری کاروباری ناوخۆ ڕابگەیەنێ، خانوو و مەسرەف و کەرەسەی حەسانەوەیان بۆ ئامادە بکا هەتا لەم کارە ئەکۆڵرێتەوە. ئێستە ئەوانە بەوپەڕی ئاسوودەییەوە لە خانوویەکی حکومەتیدا دانیشتوون و چاوەڕوانی فەرمانی سوڵتانن.

حسن ارفع ئەڵێ: بە کابرام وت: ئەم هەواڵانەت لە چ سەرچاوەیەکەوە وەرگرتووە؟ لەوەڵمدا وتی: من بەرلەوەی بێمە ئەستەمبوڵ لە (سەلماس) دوکانی بەزازیم هەبوو، کەسوکارەکانی محمد ئاغا لەگەڵ من سەودایان ئەکرد و زۆرجار ئەهاتن بۆ دوکانەکەم، ئێستەش کە هاتوون بۆ ئێرە ئەیانویست منیش ببەنە لای خۆیان و بە هۆی منەوە هەندێ شت بۆ خۆیان بکڕن لە بازاڕ و ئەم باسەم لە محمد ئاغا خۆی بیستووە.

حسن ارفع ئەڵێ: بە کابرام وت: بارک الله، هەزار ئافەرین، ئێستەش کەوا بەڕاستگۆیی خزمەتی مەلەکەتەکەی خۆت ئەکەی، محمد ئاغا پشتگوێ مەخە، بچۆ بۆ لای و هەرچی لێ ئەبیستی وەرەوە بە منی بڵێ.

دوو ڕۆژی تر دووبارە کابرا هاتەوە و وتی: بەڕاستی محمد ئاغا خۆی بە پادشا ئەزانێ، پایە و جلوبەرگ بە چەن کەسی پیشەوەر و کۆڵەلگری کورد ئەدا و لە هەر یەکەیان دە لیرە و بیست لیرە وەرئەگرێ و پلەی (ئونباشی) و (سەرجوقە)یان ئەداتێ. من بە چاوی خۆم ئەو کەسانەم دی جلوبەرگی سپایی گونجاو لەگەڵ پلەکەیان کڕیوە و شاردویانەتەوە بۆ کاتێ کە لە ئەستەمبوڵەوە ئەجووڵێن.

حسن ارفع ئەڵێ: لەبەر ئەوەی دڵنیا بووم کە ئەو کابرایە درۆ ناکا، دەستبەجێ

چووم بۆ لای فرید پاشای صدری اعظم و بەدرێژی باسەکەم بۆ گێڕایەوە و سەری زۆر سوڕما و وتی: هەتا ئێمە ئەم باسە بە حوزووری سوڵتان دەگەینین کاتێکی زۆر ئەخایەنێ، باشتر وایە خۆت لێرەوە ڕاستەوخۆ برۆ بۆ سەرای سەڵتەنەتی و بە هۆی تحسین پاشاوە باسەکە بە عەرزی سوڵتان بگەیەنە. منیش بەو جۆرەی ئەو وتبووی کردم و سوڵتان دەستبەجێ فەرمانی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە و سەرۆکی نەزمیە دەرکرد کە مەئمورەکانیان دەسبەجێ بڕۆن بۆ پشکنینی مالّی محمد ئاغا و هەرچییەکیان دۆزیەوە بە عەرزی بگەیەنن. لەئەنجامی پشکنیندا لە مالّەکەی محمد ئاغادا چەندین حوکمیان دۆزیەوە ئامادەکرابوو کە بە کوردەکانی بفرۆشن، لە مالّی کوردەکانی تریشدا ئەو جلوبەرگە سوپاییانەی کڕیبوویان لەگەڵ حوکمەکانیان دۆزیبووەوە و هەواڵەکەیان گەیاند.

فەرمان دەرچوو هەموویان بگرن و نازناوی پادشایی و میرئالاییان لێسەندنەوە. ژنەکەی محمد ئاغاشیان بۆ نەگیرابوو چونکە خۆی هاویشتبووە مالّی (شێخ ابو الهدی) و لەوێ بەستنشین بوو.

لەپاش مانگێک فەرمانی بەردانی محمد ئاغا و هەموو کوردەکانی تر دەرچوو، هەندێک خەرجییان دانێ هەتا بڕۆن و خۆیان پێ بگەینن (چهریق - چاری).

ئەوی شایانی باسە، دەربارەی ئەو چوونەی محمد پاشای شوکاک بۆ ئەستەمبوڵ، لە باسی عبدالرزاق بەدرخاندا، لە کتێبەکەی جەلیلی جەلیدا، کە لەو باسە دواوە باسی پەیداکردنی ناشنایەتی و ناسیاویی محمد پاشای شوکاک و عبدالرزاق بەدرخانی کردووە لەو ماوەدا کە ئاوارە بوو لە ئەستەمبوڵ و عبدالرزاق بەدرخان بە هۆی کوشتنی (رضوان پاشا) کە سەرۆکی سازمانی حکومەتی عوسمانی بووە لە ئەستەمبوڵ گیرا.

دەربارەی ئە یاداشتەی حسن ارفع کە باسی محمد ئاغای شوکاکی کردووە، لەدوای خوێندنەوەی، خوێنەری بەڕێز لە هەندێ درۆ و خۆهەڵکێشانی حسن ارفع ئەگات و هەندێ شت کە باسیکردووە بەو جۆرە نەبووە و ئەو نیشان و جلوبەرگەی کە کڕابوو ئامادە کرابوو لای هەندێک لە کوردەکانی تاقمی محمد ئاغا لە ئەستەمبوڵ گیرابوون هیچی بە فرۆشتن نەدرابوو بەوانەی کە لە گەڵیاندا بوون، چونکە ئەوانە هەموو ئاوارە و دەربەدەر بوون و بێپارە بوون و هیچ گومان لەوەدا نییە کە ئەو کەلوپەلانە بەو پارەیە کڕابوو کە بەناشکرا لە لایەن حکومەتی

عوسمانییەوە درابوو بە محمد پاشا بۆ خۆئامادەکردن کە بگەڕێتەوە بۆ تەورێز و بەو هێزەی کە ڕێکی نەخست بچووایە بە گژ نظام السلطنەی والی تەورێزدا و دوور نییە ئەو پاشگەزبوونەوەی تورکەکانیش بۆ یارمەتینەدانی محمد ئاغای شوکاک بە هۆی فرۆفێڵی ئێرانییەکان و باڵیۆزخانەی ئێرانەوە بوو لە ئەستەمبوڵ کە دەستێکی باڵایان هەبوو لە بەرتیل و سەرانەوەرگرتندا و شارەزاییەکی تەواویشیان هەبوو لە بەرتیلدان و دەمچەورکردنی هەندێک لە کاربەدەستانی عوسمانی بۆ تێکدانی تەقەلاکەی محمد ئاغا.

کاک کەریمی حسامی لەباسەکەیدا دەربارەی کوشتنی جەعفر ئاغا نووسیویەتی:(٢٩) "لە ساڵی ١٩٠٥دا نظام السلطنە کرا بە والیی ئازربایجان کە کوردستانیشی ئەگرتەوە. عەشیرەتی شوکاک هەر تاقمەیان لە شوێنی خۆیدا کاروباری خۆی دەبرد بەڕێوە و سەری بۆ حکومەتی عەجەم دانەدەنەواند و نظام السلطنە ویستی عەشیرەتی شوکاکیش وا لێ بکا کە بە دەسەلاتدارێتی ئەو قایل بێت، بەڵام نظام الدین بۆی دەرکەوت ئەو مەبەستەی بە شەڕ بۆ نەدەهاتە دی و دەرفەتی محمد ئاغای شوکاک نایەت و هەروەکو هەموو دوژمنێکی تری کوردی دەسەلاتدار دەست ئەکا بە دانانی پیلانێک و جەعفر ئاغای کوڕی بانگ ئەکا بۆ تەورێز و پشتی قورئانێکی بۆ ئیمزا دەکا و بۆی دەنێرێ و سوێندی بۆ دەخوا کە خیانەتی لێ ناکا.

جەعفر ئاغای دڵپاک و خاوەن بڕوا بە قورئان لەگەڵ (میرزا)ی خاڵی و شەش کەسی تر ئەچێتە تەورێز و لەسەرەتادا پێشوازییەکی گەرمی لێ دەکرێ و لەو سەروبەندەدا ئەرمەنی و ئازربایجانی لە قەفقاس لەناو خۆیاندا تووشی کێشە و شەڕ بووبوون و نظام السلطنە پاراستنی گەڕەکی ئەرمەنییەکانی تەورێز ئەسپێرێت بە جعفر ئاغا و لەژێریشەوە نەخشەی کوشتنی دەکێشێ.

کاک کەریمی حسامی دەربارەی کوشتنی جعفر ئاغا وەکو سەرچاوەکانی تریش چۆن زۆربەیان باسیانکردووە ئەویش بەو جۆرە باسی ئەوەی کردووە کە چۆن (حەمە حسین خانی ضرغام-قەرەجەداغی) لە پەنجەرەکەوە دەستڕێژ لە جعفر ئاغا دەکا و دەیکوژێ (هەندێ سەرچاوەی تر وتویانە لە کلاوڕۆژنەی ژوورەکەوە تەقەی لێ کردووە) و پێنج کەسی لەوانەی کە لە کوشتن ڕزگار بوون (کە دیارە ئەو پێنج کەسە میرزای خاڵی جەعفرا ئاغ بووە لەگەڵ چوار چەکداری تر، کە هەندێک لە

سەرچاوەکانی تر وەکو بەر لەمە باسمان کردوون وتبوویان شەشیان رزگاریان بووبوو.)

کاک کەریمی حسامی ئەڵێ: ئەوانەی کە دەرباز بووبوون، والی سوارەیان دوا ئەخا و لە گوندی (ئەرونق) دەگەنە سەریان و ئەو پێنج کەسە قارەمانانە پاش شەڕێکی گەرم چەند کەسێک لە سوارەکانی والی دەکوژن و ئەسپەکانیان دەگرن و خۆیان ئەگەیەننە کوردستان. لەو ڕۆژانەدا ئێران و عوسمانی لەسەر سنووری خاکی کوردستان کێشەیان هەبوو لەناو خۆیاندا و بەپێی بڕیاری بەرلین ناوچەکانی شوکاک بەر ئێران کەوتبوو، بەڵام حکومەتی عوسمانی بەو بڕیارە قایل نەبوو، سمکۆ ویستی سوود لە ناکۆکی ئەو دوو لایەوە وەربگرێ و ئەو ناوچەیەی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و عەجەمەکانی لێ پاک کردەوە.

یەکێک لەو سەرچاوانەی تر کە باسی کوشتنی جعفر ئاغای کردووە، ابراهیم صفائی لە (پنجا خاطره از پنجا سال) نووسیوێتی:[٣٩] "ئیسماعیل ئاغا و جعفر ئاغا هەردووکیان لە کوڕانی محمد ئاغای شوکاکی سەر خێڵی (ئاودالی) بوون کە ناوچەکەیان، مەڵبەندی ژیانیان، لە دەوروبەری شاری (سەلماس) و (خۆی) و (ماکۆ) بووە بەتایبەتی لە ناوچەی سەلماس مووک و مااڵێکی زۆریان هەبووە (ئەوەی کە ئەو نووسەرە وتویەتی کە محمد ئاغای سەرئێلی شوکاک (ئاودالی) بووە لەگەڵ هەندێ لەو سەرچاوانەی تر کە لە بنەماڵەی شوکاکدا باسمانکردوون یەک ناگرنەوە، کە ئەوانی تر وتویانە سەرخێڵی شکەتتی بووە.)

ابراهیم صفائی ئەڵێ: ئەمانە ئێرانی بوون بەڵام لای دەوڵەتی عوسمانی پەنابەر بوون و ماوەیەک شارەکانی (خۆی) و (سەلماس) و (ورمیە)یان تاڵانکرد و پاش کوشتوبڕی بەرەو سنوور هەاڵتن و حکومەتی ئێران زۆرجار هەوڵی سەرکوتکردنی جعفر ئاغا و لەناوبردنی دا. جارێکیان لە مانگی گەاڵوێژی ١٢٨٣ی هەتاویدا کە (١٩٠٣ز.) ئەگرێتەوە (حسین علی مرزا)ی وەلیعەهد ئەرکی سەرکوتکردنی جعفرا ئاغای گرتە ئەستۆی سالار موففەخەم (کێشکچی باشی). (هەندێ لە نووسەرانی تر، وەکو احمدی کسروی کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم باسیکردووە، وەلیعەهدی ئێرانی ئەو سەردەمەی بە محمد علی مرزا ناوبردووە نەک حسین علی مرزا.)

ابراهیم صفائی ئەڵێ: "جعفر ئاغا لەدوای تاڵانکردنی (خۆی) و (سەلماس) لە

قەلای (چهریق ـ چاری)دا بەرەنگاری سوپای دەولّەت بووەوە، شەڕ و تەقە درێژەی کێشا لەنێوانی سوپای وەلیعەهد و چەکدارەکانی جەعفر ئاغادا، ژمارەیەک لە چەکدارەکانی جەعفر ئاغا کوژران و بریندار بوون. دوای ئەوە جەعفرا ئاغا داوای لە سالار موفەخەم کرد تەقە بەوەستێنێت خۆشی بەیانیی ڕۆژی جومعە بۆ وتووێژکردن دەربارەی چۆنێتی خۆبەدەستەوەدانی ئەچێت بۆ لای وەلیعەهد. سالار موفەخەم تەقەی وەستان بەلّام جەعفر ئاغا و هاوڕێکانی لە نیوەی شەودا بەلادێدا خۆیان دەرباز کرد و بەرەو ولّاتی عوسمانی بۆی دەرچوون.

لە ساڵی ١٢٨٤ھ. (١٩٠٣ز.)دا حسین قولیخانی نظام السلطنەی پێشکاری ئازربایجان ناردی بە شوێن جەعفر ئاغادا بۆ گفتوگۆکردن لە تەورێز و بۆ دڵنیاکردنیشی لاپەڕەیەکی قورئانی مۆکرد و سوێندنامەیەکیشی بۆ حاجی ئاغا نووسی (کە ئەو حاجی ئاغایە زاوای شێخ عبیداللەی شەمزینی بووە.) و بۆشی نووسیبوو کە لەلایەن شاوە پلەی (ئێلخان)ی بۆ هەڵبژێراوە بۆ سەرۆکایەتی خێڵەکەی و دەولّەتی ئێران هەموو جۆرە یارمەتییەکیشی ئەدات.

جەعفر ئاغا خۆی و چەند سوارێکی لە مانگی خەرمانداندا گەیشتنە تەورێز و هەروەکو پیاوێکی مەزن لە لایەن حکومەتەوە پێشوازی لێ کرا و خانوویەکی ڕازاوەشی بۆ تەرخان کرا. نوێنەری نظام السلطنە و سەرۆکی کاروباری کۆمەڵگای تەورێز بۆ دیدەنیکردنی جەعفر ئاغا چوونە لای بە میواندارێتی ئەویش لەو میوانداریەدا خواردنەوەی ئەخواردەوە و هەمیشە پێکێکی زێڕینی بچکۆلانەی پێ بوو لەناو پشتینەکەیدا، ئەم میواندارییە و دڵنەواییەی کاربەدەستانی حکومەت و ئەو خەڵاتەی کە پێی ئەدرا جەعفر ئاغای دڵنیا کردەوە و وای لێ هاتبوو کە لە دانیشتنی میواندارییەکەیدا چەکداری لانەبوو، خۆشی بەبێ چەک هاتوچۆی نەکرد و ئاگاداری ئەوە نەبوو کە لەژێرەوە پیلانێکیان بۆ ساز کردبوو. شەوێک لەگەڵ برا شازدە ساڵییەکەیدا سمکۆ لەکاتێکدا کە خەریکی مەیخواردنەوە بوو بەپێی نەخشەیەک کە نظام السلطنە دابنابوو، لەناکاودا و لەلایەن خانەخۆێوە دەستڕێژی لێ کرا و بەر گوللە درا، دوو کەس لە پیاوە چەکدارەکانی جەعفرا ئاغا کە لە دەروەی ژوورەکە بوون بە دەنگ تەقەکەوە هاتن و ئەوانیش دەسبەجێ کوژران، بەلّام سمایل ئاغا و چەند پیاوێکی تری چەکدار توانیان خۆیان دەرباز بکەن و بۆی دەربچن و پیاوەکانی تری ئاغا کە لە هەمان خانوودا بوون هەموویان بەپێی نەخشەی کێشراو چەککران و بە

بەپێی بڕیاری حکومەتی ئازربایجان لاشەی بێگیانی جعفر ئاغایان دوولەت کرد و سەرەوخوار لە ڕۆخی دەروازەی سەربازخانەی کۆنی تەورێز هەڵیانواسی و چەند ڕۆژێک بەو جۆرە لەبەر چاوی خەڵک هێشتیانەوە بۆ ئەوەی یاخیبووەکانی تر سزای یاخیبوون تێ بگەن و بزانن ئەنجامەکەی چۆن دەبێت. ئیتر لەوساوە ئیسماعیل ئاغا سوێندی خوارد هەتا تۆڵەی براکەی نەکاتەوە ئۆقرە نەگرێ."

خوێنەری بەڕێز لە خوێندنەوەیەکی سەرپێیدا چەند سەرنجێکی زۆر زەقی دێتە بەرچاو بەرامبەر بەو باسەی ابراهیم صفائی و زۆری درۆکانی بۆ ڕوون ئەبێتەوە، کە ئەمەی خوارەوە بەشێکە لەو سەرنجانە:

١- وتوێەتی ساڵی ١٩٠٣ حسین قولیخان، نظام السلطنه، ناردی بە شوێنیدا و لەئەنجامی ئەو چوونەیدا کوژرا، لەکاتێکدا هەموو سەرچاوەکان لەسەر ئەوەن کە جعفر ئاغا لە ساڵی ١٩٠٥دا کوژراوە.

٢- ابراهیم صفائی وتوێەتی کە جعفر ئاغا چوو بۆ تەورێز سمکۆی بۆ لەگەڵیدا بووە، کە هیچ سەرچاوەیەک باسی ئەوەی نەکردووە کە سمکۆ لەگەڵ جعفر ئاغادا چووبێت بۆ تەورێز. زۆربەی سەرچاوەکان وتوێانە هەشت چەکداری لەگەڵدا بووە و دووانیان کوژران و لاشەکەیان لەگەڵ لاشەکەی جعفر ئاغادا هەڵواسرا، تەنها کاک کەریمی حسامی لەباسەکەیدا وتوێەتی: لەو چوونەیدا (مرزا)ی خاڵی جعفر ئاغا لەگەڵیدا بووە و یەکێک بووە لەوانەی کە خۆی دەرباز کردبوو، و ڕۆژنامەی بانگی کوردستان لە ژمارەکانی ٢ و ٣ی ڕۆژانی ٨/١٤ و ١٩٢٢/٨/٢١ وتوێانە ئەو خاڵەی جعفر ئاغا کە لەگەڵیدا بووە لەو چوونەیدا بۆ تەورێز لە ڕۆژی دەرچوونی ئەو ڕۆژنامەیەدا هێشتا هەر زیندوو بووە و مابووە.

٣- ابراهیم صفائی بەگاڵتەپێکردنێکەوە باسی جعفرا ئاغای کردووە کە وتوێەتی بۆ خواردنەوە هەمیشە پیاڵەیەکی زێڕینی لەبەر پشتێنەکەیدا بوو، ڕەنگە پیاو لە پشتێندا دەمانچە، خەنجەر، دەستەسڕ، یا تەزبیح هەڵبگرێ بەڵام بڕوا ناکەم پیاوی وا بەو جۆرەی ابراهیم صفائی کە بەهاراتی پێوەکردووە و وێستوێەتی بۆ خوێنەرانی دەر بخات کە ئەو جعفر ئاغایە مەیخۆر بووە و لەڕێی ئاینی ئیسلام لایداوە لەبەر ئەوە موستەحەقی کوشتن بووە.

٤- ابراهیم صفائی بە هیچ جۆرێک باسی چۆنیەتی دەعوەتکردنی جعفر ئاغای

نەکردووە کە چۆن بە ناردنی قورئانێکی مۆرکرا و بە سوێندخواردن دڵنیا کرابوو کە خیانەتی لێ ناکرێ ئەوسا جەفرا ئاغا چووە بۆ تەورێز و کە چووەتە بۆ کارێکی خێر داواکرابوو وە بۆ نەوە بووە کە شاری تەورێز لەو کێشەیە ڕزگار بکات کە موسوڵمانەکانی تەورێز پەلاماری ئەرمەنییەکان نەدەن کە لەو ڕۆژانەدا کێشەی ئیسلام و ئەرمەنی لە قەفقاسدا لەگەرمەدا بووە، یا وا دیارە ئەو ڕەفتارە ناجوانمەردانەی کابەربەدەستانی ئێرانی بەڕەوا زانیوە بۆیە باسی نەکردووە.

لەڕاستیدا شتێکی سەیریش نەبووە کە نووسەرێکی وەکو ابراهیم صفائی بەو جۆرە لەڕاستی لابدا، چونکە گەلێک لە نووسەرانی تری ئێرانی لەو یاداشت و کتێبانەی کە دەربارەی کورد نووسیویانە هەر دەرفەتێکیان بۆ هەڵکەوتبێت کە باسی کورد بکەن و یا باسی شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی سمکۆ و بنەماڵەکەیان کردبێت گەلێک درۆ و دەلەسەیان تێکەڵاوی باسەکەیان کردووە. بۆ نموونە و لە کۆتایی باسی سەرچاوەکاندا باسی کتێبێکی تر ئەخەینە پێش خوێنەرانی بەڕێز کە بە کۆششی (مەهدی رضوی) لە ساڵی ۱۳۷۰هـ. (۱۹۹۱ز.)دا چاپکراوە و کتێبەکە بریتیە لە (۲۵۵) لاپەڕە بە ناوی کتێبی (ئێلی قرەپاپاق) کە نووسەرە ئەڵێ:[٦٥] "باوکی جعفر ئاغا یەک دوو جار یاخی بووبوو، جعفر ئاغای کورپشی هەر یاخی بوو لە دەوڵەت. ساتێک جعفر ئاغا بانگ کرا بۆ دیوەخانی (محمد علی شاه) لە تەورێز، ئەوانەی کرابوون بە مەئمور کە ئەوەی پێ ڕابگەیەنن بریتی بوون لە قرەنی ئاغای مامش و خسروخانی قرەپاپاخ. جعفر ئاغا پێیان ئەڵێ: باشە من چۆن لەوە دڵنیا ببم کە وەلیعهد بریاری کوشتنم نادات؟ بەڵام لەدوای نامەنووسین و گفتوگۆکردن بڕیار درا کە (حاجی پاشاخانی جان ئەحمەد لووی قرەپاپاخ) کە لەو ڕۆژانەدا گەنج بوو بە بارمتە لە قەڵای (چهریق ــ چاری) و لای بنەماڵەی جعفر ئاغا دابنرێ و بمێنێتەوە هەتا جعفر ئاغا دەگەڕێتەوە.

جعفر ئاغا لە ئەنجامی ئەوەدا دەچێتە تەورێز، بەڵام نظام السلطنه بەپێچەوانەی ئەو بەڵێن و پەیمانەی کە دابووی ڕادەسپێرێت جعفر ئاغا بە دەستی (امیر نظام قرەداغی) لەگەڵ چەند هاورێیەکیدا بکوژرێ بەبێ ئەوەی گوێ بدرێتە ئەو بارمتەیەی لە قەڵای چهریق لای بنەماڵەی جعفر ئاغا دانرابوو.

کاتێک هەواڵی کوشتنی جعفر ئاغا دەگاتە (چهریق) هیچ کام لە پیاوانی سمکۆ و جعفر ئاغا لە ماڵ نابن. دایکی جعفر ئاغا ڕوو دەکاتە (پاشاخان)ی بارمتە و پێی

ئەڵێ: کوڕم بە مردنی تۆ کوڕەکەم بۆ زیندوو نابێتەوە، هەستە دەستبەجێ بڕۆ و هەڵێ... پاشاخانیش هەڵدێ و دەچێتە ورمیە کە سالّی کوشتنەکەی جعفر ئاغا ١٨٤هـ. ١٩٠٥ی ز. بووە)

ئەو کتێبەی کە بە کۆششی مهدی رضوی چاپ کراوە، ئەویش هەروەکو کتێبەکەی ابراهیم صفائی پڕە لە سەیر و سەمەرە و بریتیە لە گەلێک بۆچوونی بێسەروبەر و خوێنەر بەئاسانی بۆی دەرئەکەوێ کە ئەو سەرچاوەیە هیچی بەسەر هیچەوە نییە و هیچ گومان لەوەشدا نییە کە بێجگە لەوەی ابراهیم صفائی و مهدی رضوی دەیان کتێبی تری لەو جۆرە بۆ زڕاندنی ناوی کورد بە فارسی چاپکراون.

نووسەری ئەم سەرچاوەیەی دوایی بە هیچ جۆرێک باسی ناردنی قورئانی مۆرکراو ناردنی نامەی بەڵێنی پڕ لە سوێندخواردنی نەکردووە و لەوەش سەیرتریش ئەوەیە وتوێەتی کە هەواڵی کوشتنی جعفر ئاغا گەیشتە چەریق هیچ کەس لە پیاوەکانی لەوێ نەبوو... ئەبێ ئاخۆ پاشاخان چۆن بارمتەیەک بووبێت کە لە دایکی جعفر ئاغا بەولاوە کەسی تر بەدیاریەوە نەبووبێت. پاش ئەوە باسی هەڵوێستی قرەنی ئاغای مامش و خسروخانی قرەپاپاخی نەکردووە کە ئەوان کەوتبوونە بەینەوە بۆ ئیقناعکردنی جعفر ئاغا کە بچێتە لای نظام السلطنه و ئەو بارمتە قرەپاپاخیەی کە لە چەریق بووە، ئایا هیچ ترسێکیان نەبووە کە ئەو کوڕەیان تووشی شەڕەشەق ببێت. هەر چۆنێک بووبێت چ ئەو نووسینانە و چ ئەو ڕەفتار و کردەوانەی لە کاربەدەستانی ئێران وەشاوەتەوە و بەوپەڕی بێشەرمییەوە پێشیان وتووە (لطایف الحیل) کاری ئیمرۆ و دوێنی نییە و بەداخەوە هێشتا کوردی کوردستانی ئێران دەرسێکی کەمی لەوانەوە وەرگرتووە.

هەروەکو دوکتۆر ماف خەزنەداریش باسیکردووە کە لە ناوچەی هەولێردا گەلێک فۆلکلۆری کوردی بە گۆرانی دەربارەی جعفر ئاغا و کوشتنی جعفر ئاغا هەیە و گۆرانیبێژەکان بەگۆرانیەوە دەیڵێن، باسیل نیکتین لەکتێبەکەیدا هەندێک لەو فۆلکلۆرانە سەرنجی ئەویشی ڕاکێشاوە و لە لاپەڕەکانی (٥٤٦-٥٤٨)دا باسی فۆلکلۆرێکی کوردی کردووە کە بەگوێی خۆی لە دەمی گۆرانیبێژێکەوە وەریگرتووە دەربارەی کوشتنی جعفر ئاغا کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی (١٤٤-١٤٥)دا ئەو فۆلکلۆرەی لە کتێبە تەرجەمەکراوەکەی بۆ فارسی، کە محمدی قاضی لە ڕوسیەوە کردوێەتی بە فارسی، تەرجەمە کردووە بە کوردی، هەر چەند ئەو

فۆلکلۆرە هیچ گومان لەوەدا نییە کە وەکو بەرهەمێکی ئەدەبی لە شێوەی ڕەسەنی خۆی لایداوە چونکە باسیل نیکتین لە کوردییەوە کردوویەتیە ڕووسی و لە ڕووسییەوە کراوە بە فارسی و لە فارسییەوە کراوەتەوە بە کوردی، بەڵام حەزم کرد بۆ کۆتایی ئەم باسەی جعفر ئاغا ئەو تەرجەمەیەی نووسەری کتێبی کورد و عەجەم پێشکەش بە خوێنەران بکەم:

"ئای ئاغا... ئەی لاو کە لە (چەریق)ی ڕەنگینا دانیشتوی، ئەو شوێنەی لەناو دۆڵێکی قوواڵ دایە ڕووبارێکی بەناودا ئەڕوا.

نەخۆشیی تاعون بڵاو بۆتەوە... ئومێدەوارم بچیتەماڵی شازادە وەلیعەدی ئێرانەوە کە نامەیەکی بۆ باوکی گوڵزار نووسیبوو: وەرە بۆ لام، لەبەر ئەوەی کە ئەو ساڵی ڕابردوو و ساڵی پێشووتریش بۆ خۆی نیمچە سوڵتانێک بوو، ئەو ساڵە لە خاکی عەجەمستاندایە... ئای ئاغای لاو...

تۆ ئەڵێی لەنگەری لە زەمیندا چەقیوی، درکی لە چاوی دوژمندا، تۆ پادشای ڕاستەقینەی بیابانی...

ئای... ئۆی ئاغای لاو! ئاسمان و عەرشی بەرینی لەگەڵ ئێمەدا دوژمنە... باوکی (بۆزکۆ) سواری ڕێشان (کە ناوی ئەسپەکەی بووە)، کولکە قاپووتەکەی دانا و بەرگی قاجاریی لەبەر کرد، فانوسقەی ماوزەرەکەی (جۆرە تفەنگێک بووە.) کردە ملی...

ئومێدەوارم نەخۆشیی تاعون کە لە سەیرانە بکەوێتە ماڵی وەلیعەدی ئێرانەوە ئەوانەی دوو گوللەیان نا بە لەشی باوکی (بوزکۆ)وە کە سواری ڕیشان بوو، لەکاتێکدا ئەوێش سێ جار دەستی بۆ بشکۆژی دەمانچە شەستتیرەکەی برد بەڵام بێهووده بوو...

ئەی ئاغا... مەگەر بەڵا هەر سێ ڕۆژ جارێک ئەبێ بەسەر جیهاندا ببارێ؟

هێزی یارمەتیی لە باوکی (بوزکۆ) دوورە و ئیتر پێی ناگا...

لە تەوڕێزی کاولبوودا جەژن و شاییە، مژدەیان بۆ ساداتی کربلاش بردووە ئەی ئاغای لاو... ئەی باوکی (بزکۆ)، تۆ کە لەناو سواراندا لە هەموویان ئازاتری، هدە ئەگری (لە تەرجەمەی فارسییەکەدا نووسراوە Hede کە ژنی جعفر ئاغا بووە.)، ئەی (مطهره کە لە فارسییەکەدا نووسراوە ژنی دووهەمی جعفر ئاغا بووە)، ئەی ژنی بێچارە هەمیشە سەرپۆشێک بەسەر جلەکانی باوکی (بوزکۆ)دا بدە هەتا تۆز و

خۆڵی لێ نەنیشێت... نەخۆشیی تاعون کە لەسەرایە، ئومێدەوارم بچێتە مالّی وەلیعەدی ئێران...

بڵێن لوقمانی حەکیم بێ... بڕینەکانی قوولّن و زووخاویان لێ ئەتکێ!

ئۆی، ئەی ئاغای لاو، ئەی لەنگەری زەمین، ئەی چڵڵی چاوی دوژمن، ئەی پادشای بیابان....

هەللا لەو ئاغای لاوە، دڵم بۆ حاڵی دەسووتێ، (هدە) ئەقریشکنێ، بەستەزمان (مطهرە) خوایە تاعوونێک کە ئێستە لەسەیرانە بکەوێتە ناو مالّی وەلیعەدی ئێرانەوە.

ئەوانە دوو گوللەیان نا بە باوکی (بوزکۆ)ی سواری ڕیشانەوە، ئەو دەمە بۆ باوکی (بوزکۆ) کاتێکی تاڵ و ناخۆش بوو، بۆچی لەو کاتەدا تەمر ئاغا و سمایل ئاغا دەرنەکەوتن (لە تەرجەمە فارسییەکەدا ئیشارەتی کردووە کە تەمر ئاغا مامی جعفر ئاغا و سمکۆ بووە.)

مەگەر بەڵا ئەبێ هەر سێ ڕۆژ جارێک بەسەر ئەم دنیایەدا ببارێ، هێزی یارمەتی لە باوکی (بوزکۆ)وە دوورە و نایگاتێ...

لە تەوڕێزی لەعنەتیدا چراخانە، مژدەیان بە ساداتی کربلاش داوە.

بەشی هەشتەم

سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک) و دەرکەوتن و بەناوبانگ بوونی

وێنەی سمکۆ بە دانیشتنەوە لەگەڵ خورشیدی برابچووکی کە بەو نارنجۆکەی بۆی نێررابوو، کوژرا.

ئەم وێنەیە لە لایەن SUSAN MEISELAS و LURA HABBER لە نیویۆرکەوە بەسوپاسەوە بۆیان ناردووم.

هەروەکو لە باسی عەشیرەتی شوکاک و بنەماڵەی ئیسماعیل ئاغادا باسمانکرد، لەدوای کوشتنی جعفر ئاغا و مردنی محمد ئاغای باوکی، ئیتر سمکۆ بەتەواوی سەرکردایەتی ئیلی شوکاکی گرتە دەست و بوو بە کەڵەسوار و شۆڕەسواری ناو شوکاک و ناوچەکەی خۆی کە ماوەی دە دوازدە ساڵ حکومەتی ئێران و تورکی شلەژان و هەتا کاتی کوشتنی لە ساڵی ١٩٣٠دا بێدەنگ دانەنیشت و کۆنەقینی بەرامبەر بنەماڵەی قاجاری و پەهلەوی و کاربەدەستانی ئێران دانەمرکایەوە چونکە ئەو تاوانانەی لە بنەماڵەی سمکۆ کرابوو شتێک نەبوو کە بەئاسانی لەبیر بچێتەوە و، هەتا ئەهات هەستی تۆڵەسەندنەوە زۆرتر لە میشک و دڵیا جۆشی نەسەند و، لە لایەکی تریەشەوە هەروەکو کوردێکی چاوکراوە هەستی کوردایەتی هەمیشە پاڵی پێوە نابوو کە بیر لە دوارۆژی میللەتەکەی بکاتەوە و ئامادەبوو دەست بۆ هەموو کەس و هەموو لایەک درێژ بکات کە بۆنی نەوەیان لێ هاتبێت دەستی یارمەتی بۆ کورد درێژ بکەن، هەرچەند بەداخەوە لە تەقەلاکانیدا زۆرجار بەهەڕەمەیی بۆی چووبوو و لە ئەنجامدا نائومێد بووە و ئەو هەمو وڕەنج و تێکۆشانەی لەپێناوی کورددا دابووی بێهوودە بووە کە لە باسی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆدا لە بەشی دوایی ئەم کتێبەدا ڕوونی ئەکەینەوە.

دەربارەی ساڵی لەدایکبوونی سمکۆ، بەداخەوە هەروەکو ساڵی لەدایکبوونی زۆربەی سەرکردەکانی تری کوردی پێشوومان زۆر ڕوون و ئاشکرا نییە و زۆرم هەوڵدا ساڵی لەدایکبوونی سمکۆ بە شێوەیەکی دوکیومێنتی دەستنیشان بکەم، بەڵام بەتەواوی نەگەیشتمە ئەنجام.

لە سەرچاوەکاندا ابراهیم صفائی لەکتێبەکەیدا[٣٩] لە باسی کوشتنی جعفر ئاغای برای سمکۆدا هەرچەند ساڵی کوشتنەکەی جعفر ئاچای بە هەڵە لە ساڵی ١٩٠٣زدا داناوە کە ساڵی ڕاستییەکەی بریتیە لە ساڵی ١٩٠٥ وەکو هەموو سەرچاوەکانی تر باسیان کردووە، لەوەدا باسی ئەوەی کردووە کە وتوێتی ئەو ساڵەی جعفر ئاغای تیادا کوژرا سمکۆی برای لەگەڵیدا بوو کە تەمەنی (١٦) ساڵان بوو، کە ئەگەر (١٦) ساڵ لە ١٩٠٥ دەر بکەین ١٩٠٥-١٦=١٨٨٩ و یا وەکو ئەو باسی کردووە ئەگەر ساڵی ١٩٠٣ حساب بکەین تەمەنی سمکۆ ١٩٠٣-١٦=١٨٨٧ بووە.

دوکتۆر جەمال نەبەز تاقە نووسەرێکە کە ساڵی لەدایکبوونی سمکۆی بە ساڵی ١٨٧٥ دەستنیشان کردووە کە لە لاپەڕە (١٢٤)ی کتێبەکەیدا (شۆڕشەکانی کورد) باسیکردووە.

بەرامبەر بەوەی ابراهیم صفائی و ئەوەی دوکتۆر جەمال نەبەز میسونێرێک کە لە کوردستاندا بووە و لە یاداشتەکانیدا بە ناوی (SIMCO KURDISH LEADER IN IRAN IN 1920) کە نووسەرەکە ناوی H. MACKENSEN ە و کتێبەکەی لە حزیرانی ساڵی ١٩٢٠دا چاپ کردووە لەوەدا وتوویەتی: لە ساڵی ١٩١٧دا چوومە لای سمکۆ و پێکەوە نانمان خوارد، تەمەنی (٣٥) ساڵ بوو، کە ئەگەر ساڵی بینینی حساب بکەین ١٩١٧-٣٥=١٨٨٢ دەگرێتەوە، ئەگەر ساڵی چاپکردنی کتێبەکەش حساب بکەین ١٩٢٠-٣٥=١٨٨٥ دەگرێتەوە. لە ساڵی ١٩٢٣دا کە سمکۆ هاتۆتە سلێمانی بۆ لای شێخ مەحمود بەپێی کتێبەکەی دوکتۆر جەمال نەبەز لەو کاتەدا تەمەنی سمکۆ ١٩٢٣-١٨٧٥=٤٨ ساڵ بووە.

هەرچۆنێک بووبێت وەکو لەپێشتردا لێی دواین سمکۆ هەتا کۆتایی ساڵی ١٩٢٢ شۆڕش و بزووتنەوەکەی لە بڕەودا بووە و بەرلەوە لەگەڵ عبدالرزاق بەدرخاندا هاوکار بووە و وە هاوکاری بووە لە بزووتنەوەی ڕۆشنبیری و خوێندەواری و دەرکردنی ڕۆژنامەدا. وە لە دوای ئەوەی خوشکێکی سید طە شەمزینی فێنابوو، ئیتر جگە لە شوێنی بنەماڵەی شوکاک کە لە ناوچەکەدا دەسەڵاتدار و ناسراو بوون، خزمایەتیشی لەگەڵ بنەماڵەی شەمزینیدا کە لە ڕووی ئاینیەوە دەسەڵاتدارێکی ئاینی بوون و ئەوانەی لەو ناوچانەدا لەسەر تەریقەتی نەقشبەندی بوون خۆیان بە دەروێش و سۆفیی ئەو بنەماڵەیە زانیوە و بەوە سمکۆ ئەوەندەی تر ناوبانگی پەیداکردووە و لە ڕوودانی شەڕی جیهانیدا سمکۆ دانی بە خۆیدا گرتووە و خۆی نەئاندبووە ئەو شەڕەی کە زانیبووی هیچ سوودێکی ئەوتۆی میللەتی کوردی تیادا نەبووە، لەدوای شەڕی جیهانی ئیتر چالاکانە چووە کۆڕی خەبات و تێکۆشانەوە و دەستی کرد بە پێوەندی پەیداکردن لەگەڵ دەرەوەدا بۆ ئەوەی یارمەتیی بدەن بۆ ڕاپەڕین دژی ڕژێمی ئێرانی داگیرکەر. بەو جۆرە ئەو بەشانەی پێشووی ئەم کتێبە هەمووی بۆ ئەوە پێشکەش کراوە کە بزانرێت چ جۆرە زەمینەیەک بۆ سمکۆ خۆش کرابوو هەتا ئەو کاتەی توانی ببێت بە دەسەڵاتدارێکی بەناوبانگ لە کوردستانی ئێراندا و ناوی لەناو ولاتانی دەوروبەریشدا ناوبانگ بستێنێت. هەتا ئێرە وەکو وتمان

باسی ڕووداو و بەسەرهاتەکان بووە کە پێوەندییان بە کوردستانی ئێرانەوە بووە و لەم باسەدا هەوڵ ئەدەین لە کەسایەتی سمکۆ بدوێین و باسی بکەین کە بۆچی سمکۆ توانی ئەو ڕۆڵە گرنگە ببینێت و ماوەی پازدە بیست ساڵ بەبێ وچان لە خەبات و تێکۆشان نەکەوێت و لە باسەکانی داهاتوودا کە هەموو بەشەکانی بۆ سمکۆ و بۆ چالاکی سمکۆ و ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی تەرخان کراوە دڕێمی قاجاری و پەهلەوی و ئەو تەقەلایانەی کە بەبێ هووده دابووی بۆ ئەوەی بگا بە ئامانجی خۆی و میللەتەکەی هەتا کاتی شەهیدبوونی و لە کۆتایی ئەم کتێبەدا باسێکی تایبەتی تەرخان ئەکەین بۆ هەڵسەنگاندنی شۆڕشەکانی و لەو کەموکوڕیانەش ئەدوێین کە لە بزووتنەوەکانیدا بینراون بەپێی ئەو باسانەی سەرچاوەکان بە دۆست و دوژمنەوە لێی دواون.

لە مانگی تشرینی دووهەمی ساڵی ١٩٩٢دا چوومەوە بۆ کوردستان و لە هەولێر چوومە خزمەت صفیە خانی کچی سمکۆ کە خۆی وتی لەو مانگەدا تەمەنی (٨٤) ساڵ بووە و خێزانی (شێخ جیتو)ی کوڕی شێخ طەی شەمزینییە کە سید طەی شەمزینی کچی جعفر ئاغای شوکاکی مارەکردبوو بەو جۆرە ئەبێ شێخ چەتۆش کچەزای جعفر ئاغای شوکاک بووبێت.

لەو پرسیارەی لە صفیە خانم کرد بۆی باس کردم کە ئیسماعیل ئاغای باوکی چوار کوڕی هەبووە ١-خسرو ٢-طاهر خان ٣-باباخان (کە ئەم دووانەی دوایی لە ناوچەی (کیلگەچین)دا بوون لە ناوچەی (برادۆست) و ٤- قوبادخان لە ورمیە بووە کە ئەم سێ کوڕەی دوایی هەر سێکیان لە خسرو بچووکتر بوون.

سمکۆ بێجگە لەو برایەی کە ناوی عەلی ئاغا بووە هەروەها بەو نارنجۆکەی بۆ سمکۆ نێررابوو کوڕێکی سمکۆ کوژرا کە ناوی (خورشید) بووە لەکاتی ناردنی ئەو نارنجۆکەی بۆ کوشتنی سمکۆ نێررابوو (کە لە شوێنی خۆیدا باسی ئەکەین) برایەکی تریشی هەبوو کە ناوی ئەحمەد ئاغا بووە (کە لە ساڵی ١٩٢٢دا لەگەڵ سمکۆدا هاتبوو بۆ سلێمانی بۆ لای شێخ مەحمود)، ئەو ئەحمەد ئاغایە لە (منجەرسەر) لە برادۆست، سیدەکان، کە بەئاوارەیی چووبووە ئەوێ لەوێ مردووە و نێژراوە. کاک کەریمی حسامی لە لاپەڕە (٢٠)ی باسەکەیدا ئەڵێ: ئیسماعیل ئاغا قاضی باوەڕێکراوی تایبەتی هەبوو ناوی (محمد جمال الدینی حەکاری) بوو کە هەمیشە لەتەکیدا بوە و پرس و ڕای پێ کردووە.[٢٩]

وێنەی سمکۆ و خسروی
کوڕی بە منداڵی

وێنەی خسروی کوڕی سمکۆ و
خێزان و منداڵەکانی (کە ئێستە
لە ئەستەمبوڵ خانەنشینە و
لەوێ نەژی.)

ئەم بەشەی کە بۆ سمکۆ و دەرکەوتنی سمکۆ و ناوبانگ دەرکردنی سمکۆمان تەرخان کردووە ئەیکەن بە دوو بەشەوە.

یەکەم: ئەو بەشەی کە سەرچاوەکان دەربارەی ناوبانگ دەرکردنی سمکۆ دواون.

دووەەم: باسی ئەو تەقەلایەی کە کاربەدەستانی ئێران دابوویان بۆ کوشتنی سمکۆ و بۆ ئەو مەبەستە نارنجۆکێکیان لەناو قوتوی شیرینیدا بۆ ناردبوو.

یەکەم: دەربارەی بەشی یەکەم گەلێک لە سەرچاوەکان باسیان کردووە کە ئێمەش کورتەی هەندێکیانمان هەڵبژارد بۆ پێشکەشکردن بە خوێنەرانی خۆشەویست.

کاک مەسعود بارزانی لە کتێبەکەیدا لە لاپەڕە (٢١)دا دەربارەی پێوەندیکردن و ناسینی شێخ عبدالسلام لەگەڵ سمکۆدا وتوویەتی:(٣٠) "ساتێک سلێمان نظیف لەلایەن حکومەتی عوسمانیەوە کرا بە لێپرسراوی ویلایەتی موصل، دەستی کرد بە زەبروزەنگ نواندن و چاوترساندنی خەڵک کە بەوە هەڵوێستێکی خراپتری هێنایە کایەوە لەوەی کە جاران هەبوو و، لە ساڵی ١٩١٣دا هێرشێکی گەورەی نارده سەر شێخ عبدالسلامی بارزانی کە ناچار بوو پەنا بەرێتە بەر خاکی کوردستانی ئێران و بوو بە میوانی سید طەی کوڕی شێخ محمد صدیقی نەهری (پێوەندیی بنەماڵەی شەمزینی و بارزانی لەوەدا زۆر بەهێز بووە کە شێخەکانی نەهری و شەمزینی، شێخی تەریقەتی نەقشبەندی بوون و بارزانەکان سەر بە نەقشبەندییەکان بوون و ڕێزیان لە سەرۆکەکانی ئەو تەریقەتە گرتووە.) کە لەو ڕۆژانەدا سەید طە لە گوندی (ڕاژان) بوو لە نزیکی (ورمیە) و بابی عالی لە ئەستەمبوڵ جائزەیەکی زۆر بەنرخی دانا بۆ هەر کەسێک کە بتوانێت شێخ عبدالسلام بەمردوویی یا بەزیندوویی بگرێت.

شێخ عبدالسلام لەو کاتەدا کە لە ئێران بوو زیارەتی سمکۆیشی کرد و هەردووکیان پێکەوە چوونە شاری (تفلیس) و لەوێ مەندوبی قەیسەری ڕوسیان بینی و بەڵێنی ئەوەی دانێ کە ڕوس ببێت بە لایەنگری کورد لەو خەباتەی نەتەوەکەیان ئەیکرد بۆ خۆڕزگارکردن لە جەور و ستەمی عوسمانی و ساتێک گەڕانەوە شێخ عبدالسلام مانّاوایی لە سمکۆی شوکاک کرد کە لە سەڵماس بوو، کاتێک لەڕێگەیدا بەلای گوندی (گەنگەچین)دا تێپەڕی کرد، سۆفی عبدالله کە خاوەنی گوندەکە بوو خیانەتێکی گەورەی لە شێخ عبدالسلام کرد بەوەی کە لەگەڵ ئەوەشدا شێخ عبدالسلام میوانی سۆفی عبدالله بوو کەچی بەشەو لەکاتی نووستندا سۆفی عبدالله

شێخ عبدالسلامی دەستبەستکرد و دایە دەست تورکەکان کە لە (سیرق) بوون و جائزەی خیانەتەکەی وەرگرت و لەلایەن تورکەکانەوە لە ١٩١٤/١٢/١٤ ئیعدام کرا و بە ڕوایەتێکی تر لە کانونی دووهەمی ١٩١٥دا ئیعدام کرا (ئەو کوشتنەی کاک مەسعود باسیکردووە، عبدالمنعم الغلامی لەکتێبەکەیدا الضحایا الثلاث، چاپی موصل، ساڵی ١٩٥٢ بەدوورودرێژی باسیکردووە، کە لەوەدا جگە لە باسی ئیعدامکردنی شێخ عبدالسلام بارزانی باسی چۆنێتی کوشتنی شێخ سەعیدی باوکی شێخ محمودیشی کردووە کە لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا(٦١) بەدوورودرێژی باسم کردووە.)

ئیگلتن لەکتێبەکەیدا (کۆماری مەهاباد) دەربارەی سمکۆ وتویەتی:(٢٢) "سمکۆ گەنجێکی شۆخی لێهاتوو بوو، هەر لەمندالیەوە شارەزا و ڕاهاتووی ژیانی سەخت و پڕ لە شەڕەشەق بووە. ئەو بۆشاییەی بە کشانەوەی ڕوس لە ناوچەکانی ژوورووی ئێراندا پەیدابووبوو سمکۆ توانیبووی ئەو بۆشاییە پڕ بکاتەوە.

لە ناوچەکانی ئازاربایجاندا ئەو میسۆنێرانە لەو ناوچانەدا کە هەبوون، گوردون پادوک (GORDON PADOCK)ی کۆنسوڵی ئەمریکا لە تەورێز لەگەڵ سمکۆدا ڕێککەوتن کە پێنج هەزار دۆلار بدرێ بە سمکۆ بۆ ئەوەی ماوە بدرێت ئەو میسۆنێرانەی لەو ناوچانەدا بوون بەبێ گێچەڵ ئەو شوێنانەی کە تیایدا بوون بەجێی بێڵن بە مەرجێک هیچ شتێکی خۆیان لەگەڵ خۆیاندا نەبەن و هەموو بەجێ بێڵن و، حکومەتی ئێرانیش ناچار بوو کە دان بە دەسەڵاتی سمکۆدا بنێت و کردی بە حاکمی ئەو ناوچە شاخاوییانەی ئەکەونە ڕۆژئاوای گۆلی ورمیەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا کە دەنگ وا بڵاو بوو کە سمکۆ وێستبووی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆی دروست بکات، بەڵام بڕوا ناکەم لەوە زیاتر چووبێتە مێشکیەوە کە کاروباری خۆی هەر بە شێوەیەکی عەشایری ببات بەڕێوە، هەر لەبەر ئەوەش بوو کە ماوەی نەئەدا بە حکومەتی ئێران هیچ کەسێکی سەر بە حکومەتی لە ناوچەکەی ئەودا دابنرێت.

دوکتۆر جەمال نەبەز لە لاپەڕە (١٢٤)ی کتێبەکەیدا دەربارەی سمکۆ وتویەتی:(٥) "نێودارترین سەرداری کوردی ئەو سەردەمەی دە ساڵی ڕەبەق دژی ڕژێمی تاران لە خەباتێکی بێپساندنەوەدا بوو (ئیسماعیل خانی سمکۆ) بوو.

سمکۆ (١٨٧٥-١٩٣٠) بزووتنەوەکەی لە دەورویەری ١٩٢٢دا دەستی پێ کرد.

سەرکردەیەکی هێند قارەمان و جەنگاوەرێکی هێند لێهاتوو بوو کە ڕەزا خان بە دڵ لێی دەترسا."

(هەروەکو لەپێشتریشدا لێی دواین کە دوکتۆر جەمال نەبەز تاقە نووسەرێکە کە ساڵی لەدایکبوونی سمکۆی بە ساڵی ١٨٧٥ داناوە کە دوازدە ساڵ لەوەی ئیبراهیم صفائی زیاترە کە وتوێەتی لە ساڵی ١٩٠٣دا تەمەنی شازدە ساڵان بووە کە بەوە لەدایکبوونیس مکۆ لە ساڵی ١٨٨٧دا بووە و لام وایە ئەوەی ئیبراهیم صفائی لەگەڵ ڕووداوەکاندا یەک ناگرێتەوە چونکە بە حسابەکەی ئیبراهیم صفائی سمکۆ تەنها (٤٣) ساڵ ژیاوە کە لەگەڵ ئەو هەموو شۆڕش و بەسەرهاتانەی لە ژیانی سمکۆدا ڕوویانداوە یەک ناگرێتەوە.)

ڤیلچیڤسکی لە لاپەڕە (٦)ی باسەکەیدا (مەسەلەی کوردەکان) دەربارەی سمکۆ وتوێەتی:[٢٦] "لە شەڕی جیهانی یەکەمدا ١٩١٤-١٩١٨ حکومەتی ئێران زۆر لاواز و کز و کەمدەسەلات بوو، گەلێک لە سەرکردەکانی کورد ئەو لاوازییەی ئێرانیان بە هەل زانی و وێستیان سوودی لێ وەر بگرن.

ئیسماعیل خانی شوکاک لە ساڵی ١٩١٨-١٩٢٢ پەڕ و باڵی هاوێشت و خۆی کۆکردەوە و بەهێز بوو، دەسەلاتی خۆی بنج بەست کرد، لەولاشەوە جەعفر سلطان (جافرسان) دەستی گرت بەسەر هەموو هەورامان و مەریواندا.

لە ساڵی ١٩٢٢دا ڕەزاخان چوو بە گژ کوردەکاندا، سمکۆ ماوەی هەشت ساڵ خەریکی جەنگ و هەرا بوو دژی ئێران و ماوەیەکی زۆر لە دەربەدەریدا مایەوە هەتا ساڵی ١٩٣٠ بە بەڵێنی درۆی ئێرانییەکان هەڵخەڵەتا و بۆ گفتوگۆ و ڕێککەوتن بانگیان کرد بۆ شنۆ و لە ڕێگەی قوختە (بۆسە)یان بۆ نایەوە و کوشتیان و لەدوای نەمانی سمکۆ ئیتر کاربەدەستانی ئێران زۆر بە دڵڕەقانە لەگەڵ کورددا ئەجووڵانەوە و دەستیان کرد بە ڕاوڕووت و تاڵانکردن و ئاوارەکردنیان و ڕێگەی ئوتومۆبیل برا بۆ کوردستان و لە گەلێک شوێندا قەڵا و قوللەی سەربازی و پۆلیسییان تیادا دروستکرد بۆ سەرکوتکردنی کورد.

مارتن ڤان برونسون لەکتێبەکەیدا دەربارەی سمکۆ وتوێەتی:[٢٨] "سمکۆ بۆ ئەوەی هەموو دەروازەکان لەبەردەمیدا کراوە بن، خۆی نەبەست بە هیچ لایەکەوە لە ساڵانی شەڕی جیهانیدا و لەو ماوەیەدا سیاسەتێکی هێمنانە و لەسەرخۆی گرتەبەر، بەڵام لەدوای تەواوبوونی شەڕ سمکۆ بوو بە یەکێک لە هەرە تێکۆشەرەکانی کورد لە

کوردستانی ئێراندا کە ناوەرۆک و مەبەستی ئەو تێکۆشانەی هەتا ئەهات زۆرتر خۆی ئاشکرا دەکرد و هەتا وای لێ هات کەیشتە ئەو ڕادەیەی لە سیاسەتی ئێراندا بەڕوونی خۆی ئەنواند و خۆی دەچەسپاند، بەتایبەتی لەدوای ئەوەی رەزاخان (کە لەدواییدا بوو بە ڕەزاشا) سیاسەتێکی دژ بە دیموکراتیانەی بەکار ئەهێنا بەرامبەر ڕاپەڕینی نەتەوەی کورد کە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لە کڵپە و بڵێسەسەندندا بوو.

سمکۆ بەرامبەر بەو هەڵە گەورانەی دەربارەی ئاسوری و ئازربایجان کردی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مەبەستەکانی زۆر ڕوون و ئاشکرا بوو لەناو سەنگەری خەبات و داواکردنی مافی نەتەوەکەیدا و وای لێ هاتبوو بووبو بە ڕەمزی بەربەرەکانیکردنی حکومەتی ئێران. ئەتوانین ئەو هەست و مەبەستەی سمکۆ لەناو ڕۆژنامەکەیدا بەدی بکەین کە ناوی نابوو: ڕۆژی کورد شەوی عەجەم.

سمکۆ لە ساڵی ١٩١٣دا بە یەکێک ئەژمێررا لەوانەی کە سەر بە حکومەتی عوسمانی بوو، بەڵام لەدوای ئەوەی یەکێک لە ئازربایجانییەکان (نەیتووە کێ بووە.) چووبووە لای سمکۆ ئیتر توانیبووی سمکۆ بکا بە دۆستی ڕوسەکان و بۆ پێوەندیکردنی لەگەڵیدا یەکێکیان ناردبوو بۆ لای بۆ گفتوگۆکردن و دوو کەسی تر لە سەرۆکەشیرەتی شوکاک کە جاران دژی سمکۆ بوون، ڕووسەکان وایان لێ کردبوون کە لەگەڵ سمکۆدا ئاشت ببنەوە و لەو کاتەوە سمکۆ بە مرۆڤێکی نیشتمانپەروەر ئەهاتە بەرچاو.

ساتێک سمکۆ بوو بە زاوای سید طە (کە سمکۆ خوشکێکی سید طەی هێنابوو)، ئیتر بەوە ئەوەندەی تر ناوی سمکۆ پەرەی سەند، چونکە سید طە نەک هەر تەنها مرۆڤێکی نیشتمانپەروەر بوو، بەڵکو یەکێک بوو لە دەسەڵاتدارانی دین و ئاینی لە ناوچەکەدا.

سمکۆ لە ماوەی ساڵانی شەڕدا خۆی دوورخستبووەوە لە گێژاوی ئەو شەڕە و خۆی بەوەوە خەریک کردبوو کە دەسەڵاتی خۆی لە ناوچەکەدا پەرە پێ بدا و بیپارێزێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕوسەکان گرتیان و ناردیان بۆ تفلیس و لەدواییدا بەریاندا بە مەرجێک لە شاری (خۆی) دابنیشێت و دژی ڕوسەکان نەجووڵێتەوە.

ساتێک ڕوسەکان لەئەنجامی شۆڕشی ئۆکتوبەردا هێزەکانی خۆیان کێشایەوە و لەشکرەکەی جەنڕاڵی ڕوس (باراتوف) ئەو ناوەی بەجێهێشت، سمکۆ ئەوەی بە هەل زانی و توانی ژمارەیەک لە چەکەکانی ئەو لەشکرەی دەستگیر ببێت کە لەناو

ئەوانەدا هەندێ چەکی قورسیشی تیادا بوو و بەوە سمکۆ بەهێزتر بوو، ناوبانگی بڵاو بووەوە.

ئەوەی شایانی باسە جگە لەو چەکانەی کە مارتن ڤان برونسون باسیکردوون کە بۆ کورد مابوونەوە، ڕوسەکان ژمارەیەکی زۆریان لەو چەکانە دابوو بە ئاسوورییەکان کە لەو ڕۆژەدا بەئاوارەیی و لەدوای ڕاونان و دەرکردنیان لە تورکیاوە بۆ ئەو ناوچە کوردییانە، ئەوانیش ژمارەیەکی زۆر لە چەکی ڕوسەکانیان دەست کەوت کە ئەمە یەکێک بوو لەو هۆیانەی کە ترسی خستبووە دڵی سمکۆوە بەرامبەر بە ئاسوورییەکان و بە هەڵە و بە هاندانی تورک و ئێران شەڕێکی خۆڕایی لەگەڵدا کردن و مارشمعونی کوشت و ئەنجامەکەی بوو بە هۆی ئەوەی کە زیانێکی زۆری بە ئاسوورییەکان گەیاند و کوردیش زیانێکی زۆری لێ کەوت وەکو لەدواییدا لە باسی کێشەی ئاسووریەکاندا باسی ئەکەین.

میر بصری لەکتێبەکەیدا (اعلام الکرد) لە لاپەڕە (٢٧٣)دا دەربارەی سمکۆ و کوردستانی ئێران وتوێەتی:(٥٣) "ئیسماعیل ئاغا کوڕی محمد ئاغا بووە کە ناوبانگی بە (سمکۆ) بڵاوبۆتەوە و لە ناوچەکەی خۆیدا کە (خۆی) بووە وەکو سەرۆکی عەشیرەتی شوکاک پیاوێکی زۆر بەهێز و دەسەڵاتدار بووە و لە شوباتی ١٩١٨دا مارشمعونی کوشت کە بەو کوشتنە ئاژاوە و پشێوی کەوتە نێوان خەڵکی ناوچەکەوە و زۆر کەس لە ئاسوورییەکان لەو شەڕەدا کوژران.

کە شەڕی یەکەمی جیهانی کۆتایی هات سمکۆ کەوتە سەر خولیای دروستکردنی حکومەتێکی کوردی کە هاوڕێ و موستەشارەکەی سید طەی شەمزینی بوو کە کوڕەزای شێخ عبیداللەی شۆڕشگێڕی ساڵی ١٨٨٠ز. بوو.

سمکۆ لە ساڵی ١٩١٩دا شۆڕشی بەرپا کرد و (رضائیە) و (شاپور)ی گرت، بەڵام لەدواییدا حکومەتی ئێران لەشکرێکی زۆری لە (قۆزاق)ەکان پێک هێنا و بەرەنگاری سمکۆ بووەوە و لەشوێنەکەی خۆی دووری خستەوە کە (چهریق ـ چاری) بوو، دوای ئەوە دووبارە سمکۆ دەستی کردەوە بە بزووتنەوە و شۆڕش، بەڵام ڕەزاخان کە سەرداری لەشکری ئێران بوو و لە ساڵی ١٩٢١دا بوو بە وەزیری حەربیە، قائدی عامی سوپا هێزێکی نارد سەر سمکۆ و ناچاری کرد پەنا ببات بەر تورکیا کە لەوێش هەرچی چەکێک کە هەیبوو هەمووی لێ سەنرا و دوور خرایەوە.

لە ساڵی ١٩٢٤دا لەدوای ئەوەی لێخۆشبوونی بۆ دەرچوو گەڕایەوە بۆ ئێران و لە

ساڵی ١٩٢٦دا دووبارە ڕاپەڕی، بەڵام ئەم جارە شکا و ڕایکردە تورکیا و لەوێ گیرا و ماوەیەک مایەوە هەتا لەدواییدا بەریان دا و گەڕایەوە بۆ ئێران و کۆڕا.

میر بصری لە لاپەڕە (٢٧٥)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: باوکی قازی محەمەد لە کاتی خۆیدا دۆست و هاوکاری سمکۆ بووە و لەو شەڕەی کە لە ساڵی ١٩٢١دا لە شەڕی سابلاغ و داگیرکردنی سابلاغدا کرا لەتیوانی سمکۆ و حکومەتی ئێراندا باوکی قازی محەمەد دۆست و هاوکاری سمکۆ بووە.

کریس کوچرا لە لاپەڕە (٩٢)ی کتێبە تەرجەمەکراوەکەیدا دەربارەی سمکۆ وتوێەتی:[١٨] "مافی گشتی و سەربەستیی نەتەوەی کورد، واتا بوونی وڵاتێکی یەکگرتووی کورد ئاوات و مەبەستی سمکۆ بووە. هەرچەند بەرامبەر بەو هەڵوێستەی سمکۆ، لای هەندێک لە سەرکردەکانی تورک و ئێران وەکو (یوزدمیر) و (حسن ارفع) بە مرۆڤێکی لەخۆبایی و هیچنەزان و تاڵانکەر و مرۆڤێکی نەتەوەپەرست و ناسیونالیست حساب کراوە و زۆربەی ئاغاکان و دەرەبەگەکان هاوکارییان لەگەڵدا کردووە و سمکۆ خۆیشی هەروەکو ئەوان دەرەبەگ بووە و تامی ناسیونالیستی چێشتبوو، بەڵام لەڕاستیدا ئەوانە هەمووی کوردی نەتەوەپەرست بوون.

دەربارەی شێوە و جلوبەرگی سمکۆ، کریس کوچرا وتوێەتی، هەروەکو وەرگێڕ باسی کردووە: سمکۆ کڵتی ڕێ ڕێ و (لام وایە مەبەستی چۆغەی خەتخەتی بووە) پانتۆڵێکی شۆکاکی و چەکمەیەکی ڕوسی لە پێ دەکرد و بەپێی نووسەرە ئینگلیزەکان سمکۆ خۆش لیباس بووە و هەمیشە زەردەخەنەیەکی شەرمێونانەی بەسەر لێوەوە بووە. سمکۆ پیاوێکی کەمدووی ماقوڵ و لەسەرخۆ بووە، کانگا و شوێن و مەڵبەندی سمکۆ چهریق (چاری) بووە کە نزیکی سنووری وڵاتی تورکیایە لە کۆتایی ژووروی دەریاچەی ورمیەدا.

لەناو چۆمێکدا لەسەر تەقنەبەردێکی بڵند، باوکی سمکۆ قەڵایەکی دروست کردبوو کە نیشانەی هێلانە (هەڵو) بوو.

ماڵێکی دیکەی کەورەشی هەبوو کە ناشپەزخانە و تەویلەی لەناو خۆیدا هەبووە و گێڕاوپانەتەوە کە ساتێک کاربەدەستانی ئێران بزووتنەوەکەی ئیسماعیل ئاغایان تێک شکاندبوو و ماڵەکەیان داگیرکردبوو، لە خانووەکەیدا (پیانۆ)یەکیان دیتبووەوە، مێژوونووسان لە بابەت بوونی ئەو پیانۆیە کە لە خانووەکەی سمکۆدا بینراوە زۆر سەریان سوڕماوە، چونکە لە وڵاتی پان و بەرینی کوردستاندا کە هێشا ڕام

نەبووبوو بەڕاستی بوونی پیانۆیەکە جێگەی سەرسوڕمان بووە. (وەرگێڕی کتێبەکە محمد ریانی لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەی کە باسی پیانۆکەی کردووە وتویەتی: چونکە دەنگی تفەنگ و قاسپەی کەو و هەراهەرای مەیدانی شەڕ و حیلەی ئەسپی زۆر لا خۆشتر بووە لە دەنگی پیانۆ.)

لەڕاستیدا وەکو کریس کوچرا و وەرگێڕی کتێبەکەی باسیانکردووە، ئەگەر لە مالّی سمکۆدا پیانۆیەک بووبێت ئەوە مانای ئەوە نەبوو سمکۆ پیانۆلێدەر بووە بەڵکو هیچ گومانم لەوەدا نییە کە ئەو هەموو میسۆنێرانەی لەو ناوچانەدا بوون و لە کەنیسە و کۆمەڵگاکانی کریستیانەکاندا شتێکی زۆر ئاسایی بووە و ئاساییە و دوور نییە یەکێک لەو میسۆنێرانە ئەو پیانۆیەی بە دیاری و بۆ یادگار دابێت بە سمکۆ، ئەگینا سمکۆ خۆی بەدوای بوونی پیانۆدا گەڕابێ شتێکی دوور و نەگونجاو بووە چونکە سمکۆ هەمیشە کۆڵ بە کۆڵ بووە و لە کوێ بۆی دەست داوە پیانۆ بکڕێ و لە مالّەکەی خۆیدا دایبنێت.

دەربارەی خانووەکەی سمکۆ و شێوەی ژیانی سمکۆ، شێخ ڕەووفی شێخ مەحمود کە لە ساڵی ١٩١٩دا بەئاوارەیی لەگەڵ هەموو خێزانە ئاوارەبووەکاندا گەیشتونەتە لای سمکۆ لە یاداشتەکانیدا باسی کردووە، کە ئێمەش لەدواییدا و لە شوێنی خۆیدا لە باسی پێوەندی سمکۆ و بنەماڵەی شێخاندا لێی ئەدوێین.)

کریس کوچرا لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "ئیسماعیل ئاغا بۆ ئاگاداربوون لە هەواڵ و خەبەروەرگرتن لە دووری وڵاتەوە لە مابەینی شاری مەهاباد و چاری و دیلماندا، هەرەوها لە جێگە دوورەکان تری کوردستان تەلەفۆنی هەبووە و ئاگاداری هەواڵ و دەنگوباس بووە و ئاگای لە کاروباری ناوچەکە بووە. (مصطفی پاشای یاملکی لەو گەشتەیدا بۆ لای سمکۆ باسی بوونی ئەو تەلەفۆنەی کردووە.)، وەکو باسیان دەکرد سمایل ئاغا مرۆڤێکی دڵڕەق بووە و دوژمنانی خۆی لەسەر قەڵای کێوەکانەوە هاویشتۆتە خوارەوە و لەو ڕووەوە بەسەرهاتێک دەربارەی سمکۆ دەگێڕنەوە کە لە زمانی یەکێک لەو ئەفسەرانەی کە سمکۆ لەشەڕدا گرتبوونی بیستراوە (کە ئەم باسەی کریس کوچرا لێرەدا باسی ئەکا تەواو پێچەوانەی ئەوەی پێشووە کە وتراوە سمکۆ دڵڕەق بووە.) کە ئەمە دەری ئەخات سمکۆ بەخۆڕایی خەڵکی نەکوشتووە بەڵکو ویستویەتی تۆڵەی خۆی بستێنێتەوە.

کریس کوچرا ئەڵێ: "کابرای ئەفسەر دەربارەی ئەوەی سمکۆ خۆی گیراویەتیەوە

کە وتویەتی: "لەدوای شەڕی یەزدیکانی لە ناوەڕاستی مانگی نۆڤەمبەری ساڵی ١٩٢١ کە چەند خاوەن مەنسەبێک (کاربەدەستێک) لای سمکۆ زیندانی کرابوون و ویستبووی یەکێک لەو ئەفسەرانە فێری بەکارهێنانی ڕەشاشی بکات. لەکاتی فێرکردندا ئەو ئەفسەرە گوللە ئەخاتە ناو ڕەشاشەکەیەوە و لوولەکەی ئاراستەی سمکۆ دەکا و ویستبووی سمکۆ بکوژێ، لەو کاتە ناسکەدا سمکۆ هەڵیکوتاوەتە سەری و دەستی گرتووە و پێی وتوە: زۆر سوپاست ئەکەم و بەڕاستی فێری بەکارهێنانی ڕەشاش بووم کە چۆن بەکاربهێنرێ و گوللەی پێ بهاوێژرێ.

دوای ئەوە سمکۆ لە ئەفسەرەکە ئەپرسێت: ئایا مەبەستت لە کوشتنی من چی بوو لەناو ئەو هەموو سەرکردانەی کورددا کە تۆ سوور دەتزانی دەکوژرێیتەوە و ڕزگارت نابێ، بەڵام ئەفسەرەکە وەڵامێکی وای ناداتەوە.

پاش ئەوەی ئەو ئەفسەرە لەکەڵ ئەفسەرە گیراوەکانی تردا ئازاد ئەکا، هەر یەکەیان لیرەیەکی زێڕیان ئەداتێ بۆ ئەوەی پێی بگەنەوە شوێنی خۆیان و هەروەکو حسن ارفع لە لاپەڕە (١٢٥)ی کتێبەکەیدا باسیکردووە، سمکۆ هەتا ڕێباز و خەتی ئێران و بۆ شارەزایی ڕێگا پیاوێکیان لەگەڵدا ئەنێرێت.

(لەڕاستیدا لێرەدا پرسیارێک دێتە پێشەوە ئەویش ئەوەیە: ئایا بەدرێژایی هەموو مێژووی کاربەدەستانی ئێران، تۆ بڵێی تەنها یەکێکیان جوامێرییەکی وەک ئەوەی کریس کوچرا باسیکردووە لێیان بینرابێت؟)

کریس کوچرا لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "لەدوای کوشتنی جعفر ئاغا، ئیتر سمکۆ هەر لە بیری ئەوەدا بووە کە تۆڵەی خۆی لە فارسەکان بسێنێتەوە و، بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستەی جارێک بۆ لای تورکەکان ئەچوو کە دۆستایەتیان لەگەڵدا بکا و جارێکی تر بۆ لای ڕووسەکان و بۆ لای ئینگلستان، هەر بە جۆرە بوو کە لە وتوێژ و هاتوچۆیەکی دۆستانەدا لە شاری (وان) لەگەڵ وابەستەی نیزامی بریتانیا (مەبەستی ملحق عەسکەرییە) کە ناوی (کاپتن دیکسون) بوو کەڵکی وەرگرت.

لەدوای تەواوبوونی شەڕی جیهانی یەکەم سەرۆک ستادی پایەبەرزی ئینگلیز هەوڵی دا یەکێتی و هاوکارییەک لەنێوانی ئەرمەنی و ئاسووری و کوردەکانی سەر بە ئیسماعیل ئاغا لە سنووری ڕووسیادا دژی تورک بەکار بهێنرێ، بەڵام سمکۆ بەوە قایل نەبوو و لە ٢٥ی شوباتی ١٩١٨دا سەرۆکی ڕوحانیی ئەرمەنییەکان کە مارشمعون بوو لەناوی برد.

(کریس کوچرا لەوەدا بە هەڵەدا چووە چونکە مارشمعون سەرۆکی ئاسوورییەکان بووە نەک هی ئەرمەنییەکان هەرچەند زۆرجار ئێرانییەکان بە ئاسوریشیان وتوە ارامنە.)

دوکتۆر عەزیز شەمزینی لە کتێبەکەیدا دەربارەی سمکۆ وتوێەتی:[٦] "لە شەڕی جیهانی یەکەمدا ئیسماعیل ئاغا کە بە سمکۆ ناسراو بووە یەکێک بوە لە سەرکردەکانی شوکاک و جڵەوی سەرکردایەتی و جوولانەوەی کوردی گرتبووە دەست و ڕۆژنامەی (بەربەیانی ڕۆژهەلات) لە ژمارەی (١٣٠٦) ڕۆژی ٢٠ی ئوکتۆبەری ١٩٢٦دا دەربارەی سمکۆ وتوێەتی: "سمکۆ مرۆڤێکی سیاسیی مەزنە، بەڵام لە چوارچێوەیەکی بچووکدایە."

دوکتۆر شەمزینی لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: سمکۆ شانبەشانی ڕوسەکان توانی تورکەکان لە کوردستانی ئێران دەرپەڕێنێت، لەدوای شۆڕشی ئۆکتوبەر کە سوپای ڕوس کشایە داوە و ئێرانی بەجێهێشت چەک و کەرەسەیەکی زۆری بۆ کورد بەجێهێشت. لەو کاتەا دوڵەتی ئێران هیچ دەسەڵاتێکی لە کوردستاندا نەبووە، لەبەر ئەوەی کورد خۆی کاروباری خۆی ئەبرد بەڕێوە و سمکۆ ڕابەڕایەتی بزووتنەوەکەی کرد.

نەمانی دەسەلاتی ڕوس لە ناوچەکەدا هەلێکی باشی بۆ سمکۆ ڕەخساند بۆ ئەوەی پەرە بە دەسەڵاتداریتی خۆی بدا و سەرکردایەتی جوولانەوەکە بکات. لەنێوانی سالانی ١٩٢٠-١٩٣٠دا سمکۆ لەگەڵ دەوڵەتەکانی دەراوسێدا پێوەنیی پەیدا کرد و ئارام و ئاسایشی ناوچەکەی پاراست. پێوەندیی نێوان سمکۆ و شێخ محمدی خیابانی کە ڕابەڕی جوولانەوەی دیموکراتیی ئازربایجانی ئێران بوو، زۆر پتەو بوو.

سمکۆ لەو ماوەیەدا سەربازەکانی تورکی لە ناوچەی (مەراغا) و (میاندواو) دەرپەڕاند و ناچاریکردن کوردستان بەجێ بێڵن و لەدواییدا لە ناوچەی قەراغی باکووری دەریاچەی ورمێدا دەستێکی کوشندەی لە فیودالی قەرەداخییەکان وەشاند و شکستی پێ هێنان."

(ئەوەی دوکتۆر شەمزینی دەربارەی فیودالە قەرەداخییەکان باسیکردووە بریتیە لەو هێرشەی کە ئەمیر ئەرشەدی قەرەداخی کردبووی کە لە باسی شەڕەکانی سمکۆدا باسی ئەکەین کە سروان احمد کاویان پوور لە کتێبەکەیدا لێی دواوە.)

دوکتۆر شەمزینی لەباسەکەیدا لەسەری نەڕوا و نەڵێ: لەشکرەکەی سمکۆ لە دە هەزار کەسێک پێک هاتبوو، لە پاییزی ساڵی ١٩٢٢دا ڕایگەیاند کە شای کوردستانە و لەو مەسەلەیەدا پشتی بە مادەکانی پەیمانی سیڤر بەست و ئەنجومەنی وەزیرانی دەوڵەتەکەی پێک هێنا و ئەنجومەنەکەی هەوڵی دا پێوەندیی دیپلۆماسی لەگەڵ دەوڵەتە دراوسێکاندا دابمەزرێنێت و ڕۆژنامەی (کوردستان) هەروەک ئۆرگانی دەوڵەتەکەی سمکۆ دەرئەچوو.

لە ساڵی ١٩٢٦دا سوپای ئێران لە (سەلماس) ڕایگەیاند کە حکومەتی ئێران دژی کورد شەڕ ناکا، لەپاش ئەوە وەزیری بەرگریی ئێران کە جەنڕاڵ (ئەحمەدی) بوو لە وتارێکیدا کە لە پارلمانی ئێراندا خوێندبوویەوە وتبووی: "سەربازەکانی ئوردوی (سەلماس) یاخی بوون و ئەفسەرەکانی خۆیان کوشت و خانووی ئوردیان سووتاند و پێوەندییان بە حکومەتی سمکۆوە کرد. بەڵام حکومەتەکەی سمکۆ زۆری نەخایاند چونکە سوپای ئێران لەدواییدا پەلاماری کوردستانی دا و لەدوای شەڕێکی خوێناوی بزووتنەوەکەی دامرکێنرایەوە.

لەدوای ئەوەی دوکتۆر شەمزینی کە دەربارەی سمکۆ باسیکردووە، چەند سەرنجێک دێنە بەر چاو:

یەکەم: دوکتۆر شەمزینی وتوێتی سمکۆ لە ساڵی ١٩٢٢دا ئیعلانی پادشایەتی خۆی کرد لە کوردستانی ئێراندا و ئەنجومەنی وەزیرانی دانا و ئەنجومەنەکەی تەقەلای ئەوەی دا کە پێوەندی دیپلۆماسی لەگەڵ وڵاتانی تردا بکات.

لەڕاستیدا جگە لەوەی دوکتۆر عەزیز شەمزینی هیچ سەرچاوەیەکی تر باسی ئەوەی نەکردووە کە سمکۆ پادشایەتی خۆی ئیعلان کردبێت ئەگەرچی هەندێ لە نووسەرانی تر وتویانە سمکۆ حکومەتی دامەزراندبوو.

نە دوکتۆر شەمزینی و نە هیچ نووسەرێکی تر باسی ئەوەیان نەکردووە کە ناوی ئەندامانی ئەو ئەنجومەنە کێ بوون و لەچیدا هەواڵی ئەوە بڵاو کراوەتەوە و ئەگەر شتی وا بووبێت چۆن لە ڕۆژنامەکەیدا کە ئۆرگانی بزووتنەوەکەی سمکۆ بووە ناوی ئەو ئەنجومەنەی بڵاو نەکردۆتەوە، هەروەکو چۆن شێخ مەحمود لە ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستاندا کە لە سلێمانی دەرچووە ناوی ئەندامانی ئەنجومەنەکەی و کاروباریان بڵاوکراوەتەوە.

تۆ بڵێی مەبەستی دوکتۆر شەمزینی لەو حکومەتەی کە باسیکردووە ئەو

کۆبوونەوەیە بووبێت کە لەگەڵ سەرۆکعەشیرەتەکاندا کۆبووبووە و بە هەموویان بڕیاری شۆڕشیان دابوو بۆ دروستکردنی حکومەتێکی کوردی؟؟

دووهەم: دەربارەی ئەوەی سەلماس لە بەشی شازدەهەمی ئەم کتێبەدا لە چونێتی ئەو یاخیبوونە ئەدوێین کە لە پادگانی (سەلماس)دا ڕووی دا و عەزیز شەمزینی ئەڵێ ئەوانە پێوەندییان بە حکومەتەکەی سمکۆوە کردبوو لە ساڵی ١٩٢٦دا. لەڕاستیدا سمکۆ لەو ساڵەدا بەئاوارەیی هاتبووەوە ناوچەکە و نە حکومەتی هەبووە و نە ئەو دەسەڵاتەی جارانیشی مابوو، لەو پەلامارداندا (سەلماس)یش سەرنەکەوت و شکا و دووبارە ڕوویکردەوە سەر سنووری تورکیا.

کە هەروەکو نووسەری کتێبی (سێ مرد عجیب) نووسینی دوکتور نصرالله شیفتە لە لاپەڕە (١٤)دا دەربارەی سمکۆ وتوێەتی: "کە ساتێک سەرتیپ محمد حسین ایرم لەجیاتی سرتیپ مقدم کرا بە فەرماندەی هێزی ئازربایجان پادگانی سەلماس یاخی بوو و سەرهەنگ یوسف خان لەو یاخیبوونەدا کوژرا و ناوچەکە ئانارامیی تیا پەیدا بوو و سمکۆ ئەوەی بە هەل زانی و گەڕایەوە بۆ شوێنەکەی خۆی کە شوێنی باووباپیرانی بووە و دەستی کردەوە بە کۆکردنەوەی هێزی سەرهەنگ (صبری بەگ)ی تورکی لەگەڵ خۆیدا هێنا و دەستی کرد بە ڕێکخستنی هێزەکەی و چەک و فیشەکی بۆ سمکۆ سازکرد."

سێیەم: دەربارەی ئەوەی (قرەداغی)یەکان کە دوکتۆر شەمزینی باسیکردووە، مصطفی پاشای یامولکی لەو نامەیەیدا کە بۆ عبدالعزیز یامولکی کوڕی ناردووە دەربارەی چوونی بۆ لای سمکۆ لەگەڕانەوەیدا لەلای سمکۆوە بۆ سلێمانی باسی ئەو قرەداغییانەی کردوو کە وتوێەتی: "لە ناوچەی ئازربایجاندا (ئەمیر ئەرشەد) کە سەرۆکی عەشیرەتی (قرەداخی)یە، نزیکی ٦-٧هەزار سواری ئازا و (٤٠-٥٠ تۆپ و ڕەشاشی هەیە، بە لای سمکۆوە وایە کە حکومەتی ئێران پارەیەکی باشی داوە بە ئەمیر ئەرشەد کە ئێستە (ئەو ڕۆژانەی مصطفی یامولکی گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی) پێی ئەڵێن (شریف خان) کە شوێنەکەی بەسەر ژووروی دریاچەی ورمێەدا ئەڕوانێت و هێزەکانی بەرەو تەوڕێز و خۆی چوون و هەندێک لە پێشەنگی ئەو هێزە گەیشتوەتە سەلماس بۆ ئەوەی لەناکاو دەست لە ئیسماعیل ئاغا بوەشێنن و ئەمیر ئەرشەد سوارەی خۆی ناردووە بۆ (شکر پاکی) کە لەنێوانی (خۆی) و (سەلماس)دایە (زۆربەی نووسەران بە شکر پازی ناویان بردووە کە شەڕێکی گەورەی تیادا قەوماوە

لەنێوانی هێزی ئێران و سمکۆدا وەکو لە باسی شەڕەکانی سمکۆدا باسی ئەکەین.)

مصطفی پاشای یاملکی دەربارەی ئەوە وتوێەتی: بەپێی هەواڵێک کە بە تەلەفۆن گەیشتووە سمایل خان هێزی پیادەی ناردووە بۆ سەرکردەکانی بەرامبەر خۆی و هێزەکەی تری لەگەڵ تۆپەڵگرەکانیدا بەرەو پێشەوە ڕۆیشتون و ڕووبەڕووی هێزی ئەرشەد بوونەوە کە هێزەکەی ئەرشەد لە (شریف خان) و (تاسوج)ەوە بەرەو پێشەوە ئەهاتن، بەڵام ئەرشەد هێزەکانی کێشایەوە و شەڕی گەرم ڕووی نەدا و لە هەردوولا کوژراو هەیە و سمکۆ دوایان کەوت و لەگەڕانەوەیدا (سیس SEYIS) و (تاج الدین)ی سووتاند لەگەڵ دوو گوندی تر و دانیشتووەکانی بردن بۆ (سەلماس) لەگەڵ ئەو چەند دیلەی ئەرشەد کە گیرابوون، بەڵام من بەرەو سابڵاغ ئەڕۆیشتم و هێزی تەلەفون پچڕابوو بۆیە لە هەواڵی شەڕەکانی ڕۆژانی ٢٦ و ٢٧ی نێوانی سمکۆ و ئەرشەد ئاگادار نەبووم.

لەدوای باسی ئەو شەڕ و هەڵوێستانە، بڕوا ناکەم بەوە بوترێ کە ئەو هێزەی پادگانی سەلماس چووبنە لای حکومەتەکەی سمکۆ هەروەکو دوکتۆر شەمزینی بۆی چووە.

دەربارەی سمکۆ ئەو نووسەرەی سێ مرد عجیب کە باسی یاخیبوونەکەی پادگانی سەلماسی کردبوو لە لاپەڕە (١٢)ی کتێبەکەیدا دەربارەی سمکۆ نووسیوێتی:(٤٣) "لە زمانی کوردیدا زۆر وشە کورت ئەکرێنەوە وەکو ئیسماعیل دەبێتە سمکۆ و نعمەالله دەبێتە نمۆ و حمدالله دەبێتە حمۆ، بەو جۆرە ئیسماعیل ئاغای شوکاکیش بۆتە سیمتقۆ-سمکۆ. لە ساڵانی پێش کودەتای ساڵی ١٩٢٩، یەعنی ساڵانی دوای شەڕی جیهان لە زۆر ناوچەی ئێراندا بووبوو بە پاشاگەردانی و بەڕەڵڵایی کە ئیسماعیل ئاغا لە ناوچەکانی سەلماس و ورمیە و مهابادا حاکمی موتڵەق بوو بەبێ ئەوەی کەس بتوانێت لە ڕوویدا بوەستێت و هەرچی بوێستایە دەیکرد. لەکاتی شەڕدا کە ڕوسی قەیسەری ئازربایجانی گرت، ئیسماعیل ئاغا کە هەستێکی پڕ لە ئازاوەچێتی تیادا بوو بە پشتیوانیی ڕوسەکان چوو بە گژ تورکەکاندا، جاری واش هەبوو ئەگەر بەباشی بزانیایە کارەکەی بەپێچەوانەوە ئەکرد.

دوای شۆڕشی ڕوسیا و کشانەوەی هێزەکانیان تورکەکان دەستیان بەسەر ناوچەکەدا گرت و سمکۆ کارێکی ناڕەوای کرد کە چوو بە گژ ئاسوریەکاندا و

سمکۆ بۆ ئەوەی خۆی لە تورک نزیک بکاتەوە مارشمەونی بانگ کردە مالّی خۆی و کوشتی و بەو جۆرە خۆی لە تورک نزیک کردەوە. (هەندێ سەرچاوە هەروەکو سمکۆ خۆی بۆ مصطفی یامولکی گێڕاوەتەوە ئێرانییەکان هانیان دابوو.)

لەدوای ئەوەی دەوڵەتە سوێندخۆرەکان ئەستەمبوڵیان گرت و تورکەکان ناچار بوون ئازربایجان چۆڵ بکەن هەندێ چەک و تۆپ بەخۆڕایی لە هێزە کشاوەکەی تورک مایەوە بۆ ئیسماعیل ئاغا و چەند سەرباز و ئەفسەری تورک نەگەڕانەوە بۆ تورکیا بەڵکو لە سایەی ئیسماعیل ئاغدا بە جلوبەرگی کوردیەوە بۆ خزمەتی ئیسماعیل ئاغا مانەوە."

نووسەری ئەو کتێبە لە لاپەڕە (١٦)دا هەندێ شتی بێسەروبەری بێبەڵگەی نووسیوە کە سەرچاوە ڕاستەکان ئەوانە بە درۆ ئەخەنەوە.

بۆ نموونە: لەو لاپەڕەیەدا باسی ئەوە ئەکا کە (لورنس) کە نەخشەکێشی ئینگلیزەکان بووە لە عێراقدا لەلایەن موخابەراتی ئینگلیزەوە فەرمانی پێ درابوو نەخشەی دەوڵەتێکی کوردستانی سەربەخۆ بکێشێت و لورنس دەستبەجێ لە سمکۆ نزیک بووەوە لەدوای ئەوەی لەدواییدا هێزی سمکۆ بەرامبەر بە ئێران شکا و چووە بغداد لەوێ لورنس وێستی لە سمکۆ کە وەکو پیاوێکی ئاژاوەچی و چاونەترس وابوو سوود وەربگرێ و بۆ سەرگرتنی ئەو نەخشەیەی پێی سپێررابوو سمکۆ سەرلەنوێ گەڕایەوە بۆ ئێران.

لەڕاستیدا ئەو بۆچوونەی نووسەر هیچی بەسەر هیچەوە نییە و تەنها لەوەدا وێستویەتی بۆ خۆێنەرانی ڕوون بکاتەوە کە سمکۆ پیاوی ئینگلیز بوو و لەڕاستیدا ئەگەر نەخشەی وا بووبێ و سمکۆ پیاوی ئینگلیز بووبێت هەروەکو چۆن ڕەزاخان پیاوی ئینگلیز بوو کرا بە وەزیری جەنگ و ڕێگەی بۆ خۆش کرا ببێت بە شای ئێران، ئەوا بەو جۆرەش ئەوەی سمکۆ سەری نەگرت و ئەو درۆیە هەر تەنها نەدراوەتە پاڵ سمکۆ، بەڵکو دوژمنەکانی خواروو کوردستان و دوژمنەکانی شێخ مەحمود و حکومەتەکەشی بەتایبەتی نووسەرە شوفینیستەکانی عەرەب هەمان شتیان دەربارەی شێخ مەحمود نووسیوە و لەکاتێکدا فرۆکەکانی ئینگلیز کوردستانی خواروویان بۆردومان نەکرد و پەلاماری شێخ مەحمودیان دا و بە بەیاننامە و بە بۆمبای تەیارە لە سلێمانیان کردە دەرەوە کەچی دوژمنەکانی کورد نووسیویانە شێخ مەحمود ئەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی بە هاندانی ئینگلیز دەکرد.

دووهەم دەربارەی نووسەری سێ مردی عەجیب کە گوایا سمکۆ چووبێتە بغداد بە هیچ جۆرێک شتی وا نەبووە و لە شوێنی خۆیدا کە باسێکی تایبەتیمان تەرخان کردووە بۆ تەقەلادانی سمکۆ کە لەگەڵ ئینگلیزەکاندا پێوەندی پەیدا بکا ئەوەی ئەو نووسەرە بە درۆ دەرئەکەوێ و ئەوەی کە چوبوو بۆ بغداد سید طەی شەمزینی بووە کە ئەویش لە تاقیکردنەوەی ئینگلیزەکاندا سەرنەکەوت کە بیکەن بە حوکمداری خواروووی کوردستان کە ئەوەش پێوەندیی بە کوردستانی ئێرانەوە نەبووە.

(ش. محویان) لەو باسەی لە گۆڤاری (پەیڤ)دا بڵاوکراوەتەوە دەربارەی سمکۆ وتوێەتی:(٤٥) "ئەو وڵاتانەی لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا بەشدار بوون، هەر لایە بە هۆی بەکرێگیراوەکانیەوە تەقەلای ئەوەی ئەدا کورد بۆ مەبەستی خۆیان بەکار بێنن.

ئەو کاتە سمکۆ سەرکردەی عەشیرەتی شوکاک بوو لە ناوچەی (برادۆست) و (مەرگەوەر) و سەرکردایەتی کوردەکانی دەکرد و هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆی ئەدا.

سمکۆ لە ناوچەکانی خواروووی رۆژئاوای شاری (شەلماس) کە (شاپور)ی پێ وتراوە و لە (رضائیە ــ ورمیە) کە عەشایری شوکاکی تیادا دەژیا بە دەسەڵاتدارترین کەسێک بووە لەو ناوچانەدا و هەر لە سەرەتای شەڕی جیهانیەوە ناوبانگی بڵاو بووەوە کە لەو ڕۆژانەدا لایەنگری ڕوس بوو دژی ئێران و تورک شەڕی دەکرد لەناو خاکی ئێراندا. (تورکەکان لەشەڕدا چووبوونە ناو خاکی ئێرانەوە.)

بەر لە شەڕی جیهانی هەندێک لە بنەماڵەی سمکۆ بە دەستی کاربەدەستانی ئێران کوژرابوون، بۆیە ڕەزامەندیی خۆی ئاشکرا کرد کە بۆ سوودی تورک و ئەڵمانەکان دژی ئێران شەڕ بکا. سمکۆ کە لەسەرەتادا دەستی کرد بە ڕاپەڕینەکەی هێشتا ئەوسا دەسەڵاتی ئەوەی نەبوو کە ئەو سەرکردایەتییەی خۆی وا لێ بکا کە سەر بگرێ، بۆیە بەدوای دۆست و لایەنگردا ئەگەڕا و لەگەڵ ڕوسەکاندا هێرشی بردە سەر تورکیا.

لە ماوەی سالانی ١٩١٥–١٩١٨دا سمکۆ تاکە هێزی دەسەڵاتداری سەرووی ڕۆژئاوای ئێران بوو و لە هەندێ ناوچەی ناوی سنووری تورکیاش دەسەڵاتی هەبوو. سمکۆ لەگەڵ ئەو وڵاتانەی شەڕیان دەکرد لە ناوچەکەدا زۆر شارەزایانە مناوەرەی دەکرد و هەڵسوکەوتی دەکرد و هەوڵی ئەدا ئەنجامی ئەو شەڕە لە ناوچەکەدا بۆ سوودی خۆی بێت و لەدوای کشانەوەی هێزی ڕوس لە ناوچەکە ئیسماعیل ئاغا

دەستی کرد بە دوژمنایەتیی ئێران و توانی لایەنگریی زۆربەی کوردەکانی سەرووی رۆژئاوای ئێران بۆ خۆی مسۆگەر بکات.

سمکۆ ئەیویست توانا و دەسەلاتی خۆی بەسەر هەموو خێڵە کوردەکانی ئێوان سنووری تورکیا و کۆمی (ورمیە)دا بسەپێنێت و ناوچەیەکی کەورە لە رۆژئاوا و سەرووی رۆژئاوای کۆمی ورمیە بە شارەکانی خۆی و ورمیە و سەلماسەوە هەمووی بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە.

هەوڵدانی سمکۆ بۆ دەرپەڕاندنی دەسەلاتداریێتی ئێران لە ناوچە کوردنشینەکان بوو بە هۆی ئەوەی هەموو ئەنجومەنە دیموکراسییەکانی کوردستان لایەنگری بن. هەروەها سمکۆ پێوەندییەکی گەرموگوڕی لەگەڵ شێخ محمدی خیابانیدا هەبوو کە سەرکردەی جووڵانەوەی دیموکراسیی ئازربایجان بوو (کە دوکتۆر شەمزینیش باسی هەمان شتی کردووە.)

ابراهیم صفائی لە لاپەڕە (٥٨)ی کتێبەکەیدا دەربارەی سمکۆ وتوویەتی:[٣٩] "لەدوای ئەوەی جعفر ئاغای برای سمکۆ بەو پیلانەی کە بۆی سازکرابوو کوژرا، ئیتر سمکۆ سوێندی خوارد هەتا تۆڵەی براکەی نەکاتەوە ئۆقرە ناگرێ.

سمکۆ لەدوای برا کوژراوەکەی بوو بە سەرۆکی خێڵەکەی و بەرەبەرە چەکداری سوارە و پیادەی لە دەوری خۆی کۆکردەوە و لە ساڵانی ١٢٩٦-١٢٩٧ی هەتاویدا کە ڕێکەوتی ١٩١٨ بوو زۆرجار هەڵمەتی بردە سەر شاری سەلماس و خۆی و ورمیە و هەرچی پارەی نەقدی و کەرەسەی سووکەڵە و بەنرخ بوو لەناو دامودەزگاکانی دەوڵەتیدا لەگەڵ پارەی ماڵان و تجارەتخانەی شار هەمووی بەتاڵانی برد و ژمارەیەکی کوشت و چەند کچێکی لێ بە دیل گرتن و بردنی.

ماوەی دە ساڵ تاڵانی و کوشتاری سمکۆ لە ئازربایجانی ڕۆژئاوادا بەردەوام بوو. هەموو جارێکیش کە حکومەتی ئێران لە ئازربایجان هەوڵی سەرکوتکردنی ئەدا ئیتر بەرەو (وێزاکور) هەڵدەهات کە بنکەی نیشتەجێبوونی بوو لەسەر سنووری ئێوان عێراق و تورکیادا و دەوڵەتی تورکیاش پشتیوانیی لێ دەکرد.

لە ساڵانی ١٣٠١-١٣٠٢ی هەتاوی (١٩٢٣-١٩٢٤)دا کە سوپای تازەی ئێران بریاریدا چەک لە خێڵەکانی ئێران بسێنێت هەوڵێکی زۆریشی دا کە سمکۆ و هاوڕێکانی چەک بکرێن و جارێکیش سەرتیپ (امان الله جهانبانی) هەتاکو نزیکی سنوور دوای کەوت و ڕاوی نا، بەڵام سمکۆ دووبارە ڕووە و شوێنی خۆی هەڵات کە

لەناو خاکی تورکیادا بوو و بۆی دەرچوو، لەگەڵ ئەوەشدا هەموو جارێک کە دەرفەتێکی بۆ هەڵکەوتایە دووبارە هێرشی ئەهێنایەوە سەر ناوچەکانی سەرسنوور.

دوکتۆر کەمال مەزهەر دەربارەی ناودەرکردنی سمکۆ لە کتێبەکەیدا وتوێەتی:(٩) "کە جعفر ئاغای براگەورەی سمکۆ لە ساڵی ١٩٠٥دا لەلایەن ئێرانییەکانەوە کوژرا، ئیتر سمکۆ دەستی کرد بە پێوەندیکردن لەگەڵ عبدالرزاق بەدرخان و ڕوسەکان و لە دوکیومێنتێکی دیپلوماسیی ڕوسەکاندا بەم جۆرە ناوی سمکۆ هاتووە: نزیکی ساڵی ١٩١٤ ناوی سمکۆ بە شێوەیەکی فراوان لەناو دەزگاکانی دیپلۆماسیی ڕوس و بریتانیا و تورکیا و ئێراندا زۆر ناوی هاتووە و باڵیۆزخانەکانی هەموویان لە وەزارەتی دەرەوەیاندا فایلێکی تایبەتی گەورەیان تەرخان کردووە بۆ سمکۆ."

دەربارەی سمکۆ (H. MACKENSEN) کە میسۆنێرێکی ئەمریکایی بووە لە کوردستانی ئێراندا لە یاداشتەکانیدا کە لە حزیرانی ١٩٢٠دا چاپی کردووە لەژێر ناوی A REMARKABLE RESCUE SIMKO-KURDISH TRIBAL LEADER IN IRAN 1920 نووسیوێتی: سمکۆ، یاخود ئیسماعیل ئاغا سەرکردەیەکی هەڵکەوتوو و لێهاتووە. لەڕاستیدا سمکۆ لەگەڵ هەموو لایەکدا جەنگاوە، لەگەڵ ڕوسیا، ئێران، ئاسوری، ئەرمەنی و بریتانیا (بێگومان لە یاداشتەکەیدا نووسیوە لە ساڵی ١٩٢٠دا هێشتا تا ئەوسا لەگەڵ تورکدا تێک نەچووبوو بۆیە ناوی نەهێناون.) سمکۆ بە هۆی ئەوەی کە شوێنەکەی لەسەر سنووردا بووە بۆیە توانیبووی خۆی ڕابگرێت. ماوەیەک لە ڕوسیا حەپس بووە لە شاری (تفلیس) بەڵام توانی خۆی ئازاد بکات. بۆ ماوەیەک ئەرمەنی و ئاسوریەکان توانییان لە شوێنەکەی خۆی دەری بکەن بەڵام تا سەر نەبوو. حکایەتێک ئەگێڕنەوە دەربارەی سمکۆ کە ساتێک ویستبوویان بیگرن و چووبوونە سەری لەماڵەوە سمکۆ دەستبەجێ بە چنگ هەندێ ئاڵتون بەملاولادا فڕێ ئەدا و ئەوانەی بۆ گرتن چووبوون خەریکی کۆکردنەوەی ئەو ئاڵتوونانە بوون، سمکۆ بە هەلی زانی و بازی دایە سەر ئەسپەکەی و خۆی دەرباز کرد.

بۆ یەکەم جار لە دۆڵی دوونە (DOONE VALLEY) چاوم پێ کەوت لە قەڵایەکی سەختدا بوو بە شوێنێکی بەردەڵانیەوە، ڕۆژی کریسمس بوو دوو کەس بووین نانی ئێوارەمان لا خوارد. سمکۆ لە دیمەن و شێوەدا مرۆڤێکی کارامە و لێهاتوو دێتە پێش چاو و تەمەنی (٣٥) ساڵە و باڵاکەی مامناوەندییە کە زۆربەی عەشایرەکەی باڵابەرزن.

لەڕۆیشتندا زۆر گورج و گۆڵ و تیژڕەوە و دوو چاوی سەیری پێوەیە و مرۆڤێکی خۆشمەشرەبە و کابرایەکی بزێوە و بێدەنگ دانانیشتێت و پیاوێکی چاوقایمە و لە هیچ شتێک سڵ ناکاتەوە و ئامادەیە هەرچی بە بیردا بێت بیکا و خۆی ئەهاوێتە هەموو گیژاوێکەوە.

شانبەشانی ئەوەی چەکەلگر و زیرەک و وریایە و بەپێی ڕۆژ سیاسەتی خۆی ئەگۆڕێ. (PADOCK)ی قونسوڵ و تاقمەکەی هەفتەیەک لای سکۆ بوون و لە قسەکانیدا دەرئەکەوێ کە سمکۆ هەمیشە لە بیرکردنەوەی تۆڵەسەندنەوەدایە لەوانەی کە براکەیان کوشتبوو و بە هەموو جۆرێک دژی شایە و ئەوانیش زۆر لێی پڕن و ڕقیان لێیەتی.

لە گفتوگۆیەکدا سمکۆ ڕوویکردە چیاکان و وتی: فریای میللەتی کورد بکەون کە لەو شاخانەدا لەبرساندا ناچار بوون گیا ئەخۆن.

داوای لە هەر سێ دەوڵەتە گەورەکە ئەکرد کە ئینگلیز و فرەنسا و ئەمریکایە یارمەتی کورد بدەن و ئەڵێ: من چی بکەم بۆ ئەوەی دەنگم بگەیەنمە پاریس بۆ ئەوەی فریای کورد بکەون. بۆ ئەوەی یارمەتی کورد بدەن. تۆ لەجیاتی ئێمە دەنگمان بگەیەنە بەو وڵاتانە و داوای ناردنی خواردنیان لێ بکە بۆ ئەم میللەتە برسییە. پێویستمان بە قوتابخانە هەیە، پێویستمان بە هەموو شتێک هەیە کە کورد بەرەو شارستانێتی بگەیەنێت. من بڕوام بە ڕوس و تورک و ئێران نییە و هەموو درۆزنن و ڕاستگۆ نین، ئێوەن کە هیوای ئەوەتان تیادا بێت کە یارمەتی کورد بدەن.

دەربارەی سمکۆ و بەناوبانگبوونی، ولید حمدی الاعظمی لە لاپەڕە (٣٨٦)ی کتێبەکەیدا وتوویەتی:[٣٨] "سمکۆ یەکێک بووە لە پیاوە ناودار و گرنگەکانی کوردستانی ئێران. (ولید حمدی الاعظمی بە هەڵە وتوویەتی سمکۆ کوڕی جعفر ئاغا بووە کە لەوەدا هەمان هەڵەی حاج مهدی قلی (مخبر السلطنه)ی کردووە لە کتێبەکەیدا بە ناوی خاطرات و خطرات.)

ولید وتوویەتی: حکومەتی فارس و بریتانیا لە ساڵی ١٩١٨دا سمکۆیان بە تاوانی کوشتنی بتریارکی نەستوریەکان (ئاسوری) تاوانبار کرد لە ناوچەی ورمیە (مەبەستی کوشتنی مارشمعون بووە.)

سمکۆ بێجگە لەناو کوردستانی ئێران، لە کوردستانی تورکیا و عراقیشدا زۆر بەناوبانگ بووە. لە ساڵی ١٩٢١دا توانی حکومەتێکی کوردی دروست بکات لە

ئێراندا (ئەویش وەکو دوکتۆر شەمزین باسی هیچ سەرچاوە و بڵاوکراوەیەکی نەکردووە لەو ڕووەوە.) لەو ناوچانەی کە ئەکەوێتە نێوانی گۆلی (ورمیە) و ڕووبارى جاکانوو (کە بێگومان مەبەستی ڕووبارى جەغەتوو بووە.) و، سمکۆ لە پایتەختی مهابادا ڕۆژنامەیەکی دەرکرد بە ناوی (کوردستان)ەوە و ڕۆژنامەکەی بوو بە ئۆرگانی حکومەتەکەی کوردستانی سەربەخۆ، بەڵام حکومەتی ئێران بڕیاری لەناوبردنی هەموو جۆرە حکومەتێکی کوردی دابوو.

ولید حمدی دووبارە هەر بە هەڵەدا چووە کە وتوویەتی: ڕۆژنامەی کوردستانی لە پایتەختەکەیدا کە مەهاباد بووە دەرکردووە، چونکە هەروەکو لە باسی چالاکیی ڕۆشنبیری سمکۆدا بەدوورودرێژی باسی ئەکەین ئەو ڕۆژنامەیە ناوی (کورد) بوو نەک کوردستان و لە سابڵاغیش دەرنەچووە بەڵکو لە (ورمیە) دەرچووە.

ولید حمدی الاعظمی لە لاپەڕە (٣٩١)ی کتێبەکەیدا باسی دۆکیومێنتی ژمارە (F.O.371-3858) و ڕۆژی ١٩١٩/١/٣١ی کردووە کە ڕاپۆرتێکی تیادا باسکراوە کە لە تارانەوە نێررراوە و وتوویەتی: "سمکۆ بەهاوکاریی سید طە، لە کانونی دووەمی ساڵی ١٩١٩دا توانی هەموو ناوچەکانی دەشتی ورمیە بگرێت کە چەند شوێنێکی ئەرمەنییەکانیشی ئەگرتەوە لە ناوچەی (قرغیز) و (سەلماس)دا بۆ ئەوەی دەوڵەتێکی کوردستانی سەربەخۆ دابمەزرێنێت کە لەوەدا عەشایرەکانی ناوچەی سابڵاغ لایەنگری سمکۆ بوون."

هەروەها لە دۆکیومێنتێکی تردا (کە ئەمە و ئەوەی پێشوو دۆکیومێنتی ناو ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیان لە لندن.) کە ژمارەکەی (F.O.371-3860) و ڕۆژی ١٩١٩/٤/٦دا ڕاپۆرتێکی سیر برسی کوکسی تیادایە کە وتوویەتی: "ساتێک دەرکەوت کە بریتانیا نەخشەیەکی داناوە بۆ ئەوەی کوردستانی ترکیا بخرێتە سەر عێراق (لام وایە ئەبووایە تەرجەمەکەی وا بووایە کە کوردستانی عێراق بخرێتە سەر کوردستانی تورکیا چونکە بەپێی مادەکانی پەیمانی سیڤر بڕیار وابووە کە لەپێشدا حکومەتێکی کوردی لە کوردستانی تورکیادا دروست بکرێ و لەدوای ساڵێک ئەگەر دانیشتوانی خواروووی کوردستان ویستیان بچنە سەر ئەو حکومەتە و عصبه الامم بۆی دەرکەوت کە ئەتوانن کاروباری خۆیان ببەن بەڕێوە ئەبێ بەپێی ئەوە ڕێگەیان لێ نەگیرێت.)

ولید حمدی الاعظمی لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "نوێنەری کورد لە

پاریس کـه شـەریف پاشـا بوو تەلگرافـێکی ناردبوو بۆ (نامق بەگ) لە مـوصل و ئاگاداری ئەوەی کردبوو، هەروەها داوای لە محمود پاشای جافیش کردبوو کە بیر و ڕای کوردەکانی لای خۆیان وەربگرێت بۆ ئەوەی بزانرێت ئایا لایان باشە کـە بچنە ژێر دەسەلاتی ئێرانەوە، چونکە لای وایە لە ڕووی نەتەوایەتی و ئاینیـەوە بۆ ئەوان وا باشـترە کە بچنە سـەر ئێران نـەک عێراق و شـەریف پاشـا بۆ ئەوە داوای کردبوو بەپەلە ئەو وەرامە بنێرێت بۆ گۆنگرەی سیڤر.)

بەڵای منەوە تۆزێک لە تەرجـەمـەی ئەو دوکـیـومـێنتە بەگـومـانم، چونکە مـحـمـود پاشای جاف و عەشایری جاف لە خواروی کوردستاندا ژیاون و ئەوێیان بە خاک و وڵاتی خۆیان داناوە و پێوەندییان لەگەڵ کوردی خواروی کوردستاندا کە مەزهەبی هەردوو لایان (سـوننی) بووە زۆر بەهێـزتر بووە لە پێـوەندیی مـحـمـود پاشـا و عـەشـایری جـاف لەگـەڵ حکومـەتی ئێراندا کـە هەر لە زەمـانی سـوڵتـان مـورادی عوسمانیەوە ئێرانیان بەجێهێشبوو لە خواروی کوردستاندا نیشتەجێ بوون و یەکێک بوون لە هەرە عەشایرە گەورە و ناودارەکانی خواروی کوردستـان کە ئەوانە بە (ئێلی مرادی) ناسـراون. جگە لەوە شەریف پاشای خەندانیش (خەڵکی سلێمانی بووە.) کە بۆ ماوەیەکی زۆر هەموو چالاکییەکانی خۆی بۆ ئەوە تەرخان کردبوو کە هەموو کوردستانی خواروو ئازاد بێ و حکومەتێکی کوردی تیا دروست ببێت و شێخ مەحـمـود لەکـاتی خۆیدا بەرلەوەی لە شـەڕی دەربـەندی بازیاندا لە سـاڵی ١٩١٩ بە بریندارى بگـیـرێ و ئاوارە بکرێت بۆ هندسـتـان مـەزبـەتەی بە سـەرۆک کـوردەکـان کردبوو و، کە بەشێک لە سـەرۆک عـەشـیرەتە کوردەکانی ئێرانیش ئەو مـەزبەتەیان مۆر کردبوو و بە هەموویان شـەریف پاشای خـەندانیان کردبوو بە نوێنەری خۆیان، ئیتر بڕوا ناکەم پێشنیازی شەریف پاشا لەوەدا بووبێت کە داوا لە مـەحمود پاشـا بکا بیرورای وەربگیرێ بۆ ئەوەی بخرێتە سـەر ئێران و هیچ گومانیشم لەوەدا نییە نەگـەر شـتی واش بووبێت و داوا لە مـەحمود پاشـا کرابێت، بە هیچ جۆرێک لەسـەر ئەوە نەبوو کە لە خواروی کوردستان جیا بکرێتەوە و بخرێتە سەر ئێران.

کـاک ئـەحـمـەدی شـەریفی لە لاپـەڕە (١٧)ی نامـیلکەکـەیدا دەربارەی سـمکۆ وتوێـەتی:[٤٤] "سمکۆ خۆشکی سید طەی هێنابوو و، لەبەرئەوەی سەید طە بە هۆی تەریقەتی نەقشبەندییەوە پێوەنیی لەگەڵ کوردەکانی تورکیادا هەبوو ئەمەش بوو بە هۆی ئەوەی کە پێوەندیی سمکۆش لەگەڵ کوردەکانی تورکیادا بەهێز بێت. ساتێک

شەڕی یەکەمی جیهان هەڵگیرسا و ڕوسی قەیسەری هێزەکەی هێنایە ئێرانەوە، بەڕووکەش وای نیشان ئەدا کە بۆ لایەنگرێتی حکومەتی ئێران هاتبووە ناو خاکی ئێرانەوە.

هەواڵی ژنهێنانی سمکۆ و پەیداکردنی خزمایەتی لەگەڵ سەید طەدا لەلایەن (گراندوک یوریس فتو دورویچ) کە حاکمی قەفقاس بوو وا لێک درایەوە کە ئەو ژنهێنانە دەبێتە هۆی ئەوەی کورد لە تورکەکان نزیک ببێتەوە و دوور نییە ببێتە هۆی ئەوەی کورد لە ئەڵمان و ئینگلیزیش نزیک ببێتەوە.

بۆ ئەو مەبەستە گراندوک لە قەفقاسەوە هاتە رضائیە و ئیسماعیل ئاغاش هەروەکو ئەو خەڵکە چوو بەپیریەوە و بەپێی ئەو بڕیارەی کە لەپێشەوە گراندوک دابووی، سمکۆ و چەند کەسێکی تر لەگەڵیا گیران و نێررران بۆ تفلیس و لەوێوە نێررران بۆ (سبیریا). (لام وایە بێجگە لەوەی کاک ئەحمەدی شەریفی هیچ کەسی تر باسی ئاوارەبوونی سمکۆی نەکردووە بۆ سبیریا و نووسەرانی سۆڤیەت لەوانەی کە هەموو بایەخێکی زۆریان داوە بە کورد و بە سمکۆ هیچیان باسی شتی وایان نەکردووە و کاک ئەحمەدی شەریفی خۆی باسی هیچ بەڵگە و سەرچاوەیەکی نەکردووە لەو ڕووەوە.)، و کاک ئەحمەد ئەڵێ: لەدوای ئەوانیش بە چەند ڕۆژێک سەید طە هەروەکو ئەوانی بەسەردا هات و سمکۆ و سەید طە لە زیندانی سبیریادا لە ڕێگای (ئاتاربیگوف)ەوە کە یەکێک بوو لە بۆلشەویکەکانی ئەرمەنستان پێوەندییان لەگەڵ بۆلشەویکەکانی قرغیزستان و ئەرمەنستان دەکرد و سمکۆ و سەید طە هەتا کۆتایی شەڕی جیهانی لە زیندانەکانی ڕوسیادا مانەوە.

لەدوای شەڕ کە زیندانییەکانی ڕوس بەردران، سمکۆ گەڕایەوە بۆ (چهریق – چاری) و تاقمێکی لە خۆی کۆکردەوە کە هەندێ چەک و جبەخانەی لەو لەشکرەی ڕوسیش دەست کەوت کە لەو ناوچانەدا بوون بە سەرکردایەتی (باراتۆف).

بێجگە لەوە (ناجی بەگ) کە یەکێک بوو لە کوردەکانی تورکیا ئەویش هەندێ چەکی بۆ ناردبوو، جگە لەوەش ناجی بەگ داوای لە عەلی ئیحسان پاشا کردبوو کە یەکێک بوو لە ئینقلابییەکانی کورد کە چەک و جبەخانە بنێرێت بۆ سمکۆ، ئەویش لە ڕێگەی سوارەکانی بابکر ئاغای (هەرتووش)ەوە کە لە سنووری ڕۆژهەڵاتی تورکیادا بوو بەپێی توانا چەک و جبەخانە بۆ نارد.

دەربارەی سمکۆ، سروان احمد کاویان پوور لە کتێبەکەیدا (تاریخ رضائیە)

دەربارەی سمکۆ وتوبەتی:(٥٠)

لە لاپەڕە (١٥٥)دا نووسەر ئەڵێ: سمکۆ کێیە؟

سمکۆ سەرکردەی ئێلی شوکاک بووە کە هێزێکی زۆری هەبووە و هەرای لەگەڵ ئاسوریيەکاندا کرد و مارشمعونی کوشت بەو هێزەی کە هەیبوو (چەریق)ی داگیرکرد بەڵام لەدواییدا شکا و ڕایکرد.

ساتێک عوسمانییەکان هاتنە ئازربایجانەوە کە لەو ناوچانەدا ئاسوریيەکان لە ورمیە و هەندێ شوێنی تردا نیشتەجێ بووبوون، سمکۆ لەو شەڕانەی لەو ناوچانەدا ڕوویاندا خۆی بێلایەن کرتبوو، خۆی تووشی ئەو شەڕانە نەکرد، لەگەڵ ئەوەشدا چاوەڕوانی ڕێکەوت و هەلێکی ئەکرد کە مەبەستەکانی خۆی بێنێتە دی و هێز و چەکێکی زۆری دەستگیر بوو.

کورد هەر کاتێک فرسەتێکی بۆ هەڵکەوێ یاخی ئەبێت، برای سمکۆ (مەبەستی جعفر ئاغا بووە.) و محمد ئاغای باوکیان هەر یەکەیان لەکاتی خۆیدا سەرپێچیان کرد دژی حکومەت و ئاژاوەیان ناوەتەوە، بەڵام سمکۆ لەو ڕۆژانەدا خودموختاریی بۆ کوردستان ئەویست و بۆ سەرکرتنی ئەو ئامانجەی خۆی کۆ کردبووەوە و دەنگ وا بڵاو بووە کە بێگانەش دەستی هەبوو لە هاندانی سمکۆدا، چونکە ئەو بێگانانە لایان وابوو ئەو ئاشووب و هەرایەی ئەوان ئەیانویست ڕوو بدات بە کریستیانەکان نەدەکرا، بۆیە ئەوەیان لە سمکۆدا ئەبینی، هەرچەند بۆ ئەو شائعاتە هیچ بەڵگەیەکیش بە دەستەوە نییە بەڵام ڕق و دوژمنایەتی عوسمانی هەموو شتێکی لێ ئەوەشایەوە و گەلێک کەس ئەو بۆچوونەیان پەسەند ئەکرد (مەبەستی ئەوە بووە عوسمانییەکان سمکۆیان هاندابوو.) لەدوای ئەوەی عوسمانییەکان هێزەکانیان لە ئازربایجان کێشایەوە، تاقمێک سەرباز و چەند تۆپچییەک لەگەڵ سوپاکەی عوسمانیدا لای سمکۆ مانەوە و نەگەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیان و بوون بە هاوکاری سمکۆ کە یەکێک لەوانەی بوو بە هاوکاری سمکۆ سەید طە بوو کە لە نەوەی شێخ عبیدالله بوو.

سروان کاویان پوور ئەڵێ: ئیمڕۆ سمکۆ بۆ ئازادیی کوردستان هەوڵ ئەدا... ئایا قانونی ئەساسی دەربارەی کوردستان ئامادە ئەکا؟ و ئایا سمکۆ بۆ ئەوە تێدەکۆشێت ئەو ناکۆکییەی لەناو کوردەکاندا هەیە نەیهێڵێ؟ نەخێر ئەمانە هیچیان ناکا... ئەی کەواتە چی ئەوێ؟ پەلاماری ئاواییەکان ئەدا و کێڵگەکان تاڵان ئەکا بە

نامه داوای پوول و پاره ئەکا له (لکستان) و خەڵکی دووەس به ناڵەی سەلماس و دەوروپشتی ئەرۆتێنێتەوە و داوای سەرانەیان لێ ئەکا کە لەو ناوچانەدا هەندێ کریستانیش تووشی زیانی گیانی و مالّی بوون لەوانەی کە ئەیانەوێ لە خاک و مالّی خۆیاندا بەناساییشی گوزەران بکەن. ئایا مانای ئازادیی کوردستان ئەمەیە کە سیاسەتمەدارانی بێگانە ئەیانەوێ؟ پاش ئەوەی عوسمانییەکان ڕۆیشتن (حاج شهاب الدوله) حوکمدارێتی ورمیەی گرتە دەست بەڵام ئەو کارەی بۆ هەڵندەسووڕا بە هۆی دەستدرێژیکردنی کوردەکانەوە کە لە دانیشتن و دەست بە ئەژنۆ گرتن بەولاوە هیچی تری بۆ نەمابووەوە.

لە مانگی بەهمەن (ڕێبەندان)ی ساڵی ١٢٩٧دا سەردار فاتح لە تەورێزەوە بۆ حوکمداری ورمیە نێررا و سردار فاتح بیری لەوە کردبووەوە کە بە جۆرێکی تر ڕەفتار لەگەڵ کورددا بکا و ئاسایش بۆ ناوچەکە ساز بکا، بەڵام سمکۆ تا ئەهات زۆرتر دەستدرێژی ئەکرد، بەو جۆرە (سەلماس) و (ورمیە) جارێکی تر تووشی ناڕامیی بوونەوە و هەر ڕۆژەی تەلگرافێک لەلایەن خەڵکی دووەس بەناڵەوە ئەنێررا و داوای یارمەتیان ئەکرد بۆ تەورێز.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٣٦)ی کتێبەکەیدا بە ناوی (درەوشانەوەی سمکۆ)وە وتوێەتی:[١٩] لەدوای مردنی محمد ئاغای سەرۆکی تایەفەی عەبدویی و سەرخێڵی شوکاک، ئیتر ئیسماعیل ئاغا (سمکۆ)ی کوڕی ناسراوترین و بەهێزترین کەسی ناو ئێلی شوکاک بووە. شوکاک لەدوای کوشتنی جعفر ئاغا ئیتر ڕاو و ڕووت و پەلاماردانیان بۆ سەر عەجەم کردبوو بە پیشە، لەبەر ئەوە ژمارەیکی زۆر پیاوی نازا و جەربەزە لە سمکۆ کۆبوونەوە ناکۆکیی کۆنی نێوانی کورد و ئازەری بە میرات بۆ سمکۆ مابووەوە و ئەویش بەو کردەوانەی کە ئەینواندن ئەو ناکۆکییەی توندوتیژ کرد و تەقاندیەوە، لەبەر ئەوە لەناو ئێراندا بۆ سەرگرتنی تەقەلا سیاسییەکانی دۆستێکی وای نەبوو، بەڵکو لەلایەن هەمووانەوە دوژمنایەتی لەگەڵدا ئەکرا و بە خراپە ناویان ئەهێنا و لەسەریان ئەنووسی. ناوچەی ورمیە لەکۆنەوە کە مەیدانی ململانێ و ناکۆکی دوژمنانەی کورد (سوننی) و عەجەمی (شیعە) بوو، بەو هۆیەوە پشێوییەکی بەردەوامی تیادا بوو، هاتنی یەکەمی عوسمانی و پەلاماردانی ناوچەکە لەلایەن عوسمانیەوە پەشێوەییەکەی زۆرتر کرد و، لەدوای ئەوەش هاتنی ڕوس و دەرکردنی عوسمانی ئەوەندەی تر بارەکەی ئاڵۆزکرد و هەڵگیرسانی جەنگی

یەکەم و لەشکرکێشیی ئوردوی عوسمانی و کشانەوەی ڕوس و دووبارە لەشکرکێشیی بەرفراوانی ڕوس و هاتنی چەتە ئەرمەنییەکان و داگیرکردنی ناوچەکە وای کرد کە هەندێ ئاسووری لە ناوچەی (هەکاری)یەوە کۆچ بکەن بۆ ئەو ناوانە و لەدوای ئەوە کشانەوەی یەکجاریی ڕوس لەدوای شۆڕشی ئۆکتوبەر و ئەم هەموو ڕووداوە یەک لەدوای یەکانە کە لە ماوەی چەند ساڵێکی کەمدا ڕووی دابوو هەل و مەرجی ناوچەکەی بردبوو بەرەو قۆناغێکی تراجیدییەوە.

سمکۆ بە هۆی مێژووی دوورودرێژی بنەماڵەکەوە و بە هۆی ئەو دەسەڵاتەی کە لەناو هۆزەکەی و مەڵبەندەکەیدا هەیبوو، مرۆڤێکی ناسراو بوو لەناو کوردەواریدا و پێوەندیی لەگەڵ زۆر سەرۆکهۆز و گەلێک لای تردا هەبوو.

پێش هەڵگیرساندنی شەڕی جیهانی سمکۆ لەگەڵ عبدالرزاق بەگی بەدرخاندا هاوکار و هاوبیر بوو، عبدالرزاق بدرخان ئەو پرۆژە گەورەیەی داینابوو بۆ بەرپاکردنی شۆڕش و دامەزراندنی حوکمەتێکی کوردستانی سەربەخۆ پشتی لەوەدا بە سمکۆ ئەستوور بوو، هەر بە هاوکاریی سمکۆش کۆمەڵەی (جیهاندان)ی دامەزراندبوو کە یەکەم فێرگەی خوێندەواریشی لە (خۆی) کردەوە.

سمکۆ کچێکی شێخ محمد صدیقی هێنا بوو (باوکی سید طە) کە سید طەی ژنبرای یەکێک بوو لە کوردە سیاسی و دەسەڵاتدارە ناسراوەکانی ئەو سەردەمە و سەردارێکی دەستڕۆیوی ناوچەی هەکاری بوو و لەدوای ئینقلابی عوسمانی (مەبەستی مەشروتیەی تورکیا بووە کە لە ساڵی ١٩٠٨دا بووە.) سید طە لە مەجەلیسی مەبعوسانی عوسمانیدا بوو بە نوێنەری ویلایەتی هەکاری کە بەو خزمایەتیە هاوکاریی نێوانی بنەماڵەی شەمزینی و سمکۆی شوکاک پتەوتر بوو.

لە سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا سمکۆ بە نزیکی (٣)هەزار چەکدارییەوە لە نزیک (خۆی) هاوکاری تورکەکان بوو بۆ بەرهەڵستیی سوپای ڕوس (کە سەرچاوەکەی بۆ ئەوە بریتیە لە کتێبی زیندگی سیاسی قوام السلطنە، چاپی تاران ١٣٦٦، نووسینی جعفر مهدی نیا، کە ئەمە لەگەڵ ئەو باسانەدا یەک ناگرێتەوە کە وتراوە سمکۆ لە شەڕی جیهانیدا خۆی بە بێلایەن هێشتەوە و خۆی نەئاڵاندە ئەو شەڕەوە.)

لەئەنجامی ئەمەدا ڕوس بۆ چەند مانگێک ناوچەکەی چۆڵ کرد و کەوتە دەست عوسمانییەوە بەڵام زۆری نەبرد سوپای ڕوس ئوردوی تورکی لە ناوچەکەدا ڕاماڵی و

ئیتر دوای ئەوە سمکۆ خۆی هەڵنەقورتان لە ڕووداوەکانی دوای ئەوە، بەڵام کاربەدەستانی ڕوس لەسەرەتادا سمکۆ و سید طە و چەند کوردێکی تریان دوورخستەوە بۆ قەفقاس و لەپاش ماوەیەک ئەوسا ڕێگەیان پێ درا کە بگەڕێنەوە بۆ (خۆی).

بەر لە شەڕی ئۆکتوبەری ڕوس، سید طە و سمکۆ و چەند کەسێکی تر کۆمەڵی (استخلاصی کوردستان)یان دروست کردبوو و داوایان لە کاربەدەستانی ڕوس کردبوو کە گفتوگۆ بکەن دەربارەی هاوکاریکردنی کورد و ڕوس دژی تورک بەو مەرجەی پشتیوانی لە ئامانجەکانی کورد بکەن.

سمکۆ وەکو یەکێکی ناودار و بەدەسەڵات و، ناوچەکە (ورمیە) وەکو شوێنێکی ناوەندی گرنگ لە ڕووی کاری دیپلوماسی و پرۆپاگاندەی مسیۆنێرەکان، هەر لەزووەوە بووبوون بە جێگەی ناسیاوی و هاتوچۆی ئەو و (مەبەست سمکۆیە) گەلێک دیپلوماسی و پیاوی ئاینی.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٤٠)دا دەربارەی ئامانجی سیاسی سمکۆ وتویەتی: "لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم مەسەلەی کورد چووبووە قۆناغێکی گرنگەوە، دەوڵەتە براوەکان لەشەڕدا ئەیانوسیت ڕێکەوتنە نەهێنییەکانی سەردەمی جەنگ بەگوێرەی ترازووی هێزەکانی خۆیان لەدوای جەنگ جێبەجێ بکەن و گەلانی ژێردەستیش ئەیانویست هاوپەیمانەکان بەڵێنەکانی کاتی جەنگ بەتایبەتی دەربارەی ئازادیی مافی بڕیاردانی چارەنووس جێبەجێ بکرێ.

لەدوای ڕاگرتنی جەنگ ئێران هەوڵی ئەدا کە بریتانیا ڕازی بکا بۆ ئەوەی پشتیوانی ئێران بکا بۆ فراوانکردنی قەڵەمڕەوەکەی لەسەر حسابی دەوڵەتی تێکشکاوی عوسمانی و داوای ئەکرد بەشێکی گەورەی کوردستانی تورکیا بخرێتە سەر ئێران.

لە کوردستانی ئێراندا چالاکییەکی سیاسی فراوان نەبوو، بەتایبەتی لە ئوستانەکانی کوردستان (سنە) و کرماشان و ئیلام و سمکۆ ناسراوترین شەخسیەتێکی کوردی ئێران بوو. سمکۆ چی ئەویست؟ داخوازییە سیاسییەکانی چی بوو؟

سمکۆ ڕێکخراوێکی سیاسیی نەبوو، هەروەها کۆمیتەیەکی سیاسیشی پێکەوە نەنابوو کە بەرنامەیەکی سیاسیی ڕوون و دیارکراوی هەبێت. ڕێکخراوەکانی

(جیهاندانی)ی پێش جەنگ و جمعیتی استخلاصی کوردستانی سالانی جەنگ نەمابوون، خۆی سەرکردەی جوولانەوەکە و دانەری نەخشە و بەرنامەکان بوو ئامانجی سمکۆ لە گفتوگۆکانیدا لەگەڵ ئینگلیز و لەو پەیامەدا کە بۆ یەکێتیی سۆڤێتی ناردبوو و داوای پشتیوانیی لێ ئەکردن بۆ دروستکردنی دەوڵەتی کوردی شتێکی ڕوون و ئاشکرایە.

نووسەر لەو باسەدا پەنای بردۆتە بەر کتێبەکەی احمدی کسروی (تاریخ مشتروطهء ایران) کە کسروی لەبارەی ئامانجە سیاسییەکانی سمکۆوە وتوویەتی: "سمکۆ لەم سەردەمەدا سەربەخۆیی (استقلال)ی بۆ کوردستان ئەویست و لەپێناوی سەرکرتنی ئەو ئامانجەدا کەوتبووە خۆئامادەکردن. بڵاوبوونەوەی ئەوروپاییەکان لە ڕۆژهەڵاتدا گەلێک تۆزی ئاشووبیان نابووەوە کە یەکێک لەوانە تۆزی ئارەزووکردنی سەربەخۆیی بوو کە کەڵکەڵەی چووبووە مێشکی هەندێ کەسەوە.

ئەوانەی ئەو تۆوەیان بڵاو دەکردەوە سالەهابوو گەڕۆک و کارگوزارەکانیان لە هاتوچۆی ناوچەکانی کورد و ئەرمەنی و تورکمان و ئاسوری بەختیاری و هەندێ شوێنی تر ئەو تۆوەیان بڵاو کردبووەوە کە کوردیش چەند سالێک بوو ئەو قسانەی بەر گوێچکە کەوتبوو و هەندێکیان دوای ئەو خەیاڵە خاوە کەوتبوون. ئیمرۆ سمکۆ ئەیەوێ ئەو ئارەزووە بهێنێتە دی و ئەیویست پێڕەوی ئازادیخوازانی تورک (ژون تورک) بکا کە ئەمە وای لە هەندێک لە سەرکردەکانی کوردیش کردبوو ئەوانیش دەستەیەک بە ناوی (ژون کورد)ەوە جۆرە تێکۆشانێک بکەن کە دەنگ وا بڵاوبوو مستر (داد)ی ئەمریکایی سمکۆی خستبووە سەر ئەو سەودایە. مستر دادا لەگەڵ ئەمریکاییەکانی تر و لەگەڵ ئاسوریەکان لە (ورمیە)وە کۆچی کردبوو چووبوو بۆ هەمدان، کە گەڕایەوە بۆ تەورێز لەوێوە چووبوو بۆ ورمیە و دەنگ وا بوو کە چەند جارێکیش چووبوو بۆ بینینی سمکۆ، ئەم قسەیە ئەگەر بەڵگەشی نەبووبێت بەڵام لەگەڵ ئەو بەدخوازی و ڕق و کینەی کە لە مسیونێرەکانی ئەبینرا یەکی دەگرتەوە و زۆر کەس ئەوەیان بە ڕاست ئەزانی و ئەیانوت کە ئەمریکاییەکان ساتێک هیوایان لەوە بڕرا کە لە ڕێگەی ئاسوریەکانەوە ئەوە جێبەجێ بکەن، ئیتر هەوڵیاندا ئەو کارە لە ڕێگەی کوردەکانەوە جێبەجێ بکەن (کە کاک ئەحمەدی شەریفیش لە باسەکەیدا ئەمەی وەرگرتووە.)

کە عوسمانییەکان لە ئێران کشانەوە هەندێ لە سوپایی و تۆپچییەکانی

کە عوسمانییەکان لە ئێران کشانەوە هەندێ لە سوپایی و تۆپچییەکانی عوسمانی کە چەند سەد کەسێک ئەبوون نەگەڕانەوە بۆ ولاتی خۆیان و بەو تۆپ و تفەنگانەوە کە پێیان بوو چوون بۆ (چهریق) و چوونە ژێر سایەی (سمکۆ)وە کە بەمە ناوبانگ و دەسەلاتی سمکۆ زۆرتر بەهێز بوو و یەکێک لە هاوکارەکانی سمکۆ سید طە بوو کە لە نەوەی شێخ عبیدالله بوو و بنەماڵەکەیان لە کوردستاندا بەناوبانگ بووە و سید طە خۆشی پیاوێکی لێهاتوو بوو."

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٤١)دا ڕەخنەی خۆی بەرامبەر بەو هەڵسەنگاندنەی کسروی بەم جۆرە باسکردووە: "نووسەرێکی مەزنی ئێران ئا بەو جۆرە ئامانجی نەتەوەی کوردی هەڵسەنگاندووە و ئارەزووی سەربەخۆیی لەناو کورددا بە تۆوی گەڕیدە ئەوروپاییەکان دانەنێ کە هەر کسروی خۆی باسی مەلا و بازرگان و پیشەوەرەکانی تاران ئەکێڕێتەوە کە چۆن چووبوونە ناو سەفارەتی بریتانیاوە و ئەوانەی تەورێزیش چووبوونە کۆنسوڵخانەی ئینگلیز و لە ترسی کاربەدەستانی ئێران لەوێ بەستنشین بوون کە جاران بەست هەر لە بارەگای پیاوە ئاینیە پیرۆزەکاندا ئەکرا و ئەو ڕۆژانە بریتانیا گەورەترین دەوڵەتی ئیستعماری دنیا بوو کەچی ئەلقاب و ناوی شیرینی بەسەردا دابەش کردوون. ئەو موجاهیدانەی بە ئازادیخواز داناوە کە پەنایان بردبووە بەر ئەو دەوڵەتە ئیستعماریە و جگە لەوە هەندێ لەو مەشروتخوازانەی وەکو ستارخان و باقرخان کە پەنایان بردبووە بەر شابەندەرخانەی عوسمانی و ئەوانەی پەنایان بردبوو بەر خاکی عوسمانی و داوای پشتیوانی و یارمەتیدانیان لێ ئەکردن لەگەڵ ئوردووەکەی تورکدا گەڕانەوە کەچی ئەگەر کورد پەنای بۆ جێگەیەکی وا بردبێت بە جەردە و پیاوکوژی داناون.

لەڕاستیدا بێجگە لەوەی کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم وتوێتی شتێکی زۆر ناشکرا سەرنجی خوێنەر ڕانەکێشێت دەربارەی ئەوەی کە گوایا مستر (داد)ی ئەمریکایی کوردەکانی هانداوە و چاوی بە سمکۆ کەوتووە، چونکە مستر داد کە ئاگاداری ئەوە بووە ئاسوریەکان بە هۆی سمکۆوە ئاوارەکرابوون و مارشمعونی کوشتبوو و لەگەڵ ئاوارەکانی ئاسوریدا چوو بووە هەمەدان، ئیتر چۆن و بۆچی ئەو تەقەلایە بدا لەگەڵ سمکۆدا کە مستر داد سوور زانیوێتی هەستێکی ئاینی وای کردبوو کە مسیونێرەکانی هەمیشە لایەنگری کریستیانەکانی ئەو ناوچانە بن و دژی هەموو هێزێکی تر بوون کە دژی ئەو کریستیانانە ڕەفتاری کردبێت.

دووهەم: تەقەلای ئێران بۆ کوشتنی سمکۆ بە بۆمبا

سمکۆ وەکو مرۆڤێکی هەڵکەوتووی ئازا و چاونەترس، لەپاش کوشتنی جەعفەر ئاغای برای و مردنی محمد ئاغای باوکی ئیتر هەروەکو چقڵێک وابوو لەناو چاوی کاربەدەستانی ئێراندا و لەسەرەتادا حکومەتی ئێران بۆی دەرکەوتبوو کە لەو ڕۆژانەدا ئەو هێز و دەسەڵاتەی نەبوو بە شەڕ سمکۆ لەناو بەرێت، لەبەر ئەوە بەشێنەیی بیریان لە سازکردنی پیلانێک کردەوە بۆ لەناوبردنی و بەنەهێنی خەریکی بەجێهێنانی ئەو پلانە بوون و بە سەرزاری و بەڕووالەتیش دۆزمنایەتی خۆیان بەرامبەری ئاشکرا نەکردبوو پلانی کوشتنی سمکۆ لەلایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە وەکو سەرچاوەکان باسیان کردووە بریتی بوو لە ناردنی دیاریەک کە بریتی بووە لە سندوقێک (قوتوویەک)ی شیرینی کە لەناویا بۆمبایەک (نارنجۆک)یان دانابوو بۆ ئەوەی لەکاتی کردنەوەی سندوقەکەدا سمکۆ بکوژێت.

دەربارەی ئەو تەقەلایەی کاربەدەستانی ئێران چەند نووسەرێک باسیان کردووە کە یەکێک لەوانە نووسەری کتێبی (کورد و عەجەم)ە کە لە لاپەڕە (٣٤٥)دا ئەو باسەی لە احمدی کسرویەوە وەرگرتووە کە کسروی ڕووداوەکەی بەم جۆرە گێڕانەوەتەوە: "مکرم الملک، نایب الایالە لەبەر ئەوەی سوپایەکی لەبەردەستدا نەبوو کە بینرێتە سەر کوردەکان، بەناچاری بیری لە دۆزینەوەی چارەیەکی تر کردەوە ئەویش ئەوە بوو کە بۆمبایەک بۆ ئیسماعیل ئاغا بنێرێت و لەناوی ببا. ساڵی ١٢٨٧ لە کاتی جەنگەکانی تەورێزدا (حیدر عمو ئوغلی) و کەسانێکی تر لە ئازادیخوازانی ئەم شارە بۆ کوشتنی (شجاع نظام) بیریان کردەوە و قوتوویەکی شیرینییان بە ناوی ئەمانەتەوە بە پۆستەدا بۆ نارد و کوشتیان. مکرم الملکیش دەیویست هەمان شت لەگەڵ سمکۆدا تاقی بکاتەوە.

بۆ سەرگرتنی ئەو کارەش هاوبیر و هاوکارەکانی بەنەهێنی بریتی بوون لە ئەرمەنییەکان و بۆمباکەش ئەوان دروستیان کردبوو و مکرم الملک ناردی بۆ خۆی. لەبەر ئەوەی خەسووی ئیسماعیل ئاغا لە گوندێکی خۆیدا دانەنیشت بەو ناوەوەی کە ئەوە قوتووی شیرینیە و ئەو ژنە بۆ زاوا و نەوەکەی خۆی ناردووە، ناردی بۆ ئیسماعیل ئاغا لە چەریق.

بەڵام سمکۆ لە شجاع نظام هۆشیارتر بوو، خۆی دەرباز کرد.

لە زمانی ئەوەوە وا ئەگێڕنەوە کە وتوویەتی: کە قوتووەکەیان هێنا کوڕەکەم بە ناوی ئەوە کە ئەمە شیرینییە و نەنکی بۆی ناردووە پێی لەسەر کردنەوەی داگرت، من

داستانی شجاع نظامم بیر کەوتەوە و بەدگومان بووم و هۆشیار بوومەوە. لەبەر ئەوەی لەسەر چیمەن دانیشتبووم وتم: لەوێ بیکەنەوە، هەر کە نەخشەکەیان درێ و ڕۆشناییەکەی کەمێ دەرکەوت من فرسەتم نەدا و بە پێ تێم هەڵدا و هاویشتم بۆ دوور و باوەشم بە کوڕەکەمدا کرد و خۆم لەسەر سەوزاییەکە درێژ کرد و بۆمباکە چەند هەنگاوێک دوور لە ئێمە تەقیەوە.

کسروی ئەڵێ: "بەو بۆمبایە عەلی ئاغای برای و چەند کوردێکی کوشت کە ئەمە بەهانەیەکی تری دایە دەستی سمکۆ."

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "کاتی خۆی لە ساڵی ١٢٨٤دا (ساڵێک پێش مەشروتیە) نظام السلطنه تەنمینی دابوو بە جەعفەر ئاغای براگەورەی سمکۆ و بە سوێند و قورئان هێنابوویە تەورێز و خۆی و دوو کەسی لە هاورێکانی کوشت و ئەوانی تر کە لەگەڵیا بوون بەڕاکردن گیانی خۆیان دەرباز کرد و ئەم پلانی بۆمبایەش هاتە سەر و ئەم پلانە سمکۆی بەتەواوی دوردونگ کرد لە ئێران و بۆی دەرکەوت کە هێشتا دەستیان هەڵنەگرتووە لە پیلانگێڕان بۆ کوشتن و لەناوبردنی بە فێڵ و بە دوشمنایەتی لەپەنای دۆستایەتیی درۆدا، ئیتر سمکۆ دەستی کرد بە هەڕمشەکردن لە کاربەدەستانی ئێرانی و هاندانی کورد بۆ بەرپاکردنی شۆڕش لە پیناوی ئازادیدا."

دەربارەی تەقەلادانی کاربەدەستانی ئێران بۆ کوشتنی سمکۆ بە ناردنی نارنجۆک بۆی، هەندێ نووسەری تر وەکو کاک کەریمی حسامی و کاک ئەحمەدی شەریفی باسیانکردووە کە ناوەڕۆکی باسەکەیان هەروەکو ئەوەی کسروی وایە.

کاک کەریمی حسامی لە لاپەڕە (٣)ی باسەکەیدا لە باسی ئەو تەقەلای کوشتنەی سمکۆدا وتویەتی: "بەو جۆرە ئەو کردەوە ناپیوانەی (مکرم الملک) لە ساڵی ١٩١٩دا ئەوەندەی تر سمکۆی هاندا کە سوور بێت لەسەر پاککردنەوەی مەڵبەندی شوکاکەکان لە دەسەڵاتی عەجەم و ڕێگای ورمیە و تەورێز بەسرا و وای لێ هات ڕێگەی هاتوچۆی نیوانیان گیرا و تەنها هەر لە ڕێگەی دەریاوە (مەبەستی دەریاچەی ورمیە)یە ڕێگەی هاتوچۆی هەبووە.

کاک ئەحمەدی شەریفیش لە لاپەڕەکانی (٣٤-٣٦)ی نامیلکەکەیدا باسی هەمان پیلانی کوشتنی سمکۆی کردووە کە لەگەڵ ئەوەی کاک کەریمی حسامیدا هەردووکیان لە باسەکەی احمدی کسروی ئەچن، کە کاک ئەحمەدی شەریفی

وتویەتی سمکۆ خۆی وتویەتی لە تەقینەوەی ئەو بۆمبایەدا دوو کەس کوژرابوو.

ئەوەی لەو سەرچاوانەدا باسکراوە کە کوژرابوون بریتی بووە لە عەلی ئاغای برای سمکۆ بەڵام لەو چوونەی کە لە ساڵی ١٩٩٢دا چوومە خزمەت صفیە خانی کچی سمکۆ لە هەولێر بۆی باسکردم کە جگە لە عەلی ئاغای مامی، برایەکیشی کە ناوی (خورشید) بووە بەو بۆمبایە کوژراوە. (وێنەی ئەو خورشیدەمان لەگەڵ سمکۆدا لە سەرەتای ئەم بەشەدا پێشکەش کردووە.)

سروان احمد کاویان پوور لە لاپەڕە (١٥٧-١٥٨)ی کتێبەکەیدا باسی تەقەلای ئێرانییەکان بۆ کوشتنی سمکۆی کردووە کە بەتەواوی لە باسەکەی احمدی کسروی ئەچێت.

بێجگە لەو باسانە، لە ڕۆژنامەکانی بانگی کوردستان ژمارە (٢ و ٣) کە لە ڕۆژانی ١٩٢٢/٨/١٤ و ١٩٢٢/٨/٢١دا لە شاری سلیمانیدا دەرچووە، بە فارسی باسی ئەو تەقەلای کوشتنەی سمکۆی بەم جۆرەی خوارەوە بڵاوکردۆتەوە کە ئەمە تەرجەمەکەیەتی بۆ کوردی: "ئێرانییەکان هەر لەکۆنەوە ڕەفتاریان ناشکرایە و بەڕووالەت دۆستایەتیی خۆیان پێشان داوە بەرامبەر بە ئیسماعیل ئاغا و، هەر داخوازییەکی هەبووایە دەستوبرد هەموویان جێبەجێ ئەکرد، بەڵام لەژێرپشەوە هەمیشە تەقەلای شکاندن و لەناوبردنیان ئەدا و هەوڵیان ئەدا ئەو هەموو پیاوە ناسراو و لێهاتووانەی شوکاک لەناو ببەن و کە شەڕی یەکەمی جیهان ڕوویدا ئیسماعیل ئاغا ئاگاداری ئەو کارە ناڕەوایانە بووە و لە بیری نەچووبووەوە کە حکومەتی ئێران لە ورمیە و خۆی چییان بە کورد نەکرد، لەبەرئەوە ڕووبەڕووی کاربەدەستانی ئێران بووەوە و دەسەڵاتی خۆی لە ناوچەکانی ورمیە و سەڵماسدا پەرەپێدا و هەرچەند ئێرانییەکان لەقەبی (سردار نصرت)یان دابوو ئیسماعیل خان بەڵام لەژێرەوە بۆ لەناوبردنی تێدەکۆشان، هەتا مانگی شەعبانی ساڵی ١٣٣٧ھ. لەلایەن محمد عەلی شازادەی وەلیعەهدی تەبرێزەوە، لە ڕێگەی عبدالملک زادە (مکرم الملک)، محمد حسن مرزا (٤٥) هەزار تمەنی نارد بۆ ئەرمەنییەکان کە هەموو هێز و دەسەڵاتی خۆیان بۆ لەناوبردنی سمکۆ تەرخان بکەن.

ئەو ئەرمەنییانە لەناو سنوقێکی جوانی ڕازاوەدا کە لە شێوەی سنوقی شیرینی ئەچوو بۆمبا (نارنجۆک)یکیان تیا دانابوو، ئەو سندوقە لەلایەن (ثقە السلطان) بەدیاری نێررا بۆ ئیسماعیل خان، ئەو کەسەی کە ئەو سندوقە (قوتوو)ەی پیادا

نێررابوو بەرەو سەڵماس ڕۆیشت و گەیشتە گوندی (کانیان)، لەوێ کابرایەکی ساویلکەی بینی کە خەڵکی گوندی (کورەسین) بوو، بەو کابرایەی وت: من پیاوێکی نەخۆشم و سندوقێکم هێناوە کە بەدیاری بیبەم بۆ ئیسماعیل ئاغا و هەر کەسێک ئەو دیاریە بگەیەنێتە ئیسماعیل ئاغا لێی نزیک ئەبێتەوە و... کە کابرا وتی: باشە، چەند تەنێکیشی ئەداتێ کە تەنها ئەو دیاریە بەسەلامەتی بگەیەنێتە دەستی ئیسماعیل ئاغا و پێی دەڵێت: وەرامەکەشم بۆ بێنەرەوە.

ئەو کابرا ساویلکەیە بەو قسانە خەڵەتا و بە دڵێکی خۆشەوە چووە خزمەت ئیسماعیل ئاغا و بەسەرهاتەکەی هەموو بۆ گێڕایەوە.

ئیسماعیل ئاغا لە شێوەی سندوقەکە کەوتە گومانەوە و بە پیاوەکانی وت: وریا بن نەوەکو ئەو سندوقە بۆمبایەکیان تیادا دانابێت، بەڵام ئەوانەی سندوقەکەیان کردەوە گوێیان نەدایە قسەکەی سمکۆ و کە سندوقەکە کرایەوە تەقی و برایەکی ئیسماعیل ئاغای کوشت.

لەئەنجامی ئەوەدا عەشایری شوکاک هەموو کەوتنە جۆش و خرۆش و کۆبوونەوە و ڕوویان کردە (خۆی) و چەند گوندێکی ئەو ناوچانەیان سووتان کە ئەوە ئێجگاری بوو بە هۆی کەرمبوونی دوژمنایەتی و ناکۆکیی نێوان کورد و ئێران.

وە لە ٥ی صفری ساڵی ١٤٣٠دا (بێگومان ئەوە هەڵەی چاپەمەنی بووە چونکە ساڵی دەرچوونی ڕۆژنامەکە لە ١٩٢٢/٨/٢١ بەرامبەر بە ٢٧ی ذی الحجەی ساڵی ١٣٤٠بووە کەواتە ساڵی ١٣٤٠ بووە نەک ١٤٣٠) سابڵاغ و دەوروپشتی هەموو گیرا و هەموو هێزی ئێرانی لەو ناوچانەدا دەسبەسکران و حکومەتێکی کوردی لە سابڵاغ پێک هات و ئێستە بە هۆی دەسەڵاتی ئیسماعیل خانەوە (سەقز) و دەوروبەری (میاندواو) لە دەست ئێرانییەکاندا نەماوە و حکومەتی کوردی تیادا دروست بووە.

بەشی نۆهەم

چالاکیی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەریتیی سمکۆ

زۆربەی نووسەرانی ئێرانی کە داخلەدڵ بوون بەرامبەر بە میللەتی کورد و بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد و بەرامبەر بە ڕابەر و سەرکردەکانی کورد، وەکو ڕەوشت و خو و سروشتی شوڤێنێتی لای زۆربەی ئەو نووسەرانە، هەمیشە بەدوای ئەوەدا گەڕاون کە مێشێک بکەن بە گایەک و بە زەرەبینی قین و ڕەقی ناو مێشک و دڵیان بەدوای ئەوەدا گەڕاون بیانوو بدۆزنەوە و ئەگەر بەڵگەشیان بەدەستەوە نەبوو بێ بەدرۆ هەڵیان بەستووە و بەناو هەموو کەلێن و درز و دەلاقەیەکدا چوون بۆ ئەوەی کورد و ڕابەرانی کورد تاوانبار بکەن و کوردیش کەمتوانا و کەمدەسەڵات و بێدەرامەت لەلایەکەوە و کەمتەرخەم و بایەخنەدەر بە خوێندەواری و ڕۆشنبیری و شارستانێتی لەلایەکی ترەوە، توانا و دەسەڵاتی ئەوەی نەبوو کە وەرامی ئەو درۆ و دەلەسانە بداتەوە لەکاتی خۆیدا و ئەوی تواناشی هەبووبێت بەزۆری لەژیانیدا کۆڵ بە کۆڵ و ڕاونراو بووە و نەیتوانیوە کتێبخانەیەک، دەزگایەکی چاپەمەنی هەبێت، یان ڕۆژنامەیەک یا گۆڤارێک دەر بکات و لەو هەموو ساڵانەی پێشوودا کە نووسەرە شوڤینیەکانی ئێران بە ئارەزووی خۆیان دژی کورد و ڕاپەڕینی کورد و شۆڕشەکانی کورد نووسیویانە، کورد لەتوانایدا نەبووە بە چاپکردنی بەرهەمێک وەرامیان بداتەوە و بەڕەرچی ئەو درۆ و دەلەسانە بداتەوە و کەمتەرخەمییەکەش زۆرتر لەوەدا دەرئەکەوێ کە لەو ڕۆژانەدا کورد ئەوەندە کەمتەرخەم بووە کە هیچ نەبێ بە دەستخەتیش بووبێت چەند بیرەوەری و یاداشتێک تۆمار بکا بۆ ڕوونکردنەوەی ڕووداو و بەسەرهاتەکانی ئەو سەردەمە بۆ ئەوەی لەدواڕۆژدا بین بە کەرەسەیەکی بەسوود و بەکەڵک بۆ نەوەی دوای خۆیان، کە ئیمڕۆ نەوەی تازە بۆ ئاگادار بوون لە بەسەرهات و ڕووداوەکانی سەردەمی باو و باپیری ناچارە پەنا بەرێتە بەر کتێب و یاداشت و ڕۆژنامە و نووسراوەکانی تری بێگانە کە زۆربەیان پڕن لە درۆ و دەلەسە و بەناسانی خوێنەر ناتوانێت شتێکی وایان لێ هەڵگرێنێت کە دڵنیای بکا کە بە سووسە ڕاستییەکانی بۆ ڕوون بکاتەوە.

نووسەرانی بێگانە، ئەوانەی دەربارەی کورد و شۆڕشەکانی کورد نووسیویانە بەشێکی ئێجگار زۆری بریتیە لە درۆ و دەلەسە و توانج و ڕەخنەی خۆڕایی و پلاری ناڕەوا و زڕندان و سووککردنی ڕابەرەکانی کورد و ئاوەژووکردنی مەبەستەکانیان و هەمیشە ئەو سەرۆک و ڕابەرانەیان بە پیاوکوژ و جەردە و ڕاوڕووتکەر و یاخیبووی

سەر بە بێکانە داوەتە قەڵەم و بەبێ ئەوەی حساب بۆ ئەو هەموو تاوانانە بکرێت کە کاربەدەستانی ئێران لە کوردستاندا بەرامبەر بە دانیشتوان کردویانە و چاویان بەرایی نەهێناوە لە باسێکیاندا هۆی ئەو یاخیبوون و ڕاپەڕین و شۆڕشانەی کورد شی بکەنەوە کە زۆرباش ئاگاداری هەموو شتێک بوون و زانیویانە کە هۆی هەمووی هەر کاربەدەستانی خۆیان بووە کە هەر یەکەیان لەکاتی دەسەڵاتدارێتیدا خەریکی بەرتیلخواردن و سەرانە و جەریمەسەندن و هەڕەشەکردن و سزادانی خەڵک بوون و بۆ ڕووتاندنەوەیان و بۆ پرکردنی گیرفانی خۆیان و ئەو باج و سەرانە و گومرگەی بە ناوی ڕەسمی حکومەتەوە لە خەڵکیان سەندووە بەشێکی زۆری چۆتە گیرفانی خۆیەوە و کاربەدەستانی لە خۆی بەرەوژوورتر، کە وا باوە لە زۆر شوێنی ئێراندا هەندێ کاروبار کە پێوەنیی بە کۆکردنەوەی باج و سەرانە و گومرگەوە هەبوو بە قۆنتەرات دراوە بە کاربەدەستێک و ئەو کاربەدەستە هەرچی لەو قۆنتەراتەی زیاتر دەست بکەوتایە هەمووی ئەکردە گیرفانی خۆیەوە و دوای ئەوەی ئەو کاربەدەستە لانەبرا کاربەدەستێکی تری برسی و چاوچنۆک لەنووکەوە دەستی پێ ئەکردەوە و هەڵپەی ئەوەی بوو کە بە زووترین کات خۆی دەوڵەمەند بکات و ئەو هەموو پارە و پوولانەی لە کوردستاندا بەزۆرەملی کۆکراونەتەوە جاری وا هەبووە لە شوێنێکدا تاقە تەنێکی بۆ سوودی ئەو شوێنە خەرج نەکراوە و بەو جۆرە کوردستانی ئێران لە چاو شوێنەکانی تردا لە هەموو ڕوویەکەوە دواکەوتوو بووە و نە پرۆژەیەک و نە شوێنێکی کارسازی و نە قوتابخانەیەک لە کوردستاندا نەکراوەتەوە و بەپێچەوانەوە کاربەدەستانی ئێران دژی تەقەلادانی هەموو جۆرە خوێندەواری و ڕۆشنبیرییەک بوونەتەوە کە نموونەی ئەوە لە بەرگری و ڕێگەگرتن لەو تاقە قوتابخانە و کۆڤارەی کە لە ساڵی ١٩١٢-١٩١٤دا لە شاری (خۆی) کراوەتەوە و دەرچووە کە ئەوە سەر و دڵی کاربەدەستانی ئێرانیان گرتبوو، بە چاوێکی خەشم و قینەوە سەریان کردبوو.

بێگومان نیشتمانپەروەرانی کوردیش لەو ژمارە کەمەی کە هەبووە، بەڵام ئەوانە هەر چۆنێک بووبێت ئەو ڕاستییەیان بۆ دەرکەوتووە و نەیانتوانیوە کۆشەکیر و بێدەنگ دابنیشن و هەتا سەر ملیان بۆ کەچ بکەن و ناچار بوون بۆ پارێزگاری لە وڵات و میللەتەکەیان کەم و زۆر تەقەلایان داوە و ساتێک توانیویانە دەست بەسەر ناوچەیەکی کوردستاندا بگرن و دەسەڵاتی خۆیان تیادا بچەسپێنن لە بریتی دەسەڵاتی کاربەدەستانی ئێران، ئیتر ئەو ڕابەرە کوردانەش، ئەو شۆڕشگێڕانەش

پێویستییان به پارە و دەرامەت هەبووە بۆ بەڕێوەبردنی دامودەزگاکانیان و نەوانیش لەجیاتی حکومەت دەستیان کردووە بە کۆکردنەوەی باج و مولکانە، کە نەو باجسەندنە لەلایەن کاربەدەستانی حکومەت و لەلای نووسەرانی ئێرانی ئەوە بە ڕاو و ڕووتکردن و تالانی حساب کراوە و هەروەکو باجسەندنەکانی خۆیان هەمووی بریتی بووبێت لە دابەشکردنی نوقل و گوڵ و خێر و خێرات بەسەر میللەتی کوردی چەوساوەدا.

ئەم پێشەکییەم بۆ ئەوە هێنایەوە کە ڕوونی بکەمەوە نووسەرانی ئێرانی بە هیچ جۆرێک بە لای ڕاستیدا نەچوون و لە تۆمارکردنی باسەکانیاندا ویژدانی خۆیان پێشێل کردووە و هەموو تەقەلا و ڕاپەڕینەکانی کوردیان بە خیانەت و بە هاندانی بێگانە لە قەڵەم داوە و بۆ نموونە هەموو نووسەرەکانی ئێران یەکێکی وەکو سمکۆیان هەمیشە بە چەتە و ڕێگر و پیاوکوژ و تالانکەر داناوە و جارێک لە جاران هۆی ئەو یاخیبوونەی سمکۆیان باس نەکردووە کە سوور زانیویانە بە هۆی ڕەفتاری ناڕەواری کاربەدەستانی خۆیانەوە بووە و یاوەکو کاربەدەستانی ئێران هەر لە دەوری قاجاریيەوە بۆ دەوری پەهلەوی کەسیان لە بنەماڵەی سمکۆ بە ناجوامێرانەتر نەکوشتبێت و بەوپەڕی بێویژدانییەوە هەمیشە سمکۆیان بە نۆکەری بێگانە داناوە و بە خائنی وڵاتیان حساب کردووە!!

ئەوی ڕاستی بێ، ئەوەی سمکۆ نموونەیەکە لە سەدان نموونەی تر کە هەمیشە دوژمنانی کورد، ڕابەرانی کوردیان بە خائن و نۆکەری بێگانە داناوە. خوێندنەوەیەکی سەرپێی زۆری تری وەکو سمکۆمان بۆ ئاشکرا ئەکات کە نموونەیەکی زەق بۆ ئەوە لە ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی شێخ مەحموودی مەلیکی خواروو کوردستاندا دەر ئەکەوێ کە ئینگلیزەکان بە زەبەری بۆمبای فڕۆکە و بە هێزی لیڤی و هندی و سیکی بە کێش کرا و لە هندستانەوە حکومەتەکەی شێخ مەحموودیان تێک دا و بەزۆرەملی لکاندیان بە عێراقەوە و، سەرباری ئەو ڕاستیە نەشارراوەیە نووسەرە ڕەگەزپەرستەکانی عێراق و عەرەب لەباسەکانیاندا شێخ مەحموودیان بە کرێگرتەی ئینگلیز داناوە و هیچ شەرمیش ناکەن ڕاپەڕینەکەی شەریف حسێنی مەککە کە بەئاشکرا بە هاندان و بە پارە و بە چەک و یارمەتیدانی ئینگلیز ڕێکخرا بوو دژی خەلافەتی ئیسلامیی عوسمانی، ئەمەیان بە نیشتمانپەروەرێتی و بە شۆڕشگێڕی دانەنرێ و ئەوەی شێخ مەحمود کە

شۆڕشەکانی بە فڕۆکەی ئینگلیز لەناوچووە بە خیانەت و نۆکەری حساب ئەکرێ!!

بێگومان شۆڕشی ڕۆشنبیری و خوێندەواری چەکێکی ئێجگار کاریگەرە و چەکی ناو کۆڕی شەڕ بەبێ بوونی چەکی ڕۆشنبیری و خوێندەواری ئەگەر بۆ ماوەیەکیش سەر بگرێ ئەگەر هاوکات لەگەڵ چەکی ڕۆشنبیری و خوێندەواریدا نەبێت زۆری پێ ناچێت تووشی هەرەسهێنان و ڕووخاندن ئەبێت، لەبەرئەوە تاوانە ئەو تەقەلایەی سمکۆ دابووی بۆ بڵاوبوونەوەی ڕۆشنبیری و خوێندەواری لەگەڵ ئەو کەم و کوڕیەشدا کە هەبووە حسابی بۆ نەکرێ و سمکۆ تەنها هەر بە یەکێکی سەرەڕۆ و بەڕەڵا حساب بکرێت.

ئەوەی شایانی باسە، بۆ چاوپێخشاندنێک بەو ڕۆژنامە و گۆڤارە سەرتاییانەی کە لە بەشەکانی کوردستاندا و یا لەلایەن هاووڵاتیانیان لە دەرەوە دەرچوون ئەتوانین هەروەکو خوارەوە یەکەم گۆڤار و ڕۆژنامەی هەر لایەیان بەجیا دەستنیشان بکەین:

ا- ڕۆژنامەی (کوردستان) کە لە ١٨٨٨/٤/٢٢ لە لایەن مقداد مدحت و عبدالرحمن بدرخانەوە (٥) ژمارەی لە قاهرە دەرچووە و لە ژمارەی (١٦-١٩)ی لە جنێف و لە (٢٠-٢٣) دووبارە لە قاهرە و ژمارە (٢٤)ی لە لندن دەرچووە و لە ژمارە (٢٥-٢٩) لە شاری (فولکستون) و ژمارە (٣٠-٣١) دووبارە لە جنێف دەرچووە کە دوا ژمارەی کە ژمارە (٣١) بووە لە ١٤ی نیسانی ١٩٠٢دا دەرچووە. (هەروەکو لە ڕابەری ڕۆژنامەگەریتی کوردی، ئامادەکردنی جەمال خەزنەدار باسکراوە.)[٧]

ب- یەکەم ڕۆژنامەی کوردی لە نەستەمبوڵ ڕۆژنامەی (کورد) بووە کە لە ساڵی ١٩٠٧دا لەلایەن هاوبیرانی شێخ عبدالقادری شەمزینییەوە دەرچووە.

ج- یەکەم گۆڤار کە لە کوردستانی ئێراندا دەرچووە بریتی بووە لە گۆڤاری (کوردستان) کە لە چاری (خۆی) دەرچووە کە لە ساڵی ١٩١٤دا داخرا. (کاک جەمال خەزنەدار لە ڕابەری ڕۆژنامەگەریدا وتوویەتی لە شاری ورمیە دەرچووە، ئەوەی کە لە ورمیە دەرچووە ڕۆژنامە بووە نەک گۆڤار، کە لە ساڵی ١٩١٩ز.-١٣٤٠ھ. لەلایەن سمکۆوە دەرچووە کە سەرنووسەرەکەی مەلا محەمەدی تورجانی بووە.)

د- یەکەم ڕۆژنامە کە لە کوردستانی عێراق لە شاری سلێمانیدا دەرچووە (پێشکەوتن) بووە کە لە ساڵی ١٩٢٠دا دەرچووە.

یەکەم: قۆناغی یەکەمی چالاکیی ڕۆشنبیر و ڕۆژنامەگەریێتی سمکۆ:

لە باسی عبدالرزاق بدرخاندا باسی چالاکیی ڕۆشنبیریی سمکۆمان کرد بە هاوکاریی عبدالرزاق بدرخان لە (خۆی)، لێرەدا دووبارە دێینەوە سەر ئەو باسە کە هەندێ سەرچاوە باسیان کردووە.

جەمال خەزنەدار لە لاپەڕە (١٩)ی ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کورددا دەربارەی ئەو گۆڤارەی لەلایەن عبدالرزاق بدرخان و سمکۆوە لە (خۆی) دەرچووە وتویەتی:[٧] "کوردستان: گۆڤارێکی مانگی بووە، لە شاری ورمیە (وەکو وتمان لە خۆی دەرچووە نەک ورمیە) لەلایەن عبدالرزاق بدرخانەوە دەرچووە، لەدوای دوورخستنەوەی عبدالرزاق بدرخان لەلایەن ڕوسی قەیسەرییەوە ئیتر سمکۆ ئاغا ئەرکی بەڕێوەبردنی خستە ئەستۆی خۆی کە ئەو گۆڤارە هەتا ساڵی ١٩١٤ دەوامی کرد."

دەربارەی بزووتنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری و بایەخپێدان بە هەردووکیان، هەندێ هۆی ناوەوە و دەرەوە بوون بە هۆی دەستپێکردنیان:

١- بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی پاڵپێوەنەر و هاندەرێکی سەرەکی بووە بۆ بایەخپێدان بە خوێندەواری و ڕۆشنبیری هەرچەند هەندێک لە زانایان زۆرجار بڵابوونەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری ئەکەن بە ماکی بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی چونکە خوێندەواری و ڕۆشنبیری میللەتی دواکەوتوو و نەزان هۆشیار ئەکاتەوە و ڕێگە تاریکەکانی ژیانی بۆ ڕۆشن ئەکاتەوە و ڕوودارو و بەسەرهاتەکانی ڕابردووی تێ ئەگەیەنێت و هەڵوێستی سەردەمی خۆی بۆ شی ئەکاتەوە و ڕەش و سپیی پێ لەیەک جیا ئەکاتەوە و ئەیباتە سەر ڕێبازێکی پێشکەوتوو شارەزابوون لە گیروگرفتەکانی ژیان و باری سیاسەتی دەوڵەتانی بۆ ئاشکرا ئەکا و دۆست و دوژمنی بۆ لەیەک جیا ئەکاتەوە و ئەو میللەتەی لەو ڕێبازەدا دواکەوتوو بێت تەقەلا و ماندووبوونێکی زۆری ئەوێ بۆ بڕینی ئەو ماوە دواکەوتووەی کە خۆی تیادا ئەبینێتەوە کە کورد یەکێک بووە لەو میللەتانەی لەناوچەکەدا لەچاو میللەتانی تردا بێبەشکراوە لە بەرهەم و بەهرەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بۆیە بارەکەی لە باری هەموو میللەتانی تر قورستر بووە و ڕێگەی خەباتی لە هەموان سەختتر و پڕ لە درک و داڵ و کەندەڵان و کۆسپ بووە و ناچار بووە لە هەموو میللەتانی تری خواپێداو زۆرتر شەهید و لەخۆبووردن و زیان بدا بۆ گەیشتن بە ئامانج و

مەبەستەکانی.

٢- کوردستانی ئێران، بەتایبەتی ئەو بەشەی کە لە ژووروی ڕۆژئاوای ئێراندا سنووری بەسرابوو بە سنووری خاکی عوسمانیەوە و تێکەڵبوونی کوردی هەردوو سنوور زۆرتر بووە کە ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی پریشکی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کە وڵاتانی ڕۆژئاوای عوسمانی گرتبووەوە و هەموو ڕاپەڕیبوون دژی خەلافەتی عوسمانی و سەربەستی و ئازادیبان دەستگیربووبوو، کۆمەڵی نەهێنی و ئاشکرا و ڕێکخراوی سیاسی و ڕۆشنبیریبان هەبووە و کوردەکانی کۆمەڵگای ئەستەمبوڵ لە هەمووان زۆرتر ئەو هەستە کاری تێ کردبوون و لە هەمووان زۆرتر چالاکانە دەستیان کردبوو بە بزووتنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری و ڕێکخستنی کۆمەڵ و ڕێکخراو و ڕۆژنامە و گۆڤاریان دەرهیناوە، بەرهەمی ئەوانە گەیشتبووە ئەو بەشەی کوردستانی ئێران کە بەتایبەتی ناوچەی موکریان بووبوو بە مەڵبەندنی ڕۆشنبیری و خوێندەواری و شانبەشانی کۆمەڵگاکانی تری کورد لە ناوچەی ئەردەڵان و ناوچەی مەریوان و بانە و سەقز هەموو کەوتبوونە خۆیان.

٣- شۆڕشی ڕوسیا لە ساڵی ١٩٠٥دا کاریگی ئێجگار کاریگەری هەبووە لە ئێراندا و تاڕادەیەک کوردی کوردستانی ئێرانیشی بزواندووە و مەشروتیەی ئێران کە لە ساڵی ١٩٠٥دا کرا، زادەی بەرهەمی ئەو شۆڕشەی ڕوسیا بووە و کورد بە هۆی ئەوەوە چاوی کردۆتەوە و شارەزای ئەوە بوو کە بوونی یاسا بنەمای دامەزراندنی کۆمەڵگای پێشکەوتووی ژیانە و ئەگەرچی کورد لەمەدا لەچاو میللەتانی تردا درەنگ دەستی پێ کردووە، بەڵام هەر چۆنێک بووبێت ڕۆشنبیر و خوێندەواری وای تیا هەڵکەوتووە کە هانی هاوڵاتەکەی خۆی بدا، ڕێنمایی بکا بۆ بایەخپێدان بە خوێندەواری و ڕۆشنبیری.

دوکتۆر عەزیز شەمزینی لەکتێبەکەیدا لەلاپەڕە (٦٢)دا دەربارەی ئەوە وتویەتی:(٦) "شۆڕشی ڕوسیا لە ساڵی ١٩٠٥دا زۆر کاری کردۆتە سەر جووڵانەوەی پێشکەوتنخوازی و ڕۆشنبیری گەلی کورد و لەو بارەوە (گیرگۆف)ی قونسوڵی ڕوس لە شاری (خۆی) نووسیوێتی: کاتێک باڵزرگانە کوردەکان یارمەتیدەرەکانیان بۆ سەردان ئەچوون بۆ (نیزنی نوفگورد) و لەوێ چاویان بە دیموکرات و سەربازەکانی ڕوس دەکەوت کە باسی ئەو شۆڕشەی ڕوسیایان بۆ دەکردن و دەستە پێشکەوتنخوازەکانی ناو کۆمەڵی کوردەواری و خوێندەوارەکانیان کە شارەزای ئەو

هەوالّ و باسانە ئەبوون و بێجگە لەوە رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکانی نەستەمبول و قاهرە و جنێف و شوێنەکانی تر کە بانگەوازییان بۆ گەلی کورد بڵاو ئەکەردەوە و داوایان لێ ئەکردن کە لەپێناوی وەدەستهێنانی مافی میللەتەکەیان تێکۆشن ئەمانە بەشێکی ئەگەیشتە کوردستانی ئێران و هەستی دانیشتووانی ئەبزواند.

٣- مەشروتییەی ئێران لە ساڵی ١٩٠٥دا، هەرچەند کورد لەو سالانەدا چالاکییەکی ئەوتۆی نەدیوە و بەڵکو هی وا هەبووە دژی وەستاوە کە هەروەکو مارتن ڤان برونسون لە باسی ئەوەدا وتوێەتی سمکۆ یەکێک بووە لەوانەی لەسەرەتادا دژی ئەو مەشروتییەتە بووە بەڵام لەئەنجامدا هەرچۆنێک بووبێت بناغەیەکی سەرەتایی داناوە کە کوردی کوردستانی ئێرانیش بەپێی یاسا داوای مافی ڕەوای خۆی بکات کە پوختەی هێنانە بەرهەمی ئەوە لە تەقەلاکانی عبدالرزاق بدرخان و سمکۆ و گەلێک لە خوێندەواران و ڕۆشنبیرانی تری ناوچەی موکریاندا دەرکەوتووە.

٤- مەشروتیەی تورکیا لە ساڵی ١٩٠٨دا ئەویش هەروەکو مەشروتیەی ئێران ڕۆڵی خۆی بینیوە و لە ڕێگەی کوردەکانی کوردستانی تورکیاوە کە پێوەنییەکی هەمیشەییان لەگەڵ کوردستانی ئێراندا هەبوو یەکێک بووە لە هۆی چەکەرەکردنی بزووتنەوەی نەتەوایەتی و بایەخدان بە چالاکیی ڕۆشنبیری و خوێندەواری.

دوکتۆر عەزیز شەمزینی لەکتێبەکەیدا لە باسی چالاکی ڕۆشنبیر و خوێندەواری لە کوردستانی ئێراندا وتوێەتی: لە ساڵی ١٩١٣دا عبدالرزاق بدرخان لە شاری (خۆی) کۆمەڵەی ڕۆشبیری دامەزراند و یەکەم قوتابخانەی لە شاری (خۆی)دا کردەوە.

بەرلەوە داوای لە ڕوسەکان کردبوو کە ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ (نوربیللی) بنێرن بۆ کوردستان بۆ دانانی (ڕێزمان) و فەرهەنگ بە زمانی کوردی و وەرگێڕانی ئەدەبی ڕوسی بۆ کوردی و داوای لێ کردبوون بەشێکی زمانەوانی کوردی لە دەزگای ڕۆژهەڵاتناسی پتروگراددا دابمەزرێنرێت (کە بێگومان سمکۆ لەو چالاکییەی عبدالرزاقدا هاوکاری بووە.)

دووهەم: قۆناغی دووهەمی چالاکی و ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەریتی لە لایەن سمکۆوە لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی:

لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی، سمکۆ یەکێک بووە لەوانەی کە نرخی خوێندەواری و ڕۆژنامەگەریتی زانیوە و هەوڵیداوە ئەو تەقەلایەی لە ساڵانی ١٩١٢-١٩١٤دا دابووی، لەدوای تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانی، لە شاری (ورمیە)دا چالاکییەک بکا بۆ ئەوەی بتوانێت ڕۆژنامەیەک دەربکا و لە ڕێگەی ئەو ڕۆژنامەیەوە داوا لە میللەتەکەی بکات کە خۆیان وریا بکەنەوە و ئاگاداری بەسەرهات و ڕووداوەکانی بن و ئەوانیش وەکو میللەتانی تر داوای مافی ڕەوای خۆیان بکەن، بەتایبەتی لەدوای ئەوەی بوو بە دەسەڵاتدارێکی بەهێز و چەکدارێکی زۆری لە دەور کۆبۆوە و چەک و جبەخانەی هەبووە و پێوەندی بە سەرۆک عەشیرەتەکانی تری کوردەوە کردووە کە بە تەقەلای هەموویان بۆ میللەتی کورد تێ بکۆشن، ئیتر پێویستی بە بوونی ڕۆژنامەیەک هەبووە کە ئورگانی ئەو بزووتنەوە و ڕاپەڕینەی بێت. دەربارەی ئەو ڕۆژنامەیە کە لە (ورمیە) دەری کردبوو لە چەند سەرچاوەیەکدا باسیکراوە ئێمەش هەوڵ ئەدەین لێرەدا پێشکەشی خوێنەرانی بکەین:

دەربارەی ئەو ڕۆژنامەیە دوکتۆر کەمال مەزهەر لەکتێبکدا کە باسی ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی کردووە، کە ئەو ڕۆژنامەیە لەدوای شەڕی جیهانی لە بەغداد بەسەرپەرشتی (میجر سون) دەرچووە، لەوەدا دوکتۆر کەمال ئەڵێ: "لەدوای شەڕی جیهانی یەکەم، سمکۆ لە ورمیە ڕۆژنامەیەکی دەرکرد بە ناوی (ڕۆژی کورد شەوی عەجەم)ەوە لەدواییدا ناوەکەی گۆڕی و کردی بە (ڕۆژی کورد) و لە ژمارەکانی دواییدا تەنها بوو بە (کورد)، کە ئەوەش لەدوای ئەوەی بزووتنەوەکەی لەلایەن سوپای ئێرانەوە تێک شکا ئیتر ئەو ڕۆژنامەیەش لە دەرچوون کەوت.

دوکتۆر کەمال لەو باسەیدا پەنای بردۆتە بەر کتێبەکەی (تمدن) کە وتوێتی سەرنووسەری ڕۆژنامەکە (مەلا محەمەدی تورجانی) بووە کە خەڵکی شاری مەهاباد بووە. (لەڕاستیدا خەڵکی گوندی تورجان بووە کە لەنێوانی بۆکان و سەقزدایە نەک مهاباد.)

دەربارەی ئەو ڕۆژنامەیە کاک کەریمی حسامی لە لاپەڕە (١٥)ی باسەکەیدا

وتویەتی: "سمایل ئاغای سمکۆ بۆ ئەوەی دەنگی کورد و ئامانجی ڕاپەڕینەکەی بە دنیا ڕابگەیەنێت لە ساڵی ١٩١٩دا (١٣٤٠کۆچی)دا لە شاری (ورمیە) ڕۆژنامەیەکی دەرکرد. کاک کەری حسامی لە لاپەڕە (١٥)ی باسەکەیدا کلێشەی ئەو ڕۆژنامەیەی بە فۆتۆکۆپی بڵاو کردۆتەوە، بێجگە لەوە سمکۆ ڕێکخراوێکی بۆ وەرگرتنی باجی گومرگ دروست کردبوو لە هەر شتێک کە خەڵک لە ورمیەوە دەینارد بۆ شارەکانی تر وەک (مەراغە، خۆی، تەورێز) گومرگی دەستاند و پەتەی چاپی (پسوولە=وصل)ی باجکراوی بە کوردی دەدانێ. ئەو کتێبەی کە کاک کەریمی حسامی باسیکردووە لە کتێبخانەی ساواسی جامعەی لندەندا هەیە کە لە لاپەڕە (٣٧١)ی کتێبەکەی (تمدن)دا فوتۆکۆپی ئەو ڕۆژنامەیە بەم جۆرەیە کە لەم کلێشەیەدا بڵاوکراوەتەوە لەسەرەوە لێی نووسروە (واعتصموا بحبل الله جميعا ولاتفرقوا...) لە لای ڕاستی لاپەڕەی یەکەمدا وتراوە: جێگەی ادارە ورمێ، چاپخانەی غیرت، مدیر محمد تورجانی و لەژێریدا وتراوە:

مقالاتیک منفعت کردان تیدا بی وەردگیری-جاری لە هر هفتەدا یکیک چاپ دکرێ ١٢ مانگ شوال ١٣٤٠.

و لەژێر کلێشەی ڕۆژنامەکەدا کە (کورد)ە نووسراوە:

روژنامیکە سیاسی ادبی اخباری-سرمقالی ترجمە دکری بفارسی دینوسی کردیک بو همو کردان.

فۆتۆکۆپی ڕۆژنامەی کورد کە لە ورمیە لەلایەن (سمکۆ)وە لە ساڵی ١٩٢٠دا، ڕێکەوتی ساڵی ١٣٤٠ی هجری قمری دەرچووە. کاک کەریمی حسامی بە ساڵی ١٩١٩ی زایین باسیکردووە.

لە لاپەڕە (٣٨٠)ی کتێبەکەی تمدن (تاریخ رضائیە) ڕاپۆرتێکی دوورودرێژی بە فارسی تیادا بڵاوکراوەتەوە دەربارەی کوشتنی (خالۆ قوربان) کە پەیامنێر، هەوالنووس،ی ڕۆژنامەکە بۆی ناردووە دەربارەی ئەو شەڕەی کە خالۆ قوربان تیادا بەشداری کردووە و لەو شەڕەدا کوژراوە، کە ئەو ڕاپۆرتە لە لایەن کاک کەریمی حسامییەوە لە لاپەڕە (١٧)ی باسەکەیدا تەرجەمەی کردووە بە فارسی و ئێمەش لە بەشی شۆڕشەکانی سمکۆدا لەدواییدا لە باسی کوشتنی خالۆ قوربانداا ئەو ڕاپۆرتە تەرجەمەکراوە هەروەکو خۆی پێشکەشی خوێنەرانی بەڕێزی ئەکەین. (هەروەها نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٦١-٣٦٣)دا ئەو ڕاپۆرتەی تەرجەمە کردووە بۆ کوردی.)، لەبەرئەوەی ئەو ڕاپۆرتە پێوەندیی بە باسی شۆڕشەکانی سمکۆ و کوشتنی خالۆ قوربانەوە هەیە بۆیە لەو باسەدا باسی ئەکەین و پێویستی بەوە نەکرد کە دووبارە لە باسی چالاکیی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەرێتی سمکۆدا باسی بکەینەوە.

لە کتێبخانەی ساواس لە زانکۆی لندن هەمان کتێبی (تمدن)م دەست کەوت کە لە لاپەڕە (٣٧١)دا فۆتۆکۆپییەکی پاکترم دەست کەوت کە خوێنەرانی بەڕێز فۆتۆکۆلیی کلێشەی ئەو ڕۆژنامەیە دەبینێت، کە لەڕاستیدا، لەو ڕۆژانەدا شتێکی گالتەو کەم نەبووە بۆ یەکێکی وەکو سمکۆ کە لەگەڵ ئەو هەموو درۆ و دەلەسانەی دەربارەی ئەو بڵاوکراوەتەوە، ئەوەندە مشوری ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەرێتی بخوات.

کاک کەریمی حسامی بێجگە لە تەرجەمەی ئەو ڕاپۆرتە و فۆتۆکۆپیکردنی کلێشەی ڕۆژنامەکە، لە پەراوێزی لاپەڕە (١٦)دا باسی یەکەم ژمارەی ئەو ڕۆژنامەیەی کردووە کە لەو ژمارەیەدا وتارێکی دوورودرێژی بەکوردی و بەفارسی بڵاو کردۆتەوە سەبارەت بە دەوڵەتانی بێگانە و هەڵوێستیان بەرامبەر بە کورد کە لەو وتارەدا وتراوە: "هەر کەسێکیش دەتوانێ ڕاستی و دروستی ئەم مەسەلەیە بە چاوی خۆی ببینێت کە وڵاتی غەدرلێکراوی کوردستان پێشێل بووە و دیهاتی بە جۆرێکی وا وێران بوو کە دڵی هەموو دڵڕەقێک بۆی دەسووتێت.

دەوڵەتی ئێران بەو بێدەسەڵاتییەوە دوای شەڕ لەجیاتی کۆمەک و یارمەتی، ئیدارەی زاڵمانە و دیکتاتۆریانەی خۆی لێ دامەزراندووە.

ئەوەی لە دەستی هات بۆ فەوتاندنی ئەو میللەتە لێقەوماوە کردی. داخۆ میللەتی کورد ئینسان و مەخلووقی خودا نین؟ لە کوشتن و وێرانکردن بەولاوە چی لەگەڵ

کوردستان کردووه؟ سەرەڕای ئەو هەموو زوڵم و زۆر و وێرانییەی کوردستان بێگانەکانیشی هانداوە بۆ وێرانکردنی کوردستان. میللەتی کورد کە لە گیانی خۆی وەرز بووە، لەتاو زوڵم و زۆر ڕاپەڕیوە کەچی پێی ئەڵێن: هار و یاخی!!

کاک کەریمی حسامی لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا دەربارەی کتێبەکەی (تمدن) لەو ڕووەوە کە بە ناوی (اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه) کە لە ساڵی ١٩٧١دا بڵاوکراوەتەوە وتوێەتی: تمدن سەرەڕای ئەوەی جێنۆیکی زۆری بە کورد داوە و کاڵتەی پێکردووە، لەگەڵ ئەوەشدا ناچار بووە دان بە دەزگا و دەسەڵاتی سمکۆدا بنێت و کڵێشەی ڕۆژنامەی (کورد)یش بڵاو بکاتەوە.

بێجگە لەوە کاک حسامی لە لاپەڕە ٢٠ی باسەکەیدا شیعرێکی (سیف القضات) کە وتوێەتی نیشتمانپەروەری بەناوبانگ و مامۆستای شاعیران، لەو سەردەمەدا شعرێکی ناردووە بۆ ڕۆژنامەی کورد کە وتوێەتی:

سمکۆێ خودا کە داویە بەمە ساحیب و ڕەئیس
شوکری بکەین بە زار و زبان و ددان و لێو
مەقسودی وی ئەمە، کە هەقی مە بداتە مە
تەکلیفی مەش وەهایە فیدای بین بە نێر و مێو

دەربارەی ڕۆژنامەی (کورد) کە سمکۆ دەریکردووە، تمدن لە هەمان کتێبدا لە لاپەڕەکانی (٢٦٩-٢٧١)دا دەربارەی دەرچوونی ڕۆژنامەی کورد باسی تەقەلای سمکۆی کردووە بۆ چاپکردنی و نووسەری کتێبی (کورد و عەجەم) لە لاپەڕە (٣٥٣)دا باسی ئەوەی تمدنی کردووە و بەم جۆرەی خوارەوەی تەرجەمەی کردووە بە کوردی کە هەروەکو تەرجەمەکراوەکەی ئەو بڵاوی دەکەینەوە. تمدن خاوەنی چاپخانەیەکی ورمیە ئەگێرێتەوە کەوا: "ڕۆژێکیان شێخ عبیدالله (لە کەسانی تێگەیشتووی سمکۆ و لە خزمانی سید طه) هاتە لام و لەناو قسەکانیا دەری خست کە ئاغا (واتە سمکۆ) لەبەر چاوێتی کە بە هۆی نەبوونی بڵاوکراوە لە ڕەضائیە نەم کەموکورتیە نەهێڵێ و لە ڕضائیەش ڕۆژنامە بڵاو بکرێتەوە، ئایا بە ڕەئی ئێوە بە چ قەوارە و تیراژ ئەتوانرێ ڕۆژنامەیەک لەم شارەدا بڵاو بکرێتەوە کە هەم سەنگین و هەم جوان بێ و هەم جێگای سەرنجدان بێت. نووسەر لەوەڵامدا ئەڵێ: بەداخەوە حەرفەکانی چاپخانەکەمان زۆر کەمە و بەشی چاپکردنی ڕۆژنامە ناکا.

کە وەختێک شێخ عبدالله (مەبەستی سید عبدالله‌ی شەمزینی بووە کە نامۆزای

سید طه و باوکی عەزیز شەمزینی بووە.) ئەم وەڵامەی بیست زۆر تێکچوو، گۆڕا، منیش ترسام و هەستم بە هەڵەی خۆم کرد و وتم: ئەگەر لەگەڵ کرێکارەکانی دامەزراوەکەی خۆمان تەقەلا بدەین لەوانەیە کەموکوڕییەکانی نەهێڵین و چاپی ڕۆژنامەکە مومکینە، بەڵام ئەبێ زەحمەتی زۆر کێشین هەتا کەرەستەی پێویست ئامادە ببێت. لێرەدا قیافەتی شێخ عبدالله گۆڕا و وەڵامی نەدایەوە. هەرچەند ئەو بەڵێنی ئەدا کە حەقدەستی کرێکارەکان و کارکەرانی ڕۆژنامەکە بدا، بەڵام نەدەکرا لەو ڕۆژانەدا بڕوا بە قسەی کورد بکەی لەبەرئەوەی یاخیبوون لە فەرمانی سمکۆ لەو هەل و مەرجەدا یاریکردن بوو بە گیان. پاش دوو سێ ڕۆژ هەڵاتم. (تمدن)

تمدن لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: تابلۆی چاپخانەی تمدنیان لابردبوو لە جێگەی ئەو تابلۆی چاپخانەی (غیرت)یان لێ دانا بوو (کە ناوی چاپخانەی غیرەت لەسەر کڵێشەی پەرەی یەکەمی ڕۆژنامەی کورددا بووە.)، ڕۆژنامەیەکیان بە زمانی فارسی و کوردی بڵاو کردبووەوە تەنیا بە ناوی ڕۆژنامەی هەفتەیی کورد لەژێر ناوی (ڕۆژی کورد–شەوی عەجەم) بوو.

ئەو ڕۆژنامەیەی کە تمدن باسیکردووە لەدواییدا لە ڕۆژی کورد شەوی عەجەم بووە بە ڕۆژی کورد و لەدواییدا تەنها هەر بە ناوی (کورد)ەوە بڵاو دەکرایەوە کە ژمارەی یەکەمی لە ١٢ی شوالی ١٣٧٠ی هجری قمری دەرچووە کە مدیری ڕۆژنامەکە محمد تورجانی بووە.

مامۆستا علاءالدین السجادی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا لە لاپەڕە (٥٥٣)دا دەربارەی ئەو ڕۆژنامەیە وتوێەتی: (کورد) ڕۆژنامەیەکی کوردی و زمانی حاڵی سمایل ئاغای سمکۆ بووە لە ساڵی ١٩٢١دا لە شاری ورمیە دەرچووە، تەنها سێ چوار ژمارەی لێ بڵاوکراوەتەوە. (ئەوەی شایانی باسە مامۆستا حسامی بە ساڵی ١٩١٩ی باسکردووە، جەمال خەزنەدار باسی نەکردووە، علاءالدین بە ساڵی ١٩٢١ باسیکردووە.)

بەشی دەهەم

پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ ولاتاندا

سمکۆ وەک شۆڕشگێڕێک و ڕابەری بزووتنەوەیەک بۆ دەسگیربوونی مافی میللەتی کورد لە زۆر دەرفەتدا تەقەلای داوە کە پێوەندی و دۆستایەتی لەگەڵ هەندێک دەوڵەتان و کاربەدەستانی وڵاتاندا بکا بۆ مەبەستی بەهێزکردنی بزووتنەوەکەی ئەگەرچی بەداخەوە لە زۆربەی تەقەلاکانیدا سەرکەوتوو نەبوو کە هۆی ئەوە هەر باسەی لە شۆڕشی خۆیدا ڕووبی ئەکەینەوە، کە هۆی سەرەکی سەرنەگرتنی تەقەلاکانی بە شێوەیەکی گشتی ئەوە بووە شەقڵی بزووتنەوەکەی شێوەیەکی عەشایریی ناشکرای پێوە دیار بووە و نەیتوانیبوو هەر لەسەرەتاوە بیر لە دامەزراندنی دەزگایەکی سیاسی بکاتەوە بۆ ئەوەی ئەو دەزگایە بەرپرسیار بێت لە دانانی نەخشەو و پرۆژە بۆ بەجێهێنانی مەبەستەکان هەنگا و بە هەنگاو کە ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی وڵاتان بە گومان بوون لە سەرکەوتنی بزووتنەوەکەی بێجگە لەوە سمکۆ ستراتیجیەکی ڕوون و ئاشکرای نەبوو بۆ دەستنیشانکردنی دۆست و دوژمن و بەپێی ڕۆژ لەگەڵ لایەکدا بووە و دژی لایەکی تر جووڵاوەتەوە و دوای ماوەیەک گێڕی گۆڕیوە بۆ لایەکی تر کە بەرامبەر بەو هەڵوێستەی ئەوانەش هەموو جارێک سمکۆیان بۆ لایەکی تر کە بەرامبەر بەو هەڵوێستەی ئەوانەش هەموو جارێک سمکۆیان بۆ مەبەستێکی کاتی و تایبەتی خۆیان بەکار هێناوە و هیچیان ڕاستگۆ نەبوون لە بەڵێن و پێوەندییەکانیان لەگەڵیدا کە بۆ سەرکردەی بزووتنەوەیەک لە هەموو شتێک گرنگتر ئەوەیە کە ڕێبازێکی تایبەتی بۆ ئەو مەبەستە دابنرێت.

ڕاستە وەکو ئەوترێ لە سیاسەتدا هەمیشە دۆستی دائمی دەست ناکەوێ، بەڵام دوژمنی هەمیشەیش لە سیاسەتدا نییە و زۆرجار ئەوەی حسابی دوژمنی بۆ کراوە ئەگەر بار و هەڵوێست وای بە پێویست زانی ئەو دۆستە ئەبێت بە دوژمن و دوژمن بۆ سوودی خۆی با ئەداتەوە و ئەبێت کە بەداخەوە ئێمە هەر لەکۆنەوە لەو جۆرە سیاسەتە (کۆڵەسوارین) و بەزۆری عاتیفە کارمان تێ ئەکا و خۆشبڕواییمان هەر لەکۆنەوە تووشی هەزار دەردیسەری و مالوێرانی و هەرەسهێنانی کردوین.

بۆ ئەوەی لە تەقەلاکانی سمکۆ بکۆڵینەوە کە هەوڵی داوە دۆستایەتی و پەیوەندی لەگەڵ وڵاتان و کاربەدەستاندا بکات، حەزمکرد باسەکە بکەم بەم چەند بەشەی خوارەوە:

١- پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ ڕوسی قەیسەری و سۆڤێتدا.

٢- پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا لەدوای شەڕی جیهانیی یەکەم و بەر لە شکاندنی سمکۆ لە شەڕەکانیدا لەگەڵ ئێران. (بۆ پێوەندیکردنی سمکۆ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا لەدوای شکاندنی لە شەڕەکانیدا لەگەڵ ئێران و تورکیا، لەدواییدا باسێکی تایبەتیمان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کردووە.)

٣- پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ عوسمانی و تورکە کەمالییەکاندا.

٤- پێوەندیکردنی سمکۆ لەگەڵ کوردەکانی خواروویی کوردستاندا لەدوای شەڕی یەکەمی جیهان و بەر لە شکاندنی لەو شەڕانەی لەگەڵ ئێران و تورکیادا کردبوونی (پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ کوردی خواروویی کوردستاندا لەدوای شکاندنی بۆ ئەوە لە دواییدا باسێکی تایبەتیمان تەرخان کردووە.)

یەکەم: پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ ڕوسی قەیسەری و سۆڤێتیدا:

دەربارەی پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ ڕوسەکاندا، گەلێک لە نووسەران باسی ئەو تەقەلایانەیان کردووە کە سمکۆ ویستبووی پێوەندی لەگەڵ ڕوسدا پەیدا بکات، کە لە پوختەی باسەکانی ئەو نووسەرانەدا بۆ مان دەرئەکەوێ ڕوسیا وەکو دراوسێیەکی میللەتی کورد، نەک تەنها هەر سمکۆ بەڵکو ڕابەران و سەرکردە و شۆڕشگێڕەکانی تری هەموو بەشەکانی تری کوردستان هەمان تەقەلایان لەگەڵ ڕوسەکاندا داوە و هەمووشیان لە تەقەلاکانیاندا ئائومێد بوون و هۆی ئەوەش وەکو ڕووداوەکان ئاشکرایان کردووە ئەوە بووە کە ڕوسیا لە زەمانی قەیسەردا هەموو بزووتنەوەکانی کوردی بە بزووتنەوەیەکی عەشایری داناوە و هەتا ڕادەیەکیش بە هۆی مسیۆنێرەکانی خۆیانەوە کە چووبوونە کوردستان و ناوچەکانی دەوروبەری، ئەو مسیۆنێرانە پێوەندییان لەگەڵ کریستیانەکاندا بەهێزتر بووە وەک لەگەڵ کوردەکاندا و ئەو میسۆنێرانە ئەگەرچی بە سەرزاری و بە ڕووالەت بۆ ئەوە ئەچوون کە باسی ئاینی کریستیانی بۆ کریستیانەکان بکەن و ڕێگەی ئاینیی خۆیان پێشان بدەن بەڵام لەڕاستیدا جگە لەوە دوو هۆی سەرەکیش بووە کە ئەوانە بەو گوڕ و تەوژمەوە لە کوردستاندا کاریان کردووە. یەکەمیان تەقەلایان دابوو کە هەندێک لە کورده موسوڵمانەکانی بکەن بە کریستیان و ساتێک بۆیان دەرکەوت لە هەموو کوردستاندا تاقە کوردێکیان دەست نەکەوتبوو کە بیکەن بە کریستیان ئەو هیوایەیان لەو ڕووەوە ئیتر بە کورد نەما. دووەەم ئەیانویست لە ڕێگەی پتەوکردن و بەهێزکردنی

کریستیانەکانی ئەو ناوچانەوە جێگەپێیەکی قایم بۆ خۆیان لەو ناوچانەدا دابمەزرێنن و لە رێگەی ئەوانەوە ببن بە دەسەڵاتداری تەواو و هەرچەند هەندێ جار وەکو تاکتیکێکی خۆیان ئەگەر هەوڵیشیان دابێ تەقەلای ئەوە بدەن کوردەکان و کریستیانەکان بکەن بە دژست بەرامبەر بە دەوڵەتی فارس و تورک، بەڵام ئەو تەقەلایەشیان سنووری خۆی هەبووە و هەر کاتێک زانیبێتیان هەڵوێست کەیشتۆتە ئەوەی کە تای تەرازووی دەسەڵاتدارێتی لەناوچەکەدا بۆ سوودی کورد بووبێت، ئەو میسۆنێرانە گێڕیان گۆڕیوە و بوون بە لایەنگری ئێران و تورکیا، چونکە چ ڕوس و چ ئینگلیز سوودیان لەوەدا نەبووە کە دەوڵەتی ئێران لاواز بێت و دەرفەت بۆ عوسمانی و تورک بڕەخسێت کە دەسەڵاتی خۆیان لە ئازربایجان و کوردستاندا بەهێز بکەن. دەربارەی ئەو پێوەندییەی سمکۆ و ڕوس وەکو وتمان هەندێ لە نووسەران باسیان کردووە.

لە باسی عبدالرزاق بدرخانیشدا باسمانکرد کە لای دوکتۆر کەمال عەلی لە گۆڤاری (چوارچرا)دا دەربارەی هۆی پەیداکردنی پێوەندی لەگەڵ ڕووسدا ئەوە بووە کە کورد لە رێگەی ڕوسەکانەوە ئەتوانێت ڕزگاری ببێت و هەوڵی ئەوەی ئەدا سوود لەو ناکۆکییەی کە لەنێوانی ڕوس و تورکەکانی عوسمانیدا هەبوو بۆ سوودی کورد بەکاری بێنێت.

سمکۆ یەکێک بووە لەوانەی کە عبدالرزاق بدرخان کاری تێ کردبوو. عبدالرزاق بدرخان قوتابیی شاعیری نیشتمانپەروەری کورد حاجی قادری کۆیی لای وا بووە کە حکومەتی ئێران کز و لاواز بووە و باشترین شوێن بوو کە لەوێوە دەست بکرێت بە خەبات و شۆڕشی کورد و بە جووتە بە هیوای یارمەتیی ڕوسەکان لە شاری (خۆی) دەستیان کردبوو بە بزووتنەوەیەکی گەرموگوڕی ڕۆشنبیری و خوێندەواری و کۆمەڵەی (جیهاندان) وەکو تازە نوخشەیەک کە خەریکی گرۆگاڵ بووە هیوای ئەوەی لێ کراوە کە ببێت بە بناغەی رێکخراوێکی فراوان بۆ نەخشەکێشانی رێبازی رێگەی ئازادی و سەرکەوتنی کورد.

عبدالرزاق جگە لە پەیداکردنی دۆستایەتی لەگەڵ ڕوسەکاندا هەوڵی ئەوەشی دا سمکۆ وا لێ بکا کە دڵنیا بێ لەوەی کە تاقە هیوایەکی کورد بۆ گەیشتن بەو مەبەستە بریتیە لە پتەوکردنی دۆستایەتی لەگەڵ ڕوسەکاندا و لەمێژ بوو گەیشتبووە ئەوەی کە ئینگلیز مەبەستی لەگەڵ کورددا پاک نەبووە و نییە و، بووبوو بە هۆی

ئەوەی کە شۆڕشەکانی تری کورد لە کوردستانی ئێراندا سەر نەکرێت و هەڵوێستی ئینگلیزەکانی لەبەرچاو بووە کە چۆن دژی شۆڕشەکەی شێخ عبیدالڵەی نەهری وەستا بوون. دەربارەی تەقەلادانی سمکۆ بۆ پێوەندی پەیداکردن لەگەڵ ڕوسدا، لەو باسەی (کەمال عەلی)دا باسی نامەیەکی سمکۆی کردووە کە بۆ جێگری قونسوڵی ڕوسیای ناردووە بەم جۆرەی خوارەوە.(٣٦)

"تورکەکان بە هەڵی ئەزانن کە کزی و لاوازیی دەوڵەتی ئێران بۆ بەرژوەندەیی خۆیان بەکار بێنن، ئێوەش کە خۆتان بە پاڵپشتێکی ئێران دەزانن و بەرامبەر بە هەر دەسدرێژییەک کە بکرێتە سەر ئێران ئێوە بە وەڵام دێن، بۆیە هیوادارم کە یارمەتیم بدەن دژی تورکیا ڕاپەڕم (کە سەرچاوەی بۆ ئەم باسە لازاریڤە) هەروەک لازاریڤ لەو ڕووەوە باسی کردووە کونسوڵی ڕوس لە (وان) گەیشتبووە ئەو بڕوایەی کە کێشەی کورد لە تەرازووی هەڵسەنگاندنی ڕوسدا مانایەکی گرنگی هەیە و (گردلیڤسکی) کە ماوەیەکی زۆر لە کوردستاندا ژیا بوو بیر و بۆچوونی خۆی لەو ڕووەوە بەم جۆرە دەربڕیوە: "ڕوسیا نەرکێکی ڕۆشنبیریی زۆر گەورەی کەوتۆتە ئەستۆ کە پێویستە کورد بە لای خۆیدا ڕابکێشێ و لە بواری کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریدا یارمەتییان بدات. ئایا کامیان باشە بۆ کورد، بچێتە پاڵ ڕوس یاخود هەر لەناو چوارچێوەی پێوەندیکردن لەگەڵ تورکدا بمێنێتەوە؟ پێویستە وایان لێ بکەین کە لەو ڕاستیە بگەن کە کولتوری ڕوس بۆ ئەوان باشترە وەک لەوەی تورک."

گردەلیڤسکی دەربارەی چالاکیی عبدالرزاق بدرخان و سمکۆ لەکتێبەکەیدا (دنیای موسوڵمان) چاپی پتروگراد ساڵی ١٩١٧، وتویەتی: "عبدالرزاق بدرخان لە ماوەی دە ساڵی دوایی ژیانیدا پێوەندییەکی بەردەوامی لەگەڵ کوردەکانی هەردوو پارچەکەی کوردستاندا هەبوو بەتایبەتی لەگەڵ سمکۆ (لە کوردستانی ئێران) و (کوڕحسین پاشا و شێخ عبدالقادری شەمزینی و سید طەی شەمزینی) و لە هەموو جموجووڵەکانی خۆی ئاگاداری کردون و بە خۆی و هاوکارەکانیان هەوڵیان ئەدا نەتەوەی کورد لەژێر دەستی هەردوو حکومەتە زاڵمەکە ڕزگار بکەن و عبدالرزاق بەتەواوی سمکۆی لەوە دڵنیا کردبوو کە بڕوای بە ڕوس هەبێت وەکو لایەنگرییەکی کورد ئامادەیە پاڵپشتی بێت.

لەگەڵ ئەوە هەموو تەقەلایانەی لەگەڵ ڕوسیا درا، ئەوەی کە هەبوو تەنها یارمەتیدانی کورد بوو لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییەوە بووە و لە ڕووی

سیاسیەوە ڕوسیا بەرژەوەندیی خۆی لەوەدا نەدیوە کە لا لە کورد بکاتەوە و بەناشکرا وتوبێتی ئەگەر ئێمە یارمەتیی کورد بدەین بیانوو بۆ تورکاکان ساز ئەکەین و ڕێگیە بۆ خۆش ئەکەین کە لای ولاتان شکاتمان لێ بکات.

زنار سلوپی لە لاپەڕە (١٠٠)ی کتێبەکەیدا دەربارەی پێوەندی ڕوس و کورد وتوبێتی:(١١) "لە سەرەتای شەڕی یەکەمدا سالّی ١٩١٤ ئیسماعیل ئاغای سمکۆ و عبدالرزاق بدرخان لەگەڵ سید طەی کوڕی شێخ عبیداللەدا (لەمەدا زنار سلوپی، قەدری جەمیل پاشا، بە هەڵەدا چووە چونکە سید طه کوڕی شێخ محمد صدیق بوو و کوڕەزای شێخ عبیدالله بووە.) هەر سێکیان لەگەڵ حکومەتی قەیسەری ڕوسدا پەیمانێکیان بەست و بڕیاریاندا پێکەوە خەبات بکەن کە ئەمە هەتا شۆڕشی ئوکتوبەری سالّی ١٩١٧ درێژەی کێشا و لەدوای وەستانی شەڕ هەر سێکیان ناچار بوون ڕوسیا بەجێ بهێڵن و تورکەکان عبدالرزاقیان گرت و لە موصل بەر لە محامەکردنی خنکاندیان.

کریس کوچرا لە لاپەڕە (٩٨)ی کتێبە تەرجەمەکراوەکەیدا دەربارەی سمکۆ و ڕوسیا وتوبێتی:(١٨) "سمکۆ بۆ پشتیوانێک ئەگەڕا، لەو ڕووەوە هەڵ و دەرفەتی بۆ هەڵکەوت و لە بەهاری سالّی ١٩٢٢دا کوڕێکی نارد بۆ (باکۆ) کە کریس کوچڕا لەمەدا سەرچاوەکەی وەکو خۆی باسی کردووە بریتیە لە دوکیومێنتی ژمارە (F.O.7808-271) کە ڕاپۆرتی کونسوڵی بریتانیایە لە کرماشانەوە لە لە ڕۆژی ٣ی حزیرانی ١٩٢٥.

لەڕاستیدا کریس کوچرا لەباسەکەیدا نەیوتوە کام کوڕی بووە و دیارە دوکیومێنتەکەش باسی نەکردووە کە لام وایە (خسرو)ی کوڕی لەو ڕۆژانەدا منداڵ بووە و هی ئەوە نەبوو بۆ کار و فرمانێکی وا ناردبێتی بۆ لای سۆفیەت.

کریس کوچرا لە باسەکەیدا ئەڵێ: ئەو ڕۆژانە ڕۆژەکەی ناسک بوو و لەڕاستیدا ئیسماعیل ئاغا کاتێکی ناوەختی هەڵبژاردبوو بۆ ئەو تەقەلایەی چونکە لەو ڕۆژانەدا حکومەتی ئێران پێوەندیی خۆی لەگەڵ حکومەتی شورەوییدا ناسایی کردبوو و لە پەیمانی ٢٦ی شوباتی ١٩٢٢دا ئەو کارە سەلێنرابوو، جگە لەوە شوورەوی یارمەتیی ساز و بەرگ و کەرەسەی کە جاران ئەینارد بۆ شۆڕشگێڕە کومیونیستەکانی (گیلان) لە سالّی ١٩٢١دا ئەو جۆرە یارمەتیانەشی وەستاندبوو.

لەدوای شکانی لایەنگری شوورەویی لە ئێراندا تەنها مابووەوە سەر سمکۆ بەڵام

شای ئێران دەسەڵاتی پەرەی سەندبوو و خۆی بەهێز کردبوو، بووبوو بە پایەدار و وای لێ هاتبوو تەواوی عەشرەتەکان و دەسەڵاتدارەکانی ئێران سەریان بۆ حکومەتی ئێران شۆڕکردبوو، عەشیرەتەکان وردە وردە ڕام بووبوون و چەکەکانیان لێ سەندرابووەوە و دەسەڵاتی پێشوویان نەمابوو.

لەڕاستیدا ئەوەی کە کریس کوچرا باسیکردووە کە تەقەلاکەی سمکۆ کاتی تێپەڕی بوو، دوای ئەوەی سۆفیەتی گێرە و کێشەی ناوخۆی چارەسەر کردبوو ئەیویست ناوچەکانی سەرسنووری بێ ئاژاوە و بێ هەرا بێت و تەقەلای ئەوەی ئەدا کە ئێران ببێت بە حکومەتێکی یەککرتووی دەسەڵاتدار بۆ ئەوەی ئینگلیزەکان دەست نەکێشنە کاروباری ئێرانەوە لەبەر ئەوە لە حسابیا شتێکی وای دەستنیشان نەکردبوو کە لایەک لە کورد بکاتەوە و، بۆ ئەوە نەک هەر لەگەڵ ئێراندا پەیمانی دۆستایەتی بەستبوو، بەڵکو لەگەڵ تورکە کەماڵییەکانیش هەمان پەیمانی بەستبوو و بە شێوەی ئەو پەیمانەی لەگەڵ ئێراندا بەستبووی لەگەڵ تورکەکاندا بەڵێنی ئەوەی دابوو کە نەبێت بە لایەنگری هیچ جۆرە ڕاپەڕین و بزووتنەوەیەک کە بێگومان چ لە ئێران و چ لە تورکیادا مەبەست تەنها هەر ڕاپەڕینی کورد بووە.

بەرامبەر بەو سیاسەتەی سۆفیەتیش، ئینگلیزەکان کە بەرژەوەندییەکی ستراتیژی و ئابووریان هەبوو و کومپانیاکانیان دەستیان گرتبوو بەسەر بیرە نەوتەکانی خواروو ئێراندا، ئەوانیش سوودیان لەوەدا بوو کە حکومەتی ئێران حکومەتێکی یەککرتوو بێت و دەسەڵاتدار و بەهێز بێت و ڕێگە لەوە بگرێ کە بیر و باوەڕی کۆمۆنیستی لە ئێراندا تەشەنە بکات، بۆیە هەمیشە لایەنگری حکومەتی ئێران بووە بۆ لێدانی بزووتنەوەی کورد.

نووسەری کتێبی (سێ مرد عجیب) لە لاپەڕەکانی (١١-٢٨)دا هەر جارەی سمکۆی بە جۆرێک ناوبردووە و هەموو مەبەستەکەشی بۆ زڕاندنی ناوی سمکۆ بووە.

لە لاپەڕە (٢٨)دا ئەڵێت: سمکۆ پێوەندی بە ئینقلابییەکانەوە بووە کە سەر بە ڕوس بوون و ئەڵێ ساتێک ڕاستیی ئەو پێوەندییە دەرکەوت کە کاروانێکی قاچاخچی کە قەند و شەکر و کاکا و فیشەکیان لە ڕوسیاوە لە ڕێگای ڕۆژئاوای (پردی دەشتی ماکۆ) لەلایەن ڕوسەوە ئەنێررا بۆ سمکۆ و ئەو بارە قاچاخانە لەلایەن مەئموری گومرگی (خۆی) ناوی (سید علی خان) بوو دەستی بەسەرا گیرا و ئینگلیزەکان بەو

پێوەندیەیان زانی و لە سمکۆ زوێر بوون.

ئەوەی تەواو جێگەی گومانە لەمەدا ئەوەیە کە لەو ڕۆژانەی کە ئەو نووسەرە باسی کردووە (خۆی) بەتەواوی لەژێر دەسەڵاتی سمکۆدا بووە ئیتر ناخۆ مەئموریکی گومرگ ئەگەر ڕاست بووبێت شتی لە ڕوسیەوە بۆ هاتبێت ئەو مەئموری گومرگە چۆن توانیوێتی دەست بەسەر ئەو شتانەدا بگرێت کە هیچ گومان لەوەدا نییە کە نووسەر وەکو لایەنگرێکی حکومەت ویستیویەتی سمکۆ بەوە تاوانبار بکا کە لایەنگری ڕاپەڕیوەکان ناوچەی ئازربایجان بوو دژی حکومەتی ئێران.

دووهەم: پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا:

هەرچەند حکومەتی ئێران لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا بە شێوەیەکی ڕەسمی تێکەڵ بە شەڕ نەبووبوو، جارێ بێلایەنیی خۆی دابوو، لەگەڵ ئەوەشدا شەڕ کەوتە کوردستانی ئێرانەوە و کوردی ئەو ناوچانەی کە شەڕی تیادا کرا تووشی زیانێکی زۆری مالّی و گیانی بووبوون وەکو لە شوێنی خۆیدا باسمانکرد، بۆیە کە شەڕ بڕایەوە کوردی کوردستان ویستی هەروەکو میللەتان تر مافی ڕەوای خۆی دەستگیر ببێت و هەوالّی ئازادی و سەربەستیی میللەتانی تری پێ گەیشتبوو و لەگەڵ ئەوەشدا مادەکانی پەیمانی سیڤر بە هۆی ئەوەوە کە ئێران بەڕەسمی نەچووبووە شەڕەوە بۆیە لەو پەیمانەدا ناوی ئێران و کوردستانی ئێران نەهاتبوو بەپێچەوانەی ئەو بڕیارانەی کە دەربارەی کوردی کوردستانی تورکیا و عێراق بەناشکرا لەو پەیمانەدا دەستنیشانکرابوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کورد لەدوای شەڕ هیوای ئەوەی پەیداکردبوو کە ماوەی دوازدەهەمین ئیعلانی ویلّسنی سەرەککۆماری ئەمریکا حسابێکیش بۆ کوردی کوردستانی ئێران ئەکا و دامەزراندنی حوکمداریێتی کوردستان لە خواروی کوردستاندا و ڕێکخستنی دەزگاکانی ئەو حوکمداریەتە بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود هەستی هەموو کوردی ئێرانی بزواندبوو هەندێکیان هاوبەشیی کوردەکانی عێراقیان کردبوو لە مۆرکردنی ئەو مەزبەتانەی کۆکرابوونەوە کە شەریف پاشای خەندان لە کۆنگرەی ئاشتی و پەیمانی سیڤردا نوێنەری میللەتی کورد بێت، ئەمانە هەموی کارێکی ئێجگار زۆریان کردبووە سەر کوردی کوردستانی ئێران و سید طەی شەمزینی ژنبرای سمکۆ و هاوکارەکانیان کەوتبوونە جموجوولّ و لەدوای ئەوەی هیوایان لە دەستگیربوونی یارمەتیی سۆڤێت شتبوو،

ئیتر ئینگلیزی ئەو ڕۆژانە کە بووبوو بە کەڵەگای ناوچەکە تاقە هیوایەک بوو بۆ کورد کە شتێکی لێوە پەیدا ببێت بۆ کورد کە ئەوەی ئەویش هەر دەستبڕین و فڕوفێڵ بوو بۆ چەسپاندنی مەبەستەکان خۆی و جیاوازی ئینگلیزەکان لەو ڕۆژانەدا لەگەڵ سۆڤێت ئەوە بوو کە ئینگلیزەکانی بەڕووالەت و بەدڕۆ بەڵێنیان ئەدا بە کورد کە مافی کورد پشتگوێ ناخرێت و ئینگلیز ڕێگەی ئەوە نادا کە مافی کورد پێشێل بکرێ و ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی کە لە بغداد بە کوردی باسی مافی کوردی کردبوو لە کۆتایی شەڕی جیهانیدا و ڕۆژنامەی بانگی کوردستان لە سلێمانیدا دەرئەچوو ئەمانە بە هەموویان هیوایەکی تازەیان دابوو بە گیانی کورد و دوای ئەوەی ئینگلیزەکان لەگەڵ شێخ مەحمودا تێک چوون و ناوارەیان کرد بۆ هندستان و تورکەکان هێرێکیان نارده (ڕواندز) بە سەرکردایەتی یوزدمیر بۆ هەڕەشەکردن لە ئینگلیز، ئیتر ئینگلیزەکان بەرامبەر بەوە پێوەندییان لەگەڵ سید طەی شەمزینی ژنبرای سمکۆدا کرد بە هیوای ئەوەی بتوانن لە ڕێگەی ئەو و بە هێزی چەکدارەکانی سمکۆ بتوانن ئەو هێزەی تورک لە ڕواندز دەر بکەن و سید طە کە چووە بەغداد داخوازییەکانی خۆی دا بە ئینگلیزەکان کە بریتی بوو لە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لە خواروی کوردستاندا کە کوردستانی ئێرانیش بگرێتەوە، بەڵام ئینگلیزەکان لەگەڵ سید طەدا ڕێک نەکەوتن و دانیان بەوەدا نابوو کە تەقەلاکانی سید طە لەو پێوەندیکردنەدا لەگەڵ ئینگلیزەکان بۆ مەبەستی دەستگیربوونی یارمەتی ئینگلیز بووە بۆ ڕاپەڕینەکەی سمکۆ.

سمکۆ لەئەنجامی ئاشکرابوونی هەڵوێستی سۆڤێتی ئەو ڕۆژانەدا بۆی ڕوون بووبووە کە سوڤێت هیوای ئەوەیان لێ نەدەکرا کە یارمەتیی بدەن مایەوە سەر ئینگلیز کە بەڕووالەت خۆیان وایان پێشان ئەدا کە ڕێگە نادەن مافی کورد پێشێل بکرێت کە دەرکەوت هەموو بەڵێنەکانیان درۆ و دەستبڕین بووە و بەپێچەوانەی ئەوان سۆڤێتی ئەو ڕۆژە نەیانویستبوو دەستی سمکۆ ببڕن و بەئاشکرا ئێیان گەیاندبوو کە ناتوانن یارمەتی بدەن و لەگەڵ ئەوەشدا نایانەوێ بەڵێنی درۆی بدەنێ.

سمکۆ لە تەقەلای پێوەندیکردنیدا لەگەڵ ئینگلیزەکان ئەو تەقەلایەی لە دوو قۆناغدا دەرئەکەوێ:

قۆناغی یەکەم: ئەو تەقەلایەی سمکۆ دابووی بۆ پەیداکردنی پێوەندی و دۆستایەتی لەگەڵ ئینگلیزدا لەدوای تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانی و لەکاتی

سەرەتای گۆڕ و تەوژمی دەسەڵاتیدا لە کوردستانی ئێران کە مەبەستمانە لەم باسەدا لێی بدوێین.

قۆناغی دووەەم: ئەو تەقەلایەی سمکۆ بوو کە هەوڵی دابوو پێوەندی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا بکا لەدوای ئەوەی لە شەڕەکانیدا لەگەڵ ئێران و تورکیا تێک شکابوو، بەناچاری چووبووە خاکی کوردستانی عێراقەوە کە باسی ئەمە لەدواییدا لە باسێکی تایبەتیدا بەدوورودرێژی لێ ئەدوێین.

بەرلەوەی باسی ئەو سەرچاوانە بکەین کە دەربارەی تەقەلاکانی سمکۆ دواون بۆ پەیداکردنی پێوەندی و دۆستایەتی لەگەڵ ئینگلیزدا، حەزمکرد شتێکی کورت پێشکەش خوێنەران بکەم دەربارەی پێوەندی و دۆستایەتیکردنی کورد لەگەڵ وڵاتاندا.

هیچ گومان لەوەدا نییە کە شوێنی جیوپۆلیتیکی کورد باریکی زۆر ناڵەباری بەسەر میللەتی کورددا سەپاندووە و کە ئاشکرایە نەبوونی لەسەر دەریا یەکێک بووە لەو هۆیانەی کە کوردی خستۆتە ناو چوارچێوەی سنووری ئەو دەوڵەتانەی کە خاکی کوردستانیان بەستووە بە وڵاتەکەی خۆیانەوە و لە هەموو لایەکەوە هەر لەکۆنەوە لەلایەن دوژمنانیەوە شەشدەری لێ گێراوە و دەرفەتی ئەوەی نەبووە کە دەنگی بگەیەنێتە وڵاتان و رێگەی هاتوچۆکردنی لێ قەدەغە کراوە و وەکو دەستوپێ بەسراوێکی لێ هاتووە کە بارەکەی ئەوەندە گران و قورس بوو زۆرجار ئەو بارەی پێ هەڵنەگیراوە و نەیتوانیوە بگاتە مەنزڵ.

بۆ پەیداکردنی دۆستایەتی لەگەڵ وڵاتێکی بێگانەدا بە هیوای دەستگیربوونی یارمەتی لەو دەوڵەتانەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەو دەوڵەتانە هەر یەکەیان بە شێوەیەک سوود و بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان هەبووە و نەخشەی تایبەتی خۆیان کێشاوە بۆ چەسپاندنی ئەو بەرژەوەندییانە، بەڵام مێژوو بۆی دەرخستووین کە ئەو بەرژەوەندییانە بە شێوەیەکی هەمیشەیی قەت لەگەڵ سوود و بەرژەوەندی میللەتی کوردا یەکی نەگرتۆتەوە و نووسەرانی ئەو حکومەتانەی کە کوردستانیان داگیرکردووە تەقەلاکانی کورد و سەرکردەکانیان بە نۆکەری بێگانە لە قەڵەم داوە.

بۆ نموونە ئەگەر کورد هەوڵی دابێت دۆستایەتی لەگەڵ وڵاتێکدا بکات بە هیوای ئەوەی لە رێگەی ئەو دۆستایەتیەوە بتوانێت نەختێک لە بارە گرانەکەی سەرشانی میللەتی کورد سووک بکات بە سەدان باس و کتێب دژی کورد و سەرکردەکانی

نووسراوه و بەهاراتیکی زۆریان پێوە کردووە کە کورد نۆکەری بێگانە بووە و کەچی ئەو پێوەندییانەی کە بۆ سوود و بەرژەوەندی خۆیان کردویانە ناویان ناوە (دیپلوماسیەت) و ئەمانەیان لا هەموو ڕەوا بووە.

لە ئێراندا لایەڕەکانی مێژوو زۆر بەئاشکرا ئەوەیان سەلماندووە کە ڕەزاشا کرێگرتەی ئینگلیز بووە و ئینگلیزەکان پێشیان خست و هەل و دەرفەتیان بۆ ڕەخساند کە ببێت بە وەزیری جەنگ و لەدواییشدا کرا بە شای ئێران، کەچی ئەگەر یەکێکی وەکو سمکۆ یا سید طە تەقەلای ئەوەیان دابێت بۆ دەستگیربوونی یارمەتییەک لەلایەن ئینگلیزەوە بۆ کورد ئەو تەقەلایەیان بە خیانەت و بە نۆکەری داناوە.

دەربارەی پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا گەلێک سەرچاوە باسیان کردووە کە ئێمەش لێرەدا نموونەی بۆچوونی هەندێک لەو سەرچاوانە پێشکەش ئەکەین.

مارتن ڤان برونسون لەکتێبەکەیدا لەو ڕووەوە وتویەتی:[٢٨] "لە ساڵی ١٩١٩دا سمکۆ سەرکەرمی ئامادەکردن و خۆشکردنی زەمینەیەک بوو کە سەربەخۆیی کوردستانی پێ مسۆگەر بکرێت و بۆ ئەو مەبەستە پێوەندیی بە سەرۆک عەشیرەتەکانی کوردەوە کرد بۆ خۆئامادەکردن. سید طە کە ژنبرا و دۆست و هاوکاری سمکۆ بوو چووە بەغداد بۆ هەوڵی مسۆگەرکردنی پشتیوانیکردنی ئینگلیزی دا بۆ دەستگیربوونی سەربەخۆیی کورد.

سمکۆ نامەیەکی بە سید طەدا نارد بۆ (ا. ت. ویلسن)ی حاکمی گشتیی بریتانیا لە بەغداد بەڵام نە ئەو چوونەی سید طە و نە ئەو نامەیەی سمکۆ بۆ ویلسن هیچ سوودێکی نەبوو.

مارتن ئەڵێ: "بەپێی سەرچاوەی نووسینەکانی ئەرمەنییەکان، سمکۆ و سید طە لە هەمان کاتدا پێوەندییان بە تورکە قەومیەکانیەشوە کردبوو لە (وان) تورک لەو ڕۆژەدا ئەیویست سوود لە سمکۆ وەربگرێ بۆ بەربەرەکانیکردنی ئەرمەنییەکان لە (ئەنادۆڵ)دا لەبەرئەوە نیمچە بەڵێنێکیان دابوو بە سمکۆ.

ویلسنی حاکمی گشتی بریتانیا له کتیبەکەیدا MESOPOTAMIA IN 1917-1920 (٥٨) بەئاشکرا لەو کتیبەیدا سیاسەتی حکومەتی بریتانیای ڕوون کردۆتەوە بەرامبەر بە کورد و بەرامبەر بە تەقەلاکانی سمکۆ کە بێگومان بەشێکی زۆری ئەو ناڕەزایەیی بەرامبەر بە سمکۆ دەری بڕیوە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو کارە ناڕێک و چەوتەی سمکۆ لە کوشتنی مارشمعون و ئاوارەکردنی ئاسوریەکان و ئەڵێ: "ساتێک سید طەی شەمزینی هاتە بەغداد و چاوم پێ کەوت بۆم دەرکەوت سید طە بۆ ئەوە هاتبوو کە حکومەتێکی کوردی دابمەزرێنرێت کە کوردستانی ئێرانیش بگرێتەوە لەژێر چاودێری (ئینتداب) بریتانیادا (کە ئەو تەقەلایەی سید طە بۆ ئەو چاودێرییەی بریتانیا مەبەست لەوە بووە چۆن بریتانیا سەرپەرشتیی کاروباری عێراقی ئەکرد بەو جۆرەش هی کوردستان بکات.)

ویلسن لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: "بۆ سید طەم ڕوونکردەوە کە نابێ چاوەڕوانی ئەوە بێت ئەوەی ئەو بۆ کوردستانی ئێران داوای کردبوو بەجێی بێنین. سید طە بەوە ئێجگار پەست و مات و غەمبار بوو کە ئەوەم پێ ڕاگەیاند و جگە لەوە سید طە داخوازییەکی تریشی هەبوو کە بریتی بوو لە دەرچوونی بڕیاری لێخۆشبوونێکی گشتی (کە مەبەستی ویلسن ئەوە بووە کە سید طە داوای کردبوو ئینگلیزەکان بڕیارێک دەر بکەن بۆ لێخۆشبوون لە سمکۆ بەرامبەر بەو کوشتارەی لە ئاسووریەکان کردبووی و مارشمعونی کوشتبوو کە بە جووتە حکومەتی ئێران و بریتانیا بەیانێکیان دەربارەی ئەو ڕووداوە دەرکردبوو سمکۆیان لەو ڕووەوە تاوانبار کردبوو، هەروەها سید طە داوای ئەوەی ئەکرد کە کوردستان بکرێت بە چەند (فیدرالی)یەوە."

بەرامبەر بەو داخوازییانەی سید طە سکرتاریەتی وەزارەتی هندستان (ئەو کاتە لە ئەنجومەنی وەزیرانی بریتانیادا وەزارەتێکی تایبەتی بە ناوی وەزارەتی هندستانەوە هەبووە کە کاروباری میسوپۆتامیا یەکسەر لەلایەن ئەو وەزارەتەوە سەرپەرشتنی ئەکرا)، لە ١٩١٩/٦/٥دا سکرتاریەتی وەزارەتی هندستان لە لندن بە

تەلگرافی ژمارە (١٩٢) وەرامی حاکمی گشتی بریتانیای بەم جۆرەی خوارەوە دابووەوە: "بە هیچ شێوەیەک نەسیحەتی ئەوتان ناکەم کە هیچ جۆرە بەڵێن و پەیمانێک لەو ڕووەوە بدەن (کە بێگومان مەبەست لە داخوازییەکانی سید طە بووە.)" لەچوونی سید طەدا بۆ بەغداد سمکۆ نامەیەکی تایبەتیی خۆی بە سید طەدا ناردبوو بۆ وێلسن حاکمی گشتی بریتانیا لە بەغدادا، کە هەروەکو بەدوورودرێژی لە لاپەڕەی (٢٤١)ی بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا باسمکردووە کە لەو چوونەی سید طەدا سید عبداللەی شەمزینی ئامۆزای سید طە و باوکی دوکتۆر عەزیز شەمزینی لەگەڵدا بووە و لەتوانی گفتوگۆکانی سید طە و ئینگلیزەکاندا هەروەکو سید عبداللە گێڕاویەتەوە ئینگلیزەکان بە سید طەیان وتبوو: جارێ وا ئێمە لەگەڵ تورکەکاندا خەریکی گفتوگۆکردنین بۆ چارەسەرکردنی کێشەی موصل بەئاشتی و بەبێ شەڕ، ئەگەر هات و لە گفتوگۆکانماندا لەگەڵیاندا نەگەیشتینە ئەنجام و لەگەڵماندا ڕێک نەکەوتن ئەوسا هەر تەنها فڕۆکە نەبێ کە ناتوانین بیدەین بە ئێوە، ئیتر هەموو جۆرە چەک و جبەخانەیەکی تری پێویست نەدەین بە ئێوە بۆ ئەوەی شەڕی خۆتانی پێ بکەن لەگەڵ تورکەکاندا و ئەگەر ڕێکیش کەوتین لەگەڵیاندا ئەوسا تۆ ئەتوانیت لە سایەی ئێمەدا بڕی و مانگی پێنج هەزار ڕوپیەتی بۆ دەرپنەوە، کە بەڕاستی لەدواییدا کە ئینگلیزەکانی لەگەڵ تورکدا ڕێکە کەوتن ئەو مانگانەیان بۆ بڕیەوە و لەجیاتی حوکمداری کوردستانی بە قائمقامێتی ڕواندوزیش قایل بوو.

دەربارەی پێوەندیکردنی سید طە بە ئینگلیزەکانەوە، لەو ڕۆژانەدا کە حاکمی گشتی بریتانیا وێلسن بووە، وێلسن نامەیەکی بە فارسی ناردووە بۆ سید طە لە ١٩١٩/٦/٢٢دا کە ژمارەکەی (N.O.S.O. 1728) بووە، لەو نامەیەدا وێلسن گلەییەکی زۆری لە شێخ مەحمود کردووە کە فۆتۆکۆپیی ئەو نامەیەی وێلسنم لای صفیە خانی کچی سمکۆ بەسوپاسەوە دەستگیر بوو کە لە مانگی تشرینی دووهەمی ساڵی ١٩٩٢دا لە هەولێر چوومە خزمەتی و وا منیش فۆتۆکۆپی ئەو نامەیە پێشکەش خوێنەران ئەکەم.

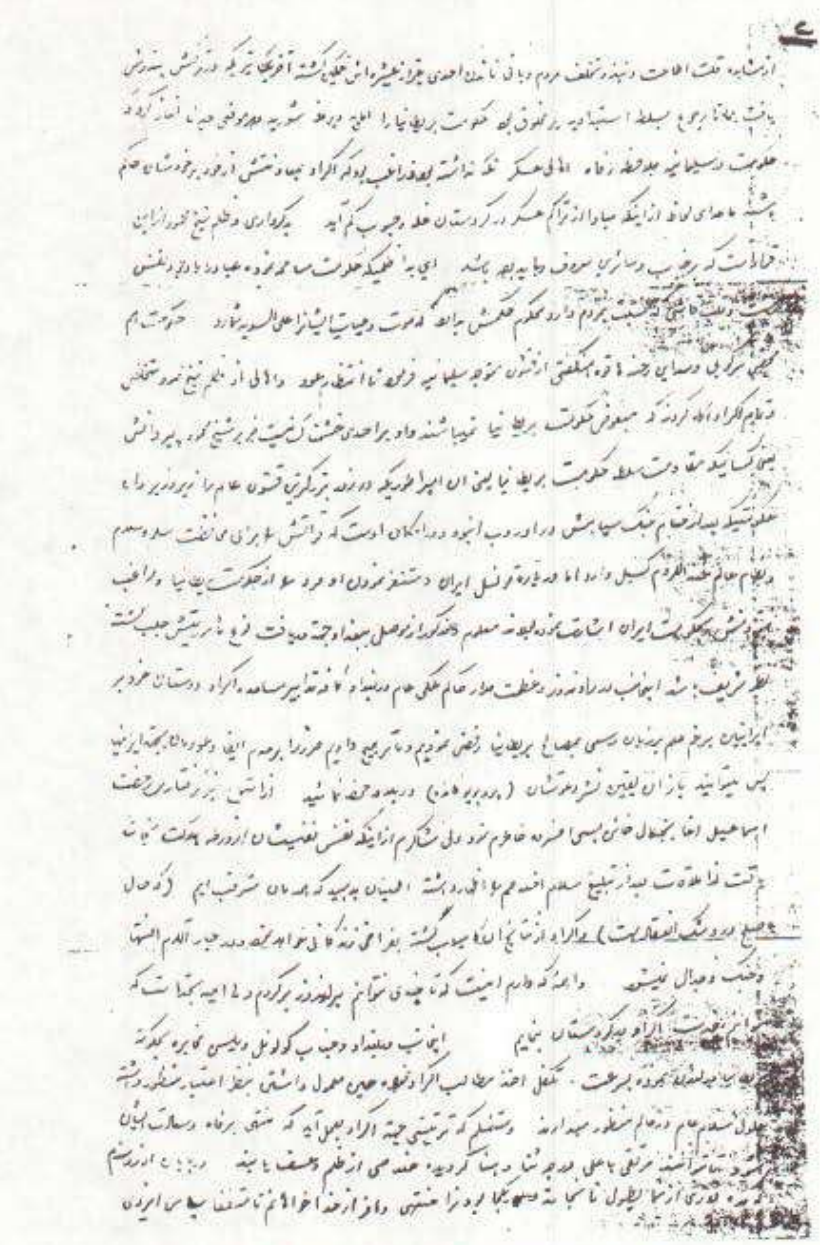

H.B.M. Consulate-General,
Baghdad.
ادارهٔ حاکم ملکی عامهٔ دولت بریطانیا در عراق

بغداد ۲۲ جون ۱۹۱۹

- ۱۰ -

فۆتۆکۆپی لاپەڕەی یەکەمی نەو نامەیەی کە حاکمی گشتی بریتانیا لە بەغداد (ویلسن) لە ۱۹۱۹/٦/۲۲دا ناردبوونی بۆ سید طەی شەمزینی.

فۆتۆکۆپی لاپەڕەی دووهەمی نەو نامەیە. بۆ سید طەی شەمزینی.

ئەدمۆنسی خۆێنەخۆرێی کورد لەکتێبەکەیدا (کورد. تورک. عەرەب.) دەربارەی چوونی سید طە بۆ بەغداد و گفتوگۆکردنی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا وتوێەتی:(٢٧) "من گفتوگۆکانی سید طەم بە دڵ نەبوو کە لە بەغداد لەگەڵیدا کرابوو، چونکە داخوازییەکانی سید طە ئێجگار زۆر بوون کە داوای چەک و جبەخانە و پارەیەکی زۆری ئەکرد کە بێگومان ئەمەی بۆ بەهێزکردنی تاقمەکەی خۆی بووە. (مەبەستی سمکۆ بووە.)"

مس بیلی سکرتێری مەندوبی سامی بریتانیا لە لاپەڕە (٢١٦)ی کتێبەکەیدا دەربارەی سیاسەتی حکومەتی بریتانیا لە کوردستانی ئێراندا وتوێەتی:(٦٦) "لەدوای بەستنی قراردادی ساڵی ١٩١٩ لەنێوانی ئێران و بریتانیا کە وثوق الدولەی سەرەکوەزیرانی ئێران و سیر برسی کوکس مۆریان کردبوو لەدوای مۆرکردنی ئەو پەیمانە ئیتر سمکۆ هەتا ڕادەیەکی زۆر هیوای بە پشتیوانیکردنی بریتانیا نەما کە تەقەلایەکی زۆری ئەدا بۆ نزیک بوونەوە لە ئینگلیز بە مەبەستی پێکهێنانی جۆرە یەکێتی و هاوکارییەک لەنێوانی هەموو کوردەکانی ئێران و تورکیا و عێراقدا (باسی ئەو قراردادەی ساڵی ١٩١٩ لەنێوانی ئێران و بریتانیادا لە زۆر شوێنی ئەم کتێبەدا دێتە بەرچاو.)

لام وایە بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونەی مس بیل، سمکۆ هەتا چەند ساڵێکی دوای ئەوەش هیوای بە ئینگلیز هەبوو.

کاک کەریمی حسامی لە لاپەڕە (٢٧)ی باسەکەیدا لەو ڕووەوە نووسیویەتی:(٢٩) "یحیای دەوڵەت ئابادی لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا نووسیوێتی کە پێش کودەتای ڕەزاخان، دەوڵەتی ئینگلیز نەخشەی پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردیی لە کوردستانی گەورەدا بە دەستەوە بوو، بەڵام پاش ئەوەی کە ڕەزاخانیان هێنایە سەر حوکم کە ڕەزاخان نۆکەری خۆیان بوو، ئیتر کوردستانی گەورە و حکومەتی کوردی لەبیر چووەوە."

بێجگە لەو بیرەوەرییەی یەحیای دەوڵەت ئابادی کە کاک کەریمی حسامی باسیکردووە، حکومەتی بریتانیا بۆ پتەوکردنی جێپێی حکومەتە دەستکردەکەی خۆی لە عێراقدا کە هەروەکو جگەرگۆشەیەک پەروەردەی ئەکرد، تەقەلای ئەدا کە کورد بکا بە لایەنگری ئەو حکومەتە کە لەوەدا تەنها سوود و بەرژوەندیی خۆی مەبەست بووە و، لە لایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی کورد لە خۆی زوێر نەکا، بەتایبەتی

ئەو کوردانەی کە باوەڕیان بە سیاسەتی بریتانیان هەبووە بۆ پینەکردنی مەبەستە سەرەکییەکانی خۆیان دەستیان کرد بە فڕوفێڵ و بەنجکردنی مێشکی کورد و هەروەکو مس بیڵ لەو کتێبەیدا باسیکردووە کە وتوێەتی: "لە حزیرانی ساڵی ١٩١٩دا حکومەتی بریتانیا، حکومەتی عێراقی ڕاسپارد کە بەیانێک دەر بکا بۆ هەموو کوردەکان کە لەو بەیانەدا وترابوو: پاشەڕۆژی ئەو وڵاتەی کە پێی ئەوترێ ئەرمەنیا و کوردستان، پێویستە لە کۆنگرەی ئاشتیدا باس بکرێ و چارەسەرێکی بۆ بدۆزرێتەوە کە لەوەدا هیچ گومان نییە ئەبێ بەپێی ئەو نەخشەیە دەستنیشانی ئەوە بکرێت هەموو میللەتێک مافی ئەوەی هەبێت شێوەی بەڕێوەبردن کاروباری خۆی دەستنیشان بکا و بەرلەمە بریتانیا کوردی دڵنیا کردبوو کە مافی کورد پشتگوێ ناخرێت و لە کۆنگرەی ئاشتیدا ئەوە ئەخرێتە بەرچاو، لەبەر ئەوە بەرژەوەندیی کورد لەوەدایە کە ئاساییش و هێمنی لە ناوچەکانی خۆیاندا بپارێزن بۆ ئەوەی ئەو مەبەستە سەر بگرێ.

مس بیڵ لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: بەڵام دەربارەی ئەو کوشتارەی لە ئەرمەنییەکان کرابوو بەپێی بڕیاری حکومەتی تورکیا، پێویستە ئەو کاربەدەستانەی هۆی ئەو کوشتارە بوون سزا بدرێن و ئەو ئەرمەنییانەش کە دەستیان هەبوو لە کوشتار و سەربڕینی ئیسلامەکان ئەوانیش سزا بدرێن و ئەو ژن و منداڵە ئیسلامانەی کە گیراون بەر بدرێن و هەرچییەکیان لێ زەوتکراوە بیاندرێتەوە و هەوڵ بدرێ ناکۆکییەکانی نێوانیان نەهێڵرێ.

مس بیل لە کتێبەکەیدا ئەڵێ: لەئەنجامی ئەوەدا سمکۆ زۆر خۆی لە حاکمی گشتی بریتانیا نزیک دەکردەوە کە لەپێش شەڕیشدا یەکتریان ئەناسی، بەڵام دوژمنەکانی سمکۆ بەرامبەر بە دەوڵەتی ئێران کە ئێمە پێوەندیمان لەگەڵ ئەو حکومەتەدا بەستووە بوو بە هۆی ئەوەی سمکۆ هیچ هیوایەکی بەوە نەمێنێت کە حکومەتی برتانیا یارمەتیی بدات، بێجگە لەوەی کە ترسی ئەوەشی هەبوو کە سزا بدرێت بەرامبەر بەو تاوانانەی بەرامبەر بە کریستیانەکانی کردبووی کە ئەمە لەدواییدا وای لە سمکۆ کرد خۆی لە تورکەکان نزیک بکاتەوە و بچێتە ژێر سایەیانەوە."

کریس کوچرا لە لاپەڕە (٩٥)ی کتێبە تەرجەمەکراوەکەیدا دەربارەی پێوەندی سمکۆ و ئینگلیز وتوێەتی[١٨]: "سمکۆ لەدوای شەڕی جیهانییەوە ئەویست پێوەندیی

خۆی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا بەهێز بکا و سوود لە یارمەتیی ئەوان وەربگرێت و بۆ ئەو مەبەستە سید طەی لە ڕێگەی هەوڵێرەوە نارد بۆ بەغداد بۆ ئەوەی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا لەبارەی مەسەلەی کوردی ئێرانەوە وتوێژ بکات. سید طە لەگەڵ ویلسن (مەبەستی حاکمی گشتی بریتانیایە لە بەغداد) دەربارەی کێشەی کورد زۆر دوا بەڵام سەرەنجام ئائومێد بوو و هیچ سوودێکی لەو وتووێژکردنە دەستگیر نەبوو.

ویلسن لەکاتێکدا لەگەڵ نوێنەری کوردەکاندا گفتوگۆی ئەکرد لەژێرپشەوە لەگەڵ ئێرانییەکاندا خەریکی گاڵتەوگەپی سیاسی بوو، لەئاکامدا ئیدارەی سیاسی دەرەوەی ئینگلیز دەربڕی کە ئەگەر ئێران چارەسەرێک بۆ کێشەی کورد نەدۆزێتەوە ئەبێ لەوە بترسێت کە کوردەکان داوای جیابوونەوە ئەکەن کە ئەو کارەش بۆ تاران لەو کاتە ناسکەدا زۆر مەترسی هەیە، بەتایبەتی ئەگەر هات و کار گەیشتە ڕادەیەک کە لەوەدا دەسەلاتی ئینگلیز و فارسی تیادا نەمێنێت.

لەدوای ئەوەی لە ساڵی ١٩٢١دا سیر پرسی کوکس (مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد) چووە تاران و لەگەڵ ئێرانییەکاندا کەوتە گفتوگۆکردن و سەرەکوەزیرانی ئێران (وثوق الدوله) پەیمانێکی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا بەست و ناشکرا بوو کە دوای هاتنی (ضیاءالدین طباطبائی) و کودەتاکەی مانگی شوباتی ١٩٢١ ئیتر مەسەلەی وڵات ڕەنگ و ڕوویەکی تازەی بەخۆیەوە دی و دەوڵەتی ئێران و ئینگلیز زۆر لە یەک نزیک بوونەوە.

سمایل ئاغا لە مانگی حزیرانی ١٩٢١دا بۆی دەرکەوت کە چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ کاربەدەستێکی ئینگلیزدا لە شاری شنۆ و بەدوای ئەوە لەگەڵ سیر پرسی کوکسدا لە مانگی (ئوت-ئاب)ی ١٩٢١دا یەکتریان بینی و لەو چاوپێکەوتنەدا بە پێویستی زانی کە دوو شتی بە چاکی بۆ ڕوون ببێتەوە بۆ ئەوەی بزانێت:

١- ئایا کوردستان چی بەسەردێت و ئایا کێشەی کورد لە ساڵی ١٩١٤دا کە لەبەر چاوی دەوڵەتانی تورک و سوفێتدا بووە بە کوێ دەگا؟

٢- دەیەوێ لەوەش بگا کە ئایا لەناوچوونی تەخت و تاجی پاشایەتی قاجار و هاتنی ڕەزاخان دەبێتە هۆی ئەوەی کە سوودی کوردی تیادا بێت؟ و ئایا لەو بابەتەوە هیچ مەترسییەک لە گۆڕێدا نییە؟ (کە دیارە مەبەستی مەترسی بووە بۆ کورد.)، و ئایا ئەگەر دەوڵەتێک کوردەکان لەژێر باڵی خۆیدا ڕانەگرێ چۆن کورد خۆی بە تاقی تەنیا لە چنگی ئێران و تورک ڕزگاری دەبێت؟

سمکۆ لەمەدا مەبەستی ئەوە بوو کە هەرچۆنێک بێت ئینگلیز ڕازی بکا کە ببێت بە لایەنگری و پارێزگاری لێ بکات.

ماوەی سێ مانگ وتوێژ لەنێوانی کوردەکان و کاربەدەستانی ئینگلیزدا درێژەی کێشا، بابەکر ئاغای کورد (مەبەستی بابەکری سەلیم ئاغای پژدەر بووە.)، کە لەلایەن ئینگلیزەکانەوە کەوتبووە بەینی هەردوولا و هاوبەشیی دەکرد لە گفتوگۆکاندا، بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو گفتوگۆ و پێوەندیکردنانەدا ئینگلیزەکان نیگەران بوون بۆیە هیچ نوێنەرێکی خۆیان نەنارد و ئینگلیز لەو گفتوگۆیانەدا تەنها مەبەستیان بوو کە بزانن ئەگەر هات و ئێران هێرشی بردە سەر کورد بزووتنەوەکەیان چۆن بەرگری لەو هێرشە دەکا.

مصطفی پاشای سەرۆکی کوردی تورکیا تەقەلایەکی تری دا بۆ ئەوەی وتوێژێکی تر لەنێوانی کورد و ئینگلیزەکاندا ساز بکات.

دوای ئەوە کوردی تورکیا و ئێران بە ڕابەرایەتی مصطفی پاشایا یاملکی، سید طەی شەمزینی لەگەڵ ئینگلیزەکان وتوێژیان کرد و بە ئینگلیز وترا ئەگەر بێت و بریتانیا بە چەک و جبەخانە و ساز و بەرگی شەڕ یارمەتیی کورد بدات ئەوا دەتوانرێ ناوچەی (وان) و (ئەرزروم) و سیواس و بتلیس و هەکاری بگرن و ئەو ناوچانە پاک بکەنەوە لە سەربازەکانی تورک و دەرسێکی وا بدەن بە کاربەدەستانی تورک کە قەت بیریان نەچێتەوە و هەتا ڕواندوز بچن و ئەگەر ئینگلیز ڕێگا بدا هەتا شاری (ئەنقەرە)ش دەچن و لەناو ئێرانیشدا دەتوانن بگەنە مەڵبەندی (سنە).

دەوڵەتی فرەنسەش لەلایەکی ترەوە ناگاداری هەڵوێست بوو و ئەیزانی لەدوای بەستنی پەیمانی نێوانی ئینگلیز و ئێران ئیتر ئینگلیز هیچ کارێکی بە کورد نامێنێت و هیچیشیان بۆ ناکەن و مەسەلەی کورد لەدوای ئەوە ئیتر بوو بە شتێک کەلە ڕیزی نەبووان ئەژمێررا و بەو جۆرە کورد لەوەشدا هیچی دەستگیر نەبوو.

ئەگەر بەوردی بچینە بنجوبناوانی ئەو بۆچوونەی کریس کوچرا هەندێ سەرنج هەیە پێویستە خۆیتەر بەسەریاندا تێپەڕ نەکات:

١- وەکو وتمان مصطفی پاشا نوێنەری کوردی تورکیا نەبووە، بەڵکو لە سلێمانیەوە چووە بۆ لای سمکۆ و گفتوگۆی لەگەڵدا کردووە وەکو لەدواییدا ئەو گفتوگۆیە بەدوورودرێژی باس ئەکەین.

٢- هیچ دوکیومێنتێکی ناو ئەرشیفی دەرەوەی بریتانیا و هیچ سەرچاوەیەک کە

ئینگلیزه شارەزاکانی ئەو ڕۆژانە نووسیویانە وەکو وڵسنی حاکمی گشتی بریتانیا و ئەدمۆنس و مس بیل، هیچیان باسی ئەوەیان نەکردووە کە سمکۆ سیر پرسی کۆکسی دیبێ وەکو کریس کوچرا باسیکردووە، بەپێچەوانەوە وەکو لە دوکیومێنتەکانی دواییدا دەرئەکەوێ ئینگلیزەکان بە هیچ جۆرێک نەیانویستوە لەناو خاکی ئێراندا لەگەڵ سمکۆدا کۆ ببنەوە، تەنها ئەو نامەیە نەبێت کە سمکۆ بە سید طەدا ناردبووی بۆ وڵسنی حاکمی بریتانیا کە ئەوە بە چاوپێکەوتن ناژمێررێت، سمکۆ کاتێک چاوی بە ئینگلیزەکان کەوت کە لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٢دا لەشەڕەکانیدا لەگەڵ ئێران و تورکیادا شکا و بەناچاری ڕوویکردە کوردستانی عێراق ئەوسا لەوێ چاوی بە ئینگلیزەکان کەوتووە کە لە باسێکی تایبەتیدا کە بۆ ئەو مەبەستەمان تەرخانکردووە لەدواییدا بەدوورودرێژی باسی ئەکەین.

لەوەی کریس کوچرا سەیرتر ئەو باسەیەک کە لە کتێبی (سە مردی عجیب)دا(٤٣) لە لاپەڕەکانی ٢٧-٢٩دا باسی پێوەندی سمکۆ و ئینگلیزەکانی کردووە و هەر جارەی شتێکی لەخۆوە باس کردووە و جارێک لە لاپەڕە (٢٧)دا ئەڵێ: "سمکۆ بازیچەء دست انگلیس ها." کە بۆ ئەو قسەیەی لە لاپەڕەکانی (٢٨-٢٩)دا هەر لەخۆیەوە شتی وای نووسیوە کە هەمووی بێ سەر و بەرە. بۆ نموونە، لە لاپەڕە (٢٨)دا ئەڵێ: "سمکۆ لەگەڵ (نویل)دا ملاقاتی کردووە، لەکاتێکدا لەو ڕۆژانەدا کە ئەو باسیکردووە نویل بە هیچ جۆرێک لەو ناوچانەدا نەمابوو و، لەلاپەڕە (٢٩)دا ئەڵێ: "ئەدمۆنس کە چوو بۆ (پیران) بۆ بینینی شێخ مەحمود لەوێ سمکۆیشی بینیوە و سمکۆ تەقەلای دابوو کە بچێتە بەغداد بەڵام شێخ مەحمود کە پێی خۆش نەبووە هیچ کوردێکی تر لەو ناوچانەدا بێجگە لە خۆی کەسی تر دەسەڵاتدار بێت، شێخ مەحمود ئەدمۆنسی ڕاسپاردبوو کە ڕێگەی ئەوە نەدات سمکۆ بچێتە بەغداد، کە لەڕاستیدا ئەو ڕۆژانەی کە (کورنوالیس) چووبوو بۆ لای شێخ مەحمود لە پیران لە ساڵی ١٩٢٦دا شێخ مەحمود ماوەیەک بوو لە پیران نیشتەجێ بووبوو دوای ئەوەی ئینگلیزەکان هیوای ئەوەیان بڕا کە حکومەتی ئێران شێخ مەحمود بگرێت و تەسلیمی حکومەتی بریتانیای بکات، ئیتر دەستکرا بە گفتوگۆکردن و کورنوالیس چووە لای شێخ مەحمود و لەسەر ئەوە ڕێکەکەوتن کە هەر لە پیران دابنیشێت و جووڵە نەکا، تا لە ساڵی ١٩٣٠دا کە شۆڕشی بەر دەرگای سەرای سلێمانی لە شەشی ئەیلولی ١٩٣٠ ڕوویدا ئەوسا جارێکی تر شێخ مەحمود ڕاپەڕی دژی

ئینگلیزەکان، بەو جۆرە سمکۆ کە لە ساڵی ١٩٢٦دا لەسەر سنوورەکانی ئێران و تورکیا ناوارە بووە و هەر ماوەیەک لە شوێنێکدا بووە، هیچ سەرچاوەیەک باسی ئەوەی نەکردووە کە سمکۆ لای شێخ مەحمود نەمۆنسی دیبێت کە لە لاپەڕەکانی (٦٦٧-٦٧٨)ی بەرگی دووهەمەی ئەو کتێبەدا بەدوورودرێژی باسمکردووە و ئەو دوکیومێنتە نەهێنییەی کە باسی ئەو چوونەی کورنوالیسی کردووە لەگەڵ شێخ مەحموددا بە هیچ جۆرێک باسی چوونی سمکۆی نەکردووە و نووسەری ئەو کتێبە وەکو بۆچوونە پڕ لە درۆکانی تری نووسەرانی فارس ویستوویەتی بڵێ کە سمکۆ پیاوی ئینگلیز بووە.

مصطفی پاشای یامولکی لەو گفتوگۆیەیدا کە لەگەڵ سمکۆدا کردبووی، کە لەدواییدا باسی ئەکەین، مەبەست لەو چوونەی مصطفی پاشایە بۆ لای سمکۆ بەزۆری بۆ ئەوە بووە کە سمکۆ هان بدات دژی تورکە کەمالییەکان شەڕ بکات و خۆی بە شەڕی ئێرانەوە خەریک نەکات و مصطفی یامولکی لە گفتوگۆکەیدا لەو ڕووەوە بە سمکۆی وتبوو: "بۆ ئەوەی کێشەی خۆت لەگەڵ ئێرانییەکاندا چارەسەر بکەی هەوڵ بدە پێوەندییان پێوە بکەی و سوود لە هەل و دەرفەت وەربگری و هەوڵ بدە ئەو شوێنانەی بریتانیایی و ئەوروپایی تیادا نییە لەگەڵ ئەو شوێنانەدا ڕێک بکەوە و لام وایە ئەگەر ئەو ڕێبازە بگریتە بەر ئەوا ئەوروپاییەکانیش گوێ لە داخوازییەکانت ئەگرن."

بەڵام بێگومان سمکۆ باوەڕی بە سیاسەتی ئینگلیز نەبووە و نەیویستووە سەرومڕ خۆی تەسلیمی سیاسەتی ئەوان بکات و بەسەرهاتەکانی ڕابردووی زەمانی شێخ عبیدالله‌ی نەهەری و عبدالرزاق بەدرخانی هاوڕێی لەبەر چاو بووە بۆیە نەیویستبوو بەخۆڕایی لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدات بۆیە لە وەرامی ئەوەی مصطفی پاشای یامولکیدا سمکۆ وتبووی: "منیش زۆر ڕقم لە تورکە قەومییەکانە و بە دوژمنێکی گەورەتریان دانەنێم لە فارسەکان بەڵام من چەند جارێک نامەم ناردووە بۆ ئینگلیزەکان (کە ئەمە دەری ئەخا تەنها بامەی بۆ ناردون و نەیبینون.) و ئاگادارم کردوون کە من نامەوێ دژی سیاسەتی ئەوان هیچ بکەم و هەمیشە پێویستیمان بە یارمەتیدانی بریتانیا هەیە، با ئەوان هەستی خۆیان بەرامبەر بە کورد دەربڕن ئەوسا منیش ئامادەم بە ئارەزووی ئەوان بجووڵێمەوە.

ئێمە پێویستیمان بە چەک و فیشەک هەیە، ئەگەر ئەوەم فریا نەکەوێ تووشی

شەڕەشەقێکی زۆر ئەبم و بۆ ئەوەی ئینگلیزەکان دڵنیا بکەم کە ئەمەوێ بەڕاستی لەگەڵ سیاسەتی ئەواندا بم سید طەم ناردبوو بۆ بەغداد بەڵام ئەو چوونەش هیچ سوودی و ئەنجامێکی نەبوو.

ئەوا ئێستە من و سید طە تۆ ئەکەین بە وەکیلی خۆمان، ئەگەر حکومەتی بریتانیا ڕاستەوخۆ یاخود بە هۆی دۆستە دڵسۆزەکانیەوە لەناو پڕدەردا بتوانێت یارمەتیی چەک و جبەخانەمان بدات و بەبێ ئەوەی بمانخاتە ژێر ڕەحمەتی ئەفسەرەکانیەوە ئەگەر ئەمانە بکا ئەوا ئەتوانین (وان و ئەرزڕوم و سیواس و هەکاری) پاک بکەینەوە لە تورک و ئەوسا ئەتوانین دەرسێکی گەورەش فێری ئەوانەی ڕواندز بکەین (مەبەستی یوزدمیر بووە.)، ئەوانەی تریش کە لە شوێنەکانی تردان.

سمکۆ بە مصطفی یامولکی ئەڵێ: "ئەمە پێشنیازی ئێمەیە و تۆ ئەتوانیت دڵنیایان بکەی کە ئێمە ڕاست و پاکین لەم قسانەماندا. ئەتوانین (ئەنگورە) بگرین و ئەگەر ئینگلیزەکان بێدەنگ بن ئەوا ئەتوانین شاری (سنە)ش لە ماوەیەکی کەمدا بگرین.

لەناو دوکیومێنتەکانی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا هەندێکیان باسی سمکۆیان کردووە و لەهەندێکیاندا دەربارەی تەقەلادانی سمکۆ بۆ پێوەندیکردن و دۆستایەتی پەیداکردن لەلایەن سمکۆوە لەگەڵ حکومەتی بریتانیادا دواون کە هەڵمکرد هەندێکیان پێشکەش خوێنەرانی بەڕێز بکەم:

یاداشتێکی نهێنی لە دوکیومێنتی ژمارە (C.O.730-X.63) لە ١٩٢١/٧/٢٠ لە ئەفسەری سیاسیی بریتانیاوە لە (ڕانیە) بۆ ئەفسەری سیاسی بریتانی لە سلێمانی: "سمکۆ بە هۆی (مەلا سلێمان) کە یەکێکە لە پیاوەکانی بابەکر ئاغا ئەم نامەیەی ناردووە بۆ بابەکر ئاغا و وتویەتی: هیچ دەسەڵاتدارێک نییە لە کاربەدەستانی بریتانیا دەسەڵاتدارتر بێت. ئەوا بولشەویک نەما و بۆی دەرچوون (مەبەستی ڕاپەڕیوەکانی ئێران بووە لە ناوچەی گیلان کە ئازادستانیان دروست کردبوو.) ئێرانیش وەکو هێزێک وایە کە لە ڕیزی نەبووانە، تورکەکانی مصطفی کەمال کە بیست هەزار کەسێک ئەبن وا خەریکی بڵاوکردنەوەی پروپاگاندەن لە ئەنقەرە و ئەڵێن هێزی تورک بەرەو سنووری عێراق ئەڕوات کە ئەو چوونەیان بۆ دوو مەبەستە:

یەکەم بۆ هاندانی عەشایرەکانی دژی حکومەت و، دووهەم بۆ سەندنی باج لە

خەڵک. ئەو تورکانەی گەیشتونەتە ڕواندز (مەبەستی یوزدمیر و تاقمەکەی بووە.) و (کانی ڕەش) لەو کەسانە نین کە لە سەربازێتی ڕایان کردبێت بەڵکو تورکن و بۆ نانەوەی ئاژاوە و کۆکردنەوەی باج نێرراون.

ئەزانم ناوبانگم زڕاوە لای حکومەتان بۆیە ئەمەوێ لەو ڕووەوە بۆ ئێوە بنووسم چونکە ئەزانم ئێوە مەرکەزتان لای حکومەتی بریتانیا باشە. من تا ئێستە هیچ هەڵوێستێکی دوژمنانەم نەبووە بەرامبەر بە حکومەتی بریتانیا، بەڵکو بەپێچەوانەوە ویستوومە و ئەمەوێ دۆستایەتیان لەگەڵدا پەیدا بکەم، لەبەر ئەوە داواتان لێ ئەکەم لەجیاتی من پێوەندی بە ئەفسەرە سیاسییەکانی بریتانیاوە بکە بۆ ئەوەی لەگەڵیاندا ڕێک بکەوم و بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستە ئامادەم بێم بۆ (شنۆ) بۆ ئەوەی لەوێ لەگەڵ نوێنەرێکی حکومەتی بریتانیاندا گفتوگۆ بکەم.

وا بە باش ئەزانم کە لێپرسراوێکی ئینگلیز بێت بۆ ئەو مەبەستە و ئەگەر ئەوەش بە باش نەزانرا ئامادەم حکومەت بڕوای بە کێ هەیە کە توانای خوێندن و نووسینی هەبێت من گفتوگۆی لەگەڵدا بکەم و ئامادەم بۆ بەجێهێنانی هەموو فەرمانێکی حکومەتی بریتانیا و زۆر بەپەرۆشم بۆ ئەو پێوەندیکردنەی کە سوودی هەردوو لامانی تیادا بێت. لەکۆتاییدا تکا ئەکەم ئەم نامەیەی کە بۆ تۆی ئەنێرم بەنهێنی هەر لەنێوانی من و تۆدا بمێنێتەوە."

لە هەمان دۆکیومێنتدا یاداشتێکی ئەفسەری سیاسیی بریتانیای تیادایە کە لە سلێمانیەوە ناردوێتی بۆ سکرتێری مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد (کە بێگومان مس. بیل بووە.) کە لەوەدا وتوبەتی: ئەم نامە (شفوی-دەماودەم)ییە کە سمکۆ ناردوێتی بۆ بابەکر ئاغا (کە دیارە ئەمە بێجگە لەو نامەیەی پێشووە کە سمکۆ ناردوێتی بۆ بابەکری سەلیم ئاغا. ئەفسەری سیاسیی بریتانی لە سلێمانی لەوەدا ئەڵێ: من لەگەڵ کاپتن (کوک)دام دەربارەی ئەو مەوزوعە و حەزمکرد هەندێ سەرنجی خۆم (هی ئەفسەری سیاسیی بریتانیایی لە سلێمانی) هەروەکو خوارەوە دەربببرم:

١- بەپێی ئەو ئاگادارییەی کە دەستگیرمان بووە ئەتوانرێت سنووری دەسەلاتی سمکۆ دەستنیشان بکرێت لەو ناوچانەدا کە دەسەلاتی تورکیا و ئێرانیان تیادا نییە کە هەروەکو خوارەوەیە:

هێڵێک لە (بیرە کەپرە)ەوە بۆ (زێبار) لەسەر سنووری ژوورووی ڕۆژهەلاتی

(دیلمان) که هەتا (خۆی) درێژ دەبێتەوە و، لەوێوە بەرەو خواروویی کەناری کۆلی (ورمیە) و بەدرێژایی کەناری نەو گۆلاوەدا (سوڵدز)یش ئەگرێتەوە و لەوێشەوە دەتوانرێ هێڵێکی ڕاست بکێشرێت هەتا ئەگاتە (بانە) تەنها سابڵاغی لێ دەربچێت. بێگومان ئەگەر سمکۆ پشتگیریکردنی ئێمەی هەبێت دەتوانێت دەست بەسەر ناوچەکەدا بگرێ.

٢- ڕەنگە لەم قۆناغەدا سید طە هاوکاری لەگەڵ سمکۆدا بکا و دوور نییە سمکۆ لەسەر ڕاسپاردە و پێشنیازی سید طەیە کە ئەیەوێ لە حکومەتی بریتانیا نزیک ببێتەوە.

٣- لە هەندێ ڕووەوە جۆرە ڕێکەوتنێک لەگەڵ سمکۆدا ئەبێتە هۆی ئەوەی کە ببێت بە پەرژینێک لەنێوانی سنووری ئێمە و نەو شوێنانەی تر کە تورکەکان دەستیان بەسەردا گرتووە کە بەمە لە مەترسیی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ تورکدا ڕزگارمان ئەبێت و ئەوەی لە (ڕواندز)دا ڕوویداوە لە شوێنێکی تریشدا تووشی نەبینەوە.

٤- لە لام وایە ئەگەرچی ئێران بۆ ماوەیەکی کاتی و هەر بە ناو هەندێ ناوچەی لە کیس دەچێت بەڵام بەڕابوونی ئاسایش سوودێکی زۆر باشی ئێرانی تیادا ئەبێت لەئەنجامی نەو ڕێکەوتنەی ئێمە و سمکۆدا.

٥- بەڵام دەربارەی دواڕۆژی سمکۆ، ئەتوانین بڵێین کە سمکۆ گەنجێکی چالاکی سەرەڕۆیە (مغامر) بەڵام ڕابردووی وا دەر ئەخا کە جێگەی بڕوا نییە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر سمکۆ واش نەبووایە نەدەگەیشتە ئەم پلە و پایەی کە ئێستە هەیەتی.

هەرچەند لەو شەڕانەیدا کە لەگەڵ ئێراندا کردبووی جۆرە سەرکەوتنێکی هەبووە، بەڵام وەنەبووبێ ئەوانە دەستکەوتێکی ڕاستی بووبن کە خۆشی زۆر باش لەوە گەیشتووە کە حکومەتی ئێران هەرچەند کەمدەسەڵات و بێهێزیش بێت بەڵام ئەوەی لەتوانادایە کە تەنها هەر بە هێزی عەشایر بەسەریدا سەر بکەوێ و لام وایە ئەگەر ئێمە لەگەڵیدا ڕێک بکەوین و پشتگیریی بکەین سمکۆ ئەبێت بە دەسەڵاتدارێکی بەهێز.

تەلگرافی نێررراوی بە (شفرە) لە ڕۆژی ١٩٢١/٨/١٩دا لە لایەن مەندوبی سامی بریتانیاوە کە سیر پرسی کوکس بووە بۆ ئەفسەری سیاسیی سلێمانی.

ژمارەی S-950 ڕۆژی ١٩٢١/٨/١٩:

نیشانە بە نامەتان ژمارە (٩٦١) و ڕۆژی ١٩٢١/٧/٢٩

پێویستە ئەم مەرجانەی خوارەوە بخرێنە بەرچاو لەکاتی گفتوگۆکردندا:

١- ئەبێ سمکۆ حسابی ئەوەی بۆ بکرێت کە وەکو سەرکردەیەک ئەتوانێت دەست بەسەر ئەو ناوچانەدا بگرێت کە ئاژاوەچییەکان پیایاندا دەڕۆن و گەیشتونەتە (ڕواندز) و دەوروبەری، خۆشتان ئەزانن کە سمکۆ خاوەنی ئەو زەوی و زارانەیە کە کریستیانەکانی لێیە لە (ورمیە)دا.

٢- ئەبێ لە سمکۆ بگەیەنرێت کە کاربەدەستانی عێراق نیازیان پاکە لەگەڵ دراوسێکانیاندا و هەوڵی ئەوە ئەدا بە ئاشتی لەگەڵیاندا گوزەران بکات و چارەسەرکردنی هەموو کێشەیەک بەئاشتی و خۆشی پێک دێت نەک بە شەڕ و ڕووبەڕووبوونەوە.

٣- هەوڵ بدرێ کە چۆن (محمد فاضل) و چەتەکانی (ئەفسەرێکی تورک بووە) بەبێ گیروگرفت بەسەر ناوچەکانیدا (ناوچەکانی سمکۆ) هاتوچۆ ئەکەن و بیری سمکۆ چۆنە دەربارەی ئاسایشی سنوور و مەرجەکانی ئەو چییە بۆ ڕێگەدان بە گەڕانەوەی کریستیانەکان بۆ شوێنی خۆیان (مەبەستی گەڕانەوەی ئاسوورییەکان بووە کە لەدوای ئەم بەشە باسێکی تایبەتیمان تەرخان کردووە بۆ تێکچوونی سمکۆ و ئاسوورییەکان.)

٤- هەواڵێک وا ئەگەیەنێت کە سمکۆ بۆیە دژی ئێمەیە چونکە هەڵوێستمان لەگەڵ شێخ مەحمووددا باش نییە. تکایە لێی بپرسە ئایا ئەو هەواڵە ڕاستە یان نا؟؟ هەروەها سمکۆش ئاگاداری دواهەواڵەکانی یۆنان بکە. (مەبەستی ئەو شەڕە بووە کە لەو کاتانەدا لەنێوانی هێزەکانی مصطفی کەمال و یۆنانییەکاندا ڕوویدابوو.)

تەلگرافێک لە (گوڵد سمیث)ی ئەفسەری سیاسیی بریتانیا لە (ڕانیە) بۆ مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغدا، ژمارەی تەلگراف ج-٦٢٢ ڕۆژی ١٩٢١/٩/٨/٢٠ کە لە ڕۆژی ١٩٢١/٨/٢٢دا گەیشتۆتە دەست مەندوبی سامی لەو تەلگرافەدا وتوێەتی: نیشانە بە تەلگرافەکانی ژمارە ٩٥٠س و ٩٥٤س: وا پێشنیاز ئەکەم لە ماوەی دوو ڕۆژدا بچمە هاوینەهەوارەکەی بابەکر ئاغا (بابەکر ئاغای سەلیم ئاغای پژدەر) بۆ ئەوەی گفتوگۆی لەگەڵدا بکەم و من بە باشی نازانم کە ئەفسەرێکی سیاسی بنێررێت بۆ لای سمکۆ، ئایا ئێوە موافقن کە نامەیەکی دەماودەم (شفهی) بنێررێت

بۆ سەمکۆ کە پێی بوترێ ئەگەر ئەو ڕاست ئەکا با ئەو لە سنووری ئێمە نزیک ببێتەوە بۆ ئەوەی کورتەی تەلگرافەکەی ئێوەی بە دەم پێ بگەیەنم؟

من وای بە باش ئەزانم بەرلەوەی گفتوگۆ لەگەڵ سید طەدا بکرێت، ئەو مەوزوعانە لەگەڵ سمکۆدا بکرێت.

تەلگرافی مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد بۆ (کۆڵدسمیث)ی ئەفسەری سیاسیی بریتانیا لە ڕانیە، دووبارە بۆ (مارشاڵ) لە هەولێر و بۆ موستەشارمان لە موصل:

ژمارە ٩٦٤ ڕۆژی ١٩٢١/٨/٢٣

وا ئەم دوو تەلگرافەی خوارەوەتان بۆ ئەنێرین بۆ ئاگاداری:

یەکەم:

لە وەکیلی کۆنسوڵی بریتانیا لە (هەمەدان)ەوە بۆ وەزیری مفەوەزی حکومەتی بریتانیا لە تاران، وێنەی بۆ مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد.

ژمارە ٥ ڕۆژی ١٩٢١/٨/١٨ کە لە ڕۆژی ١٩٢١/٨/٢٠ وەرگیراوە:

تەلگرافێک لە شاری (سنە)وە لەلایەن (وارن)ەوە هاتووە ئەڵێ: لە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوەوە وا دەرئەکەوێ کە سمکۆ نامەیەکی ناردووە بۆ عەشیرەتە کوردەکانی ئێران و لەو نامایەدا داوای لێ کردوون بە هەموویان هەوڵ بدەن حکومەتی ئێران بڕووخێنن و لەو نامانەدا بەڵێنی ئەوەی داوە بە عەشیرەتەکان کە حکومەتی بێگانەی واش هەیە کە یارمەتییان بدات. و ئەڵێن عەشایرەکانی کوردیش بیر لەوە ئەکەنەوە کە بەو داخوازییەی سمکۆ ڕازی بن و بۆ ئەو مەبەستە بەم نزیکانە کۆبوونەوەیەک ئەکەن. ئایا هیچ شتێک پێویستە لەو ڕووەوە بکرێ؟

دووهەم:

تەلگرافێک لە وەزیری مفەوەزی حکومەتی بریتانیاوە بۆ (وارن) لە (سنە):

ژمارەی تەلگراف ٢٩م-ژمارە٢٢٦ ڕۆژی ١٩٢١/٨/٢٢، وێنەی بۆ مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد:

نیشانە بە تەلگرافی ژمارە ١٩تان، هەتا ئێستە ناتوانین هیچ شتێک بڵێین یا هیچ شتێکی وا بکرێت کە سەرۆکەعەشیرەتەکان وا لێ بکەین گوێ نەدەنە ئەو پێشنیازە. ئایا هیچ پێشنیازێکی ترتان هەیە لەم ڕووەوە؟

تەلگرافێک لە کاپتن (گاون)ەوە لە (کرمانشاە) بۆ تاران و وێنەی بۆ بەغداد و

ژمارەی تەلگراف ۱۹۱ رۆژی ۲۵ی ئەیلوولی ۱۹۲۱:

لەدوای لێکۆڵینەوە بۆمان دەرکەوتووە ئەوەی لەو ڕاپۆرتەی (وارن)دا باسکراوە دەربارەی سەربەخۆیی کوردستان شتێکە زۆر مبالەغەی تیادا کراوە و هەندێ کەس وەکو (سردار ڕشید) بەگەرمی باسی ئەکەن کە قسەی ئەوانە هیچ ناکەوێ لەسەریان، زۆربەی دانیشتوانی خواروو کوردستانی ئێران لایەنگری ئەوەن کە لەگەڵ ئەو بزووتنەوەیەی سمکۆدا بن ئەگەر هات و بریتانیا پشتگیری بکا، بەڵام ئەوانە هەتا بەتەواوی لەوە دڵنیا نەبن بە هیچ جۆرێک ناجوڵێنەوە.

مەندوبی سامی بریتانیا کە سیر پرسی کۆکس بووە لەو تەلگرافەی کە بۆ وەزیری موستەعمەرانی بریتانیای ناردبوو کە (ونستون چرچڵ) بووە و لە دۆکیومێنتی ژمارە (C.O.730-433) و ڕۆژی ۱۹۲۱/٦/۲۸دا نێرراوە ئەڵێ:

هەندێ ڕووداو لە کوردستاندا هەیە کە کورتەکانی بریتیە لەمانەی خوارەوە:

۱- بەپێی ئەو نامانەی پێشوو کە لەو ڕووەوە باسی ڕووداوەکانی تیادا کرابوو، ئێمە بە پێویستمان زانی کە لەکاتی خۆیدا لە مانگی نۆڤمبری ساڵی پێشوودا ۱۹۲۰، لایەنگریی خۆمان پێشان بدەین بەرامبەر بە بزووتنەوەکەی عبدالرحمن شرناخی کە دژی تورکەکان بجووڵێتەوە (لەدویا ئەوەی تورکەکان یوزدمیریان ناردبوو بۆ ڕواندز، ئینگلیزەکان بەرامبەر بەوە عبدالرحمن ئاغای شرناخیان هاندابوو کە دژی تورکەکان بجووڵێتەوە و، هەروەک چۆن یوزدمیر لە ڕواندز دەزگایەکی تایبەتی دامەزراندبوو هەندێ لە سەرۆکەعەشیرەتەکانی خواروی کوردستان کە داخلەدڵ بوون دژی ڕەفتاری ئینگلیز و ئەفسەرە سیاسییەکانیان لە کوردستانی خواردووەدا، بەو جۆرە عبدالرحمن ئاغای شرناخیش دامودەزگایەکیان دامەزراندبوو ئەنجومەنێک کاروباری ڕاپەڕینەکەی ئەبردە بەڕێوە دژی کەماڵییەکان.)

لە تەلگرافەکەی پرسی کۆکسدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: ئا ئێستە ئەفسەری سیاسییمان لەناوچەکەدا ئاگاداری کردم کە عبدالرحمن ئاغا ئەیەوێ بەپەلە لە شوێنێکی وەکو (زاخۆ)دا لەگەڵ مەلیک فەیسەڵدا یەکتر ببینن و جگە لەوە عبدالرحمن ئاغای شرناخ ئەیەوێ ئەفسەری سیاسیی ئێمە لە زاخۆ لەگەڵیدا کۆ ببێتەوە و مەبەستی ئەوەیە دەوڵەتێکی بچووک لە ژووری عێراقدا درست بکات کە

ببێت به دراوسێ لەگەڵ ئەو دەوڵەتە بچووکەی تر کە سمکۆ دروستی ئەکات، کە هەردوولایان ئەیانەوێ هەل و دەرفەت لە لاوازیی تورک و ئێران وەربگرن.

٢- وا دیارە کوردەکانی ناوچەی دەرسیم و خربوت دژی تورک ڕاپەڕیون.

٣- هەروەکو لە تەلگرافی ژمارە (٥٢)ی ڕۆژی ١٩٢١/٤/٢٢دا باسمانکرد، سمکۆ دژی حکومەتی فارس یاخی بووە و دەستی کردووە بە بزووتنەوە، هەرچەند دەنگوباسێکی تەواومان لەو ڕووەوە دەستگیر نەبوو، بەڵام لەوە ئەچێ سمکۆ توانیبێتی جۆرە سەربەخۆییەک لە ناوچەی (ورمیە)دا پێک بهێنێت.

٤- لەدوای لەناوبردنی بزووتنەوەکەی ضیاءالدین (مەبەستی ڕاپەڕینەکەی ضیاءالدین طباطبائی بووە.) دەنگوباسێکی وا بڵاوبۆتەوە کە بەتەواوی جێگەی بڕواش نین کە گوایا تەقەلای ئەوە ئەدرێ کە جۆرە یەکگرتنێک لەناو کورددا ساز بکرێت بۆ ئەوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆیی کورد دابمەزرێنرێت ئەگەر هات و ڕووسەکان توانییان وڵاتی فارس پارچەپارچە بکەن و بیکەن بە چەند دەوڵەتێکی بچووکەوە.

٥- ئێران نەک هەر دانی بەوەدا ناوە کە لە وزە و دەسەڵاتیدا نییە پارێزگاری ئەوانە بکات کە سەر بە حکومەتی ئێرانن لە ناوچەی ورمیەدا، بەڵکو هیچ جۆرە مەسئولیەتێکیش ناگرێتە ئەستۆی خۆی و وازی لە پاراستنی ئاسوورییەکان هێناوە و ڕێگە لەوە ئەگرێ کە ئاسوورییەکان بگەڕێنەوە بۆ شوێنی خۆیان لە ئێران کە لەئەنجامی ئەو کەمتەرخەمییە و گوێنەدانەی حکومەتی ئێران ژمارەیەکی زۆر لە ئاسوورییەکان لەبرسا مردوون لەپاش ئەوەی کە حکومەتی ئێران بە هێزی چەک لە سنووری ئێران دووری خۆستونەوە و ناچار کرابوون بچنە سەر ئاینی ئیسلام بۆ ئەوەی بە هۆی ئەوەوە بتوانن بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان.

٦- ئەفسەری سیاسیی ئێمە لە سلێمانی، لە ڕێگەی بابەکر ئاغاوە داوای لە سمکۆ کرد کە لە (شنۆ) یەکتر ببینن، بەڵام من لەو ئەفسەری سیاسییەمان کە لە سلێمانی بوو گەیاند کە پێویستە لە شوێنێکی نزیکی سنووری دەسەڵاتی خۆمان چاوی بە سمکۆ بکەوێ بە مەرجێک پاراستنی خۆی مسۆگەر بکات لەو بینینەی سمکۆدا، کە مەبەست لەو چاوپێکەوتنەش ئەوەیە کە سمکۆ ببینێت و پرسی ئەوەی لێ بکا کە هۆی چییە سمکۆ ڕێگە ئەدا بە تورکەکانی دوژمنمان کە لەو شوێنانەی دەسەڵاتی ئەوی تیادایە بە ئارەزووی خۆیان هاتوچۆی پیادا بکەن و هەروەها باسی

ئەو مەرجانەشی لەگەڵدا بکرێت دەربارەی گەڕانەوەی کریستیانەکان (کە مەبەستی ئاسووریيەکان بووە)، و لە ئەفسەری سیاسی گەیەنرا (کە لەو ڕۆژانەدا گوڵدسمیث بووە) کە بە هیچ جۆرێک نابێ لە هاوینە هەوارگەی بابەکر ئاغا دوور بکەوێتەوە.

٧- هەواڵێک گەیشت کەوا سمکۆ پێوەندیی بە گەلێک کوردی ناسراوەوە کردووە بۆ ئەوەی بە هەموویان هەوڵ بدەن بەیارمەتیی دەوڵەتێکی بێگانە کورد لە دەست فارس ڕزگار بکەن.

دوکیومێنتی ژمارە (نەهێنی C.O.730-6P.2134) ڕۆژی ١٩٢٢/٩/٢٥ نامەیەکی (میجر گۆڵدسمیث)ی ئەفسەری سیاسیی بریتانیای تیادایە کە ناردوێتی بۆ سکرتێری مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد (کە لەو ڕۆژانەدا مس. بیل بووە.) وتوێەتی: نیشانە بە نامەی پێشووترم (ژمارە 19-1-1954) و ڕۆژی ١٩٢١/٨/٣٠ ئەوا لەگەڵ ئەم نامەیەدا نامەیەکی شەخسی (سمکۆ)تان بۆ ئەنێرم کە وەرامە بۆ ئەو نامەیەی من بە هۆی بابەکر ئاغای پژدەرەوە بۆم ناردبوو. ئەو کەسەی کە وەرامی نامەکەی سمکۆی هێنایەوە (سید حسن) ناوێکە کە لە ڕێگەی هەمزاغاوە سەرۆکی (مامش)ەوە نێررراوە.

من پێشنیازم کردبوو کە سمکۆ بێتە (واندڵ WANDLE) کە شاخێکە لەسەر سنووری ئێران بۆ ئەوەی لەوێ یەکتر ببینین.

ئەو دە ڕۆژەی کە دانرابوو بۆ هاتنی سمکۆ کە لە ڕۆژی ١٩٢١/٩/٢٠ دەستی پێ ئەکرد ئەو شوێنەی کە ئەو داینابوو کە یەکتری ببینین لە مالّی هەمزاغا لە (شنۆ) من زۆر بە شوێنێکی دووری ئەزانم بێجگە لەوە بە ڕاست و باشیشی نازانم کە ئەفسەرێکی ئینگلیز بگاتە ئەو شوێنە بۆ ناو خاکی ئێران بۆ مەبەستی وا کە ئەمە ئەشبێتە هۆی ئەوەی کە خۆمان وا پێشان بدەین ئێمە ناچارین سمکۆ ببینین نەک ئەو، لەبەرئەوە پێویست بوو بێتە شوێنێکی نزیکی سنوور.

لەبەرئەوەی سمکۆ نامەیەکی بۆ ناردبووم لەو ڕووەوە بۆیە منیش وا بە باش ئەزانم کە نامەیەک بنرێم بۆ بابەکر ئاغای پژدەر بۆ ئەوەی ئەو نامەیەی منی بگاتێ کە ئەمەوێ بۆ سمکۆی بنێرم، تکا ئەکەم بەرلەوەی نامەکە بنێرم مسوەدەیەک لەو نامەیەی کە ئێوە بە باشی ئەزانن بۆم بنێرن بۆ ئەوەی منیش پێرەوی نامەکەی ئێوە بکەم.

بەو بۆنەوە، نامەیەکی بابەکر ئاغا کە بۆ ئەفسەرێکی سیاسیی ناردبوو لە (ڕانیە)

لەگەڵ نامەیەکی تەرجەمەکراوی هەمزاغا بۆتان ئەنێرم.

ئیمزا میجەر گۆڵدسمیث ئەفسەری سیاسی لە سلێمانی

لەگەڵ ئەو نامەیەدا کە میجەر گۆڵدسمیث ناردبووی بۆ سکرتێری مەندوبی سامی لە بەغداد نامەیەکی سمکۆ کە بۆ بابەکر ئاغای پژدەری ناردووە (کە قائمقامی قەڵادزە بووە لەو ڕۆژانەدا لەلایەن ئینگلیزەکان دانراوە)، کە وتوبەتی:

"بۆ هاوڕێی خۆم:

نامەکەتان گەیشت (مەبەستی نامەی بابەکر ئاغا بۆ سمکۆ)، و زۆر پێ خۆشحاڵ بووم بە گەیشتنی نامەکەتان. ئەوانەی لەو نامەیەدا باستان کردبوو پڕبوون لە هەستی باش و بەجێ لە لایەنگریتان و دڵسۆزیتان بۆ بریتانیا زۆر باش ئاگادارم و منیش لەگەڵ پێشنیازەکانی ئێوەدام بە دڵمن.

هیچ چار نەماوە کە ئەبێ خزمەتی ئەو حکومەتە بکەین و جێگەی نیگەرانییە کە هەندێ نەزان لەو ڕاستیە نەگەیشتوون و یا تێیگەیشتوون و لێی لانەدەن کە نازانن خزمەتکردنی ئەو حکومەتە شتێکی باشە. خەڵکی لای ئێمە چەواشەکراون و بە هەڵەدا براون کە ئەمە بۆتە هۆی سەرلێتێکچوونمان.

ئەگەر نەتەوەکەمان لەم ڕۆژەدا وڵاتەکەی خۆی نەپارێزێت ئەوا هەموو شتێکی لە کیس دەچێت، پێویستە میللەتەکەمان بۆ ئەوە تێ بکۆشێ و خەبات بکات کە وڵاتەکەی لە هێرش و دەستدرێژیی بێگانە بپارێزێت کە ئەم کارەشی هەر تەنها بە میللەتی کورد خۆی دەکرێ ئەگەر یارمەتی لە بریتانیاوە وەربگرێت، ئەوی لەو ڕاستییە نەگا پیاوێکی نەزان و گەوج و شێتە. گوێ مەدەرە ئەو جۆرە کەسانە و هەتا ئەتوانیت لەگەڵ بۆچوون و بیر و باوەڕی خۆت ڕاست و سەربەخۆ بە لە دەربڕینی بۆچوون و بیروباوەڕتدا.

حەز ئەکەم لەگەڵ ئەفسەرێکی ئینگلیزدا کۆ ببینەوە بۆ ئەوەی بیروڕا و بۆچوونی خۆمی بۆ ڕوون بکەمەوە و، ئەو کەسەی کە تۆ بە باشی ئەزانیت بۆ ئەو مەبەستە قسەی لەگەڵدا بکە بانەو کەسە بێتە مااڵی هەمزاغای سەرۆکی مامش بە جلوبەرگی کوردییەوە، هەر کاتێک هەواڵی هاتنیم بیست دەمودەست ئەچمە لای و هەر چیم لە بیر و مێشکدایە دەربارەی مەبەست بۆی باس ئەکەم و ئەو ڕاسپاردانەی ئەو بە باشی بزانێت ئامادەم بەجێیان بێنم بۆ گەیشتنمان بە ئامانج.

بەڕاستی زۆر منەتباری ئەو یارمەتیدانەی ئێوەین. نەک هەر تەنها من بەڵکو

هەموو کوردێکی ساغ لەوانەی کە پێوەندییان بە منەوە هەیە.

ئەگەر ئەوان (ئینگلیزەکان) بیر لە ئەرمەنییەکان ئەکەنەوە، خۆتان ئەزانن ئەو خۆێنەی کە ڕژاوە لەناو ئێمەدا هێشتا وشک نەبۆتەوە (مەبەستی ئاسووریيەکان بووە)، ئەوا ئیمڕۆ ئاشتی و ئاساییشی گشتی و سنووری هەموو میللەتێک لەلایەن دەوڵەتە دەسەڵاتدار و گەورەکانەوە دەستنیشان کراوە و کورد ناتوانێت لە یەک وڵاتدا لەگەڵ ئەرمەنی و ئاسوۆریدا پێکەوە بژین، هەر کاتێک سنووری نێوانی ئەم میللەتانە دەستنیشان کرا، ئەوسا چارەسەری هەموو کێشەیەک دەکرێ.

دەربارەی ئەوەی ڕواندز، ئەوەی کە هاتۆتە ئەوێ محمود فاضل پاشا نییە، بەڵکو ئەفسەرێکی گەنجی تورکە لەگەڵ (٢٠) سەربازی تورکدا. تکایە وەرامم بدەنەوە و بایەخ بدەن بەم کارە گرنگە."

ئیمزا سمکۆ

بۆ وەرامی ئەو نامەیەی سمکۆ کە ئەفسەری سیاسیی لە سلێمانی ناردبووی بۆ سکرتێری مەندوبی سامی لە بەغداد لە دۆکیومێنتی ژمارە (C.O.730-P.2134-1-19) -823- ڕۆژی ١٩ی ئۆکتوبەری ساڵی ١٩٢١ سکرێتری مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد نامەیەکی ناردووە بۆ ئەفسەری سیاسی لە سلێمانی کە ئەمە تەرجەمەی ئەو نامەیەیە:

"نیشانە بە نامەتان ژمارە (P.2134-1-19) و ڕۆژی ١٩٢١/٩/٢٥، هەروەکو لەو تەلگرافەی کە بە دوو سەرنجدان یەکەمیان بە ژمارە (S.D.2172) ڕۆژی ١٩٢١/٨/٣٠ و دووهەم (S.D.2172) ڕۆژی ١٩٢١/٩/١٤ ئاگادارمان کردبوون. سیاسەتی ئێمڕۆی ئێمە بەرامبەر بە سمکۆ و بەرامبەر بە کوردستانی ئێران بریتیە لەوەی کە هیچ جۆرە دەستتێوەردانێک لەلایەن ئێمەوە نەکرێت بەتایبەتی بەرامبەر بەو ڕووداوانەی کە پێوەندییان بە ئاساییشی سەرسنوورەوە هەبێت، بەتایبەتی لەم ڕۆژانەدا کە گلەیی لە بریتانیا دەکرێ کە گوایا ئێمە هانی نانەوەی ئاژاوە و پشێوی دەدەین لە کوردستانی ئێراندا (لەباسی شۆڕشەکانی سمکۆدا لەگەڵ ئێران لەدواییدا لە باسێکی تایبەتیدا لەو دۆکیومێنتانە دەدوێین کە لەو هاندانە دواون.) لەبەر ئەوە شتێکی زۆر گرنگ و پێویستە کە هیچ شتێکی وا نەکرێت کە لەگەڵ ئەو سیاسەتەی ئێمەدا یەک نەکەوێ.

مەندوبی سامی لەوەدا لەگەڵ ئێوەدایە کە نابێ ئەفسەری سیاسیی ئێمە بچێتە

ناو خاکی ئێرانەوە بۆ ئەوەی چاوی بە سمکۆ بکەوێت. لەم ڕۆژانەدا پێویستە هەموو هەوڵ و تەقەلایەک بدرێ بۆ زانینی ڕادەی هێز و توانا و دەسەلاتی سمکۆ و زانیارییەکی تەواو دەربارەی ئەوە کۆ بکرێتەوە بۆ ئەوەی توانا و دەسەلاتی هەڵسەنگێنین بۆ ئەوەی بزانین سمکۆ تا چ ڕادەیەک توانای ئەوەی ئەبێت ئەو دەسەلاتەی دژی حکومەتی ئێران بەکار بێنێت.

هەتا بەتەواوی کێش و قەوارەی دەسەلات و توانای سمکۆ نەزانرێت و ڕوون نەبێتەوە پێویستە هەموو کۆبوونەوەیەک کە ئەتانەوێ لەگەڵ سمکۆدا بکرێ دوای بخەن. مەندوبی سامی پێی خۆش نییە بەبێ ئاگاداریی ئەو هیچ جۆرە ملاقاتێک بکرێت و وا لەگەڵ ئەم نامەیەدا مسوەدەی ئەو نامەیەتان بۆ ئەنرێین کە ئێوە دەتانەوێ لە ڕێگەی بابەکر ئاغاوە بینێرن بۆ سمکۆ، بەڵام ئاگاداری ئەوە بن ئەو نامەیە نەکەوێتە دەست ئێرانییەکان.

ئیمزا: سکرتێری مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد

لە دۆکیومێنتێکی تردا کە ژمارەکەی (A-C C.O.730-6-1607) ڕۆژی ۱۹۲۱/۱۲/۱۰ نامەیەکی تیادایە کە لە ئەفسەری سیاسیی بریتانیاوە ئێرراوە بۆ بابەکر ئاغای سەلیم ئاغای پژدەر، بۆ وەرامی نامەیەکی بابەکر ئاغا کە ناردبووی بۆ کاپتن (کوک) ئەڵێ: "ئەو نامەیەی کە ناردبووت بۆ کاپتن کۆک خوێندمەوە کە هەمووی نیشانەی دۆستایەتی و پاکی و دڵسۆزیتانە بەرامبەر بە ئێمە.

زۆرم پێ خۆش بوو کە بۆم دەرکەوت سمکۆ لە نامەکانیدا هەستی خۆی دەربڕیوە و زۆریشم پێ خۆش بوو کە سمکۆ پێوەندی بەو عەشایرانەوە نییە کە دژی ئێمەن و شتێکی زۆر چاکە کە بۆی دەرکەوتووە کە هەر کەسێک دژی ئێمە بوەستێت بە هەڵەدا چووە. ئومێدەوارم ئەو هەستەی سمکۆ بە نامە دەربڕیوە بە کردەوەش بی هێنیتە دی و لە سنووری دەسەلاتی خۆیدا ڕێگا بە هیچ دوژمنێکی بریتانیا نەدا کە ئەیانەوێ لە کوردستانی عێراقدا بەتایبەتی لە ناوچەی ڕواندز جموجووڵ بکەن.

نامەکە لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "دەربارەی قبووڵ نەکردنی سمکۆ و ڕێگەنەدان بە گەڕانەوەی ئەرمەنی و ئاسووریەکان بۆ شوێنی خۆیان، لام وایە ئەو بۆچوون و هەڵوێستەی بە هۆی بوونی سوئی تەفاهومێکەوەیە کە ئەمەش باسێکە دەیهێڵینەوە بۆ دواڕۆژ کە گفتوگۆی لەسەر بکەین و ئەگەر خوا یارمەتیدەر بێت چارەسەرێک بۆ ئەوەش ئەدۆزرێتەوە بۆ ئەوەی کە ئاسایشتێک بە دڵی هەمووان بێت بەڕیا بکرێت.

دەرباری گفتوگۆکردن لەم ڕۆژ و کاتانەدا بە شتێکی مناسب نازانرێ هەروەکو سمکۆ پێشنیازی کردووە، هیوادارم لە دەرفەتێکدا خۆم لەگەڵیا کۆ ببمەوە و یەکتر ببینین بۆ ئەوەی باسی سوود و پەرژەوەندیی هەردوو لا بکرێت لەگەڵ دابینکردنی ئاساییشی سەرسنوور.

ئومێدەوارم هەواڵی تازەترم پێ بگا و ئەمەوێ لە هەموو جموجوڵێکی تورکەکان ئاگادارم بکا لەسەر سنوور (مەبەستی سمکۆ بووە.) کە ئەمە دەبێتە هۆی دڵنیاییمان لە مەبەست و لە ڕاستگۆیی ئەو بەرامبەر بە حکومەتی بریتانیا.

بەم بۆنەوە سڵاوی منی پێ بگەیەنە و سوپاس بۆ ئەو ئاگادارییانەی تۆش.

ئیمزا: U.E.

(کە ئەفسەری سیاسی بریتانیا بووە لە سلێمانی)

دوکیومێنتی ژمارە (C.O.730-6-1607) نامەیەکی هەمزاغای مەنگوڕی تیادایە کە ناردوێتی بۆ بابەکری سەلیم ئاغای پژدەر لەو نامەیەدا وتوێتی:

"نامەی برایەتیتان گەیشت و بەچاکی و لەشساغیتان شاد بووم، ئەگەر لێمان ئەپرسێت لە سایەی خواوە ئێمە باشین و تەنها نیگەرانی دووریی ئێوەین.

کە (سید حسن) گەیشت، گفتوگۆیەکی دوورودرێژ لەگەڵ ئیسماعیل ئاغادا کرا، ئەنجامی ئەو گفتوگۆکردنە و بیر و بۆچوونانەی کە کرا لەم نامەیەدا دەرئەکەوێ کە بۆتانی ئەنێرم و هیوادارم بە هۆی ئێوەوە سەر بگرێ.

ئیمزا / هەمزاغا

تەرجەمەی نامەیەکی بابەکری سەلیم ئاغای قائمقامی پژدەر بۆ معاونی ئەفسەری سیاسیی بریتانیا لە (ڕانیە) و لەو معاونی ئەفسەروە نێررراوە بۆ مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد کە لە هەمان دوکیومێنتی پێشوودا تەرجەمەی نامەکەی تیایە کە بابەکرئاغا نووسیویەتی و ئەڵێ: "دوێنی سید حسن کە لای ئیسماعیل ئاغاوە هاتەوە گەیشتە لای ئێمە و نامەیەکی سمکۆ و نامەیەکی هەمزاغاشی هێناوە بێجگە لە نامەیەکی تری (سید طه) کە نامەکەی سید طه یەکسەر بۆ مەندوبی سامییە، سید طه نامەیەکیشی بۆ من ناردووە وا هەمووی ئەنێرمە خزمەتتان.

بەرلەوەی سید حسن بگا، سمکۆ نزیکی هەزار کەسی لە ئاغایان و سەرکردەکانی ناوچەکە کۆکردبووەوە و خۆی ئامادە کردبوو کە بچێتە سابلاغ، بەڵام کە سید حسن گەیشتبووە لای و سمکۆ نامەکەی نارد، جارێ هەتا دە ڕۆژی تر ئەو پەلاماردانەی

سابلاغیان دواخست، لەبەر ئەوە وا بەباش ئەزانیت کە یەکێک لەجیاتی ئێوە بێت بۆ ئەو شوێنەی کە سمکۆ دەستنیشانی کردووە کە مالّی هەمزاغایە.

سمکۆ ئەڵێ: ئەگەر لە ماوەی دە ڕۆژدا ئەو کەسە نەیتوانی بگا، ئەوا من ڕوو ئەکەمە سابلاغ. لە سەردەشتەوە یا لەناو جەرگەی مەنگورایەتیەوە ئەگەر حاکم (مەبەستی ئەفسەری سیاسیی بریتانی بووە.) گەیشت ئەوا ئامادە نەبم لەگەڵیدا دانیشتم و لە گفتوگۆدا وا بە باش زانرا کە شوێنی کۆبوونەوە لە (قەندیل) بێت کە سمکۆ ئەڵێ لەو حاڵەدا ئەگەر بچم نزیکی هەزار سوار لەگەڵ خۆم دەبەم لەبەرئەوە چاوەڕوانی وەرامی ئێوەم.

ئیمزا/ حاکمی قەلادزە

(کە بابەکر ئاغای پژدەری بووە.)

لە ڕاپۆرتی سالانەی سالّی ١٩٢١دا لە دوکیومێنتی ژمارە (7168/C.O.730-23) لە لاپەڕە (١١)ی ئەو ڕاپۆرتەی ناو ئەو دوکیومێنتەدا چەند شتێکی تیایە کە پێوەندیی بە ڕووداوەکانی ئەو ساڵەوە هەیە، حەزمکرد هەندێکی پێشکەش بە خوێنەرانی بەڕێز بکەم:

بڕگەی ٧١٨- وا پێشنیاز ئەکرێ کە (سید طە نهری) هەڵبژێرێ بە حوکمداری خواروویی کوردستان کە لە لایەن پژدەرییەکانەوە بەدڵیانە و جاف و هەمەوەندیش پەسەندی ئەکەن و (لەو بڕگەیەدا ئەڵێ: شێخ مەحمود بۆ ئەوە دەست نادا چونکە ئەمانباتەوە بۆ هەمان بەزمی ساڵی ١٩١٩، کە بێگومان ئینگلیز دژی ئەوە بوون کە شێخ مەحمود بە ناوی حکومەتەوە حوکمداری کوردستان بێت و ویستویانە ناوی حوکمداری بریتانیا بێت وەکو فرمانبەرێکی خۆیان."

لە هەمان بڕگەدا ئەڵێ: "موستەشارەکانی بریتانیا و ئەفسەرە سیاسییەکان لە سلێمانی سید طە هەڵدەبژێرن بۆ حوکمدارێتی ئەو حکومەتە ئۆتۆنۆمیە بەڵام هیچ پێشنیازێکیان لەم ڕووەوە پێشکەش نەکردووە و چاوەڕوانی وەرامەکەی سید طە دەکرێ (بێگومان ئینگلیزەکان لەکۆنەوە پێوەندییان لەگەڵ سیدطەدا هەبووە و بەر لەمە فۆتۆکۆپیی ئەو نامەیەی حاکمی گشتی بریتانیا کە (ویلسن) بووە کە بۆ سید طەی ناردبوو لە ١٩١٩/٦/٢٢دا باسکراوە لەم بەشەدا.)

لە هەمان بڕگەدا ئەڵێ: معاونی ئەفسەری سیاسی لە هاوینەهەوارەکەی بابەکر ئاغاوە (کە لە دوکیومێنتەکەدا بە KAILAI ناوی بردووە) نامەیەکی ناردووە بۆ سید

طەوە لەوە ئەچێ سید طە ئەو دەعوەتە قبوول بکات، کە سید طە ئێستا لە میاندواوە و هیچ گومان لەوەدا نییە کە ڕای سمکۆش وەرئەگرێت بەرلەوەی وەرامی نامەکە بداتەوە.

بڕگەی ٧٢١- هەندی شت وای دەر ئەخا کە ئەویستری بڕوا بە پاڵپشتیکردنی ئینگلیز بکرێت کە نموونەی ئەمە لە نامەیەکی حاجی بایز ئاغای کوڕی حاجی ئیبراهیمی دیبوکریدا دەرئەکەوێ کە بۆ بابەکر ئاغای ناردووە و وتویەتی: "وا دیارە هەندێ عەشایر، لەوانەی کە جاران لە سنووری تورکی جاراندا دژی ئینگلیز دەجووڵێنەوە ئیدعای ئەوە دەکەن کە گەلێک خزم و دۆستیان هەیە لەناو عەشایرەکانی کوردی ئێراندا. من ئەو ئیدیعایەی ئەوان بە درۆ ئەخەمەوە و لەوە دڵنیام کە هیچ کوردێکی ئەم ناوچانە دەست ناخاتە کاروبارێک کە پێوەندی بە حکومەتی بریتانیاوە هەبێت.

من وەکو تاقە فەردێک (حاجی بایز ئاغای کوڕی حاجی ئیبراهیمی دیبوکری) مافی ئەوەم نییە کە تەسریحی وا بدەم، بەڵام مەعلوماتێک کە گەیشتووە دەربارەی هەڵوێست و ڕەفتاری (چەریق ـ چاری CHAHRIQ) وای لێ کردووم کە ئەم نامەیە بنووسم. ئێوە (بابکر ئاغا) وەکو دۆست و هاوڕێیەک ئەتوانن ئەمانە ڕوون بکەنەوە و وا بکەن ئەو حکومەتە (بریتانیا) بە چاوێکی عەتفەوە سەیری هەڵوێست بکا لەگەڵمانا."

لە پەراوێزی لاپەڕەی دوکیومێنتەکەدا سەرنجێکی دەربڕیوە کە وتویەتی: "ڕەنگە ئەو (CHAHRIQ)ی کە لەو نامەیەدا باسکراوە نیاز لەو شوێنەی کە ئەکەوێتە خواروی ڕۆژهەڵاتی باشقەڵاوە کە ٤٥ میل لە ژووری نهری (NERI)یە لەناو جەرگەی وڵاتی تورکدا و، لەوە ئەچێ ئەو تووڕەبوونەی لەو کاغەزەدا باسکراوە (کە لە دوکیومێنتەکەدا ناوی هێناوە.) نیازی لە (محمود خانی دزڵی) بێت کە زۆر بە لووتبەرزییەوە نامەیەکی بۆ ئەفسەری سیاسیی ناردووە لە هەڵەبجە بە ناوی حوکمداری (سنە)وە.

بڕگەی ٧٢٢- سید طە لەتوانایدا نییە ببێت بە پاڵپوراوی حوکمدارێتی ناوچەی سلێمانی و ڕواندز (بێگومان وەکو لەو دوکیومێنتەدا ئاشکرایە و، لە هەموو هەڵوێستەکانی ئینگلیزدا بەرامبەر بە خواروی کوردستان هەر لە سەرەتای حوکمدارێتی شێخ مەحموودەوە ئینگلیز ئەو حوکمدارێتییەیان تەنها بۆ ناوچەی

سلێمانی ڕواندوز بووە و بە هیچ جۆرێک ڕێگەی نەوەیان نەداوە ناوی کەرکوک و هەولێر و ناوچەی بادینان لە ئارادا بێت و هەمیشە ویستویانە زنجیرەی خەباتی کورد و هەموو دەزگاکانی کورد لە خواروو کوردستاندا لێکپچڕاو بێت کە ئەفسەرە سیاسییەکانی ئینگلیز هەر یەکەیان لە شوێنی خۆیدا ئەو سیاسەتەی حکومەتی بریتانیایان بەجێهێناوە."

لە بڕگەکەدا ئەڵێ: "چونکە سید طە خزمایەتی لەگەڵ سمایلخانی شوکاکدا هەیە و، لە دوکیومێنتەکەدا ئەڵێ سید طە بە هۆی سمکۆوە دەسەڵاتی پەیداکردووە لەناوچەکەدا، هەروەها پێوەندی سمکۆ و دوو نێرراوی کوردە قەومیەکانی سلێمانی بۆ لای سمکۆ کە ئەو دوو کوردە قەومیە لەزستاندا چووبوونە لای سمکۆ و ئێستەش جارێکی تر داوایان لێ کردووە کە ڕێگەیان بدەن دووبارە بچنەوە لای سمکۆ. لەو نامەیەدا کە کوردەکان بۆ سمکۆیان ناردبوو لە ٨ی شوباتدا و لە ١ی مانگی مایسدا سمکۆیان وەکو سەرکردەی بزووتنەوەی نەتەوەی کورد داناوە و داوایان لێ کردووە کە نوێنەری خۆی بنێرێت بۆ ئەورووپا کە باسەکەی خۆی بخاتە بەر چاوی دەوڵەتان و لەو نامەیەدا سمکۆیان دڵنیا کردووە ئەگەر حکومەتێک لەو ناوچەیەدا دروست بکات و ڕێگا بگرێ لە ڕوودانی تاڵانی و دەستدرێژیکردن و هانی پەرەپێدانی کشتوکاڵ و بازرگانی بدرێت زۆر لە ڕۆشنبیر و خوێندەوارەکانی ناوچەی سلێمانی دوای ئەکەون، بەڵام ئەو کوردانە سمکۆیان ئاگادار کردبوو بەو نامانەی کە بۆیان ناردبوو کە کورد بەتەنها خۆی ناتوانێت لەسەرەتادا ئەو حوکمەتە بە باشی ببات بەڕێوە ئەگەر هێزێکی بێگانەی گەورەی وەکو بریتانیای گەورەی لەگەڵدا نەبێت چونکە ئەمریکا و فەرەنسا ئەوەندە بایەخ نادەن بە کورد و ڕووسیش دۆستی کورد نییە و، بەئاشکرا ئەوانە داوایان لە سمکۆ کردبوو بەئاشکرا بزووتنەوەکەی بۆ دنیا ئاشکرا بکات و داوای هێز لە خەڵک بکا و ئەنجومەنێک ساز بکات بۆ کوردستان بۆ ئەو مەبەستە و سمکۆ بۆ وەرامی ئەو نامانە وتبووی: ئامادەیە سەروماڵی خۆی بەخت بکات لەپێناوی کوردستاندا."

دەربارەی ئەوەی لەو بڕگەیەدا هاتووە کە دوو کوردی قەومی چووبوونە سەقز بۆ ئەوەی لەوێوە بچن سمکۆ ببینن ئەو دوو کەسە بریتی بوون لە ڕەشید جەودەت و عارف صائب کە لەلایەن حزبە نەهێنیەکانی سلێمانیەوە نێررا بوون بۆ ئەوەی پێوەندی بە سمکۆوە بکەن و داوای لێ بکەن کە هێزێکی خۆی بنێرێت بۆ سلێمانی

بۆ هاوکاریکردنی هەردوو لا و لە سەقزەوە ئەو نامانەیان ناردبوو بۆ سمکۆ کە لەو بڕگەیەدا باسکراوە، بەڵام هەروەکو ئەحمەد خواجە لە یادداشتەکانیا باسی کردووە[٤] سید طە ڕێگەی نەدابوون کە بچنە لای سمکۆ و پێی وتبوون جارێ ئێستا ئێمە کاروبارمان تەواو باش نییە بۆیە پێویست بەوە ناکات کە بچنە لای سمکۆ و داوای لێ کردبوون بگەڕێنەوە و پێی وتبوون ڕەنگە لەدواییدا خۆم بێم بۆ سلێمانی، کە بێگومان سید طە لەو ڕۆژەدا لە گفتوگۆکردندا بووە لەگەڵ ئینگلیزەکان کە بکرێت بە حاکم بۆیە ئەو چوونەی ڕەشید جەودەت و عارف صائبی بەوە داناوە کە بچنە لای سمکۆ ئینگلیزەکانی ئیشەکەی تێک ئەدەن.

بڕگەی ٧٢٣- ئەڵێن لە مانگی حزیراندا حەیدەر پاشا (لیپرسراوی تورکە کەمالییەکان بووە.) داوای دوو هەزار سوارەی لە سمکۆ کردووە بۆ ئەوەی بیانێرێت بۆ موصل و داگیری بکا، بەڵام سمکۆ قایل نەبووە بەوە.

بڕگەی ٧٢٤- ئەو نوێنەرەی سمکۆ ناردبووی بۆ ناوچەی هەورامان و بۆ لای بەگزادەی جاف وەکو ئەڵێن هەڵوێستێکی زۆر دۆستانەی نەبووە بەرامبەر بە ئینگلیز و لە گفتوگۆکاندا لایەنگرێتی مصطفی کەمالیان دەرخستووە و باسی چاکەی تورکی کردووە لەگەڵیاندا و نوێنەرەکەی سمکۆ وتوێتی: ئەگەر فارسەکان لەگەڵ کورددا خراپ بن ئەتوانرێ یارمەتی لە تورک و ئینگلیز وەربگرێ، بەڵام بە هیچ جۆرێک بە خراپە ناوی شێخ مەحمودی نەبردووە.

لە پەراوێزی لاپەڕەی ئەو بڕگەیەدا ئەڵێ: "لەوە ئەچوو دۆستایەتیان لەگەڵ شێخ مەحموددا تێک نەچووبێت، لەگەڵ ئەوەشدا قسەکانی قادر ئاغا (کە دیارە نوێنەری سمکۆ بووە.) زۆر بەجێ نەبوو چونکە بریتی بووە لە بیر و بۆچوونی خۆی بەڵام بەناشکرا ئەو قادر ئاغایە دەری بڕیبوو کە بەگزادەی جاف و جافر سلطان (جافرسان) لەوە ئەچوو کە ئەوانیش هەروەکو سمکۆ خۆیان بە پیاو زانیبوو لەبەرئەوە بە هیچ جۆرێک لەوە ناچێ بە سەرکردایەتی سمکۆ ڕازی بن.

لە بڕگەی ٧٢٥دا ئەڵێ: لەکۆتاییدا سمکۆ نیازپاکیی خۆی لەوەدا دەربڕیبوو کە نامەی ناردبوو بۆ هەندێ لە شێخەکانی پژدەر (کە بێگومان مەبەستی ئاغاکانی پژدەر بووە چونکە لەناو پژدەردا شێخی دەسەڵاتدار نەبووە.) کە نابێ دژی بریتانیا بوەستێت و هەڕەشەی لێ کردبوون کە نابێ سەرپێچی بکەن لەو ڕووەوە.

سێیەم: پێوەندی سمکۆ لەگەڵ تورکدا

دەبارەی پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ تورکەکاندا هەندێ سەرچاوە لێی دواون.

مامۆستا ڕەفیق حلمی لەیادداشتەکانیدا دەربارەی بیر و بۆچوونی تورکەکان بەرامبەر بە سمکۆ ڕوونی کردۆتەوە کە تورکەکان هەمیشە بە گومان بوون بەرامبەر بە سمکۆ و بۆ نموونەی ئەوە لە بڕگەی (ا)ی ئەو نامەیەدا کە بصری بەگ بە ناوی قوماندانی جەبهەوە، ڕئیس ارکان حرب، لە ڕۆژی ١٣٣٨/٦/١٤ھ. لە دیاربەکرەوە بە نامەی ژمارە: استخبارات ـ نومرۆ ١٧٤٥ نووسیوێتی:

١- سیمتقو (تورکەکان بە سیمتقو ناویان بردووە.) کابرایەکی فێڵبازە، بە هۆی زرنگیی خۆیەوە ئەو خەنجەرەی کە هەڵیگرتووە شاردویەتیەوە بۆ کاتی خۆی.

ئەو کابرایە بیری سەربەخۆیی کوردی لە میشکدایە، مەبەستی ئەوەیە کە هەتا لە ئێراندا دەسەڵاتی زیاد ئەبێ و خۆی بەهێز ئەکا جارێ لەگەڵ ئێمەدا تێک نەچێت کە ئەیەوێ لەو ڕێگەیەوە بە ئامانج و مەرامی خۆی بگات.

٢- سەرکەوتن و دەرکەوتنی سمکۆ لەناو عەشایری کورددا و بەم جۆرە گەورەبوونی و دەسەڵات پەیداکردنی بۆ حکومەتی میللی ئێمە (واتا بۆ حکومەتی تورکی مصطفی کمال) دەست نادات، بەڵام لەم ڕۆژەدا تێکچوونمان لەگەڵیدا بۆ ئێمەش شتێکی باش نییە، ئەگەر بتوانن هەوڵی ئەوە بدەن پروپاگاندە دژی بڵاو بکەنەوە و شتێکی وا بڵاو بکەنەوە کە عەشایرەکانی پێ تەفرە بدەن و بیانکەن بە دوژمنی سمکۆ کە بەڕاستی بەوە خزمەتێکی گەورە بە حکومەت جێبەجێ ئەکەن هەروەکو ئەوەی بڵاوی بکەنەوە کە بڵێن سمکۆ بە پارەی ئینگلیز ئەم شۆڕشە ئەگێڕێت و بۆ قانزاجی خۆی و ئینگلیز خوێنی کوردەکان ئەڕێژێت.

دوکتۆر جەمەل نەبەز لە لاپەڕە (١٢٥)ی کتێبەکەیدا ڕەخنەی لە هەوڵێستی سمکۆ گرتوە بەرامبەر بە تورک و وتویەتی: سمکۆ متمانەیەکی نابەجێی بە ئەتاتورکی تورکیا دەکرد بە ئومێدی ئەوەی بتوانێت لە دژی ئێران دایدۆشێت کە ڕەوا وابوو لەو کاتەدا دژی تورکیا شەڕ بکات (کە لێرەدا دوکتۆر جەمال نەبەز لەگەڵ بۆچوونەکەی مصطفی یامولکیدا یەک دەگرێتەوە کە لە باسی گفتوگۆی سمکۆ و یامولکیدا لێی نەدوێین.)

دەربارەی پێوەندی و هەڵوێستی سمکۆ و تورک بەرامبەر بە یەک، مصطفی پاشا یامولکی لەو گفتوگۆیەی کە لەگەڵ سمکۆدا کردویەتی و لە دۆکیومێنتی (C.O.730-

19-27-34) و ڕۆژی ١٩٢٢/١/٢٠دا باسکراوە، لە پرسیاری ژمارە دووی مصطفی یامولکی کە لە سمکۆی کردبوو لێی پرسیبوو: "باشە تۆ بۆ ئەوەی کورد ڕزگار بکەیت و ئازادیان بکەی و سەربەخۆییان بۆ ساز بکەی، بۆچی لە پێش هەموو شتێکدا ناوچەی وان و ئەرزروم و بتلیس و حکاری و خربوت ڕزگار ناکەیو ئەو خەڵکە هەمووی یەک بخەی و ڕێکیان بخەیت کە ماوەیەکە لەژێر جەور و ستەمی تاقمەکەی مصطفی کەمالدان؟ بۆچی ئالای تایبەتیی خۆت هەڵناکەی بۆ ئەوەی بۆ بێگانە دەر بخەی کە مەبەست لە بزووتنەوەکەت خوێنڕشتن نییە، بەڵکو مەبەستت سەربەخۆیی کوردە لە ڕێگەی ئاشتیەوە و بۆچی هەوڵ نادەی لە ڕێگەی ئاشتیەوە لەگەڵ فارسەکاندا ڕێک بکەوی؟

لە وەرامی ئەو پرسیارەی مصطفی یامولکیدا، سمکۆ ئەڵێ:

من وای بەباش ئەزانم کە لەپێشدا لە ئێرانەوە دەست پێ بکەم (بەر لەمە لەوەی شێخ عبیداللەی نەهری و عبدالرزاق بدرخاندا بەدوورودرێژی باسکراوە.)، وە ئێستا من جارێ هیچ بە باشی نازانم لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدەم چونکە ئەوان یارمەتیم ئەدەن بە تفەنگ و فیشەک و من هیچ بە پێویستی نازانم کە بە هیچ جۆرێک پیشانی بێگانەی بدەم کە مەبەستی من دروستکردنی حکومەتە چونکە زۆرباش شارەزای ئەوەن کە هێشتا ئێمە لە شێوەی عەشایردایین و جگە لەوە بیستومە دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەناو خۆیاندا لەگەڵ یەکتر ڕێک نین و لە کێشەدان بۆیە ئێمە پێویستە ئیعتماد بکەینە سەر دەسەڵاتی خۆمان و نەیەڵین فارسەکان بگەڕێنەوە بۆ سابلاغ و لەو ڕووەوە بە هیچ جۆرێک کۆڵ نادەین و هەتا تاقە پیاوێکی شوکاک مابێت بەرگری ئەکەین. جگە لە پرسیاری دووەم، لە پرسیاری پێنجەمیشدا دەرئەکەوێ، مصطفی کمال لەو پێوەندییەی کە تورک هەیبووە لگەڵ سمکۆدا، تەنها بۆ ئەوە بوو کە سمکۆ ڕێگە لە ئاسوریەکان بگرێت نەچنەوە شوێنی خۆیان کە ئینگلیزەکانیش لەو تەقەلایانەی لەگەڵ سمکۆدا دابوویان لەو ڕووەوە هەر سەری نەگرتبوو.

کریس کوچرا لە لاپەڕەکانی (٩٧-٩٨)دا دەربارەی پێوەندیی نێوانی سمکۆ و تورکەکان وتویەتی:(١٨) "سمکۆ لای وابوو کە ڕەنگە بتوانێت یارمەتیی لە تورکەکان دەستگیر ببێت و لەو تەقەلایەدا دوو شتی مەبەست بووە:

یەکەم: مەسەلەی نەتەوایەتی کە لەناو تورکەکاندا ڕەواجی بووە، دووەم: سمکۆ

زۆر چاک لای ڕوون بووە کە تورکەکان لە ئێرانییەکان خراپتر بوون بەرامبەر بە کورد و دوژمنی کورد بوون، بەڵام سکۆ لەگەڵ ئەوەشدا بە هیچ جۆرێک پێوەندیی لەگەڵ تورکەکاندا نەبڕی و ئەو چەکەی کە پێویستی پێی هەبوو لە تورکەکانی وەرگرت.

تورکەکانیش وەنەبێ باش سەیری سمکۆیان کردبێت، سەرهەنگ علی شفیق (مەبەستی یوزدەمیر بووە.) کە بە سمکۆی ئەوت پیاوێکی (عەوام و سادەیە) و بیروڕای قوول نییە سفەتی حاکم بوونی چاک لەویدا هەیە (لەڕاستیدا ئەم دوو شتە یەک ناگرێتەوە، کە عەوام و سادە بوونێت چۆن سفەتی حاکمێتی چاکی تیادا بووە، ئێمە هەروەکو تەرجەمەکە چۆن نووسراوە بەو جۆرە وەرمان گرتووە، کە لام وایە مەبەستی ئەوە بووە کە بڵێ: سفەتی حاکمێتی چاکی تێدا نییە.)

نووسەر ئەڵێ: ئەو قسانەی یوزدەمیر کاتێک وتبووی کە چەند مانگێک تێپەڕی کردبوو بەسەر سەرکەوتنەکانی سمکۆدا کە بەتەواوی ناوچەی کوردستانی لەژێر دەستدا بوو، بەڵام لە هەمان کاتیشدا ئێرانییەکان هەوڵیان دا ئەوانیش لە تورکەکان نزیک ببنەوە بۆئەوەی هانیان بدەن دژی کوردەکان.

ئێران لە ٢٥ی ئۆکتوبەری ١٩٢٢دا کەوتبووە وتوێژکردن لەگەڵ تورکەکاندا دەربارەی ئەو یارمەتییانەی کە تورک ئەیاندا بە سمکۆ، بێجگە لەوە ئێران دەیویست ڕێگە لەوە بگرن کە دەسەڵاتی ئینگلیز و مەلیک فەیسەڵ لەناوچەکدا، واتە لەناو عەشیرەتە کوردەکانی مەڵبەندەکە بگرن و بەرژەوەندەیی خۆیان لەناو کورددا بپارێزن.

لێرەدا بێجگە لەو سەرنجەی پێشوو، کریس کوچرا، باسی سمکۆی کردووە جارێک بە عەوام و سادە گوایا یوزدەمیر وای وتوە، کە لەڕاستیدا تورکەکان سمکۆیان بە جۆرێکی تر ناوبردووە و بە فێڵباز باسیان کردووە کە ئەوە دووڕە لە عەوامێتی و ساویلکەیەتی.

جگە لەوە کریس کوچرا باسی ئەوەی کردووە کە ئێران لە ئۆکتوبەری ١٩٢٢دا کەوتبوونە وتوێژ لەگەڵ تورکەکاندا کە ڕێگەی یارمەتیدانی تورک لە سمکۆ بگرن، لەکاتێکدا سمکۆ لەدوای شکاندنی لە شەڕەکانیدا لەگەڵ ئێران و پەنای بردە بەر تورکیا، لەوێش تورکەکان هەرچی هەبوو هەموویان لە سمکۆ سەند و ناچار بوو پەنای بردە بەر کوردستانی عێراق وەکو لەدواییدا لە شوێنی خۆیدا باسی ئەکەین

که ئەمە لە کوێ و یارمەتیدانی تورک لە کوێیە!

کاک کەریمی حسامی لە لاپەڕە (٢٢)ی باسەکەیدا[٢٩] باسی پێوەندیی سمکۆی کردووە لەگەڵ تورکەکان و وتوێتی: سمایل ئاغا لە سەرەتای ڕاپەڕین و دەستپێکردنی خەباتیا سەبارەت بە بارودۆخی جوگرافیای کوردستان ناچار بووە پێوەندی لەگەڵ حکومەتی تورکیا بکا و بەتەمای ئەوە بوو سوود لە ناکۆکی نێوانی دەوڵەتی قاجاری و تورک وەربگرێ و حکومەتی تورکیاش بۆ سوودی خۆی کە ئەویست بە هۆی سمکۆوە فشار بخاتە سەر ئەرمەنی و ئاسووری و ئێران هەتا ڕادەیەک یارمەتیی سمکۆی داوە و لەدوای شەڕی جیهانی کە تورکە کەمالییەکان هاتنە سەر کار ئەو تورکانە هەوڵیاندا کە لە ڕێگای سمایل ئاغاوە عەشرەتە کوردەکانی خواروی کوردستان دژی ئینگلیز هان بدەن کە بۆ ئەو مەبەستە (ئەحمەد تەقی) کە باوەڕپێکراوی تورکەکان بوو نێررا بۆ لای سمکۆ و پاش ماوەیەک ئەحمەد تەقی و ڕەشید جەودەت دەچنە لای سمکۆ کە لە گوندێکی ئەرمەنییەکان لە نزیک (باشقەلا) دەبێت و ئیقناعی دەکەن کە بچێتە (وان). ئەویش بە هیوای ئەوەی تورکەکان یارمەتیی ئەوەی ئەدەن کە چەک و تەقەمەنی بدەنێ بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ ناوچەکەی خۆی لە کوردستانی ئێران ئەچێتە وان و تورکەکان پێشوازی لێ دەکەن، بەڵام لەدواییدا ئەو تەقەلایەشی هەر بێ ئەنجام دەبێت. کاک کەریمی حسامی ئەو باسەی لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقییەوە وەرگرتووە لەبەرئەوەی لە باسی کاتی ناوارەبوونی سمکۆدا لەدوای شکانی بەرامبەر بە هێزی ئێران و تورک و لەدوای گەڕانەوەی لای شێخ مەحمود لەو باسەدا بەدوورودرێژی باسی ئەو تەقەلایەی سمکۆ دەکەین بۆ پێوەندیکردن بە تورکەکانەوە لە ڕێگەی ئەحمەد تەقییەوە، بۆیە لێرەدا پێویستی نەکرد ئەوە دووبارە بکەینەوە.

بەرلەوە لە باسی پێوەندی سمکۆ لەگەڵ دەوڵەتان لابدەم بۆ باسێکی تازە کە بریتیە لە پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ کوردەکانی خواروی کوردستاندا و، لەگەڵ ئەوەشدا لە کۆتایی ئەم کتێبەدا باسێکی تایبەتیم تەرخان کردووە بۆ هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ، حەزمکرد لێرەشدا کورتەباسێک پێشکەش بکەم دەربارەی هەڵسەنگاندنی تەقەلاکانی سمکۆ بۆ پێوەندیکردن و دۆستایەتی لەگەڵ وڵاتاندا.

لەڕاستیدا هەرچەند سمکۆ وەک سەرکەشیرەتێک ڕووداوەکانی لێک داوەتەوە لەگەڵ ئەوەشدا نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز بووە و هەموو ساڵەکانی دوایی ژیانی بۆ

سەرگرتنی ئاواتەکانی تەرخان کردووە کە نەک هەر دۆستەکانی سمکۆ، بەڵکو دوژمنەکانیش زۆرجار بەناچاری دانیان بەو ڕاستیەدا ناوە و وتویانە سمکۆ بۆ ئازادی و سەربەخۆیی کوردستان تێکۆشاوە بەڵام بەداخەوە باری زەمانە و هەوڵێستی ناوخۆی و دەوڵەتان نە لەگەڵ کورددا بووە و نە لەگەڵ سمکۆدا بووە و ئەویش لە تەقەلاکانیدا بۆ پەیداکردنی دۆستێکی هەمیشەیی سەرنەکەوتوو بووە و بەرلەوە لە پتەوکردنی پێوەندی و دۆستایەتیدا لەگەڵ سەرۆکعەشیرەتەکانی کوردیش هەر سەرنەکەوتوو بووە، ئەگەرچی ئۆباڵی ئەو یەکنەگرتنە و هاوکارینەکردنەی عەشیرەتەکانی کورد لەگەڵیدا هەمووی بە ئەستۆی سمکۆ نەبوو بەڵکو هەوری ڕەشی دواکەوتن و نەخوێندەواری و نەبوونی ڕۆشنبیری و پارەداری کە لە پلەیەکی زۆر نزمدا بووە و بناغەیکی پتەو و قایمی ئەوتۆی دانەڕشتبوو بۆ شۆڕشەکەی سمکۆ کە بەر لە دەستپێکردنی شۆڕش ئەبووایە دەست بکرایە بە دامەزراندنی ڕێکخراوێکی سیاسی و ئەنجومەنێکی لێهاتوو دامەزرێنێت بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری دارایی و سوپایی و لام وایە لەو ڕۆژانەدا ئەگەر لەناو کوردەکانی کوردستانی ئێرانیشدا لەو جۆرە ئەفسەرانە نەبووبن، لە کوردستانی تورکیادا بەتایبەتی لەناو کۆمەڵگای کوردەکاندا کە لە ئەستەمبوڵدا بوون ئەوەندە ئەفسەری گەورە و شارەزا هەبووە کە لەتوانایاندا بووە هێزەکەی سمکۆ لە هێزێکی عەشایریەوە بگەیەننە ڕادەی هێزێکی دەوڵەتی و ئەو هێزەش کە لەشکرەکەی سمکۆی لێ پێک هاتبوو بریتی بوو لە چەکدارەکانی سەر بە سەرۆکعەشیرەتەکان کە لە مێژووی سیاسەتدا ئەو جۆرە هێزە بە هیچ جۆرێک پشتی پێ نابەسرێ چونکە بناغەی کۆبوونەوەی ئەو هێزەی عەشایریانە زۆرجار لەسەر بناغەی هەستێکی نەتەوایەتی دروست نەبووە و نابێ و لە بەسەرهاتەکانی سمکۆ و زۆر شۆڕشگێڕانی تری کورددا دەرئەکەوێ کە زۆر جار ئەوانە لە سەرکردە و شۆڕشگێڕەکانی کورد هەڵگەڕاونەتەوە و چوونەتە پاڵ دوژمن وەکو یزدان شێر کە چۆن بوو بە نۆکەری بێگانە و دژی شۆڕشگێڕەکانی کورد شەڕی کردووە کە لەئەنجامدا خۆشی هەر بە دەستی ئەو بێگانەیەی کە بووبوو بە کرێگرتەی لەناوچووبوو. خالۆ قوربان کە ماوەیەک وەزیری جەنگی جەنگەڵیەکان بووە و سمکۆ تا ڕادەیەک هاوکاری لەگەڵدا کردون، زۆری پێ نەچووە خالۆ قوربان بووە بە کرێگرتەی حکومەتی ئێران و دژی سمکۆ شەڕی کردووە وەکو لەدواییدا لە شوێنی خۆیدا باسی دەکەین.

لەگەڵ ئەو ڕاستیانەشدا، مرۆڤ ئەبێ تۆزێک بەویژدانەوە باسی سمکۆ بکات و بڵێ هەرچەند سمکۆ لە هەندێ هەڵوێست و بۆچوونیدا ڕاڕا و سەرەڕۆ بووە و نەیتوانیبوو مشوری ڕێکخستنی ڕێکخراوێکی سیاسی بخوا و ئەنجومەنێکی پێک نەهێنابوو لەو لێهاتوو و لێوەشاوانەی کە لە بەشەکانی کوردستاندا هەبوون و لام وایە لەو بەشانەی تری کوردستاندا ئەوەندە ڕۆشنبیر و ئەفسەری پایەبەرز هەبووە کە پاڵیان بە شۆڕشەکەی سمکۆوە بنایە و لە ڕاپەڕینێکی عەشایریەوە بیانبردایەتە قۆناغێکی تر کە وڵاتان بایەخیان بە شۆڕشەکەی بدایە و حسابیان بۆ ڕێکخراوە سیاسییەکەی و بۆ دەزگای ئەنجومەنەکەی بکردایە کە بناغەی دامەزراندنی حکومەتێکی سەرەتایی بووە.

لەگەڵ ئەو هەموو کەموکوڕیانەشدا سمکۆ لە هەندێ هەڵوێستی دووربینانە بێبەش نەبووە، بۆ نموونە کە بڕیاری شۆڕشی دا حسابی سێ چوار لای کردبوو. لایەک سۆڤیەتی بوو کە سمکۆ زۆر زوو دەستی لێ شتبوون لەگەڵ ئەوەشدا کە شۆڕشی ئۆکتوبەر بانگەواوزی مافی چارەنووسی گەلانی ئاشکرا کردبوو بەڵام لەو لاشەوە سۆڤێت پەیمانی لەگەڵ ڕژێمی ئێران و تورکدا بەستبوو کە بەپێی ئەو دوو پەیمانە ڕوس بووبوو بە لایەنگری ئەو دوو حکومەتە دژی هەر ڕاپەڕین و شۆڕشێکی ناوچەیی کە لە خاکی ئەو دوو حکومەتەدا بەرپا بکرێت. ئینگلیزیش بەو هەموو فرۆفێڵەوە کە هەیبوو، بوونی ئێرانێکی بەهێزی لا مەبەست بوو کە ببێت بە قەڵایەک دژی بڵاوبوونەوەی بیری مارکسی لە سنووری خواروویی ڕوسیاوە، تورک و ئێران ئەوە هەر لەکۆنەوە بە جووتە خوێنەخۆیی کورد بوون و لەگەڵ هەموو ناڕێکییەکی نێوانیاندا کە ناڕێک دەبوون هەر لایەیان کوردیان ئەخستە کار دژی حکومەتەکەی تر، کە ڕێکیش دەبوون لە هەموو ڕاپەڕینێکی کورددا دەستی یارمەتییان بۆ یەکتری درێژ کردووە و بە جووتە لە شۆڕشەکانی کوردیان داوە و هەر سمکۆش نەبووە تووشی ئەو هەڵوێستە بووە، بەڵکو لە بەشەکانی تری کوردستاندا شۆڕشگێڕانی کورد تووشی هەمان بەسەرهات و کارەسات بوون، کە شێخ مەحمود داوای ئازادی و سەربەخۆیی کوردی کرد، فرۆکەی ئینگلیز بەربووە گیانی و بەزۆرەملی خواروویی کوردستانی لکاند بە عێراقەوە. کە کوردەکانی تورکیا ڕاپەڕین و شۆڕشیان کرد هیچ لایەک دەستی یارمەتیی بۆ ئەو خەباتکەرانە درێژ نەکرد. لەدوای ئەمانە پەیمانە ئاشکرا و نەهێنییەکان وەکو پەیمانی سعداباد و گەلێکی تر ئەمانە هەموویان

لەناوەڕۆکدا دژی هەر ڕاپەڕین و بزووتنەوەیەک بوون کە کورد کردوێتی، بەو جۆرە تەقەلاکانی کورد لە هەر سێ بەشە داگیرکراوەکەی کوردستاندا زۆر جار وەکو کورتانەکەی جەجالّی لێ دێ و ئەمێنێتە سەر ئەوەی کە بزانین میللەتی کورد کەی ئەگاتە ڕادەی ئەو میللەتەی کە هەموو بەشەکانی یەک بگرێ و هیچ نەبێت لەسەرەتادا ڕێکخراوێکی گشتی لەنێوانی کوردی هەموو بەشەکانی کوردستاندا ساز بکرێ و نەخشەی دواڕۆژ بۆ هەموو لایەکیان بکێشرێت کە ئەمە باسێکی ئێجگار دوورودرێژ و ئالۆزە و تەنها لەکۆتاییدا بەدڵنیاییەوە ئەڵێم کە کورد هەتا ئێستە لە پێوەندیکردنی و پەیداکردنی دۆستدا و لە دەستنیشانکردنی دوژمندا کۆڵی سواوە و لە دارەدارەی سیاسەت بەولاوە هەنگاوی نەناوە کە هیوادارین لەمەودوا نوخشەی بەرهەمی نەوەی نوێ دەر بکەوێ و لە ئاسمانی هیوای میللەتی کورددا خۆی بنوێنێت.

چوارەم: پێوەندیی سمکۆ لەگەڵ کوردی خواروو کوردستاندا

سمکۆ بێجگە لەوەی لەناو کوردەکانی ئێراندا بەناوبانگ بووە و ناسراو بووە و هەروەکو سەرۆکەشیرەتێکی گەورە و دەسەڵاتدار ڕۆڵێکی گرنگی بینیوە لە کوردستانی ئێراندا و وڵاتانی وەکو ڕوسیا و بریتانیا و تورکیا و ئێران هەر یەکەیان بەپێی بۆچوونی خۆی حسابیان بۆ کردووە و سمکۆش وەکو ڕابەرێکی تێکۆشەری کوردی سەردەمی خۆی لەگەڵ ئەوەشدا کە ڕەفتارەکانی بەزۆری لە شێوەی عەشایریدا بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێوەندیی لەگەڵ عەشیرەتەکانی کورددا هەبووە و تەقەڵایەکی زۆری دابوو کە لەگەڵ سەرۆکەشیرەتەکانی تری کورددا هاوکاری بکات کە لەناو ئەوانەدا وەکو لەپێشتردا باسی لێ کراوە نوێنەری خۆی ناردبوو بۆ ناوچەی هەورامان بۆ پێوەندیکردن لەگەڵ جەعفر سلطان (جافرسان) سەرۆکی عەشیرەتی هەورامان کە ئەویش ماوەیەک دژی حکومەتی ئێران ڕابەری، هەروەها لەگەڵ بەگزادەکانی جافیشدا پێوەندی کردبوو بۆ ئەوەی بە هەموویان بڕیاری ڕزگارکردنی کورد بدەن لە دەستدرێژیی داگیرکەری ئێران، بەو پێیەش پێوەندییەکی زۆر و پتەوی هەبووە لەگەڵ کوردەکانی تورکیادا بەتایبەتی کە شێوەی زمانی شوکاک هەروەکو شێوەی کرمانجی ژوورووە وابووە و خزمایەتی و تێکەڵاوی و هاتوچۆکردنی شوکاک لەو سەرسنوورانەی کە بۆ ماوەیەکی زۆر توانیبوویان بە

ئارەزووی خـۆیان ئەمـدیو و ئەودیوی هەردوو سنووری ئێـران و تورکـیـا بکەن و بەکـورتی زۆرجـار بزووتنەوەکـەی خـۆی لە بزووتنەوەی کـوردەکـانی تورکیـا جـیـا نەدەکردەوە کە نموونەی ئەوە لە هاوکاریکردنی سمکۆ لەگەڵ عبدالرزاق بدرخان و شـۆڕشگێـڕەکـانی تردا خـۆی نواندووە، هـەروەها لەگـەڵ کـوردەکـانی خـواروووی کـوردسـتـانیشـدا پێـوەندی و دۆستـایەتی هەبووە و کـوردی خواروووی کـوردسـتـان سـمکۆیان بە شـۆڕشگێـڕێکی قـارەمـان و ئازا و نەبەرد ناداوە و نموونەی تێکۆشەرێکی کۆڵنەدەر بووە بۆ خەبات لە رێگەی ئازادی و سەربەخۆیی کوردستاندا و لە هەندێ شـوێنیـدا بەر لەمـە باسی ئەوە کراوە کـە چۆن کۆمـەڵە نەهێنییـەکـانی خواروووی کوردستان رەشید جەودەت و عارف صائبیان ناردبوو بۆ لای سمکۆ و لە سەقزەوە دەستیان کردبوو بە نامەناردن بۆی و داوایان لێ کردبوو کە هێزێکی خۆی بنێـرێت بۆ خـواروووی کـوردسـتـان و رێبەرایەتی شـۆڕشی ئەویش بکات و مـاوەیەک ئەحمـەد تەقی کە نوێنەری تورکەکان بووە لە خـواروووی کوردسـتاندا پێوەندییـەکی زۆری بە سـمکۆوە هەبووە و لە هاتنی سمکۆدا بۆ لای شێخ مـەحمـود ئەحمـەد تەقی لەگەڵ مامۆستا رەفیق حیلمی و چەند کەسێکی تردا لە کۆبوونەوەکاندا ئامادە بوون و هەر یەکەیان لە یاداشتەکانیدا باسی سمکۆ و چالاکییەکانی سمکۆیان کردووە.

شێـخانی بەرزنجە کە ساتێک لە سـاڵی ١٩١٩دا ئینگلیزەکان گـەریان لە شێخ مـەحمـود ئاڵاند و دەزگا و رێکخراوەکـەیان لە شـاری سلێمـانیـدا تێک دا و شـێخ مەحمود ناچار بوو ڕووبەڕووی ئینگلیزەکان ببێتەوە، ئینگلیز بەو لەشکرە زۆرەی کە کردیە سەر شێخ مەحمود توانی لە سـاڵی ١٩١٩دا لە دەربەندی بازیان بیشکێنێت و بە بریندارى بە دیل بیگرێ و بینێرێت بۆ هندستان و لەئەنجامی ئەوەدا بنەمـاڵەی شێخان و دۆست و ناسیاوەکان لەوانەی کە بەشداریی شەڕیان کردبوو لەگەڵ شێخ مـەحمـوددا دژی ئینگلیز لە ترسی جەور و سـتـەمی مـیـجـەر سـۆن کە سلێمـانی داگـیـرکـرایەوە هـەمـوو مـاڵەکـانیـان ناچار بوون بە خـاو و خـێـزانەوە ڕوو بکەنە کـوردسـتـانی ئێـران و بۆ مـاوەیەک چوونە لای سمکۆ و هەتا سـمکۆ لە ناوچەکـەی خۆیدا دەسەڵاتی مابوو، ئەو خێزانە ئاوارەبووانە لای سمکۆ حەسابوونەوە و ساتێک سمکۆ لەشەڕێکیدا لەگەڵ ئێرانییەکاندا شکا و (چاری - چهریق)ی بەجێهێشت، خێزانەکانی شێخانیش ناچار بوون لەگەڵیدا ئەو ناوەیان بەجێهێشت و چوونە خاکی کوردستانی تورکیاوە و دوای ئەوەی سمکۆ گەڕایەوە ئەوانیش لەگەڵیدا گەڕانەوە کە

باسی ئەو ناوارەبوونەی ئەو خێزانانەم بەدوورودرێژی لە لاپەڕەکانی (٥٣٣ هەتا ٥٤٣)ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا کردوە کە پێویست ناکات لێرەدا دووبارەی بکەمەوە، کە بێگومان ئەو پێوەندییەی نێوان بنەماڵەی شێخان و سمکۆ لەدواییدا زۆر بەهێز و پتەو بوو، شێخ مەحمود چاکە و وەفای ئەوەی لە بیر نەچووەوە و ساتێک سمکۆ بەشکاوی بەرامبەر بە هێزی ئێران و تورکیا ناچار بوو ڕوویکردە خواروویی کوردستان کە چووە سلێمانی شێخ مەحمود هەروەکو سەرۆکی دەوڵەتێک پێشوازی لە سمکۆ و هاوکارەکانی کرد و ئەو ڕۆژەی کە ئەو گەیشتبووە سلێمانی هەموو بازاڕ و دوکان داخرا بوو خەڵکی سلێمانی هەمووی چووبوون بەپیریەوە و بۆ نیشانەی ڕێزلێگرتن، حکومەتەکەی شێخ مەحمود حەوت تۆپی تەقاندبوو بە بۆنەی گەیشتنی سمکۆوە بۆ سلێمانی و ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان بەدوورودرێژی باسی پێشوازیی سمکۆیان بڵاو کردۆتەوە و چ مامۆستا ڕەفیق حیلمی و چ مامۆستا ئەحمەد خواجە هەردووکیان لە یاداشتەکانیاندا بەدوورودرێژی باسی ئەو چوونەی سمکۆیان کردووە.

لەبەر ئەوەی باسی ئەو هاتنەی سمکۆ لەدواییدا بەدوورودرێژی ئەکەین بۆیە پێویست ناکات لێرەدا دووبارەی بکەمەوە.

بێجگە لەو پێوەندییەی کە باسمان کرد، یەکێکی تر لەوانەی کە بەوپەڕی ڕێزەوە سەیری سمکۆی کردووە بریتی بووە لە مصطفی پاشا کە شارەزای عەشیرەتی شوکاک بووە و ماوەیەک لەو ناوەدا بووە و هەروەکو میر بصری لەکتێبەکەیدا اعلام الکرد لە لاپەڕە (٧٠)یدا باسی کردووە کە حەزمکرد لێرەدا ئەوەی میر بصری دەربارەی مصطفی یامولکی نووسیوێتی پێشەکەش خوێنەرانی بکەم کە وتویەتی:(٥٢)

"مصطفی پاشای یامولکی لە ساڵی ١٨٦٦دا لە شاری سلێمانی لە دایک بووە و کلیەی عسکری لە تورکیا تەواو کردووە و لە ساڵی ١٨٨٨دا لە مەکتەبی ئەرکانی حربیەوە دەرچووە و لە ساڵی ١٨٩٣دا کراوە بە قونسوڵی عوسمانی لە (خۆی و سەڵماس) و دوای ئەوە گەلێک کاروباری تری گرتوتە دەست و لە ساڵی ١٩١٨دا لە ئەستەمبوڵ کراوە بە سەرۆکی مەحکەمەی عورفی بۆ محاکەمەکردنی مصطفی کەمال ئەتاتورک و لە مەحکەمەیەکی ئەودا بە غیابی بڕیاری مردنی مصطفی کەمال و هەندێ لە ئەفسەرانی تری سەر بەوی دەرکردووە کە لای ئەوانە بە (مصطفی

نەمردوو) ناسراو بووە و لەدواییدا کە مصطفی کمال دەستی بەسەر تورکیادا گرت و مصطفی پاشای یامولکی گەڕایەوە بۆ خواروووی کوردستان لە زەمانی شێخ مەحمودا کرا بە وەزیری معاریفی خواروووی کوردستان و دەستی کرد بە دەرهێنانی ڕۆژنامەی بانگی کوردستان.

دوای ئەوەی مصطفی یامولکی گەڕایەوە بۆ کوردستان، هەمیشە هەوڵی ئەوەی داوە کە دژی تورکە کەمالییەکان بجووڵێتەوە و خەڵکی لێ هان داون و تورکە جلخوارەکان ڕقیان لێ بووە و ئەگەر بە دەستیان بووایە هەڵیاندەواسی و ئەویش بۆ بەربەرەکانیکردنی تورکەکان لای وابوو کە تەنها هەر ئینگلیزە کە بتوانێت دژیان بوەستێت لەبەرئەوە هیوایەکی تەواوی بە ئینگلیزەکان هەبووە و بە دۆستی کوردی داناون و لە ژمارەکانی ڕۆژنامەکەیدا هەمیشە شتی دژی تورکە کەمالییەکان بڵاوکردۆتەوە و بەشێکی زۆریش لە لاپەڕەکانی ئەو ڕۆژنامەیەی کە لە کاتی ئەو و دوای ئەویش دەرچووە دژی تورکە کەمالییەکان شتی تیادا بڵاوکراوەتەوە.

یەکێک لەو تەقەلایانەی کە مصطفی یامولکی دابووی دژی تورکە کەمالییەکان ئەوە بوو کە لە ئەستەمبوڵ گەڕایەوە و چووە بەغداد، لەوێ ئینگلیزەکان ڕێگەیان دایە کە بچێتە سلێمانی دابنیشێت و بە مەرجێک بەبێ ئاگاداری ئەوان بۆ هیچ کوێ نەچێت.

هەرچەند ئەوتریێ کە یامولکی بەبێ ئاگاداری و ڕەزامەندی ئینگلیزەکان چووبوو بۆ لای سمکۆ بەڵام ئەوە ڕێگەی تێ ناچێت چونکە مەبەست لە چوونەکەی لەگەڵ مەبەستەکانی ئینگلیزدا بەتەواوی یەکیان گرتبووەوە لەبەرئەوە ئەگەر خۆشیان نەیانناردبێت چوونەکەشیان پێ ناخۆش نەبووە.

ساتێک مصطفی پاشای یامولکی لە سلێمانیەوە ڕێگەی گەرتە بەر و بە هەندێ لە شارەکانی کوردستانی ئێراندا تێپەڕی کرد و کە گەیشتە لای سمکۆ، لەوێ گفتوگۆیەکی دوورودرێژی لەگەڵ سمکۆدا کردووە و ئەو گفتوگۆیەی هەروەکو یاداشتێک تۆمار کردووە و کە گەڕاوەتەوە بە نامەیەک ئەو یاداشتەی خۆی ناردووە بۆ عبدالعزیزی کوڕی کە لە بەغداد بووە و ئەو یاداشت و نامەیە گەیشتۆتە دەست ئینگلیزەکان کە دوور نییە هەر عبدالعزیزی کوڕی دابێتی بە ئینگلیزەکان کە لەلایەن مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد لە ڕاپۆرتێکی تایبەتیدا نێررراوە بۆ وەزیری موستەعمەراتی ئەو ڕۆژانەی بریتانیا کە وینستن چەرچل بووە و ئەو دوکیومێنتەم

لەناو ئەرشیڤی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا دەست کەوت و لەکاتی خۆشیدا لە ژمارە (٨)ی گۆڤاری مامۆستای کورد کە لە سوید دەردەچێت لە لاپەڕە (٢٦)دا بڵاو کردەوە و وا لێرەشدا دەقی ئەو دوکیومێنتە بە تەرجەمەکراوی پێشکەش ئەکەم:

دوکیومێنتی ژمارە (C.O.730/19.5529.NO.27-34) ڕۆژی ١٩٢٢/١/٢٠ لە مەندوبی سامی بریتانیاوە لە بەغداد بۆ ونستۆن چرچل:

"وا تەرجەمەی ئەو نامەیەی مستەفا پاشای یامولکیتان پێشکەش دەکەین کە باسی چوونی خۆیەتی بۆ (ورمێ)."

مستەفا پاشا ئەفسەرێکی زەمانی تورکە، خەڵکی سلێمانیە، لە نیسانی ساڵی پاردا (واتە ساڵی ١٩٢١) لە قوستەنتەنیە (ئەستەمبوڵ) داوای لە مەندوبی سامی کردبوو کە ڕێگەی بدرێ بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی (بێگومان ئەوسا بەغداد لەژێر ئیدارە و ئینتدابی بریتانیادا بووە، بۆیە پێویستی بەو ڕێگەدانە هەبووە.)

لەسەر داخوازیی من (سیر پرسی کوکس، مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد) ماوەیەک لە بەغداد مایەوە بەڵام لەو ماوەیەدا بێ ئیش بوو، بێ تاقەت بوو، بۆیە حەزی کرد بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی بۆ ئەوەی کاروباری خۆی ساز بکا، لەبەرئەوەی بەرامبەر بە داخوازییەکەی هیچ بەرهەڵستییەک نەبوو، ڕێگەی پێ درا کە بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی و لە مانگی ئۆکتوبەری ١٩٢١دا گەڕایەوە، بەڵام بە مەرجێک لە سلێمانیدا دەبێ لەژێر چاودێیی ئەفسەری سیاسیی بریتانیادا بێت.

هەرچەند وا بڵاوکرایەوە کە بۆ ئەوە نێردراوە بۆ سلێمانی تا ببێت بە موتەسەریف، بەڵام لەبەرئەوەی لە بنەماڵەیەکی زۆر ناسراو نییە گەڕانەوەکەی سەرنجی کەسی ڕانەکێشا. ئاگاداری ئەفسەری سیاسیی کرا کە ئاگای لە هەموو هەڵسوکەوتێکی بێت و بەبێ موافەقەت ڕێگەی پێ نەدرێ لە سنووری ئێران بچێت بەودیودا.

لەگەڵ ئەم نامەیەدا وا نامەیەکی مەندوبی سامی بریتانیاشتان پێشکەش ئەکەم لە ئەستەمبوڵ کە دەربارەی ئاکار و ڕەوشت و کاروباری مستەفا یامولکییە، ئەو نامەیە لە ٤ی ئۆکتوبەردا نووسراوە.

گەشتەکەی مستەفا یامولکی بۆ (ورمێ) نە بە پرس و ڕای من و نە بە هی ئەفسەری سیاسی سلێمانیش بوو، بۆیە هەواڵم نارد لەکاتی گەڕانەوەیدا لەسەر سنوور بیگرن. من کاتی خۆی بەو مەرجە ڕێگەم دابوو بچێتەوە سلێمانی کە بەجێی

نەهێڵێت، ئەم جارەش دووبارە داوای ئەوەی لێ کرایەوە و پێی ڕاگەیەندرا کە بەبێ ناگاداری و ڕەزامەندیی ئێمە نابێ هیچ جۆرە جموجوڵێکی سیاسی هەبێت.

نامەکەی مستەفا یامولکی باسی گەشتەکەیەتی (سانسور کۆپییەکی نامەکەی وەرگرتووە.) و وا بە تەرجەمەکراوی بۆ ئینگلیزی بۆتان دەنێرم.

ئەو نامەیە وەک بەڵگەیەکی مێژوویی و سیاسیی گرنگ وایە کە زۆر شت دەربارەی سمکۆ و خولیا و توانا و دەسەلاتی لەناو کوردەکاندا ڕوون دەکاتەوە.

حەز دەکەم شتێک هەیە ڕوونی بکەمەوە، ئەویش ئەمەیە کە مستەفا پاشا لەو گەشتەیدا هیچ وا خۆی پێشان نەداوە کە نێردروای بریتانیایە و هیچ شتێکیشی باس نەکردووە کە بۆنی ئەوەی لێ بێ بە ناوی بریتانیاوە لە دژی تورکیا بەڵێنی یارمەتیدانی بە کورد دابێ، هەروەها نامەکەی هەندێ پروپاگاندەی دژ بە تورک لەناو کورددا دەرئەخا.

ئیمزا: پرسی کوکس

تەرجەمەی نامەکەی مستەفا یامولکی (لە کوردییەوە بۆ ئینگلیزی... و لە ئینگلیزییەوە بۆ کوردی.)

سلێمانی: ١٩٢١/١٢/١٢

بۆ کۆڕی خۆشەویستم عبدالعزیز بەگ

نامەکەی ٢٠ ی ئۆکتوبەری ساڵی ١٩٢١ تم وەرگرت کە وەڵامی نامەی ١٩٢١/٩/١٣ه، هەروەها نامەی ٥ی سێپتمبەر و هی ٦ی ئۆکتوبەر، ئەو نامەیەی کە بۆ (کۆڕانی نەقیب)ە وەرگرت.

دوای گەڕانەوەم لای ئیسماعیل خانی سمکۆ دەمەوێ هەندێ لەو شتانەی کە بە چاوی خۆم دیومن بۆتان باس بکەم:

سەعات یازدەی ڕۆژی دووشەممەی ٢١ی نۆڤمبەری ساڵی ١٩٢١، سلێمانیم بەجێهێشت و چوومە ناوچەی مەنگوڕایەتی. بابەکری سەلیم ئاغا و عەباسی سەلیم ئاغای برای هەردووکیان زۆر زیرەک و شارەزان. ئینگلیزەکان زۆر ڕێز لە بابەکر ئاغا دەگرن و مووچەیەکی باشی دەدەنێ، قەڵەمڕەوی نەمان زۆر هێمن و بەئاساییشە و پرپاگاندەی پارتی یەکێتی نەتەوایەتی (هی تورکی ئەنادۆل) کاری تێ نەکردووە. عەشیرەتەکەی زۆر بەهێزە سەرۆکەکانی لەناو خۆیاندا خزم و تێکەڵی یەکن. عەشیرەتەکانی درواسێیان: مەنگوڕ و مامش و گەروک و دیبوکری و بەگزادە

ئاشتیخوازن (بەگزادە لە دەوروبەری سەقز دەژین.)

عەشیرەتەکەی بابەکر ئاغا نێوانی لەگەڵ خەڵکی ناوچەی دەوربەری شنۆ و شوکاکدا کە لەلایەن سمکۆوە کۆنترۆڵ کراوە، باشە و دەسەڵاتی سمکۆ دەگاتە سەرووی ڕۆژئاوای ورمیە.

هێزەکانی عەشیرەتی (نورەدین) نزیکی (٢٥٠٠) سوارە و نزیکی (٤٠٠٠) پیادەش دەبێت، ئەوانە وەکو خاوەن هەستێکی نیشتمانی تێگەیشتوون کە سەربەستی و خۆشیی کوردستانی خواروو و خۆشیی نەتەوەی کورد بە سیاسەت و هەوڵێستی بریتانیاوە بەسراوە دەربارەی قوبوڵکردن یا نەکردنی سیاسەتی وێرانکاریی پارتی پێشکەوتووی ئەناتولیای یەکگرتووە لە هەموو کوردستان و ئەناتولیادا.

هەموو دانیشتوانی ناوچەی (پژدەر) و (سەردەشت) و گوندەکانی تری سەر سنووری ئێران لەو ناوچانەدا لەژێر سەرکردایەتیی مێراودەلییەکاندا بە ئاساییش دەژین. بەڵام هەندێ عەشایری بچووک لە ناوچەی (ڕواندز) بە هاندانی هەندێ لەو ئەفسەرە کۆنانەی تورک، کە ناتوانن بگەڕێنەوە بۆ شوێنی خۆیان و خەریکی ئاژاوەن چوونەتە پاڵ تاقمەکەی ئەناتولیا.

لەگەڵ ئەوەشدا گەلێ پیاوی ژیر هەن و دەتوانن لەو ناوچەیەدا بزووتنەوەکە لەناوبەرن و ئاساییش بەرقەرار بکەن، بەڵام لەوە ناچێت کاربەدەستانی ئینگلیز لەم ڕووەوە هیچ جۆرە چالاکییەک بنوێنن.

لەگەڵ ئاغای بایزی سەرۆکی (OJAK KIAK) کە لەناو مەنگوڕایەتی و مامشدا پیاوێکی ناسراوە گفتوگۆم کرد و بیروڕایم وەرگرتووە.

پەلاماری یونانییەکان و شەڕی ناوچەی ئەناتولیا بە هۆی درندەیی و دەستدرێژیی پارتی پێشکەوتووی ئەناتولیای یەکگرتووەوە ڕوویداوە کە لە شەڕی جیهانیدا کاری درندانەی زۆریان کردوە کە بەتایبەتی لەگەڵ سوڵتانیش هەر درندە بوون.

دیدەنیی (کیان خدرخان عزیز)م لە نزیکی (میرغیان MIRGHIAN) کرد و ئومێدەواریی خۆمم بۆ دەربڕی کە ناوچەکەیان هەروەکو ئێستە بە ئارام و ئاساییش بێت و بزووتنەوەی ئەناتۆلیا کاری تێ نەکات.

لەدوای مەنگوڕ، ڕۆژی ٩ی ئۆکتوبەر چوومە سابلاغ و چاوم بە کۆچ و باری ئەوانە کەوت کە ڕوویان کردبووە دەوروپشتی عەشایری دیبوکری و موکری، بەڵام بە هۆی ئەوەوە کە حکومەتی ئێران لە (میاندواب)ەوە دەهات و عەشیرەتی شوکاکیش لە

(ورمێ)وە بۆ لای ڕاستی شارەکە لە حاڵێکی زۆر شڕ و پەرێشاندا بوون، هەرچەندە تێشم گەیاندن کە ئەوە فێڵ و ساختەیە لێمان دەکرێت، بەڵام لەبەرئەوەی لەڕابردوودا دەردیسەری و کێشمەکێشی زۆریان دیبوو، هیچ گوێیان نەدامێ و باریان دەکرد.

لەو کاتەدا نزیکەی (٣٠٠) زەلامی شاخاوی ڕوویان کردە من و بۆم ڕوون بووەوە کە ئەمانە لە تاقمەکەی هەمزاغای مامش و شێخ عبدالله ناصری (نوێنەری سمایل خانی سمکۆ)ن، لەگەڵ سید طەدا هاتبوون بۆ ئەوەی لەگەڵ دیبوکری و مەنگورِدا وتوێژی پێکەوە هاوکاریکردن بکەن.

شەو لای شێخ عبدالله مامەوە و زۆر شتم لەگەڵدا باسکرد. شەو بە تەلەفۆن هەوالّی گەیشتنی من درابوو بە سید طە لە (BERANDEZ) و بە سمکۆ لە (چەریق ـ چاری) کە بنکەی سەرکردایەتی شۆکاکی لێ بوو، دوو ڕۆژ لەوێ مامەوە (سابلاغ)، خەڵکەکە باریان کردبوو بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ گوندەکانی خۆیان و بازاڕ و دوکان کرابووەوە. لە سابلاغەوە چوومە (BERANDEZ) بۆ لای سید طە و ڕۆژێکیش لەوێ مامەوە و لەتەکیا پێکەوە چووینە لای سمکۆ.

کە بە ورمیەدا تێپەڕین، لە ڕێگا بە تەلەفۆن هەوالّی ئەوەمان پێگەیشت کە هێزی شۆکاک لەنێوانی (خۆی) و (تەورێز)دا بینراون (لەدوای داگیرکردنی ورمیە ئەو خەتی تەلەفۆنە لەلایەن سمکۆوە دامەزرابوو.)

کاتێک گەیشتینە چاری (لە دۆکیومێنتەکەدا بە چاریک نووسرواە کە مەبەست چەریق بووە.)، بیستم پیادە و تۆپ و هەندێ سواڕەی سمکۆ ڕوویان کردۆتە (سەلماس) و بۆ بەیانی سمکۆمان دی و گفتوگۆیەکی دوورودرێژم لەگەڵدا کرد و لەدواییدا ئەم پرسیارانەی خوارەوەشم لێ کرد:

پرسیاری یەکەم: لە ماوەی ئەم دوو ساڵەی ڕابردوودا لە دژی حکومەتی ئێران جوولاویتەوە و دەجوولێیتەوە، مەبەستت لەم بزووتنەوەیە چییە و بەتەمای چ جۆرە دەستکەوتێکیت دەستگیرت ببێت؟

وەڵام: فارسەکان ڕقیان لە کوردە، لەبەرئەوە من بە هەموو توانای خۆمەوە هەوڵ دەدەم کوردەکان ڕێک بخەم بۆ ئەوەی لە دەستدرێژیی فارس ڕزگاریان ببێت، هەر بۆیە ساڵی پار شاری ورمیەم گرت لەگەڵ ئەو ناوچەیەی کە لە ڕابردوودا هی کورد بووە، دوای ئەوەش شاری (سەلماس) و وا ئەم ساڵیش فارسەکانم لە سابلاغ دەرپەڕاند.

پرسیاری دووهەم: باشە تۆ هەوڵ ئەدەی بۆ ئەوەی کورد ڕزگار و ئازاد بکەیت و سەربەخۆییان بۆ ساز بکەی، ئەوی بۆچی پێش هەموو شتێک ناوچەی وان و ئەرزروم و بتلیس و هەکاری و خەرپووت ڕزگار ناکەیت و ئەو خەڵکە ڕێک ناخەی کە ماوەیەک لەژێر جەور و ستەمی تاقمەکەی مصطفی کمالدان؟ بۆچی ئالای تایبەتی خۆت هەڵناکەی هەتا دەری بخەی کە مەبەستت لەو جوواڵانەوەیت خوێنڕشتن نییە، بەڵکو مەبەستت سەربەخۆییە، بۆچی هەوڵ نادەی بەئاشتی و خۆشی لەگەڵ فارسەکاندا ڕێک بکەویت؟

وەڵام: من وای بە باش دەزانم کە لەپێشدا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم، چونکە من هیچ بە چاکی نازانم لەم ڕۆژەدا لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بە تفەنگ و فیشەک یارمەتیم دەدەن، من هیچ بە پێویستیشی نازانم کە (بەیان) بۆ بێگانە بڵاو بکەمەوە چونکە ئەوان زۆر باش شارەزای ئەوەن کە ئێمە هێشتا بە شێوەیەکی خێڵایەتی دەژین، جگە لەوە بیستومە دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەناو خۆیاندا لە کێشە و مشتومڕدان، بۆیە ئێمە پێویستە تێکۆشین و پشتیش بە هێز و دەسەڵاتی خۆمان ببەستین و نەیەڵین فارسەکان بگەڕێنەوە بۆ ورمیە و سابڵاغ. ئێمە بە هیچ جۆرێک کۆڵنادەین و هەتا تاقە کەسێکی شوکاک مابێت لەم ڕووەوە بەرهەڵستی دەکەین.

پرسیاری سێیەم: هۆی کوشتنی ئەو (٨٠٠) دیلە فارسەی کە لە سێپتمبەری ساڵی ڕابردوودا کیرابوون چی بوو؟

وەڵام: ئەوانە وەختی خۆی لە شەڕی ورمیەدا کیرابوون و ئێمە لەدوای گرتنیان هیچ خراپەیەکمان لەگەڵدا نەکردن، بەڵکو جل و پارەمان دانێ بەو مەرجەی نەچنەوە پاڵ ئێران دژی ئێمە نەبن بەرەڵامان کردن، بەڵام هەر کە بەربوون کە یەکسەر چوونەوە پاڵ ئێران و دەستیان کرد بە دەستدرێژیکردن و کوشتن و برین، بۆیە ئەم جارە ئێمە لێیان خۆش نەبووین و تۆڵەمان لێ کردنەوە.

پرسیاری چوارەم: هۆی تێکچوون و شەڕکردنت لەگەڵ ئاسووریەکاندا چی بوو؟ تکایە پێم بڵێ: مارشمعون کە ئاشتی دەویست و دۆستی کورد بوو لەبەرچی کوژرا؟

وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کە تورک و ڕوس لە جەنگی جیهانیدا چییان بە کورد کرد! حەز دەکەم هۆی کوشتنی مارشمعونت بۆ باس بکەم و بۆت ڕوون بکەمەوە.

لەو هەرایەی لە باکووری کوردستاندا لەنێوان تورک و ئەرمەندیا ڕوویدا، ئاسووریەکان چوونە پاڵ ئەرمەنییەکان و یارمەتییان دان. لەدوای شۆڕشی ڕوسیا (مەبەستی شۆڕشی نوکتوبەر بووە.) ڕوسەکان هێزەکانیان لە سابلاغ و ورمیە کێشایەوە و ژمارەیەکی زۆری چەک و جبەخانە و تۆپ و ڕەشاش و تفەنگیان بەجێهێشت و هەمووی بۆ ئاسووریەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی ڕوس (بەوانە وتراوە ڕوسی سپی) و ئاسوریەکان و هەندێ کاربەدەستی ئەورووپایی دەیانزانی ئێران بە هۆی لاوازی و کەمدەسەلاتی و کەمدەرامەتییەوە ناتوانێت داکۆکی لە خۆی بکات، بۆیە ئاسوریە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لە کیس نەدەن و ئازربایجان کە ناوچەیەکی گرنگی نێوان ئەرمەن و تورک و فارسە بیگرن.

لەدوای ئەوەی ئاسوریەکان بەسەر فارسەکاندا سەرکەوتن و بانگەوازی سەربەخۆییان بڵاو کردەوە هاتنە لام و داوای هاوکاریکردنیان لێ کردم بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیدانم پێدان، بەڵام ئێرانییەکان بەمەیان زانی کە ئاسوریەکان داوای یارمەتییان لە من کردووە، نوێنەرێکی ئێرانی هات و داوای لێ کردم کە پشتی ئاسوریەکان نەگرم و بەرامبەر بەوە بەڵێنی پاداشت و چاکەدانەوەیان دامێ، لەبەرئەوەی دەمزانی ئاسوریەکان نیازیان وابوو کوردستان بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە و داگیری بکەن، بۆیە مارشمعونم کوشت و ئێرانییەکانیش لە بەڵێنی خۆیان پاشگەزبوونەوە، بۆیە پەلاماری ئێرانییەکانیشم دا و ورمیەم گرت و کاربەدەستانی خۆمانم لێ دانا.

پرسیاری پێنجەم: ئایا هیچ ئاسوریەک لە (جولەمێرگ) ماوە؟ من چەند هەزارێکیانم لە بەغداد دیوە؟

وەڵام: لە (ئەنگورە)ی ناوچەی (وان)ەوە تەلگرافێکی مصطفی کمالم بۆ هاتووە با مرزا بۆت بخوێنێتەوە: "یۆنانییەکان بە سەرۆکایەتی پادشاکەیان و بە یارمەتی و پارەیەکی زۆر و پێشتگیریکردنی حکومەتی بریتانیا، بانگی شەڕکردنیان لەگەڵ ئێمەدا ناشکرا کردبوو، ئەوا ئێستەش داوای ناشتی دەکەن و دەیانەوێ ئەورووپاییەکان بکەونە بەینەوە و لە هەموو سەرکەوتنەکانمان ئاگادارت ئەکەین، هەروەها ئاسوریەکان لە ناوچەی کوردستاندا لەلایەن بریتانیاکانەوە هاندراون کە لە ڕێگەی زاخۆ و جزیرەوە بگەڕێنەوە، منیش (مصطفی کمال) هەرچی پێویست بێت ڕامسپاردووە دژیان بکرێت، تکایە ئێوەش چیتان پێ دەکرێ لەم ڕووەوە بیکەن بۆ

ئەوەی ئاسوورییەکان لە ئێران و ڕوسیاوە نەگەڕێنەوە بۆ ئێرە.

سمکۆ وتی (بە مصطفی یامولکی) کە ئەمە شتێکی تازە بوو بیستم کە ئاسوورییەکان دوژمنی ئێمەن بۆیە ڕێگەیان نادەم بگەڕێنەوە ناوچەی هەکاری و تورکەکان لەمەدا پشتگیریم دەکەن.

پرسیاری شەشەم: ئایا هیچ ڕێکخراوێکی نەتەوەیی لە کوردستاندا هەیە؟ بۆ نموونە ئایا هیچ بەیداغێکی تایبەتی هەیە؟ ئەی تۆ چۆن حوکمی ئەو شوێنانە کە دەیانخەیتە ژێر دەسەڵاتی خۆتەوە ئەکەی؟

وەڵام: ئێستە جارێ هیچ ڕێکخراوێک نییە، من هەر خۆمم لە کوردستاندا، بەڵام چاوەڕێ بکە با ئەم وڵاتە ڕزگاری ببێت ئەسا بزانە چۆن حکومەتێک دێتە کایەوە. گرنگ نییە کێ دەبێتە فەرمانڕەوا و کاربەدەست، من خۆم هیچ چاوم نەبڕیوەتە ئەوە. دەربارەی ئالا و شتی تر بڕوا ناکەم جارێ شتی وا پێویست بێت، لەگەڵ ئەوەشدا شوکاکەکان هەروەکو ئێستە خۆت دەیانبینیت بۆ هەر ناوچەیە ئالایەکیان هەیە.

پرسیاری حەوتەم: کەواتە هەروەکو کە ئێوە ئەڵێن بۆ نیشتمان هەوڵ ئەدەن و ئایا وا نییە؟ جا کەوایە ئەی بۆچی کە سابلاغتان گرت دوکانەکانیان تالانکرا و هەندێکیشی کوژران کە لەناو ئەوانەدا (قازی لطیف) بوو کە پیاوێکی ناسراو و ڕێزلێگیراو بووە (لەناو کەوانەدا مصطفی یامولکی وتوویەتی سابلاغ: دیبوکردی و بلباس و مەنگوڕ و مامش و عەشیرەتی پێران دەگرێتەوە و ناوچەیەکی گشتیی گەورکە کە پێوەندیی دانیشتوانی لەگەڵ عەشیرەتەکاندا دۆستانە بووە.) ئایا ئەو جۆرە ڕووداوانە ئێرانییەکان دڵخۆش ناکات و بۆ سوودی ئەوان نییە؟ هەروەها وەکو بیستم حاجی ئێلخانی سەرۆکی ناسراوی دیبوکری تالانکراوە، لەبەر ئەوە هیچ دوور نییە کە بەشێک لە مەنگوڕ و بەگزادەی گەورک و ناوچەی (سەقز) دژی تۆ یەک بگرن.

وەڵام: وەختێک ڕوومان کردە سابلاغ، ناردمان بە شوێن هەموو سەرکردەکانیدا، بەڵام نەهاتن و هیچ نوێنەرێکی سەقز نەهات و ئێرانییەکانیش لەناو شاردا شەڕیان دەکرد و شەڕەکە دوو ڕۆژی کێشا، ئەوە بوو لەئەنجامدا ناوشار کێرا و هەندێ کەس کوژران کە لەناو ئەو کوژراوانەدا شوکاکیشی تیادا بوو. تێکپڕژان و ڕەشاش و تۆپی تیادا بەکارهێنرا. لە حاڵەتێکی وادا ناتوانرێ ڕێگە لە تالان و بڕۆ بگیرێت ئەگەرچی من خۆم زۆر دژی ئەوە بووم.

ئیمه گومانمان له عەشیرەتی مەنگوری و دیبوکری هەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گوێمان نەدایە. حاجی ئیلخانی بەوەشەوە نەوەستا کە تەنها هەر ببێتە لایەنگری ئێرانییەکان، بەڵکو بە ناوی کوردەوە داوای لە خەڵک دەکرد کە بچنە پاڵ خۆی و ئێران و شەڕمان لەگەڵدا بکەن.

عەشیرەتی مامش زۆر دڵسۆزی ئیمەن، کوڕی خوالێخۆشبوو مەحمود ئاغای هەمزاغامان کرد بە حاکمی سابلاغ و کەریم ئەغای برای کرا بە موفەتیشی ناوچەی (حەمەجان) و ناوچەی بانالیس (BANALIS) و گەورک و دراوستێ.

وە لەدوای داگیرکردنی سابلاغ توانیمان فارسەکان لە (سەقز) دەر بکەین، بەڵام لەسەر داواکردنی خەڵکی سەقز، دەوڵەتی ئێران (٣٠٠-٤٠٠) جەندرمەی خۆی لە (سنە)وە نارد و (بانالیس)یان گرتەوە و چوار پێنج کەسی سەر بە ئیمە کە لەوێ بوون ڕایانکرد.

پرسیاری هەشتەم: وا دیارە بڕیاری هێرشبردنتان بۆ سەر ئێران بە مەبەستی تۆڵەسەندنەوەیە چونکە باپیرەگەورە و خزم و کەس و کارتان و برا خۆشەویستەکەتان (مەبەست جعفر ئاغا بووە.) لەلایەن ئێرانەوە کوژرابوون و دوو ساڵی لەمەوبەر بۆمبایەکیان بۆ کوشتنی خۆت ناردبوو کە برایەکتی پێ کوژرا بوو. دەڵێن ئەم بزووتنەوەیەت دوای ئەو کوشتارە کردووە. ئایا وا نییە؟

وەڵام: تەواو باش لەوە گەیشتووم کە ئێوە (مصطفی یامولکی) شارەزایەکی تەواوتان هەیە دەربارەی ڕووداوەکان و ئەزانی کە ئێرانییەکان هەموو دژی کورد بوون، دەزانی کە چۆن باووباپیرم (عەلی خان) و زۆر کەسی تر چۆن بە دەستی ئێرانییەکان کوژرابوون، من هەرچەند ئێستە بۆ میللەتی کورد خەبات دەکەم و تێدەکۆشم، بەڵام تۆڵەی خۆشم لە ئێرانییەکان دەکەمەوە.

دوای ئەو پرسیار و وەڵامانە، ئەمجا مستەفا پاشای یامولکی لەنامەکەیدا کە بۆ عبدالعزیزی کوڕی ناردووە دەڵێ: ئەمانەی پێشوو لە ڕۆژی ١٩/١٠/١٩٢١دا لەئێوانی من و سمایل خاندا ڕوویدا. ڕۆژی دوایی ٢٠/١٠/١٩٢١ من و سمکۆ و سید طه دووبارە لە ژوورێکی تایبەتیدا کۆبووینەوە و ئەم گفتوگۆیە کرا:

من (مصطفی یامولکی) بە سمکۆم وت: جەنابی ئیسماعیل ئاغا، ئیمڕۆ وەکو ڕۆژگارەکانی زەمانی شێخ عبیدالله نییە، ئیمڕۆ ڕووداوەکانی ناو کوردستان جێگەی سەرنجدانی هەموو دەوڵەتە ئەوروپاییەکانە و ئاگاداری هەموو شتێکن، تەنانەت

ئەمریکای یەکگرتووش ئاگاداره، حکومەتێکی گەورەی وەکو بریتانیا حوکمی سلێمانی و ناوچەکە دەکات و ئاگای لە هەموو بزووتنەوەیەکی کوردە، ئەگەر هەر شتێک ئەو لێی ڕازی نەبێت و لەگەڵ سیاسەتی ئەودا نەگونجێت ئەوا لە ڕووی سیاسی و عەسکەرییەوە دژی دەوەستێ. ڕاستە ئێوە کاروبارتان لەگەڵ تورکە نەتەوەییەکانی ئەناتولیادا ڕێکخستووە، بەڵام ئەگەر ئەوان لە بزووتنەوەکەیاندا سەرنەکەوتن (مەبەستی تاقمەکەی مصطفی کمال ئەتاتورک بووە.) ئەوا ئەوسا ئێوەش تیا دەچن و کەس بە هاوارتانەوە نایەت خۆت دەزانی بزووتنەوەیەکی وەکو ئەوەی تۆ بە پشتگیری و یارمەتیدانی دەوڵەتێکی ئەوروپایی بەتایبەتی لەم ڕۆژەدا کە بریتانیا بووە بە دراوسێمان، بەبێ ئەوان بە هیچ مەبەست و ئامانجێک ناگەین.

جەلالەتی سوڵتان (هێشتا ئەو ڕۆژانە بەناو سوڵتانی عوسمانی لە ئەستەمبوڵدا هەر مابوو، بزووتنەوەکەی مصطفی کمال بەتەواوی دەستی بەسەر هەموو تورکیادا نەگرتبوو.)، بزووتنەوەکەی ئێمرۆی ئەناتولیا بە یاخیگەریی و سەرپێچیکردن دادەنێ، هەر لەبەرئەوەشە یونانییەکان بەرەو (ئەنگورە) هاتون و ئامادەن کە عەمەلیاتێکی تریشیان دژ بکەن (دژی کەمالییەکان) و لە ئەناتولیاش زۆر کەس پێشوازی لە هاتنی یۆنانییەکان کردووە و داوایان لێ کردون ناوچەکە داگیر بکەن، چونکە زۆر ڕقیان لە تورکە نەتەوەییەکانە، ئەو تورکە نەتەوەییانە دوژمنی کوردن و دەبێ ئەوەت لە بیر نەچێ کە ئەوانەی لە ساڵی (١٩٠٨)ەوە هەتا ئێستە چەند زیانیان لە کورد داوە، هەر چۆنێک بێت یۆنانییەکان بۆ ئێمە باشترن وەک لە تورکەکان چونکە هیچ نەبێ شارستانی و پێشکەوتنخوازن و تورکەکان زۆر دواکەوتوو و نەزانن. باشتر وایە تۆ لەگەڵ یۆنانییەکاندا پێوەندی پەیدا بکەیت و لەم بارەشەوە ئینگلیزەکان ئاگادار بکەی و بۆ ئەوەی کێشەی خۆت لەگەڵ ئێرانییەکاندا چارەسەر بکەی پێوەندییان پێوە بکە و سوود لە هەل و دەرفەت وەربگرە. هەوڵ بدە لەگەڵ ئەو شوێنانەدا ڕێک بکەوێ کە بریتانی و ئەوروپایی تیادا نییە، وا بزانم ئەگەر ئەو ڕێگەیە بگریتە بەر، ئەوروپاییەکان گوێ لە داخوازییەکانت دەگرن.

وەڵامی سمکۆ لەو گفتوگۆیەدا: (کە لە باسی پێوەندیی سمکۆ و ئینگلیزەکانیشدا بەر لەمە باسمان کرد.) منیش زۆر ڕقم لە تورکە نەتەوەییەکانە، بۆ کورد منیش ئەوان لە فارسەکان بە دوژمنتر دەزانم، من چەند جارێک نامەم بۆ ئینگلیزەکان ناردووە و ئاگادارم کردون کە من نامەوێ دژی سیاسەتی ئەوان بم و ئێمە هەمیشە

پێویستمان به یارمەتیی بریتانیا هەیە. با ئەوان لایەنگری کورد بکەن مبێنن نامادەم بەپێی نارەزووی ئەوان بجوولێ. ەوە، ئێمە پێویستمان بە چەک و فیشەک هەیە و ئەگەر لەم ڕووەوە فریامان نەکەوێ تووشی کێشە و سەریەشە دەبین.

سید طەم نارد بۆ بەغداد، بەڵام هیچ سوود و ئەنجامێکی نەبوو.

ئەوا من و سید طە ئێوە دەکەین بە وەکیل، ئەگەر حکومەتی بریتانیا ڕاستەوخۆ یاخود بە هۆی دۆستە دڵسۆزە پژدەرییەکانیەوە بتوانێت یارمەتیی چەک و جبەخانەمان بدات بەبێ ئەوەی بمانخاتە ژێر ڕەحمەتی ئەفسەرەکانیەوە، ئەوا دەتوانین وان و ئەرزروم و سیواس و هەکاری لە تورک پاک بکەینەوە ئەوسا دەتوانین دەرسێکی گەورە و چاکیش بەوانەی ڕواندز (مەبەستی بوزدمیر بووە.) و شوێنەکانی تریش بدەین. ئەمە پێشنیازی ئێمەیە و دەتوانین دڵنیات بکەین کە ئێمە لەم گفتوگۆیەماندا ڕاستین، ئێمە دەتوانین (ئەنگورە)ش بگرین و ئەگەر ئینگلیزەکان بێدەنگ بن لە ماوەیەکی کەمدا شاری (سنە)ش دەگرین.

مصطفی پاشا لەنامەکەیدا بۆ عبدالعزیزی کوڕی لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: ئەو شەوە سوارە و پیادە و توپ ئامادەکران کە بچن بۆ (سەڵماس)، منیش کەڕامەوە بۆ (ورمیە) و لەوێوە بۆ سابلاغ. لەناوچەی ئازربایجانی ئێراندا سەرۆکی عەشیرەتی (قەرەداخ) هەیە کە (ئەمیر ئەرشەد)ی ناوە نزیکەی شەش حەوت هەزار سواری ئازا و ٤٠-٥٠ توپ و ژمارەیەکی باشیش ڕەشاشی هەیە، سمکۆ لای وایە دەوڵەتی ئێران پارەیەکی باشی بە ئەمیر ئەرشەد داوە کە ئێستە لە ناوچەیەکدایە پێی ئەڵێن (شەریف خان) کە بەسەر باکووری کۆمی ورمیەدا دەڕوانێت و هێزەکانی بەرەو تەورێز و (خۆی) دەڕۆن و پێشەنگی هەندێکیان گەیشتوونە سنووری (سەڵماس) بە نیازی ئەوەی دەستپێشکەری لە سمایلخانی شوکاک بکات.

ئەرشەد سوارەی خۆی ناردووە بۆ (شکرپاکی) لەنێوانی (خۆی) و (سەلماس)دا، ساتێک خۆی بۆ ڕۆیشتن ئامادەکردبوو، سمایل ئاغاش لە هەمان کاتدا خۆی تەیار دەکرد کە بەرەو ئەو هێزانە بڕوا و بەرەنگاریان بێتەوە.

بەپێی هەواڵێکی تەلەفۆنی، سمایلخان هێزی پیادەی ناردۆتە گرد و بەرزاییەکانی بەرامبەر بە (خۆی) و ئەو چەکدارانەی تری کە ماون لەگەڵ هێزی تۆپدا بەرەو پێشەوە ڕۆیشتون. هێزەکانی سمکۆ بەری لەو هێزەی ئەرشەد بڕیوە کە لە (شەریف خان) و (تاسوج)ەوە بەرەوپێشەوە دەهاتن، ئەرشەد هێزەکانی خۆی کێشایەوە

هەرچەند لە هەردوولا کوشتار هەبوو، بەلام شەڕ کەرم نەبووبوو، سمکۆ دوایان کەوت و وازی لێ نەهێنان، لەگەڕانەوەیدا (سیس SEYIS) و (تاجەدین) و دوو گوندی تری سووتاند و ئەو چەند کەسە کەمەی لە هێزەکەی ئەرشەد لەو ناوانەدا بوو کەلێ خەڵکی نەو دیهاتانەی هەروەکو دیل لەگەڵ خۆیدا بردنی بۆ (سەڵماس).

مصطفی یامولکی لەنامەکەیدا دێتە سەر باسی (ورمیە) و باری پێشکەوتن و شارستانێتی و هەروەها باسی ئەو وێرانکارییەش دەکات کە تورکەکان لە شەڕی دژ بە ئەرمەن و ئاسووری لەو ناوەدا کردبوویان و کەساسی و مالوێرانییەکی زۆریان بۆ دانیشتوانی ناوچەکە بەجێهێشتبوو.

لە ٢٦ی نۆڤمبردا (ورمیە)م بەجێهێشت و چوومە سابلاغ، لەبەرئەوەی خەتی تەلەفۆنی ئەو ناوچەیە پچڕێنرابوو هیچ هەواڵ و دەنگوباسێکی ئەو شەڕەم دەستگیر نەبوو کە لە ٢٦ و ٢٧ی نۆڤمبردا لەنێوانی سمکۆ و ئەرشەددا ڕوویدابوو.

لەسەر داخوازیی هەندێ لە سەرۆکەکان ڕوومانکردە دیاربەکر DIARBAKR کە گوندی عبدالله ئاغایە و لەوێ لەگەڵ عەلی ئاغای سەرۆکی عەشیرەتی ئێلخانی و کاویسی کەریم ئاغا و چەند کەسێکی تردا وتوێژ کرا، مارف ئاغای برای کاویس ئاغا گەیشت و باسی هەڵوێستی ناوچەکەی بۆ کردین و بە هۆی ئەو دەستدرێژییەی کە کرابووە سەر سابلاغ و سووتاندبووی گفتوگۆ و گلەیی و بێزاریان بەرامبەر بە سمکۆ هەتا نێوەشەو درێژەی کێشا و ژمارەیەکی زۆر لە عەشایرەکانی سابلاغ دژی ڕەفتاری سمکۆ و حکومەتی ئێران بوون.

لەکاتی دەمەتەقێدا هەواڵ گەیشت کە لەنێوان (٣) هەزار سواری سمکۆ و چوار پێنج هەزاری ئەرشەددا شەڕێکی ڕوویەڕوو و دەستەویەخە ڕوویدابوو کە (٣٠٠) کەس لە تاقمەکەی سمکۆ کوژران و بریندار بوون و لە هێزی ئەرشەدیش ژمارەیەکی زۆرتر. لە کاتی کشانەوەی ئەرشەددا بۆ تەورێز شوکاکەکان تۆپێکیان گرتبوو و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ بە دیل گرتبوون. هەواڵی ئەو شەڕە هەر بەو شەوە گەیشتە لای شێخ عبدالله و لەو هەواڵانەی لەکاتی گەڕانەوەمدا بیستم ئەوە بوو کە (بالیسەکان) دووبارە سەقزیان گرتۆتەوە و چاوەڕوانی نۆبەری سمکۆن کە پێوەندییان لەگەڵدا بکات.

مصطفی یامولکی لەنامەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: کوڕی خۆم، بەتەمام یەکسەر بە هۆی دەسەڵاتدارانی بەغدادەوە ئەو بەڵێن و پەیمانەی سمکۆ و سید طه

بگەیەنم، بەڵام هەندێ ئەنانیەتی تیادایە. سڵاو و ڕێزم بگەیەنە بە (فەهمی ئەفەندی) و خەفەتبارم کە ناتوانم هەموو شتێکی بۆ بنووسم.

دەربارەی (ئەنگورە)، سمکۆ بڕوای بە ئاسووری و ئەرمەنییەکان نییە، چونکە کاتی خۆی بۆمبایەکیان بە ناوی دیاریەوە لەناو سندوقێکی شیرینیدا بۆ ناردبوو کە ئەرمەنییەکانی (ڕیغان) ئەو بۆمبایەیان بۆ ناردووە، بۆیە قەت ناشێ سمکۆ لەگەڵ ئەرمەنییەکاندا ڕێک بکەوێ.

مصطفی یامولکی لە کۆتایی نامەکەیدا ئەڵێ: لەم گەڕانەمدا نزیکەی (٢٠٠) لیرەم خەرج کرد و تورکە نەتەوەییەکان ئەم گەشتەی منیان زۆر پێ ناخۆش بووە و هەزار لیرەیان تەرخان کردبوو بۆ ئەو کەسەی کە بمگرێ یا بمکوژێت.

لەنامەکەیدا ئەڵێ: ئەوەی زۆر نیگەرانی کردم ئەوە بوو خەڵکی ئەو ناوچانە زۆر نەشارەزای دنیان، دەبێ هەموو شتێکیان دوو سێ جار بۆ بڵێیتەوە ئەوسا لێت تێدەگەن و ئەگەر خۆیان شتێکیان مەبەست نەبێت قەت ناچێت بە میشکیاندا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەتوانادا نییە کە بزانرێ یارمەتی کێ بدرێ کە بکرێت بە حاکمی کوردستان.

مصطفی پاشا یامولکی

١٨٦٦-١٩٣٦

بەشی یازدەهەم

کێشەی سمکۆ و ئاسوورییەکان

ئاسورییەکان کە زۆربەیان لە ناوچەی هەکاری خاکی عوسمانیدا ماوەیەک بوو هەستیان بە جەور و ستەمی عوسمانی دەکرد و عوسمانییەکانیش لەوان دڵنیا نەبوون و هەستی دەمارگیریی ئایینی وای لێ کردبوون کە بە لایەنگری ڕوس و ئینگلیز لە قەڵەمیان بدەن و کە شەڕی عوسمانی و ڕوسی قەیسەری کەوتە ناوچەکەوە ئەو دڵنیانەبوونەی هەردوولا لەیەکتری بەتەواوی خۆی ئاشکرا کرد و تاقە هیوایەک کە ئاسورییەکان هەیان بوو بریتی بوو لە سەرکەوتنی ڕوس و ئینگلیز بەسەر عوسمانیدا و لەشەڕدا بەناچاری بوون بە لایەنگری هەردوولایان و بەخۆڕایی لە شەڕی چاوچنۆکێتی دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکانەوە بۆ دەستگرتن بەسەر ناوچەکەدا بوو بە کێشە و ناڕێکی نێوان ئیسلام و کریستیان، کە لەڕاستیدا ئاسورییەکان بە هۆی ئەوەوە تووشی کارەساتێکی مێژوویی سەخت بوون و بەناچاری لەژێر فشاری لەشکری عوسمانیدا و لە ترسی تۆڵەسەندنەوەی عوسمانی لەو لایەنگرییەی ئەوان بۆ ڕوس و ئینگلیز لە شوێنی خۆیان هەڵکەنران بە ژن و ماڵ و منداڵەوە ناچارکران بچنە ناو خاکی ئێرانەوە و لە ئازربایجانی ئێران و کوردستانی ئێراندا نیشتەجێ ببن و هەندێکیشان پەڕیبوونەوە ئەودیو بۆ ناو سنووری ڕوسیا.

باسە مێژوورییەکانی کۆنی ناوچەکە دەریخستووە کە کورد و ئاسوری بە هۆی لەیەکچوونی شێوە و جۆری ژیانی هەردوولایان وەکو دوو لای شاخاوی بە زۆری دۆستی یەکتر بوون و ناکۆکی لەنێواندا نەبووە تا سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم کە میسونێرەکانی ڕوس و ئینگلیز لەو ناوچانەدا بەئاشکرا دەستیان کردووە بە چالاکی بە ناوی پارێزگاری لە دینی کریستیان و فێرکردنی ئایینی کریستیان لەناو کەنیسە و لەو بنکە و قوتابخانانەی کە بەڕووالەت بۆ ئەو مەبەستە کرابوونەوە، بەڵام لەڕاستیدا هەمووی بنکەی جاسووسی و هەوێنی هەڵگیرساندنی فیتنە و ناکۆکی بوون لە ناوچەکەدا. بەو جۆرە تەقەلای گەلێ کەسی وەکو بەدرخان پاشا بێهوودە بووە کە هەوڵێکی زۆر دابوو کورد و کریستیانەکانی ناوچەکە بکات بە هاوکاری یەکتر و بە هەردوولایان بە شێوەیەکی یەکگرتوو ڕووبەڕووی جەور و ستەمی کاربەدەستانی عوسمانی ببنەوە و تەقەلای بەدرخان پاشا گەیشتبووە ڕادەیەک کە دەرگای ژن و ژنخوازیی لەنێوانی کورد و کریستانەکاندا کرابووەوە بۆ زۆرتر لە یەک نزیکبوونەوە بەڵام ئەوە لەگەڵ تەقەلا و نەخشەی دەوڵەتە ئیمپریالیزم و

سەرمایەدارەکانی ئەو ڕۆژانەدا یەکی نەدەگرتەوە بۆیە دەستیان کردبوو بە پیلان و سەرگرتنی نەخشەکانیان و ئەو تەقەلایەی بەدرخانیان پووچەڵ کردبووەوە و وایان لە ئاسوورییەکان کردبوو کە لە ئینگلیز بەولاوە لە کەس دڵنیا نەبوون و کار گەیشتبووە ڕادەیەک کە ئەو میسۆنێرانەی لەو ناوەدا بوون بەیداغی حکومەتی بریتانیا بەسەر خانووی دەزگاکانی خۆیاندا هەڵ بکەن و ساتێک بەدرخان پاشا دەستی کردبوو بە ڕێکخستن و دامەزراندنی دەزگاکانی خۆی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکە و دەستی کردبوو بە کۆکردنەوەی باج بۆ پەیداکردنی دەرامەتی دەزگاکانی و ڕایسپاردبوو لەجیاتی ئەوە باج نەدەن بە حکومەتی عوسمانی، ئینگلیزەکان ئەو کریستیانانەی هاندابوو کە ئەو باجە نەدەن بە بەدرخان پاشا و گوێ لە داخوازییەکانی نەگرن و بەو جۆرە تەقەلای ئەوانە چووە پاڵ تەقەلای عوسمانییەکان کە هەوڵی ڕووخاندنی دامودەزگاکانی بەردخان پاشایان ئەدا و ئەمە بوو بە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەی بەدرخان پاشا لەگەڵئەوانەی سەرپێچیان کردبوو لە نەدانی باج و حکومەتی بریتانیا بەرامبەر بەوە فشاری خستە سەر حکومەتی عوسمانی کە تۆڵەی ئەو پەلاماردانەی بەدرخان بکاتەوە و عوسمانییەکانیش بۆ بیانوویەکی وا دەگەڕان کە لەدەرفەتێکدا لە بەدرخان پاشا بدەن و لەناوی ببەن. بەو جۆرە ئەو تۆوی ناکۆکییەی کە ماوەیەک بوو دەوڵەتە بێگانەکان لەو ناوچانەدا چاندبوویان چەکەرەی کرد و سەرەتای ناکۆکی و ناخۆشییەکی خۆڕایی لەناو کوردە موسوڵمانەکان و کریستیانەکاندا پەیدا بوو کە ئەنجامەکەی بە ماڵوێرانی و سەرگەردانی هەردوولایان کۆتایی هات و ئەو ئاسوریانەی کە لە ناوچەکانی خۆیاندا وەکو هاوولاتییەک ژیا بوون هەڵکەنران و ئاوارەکران کە لەم باسەدا ئەمەوێ باسی ئەو کارەساتەی بەسەر ئاسووریەیکان هاتبوو بەم چەند بەشەی خوارەوە لێیان بدوێم.

١- چۆنێتی و هۆی هاتنی ئاسوورییەکان بۆ ناوچەی ئازربایجان و ژوورووی ڕۆژئاوای کوردستانی ئێران.

٢- هۆی تێکچوون و ناکۆکیی نێوانی سمکۆ و ئاسوورییەکان و هۆی کوشتنی مارشمعون.

٣- چۆنێتی کوشتنی مارشمعون.

٤- پەلاماردانی ئاسوورییەکان بۆ سەر سمکۆ بۆ تۆڵەسەندەوە و ئەو شەڕەی لەنێوانیاندا ڕوویدا.

٥- گواستنەوەی ئاسوورییەکان لە ئێرانەوە بۆ ناوچەی هەمەدان و خانەقین و لەوێوە بۆ ناوچەی بادینان لە ژووروی کوردستانی خواروودا.

سەرنج: سەرۆکی ئاینیی ئاسوورییەکان (یا نەستووریەکان کە لە هەندێ سەرچاوەدا بەو ناوەوە، هەندێ جار نووسەرانی فارس بە ارامنەش ناویان بردبوون.)، هەمیشە پێی وتراوە (مارشمعون یاخود مارشیمون)، لەبەر ئەوەی ئەو ناوە ناوێکی ئاینی بووە و ئەو کەسەی کە بووە بە مارشمعون بێجگە لە ناوە نەسڵییەکەی خۆی لەقەبی مارشمعونیشی پێ دراوە هەروەکو مارشمعون یوحنا، یا مارشمعون بنیامین کە ئەمەی دواییان ئەو مارشمعونە بووە کە لەلایەن سمکۆوە کوژرابوو، وەکو لەدواییدا باسی ئەکەین.

بەرلەوەی باسی هۆی تێکچوونی سمکۆ و شەڕەکانی نێوانی چەکدارەکانی سمکۆ و ئاسوورییەکان بکەین، حەزمکرد کورتەیەک لە باسی ئاسوورییەکان بدوێم و بۆ ئەوە لە سەرچاوەکاندا نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٢٥٥-٢٥٦)دا لە هەندێ سەرچاوەوە دەربارەی ئاسوری دواوە کە بریتییە لە کتێبەکەی دوکتۆر احمد سوسە (ملامح من التاريخ ليهود العراق) چاپی ساڵی ١٩٧٨ و کتێبەکەی لورد کرزن بە ناوی (ایران و قضیه ایران) ترجمەی وحید مازندرانی بۆ فارسی کە ئێمە هەروەکو تەرجەمەکەی نووسەری کورد و عەجەم بڵاوی ئەکەینەوە. "پێشەوای دینی ئاسوورییەکان لەناو بنەماڵەیەکدا بە میرات دەمێنێتەوە، پێشەوای دینی پێی دەوترێ (مارشیمون)، مارشیمون ماوەیەک لە (ئەڵقوش)ی نزیک شاری موصل و دوای ئەوە لە (عەینکاوە)ی نزیکی هەولێر و پاش ئەوە مارشیمونی سیازدەهەم لەنێوان (١٦٦٠-١٧٠٠)دا گوێزرایەوە بۆ گوندی (قوجانس) نزیکی جوولەمێرگ لە چیاکانی هەکار.

نەستووریەکانی ناوچە شاخاوییەکان پارێزگاری زمان و نەریتی دینی و کۆمەلایەتی خۆیان کردووە و تەنانەت رێکخراوی خێڵەکیی تایبەتی خۆیان بووە، جیلو، تیاری، بازی، تخومی، ئاشوتی ناوی هەندێک لە ئێلە بەهێزەکانی ئەم گەلی ئاسوورییە بوون.

مەترانەکانی ئاسوری لە موصل لە کاتی خۆیدا ناوی ئێلە نەستووریەکانی بەم جۆرەی خوارەوە بۆ (ریچ) ژماردووە: تیاری، تکوب (تخومی)، جەلودی (جەلو=جیلو)، لێونی، بەرواری، نیرویی کە نیروویی و بەرواری تێکەڵاوبوون لە

مەسیحی و موسوڵمان، هەریەکێک لەم ئێلانە سەرۆکێکی هەبوو کە سەرپەرشتیی کاروباری دنیایی دەکردن کە پێیان دەوت (مەلیک). قەشەیەکیش لەلایەن مارشیمونەوە دانەنرا کە سەرپەرشتیی کاروباری دینی بکا و سەرۆکی دینی و دنیایی هەموویان (مارشیمون) بوو کە بارەگاکەی لە گوندی (قوجانس) بوو لە هەکاری.

هاتنی میسۆنێرەکان بۆ ناویان تەبایی مەزهەبی نێوانیان تێکدان و لەناو ئاسوورییەکانیشدا کاتۆلیک و پرۆتستانت و ئورتودۆکس پەیدا بوون.

ئەو ئاسوورییانەی لەژێر دەسەڵاتی حکومەتی عوسمانیدا دەژیان، لەناو سنووری ئەمارەتەکانی هەکاری، بۆتان، بادینان، سۆراندا ئەژیان کە سەر بە ولایەتەکانی وان، دیاربەکر، موصل بوون. ئەوانەی ژێر دەسەڵاتی ئێرانیش لە ورمێ و ئاواییەکانی دەوروبەریدا ئەژیان کە سەر بە ئیالەتی ئازربایجان بوو.

لۆرد کیرزن لە ساڵی ١٨٩١دا ژمارەی هەموو ئاسوورییەکانی بە ١٠٠-٢٠٠ هەزار کەس قەبڵاندووە کە لەوانە (٤٠) هەزاریان لە ئازربایجاندا بوون.

سەرژمێری ئاسوورییەکانی ئازربایجانیش کە بەزۆری لە ناوچە کوردنشینەکاندا بوون هەروەکو مس بیل لەکتێبەکەیدا (فصول من تاریخ العراق الحدیث) ترجمەی جعفر خیاط چاپی ساڵی ١٩٧١، لاپەڕە (٢١٦) بەم جۆرە بوون.

ناحیەی سەلماس	٧٠٠ خێزان
سومای و چرا	١٠٠ خێزان
ناوچەی ورمیە	٣٦٠٠ خێزان
سولدوز	٤٠٠ خێزان
باراندوز	١٠٠ خێزان
تەرگەوەر	٥٠٠ خێزان
مەرگەوەر	١٠٠ خێزان
هەموی	٥٥٠٠ خێزان

ئاسوورییەکان بە زمانی سریانی ئەدوێن کە دەچێتەوە سەر ئارامی، ئەویش وەکو عەرەبی و عیبری لە خێزانی زمانە سامییەکانە.

دوکتۆر احمد سوسە لای وایە ئەو زمانەی ئاسوورییەکانی ناو کوردستان کە لەناو خۆیاندا قسەی پێ ئەکەن هەمان زمانە کە مەسیح و جوولەکەکانی فەلەستین لە

سەردەمی خۆیدا پێی دواون، هۆی خۆڕاگرتن و مانەوەی ئەو زمانە سەرەڕای ئەو هەموو کۆڕانە قوولانەی بەسەر ناوچەکەدا هاتووە ئەگەڕێتەوە بۆ دابڕینیان لە ناوچەیەکی شاخاویی سەختدا.

هەتا ئێستەش لە چەند جێگەی کوردستاندا شوێنەواری دێرینەی ئاشوری و دێری مێژوویی ئاسوری ماون، تۆژینەوەی زمانەوانی دەری ئەخەن کە بنجی زمانەوانی ناوی هەندێ لە گوند و ئاوایی و چیا و ڕووبارەکانی کوردستان سریانییە.

یەکەم: هۆی هاتنی ئاسوورییەکان و چونێتی نیشتەجێبوونیان لە ئازربایجان و کوردستانی ئێراندا:

ئیگڵتن لەکتێبەکەیدا دەربارەی ئەوە وتوویەتی:(٢٢) "ئاسوورییەکان لە ناوچەی هەکاریدا کە ئەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی تورکیا، هەتا شەڕی یەکەمی جیهان دەستی پێ نەکردبوو لە ناوچەکانی خۆیاندا بە ئارەزووی خۆیان گوزەرانیان دەکرد بە سەرۆکایەتی مارشمعون. بەڵام لە پاییزی ساڵی ١٩١٥دا بە سەرکردایەتی مارشمعون ڕوویانکردە ئێران (کە بێگومان ئەو هاتنەیان لەئەنجامی جەور و ستەم و فشاری تورکەکاندا بووە.) و لە دەشتەکانی ناوچەی ورمیە و سەلماسدا نیشتەجێ بوون و تێکەڵ بوون بەو کریستیانانەی لەو ناوچانەدا کە لە دێرزەمانەوە لەوێ نیشتەجێ بووبوون.

لە کۆتایی ساڵی ١٩١٧دا مارشمعون لەئێراندا نزیکی پێنج هەزار چەکداری تفەنگەڵگری لەگەڵدا بوو کە ئەو چەکدارانە لەدوای کشانەوەی لەشکرەکەی ڕووس بەشێکی زۆری چەکەکانی ئەو هێزەی ڕووس کە کشابووەوە بۆ ئاسوورییەکان مابووەوە و نوێنەرانی دەوڵەتە سوێندخۆرەکان ئەو چەکدارانەی ئاسووری لەگەڵ ئەو سەربازە پەراگەندانەی ڕووس کە نەگەڕابوونەوە و لە ناوچەی ئاسوورییەکاندا مابوونەوە هەموویان کۆکردنەوە و بە هەومویان هێزێکیان لێ ڕێکخرا بە ئومێدی ئەوەی بتوانرێت بەو هێزە بەربەرەکانێی عوسمانییەکانی پێ بکەن، بەو جۆرە ژمارەی هێزی ئاسوورییەکان گەیشتە شەش هەزار چەکدار کە ئەو هێزە بوو بە مایەی هەڕەشەکردن لە ئیسلامەکانی شاری (ورمیە) و بۆ ئیسماعیل ئاغای

سەرۆکی عەشیرەتی شوکاک."

مارتن ڤان برنسون لەکتێبەکەیدا دەربارەی هاتنی ئەو ئاسووریانە وتوێەتی:[٢٨]

"ئاسووریەکان لەترسی تورکەکان ناچار بوون شوێنەکانی خۆیان بەجێبێڵن و خۆیان گەیاندە ناوچەکانی (ورمیە) و (سەڵماس) و داوایان لە ڕووسەکان کرد کە لەو ناوچانەدا بیانپارێزن و هەندێکیشیان لەو شەڕەدا یارمەتیی ڕووسەکانیان دا کە لەو ڕۆژانەدا هێزی ڕووس هاتبووە ناو کوردستانی ئێرانەوە و هەندێ جار لەگەڵ ئیسلامەکانی ناوچەکەدا کەوتبوونە شەڕەوە و ئەنجام بەوە گەیشت کە نێوانی کریستیانەکان و ئیسلامەکان بەتەواوی تێکچوو."

کاک کەریمی حسمای لەباسەکەیدا دەربارەی هاتنی ئەو ئاسووریانە وتوێەتی:[٢٩]

"لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانی و دوای قەلاچۆکردنی ئەرمەنیەکان لەلایەن تورکەوە، ئاسووریەکان لەترساندا نزیکەی (٢٥) هەزار کەسیان ڕوویکردە ناو خاکی ئێرانەوە و لە ناوچەکانی ورمیە و سەلماس نیشتەجێ بوون کە ئەوانە زۆریان لەو شەڕەی لەنێوان ڕووسی قەیسەری و عوسمانیدا پڕ چەک کرابوون و میسۆنێرەکانی بێگانەش لایەنگریان بوون و پشتگیریان لێ دەکردن و ئەو ئاسوریانە بە هیوای ئەوەی لە مەڵبەندی ورمیە و سەڵماسدا تا سنووری هەکاری دەوڵەتێکی ئاسووری دابمەزرێن و بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ ئینگلیزەکاندا لە کەین و بەیندا بوون.

ئینگلیز و ڕووس بەو نیازەی کە بتوانن بەرامبەر بە تورکەکان حکومەتێکی دەستێژی خۆیان دامەزرێنن و لەدواییدا (وان)یشی بخەنە سەر، دەستیان کرد بە هاندانی ئاسوورییەکان بۆ دەستکردن بە جموجووڵ بۆ گەیشتن بەو مەبەستە.

سەرۆکی ئەرکانی ئینگلیز هەوڵی دا لەنێوانی ئاسووری و ئەرمەنی و کورددا جۆرە یەکێتییەک پێک بێت، چونکە ئەیانزانی بەبێ هاوکاریکردن و بەشداربوونی کورد ئەو پلانەیان سەری نەدەگرت.

لەدوای ئەوەی ئاسوورییەکان هاتن و ڕوویانکردە ناوچەی ورمیە، لە شار و گوندەکاندا دەستیان کرد بە دەستدرێژیکردن و کوشتار و تاڵانیی خەڵک و دەسەڵاتی تەواوی خۆیان بەسەر ناوچەکەدا سەپاندا.

مارشیمونی ڕێبەری ئاسوورییەکان بنکە و بارەگای خۆی لە (خسرۆاوا) و نزیکی سەڵماس دامەزراند و دەستی کرد بە فەرمانڕەوایی ناوچەکە.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٠٣)ی کتێبەکەیدا کە سەرچاوەکانی نەو باسەی بریتی بوون لە کتێبەکانی دهقان و احمد کسروی و دانیال متی، وتویەتی:(١٩) "ئاسوورییەکانی هەکاری نموونەی خەڵکی خێڵەکی دواکەوتوو بوون، تازە لە کوشتاری بەکۆمەڵ ڕزگاریان بووبوو، بێجگە لەوەی زۆریان لێ کوژرابوو ماڵ و دارایيان بە تاڵان چووبوو، لەبەرئەوە لەو کاتەوە کە هاتبوونە ناو ئێران و لە ورمێ و خۆی و سەڵماس و ئاواییەکانی دەوروبەریاندا جێگیر بووبوون، پشتیوانیان خستبووە ناوچەکەوە و ڕاوڕووت و تاڵانییان ئەکرد و بەشەو ئەیاندا بەسەر دێهات و ماڵاندا و کاروانیان ڕووت ئەکردەوە و دەستیان لە کوشتنی خەڵک نەدەپاراست و تۆڵەی لێقەوماوەکانی خۆیان لە دانیشتوانی موسوڵمانی نەو ناوچانە دەکردەوە.

هێشتا ڕووسەکان لەو ناوچانەدا بوون کە چاوپۆشییان لەو کردارانەی ئەوان ئەکرد و لەجیاتی ئەوەی هەوڵ بدەن دۆستایەتی و هاوکاریی دانیشتوانی ناوچەکە بۆ خۆیان مسۆگەر بکەن، نەیاری و ناحەزی و دوژمنایەتی خەڵکیان دەکرد کە بەوە دۆستایەتیی کورد و ئازەرییان لە دەست دا.

بۆ پڕکردنەوەیە نەو بۆشاییەی بە کشانەوەی هێزی ڕووس پەیدا بووبوو، بریتانیا و فرەنسا نەو چەکدارانەی ئاسووریان ڕێکخستبوو کە حکومەتی ئێران نەو هەنگاوەی نەوانی پێ خۆش نەبوو و هەموو نەو هێزەی کە ئێران هەیبوو بریتی بوو لە هەزار (قەزاق) کە لەژێر فەرماندەی ئەفسەرانی ڕووسدا کە لە دەوری شار بوون و ئەمانە گوێیان نەئەدایە فەرمانی حاکمی ورمێی ئێرانی.

حاکمی ورمێ بۆ دابینکردنی ئاساییش داوای ناردنی هێزێکی کردبوو لە والی تەورێز، ئەویش دوو سەد سواری قەرەداخی بۆ ناردبوو کە لەناو شاردا جێگیر بووبوون.

هێزی ئاسووریەکان زۆر زیاتر بوون لە هی عەجەم و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زۆرتر ترس ئەنیشتە دڵی خەڵک لە هەڵگیرساندنی شەڕ

هەندێ لە نووسەران، بەتایبەتی نووسەرانی ئێرانی ئۆبالی شەڕ ئەخەنە ئەستۆی ئاسووریەکان و، کاربەدەستانی تەورێز ئەوەیان بە پیلانێک داناوە کە مەسیحییەکان و کاربەدەستانی بێگانە لە ورمێ بۆ چاوترساندنی موسوڵمانەکان ڕێکیان خستبوو.

ڕاپۆرتی سیاسی و دیپلۆماسییەکانیش بەتایبەتی کاربەدەستانی فرەنسایی

بەزۆری پێ لەسەر ئەوە دادەگرن کە ئەوە پیلانێک بووە موسوڵمانەکان سازیان کردبوو بۆ ئەوەی بیکەن بە بیانووی کوشتنی بەکۆمەڵی مەسیحییەکانی ورمیە.

دەربارەی ئەوە علی دهقان لەباسەکەیدا وتوویەتی: لە ١٩١٨/٢/١٥دا نزیکەی هەزار شەڕکەری (جیلو) لەسەر داوای کاپتن (گاسفیلد) هاتبوونە ناو شارەوە و لەناو بازاڕدا یەخەی خەڵکیان ئەگرت و داوای چەکیان لێ ئەکردن و ڕووتیان ئەکردنەوە و هەر لەو ڕۆژانەدا بوو کە دوو موسوڵمان و جوولەکەیەکیان کوشتبوو.

لە ٢/١٩دا ڕووداوێک قەوما کە بوو بە سەرەتای شەڕی دینیی خوێناوی کە پۆلیسی ئێرانی ویستی چەکداری (جیلو) چەک بکا و ئەویش خۆی نادا بەدەستەوەو کابرای جیلو ئەکوژرێ و هاوڕێکانی ئەو کوژراوە لەکاتی هەڵاتندا چوار کەس ئەکوژن بەو جۆرە شەڕ تەنیەوە.

ڕۆژی ١٩١٨/٢/٢٠ حاکمی ورمیە (اجلال الملک) سەرۆکەکانی کریستیان و (مسیو کوژل) کە سەرۆکی نەخۆشخانەی فرەنسا بووە و (سونتاک)ی نوێنەری پاپای بانگ کرد بۆ بارەگای حکومەتی بۆ گفتوگۆکردن دەربارەی ڕووداوەکان، لەو کاتەدا چەند کەسێکی دانیشتووی گوندەکان ڕژانە ناو بارەگاوە و گازندەیان بوو لە جیلوکان لە دەرەوەی شار کە ڕێگە بە گوندییەکان ئەگرن و هەر کەسێک دەبینن دەیکوژن.

بەشداربووانی کۆبوونەوەکە بڕیاریاندا دەستەیەک سوارەی قەرەداخی و دەستەیەک سوارەی ئاسووری بنێرنە دەوری ورمیە بۆ جێگیرکردنی ئاساییش کە لەو ڕۆژەدا ئاسوورییەکان (١٠٠) موسوڵمانیان کوشتبوو.

لە ١٩١٨/٢/٢١دا لە دەرەوەی ورمیە تاقمێک جیلو و دەستەیەک قازاقی ئێران بوو بە شەڕیان و لە ٢/٢٢دا لەکاتی گفتوگۆکردنی حاکمی شار و کونسوڵی ڕووس و کونسوڵی ئەمریکایی و سەرپزیشکی فرەنسایی بۆ چەسپاندنی هێمنی، لەو ڕۆژەدا شەڕ بەگەرمی هەڵگیرسا کە بە هۆی ئەوەوە ڕوویدا بوو کە قازاقەکانی ئێران بە سەرکردایەتی ڕەزا خان کردبوویانە سەر بارەگای فەرماندەیەتی ئاغا بترس (کە سەرچاوەی بۆ ئەمە باسێکی دانیال متی یە کە لەدواییدا بەدوورودرێژی باسی ئەو

سەرچاوەیە ئەکەین.)، کەچی علی دهقان لەباسەکەیدا وتویەتی: دوو کەس لە خەڵکی ئازای ورمیە بە ناوی قارداش و داداش ئەچن لاشەی مردووەکانیان ببەنەوە بۆ شار، دەمەوئێوارە لە نزیکی دەروازەی هەزاران، تووشی تاقمێک لە (جیلو) ئەبن و ئەبێ بەشەڕ لەنێوانیاندا و بە بیستنی دەنگی دەستڕێژیی کریستیانەکانی ناوشار و هەموو دەستیان کرد بە تەقەکردن کە بەرلەمە ڕێککەوتبوون لەسەر تەقەنەکردن و شەڕنەکردن.

ڕۆژی ٢/٢٣ ئاسووریەکان گەرەکی عەجەمیان دایە بەر توپ و سوارەکانی قەرەداخی ساتێک شەڕەتۆپ دەستی پێ کرد بە کۆمەڵ لە شار هەڵاتن بەرەو سەڵماس و لەوێوە چووبوونەوە بۆ تەورێز و بۆ قەرەداخ و ڕۆژی دوایی ئاسووریەکان هەڵیانکوتایە سەر بارەگای قۆزاقەکان و هەندێکیان لێ کوشتن و ئەوانی تر ڕایان کرد و چەک و کەلوپەلەکانیان کەوتە دەست ئاسووریەکان.

پاشنیوەڕۆی هەمان ڕۆژ تاقمێک ئاخوند و پیاوە ئاسراوەکانی ناوشار بۆ ڕاگرتنی شەڕ و پێکهنانی ئاشتی خۆیان هاویشتە مالّی مارشیمونی پێشەوای ئاسووری و مارشیمون گفتی ڕاگرتنی شەڕی پێدان.

ڕۆژی ٢/٢٤ هەرچەند مارشیمون بەڵێنی شەڕڕاگرتنی دابوو، بەڵام شەڕ هەر نەوەستا چونکە سەرکردایەتی هێزەکانی ئاسووری لەڕاستیدا و بەکردەوە لە دەست ئاغا بتروسدا بوو کە نێوانی ئەو و مارشیمون باش نەبوو. ئاسووریەکان بەردەوام بوون لە سەر کوشتن و تاڵانکردن و سووتاندن و بەیانی ئەو ڕۆژە تاقمێک لە گەورەکانی ورمیە بە سەرۆکایەتی (عظیم السلطنه) خۆیان هاویشتە کونسوڵخانەی ئەمریکاوە بۆ ئەوەی وا لە (مستر شید) بکەن هەوڵی ڕاگرتنی شەڕ بدا.

لەو شەڕە خوێناوییەی نێوانی ئاسووری و عەجەمدا، کوردەکان بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ هیچ دەستێکیان تیادا نەبوو و ئەڵێن لە کاتی گەرمەی شەڕەکەدا سمکۆ بە (٦٠٠) سوارەی چەکدارەوە چووبوو بۆ یارمەتیدانی حاکمی ورمیە، بەڵام لە گوندی (کریم ئاباد) ساتێک سمکۆ ئەبیستێ عەجەمەکان خۆیان بەدەستەوە دابوو، لەوێوە ئەو سوارانە ئەگەڕێنەوە (سەرچاوەکەی بۆ ئەمە تمدن ه.)

هەرچەند عەجەم خۆی دابوو بەدەستەوە، بەڵام ئاسووریيەکان دەستیان لە شەڕ و کوشتن هەڵنەگرتبوو مەرجەکانی خۆیان بۆ ڕاگیرتنی ئەم شەڕە بە هۆی کونسوڵی ئەمریکاییەوە کە لە ورمیە بوو و پەناگای پیاوە ناسراوەکانی شار بوو، بەم جۆرەی خوارەوە درابوو بە موسوڵمانەکان:

١- ئەنجومەنێکی تێکەڵاو لە مەسیحی و موسوڵمان بۆ بەڕیوەبردنی کاروباری شار پێک بێت.

٢- شار لەژێر دەسەڵاتی حکومەتی عەسکەریدا بێ، ئەنجومەنە تێکەڵاوەکە سەرۆکی پۆلیس دابنێت.

٣- ئەو هەموو چەکانەی لای موسوڵمانەکانە لە ماوەی (٤٨) سەعاتدا بە دەستەوە بدرێ.

٤- چوار کەس لە پیاوە ناسراوەکانی ورمیە بەدەستەوە بدرێن کە بریتی بوون لە: حاجی صمد، ارشد الملک، ارشد همایون، حاجی موید التجار.

٥- ئەگەر کاربەدەستێکی ڕووس یا فرەنسایی، یاخود سەربازێکی ڕووس پەلامار بدرێ و بکوژرێ ئەبێ خەڵکی ورمیە خۆیانبایيەکەی بدەن.

٦- قازاقە ئێرانییەکان ئەبێ بچنە ژێر فەرمانی ئەفسەرانی ڕوسیاوە.

مەسیحییەکان دەستیان بەسەر ورمیەدا گرت و پشتیوی و ئاڵۆزی هەر مایەوە، گوندەکانی دەوری ورمیە تووشی کوشتن و تاڵانی بوون، ئاوایی موسوڵمان نشینەکان بەزۆری چۆڵ و وێران بوو، کومیسونە تێکەڵەکە (ئەنجومەن) کە لە (١٦) کەس پێک هاتبوو عظیم السلطنه سردار بوو بە حاکمی ورمیە و ئاغا بتروس بوو بە بەرپرسیاری ئاساییشی گوندەکان و ئیبراهیم خانی ئەرمەنی بوو بە بەرپرسیاری ئاساییشی ناوشار.

نووسەر لە لاپەڕە (٣٠٦)دا باسی نائارامیی ناوچەکە بەدوورودرێژی ئەکا و ئەڵێ: تەقینەوەی ناکۆکی نێوانی مەسیحی و عەجەم، مەسیحییەکانی ناچار کرد کە هەوڵ بدەن بۆ ڕاستکردنەوەی پارسەنگی هێزەکانی خۆیان و عەجەم خۆیان لە کورد نزیک بکەنەوە و هێزی کورد بەلای خۆیاندا داشکێنن کە بۆ ئەو مەبەستە بڕیاریاندا مارشمعون بچێتە لای سمکۆ. (وەکو لەدواییدا باسی ئەو چوونەی مارشمعون و کوشتنی ئەکەین.)

سەرچاوەکەی علی دهقان

دووهەم: هۆی تێکچوونی سمکۆ و ئاسووریيەکان و هۆی کوشتنی مارشمعون:

دەربارەی هۆی کوشتنی مارشمعون و تێکچوونی سمکۆ لەگەڵ ئاسووریيەکاندا گەلێک نووسەر باسیان کردووە کە لەو نووسەرانە هی خۆمانە و هی ئێرانی و هی نووسەرانی تری بێگانە کە سەرچاوەکانیان بەزۆری بریتی بووە لەو ڕاپۆرت و یاداشتانەی کە میسۆنێرەکانیان تۆماریان کردوون.

لەڕاستیدا تێکچوونی سمکۆ لەگەڵ ئاسووریيەکاندا و کوشتنی مارشمعون لە زیانگەیاندن و مالّکاولی هەردوولا بەولاوە هیچی تری نەگەیاندووە و ئەو کارەساتە ناخۆشە لاپەڕەیەکی ڕەشی مێژووی ئەو سەردەمەیە کە زۆر لەسەر کورد کەوت و ئاسووریيەکانیش بەناڕەوا تووشی ئاوارەیی و مالّکاولی بوون و هەروەکو ئاغا بتروس لە یاداشتێکی خۆیدا لە لندن بۆ ئینگلیزەکانی نووسیوە ئەو ئاسووریانەی لەئەنجامی ئەو پیلان و بەسەرهاتەی کە ڕوویدا هەروەکو ماسیی بێئاویان لێ هاتبوو، هەتا ئێستەش هەر خۆیان نەگرتۆتەوە و.نەیانتوانیوە بگەڕێنەوە بۆ ناوچەی هەکاری کە شوێنی هەزاران سالّی باو و باپیرانیان بووە.

دەربارەی هۆی کوشتنی مارشمعون، عبدالرحمن قاسملو لە لاپەڕە (۹۸)ی کتێبەکەیدا لای وابووە ئینگلیزەکان بووبوونە هۆی کوشتنی مارشمعون، بەڵام بە هیچ جۆرێک باسی ئەو هۆیەی نەکردووە و ئیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەکیش نەکردووە. لام وایە قاسملو لەوەدا مەبەستی ئەوە بووبێت کە بڵێ ئینگلیزەکان ئاسووریيەکانیان هاندا کە جموجوڵ بکەن، کە ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی سمکۆی خستە مەترسییەوە و لەئەنجامی ئەوەدا مارشمعونی کوشت. یا دوور نییە مەبەستی ئەوەش بووبێت کە وەکو هەندێ سەرچاوەی تریش باسیان کردووە کە گوایا ئینگلیزەکان بە شێوەیەک لە شێوەکان سمکۆیان هاندابوو بۆ کوشتنی مارشمعون بۆ ئەوەی ئاغا بتروس جێگەی مارشمعون بگرێتەوە. (کە لام وایە ئەمە تۆزێک دوورە لە واقعەوە و لەگەڵ ئەو بڕیارەی ئینگلیزدا یەک ناکەوێ کە بەجووتە ئینگلیز و ئێران لەدوای کوشتنی مارشمعون بەیانێکیان دەرکردووە دژی سمکۆ و تاوانبارکردووە بەرامبەر بەو کوشتنە، هەروەکو لە دۆکیومێنتی ژمارە (F.O.371-40219)دا باسکراوە کە حکومەتی ئێران و بریتانیا لە ئازاری ۱۹۱۸دا بڵاویان کردۆتەوە

هەروەکو لە کتێبەکەی ولید حمدی الاعظمی لە لاپەڕە (٣٨٦)دا بڵاوکراوەتەوە.)[٣٨]

ئەو باسەی کە هەندێ لە ڕۆژهەڵاتناسانی سۆڤێتی ئامادەیان کردووە دەربارەی پێوەندی سمکۆ و کورد لەگەڵ ئاسووریەکاندا و هۆی تێکچوونیان، وتویانە:[١٧]

"وەنەبێ هۆی تێکچوونی کورد و ئاسووری هەر لەو کشتنەی مارشمعونەوە دەستی پێ کردبێت، بەڵکو بەرلەوە گەلێک ڕووداوی تر هەبوو کە بوون بە هۆی ئەو تێکچوونە و بۆ نموونەی ئەوە: ساتێک بەدرخان پاشا لە ساڵانی سیەیەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا ناوبانگی دەرکرد، هەوڵێکی زۆری دا کە پێوەندیی خۆی لەگەڵ ئەرمەنی و ئاسوریەکاندا بەهێز بکات کە ئەوانە هەروەکو دراوسێیەکی دێرین لەگەڵ کورددا ژیابوون (دەربارەی ئەوە لە ڕاپەڕینەکەی بەدرخان پاشادا بەرلەمە بە دوورودرێژ باسی کراوە.)، بەڵام زۆری پێ نەچوو بەدرخان پاشا و مارشمعون (کە مارشمعونی ئەو سەردەمە ماریوحنا بووە.) تێکچوو کە هۆی ئەو تێکچوونەش نەگەڕایەوە بۆ ڕەفتار و کردەوەی ئەو میسۆنێرانەی ئەمریکا و دیپلۆماسییەکانی ئینگلیز کە لەو ناوچانەدا لەچالاکیدا بوون و ئەیانویست دەسەڵاتی خۆیان لەو ناوچانەدا بسەپێنن و بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستە هەوڵیان ئەدا ئاسووریەکان بکەن بە داردەستی خۆیان و ئەوە بوو بەهۆی تێکچوونی نێوانی کورد و ئاسووری و لەیەکدانی یەکتری کە حاکمی تورک لە موصل ئەو تێکچوونەی کورد و ئاسووری بە هەل زانی بۆ ئەوەی هەردوولایان لاواز بکرێن و لەدواییدا حکومەتی تورک خۆی بتوانێت بەسەر هەردوولایاندا زاڵ بێت و سوڵتانی عوسمانی لەو تەقەلایەیدا مەبەستەکانی خۆی هێنایە دی و کورد و ئاسووری بەگژ یەکتردا چوون و ئاسوورییەکان زۆریان لێ کوژرا و بااڵیۆزی ئینگلیز لە ئەستەمبوڵ داوای لە بابی عالی کرد کە سزای بەدرخان پاشا بدا و لەئەنجامدا شۆڕشەکەی بەدرخان پاشا کۆتایی پێ هێنرا."

ئیگلتن دەربارەی هۆی تێکچوونی سمکۆ و ئاسوورییەکان و کوشتنی مارشمعون، وتویەتی:[٢٢] "سمکۆ گەنجێکی شۆخی نازا و چاونەترس بوو، هەر لە منداڵییەوە فێری سەرکێشی بووبوو و، مێشکی بەوە پڕکرابوو کە تۆڵەی کوشتنی جەعفەر ئاغای برای بکاتەوە. ساتێک سمکۆ مارشمعونی داواکرد بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵیدا لە گوندی کونیشهر (مەبەستی کۆنەشار بووە.) لە سەڵماس و لە کاتی نانخواردندا و بە دڵێکی پاکەوە باسی هاوکاریکردنی کورد و ئاسووری کرا، هەر لەو کاتەدا دەسرێژ لە مارشمعون کرا و کوژرا.

سمکۆ لەو کوشتنەی مارشمعوندا بەرتیلی لەلایەن تورکەکانەوە پێدرابوو."

وەرگێڕی ئەو کتێبە جرجیس فتح‌الله لە پەراوێزی لاپەڕە (۲۷)دا وتوێەتی: "وەختی خۆی جەعفەر ئاغای برای سمکۆ بە پلانی وەلیعەهدی ئێران کوژراوە کە ناوی (موختی شمس) بوو کە لە هەمان کاتدا حاکمی ئازربایجانیش بووە." بەڵام هیچ سەرچاوەیەکی تر وەلیعەهدی ئێرانی ئەو ڕۆژانەی بەو ناوەوە ناو نەبردووە، بەڵکو هەموویان لەسەر ئەوەن کە وەلیعەهد ناوی (محمد علی مرزا) بووە و ئەو موختی شمسییەی کە وەرگێڕ ناوی هێناوە حاکمی تەورێز بووە، نەک وەلیعەهد. (کە احمدی کسروی ناوی محمد مرزای هێناوە.)

هەروەها جرجیس فتح‌الله لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا وتوێەتی: "وێگرام لەکتێبەکەیدا بە ناوی (مهد البشریه) وتوێەتی سمکۆ ئەو کوشتنەی مارشمعونی بە ڕاسپاردەی حاکمی ورمیە بووە و ساتێک دوای کوشتنی مارشمعون کە ئاسووریەکان بنکەکەی سمکۆیان داگیرکرد، نامەیەکی حاکمی ورمیەیان لەو بارەوە لەبارەگاکەیدا دۆزیبووەوە." (کە لەڕاستیدا هەروەکو سمکۆ خۆشی لای مصطفی پاشای یامولکی دانی پێدا ناوە مارشمعونی بە هاندانی ئێرانییەکان کوشتبوو، نەک بە بەرتیلی تورکەکان وەکو ئیگڵتن باسیکردووە.)

مارتن ڤان برونسون لەکتێبەکەیدا دەربارەی کوشتنی مارشمعون، وتوێەتی:[۲۸] "کە شەڕی جیهانی یەکەم تەواو بوو، سمکۆ تاکەکەس نەبوو کە خۆی پڕچەک کردبوو، بەڵکو ئاسووریەکانیش هەروەکو چۆن ئەرمەنییەکان لە ناوچەی ئەنادۆڵدا هەتاکو تەوقی سەریان لە چەک و فیشەکدا زەردی نەکردەوە. کە ڕووسەکان شکان و گەڕانەوە ئاسووریەکان لە چەکی ئەو ڕووسانە خۆیان پڕچەک کرد و ڕوسەکان هانی ئەو ئاسووریانەنەیان ئەدا کە خۆیان بەهێز و پڕچەک بکەن و بێجگە لە ئینگلیز، فرەنسیەکانیش کاتی خۆی چەکێکی زۆریان بۆ ناردبوون بۆ ئەوەی خۆیان لە تورکەکان بپارێزن.

لە ساڵی ۱۹۱۸دا کە هەرای ورمیە ڕوویدا، لەبەر ئەوەی مەسیحییەکان چەکدارتر بوون لە ئێرانییەکان بۆیە توانیان هەموو شاری ورمیە بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و دەوڵەتی ئێران توانا و هێزێکی ئەوتۆی نەبوو کە بتوانێت ڕێگەیان لێ بگرێ لەبەرئەوە حاکمی تەورێز کە ناوی (موختی شمسی) بوو داوای لە سمکۆ کرد فریای بکەوێ و بە هاندانی ئەو حاکمە مارشمعونی لە مارسی ۱۹۱۸دا کوشت

ئەگەرچی کاتی خۆی لە شەڕی نێوانی تورک و نەستوریيەکاندا سمکۆ خۆی بەشدار نەکردبوو.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم دەربارەی هۆی کوشتنی مارشمعون پەنای بردۆتە بەر کتێبەکەی (تمدن) کە لەوەدا هۆی هاندانی سمکۆ بۆ کوشتنی مارشمعون ئەم چەند ئەنجامەی خوارەوەی لێ پەیدابووە:(١٩)

١- ئاسووریيەکان بە کوژرانی سەرکردەکەیان ئەبوو وەرە بەردەن و ئیتر نەک هەر توانای ئەوەیان نامێنێت دەست بەسەر ناوچەکەدا بگرن، بەڵکو پەرت و بڵاو ئەبنەوە و پەرەوازە ئەبن.

٢- بۆ ئەوەی ئەو شەڕە لە کۆڵی حکومەتی ئێران ببێتەوە و شەڕەکە بە کورد بکرێ.

٣- بە جێگربوونی ئاسووریيەکان لە ورمێدا پێکهێنانی رێکخراوی چەکدار و دەستگرتنیان بەسەر ناوچەکەدا ئەبوو بە هۆی پەژارە و سەریەشەیەکی قووڵ و دوورودرێژ بۆ ئێرانییەکان، بەڵام لەو رۆژانەدا ئێران نە خۆی هێزێکی چەکداری ئەوتۆی هەبوو کە بتوانێت ئەو ئاسووریيانە لەو ناوچانە دەربکا و نە لە هەلومەرجێکی سیاسیی پتەوی ئەوتۆدا بووە کە بتوانێت ئۆباڵی کوشتنی یەکێکی وەکو مارشمعونی ناسراو بگرێتە ئەستۆی خۆی کە لەو رۆژانەدا هاوپەیمانەکان بەتایبەت لەلایەن بریتانیاوە پشتگیری لە مارشمعون دەکرا.

دانیال متی لە لاپەڕە (٤٨)ی ئەو باسەیدا کە لە گۆڤاری ئەنستیتوتی پاریسدا بە فارسی بڵاوکراوەتەوە لەو بارەوە وتوێەتی:(٢٤) "لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی رۆڵی کوردەکان لەو شەڕەدا کە لە شاری ورمێدا لەنێوانی ئیسلامەکان و ئاسووریيەکاندا لە رۆژانی ٢١-١٩١٨/٢/٢٣دا رووییدا شتێکە کە شایانە باس بکرێت. بەر لە هەموو شتێک وا باشە ئەوەمان لەبیر نەچێت کە ورمێ هەروەک زۆربەی ئەم بەشەی کوردستان شێوەیەکی تایبەتیی کوردنشینی پێوە دیارنەبوو، چونکە زۆربەی دانیشتوانی ناوشار لە شیعەکان (مەبەستی ئازەرییەکان بووە.) پێک هاتبوو. ئەو کوردانەی کە هەبوون بریتی بوون لە پرولیتاریای هەژار و دووەمس بەنالەی ناوشار و ژمارەیەکی تر لەو کوردانەی کە لە گوندەکانەوە پەنایان بردبوو بەر ناوشار.

بەهۆی ئەوەوە کە ئەو کوردانە (سوننی) بوون و زۆر کەم پێڕەوی شیعەکانیان ئەکرد و بەپێچەوانەی ئەوەوە جۆرە لەیەکچوونێک هەبوو لەنێوانی کوردەکان و ئەو

(جیلو-جلو)یانەی کە هاتبوونە ئەوێ (جیلوکان بەشێک بوون لە ئاسوورییەکان)، هەروەها ئەو کوردانە وەکو چیێتکی هەژار و بێبەش ئامادە بوون هەل و دەرفەت لە هەر ئاژاوەیەکەوە وەربگرن کە لەو ناوچەیەدا ڕووی ئەدا.

لەڕاستیدا بەدرێژایی مانگی یەکەم و دووهەمی ساڵی ١٩١٨ هیچ ڕووداوێکی ئەوتۆ لەنێوانی کورد و (جلو)دا ڕووی نەدا لەناو شاری ورمێدا، بەڵام لەئەنجامی ئەو هەراو پشێویەی کە بە هۆی شەڕەوە ڕوویدا هەندێ تاڵانی کرا کە ئەوە کوردە پەنابەرەکان یاخود (جلو) سەرکەوتووەکان کوردبوویان کە ئەمەش بوو بە هۆی ئەوەی هیچ نەبێ بتوانن بەو تاڵانییە بۆ تاقەژەمێکیش بووبێت ورگی خۆیان پێ تێر بکەن.

پاش ئەوەی ڕوسەکان لەو ناوچەیە کشانەوە سمکۆ ناچاربوو بۆ پەیداکردنی پشتگیرییەک بڕوانێتە (جلو)کان (سەرچاوەکانی تر بەپێچەوانەی ئەمەوە باسیان کردووە و وتویانە ئاسوورییەکان بۆیان دەرکەوتبوو کە خۆیان بەتەنها ئەوەیان پێ نەکراوە کە مەبەستیان بووە و هەمووی چەند مانگێک بوو کە هاتبوونە ناوچەکە و جێگر بووبوون بۆیە ئەوان هەوڵیان دابوو پێوەندی لەگەڵ سمکۆدا بکەن.)

دانیال متی لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: ئەوەی کە هانی سمکۆی دابوو ئەو دۆستایەتی و پێوەندییە لەگەڵ ئاسوورییەکاندا پەیدا بکا بە هۆی ئەفسەرە ئینگلیزەکانەوە بوو کە لەگەڵ سمکۆدا پێوەندی و ئاشنایەتیان هەبوو.

قونسوڵی فرەنسا لە تەورێز لەڕاپۆرتێکیدا باسی دەوری یارمەتیدانی کردووە لەلایەن سمکۆوە بۆ (جەلۆ)کان لە ڕۆژانی شەڕی ورمێدا (کە لەنێوانی ئازەری ئیسلام و ئاسووریدا ڕوویدابوو.) و لە هەمان کاتدا حاکمی ورمێش لەلای خۆیەوە چەند تەقەلایەکی بێسوودی دابوو لەکاتی ئەو شەڕەدا یارمەتیی لە عەشیرەتە کوردەکانەوە دەستگیر ببێت.

کەوابوو لەنێوانی کورد و جەلۆدا زەمینەیەکی هاوکاریکردن دەستی پێ کردبوو و خەریکیش بوو سەری ئەگرت و ئەگەر بهاتایە ئەو تەقەلایە سەری بگرتایە ئەنجامەکەی ئەبوو بە کارەستایکی دڵتەزێن بۆ کاربەدەستانی تورک و ئێران (کە

هەردوولایان دوژمنی کوردیش و ئاسووریش بوون.)، بەو جۆرە هاوکاریکردنی ئاسووریەکان لەگەڵ سمکۆدا بوو بە شتێکی پێویست و سەرەکی و لەپێشتریشدا باسی ئەوە کرا کە فەرمانڕەوایەکان بۆ هاوکاریکردن و ئاشنایەتی پەیداکردن لەگەڵ سمکۆدا سەرنەکەوتبوون کە لەدواییدا زۆر پەشیمانی ئەوە بوون کە زووتر تەقەلای پەیداکردنی دۆستایەتیان لەگەڵ سمکۆدا نەدابوو (لە بەشی دووهەمی ئەم کتێبەدا بەرلەمە لە باسی کێشەی دەوڵەتان لەسەر کوردستان باسی ئەوەی فەرمانسام کردووە.)، بەڵام ئێرانییەکان بەپێچەوانەوە پێوەندییان لەگەڵ سمکۆدا کرد و بە کوشتنی مارشمعون ئەوەندەی تر پێوەندیی نێوانیان بەهێزتر بوو.

بێجگە لەوە، جۆرە ناکۆکییەکیش هەبوو لەناو ئاسووریەکاندا لەناو خۆیاندا و سەرکەوتنی (جەلو) لە شەڕی ورمێدا هیچ شتێکی لەو ناکۆکییەی ناوخۆیان کەم نەکردەوە کە لەنێوانی مارشمعون و ئاغا (پتروس)دا هەبوو، بەپێچەوانەوە کوشتنی مارشمعون و ئەو شەڕەی دوای ئەوە لەنێوانی کورد و ئاسووریدا ڕوویدا بوو بە هۆی بەهێزبوونی ئاغا پتروس کە بە هۆی هێزی سوپاییەوە لەشەڕدا دەسەڵاتێکی زۆری لەناو کریستیانەکانی ناو کوردستاندا بە دەست هێنابوو و، ورمێ و ناوچەکەی خستبووە ژێردەستیەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەسەڵاتی مارشمعون لە ڕووی ئاینی و دنیاییەوە بە هۆی ئەو کارەساتەوە کەم بووەوە و لاواز بوو بۆیە مارشمعون (بەر لە کوشتنی) بە ماوەیەک، هەوڵی ئەوەی ئەدا کە بایەخێکی زۆر بدرێ بە کۆتاییهێنان بە شەڕ و دەستکردن بە وتووێژ (مەبەستی دانیال متی ئەوە بووە ئەو شەڕەی لەنێوانی ئازەری و ئاسووریەکاندا ڕوویدا بوو زوو ببڕێتەوە کە لەو شەڕەدا ئاغا پتروس وەکو سەرکردەیەکی چەکداری بەهێزتر بووە لە مارشمعونی ڕابەری ئاینی.)

لەکاتێکدا ناکۆکی نێوان ئاغا پتروس و مارشمعون گەیشتبوو ئەوپەڕی، میجەر گاسفیلد کە کۆڵۆنێلی کۆنی ڕوس بووە و چووبووە ناو هێزەکانی ئاسووریەوە سەرکردایەتی هێز و سەربازەکانی ئاسووری دەکرد. بۆ نەهێشتنی ئەو ناکۆکییە و بۆ ڕێگەگرتن لە ڕوودانی کارەساتێکی ناخۆش و سەخت لەنێوانی هەردوولایاندا (ئاغا پتروس و مارشمعون)، بڕیاریدا کە مارشمعون بنێرێت بۆ لای ئیسماعیل ئاغا

(که سەرچاوەکەی لەمەدا کتێبەکەی کریس کوچرایە.) و مارشمعون لە ناوەڕاستی مانگی مارتدا بە خۆی و (٧٠٠) پیاو و دوو تۆپەوە ورمێی بەجێهێشت و بەرەو سەڵماس چوو. لە گوندی (خسروئاوا) کە شوێنی بنکەی میسۆنێرێکی فرەنسی بوو لە و گوندەدا بنکەیەکی دامەزراند.

لە ١٧ی مانگی مارتی ١٩١٨دا مارشمعون بە خۆی و (٥٠) کەسەوە چوو بۆ (کۆنەشار) بۆ چاوپێکەوتنی سمکۆ و کە مارشمعون چوو بۆ لای سمکۆ هیچ گومانێکی لەدڵدا نەبوو بەرامبەر بە سمکۆ و بەرلەوە ئاگاداری ڕەفتار و هەڵسوکەوتی کوردبوو بەرامبەر بە (جلۆ)کان و لای وابوو سمکۆ ئەبێت بە پشتگیری ئەو لەو کێشەیەدا کە لەنێوانی خۆی و ئاغا پتروسدا هەبوو، بەڵام ئەو تەقەلایە لە مردن بەولاوە هیچ شتێکی تری نەبەخشی بەو قەشە بەرزەفڕە و سمکۆ بە دەستی خۆی کوشتی و پیاوەکانیشی بە دەستی پیاوەکانی سمکۆ کوژران.

ئەو کارەی سمکۆ کردی سەرەتای قۆناغێکی هاوبەشی و پیلانێکی دووقۆڵی نێوانی سمکۆ و کاربەدەستانی ئێران بوو لە تەورێز، چونکە لەدوای کوشتنی مارشمعون دەستوبرد هێزێکی گرنگی قۆزاق و موجاهید لە (شرەفخانە)ەوە بەرەو سەڵماس کەوتە ڕێ بۆ ئەوەی فریای سمکۆ بکەوێ کە خەریکی ئەوە بوو هێرش بباتە سەر ئەو جەلۆیانەی لەناوچەکەدا کۆبووبوونەوە کە هەروەکو لە ڕاپۆرتێکی قونسوڵی فرەنسا لە تەورێزدا باسیکردووە ژمارەی ئەوانەی کە ئێرانییەکان ناردبوویانن بۆ یارمەتیدانی سمکۆ ئەگەیشتە نزیکی هەزار کەسێک، لەگەڵ ئەوەشدا بە دووریش نازانرێ ئەو کارەی سمکۆ جۆرە داکۆکیکردنێک بووبێت لە ئاینی ئیسلام هەرچەند هەتا ئێستە بەتەواوی هۆی ئەو ڕووداوە ڕوون نەبۆتەوە.

هیچ گومان لەوەدا نییە کە سمکۆ حسابی بۆ دەستگیربوونی یارمەتیدانی تورکیش کردبێت، هەرچەند لەو ڕۆژانەدا هیچ شتێکی وای دەرنەخستووە کە تورکەکان ئامادە بووبن و توانای ئەوەیان هەبووبێت یارمەتی هێزی بۆ بنێرن بۆ سەرکوتکردنی (جلۆ)کان و دوور نییە سمکۆ پێوەندی بە تورکەکانەوە کردبێت و ئەوانیش لەو ڕووەوە بەڵێنیان دابێتێ و دڵنیایان کردبێت.

هەرچۆنێک بووبێت کاربەدەستانی ئێران لە تەورێز زۆر بەباشی بە ئامانجەکانیان گەیشتن و کوشتنی مارشمعون بوو بە هۆی ئەوەی شەڕێکی تەواو لەنێوانی کورد و جەلۆکاندا ڕووبدا. ساتێک لە ورمیە ئەو شەڕەی نێوانیان گەرم بوو، ڕۆژی ١٩١٨/٤/٣٠ هەموو ئەو کوردانەی لەو ورمیەدا ئەژیان بەبێ جیاوازیی ژن و منداڵ ژمارەی کوژراوەکانیان گەیشتە ٤٠٠-٥٠٠ کەس.

دەربارەی ئەوەی کە شەڕ و کوشتار لەنێوانی کورد و ئاسووریدا ڕوویدا هەروەکو دانیال متی باسیکردووە لەپێشدا، هەندێ سەرچاوەی تریش باسی ئەو ناکۆکیەی کردووە. لەو ڕاپۆرتەی کە بۆ ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٢١ تەرخانکراوە لە ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا دەربارەی ئاسوورییەکان ئەڵێ: "ساتێک ئاسوورییەکان برانە ژوورووی میسوپۆتامیا (بێگومان ئاسوورییەکان دوای ئەو شەڕانەی لەگەڵ سمکۆدا کردیان و شکان ناچار بوون ڕوو بکەنە (هەمەدان) و لەوێوە بۆ خانەقین و پاش ئەوە بەکێشکران بۆ ناوچەی بادینان لە ژوورووی کوردستانی خواروودا، هەندێ لە عەشیرەتی (جیلو) کە لەژێر سەرکردایەتی مالک قمردا بوون، مالک قمر وای لەو جیلۆیانە گەیاندبوو کە فرەنسییەکان کە لەو ڕۆژانەدا لە ناوچەی (دیرزور)دا بوون بەڵێنیان دابوویە کە لەناو خاکی کوردستاندا حکومەتێکیان بۆ دروست بکەن لەژێر چاودێریی فرەنسییەکاندا.

لەبەرئەوەی کە ئاغا پتروس پێوەندییەکی بەهێزی هەبوو لەگەڵ فرەنسییەکاندا بۆیە ڕێگەی پێ درا کە بچێتە ئەورووپا. (ئینگلیزەکان بەوە دووریان خستبووەوە تا پێوەندی لەگەڵ فرەنسییەکاندا نەمێنێت.)

دەسەلاتی ئاغا پتروس کە کاتۆلیک بوو هەمیشە دژی بوونی پتریارک بوو (کە دیارە پتریارک پرۆتستانت بووە و سەر بە ئینگلیز بووە.)، لەبەرئەوە ئاغا پتروس گەنجەکانی هاندابوو کە ئەبێ پتریارکی لەناویاندا نەهێڵرێ. ئاغا پتروس نەخشەیەکی تایبەتی بۆ ئاسوورییەکان کێشا، بەڵام ئەو نەخشەیە سەری نەگرت لەبەرئەوە نێررا بۆ بەغدا و ڕێگەی پێ نەدرا بگەڕێتەوە بۆ موصل.

وێنەی ئاغا پتروس کە لە لاپەڕە (١٦٣)ی کتێبەکەی (تمدن)دایە.

ئەو ئاغا پتروسەی لەو دوکیومێنتەی پێشوودا باسکراوە، لە دوکیومێنتێکی تردا بەدوورودرێژی باسیکردووە کە ژمارەی دوکیومێنتەکە (C.O.730-91)ە کە بریتیە لە ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٢٥ و باسی ئەوە ئەکا کە هەندێک لەو ئاسوورییانەی کە سەر بە ئاغا پتروس بوون ڕۆژی ١٩٢٥/٩/٢ لە (کلاسکو سنترال هوتێل) یاداشتێکیان دابوو بە سکرتێری وەزیری موستەعمەراتی بریتانیا کە (F.I. HOM. L.S. AMERY) بووە. لەو یاداشتەدا بەدوورودرێژی ئەو تاقمەی سەر بە ئاغا پتروس (کە لەلایەن ئینگلیزەکانەوە دوورخرابوونەوە بۆ ئەورووپا) گلەییەکی زۆریان لە سیاسەتی حکومەتی بریتانیا کردووە بەرامبەر بە ئاسوورییەکان (لەڕاستیدا ئینگلیز دەستی ئاسووریەکانی بڕی بوو، دەستیان کردن بە زاخدا و ئەو شەڕەیان پێکردن و ساتێک لێیان قەوما پشتگوێیان خستن و هەوڵی ئەوەیان نەدا کە بیانگێڕنەوە بۆ وڵاتی خۆیان کە هەموویان هەمیشە پەرۆشی ئەوە بوون و بردیانن ناوچەی بادینانی ژوورووی کوردستانی خواروو، کردیانن بە سەربازی لیڤی و کران بە کوتەکی دەستی ئینگلیز لە میسۆپۆتامیادا و شەڕیان پێکردن دژی شێخ مەحمود و بارزانییەکان و زیباریەکان، کە لە کتێبەکەی شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی کوردستاندا، بەرگی دووەەم، بەدوورودرێژی باسمکردووە و پێویست ناکا لێرەدا دووبارەی بکەمەوە.)

وا لە خوارەوە تەرجەمەی ئەو یاداشتەی کە لەلایەن تاقمەکەی ئاغا پتروسەوە درابوو بە سکرتێری وەزیری موستەعمەرات پێشکەش بە خۆیانەران ئەکەین.

١- ئاسوورییەکان لە پێش شەڕی جیهانیدا لە ناوچەکانی خۆیاندا زۆر بە خۆشی و شادی ئەژیان و ڕایان ئەبوارد، بەڵام ئینگلیز ئاسوورییەکانی تووش کرد و هەتا ئەم دواییەش ئینگلیز بۆ سوودی خۆی بەکاری هێناون لە ژوورووی عێراقدا. (وەکو وتمان ژمارەیەکی زۆر لەو ئاسوورییانە لەلایەن ئینگلیزەکانەوە کران بە سەربازی لیڤی و چەکدار کران و لە بنکەکانی ئینگلیزدا لە خواروو عێراقدا لە شعیبە و حبانیە و سن الذبان ئامادەکران بۆ بەکارهێنانیان دژی شۆڕشگێڕان لە ڕاپەڕینەکانیاندا بەرامبەر بە عراقی پەروەردەکراو و دەستنێژی ئینگلیز.)

٢- ئێمەی ئاسووری لە وڵات و مالّی خۆمان دوورکەوتینەوە و ئێرانییەکان ئەوەیان بە هەل زانی و ورمێیان داگیرکرد.

٣- نەمانتوانی کاتی خۆی لە (هەمەدان)ەوە بگەڕێینەوە و ئینگلیزەکان فریویان

داین و پێیان وتین دەتانبەین بۆ خانەقین و لەوێوە لە رێگای (سنە)ەوە ئەتانێرینەوە بۆ (ورمیە)، بەڵام ئەوە بوو لە خانەقین بۆ ماوەی سێ ساڵ لە کامپ (ئۆردوگا)دا ماینەوە.

ڕاستە حکومەتی بریتانیا لە پارەی باجی خەڵکی بریتانیا ملیۆنێک پاوەنی بۆ ئێمە خەرج کردووە بەڵام ئێمەش پیاو و ژن و منداڵی زۆمان لە کیس چووە.

٤- بەوەی کە نەتانهێشت بگەڕێینەوە بۆ ورمیە، فارسەکان لە ورمیە (٥٩)کەس لە ژن و منداڵی ئێمەیان کوشت و لەگەڵ ئەوەشدا کە لەو ڕۆژانەدا ئاسوورییەکان لە ورمیە لەژێر ئالای ئەمریکاییەکاندا بوون.

بەرامبەر بەو کوردانەی کە (MR. HALL) و کاپتن (سکۆت)ی بریتانییان کوشتبوو، ئینگلیزەکان ئێمەیان کرد بە داردەستی خۆیان کە بچین بە گژ ئەو کوردانەدا (لەلاپەڕە ١٩٣ی بەرگی دووەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا باسی ئەو ئەفسەرە ئینگلیزانە کراوە کە لە ڕاپەڕینەکانی کوردی خواروو کوردستاندا کۆڕابوون و ئینگلیزەکان لەو شەڕانەدا ئەو ئاسوورییانەیان دژی کورد بەکار هێنابوو کە هەروەکو لەو یاداشتەشدا دانی پیادا نراوە.)

لەکاتێکدا لە وەرزی بەهاردا خۆمان و خێزانەکانمان خۆمان ئامادە کردبوو و دڵمان بەوە نەخشەیە خۆش کردبوو کە بۆ مەبەستی گەڕانەوەمان ئامادە کرابوو، بەڵام ئەو تەقەلایەش سەری نەگرت! بەڵام بۆچی سەری نەگرت، نەمانزانی؟

مستر ویگرام MR. WIGRAM پەیتا پەیتا ڕاپۆرتی دەنارد و لەجیاتی ئەوەی بچینەوە بۆ شوێنی خۆمان ئەو مستر ویگرامە داوای نەکرد کە نیشتەجێ بکرێین و بەداخەوە بەو جۆرە خەڵکەکەی ئێمە بەناڕەزایی خۆیان و بە نابەدڵی ناچارکران کە بهێڵرێنەوە و لەدوای ئەو هەموو کوشتار و ماڵکاولبوونەی لێمان کرا و بەسەرماندا هات ئێستا ئاسوورییەکان هەروەکو ماسیی بێ ئاویان لێ هاتووە."

عبدالمنعم الغلامی لە لاپەڕە (٨٥)ی کتێبەکەیدا (ثورتنا فی شمال العراق) بەرگی یەکەم، ساڵی ١٩٦٦ کە لە بەغداد چاپکراوە، دەربارەی کوشتنی مارشمعون وتوویەتی: "ساتێک سمکۆ و مارشمعون یەکتریان بینی، لەکاتی کۆبوونەوەکەیاندا تاقمێک لە ژنانی کورد چوونە سەر سمکۆ و دەستیان کرد بە قسە پێ وتنی و ڕوویان تێ کرد و پێیان وت: تۆ شەرم و حەیا ناکەی لەگەڵ پیاوێکی وەکو مارشمعوندا کۆ دەبیتەوە و ئەوەت لە بیر چۆتەوە کە لە شەڕی جیهانیدا چۆن

ئاسووریيەکان هەرچی نەشێ و نەکرێ لەو ڕۆژانەدا بە کوردیان کردبوو، ئیتر ئەوە بوو بەهۆی ئەوەی سمکۆ ڕقی هەڵسێ و دەمارگرتی و مارشمعونی لە ساڵی ١٩١٨دا کوشت." دەربارەی ئەوە، سیڤن پولیتیریش لەکتێبەکەیدا (THE KURDS AN UNSTABLE ELEMENT IN THE GULF)[٣٥] باسی کۆنەقینێکی کورد و ئاسووریيەکانی کردووە کە وتوێەتی: "ساتێک شەڕی جیهانی دەستی پێ کرد، ئاسووریيەکان لەترساندا پەنایان بردە بەر ڕوسیا و ساتێک تورکەکان لەشەڕدا شکان ڕوسەکان هێرشیان هێنایە سەر ئازربایجان کە لەوەدا ئاسووریيەکان بوون بە پێشڕەوی لەشکرەکەی ڕوس و تۆڵەی کۆنەقینی خۆیان لە موسوڵمانەکانی ناوچەکە کردەوە کە بێگومان کوردەکانیش لەناو ئەو موسوڵمانانەدا بوون."

کاک کەریمی حسامی لە لاپەڕە (٨)ی باسەکەیدا دەربارەی هۆی کوشتنی مارشمعون ئەڵێ:[٣٩] "دەربارەی کوشتنی مارشیمون لەلایەن سمکۆوە گەلێک بۆچوونی جیاواز هەیە، هەندێک ئەو کارەی سمکۆیان بە هەڵە داناوە، هەندێکی تریش لایان وایە کە سمکۆ هەستی بەوە کردبوو کە مارشیمون بە پشتیوانیی ڕوس و ئینگلیز دەیەویست دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئەو ناوچەیەدا بسەپێنێت و دوور نییە ئەوانە بۆ بەربەرەکانیکردنی تورکیا هەوڵ بدەن لەناو خاکی کوردستاندا حکومەتێک بۆ ئاسووریيەکان ساز بکەن، بەتایبەتی لەدواییدا کە دەرکەوت ئینگلیزەکان لە کۆنفرانسی لۆزاندا پتروسی ئاسووری (مەبەستی ئاغا پتروس بووە کە لەپێشدا باسی لێوە کرا.) یان لە کۆنفرانسی لۆزاندا ڕاست کردەوە و ئەویش داوای ئەوەی ئەکرد کە جێگایەک بۆ ئاسووریيەکان تەرخان بکرێت کە هەروەکو چۆن بڕیاری تەرخانکردنی فەلەستین درابوو بۆ جوولەکەکان. نووسەر و شاعیری بەناوبانگی ئێران (ملک الشعراء بهار) لەو ڕووە لە کتێبی (کورتە مێژووی حزبە سیاسییەکان) نووسیویەتی: لە کۆنفرانسی لۆزاندا پتروسی ئاسووری بە پشتیوانی لندن ڕاست دەبێتەوە و داوای ئەوەی کرد کە ئاسووری و کلدانی لەکۆنەوە مەڵبەند و نیشتمانی ئەوان بریتی بووە لە سنووری موصل و کوردستانی عوسمانی و کوردستانی ئێران هەتاکو ورمیە و ئەبێ ئەمانە هەمووی بدرێ بەوان و ناوەند و بنکەی تایبەتیان بۆ دابین بکرێت و پتروس ئاغا لەوەدا باسی چۆنێتی خزمەتی ئاسووریيەکانی کرد بۆ حکومەتی بریتانیا.

کاک ئەحمەدی شەریفی لەنامیلکەکەیدا هۆی کوشتنی مارشمعونی بەم جۆرە

باسکردووه:(٤٤) "سمکۆ لەکاتی دانیشتنێکدا بۆ دۆزینەوەی بیانووی کوشتنی مارشیمون وتبووی: نابێ ئەوەتان لەبیر بچێتەوە کە ئافرەتانی کورد لە ئاگریداغ چۆن بە مەمک و بە ئەگریجەکانیان هەڵدەواسران! ئایا خوێنی شێخ سعیدی نقشبندی و دوکتۆر فوئاد و ڕەئفەت و سید ڕەزا و عبدالقادر (گەلێک ناوی تریشی هێناوە.) کە نابێ ئەمانەمان لەبیر بچێتەوە.

کاک ئەحمەدی شەریفی لە پەراوێزی لاپەڕە (٢٤)دا وتوێەتی: لەگەڵ ئەوەشدا دەربارەی هۆی کوشتنی مارشیمون بە گەلێک جۆر باسکراوە (کەبەداخەوە ئیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەکیان نەکردووە.)، هەروەکو وتراوە گوایان بەرلەوەی مارشیمون سمکۆ ببینێت مارشیمون لەلایەن عومەر ئاغاوە کوژراوە کە عومەر ئاغا یەکێک بووە لە هاوکارەکانی سمکۆ و گوایا سمکۆ بە تاقمەکەی خۆی وتبوو: دوور نییە پلانێک لەئارادا بێ، چونکە مارشمعون لەپێش مندا دابەزی بۆ ئەوەی بزانێت ئایا توانیبووی بەسەر مندا سەر بکەوێ کە ڕەنگە لەنێوانی ئەو و تاقمەکەیدا پلانێکی وا بووبێت. (مەبەستی کاک ئەحمەدی شەریفی ئەوە بووە کە مارشمعون پلانێکی بەدەستەوە بووە بۆ کوشتنی سمکۆ و بەرلەوەی کە یەکتر ببینن بۆیە دابەزیبوو بۆ ئەوەی بزانێ ئایا پلانەکەی سەری گرتبوو یان نا.) و سوارەکانی سمکۆ لەئەنجامی ئەوەدا وایان زانیبێت کە سمکۆ کوژرابوو، بۆیە ئەوانیش دەستیان کردبوو بە کوشتنی مارشمعون (کە کاک ئەحمەدی شەریفی وەکو هەندێ لە نووسەرە فارسەکان، ئاسووریيەکانی بە ئەرامنە ناوبردووە.) کاک ئەحمەدی شەریفی ئەڵێ: لەوانەی لەگەڵ مارشمعوندا هاتبوون تەنها دوو کەسیان ڕزگاریان بووبوو.

دەربارەی ئەو بۆچوونانەی کاک ئەحمەدی شەریفی هەندێ سەرنج دێتە پێشەوە:

١- نابێ ئەوەتان لە بیر بچێتەوە کە ئافرەتانی کورد لە ئاگریداغ بە مەمک و ئەگریجە هەڵدەواسران و نابێ شێخ سعیدی نقشبندی و ئەوانی تر کە ناوی هێناون لەبیر بچێتەوە. لەڕاستیدا ڕەنگە سمکۆ دەبارەی ئافرەتەکان وەکو وتوێەتی باسی کردبێت، بەڵام شێخ سعیدی نقشبندی و ئەوانی تر کە لە کوردستانی تورکیا کوژران هیچ پێوەندییەکیان بە مارشمعون و بە ئاسووریيەوە نەبوو کە کارەساتی شەهیدبوونی ئەوان لەپاش حەوت هەشت ساڵی دوای کوشتنی مارشمعون بووە.

٢- دەربارەی چۆنێتی کوشتنی مارشمعون کە وتوێەتی بەرلەوەی سمکۆ ببینێت

کوژرابوو گوایا سمکۆ ترسی نەوەی هەبوو کە مارشمعون لەو چوونەیدا پلانێکی ساز کردبووبێت بۆ کوشتنی سمکۆ نەوەش هەر ڕێی تێ ناچێت، چونکە هەموو سەرچاوەکانی تر باسی یەکتربینینی سمکۆ و مارشمعونیان کردووە و لەدواییدا باسی ئەو سەرچاوانە ئەکەین کە لەگەڵ ئەوەی ئەو لێی دواوە یەکناگرنەوە.

دەربارەی هۆی کوشتنی مارشمعون، مصطفی پاشای یامولکی لەو گفتوگۆیەی کە ڕووبەڕوو لە ساڵی ١٩٢١ چووبووە لای سمکۆ و لەگەڵیا دانیشتبوو بەئاشکرا لە پرسیاری ژمارە (٤)دا هۆی کوشتنی مارشمعونی پرسیوە و سمکۆش بەبێ پێچوپەنا دانی پیادا ناوە کە سمکۆی چۆن کوشتوە و بۆچی کوشتوویەتی، لەبەر ئەوەی لە باسی پێوەندیکردنی سمکۆدا لەگەڵ کوردەکانی خواروی کوردستاندا دەقی ئەو پرسیارەی مصطفی پاشای یامولکی و وەرامەکەی سمکۆمان باسکردووە، بۆیە پێویستی بەوە نەکرد کە لێرەدا دووبارەی بکەمەوە.

شێخ ڕەووفی شێخ مەحمود لە یاداشتە چاپنەکراوەکانیدا کە ساتی خۆی لە ساڵی ١٩١٩دا بەئاوارەیی چووبووە لای سمکۆ، لەو یاداشتەیدا باسی هۆی کوشتنی مارشمعونی بەم جۆرە کردووە: "لە ساڵی ١٩١٩دا کە بەئاوارەیی ڕوومان کردە کوردستانی ئێران، لە ناوچەی (چەریق ـ چاری) ماوەیەک میوانی سمکۆ بووین بە خاووخێزانەوە. کە گەڕاینەوە لەپاش ماوەیەک زیوەر ئەفەندی شاعیر و کاکە حەمەی ئەمینی عەتاری خاڵم (کە وەکو لەپێشتردا لەو یاداشتەی شێخ ڕەووف دواین لە باسی پێوەندی سمکۆ و کوردەکانی خواروی کوردستاندا کەو وتبووی زیوەر و خاڵم بە تورکی و فارسی قسەیان لەگەڵ سمکۆدا نەکرد و من هیچیان تێ نەدەگەیشتم.) باسی گفتوگۆی خۆیان بۆ گێڕامەوە کە لەگەڵ سمکۆدا کردبوویان کە یەکێک لەوانە باسی هۆی کوشتنی مارشمعون بووە کە بەم جۆرەی خواردەوەیان بۆ گێڕامەوە کە سمکۆ وتبووی: "ساتێک هێزی ڕوس لەدوای شۆڕشی نۆکتوبەری بۆلشەویک لە خاکی تورکیا کشایەوە و هێزی تورک گەڕانەوە بۆ نەو شوێنانەی کە ڕوسەکان لەشەڕدا داگیریان کردبوو، لەو شەڕانەدا ئاسوورییەکان خزمەتێکی ئێجگار زۆری ڕوسەکانیان کردبوو دژی تورکەکان، لەبەرئەوە بە کشانەوەی ڕوس و هاتنەوەی هێزی تورکەکان ئیتر ئاسوورییەکان لە ناوچەکانی خۆیاندا نەیانتوانی بژین و خۆیان پێ ڕانەگیرا و ناچار بوون کۆچێکی بەکۆمەڵیان کرد بۆ ناو خاکی ئێران بۆ ئەوەی لە تۆڵەسەندنەوەی تورکەکان خۆیان ڕزگار بکەن.

سەرۆکی ئاینیی ئاسووریيەکان کە مارشمعون بوو لەگەڵ ئاوارەبووەکاندا هاتبووە ئێران و لەو شار و دیهاتانەی ناوچەکانی سەر بە دەسەڵاتی سمکۆدا جێگیر بووبوون و مارشمعون دەستی کردبوو بە ناردنی نامە بۆم و پێشنیازی ئەوەی کردبوو ئاسووریيەکان لە ناوچەکانی تورکمانی ئازاربایجاندا دەوڵەتێک بۆ خۆیان دروست بکەن و سمکۆش لە ناوچە کوردییەکاندا دەوڵەتێکی کوردی دروست بکات و هەردوو حکومەتە تازەکە بەن بە دۆست و هاوکاری یەکتر و ئەگەر ئێران هێرشی بردە سەر هەر لایەکیان." شێخ ڕەووف لە یاداشتەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێت: "لەڕاستیدا داخوازییەکەی مارشمعون لای سمکۆ شتێکی بێجێ بوو، چونکە چۆن کەمایەتییەکی وەکو ئاسوری کە بەئاوارەیی هاتبوونە خاکی وڵاتێکی تر‌ەوە و تازە تیایا جێگیر بووبوو ئەیتوانی بەئاسانی حکومەتێکی سەربەخۆی دروست بکەن لە شوێنێکی وەکو ئێراندا کە هەر چۆنێک بووبێت حکومەتێکی گەورەی ئیسلام بووە و کەللەڕەق بوون بۆ دینەکەیان."

دەربارەی کوشتنی مارشمعون وەکو زیوەر لە سمکۆی پرسیبوو، لەوەرامدا سمکۆ پێی ئەڵێ: ئەوی ڕاستی بێ من لە پەرەسەندنی دەسەڵاتی مارشمعون ترسابووم، بۆیە دەستپێشکەرییم کرد و کوشتم.(٢٧)

سێیەم: چۆنێتی کوشتنی مارشمعون لە لایەن سمکۆوە

بەڕاستی کوشتنی مارشمعون لەلایەن سمکۆوە شتێک بووە زۆر دوور بووە لە ڕەوشتی کورد و زۆر کەم ڕێکەوتووە کورد لە مااڵی خۆیدا دەستدرێژی بکاتە سەر میوانی خۆی و بیکوژێت. ئەو کردەوەیەی سمکۆ پەڵەیەکی چڵکن بووە بە تەوێڵی سمکۆوە و هەڵەیەکی ئێجگار گەورە بووە کە ئەنجامەکەی بوو بە هۆی گەیاندنی زیانێکی زۆر گەورە بۆ خۆشی و بۆ بزووتنەوەکەی بەشێوەیەکی تایبەتی و بۆ کورد بە شێوەیەکی گشتی. هەروەکو لەدواییدا باسی ئەکەین سمکۆ خۆشی لەو کارە ناڕەوایەی پەشیمان بووبووە، بەاڵم تازە کار لە کار ترازابوو.

گەلێک سەرچاوە باسی چۆنێتی کوشتنی مارشمعونیان کردووە کە لەڕاستیدا ئێرانییەکان دەستێکی تەواویان هەبوو لە هاندانی سمکۆدا کە ئەبووایە سمکۆ بە هیچ جۆرێک ڕەفتارێکی وای نەکردایە کە لاسایی ئێرانییەکان بکاتەوە و ئەو

هەڵوێستەی لەگەڵ بڕیاری تۆڵەسەندنەوەی لە ئێرانییەکان لە تۆڵەی کوشتنی جەعفەر ئاغای برایدا و تەقەلای کوشتنی خۆشی بە ناردنی نارنجۆک هیچ ڕێک ناکەوێ و بە هیچ شتێک لێک نادرێتەوە، جگە لەوەی بووترێ کە دوور نییە سمکۆ لەو کاتەدا کە ئەو کردارەی کردووە تووشی هیستریایەکی وا بووە کە خۆی پێ نەگیراوە. لێرەدا هەوڵ نەدەین هەندێک لە بۆچوونی نووسەران پێشکەش بە خوێنەرانی خۆشەویست بکەین لەوانەی کە دەربارەی کوشتنی مارشمعون لەباسەکانیان لێی دواون.

وێنەی مارشمعون لە لاپەڕە (١٨٧)ی کتێبەکەی (تمدن)دا

دوکتۆر جەمال نەبەز لە لاپەرە (١٢٥)ی کتێبەکەیدا دەربارەی کوشتنی مارشمعون وتویەتی:(٥) "لەگەڵ ئەو هەموو ئازایەتی و قارەمانەتیەی سمکۆدا، مرۆڤێکی سیاسەتمەدار نەبوو کە لەئەنجامی ئەوەدا گەلێک هەڵەی کردووە کە یەکێک لەو هەڵانەی بریتی بووە لەو سیاسەتە چەوتەی کە بەرامبەر بە گەلی ئاسووریی برامان هەیبوو وە بەو بۆنەوە گەلێک پێکدادێژان لەنێوانی هێزەکانی ئەو و ئاسوورییەکان ڕوویدا و قوربانیی خۆڕایی لە هەردوولا هەبوو و بۆتە هۆی ئەوەی دوژمنی هاوبەشی هەردوولایانی پێ بەهێز بێت."

دانیال متی وەکو لەپێشتریشدا باسمان کرد وتویەتی: سمکۆ بە دەستی خۆی مارشمعونی کوشت و ئەو پیاوانەشی کە لەگەڵیدا بوون لەلایەن پیاوەکانی سمکۆوە کوژرابوون.

کاک کەریمی حسامی لەباسەکەیدا دەربارەی کوشتنی مارشمعون وتویەتی:(٢٩) "ئەیویست سمکۆ فریو بدا، بۆ ئەو مەبەستە پەیام ئەنێرێ بۆ سمکۆ بۆ ئەوەی لە شوێنێکدا چاویان بەیەکتر بکەوێ و لەئەنجامدا بڕیاریاندا ڕۆژی ٢٥ی مانگی شوباتی ساڵی ١٩١٨ لە (کۆنەشار) پێکەوە دانیشن بۆ گفتوگۆکردن و لە ڕۆژی دیاریکراودا لەگەڵ (١٤٠) سواری هەڵبژاردەی چەکدار خۆی سواری گالیسکەیەک دەبێت و دەچێتە کۆنەشار. (لەڕاستیدا سمکۆ ئەو چوونەی لە مانگی مارسی ١٩١٨دا بووە نەک مانگی شوبات کە کاک کەریم باسیکردووە.)

کاک کەریمی حسامی لەو باسەیدا پەنای بردۆتە بەر کتێبەکەی مامۆستا علاءالدین سجادی (شۆڕشەکانی کورد) کە باسی چۆنێتی کوشتنی مارشمعونی کردووە لەلایەن سمکۆوە.

مامۆستا علاءالدین سجادی لەو کتێبەیدا، هەروەکو کاک کەریمی حسامی باسیکردووە، وتویەتی: "ڕوسی قەیسەری (مەبەستی پەراگەندە و پاشماوەی ئەو ڕوسانە بوو کە لەدوای شۆڕشی نۆکتوبەر نەگەڕابوونەوە بۆ ڕوسیا، کە هەندێکیان لەناو هێزی سوپای ئێراندا و هەندێکیشیان لای ئاسوورییەکان بوون بە کرێگرتە و بەو ڕوسانەیان دەوت سپی کە دژی هێزی شۆڕشگێڕانی نۆکتوبەر بوون و تا ماوەیەک ئەو ڕوسە سپییانە دژی ئەوانە بوون کە هەندێک لەو ڕوسە سپییانە لە ناوچەکانی سیبریاشدا هەر بەربەرەکانی ڕوسی سووریان کردووە.) ئەیویست لەو ناوچانەدا بەرامبەر بە بولشەویکەکان کۆسپێک پەیدا بکەن و جگە لەوە لەو

باوەڕەشدا بوون کە دەنگی کوردایەتی لەو ناوەدا هەبوو دەیانویست ئەو دەنگە لەناو ببەن.

ڕوسەکان مارشمەونیان ڕاست کردەوە و قسەیان لەگەڵدا کرد و هەموو جۆرە پەیمانێکیان دایە.

ئیسماعیل ئاغای شوکاک لەو ڕۆژانەدا کۆسپێکی زۆر گەورە بووە لە ڕێگەی قەیسەرییەکاندا و لە ڕێگەی ئاسوورییەکانیشدا لەبەرئەوە بۆ چارەسەرکردنی ئەوە حسابی ئەوەیان کرد کە باشترین شت ئەوە بووە کە مارشمەون لەگەڵ ئیسماعیل ئاغادا بکەوێتە گفتوگۆکردن بۆ ئەوەی بە بارێکدا ئیشەکەی لەگەڵدا یەکالا بکەنەوە.

مارشمەون سەرەتاکەی بەوە دەست پێکرد کە حکومەتێکی کوردی و ئەرمەنی (کە مەبەستی ئاسووری بووە کە دیارە لە سەرچاوە فارسییەکانەوە وەرگیراوە کە هەمیشە ئاسوورییان بە ئەرامنە ناوبردووە.) دروست بکەن بەڵام مەبەستی ڕاستیی مارشمەون ئەوە بووە کە ئەگەر ئەوە سەری گرت لەدواییدا سمکۆ و کوردەکان لەناو ببا و ڕاستەوخۆ حکومەتە دروستکراوەکە ببێت بە حکومەتێکی ئەرمەنی و ئاسووری کە ئەمەش لەڕاستیدا وا بوو، چونکە مارشمەون بیست و پێنج هەزار تفەنگچیی ڕێکوپێکی مەشقکراوی هەبوو کە هەموویان لەژێر چاودێریی ئەفسەرانی نیزامیدا بوون و لەپشتیەوە ڕوسی قەیسەری پشتیوانی بوو.

هێزی ئیسماعیل ئاغا نە بەو ئەندازە بوو نە ئەوەندەش ڕێکوپێک بوو. هێزەکەی سمکۆ بریتی بوو لە هێزی عەشایری و کەسیشی لەپشتەوە نەبوو کە بە چەک و جبەخانە یارمەتی بدات. کەواتە لەناوبردنی مارشمەون لەلایەن سمکۆوە هەروەکو ئاوخواردنەوە وا بوو (سەیر ئەوەیە احمد کسروی لە باسی گفتوگۆکردنەکەی سمکۆ و مارشمەوندا ئەڵێ: مارشمەون بە سمکۆی وتبوو: ئێمە لە سوپادا تەواوین و سەربازمان زۆرە، بەڵام وەکو ئێوە چەکداری سوارەمان نییە.)

کاک کەری حسامی لەو باسەیدا کە لە کتێبەکەی علاءالدین سجادییەوە وەریگرتووە، ئەڵێ: مارشمەون لەو چوونەیدا بۆ لای سمکۆ بە شێوەیەکی پادشاهانە خۆی پێشان داوە و جلوبەرگی ئالوالای سەرۆکی ڕوحانیی ئیمرۆی تیرەیەکی خاوەن دەسەلات و پادشایەکی بەهێزی دەسەلاتداری دواڕۆژ پێشان ئەدا کە لەناو گالیسکەیەکی چوار ئەسپیدا بوو، هەموو چوارچێوەی گالیسکەکەی زەرکەفتی ئالتون و زیو بووە و شەش ئەفسەری گەورە کە چوار لەو ئەفسەرانە لە ئەفسەرەکانی

ڕوسی قەیسەری بوون و دووانیان لەپێشەوە لەسەر گالیسکە و چواریان لەپشتەوە بەپێوە ڕاوەستابوون و شیرەکانیان بەڕووتی ڕاگرتبوو، کالانی شیرەکانیان لەگەڵ مشتوکانیانا هەمووی بە زمردو ڕازابووەوە و ساتێک تیشکی هەتاو ئەیدا لەم ئالّوالآیە پادشاهییە، سامێکی ئەخستە ئەو ناوەوە و مارشمعون بەو جۆرە چووبووە (کۆنەشار) و لە مالّی تەیمور ئاغا دابەزی بوو.

ساتێک مارشمعون ئەگاتە کۆنەشار و خۆی دەچێتە مالّی تەیمور ئاغا و سوارەکانیشی بە خۆیان و ولاغەکانیانەوە جلّەوبەدەست ڕادەوەستن.

کاک کەریمی حسامی دوای ئەو کتێبەی علاءالدین سجادی، ئنجا لە بابەت گفتوگۆکردنی مارشمعون و سمکۆوە پەنای بردۆتە بەر کتێبەکەی احمدی کسروی و ئەڵێ: سمکۆ لەکاتی گفتوگۆکردنیا لەگەڵ مارشمعون هەست بە پیلانێکی مارشمعون ئەکا و بەزەردەخەنەیەکەوە بەڵێنی هاوکاریکردن ئەدا بە مارشمعون.

لەدوای تەواوبوونی گفتوگۆ مارشمعون دێتە دەرەوە و لەکاتی سواربوونی گالیسکەکەیدا تەقەی تفەنگ دێ و مارشمعون ئەکەوێ بەزەویدا و چەکدارەکانی شوکاک کە بۆسەیان بۆ نابووەوە لە هەموو لایەکوە دەستڕێژ ئەکەن بۆ سوارەکانی مارشمعون و نزیکەی سەد کەسێکیان لێ دەکوژرێ.

کاک ئەحمەدی شەریفی لە لاپەڕە (٢١)ی نامیلکەکەیدا بەم جۆرە باسی کوشتنی مارشمعونی کردووە کە ناوی ناوە (شۆڕشی ارامنە)، کە وەکو وتمان ئەویش وەکو نووسەرە فارسەکانی ئێران ئاسووریەکانی بە ارامنە ناوبردووە و وتوێەتی: "ئەو مەسیحیانەی لە دیهات و شارەکانی ڕەزائیە و شاهپور و ماکۆدا بوون بە هاندان و ڕاسپاردەی بێگانەکان دەستیان کرد بە جموجووڵکردن و بەئاسانی دەستیان بەسەر شاری ڕەزائیەدا گرت، بەڵام لەبەر کەمی ژمارەیان ئەو مەبەستەی کە ئەیانویست ئەیانزانی تەنها بە خۆیان ناچێتە سەر لەبەرئەوە بیریان لە سمکۆ کردەوە کە لەو ڕۆژانەدا لەناوچەکەدا مرۆڤێکی لێهاتوو و هەڵکەوتبوو بوو.

لەپاش دەسگرتن بەسەر ڕەزائیەدا مارشمعون (کاک ئەحمەدی شەریفی لە مانای مارشمعون دواوە و وتوێەتی لە دوو وشە پێک هاتووە کە (مار) بە زمانی سریانی مانای (خوا) ئەگرێتەوە و شیمونیش یەکێک بوو لە هاوکارانی مەسیح.) لەگەڵ تاقمێک هێزی چەکداری خۆیدا ئەچێت بۆ سەڵماس بۆ گێڕانی ئاهەنگ.

مارشیمون ویستی لەو چوونەیدا بە تیرێک دوو نیشان بپێکێت. یەکەم، بۆ ئەوەی

(شاپور) بگرێ و بیخاته ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. دووەەم، بۆ ئەوەی سمکۆ ببینێت و داوای لێ بکا قورخانە و تۆپ و جبەخانەی خۆی بدا بە مارشیمون. (کاک ئەحمەدی شەریفی لەوەدا پەنای نەبردۆتە بەر هیچ سەرچاوەیەک کە لەوە دوابێ و هیچ سەرچاوەیەکیش بەو جۆرە باسی نەکردووە و لەڕاستیدا سمکۆیەک کە خۆی بەرامبەر بە دوژمنێکی هەمیشەیی بینیوە کە ئێرانی براکوژی بووە چۆن بۆی دەستداوە کە چەک و جبەخانەی خۆی بدا بە مارشمعون و جێگەی گومانیشە کە مارشمعون داوای شتی وای لێ کردبێت.)

کاک ئەحمەدی شەریفی لەباسەکەیدا ئەڵێ: مارشیمون نامەیەکی نارد بۆ سمکۆ کە لە (چهریق) بوو و داوای ئەوەی لێ کرد کە یەکتر ببینن بۆ گفتوگۆکردن و دوای ئەوەی ڕۆژی مەبەست دەستنیشان کرا مارشیمون بە خۆی و دارودەستەیەوە بە سواری گالیسکە کە (١٤٠) پیادە و سوارە دەورەیان گرتبوو هەتا گەیشتە کۆنەشار.

ساتێک گەیشتنە ئەوێ مارشیمون دابەزی و بە بەردەمی قاوەخانە و کاروانسەرای سەرڕێگەکەدا تێپەڕی و ئەوانەش کە لەگەڵیا بوون لە ولاغەکانیان دابەزین و بەپیادە لەگەڵیا ڕۆیشتن. سمکۆش لەگەڵ چەند سوارێکی هەڵبژاردەی خۆیدا گەیشت، بەڵام ڕایسپاردبوو کە دەستەیەک لە سوارەکانی دوا بکەون.

کە هەردووکیان بەیەک گەیشتن مارشیمون باوەشی بە سمکۆدا کرد و دەستیان کرد بە گفتوگۆکردن و لە ژاوێژی قسەکردندا مارشیمون بە سمکۆ ئەڵێ: ئەم خاکەی کە ئێمڕۆ ئازربایجان و کوردستانی پێ دەڵێن لەسەرەتاوە شوێنی باووباپیری من و تۆ بووە و با ئێمڕۆ کێشەی جیاوازیی دین بخەینە لاوە و هەردووکمان هەروەکو برا پێکەوە بژین بۆ ئەوەی لە سایەی هەوڵ و تێکۆشانی هەردوولامان بتوانین جەمهوریەتێکی سەربەخۆ بۆ خۆمان دروست بکەین. ئێمە سوپا و هێزێکی زۆرمان هەیە، بەڵام سوارچاکی هەروەکو لای ئێوەمان نییە، با هەردوولامان دەست بدەینە دەستی یەک بۆ ئەوەی خۆمان لە دەست حکومەتی تورک ڕزگار بکەین.

لەکاتی گفتوگۆکردندا (١٥٠) چەکداری سمکۆ کە ڕایسپاردبوون پەیدا بوون و هەموویان ڕووی چەکەکانیان ئاراستەی مارشمعون کرد و مارشیمونیان کوشت.

دەربارەی چۆنێتی کوشتنی مارشمعون لەلایەن سمکۆوە، نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی (٣٠٧-٣٠٨)دا کە سەرچاوەی باسەکەی بریتی بوو لە کتێبەکانی احمدی کسروی و تمدن بەم جۆرەی خوارەوە باسیکردووە:(١٩)

"مارشمعون پێوەندیی لەگەڵ ئیسماعیل ئاغادا کرد بۆ ئەوەی پێکەوە گفتوگۆ بکەن. سمکۆ لەو ڕۆژانەدا یەکێک بووە لە کوردە هەرە ناسراو و دەسەڵاتدارە بەهێزەکانی ناوچەکەی خۆی. بارەگاکەی کە لە (چەریق ـ چاری) بووە حکومەتێکی بچووک بوو، لەگەڵ مارشمعوندا ڕێک کەوتن کە یەکتر ببینن و شوێنی کۆبوونەوە بە چەند شوێنێک ناوبراوە وەکو سەڵماس و کۆنەشار و شاهپور و دیلمان (بەڵام زۆربەی سەرچاوەکان وتویانە شوێنی کۆبوونەوە و گفتوگۆکردن کۆنەشار بووە.)

احمد کسروی کوشتنەکەی مارشمعونی بەم جۆرە باسکردووە.

"مارشمعون لە بیری هەڵخەڵەتاندنی سمکۆدا بوو، پەیامی بۆ سمکۆ نارد کە لە جێگەیەک پێکەوە دانیشن و گفتوگۆ بکەن و بڕیاریاندا ئێوارەی ڕۆژی شەمەی ڕێکەوتی ٢٥ی اسفند (٣ی جمادی الثانی هەردووکیان لە کۆنەشار یەکتر ببینن.

مارشمعون ئەو ڕۆژە بە شکو و ئارایشتەوە خۆی دەرئەخا و لە گالیسکەیەکدا دانەنیشێت و (١٤٠) سواری هەڵبژاردەی ئاسووری بە ڕەخت و هەوساری لەیەکچووەوە پاش و پێشیان لێ گرت و کە گەیشتنە کۆنەشار، مار شیمون دابەزی و چووە ناو ئەو خانووەوە کە بۆ کۆبوونەوەکە تەرخانکرابوو. سوارەکانیش دابەزین و هەر یەکەیان جڵەوی وڵاغەکەی خۆی گرتبوو بەدەستەوە و لەوڵاشەوە سمکۆ لەگەڵ چەند کەسێک لە سوارە هەڵبژێررراوەکانی خۆیدا هات و ڕاشی سپاردبوو کە هەندێکیش لەدواوە بێن.

احمد کسروی ئەڵێ: دوو بە دوو سمکۆ و مارشمعون کەوتنە گفتوگۆکردن و ئێمە هەرچەند قسەکانی ئەوان نازانین، بەڵام ئەوەی لە زمانی سمکۆوە بیستراوە ئەوەیە کە مارشمعون پێی وتوە: ئەم سەرزەمینە کە ئێستە ناوی کوردستانە نیشتمانی ئێمەمانان بوو، بەڵام جیاوازی لە دیندا ئێمە و ئێوەی لەیەکتری کرد و بەم حاڵەی ئێستەی گەیاندوین، ئەبێ ئیتر لەمەودوا ببین بە هاودەستی یەکتری و خۆمان ئەم سەرزەمینە بگرینە دەست و پێکەوە بژین. ئێمە سوپامان سازکردووە، بەڵام سوارەمان نییە ئەگەر ئێوەش لەگەڵ ئێمەدا بن لەبەرئەوەی سوارەتان زۆر هەیە ئەچینە سەر تەوریز و ئەوێش داگیر ئەکەین.

لەو کاتەدا سوارە دواکەوتووەکانی سمکۆ ئەگەن و پشتی سەربانەکان ئەگرن و مارشمعون قسەکانی خۆی تەواو ئەکا و مژدەی هاودەستیی ئەداتێ و هەڵدەستێ بڕوا، سمکۆ بەپێکەنینەوە بەڕێی ئەکا و ئەو ژوورەی لێی دانیشتبوو بەنجەرەکەی

ڕووبەڕووی دەرگای حەوشەکە دەبێ و گالیسکەکەی مارشمعون کە لەبەر دەرگاکەدا ڕاگیرابوو لە ژوورەکەوە ئەبینرا و ساتێک مارشمعون لە ژوورەکە ئەچێتە دەرەوە و ئەگاتە گالیسکەکە و دەیەوێ پێ بخاتە ناوی لەناکاو تەقەی تفەنگی سمکۆ دێ و گوللە لە پشتی مارشمعون ئەدا و ئەکەوێ. هەر لەو کاتەدا شوکاکەکان کە لە پشتی بانەکەوە بوون هەموو بەیەکجار دەستڕێژ ئەکەن و ئاسوورییەکان کە لای ئەسپەکانی خۆیانەوە وەستا بوون ئەکوژرێن و هەروەکو ئەڵێن لەیەک دوو کەس بەوڵاوە هیچیان لێ دەرنەچوو. مارشمعون هێشتا گیانی تیادا مابوو کە عەلی ئاغای برای سمکۆ گوللەیەکی تری پێوە نا و کوشتی.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٠٨) دەربارەی کوشتنی مارشمعون باسی سەرچاوەیەکی تری کردووە کە بریتی بووە لە کتێبەکەی (تمدن) کە ئەویش هەر بەو جۆرە باسی کوشتنی مارشمعونی کردووە، بەڵام لە باسەکەی تمدندا ئەڵێ: مارشمعون (١٠٠) چەکداری لەگەڵ خۆی هێنابوو بۆ (سەڵماس) کۆبوونەوە و احمد کسروی باسی کۆنەشاری کردووە.

نووسەری کورد و عەجەم لەو کتێبەیدا دەربارەی کوشتنی مارشمعون وتوێتی: کوشتنی بەم جۆرە پێچەوانەی ڕەوشتی جوامێرانەی کورد و پەیماشکێنیە کە لەناو کورددا بە ڕیسوابوونێکی گەورە دائەنرێ کە شتی وا لە نەریتی کوردەواریدا نەبوو و یا ئەگەر بووش بێت بەدگمەن و ناپەسەند و دزێو بووە.

ئەم کارەی سمکۆ لە مێژووی کورددا وێنەی تری نییە، کەچی لە مێژووی عەجەمدا نموونەی زۆرە بگرە هەر لە بنەماڵەی سمکۆدا چەند جارێک ئەمە دووبارە بۆتەوە لەلایەن عەجەمەوە.

ئیسماعیل ئاغای باپیرەگەورەی و عەلی ئاغا (علی خان)ی باپیری و جەعفەر ئاغای برای و محەمەد ئاغای باوکی هەموو بەو جۆرە و بەناجوامێرانە لەناوبران و سمکۆش لەوەدا لاسایی عەجەمەکانی کردۆتەوە.

لەکاتێکدا نووسەرانی عەجەم کوشتنی ناجوامێرانەی گەورەکانی کورد لەلایەن خۆیانەوە و لە مێژووی خۆیاندا بەئازایەتی و زیرەکی و لێوەشاوەیی کاربەدەستانی خۆیان دائەنێن، ئەم کارەی سمکۆ بەتەواوی بێ ئەقڵانە و ناجوامێرانە و بێ لێکۆڵینەوە دائەنێن (لام وایە چ تمدن و چ احمد کسروی هەردووکیان زانیویانە کە ئێرانییەکان خۆیان هانی سمکۆیان دابوو کە ئەو کارە ناجوامێرانە بکات کەچی نە ئەوان و نە هیچ نووسەرێکی تری ئێرانی بەلای باسکردنی ئەوەدا نەچوون.)

٤- هێرشبردنی ئاسووریيەکان بۆ سەر سمکۆ لەدوای کوشتنی مارشمعون

لەدوای کوشتنی مارشمعون ئاسووریيەکان جۆشیان سەند و پەلاماری بنکەکانی سمکۆیان دا و شەڕێکی خوێناوی لەنێوانیاندا ڕوویدا و کوشتارێکی زۆر لە هەردوولا کرا.

گەلێک سەرچاوە باسی ئەو هێرشبردنەوەی ئاسووری و شەڕەکانی نێوان ئەوان و چەکدارەکانی سمکۆیان کردووە کە لە هەموویان بەدوورودرێژتر (دانیال متی)یە کە لە سەرچاوە فرەنسیيەکانەوە کۆی کردۆتەوە و بەفارسی لە گۆڤاری دراساتی ئەنستیتوتی کوردی پاریسدا بڵاوی کردۆتەوە کە وتوپەتی:(٢٤) "لەدوای کوشتنی مارشمعون شەڕێکی تەواو لەنێوانی کورد و (جەلو)ی ئاسووریدا دەستی پێ کرد. ڕۆژی ١٩١٨/٣/٣٠ هەموو ئەو کوردانەی لە ورمیەدا ئەژیان بەبێ جیاوازی تەمەن و بە ژن و منداڵەوە لەلایەن ئاسووریيەکانەوە کوژران کە ئەم کوشتارە (٤٠٠-٥٠٠) قوربانیی بەجێهێشت و لەدوای ئەوە هێزی ئاسووری و ئەرمەنی دەستیان کرد بە هێرشبردن بۆ سەر سمکۆ و هاوکارەکانی و دۆستەکانی.

هێزێک لەژێر فەرماندەی ئاغا پترووسدا هێرشی بردە سەر قەڵای (چهریق-چاری) کە بنەکەیەکی قایمی سمکۆ بوو و داگیریان کرد. ئەو هێرشە ئەوەندە تووندوتیژ بوو سمکۆ بە پەلەپرووسکێ و بەشەڕەشەق توانیی خۆی دەرباز بکا (کە دانیال متی بۆ ئەوە ئیشارەتی بۆ ڕاپۆرتی میجەر چاتیل کردووە و هێرشێکی تریش بە سەرکردایەتی هێزی ستوان گاسفیلد و کۆڵۆنێلی ڕوس هێرشیان بردە سەر ناوچەی (قوشچی) و دەوروبەری و شەڕەکە نزیکەی دوو ڕۆژی خایاند و ناوچەی سەڵماس لە کورد پاک کرایەوە و شاری (دیلمان)یش داگیرکرا (کە دانیال متی لەمەدا سەرچاوەکەی ڕاپۆرتێکی گاسفیلدە) و ئەو فرەنسیيانەی لەو ناوچانەدا بوون هەموو هاوکاری (جەلۆ)کان بوون و هەروەکو درندەیەکی بێ وێنە و بەبێ بەزەیی بە هاوکاری جەلۆکان و بەوپەڕی ڕقنەستوورییەوە هێرشیان ئەبردە سەر گوندەکانی کوردنشینەکان و لە هەموو شوێنێکدا کوشتارێکی گشتییان کرد، بەڵام لەو کاتەدا ڕووداوێک هاتە پێشەوە کە دەرفەت و هەلی بۆ سمکۆ ڕەخسان کە بتوانێت لەلایەکەوە تۆڵەی خۆی بسێنێتەوە و لەلایەکی تریشەوە پێوەندیی خۆی لەگەڵ

دۆستەکانیدا تازە بکاتەوە (کە مەبەستی تورکەکان بووە.) دەربارەی ئەو ڕووداوە، دانیال متی ئەڵێ: لە کۆتایی مانگی مارتدا پتر لە (٢٥) هەزار ئەرمەنی کە پێک هاتبوون لە ئەرمەنییەکانی ناو سوپای ڕوس و ئەرمەنییە چەکدارەکانی تورکیا و ژمارەیەکی تری غەیری سەربازی لە ئەرمەنییەکان و لەدوای ئەوەی هێزی ڕوس کشابووەوە، تورکەکان دەستیان کردبوو بە پەلاماردانی ئەو ئەرمەنیانە و ڕاویان نان هەتا بەناچاری بەرەو ئێران هەڵاتن هەتا لە ڕێگەی (قتور)ەوە پەنایان بردە بەر ناو خاکی ئێران.

تورکەکان لەوەدا دووڵ بوون کە ئایا لە ئێرانیشدا هێرش ببنە سەریان یان نا. لەئەنجامی دەربڕینی ناڕەزایی ئێران و کاربەدەستەکانیان لە تەورێز تورکەکان ناچار بوون دان بە خۆیاندا بگرن و ئنجا نۆرە هاتە سەر سمکۆ کە ئەرکی ئەو هێرشبردنە بگرێتە ئەستۆی خۆی و بەرەنگاری ئەرمەنییەکان بووەوە و لەو شەڕەدا کە کرا نزیکەی (٥٠٠) ئەرمەنی کوژرا.

لە گێژاوی ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژانەدا هەڵوێست و بارودۆخی ناو ورمیە هەتا دەهات ڕووی لە خراپتر دەکرد و ئەو پەیمانەی لەکاتی خۆیدا لەدوای سەرکەوتنی (جەلۆ)کان مۆرکرابوو، حاکمی شار و سەرۆکی پۆلیس لە کار لابران (کە لە ئاسووری و ئەرمەنی پێک هاتبوو وەکو لە شوێنی خۆیدا بەر لەمە باسکراوە.) و هەردووکیان خرانە ژێر چاودێڕییەوە. لەڕاستیشدا دەسەڵات بە دەست ئاغا پتروس و تاقمەکەیەوە بوو کە لەناو شارەکەدا هەموو جۆرە تێرۆرێکی خوێناویان لێ وەشایەوە، لەبەرئەوە چارەنووسیی خەڵکی شاری ورمیە لە مەترسیدا بوو.

لەو ڕووە دکتۆرە فرەنسییەکە (کە سەرچاوەی دانیال متییە) نووسیویەتی: "ماوەیەکی دوورودرێژە برسێتی و قاتوقڕی بەتەواوی زەیفی لە خەڵک سەندووە، جاری وا هەیە پتر لە سەد کەس تەنها لە یەک ڕۆژدا لەبرسا دەمرن و کۆڵانەکان پڕن لەو برسییانە و ئەوانە لەسەر پاشماوەی خواردەمەنی فڕێدراو لەگەڵ سەگەکاندا کەوتوونەتە شەڕەوە، ئێمەش هەروەکو ئەمریکاییەکان هەوڵی ئەوە ئەدەین بەپێی توانا و دەسەڵاتی خۆمان ئەم هەژاری و نەبوونیە چارەسەر بکەین.

لە باشووری دەریاچەی ورمیەدا بارودۆخ لەوەی ورمیە خراپترە، کوردەکان وایان لێ هاتووە کە ناچارن تەنانەت گۆشتی مردووش بخۆن.

سەرەڕای ئەو بار و هەڵوێستە نالەبارەش، پێوەندیی نێوان (جەلۆ) و نوێنەرانی

ولاتانی هاوپەیمان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ خراپتر دەبێت. پیاوە شەڕکەرە شاخاوییەکانی (جەلۆ) گوێ نادەنە ئەو ڕوسانەش کە سەرکردەی هێزەکانی خۆیانن.

دوکتۆرە فرەنسیەکە لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "لەئەنجامی ئەو تەقەلایەی کە ئەماندا بۆ بەربەرستکردنی کوشتن و تالانی، ئەو (جەلۆ)یانە ئێمەیان (فرەنسییەکان) بەوە تاوانبار دەکرد کە لایەنگری موسوڵمانەکانین و کار گەیشتە ڕادەیەک کە جێگری قونسوڵی ئەمریکا داوای دوورخستنەوەی چەند سەرۆکێکی ئاسووری کرد.

دانیال مەتی لەباسەکەیدا دەربارەی بۆچوونی جۆربەجۆری و جیاوازی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان ئەڵێ: "ئەمریکاییەکان دەیانویست بەرژەوەندی و بۆچوونی میسۆنێرەکانی خۆیان بپارێزن و هەر لەسەرەتاوە لەسەر ئەو ڕێبازە دەڕۆیشتن، ڕوسەکانیش بەپێی ڕاسپاردەی کونسولی خۆیان کە (باسیل نیکیتین) بوو فشار بخەنە سەر ئەرمەنییەکان، بەو شێوەیە لە کۆبوونەوەیەکی کۆنسولی فرەنسی و ئەمریکا و ڕوسیا، نوێنەری ڕوس و ئەمریکا پێشنیازیان کرد کە تەقەلا و سیاسەتی جێنشینکردنی سوپای ڕوس بە هۆی ئاسوورییەکانەوە بەلاوە بنرێ و هەوڵ بدرێ لەگەڵ دەوڵەتی ئێراندا هێزێکی جەندرمە پێک بێت بۆ دابینکردنی ئاسایشی سنوور، بەڵام ئینگلیزەکان و فرەنسییەکان دژی ئەو پرۆگرامە بوون چونکە بە بۆچوونێکی بێهوودە و سەرنەگرتوویان دانەنا. لە ئەنجامی ئەو یەکنەبوونی بۆچوونانەدا ڕوسەکان نارەزایی خۆیان دەربڕی و خاچی سووری ڕوس یارمەتیدانەکەی خۆی بۆ نەخۆشخانەی فرەنسییەکان بڕی و حکومەتی قەفقاس لەو بڕیارەی پاشگەزبووەوە کە بڕیار بوو سوپا بنێرێت بۆ کوردستان بۆ یارمەتیدانی ئاسووریەکان.

دانیال مەتی لەباسەکەیدا باسی جۆرە پاشگەزبوونەوەیەکی ئینگلیز و فرەنسییەکان ئەکا لە هەڵوێستیاندا بەرامبەر بە ئاسووری چونکە فرەنسا نەیئەویست بەناشکرا بەشداری کارێک بکات کە حکومەتی ئێران بە هۆی ئەوەوە بکا بە دوژمنی خۆی و ئینگلیزەکانیش نەیانئەویست خۆیان بنالێننە ئەو ناکۆکییەی کە سەرەتای سەرەنجامەکەیان بۆ دەرکەوتبوو.

ڕۆژی ٢٧ی نیسانی ١٩١٨ بڕیاردرا کە شاری ورمیە بەجێ بهێڵرێ، بەڵام (ستیوان گاسفیلد) بەپێچەوانەی ئەو بڕیارە وێستی بمێنێتەوە. باسیل نیکیتین کە جێگری قونسولی ڕوس بوو لەگەڵ فرەنسییەکاندا کە لە ورمیەدا بوون شاریان بەجێهێشت و فرەنسییەکان بەرلەوەی بڕۆن بەشی تەنها (١٥) ڕۆژ داو و دەرمانیان بۆ ناوچەکە بەجێهێشت.

له کتێبەکەی (محمد تمدن)ەوە وەرگیراوە، کە وێنەری باسیل نیکیتینی کۆنسوڵی ڕوس و خێزانەکەی و نوێنەری جلو و حکمرانی ورمیە و چەند کەسێکی تیادایە.

بەو جۆرە ئاسووریيەکان بەتەنها مانەوە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی بەسەرهات و ڕووداوەکان کە لەو ڕۆژانەدا تورکەکان هێزەکەیان بەرەو پێشەوە دەهات.

شەڕ لەنێوانی کورد و جەلۆدا بەتوندوتیژی درێژەی کێشا و لە ناوەڕاستی مانگی نیسانەوە کورد و ئازەری بە هیوای گەیشتنی سوپای تورک لە ناوچەی ورمیەدا هێرشیان بردە سەر (جلۆ)کان و ئەوانیش بەتوندوتیژی ڕووبەڕوویان بوونەوە، بەڵام شاری (دیلمان) کە لە مانگی مارتەوە کەوتبووە دەست جلۆکان لەئەنجامی ئەو شەڕەدا لە جلۆکان پاک کرایەوە و هەزاران کوژراو و بریندار هەبوو. لە هەمان کاتدا تورکەکان بە شێوەیەکی کوتوپڕ گەیشتە ئازربایجان و کۆمیتەی حزبی دیموکرات کە

شارەکەی بەڕێوە نەبرد (مەبەستی شاری ورمیەیە) بوون بە چەند بەشێکەوە، هەندێکیان لایەنگری تورکەکان بوون بە هیوای ئەوەی بەشکو بە هۆی تورکەکانەوە بتوانن بەسەر دوژمنەکانی خۆیاندا سەرکەون و بەشێکی تریان دەترسان کە بوونی تورکەکان ببێتە هۆی ئاژاوە لە ناوچەی ئازربایجانی شێواو و وێراندا و مەبەست و ئامانجەکانی تورک بەرامبەر بە ئازربایجان و کوردستان مەترسییان لێ نیشتبوو.

ئەم ناکۆکییانە لە ڕووانگەتدا لە ڕووی سوپاییەوە بە زەقی خۆی دەرنەخستبوو، بەڵام بوو بە هۆی گۆڕانی سیاسەتی تەبرێز بەرامبەر بە (جلۆ)کان و کەوتنە سەر ئەوەی ئاسوورییەکانیان ڕانەسپارد و هانیان نەدات لە ڕێگەی (باکۆ)وە ڕوو بکەنە قەفقاس و ئەو ناوچەیە بەجێ بهێڵن و بیریشیان لەوە کردبووەوە کە تەقەلای ئەوە بدەن کە ئاسوورییەکان بکەن بە گژ ئەو هێزەی تورکدا کە بەرەو پێشەوە هاتبوو، بەڵام ئەو پڕوگرامانە هیچیان سەریان نەگرت، بەڵام سیاسەتی حکومەتی تەورێز بە شێوەیەکی تەواو ئاڵوگۆڕی بەسەردا هات و لە مانگی مایسدا کۆمیسیۆنێکی تر پێک هات و بەڕەزامەندی هێزە یەکگرتووەکان ئەو کۆمیسیۆنە نێررا بۆ (ورمیە).

ئەم هەڵوێستە تازەیە بوو بە هۆی ناکۆکیی نێوانی تەورێز و عەشایرە کوردەکان کە پاڵیان دابوو بە هێزەکەی تورکەوە.

نووسەری ئەو باسە (دانیال متی) لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: کاربەدەستانی ئێران چەند جارێک ڕووبەڕووی سمکۆ بوونەوە و توانییان ئاسووری و ئەرمەنییەکان لە کوشتاری سمکۆ ڕزگار بکەن کە سمکۆ خۆی بۆ ئەوە ئامادە کردبوو. سمکۆ لە ژوورەوە و سید طەی نەهری لە باشوورەوە لەگەڵ سوپای تورکدا کە لە (شنۆ)دا بە یەک گەیشتبوون یەک کەوتن.

لە مانگی مایسدا مەبەستی تەواوی تورکەکان لە جاران باشتر ڕوون بووەوە و دەرکەوت کە ئەوەیان خستبووە بەرچاو کە لە دوو شوێنەوە جموجوولێ خۆیان بکەن.

یەکەم لە ناوچەی بایەزید-ماکۆ دەست پێ بکەن و ئەوی تر لە ناوچەی ڕواندزەوە هەتا ئەگاتە ئەو مەڵبەندەی کەوتۆتە ڕۆژئاوای گۆمی ورمیە، هەمووی ئابڵوقە بدەن. هێزەکانی بریگادی شەشەم چەند جارێک هێرشیان بردە سەر ناوچەی (سەڵماس) بەڵام سەرنەکەوتن. ستیوان گاسفیلد لەو ڕووەوە نووسیوێتی: "ئێمە (گاسفلید سەرکردەی هێزی ئاسوورییەکان بووە، هەروەکو لەپێشتردا لێی دواین گاسفیلد ئەفسەرێکی کۆنی قەیسەری ڕوس بوو لەناو هێزی ئاسوورییەکاندا مابووەوە.) لە

هەموو لایەکەوە دەورە درابووین، تەقەمەنیمان لە کەمبووندا بوو، دابینکردنی خواردەمەنی رۆژ لەدوای رۆژ بەگرانتر بۆمان ساز ئەبوو، ناوچەکە لە شەڕی جیهانیدا بە هۆی سوپای ڕوسەوە تووشی هەژاری هاتبوو، توانای تێرکردنی خەڵکی ئاسایی و ئەو هەموو پەنابەرانەی (جەلۆ) و ئەرمەنی کە ئەمانە (٦٥٠٠) کەس دەبوو نەمابوو، برسێتی لەناویاندا رۆژ بە رۆژ پەرەی ئەسەند، نەخۆشیی کولێرە و تیفوس لەناو ئێرانی و مەسیحییەکاندا خەڵکی تەواو پەریشان کردبوو، هەتا ئەهات ئاژاوە زۆرتر پەرەی ئەسەند و کوشتاری بە کۆمەڵ کۆتایی نەدەهات.

گاسفیلد ئەڵێ: بڕیاماندا لە ناوچەی سەڵماس هێرشی ببەینە سەر تورکەکان و هەتا (جولفا) بیانبەینە دواوە بۆ ئەوەی بتوانین پێوەندی لەگەڵ قەفقاسدا ببەستین و یارمەتیی نەوێمان دەستگیر ببێت، بەڵام هێرشەکەمان تووشی شکستی بوو و بەشێک لە هێزەکانی پێشەوەمان بەرامبەر بە کوردەکان خۆیان پێ ڕانەگیرا و هەڵاتن کە ئەمە بوو بە هۆی کشانەوەی بەپەلەی هەموو هێزەکانی مەسیحییەکان، ئەو مەسیحیانەی لە سەڵماسەوە بەرێ کەوتبوون مااڵەکانی خۆیان بەجێهێشتبوو تووشی بارودۆخێکی نالەبار بووبوون و پتر لە پەنجا هەزار کەسیان ڕوویان کردە ورمیە و لە ڕۆژی ١٢ی حزیرانی ١٩١٨دا سەڵماس کەوتە ژێر دەستی تورکەکان.

بارودۆخی ناو ورمیە زۆر ناخۆش و دڵتەزێن بوو، هەتا ئەهات بەرەو خراپتریش ئەڕۆیشت و لە کۆتایی مانگی حزیراندا ئەو تەقەلایەی بۆ گفتوگۆکردن درابوو سەری نەگرت.

دانیال متی لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ:

لە ڕۆژی ١٠ی تەموزدا فڕۆکەیەکی ئینگلیز لە ورمیە نیشتەوە کە بۆ ئەوە هاتبوو کە بە ئاسووری و کلدانییەکان ڕابگەیەنێت کە بەتەمای هیچ جۆرە پشتیوانییەکی ئینگلیز نەبن.

لەو ڕووە گاسفیلد وتویەتی: "بۆمان دەرکەوت کە ئیتر ئەبێ پشت بە خۆمان ببەستین و ئەو فڕۆکەیەی کە هاتبوو ئاگاداری کردبووین کە ئینگلیزەکان شاری (هەمەدان) و ناوچەکانی باکووری ئەو شارەیان گرتبوو بۆ ئەوەی ئاسووری و کلدانییەکان کە ئابڵوقە درابوون لە باشووری گۆمی ورمیەدا، خۆیان دەرباز بکەن و لە ڕۆژی ٢٠ی تەموزدا هێرش برایە سەر هێزەکانی تورک لە باشووری دەریاچەی ورمیەوە و لە ناوچەکانی نەغەدە و سابڵاغەوە و هێزی تورک لەدوای چەند شەڕێکی

توندوتیژ شکا و بەرەو ڕواندز کشایە دواوە.

ستیوان کاسفیلد لەگەڵ (٣٠٠) سواری جەڵۆ ڕێگای (بیجار)ی گرتە بەر چونکە زانیبووی کە ئینگلیزی تیادا بوو و لە ڕێگا تووشی تاقمێک ئینگلیز بوو کە هەندێ کاربەدەستیان بەرەو ورمیە دەچوون بۆ ئەوەی هێزەکەی ئاسووری ڕێک بخەن کە ئەمە هەموو یارمەتیدانێکی ئیگلیز بوو بۆ ئاسوری، بەڵام ئەوەش درەنگ کەیشت و لە شەڕێکی تردا کە لە ٣١ تەموزدا ڕوویدا ورمیە کەوتە دەست تورکەکان و سوارەی کورد و ئازربایجانی کە لەگەڵ تورکەکاندا بوون.

چەند سەد کەسێک لەو ئاسووری و کلدانییانەی پەنایان بردبووە بەر خانووەکەی میسیۆنی فرەنسی و چەند میسۆنێکی تری ئایینی فرەنسی کە یەکێک لەوانە (سنیور سبتاک) بوو، هەموو کوژران. وە ساتێک مەسیحییەکانی کوردستان بەرەو هەمەدان کۆچیان کرد، سەرەڕای ئەو نەخۆشی و ئازار و برسێتییەی تووشی بووبوون عەشیرەتە کوردەکان ویستیان تۆڵەی خۆیانیان لێ بسێننەوە، لەبەرئەوە زۆریان کوژران و تەنها پەنجا هەزار کەس لە ئاوارەبووەکان گەیشتنە هەمەدان و لەوێ ئینگلیزەکان دەسبەجێ چەکەکانیان لێ سەندن و بردیاننە ناو کامپی ناو سوپاکانی خۆیانەوە و ئەوانی تریان ناردن بۆ (بەعقوبە) کە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی بەغدا بوو کە لەوانیدا هێزی لیڤییان لێ پێکهێنرا و ئینگلیزەکان لە ڕادەبەدەر سوودیان لەو لیڤییە ئاسووریانە وەرگرت و لە هەمان کاتیشدا بوونیان بەو جۆرە بوو بە هۆی تەنگوچەڵەمەیەکی زۆر بۆ ئێران و بۆ سەرۆکعەشیرەتەکانی کورد لە ناوچەکانی هەکاری و ورمیە بەتایبەتی بۆ سید طە نەهری بۆ سمکۆ.

لە ساڵی ١٩٢٠دا بە نیازی سەرگرتنی تەقەلایەکی پووچەڵ و بێهوودە بۆ نیشتەجێکردنی ئاسووریەکان لە ناوچەکانی ورمیەدا تاقمەکەی ئاغا پتروس بۆ دواجار لەگەڵ سمکۆدا چوون بەگژ یەکتردا و دوای ئەوە ئینگلیزەکان بیریان لەوە کردەوە کە بیانگوێزنەوە بۆ کەنەدا بەڵام نەوەش هەر قسە بوو، سەری نەگرت.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی (٣٣٩-٣٤٠)دا وتوێەتی: "بە فەرمانی ئاغا پتروس، سەرکردەکانی ئاسوری کۆبوونەوەیەکی جەنگیان کرد و هێزەکانی خۆیان ڕێکخست و ئامادەیان کرد و هێرشێکی کوتوپڕیان کردە سەر چەریق و سمکۆ لەناکاودا ئابڵوقە درا، لەو شەڕەدا چەندین کورد کوژران کە لەوانە دایکی سمکۆ و کۆچێکی جەوهەر ئاغای برای سمکۆ بو ". لەدوای شەڕێکی

خوێناوی و سەخت، سمکۆ خۆی و هێزەکانی کشایە دواوە و چووە ناو خاکی تورکیاوە و ئاسووریەکانیش گەڕانەوە بۆ ورمیە بەڵام لە هەلومەجێکی زۆر سەخت و ناخۆشیدا ئەژیان.

لەدوای ماوەیەک سمکۆش گەڕایەوە شوێنی خۆی.

بەو جۆرە کورد لە ناکۆکییەکی لابەلای ترەوە گلا کە بریتی بوو لە ناکۆکی لەگەڵ ئاسووریەکاندا.

شێخ ڕەووفی شێخ مەحمود لە یاداشتە چاپنەکراوەکانیدا باسی هەڵوێستی دوای کوشتنی مارشمعونی بەم جۆرە کردووە:[٢٥] "دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵی کوشتنی مارشمعون، ئاسووریەکان پەلاماری سمکۆیان دا و سمکۆ نەیتوانیبوو بەرامبەر بەو هێرشە خۆی بگرێت، لەبەرئەوە بەپەلە خۆی و خێزانەکەی دەرباز کرد و گەیشتە (باشقەلا) لەناو خاکی تورکیادا و لەوێ باسی چۆنێتی کوشتنی مارشمعونی بۆ تورکەکان گێڕابووەوە، لەو کاتەدا هێزی عەلی ئیحسان پاشای تورک خۆی ئامادە کردبوو کە بچێتە سەر عێراق بۆ ئەوەی شەڕ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا بکا، بەڵام کە ئەو کوشتنەی مارشمعونی بەسەردا هات ئیتر بڕیار دەرچوو کە عەلی ئیحسان پاشا بە خۆی و لەشکرەکەیەوە پەلاماری ئاسووریەکان بدا و قەلاچۆیان بکات. بەو جۆرە هێزەکەی عەلی ئیحسان پاشا و چەکدارەکانی عەشیرەتەکانی کورد بە هەموویان پەلاماری ئاسووریەکانیان دا و لە ورمیە و شپرزەیان کردن و ئەوی ڕزگاری بووبوو بەناچاری ڕایکرد بۆ هەمەدان کە لەو ڕۆژانەدا هێزی ئینگلیزەکانی تیادا بوو."

کاک کەریمی حسامی دەربارەی پەلاماردانی ئاسووریەکان بۆ سەر سمکۆ ئەڵێ:[٢٩] "سمکۆ لەدوای کوشتنی مارشمعون، هەر ئەو ڕۆژە گەڕایەوە بۆ (چاری) و ڕۆژی دوایی بۆ بەیانی لەشکری ئاسووری پەلاماری سمکۆ ئەدەن و لەناو گوندەکانی خۆیدا گەلێک کوشتاری لێ ئەکرێ و ناچار ئەبێ چاری بەجێ بێڵێت. هەروەکو (علی دهقان)، نووسەری کتێبی رضائیە باسی کردووە، فەله و ئاسووری بۆ ماوەی (١٥٩) ڕۆژ لە ناوچەی ورمیەدا کوشتاریان لە خەڵک کردووە کە (١٤٠) هەزار کەسیان لە ژن و منداڵ کوشتووە و شار و گوندیان تاڵان کردووە (لام وایە علی دهقان لەو ژمارەیەدا زۆری پێوە ناوە، چونکە هیچ سەرچاوەیەکی تر بە جۆرەی باس نەکردووە.)

کاک ئەحمەدی شەریفی لەنامیلکەکەیدا دەربارەی تۆڵەسەندنەوەی ئاسووریەکان

له سمکۆ بەم جۆرەی خوارەوەی باس کردووە[٤٤] "ساتێک ئاسوری و ئەرمەنیەکان هەوالّی کوشتنی مارشمعونیان بیست هەموو پەژارەیان تێ کەوت و هەر ئەو شەوە دوو هەزار لەوانەی کە لە (کۆنەشار)دا بوون دەستیان کرد بە کوشتنی دانیشتوانی ئیسلام و کلیمی (وشەی کلیمی کە کاک ئەحمەدی شەریفی ناوی هێناوە مەبەست لە جوولەکەیە کە نووسەرە فارسەکان بە کلیمی ناویان بردون کە ئەمەش لەوەوە وەرگیراوە گوایا موسا پێغەمبەر قسەی لەگەڵ خوادا کردووە، لەوەوە پێی وتراوە موسی کلیم الله)، وە ژمارەیەک ژن و منداڵ پەنایان بردە بەر (دیلمان) و ژمارەیەکیش بە دەستی (مستر شید)ی خوێنخواری سەرکردەی ئەرامنە کوژران. (وەکو احمد کسروی باسی کردووە لەو شەڕەدا دە هەزار موسوڵمان کوژرا و بریندار بوون.)

دوای ئەوە پتروسی ئاغا کە یەکێک بوو لە سەرکردەکانی ئەرامنە بانگەوازێکی بڵاو کردەوە کە پڕ بوو لە دەربڕینی ڕق و قینی خۆی بەرامبەر بە کورد و بە هۆی چەند تۆپچییەکی ڕوسەوە شەڕیان دامەزراند.

هەرچەند سمکۆ تارادەیەک کوشتنی مارشیمونی بە دڵ نەبوو و ناڕازام بوو بەرامبەر بەوە، بەڵەوەی ئاسوورییەکان هێرشی ببنە سەری و پەلاماری (چهریق) بدەن ژن و منداڵی لە چهریق دوورخستەوە و ناردنی بۆ دێهاتی دەوروبەر.

هەرچەند شۆڕشەکەی سمکۆ زۆر سەخت بوو، بەڵام لەو کاتەدا ژمارەی ئاسووریەکان ئێجگار زۆر بوو بۆیە سمکۆ لەدوای بیست و چوار سەعات ناچار بوو بکشێتە ناوچە شاخاوییەکان و ئەوی نەیتوانیبوو دەرباز ببێت کوژران و ئاسووریەکان دایکی سمکۆ و کچی جەعفەر ئاغایان بە دیل گرت و ناردیان بۆ ورمیە. (بەڵام وەکو لەپێشتردا لە کتێبەکەی کورد و عەجەمدا باسکراوە کە سەرچاوەکەی تمدن بووە وتوێتی ژنەکەی سمکۆ و کچێکی جەعفەر ئاغا کوژرا بوون.)، بەڵام زۆری پێ نەچوو ژمارەیەکی زۆر لە چەکدارانی (هەرکی) ڕووبەڕووی ئاسووریەکان بوونەوە و سمکۆ هاتەوە ناوچەکە و بە هەموویان پەلاماری ئاسووریەکانیان دا و ناچاریان کرد کە بکشێنە دواوە و ئەنجامی شەڕەکە بە سوودی کورد وەرگەڕا و چەک و جبەخانەیەکی زۆریان لە ئاسووریەکان دەستگیر بوو، بەو سەرکەوتنە سمکۆ ئەوەندی تر ناوبانگی بەرز بووەوە.

٥- گواستنەوەی ئاسوورییەکان بۆ هەمەدان و بعقوبە و لەوێوە بۆ ژوورووی کوردستانی خواروو

بەڕاستی باسی چارەنووسی ئاسووریەکان لەو قۆناغە میژوویییە سەختەی شەڕی جیهانی و هەتا کۆتایی بیستەکان و لەپاش ئەوەش ئەو کوشتارە زۆرەی کە لەدواییدا لە (سمیل) سوپای عێراق دەربارەی کردن، ئەمانە هەموو باسێکی دڵتەزێنە و یەکێکە لە ئەڵقەکانی زنجیرەی ئەو ڕووداو و بەسەرهاتانەی تووشی هەندێک لە میللەتانی جیهان بووە و، گەلی ئاسووریی ئازا و جێگربوونی خاکێکی جوان و ڕازاوەی دراوسێی میللەتی کورد و دۆستێکی دێرینی، بەرلەوەی تۆوی ناکۆکی دەوڵەتە سەرمایەدار و چاوچنۆکەکانی ئەو ڕۆژانە چەکەرە بکا و ببێتە مایەی ناکۆکی و شەڕ و گومان لەیەککردن بە پیلان و نەخشەی ئەو دەوڵەتانە تووشی گێژاوێکی ئێجگار سەخت بوو بە هۆی ئەو مسیۆنێرانەی کە بەڕووالەت بۆ سوودی کریستیانەکان لەو ناوچانەدا کاریان نەکرد، کە دەرکەوت نەوانە هەموویان ئاگری بن کا بوون و ئامادەکەری هەواڵ و زانیاری بوون دەربارەی ناوچەکە و هەموویان بۆ حکومەتەکانی خۆیان تۆمار کردووە و ئەو مسیۆنێرانەی توانیبوویان ڕەگی دەمارگیریی ئایینی لەو ناوچانەدا ببزوێنن و سەرکردە ئاینییەکان چ لەناو کریستیانەکاندا بووبێت چ لەناو ئیسلامەکاندا ئەوانەش بۆ سوودی سەرکردایەتی خۆیان میللەتکەی خۆیان بەخۆڕایی بە گورگان خواردوو داوە و تووشی سەدان بەڵا و دەردیسەری کردووە و ئۆبالّی ئەو هەموو خوێنڕشتن و ئاوارەیی و دەربەدەری و برسێتی و نەبوونییەیان هەمووی بە ئۆبالّی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بووە کە لاپەڕەکانی میژوو دەریخستووە. نەک هەر ئەوەی ئاسووری، بەڵکو دەیان نموونەی لەوە ناخۆشتر و سەختتر هەیە کە هەموویی لەئەنجامی هەڵپەی ئەو دەوڵەتە چاوچنۆکانەدا ئەو هەموو کارەساتانە ڕوویداوە و یەکێک لە سروشتەکانی سەرمایەدار ئەوەیە کە قەت تێرخواردنی بۆ نییە و لە ڕێبازی ئەو تێرنەخۆرییە و ئەو چاوچنۆکییەدا هەرچی ڕەوشت و ئاین و بەڵێن و پەیمان هەبوو هەمووی پێشێلکراوە.

بەر لە شەڕەی یەکەمی جیهانی، بەرلەوە ماوەیەک بوو چ ڕوسی قەیسەری و چ ئینگلیزەکان و چ فرەنسی و ئەمریکایی هەر یەکەیان بە جۆرێک ویستبوویان ئەو

ئاسووری و ئەرمەنی و کریستیانانەی تر کە لەو ناوچەیەدا ئەژیان بە ناوی دینەوە بیانکەن بە ئەلقەلەگۆێی خۆیان و کە شەڕی جیهانی دەستی پێ کرد ئەو تۆوی قین و دووبەرەکی و ناڕێکییەی کە دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بە هۆی میسیۆنێرەکانەوە چاندبوویان لەو کاتی شەڕەدا چەکەرەی کردبوو، سەیری لە هەمووان سەیرتر کە ڕووالەتی دەوڵەتە سەرمایەدارەکانی ئەو ڕۆژانە و درۆکانیان دەرئەخا، لەکاتێکدا میسونێرەکانی ئینگلیز و ڕوس بە ناوی ئاینی مەسیحیەوە بەڕووالەت پارێزگاریان لەو مەسیحیانە دەکرد، ئەڵمانیای ئەو ڕۆژانە کە هاوکار و دۆست و بەشداری حکومەتی عوسمانی بووە لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا ئەو بە جۆرێکی تر بۆ سوودی خۆی پرۆپاگاندەی ئاینی دەکرد، بەڵام لە جۆری ئەوەی ڕوس و ئینگلیز نەبوو، بەڵکو بۆ قورسکردنی تای تەرازووی دەوڵەتی عوسمانیی ئیسلامی هاوکاری بوو، لەو ڕۆژانەدا ئەڵمانەکان پروپاگاندەیان بۆ ئیسلام بڵاو دەکردەوە و لە ڕۆژنامەکانی تورکیادا باسی لایەنگریی ئەڵمانیان ئەکرد بۆ ئیسلام و بڵاویان ئەکردەوە کە گەلێک لە پیاوە ناسراوەکانی ئەڵمان بوون بە ئیسلام، بەرامبەر بەوەش ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی کە ئینگلیزەکان لە بەغداد دەریان ئەکرد و میجەر سۆن سەرپەرشتی دەکرد لە ئەڵمانەکان زۆرتر بە پەرۆش بوون بۆ ئیسلام و بۆ ئەوەی بە درۆ لە خەڵک بگەیەنن کە ئینگلیز دۆستی ئیسلامە، بۆ نموونە لە ژمارە (٤)ی کانوونی دووهەمی ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی ساڵی ١٩١٨دا وتوبێژی "فەرموو... ئەوا مستەر ل. ج. ستیوارت نەک هەر بووە بە ئیسلام، بەڵکو ناوەکەی خۆشی گۆڕیوە و کردوویەتی بە جمال الدین و مستەر جاکسن کە تازە موسوڵمانە و ناوی خۆی ناوە (سەعدی حەمدی) ئەو ناوەی لە هەموو ناوێکی تری ئینگلیزی پێ خۆشترە...

بەرلەوە میجەر سۆن کە لە ساڵی ١٩٠٩دا بە ناوی حاجی میرزا غوڵامی شیرازییەوە چووبووە خواروی کوردستان سەری بچووایە نوێژی نەدەچوو.

بەکورتی درۆ و دەلەسە و هەسان لە بەر پێدانی میللەتە ساویلکەکانی ناوچەی ڕۆژهەڵات لەو ڕۆژانەدا لەلایەن دەوڵەتە سەرمایەدارەکانەوە شتێک نەبوو کە شارراوە بێت و هەروەکو دەشوترێ لەسیاسەتدا نە بەڵێن و نە ڕەوشت و نە هیچ شتێکی تر نامێنێت، بەڵام میللەتی وەکو هی ئێمەمانان زۆر دەرنگ لەو فڕو و فێڵ و سیاسەتەی ئەو وڵاتانە گەیشتووین و بگرە ئێستەش تەنها بە فیکەیەکی ئەوان هەموو

ڕابردوومان له بیر دەچێتەوە.

دوای ئەو کارەسات و بەسەرهاتەی بەسەر ئاسووریيەکاندا هات ئەوسا بۆیان دەکەوت کە چۆن خەڵەتێنراو و دەستبڕاو بوون، بەڵام کورد وتەنی لە پاش باران کەپەنکا!!

دەربارەی چۆنێتی ئاوارەبوونی ئاسووریەکان و بردنیان بۆ ناوچەی بادینان لە ژووروی کوردستانی خواروودا، باسێکی تایبەتیم لە لاپەڕەکانی (٤٤٩-٤٥٥)ی بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا تەرخان کردووە کە پێویست ناکا لێرەدا دووبارەی بکەمەوە.(٦٢)

بەرلەمە لە کاتی شەڕ و پێکاهەڵچوونی کورد و ئاسووریيەکان باسی ئەو سکالایەی ئاغا پترووسم کرد لە بریتانیا دابووی بە سکرتێری وەزیری موستەعمەراتی ئینگلیز کە لەوەدا داخی دڵی خۆی بەرامبەر بە دەستبڕینی ئینگلیزەکان هەڵڕشتبوو کە پێویست ناکا لێرەدا دووبارەی بکەمەوە. بەداخەوە دەستبڕینی ئینگلیز بەرامبەر بە ئاسووریيەکان هەر بەوەشەوە نەوەستا بەڵکو بە درۆ و دەلەسە و بە چاووڕاو هەر جارەی بە جۆرێک مێشکیان بەنج ئەکردن و جارێک پێیان ئەوتن دەتانگێرینەوە بۆ وڵاتی خۆتان و جارێک پێیان ئەوتن هەموتان ئەنێرین بۆ کەنەدا و لەوێ شوێنێکتان بۆ تەرخان دەکەین و وەکو چۆن بەڵێن درا بە جوولەکە کە لە فەلەستین حکومەتێکیان بۆ دروست بکەن (کە کردیان) بەڵام دەرکەوت ئەو بەڵێنەی بە ئاسووریيەکان درابوو تەنها بۆ دەستبڕین بووە چونکە ئەوان لەڕاستیدا ئێشێکی زۆریان بە ئاسووریيەکان هەبوو کە ئەیانویست وەکو سەربازێکی بەکرێگیراوی هەرزان، لەجیاتی ئەوەی ئەفسەر و سەربازەکانی خۆیان بە کوشت بدەن لەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی کە لە هەموو ناوچەکانی خواروودی کوردستاندا بەرامبەر بە ئینگلیزەکان دەستیان پێ کردبوو، ئەو ئاسووریيانەیان کرد بە سەربازی لیفی و چەکداریان کردن و ژمارەیەکی زۆریان لە بنکەکانی شعیبە و حبانیە و سن الذبان مەشق پێ کردن و لە ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود و بارزانییەکان و ناوچەی زێباردا بەکاریان هێنان، هەروەکو ئاغا پتروس لەو سکالایەی پێشوویدا باسمانکرد دانی بەو ڕاستییەدا نابوو.

کاک مەسعود بارزانی لەکتێبەکەیدا (البارزانی والحرکە التحرریە الکردیە-انتفاضە بارزان الاولی، سالی ١٩٣١ - ١٩٣٢دا دەربارەی ئەوە

وتویەتی:(۳۰) "دوای ئەوەی ئاسووریيەکان لە سالّی ۱۹۲۰دا لەلایەن ئینگلیزەکانەوە هێنران بۆ ژووروی کوردستانی خواروو، ئینگلیزەکان ئەو ئاسووریيانەیان بۆ ئەوە هێنا بوو کە شەڕیان پێ بکەن لەو ناوچانەدا کە کورد دژی ئینگلیز ڕاپەڕیبوو، لەئەنجامی ئەوەدا فارس ئاغای زێباری و کەسوکاری عەشیرەتەکەی ڕوویان کردە خاکی ئێران و پەنایان بردە لای سمکۆ، وە لە بارزانیش شەڕێک لەنێوانی بارزانیەکان و ئاسووریيەکانْ بە سەرکردایەتی ئاغا پتروس ڕوویدا کە لەو شەڕەدا (سعید ولی بەگ) شەهید بوو، بەڵام لەدواییدا هەردوولایان لەو شەڕە پەشیمان بوونەوە.

هەروەها لە دوکیومێنتی ناو ئەرشیفی وەزارتی دەرەوەی بریتانیا ژمارە (D.O.NO.P-2-19) ڕۆژی ۱۹۲٦/٦/۱۷ نامەیەکی تیادایە کە لەلایەن (دوبس)ەوە کە مەندوبی سامی حکومەتی بریتانیا بووە لە بەغداد ئێرراوە بۆ مەلیک فەیسەڵ دەربارەی چاکەی ئاسووریيەکان و خزمەت و سوودیان بۆ حکومەتی عێراق و بە دوورودرێژی باسی سوودی ئەو ئاسووریانەی کردووە کە چۆن ڕۆڵێکی گەورەیان بینیوە دژی شۆڕشەکانی شێخ مەحمود.

ئەو نامەیەی کە لەو دۆکیومێنتەدا باسکراوە دەربارەی ئەوە بووە کە شەڕێک لەناو شاری کەرکوکدا ڕوویدابوو، ئاسووریيەکان چەند کەسێکیان کوشتبوو بە تاوانی ئەو کوشتنە چەند ئاسووریيەک گێران و ماوەیەک لەبەندیخانەدا مابوونەوە و مەندوبی سامی بەو نامەیەی تکای لە مەلیک فەیسەڵ کردبوو کە ئەو گیراوانە بەر بدرێن چونکە خزمەتێکی زۆری عێراقیان کردبوو.

بەر لە کۆتاییهێنان بەم بەشەی کە بۆ کێشەی سمکۆ لەگەڵ ئاسووریيەکاندا تەرخانکراوە، حەزم کرد هەڵسەنگاندێکی مێژوویی بەرامبەر بەو کارە ناڕەوایەی سمکۆ بخەمە بەرچاو کە لە هەندێ شوێنی تریشدا لە وەهەڵەیەی سمکۆ دواوم:

۱- کوشتنی مارشمعون ڕ بە هاندانی ئێران بووبێت، وەکو سمکۆ خۆی لای مصطفی پاشای یاملکی دانی پیادا نابوو، یاخو لە لایەن تورکەکانەوە هاندرابێت کە لەو ڕۆژانەدا پێوەندی سمکۆ و تورکەکان بەهێز بووە و تورکەکان بۆ مەبەستێکی کاتی ڕەنگە جۆرە یارمەتییەکی سمکۆیان دابێت و ڕەنگە سمکۆ ویستبێتی بەو کوشتنەی مارشمعون ئیتر بۆ ڕازیکردنی تورکەکان ڕێگە لەوە بگیرێت کە ئاسووریيەکان بیر لەوە بکەنەوە بگەڕێنەوە بۆ ناوچەی هەکاری لە تورکیا. لە هەردوو

حاڵەتەکەدا سمکۆ بەهەڵەدا چووە و هەڵەیەکی زۆر بێجێ بووە کە زۆر کەوتووە لەسەر خۆی و لەسەر بزووتنەوەی کورد لە هەموو بەشەکانیدا و سمکۆ خۆی هەستی بەوە کردبوو کە زۆر شتی بە هۆی ئەوەوە لە کیس چووبوو، یەکێک لەسەرنەگرتنی تەقەلاکانی بۆ پەیداکردنی دۆستایەتی لەگەڵ کاربەدەستانی بریتانیادا ئەوە بووە کە ئینگلیزەکان لەو کارەدا بەتەواوی لە سمکۆ نارازی بوون و ئەوەی بەتەواوی لەدواییدا بۆ ئاشکرابوو کە ساتێک بەشکاوی چووە کوردستانی عێراق و چاوی بە ئینگلیزەکان کەوتبوو لەکاتی گفتوگۆکردنیدا ئەو هەڵەیەی کە بەرامبەر ئاسووریەکان کردبووی وەکو گرێیەکی نەکراوە وابوو. سورما خانمی خوشکی مارشمعون لەو ڕۆژانەدا کە سمکۆ چووبوو بۆ خواروی کوردستان، سورما خانمیش چووبوو بۆ بەغداد و شکاتی لە هەڵوێستی سمکۆ کردبوو و پروپاگاندەیەکی زۆری دژی سمکۆ کردبوو بۆ ئەوەی ئینگلیزەکان لە خۆیانی نزیک نەکەنەوە.

٢- ئەوەی کە سمکۆ بۆی چووبوو گوایا ترسی نەوەی هەبوو ئاسووریەکان کوردستان داگیر بکەن و بەیارمەتیی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان حکومەتێکیان بۆ دروست بکەن و بەڵێنی ئەوەیان دابوو بە مارشمعون و ئاسووریەکان کە چۆن وەکو بۆ جوولەکە لە فەلستینیدا بڕیاری دامەزراندنی حکومەتێکی جوولەکە دەرچووبوو بەپێی بڕیاری (بلفور)، لام وایە ئەوەش هەر بۆچوونێکی کورتبینانە بووە و نیشانەی بێلێکدانەوەیی سمکۆ بوو، چونکە لەڕاستیدا ئاسووریەکان ئەو ژمارە زۆرە و ئەو دەسەلاتە زۆرەی ئەوتۆیان نەبوو کە کوردستانی ئێران داگیر بکەن کە لەڕاستیدا خۆی لە خۆیدا ماوەی سەدان ساڵ بووە لە لایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە داگیرکراو بووە. ئەگەر سمکۆ بە شێوەیەکی ورد و دووربینانە لێکی بدایەتەوە و هاوکاری لەگەڵ ئاسووریەکان بکردایە و بە هەردوولایان دەزگایەکی حکومەتی لەژێر هەر پەردەیەکدا بووایە، سەربەخۆ، یا فیدارلی یاخود خودموختاری، لام وایە لەو قۆناغەدا ئەنجامەکەی سوودی کوردی تیادا نەبوو، دەوڵەتە دەسەلاتدارەکانی ئەو ڕۆژانەش حسابێکی تریان بۆ کورد نەکرد و هیچ دوور نەبوو باری کوردی کوردستانی ئێرانی ئەو ڕۆژانە بەرەو قۆناغێکی تر ئەڕۆیشت کە لام وایە چارەنووسی کوردی بەرەو شێوەیەکی باشتر نەبرد وەک لەوەی کە بەسەر کوردی کوردستاندا هاتووە لەم دەیان ساڵەی ڕابردووەدا.

ئەگەر سمکۆ بە شێوەیەکی وردبینانە و بە بۆچوونێکی سیاسەتمەدارانەی لێهاتوو باری ئەو ڕۆژەی خۆی و بزووتنەوەی کوردی هەڵسەنگاندایە تووشی ئەو هەڵە زلە نەدەبوو زیانی بە خۆی و بە ئاسوورییش نەدەگەیاند.

کورد لەو ڕۆژەدا ژمارەی ئێجگار زۆرتر بووە لە ئاسووریيەکان و هەروەک مارشمعون خۆشی دانی بەوەدا نابوو کە کورد لەو ڕۆژانەدا چەکداری سوارەی شەڕکەری زۆر بەهێز بوو و ئاسووریيەکان بە هۆی بوونی ئەو هێزەوە لای سمکۆ هیوادارى ئەوە بوون کە بەهەردوولایان ئێران ناچار بکەن داخوازییەکانی هەردوولایان جێبەجێ بکات و ئەگەر سمکۆ ترسی کێشەی ئایینی کریستانێتی ئاسووریيەکان و ئیسلامەتیی کوردەکان لەدڵدا بووبێت، لام وایە هەڕەشەکردن و بوونی ئەو ترسی جیاوازیی ئاینیە لە مەترسی ئەو ناڕێکی و ناکۆکییەی سەدان ساڵەی نێوانی کوردی سوننی و فارس و ئازەری شیعە ترسناکتر نەبووە.

بەو جۆرە ئەو شەڕە خۆڕاییەی کە ڕوویدا بوو بە هۆی زیانلێکەوتن لە هەردوولا و بەوە سمکۆ خزمەتێکی خۆڕایی ئێران و کەمالییەکانی کرد کە هەردوولایان خوێنەخوری کورد بوون.

بێجگە لەو سەرەنجامەی کە کوردی کوردستانی ئێران و بزووتنەوەی سمکۆ تووشی بوو، هاتنی ئەو ژمارە شەڕکەرە ئازایەی ئاسووری بۆ خواروی کوردستان و بەکێشکردنیان بۆ ناوچەی بادینان و بەکارهێنانیان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ وەکو هێزی لیفی کە کران بە کوتەکی دەستی حکومەتی عێراق و بریتانیا بۆ پانکردنەوە بزووتنەوەی کورد ئەنجامێکی زۆر خراپی هەبووە.

لەگەڵ ئەو هەمو وڕاستییە تاڵ و ترشەدا کە ئەو بەسەرهاتەی بەسەر ئاسووریيدا هێنا و کورد لە ئاسووری زۆرتر تووشی زیان بوو چ لە ڕووی گیانی و ماڵی و چ لە ڕووی سیاسییەوە، بەڵام هەر چۆنێک بێت ئیمڕۆ ئەو دوو گەلە مارپێوەدراوە، ئەو دوو گەلە مارانگازە، هەتا ڕادەیەکی تەواو نەوەی ئیمڕۆی هەردوولا ئەو بەسەرهاتە هەڵدەسەنگێنن و ئیمڕۆ لە هەموو کاتێک زۆرتر هاوکاری یەکترن وەکو جووتە برایەکی هاودەرد بەرەو ڕووی ڕووداوە مێژوویيەکان دەبنەوە.

بەشی دوانزەهەم

هۆی تێکچوونی سمکۆ لەگەڵ ئێرانییەکاندا

دوای بەشی هۆی ناکۆکیی نێوان حکومەتی ئێران و سمکۆ و تێکچوونیان، وە ڕووبەڕووبوونەوەیان لەو شەڕانەدا کە لەدوای ئەم بەشەدا دێ، بەشێکی تایبەتی و دوورودرێژمان بۆ ئەو شەڕانە تەرخانکردووە و وەنەبێ شتێکی تازە بووبێت و تەنها هەر لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە سەری هەڵدابێت، بەڵکو ناکۆکییەکی دێرین بووە لەنێوانی کاربەدەستانی ئێران و بنەماڵەی سمکۆدا کە بە میرات لەدوای شەڕی جیهانی هەمووی بۆ سمکۆ مایەوە و هەردوولایان بەرامبەر بەیەکتر بە گومان بوون و ڕق و کۆنەقین و تازەقین شتێک نەبوو لە مێشک و دەروونی هیچ لایەکیاندا بەئاسانی پاک ببێتەوە و کاربەدەستانی ئێران هەر لە زەمانی سەفەوییەکانەوە بەئاشکرا دژی کورد بوون و جیاوازی مەزهەب لەنێوانی کاربەدەستانی ئێرانی شیعە و کوردی سوننیدا دەورێکی کاریگەری هەبوو لە درێژەپێدان و پەرەسەندنی ئەو ناڕێکی و دوژمنایەتییەدا و کە سمکۆ چاوی کردۆتەوە و پێگەیشتووە بە هەردوو گوێی ئەو بەسەرهات و ڕووداوە ناخۆشانەی بەر گوێ کەوتووە کە چۆن حکومەتی ئێران ڕەفتاری لەگەڵ باووباپیرانیدا کردووە و، هەر لە ئیسماعیل ئاغای باپیرەگەورەیەوە تا عەلی خانی باپیری و کوشتنی جەعفەر ئاغای براگەورەی و ئەو چەرمەسەرییەی بەسەر محەمەد ئاغای باوکیدا هاتبوو، جگە لەو هەموو دەستدرێژی و جەور و ستەمانەی کە لە میللەتەکەی کرابوو، وە بە چاوی خۆشی نەیبینی کە چۆن کاربەدەستە ڕاوڕووتکەرەکانی ئێران سەرەڕای ئەو هەموو باج و سەرانە و جەریمەسەندنەی کە بەزۆری چەک لە کوردیان ئەسەند، ئەمانە هەمووی لە مێشکیدا پەنگیان خواردبووەو و جەخار و زووخاوی تاوانی ئێرانییەکان شتێک نەبوو کە سمکۆ بتوانێت بەئاسانی لە بیری خۆی ببات‌ەوە و چاویان لێ بپۆشێت. ئەوەشی خستبووە بەرچاو کە خۆشی ڕۆژێک لە ڕۆژان ئەنجامەکەی هەروەکو باووباپیرانی دەبێت. لەبەر ئەوە ئەویش بیری لەوە کردبووەوە کە ببێت بە دەسەڵاتدارێکی خاوەنهێز کە خۆی و عەشیرەتەکەی و کەسوکاری بپارێزێت و شانبەشانی ئەوەش خۆی ئامادە بکات بۆ بەرپاکردنی شۆڕشێک کە بتوانێت میللەتەکەی ڕزگا بکا و لە ماوەی لاوێتیدا بە هۆی ئەو پێوەندییە نزیکەی کە لەگەڵ عبدالرزاق بەدرخانی هەڵگری ئاڵای شۆڕشی زانیاری و خوێندەواری و ڕۆشنبیریدا هەیبووە ئەوەندە توێشووی ئازادیی لەناو توێشەبەرە و ناو تێلانی پاشکۆی ئەسپی سەرکێشی

ژیانیدا کۆکردبووەوە کە ببێتە هەوێنی مەیاندنی هەستی نەتەوایەتی و ببێتە چەخماخەی تێزی تفەنگی ڕاپەڕین و جموجوڵ بۆ سوودی میللەتەکەی.

بێگومان بڵاوبوونەوەی هەستی نەتەوایەتی لەناو میللەتاندا بە شێوەیەکی گشتی و لەناو کورددا بە شێوەیەکی تایبەتی و بیستنی دەنگوباسی ڕزگاربوون و ئازادبوونی میللەتان و هەوڵی دامەزراندنی حکومەتەکەی خواروو کوردستان بەسەرکردایەتی شێخ مەحمودی قارەمان و ئەو ڕۆژنامانەی کە لە سایەی ئەو حکومەتەدا دەرئەچوون کە پڕ بوون لە بڵاوکردنەوەی باسی مێژووی کورد و کوردستان و بزواندنی هەستی نەتەوایەتی و بایەخدان بە خوێندەواری و ڕۆشنبیری و کردنەوەی قوتابخانە و دامەزراندنی ئەنجومەنی وەزیرانی کوردستان، جگە لە خەبات و بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی و ڕۆشنبیری لەناو کوردەکانی تورکیادا کە پریشکی ئەمانە یەک لەدوای یەک ئەگەیشتە لای سمکۆ. ئەمانە هەموویان بوون بە هاندەرێکی بەهێز و مێشک و دەروونی سمکۆیان هەژاند، ئەگەرچی بەداخەوە نەیتوانی ئەو کاژی عەشایریییەی بە لەشیدا ئالابوو لاببا و ئەو قۆزاغە ئەستوورەی کە بووبوو بە پەرژین لەنێوانی ئەو و سەرکردەکانی تری عەشایرەکانی کورددا هەمووی بشکێنێ و باز بدا بەرەو قۆناغێکی نوێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا و لەگەڵ ئەو هەموو کەموکوڕییەشدا لام وایە شتێکی زۆر ڕاست نییە کە ڕووداو و بەسەرهاتەکانی پتر لە حەفتا ساڵ لەمەوبەر بە کێش و پێوانەی ئیمڕۆ بکێشرێ و بپێورێ و سمکۆ بەوە تاوانبار بکرێت کە هیچی بۆ میللەتەکەی خۆی نەکردبوو، بەڵکو هەر چونێک بووبێت سمکۆ لە هەستی نەتەوایەتی بێبەش نەبووە و هەموو ژیانی بۆ ئەوە تەرخان کردبوو کە میللەتەکەی بگەیەنێتە قۆناغی ئازادی و سەرفرازی و بۆ گەیشتن بەو هیوایە بەپێی لێکدانەوە و بۆچوونی خۆی هەوڵێکی بێوچانی داوە و ئەوی بە ڕاست و باشی زانیبێت بۆ میللەتەکەی خۆی کردووە و، لەگەڵ نەبوونی نەخشە و ستراتیجیەتێکی ئاشکرا لەلای سمکۆ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەقەلایەکی زۆری داوە کە پێوەندی بە وڵاتانەوە بکا و هاوکاری و دۆستایەتی خۆی پێشانداون بە مەرجێک مافی میللەتەکەی پشتگوێ نەخرێت.

سمکۆ تەقەلایەکی زۆری دابوو کە پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتاندا بکا بۆ ئەوەی ئەو ژەنگ و ژارەی لەناو دڵ و مێشکی بێگانەکاندا بەرامبەر بە خۆی و بەرامبەر بە کورد کەڵەکە بووبوو کە خۆیان بە پیاوکوژ و ڕاوڕووتکەر و میللەتی کوردیان بە میللەتێکی

دواکەوتووی کێوی و نەزان ژماردبوو کە ئەمانە هەموو بە هۆی نووسینەکانی نووسەرانی ناحەزی فارس و تورکەوە دەربارەی کورد بڵاوکرابووەوە و سەمکۆ هەوڵێکی زۆری دابوو کە مێشکی بێگانەکان بەرامبەر بە کورد مشتوماڵ بکا و تەنها هەر گوێ لە دوژمنانی کورد نەگرن و بچنە ناو جەرگەی میللەتی کوردەوە و گوێ لە داخوازییە ڕەواکانی بگرن کە ئەمە کارێکی ئاسان نەبووە هەرچەند بێگانەکان گوێیان نەداوەتە ئەو ڕاستییانە و لە سوود و بەرژەوەندەی خۆیان بەولاوە چاو و گوێیان بڕی نەکردووە و کوردیش هەتا ڕادەیەک ئەبێ دانی پیادا بنێین کە ئێمە خۆشمان وەکو میللەتێکی دواکەوتوو لە خێڵی گەلان وەنەبێ خۆشمان تاوانبار نەبووبین. لەکاتێکدا میللەتان لە سەدان ساڵەوە خەریکی دروستکردنی حکومەت و سازکردنی سوپا و دامەزراندنی ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی بوون، ئێمە سەرگەرمی گەرمیان و کوێستان بووین و لەجیاتی ئەوەی بۆ خۆمان تێکۆشین کەچی بە ناوی غەزاوە و بۆ بەجێهێنانی فەرمانی حەزرەتی خەلیفە و سوڵتانی ئیسلامی نائیسلام، سەرۆکەشیرەتەکانی کورد لە ڕەشوڕووت و ڕەنجبەرەکانی خۆمان هێزیان پێکەوە ناوە و ناردوویانە بۆ شەڕێک کە بای تەمەن و قرۆشێک سوودی کوردی تیادا نەبووە.

ساتێک لەشکری سەفەوی شیعە ئەچوو بەگژ عوسمانیی سوننیدا، لە کوردستانی ئێران لە شکر ئامادە ئەکرا و ئەبوو بە هاوکاری سەفەوی دژی عوسمانی سوننی، ئەگەر کۆلکەئەمارەتێکش جاروبار پێک هاتبێت سنووری ئەو ئەمارەتە لە چەند شار و گوندێک بەولاوە بڕی نەکردووە و هیچیشیان لەگەڵ یەکتردا ڕێک نەبوون و بۆ نموونەی ئەوە ئەردەڵان و بابان، ئەمارەتەکانی تری کوردستانی تورکیا ڕووداوەکانی نێوانیان پڕ لە کارەساتە کە پیاو شەرم دەیگرێ باسیان بکات.

خوێندەوارانی میللەتان بەر لە سەدان ساڵ خەریکی تۆمارکردنی میژووی میللەتەکانی خۆیان بوون و باسی ولاتەکەی خۆیان تۆمار کردووە و لەباری نابووری و ژیانی کۆمەڵایەتی خۆیان دواون و بە سەدان کتێبیان تۆمار کردووە کەچی ئەوانەی ئێمە تەقەڵاکانیان لە سنووری حوجرەی ناو مزگەوتەکان و (ئەرێ بابە)ی فەقێ و (ضرب زید عمرا) بەولاوە هیچی تریان نەکردووە و بەو جۆرە کاروانی کورد بە چەندان فەرسەخ لە کاروانی میللەتان دواکەوتووە و ساتێک زەویوزاری خەبات و تێکۆشان نەرمان بووە و ئاسان بووە کە بکرێت بە کێڵگە بۆ ڕواندنی نەمامی هەستی نەتەوایەتی و دار و پەردوو هەرزان بووە و بەئاسانی دەست کەوتووە ئەوسا

هیچیان نەکردووە و ئێستەش بەئاسانی بە گاسنی ژەنگگرتوو و شکاوی دەستمان زەویزارمان بۆ ناکێڵرێ و تەقەلاکانمان بەرکەی بینبڕکێی دەسەڵاتی داگیرکەران و توانای ئابووری و پێشکەوتنی باری شارستانێتیان ناگرێ و هەتا بڵێی بارەکە قورس و ماندووبوونێکی زۆر و لەخۆبووردنێکی تەواوی ئەوێ هەتا بتوانرێ بەگورجی قۆناغە دواکەوتووەکان ببڕرێ و میللەت بگاتە قۆناغی ئازادی و ڕزگاربوون.

بێجگە لەو هۆیانەی ناوخۆی، باری نالەباری میللەتی کورد لەژێر سایەی نەخشە و پلانی دەوڵەتە سەرمایەدارەکاندا کە نەخشەی ناوچەکەیان کێشاوە، هێشا هەروەکو جاران وایە و لەنگەری بەرژەوەندیی ئەو دەوڵەتە سەرمایەداران نە هێشتا حسابێکی بەوێژدانانەی بۆ میللەتەکەمان نەکردووە و نەگەر خۆمان بەسەریاندا نەسەپێنین بڕواناکەم بە خێری خۆیان دەستبەردارمان بن.

ئەم هەموو باسەی گێڕاوی ناو خۆمان هەمووی بۆ ئەوەیە کە لامان ناشکرا بێت کە سمکۆ تاقەکەس نەبوو کە هەڵەی کردووە و ڕۆژگار لەگەڵیدا نەبوو کە بگات بە ئەنجام و مەبەستەکانی، بەڵکو هەڵە هەڵەی باوباپیرانمانە کە ئێمڕۆ میللەتی کورد باجی ئەوە ئەدا ئەوەندە زۆرە لە ژماردن نایەت.

دەربارەی هۆی تێکچوون و ناکۆکی نێوان حکومەتی ئێران و سمکۆ کە لەئەنجامدا بوو بە هۆی ڕوودانی گەلێک شەڕی ناخۆش و لەدواییدا بزووتنەوەکەی سمکۆی لەنێوبرد، گەلێک لە نووسەران سەرنجی خۆیان دەربڕیوە و باسیان کردووە.

دەربارەی هۆی تێکچوونی سمکۆ و ئێرانییەکان و ئەو بەسەرهاتانەی کە وای لە سمکۆ کردبوو کە بە هیچ جۆرێک لە حکومەتی ئێران و لە کاربەدەستانی ئێران دڵنیا نەبێت، لە زۆربەی بەشەکانی ئەم کتێبەدا باسی زۆر شت دێتە پێش چاوی خوێنەر کە سمکۆ ئێجگار داخلەدڵ بووە بەرامبەر بە تاوان و کردارەی ئێرانییەکان کە وەکو وتمان یەکە یەکە باوباپیرانی خۆی ئەهاتەوە بەر چاو کە چۆن بە شێوەیەکی ناجوامێرانە کوژرابوون و لەناوبرابوون، بۆیە سمکۆ حسابی ئەوەشی بۆ خۆی کردبوو کە کاربەدەستانی ئێران لە خۆشی ناگەڕێن و لە هەر دەرفەتێکدا کە بۆیان هەڵکەوێت خۆشی لەناو ئەبەن و ئەتوانین لێرەدا کورتەی ئەو هۆیانەی کە بووبوون بە ڕق لە دڵی سمکۆدا دووبارە بکەینەوە:

١- کوشتنی باوباپیری کە ئەوەی بە چاوی خۆی و لە ژیانی خۆیدا دیبووی

لەناوچوونی جەعفەر ئاغای برای بووە کە خۆی لە زۆر شوێندا بەوپەڕی داخ و خەفەتەوە باسی ئەو تاوانەی کردووە و هەروەکو لە باسی بنەماڵەی شوکاکدا دەربارەی کوشتنیان بە دوورودرێژی لەوانە دواین، بۆیە لێرەدا پێویستی بە دووبارەکردنەوە نییە.

٢- ناردنی ئەو بۆمبایەی کە لەناو قوتووی شیرینیدا بۆ سمکۆیان ناردبوو، بە هۆی ئەوەوە چەند کەسێک لە بنەماڵەی سمکۆ کوژرابوو کە لە بەشی هەشتەمی ئەم کتێبەدا بەدوورودرێژی باسی چونێتی ناردنی ئەو بومبایەمان کردووە.

٣- کتێبەکەی بازیگرانی عصر طلائی نووسینی احمد خواجە نوری،[٤٩] وەکو لە شوێنی تریشدا باسمان کردووە لەوە دواوە کە چۆن ساتی خۆی عبداللەخانی طهماسبی بۆ پێشوازیکردن لە ڕەزا خان کە سەرداری فاتح بووە و (لەدواییدا بووە بە ڕەزا شاە) داوای لە سمکۆ کردبوو کە ئەویش لەگەڵ سەرۆکەشیرەتەکانی ئەو ناوچانەدا ئامادە بێت بۆ پێشوازیکردن لە ڕەزا خان و ساتێک ڕەزاخان ئەگاتە ئەو شوێنەی کە تەرخان کرابوو بۆ گەیشتنی ڕەزاخان و سمکۆ پێشوازی لێ ئەکات، ڕەزا خان زۆر بەسووکی و بە شێوەیەکی سارد و سڕەوە بۆ سووکایەتیپێکردنی سمکۆ وەرامی دابووەوە و هەروەکو هەندێک لە نووسەران باسیان کردووە کە گوایا ساتێک ڕەزاخان بۆ ڕۆژی دوایی ئەو شوێنەی بەجێهێشتووە هیچ بایەخی بە سمکۆ نەداوە و مالّئاوایی لێ نەکردووە، کە سمکۆ بەرامبەر بەوە ئەوەندەی تر ڕقی جارانی لەدڵدا تازە بووەتەوە و ڕەزاخانیش وەنەبێ داخلەدڵ نەبووبێت بەرامبەر بە سمکۆ، بەڵکو بەو هاتنەی سمکۆ کە گوایا بە خۆی و (٨٠٠) سواری پۆشتە و پەرداخی ڕێکوپێکەوە چووە بۆ پێشوازی ڕەزاخان ئەوەندەی تر ڕەزاخان ڕقی لە سمکۆ هەستاوە و لە بیانوویەک گەڕاوە کە سمکۆ لەناو ببات.

کریس کوچرا لە لاپەڕە (٩٣)ی کتێبە وەرگێڕاوەکەی بە کوردی دەربارەی هۆی تێکچوونی سمکۆ و ئێران وتویەتی:[١٨] "لەگەڵ ئەوەشدا کە سمکۆ قینی خۆی بەرامبەر بە ئێران نەدەشاردەوە کە وتبووی بزووتنەوەکەی من دژی ئێران تۆڵەسەندنەوەشی تیادا بوو، چونکە باوباپیرم و خزم و خوێشەکانم و جووتێک برام هەموویان بە دەستی کاربەدەستانی ئێرانی کوژرابوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سمکۆ زۆرجاریش باسی ئەوەی کردووە کە مەبەست لە بزووتنەوەکەی بۆ سوودی نەتەوایەتی بووە، نەک تەنها هەر بۆ تۆڵەسەندنەوە، کە لەو بارەوە وتویەتی: هەموو

کەسێک دەزانێت میللەتی کورد هەتا ئێستە چی بەسەردا هاتووە، پیاوە گەورەکانی پێشوومان هەروەکو سمایلخان و عەلی خان بە چەشنێکی زۆر زاڵمانە لەلایەن ئێرانییەکانەوە لەناوبراون، من کە ئێستا بۆ نەتەوەی کورد تێ ئەکۆشم بەڵام باسی تۆڵەسەندنەوەش لە زۆردار و بەدکاران هەر ماوە و لەئارادایە.

کریس کوچرا ئەڵێ: "ئەوەی بۆ سمکۆ ڕوون بووبووەوە ئەوە بوو کە حکومەتی شای ئێران قەت نەیویستووە و نایەوێ دان بە مافی کورددا بنێت کە بریتیە لە سەربەستیی گشتی و مافی ناوخۆیی، واتە ئۆتۆنۆمی."

جا با بڕوانینە ئەو نامەیەی کە ئیسماعیل ئاغا لە ساڵی ١٩٢٢دا دابووی بە (ظفرالدوله) کە فەرماندەی پایەبەرزی ئێران و فەرماندەی گشتی لە ئازربایجان (ئەو نامەیەی سمکۆ لە ١٩٢٢/٥/٣١دا بە فارسی نووسراوە و بە سەرهەنگێکی ئینگلیزدا ناردبووی بۆ ظفرالدوله لە تەورێز.) سمکۆ لەو نامەیەدا وتویەتی: "ئێمە زۆر باش دەزانین کە هەندێ نەتەوە لە دنیادا هەن کە ژمارەیان چواریەکی کورد نابن کەچی بە ئاواتی خۆیان گەیشتوون کە مافی ئۆتۆنۆمییە. سەیری ئەڵمانەکان بکە کە چۆن ئەوە لەناو خۆیاندا دابین کراوە.

لەڕاستیدا ئەگەر نەتەوەی گەورەی کورد لە ئێراندا بە مافی خۆی نەگات ئەوا مردن و نەمانی باشترە لە ژیان و مانی. لەم ڕۆژەدا کە ئێمە ئێستا تیایا دەژین، لەئاکامدا حکومەتی ئێران پێی خۆش بێت یا پێی ناخۆش بێت، ئێمە مافی ئۆتۆنۆمی خۆمان دەوێت، جا ئیتر ئەمە ئاواتی هەموو مرۆڤێکی کوردە و ژیانێکی تازەیە بۆ خەڵکی ئێمە.

جگە لەو هۆیانەی کە باسمانکردن، سمکۆ بەتەواوی لەوە دڵنیا بوو کە ئێرانییەکان لێی نەدەگەڕان و ئەگەر جاروبار بەسەرزاریش لێی بێدەنگ بووبن، بەڵام لەژێرەوە هەمیشە خەریکی بەجێهێنانی پلانی لەناوبردنی بوون. نموونەی ئەوە لەو تەقەلایەی (مکرم الملک)دا بۆ سمکۆ ڕوون بووەوە کە بۆمبایەک لەلایەن ئێرانییەکانەوە بە ناوی دیارییەوە لەناو قوتووی شیرینیدا نێررابوو کە بیکوژێ و لەئەنجامی ئەوە بۆمبایەدا چەند کەسێک کوژران کە یەکێک لەوانە عەلی ئاغای برای بووە.

بەشی سیازدەهەم

شەڕەکانی سمکۆ لەگەڵ ئێراندا

ئا: باسی شەڕەکان

لە باسەکانی پێشوودا لەوە دواین کە چۆن سمکۆ پاش کێشەی ئاسووریەکان و ئاوارەبوونیان و دوورکەوتنەوەیان لە ناوچەکانی ئازربایجان و کوردستانی ئێران، ئیتر سمکۆ بوو بە یەکێک لە دەسەڵاتدارەکانی ناوچەی (خۆی) و بەهێز بوو. ژمارەیەکی زۆر لە چەکدارانی لە دەور کۆبووەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کە چ ئێران و چ تورک لەو ئاوارەکردنەی ئاسووری و دوورخستنەوەیان لە ناوچەکە هەر یەکەیان بۆ مەبەستێکی تایبەتی خۆیان ئەو کارەی سمکۆیان بە دڵ بوو، بەڵام لە لایەکی تریشەوە ئەو بەهێزبوونەی سمکۆ و ئەو ژمارە زۆرە چەکدارەی کە لە دەوری گردبووبوونەوە بە دڵی هەردوولایان نەبوو. بەتایبەتی ئێران کە بۆی دەست نەئەدا لەو ناوچەیەدا بێجگە لە کاربەدەستانی خۆیان هیچ لایەکی تر دەسەڵاتدار بێت. لەبەرئەوە بیریان لەوە کردەوە کە چۆن سمکۆ لەناو ببەن و ئەوە بوو بەر لەمە لە بەشی هەشتەمی ئەم کتێبەدا کە بۆ باسی دەرکەوتنی سمکۆ تەرخانکراوە، بەدوورودرێژی باسی ئەو تەقەلایەی کاربەدەستانی ئێرانمان کرد بۆ کوشتنی سمکۆ بە بۆمبا (نارنجۆک) کە لەناو سندوقێکی شیرینیدا ناردبوویان بۆ سمکۆ و سەرنەگرتنی ئەو پلانە بوو بە هۆی ئەوەی کە سمکۆ ئەوەندەی تر داخلەدڵ بێت بەرامبەر بە کاربەدەستانی ئێران و یاد و بیرەوەری دەستدرێژییەکانی پێشووی هەموو هاتەوە بەرچاو دەربارەی کوشتنی یەک لەدوای یەکی بنەماڵەی شوکاک لەلایەن کاربەدەستانی ئێرانەوە. ئیتر سمکۆ دوای ئەوە هیچ گومانی لەوەدا نەما کە ئەگەر ئەو جارەش لە مردن رزگاری بووبێت لە تەقینەوەی ئەو نارنجۆکەدا، بەڵام ئێرانی ناسراو بە پیلانگێڕ و ڕێکخەری فیت و دەستبڕین و درۆ و دەلەسە بە هیچ جۆرێک وازی لێ ناهێنێت و جار لەدوای جار هەمان تەقەلای خۆیان تازە دەکەنەوە بۆ لەناوبردنی. لەبەرئەوە بەناشکرا دژایەتی خۆی بەرامبەر بە حکومەتی ئێران ناشکرا کرد و دەستی کرد بە خۆکۆککردنەوە بۆ لێدانی هێزەکانی ئێران لە ناوچەکانی خۆیدا بە نیازی ئەوەی دەریانپەڕێنێت و خۆی بتوانێت دەزگایەک پێک بێنێت بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەی خۆی.

بەرامبەر بەوەش حکومەتی ئێران وەنەبێ ئاگاداری ئەو مەبەستەی سمکۆ

نەبووبێت بەڵکو ئاگای لە هەموو جموجوڵێکی بووە و هەرچەند لەو ڕۆژانەدا حکومەتی ئێران زۆر کز و لاواز و کەمدەسەڵات بووە و نەیتوانیوە لەسەرەتادا ڕووبەڕووی سمکۆ ببێتەوە، بەڵام وەنەبێ کەمتەرخەمی کردبێت لە خۆڕێکخستن و ئامادەکردنی هێزێکی سوپایی کە بتوانێت دەست لە سمکۆ بوەشێنێت و لەئەنجامی ئەوەدا هەردوولایان خۆیان ئامادە کرد بۆ ڕووبەڕووبوونەوە و شەڕ لەگەڵ یەکتردا.

دەربارەی ئەو شەڕانەی کە لەنێوانی سوپای ئێران و هێزە چەکدارەکەی سمکۆدا ڕوویداوە گەلێک لە نووسەرانی بێگانە و خۆمانە بەدوورودرێژی باسی ئەو شەڕانەیان کردووە، بەڵام لەبەرئەوەی زۆربەی ئەو نووسەرانە زنجیرەی ڕووداو و شەڕەکانیان وەکو باسێکی مێژوویی یەک لەدوای یەک بەپێی کاتی ڕووداوەکان تۆمار نەکردووە و زۆربەیان دەستنیشانی مێژووی ڕووداوەکانیان نەکردووە و هەرندێکیان باسی چمکێکیان کردووە لە یەکێک لەو شەڕانەی کە ڕوویدابوو، لەبەرئەوە ئێمەش نەمانتوانی لەم بەشەدا کە بۆ شەڕەکانی سمکۆمان تەرخانکردووە ئەڵقەکانی ئەو زنجیرەی شەڕانە یەک لەدوای یەک وەکو باسێکی مێژوویی لێکنەپچڕاو تۆمار بکەین. ئەگەرچی لە چاوپێاخشاندنێک بە سەرچاوەکاندا شێوەیەکی ئەڵقەکانی زنجیرەی ئەو شەڕانەمان دێتە پێش چاو، کە بەرلەوەی بچینە ناو جەرگە و باسی ئەو شەڕانەوە ئەتوانین بڵێین ئەو شەڕانە بەوە دەستی پێ کرد کە ئێرانییەکان خۆیان کۆکردەوە و خۆیان ئامادەکرد بۆ لێدانی سمکۆ. بۆ ئەو مەبەستە سرداری فاتح (والی) ئازربایجان بوو کە لای حکومەتی ئێران بە کاربەدەستێکی لاواز و کەمدەسەڵات ژمێررابوو، لابرا و لەجیاتی ئەو (ضیاءالدولەی ئەلبورزی) کرا بە والی ئازربایجان و سمکۆش ئاگاداری ئەوە بوو کە ئەو ئاڵوگۆڕە مەبەست لەناوچوونی بوو. بە قسەی (تمدن) دانانی ضیاءالدولە لە ئازربایجاندا بۆ ئەوە بووە کە دەسەڵاتی کورد لە ناوچەکەدا نەهێڵێت و سمکۆش تاقمێک پیاوی خۆی نارد سەر ضیاءالدولە کە بیگرن بیا بیکوژن و دوای ئەوەی لە تەقەلاکەیدا سەر نەکەوت، ئیتر بەئاشکرا هێزی هەردوولا خۆیان ئامادەکرد بۆ ڕووبەڕووبوونەوە و هێزە چەکدارەکەانی سمکۆ ماوەیەک چوونە ناو ورمیە و دوای ئەوە شەڕ گەرم بوو پاش بەهێزبوونی سمکۆ ئنجا پەلاماری مەهابادی دا و هێزی ئێران لەو شەڕەدا تێکشکا و زیانێکی زۆری لێ کەوت و دوای ئەوە شەڕی (چەریق ـ چاری) دەستی

پێ کرد که ئیتر سمکۆ له ساڵی ١٩٢٢دا هەتا ئەهات تووشی شکست و نشوستی دەبوو. هێزی ئێران پەرەی دەسەند و پرچەک دەبوو ئیتر سمکۆ بەرگەی ئەو هێزەی ئێرانی نەگرت و ناچار بوو ڕووی کردە ناو سنووری تورکیاوە و تورکەکانیش لەجیاتی ئەوەی یارمەتی بدەن شەبەیخوون دایان بەسەریدا و چەک و جبەخانە و پارەکانیان لێ داگیرکرد و بەناچاری و بەپەلەپرووسکێ خۆی گەیاندە کوردستانی عێراق و پاش ماوەیەک گەڕایەوە بۆ ناو تورکیا و لەو سەرسنوورانەی هەر سێ بەشەکەی کوردستان هەر جارەی بە شێوەیەک کورتە شەڕ و ڕووبەڕووبوونەوەیەکی دەبوو لەگەڵ حکومەتی ئێراندا هەتا لەدواجاردا دوا تەقەلای حکومەتی ئێران بۆ لەناوبردنی سمکۆ بەوە سەری گرت کە لە ساڵی ١٩٣٠دا لە (شنۆ) بۆسەیان بۆ نایەوە و کوژرا.

هەروەکو لە هەندێ شوێنی تریشدا باسمکردووە، لەبەرئەوەی زۆربەی سەرچاوەکان بە شێوەیەکی گشتی باسی شۆڕشەکانی سمکۆیان کردووە و هەر یەکەیان بە جۆرێک لێی دواون و زۆرجار حساب بۆ مێژووی زنجیرەی بەسەرهاتەکان نەکراوە، بۆیە ئێمەش ناچاربووین بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە لەبەر دەستماندان هەوڵی ئەوە بدەین لە سەرەتای شۆڕشەکانی سمکۆوە دەست پێ بکەین، هەتا ئەو کاتەی سمکۆ لە ساڵی ١٩٢٢دا لە شۆڕشەکانیدا شکا و لە کوردستانی ئێرانەوە ڕووی کردە ناو خاکی کوردستانی تورکیا و لەوێش تورکەکان دەستیان لێ وەشاند.

بۆ ئەو مەبەستە هەوڵ ئەدەم شۆڕشەکانی سمکۆ بەم شێوەیە خوارەوە لێیان بدوێم:

یەکەم: سەرەتای شۆڕشەکانی سمکۆ لەگەڵ هێزەکانی حکومەتی ئێراندا کە لە ناوچەی ورمێوە دەستی پێ کرد.

دووەم: داگیرکردنی شاری مەهاباد و ئەو شەڕانەی لە مەهاباد و لە ناوچەکانی موکریاندا ڕوویاندا.

سێیەم: شەڕەکانی تری سمکۆ دوای مەهاباد هەتا کاتی شکاندنی و ناچاربوونی کە ڕوو بکاتە کوردستانی تورکیا.

یەکەم: شەڕی ورمیە، سەرەتای شەڕەکانی سمکۆ

وەکو لە پێشەکی ئەم باسەدا دەربارەی شۆڕشەکانی سمکۆ دژی ئێران لەوە دواین کە سەرچاوەکان زۆربەیان باسی ئەو شەڕانەیان بە شێوەیەکی تێکەڵاو کردووە و هەندێ جار لە باسی شەڕێکەوە چوونەتە سەر باسێکی تر و پاش ماوەیەک گەڕاونەتەوە سەر شەڕەکەی پێشوو، هەروەها لەگەڵ ئەوەشدا کە هەندێ لە نووسەران لە باسەکانیاندا سوودیان لە هەندێ سەرچاوە وەرگرتووە بەبێ ئەوەی ئیشارەت بۆ ئەو سەرچاوانە بکەن و لە ئەنجامی ئەوەدا باسەکانیان هەتا ڕادەیەک لە زۆر شتیا لە یەک ئەچێت، بەڵام لەبەرئەوەی جاروبار شتێکی تازەیان تێهەڵکێشی ئەو باسە کردووە کە لە سەرچاوەکەیان وەرگرتووە، بۆیە حەزمکرد خوێنەرانی بەڕێز ئاگاداری هەمووی بن، بێ گوێدانە ئەوەی کە کامیان باسەکەی گرنگترە لەوی تر و لە ڕێڕەوی باسەکاندا هەر سەرنجێک کە پێویست بووبێت و لەتوانادا بێ بخرێتە بەر چاو، تەقەلام داوە لێیان بدوێم کە لەوەدا هەر پەنام بردۆتە بەر سەرچاوەکان.

نووسەران دەربارەی شۆڕشەکانی سمکۆ لە هەموو باسەکانی تر پتر دواوان چونکە لەڕاستیدا ئەو شۆڕشە کە نزیکەی ماوەی دە ساڵی خایاند، بوو بە هۆی نائارامی لەناو حکومەتی ئێراندا و حکومەتی تورکیا و عێراقدا کە بە چاودێری ئینگلیز ئەبرا بەڕێوە. هەر یەکەیان هەڵوێستی خۆیان بووە بەرامبەر بە شۆڕشەکانی سمکۆ و هیچیشیان لەگەڵیدا نەبوون چونکە ئەوانە لەبنەڕەتدا دژی بزووتنەوەی نەتەوەی کورد بوون و تورک هەر ئەوەندە مەبەستی بووە کە جاروبار هانی سمکۆ بدا دژی ئاسووری یا ئێران بۆ مەبەستێکی کاتیی خۆی و ئینگلیزیش بە هیچ جۆرێک مەبەستی نەبووە کە سمکۆ سەر بکەوێ، بەڵکو سیاسەتی بریتانیا لەوەدا بووە کە ئێرانێکی بەهێز هەبێت. یەکەم: بۆ ئەوەی قەڵا و سەنگەرێک بێت بۆ ڕێگەگرتن لە بڵاوبوونەوەی بیرووباوەڕی مارکسی کە لە سنووردکانی خواروی ڕوسیا کە جاروبار هەندێ تەقەلای بڵاوبوونەوەی ئەو بیرووباوەڕە دراوە، هەرچەند لەئەنجامدا ڕوسیش بە وێنەی ئینگلیز هەر مەبەستی بووە کە ئێران حکومەتێکی یەکگرتووی بەهێز بێت بۆ ئەوەی بەئاسانی مل کەچ نەکا بۆ ئینگلیز و ئەگەر بۆشی بکرایە تەقەلای ئەوەشی ئەدا کە ئێرانییەکان دژی بەرژەوەندی ئینگلیز هان بدات.

کوردیش لەناو خۆیدا، لە هەر سێ بەشەکەیدا هەر لایە بەجیا بووە و هیچ

لایەکیان پێوەندیی بە هیچ لایەکی تریانەوە نەبووە و بە هیچ جۆرێک بیر لەوە نەکراوەتەوە کە رێکخراوێک ساز بکرێت لەنێوانی کوردی هەر سێ بەشەکەدا کە هیچ نەبێت پرۆژەیەک یا نەخشەیەک دابنێت بۆ ئەو رۆژانە و بۆ دواڕۆژی کورد و کوردستان و بەداخەوە ئێستەش هەروەکو ئەوسا کورد بیر لەوە ناکاتەوە کە رێکخراوێکی گشتی بۆ کورد دروست بکرێت بە مەرجێک بناغەی لەسەر سوود و بەرژەوەندی ئیمرۆ و دواڕۆژی کورد دابمەزرێنرێت و رێگە نەدرێت هیچ هێزێکی ئیقلیمی لە کاروباری ئەو رێکخراوەدا لووتی خۆی تێ بژەنێ، کە لەڕاستیدا ئەم کەموکوڕییە هۆیەکی هەرە گەورە بوو کە هەتا ئێستە هیچ جۆرە پێوەنییەکی لەنێواننی شۆڕشەکانی ئەو سێ بەشەی کوردستاندا هەبوو بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا ببێت بە ڕاوێژیار و چاودێرێک بۆ ئەو ڕووداو و بەسەرهاتانەی لەو بەشەی کە شۆڕشەکەی تیادا بەرپاکراوە و بەپێی توانا لە رێگەی ئەو رێکخراوەوە یا ئەو ئەنجومەنەوە یارمەتی و هاوکاری چ لە ڕووی ئابوورییەوە بووبێت چ لە ڕووی ڕاگەیاندن و بڵاوکردنەوە بووبێت و ئەگەر جاروبار تەقەلایەکی واش درابێت ئەو هەوڵە کز و کەمدەسەڵات بووە و جاروبار نەختە موزایەدەیەکی سیاسیشی تیادا بووە و تەنها بۆ پرۆپاگاندەیەکی تایبەتی بووە کە بەداخەوە نەک هەر لەو بارەوە بەڵکو لە زۆر ڕووی تریشەوە کوردی هەموو بەشەکانی کوردستان ئەوەندە کەمتەرخەمن دەربارەی بوونی دەزگایەکی لێوەشاوە کە نوێنەرانی هێزە دەسەڵاتدارەکانی هەموو کوردستان تیادا بەشداری بکەن.

دەربارەی ئەو سەرچاوانەی کە باسی شۆڕشەکانی سمکۆیان کردووە هەندێ لە نووسەران زۆر بە دوورودرێژی و هەندێک بەکورتی لێیان دواون کە حەزمکرد لێرەدا ئەو سەرچاوانەی کە باسی شۆڕشەکانی سمکۆیان کردووە و دەستگیرم بوون پێشکەش خوێنەرانی بەڕێز بکەم.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٤٦)ی کتێبەکەیدا پشت بە سەرچاوەی کتێبەکەی (تمدن) باسێکی دوورودرێژی کردووە دەربارەی دەستپێکردنی شۆڕشەکانی سمکۆ کە وتوێەتی:[١٩] "کە ساتێک (ضیاءالدولەی ئەلبورزی) لەجیاتی (سردار فاتح) کرا بە حاکمی تازەی ورمیە، ضیاءالدولە بۆ ئەوە دانرابوو کە دەسەڵاتی کورد لە ورمیەدا نەهێڵێت و بە قسەی نووسەرێکی تر کە (علی دهقان)ە لەکتێبەکەیدا (تاریخ رضائیه-یا سرزمین زردشت) چاپی تهران ابن سینا لاپەڕە

(١٣٤٨)، ضیاءالدوله بۆ ئەوە هێنرابوو بۆ ورمیە کە ئاساییش بەرپا بکات لە ورمیەدا دژی کوردی دەستدرێژکەر.

بۆ ئەو مەبەستە دووسەد سوارەی نیزام و تۆپێکی شاخی لە رێگەی گۆلی ورمیەوە لەگەڵ خۆیدا هێنابوو و خەڵکیش هان ئەدا کە لە هەموو گەرەکێکی شاری ورمیەدا کومیسیونێکی جەنگی لەناو خۆیاندا پێک بێنن بۆ پاراستنی شارەکەیان لەکاتێکدا ئەگەر کورد هێرشی بردەسەر ورمیە.

احمد کسروی لەکتێبەکەیدا دەربارەی ڕووبەڕووبوونەوەی سمکۆ و ئێران وتوێەتی: "بەر لە هاتنی ضیاءالدوله هەندێ کورد چووبوونە ناو شاری ورمیەوە و لەوێ ئەژیان و لەدوای گەیشتنی حاکمی ورمیە (کە ضیاءالدوله بوو) سەر لە بەیانی (٦٠) چەکداری کورد چواردەوری خانووەکە دەگرن و ئەیانەوێ ضیاءالدوله بگرن و لەئەنجامی ئەوەدا تەقە دەستی پێ کرد وە سەربازی نیزامی بەدەم تەقەمەوە هاتن بۆ یارمەتیدانی حاکم وە خەڵکی وەرمیەش بە تێهەڵچوونی کورد و حاکمیان زانی و ئەوی چەکی هەبوو هەڵی گرت و هات بۆ یارمەتیدانی حاکم و لەئەنجامی ئەوەدا ئەو پەلامارداندی کورد بۆ گرتنی حاکم سەری نەگرت و لە شار دەرکران. لەبەرئەوەی خەڵکی ورمیە ئەو کارەی کوردەکانیان بە هاندانی (دوکتۆر پاکارد) ئەزانی تاقمێکیان هەڵیانکوتایە سەر بارەگای ئەمریکاییەکان و (٦٠)یان لە مەسیحییەکانی ناو ئەو بارەگایە کوشت کە لەناو ئەو بارەگایەدا دالدەیان دابوون.

سمکۆ نەی ئەویست ضیاءالدوله جێگیر بێت و لەو ڕۆژانەدا هەموو ئەو رێگایانەی ئەچوون بۆ ورمیە گیرابوون و تەنها رێگەی بەندەری (گولمانخانە) مابوو لەسەر گۆلی ورمیە کە ئەو بەندەرە عەماری گەنمی تیادا بوو.

ساتێک سمکۆ بە هەوالی سەرنەگرتنی ئەو پەلامارداندی بۆ سەر ضیاءالدوله بیست، دەستەیەک شوکاکی بەسەرکردایەتی (طاهربەگ) نارده سەر گولمخانه و داگیریان کرد بۆ ئەوەی حکومەت لە تەورێزەوە نەتوانێت یارمەتی بۆ ضیاءالدوله بنێرێت، بەو جۆرە ورمیە کەوتە ژێر ئابلوقەی کوردەکانەوە.

تمدن دەربارەی ئەو ڕۆژانەی ورمیە لەکتێبەکەیدا بەم جۆرە باسکردووە: "چەکدارەکانی کورد لەناو شاری ورمیەدا ئەگەڕان، خەڵکی بە گرتنی (گولمانخانه)یان زانی و دوکان و بازاڕیان داخست و هەر کەسە چووەوە مالی خۆی. سەرکردەکانی کورد کە بەمەیان زانی کەوتنە تەقەلای دڵدانەوەی دانیشتوانی

ورمیه بۆ ئەوەی بەلای خۆیاندا دایانشکێنن.

ڕۆژی چوارشەمەی ڕێکەوتی ٢١ی اردیبهشت ١٢٩٨ (١٠ی ڕەمەزانی ١٣٣٧ی شەمسی قەمەری ڕێکەوتی ١٩١٩ی میلادی) کوردەکان لەناو شاری ورمیەدا بەم جۆرەی خوارەوە جارێکیان بەناو خەڵکدا بڵاو کردەوە: "خەڵکینە بزانن و ئاگادارین، ئێمە لگەڵ ئێوەدا هیچ جۆرە ناکۆکییەکمان نییە و هیچ جۆرە دوژمنایەتییەک لەنێوانی ئێمە و ئێوەدا نییە، دڵنیابن و بڕۆن دوکانەکانی خۆتان بکەنەوە و خەریکی کاروکاسبیی خۆتان بن. ئێمە تەنها لەگەڵ حکومەتی بێگانەدا ناڕێکین کە لە دەرەوەی شارەوە هێنراونەتە ئێرە و لەناو خەڵکدا دووبەرەکی و ناکۆکی و دووڕوویی بڵاو دەکەنەوە کە بە کەڵکوەرگرتن لەو دووبەرەکییە ئەکەونە گیرفانپرکردنی خۆیان. ئەوانە بە گیرفانی بەتاڵ دێن و بە گیرفانی پڕ و کەلوپەلی زۆر و گرانبەهاوە لەم شارە ئەڕۆن.

ئەم جۆرە کاربەدەستانەی حکومەت گوێ نادەنە میللەت و شار، تەنها لە بیری ئەوەدان زۆرترین دەسکەوتی نامەشروعانەی خۆیان دەستگیر ببێت و هەر خەریکی ڕاوڕووتی میللەتن. بەڵێ... ئەهالی موحتەرەم... ئێمە لەگەڵ ئەو جۆرە کەسانە بەوپەڕی تونددوتیژییەوە دوژمنایەتی ئەکەین. وەرن و با غیرەت بدەینە بەر خۆمان و فەرماندار لەناو خەڵکی ورمیەدا هەڵبژێرین و ڕێگەی ئەوە نەدەین لەملاوە فەرمانڕەوامان بۆ بێنن.

تمدن لەباسەکەیدا دێتە سەر باسی هەڵوێستی ڕۆژی هەینیی دووی خوردادی ١٢٩٨، ٣ی ڕەمەزانی ساڵی ١٣٧٧ ڕێکەوتی ١٩١٩/٥/١٣ و ئەڵێ: لایەنگرەکانی سمکۆ بەردەوام بوون لەسەر ڕێوەندیکردن لەگەڵ خەڵک و ناو بازاڕدا لە ماڵان بە خەڵکیان دەوت: "ئێرە بەدواوە دەبێ فەرماندارەکان لە لایەن خەڵکی ورمیە و لەناو خەڵکی ورمیەدا هەڵبژێررێن و دابنرێن، تەنانەت سەرۆکی هەموو دائرەکان و لقەکانیش ڕێوێستە هەر لە خەڵکی ورمیە بێت. ئەی ئەم هەموو پیاوە ناسراو و ئەشرافانەی ورمیە کە سەدان ساڵە خەڵکیان بەڕێوە بردووە و شوێنی گرنگیان هەبووە، بۆچی ئێستە لە گۆشە و کەناردا بوەستن و فەرماندارمان لەدەرەوە بۆ بهێنرێ؟؟ بۆچی سەرۆکی (نەزمیە) و سەرۆکی (ژاندارمی)یان لەدەرەوە بۆ ناردوین؟؟ ئایا لەناو دانیشتوانی ورمیەدا کەسانی بەئارام و ئاگادار کەم هەیە کە لەجیاتی ئەوانە ئەم هیچوپووچانەیان بەسەردا دەسەپێنن. ئەوانە هەمیشە هەوڵ

ئەدەن نیتوانی کورد و عەجەم تێک بدەن بۆ ئەوەی گیرفانی خۆیان پڕ بکەن و بە کەش و فش و بە زەرق و بەرقەوە لەسەر حسابی خەڵک بژین!! ئایا ئەوانەی ورمیە خەڵکی ئەم وڵاتە نین و دڵیان بەم ناوەچەیە ناسووتێت؟ هەتا ئێستە لەگەڵ ئەو هەموو مانگانە زۆرانەی کە وەریان گرتووە بایی قرانێک خەریکی ئاوەدانکردنەوە نەبوون و بۆ پێشکەوتنی ئەم ناوچەیە کارێکیان ئەنجام نەداوە!"

تمدن لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "دیسانەوە دارودەستەی سمکۆ لە کۆڵان و بازاڕ کەوتنە پێوەندیکردن لەگەڵ خەڵکدا و قسەیان بۆ ئەکردن و بیر و بۆچوونی خۆیان بۆ ڕوون دەکردنەوە. وا دیار بوو کوردەکان لەو ڕووەوە لە شوێنێکەوە ڕاسپاردە و ئامۆژگاریی کۆمەڵایەتی و بیری سیاسی وەردەگرن کە تەنانەت کاروباری ڕاگەیاندنیشیان گرتبووە ئەستۆی خۆیان (کە بێگومان تمدن لەوەدا مەبەستی ئەوە بوو کە ئەو ڕاسپاردانە لە کومیسیونی ئەمریکاییەکانەوە وەرگیراوە، کە ئەمە شتێکی سەیرە ئەگەر لەو ڕۆژانەدا تاقمەکەی محمد خیابانی بانگەوازێکی لەو جۆرەیان بڵاو بکردایەتەوە ئەوەیان بە شتێکی ئازادیخوازانە ژماردووە، کەچی ئەو تەقەلا و قسە و ڕوونکردنەوانەی تاقمەکەی سمکۆیان بە هی بێگانە و بە هی ئەمریکا داناوە.)

تمدن لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و دەڵێ: "هێزەکانی سمکۆ ورمیەیان ئابڵووقە دابوو، ڕێگەکانیان بەستبوو، گرانی و قاتوقڕی لەناو شاردا بڵاو بووبووەوە و هەتا ئەهات ئەڵقەی ئابڵووقەدان تەنگتر دەبووەوە چونکە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ کورد زۆرتر ئەهاتە پاڵ سمکۆ و شەویش هێرشیان ئەبردە سەر قەڵای ورمیە و خەڵکی ورمیە بەرەنگاریان ئەبوونەوە و نەیان ئەهێشت شارەکە بکەوێتە دەست کورد.

کومیسونی جەنگ چەکدارەکانی ورمیەی بەسەر هەر حەوت دەروازەکەی شار و ناو بورجەکان و دیواری قەڵادا دابەش کرد بۆ ڕێگەگرتن لە کورد، بەڵام ئەو کۆمیسیونە نەیدەتوانی پارەی کرێنی تفەنگ و فیشەک و بارووت و مووچەی تفەنگچییەکان دابین بکات لەبەرئەوە داوایان لە مستەر (پاکارد) کرد کە کومیسیونی ئەمریکایی بوو سێ هەزار تومەنیان بداتێ (لەڕاستیدا ئەمەی تمدن کە باسی کردووە کە خەڵکی ورمیە داوای پارەیان لە مستەر پاکارد کردبوو لەگەڵ ئەوەی (احمد کسروی)دا یەک ناگرێتەوە کە بەر لەمە باسمان کرد کە لەکتێبەکەیدا وسەوی خەڵکی ورمیە ئەم بەلامارداندەی کوردیان بە هاندانی مستەر پاکارد ئەزانی

بۆیە هێرشیان بردبووە سەر بارەگاکەی)، ئەویش پارەکەی پێدان و بەوە کەوتنە پاراستنی شارەکە.

لە ٢٠ی مایسی ١٩١٩دا هێرش بۆ سەر شاری ورمیە دەستی پێ کرد، سەرەتای شەوی ١٢ی ڕەمەزان هێرشەکەیان توند کرد، بەڵام چەکدارەکانی ورمیە توانییان بەرهەڵستییان بکەن. هێرشەکەی ئەم جارە یەکسەر لەلایەن سمکۆوە دەستی پێ کرد کە سمکۆ خۆی بەتایبەتی هێرشەکەی ئاراستەی دەروازەکانی (نوگچر) و (عەسکەرخان) و (بلو) کردبوو وە تەقەلایاندا کە لە (بلو)وە دەلاقەیەک بکەنە دیواری قەڵاکەوە و هێرشی ئەم جارە لەپاش نەوەی ٣٦ سەعاتی خایاند، بەڵام سمکۆ نەیتوانی دەست بەسەر ورمیەدا بگرێ بۆیە کشایە دواوە کە ئابڵوقەدانی ورمیە لەم شەڕەدا (٢٥) ڕۆژی خایاند.

خەڵکی شار لەو ڕۆژانەدا ئازایانە بەرگرییان لە شارەکە نەکرد و نەیانهێشت بکەوێتە دەست کورد.

کونسولی ئینگلیز کەوتە ناوبژیکردن و حاکمێکی تازە بۆ شاری ورمیە دانرا و لە ١٥ی تیرماهی ١٢٩٨هـ. ڕێکەوتی شوالی ١٣٣٧ و حزیرانی ١٩١٩ سمکۆ وازی لە ئابڵوقەدانی ورمیە هێنا و پاراستنی ئاساییشی ڕێگەکان سپێررا بە سمکۆ وە بەرامبەر بەم کارە لەلایەن فەرمانداریەوە مانگانە بۆ سمکۆ برایەوە کە ئەویش چەند چەکدارێکی بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کرد.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: بەڵام احمد کسروی لەکتێبەکەیدا باسی گفتوگۆیەکی سەرنەکەوتوو ئەکا و ئەڵێ: سردار انتصار تازە بوویوو بە جێگری والی و دەستی کرد بە ئامادەکردنی هێز بۆ سەرکوتکردنی سمکۆ.

لەسەرەتادا میجەر (میر حسین خان)ی لەگەڵ هێزی ژاندارمەدا ڕەوانە کرد و بە دوای ئەوەدا دەستەی قازاخیشی نارد و داوای ناردنی سوارەی لە هەموو لایەک ئەکرد و پەیتا پەیتا دەیناردن و لەتارانەوە (فیلیپوف) کە سەرکردەیەکی قازاخی بوو بۆ فەرماندەیی لەشکر نێررا.

فیلیپوف لەدوای ئەوەی چاوی بە سردار انتصار کەوت چوو بۆ (شەرەفخانە) بۆ ئەوەی دەست بکات بە کاروباری خۆی.

لەدوای ئەوە چەند شەڕ و تێهەڵچوونێک لەنێوانی کورد و هێزی ئێراندا ڕوویدا کە

گرنگترینیان ئەو شەڕانە بوون لە نزیک (دیلمقان) (کە لام وایە دیلمانی مەبەستە) قەوما، لەو شەڕەدا چل کەس لە سەرکردەکانی قازاخ و چەند کەسێک لە سەرکردەکانی ژاندرمە کۆژران و دیلمقان و ناوەندی سەلماس کەوتە دەست هێزی ئێران. سمکۆ تەلگرافێکی نارد بۆ (عین الدوله)ی والی ئازربایجان. عین الدوله ئەگەرچی والی ئازربایجان بوو بەڵام لە زنجان دانەنیشت و عین الدوله فەرمانی ڕاگرتنی شەڕی دا و شەڕ وەستا و گفتوگۆی لەنێوانی سمکۆ و سردار انتصار و فلیبوف دەستی پێ کرد.

ئێرانییەکان بەرامبەر بە وەستانی شەڕ ئەم مەرجانەی خوارەوەیان بۆ سمکۆ دانابوو:

١- تالانییەکانی (لکستان) بداتەوە.

٢- پاشماوەی سوپای عوسمانییەکان لای خۆی دەر بکا.

٣- دەستتێوەرنەدان لە کاروباری سەلماس و ورمێدا.

٤- سمکۆ خەرجی لەشکرکێشی دەوڵەت ببڕێرێت.

٥- هەرچی تفاقێکی جەنگیی لەلایە تەسلیمی دەوڵەتی بکات.

٦- احمد ئاغای برای بنێرێت بۆ تەوریز بۆ ئەوەی لە بنکەی قازاخەکان لەناو سەرکردەکاندا بێت، بەڵام سمکۆ ئەو مەرجانەی قبوڵ نەکرد و زۆری نەخایاند شەڕ و تێهەڵچوون دووبارە دەستی پێ کردەوە.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی (٣٥٠-٣٥١)دا دەربارەی دروژەکێشانی شەڕ پەنای بردۆتە بەر کتێبەکانی: مکی و حاجی مزار السلطنه و تمدن و هدایەت و وتوێەتی:(١٩) "حکومەتی ئێران لە بەردەمی گۆڕانکارییەکی گرنگدا بوو، پشێوی لە هەموو ئێراندا هەبوو، دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی کز بوو، دەسەڵاتی زنجیرەی قاجاری خەریک بوو کۆتایی ئەهات، ڕەزاخان لە قازاخێکی بچووکەوە بوو بە ئەفسەرێکی گەورە و لەپاشدا بوو بە سەرداری سوپا وە بە بیانووی ڕزگارکردنی نیشتمان لە پشێوی و لاوازی خۆی ئامادە دەکرد کە ببێت بە شای ئێران (کە لەڕاستیدا وەکو هەموو سەرچاوەکان باسیانکردووە ئینگلیزەکان لەوەدا دەستێکی بالایان هەبووە بۆ ئەوەی لە ڕێگەی ڕەزاشاوە حکومەتێکی بەهێز لە ئێراندا دروست بکرێت بۆ ڕێگەگرتن لە سۆڤیەت و ڕێگەگرتن لە بلاوبوونەوەی بیر و باوەڕی سۆشیالیستی.)

کاتێک مخبر السلطنه بوو به والی ئازربایجان، ئیتر یەکەمین لەشکرکێشیی گەورە و فراوان بۆ سەر سمکۆ دەستی پێ کرد و سمکۆش لە هەوڵدانێکی بەردەوامدا بوو بۆ فراوانکردنی ناوچەکانی شۆڕش و ئازادکردنی مەڵبەندە کوردنشینەکان لە دەسەڵاتی عەجەم.

هێزەکانی شۆڕشی کورد بەسەرکردایەتی سمکۆ ورمیە و سابڵاغ و شنۆ و خۆی گرتبووە ژێر دەست و مخبر السلطنه هێزێکی قازاخی بە فەرماندەیی سرتیپ (ظفرالدوله) نارد بۆ (تەسوج) وە هێزێکی ژاندرمەی بە فەرماندەیی (ملک زاده) نارد بۆ سابڵاخ، بەڵام هێزەکانی کورد ئەو دوو هێزەی ئێرانیان تەفروتوونا کرد و (ظفرالدوله) بۆ ئەوەی خۆی لە دیلێتی ڕزگار بکا بە بەڵەم لە گوڵی ورمیەوە هەڵات و ملک زاده بە دیل گیرا.

سمکۆ دوای ماوەیەک ئەفسەرەکانی ئازاد کرد و بە ملک زادەی وت: "ئاغا برۆ بەو والییە لێنەهاتووە دڵڕەقە بڵێ: با شەرم بیگرێ لەم چەند هەنگاوەی تەمەنیا با لاوانی تازە نەکا بە خۆراکی لوولەی تۆپەکان."

لەسەر داخوازیی هەمان والی (١٥٠٠) ژاندرمە بە سەرکردایەتی (لیندبرگ) گەیشتە تەورێز و دوای حەسانەوە نەو ژاندرمانە ڕەوانەی (شەرفخانە) کران. هێزێکی سێ هەزار چریکی ئازەری بەسەرکردایەتی (ئەمیر ئەرشەد) کۆکرابووەوە و ئەو ئەمیر ئەرشەدە برای محمد حسین ضرغام بوو کە جەعفەر ئاغای شوکاکی کوشتبوو. اقبال السلطنەش لە سوارەکانی ماکۆوە بەشداری ئەم هێرشە بوو.

لە ڕۆژی ٢١ی کانونی دووهەمی ١٩١٩دا (لام وایە ئەبێ ئەو ساڵە هەڵەی چاپەمەنی بێت کە ڕاستییەکەی کانونی دووهەمی ١٩٢٠ە چونکە ڕووداوەکانی پێش ئەوە بەر لە کانونی یەکەمی ساڵی ١٩١٩ بوو.)، ڕێکەوتی ٨ی ازرماه، ١٣٠٠ھ.ش. بەرامبەر ربیع الاولی ١٣٣٨ی قەمەری، لە داوێنی کێوی شەکریازی ئەمیر ئەرشەد کوژرا و هێزەکەی پەرەوازە بوو و لاشەکەی لە مەیدانی شەڕدا بەجێ ما. (مصطفی پاشای یامولکی لەو نامەیەدا کە بۆ عبدالعزیز کوڕی ناردبوو، ئێمەش لە باسی پێوەندیکردنی سمکۆ و کوردەکانی خواروی کوردستاندا باسمانکردووە، باسی هێزی ئەمیر ئەرشەدی کردووە.)

ئەم شەڕە لەبەر خراپیی دانانی پیلانەکەی و ناڕێکوپێکی هێزەکە و لێنەهاتوویی سەرکردەکان، هێزەکانی ئێران تێکشکان و وەی شۆڕشگێڕانی کوردی پێ بەرز

بووەوە، بەڵام ئەمە سەرەتای دەستپێکردنی لەشکرکێشییەکی گەورەی حکومەتی ئێران بوو بۆ ڕێگاگرتن لە تەنینەوەی شۆڕشی کورد کە سەرەنجام بەتەواوی لەناوبرا.

لەدوای ئەو شەڕەی کە لە شاری ورمێدا دەستی پێ کرد، سمکۆ خۆی کۆکردەوە و هێزێکی گەورەی نارد بۆ داگیرکردنی مەهاباد کە لەو ڕۆژانەدا (ملک زادە) کرابوو بە فەرماندەی ژاندرمە و لەلایەن (مخبرالسلطنە)ی والی ئازربایجانەوە ئێررابوو وەکو لەپێشتردا باسکرا و لە ئەنجامی ئەوەدا شەڕێکی خوێناوی لەنێوانی سمکۆ و هێزی ئێراندا لە سابلاغ ڕوویدا کە ژمارەیەکەی زۆر لە نووسەران باسی ئەو شەڕەیان کردووە، کە ئێمەش لێرەدا لەدوای شەڕی ورمێ دەچینە سەر باسی ئەو شەڕەی مەهاباد و لەدواییدا دەگەڕێینەوە بۆ تەواوکردنی باسی شەڕەکانی تری سمکۆ هەتا ئەو کاتەی بەرامبەر بە هێزی ئێران شکا و ناچار بوو خۆی بگەیەنێتە ناو خاکی تورکیا، کە لە شوێنی خۆیدا بەدوورودرێژی باسی ئەکەین.

دووهەم: شەڕی مەهاباد

ئینگلّتن لەکتێبەکەیدا دەربارەی شەڕی مەهاباد و داگیرکردنی لەلایەن سمکۆوە وتوویەتی:(٢٢) "سمکۆ لە ساڵی ١٩٢١دا بەهێزەکەیەوە پەلاماری مەهابادی دا کە نزیکی (٦٠٠) دەرەک (جەندرمە)ی ئێرانی تیادا بوو (دەربارەی ئەو ژمارەیەی کە ئینگلّتن باسیکردووە سەرچاوەکانی تر هەر یەکەیان بە جۆرێک لێی دواوان کە هەر یەکەیان لە شوێنی خۆیدا دەرئەکەوێ.) و لەو شەڕەدا ئەو هێزەی ئێران هەموو کوژران و سەربڕان و هەندێ لە میسیونێرەکانی (ئۆمەر)ی ئەمریکاییش هەر بەو دەردە چوون."

مارتن ڤان برۆنسون لەکتێبەکەیدا دەربارەی شەڕی مەهاباد وتوویەتی:(٢٨) "ساتێک سمکۆ مەهابادی گرت نزیکی (٢٠٠٠) کوشتار و بریندار لەو شەڕەدا هەبوو لەناو هێزەکانی حکومەتی ئێراندا و گەلێک تاڵانیش کرا.

کە سمکۆ مەهابادی گرت، کردی بە پایتەختی خۆی بەڵام خۆی تیایا دانەنیشت بەڵکو هەمزاغای مامشی کرد بە فەرمانداری سابلاغ و شارەکانی تری ئازەری هەروەکو (میاندواو) و (مراغە) و (بیناب) دانیشتووەکانیان بە ناردنی نامە بۆ

سمکۆ هەموو لایەنگریی خۆیانیان بۆ دەربڕی دەربارەی ڕێبەرایەتی سمکۆ لە سابلاغدا.

ساتێک هێزی سمکۆ چووە مەهابادەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کە دانیشتووەکانی هەموو کورد بوون بەڵام گەلێک دەستدرێژییان کرایە سەر و بەرامبەر بەو ڕووداوە کوردە نیشتمانپەروەرەکان زۆر بێزاری و ناڕەزایی خۆیان دەربڕی بۆ سمکۆ و پێیان وتبوو ئەو ڕەفتارە لە سوودی دوژمن بەولاوە هیچ سوودەێکی میللەتی کوردی تیادا نەبووە.

لە وەرامی ئەو تاڵانییەی کە کرابوو سمکۆ وتبووی ئەوەی ڕوویدا هەموو خەتای جەندرمەکانی ئێران بوو کە ئەوان دەستیان لێمان کردەوە و چەکدارەکانی ئێمەش ناچار بوون بۆ پاراستنی خۆیان وەرامیان بدەنەوە، بێجگە لەوە لەکاتێکی وادا من توانا و دەسەڵاتی ئەوەم نەبوو کە ڕێگە لەو دەستدرێژکردنە بگرم کە لە ژوور هەموو شتێکەوە من بە گومان بووم لە عەشایری مەنگوڕ و دیبوکری کە لە دەوروپشتی مەهابادا بوون."

کریس کوچرا لە لاپەڕە (٨٩) کتێبە وەرگێڕراوەکەیدا بۆ کوردی لەو ڕووەوە وتوویەتی:[١٨] "لە شەشی مانگی ئۆکتوبەری ساڵی ١٩٢١دا سید طە کە هاوڕێ و ژنبرای سمکۆ بوو لەگەڵ چەند سەد سوارێک هێرشیان بردە سەر شاری سابلاغ، لەو کاتەدا (٥٥٠) ژاندرمە بەرگرییان دەکرد (وەکو لەم باسانەدا دەردەکەوێت ئیگڵتن وتوویەتی حکومەتی ئێران (٦٠٠) چەکدار بووە، مارتن ڤان برۆنسون وتوویەتی ژمارەی کوژراو و بریندارى حکومەتی ئێران دوو هەزار کەس بووە، کاک ئەحمەدی شەریفی ژمارەکەی بە (٣٠٠) ژاندارم باسکردووە، کاک کەری حسامی بە (٨٠٠) چەکدار باسی کردووە و زنار سلوپی (قەدری جەمیل بەگ) وتوویەتی ژمارەیان دوو هەزار کەس بووە، لە دوکیومێنتێکی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا ژمارە (F.O.371-7808) و ڕۆژی ١٩٢٢/٦/١٨ باسی گرتنی (٧٠٠) تفەنگی کردووە.)

کریس کوچرا لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "بۆ ڕۆژی دوایی ئیسماعیل ئاغا بە خۆی و دوو هەزار سواری کوردەوە بۆ سابلاغ وە ڕێ کەوت و لە ڕێگای هاتنیا هەر قەڵا و پۆستێکی ئێرانی بهاتایەتە ڕێ لەناوی دەبرد و دەستی بەسەردا دەگرت هەتا گەیشتە شاری سابلاغ و لەناو شاردا وەدووی ژاندرمەکان کەوت وە دەستی کرد بە کوشتاریان و بەرامبەر بەوە هێزی دەوڵەتی خۆی پێ نەگیرا و شکا و

بلاوەی لێ کـرد کـە لەو شـەڕەدا (٤٠٠) ژاندرمـە کـوژرا و لەناوچوو، نەو سێ ئەفسەرەش کە گیرابوون خرانە بەندیخانەوە و شکانی هێزی دەوڵەت لە مەهاباد نەهامەتییەکی زۆر گەورە بوو بۆ دەوڵەت. ئەو شکان و ڕاکردنەی هێزی حکومەت بە هۆی ئەوەوە بوو کـە لەناو خـۆیاندا ڕێکوپێکی نەبوون وە ئاڵۆزییـەکی زۆری تیـادا دەبینرا، بەڵام هۆیەکی تریش هەبوو بۆ شکان و لێکبڵاوبوونی هێزی حکومـەتی کە بریتی بوو لە کوشتنی دوو پیاوی گەورەی کورد لەلایەن هێزی ئێرانەوە کە بوو بە هۆی بەربەرەکانیکردنی کورد لەگەڵ هێزی حکومەتدا.

بەڵام داگیرکردنی سابڵاغ تاڵانی و کوشتنی خـەڵکی تریشی بەدواوە بوو، (قازی لەتیف)ی بەناوبانگ لە گەرمەی شەڕەکەدا شەهید کرا و دەوڵەمەند و دەرەبەگەکانی ناوشاریش تاڵانکران.

کوچرا ئەڵێ: لەدوای چەند هەفتەیەک ئیسماعیل ئاغا لە وتوێژێکدا کە بۆ نەو کوردانەی باس کردبوو کە لە قوستەنتینەوە (ئەستەمبوڵ) هاتبوون بەسەرۆکایەتی مـصطفی پاشـا یامـولکی پێی وتبـوون کـە ئێمـە دەعـوەتـی سـەرۆکـە کـەورەکـانی سـابڵاغمـان کرد کە بێن بۆ ئەوەی لە پێش داگیرکردنی شارەکـەدا چارەسـەرێکی هەڵوێست بکرێت، بەڵام وەڵامیان نەدایە و خەڵکی شاری سابڵاغ ڕێزیان لێ نەگرتین و ئێمەش شەڕەکەمان هێنایە قـەراغ دیواری سابڵاغ و شـوکاکیش دەسـتیان کردبوو بە تاڵانکردن، فـارسەکان تا قـەراغ دیوار و برجی ناو شار پاشەکشەیان کردبوو وە بە گرتنی شارەکە شەڕ تـەواو دەبوو، بەڵام خەڵکی شاریش لەو بەینەدا تاوانبار بوون و بووبوون بە قۆچی قوربانی ئەو شـەڕە و شوکاکیش دەسـتی لە هیچ نەدەپاراست و لەتواناشدا نەبوو ڕێگەی تاڵانکردنیان لێ بگیرێت، هەرچەند لەدواییدا خەڵکی شار بەتایبەتی گەورەکان و ڕێنسپییەکان کە لەلایەن سمکۆوە نێررابوون هەوڵیاندا کە دڵی خەڵک بێتەوە جێی خۆی بەڵام خەڵکی ئیمرۆی مەهاباد لەو ڕووەوە زۆر قەزاوەت دەکـەن (شکات دەکـەن، گلەیی دەکـەن.) لەگـەڵ ئەوەشدا هەرچۆنێک بێت، خـەڵکی مەهاباد سمکۆ لە پیاوە گەورەکانی کوردی ناسیونالیزم دەزانن.

لەدوای داگیـرکردنی مـەهاباد هێزی دەوڵەتی ئێران لە ئازربایجاندا خرایە ژێر فەرماندەی خاوەن مـەنسـەبێکی سویدی کە ناوی سـەرهـەنگ (لوئید بیرگ) بوو کە بەکرێگیراو بوو لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە."

دەربارەی ئەو نوێنەرەی کـە کـریس کـوچرا باسی کـردووە کـە گـوایا لە

ئەستەمبوڵەوە هاتبوو لەپێشتردا باسکراوە کە لە سلێمانیەوە چووبوو وە بەتەنها خۆشی چووبوو کەسی تری لەگەڵدا نەبووە.

دەربارەی ئەوەی کە کریس کوچرا باسی کردووە کە گوایان لەپێشدا سید طەی شەمزینی بە خۆی و هێزەکەیەوە چووەتە سابلاغ، لە نامەیەکی مامۆستا محەمەدی حەمەباقی کە لە ڕۆژی ١٩٩٣/٦/٣٠دا لە سەقزەوە بۆی ناردووم دەربارەی بیرەوەرییەکانی کاک موفەقی خاوەنی کتێبخانەی موفقی لە مەهاباد کە پێوەندی بەو ڕۆژانەوە هەیە کە سمکۆ و چەکدارەکانی مەهابادیان داگیرکردووە، لەو نامەیەدا وتراوە (کە دەقەکەی هەروەکو خۆی بۆی نووسیوم بڵاوی ئەکەمەوە): "لەبەرئەوەی سمکۆ لە ڕۆژانی هێرشبردنیا بۆ سەر موکریان و لە داگیرکردنی سابلاخدا گەلێک بەسەرهات و بیرەوەری لای دانیشتوانی ئەو ناوچەیەی بەجێ هێشتووە، لەبەرئەوە ئەگەر بویسترێ دەنگوباسی سمکۆ دەربارەی داگیرکردنی سابلاخ کۆ بکرێتەوە، دەفتەری سنگی خەڵک گەلێک یادگار و بیرەوەری تیادایە.

لەناو هەندێ نووسراوی دوژمناندا لەسەر سمکۆ وا باس ئەکرێ کە لە پەلامارداني شاری مەهابادا پیاوەکانی سمکۆ بە فەرمانی سمکۆ تاڵان و بڕیەکی زۆریان لە دانیشتوان کردووە کە ئەمەش لای نەوەی نوێ شوێنەوارێکی شیرینی نییە. بۆ ئەمە بەندە (حەمەی حەمەباقی) بەتایبەتی لەگەڵ ڕووناکبیرێکی بەسالاچووی مەهابادا قسەم کرد کە هەتا ئێستەش هەر لە ژیاندا ماوە و لە شاری مەهاباد کتێبخانەی هەیە بە ناوی (موفقی)یەوە کە کتێبخانەکەی بە ناوی خۆیەوەیە، لە وەرامی ئەو پرسیارەی کە لێم کردبوو فەرمووی: "ڕاستە لە کاتی هێرشهێنانی سمکۆدا بۆ سەر مەهاباد، دانیشتوانی شارەکە تاڵان کران، بەڵام بناوانی کارەکە لە خاڵێکی زۆر نەهێنی و گرنگدایە و هەتا ئێستەش هەموو کەسێک نایزانێت کە بریتیە لە: سمکۆ کە زاوای سید طە شەمزینی بووە، ئەو سید طەیە چونکە لە دڵ و دەروونداً بنەماڵەی خۆیانی بەناوبانگتر زانیوە لە چاو بنەماڵەی سمکۆدا، بۆیە بۆ کەمکردنەوە لەناوبانگ و شانوشکۆی سمکۆ سید طە هەوڵی دابوو بە هەر نرخێک بێت ناوبانگی سمکۆ بزرێنێت و بیشێوێنێت و ئەوەندەش کە پێوەندی بە تاڵان و بڕۆی مەهابادەوە هەیە، لە پیرەکانی ئەو سەردەمەم بیستووە (قسەی موفقی)یە کە سید طە لەبنەوە پێشمەرگەکانی لای خۆی هانداوە کە تاڵان و بڕۆی مەهاباد بکەن."

کاک محەمەدی حەمەباقی ئەڵێ: کاک موفقی خوێندەوار و ڕووناکبیر و زیرەک و

وردبینه بۆیه قسەکەی کە بۆ منی کرد جێی باوەڕ و متمانەیە و ئەو قسەیەش بە ئامادەبوونی نووسەری هێژا، مەهابادی کاک سید محەمەدی سەمەدی و کاک عبدالله‌ی سەمەدی کرد."

منیش ئەڵێم سوپاس بۆ هەردووکیان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە لە هەڵەکەی سمکۆ کەم ناکاتەوە و هەروەکو لەو گفتوگۆیەی کە مصطفی پاشای یامولکی لەگەڵیدا کردووە کە لەدواییدا بڵاوی ئەکەمەوە دەرئەکەوێ کە خۆشی بەشدار بووە لەوەدا چونکە نەیتوانیبوو بەرگری بکا لەو تاڵانکردنە ئەگەرچی لە یاداشتەکانی مرزا کریمی بارام بەگیدا کە لەدواییدا باسی ئەکەین سمکۆ هەندێ لە تاڵانکەرەکانی بە دەستی خۆی کوشتووە.

زنار سلوپی (قەدری جەمیل پاشا) دەربارەی شەڕی سابلاغ لەکتێبەکەیدا وتویەتی:(۱۱) "ساتێک سمکۆ ڕووبەڕووی هێزەکانی ئێران بووەوە، یەکێک لەو شەڕانەی کە سمکۆ لەگەڵ ئێراندا کردی ئەو شەڕەی سابلاغ بوو کە نزکەی دوو هەزار چەکداری حکومەتی ئێران لەو ناوچەیەی سابلاغدا هەبوو، لەو شەڕە گەرمەدا سمکۆ ئێرانی ناچار کرد کە بەڕاشکاوی سابلاغ بەجێ بێڵێت و لەو شەڕەدا سمکۆ دوو تۆپی قورسی دەست کەوت لەگەڵ حەوت ڕەشاش و ژمارەیەکی زۆر لە چەک و جبەخانە."

دوکتۆر کەمال مەزهەر لە لاپەڕە (۲۵۱)ی کتێبەکەیدا دەربارەی ئەو شەڕە نووسیوێتی:(۹) "سمکۆ لە ۱۹۲۱/۱۰/۷دا شاری مەهابادی گرت و لەدوای ئەوەی توانی هێزی ژاندرمەی ئێران بەسەرکردایەتی (ملک زادە) بشکێنێت، ئیتر مەهاباد کەوتە ژێر دەستی چەکدارەکانی سمکۆوە و پاش ئەوە سەڵماس و خۆی و سلدوز و سەقز و بانەش ئازاد کران."

میر بصری لەکتێبەکەیدا (اعلام الکرد) لە لاپەڕە (۷۵)دا لە باسی شەڕی سابلاغدا وتویەتی:(۵۳) "لە ساڵی ۱۹۲۱دا ئیسماعیل ئاغای شوکاک شاری مەهابادی گرت و لەو شەڕەدا باوکی قازی محەمەد هاوکاری سمکۆ بوو (کە لەڕاستیدا هیچ سەرچاوەیەکی تر باسی ئەوەی نەکردووە کە باوکی قازی محەمەد بەشداری ئەو شەڕە بووبێت و هاوکاریی سمکۆ کردبێت، تەنها لە کتێبەکەی ملک زادەدا ناوی هاتووە هەروەکو لەدواییدا باسی دەکەین.)

کاک کەریمی حسامی دەربارەی ئەو شەڕەی مەهاباد لەباسەکەیدا وتویەتی:(۲۹)

"دوای ئەوەی حکومەتی ئێران ڕێگەی هاتوچۆی نێوانی تەورێز و ورمیەی لێ گیرا بوو ئەیەویست لە ڕێگەی سابلاخەوە لەشکر بنێرێت.

مینجەر (ملک زادە) لەگەڵ (٨٠٠) ژاندرمە لە ڕێگەی (مەراغە) و (میاندواو و سابلاغ)ەوە بۆ سەرکوتکردنی سمکۆ دەکەوێتە ڕێ کە دیارە لەوەدا هیوایەکی تەواویشی بە قەرەپاپاخی سندوسی هەبوو چونکە لەکۆنەوە شاە عەباس (مەبەستی شا عەباسی سەفەوی)یە ئەو قەرەپاپاخانەی لە قەفقاسەوە بۆ بەربەرەکانیکردنی کورد هێنابووە ئەو مەڵبەندە و هەمیشە داردەستی حکومەتی تاران بووە دژی کورد کە ملک زادە ئەم جارە لە پەلاماردانی سمکۆدا هەر ئەو حسابە کۆنەی کردبوو.

کاتێک هەواڵی ئەوەی ملک زادە ئەگاتە سمکۆ لەپێشدا سید طە افندی (سید طەی شەمزینی) ئەنێرێت کە قەرەپاپاخەکانی سندوس چەک بکا، سید طە هێشتا لە (دزەی دۆڵێ) دەبێ، لەوێوە فەرمان ئەدا کە نابێ هیچ کەسێک لە سندوسدا چەکی پێ بێت و پێویستە هەموویان چەکەکانیان دابنێن، قەرەپاپاخەکانیش ئەیانزانی بەربەرەکانێی سمکۆیان پێ ناکرێت، لەبەر ئەوە بەناچاری پێشوازی لە سید طە دەکەن و چەکەکانیان تەسلیم دەکەن.

لەدوای ئەوە سمکۆ لەگەڵ لەشکرێکی پەرداخدا ئەچێتە سابلاغ و ملک زادە دەگرێ و کوشتارێکی باشیش لە ژاندرمەکان دەکات.

دوای سەرکەوتنی ئەم شەڕە، ئیتر عەشرەتگەلی زرزا و مامش و پیران و مەنگور و دیبوکری و بەگزادە و گەورک سەر بۆ ئیسماعیل ئاغا دادەنەوێنن و لە خۆی و سەڵماسەوە هەتا بانە و دیواندەرە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی هێزەکانی ئیسماعیل ئاغا.

کاک حسامی لە لاپەڕە (١٣)ی باسەکەیدا ڕەخنەی لەو هەڵوێستە و ڕەفتارەی سمکۆ گرتووە کە تاڵانی کراوە و زەلامیان ڕووتکردۆتەوە و تەنانەت جلوبەرگیشیان لە خەڵک ستاندووە کە ئەمە لەگەڵ ڕەوشتی کوردایەتی و نیشتمانپەروەریدا یەکی نەدەگرتەوە و ئەم کارە ناحەزانە بوونە هۆی ئەوەی لە لایەن کۆمەڵانی خەڵکەوە پشتیوانی لە بزووتنەوەکەی سمکۆ نەکەن و ئیستاش لە ناوچەی موکریاندا عەشیرەتی شوکاک بە تاڵانچی ناو دەبرێت."

مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە لاپەڕە (١٩)ی بەشی سێیەمی یاداشتەکانیدا لەو ڕووەوە وتوێەتی:[٢] "لەدوای ئەوەی سمکۆ هەموو ورمیە و بەشێکی گەورەی ناوچەی

تەورێزی خستە ژێر دەستی خۆیەوە، لەبەر شدەت و دڵڕەقیی سمکۆ ترسێکی گەورە کەوتبووە دڵی خەڵکی ئازربایجانەوە و لە هەموو لایەکەوە دەستیان کردبوو بە هەڵاتن و چۆڵکردنی وڵات و خەڵکی سابڵاغ و سەردەشتیش لەگەڵ ئەو دەوروبەرانەیدا وڵاتی خۆیان بەجێ هێشتبوو وە بەشێکیان هاتنە سلێمانی و لای خەڵک باسی شدەت و شەکوا و گلەییان لای خەڵک کرد لەبەرئەوە بزووتنەوەکەی سمکۆ تورکەکانی خستە ئەندێشەوە."

کاک ئەحمەدی شەریفی لەنامیلکەکەیدا دەربارەی شەڕی مەهاباد لە لاپەڕە (٤٢)دا وتوێەتی:(٤٤) "لە زستانی ساڵی ١٣٠٠دا سمکۆ گەیتشبووە پۆپەی هێز و دەسەڵاتداریێتی لە ناوچەکانی ورمیە و سەڵماسدا، دوای ئەوە کەوتە هەوای ئەوەی پەلاماری شاری مەهاباد بدات. سمکۆ لە ڕۆژێکی سەختدا بڕیاری ئەو پەلاماردانەی دابوو کە (٣٠٠) ژاندرمەی ئێرانی لێ بوو بەسەرکردایەتی ملک زادە کە هەموویان پرچەک بوون، بەڵام بە هۆی لێنەهاتوویی و ناکارامەیی ملک زادە، لە شوێنێکدا کە پێی ئەڵێن (تیپەتابان) کوشتارێکی زۆر لەو ژاندرمانە کرا پاش ئەوەی سمکۆ ماوەیەک لە مەهابادا مایەوە ئیتر گەڕایەوە بۆ چاری و سمکۆ لەو شەڕەدا گەورەترین تاوانی ناشایستەی کرد کە برتی بوو لە قەتڵوعامی دووسەد نەفەر ژاندرمەی ئێران لە وشوێنەدا کە ناوی (تیپە تابان) بوو."

بێجگە لەو یاداشتەی کاک موفقی مەهابادی کە لەپێشتردا باسمان کرد، کاک عمر فاروقی لە سەقزەوە هەندێ لە یاداشتەکانی میرزا کەریمی بارام بەگی بۆ ناردووم، کە کاک عمر فاروقی خەریکی ئامادەکردنێتی و لەژێر چاپدایە. ئەو بەشەی کە پێوەندی بە سمکۆوە هەیە چۆن نووسراوە هەروەکو خۆی پێشکەشی خوێنەرانی ئەکەم کە بیرتیە لە لاپەڕەکانی (٣٨-٤٢) کە ئەو بەشەی بە ناوی شۆڕشی سمایل خانی سمکوە تۆمار کردووە:

"بەهاری ساڵی ١٣٠٠ی کۆچی مانگی بوو کە ناوی سمکۆ کەوتە نێوان، ئەلبەت سمایل خان پیاوێکی ناودار و سەرۆکی هۆزی شکاک بوو لە مەڵبەندی خۆیاندا پشتاوپشت میر و مەزن بوون، بەڵام لە ناوچەی موکریان و سەقزدا لەو ساڵە ناوی داکەوت. شۆڕشی سمکۆ بنەڕەتەکەی ئەوە بوو کە جەعفەر ئاغای برای بە حیلە و نامەردیی حاکمی تەورێز لەکاتێکدا لەوێ میوان بوو، شەهید کرا.

پاش ئەم کارە نامەردانەیە سەرتاسەری عەشایر و خێڵاتی شکاک بەسەرۆکایەتی

سمکۆی برای جەعفەرخان بۆ تەڵەئەستاندن ڕاپەڕین. دیارە لە بانەقەتل لەبەرانبەر قەتلدا بووە، چون پیاوی وەک سمکۆ و عەشایەری جەنگاوەری وەک شکاک بێ تۆڵەئەستاندن دادەکەون؟

ڕاپەڕینی سمکۆ لە ماوەیەکی کەمدا هەموو کوردستانی ئێرانی لە ماکۆ و ورمیە و سنووردکانی ئێران و تورکیە هەتا مەهاباد و سەقز و بۆکانی گرتەبەر.

هاوڕێ لەگەڵ سمکۆدا، سید طە ئەفەندی کە پێشەوای مەزهەبی ناوچە بوو هاوکاری دەکرد، هەر ئەو ڕاپەڕینەی سید طە نەهری سمایل ئاغای زیاتر پشت ئەستوورتر کردبوو.

لە بەهاری ساڵی ١٣٠٠ی هەتاویدا بوو کە من بڕێک ئارد و دانەوێڵەم بارکرد لەگەڵ چەند کەسێک بەرەو مەهاباد چووین تاکو ئەوان بفرۆشم و پێداویستی ماڵی ئاغا (نەیوتوە چ ئاغایەک بووە.) بستێنم و بگەڕێمەوە بۆ (نیسک ئاباد) لەو کاتەدا سەرهەنگ ملک زادە ئامرهێزی سوپای دەوڵەتی بوو لە مەهاباد، کاتێک کەیشتمە شار هەموو شتەکانم لە مەیدانا فرۆشت و بۆ شەو چوومە ماڵی میرزا عەلی مازووچی، بڕیار وابوو بەیانی لە شار دەرچین بەڵام ئەو ڕۆژەش هاواڵەکانم نەیانتوانی و ڕۆژێکی تر ماینەوە و کە دیمان ئیعلانی نیزامی دەرچوو بە فەرمانی سەرهەنگ ملک زادە کە کەس نابێ لە ماڵ دەرکەوێت و ڕاوەستان و کۆبوونەوە لە کۆچە و کۆڵان و شەقامدا قەدەغە کرابوو هەر کەسێک دەرکەوێت بە گوللە دەپێکرێت.

بە بیستنی ئەو ئیعلانە هاوار و شێوەن بۆ جارێکی تر لە مەهابادی لێقەوماودا بەرز بووەوە و هەموو بەرەو ماڵی خۆیان و پەناگا ڕۆیشتن و مەعلوم بوو سوپای سمکۆ گەیشتۆتە نزیکی مەهاباد. ئەو شەوە لە مێژووەی مەهاباددا شەوێکی ئێجگار ترسهێنەر و بەخۆف بوو کەس نەیدەزانی چی بەسەر دێت، بەڵام دەیانگوت شکاک هاتوونەتە ناو باغەکانی کێوی غەزائی لەو کاتەشدا تۆپی گەورەی ئەرتەش لەسەر کێوی (داشامەجید) دابەسرابوو، کە دیمان شکاک و ژاندرمە دەستیان کرد بە تەقە و قرمە و تا بەیانی هیچ کەس لەبەر تەقەی گوللە خەوی لێ نەکەوت و کەسیش نەیدەزانی کێ فایەقە و کێ تێکشکاوە. بەڵام لە تاریک و لێڵی بەیانیدا مەعلوم بوو شکاک دەستیان داوەتە ئەسیرکردنی هێزەکانی سوپای دەوڵەتی و زیاتریان بە دیل گرتبوون و هەموو تەجهیزات و چەک و تەقەمەنیی ئەرتەش کەوتە دەستی هێزەکانی

سمکۆ و ئەو هێزەی سوپای ئێران بەتەواوی تەسلیم بوو. ئەمجار شکاکی ناحاڵی دەستیان کرد بە تاڵانی شاری مەهاباد و هەر کەس خۆی لە ماڵی خەڵک دەخست و هەرچی هەبوو دەیبرد ئیتر نازانم ئەمە چ شۆڕشێکی کوردی بوو. منی بەدبەختیش هەرچیم سەندبوو لێیان سەندم و بردیان. کاتێک هیچم نەما بە ڕەفیقەکانم وت من دەچمە (مەحمود کانی) بزانم لەوێ چ باسە، ئەمەم وت و بەرەو مەحمود کانێ چوم، سەرنجم دا سێ نەفەر شکاک بە کێوی داشامەجیددا سەردەکەون تاکو تۆپە گەورەی سوپای ئێران داگیر بکەن و ئەوانەش کە لای تۆپەکە بوون بەترسەوە خۆیان دا بەدەستەوە.

بەڕاستی من لە دیتنی ئەو کارەساتە زۆر نیگەران بووم و ئەمانەم هەموو بە براکوژنان و پیلانی ئیستعمار دەزانی و ئەم فیرقە و دەستەبازییە بۆیە ئیجاد دەکەن تاکو خۆیان بە ئامانج بگەن.

بەهەرحاڵ کاتێک گەیشتمە بەرزایی مەحمودکانی چام کەوت بە سمکۆ تفەنگێکی سێتیری بەدەستەوە بوو بە دەنگی بەرز هاواری دەکرد مەلیکزادەم بەزیندوویی بۆ بێنن و کەس حەقی نییە ئازاری بدات. هەر لەو کاتەشدا ئوردوی شکاک دیلەکانیان بە دەستەی ٣٠ و ٥٠ نەفەری دەهێنا و لەسەر جادەی (کەرێزە) بۆ لای ڕۆژهەڵات و بەرامبەر مەحمود کانی دایان دەنان و بە موسەلسەل و تفەنگ دەستڕێژیان لێ دەکردن و دەیانکوشتن. لەوکاتەدا بە چاوی خۆم دیم یەکێک لە دیلەکان گوللەی بەرنەکەوتبوو هەڵسا و سەراسیمە دەستی کرد بە هەڵاتن و بۆ پەناگایەک دەگەڕا خۆی تیا حەشار بدا.

سمکۆ و ئەو کەسانەی بۆ تاڵانی نەچووبوون تەماشایان دەکرد لەو کاتەدا چەند کەس ئەو کابرایەیان دایە بەر گوللە و نەیگرت، ئەجار سمکۆ بۆ خۆی بەتفەنگەکەی گوللەی تێگرت و پێکای و لەکاتێکدا کابرا لە خوێنی خۆیدا دەگەوزا بیستم سمکۆ وتی: وەڕازی سەگباب. لەولاشەوە ئوردوی شکاک لەناو شاردا ڕەحمیان بە کەس نەکرد و تەنانەت جلوبەرگی خەڵکیشیان لەبەر دادەکەندن، بۆ وێنە کاتێ دەگەیشتن بە ژنان دەیانوت ئێوە خوشکی ئێمەن پشتێنەکەمان بدەرێ (تۆ گوشکی منی شۆرەکی وەکە)، لەولاشەوە سمکۆ هەر هاواری دەکرد مەلیکزادەم بۆ بێنن خەڵک تاڵان مەکەن، بەڵام سوودی نەبوو وەتاڵان هەر درێژەی کێشا هەرچەند سمکۆ بۆ خۆی چەند کەسێکی لە تاڵانکەرانی دایە بەر گوللە بەڵام هێشتا هەر دەرەقەت

نەدەهات. هی واشیان هەبوو کە چاویان بە سمکۆ دەکەوت هەرچی کە تالانیان کردبوو لەژێر دار و ئاوکونج و کەلێندا قایمیان دەکرد.

خاوەنی هەمان یاداشت لە لاپەڕە (٤٠)دا باسی وتەکانی سمکۆ لەگەڵ مەلیکزادە و سەردار عەلی خانی بۆکان دەکا و بەم جۆرەی خوارەوە دەیگێڕێتەوە: "لەو کاتەدا سەرنجم دا مەلیکزادەیان هێنا کە چەند ئەفسەرێکی تریشی لەگەڵدا بەدیل گیرابوون، کە سمکۆ چاوی پێیان کەوت پێشوازی لێ کردن و لەگەڵ هەموویان دەستی لێدا و (مەبەستی تەوقەکردن بووە) زۆر دڵنەوایی کردن، مەلیکزادە و ئەفسەرەکان هەموو جلوبەرگی نیزامی شڕ و کۆنە و پینەکراویان لەبەردا بوو، بەڕاستی کاتێک سمکۆ لەگەڵ ئەوانەدا بەو چەشنە ڕەفتاری دەکرد لەدڵەوە ڕقم لەو هەڵپەرستانە هەڵگرت کە بە ناوی شۆڕشی کورد خۆیان خزاندبووە ڕیزی هەواداران و جەنگاوەرانی سمکۆ لە حاڵێکدا ئامانجی ئەوانە هەر تالان و کوشتوبڕ بوو نەک کوردایەتی، بەڵام سمکۆ بۆ خۆی بەو چەشنەی من دیم سەردارێکی لێهاتوو کوردێکی بێ غەل و غەش بوو. لێرەدا بۆ ئەوەی باش حاڵی ببم لێیان نزیک بوومەوە، سەرهەنگ مەلیکزادە کە سەرنجی تەرمی کوژراوەکانی دا وە چەند ئەفسەرێکی دی کە تازە تەسلیم بووبوون ڕووی کردە سمکۆ و پرسیاری کرد: ئەم بێچارانەت بۆچی کوشتووە؟ لە کام شەڕدا دیل کوژراون؟

سمکۆ وتی: ئەمانە خەڵکی (بوناب) و (مەڵکەندی) و (میاندواو) بوون کە هەر یەکێک لەمانە هەتا ئێستە یەک دوو جار بە دیل گیرابوون و قسەم بۆ کردبوون و ئامۆژگاریم کردبوون کە خەریکی وەرزێری و کشتوکاڵی خۆیان بن و چیبان داوە لە شەڕ و گێرە و کێشە، بەڵام بە قسەیان نەکردم پاش ئەوەی خەرجی سەفەر و جلوبەرگم پێدان دیسانەوە جارێکی تر هاتنەوە بۆ شەڕکردن لەگەڵمدا، ئەوە بوو منیش فەرمانی کوشتنی ئەوانەم دەرکرد و چونکە بە قسەیان نەکردبووم. خۆ منیش دەوڵەت نیم هەتا ئوردوگا و زیندان دایەر کەم و دیلەکان لەوێ ڕابگرم، دیارە تەنیا چارەی ئەوانە نابوودی بوو. بەڵام من لە تۆ کە نوێنەری دەوڵەتی ئێرانی پرسیار دەکەم. مەلیکزادە وتی: فەرموو. سمکۆ پرسی: ئەی ژاندرمەکانی تۆ بۆچی لەکاتی ئاسایشدا دەچنە دەرکی حەمامی ژنان و سەرپۆش و چادریان لەسەر ناموسی خەڵک لادەدا و بە ژن و منداڵی کوردان بێحورمەتییان دەکرد؟ تەنانەت چەند کەسێکی ریشسپی و پیاوماقوڵ هاتن و تکایان لێ کردن کە ئێوە مەئموری دەوڵەتن

و دەبێ پارێزگاری لە ناموسی خەڵک بکەن و نابێ بێحورمەتیی بکەن بە ژن و کچی خەڵکی و حجابیان لەسەر لادەن، بەڵام ژاندرمەکان لەوەڵامدا بێحورمەتیان بەرامبەر بەوانیش کرد.

ئێوە دەبێ بزانن کە نیژادی کورد نەم چەشنە کردەوە بێناموسیانە قەبوڵ ناکات، بەڵکو نەو چەشنە ناکارانە دەبنە هۆی عەداوەت و دوژمنایەتیِ هەردوولا. نەوە بزانن کورد هەرچەند لەناو خۆیاندا لەگەڵ یەکتر خراپ بن، بەڵام لە ڕوژی تەنگانەدا هەموو یەک دەگرن.

مەلیکزادە بە بیستنی نەم قسانە سەری داخست و لەم کاتەدا سمکۆ بانگی کردە سید طە نەفەندی وە داوای لێ کرد لەگەڵ مەلیکزادە و نەفسەرەکان بێت تاکو خۆی بچێت بۆ سەرکەشی ئوردوو.

کاتێک سمکۆ حەرەکەتی کرد عەلی خانی سەرداری بۆکان پەیدا بوو سڵاوی کرد، سمکۆ سەرنجی سەرداری دا و هەواڵی پرسی، سەردار وتی: ئێمە هەموو کوردین ئێوە بۆچی لەگەڵ ئێمەدا بێ موبالاتن، ئێستا کە ئاغایانی ناوچەی (شاروێران) کە دیبوکرین هاتوونەتە پێشوازی و وەفاداری خۆیان دەربڕیوە بەڵام ئێوە بێ ئەوەی قسەیان لەگەڵ بکەن هەموتان چەک کردوون و تەنانەت ڕووتیان کردوونەوە، ئێستەش نەوەتا کز و سەرلەخوار وێستاون.

سمکۆ لەوەڵامدا وتی: هیچ کەس کاری بەوانەوە نییە. نەوانە بەچەکەوە لەسەر جادە بوون هێشتا جێگەی شوکرە کە پێش قەراوڵانی من نەیاندانوونەتە بەر گوللە، ئێستاش هەموویان ئازادن دەستوور نەدەم چەکەکانیان بدەنەوە و بۆ هەر لایەک دەچن ئازادن. بەڵام جەنابی سەردار (مەبەستی سەرداری بۆکان بووە.) تۆ کە وەک دەڵێن پشتاوپشت سەردار و سالار بوون ئەی بۆچی نەوەندە لە بەرامبەر غەیرەدا سەری تەسلیم ڕادەخەیت؟ دروستە میللەتی کورد، ڕەگەزێکی حەیا بە خۆ و غەریب نەواز و بەئەدەبن بەڵام هەر کارێ دەبێ دوڵایانە بێت. من دەبینم کەس بە ڕەبەی تۆ ناپێوێت و بە هیچت نازانن، بەڵام تۆ هەر خەریکی کرنووش و تەعزیم بۆ حکومەتی ئێرانی، بەڕاستی هەر ڕەفتاری پیاوی وەکو تۆیە کە خۆت ناو ناوە سەردار و بوویتە هۆی سووکایەتی و بێقیمەتی کوردان و نۆکەریی نامەردان دەکەیت، نەوان لە تاراندا کاتێ سەرداری کورد وا بەسووکی دەبینن میللەتیش بە هیچ حساب ناکەن.

سەردار عەلی خان بە بیستنی نەم قسانە هیچی پێ نەما و سەری خەجاڵەتی

داخست، لەم کاتەدا خەبەریان دا بە سمکۆ کە ئەسپی تایبەتی سەردار کەوتۆتە دەستی شکاک، سمکۆ فەرمانی دا ئەسپەکەی بدەنەوە. سەردار وتی: قوربان پێشکەشی خۆتا بێت. سمکۆ وتی: نەخێر ئەسپی تۆ بە کاری من نایەت هەر لایەقی خۆتە.

سەردار تەعاروفی کرد کە فەرموون بچینە شاری، سمکۆ لەوەرامدا وتی: من ماوەی نەوەم نییە بێم بۆ شار، حکومەتی سابلاغم داوە بە سید طە و کاک حمزەی برای حاجی قەرەنی ئاغای مامش، بۆ خۆشم دەگەڕێمەوە بۆ ورمیە، ئەمەی وت و بانگی کرد خواحافیز لە گشتتان بێت. ئەجا سمکۆ لەگەڵ مەلیکزادە و ئەفسەرە دیلەکان و سوپا و ئوردوی خۆی بەرەو شاری ورمیە حەرەکەتی کرد.

لەو گفتوگۆیەی سمکۆ و سەرداری بۆکاندا کە میرزا کەریمی بارام بەگی باسی کردووە، یاداشتەکەی زێوەر ئەفەندیی شاعیرم هاتەوە بیر کە بە ناوی گەنجینەی مەردان لە یاداشتی ڕۆژانی دەربەدەری کە لە سالی ١٩١٩دا بەناوارەیی لەگەڵ مالە ناوارەبووەکانی شێخ مەحمود و کەسوکاریا چووبووە ئەو ناوچەیە کە لە لاپەڕە (١٩٢)ی ئەو یاداشتەدا باسێکی ئەو ناوچەیەی سابلاغی کردووە کە وتویەتی: "دەربارەی دیبوکری، ئەم دیبوکرییانە لەگەڵ بەگزادە و مەنگوڕ و کەورک ناخۆشییەکی هەمیشەییان هەیە. لە کاتی شەڕدا دیبوکری ئەتوانن هەزار سوار کۆکەنەوە. ئەمانە زۆر حەز بە عیلم و مەعریفەت ئەکەن، بەڵام بۆ حکومەتی ئێران زۆر موتیعن و قەمچیی دەستی سابلاغ بریتییە لە ئاغاکانی دیبوکری."

لە هەمان یاداشتدا زێوەر دەربارەی فیض الله بەگی کە تایەفەیەکە لە بەگزادە وتویەتی: "ئەمانە ناوچەکانی سابلاخ و سەرحەدی گەورکیان بەدەستەوەیە، خاوەن قۆناغن و خاوەن نان و ساحیب سەیف و قەڵەمن، بەڵام زۆریان خەریکی ڕابواردن و سەفاهەت و خواردنەوەن و لە غەیری عوشرەت و خواردن و نووستن بەولاوە فکرێکی تریان نییە و کەس قسەی کەس ناخوێنێتەوە، بۆ حکومەتیش ئەوەندە ملکەچن کە سالدات (سالدات مانای سەربازە، کە لەکۆندا جۆرە تفەنگێکیش هەبوو کەهەتا زەمانی مندالی ئێمە هەر مابوو، پێی ئەوترا تفەنگی سالدات.)ێکی ئێران دەتوانێت هەموو جۆرە ئەمرێک لەناویانا بکات.

بەداخەوە ئەو ئازایەتی و جوامێری و شەجاعەتەی کە لە فیضالله بەگی باپیریانا هەبوو لەلای ئەمانەی ئێستە نین، هەرچەند عاشقی کتێب و مەی و عەرەقن و فکری

قەومیەت لە مێشکی هەندێکیانا هەیە، بەڵام زوڵمی زۆریان لەگەڵ ڕەعیەتدا بۆتە هۆی ئەوەی ئەمە ازهار نەکەن."

ئەوەی زێوەر لەو یاداشتەیدا تۆماری کردووە دوو ساڵ بەر لە ڕووداتی ئەو شەڕەی مەهاباد بووە. زێوەر لەو یاداشتەیدا بەتەواوی نیشانی لەوەدا پێکاوە کە چمکێکی لە ڕەوشتی فیودال و دەرەبەگی خستۆتە ڕوو کە نەک هەر لەو ناوچەیەکدا، بەڵکو لە هەموو شوێنەکانی تری کوردستاندا میللەتی کورد ماوەیەکی زۆرە تووشی ئەو بەڵایە بووە.

دەربارەی ئەو گفتوگۆیەی کە سمکۆ لەگەڵ مەلیکزادە کردویەتی کە میرزا کەریمی بارام بەگی بە چاوی خۆی و بە گوێی خۆی ئاگاداری ئەو گفتوگۆیە بووە، نووسەرێکی تر لە باسی ئیلی قەرەپاپاقدا بە جۆرێکی تر باسی ئەو گفتوگۆیەی نێوانی سمکۆ و مەلیکزادەی کردووە لە لاپەڕە (١٣٧-١٣٨)دا کە وتویەتی:(٦٥)

"سمکۆ لە ساڵی ١٩٢١دا هێزێکی کەرەی نارد بۆ داگیکردنی سابلاخ و شەڕکردن لەگەڵ مەلکیزادەدا و لە هێرشێکی دەستوبرد و نەهێنیدا مەلیکزاد و نایب هاشم خانی ئەمین و (٣٠٠) ژاندرمە ئەگرێ و ئەوانی تر یا دەکوژرێن یا هەڵدێن و ژاندرمە گیراوەکان هەموو دەدرێنە بەر ڕەشاش و هاشم خان بە تکای هەندێک لە سەرکردەکانی کورد و بە مەرجی ئەوەی خوێنبایی کوڕی یەکێک لەو کوردانەی لەو شەڕەدا کوژرا بوو بدات بەڕەڵا دەکرێ. مەلیکزادە دێتە بەردەم سمکۆ و سمکۆ لە مەلیکزادە ئەپرسێت: لێرە چیت دەکرد و بۆچی هاتبوویتە سابلاخ؟

مەلیکزادە: هاتبووم تۆ بکوژم و سەربزێوان لەسەر جێی خۆیان دانێم.

سمکۆ: ئەبینی کە ئاواتەکەت نەهاتە دی و کارەکەت سەری نەگرت.

مەلیکزادە: بەخت و شانس ڕووی کردە تۆ، ئەمە شەڕە و شەڕ لەم جۆرە شتانەی زۆر تیادایە.

سمکۆ: بە ئازایەتی خۆتت دەبەخشم و خۆشم دەوێیت.

مەلیکزادە: لێبووردنی تۆم ناوێ، چونکە تۆ دەسەڵاتداری ئەوە نیت لە خەڵک ببووریت، یاساناس نیت بۆیە ناتوانیت بڕیاری چارەنووسی نەسیری شەڕ بدەی، من وام لەبەر دەستدام و ئامادەم بۆ کوشتنم هەروەکو چۆن ژاندرمە ئەسیرەکانت کوشت.

سمکۆ: پیاوی ئازا ناکوژرێ.

مەلیکزادە: پێویستم بە پیاهەڵدانی تۆ نییە.

سمکۆ: هەستە و بڕۆ و بەو والییە بێدەسەڵاتە دڵڕەقە بڵێ (کە والی حاج مخبرالسلطنە هدایت بووە.) کە شەرم و حەیا بێگرێ و بەم ئاخری عومرەوە با بەس ئێتر گەنج و لاوی خەڵک بداتە بەر گوللەتۆپ.

دەربارەی شەڕی مەهاباد، ئەو مەلیکزادەیەی کە لە مەهاباد بە دیل گیرا و لە باسەکانی پێشوودا ناوی هاتووە، دوای ئەو شکاندنەی وە لەدوای ئەوەی سمکۆ لێی خۆش بوو و ئازادی کرد، لەوە ئەچێت یەکێک بووبێت لە ئێرانییە خۆبەزلزان و خۆهەڵکێشەکان کە ئەمەش لەو کێبەیدا دەردەکەوێت کە بە ناوی (سرگزشت حیرت انگلیز)ەوە نووسیوێتی و لە تاران لە ساڵی ١٣٢٨ی هـ. شمسیدا چاپکراوە کە باسی ئەو شەڕانەی بەم جۆرەی خوارەوە کردووە و لە لاپەڕە (٨٥٧دا وتوێەتی:(٥٢)

"گروهانێکی ژاندرمەی ناوچەیی بە فەرماندەی (سلطان اسد اقاخان) کە لە ڕەزائیە بووە، لەدوای ئەوەی لەئەنجامی ستەمی سیمتقودا لە ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمیەدا ئەو گروهانە پەرەوازە بوو، دەستوبرد بەکەشتیی ئەدمیرال و نائیبی یەکەم محمودخان امین (سرلشکر امین) بە دوور عرادە تۆپەوە بۆ ئەوەی ئەو لەشکرە پەرەوازەیە گرد بکەمەوە کە لە (گوڵمانخانە)دا پەرەوازە کرابوون (گوڵمانخانە وا دیارە بەندەری ورمیە بووە.)، هێشتا دوو سێ کیلۆمەترێکم نەبڕیبوو کە لەناکاو تۆپخانەی دوژمن تۆپبارانی کردین و سێیەم گوللەتۆپ دای لە کەشتییەکەمان و ئێتر ئێمەش گەڕاینەوە.

دەوڵەت هەتا ئەو کاتە شارەزاییەکی ئەوتۆی نەبوو دەربارەی تۆپخانەی دوژمن و دەرکەوت سمکۆ چوار عرادە تۆپی (شنایدر)ی تەواوی هەبوو کە دووانیان لەکاتی شەڕی جیهانیدا تورکەکان دابوویان بە سمیتقو کە شەڕی پێ بکا دژی ناسوورییەکانی ئێران و دووانەکەی تریشی لەگە چەند مەترەلۆزێکدا لەدوای شکانی سوپای عوسمانی ئەفسەرە کوردەکانی ناو ئەو سوپایە کە لە جەبهەی ڕوسدا بوون چووبوونە ڕیزی هێزەکەی سمکۆ و لەگەڵ خۆیانا بردبوویانن.

بوونی ئەو تۆپانە لای سمکۆ، کە ئینگلیزەکان وایان بڵاو دەکردەوە کە ئەوانە لەلایەن تاقمەکەی ئەتاتورکەوە (مصطفی کەمال) نێررابوون بۆ سمکۆ، بەڵام ئەو قسەیە ڕاست نەبوو چونکە لەو کاتەدا تورکەکانی سەر بە ئەتاتورک تووشی شەڕ بووبوون لەگەڵ یۆنانییەکاندا و خۆیان پێویستیان بە چەک هەبووە و لەو کاتەدا بە

هیچ جۆرێک نەیانوێستبوو یارمەتیی سمکۆ بدەن و هانی بدەن دژی ئێران چونکە ئەوە لەگەڵ سیاسەتی کەمالییەکان و ئەتاتورکدا یەکی نەدەگرتەوە.

بەڵام بەداخەوە لەئەنجامی پروپاگاندەی ئەنتلجسی دەوڵەتی ئێران، ئاغای مخبرالسلطنە و کەسانی تری وەکو من هەموومان لەو ڕووەوە بەهەڵەدا چووبووین دەربارەی هەڵوێستی تورک.

لە کەناری ژوورووی ڕۆژئاوای گۆلی ورمێدا دوورگە (جزیرە)یەک هەیە کە هەموو بەردەڵانە و سەختە بە ناوی (سنگی کاظم قوشچی) و لەنێوانی ئێلاتی سوننی مەزهەبیی شوکاک و لەگەڵ کاظم نامی شیعەی ئازربایجان سەنگەرێک دروست کرابوو لەو دوورگەیەدا پردێکی لە دار و تەختە دروستکراو ئەیبەستەوە بەوشکانیی کەنار گۆلی ورمێوە.

سلطان اسد اقاخانی شەهید لەگەڵ نەفەرەکانی خۆیدا نزیک بووەوە لە کاظم، زۆر بە شەڕەشەق و گران توانرا کەشتییەکە بگەیەنرێتە لای بەردەکەوە بۆ ئەوەی ڕزگار بکرێ، کاظم سالەها بوو توانیبووی بەرەنگاری دەستدرێژیکردنی کوردەکان ببێتەوە، بەڵام دەستدرێژیکردنی خائنان و تاوانبار و ئیمپریالیزم بەنارەوا ئەویش لەناوبرا و ئیعدام کرا.

سمکۆ بەوپەڕی خوێنڕێژییەوە دەستی بەسەر شارەکانی سەڵماس و ورمێ و سڵدوز و شنۆدا گرت و ژمارەیەکی زۆری بێتاوانی کوشت کە تاوانی ئەوانە تەنها ئەوە بوو کە ئێرانی بوون و شیعە بوون و بێجگە لەوە بەوپەڕی بێشەرمییەوە پرچی ژنان و کچانی دەبڕی. هۆی هاندانی سمکۆ بریتی بوو لە سید طە کە لە نەوەی شێخ عبیداللەیە کە یەکێک بووە لەوانەی کەڵکەڵەی سەربەخۆیی کورد چووبووە مێشکیەوە بە هاندانی ئیستیعمار وە لەگەڵ برادەرێکی ترییا کە ناوی (سید عبدالله) بوو وە لە کاتی خۆیدا ئەندامی پارلەمانی عوسمانی بوو کە لەئەنجامی خیانەتدا کەمالییەکان ئەویشیان کرد بە دارا و هەڵیان واسی (نووسەر لەمەدا بە هەڵەدا چووە، چونکە سید عبدالله کە باوکی دوکتۆر عەزیزی شەمزینی بووە بەو جۆرە هەڵنەواسراوە بەڵکو شێخ عبدالقادری باوکی هەڵواسرابوو.) عەشایری کورد یا بە هۆی خەڵەتاندن یا لە ڕێگەی چاوترساندنەوە ناچارکرابوون کە ببن بە لایەنگری سمکۆ وەکو شوکاک و عبدویی و زرزا و هەرکی وە نیوە مامش. ئەگەرچی قەرەنی ئاغای مامش کە ژمارەیەکی زۆری لەگەڵدا بوو سەر بە دەوڵەت بوو، بەڵام ئەوانی تریان سەر بە

سیمتقو بوون، بەڵام عەشایرەکانی سابڵاخی تری موکری وەکو (دەبگری و بگزادە و منگور) ئەمانە لەسەر دوو پەت یارییان دەکرد و سەرکردەکانیان بە زۆری وەکو ئەمیر ئەسعەد و بایزئاغا و کەریم ئاغا لایەنگری سید طە بوون.

شاری مەهاباد کە شارێک بوو لە سەداسەدی هەمووی کورد بوون و سوننی بوون هەموویان چەکداربوون و تاکولۆکەیان باوەڕیان بە ئێرانێتی هەبوو، بەڵام ئەمانە کەم بوون و بێدەنگ دانیشتبوون.

یەک دوو هەفتە دوای مانەوە لە شرفخانەدا ڕۆژێک ئاغای حاج مخبرالسلطنە کە فەرماندەی هەموو هێزەکان بوو لەکەڵ والیی هەڵبژێرراوی ئازربایجاندا چوونە تەلگرافخانە و لەوێوە لەگەڵ منداد گفتوگۆکیان کرد و بە هەموومان بڕیارماندا ئەگەر واز لە مەهاباد بهێنرێت مانای ئەوەیە هەموو کوردستان دەکەوێتە ژێر دەستی دوژمنەوە و هەموو ولاتیش دەکەوێتە مەترسییەوە، لەبەرئەوە بڕیارم دەرکرد کە هێزی ژاندرمە ئیمرۆ بە کەشتیی ئەدمیرالٌ بنرێم بۆ بەندەری (دانالو) وە لەوێوە ڕوو بکەنە مەهاباد و بڕیار درا کە هەر دەرەجەدارێکی سوپا ئەگەر بەشداری ئەوە بکا کە بچێتە ناو ئەو کەشتییەوە پلەیەک تەرفیعی پێ بکرێت.

بەپێی ئارشیفی تەلگرافخانەی تەورێز و شەرەفخانە و بەپێی شەهادەتی ئەو ئەفسەرانەی کە ماون، من خۆم ئەو تەرفیعەم بە ڕاست نەزانی چونکە هەڵوێستی سەربازی لە مەهابادا لەوانە نەبوو کە ئێمە بتوانین بیپارێزین و بەرگری لێ بکەین و ئەو (٢٥٠) سەربازەی کە ئەنێررا بەرگەی ئەوەی نەدەگرت، لەبەرئەوە ئەبووایە چارەسەرێکی تری بۆ بدۆزرایەتەوە و بە لایەنی کەمەوە پێویستی بە (١٥٠٠) نەفەر سوارە و پیادە و تۆپخانەی تەواو هەبوو کە بوایستریت ئەو مەبەستە بهێنرێتە دی.

بەڵام لەئەنجامی زۆرلێکردنی ئاغای فەرماندەی لێپرسراوی هەموو هێزەکان، ناچار بووم ئەو نەفەرانەی کە هەبوون لەژێر فەرماندەی میر حسینیان بە کەشتی بیانێنێرم بۆ شرەفخانە.

دوژمن ساتێک لەو ناوەدا دەستی کرد بە گوللەبارانی کەشتییەکە و زیانێکی زۆرمان لێ کەوت ئیتر ناچار بووم بێمە خوارەوە و یاور میر حسینیان نێررا بۆ تەورێز و خۆم بەکەشتی بەرەو (دانلو) ڕۆیشتم لەگەڵ ئەو هەموو بەفرەی کە باریبوو کە نزیکی نیومەتر بوو، بەرەوە میاندواو و سابڵاخ ڕۆیشتم وە بەبێ ئەوەی هیچ بەرگرییەکم بێتەر ڕێ دەستم گرت بەسەر شاری مەهەباددا و ڕۆژی دوایی بەرەو

(سلدوز) ڕۆیشتین و پاش یەک دوو پێکادان قەڵای (محمدیار) هەتا دەربەندی حیدرئاباد کە شوێنێکی زۆر باش بوو کەیشتمە ئەوێ.

پاش مانەوەی چەند ڕۆژێک لە (سڵدوز) کە لەناو هێزەکاندا وا بڵاو بووبووەوە کە سیمتقو لە طسوج (لە ژوورووی گۆلی ورمیە) پەلاماری هێزی قۆزاقی داوە و مظفرالدولە و تاقمەکەی هەموو کوژراون و بە دیل گیراون وە فەرماندەی بەشی قوزاق (سرلشکر مقدم) پەنای بردۆتە بەر کەشتیی ئەمیراڵ و خۆی دوور خستۆتەوە لە کەناری ئاوەکە.

ساتێک بە تەلگراف هەواڵی هەڵوێستم لە ئاغای (هومایون خان) پرسی، بەداخەوە وەرامەکەی بەم جۆرەی خوارەوە بوو: اغای میجر ملک زاده، مظفرالدوله بێ تەجروبەئیی کرد-شما بیائید.

مەلیکزادە لەکتێبەکەیدا دەست ئەکا بە خۆهەڵکێشان و ئەڵێ: "من بەپێی ڕەفتار و ڕەوشتی سەربازێتی کە لەو ڕووەوە گەلێک کتێبی سەربازیم خوێندۆتەوە وە بەکردەوەش زۆر شتم دیوە و بەسەرما هاتووە، دەستوبرد هەرچی ئەسپ و وڵاخی بەرزەی عەشایر هەبوو هەمووم بەکرێ گرت و نزیکی سەد نەفەر لە ئەفسەران و نەفەری ڕەزاشام سوارکرد و خۆم بووم بە پێشڕەو و ڕوومکردە ڕەزائیە و (دیزج)

لەبەرەبەیاندا لە نزیکی گوندێک تەماشامکرد ژمارەیەکی زۆر ئەسپ و ئێسترم هاتە بەرچاو کە لەگەڵ چەند سوارێکدا بەرەو ئێمە دەهاتن بۆ پەلاماردانمان.

لەسەر گردێک دوو سێ دەقیقە مامەوە و بینیم کە (٥٠٠) سوار کە ئەوانیش زۆر بەباشی ئێمەیان ئەبینی دیار بوون.

ئەمری بەپەلە دەرچوو کە لەو ناوەدا سەنگەری زۆر چاک لە حیدرئاباد هەبوو کە ساتی خۆی لە شەڕی ڕوس و تورکدا ئەو سەنگەرانە ئامادە کرابوون خۆمان بگەیەنینە ناو ئەو سەنگەرانە.

پاشنیوەڕۆ هێزی دوژمن لەژێر سەرکردایەتی سید طەدا پەلاماریان داین و هەتا نیوەشەو یەک لەدوای یەک پەلاماری سەختیان ئەداین، بەڵام بە هۆی گوللەبارانی تفەنگ و بە مەترەلۆز و نارنجۆک توانیمان زیانێکی زۆر بە دوژمن بگەیەنین کە لەناو ئەوانەدا لاکی بیست ئەسپ و چەند نەفەرێکی کوژراو هەبوو کە لەڕاستیدا شتێکی گاڵتە نەبوو کە ئەو ژمارە کەمەی ئێمە بتوانێت ڕووبەڕووی (٥٠٠-٦٠٠) نەفەری شەڕکەری تەجروبەدیدە ببێتەوە کە لەگەڵ سید طەدا بوون کە ئەمە جێگەی

شایستەیە و هەر بە دەم خۆشە باس بکرێت.

دەرکەوت کە لەدوای شکاندنی هێزی قوزاق لە طسوج، سیمتقو بە شتێکی سووکی زانیبوو کە بەرەنگاری من ببێتەوە و بۆ ئەوە تەنها سید طەی ناردبوو کە ئەگەر ئەو هێزانەی تری سیمتقو هەموویان بهاتنایە بێگومان لەئەنجامدا ئێمە هەموومان لەناو دەچووین. بەڵام لەگەڵ ئەو سەرکەوتنە گەورە و بەرگریکردنەماندا بەپەلە فەرمانی کشانەوەم دا کە بەرەو گوندی (ئەندەرقاش) کە لەنێوانی میاندواو و سابلاغدایە بکشێینەوە کە لەو ڕۆژانەدا ئاو هەڵسا بوو وە لەوانە نەبوو کە دوژمن بتوانێت لەو پردە دارینەی کە هەبوو بەئاسانی لە (روخانە) بپەڕێتەوە و لەناکاو پەلامارمان بدات.

ئەو هەواڵانەی کە پێوەندییان بە شکانی شەڕەکەی (طسوج)ەوە بوو، ئەفسەرەکان لەدوای شکان لەو شەڕەدا هاتنە لام و بۆیان گێڕامەوە، وەکو سروان جعفر خان حکیمی، کە یەکێک بوو لەوانەی لە فرەنسا خوێندبووی، دەرکەوت کە سیمتقو بە هێزێکی زۆر گەورەوە پەلامارێکی تری (طسوج)ی داوە و لەو چوار سەد نەفەرە قوزاقەی کە لەژێر فەرماندەری سەرلەشکر (مقدم)دا بوون زۆربەیان کوژرا بوون و بێ سەر و شوێن بوون و ئاقای مظفرالدوله خۆشی بە پەلەپروسکێ ڕای کردبوو خۆی گەیاندبووە کەشتیی نەدمیراڵ و خۆی لە قەراغی دەریاچە دوور خستبووەوە (بێگومان بۆ ئەوە بووە کە گوللە نەیگاتێ).

لێرەدا نووسەر کە مەلیکزادەیە دەستی کردووە بە سەرزەنشکردن و نەشارەزایی مخبرالسلطنه و وتوێەتی: کە گیانی ژمارەیەکی زۆری خەڵک لەپێناوی نەشارەزایی ئەودا لە کیس چوون. دووبارە نووسەر لەباسەکەیدا هێرشی بردۆتە سەر ئیمپریالیزم و ئەو جۆرە شۆڕش و هەرایەی بە پیلانی ئەوان داناوە. هەروەها گلەیی لەوەدا کردووە کە ئەو تەلگرافانەی کە ئەیناردن نەک هەر نەدەگەیشتە شوێنی مەبەست، بەڵکو بەپێچەوانەوە دەگەیشتە دەستی سمکۆ.

نووسەر لە ڕێبازی ڕەخنەگرتنەکەیدا ئەڵێ: هەندێ لەو ئەفسەرانەی کە لەناو هێزی دەوڵەتدا بوون وەک (لیندبرگ)ی سویدی، ئەمانە هەموویان پیاوی ئەنتلجس سیرڤسی ئینگلیز بوون و ئەڵێ: لەکاتێکدا کە بە قسە بە هەزاران سوارە و پیادە بۆ یارمەتیدانی ئێمە نێررا بوون کەچی لەتەورێز شەو و ڕۆژ خەریکی ویسکی خواردنەوە بوون لەگەڵ کچە ئەرمەنییەکاندا کە لە ڕێگەی ئەوەوە نەخشەی

جاسووسی ئەبرا بەڕێوە و لە ڕێگەی سەفارەتەکانیان لە تاران و موصلەوە و لە سلێمانیەوە هەموو هەواڵەکان دەگەیەنران بۆ سمکۆ.

نووسەر لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: ئینگلیزەکان ئەیانویست هاندانی سمکۆ بۆ دەستدرێژیکردن بۆ سەر هێزەکانی ئێران بدەنە پاڵ تورکەکان کە لەڕاستیدا شتەکە بەو جۆرە نەبوو چونکە تورک لەو سەردەمەدا خەریکی چارەسەرکردنی کێشەی خۆی بوو لەگەڵ یۆنانییەکاندا بێجگە لەوە سیاسەتی کەمالییەکان بریتی بوو لە بێهێزکردن و لەناوبردنی کورد ئیتر چۆن نەبێ بوترێ کە دەستی یارمەتیی بۆ سمکۆ درێژ نەکرد.

مەهابادییەکان بێجگە لە ئاغای عەلی حەیدەری کە ئەویش هیچ هێز و تفەنگچییەکی نەبوو ئەوانی تر لە هیچیان دڵنیا نەبووم و دووڕوویی و خیانەتی ئەوان و پێوەندییان لەگەڵ سمیمتقو و سید طەدا شتێکی ئاشکرا بوو. وە بەئاشکرا لەگەڵیدا بوون و سەرەڕای ئەوە لەگەڵ ئەو هەموو دەستکورتی و نەبوونی و لاوازییەی بۆچەشدا، ناچاربووم هەموو مانگێک پارەشیان بدەمێ.

لەو کاتانەدا نامەیەکی سید طەم دەست کەوت دەربارەی ئەمیر ئەسعەد و کەریم ئاغا کە هەردووکیان هەڵبژێررابوون کە بکرێن بە وەزیر لەو دەوڵەتی کوردەی کە بەتەما بوون دروستی بکەن و منیش هەر ئەوەم لە دەست هات کە ئەو نامەیە بنێرم بۆ تەورێز.

هەروەها نووسەر وتویەتی: نائب اول میر مهدی خان کە بە خۆی و پەنجا شەست سوارێکەوە لە (سلدوز) بوو، دوو نەفەری هندی دەسگیر کردبوو هێنای بۆ مەهاباد، بە هەزار شەرمشەق هێنایانن قسەکردن و وتیان ئێمە لە (کەراچی)یەوە هاتوین و لەگەڵ ئێوەدا (ئێران) هاوزبان و هاومەزهەبین و ئەمانەوێ بچینە ڕەزائیە، بەڵام دەرکەوت کە نامەیەکیان پێ بوو لە حاکمی عەسکەری ئینگلیزەوە لە موصل کە ئەو نامەیە بۆ سید طە نێررابوو، منیش بەرامبەر بەوە هەروەکو پێویستییەکی سەرشانم و وەکو ئێرانییەک خۆم پێ نەگیرا و ناچار بووم بە تەلگرافێک بێزاری خۆم دەربڕی بەڵام کاشکی ئەوەشم نەکردایە.

نووسەر دوای ئەوە باسی ڕوودانی شەڕێکی تری کردووە لە کتێبەکەیدا و وتویەتی:(٥٢) "بەیانییەک کە تەقە دەستی پێ کرد (ئەوەی ئەو باسی کردووە مەبەستی شەڕی مەهاباد بووە.) نزیکی (٣٥٠) نەفەر کە هەبوو ناردمن بۆ

ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمن، بەڵام لەئەنجامی ئەو خیانەتەی کە لە من کرا، ئەوپەڕەکەی توانیم ژمارەی نەفەرەکانم کە لە هەموو لایەکەوە کۆم کردبووەنوە بیگەیەنمە (٧٠٠) نەفەر و ئەو دەرگا پڕ لە نەگبەتییەی کوردستان کە بە من سپێردرابوو بیپارێزم، بڕیارمدا هەتا دوا دڵۆپی خوێنم شەڕ بکەم.

ئەو ڕۆژە کاتی عەسر، ئاغای ئەمیر حشمت لەو هەموو دارایەی کە بەدەستەوە بوو (٢٥٠) تمەنم دایە و ناردم بۆ میاندواو و بە هۆی ئەوەوە تەلگرافێکم نارد بۆ تەورێز و بۆ تاران و داوام لێ کردن بەپەلە لە ڕێگەی گۆلی ورمیەوە هێزێک بنێرێت بۆ حیدرئاباد کە کەوتبووە پشت دوژمنەوە، هەروەها داوام کردبوو کە هێزێکی تر لە (دانلو)وەوە بنێرێت بۆ سابلاخ.

لە سەرەتای شەودا هێزی دوژمن گەیشتە قەراغ سابلاخ و شەڕ دەستی پێ کرد و هەتا نیوەشەو دوژمن یەک لەدوای یەک هێرشی ئەهێنا و بەڵام نەمان شکاندن و پاشەکشەیان دەکرد و لە دوو سێ نەفەری بریندار بەوڵاوە هیچ زیانی ترمان نەبوو، بەڵام خەتی تەلگرافی تەورێز لەو شەوەدا وەستا و ئێمە لە هەموو دەقیقەیەکدا چاوەڕوانی گەیشتنی یارمەتی بووین.

پاشنیوەشەو خوالێخۆشبوو (سروان اسد اقاخان) کە فەرماندەی پیادە بوو داوای کرد کە ڕێگەی بدەم خەتی بەرگری پێشەوەمان بکێشێتەوە و بۆ لای ڕوخانە بڕوات، چونکە ئەو خەتەی پێشەوە بەئاسانی بەرگری لێ نەدەکرا.

شەڕ بە شەو هەر درێژەی کێشا بوو، وە هەتا ئەو کاتەی ڕووناک بووەوە و بە دووربین دەتوانرا هێزی دوژمن ببینرێت، بۆمان دەرکەوت کە هێزی دوژمن زۆر لە هێزەکەی ئێمە زیاتر بوو، تۆپخانە و مەترەلۆزەکانیان دەستیان کرد بە ئاگرباران و لەبەیانیدا بۆمان دەرکەوت کە ژمارەی دوژمن نزیکی چوار هەزار سوارە و دوو هەزار پیادە دەبوو وە بە دوو عرادە تۆپی دوژمن و بە گوللەی مەترەلۆزی ئەڵمانی بەبێ وچان ئاگرباران دەکراین کە ئێمەش بەرامبەر بەوە تۆپێکی شڕ و عرادەیەک تۆپی شنایدەری سەحراییمان هەبوو لەگەڵ چەند تۆپچییەکی قوزاق کە لەژێر دەستی مندا بوون، بەڵام هەردوو تۆپەکە لە پاش تەقاندنی چەند گوللەیەک پەکیان دەکەوت.

من کشانەوەی خۆمم بە هیچ جۆرێک بڕیار نەدا و سوورببووم لەسەر ئەوەی کە هەتا دوا گوللە شەڕی پارێزگاری بکەم و داوام لە فیداکارانی ژاندرمەی فەوجی (١٤)ی ئازربایجان کرد کە خۆیان ڕابگرن بەرامبەر بە دوژمن بۆ سەندنەوەی تۆپەی

ئەو تاوانانەی کە بەرامبەر بەسەدەها ژنی ورمیە کردبوویان، بەکورتی هەتا دوو سەعات دوای نیوەڕۆ هەر گرمەی تۆپ و تەقەی گوللەی مەترەلۆز و تفەنگ ئەبیسترا.

هێزەکانمان کە سەنگەریان لە کیسەی خۆڵ دروست کردبوو، من لەو شوێنەدا کە چوار پێنج ئەفسەر و (١٦) ژاندرمە و ڕەشاشێکمان پێ بوو شەڕمان دەکرد، کە ئەو ئەفسەرانە هەروەکو لە بیرم بێ بریتی بوون لە تیمسار سرتیپ محمد مظهری و اقای سرهنگ تقی الب اجودان و اقای سروان نایب میر مهدی خان و سەرکردەکانی هێزی سواره خۆیان و نەفەرەکانیان کە نزیکی شەست کەسێک دەبوون لەو سەنگەرەدا خۆیان گرت.

کاتێ نیوەڕۆ ئاگادار کرام کە هەرچی فیشەکێک کە مابوو ژمارەی نەوەد هەزار بوو هەمووی نێررابوو بۆ ناو سەنگەرەکان.

پاش نیوەڕۆ بوو کە خوالێخۆشبوو (قاضی علی) کە باوکی قاضی محمد بوو لەگەڵ دوو سێ نەفەری پیاوی ئاینی و بەسالاچووی شاری مەهاباد بە خۆیان و قورئانەوە هاتن و پێیان وتین کە بەرگریکردنی ئێوە لە خوێنڕشتنی خۆڕایی بەولاوە هیچی لێ دەستگیر نابێت و سمکۆ بەڵێنی داوە کە ئەگەر ئێمە خۆمان تەسلیم بکەین هیچ کارێکی خراپمان لەگەڵدا ناکرێت، بەڵام من کە سمکۆم ئەناسی کە سوننییەکی زۆر کەللەڕەق بوو و جێگەی بڕوا نەبوو وە لەبەرئەوەی هەڵکردنی ئالای خۆتەسلیمکردنم بە شەرم ئەزانی بڕیارم دا خۆم بکوژم. خوالێخۆشبوو (ڕشید الاسلطنه قرەپاپاخ) کە یەکێک بوو لە دوژمنانی سمکۆ براکەی خۆی بە قورئانێکەوە نارد بۆ لام و پێی وتم تۆ کابرایەکی ئیسلامیت و لە دیندا خۆکوشتن حەرامە و هێشتا تۆ جوانی و بە بەرتەوە ماوە، لەبەرئەوە پێویستە ڕازی بیت بەم ڕووداوەی ئیمڕۆ و لەناکاو (٢٠٠-٣٠٠) نەفەر ئابڵوقەیان داین و بەڕاستی نازانم چۆن باسی ئەو ساتە سەخت و ناخۆشەی ئەو ڕۆژە بکەم.

دوای ئەوە گیراین بردیانینە سەر گردێک کە چادری لێ هەڵدرابوو بۆ سمکۆ و سید طه و هەموو سەرکردەکانی ئیلات لەوێ بوون.

کە چوار پێنج هەنگاوێکم نا بۆ پێشەوە سمکۆ هاواری کرد تۆ چۆن هەروەکو مظفرالدوله فیرارت نەکرد؟ منیش لەوەڵامدا پێم وت: بە عروسی و یا برای فرار نیامده بووم. سمکۆ پێی وتم: کورد کە ژمارەی (١٤) ملیۆنە نایەوێ لەژێر کەڵەمەی دیلێتی عەجەمدا لەوە زیاتر بژی، وە من لەم سەعاتەوە ئیتر ئیعلانی سەربەخۆیی کوردستان دەکەم. منیش بە دەنگێکی بەرز بە سمکۆم وت: یەکەم: تۆ ئێرانیت، بەڵام

هەڵخەڵەتێنراوی. دووهەم: ئێوە چواردە ملیۆن نین. سێهەم: ئەو میللەتەی کە بیەوێ سەربەخۆ بێ گەلێک مەرج هەیە کە پێویستە لەو میللەتەدا هەبێت.

سید طە وتی: هەتا ئێستە ئێمە بارەها لەگەڵ ڕووس و عوسمانی و ئێراندا شەڕمان کردووە، بەڵام هەتا ئێستە هی وەکو تۆ ئازا و بەجەرگم نەدیوە، لەبەرئەوە تۆ نابێ بکوژرێیت. سید طە دەستی برد بۆ سوارچیەیەک ئاو و خۆی بە من ناساند، بەڵام خاڵی سمکۆ سوراحیەیەکەی لە دەست سید طە سەند و خۆی لێی خواردەوە و پاشماوەکەی بۆ من هێشتەوە و منیش لێم نەخواردەوە و دام بە زەویدا و شکاندم. ئەویش پێکەنی و وتی: سەیری کەن بەدیلێتیش لە دەمدرێژیی خۆی ناکەوێ.

لەو کاتەدا هێشتا تەقەی گوللە دەهات و سرهنگ الپ دەستی گوشیم و پێی وتم: جەنابی ڕەئیس سەیر بکە ئەوە (میر مهدی خان)ە کە تیربارانی دەکەن. منیش وتم: جەهەنەم با نۆرەی من و تۆش بێت.

بە سید طەم وت: ئا بەم وەحشەت و درندەییە داوای سەربەخۆیی کوردستان ئەکەن؟ لەوەڵامدا وتی: بەڵێ... ئێمە حەقمانە چونکە زیانێکی زۆرمان لێ کەوتووە، بەڵام اقای سرهنگ هاشم ئەمین لەبەرئەوەی سەیدزادە بوو وە لە خانەوادەیەکی ناسراوی ئازربایجان بوو ئازاد کرا، حاجی ئیلخانی باوکی ئەمیر ئەسعەد و بایز ئاغا هەردووکیان بەچۆکدا هاتن و داوێنی سمکۆیان گرت و لێی پارانەوە (کە دیارە بۆ ڕزگارکردنی مەلیکزادە پاڕاونەتەوە.)

سیمتقو دوای ئەوە هەستا و وتی: من بۆیە وازم لە کوشتنی تۆ هێناوە کە نامەیەک بنووسیت بۆ حاجی مخبرالسلطنه و پێی بڵێ کە ڕزگاربوونی تۆ و ئەو ئەفسەرە دیلانەی تر بەوەوە بەندن کە ئەوانیش ئەمیر ئەسعەد و کەریم ئاغا و تاقمەکانیان بەر بدەن. منیش بەڕاستی زۆرم لاگران بوو کە کاغەزەکە بەو شێوەیە بنووسم، کە کاغەزەکەم گرت بەدەستەوە نووسیم: "من هەر چاوەڕوانی ئەوەم نەکرد کە یارمەتی ئێوەم پێ بگا و هەتا دواگوللە بەرگریمان کرد، بەڵام ئێوە کەستان نەنارد، ئێستاکە وا ئێمە دیلین، ناچارم ئەم کاغەزەت بۆ بنووسم و بڵێم کە بەردانی ئێمە بەنگە بە سەرەنجامی ئەمیر ئەسعەد و ئەوانی ترەوە."

نووسەر درۆیەکی تر دەکا لەکتێبەکەیدا و لە لاپەڕە (٧٦)دا ئەڵێ: سمکۆ پێی وتم: ئاغای ملک زادە، ئەگەر تۆ لە من نزیک ببیتەوە و هاوکاریمان بکەیت، ئامادەم بتکەم بە فەرماندەی هێزی ڕەزائیە. منیش لەوەڵامی ئەوەدا پێم وت: ئەگەر ئەوە بە ناوی ئێرانەوە ئەکەی من بە سەر و مالمەوە هەروەکو سەربازێک ئامادەم، بەڵام ئەگەر من

لەم هەڵوێستەدا ئەوە قبوڵ بکەم لە خیانەت بەوڵاوە هیچی ترم پێ ناوترێ.

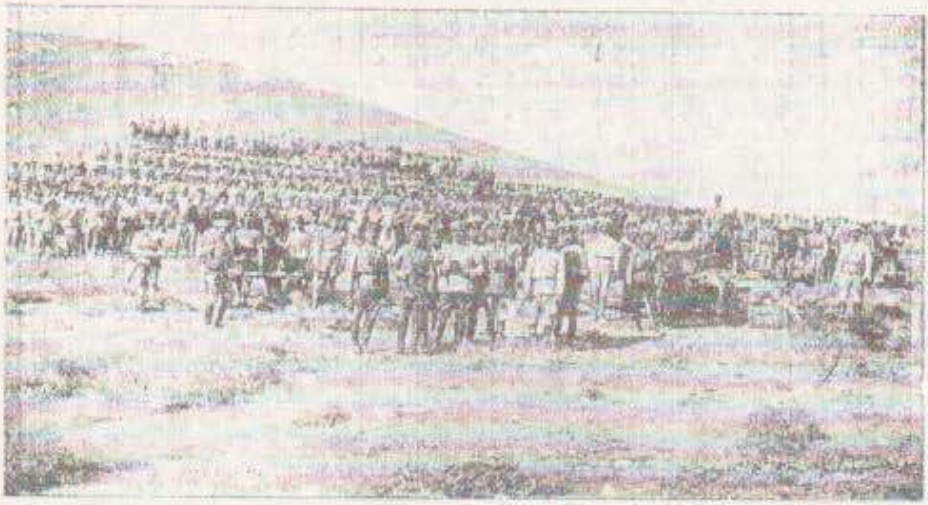
ڕۆژی دوایی چوومە سەڵماس کە ئیسماعیل ئاغا لەو شەش هەزارەی کە شەڕی پێ ئەکردن لەوێ تەنها چەند سەد نەفەرێکی لە خزم و کەسوکاری خۆی لەگەڵیا مابوون و ئەوانی تر هەموو بڵاوەیان لێ کردبوو.

لە سەڵماس لەدوای نانخواردنی ئێوارە سمکۆ هاتە ژوورەکەم و من و سەرهەنگ ئالپی لێ بوو، سمکۆ بە دەستێکی خسروی کوڕی گرتبوو بە دەستەکەی تریش کلام الله (قورئان)ی پێ بوو، لێم نزیک بووەوە وتی: "جەنابی میجەر... بەم قورئانە و بە سەری ئەم تاقە کوڕەم سوێند ئەخۆم، چونکە لەتۆدا نموونەی هەموو شتێکی مەردانەی تیادا نەبینم کە مردنت لەلا هیچ نییە و هەتا ئێستەش نەمیبستووە تۆ چاوت بڕیبێتە ماڵ و حەیا و ناموسی کەس، وە من لەوە دڵنیام کە تۆ نە بە من و نە بە دەوڵەت خیانەت ناکەی، لەبەرئەوە بەبێ مەرج و چەند و چۆن ئازادت ئەکەم و بڕۆ، ئەگەر دەوڵەت ئامادەیە کە لەمن خۆش ببێت ئەوا ئامادەم وەکو نۆکەرێکی ڕاست و پاک قبووڵ بکرێم و ئامادەم هەموو تۆپ و تفەنگ و جبەخانەیەک کە هەمە تەسلیمی بکەم و ئەگەر کەسێک شکاتێکی لە من هەیە ئامادەی هەموو شتێکم و کە چوویتەوە تەنها تاقە دوو دێڕی تۆ بگاتە دەستم ئامادەم خۆم تەسلیم بکەم.

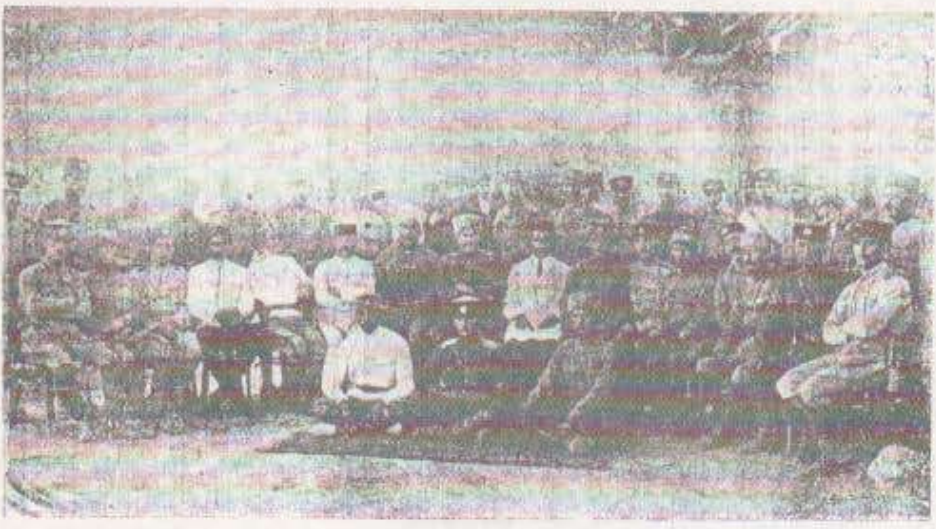
سمکۆ قسەکانی لەوە ئەچوو بەڕاستی بێت چونکە لە سیما و ڕووخساریدا دیار بوو، ئەویش گلەییەکی زۆری لە کاربەدەستانی دەوڵەت هەبوو.

بەیانی عەرەبانەیەکی چوار ئەسپی هات و من و سەرهەنگ ئالپ و پێشخزمەتەکەم کە ناوی اصغرخان بوو سوار بووین و گەیشتینە لای قوزاقەکان بە فەرماندەی سەرهەنگ ابراهیم خان، کە هەوالّم لێ پرسی لەوەرامدا وتی: فلان کەس، هەرچی ڕوویدا خیانەت بوو... خیانەت. ئەو کاتەی کە سیمتقو بەرەو ئێوە دەهات، ئەوسا من لەوە گەیشتبووم و کاظم قوشچیش لەبەردەکەیەوە ئاگای لێ بوو. ئەو کاتە من داوام کردبوو کە بەشداری بکەم لەو حەملەیەدا بەڵام بە هیچ جۆرێک وەرام نەدرایەوە. حاجی مخبرالسلطنه تەلگرافێکی نارد و لێی پرسیم (لە مەلیک زادە) ئایا ئێوە سمکۆ لێتان خۆش بووبوو یاخود فیرارتان کردووە و خۆتان دەرباز کردووە. منیش پێم وت: من لەو کەسانە نیم کە فیرار بکەم.

کاپتن لاسن بالندبرگ لە تەورێزەوە بە تەلەفۆن قسەی لەگەڵدا کردم و پێی وتم (بە مەلیک زادە) کە بە دەستوبرد بچم بۆ تەورێز و کە چوومە لای پێی وتم: خەڵک دژی هەڵوێستی تۆ بوون لەبەرئەوە بۆ سەلامەتی خۆت باشتر وایە کە لە دائرە نەچمە دەرەوە.

لە لاپەڕەی (٦٥) لە کتێبەکەی ح-ملکزادە، میرید بە ناوی (سرگزشت حیرت انگلیز) وەرگیراوە کە وتوێتی ئەمە وێنەی ئەو ژاندرمانەیە کە لە شەڕی سابلاخدا کوژراون.

وێنەی کەورەکانی بەگزادەی دیبوکری و مەنکوڕ و مامش لەگەڵ عبداللەخانی طهماسبی- کە لە ساڵی ١٩٢٤دا (١٣٠٣) لە گوندی (دوست الی) وەرگیراوە. لە کتێبەکەی حسین حوزنی موکریانی (کوردستانی موکریان) چاپی ساڵی ١٩٣٨.

(واتە دوای سێ ساڵ داگیرکردنی سابلاخ ئەو ڕەسمە گیراوە.)

لەکۆتاییدا دەربارەی ئەو شەڕەی سابلاخ و ئەو تالانییەی کە سەرچاوەکان باسیان کردووە مصطفی پاشای یامولکی کە لە کۆتایی ساڵی ١٩٢١دا چۆتە ئەو ناوە کە هەمووی ماوەیەکی زۆر کەم تێپەڕی کردبوو بەسەر ئەو شەڕەی سابلاخدا، هەروەکو لەو دۆکیومێنتەی ژمارە (C.O.730-19-27-34) و ڕۆژی ١٩٢٢/١/٢٠دا باسکراوە لەنێوانی ئەو ڕەخنە و پرسیارانەی کە مصطفی پاشای یامولکی لە سمکۆی کردبوو ئەوی پێوەندی بەم شەڕەی سابلاخەوە هەیە، لە پرسیاری ژمارەی حەوتەمدا مصطفی پاشای یامولکی و سمکۆ بەم جۆرەی خوارەوە پرسیار و وەرامەکەیان تۆمار کراوە:

پرسیاری ٧: مصطفی پاشای یامولکی لە سمکۆ دەپرسێت: بەو پێیەی ئێوە دەیڵێن، ئێوە بۆ تەواوی نیشتمان هەوڵ ئەدەن؟ ئایا شتەکە وا نییە؟ ئەگەر وایە ئەی بۆچی ساتێک سابلاختان گرت دوکانەکان تالانکران و هەندێکش کوژران کە لەناو ئەوانەدا (قاضی لطیف) بوو کە پیاوێکی زۆر ڕێزلێگیراو بوو؟

ناوچەی سابلاخ کە دیبوکریی بەهێز و بڵباس و مەنگوڕ و مامش و عەشیرەتی پیران دەگرێتەوە و مەرکەزێکی گشتیی گەورکە لەگەڵ عەشیرەتەکاندا پێوەندییان دۆستانە بووە، ئایا ئەوەی کە ڕوویدا لە سابلاخدا ئێرانییەکان پێیان خۆش نەبووە؟ هەروەک بیستم ماڵی حاجی ئیلخانی سەرۆکی دیبوکردی تالان کراوە و دوور نییە لەئەنجامی ئەوەدا بەشێک لە مەنگوڕ و بەگزادەی گەورک و ناوچەی سەقز دژی تۆ یەک بگرن؟

سمکۆ لە وەڵامی ئەو پرسیارە دوورودرێژەی مصطفی پاشای یامولکیدا ئەڵێ: وەختێک ڕوومان کردە سابلاخ، ناردمان بە شوێن هەموو سەرکردەکاندا، بەڵام نەهاتن و هیچ نوێنەرێکی سەقز نەهات و ئێرانییەکانیش لەناو شاردا شەڕیان دەکرد، شەڕەکە دوو ڕۆژ درێژەی کێشا، ئەوە بوو لەئەنجامدا ناوشار گیرا و هەندێ کەس کوژران کە شوکاکیشیان تیادا بوو. لەو شەڕەدا دانیشتوانی شار و عەشایر تێکەڵ بوون و تێکپرژان و ڕەشاش و تۆپیشی تیادا بەکار هێنرا، لە حاڵەتکی وادا ناتوانرێت ڕێگا لە تاڵان و بڕۆ بگیرێت، ئەگەرچی من خۆم زۆر دژی ئەوە بووم.

ئێمە گومانمان لە عەشیرەتی مەنگوڕی و دیبوکری هەبوو، بەڵام گوێشمان نەدایە ئەوە. حاجی ئیلخانی بەوەشەوە نەوەستا کە هەر ببێتە لایەنگری ئێرانییەکان، بەڵکو بە ناوی کوردەوە داوای لە خەڵک دەکرد کە بچنە پاڵی و شەڕمان لەگەڵدا بکەن.

عەشیرەتی مامش زۆر دڵسۆزی ئێمەن. کوڕی خوالێخۆشبوو مەحمود ئاغای هەمزاغامان کرد بە حاکمی سابلاخ و کەریم ئاغای برای کرا بە موفەتیشی ناوچەی (حەمەجان) و ناوچەی (بانالیس BANALIS) و (گەورک)ی دراوسێی. دوای گرتنی سابلاخ تواناییان فارسەکان لە سەقز دەرکەن، بەڵام لەسەر داوای خەڵکی سەقز، دەوڵەتی ئێران (٣٠٠-٤٠٠) جەندرمەی خۆی لە (سنە)ەوە نارد و بانالیسیان گرتەوە و چوار پێنج کەسی سەر بە ئێمە لەوێ ڕایانکرد.

لەکۆتایی باسی ئەو شەڕەی سابلاخدا ئەوی بۆمان دەرئەکەوێ هەرچەند سمکۆ لەسەرەتادا تواناییووی لەو شەڕەدا سەر بکەوێ و ئێرانییەکان دەر بکات، بەڵام ئەو سەرکەوتنەی شتێکی کاتی بووە و بە بڕیارێکی سەرپێی و بەپەلە کراوە و لەپێشدا حسابێکی وردی بۆ نەکراوە شتێکی وا ڕوونەدات کە دانیشتوانی شاری مەهاباد تووشی ئەو زیانە بێن کە لەو سەرچاوانەی لێیان دواین باسکراوە و زۆری پێ نەچوو لەبەرئەوەی نەخشەی ئەو شەڕە لەسەر بناغەیەکی بنج داکوتاو نەبووە، هەروەکو شوێنەکانی تر دووبارە لێی داگیرکرایەوە و لەو ڕۆژانەدا زۆربەی فیودالەکانی کورد لەو ناوچانەدا وای بۆ چووبوون و هەندێکیان سوودیان لەوەدا بووە کە لەگەڵ حکومەتدا بن و سزا و ڕاوڕووتکردنی و جەریمەسەندنی کاربەدەستانی ئێرانیان لا باشتر بووە لەوەی کە سەر بۆ کوردێک دابنەوێنن.

لەولاشەوە ئیمپریالیزمی بریتانیا، ئەویش گلەیی خۆی لەو سەرکەوتنەی سمکۆ دەربڕیوە کە بەئاشکرا لە دوکۆمێنتی ناو ئەرشیفی بریتانیا، لە ڕاپۆرتی سالانەی ساڵی ١٩٢١دا دەربارەی داگیرکردنی مەهاباد لەلایەن سمکۆوە وتراوە: "سەرکەوتنی سمکۆ دژی ئێران کارێکی تەواوی کردە سەر ناوچەی موصل (کە لەو ڕۆژانەدا ئینگلیزەکان دەستیان بەسەردا گرتبوو، پیاوەکانی خۆیان و سیخورەکانیان ئەوێیان کردبوو بە بنکەی چالاکی خۆیان بۆ دابینکردنی سوود و بەرژەوەندییەکانیان لە ناوچەکەدا و لە ئێراندا نەخشەی ئەوەیان کێشا بوو کە ڕەزا خان پێش بخەن و بیکەن بە شای ئێران بۆ مسۆگەرکردنی ئامانجەکانی خۆیان) وە لە داگیرکردنی شاری سابلاخدا گەلێک مالی بازرگانی تالانکرا."

له کتێبەکەی حسێن حوزنی موکریانیەوە وەرگیراوە.

بە ناوی (کوردستانی موکریان) کە لە ساڵی ١٩٣٨دا چاپکراوە. ئەو وێنەیە لە ساڵی ١٩٢٤دا لە گوندی (دوست ئاڵی) وەرگیراوە.

دەربارەی ئەوەی سەقز کە لە گفتوگۆکەی نێوان مصطفی پاشای یامولکی و سمکۆدا کرابوو وە لەدوای ئەوەی سمکۆ پاش داگیرکردنی سابلاخ ویستبووی دەسەڵاتی خۆی لە ناوچەکانی سەقز و بانەدا بڵاو بکاتەوە، دەربارەی ئەوە لە دوو سەرچاوەدا باسکراوە. سەرچاوەی یەکەم بریتیە لەو کتێبەی کاک عومەر فاروقی بە ناوی نظر بە تاریخ فرهنگ سقز-کردستان کە بە فارسی لە ساڵی ١٣٦١دا بڵاوی کردۆتەوە و ئەڵێ: "نوردوی ئیسماعیل ئاغا لەدوای ئەوەی زۆر شوێنی تری داگیر کردبوو گەیشتە سەقز و شارەکەیان گرتە دەست و لەلایەن سمکۆوە حاکمێک دانرا بۆ شاری سەقز، بەڵام شێوەی داگیرکردن و باجسەندن لە دانیشتوانی شار دڵی زۆربەی خەڵکی نێشاندبوو، بەگزادەکان بە ناوی سمکوە حاجی مەحمودی ئیفتخار التجاری خوالێخۆشبوویان کوشت، کە ئەم کارانە بوونە هۆی بیزاربوونی شار و کار گەیشتە ڕادەیەک کە لەدواییدا هێزەکانی سمکۆ شکان و هێزی دەوڵەتی مەرکەزی هاتەوە ناو سەقز، خەڵکی شار لەخۆشیدا ئاهەنگیان دەگێڕا."

(لەڕاستیدا حەزم نەکرد کاک عومەری فاروقی شانبەشانی نەوەش تۆزێک بەراوردی نەوەی هاوکارەکانی سمکۆ کردبوویان لەگەڵ کردەوە و سەرانەسەندن و جەریمەسەندنەکانی کاربەدەستانی ئێرانی بکردایە کە لەوەدا وەکو هەموو کوردێک دەیزانیت فیودالەکانی کوردی خۆشمان دەستیان بووە لە هاوکاریکردن لەگەڵ کاربەدەستانی ئێراندا، مەگەر تەنها ئەوەیە کە بوترێ کورد هەمیشە بەداخەوە فێری نەوەیە باج و سەرانەسەندنی بێگانەی لا خۆشتر و ئاسانتر بووبێت وەک لەوەی دەزگایەکی کوردەواری سەندبێتی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆی، جگە لەوە ئەو فیودالانە هەمیشە ترسی ئەوەیان بووە کە حکومەتی بگەڕێتەوە بۆیە بە بوونی دەزگایەکی کوردی نارازی بوون.)

سەرچاوەی دووهەم کە باسی سەفزی کردووە بریتیە لە یاداشتەکانی شێخ ڕەوفی ضیائی لە ئامادەکردنی کاک عومەری فاروقی کە لە لاپەڕەکانی (١٠٥-١٠٩)دا وتوویەتی:[٤٢] "لەدوای ئەوەی دیوان بەگی (اعظم الدوله) لە لایەن دەوڵەتەوە کرا بە حاکمی سەقز وە حاجی (زەمان خانی بانەیی) لەگەڵدا بوو یەعنی نایب الحکومە بوو. (واتە جێنشینی بوو.)

لەپاش دوو مانگ لە سالی ١٣٤٠دا (مانگی هجری قمری) حاجی زەمان خان کاروباری گرتە دەست و ساتێک حاجی زەمان خان هەواڵی گرتنی ناوچەی موکریانی بیست، ئەویش ئالای یاخیبوونی دژی حکومەت هەڵکرد و لە ئیسماعیل ئاغا نزیک بووەوە و دەستی کرد بە نامەناردن بۆی و پێوەندیی لەگەڵدا پەیدا کرد و سەفەرێکی کرد بۆ (بانە) و لەوێ حاکمی بانە و ئاغاواتی ئەو ناوچەیەی کرد بە دۆست و هاوکاری خۆی و ژمارەیەک لە خەڵکی بانە بەڕووالەت و بە ناوی یارمەتیدانی حکومەتەوە هێنایە سەقز. ئەو پارە و پوولەی گومرگ و هەرچی مالیاتی حکومەت هەبوو بە ناوی ئەوەوە کە بۆ خەرجکردنی پێویستی کاربەدەستان و بۆ پێویستی ئەسپ و ئێستر دەستی بەسەر ئەو هەموو پارانەدا گرت و کاربەدەستانی حکومەت لەئەنجامی ئەو بزووتنەوەیەی حاجی زەمان خان هەموویان هەڵاتن و سەقزیان بەجێهێشت.

ساتێک حاجی زەمان خان بە هەڵاتنی ئەو کاربەدەستانەی زانی، هەندێک لە ئەرتەشی و سەربازی کە سەرۆکەکەیان ناوی سوڵتان عبدالحمید بوو بانگی کردن و پێی وتن کە ئێستر ئەو هیچ پێویستییەکی بە مانەوەی ئەوان نییە و ئەوانیش لە

هەڵوێست گەیشتبوون و لە خوایان نەویست بە زووترین کات و بەبێ گێچەڵ ڕزگاریان ببێت و نەوانیش سەقزیان بەجێ هێشت و ڕۆیشتن. لەدوای نەوەی لە لایەن حاکمەوە هەندێ کەس بۆ ئیشوکاری باج و گومرگ و پۆلیس هەڵبژێرران و کاروبار کەوتە دەست عەشایر ئیتر نەوانە دەستیان کرد بە تاڵانی و ڕووتاندنەوەی خەڵک و باجی قورس دانان لەسەر خەڵک.

ساتێک (شجیع السلطنه)ی سەرۆکی پۆلیسخانە بە یازدە پۆلیسەوە لە ترسی نەوەی چەک بکرێت هەڵات و چووە سەرشیو و لەوێ لەگەڵ هەندێ کەسدا بوو بە هاودەست و شەوێکیان دای بەسەر سەقزدا بۆ نەوەی بانەییەکان تێک بشکێنێت، بەڵام لەبەرنەوەی لەناو خۆیاندا یەک نەبوون و مەبەستەکان نەوانەی لەگەڵ شجیع السلطنەدا هاتنە سەر سەقز یەکی نەدەگرتەوە بۆیە تێک شکان و لەو شەڕەدا چوار کەس کوژران و هەندێک گیران و چەند مااڵێکیش لە لایەن بانەییەکانەوە سووتێنران، خەڵکی سەقز دوای نەوە لەتاو زوڵم و زۆری عەشایری بانە کەوتنە ڕێوە و ڕوویان کردە گوندی (داشالوجە) وە لەوێ (خەلیل خان) بە هەندێ سوارەوە بۆ هاوکاریکردن و داکۆکیکردنی مافی خەڵکی سەقز لەگەڵ خەڵکدا کەوتە ڕێ و هاتە سەقز. نەم کارە ڕەزای خودای لەسەر بوو، هەتا ڕادەیەک جەور و ستەمی عەشایری کەم کردەوە، بەڵام عەشایری بانە بە بیانووی نەوەی کە نەچن دوای شجیع السلطنە بکەون چوون بۆ سەر سنوور و گوندی زۆری نەوێیان سووتان. لەم کاتەدا هێزی دەوڵەتی بەسەرکردایەتی (میجەر نصرالله خان) هاتە سەقز و عەشایری بانەی لە شار دەرکرد.

بەدوای نەم کارەساتەدا حاجی زەمان خان ویستی ڕا بکا بۆ مەهاباد بەڵام لە ڕێگا کەوتە دەست هێزی دەوڵەتی و دەردەست کرا و ویستیان ببەن بۆ تەورێز بەڵام لەڕێگادا کۆچی دوایی کرد وە گوایا پارە و لیرەیەکی زۆری پێ دەبێ بۆیە کاربەدەستانی دەوڵەت لە ناوی دەبەن بۆ نەوەی پارە و پوولەکانی بۆ خۆیان ببەن.

هەر چۆنێک بووبێت نەم ئااڵوگۆڕەش سوودی خەڵکی تیادا نەبوو، چونکە هێزی ژاندرمە لە عەشایر باشتر نەبوون و لەنەنجامدا مااڵوێرانی هەر بۆ خەڵک مایەوە، دوای نەوە ئیسماعیل ئاغا شاری مەهابادی گرتەوە هێزی دەوڵەت لە سەقز کشایەوە بەرەو شاری بانە و هێزی ئیسماعیل ئاغا بە سەرۆکایەتی شێخ عبدالله (نەو شێخ عبداللەیەی لەو یاداشتەدا ناوی هاتووە سید عبداللەی شەمزینی باوکی دوکتۆر

وێنەی سید عبداللەی شەمزینی، کە لای هەندێ کەس بە (سلطان العرف) ناوبراوە، نامۆزای سید طەی شەمزینی یا (نەهری) بووە و کوڕەزای شێخ عبداللەی شۆڕشگێڕی بەناوبانگ بووە و لەناو کوردەکانی ئێراندا هەتا مابوو پایەیەکی ئاینی بەرزی هەبووە کە پێشەوای ڕێبازی نەقشبەندی بووە. باوکی دوکتۆر عەزیز شەمزینی بووە.

عەزیزی شەمزینی بووە و نامۆزای سید طە بووە، لەپێشتردا ناوی هاتووە وەکو نوێنەرێکی سمکۆ کە چووبوو بۆ ناوچەی مەریوان و هەوارمان بۆ ئەوەی داوا لە سەرکردەکانی ئەو ناوچانە بکات هاوکاری لەگەڵ بزووتنەوەکەی سمکۆدا بکەن.)، بە هاوکاریکردنی لەشکری دیبوکری بە سەرۆکایەتی عەلی ئاغای ئەمیر ئەسعەد هاتە ناو شاری سەقزەوە و ئەم شارە کاول بووە و خەڵکی مااڵوێرانیان خستە ژێر دەستی خۆیانەوە و عەشایری بانە دووبارە هاتنەوە ناو سەقز و لە جاران زیاتر دەستیان کرد بە تووندوتیژی نواندن.

بانەییەکان، من و کاکم (حاجی شێخ عارف) و (معتمد)ی کوڕی قاضی ڕەحمەتییان بانگ کـ ...و بۆ سەردین سوێند بە کەلامی خوا بخۆین کە

لەکەڵیانا نەبین، من لەوەرامدا وتم (شێخ ڕەووفی ضیائی): من قەت سوێندی وەها ناخۆم و هاوکاریی ئێوەم پێ ناکرێت و توانا و دەسەڵاتی بەربەرەکانیکردنیشم نییە و ئەگەر من ئێستا سوێندیشتان بۆ بخۆم دڵنیا بن لەوەی کە ئەو سوێندخواردنەم درۆیە و لە ترسی گیانی خۆمە کە سوێند ئەخۆم.

پاش ئەوە دوو کەسەکەی تر (مەبەستی حاجی شێخ عارف و معتمدی کۆڕی قاضی بووە.) یان ئازاد کرد و منیان ڕاگرت و پێیان وتم کە تەنها هەر تۆ لەناویاندا ڕاستگۆ بووی و دەبێ ئێستاش بەڵێنمان بدەیتێ کە دژ بە ئێمە ئاژاوە ناگێڕیت. ئیتر برۆ و کارمان پێت نییە.

دوای چەند ڕۆژێکی تر هەندێ بازرگانی سەقزی بەسەرپەرشتیی حاجی ئیفتخار سکاڵایەکییان نووسی و لەو سکاڵایەدا شکاتیان کردبوو دەربارەی ئەو زوڵم و زۆرانەی عەشایرەکان بەرامبەر بە خەڵک دەیانکرد و سکاڵایەکیان نارد بۆ سنە، بەڵام ئەوەی سکاڵاکەی بردبوو لە ڕێگا گیرا و سکاڵاکە کەوتە دەست عەشایر و لەئەنجامی ئەوەدا ژمارەیەکی زۆری خەڵک لەگەڵ حاجی ئیفتخاردا گیران و لێرەدا من و شێخ عارفی کاکم بووین بە تکاکار و توانیمان بەرامبەر بە لێسەندنی هەندێ پارە لەو گیراوانە ئازادیان بکەین، بەڵام بۆ بەردانی حاجی ئیفتخار وتیان ئەبێ ئیسماعیل ئاغا خۆی بڕیاری لەسەر بدا کە ئەو قسەیە نیگەرانی کردم چونکە چەند شەوێک پێشتر خەوم بینی کە لەناو ئاودا خنکا بوو (مەبەستی حاجی ئیفتخار بووە.)

لەئەنجامدا ڕۆژی ٢٨ی ڕەمەزان جەنازەی حاجی ئیفتخاریان لەسەر چۆمی بینیەوە و دەرکەوت کە عەشایری بانەیی کوشتبوویان.

ئەم ڕووداوە بوو بە هۆی ناڕەحەتی هەموو لایەک و بە شوێن ئەوەدا بانەییەکان لە سەقز چوونە دەرەوە.

لەم هەلومەرجەدا قەڵای (چەریق) سووتێنرا و ئیسماعیل ئاغا لەلایەن هێزی دەوڵەتەوە شکا و هێزی دەوڵەت هاتەوە ناو سەقز و حاجی سەردار مکرمی کوردستانیان کرد بە حاکمی سەقز.

لێرەدا کە لە نووسینەوەی ئەم یاداشتەی ڕەووفی ضیائی بوومەوە یاداشتەکەی زێوەرم هاتەوە بیر کە بەناوی (گەنجینەی مەردان-یاداشتی ڕۆژانی دەربەدەری) بڵاوی کردۆتەوە کە باسی ئاوارەبوونی خۆی و تاقمەکەی ماڵی شێخ مەحمود ئەکا و

منیش له لاپەڕە (٥٣٥)دا نەوەی نەو و تەواوکردنی نەو بیرەوەرییەی کە لای شێخ بابا عەلی شێخ مەحمود مابوو دەربارەی نەو ڕۆژانەی چووبوونە ناوچەی سەقز حەزمکرد لێرەدا کورتەیەکی ئەوە لە بەرگی یەکەمی شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی کوردستان لە لاپەڕەکانی (٥٣٥-٥٣٧) بڵاو کردۆتەوە پێشەکەش بکەم:

زیوەر لە یاداشتەکانیدا وتویەتی: کە سلێمانیمان بەجێهێشت و چووینە بانە، حەمە تاڵی پیاوی ڕۆستەم خان لەپێش ئێمەدا میواندارێتی شێخ قادری شێخ مەحمود و منداڵانی نەقیبی کرد و ئێمە ڕوومان کردە ماڵی حەمە تاڵ.

شێخ عارفی سەقز نامەی بۆ ناردین کە ڕوو بکەینە سەقز (کە ئەو ناوارەبوونەیان لە ساڵی ١٩١٩دا بووە.) کە لەوێ خۆی و ماڵ و منداڵی لە خزمەتدا نەبن.

بابا عەلی شێخ مەحمود لە تەواوکردنی یاداشتەکەی زێوەردا ئەڵێ: ساتێک شێخ قادری مامم بەر لەوەی کە بگاتە لای سید طەی نەهری لە سەقز لایدابوو، لەو کاتەدا ئێرانییەکان دەچنە ناو سەقزەوە و شێخ قادر نەگرن و تەسلیمی ئینگلیزەکانیان کرد. بەرلەوەی ئێرانییەکان سەقز بگرن، شاری سەقز حکومەتی تیادا نەبوو، (سعید بەرغەش) کە خەڵکی سلێمانی بوو لە سەقز خۆی کردبوو بە حاکم (کەڵانتەر) و لە (بانە)ش (حەمەتاڵ) خۆی کردبوو بە کەڵانتەری بانە و ڕۆستەم خانی بانەش لە ناوچەی بانەدا دەسەڵاتدار بوو، زۆری پێ نەچوو ئینگلیزەکان گرتیان و ئێرانییەکان خنکاندیان، بەڵام بەرلەوەی ئێرانییەکان بچنە ناو شاری (سەقز)ەوە سعید بەرغەش خۆی دەرباز کردبوو، حەمەتاڵیش دوای ئەوە دەسەڵاتی نەما و دوای ئەوەی شێخ قادری مام پاش ماوەیەک لەلایەن ئینگلیزەکانەوە بەردرا حەمەتاڵ هاتە سلێمانی و لای مامم مایەوە."

بەڕاستی ئەوەی لەو یاداشتەی زێوەر و (شێخ بابا عەلی)دا دەرئەکەوێ نیشانەیەکی تەواوی هەڵوێستی ئەو ڕۆژانە بووە لە بەشێکی کوردستانی ئێراندا، لەبەینی ئەوەی کە کورد هەندێ جار دەست بەسەر شوێنێکدا بگرێ و خۆی کاروباری خۆی ببات بەڕێوە و زۆری پێ نەچووە لەبەر ناڕێکی و ناکۆکی و یەکنەبوون نەیانتوانیوە هاوکارییەکی تەواو لەنێوانی هەموو بەشەکانی کوردستانی ئێراندا پێک بهێنن. ڕەنگە بوترێ دەربارەی کوردستانی ئێران ئەوە شتێکی ڕاستە بەڵام ئەی بەشەکانی تر بۆچی وانەبوون کە بتوانن یەک بگرن و بە هەموویان چارەسەرێک بۆ خۆیان بدۆزنەوە. لەوەرامدا ئەتوانین بڵێین ڕاستە ئەوەش هەبوو،

بەڵام لام وایە جیاوازییەکی زۆر ئاشکرا هەبوو لەنێوانی کوردستانی ئێران و بەشەکانی تردا کە لەو ڕۆژانەدا ئەوەی بۆ سەرکردەکانی تری ناوچەکانی تری کوردستانی ئێران هەڵکەوتبوو بەو هەموو چەک و تفاقەوە کە سمکۆ هەیبوو و شتێکی کاڵتە نەبووە، بەڵام بەداخەوە سوود لەو دەرفەتە وەرنەگیراوە.

سێیەم: شۆڕشەکانی تری سمکۆ دوای شەڕی مەهاباد

هەتا ئێرە بریتی بوو لە شۆڕشەکانی سمکۆ بەر لە داگیرکردنی مەهاباد بەپێی ئەو سەرچاوانەی یەک لەدوای یەک پێشکەشی خوێنەرانی بەڕێز کرا. دوای داگیرکردنی مەهاباد و بۆ شۆڕشەکانی تری سمکۆ گەلێک سەرچاوە باسی ئەو شۆڕشانەیان کردووە هەتا ئەو کاتەی کە سمکۆ لە دواشۆڕشیدا شکا و قەڵای (چاری) لە لایەن هێزی حکومەتی ئێرانەوە داگیرکرا و سمکۆ و ئەو چەند کەسەی کە لەگەڵیدا مابوونەوە بەناچاری ڕوویانکردە تورکیا و لەوێش نەیتوانی بگیرسێتەوە و تورکەکان دەستیان لێ وەشاند و ناچار بوو ڕوو بکاتە کوردستانی خواروو، هەروەکو لەدواییدا بەدوورودرێژی باسی ئەکەین.

دەربارەی ئەو شۆڕشانەی سمکۆ گەلێک لە نووسەران باسیانکردووە، کە ئێمەش جگە لەوانەی پێشوو کە لە سەرچاوەکانەوە وەرمانگرتوون، هەوڵ ئەدەین بەپێی ئەو سەرچاوانەی لەبەر دەستماندان لە هەندێکیان بدوێین، کە لەسەرەتادا وامان بە باش زانی سەرچاوەکان کە لەلایەن ئێرانییەکانەوە بە فارسی نووسراون کە هەندێک لەو نووسەرانە یاداشتی خۆیان لە کاتی ڕووداو و بەسەرهاتەکاندا تۆمارکردووە و لەدواییدا چاپکراون، ئەو تۆمارکراوانە هەمووی بووە بە سەرچاوە بۆ نووسەرانی تری بێگانە وەکو مارتن ڤان برونسون و کریس کوچرا. هەروەها هەندێک لە نووسەرانی خۆشمان، بەتایبەتی کوردەکانی کوردستانی ئێران پەنایان بردۆتە بەر ئەو سەرچاوانە و هی واشیان هەبوو یاداشتی خۆی هەبوو یا هی ئەم و ئەوی دەست کەوتووە و بڵاوی کردۆتەوە و لەگەڵ ئەوەشدا کە هەندێ لەو سەرچاوانە چ ئەوانەی بە کوردی تۆمارکراون یاخود بە فارسی لەبەر هۆیەکی تایبەتی لەکاتی خۆیدا بڵاوکراونەتەوە، ئەو کەموکوورییەی کە هەستی پێ ئەکرێ ئەوەیە کە بەشێکی کەم نەبێت وەکو باسەکەی کاک کەریمی حسامی کە ئیشارەتی بۆ هەندێ سەرچاوە

کردووه، ئەوی تر هەمووی لەم و لەوەوە وەرگیراوە بەبێ ئەوەی ئیشارەت بۆ هیچ سەرچاوەیەک بکەن کە بێگومان ئەوە زۆرجار لە نرخی نووسین کەم دەکاتەوە، چونکە نووسەر و لێکۆڵەرەوەی دوای خۆی ناتوانێت بەئاسانی بۆچوونەکانی ئەو نووسەرە لەگەڵ سەرچاوەکانی تر بەراورد بکات کە بەداخەوە ئەمە کاری تەنها لایەک نییە.

شانبەشانی ئەوەش دووبارە جێگەی داخە کە برادەرانی کوردی کوردستانی ئێران لە کاتی ڕووداوەکانی سەردەمی شۆڕشەکانی سمکۆ و زۆر ڕووداوی تردا هیچ کەلەپوورێکیان بۆ دوای خۆیان بەجێ نەهێشتووە کە بتوانرێت لەژێر تیشکی ئەو یاداشتانەدا هەندێ بۆچوونی نووسەانی ئێران و بێگانە بە دۆر بخرێنەوە کە هەوڵ دراوە هەمیشە کورد تاوانبار بکرێت.

نووسەرێکی ئێرانی (سروان احمد کاویان پوور) لەکتێبەکەیدا (تاریخی رضائیه) بەدوورودرێژی باسی شۆڕشەکانی سمکۆی کردووە لەگەڵ هێزەکانی ئێراندا، کە لە سەرەتای باسەکەیدا ئەم بەپێچەوانەی ملک زادە کە وتبووی سوپای تورک هیچ کاری نەبوو بەسەر ئەو شەڕانەوە و ئێمە هەموومان بە هەڵەدا چووبین کە لامان وابوو تورک هانی کوردیان دابوو، بەپێچەوانەی ئەوەی ملک زادەیە، سروان احمد کاویان پوور کاربەدەستانی تورکی تاوانبار کردووە و لەوەش سەیرتر ئەوەیە کە هەر بە عوسمانی ناوی بردون، لەگەڵ ئەوەشدا کە لەو ڕۆژانەدا مصطفی کمال و کەمالییەکان دەسەڵاتدار بوون و عوسمانی ناوی نەمابوو. نووسەری ئەو کتێبە نووسیوێتی و ئەڵێ:(٥٠)

"لە ورمیە (حاجی محتشم السلطنه) حوکمڕانی دەکرد و کارووباری ورمیەی دەبرد بەڕێوە، بەڵام سنووری دەسەڵاتی بە هیچ جۆرێک لە سنووری ناو شار تێپەڕی نەدەکرد. لەبەرئەوە کوردەکان لەبەهاردا هێرشیان هێنایە سەر ورمیە و هێڵی تەلگرافی تەوڕێز و ورمیەیان پچڕاند کە لە مانگی (اردیبهشت)دا ئەو تەلگرافە دانرابوو.

بەرلەوە تەلگرافێک لە ئەنجومەنی ورمیەوە نێررابوو کە تیایدا وترابوو: ئاگرباران و شەڕێکی قورس دەستی پێ کردووە و دەوروپشتی ورمیە و دیهاتەکان بەر پەلاماردانی هێرش کەوتوون کە نزیکەی (٢٠٠٠) کەس کوژراو هەیە و وە لە گوندی (شیطان ئاباد) و (داش ئاغیل) پتر لە هەزار کوژراو بێ کفن و شتن نێژراون و هەر

چوارلای شار بەسراوە و ڕێگەی هاتوچۆ گیراوە و هەرچی شتی بازرگانی هەبوو هەمووی تاڵان کرا و حکومەتی بەرامبەر بەو هەڵوێستە هیچی پێ نەکرا. نەمشەو دووبارە هێرشێکی تر کرایە سەر شار و هێڵی تەلگراف دووبارە پچڕێنرا و نەگەر بار و هەڵوێست هەر بەم جۆرە بمێنێتەوە چەند ڕۆژێکی تر وای لێ دێ کە خەڵک ناچار بن گۆشتی مردوو بخۆن."

نووسەر لەسەری نەڕوا و نەڵێ:

مجد السلطنه و هێزی عوسمانی:

لە ورمێ (مجد السلطنه) کە بە یەکێکی ناسراوی نەوێ ناو نەبرا، بە ئاگاداربوونی ئەنجومەنی تەورێز هێزێکی ڕێکخست و هەموو شتێکی ئامادە و سازکرد و لەوەدا ناوی عوسمانی نەهێنرا تەنها هەر باسی هێرشهێنانی کوردەکان دەکرا.

مجد السلطنه بە سوپایەک کە ئاراستەی شاری کردبوو، لە دەرەوەی شار چادری هەڵدا و ماوەیەک یاخیبووەکان (بە غارتگەر ناوی هێناون) کشانە دواوە و نەختێک ئاسایش بەڕپا بوو، بەڵام ڕۆژی نۆهەمی مرداد لەناکاو هێزی عوسمانی لە بەرزاییەکانی دەوروبەری شارەوە دەرکەوتن.

مجد السطنه هەتا ماوەیەک باوەڕی بەوە نەدەکرد کە ئەیانوت ئەوانە هێزی عوسمانین و لای ئەو وابوو ئەوانە هەر بریتین لەو کوردانەی کە ئەیانەوێ دووبارە هێرش بهێننە سەری، بەڵام ساتێک گرمەی تۆپ بیسترا و گوللەکانی دایان لە سەنگەرەکان، ئیتر دەرکەوت کە ئەوە کاری عوسمانی بوو چونکە کورد شتی وای پێ نەدەکرا.

لەبەرئەوەی مجد السلطنه نەی نەویست شەڕ لەگەڵ عوسمانییەکاندا بکا، لەبەرئەوە نامەیەکی نارد بۆ عوسمانییەکان و ئاگداری کردبوون کە ئەو نایەوێ شەڕ لەگەڵ عوسمانیدا بکا و هەموو وەرامەکەی عوسمانی بەرامبەر بەو نامەیە ئەوە بوو کە داوایان کردبوو ئەبێ هێزەکەی ئێمە لە ماوەی دوو سەعاتدا بکشێتە دواوە.

لەو شەڕەدا کە ڕوویدا ژمارەیەکی زۆر کوژراو هەبوو و هێزەکەی عوسمانی چەکێکی زۆری لە هێزەکەی مجد السلطنه دەست کەوت کە کوردەکان لەو شەڕەدا پێشڕەوی پەلاماردانەکە بوون بە سەرکردایەتی سمکۆ (اسماعیل ئاغا سیمتقو) کە لە ڕقی ئەوەی جەعفەر ئاغای برای لە کاتی خۆیدا کوژرا بوو ئەو شەڕەی ئەکرد کە

ژمارەیەکی زۆر لە شەڕکەرەکانی کورد لە کوردەکان تورکیا بوون.

تەلگرافی ئەنجومەنی ورمیە لە یەکێک لەو تەلگرافانەی کە چەند ڕۆژێک دوای شکستی مجد السلطنه لێ درابوو وە ناردبووی بۆ ئەنجومەنی تەورێز وتبووی: هەموو ناوشار و دیهات هەمووی شێواوە و بڕ لە ئاشوبە و ئێستە نزیکەی (٣٥٠) موسوڵمان کوژراون و لەشی برادەرانمان کە لە دەرەوەی شار کوژراون لەتواندا نییە کفن بکرێن و بنێژرێن. ئێمشەو بە هیچ جۆرێک چاوم نەچۆتە خەو و خەڵکی شار هەموویان پەرێشانن و هیچ کەسێک بەتەمای گیانی خۆی نییە.

ئەنجومەنی تەورێز و ورمیە ئەو هەڵوێستەیان بۆ مەجلیسی شورا ڕوون کردبووەوە و منیش بەرامبەر بەو تاوانانەی کە عوسمانییەکان کردبوویان پێشنیازم کرد کە ئێمەش ڕێگە نەدەین زائرەکان بچن بۆ عێراق (مەبەستی بۆ کەربەلا و نەجەف بووە.)

بەپێی ئەو ئاگادارییەی کە لەورمیەوە نێررا بوو بۆ تاران، نزیکی چوار هەزار سەرباز بە (١٢) عرادە توپ لەناکاو و لە ماوەی شەش فەرسەخەوە پەلاماری شاری ورمیەیان دا وە لەدوای شکانی هێزی دەوڵەتی لە (سەرقلعە) کە لەلایەن ئەرمەنییەکانەوە پارێزگاریی لێ دەکرا ئەویش گیرا و شەست کەسیش لەوان بە دیل گیران.

ئاقای بهبهانی وتویەتی کە تەلگرافێکی تایبەتی نێررا وە بۆ سوڵتانی عوسمانی لەو ڕووەوە.

ڕۆژی شازدەهەمی مرداد جارێکی تر تەلگرافێکی تری پڕ لە نیگەرانی بۆ ورمیە گەیشت. ڕۆژی بیست و نۆهەمی هەمان مانگ دووبارە تەلگرافێک هات کە وتبووی کوشتوبڕ و تاڵانی لەلایەن عەشایرەوە خراپ پەرەی سەندووە و دەستدرێژکراوەتە سەر ژنان و کچان و هەندێ جار ناچار بوون پەنایان بردۆتە بەر ئاڵای دەزگاکانی بێگانە لەناو شاردا وە لەو ناوەدا خۆیان حەشارداوە.

لەپاش گفتوگۆی نێوان (دار الشوری) کار گەیشتە ئەوەی کە پێویستە چارەسەرێک بۆ ئەوە بدۆزرێتەوە، بەڵام ئەوەش بە هیچ نەگەیشت و سوودی نەبوو. ئیتر کاربەدەستان چاریان نەما و بیریان لە ڕێکخستنی پیلانێک کردەوە بۆ کوشتنی سیمتقو (لەبەر ئەوەی باسی ئەو تەقەلای کوشتنەمان لە سەرچاوەکانی تردا کردووە بۆیە بە پێویستم نەزانی ئەوەی ئەمیش دووبارە بکەمەوە.)

نووسەر لە لاپەڕە (١٥٨)دا ئەڵێ: لەدوای ئەوە ئەو تەقەلایەی کە بۆ کوشتنی سمکۆ درا بە ناردنی نارنجۆک سەری نەگرت، ئیتر سمکۆ بەئاشکرا بۆ بیانوویەک ئەگەڕا کە تۆڵەی خۆی بکاتەوە. کە ساتێک سوپاسالار (ضیاءالدوله) نێررا بۆ حوکمدارێتی ورمیە، خۆی و دووسەد نەفەری خەڵکی (مەراغە) بە تۆپێکەوە چوونە ئەو شوێنانەی کە لەلایەن کوردەکانەوە زیانی پێ گەیەنرا بوو. تا ئەهات یەک لەدوای یەک ئاژاوە لەناو گوندەکاندا پەرەی ئەسەند کە هۆی ئەمەش بریتی بوو لەمەی خوارەوە:

دوکتۆر (پاکارد)ی ئەمریکایی کە ماوەیەک بوو هاتبووە ورمیە و لە مەڵبەندی ئەمریکاییەکاندا کاری دەکرد و لەوێ ژمارەیەک لە کریستیانەکان پەنایان بردبووە بەر ئەو مەڵبەندە و لەوێ پارێزرابوون.

موسوڵمانەکان بە هیچ جۆرێک دەستدرێژییان نەدەکردە سەر ئەو کریستیانانە و سەرداری فاتح هەمیشە دڵنەوایی دەکردن کەچی بەرامبەر ئەو هەموو دڵنەواییەی کە بەرامبەر بەوانە دەکرا دوکتۆر پاکارد کە هەر لەکۆنەوە دۆستی سەرکردەکان کورد بوو، بە هەموو جۆرێک بە پارە و پوول یارمەتیی کوردەکانی ئەدا و، بەرامبەر بە کورد ئەمریکاییەکان خۆیان بە دۆستی کورد ئەزانی و شیعەکانیان بە دوژمنی خۆیان ئەژمارد.

ئەو پێوەندی و هاتوچۆکردنە گەرمەی دوکتۆر و سەرکردەکانی کورد و دانی پوول و پارە پێیان هەمووی وای ئەگەیاند کە کوردەکان و کریستیانەکان پێکەوە دژی (شیعە) هاوکاری بکەن و لەوە ئەچوو کە ئەنجام بەرەو ڕوودانی شەڕێکی خوێنین بچێت. (ئەمە لەگەڵ قسەی پێشویدا یەک ناگرێتەوە، کە وتبووی ئەرمەنییەکان پارێزگاری (سرقلعە)یان دەکرد.) بەڵام بە گەیشتنی ضیاءالدوله بە خۆی و ئەو دووسەد کەسە و ئەو تۆپەی کە هێنابووی بۆ ورمیە وایکرد کە خەڵک تۆزێک ئاهی پیا بێتەوە و دڵخۆشی کردن و هیوایەکی تازەی پێ بەخشین.

ضیاءالدوله مرۆڤێکی لێهاتوو و کارامە بوو. سمکۆ ویستی ضیاءالدوله دەستگیر بکات و هەمووی پێنج ڕۆژ بەسەر گەیشتنی ضیاءالدولەدا تێپەڕی نەکردبوو کە (٦٠) چەکداری کورد سەرلەبەیانی ئابڵوقەی ماڵی ضیاءالدولەیان دا و سەنگەریان لێ دا و دەستیان کرد بە دەستدرێژی کردن.

بەرامبەر بەوە، حکومەتیش چەکدارەکانی خۆی کۆکردەوە و دەستیان کرد بە

پارێزگاریکردن و، خەڵکی ورمیە کە هەڵوێستی وایان لە حاکمی پێشووەدا نەبینیبوو، بەوەی ضیاءالدولە سەرکەرم بوون و ئەوانەی کە چەکیان هەبوو هەموو بوون بە هاوکاری ضیاءالدولە و ئەو چەکدارانە کوردیان لە سەنگەرەکانیان دەرپەڕاند و لەدوای ئەوەی زیانێکی زۆریان لێ کەوت، ناچاربوون شاری ورمیە بەجێ بهێڵن.

لە ٢٧ی شعبانی ١٣٣٧دا (هجری)، ساتێک دانیشتوانی ورمیە ئەو هەڵوێستەی دوکتۆر پاکاردیان بۆ ناشکرا بوو کە هۆی نانەوەی ناژاوە بوو (کە لە ورمیە بە دوکترۆ پاکارد ئەوترا: صاحب حکیم.) وە داخی ئەوەشیان لەدڵدا بوو کە پارە و پوولی ئەدا بە کوردەکان، بۆیە هەر کە توانرا کوردەکان لە شار دەر بکەن، ئیتر تاقمێک چەکدار بەبێ ئاگاداری حکومەت چوونە سەر ئەو خانووەی کە (پاکارد)ی لێ بوو، ئەو هێرشبەرانە لە سنووری ڕەوشت لایان دا و پەلامارى ئەو ژن و پیاوانەیان دا کە لە ژوورەکانی ئەو خانووەدا حەوێنرابوونەوە و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن و دوکتۆر و چەند کەسێک بەپەلەپرووسکێ خۆیان دەربارز کرد و پەنایان بردە بەر حکومەت (کە ئەمەی سراون احمد کاویان پوور وتویەتی دوکتۆر پاکارد پارە و پوولی ئەدا بە کوردەکان بە هیچ جۆرێک لەگەڵ کتێبەکەی تمدن دا یەک ناگرێتەوە کە لە کتێبەکەی کورد و عەجەم دا باسکرا کە تمدن وتبووی کۆمیسیونی ورمیە پارەی نەبوو لەبەرئەوە داوایان لە مستر پاکارد کردبوو کە پارەیان بداتێ و ئەویش سێ هەزار تمەنی دابوونێ بۆ کڕینی فیشەک و بارود و مووچەی تفەنگچییەکان، بەڵام ئەمەی سروان احمد کاویان پوور لەگەڵ ئەوەی احمد کسرویدا یەک دەگرێتەوە کە وتویەتی خەڵکی ورمیە ئەوەی کوردەکانیان بە هاندانی پاکارد زانیبوو.)

نووسەری تاریخ رضائیە لە باسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: ساتێک ضیاءالدولە ئەو هەواڵەی بیستەوە کە پەلاماری مالّی دوکتۆر پاکارد درابوو دەسبەجێ سەربازی نارد و ئەو هێرشبەرانەی دەرکرد و کریستایانەکان بە ژن و منداڵەوە و بە بریندارەکانیشیانەوە گوێزرانەوە بۆ شوێنێک کە لەژێر چاودێیی حکومەتدا بن و بە هۆی دوکتۆرەوە ئەو بریندارانە تیمارکران و ئەوانی تر خواردنیان لەسەر حسابی حکومەتی بۆ تەرخان کرا کە لەئەنجامدا دەرکەوت ژمارەی کوژراوەکانی ئەو ڕووداوە گەیشتبووە شەست کەس.

بەو جۆرە دەست گیرا بەسەر هەڵوێستدا و مایەوە سەر ئەوەی کە ضیاءالدولە

نەبووایە چی بکردایە بۆ ئەوەی شارەکە لە هێرشی کورد بپارێزێت.

بۆ ئەو مەبەستە دەمودەست کومیسیۆنێکی جەنگیی لە دانیشتوانی شارەکە دروست کرا و ژمارەیەک چەکدار ئامادەکرا و شوێنە سەرەکییەکانی سەرەڕێگاکان تفەنگچی لێ دانرا و کومیسۆنەکە زۆر چالاکانە دەستی کرد بە بەڕێوەبردنی کاروباری خۆی و لەو کاتەدا کە هەواڵی شکاندنی کوردەکان گەیشت بە ئیسماعیل ئاغا دەسبەجێ تاقمێک سواری لە ئێلی شوکاک بەسەرکردایەتی طاهر بەگ نارد بۆ بەندەری (گومرگخانە) کە نەوەکو دەوڵەت لە تەورێزەوە بە ڕێگای گۆلی ورمیەدا پارمەتی بنێرێت بۆ ضیاءالدولە.

تاقمەکەی سمکۆ گەیشتنە (گومرگخانە) و هەر شتێک کە لە ناو عەمارەکانی ئەوێدا هەبوو هەموویان گواستەوە بۆ چهریق (چاری)، بێجگە لەوە تاقمێکی تری کورد ڕوویان کردە شار (مەبەستی ورمیە بووە.) بۆ ئابڵوقەکانی دانی شارەکە و هەندێکیان پەلاماری گوندەکانیان دا و دانیشتووەکانیان ناچار بوون کە چەند دێیەک لەناو خۆیاندا یەک بگرن و بە هەموویان پارێزگاری لە خۆیان بکەن.

بە کورتی کوردەکان ئابلوقەی ورمیەیان دا و هەوڵیان دا بچنە ناو شارەوە و خەڵک هێشتا ئەو پشێوی و ئاژاوەیەی کریستیانەکانی لە بیر نەچووبووەوە وا ئەمەی تازەشی بەسەردا هات.

نووسەر ئەڵێ: ضیاءالدولە دووبارە لێرەشدا توانایی و جوامێری خۆی ئاشکرا کرد و بە هاوکارییی دانیشتوان توانی ڕێگە نەدا بە کوردەکان و خەڵک لەگەڵ ئەو هەموو برسێتی و نەبوونی و دەستکوریەدا خۆیان گرت و ئەو تۆپەی کە هەبوو لە سەنگەردا دامەزرێنرا و لەو شەڕەدا کە لە مانگی ڕەمەزانی ١٣٣٧هجری قەمریدا ڕوویدا، شەو ئەو خەڵکە هەتا بەیانی چاویان نەدەچووە خەو و بەو چەکانەی کە هەیان بوو توانییان شارەکە بپارێزن و لاوەکان چەند سروودێکیان دەست پێ کرد (هەندێ لەو سروودانە بە ئازەری لە لاپەڕە ١٦١ی کتێبەکەدا هەیە.)

بەو جۆرە شاری ورمیە لەلایەن دلاوەرانەوە پارێزرا و هەتاکو ڕۆژی جەژن هەرچی لەتوانادا بوو کردیان.

ئەم شەڕە نزیکەی چل ڕۆژی خایان هەتا ناوەڕاستی مانگی تیرماهدا کە تاقمێک لە لەشکری هندی بە پێشڕەوێتی کونسوڵی ئینگلیزی هاتنە شارەوە و لەئەنجامی ئەوەدا کوردەکان وازیان لە شەڕ هێنا و کشانەوە بۆ چهریق (چاری) (سەیر ئەوەیە

نووسەر لەمەدا نەیوتوە کە ئەو ئینگلیزانە بوون بە هۆی ئەوەی کە لە هێرشی کوردەکان ڕزگاریان ببێت.)

پاش ئەوە سردار فاتح ممتاز لەگەڵ کونسوڵی ئینگلیزدا مقداڕێکی زۆر پارە و شمشێرێک کە بە مجەوهەرات ڕازێنرابووەوە لەگەڵ بڕیارێک مۆرکرا و کە بەپێی ئەو بڕیارە مەنسەبی (پلەوپایەی) سرداری نصرت درا بە ئیسماعیل ئاغا و چووەوە چەریق (ڕۆژنامەکانی خواروی کوردستان وەکو بانگی کوردستان و ڕۆژی کوردستان کە لە سەردەمی حوکمداڕێتی شێخ مەحموددا دەردەچوو هەندێ جار ناوی سمکۆیان بە سرداری نصرتیش ناو بردووە.)

نووسەر ئەڵێ: بەو جۆرە، بەداخەوە و بەوپەڕی سەرشۆڕییەوە بەرامبەر یەک نەفەر کە هەتا ئێستە هەزاران برادەرانی ئێمەی خستۆتە خاک و خوێنەوە و دیهاتی ولاتی وێران کردووە، بەو هەموو دیارییەوە و بەو پایە بەرزەوە کە پێی درابوو جگە لە مەعاشی مانگانە کە بڕیار بوو بۆی تەرخان بکرێت بۆ خۆی و بۆ پیاوەکانی، ئەمانە هەمووی هەڕەشەی ئەوەیان ئەکرد کە لەدواڕۆژدا مەترسییەکی گەورەی لێوە پەیدا ببێت و وای لێ بێ کە ئەوەندەی تر پیاوەکانی دەستدرێژی بکەن و وای لێ بێ ئاسایشی ناوچەکە بە ئیسماعیل ئاغا بسپێرێ و ئیسماعیل ئاغا بە مەرجێک ئەو دیاریانەی قبوڵ کرد کە (سرداری فاتح) خۆی نوێنەری حکومەتی بێت لە ورمیە و سەڵماس و ضیاءالدولە کە بە ئازایەتی شاری ورمیە پاراستبوو لە ورمیە لابببرێت و بنێررێتەوە بۆ تەورێز.

سرداری فاتح لەگەڵ کونسڵی ئینگلیزدا و پەنجا نەفەر سەربازی ئینگلیزەکان کە ئەفغانی بوون و سەد سواری قزاجەداغی لە ڕێگەی شرەفخانە و دەریاچەی ورمیەوە ڕوویان کردە ورمیە کەشتیی ئەدمیرال کە سرداری فاتحی تیا سوار بووبوو لەگەڵ کۆنسولی ئینگلیز و ئەفسەرێکی ئینگلیزدا وە کەشتییەکی تر کە هێزەکانی ئەفغانی تیادا بوو لەگەڵ ژمارەیەک بازرگان و موهاجرینی ورمیە گەیشتنە بەندەری (گوڵمانخانە).

طابور ئاغاسی کە لە لایەن ئیسماعیل ئاغاوە پارێزگاریی بەندەرەکەی پێ سپێررابوو چوو بە پیری سرداری فاتحەوە و ئیسماعیل ئاغا خۆشی لە گوندێک کە شەش کیلۆمەتر لە گوڵمانخانەوە دوور بوو چاوەڕوانی گەیشتنی ئەو میوانانەی دەکرد و لە هەمان گوندا چاویان بە ئیسماعیل ئاغا کەوت و پاش (٤٨) سەعات

چوونه ورمیه.

خەڵکی ورمیه که زۆر له ضیاءالدوله ڕازی بوون، بەوه قایل نەبوون که یەکێکی تر لەجیاتی ئەو دابنرێت، بەڵام لەژێر هەڕەشەی ئینگلیز و دەسەڵاتی سمکۆدا ورده ورده ناچار بوون که سواره و تۆپخانەکانی خۆیان بکێشنەوه بۆ تەورێز. هەرچەند خەڵک تا ماوەیەک بەرگرییان له خۆیان کرد و شارەکەیان نەدا بەدەستەوه بەڵام هەندێ ڕووداو هاته پێشەوه که ئیسماعیل ئاغا بوو به دەسەڵاتدار و پیاوی خۆی نارده سەر گوندەکانی دەوروپشت که لەناو ئەوانەدا طابورئاغاسی سلام بەگ له ڕۆژهەڵاتدا و (ملا بودی) لەگەڵ چەند سواریکدا له شیمال نێرران که خەڵک زۆر نابەدڵ بوون بەرامبەریان.

لەئەنجامی ئەم هەڵوێستەدا ئازادیخواهانی تەورێز ئەو دەستدرێژییانەی که له لایەن پیاوەکانی سمکۆوه ئەکران هەموویان گەیاند به حکومەت و داوایان له حکومەت کرد که هێزێکی خۆی بنێرێت بۆ ورمیه و حکومەت ناچار بوو که (اسد اقاخان) که به (فشنگچی) بەناوبانگ بوو هەڵبژێرێت و ئەو کارەی پێ بسپێرێت بۆ ئەوەی دووباره ئارام و ئاسایش له ورمیەدا بەڕپا بکرێت.

اسد اقاخان دەستی کرد به ڕێکخستنی کاروبار لەگەڵ ئەفسەره لاوەکاندا و ژمارەیەک له چەکدارانی ورمیەی به کرێ گرت و دەستی کرد بەوەی که خۆی کاروباری ورمیه بگرێته دەست و پیاوەکانی ئیسماعیل ئاغا که فێری ڕاوڕووت و دەستدرێژیکردن بووبوون بەبێ دەنگ دانیشتن و لەئەنجامی ئەمەدا لێکدان و پێکاهەڵچوون لەنێوانی کورد و جەندرمه و ئەهالیدا ڕوویدا و بوو به هۆی کوشتنی چەند کەسێک.

ئەوانەی که کاربەدەستی سمکۆ بوون له دیهاتی دەوروبەری ورمیەدا بەناشکرا داوای ئەوەیان دەکرد که ئەبێ سرداری فاتح خۆشی شاری ورمیه بەجێ بهێڵێت و ئەگەر ئەوه نەکرێ هەمیشه پەلامار ئەدەنه سەری.

سردای فاتح لەسەرەتادا شاری ورمیەی بەجێهێشت و لەجێی خۆی (علی اکبر خان) که به (کونسول) بەناوبانگ بوو داینا و کاروباری ورمیەی پێ سپارد.

لەو کاتەدا که ڕێگەی هاتوچۆکردن لەنێوانی تەورێز و ورمیەدا تەنها هەر له ڕێگەی دەریاچەوه بوو وه دەوروبەری شار هەتا چەند کیلۆمەترێک لەژێر دەسەڵاتی کورددا بوو، علی اکبر خانی کونسول بڕیاری دا که بۆ ئەوەی ڕێگەی تەورێز و ورمیه

نەگیرێ وە هەمیشە ڕێگەی هاتوچۆکردن مسۆگەر ببێت، لە هەر سێ کیلۆمەترێکی ڕێگاکەدا بنەکەیەکی لە چەکداران دانا کە ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی ئیتر ڕێگەی هاتوچۆ نەبەسترێ و سوودێکی زۆری هەبوو، وە پیاوەکانی سمکۆ چونکە تەنها تفەنگەلگر بوون بۆیە ئەو دەسەلاتەیان نەبوو کە بتوانن زیان بە ساختمانەکانی سەرەڕێگاکە بگەیەنن، بەلام کار بەوەوە نەوەستا چونکە عوسمانییەکان پەنجا سەربازی خۆیان و چوار عرادە تۆپ و چەند مەتەرەلۆزێکیان خستە ژێر دەستی ئیسماعیل ئاغا کە ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی کە ئیسماعیل ئاغا بیر لەوە بکاتەوە کە پەلاماری شاری ورمیە بدات.

لەپێشدا ئیسماعیل ئاغا ڕایسپارد کە (ئەرشەد الممالک اغازادە) لەگەلّ چەند سوارێکدا پەلاماری شار بدەن و حاکمی شار علی اکبرخان خۆی پێ نەگیرا و ڕایکرد و شاری بەجێهێشت و ئەرشەد الممالک کاروباری شارەکەی گرتە دەست خۆی.

شەڕی گولّمانخانە

اسد اقاخان هەلّوێستی زۆر بە خراپ هاتە بەر چاو، لەبەرئەوە بەپەلە هێزەکەی خۆی کواستەوە بۆ گولّمانخانە بۆ ئەوەی لەوێوە چاوەڕوانی گەیشتنی یارمەتی و تۆپخانە بکات بۆ ڕزگارکردنی شارەکە و لەتەورێزەوە بەلّێنی ناردنی یارمەتی ناردنیان پێدا و ئەویش بە هیوای ئەوە چاوەڕوانی گەیشتنی ئەو یارمەتییەی دەکرد.

لەبەرئەوە اسد اقاخان لە ڕێگای بورجەکانەوە هەمیشە پێوەندیی بە شارەوە مابوو وە ئاگاداری هەلّوێست بوو، شەوێک لەناکاو خۆی و هێزەکەی خۆیان کرد بەناو شاردا و بڕیاریدا کە ئەرشەد الممالکی نوێنەری سمکۆ دەسبەسەت بکا و دووبارە خۆی کاروباری شارەکە بگرێتەوە دەست، بەلّام ئەوەی بۆ ئەچووە سەر کە بتوانێت ئەرشد الممالک بگرێت، چونکە ئەرشەد الممالک لەکاتی ئەو هێرشبردنەدا لە خانووی حکومەتدا نەبوو، بەلّکو تەنها توانای ئەوەی هەبوو کە هەرچی ئەموالی حکوومتی هەبوو لەگەلّ چەند سەرکردە و کاربەدەستێکی حکومەتدا کە لەناو شاردا بوون بیانگوێزێتەوە بۆ گولخانە.

لەتەورێزەوە هەواڵ گەیشت کە بەم زووانە هێزێکی تەواوی حکومەت دەگاتە

گولخانه و داوایان له اسد اقاخان کردبوو که پێوەندیی خۆی لەگەڵ ناوشاردا نەپچڕێنێت و بەردەوام بێت لەگەڵیاندا.

وێنەی یەکێک لەو بورجانەی کە اسد اقاخان لە ڕێگەی گولخانە دروستی کردبوو، هەروەکو (علی دهقان) لە لاپەڕە (٥٦٧)ی کتێبەکەیدا وێنەی گرتووە و باسیکردووە.

شکاندنی ژاندرمە:

سروان احمد کاویان پوور لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: اسد اقاخان بایەخێکی ئێجگار زۆری بەوە دابوو کە بە هەموو جۆرێک بتوانێت هاتوچۆی ڕێگەکە بپارێزرێت، بەڵام لەناکاو عومەرخانی شوکاک بە خۆی و ئەو تۆپانەی کە نێررابوون بۆ سمکۆ دەستی کرد بە هەڵکەندنی بنکە و گەیشتە ناو شار و لەپێشدا پارێزەرانی بورجەکانی حکومەتی بەرگرییان کرد، بەڵام بەبێ بوونی پشتیوانێک لەو کاتەدا بەرگریکردن بەتەنها شتێکی ئاسان نەبوو، لەبەرئەوە یەک لەدوای یەک ئەو بورجانە تێک دران و پارێزگاریکەرەکان ناچار بوون خۆیان بگەیەننە گولمانخانە و

بکشێنه دواوه و له ماوەی سێ ڕۆژدا هێزەکەی عومەر خان خۆیان گەیاندە گوڵمانخانە کە لە ماوەی ئەو سێ ڕۆژەدا اسد اقاخان بەبێ وچان داوای لە تەورێز ئەکرد کە فریای بکەون و یارمەتیی بۆ بنرێن و ئیسماعیل ئاغاش هەستی بەوە کردبوو بۆیە بەپەلە داوای لە عومەر خان کرد بە زووترین کات هێزەکەی اسد اقاخان لەناو ببات و لە گوڵمانخانە دەری بکات و خۆی دەستی بەسەردا بگرێت.

لەئەنجامی ئەوەدا لێکدان و پێکاهەڵچوونی هەردوولا بەرامبەر بە یەک دەستی پێ کرد و لەو کاتەدا کەشتییەک کە هێزی یارمەتیدانی پیادا نێررابوو دەرکەوت و کوردەکان چەند گوللەتۆپێکیان تێ گرت و ئەوانەی ناو کەشتییەکە بەبێ ئەوەی لە هەڵوێستی کەناری دەریاچەکە ئاگادار بن، تاقمێک لە دلاوەرانی ئازایان لە ترسناکترین شوێند دابەزین و بەرەو شەرەفخانە ڕۆیشتن، بەڵام بۆ بەدبەختی، بەفرێکی زۆر قورس باریبوو کە هەتا ئەو ڕۆژە بەفری وا بە هیچ جۆرێک لەو شوێنەدا نەباریوە (وەکو پێشتر باسمانکرد، مەلیک زادە لەکتێبەکەیدا، سرگزشت حیرت انگلیز، وتبووی ئەو بەفرەی کە باریبوو نزیکی نیومەتر دەبوو.) لەبەر ئەوەی کە توانای بەرگریکردن نەمابوو اسد اقاخان ناچار بوو لە ڕێگەی کەناری دەریاچەوە بەرەو تەورێز ڕۆیشت و گیانی خۆی و ژمارەیەکی تریشی ڕزگار کرد کە بەو جۆرە شاری ورمیە بەتەواوی کەوتە دەست کوردەکانەوە پاش ئەوەی لەو شەڕەدا ژمارەیەک لە هێزەکەی اسد اقاخان کوژران و هەندێکیان بە دیل گیران و بریندارەکان لە ڕێگاکانی ئەو ناو بەفرەدا لەناوچوون و ژمارەیەکی کەمیان توانییان لەگەڵ اسد اقاخاندا بگەنە تەورێز و بەسەرهات و کارەساتەکە هەمووی بە حکومەتی گەیەنرا.

دوای ئەوەی شاری ورمیە کەوتە ژێر دەسەڵاتی کوردەکانەوە، ئیتر ئەرشەد الممالک کە نوێنەری ئیسماعیل ئاغا بوو دەستی کرد بە پارە کۆکردنەوە و سەرانەسەندن بە ناوی یارمەتیدانی میوانەکانی کوردەوە کە زۆر کەس بەرامبەر بەوە دەستیان کرد بە شکاتکردن لای سمکۆ و بێزاریی خۆیان دەربڕی و سمکۆش ڕایسپار کە بە ناو شاردا جاڕ بدرێت کە ئەگەر هەر کەسێک گلەیی و شکاتی هەیە بچێتە لای عومەر خان لە قەلەی قیصر خانم (کە شوێنی ئاغای حسین خانی ئەفشاری بووە.) بۆ ئەوەی عومەر خان لەو شکاتانە بپرسێتەوە و لێیان بکۆڵێتەوە.

ساتێک ئەو خەڵکەی چوونە لای عومەرخان، کە هەندێکیان بە زۆر نێررابوون بۆ شکاتکردن عومەرخان کۆی کردنەوە و پێی وتن: "بەپێی بڕیاری سیمتقو پێویستە

دانیشتوانی ورمیه چل هەزار تفەنگ بۆ کورد ئاماده بکەن و له کۆتایی قسەکەیدا به کوردی به چەکداره کوردەکانی خۆی وت که ئەبێ ئاگاداری خەڵک بن و پێی وتن کوڕم لێدەن (پسرم بزن)، بەو جۆرە ئەو خەڵکەی به هیوای ئەوه چووبوون که له داخوازی و شکاتەکەیان بپرسێتەوه، لەژێر لوولەی تفەنگی کورددا تووشی گەلێک سزادان و ئەشکەنجه بوون و ئەوانەی که چووبوون بۆ لای عومەر ئاغا پێیان سپێررا که هەر پێنج کەسێک لەوانه پێویسته پێنج چەکداری کورد به میواندارى ببنه مالّی خۆیان و، ساتێک ئەو چەکدارانه چوونه مالّەکانەوه هەموویان بەستنەوه و هەرچی پاره و پووليان هەبوو لێیان سەندن و بەو جۆره خەڵکی ڕەزائیه تووشی ئەو هەموو دەردیسەری و سەرگەردانییه بوون.

پاش ئەوه ئیتر شارەکه سپێررا به یەکێک که ناوی (تیمور اغا بوو) که خەڵی (کۆنەشار) بوو و عومەر خان خۆی شاری ڕەزائیەی بەجێ هێشت. (لەڕاستیدا خوێنەری بەڕێز وردە وردە هەندێ له درۆکانی ئەو نووسەرەی بۆ ڕوون ئەبێتەوه که گوایا عومەرخان داوای چل هەزار تفەنگی له خەڵکی ورمیه کردبێت، جارێ: ورمیه خۆی چل هەزار خێزانی لەو ڕۆژانەدا تیادا نەبوو که بتوانێت ئەو چل هەزار تفەنگه ئامـاده بکات. دووهەم: سـمکۆ خـۆی چل هـەزاری نەبووه هەتا ئەو چل هـەزار تفەنگەیان بەسەردا دابەش بکات. سێیەم: ئەوەی ئەو باسی کردووه که میوانەکان دەست و پێی خانەخوێکانی خۆیان بەستۆتەوه و ڕاوڕووتیان کردووه و تالانی مالّەکانیان کردووه شتێکه له عەقڵ بەدوورە و تەنها هەر ئەو نووسەرە بەو قینه زۆرەوه دژی کورد پروپاگاندەی کردووه، که بەداخەوه بەرهەمی نووسەری وا هەیه که نووسەرانی بێگانه کردویانه به سەرچاوه و هەندێکیشیان بڕواشیان پێ کردون.)

نووسەری کتێبەکه لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: پاش ئەوەی اسد اقاخان خۆی گەیانده تەورێز، ژمارەی (۸۰۰) ژاندرمه و قوزاق به فرماندەی میجەر مەلیک زاده (ئەوەی کتێبەکەیمان باسکرد به ناوی سرگزشت حیرت انگیز و له شەڕی مەهابادا به دیل گیـرا و له شوێنی خوێدا باسی بەدیلگرتنی کرا.) کـه له بنەمـالّەیەکی بەڕێزه و ناسراوه وه به هاوکاریی اسد اقاخان له ڕێگەی میاندواو و سابلاغەوه ڕووبان کرده ورمیـه و له سـابلاخ بارگەیان خست و پێشـرەویان بەرەو ورمیـه ڕوێشت، بەڵام ئیسماعیل ئاغا پێشدەستی کرد و لەناکاو خۆی گەیانده سابلاخ و لەو کاتەدا هێزی دەوڵەت ئاگاداری ئەوەی ئیسماعیل ئاغا نەبوو، پاش ماوەیەک هەردوولا ڕووبەڕووی

یەکتر بوونەوە و هەردوو هێزەکەی دەوڵەت ئابڵوقەدرا و لەپاش کوشتنی اسد اقاخان لەو شەڕەدا ئەوانی تر هەموو بە دیل گیران و ئیسماعیل ئاغا ئەمری کرد هەموو گیراوەکان بە گوللە بکوژرێن.

بەو جۆرە خەڵکی ورمیە بە جارێک سەرگەردان و مااڵوێران بوون و بەهەژاری و بێکەسی مانەوە و رۆژ نەبوو کوردەکان بەهانەیان پێ نەگرن و جەریمەیان نەکەن (وشەی جەریمە کە فارسەکان بەکاری ئەهێنن مانای غرامەی عەرەبیە کە مانای ئەوەیە هەر کەسێک تاوانێکی بدرایەتە پاڵ بەپێی تاوانەکەی پارەیان لێ دەسەند)، لەئەنجامی ئەوەدا لەتەورێزەوە هێزێکی ڕێکوپێک و تێروتەسەل لەژێر سەرکردایەتی (ئەمیر ئەرشەد قەرەداخی) لە کەناری دەریاچەی ورمیە لە ڕێگەی (طسوج)ەوە بەرەو سەڵماس ڕۆیشتن و لەوێ کوردەکان بەرەنگاریان بوونەوە و شەڕێکی قورس ڕوویدا کە لەئەنجامی ئەو شەڕەدا ئەمیر ئەرشەد کوژرا و پاش ئەوەی هێزەکەی تووشی زیانێکی زۆر بوو ئەو هێزە بەرەو تەورێز گەڕایەوە.

ئەم شکاندنانەی هێزی حکومەت یەک لەدوای یەک لا لایەن هێزەکەی سمکۆی ئازا و بەجورئەت بوو بە هۆی سەرگەردانی و فەلاکەتی خەڵک و ئەمە درێژەی کێشا هەتا کودەتای مانگی اسفند (مانگی ڕەشەمێ) کە پێی وترا‌وە (طلوع سعادت).

نووسەر لە لاپەڕە (١٦٩)ی کتێبەکەیدا وتوێەتی:

بە سەرکردایەتی سەرداری سوپا، ژمارەیەک لە هێزی سەربازیی بە سەرۆکایەتی تیمسار سرتیپ (امان الله مرزای جهانبانی) و بە یارێدەدانی تیمسار سرتیپ مظفرالدوله برێار درا کە سمکۆ لەناو ببرێ و هێزەکەی تارومار بکرێ.

هێزەکەی سمکۆ بەرامبەر بەو هێزە ڕێکوپێکەی حکومەت خۆی نەگرت و شکا و لەدواییشدا بەپێی نەخشەیەکی زیرەکانەی حکومەتی سمکۆ کوژرا (مەبەستی کوشتنی سمکۆ بووە لە سالّی ١٩٣٠دا لە شنۆ.)

وەکو لەپێشتریشدا باس کرا، سمکۆ قەڵایەکی زۆر قایمی لە چەریق (چاری) بۆ خۆی و بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆی دروست کردبوو، وە لەوێوە بە هۆی ئەو سواره دەستدرێژیکەرانەی کە هەیبوو هەموو شارەکانی ئازربایجانی ڕۆژئاوا بۆ ماوەیەک لەژێر سم و لەقەی ولاغەکانیدا دەیاننااڵند و لە هەموو شوێنکیدا پشێوی و ئاژاوەی بەڕپا کردبوو وە دەستی بەسەردا گرتبوو.

بەپێی بڕیاری سەرکردەی لەشکر کە سرتیپ (حبیب الله خان) بوو بە ناوی

سەرکردەی هەموو هێزەکان ئازربایجانەوە، بە هێزێکی گەورە و پۆشتە و پەرداخەوە لە تەورێزەوە هەڵسان بۆ سەرکوتکردنی کوردەکان. تیمسار (امان الله مرزای جهانبانی) کە لەو شوێنەدا بارەگای سوپای لێ هەڵدا بوو بەرەو ئازربایجان کەوتە ڕێ. (نووسەر لە لاپەڕە ١٦٩دا بە تیمسار سرتیپ مرزا امان الله جهانبانی و لە لاپەڕە ١٧٠دا بە سرهنگ روح الله جهانبانی ناوی بردووە) ئەمیر لەشکر (اسماعیل ئەمیر فضلی) کە فەرماندەی لەشکری شمالی غربی بوو لەلایەکەوە و لەولاشەوە (خالۆ قوربان) بە خۆی و چوار هەزار چریکی خۆیەوە و تاقمێکی تری هێزی سەربازیی سەرهەنگ روح الله مرزای جهانبانی (سرلشکر) کیکاوس وە سەرکردەی بنکەی ئەم هێزانە بۆ ماوەیەک کەوتنە سەر بیرکردنەوە لە چۆنێتی داگیرکردنی (چهریق) و ئەو قەڵایەی تیایدا دروست کرابوو.

سرتیپ شیبانی بە شێوەیەکی ڕەسمی خەریکی سەرکردایەتی هێزی ئازربایجان بوو کە خۆی دژی سمکۆ ئامادە نەکرد، لەو کاتەدا سیدطەی کوڕی شێخ عبیدالله (سید طه کوڕی شێخ عبیدالله نەبوو، بەڵکو کوڕەزای بووە.)، لەناکاو بەشەو بە خۆی و (٨٠٠) سوارەوە پەلاماری هێزەکەی خالۆ قوربانی دا، خالۆ قوربان کە مرۆڤێکی ئێجگار ئازا و چاونەترس بوو وە یەکێک بوو لە کاتی خۆیدا کە لە دۆستە نزیکەکانی مرزا کوچک خان بوو (بە مرزا کوچک خانی جەنگەڵی ناسراو بووە.) وە سەرداری سوپاکەی بوو، ساتێک چووبوو بۆ (گیلان) خۆی تەسلیمی حکومەت کردبوو، ئەو خالۆ قوربانە لەو شەڕەدا بەرامبەر هێزەکەی سید طه لەبەردەمی سرهنگ کیکاوسدا گوللەیەک بەر دڵی نەکەوێ و دەکوژرێ و چریکەکانی بە جارێک هەموویان بڵاوەیان لێ کرد. و ئەو هەموو تەقەلایەش کە سرهنگ کیکاوس و بهادر السلطنه و سرهنگ شهاب (شهاب فقید) دایان هیچی سەری نەگرت و نەیانتوانی ئەو هێزە یەکبخەنەوە بەو جۆرە هێزەکەی خالۆ قوربان لەدوای کوشتنی خۆی تارومار بوون و بڵاوەیان لێ کرد.

دوای ئەوە سرتیپ جهانبانی بە شارەزایی و وریایی و لێزانینی خۆی دەستی کرد بە ڕێکخستنی کاروباری خۆی.

نووسەری ئەو کتێبە دەربارەی (چهریق) وتویەتی:

ئەو قەڵا سەختەی کە لە چهریقدا بوو لە ڕۆژئاوای شاری سلدسدا (شاهپور) وە لە سنووری تورکیەوە چەند فرسەخێک دوور بووە، وە لە نزیکی شاری چهریق لە

کاتی خۆیدا شارێک هەبوو کە ساسانییەکان بە (شەهرک) ناویان بردووە و لەدواییدا شەهرک بووە بە چەهرک و لەوە بووە بە چەهریق کە مێژووناسە کۆنەکان بە شاری یەکێک لە پادشاکانی ئێرانیان داناوە.

لەو شوێنەدا سمکۆ قەڵا و بنکەیەکی قایم و پتەوی بۆ خۆی دروست کردبوو وە بە خەیاڵی خۆی بیری لە سەربەخۆیی و لە سەڵتەنەتێکی گەورەتر نەکردەوە.

لەو شوێنەدا کۆشکێکی ڕازاوە بە مەرمەڕی جوان و سپی دروست کردبوو لەگەڵ باخێکی گەورەدا و بە خەیاڵی خۆی بەتەمای نەوە بوو نەوێ بکات بە بنکە و بناغەی دروستکردنی کوردستانێکی سەربەخۆ.

سەرتیپ جەهانبانی پاش لێکدانەوەیەکی قووڵ و دوورودرێژ نەخشەی شەڕێکی کێشا بوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوە و لێدانی سمکۆ.

گەورەترین شەڕی نیزامی (عەسکەری):

ئەو کاتەی سەرتیپ جەهانبانی ئەو نەخشەیەی کێشا بوو هێشتا شارەزاییەکی تەواو بەدەستەوە نەبوو دەربارەی ژمارەی هێزەکانی سمکۆ، بەڵام توانیبووی حسابی ئەوە بکا کە بەو هێزەی بەدەستیەوە بوو دەیتوانی شتێکی وا بکا کە هەموو شارەکانی ئازربایجانی ڕۆژئاوا و چیا و بەرزاییەکان بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە.

ژمارەیەکی زۆر لەو سەربازە ڕاکردووانەی عوسمانی، کە هەندێکیان شارەزای دروستکردنی چەکی خۆمالییش بوون، ئەوانە بە خۆیان و چەکەکانیانەوە چووبوونە پاڵ سمکۆ.

لەکاتێکدا جاران کە کورد توانیبووی هەر بە تفەنگ شەڕ بکات، لەو ڕۆژانەدا ژمارەیەک تۆپ و ڕەشاش و چەکی قورس کەوتبووە دەست سمکۆ و بە کاری نەهێنا لەشەڕەکانیدا دژی دەوڵەت.

بەرامبەر بەوە هێزی دەوڵەت لە هەشت هەزار پیادە و هەزار سوارە و پێنج هەزار چریک و هەزار شەڕکەری تری غەیری نیزامی هەبوو کە بە هەمووی نەیگردە پازدە هەزار شەڕکەر.

لەسەرەتادا کەشتییەکانی ناو دەریاچەی ورمیە بەپێتی بڕیاری تیمسار جهانبانی پڕچەک و ئامادە کرابوو، لە ٤ی مرداد (مانگی میوەکەنان)ی ساڵی ١٣٠١ھ.شمسی لە ئەنجامی هێرشی دلاوەرانەی ئەو هێزانەی (کولمانخانە) و (سەلماس) و

(دیلمقان-که نیاز له دیلمانه)، بەو هەموو هێزە تێکەڵاوە بڕیاری ئەوە درا کە لە (شەرەفخانە)وە بەرەو ژوورووی دەریاچەی ورمیە ڕوو بکرێتە قەڵای چهریق کە هێزە سەرەکییەکەی سمکۆی لێ بوو. بەو جۆرە قەڵای چهریق لە لایەن هێزی دوو تاقمەوە ئابڵوقەدرا.

لە گەرمەی شەڕدا هەڵوێستی هێزەکان بەم جۆرە بوو:

١- هێزی پیادەی پەهلەوی و هێزەی پیادەی رضاپور، وە هێزێکی استکشاف و چوار ئارابەی شاخی (طوپ ارابه) لە ژێر فەرماندەی سەرتیپ (فضل الله خان زاهدی) ڕووی کردە بەرزاییەکانی (قزل داغ) و (میشوداغ) و بەرەو قەڵای چهریق پێش کەوتن.

ب- تاقمی شمال، کە بریتی بوو لە هێزی پیادەی لەشکری ئازربایجان و تاقمێ سوارەی استکشاف و ئاتەشبارێک و چوار ئارابەی ڕوسی شاخی، ئەمانە لەژێ فەرماندەی سەرتیپ حسین مقدم (کە بوو بە سرلشکر مقدم) ئەمانە ڕوویان کرد بەرزاییەکانی (شکریازی) لە نزیک قەڵای چهریقەوە. (کە هەندێک لە نووسەرانی ئەو شەڕەیان بە شەڕی شەکریازی ناوبردووە.)

ج- شەڕکەرە غەیری نیزامییەکانییش لەژێر چاودێریی ئەفسەرە ئەرمەنییەکان پێک هاتبوو، ئەوەیان پێ سپێررا کە لە تەختاییەکانی شیمالی کەناری دەریاچە ورمیەوە بەرەو پێشەوە بڕۆن و خۆیان بگەیەننە قەڵای چهریق.

د- ئەو هێزەی کە لە دەربەندی (کاظم داش)دا بوو لەژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ ابوالحسن پورزند (کە وتوبەتی خوالێخۆشبوو) ئەوەی پێ سپێررا بوو کە لەگەڵ هێزی (شەرەفخانە)دا بەتەواوی بەشداری بکا و هەردووکی لە ڕۆژێکدا ئەنجام بدرێ.

دوای ئەوەی ئەو شتانە ئامادە کرا، لە ڕۆژی عاشورای سالّی ١٣٤١ی هجرید شەڕێکی گەورەی تەواو بەرامبەر بە کورد کرا.

لە گەرمەی شەڕدا تیمسار جهانبانی ئاگادار کرا کە دوژمن ڕووی کردۆتە ئە گاردەی کە لە بەرزاییەکانی (قزل داغ)دا ڕووبەڕووی هێزەکانی کورد بووبووەوە، کوردەکان لەو شەڕەدا بەوپەڕی ئازایەتی و چاونەترسییەوە شەڕ دەکەن، توانیبوویان بەشی پیادەی ئێران بکەن بە دوو بەشەوە و دوای ئەوە هەواڵێکی تر کەیشت کە گوللە توپ و ڕەشاشی دوژمن بەرەو هەردوو لای گاردی پیادە ئاراستە

کراوه و ئەگەر هەر بەو جۆرە بمێنێتەوە هەردوو لایان لە یەکتر ئەپچڕێت و ئەوانەی لە بەرزاییەکانی قزل داغدان ئابڵوقە بدرێن هەموویان لەناو ئەبرێن. لەبەرئەوە تیمسار جهانبانی دوای گەیشتنی ئەو هەواڵنە فەرمانی دەرکرد کە ئەبێ لەنێوانی ئەو دوو بەشەی پیادە کە لە یەک پچڕێنرا بوون لەنێوانیانەوە پێشڕەوی بکرێت و ئەو هێزەی هاتبوونە نێوان هێزەکانی دەوڵەتەوە پاشەکشەیان پێ بکرێ و بشکێنرێن و بۆ گەیشتن بەو مەبەستە بە چڕی و خەستی دوژمن درایە بەر گوللەبارانی تۆپ و ڕەشاش.

لەبەرەبەیاندا شەڕ تەواو گەرم و سەخت بوو، کوردەکان بە ئازایەتییەکی بێهاوتا تەقەلای ئەوەیان ئەدا کە ئەو شوێنانەی بە دەستیانەوە بوو بپارێزن و چۆڵی نەکەن و ڕێگەی ئەوە نەدەن ئەو هێزە دوو کەرت بووەی ئێمە یەک بگرنەوە.

بەڵام بە هۆی ئەو پەلامارانە بێتوچانانەی کە دەکرایە سەریان، ناچار بوون بکشێنە دواوە و خۆیان بگەینە قەڵای چەریق و سەلماس و لەدوای دوو ڕۆژ هێزەکەی دوژمن تەنها قەڵای چەریقی بەدەستەوە مابوو کە خۆی تیا حەشار بدا و هێزەکانی دەوڵەت هەل و دەرفەتیان لەو شکاندنەی سمکۆ وەرگرت و پەلاماریان دان و ناچاریان کردن بەشکاوی قەڵاکە بەجێ بهێڵن و ڕوو بکەنە ناو خاکی تورکیاوە.

دەربارەی کوشتنی خالۆ قوربان کە سروان احمد کاویان پوور کە وەکو باسمان کرد زۆر بەکورتی باسی کوشتنەکەی کردووە.

بەڵام لە لاپەڕە (۳۸۰)ی کتێبەکەی تمدن (تاریخ رضائیە) ڕاپۆرتێکی بە فارسی تێدا بڵاو کراوەتەوە دەربارەی کوشتنی خالۆ قوربان کە پەیامنێر (هەواڵنووس)ی ڕۆژنامەی کورد کە ئۆرگانی بزووتنەوەکەی سمکۆ بووە بۆ ڕۆژنامەکەی ناردووە کە لەوەدا ئەو هەواڵنێرە بە دوورودرێژی باسی چۆنێتی ئەو کوشتنەی کردووە.

مامۆستا کەریمی حسامی لە لاپەڕە (۱۷)ی باسەکەیدا تەرجەمەی ئەو ڕاپۆرتەی کردووە بە کوردی کە ئێمەش وەکو چۆن تەرجەمەی کردووە پێشکەشی ئەکەین. (هەروەکو لە باسیی چالاکیی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەرێتی سمکۆدا باسمانکردووە و بەڵێنی بڵاوکردنەوەیامن داوە.) ئەڵێ:

"هەواڵنووسی ئێمە (هی ڕۆژنامەی کورد) دەنووسێ:

کۆژرانی خالۆ قوربان و شکانی لەشکرەکەی بۆ ئاگاداری خوێنەرانی خۆشەویست ڕوون دەکەمەوە.

ڕۆژی ٢٨ی ڕەمەزانی ساڵی ١٣٤٠ی هجری، لەکاتێکدا لەشکری کورد لەژێر فەرماندەیی سید طە ئەفەندی لە دەوروپشتی گوندی (قوزلوی) هەوشار خۆی بۆ پەلاماردانی (ساییقەلا) ئامادە دەکرد، دوو سواری سەرداری موکری خەبەری دەستدرێژیی (خاڵۆ قوربان)یان بۆ سەر سابلاخ هێنا، لەبەرئەوە دەسبەجێ بەرەو سابلاخ گەڕانەوە (لەشکری گوردەکان.)

شەی ٢٩ی ڕەمەزان، لە (بۆکان)ەوە بەیانی کەوتنە ڕێ و لە دەوروبەری گوندی (دەرمان) سەرۆکعەشیرەتەکان لەگەڵ سید طە ئەفەندی کۆڕێکیان کرت بۆ وتوێژکردن و نەخشەی پەلاماردانیان بۆ سەر خاڵۆ قوربانی بەم جۆرە کێشا:

جانگیر بەگ لە ئێلی هەرکی، ئەسکەندەرخان خەڵکی برادۆست، همزاغا لە ئێلی مامش. ئەمیر ئەسعەدی دیبوکری و سالار سعید لە خەتی (لاچین)ەوە بەرەو پێشەوە بچن و بڕیار درا لە بانگی شێواندا لە سێ لاوە پەلاماریان بدەن. ئەمیر العشایر و ئەمیر ئەسعەد و سالار سعید بەپێی بڕیاری گشتی لە تاریکوڕوونی بەیانی ٢٩ی ڕەمەزاندا لەشکری (خاڵۆ قوربان)یان لە تەپکی (داشامجید) پەلاماردا و لە دوولاوە شەڕ دەستی پێ کرد، سوارانی کورد ڕکێف کوت هەڵیان کوتایە سەر لەشکری عەجەم و بە لوولەی تفەنگ لە مەتەرێزوە دەریان هێنان. هەندێکیان بە دیل گیران و هەندێک کوژران و ئەوی دەرچوو بەرەو (ئیندرقاش) هەڵات بۆ لای خاڵۆ قوربان.

سوارەکانی ئەمیر العشایر (حاجی سطوه السلطنه)ی حاکمی سابلاغیان بە دیل گرت. سوارەکانی ئەمیر ئەسعەد مەتەرەلۆزێکیان وەگیرکەوت، ئەسپ و ئێستر و تفەنگێکی زۆر گیرا.

ئەمیرالعشایر و ئەمیر ئەسعەد و سالار سعید لەپاش ئەوەی لە بەدیلگرتن و کوشتن و ڕاونانی عەجەمەگانی (داشامجید) بوونەوە قۆڵێکی دیکەی لەشکری خاڵۆ قوربانیان لەسەر کێوی (خەزایی) پەلاماردا و ئەوانیش مەتەرێزیان بەتاڵ کرد و هەڵاتن و هێندێکیان کوژران و هێندێکیش بە دیل گیران و لەوێش ئەسپ و تفەنگێکی زۆر کەوتە دەست. کاتێک لەشکری شکستە گەیشتە ئیندرقاش لەشکری خاڵۆ قوربان ترسی لێ نیشت و هەموو هەڵاتن.

ئاغایانی مەنگوڕ و هەرکی و زرزا لێیان وەخۆ کەوتن و پەلاماریان دان و خاڵۆ قوربان و چەند ئەفسەرێک کوژران و زۆریشیان لێ بە دیل گیرا.

پیاوەکانی سید طە ئەفەندی سێ توپ و سوارەکانی مەنگوڕ تۆپێک و سوارەکانی

هەرکی دوو تۆپی گەورە و مەترەلۆزێک و ئەسباب و تفەنگێکی زۆریان دەست کەوت. (هێندێک دەڵێن سوارەی ئەحمەدی گولاوی ئاغای مەنگور و هەندێکیش دەڵێن ئەحمەدخانی هەرکی خاڵۆ قوربانی کوشتووە.)

شکستی لەشکری عەجەم زۆریان گەرانەوە بۆ وڵاتی خۆیان و دووسەد کەسیش چوونە تەورێز.

کولونیل (نصرالله خان)ی فەرماندەی ژاندرمە لە (ساینقەلا)وە بەرەو موکری وەڕێ کەوت کە بەتەواوی لەم کارەساتە بێ ئاگا بوو. کە ئەمیر ئەسعەد ئەو خەبەرەی بیست بەپەلە خۆی گەیاندە ئەمیر ئاوای تەنیشت بۆکان و ساتێک کولونیل دەگاتە بۆکان و هەواڵی کوشتنی خاڵۆقوربان دەزانێت بەرەو ساینقەلا دەگەڕێتەوە.

سوارەکانی بەگزادە و سەرداری موکری دوایان دەکەون و ئەمیر ئەسعەد و ئاغاکانی دیبوکری خۆیان دەگەیەننە یارمەتیدانی سوارەکانی بەگزادە و لە کێوی پشت گوندی (ئاڵبڵاغ) گەمارۆی ئوردوی ژاندرمە دەدەن و زۆریان لێ دەکوژن و بە دیل دەگرن و دەستکەوتێکی زۆریشیان هەیە.

لەو پەلامارداندا (سوڵتان عبدالحمید خان)ی ئەفسەری ژاندرمە کوژرا و کولونیل بەشەو دێتە خوارێ و بەلاڕێدا هەڵدێ.

ئاغایانی بەگزادەی فەیزوڵابەگی تۆپێکی گەورەیان گرت و ناردیان بۆ (چاری-چەریق) بەراستی ئازایەتی و لەخۆبووردنی ئاغایانی موکری بۆ جێبەجێکردنی ئەرکی نیشمانی و نەتەوایەتی جێگەی سوپاسە. هیوادارم لە ڕێگەی هەقناسیەوە ئەوەی لە ڕۆژنامە تاقانەکدا چاپ بفەرموون. (ع.ش.)

هەروەها دەربارەی کوشتنی خاڵۆ قوربان کە لەو ڕاپۆرتەی پێشوودا کە هەواڵنێری ڕۆژنامەی کورد ناردبووی بۆ ئەو ڕۆژنامەیە، لە لاپەڕەکانی (٤٤-٤٥)ی یاداشتەکانی میرزا کەریمی بارام بەگی دا باسی کوشتنی خاڵۆقوربانی تیادا کردووە کە وتوێەتی:[٤١] "پاش ئەوەی سمکۆ بەرەو ورمێ ڕۆیشت و حکومەتی شاری مەهاباد دامەزرا، من و هاوڕێکانم بە دەستی خاڵی چووینەوە تیسک ئاباد. سەرنجمدا حەمە حەسەن بەگ لە حەساری ماڵی خۆی لەسەر تەختی دەسکاری وەستا فەتاحی سەهۆلان ڕاکشا بوو، لە گرمە و تەقەی ناو شاری مەهاباد پرسیاری لێ کردم، منیش چیم دیبوو بۆم گێڕایەوە.

چەند ڕۆژێک بەسەر حکومەتی نوێنەرانی سمکۆدا ڕابوورد کە لەو ماوەیەدا

نۆکەران و خزمەتکار و گزیرەکانی ئاغایانی مامش دەستیان کرد بە سەندنی مالّیات و باج و خەراج و تاقمێکیش لە سروکەشیرەت و خێلانی کوردستان بە دەستووری سید طە ئەفەندی و سمکۆ بە ناوی ئەوەوە کە نوێنەریان بوون چوونە ناو خێلات و هۆزەکانی گەلباخی و تیلەکۆیی لەنێوان سەقز و سنەدا و بۆ ناو خێلات و عەشایری هەورامان و مەریوان و جوانرۆ و سەنجابی لە ناوچەی کرماشان و سەرحەدی عێراق، هەتاکو ئەوانیش هان بدەن دەست بکەن بە دژایەتی حکومەتی ئێران و یارمەتی شۆڕش بدەن. بەڵام ئەو نوێنەرانە هەموویان بۆ هەڵپەرستی ئەو کارەیان قبوڵ کرد و تەنانەت عومەرخانی شەریفی شوکاک لەگەڵ ئەوەشدا کە خزم و کەسوکاری سمکۆ بوو لەژێرەوە خیانەتی کرد و لەگەڵ دوژمنانی سمکۆدا پەیمانی نەهێنی بەستبو.

لەم گێرە و کێشەیەدا لەگەڵ ساڵی ١٣٠١ھ. شمسی هەواڵ گەیشت کە قوشونی ئێران بەسەرۆکایەتی و فەرماندەهی سەرهەنگ خاڵۆ قوربانی سالار ظفر بەرەو مەهاباد حرکتی کردووە.

خاڵۆ قوربان کوردێکی هەرسینی بوو لەگەڵ خاڵۆمرادی هاورێیدا لە شۆڕشی جەنگەلییەکان بەسەرۆکایەتی میرزا کوچک خانی جەنگەلی بەشداریان کرد. بەڵام بە هۆی دووبەرەکی ناوخۆی ئەو شۆڕشەوە بە هۆی دەستەیەکی خۆفرۆشی ناوخۆیان شۆڕشەکە تێک چوو وە کە میرزا کوچک خان لە کوێستانەکانی (ئاستاراداو) کوژرا، خاڵۆقوربانی هەرسینی گەیشتە سەر تەرمی بێ گیانی و سەری ئەو سەردارەی بڕی و بردی بۆ ڕەزاخان (کە لەو کاتەدا هێشتا وەزیری جەنگ بووە و نەبووبوو بە ڕەزاشا.) ئەویش لە پاداشتی ئەو خیانەتەدا ڕوتبە و دەرەجەی سەرهەنگی و لەقەبی (سالار ظفر)ی پێدا و پاش ماوەیەک بە سەرکردایەتی پتر لە چوار هەزار سەرباز و گروبان و ئەفسەر خاڵۆ قوربان پێی سپێررا کە شەڕ لەگەڵ سمکۆدا بکا و بەرەو مەهاباد کەوتە ڕێ هەتا سەری سمکۆش وەکو سەری میرزا کوچک بە دیاری بۆ ڕەزاخان و لێهاتوویی خۆشی بسەلێنێت.

ساتێک هەواڵی ئەو هێرشەی خاڵۆ قوربان گەیشت، عەلی ئاغای ئەمیر ئەسعەد لە بۆکانەوە هەواڵی نارد بۆ هەموو عەشایری دیبوکری و وردە مالکەکانی ناوچەکە کە هەموویان خۆیان ئامادە بکەن و لە بۆکانەوە بەرەو (ئیندرقاش) بکەونە ڕێ،

لەولاشەوە عەشایر و خێڵانی مامش و مەنگوڕ و پیران و زەرزا و دیبوکری بە دەستووری سمکۆ و سید طە بەڕێ کەوتن.

منی هەژاریش (میرزا کەریمی بارام بەگی) لەگەڵ ئاغایانی (نیسک ئاباد) و (قادر ئاباد) بەرەو نوردوی عەلی ئاغای ئەمیر ئەسعەدی ئێلخانیزادە حەرەکەتمان کرد کە هاوکات بوو لەگەڵ هەوەڵ ڕۆژی مانگی گوڵانی ساڵی ١٣٠١ی هجری شمسی، بەڵام ساتێک ئێمە گەیشتین بیستمان خاڵۆ قوربان کوژرابوو، لەو شەڕەدا و سوپای چوار هەزار کەسیی ئێران تارومار بوون و کوشتنی خاڵۆ قوربان ڕێکەوتی ١٣٠١/٢/٢ بوو لە ئیندرقاشی هەشت کیلۆمەتری مەهاباد ڕوویدا. ئەگەرچی لەو شەڕەدا هێزەکانی سید طە ئەفەندی لە هەشت سەد سوارەی کورد زیاتر نەبوون بەرامبەر بەو چوار هەزارەی ئێران و لاشەی خاڵۆقوربانیان بردە ناو شاری مەهاباد و بوو بە بازیچەی دەستی منداڵان.

سەرگورد جهانبانی، جێگری خاڵۆقوربانی و پاشماوەی هێزەکەی خاڵۆقوربانی ڕایان کرد و هەموو تۆپخانە و قۆرخانە و ئازووقەی جەنگی کەوتە دەست جەنگاوەرەکانی کوردستان.

شەوی ١٣٠١/٢/٣ فەرمانی ئەمیر ئەسعەد بۆ حەرەکەت دەرچوو کە بەرەو (بۆکان) بچن، لە بۆکاندا کولونیلی ئەرتەشی ئێران لەگەڵ هەشت سەد نەفەر نیزامیدا لە نزیک کێوی (ناڵەشکێنە)ی بۆکان دامەزرێنرابوون بۆ پشتیوانیکردن لە هێزەکەی خاڵۆقوربان و بڕیار وابوو کە خاڵۆ قوربان لەوسەری جەبهەوە خەریکی شەڕ و پێشڕەوی بێت کولونیلیش بە هێزی خۆیەوە جەبهەیەکی تازە بکاتەوە و بە هەردوولایان سوپای کوردستان لە چەند لایەکەوە دەستگیر بکەن.

هەڵبەت زۆربەی عەشایری ناوچەکەش وەکو گوڵەبەڕۆژە وابوون و سەرنجی خۆریان نەدا، ئەگەر دەوڵەت سەر بکەوتایە دەستەی حکومەت نەبوون و ئەگەر سمکۆ پێرۆز بووایە (سەر بکەوتایە) لایەنگری ئەو دەبوون.

سوپای ئەمیر ئەسعەدی ئێلخانیزادە کە منیشی لەگەڵدا بووم بە ئەندامەتی ئاغایانی دیبوکری و ئاغایانی ناوچەکە هەموویان چەکدار بوون و تەنها مەترەلۆزێکیان پێ بوو کە لە بەرزاییەکانی (میرئاوا)ی بەرامبەر بۆکان دامەزران و ئاغایان کەوتنە ڕاوێژکردن دەربارەی ئەوەی چی بکەن و چۆن بجوڵێنەوە.

لەو کاتەدا عەلی خانی سرداری بۆکان هات و هەموویان پێشوازییان لێ کرد و

ڕێزیان گرت، سەردار پاش چەند دەقیقەیەک ڕووی کردە عەلی ئاغا و وتی: کولونیل منی ناردووە و دەڵێت ئەمەوێ بڕۆم بۆ لای مەهاباد و بچمە لای ئوردووەکەی خاڵۆقوربان و من لەگەڵ ئاغایاندا شەڕم نییە و نایکەم لەبەرئەوە لێم بگەڕێن با لەگەڵ سوپاکەی خۆمدا بەرەو مەهاباد وەڕێ کەوم.

عەلی ئاغا لەوەڵامدا پێی وت: جەنابی سەردار تۆ چ دەفەرموویت. خاڵۆ قوربانی چی و فەوجی سالار ظفری چی!! هەر ئێستا کەلاکی خاڵۆ لە کۆڵانەکانی مەهابادا وەربەر پێلەقەی منداڵان کەوتووە و پاشماوەی هێزەکەی هەموو هەڵاتوون.

سەردار عەلی خانی بۆکان بە بیستنی ئەم هەواڵە تەکانی خوارد و زۆر بەسەیرەوە وتی: بەڕاستیتانە؟ ئەمیر ئەسعەد وەڵامی دایەوە و پێ وت: بەڵێ بە سەری موبارەک درۆت عەرز ناکەم و هیچ خیلافی نییە. سەردار خێرا وتی: دەی تازە کە وای لێ هات منیش ناگەڕێمەوە بۆ لای کۆلونیل و پیاوێک دەنێرم و ئاگاداری دەکەم و، ئەوە بوو بە نەفەرێکدا خەبەری بۆ کولونیل نارد و کابرا بەپەلە گەڕایەوە و وتی: کولونیل دەڵێت کەواتە من و سوپاکەم لە بۆکان دەڕۆین و تکاتان لێ دەکەم تەقەمان لێ مەکەن و ڕێگەمان بدەن بەبێ شەڕ و کێشە خۆمان دەرباز بکەین.

لەپاش نیوسەعات ئوردوی هەشتسەد نەفەریی کولونیل لە کێو هاتنە خوارەوە و دایان لە چۆم و لەناکاودا تەقەیان لێ کردن. عەلی ئاغا هاواری کرد ئێمە بڕیاری شەڕمان نەداوە لەبەرئەوە تەقە مەکەن، بەڵام تازە کار لە کار ترازابوو سوپای ئێرانیش دەستیان کرد بە تەقە و سەرەنجام لەپاش دوو سەعات شەڕ، ئەوانیش تێکشکان و بە دانانی چەک و تەقەمەنی و ئازووقە بۆی هەڵاتن و نزیکەی سەد کەسێکیان لێ بە دیل گیرا و بە تفەنگی یازدەتیری ئینگلیزی و چەکی جۆراوجۆرەوە لە مقابیلی عەلی ئاغای ئەمیر ئەسعەددا ڕێزکران و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ کوژرا.

لەوکاتەدا یەکێک لە دیلەکان بەهەڵەداوان هاتە لای من و پرسی کرد و وتی: بە قوربانت بم پێم بڵێ لەناو ئێوەدا شوکاک هەیە یان نا؟ وتم: نەخێر ئێمە شوکاکمان تیادا نییە. کابرا دەستی کرد بە گریان و وتی: شوکری خودا کە وە دەست شوکاک نەکەوتین.

لەدوای ماوەیەک پاش پرسیار و ڕاوێژکردن بە دەستووری عەلی ئاغای ئێلخانیزادە هەموو دیلەکان و چەک و غەنیمەکان بەرەو ئاوایی (حەمامیان) بران،

بەڵام مەحمود ئاغای حەمامیان بە هیوای وەچنگهێنانی چەک و تەقەمەنی و غەنایمی زیاتر خۆی و سوارەکانی هەروا بەدوای سوپای تێکشکاوی کولونیل کەوتبوون و عەلی ئاغا پیاوێکی نارد بۆ لای و پێی وت: ئێستر شەوە و با دەست هەڵگرێت و بگەڕێتەوە بۆ حەمامیان و کارێکی وا نەکا کە وەکو شەڕی بەگزادە، تەرم و لاشەی کوژراوەکان بە کەڵ و عەڕابەیش کۆ نەکرێنەوە. مەحمود ئاغا بە بیستنی ئەوە خۆ و سوارەکانی گەڕانەوە و، هەر تاقمێک لە سوار و جەنگاوەرەکان بە غەنیمەت و چەکەوە لەگەڵ ئاغای خۆیاندا بەرەو جێگەی ئیسراحەت و حەوانەوە وەڕێ کەوتن.

من لەگەڵ دەستەی برایم بەگ و ئەحمەد بەگ و حەمەد بەگ بووم لە (مەرزای یونجە)ی بەرامبەری (میراوا)ی بۆکان و لەوێ نیشتەجێ بووین و حسێنە ڕەشمان نارد بۆ ناو قەسەبچەی بۆکان تاکو لە مالّی حاجی سالّحی نالّبەندی مەردان بەگی نان و چێشمان بۆ بێنێت و بەڕاستی هەموو شتێکی بە تێر و تەسەلی بۆناردبووین و پاش نانخواردن چاوەڕوانی ئەوە بووین کە بزانین فەرمان و حوکم و دەستوور چییە، لەو کاتەدا بە دەستووری عەلی ئاغای ئەمیر ئەسعەدی ئێلخانی چەند سوارەیەکی چەکدار، باپیر ئاغای حەسەن ئاغایان لە (قولّغەتەپە) گرتبوو هێنابوویان و کە باپیر ئاغا گەیشت بۆمان دەرکەوت کە هەر لە قولّغەتەپەوە هەتا بۆکان بەپیادەیی هێنابوویان.

حاجی بایزئاغای ئێلخانی بە دیتنی ئەم کارەساتە ڕوویکردە عەلی ئاغا و فەرمووی: ئەمە چ کارێکە؟ بۆچی بەم چەشنە و بەپیادە ئاغات هێناوە؟ عەلی ئاغا لەوەرمادا وتی: ئەم باپیر ئاغایە پیاوێکی خراپ و ئاژاوەگێڕە و دەبێ لەوە خراپتری لەگەڵدا بکرێت.

باپیر ئاغا بە بیستنی ئەوە تووڕە بوو وتی: عەلی ئاغام مەسەلەی مەشهورە کە دەڵێن (بەزۆرگایین نابێ بە حیزی) عەلی ئاغا کە ئەمەی بیست ڕووی کردە حاجی بایز ئاغا و تی: گوێت لێ بوو چی وت؟ بەڕاستی ئەوەندە خراپکاری کردووە و ئەوەندە قسەی ناخۆشە کە لەمە زیاتر چارم نییە. حاجی بایزئاغا دەستووری دا بە یەکێک لە سوارەکانی کە ئەسپەکەی خۆی بدات بە باپیر ئاغا. سوارەکەش دەستبەجێ دابەزی و ئەسپەکی خۆی دا بە باپیر ئاغا و بەبێ ئەوەی وەڵامی عەلی ئاغا بدەنەوە شانبەشانی یەک بەرەو حەمامیان بەڕێ کەوتن. عەلی ئاغای ئەمیر ئەسعەد، لەدوای ڕۆیشتنی ئەوان ڕوویکردە برایم بەگ و براکانی کە منیان لەگەڵدا

بووم و وتی: ئێوەش مەرەخەسن و دەتوانن خۆتان و پیاوەکانتان بگەڕێنەوە.

پاش یەک دوو ڕۆژ باپیر ئاغا کە سەرۆکی هۆزی سولەیمانی بوو، لە حەمامیانەوە مەرەخەس کرا و خەریکی کاری ئاسایی خۆی بوو.

نووسەری کتێبی سێ مرد عەجیب لە لاپەڕە (١٣)ی کتێبەکەیدا، ئەویش بە جۆرێکی تر باسی ئەو شۆڕشانەی سمکۆ و چونێتی شکانی کردووە لەلایەن سوپای ئێرانەوە و وتویەتی:[٤٣] "لە کۆتایی ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، لەبەر کەمدەسەڵاتی حکومەت، سمکۆ لە ناوچەکان سەڵماس و ورمیە و مەهابادا دەستڕۆیشتکی تەواو بوو وە لەو ناوچانەدا کەسێکی وانەبوو کە ڕووبەڕووی بێتەوە و بەربەرەکانی بکات و هەرچییەکی بکردایە بەرامبەر بە حکومەت سەری نەگرت و بۆی نەچووە سەر.

بەڵام پاش ئەوەی سمکۆ ئاسووریەکانی لەناوبرد و مارشمعونی کوشت و حکومەت توانی کە بزووتنەوەکەی خیابانی لەناو ببات بە هۆی ئەو بڕیار و نەخشانەی کە (مخبرالسلطنه هدایت)ی والی ئازربایجان داینابوو ئیتر مایەوە سەر کێشەی سمکۆ کە ئەبوایە چارەسەرێکی ئەوەش بکرایە کە لەڕاستیدا توانرا ئەوە بکرێ و مەهاباد لە دەست سمکۆ بستێنرێتەوە و لە ساڵی ١٣٠١ی چەریقدا سمکۆ ناچار بکرێت ڕابکا و پەنا بەرێتە بەر خاکی تورکیا.

دەربارەی چونێتی ئەو سەرکەوتنە نووسەر لە باسەکەیدا ئەڵێ: کە بڕیاری نەهێشتنی ئاژاوەکەی سمکۆ درا، بۆ ئەو مەبەستە دوو هێز ئامادە کرا و نێررا بۆ سەڵماس و مەهاباد و خۆی، کە هێزی یەکەم بە سەرکردایەتی میجەر لمبرگی سویدی بوو (سەرچاوەکان هەر یەکەیان بە جۆرێک ناویان هێناوە، بۆ نموونە لە سەرچاوەکانی کتێبی کورد و عەجەمدا بە لیندبرگ ناوی هاتووە، مەلیک زادە لەکتێبەکەیدا سرگزشت حیرت انگیز بە ناوی کاپتن لاسن بالندبرگ ناوی هێناوە.) و هێزی دووهەم بە فەرماندەی (ظفرالدوله مقدم) بوو.

ئەو هێزەی کە بە سەرکردایەتی لمبرگ (لیندبرگ) بوو لەنێوانی سەلماس و خۆی دا شکا و پاشەکشەی کرد، بەڵام هێزی دووهەم بەرەو پێشەوە ڕۆیشت کە بە سەرکردایەتی (ظفرالدوله) بوو کە قوام السلطنه تازە کرابوو بەر سەرەکوەزیران، ظفرالدولەی کرد بە سەرتیپ و تەشویقی کرد کە مەهاباد بگرێ و سمکۆ ناچار بکا لە خاکی ئێراندا نەمێنێت و ئەوە بوو وەکو وتمان لەدواییدا ناچارکرا ڕا بکا بۆ ناو خاکی تورکیا.

دەربارەی چونیەتی ئەو شەڕە لەگەڵ سمکۆدا نووسەر ئەڵێ: ساتێک سەرتیپ محمد حسین ایرم لەجیاتی سەرتیپ مقدم کرا بە سەرکردەی هێزی ئازربایجان بە هۆی هەڵە و ناڕێکیی سیاسەتی وەزیر و بێزاربوونی سەرباز و ئەفسەرەکان پادگانی سەڵماس بەرامبەر بە هەڵوێست، ئەو سەرباز و ئەفسەرانە ڕاپەڕین و یاخیبوون و لەوەدا سەرهەنگ (یوسف خان) کوژرا کە ئەمە هەڵێکی باش و لەباری بۆ سمکۆ ڕەخسان کە لە تورکیاوە بگەڕێتەوە بۆ چەریق کە شوێنی باوباپیرانی خۆی بوو، وە دەستی کردەوە بە کۆکردنەوەی هێز و ڕێکخستنی چەکدارەکانی سەرلەنوێ (صبری بەگ) ناوێکی تورک کە لە تورکیاوە لەگەڵیدا هاتبوو دەستی کرد بە کۆکردنەوەی تفەنگ و فیشەک و هاوکارییەکی تەواوی لەگەڵ سمکۆدا کرد.

نووسەر لە لاپەڕە (۲۹)ی کتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: لە ساڵی ۱۳۰۰دا ساتێک کولونیل لوندبرگ (وەکو وتمان لە پێشتردا بە لمبرگ ناوی بردبوو.) کرا بە سەرکردەی ژاندرمە لە ئازربایجان و بۆ ئەو مەبەستە لەتارانەوە چووە تەورێز و ئەو هێزەی ژاندرمەیەی کە لە (زنجان) بوو بەپێی بڕیاری ئەو کۆڵونیلە ڕەفتاری دەکرد. بەر لەو کولونیلە، بەشێک لە هێزی ئازربایجان بە سەرۆکایەتی (یاور ملک زادە) و (اجودان سلطان الپ) نێررا بۆ مەهاباد، وە ئەو ئوردووەی کە گەیشتبووە تەورێز نێررا بۆ (شرەفخانە)وە لەوێوە نێررا بۆ (خۆی).

ئەم ئوردووە بەشێکی بە سەرکردایەتی (سلطان ارفع) نێررا بۆ جەبهەیەک و ئەوی تری لە شاخەکانی (شەکریازی) و (سید تاج الدین)دا سەنگەریان دامەزراند. سمکۆ بۆ ئەوەی ناچار نەبێت کە لە دوو لاوە بەرەنگاری هێزی ئێران بێتەوە، ڕووی کردە مەهاباد و لە کاتی شەڕدا هێرشی بردە سەر سەربازخانە.

سمکۆ لەو هێرشەیدا ئەو کارەی کە کردی مەگەر هەر خۆی کردبێی کە بەوە کارەکانی مەغۆل و جەنگیزخانی تازە کردەوە و هەموو ئەفسەرەکانی لەبەر چاوی ملک زادەدا دایە بەر گوللە و کوشتنی دوای ئەوە سمکۆ مەلک زادە و سلطانی الپی بە گیراوی لەگەڵ خۆیدا برد بۆ ورمیە و لەوێوە ناردنی بۆ بۆ (شرەفخانە) بۆ ئەوەی هێز و دەسەڵاتی خۆی و زەبروزەنگی خۆی و هێزەکەی پێشانی حکومەت بدات.

نووسەری ئەو کتێبە بۆ دۆزینەوە و هێنانەوەی بیانوو بۆ ئەو شکستەی کە هێزی حکومەت تووشی بوو ئەڵێ: ئەو شکستە هەمووی بە هۆی دوو ئەفسەری تورکی عوسمانییەوە بوو کە لە هاتنەوەی سمکۆ لەتورکیاوە دوای چەکدارەکانی سمکۆ

کەوتبوون و کاروباریان بۆ ڕێکخستبوو (بەرلەمە تەنها هەر ناوی صبری بەگی هێنا بوو.) نووسەر ئەڵێ: دوای ئەوەی هێزی ژاندرمە بەشەو هێرشیان بردە سەر هێزەکەی سمکۆ، بەڵام لەبەر تاریکی شەو و لەبەر نابەڵەدی لە ناوچەکانی کوردنشین، کاتێکیان بە خۆیان زانی کە لەناو گوندەکاندا کەوتبوونە بەردەستی هێزەکەی سمکۆ کە لەئەنجامی ئەوەدا تەنها سوڵتان ارفع (ئەڵێ: ناسراوە بە سوڵتان فەرەنگی) خۆی و نۆکەرێکی بەزیندووی ڕزگاریان بوو، ئەوانی تر هەموو کوژران.

بێجگە لەو بیانووەی پێشوو کە وتبووی دوو ئەفسەری تورک بوون بە هۆی شکستی هێزی حکومەت لە لاپەڕە (٣٣)شدا بیانوویەکی تری هێناوەتەوە دەربارەی هۆی داگیرنەکردنی (سەڵماس) و شکاندنی هێزی ئێرانی کە وتویەتی: ئەمەیان بە هۆی نەخشەی کولونیل (لورنس) و ئەفسەرەکانی تورکەوە بوو کە ئێران تووشی نەو شکستە بوو سمکۆ سەرکەوت.

(لەڕاستیدا ئەم بیانووە شتێکی زۆر کاڵ و کرچە، چونکە لورنس ئینگلیزی لە کوێ و ئەفسەری تورک لە کوێ کە لەو ڕۆژانەدا ئینگلیز و کەمالییەکان شیر و تیریان لە یەک دەسوو، هەموو بەڵگەکانی وەکو لە زۆر شوێندا دووبارە کراوەتەوە شاهیدی ئەوەن کە ئینگلیز هەمیشە لایەنگری ئەوە بووە کە ئێران بەهێز بێت و سەرکەوتوو بێت.) هەروەها وەکو لە دوکیومێنتەکانی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا دەرئەکەوێ، لەو نامانەی نێوانی سمکۆ و ئینگلیزەکانەوە بە هۆی بابەکر ئاغای پژدەرەوە کە ئینگلیزەکان بە هیچ جۆرێک نەیانویستوە پێوەندی بە سمکۆوە بکەن لەناو خاکی ئێراندا.

نووسەر لە لاپەڕە (٣٣)دا باسی هۆیەکی تریش ئەکات کە بووبوو بە هۆی ئەوەی حکومەت بە شتێکی تر‌ەوە خەریک بێت کە لەوەشدا هەر سوودی سمکۆی تێدا بوو کە وتویەتی: لەو کاتەدا کە سرتیپ ظفرالدولە لە مەهاباد بوو وە ئوردووی ژاندرمە نێررا بوو بۆ سەر سمکۆ، ئەفسەرانی ئەو ئوردووە لەناو خۆیاندا (لاهوتی)یان کرد بە سەرۆکی خۆیان و کە بە ناو دژ بە نیشتمانفرۆش و کودەتاییەکان دەستیان کرد بە کارو و لە (شەرەفخانە)وە کەوتنە ڕێ و بەربەرەکانییەکەرەکانیان شکان و تەورێزیان گرت و تەورێز بۆ ماوەی چەند ڕۆژێک بە دەست ژاندرمەکانەوە مایەوە، بەڵام لاهوتی گومانی هەبوو لە دوو ئەفسەری هاورێی خۆی لەبەرئەوە بەشەو ڕۆیشت

و خۆی دەرباز کرد.

کاک ئەنوەر سوڵتانی جارێک بۆی باس کردم کە میرزا ابوالقاسم لاهوتی کرماشانی شاعیر و نووسەر و شانۆنووس و وەرگێڕیی شۆڕشگێڕی ئێران بوو، لە ساڵی ١٨٨٥دا لە شاری کرماشان لە دایک بووە و ژیانێکی پڕ لە کارەسات و بەسەرهاتی بردۆتە سەر لە شەڕی ئێراندا دژی عوسمانی و ڕوس و ئینگلیز بەشداری کردووە. چووە بۆ خاکی عوسمانی و دوای ئەوە گەڕاوەتەوە لە کاتی کودەتای سووردا لە تەورێز و لەناکامدا ڕایکردووە بۆ سۆڤیەت و لە سەردەمی ستالیندا کراوە بە وەزیری فەرهەنگ لە تاجیکستان وە لە ڕووسیا مردووە و لە گۆڕەپانی سووردا لە مۆسکۆ نێژراوە و جائیزەی لینینی لە دەست ستالین وەرگرتووە و بەرلەوەش لە کاتی ڕاپەڕین و شۆڕشی جەنگەلیەکاندا جائیزەی شۆڕشی لە میرزا کوچک خان وەرگرتووە و لە ڕاپەڕینی مەشروتیەدا (ساڵی ١٩٠٥) دژی کۆنەپەرستان وەستاوە و برایەکی لاهوتی لە شەڕی سمکۆدا کوژراوە و، بەڵام لاهوتی بە هیچ جۆرێک هەستی کوردایەتی تیادا نەبووە و یەکێک بووە لە ئێرانچییە سەرکەرمەکان و لە هیچ شیعرێکیدا ناوی کورد و کوردستانی نەهێناوە.

دەربارەی ئەو لاهوتیە، بێجگە لەوەی کاک ئەنوەر سوڵتانی، علی دهقان لەکتێبەکەیدا (تاریخی رضائیە) لە لاپەڕە (٥٨٨-٥٨٩)دا باسێکی بۆ لاهوتی تەرخان کردووە و وتوێتی: ساتێک لاهوتی ئاژاوەی لەتەورێزدا نایەوە، ئەو هێزەی کە تەخان کرابوو بۆ ئەوەی لە سمکۆ بدات ڕووبەڕووی لاهوتی بووەوە کە لەئەنجامی ئەوەدا سمکۆ سوودێکی باشی لەوە دەستگیر بوو وە لەئەنجامی ئەوەدا دانیشتوانی ورمیە و سەڵماس دووبارە کەوتنەوە ژێر ڕەحمەتی سمکۆ و تاقمە یاخیبووەکەی.

علی دهقان دەربارەی لاهوتی وتوێتی: "ساتێک سمکۆ لە یاخیبووندا بوو، لاهوتی کە بەبێ نانەوەی ئاژاوە گوزەرانی نەدەکرد دەستی کرد بە جموجووڵ و ساتێک کە پێی زانی حکومەت خەریکی کوژاندنەوەی ئاژاوەکەی سمکۆ بوو لاهوتی ئەوەی بە هەل زانی و دەستی کرد بە جموجووڵ.

کە وەختێک سەرتیپ حبیب الله خانی شیبانی هەواڵی ئەوەی لاهوتی بیستەوە، دەستبەجێ فەوجی ژمارە (١٤)ی ژاندرمەی تەورێز و ئەو هێزی قوزاقەی لە سابلاخ بوو، لە میاندواویشەوە هێزی پیادە و تۆپخانە نێررا بۆ تەورێز و بەرلەوەی لاهوتی بتوانێت جێگەپێی خۆی قایم بکات پەلاماری درا و لێ درا و دوای ئەوەی لاهوتی دەستی بەسەر دەزگاکانی دەوڵەتیدا گرتبوو والی تەورێزی دەسبەست کردبوو وە لە

دەزگای ژاندرمەدا زیندانی کردبوو.

ساتێک سەرتیپ شیبانی ڕووی کردە قزاقخانە، هێزی ژاندرمە دەوری قازاقخانەی دا و تەقەلای شیبانی سەری نەگرت و نەیتوانی لەگەڵیدا بکەوێتە گفتوگۆکردن، ئیتر شیبانی فەرمانی دەرکرد بۆ لێدانی لاهوتی.

لە بەیانی ڕۆژی ۱۹ی بەهمن، ساڵی ۱۳۰۰، شەڕی قازاق و ژاندرمە لە تەورێز دەستی پێ کرد و لەو ڕۆژەدا ژاندرمە توانی خۆی ڕابگرێ بەرامبەر بە قازاق، بەڵام لەدوای نیوەڕۆ بەدواوە ئەو هێزەی لەژێر سەرکردایەتی سەرتیپ (ظفرالدوله)دا بوو گەیشتە تەورێز و هێزی ژاندرمە شکستی هێنا و سەعات هەشتی پاشنیوەڕۆ ئیداراتی دەوڵەتی دووبارە کەوتەوە دەست هێزی قازاق و والی تەورێز لە زنیدان بەردرا و وە دوای ئەو شکاندنە ئیتر لاهوتی لەگەڵ چەند نەفەرێکدا خۆیان دەرباز کرد و چوون بۆ ڕوسیا."

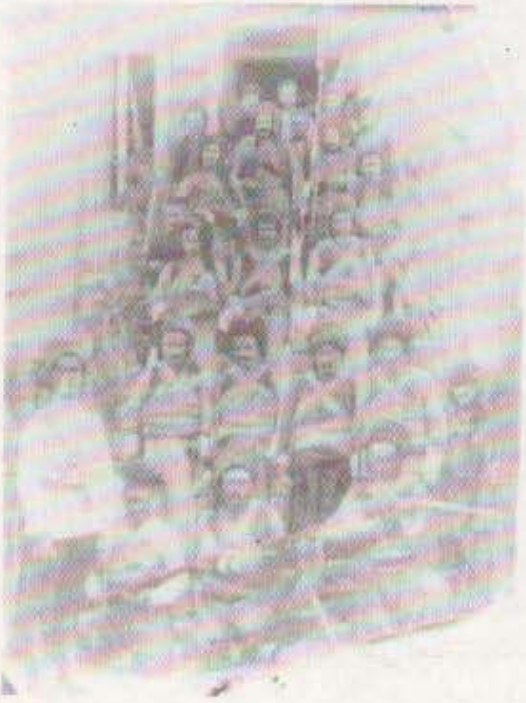
نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: سەرهەنگ شیبانی فەرماندەی هێز، لەدوای کوشتنی خالۆقوربان لابرا وە لەجیاتی ئەو سەرتیپ جهانبانی دانرا، وە لەدوای کوشتنی ئەو شاکارە مێژوویە، واتا دوای کوشتنی شێخ محمدی خیابانی، خوالێخۆشبوو مخبرالسلطنه دەستی کرد بە کۆکردنەوەی هێز بۆ شەڕکردن لەگەڵ ئیسماعیل ئاغادا و بەخێرایی هێزێکی ڕێکوپێکی لە ژاندرمە و قوزاق و سەرباز ڕێکخست و ناردی بۆ ئەو شەڕە.

مخبرالسلطنه شەو و ڕۆژ بیری لە کاروباری ئەو شەڕە دەکردەوە، بۆیە ئەو کارەی گرتە ئەستۆی خۆی و (سام خانی قەرەچەداغی) ناسراو بە (سردار ارشد) هەموو هێزەکەی خۆی نارد بۆ ئەو شەڕە، بەڵام سردار ارشد بە تیری ناگەهان کوژرا.

نووسەر لە لاپەڕە (۳۷)دا ئەڵێ: لەدوای ئەوەی مخبرالسلطنه ڕۆیشت و دکتۆر مصدق السلطنه کرا بە والی ئازربایجان، بەپێی بڕیاری سرداری سوپا کە ڕەزاخانِ بوو (کە لەدواییدا بوو بە ڕەزا شا.) سەرتیپ (جهانبانی) ئیتر ڕێگەی ئەوەی نەئەدا کە والی ئازربایجان دەست لە کاروباری سوپاییەوە بدات سەرتیپ جهانبانی یەکەم سەرکردە بوو کە دەسەلاتی فەرماندەیی هەموو هێزەکانی پێ درابوو، هەروەها بە هێزێکی پڕچەکەوە کرا بە لێپرسراوی کاروباری شەڕ دژی سمکۆ و توانی بەپێی نەخشەیەکی دارێژراو و پیلان و تەکتیکێکی باش ئەو کارەی ئەنجام بدا و لە هاوینی ساڵی ۱۳۰۱دا قەڵای چهدیقی لەو گورگە خوێنڕێژە سەند و ئیسماعیل ئاغای بەرەو (ساری داش) ڕاونا و هەڵات.

وێنەی عبدالله خانی طهماسبی لەگەڵ سمکۆ و عومەرخانی شوکاکدا.

وێنەی ئیسماعیل ئاغا (سمکۆ) و
جەند بیاوێکی تر.

نووسەر لە لاپەرە (۳۸)دا ئەڵێ: لەدوای ئەوەی کە جهانبانی ئیسماعیل ئاغای ڕاونا، ئیتر ڕووی کردە چیاکان هەتا ئەو کاتەی ئەمیری لەشکر (عبدالله خانی طهماسبی) ناردی بە شوێنیدا و لەوای چەند چاوپێکەوتنێک و دەربڕینی پەشیمانی لە کارەکانی پێشووی، عبداللەخان سمکۆی دڵنیا کرد و دووبارە قەڵای (چهریق)ی بۆ ساغ بووەوە و تیایدا دانیشت.

نووسەری ئەو کتێبە لێرەدا هێرشێکی تووندوتیژی بردۆتە سەر عبداللەخانی طهماسبی و وتوێەتی: طهماسبی خۆ بەزل زان کە بە دوای ناوی زلدا ئەگەڕا بۆ خۆی، دەیویست کۆتاییهێنان بە کاری سمکۆ بە ناوی خۆیەوە ئەنجام بدرێ و تۆمار بکرێت، بەو جۆرە کوردێکی پیاوکوژ و خۆێنمژ (کە مەبەستی سمکۆ بووە.) کە بە هیمەتی امان الله مرزای جهانبانی و بە لەخۆبووردن و خۆبەختکردنی سەرتیپ مقدم توانرا بوو بشکێنرێ و ڕاوبنرێت کە لە پێناوی ئەودا هەزاران شەهید درابوو، کەچی سەرلەنوێ طهماسبی هینایەوە و گرتیە ژێر باڵی خۆی بۆ ئەوەی سەرلەنوێ بۆ ماوەیەکی تریش ژیان و مالّی هەژاران لەناو ببات."

دەربارەی ئەوەی کە نووسەری ئەو کتێبە وتوێەتی ئەوەی سمکۆ لەو شەڕەدا کردبووی مەگەر هەر مەغۆل و جەنگیزخان کردبێتیان، لەو گفتوگۆیەی نێوانی سمکۆ و مصطفی پاشای یامولکیدا کە هەموویمان لە بەشی پێوەندیکردنی سمکۆ و کوردەکانی خواروویی کوردستاندا پێشکەش کرد، لەودا مصطفی پاشای یامولکی لە پرسیاری (۳)ی ئەو گفتوگۆیەدا لە سمکۆی پرسیبوو:

پرسیاری سێیەم: هۆی کوشتنی هەشت سەد ئەسیری فارسی چی بوو لە سبتمبەری پار کە لەکاتی شەڕدا لەلایەن ئێوەوە بە دیل گیرابوون؟

سمکۆ لەوەڵمادا بە مصطفی یامولکی وتبوو: ئەوانە لە کاتی خۆیدا لە شەڕی (ورمیە)دا بەشداریان کردبوو گیرابوون بەڵام ئێمە دوای ئەو شەڕە هیچ خراپەیەکمان لەگەڵ ئەوانەدا نەکرد بەڵکو بەپێچەوانەوە جلوبەرگ و پارەمان دانێ و بەرەڵامان کردن بە مەرجێک جارێکی تر نەچنەوە پاڵ هێزی ئێران و دژی ئێمە شەڕ بکەن، بەڵام هەر کە بەرەڵامان کردن دەمودەست یەکسەر چوونەوە پاڵ حکومەتی ئێران و دەستیان کردەوە بە دەستدرێژیکردن و کوشتن و برین، بۆیە ئەم جارە نیتر لێیان خۆش نەبووین و تۆڵەی ئەو دەستدرێژیانەی دواییمان لێ کردنەوە.

نووسەرێکی تر کە حاجی مهدی قلی (مخبرالسلطنه) کە وەکو سەرچاوەی پێشوو

له کتێبی سێ مرد عجیبدا له لاپەڕە (۳۷)دا باسی ئەو مخبرالسطنەیەی کردبوو کە وتبووی: والی ئازربایجان بووە و لابرا و لەجیاتی مخبرالسطنە مصدق السلطنە کرا بە والی ئازربیجان، ئەو مخبر السلطنەیە لەدواییدا کتێبێکی دەربارەی یاداشتەکانی خۆی چاپکردووە بە ناوی (خاطرات و خطرات) کە لە لاپەڕە (۳۲۳)ی ئەو کتێبەدا دەربارەی شۆڕشەکانی سمکۆ وتویەتی:[٤٦]

"سمایل ئاغا کوڕی جەعفەر ئاغایە (کە لێرەدا نووسەر هەڵەیەکی ئاشکرای کردووە چونکە جەعفەر ئاغا براگەورەی سمکۆ بووە، نەک باوکی و لە شوێنی خۆیدا باسمانکرد کە لە ساڵی ۱۹۰۵دا بە شێوەیەکی زۆر ناجوانمەردانە لەلایەن ئێرانییەکانەوە کوژرابوو.)، ئەو جەعفەر ئاغایە قورئانی بە مۆرکراوی بۆ نێررابوو وە بەڵێنی پێ درا بوو کە ئەگەر بچێتە تەورێز هیچی لێ ناکرێ کەچی بە فێڵ کوشتبوویان.

لەئەنجامی ئەو کارە هەڵە و بێجێیەدا حەوت کەسی حکومەتی بە دەستی پیاوەکانی جەعفەر ئاغا کوژران و هەر لەوکاتەوە عەشیرەتی شوکاک نیتر لە ڕەفتار و مەبەستی کاربەدەستانی دەوڵەت دوودڵ بوون (ئەمە یەکەم سەرچاوەیە کە باسی ژمارەی کوژراوەکانی حکومەتی کردبێت لەو دەستدرێژییەی کە کرابووە سەر جەعفەر ئاغا و سەرچاوەکان تەنها باسی کوژراوەکانی جەعفەر ئاغایان کردووە، هەروەها ئەو سەرچاوەیەش یەکێکە لەو سەرچاوە کەمانەی نووسەرانی ئێران کە دانی بەوەدا نابێت کە کوشتنی جەعفەر ئاغا هەڵە بووە و بە فێڵ بووە.)

نووسەر لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ:

بەپێی بڕیاری لیژنەی سنوور و ناوچەی (قطور)یان دابوو بە ئێران و کۆنگرەی (بەرلین)یش ئەو بڕیارەی سەلماندبوو، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی دانی بەو بڕیارەدا نەدەنا و سمایل ئاغا لەو ناوەدا ئەویش بە دوودڵی ڕای ئەبوارد و دەوڵەتی تازەی تورک (مەبەستی کەمالییەکان بووە.) و حکومەتی باکۆ (ئازربایجانی سۆڤێتی) هەر یەکەیان بە چەشنێک پشتگیریی سمکۆیان ئەکرد و سمکۆش لەگەڵ هەموویاندا خۆی بە ڕاست و بە دۆست پێشان ئەدا و لەگەڵ هەموشیاندا درۆی ئەکرد. لەولاشەوە لەگەڵ ئینگلیزەکاندا پێوەندی هەبوو، سید طەی وەزیر و ڕاوێژکاری بە گوێنی تووتنی بۆ قونسولی ئینگلیزەکان ئەنارد.

تورکەکان چوار تۆپی ڕەشاش و دوو تۆپی سەحرایی و حەوسەد سەرباز و چەند

کاربەدەستێکی وایان بۆ ناردبوو کە لە ئەڵمانیادا دەرسیان خوێندبوو، ئەمانە هەمووی خرابوونە بەر دەستی سمایل ئاغا کە ئەو تۆپانەی ئەو هەیبوو لە تۆپەکانی لای ئێمە دوورهاوێژتر بوون و لەئەنجامدا دووجار لەگەڵ سمکۆدا بەرەنگاربوونەوە ڕوویدا. دەنگوباس و هەواڵ وا بڵاو بووبووەوە کە ئیسماعیل ئاغا خۆی ئامادە کردووە کە بدا بەسەر ورمیەدا و ئێمەش دوای ماندووبوونێکی زۆر توانیمان هێز ئامادە بکەین کە نەخشەکێشی ئەو هێزەی لەو زستانەدا ئامادە کرابوو (ظفرالدوله)ی سەرۆکی هێز بوو کە نەخشەی شەڕەکە و ڕووبەڕووبوونەوەی بە هەڵە کێشا بوو وە بەبێ وردبوونەوە و لێکدانەوە دەستی کرد بە شەڕ لەگەڵ ئیسماعیل ئاغادا بۆیە هێزەکەی ظفرالدوله بەرامبەر بە ئیسماعیل ئاغا شکا بوو.

لەولاشەوە لە سابلاغیش هاوار بەرز بووەوە کە ئەوترا ئاغاواتی خائن و ناپاک هەموو درۆیان لەگەڵدا کردین کە ئەیانوت: ئێمە خۆمان بەربەرەکانی سمکۆ دەکەین و نایەڵێن بێتە سابلاغەوە و داوای ئەوەیان کردبوو کە تەنها هەر بۆ ڕووالەت لەتەورێزەوە ژمارەیەک سوپاییمان بۆ بنێرن کە توانا و دەسەلاتی ڕەسمییان هەبێت ئیتر حەقتان بەسەر هیچ شتێکی ترەوە نەبێت. منیش (مخبرالسلطنه-حاجی مهدی قلی) بەرامبەر بەو داخوازییەی سابلاخییەکان (مەلیک زادە)م بۆ ناردن کەچی لەوەدا هەم ئاغاکان سەرپێچییان لەگەڵدا کرد و مەلیک زادەش خۆی بێ ئەندازە بێ ئاگادار و کەمتەرخەمانە دانیشت کە لەئەنجامی ئەوەدا کارەساتێکی گەورە ڕوویدا و لەو شەڕەدا سمایل ئاغا مەلیکزادەی گرت و بردی بۆ قوتور.

(لێرەدا و لەم باسەی مخبرالسلطنەدا کە خۆی والی ئازربایجان بووە و ئاگداری هەمو وڕووداوەکان بووە درۆکانی مەلیک زادە دەرئەکەوێ کە لەکتێبەکەیدا ئێجگار زۆر خۆی هەڵکێشاوە و ئێمەش لە باسی شەڕی سابلاخدا باسی ئەو کتێبەی ئەومان کردووە کە بەمەی مخبر السلطنەدا درۆکانی بەتەواوی کەوتونەتە ڕوو.)

مخبرالسلطنه لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: اقبال السلطنەی حاکمی ماکۆ گاڵتەی بە بزووتنەوەکەی سمکۆ ئەکرد و ئەیوت: من لێرەم ئیتر سمکۆ بۆ کوێ دەچێت؟ منیش لەو ناوەدا سەرم لێ شێوا بوو، بەڵەوەی مەلیکزادە لە سابلاخ بگیرێت بە تەلگراف ئاگادارم کردبوو کە وریا بێ و ئاگاداری خۆی و هەڵوێست بێت و تەلگرافم لەو ڕووەوە بۆ ناردبوو بەڵام کوردە خائنەکان تەلی تەرلگرافخانەیان بڕیبوو، ئیسماعیل ئاغاش لەناکاودا هێرشی بردبووە سەر مەیلکزادە و خۆی و

سەربازەکانی گەمارۆ دابوو.

ئەگەر مەلیکزادە ئەوەندە کەمتەرخەمی نەکردایە و ئاگاداری خۆی بووایە دەیتوانی لەکاتی هێرشبردنی سمکۆدا بەرەو (میاندواو) بکشایەتە دواوە کە لەڕاستیدا کوردەکان (مەبەستی کوردەکانی مەهاباد بووە.) لەوەدا دەستخەڕۆیان کردبوو.

نووسەر دێتە سەر گلەییکردن و ئەڵێ: بەداخەوە لەم دەورەیەدا پیاوی کارامە و لێهاتوو فێر نەکراون و دەوری خۆیان نەدراوەتێ و بۆ ئەوە لە لاپەڕە (٣٢٦)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ: قوام السطنه هێنراوەتە جێگەی مشیر الدوله، که قوام السلطنه پێی داگرت کە ئەبێ بینێرم بۆ شەڕکردن دژی ئیسماعیل ئاغا، کە ڕاستە و ناتوانرێ دان بە ئازایەتییەکەیدا نەنرێ (مەبەستی لە قوام السلطنه بووە.) بەڵام لەگەڵ ئەو ئازایەتییەیدا پیاوێکی سەرەڕۆ و سەرچڵ و گێرەشێوێنە، چونکە لەو کاتەدا کە ئەو داوای ئەوەی نەکرد وە لەبەر چاوی براکەی کە ئەویش لەوکاتەدا ئامادە بوو هەوڵێکی زۆرم لەگەڵدا دا کە بە پێچ و پەنا داخوازییەکەی ڕەد بکەمەوە، بەڵام هەر سوور بوو لەسەر ئەو چوونەی و منیش ناچار بووم داخوازییەکەیم قبوڵ کرد ، ساتێک خەریکی خۆئامادەکردن بوو سێ هەزار چەکداری سوارە و پیادە لە (شرەفخانە) ئامادە بوون و پێنج سەد جەندرمەش لە (خۆی) هەبوو، نەسیحەتم کرد کە لەناو ئەوانەدا تەنها هەر هەزار سوار هەڵبژێریت.

لە لاپەڕە (٣٢٦)دا ئەڵێ: بەیانیی ڕۆژی (٢٨) مانگی قەوسی ساڵی ١٣٠٠ کە شەڕ دەستی پێ کرد من ئەو کاتە لە تەورێز بووم، بەپێی نەخشە و پیلان شەڕەکە دەستی پێ کرد و دوو سەعات پێش ڕۆژئاوابوون هەواڵی کوشتنی (ئەمیر ئەرشەد) گەیشت، ئێمە هەرچەند بەڕاستی لەو شەڕەدا سەرکەوتوو بووین، بەڵام هیچ ئەنجامێکی ئەوتۆی نەدا بەدەستەوە و، کوشتنی ئەمیر ئەرشەد کە لەدوای شکان و ڕاکردنی کوردەکان ڕوویدابوو دەیخستینە گومانی ئەوەوە کە بوترێ دوور نییە دەورووپشتەکەی خۆی کوشتبێتیان.

(لیندبرگ)ی سوید ڕاپۆرتێکی دەربارەی ئەو شەڕە دا کە وتوبەتی: ئەبووایە شوێنی ڕەشاشەکانی ئێمە زوو زوو بگۆڕرایە، چونەک ئێمە هەر شوێنێکی دوژمنمان هەڵدەبژارد کە ڕەشاشی تێ بگرین سێهەمین گوللە تۆپی هێزەکانی ئیسماعیل ئاغا لەو شوێنی ڕەشاشەی ئێمەی ئەدا کە ئەمە دەریخست کە

شارەزایانی تورک لەناو هێزەکەی ئیسماعیل ئاغادا بوون، چونکە بەڕاستی کورد خۆی ئەو شارەزاییەی نەبوو ئەوە بکا.

لە لاپەڕە (٣٢٨)دا نووسەر ئەڵێ: ئەو خەیاڵەی کە کورد هەیەتی بۆ دروستکردنی حکومەتێکی کوردستانی سەربەخۆ لەگەڵ تەقەلاکانی سمکۆ بۆ سەرکرتنی مەبەستەکان، بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەوە ژمارەی هەزار و پێنج سەد ژاندرمە و ژمارەیەکی کەم قازاق بەشی ڕێکخستنی کاروباری ئازربایجان ناکات.

لە لاپەڕە (٣٥١)دا ئەڵێ: لە بەهاری ١٣٠١دا (١٩٢٢) دەست کرا بە چەککردنی عەشایرەکان کە بەر لە هەموو شتێک بۆ سەرکرتنی ئەوە ئەبووایە دەستدرێژی و خراپەی ئیسماعیل ئاغای شوکاک نەهێڵرێ. ئەوە بوو هێزی سوپا توانی (چەریق) لە ئیسماعیل ئاغا بستێنێتەوە و خۆشی بەرەو خاکی تورکیا ڕابکات.

لە لاپەڕە (٣٦١)دا ئەڵێ: شوێنکەوتنی ئیسماعیل ئاغا کە مایەی فەسادە هێشتا هەر درێژەی هەیە بەڵام داگیرکردنی (چەریق) بە سەرکردایەتی (امان الله مرزای جهانبانی) و هەڵاتنی سمکۆ بۆ ناو خاکی تورکیا دەوری وەزارەتی جەنگی (کە لەو ڕۆژانەدا ڕەزاخان بووە) بەرز کردەوە و کەوتە سەر بارێکی ڕێکوپێک. کاتی خۆی ئیسماعیل ئاغا و ڕاپەڕیوەکانی (خیابانی) پێوەندییان بە یەکترییەوە کردبوو نامەکانیانمان کەوتبووە دەست.

نووسەرێکی تر کە (اسکندر نیا)یە لەکتێبەکەیدا (ایلات وشیوەی معیشت عشائر ئازربایجان غربی) لە لاپەڕەکانی (٦٨-٧٤)دا باسی ئەو شۆڕشانەی سمکۆی کردووە، هەرچەند باسەکەی لە کتێبەکانی احمد کسروی (تاریخ مشروطه) و کتێبەکەی علی دهقان (سرزمینی زەردەشت)ەوە وەرگرتووە، بەڵام وەکو نووسەرێکی ئێرانی حەزم کرد بۆچوونی ئەویش بخەمە پێش چاوی خوێنەرانی بەڕێز، کە وتویەتی:(٤٧) "لە سەرەتاکانی ساڵی ١٢٩٨دا (١٩١٩)، سپەداری اعظم کرا بە والی ئازربایجان و ضیاءالدولەش کرا بە حاکمی ورمیە، ئیسماعیل ئاغا هەوڵیدا کە حاکمی ورمیە بفڕێنێت و بۆ ئەو مەبەستە چەند کەسێکی بەنەهێنی نارد بۆ ورمیە و گەمارۆی شوێنی حاکمیان دا و دەستاین کرد بە تەقەکردن، بەڵام حاکم خۆی نەدا بەدەستەوە و خەڵکیش بەخێرایی چوون بە دەنگیەوە و یارمەتیان دا و ئاژاوەکەیان دامرکاندەوە.

ضیاءالدوله کۆسپێکی گەورە بوو لە ڕێگەی سەرکرتنی ئاوات و مەبەستەکانی

سمکۆدا، بەڵام بەداخەوە لەلایەن والی تەورێزەوە لابرا و لەجیاتی ئەو (سردار فاتح) دانرا.

سردار فاتح لەگەڵ قونسولی ئینگلیز لە ڕێگەی دەریاچەی ورمیەوە هاتنە ناوچەکە و لەلایەن ئیسماعیل ئاغاوە پێشوازییان لێ کرا، ئیتر لەدوای ئەوە هاتوچۆکردنی کوردەکان بۆ ورمیە دەستی پێ کرد و ئاسایشی گوندەکان کەوتە دەستی پیاوەکان و دەستوپێوەندەکانی سمکۆ و شوکاکەکان لەجیاتی ئەوەی ئاسایش بەرپا بکەن دەستیان کرد بە ڕاوڕووتکردن و تاڵانی و خەڵک ناچار بوون چوونە سەر (دارالحکومە) و داوای لابردنی کاربەدەستانی دەوڵەتیان کرد کە نەیان ئەتوانی چارەسەرێکی ئەو کێشەیە بکەن (نووسەر لەمەدا ئەمەی لە باسەکەی سروان احمد کاویان پوورەوە وەرگرتووە تاریخ رضانیە کە خۆی ئاگاداری هەوڵێستەکان بووە.)(٥٠)

نووسەر لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: سردار فاتح کە بە چاوی خۆی ئەم کارەساتەی دەبینی لەگەڵ ئەوەشدا هیچی لەتوانا و لەباردا نەبوو کە بیکات، بەڵام دوای ئەوە بە بڵاوبوونەوەی هەواڵی دەستدرێژیکردنی سوارەکانی شوکاک بۆ سەر ورمیە و سەڵماس، ئازادیخوازانی تەورێز (دیموکراتەکان) بەرامبەر بەو هەڵوێستە ڕاست بوونەوە و والی تەورێز بۆ ڕێکخستنی کاروباری سەڵماس و ورمیە (ئەسەدخان)ی ڕاسپار کە هێزێکی ڕێکوپێک ئامادە بکات بۆ بەربەرەکانیکردن و چارەکردنی ئەو هەڵوێستە.

سمکۆ کە بەپێی نەخشەی خۆی دەیویست دەست بگرێت بەسەر ئازربایجاندا، دەستووری دا کە سوارەکانی هێرش ببەنە سەر گوند و شارەکان و هەموو ڕۆژێک لەنێوانی هێزەکانی سمکۆ و ژاندرمەدا شەڕێک ئەقەوما.

سمکۆ بۆ ئەوەی دەست بەسەر ناوچەکەدا بگرێت خەبەری نارد بۆ سردار فاتح کە ئەگەر ورمیە بەجێ نەهێڵێ و نەگەڕێتەوە بۆ تەورێز ئەوا بە هیچ جۆرێک هێزەکانی دەست لە پەلاماردان و کوشتن و برین هەڵناگرن.

بە هۆی ئەوەوە کە سەردار فاتح هەر لەسەرەتاوە سیاسەتێکی تووندوتیژی نەگرتبووە بەر بۆیە ورمیەی بەجێهێشت و کاروباری ورمیەی بە (مرزا علی اکبرخان)ی جێگری خۆی سپارد.

ڕێگەوبانەکان هەمووی بە دەست کوردەکانەوە بوو و ڕێگەی هاتوچۆکردن

بەسترابوو، بە دەستووری حاکمی تازە، بۆ پاراستنی رێگا لەناو دەریاچەی ورمیەوە لە هەر سێ کیلۆمەترێکدا بورجێکیان دروست کرد و ژمارەیەکی باش (قەراول)یان تیا دانا بەو جۆرە بەستنی پێوەندی و رێگەی هاتوچۆ لەنێوان تەورێز و ورمیەدا لە رێگەی دەریا و ئەو بورجانەوە ئاسایشی ناوچەکەی بەهێز کرد (بەر لەمە فۆتۆکۆپی یەکێک لەو بورجانەمان وەرگرتووە، کە علی دهقان لەکتێبەکەیدا باڵاوی کردۆتەوە.)

ئیسماعیل ئاغا بەرامبەر بەوەی حاکمی ورمیە (ئەرشەدی ئاغازادە)ی نارەدە ورمیە و بەئاسانی گەیشتە ناوشار و علی اکبرخانی حاکمی ورمیەی گرت و خستیە بەندیخانەوە و شار کەوتە دەست ئیلی شوکاک و لەئەنجامی ئەوەدا (اسد اقاخان) بەندەری (گومانخانە)ی قایم کرد کە کەوتبووە کەناری دەریاچەی ورمیە و چاوەڕوانی گەیشتنی هێزی یارمەتی بووە لە تەورێزەوە.

عومەرخان کە یەکێک بوو لە سەرۆکەکانی شوکاک، لەلایەن ئیسماعیل ئاغاوە ڕاسپێررا کە گومانخانە بگرێ. ئەویش سوودی لەو تۆپانە وەرگرت کە ئەو عوسمانییانەی چووبوونە لای سمکۆ لەگەڵ خۆیاندا بردبوویان و بەو تۆپانە بورجەکانی رێگەی ورمیە و گومانخانە هەمووی داڕووخێنران و هێرش برایە سەر گومانخانە و شەڕێکی زۆر قورس لەنێوانی هێزی عومەرخانی شوکاک و اسد اقاخاندا ڕوویدا و زۆری پێ نەچوو هێزی یارمەتیدەر لەتەورێزەوە بە رێگای دەریادا گەیشت، بەڵام گوللەی تۆپەکانی عومەر خان ئەو هێزەی ناچار کرد کە بکشێتە دواوە.

کوردەکان ئەیانزانی کە هێزی یارمەتی ئەگاتە اسدخان بۆیە بەپەلە هێرشەکەیان توندوتیژ کرد و هێزەکەی اسدخان لەو شەڕەدا ژمارەیەکی زۆری لێ کوژرا لەبەرئەوە خۆڕاگرتنی بە شتێکی خۆڕایی ئەزانی بۆیە بەشەو لە ناو بەفر و تۆف و باران و سەرما لە رێگەی (ئەروەنەق)ەوە بەرەو تەورێز کشایە دواوە و بەو جۆرە گومانخانە کەوتە دەست هێزی شوکاک.

دوای گرتنی گومانخانە هێزەکانی شوکاک ڕوویان کردە ناوچە گوندنشینەکانی (لکستان)ی سەلماس کە لەسەرەتادا هێرشیان بردە سەر (سلطان احمد) و دوای ئەوە بۆ سەر (قەرەقشلاق)، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دانیشتوانی ناوچەکە زۆر ئازایانە دەستیان لێ کردنەوە و پەلاماریان دان هەرچەن نەشیانتوانی خۆیان بەرامبەر بە تۆپ و ڕەشاش بگرن، بەو جۆرە ئەو ناوچانەش کەوتنە دەست هێزەکەی سمکۆ کە

لەوەشـــدا ژمـــارەیەکی زۆر کـــوژرا و بەوی مـــابوو بە ژن و منداڵەوە بەرەو ڕێکەی بەندەری (شرەفخانە) ڕێکەیان گرتەبەر بۆ نەوەی خۆیان دەرباز بکەن، بەڵام بە هۆی بەفر و بارانەوە زۆریش لەوانە لەناو چوون.

بڵاوبوونەوەی هەواڵی پڕ مەترسیی ناوچەی لکستان هەستی خەڵکی تەورێزی بزواند و (سردار انتصار)ی جێگەی (عین الدولە) قشوونێکی بەرەو سەڵماس نارد و لەتارانیشەوە ئەفسەرێکی ڕووس بە ناوی (فیلیپوف)ەوە نێررا بۆ تەورێز و لەوێوە بۆ شرەفخانە.

فیلیپوف قشوونێکی لە هێزەکانی دەوڵەت و قازاق و سوارەی ناوچەکە پێک هێنا و لە سەرەتای مانگی ڕەشەمێی ١٣٩٨دا (بەرامبەر شوباتی ١٩٢٠) هێرشبردنی هێزەکانی حکومەت بۆ سەر کوردەکان دەستی پێ کرد و لە ڕۆژی پێنجەمی مانگی ڕەشەمێدا هێزی دوڵەت سەرکەوت و سەڵماس ئازاد کرا.

ئیسماعیل ئاغا لەدوای ئەو تێکشکانە کشایەوە بۆ قەڵای (چهریق) بەڵام زۆربەی سەرۆکە کوردەکان لەوانەی کە بووبوون بە هاوکاری سمکۆ لەدوای ئەو شکانە لە سمکۆ دوور کەوتنەوە و بڵاوەیان لێ کرد و هەر کەسە چووەوە بۆ ناوچەکەی خۆی و سرداری انتصاریش گەڕایەوە بۆ تەورێز و کاروباری بۆ (فیلیپوف) بەجێهێشت و ئەویش گەمارۆی (چهریق)ی دا و شەڕێکی خوێناوی لەنێوانی هەردوولادا ڕووید.

ساتێک سمکۆ ئەو سەرەنجامەی بینی تەلگرافێکی نار بۆ (عین الدولە)ی حاکمی تەورێز کە لە (زنجان) دانەنیشت و لەو تەلگرافەدا نیازپاکیی خۆی بۆ حکومەت دەربڕیبوو و وە عین الدولە کە ئەو تەلگرافەی پێ گەیشت دەستووری وەستاندنی شەڕی دەرکرد کە بەمە سمکۆ دەرگایەکی تازەی بۆ ڕزگاربوونی خۆی کردەوە و بوو بە هۆی ئەوەی لە جاران زیاتر چاوقایمی بکا و کوردی زۆری لە خۆی کۆکردەوە و سەرلەنوێ ناوچەی سەڵماس و ورمیە کەوتەوە دەست هۆزی شوکاک و بۆ مانگێکی تەواو عومەرخانی نوێنەری شوکاک دانیشتوانی ورمیەی تووشی سزا و ئەشکەنجە کرد و دەستی کرد بە سەندنی سەرانە و باج بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیان.

لەناو گوندەکاندا بار و دۆخ لە هی شارەکان خراپتر بوو، زۆریان بەناچاری ڕوویان کردە شار و (حاجی مخبر السلطنه)ی والی ئازربایجان بۆ چارەسەری ئەوە ملک زادە و اسد اقاخانی کرد بە لێپرسراوی بەرگریکردن لە زوڵم و زۆری شوکاک و ئوردووەکانیان ویستیان لە ڕێگای میاندواو و مەهابادەوە بچێتە ورمیە

بەڵام لەناکاو مەهاباد گیرا و ئەو جەندرمانەی کە لە مەهاباد بوون کوژران.

لەدوای ئەو ڕووداوە سەختە (ئەمیر ئەرشەد)ی کوڕی ڕۆستەم خانی حاجی عەلیلو کە لە سەردەمی وەلیعەهدی (مظفرالدین شاه)دا سەرۆکی تایەفەی (حاجی عەلیلو) بوو لە لایەن قوام السلطنەی سەرەکوەزیرانەوە کرا بە لێپرسراوی لەناوبردنی سمکۆ، لەو کاتەدا حاجی مخبرالسلطنه کە والی ئازربایجان بوو وە نێوانی ئەو و ئەمیر ئەرشەد باش نەبوو وە لەگەڵ یەکتری ناڕێک بوون.

ئەمیر ئەرشەد لە شرەفخانە هێزی خۆی ئامادە کرد و بڕیار وابوو (اقبال السلطنه) حاکمی (ماکۆ) دوای قشوونەکەی بکەوێ بەڵام بە بیانووی ئەوەی کە هۆزی جەلالی تێکەڵاوی ئاژاوەکە بووبوون لەبەرئەوە لە ماکۆ مایەوە لەجیاتی خۆی کوڕەکەی نارد.

هەرچەند لەنێوانی سەرۆکەکانی کورددا یەکگرتوویی نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شەڕ لە ناوچەی (شەکریازی) دەستی پێ کرد و سوپای کورد لەو شەڕەدا شکا و دووبارە پەنایان بردەوە بەر قەڵای چهریق. پاش ئەوە گوللەیەک لە ئوردووی دەوڵەتەوە بەر ئەمیر ئەرشەد کەوت و کوشتی. بەو جۆرە ئۆردووەکەی ئەمیر ئەرشەد، کە جێگەی هیوای خەڵک بوو، تێکچوو سەرلەنوێ سوارەکانی سمکۆ دەستیان گرتەوە بەسەر ناوچەکەدا کە ئەمە هەتا کودەتای ٢٤ی ڕەشەمێی ساڵی ١٢٩٩هـ. (بەرامبەر بە ١٩٢١ی میلادی) کە ڕەزاخان هاتە سەر کار درێژەی کێشا.

ڕەزاخان لەدوای چل و پێنج ڕۆژ بەسەر کوردەتاکەی لە ١٨ی مانگی گوڵانی ١٢٩٩دا یەکەم هێزی لەشکری بۆ سەرکوتکردنی سمکۆ نارده ئازربایجان. لەو شەڕەدا هێزی کورد گەمارۆ درا، بەڵام ڕاپەڕینی لاهوتی لە تەورێزدا ئیشەکەی دواخست (نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب وەکو لەپێشدا لێی دواین ئەویش باسی ئەوەی لاهوتی کردووە.)، دوای ئەوەی لە لایەن (سرتیپ شیبانی)یەوە بزووتنەوەکەی لاهوتی لەناو برا ئیتر بڕیاری کۆتاییهێنان بە کێشەی سمکۆ خرایە بەرچاو.

دوای لەناوبردنی ڕاپەڕینەکەی لاهوتی هەواڵ بڵاو بووەوە کە کوردەکان لە جاران زۆرتر خەریکی خۆکۆکردنەوە و ئامادەبوونن و دەستیان کرد بە جموجووڵ و سید طه کە لە نەوەی شێخ عبیدالله بوو و هاوکار و ڕاوێژکاری سمکۆ بوو، بەشەو دای بەسەر هێزی دەوڵەتیدا و خاڵۆ قوربانی کوشت کە فەرماندەی دەوڵەتی بوو وە بە دوای ئەوەدا عەشایری گیلان تێک چوون و هەر یەکەیان بەڕەو شوێنی خۆی گەڕایەوە.

هەوالّی کوشتنی خالّۆ قوربان و بلاوەلێکردنی ئۆردووی دەولّەت هەلّوێستێکی تازەی هێنایە ئاراوە و ئەم جارە (سرتیپ جهانبانی) کرا بە لێپرسراوی دابینکردنی ئاساییش لە ناوچەی ئازربایجاندا.

لەدوای کوشتنی سەردار ئەرشەد و خالّۆ قوربانی و تێکچوونی ئۆردووی دەولّەت، لە (طسوج) و (مەهاباد)دا سمکۆ لەڕادەبەدەر لە خۆی بایی بوو وە کوردەکانی ئازربایجانی بەتەواوی بە لای خۆیدا داشکاند.

پاش نەوە شەڕ لەنێوانی هەردوولادا لە ڕۆژی عاشورای سالّی ١٣٠١ی هـ. هەتاوی کە بەوپەڕی تووندوتیژی دەستی پێ کردبوو، ئەو شەڕە شەو و ڕۆژێک درێژەی کێشا و ئەنجامەکەی بە تێکشکانی هێزی کورد کۆتایی هات و ڕایان کرد بۆ چهریق و هێزی دەولّەت دوای ئەوەی بە (مشیوداغ) و (قزل داغ)دا تێپەڕین چوونە ناو شاری سەلّماس و گرتیان و لەوێوە بێ وەستان ڕوویان کردە قەلای چهریق و لەوێوە ڕوویانکرد ناو خاکی تورکیا (کە لەمەدا ئیشارەتی بۆ کتێبەکەی علی دهقان کردووە.)

نووسەرێکی ناسراوی ئێرانی حسین مکی لەکتێبەکەیدا (تاریخ بیست سالەی ایران) لە لاپەڕە (٤٤٦)دا دەربارەی پشێوی ئازربایجان لەو ڕۆژانەدا نووسیویەتی:[٥١] "ڕۆژی هەشتەمی بورجی سرطان دەولّەت بڕیاری دا ئەو پشێوییەی کە لە ئازربایجاندا هەبوو ڕەگ و ڕیشەی دەربێنێت و دەولّەت داوای لە وەزارەتی جەنگ کرد (کە ڕەزاخان بوو.) هێزی تەواو بۆ ئەو مەبەستە ئامادە بکا و ڕۆژی نۆی بورجی سرطان هێزی قوزاق و ژمارەیەک لە ئەفسەرانی ئێرانی و سویدی (مەبەستی لیندبورگ بووە.) نێرران بۆ ئازربایجان بۆ ئەوەی کاروباری ئەو ناوچەیە بگرێتە دەست و سەرۆکی وەزیران داوای لە دەولّەتی عوسمانی کرد کە ئیتر دەستبەرداری ئەوە بێت کە یارمەتی ئیسماعیل ئاغا بدات.

لەگەلّ ئەو دەستکورتی و نەبوونی داراییەی حکومەتدا توانرا پارە و پوولی پێویست بۆ سەرگرتنی ئەو پرۆگرامە تازەیەی ئازربایجان ئامادە بکرێت و سیمتقو لەو ڕۆژانەدا بەهاوکاریی سید طه نزیکەی سێ هەزار چەکداریان هەبوو جگە لە چەند سەربازێکی ڕاکردووی سوپای عوسمانی کە نزیکەی چوار سەد نەفەرێک دەبوون کە هاتبوونە لای سمکۆ و لەژێر سایەی ئەوا کاریان دەکرد. چەکی سمکۆ بریتی بوو لە دوو ئارابە تۆپی شاخی کە دروستکراوی کارخانەی (کروپ)ی

ئەڵمانی بوو لەگەڵ سێ مەترەلۆزدا کە لە لایەن ئەفسەرەکانی عوسمانییەوە کە لای سمکۆ بوون بەکار دەهێنران.

لەو ڕووبەڕووبوونەوەیەی لەنێوانی حکومەت و یاخیبووەکاندا (مەبەستی کورد بووە.) ڕوویدا، اقبال السلطنە (کە مخبرالسلطنەی نووسەری کتێبی خاطرات و خطرات بوو و لە پێشدا باسمانکردووە وتبووی حاکمی ماکۆ بووە.) توانی بە هێزەکانی خۆی و بە هاوکاریکردنی ئۆردووی ژاندرمە ڕووبەڕووی هێزەکەی سمکۆ ببنەوە.

لەبەرئەوەی سمکۆ و هاوکارەکانی ئاگاداری ئەوە بوون کە حکومەت خۆی ئامادە دەکرد کە لەناویان ببات لەبەرئەوە سمکۆ و هێزەکەی لە جنوب و شیمالی غەربی دەریاچەی ورمیەوە دەستیان کرد بە پەلاماردان، بەڵام هێزی سوپای حکومەت هێزەکەی سمکۆی شکان و سمکۆ ئیتر دوای ئەوەی نەیتوانی خۆی بەرامبەر بە سوپا ڕابگرێت و هێزی دەوڵەت ڕۆژی ٢٣ی سرطانی ١٣٠٠ی هجری شمسی لەدوای شەڕێکی خوێناوی هێزەکەی سمکۆ شکا و پاشەکشەی کرد.

دەربارەی شۆڕشەکانی سمکۆ، کریس کوچرا، تەرجەمەی محمد ریانیْ، لە لاپەڕە (٨٨)ی کتێبەکەیدا ئەڵێ:[١٨] "سمکۆ لەدوای کوشتنی مارشمعون لە ساڵی ١٩١٨دا وردە وردە هێزی پەرەی سەند و توانی لەپاش شەڕێکی قورس لەگەڵ لەشکرەکانی ئێراندا بەسەر زۆربەی ولاتی کوردستاندا زاڵی ببێت، واتە لە دەوروبەری کەناری دەریاچەی ورمیەوە هەتا سنووری تورکیا ئەو ناوچانەی هەموو داگیرکرد.

ئەو ڕووداو و بەسەرهاتانە، هاوکات لەگەڵ تەسلیمبوونی تورکەکان (مەبەستی شکستی عوسمانی بووە لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا.) لە ئۆکتوبەری ساڵی ١٩١٨دا کە تەواوبوونی شەڕی سەلماند.

ڕاپەڕینی سمکۆ لەگەڵ لەناوچوونی زنجیرەی بنەماڵەی پادشایەتی قاجار لە ئێراندا هاوکات بووە و ئەوەی ڕوون بۆتەوە ئەوەیە ئەو کاتەی لە سەرتاسەری خاکی ئێراندا هەموو چەکدارەکانی ولات لە (١٢) هەزار و قوزاقەکان لە (٧) هەزار کەس تێپەڕی نەکردووە کە خەرجییان لە لایەن دەوڵەتی ئینگلیز و ڕووسەوە دەدرا.

هەتا ئەو کاتەی ڕەزاخان لە ساڵی ١٩٢١دا کووەتاکەی کرد، سەربازە قوزاقەکانی ئێران لەژێر فەرماندەی ئەفسەرە بێگانەکاندا بوو، واتە ڕووسە سپییەکان مەشقیان پێ دەکردن و خەرجی ئەو ئەفسەرانەش هەر لەلایەن حکومەتی

بریتانیانەوە دەدرا کە لەڕاستیدا تەواوی دەرامەد و مالیات و خەراجیاتی ئێران لەژێر چاودێری ئینگلیزەکاندا بوو.

حکومەتی ئێران بە هەموو زەبروزەنگی خۆیەوە هەوڵی ئەوەی ئەدا سمکۆ لەناو بەرێت وە بۆ کوشتنی سمکۆ بە فێڵ و تەڵەکە بەستەیەکی بۆ نارد (قوتووی شیرینی مەبەستە.) بەڵام ئەو بەستەیە کە بریتی بوو لە بۆمب لەکاتی کردنەوەیدا تەقی و چەند کەسێکی لە سەرۆکەکانی شوکاک و یەکێک لە براکانی سمکۆی لەناوبرد، بەڵام سمکۆ لەو پیلانە ڕزگاری بوو.

لە ساڵی ١٩١٩دا سمکۆ شاری ورمێی ئابڵوقە دا، حکومەتی ئێران سەرهەنگ (فیلیپوف)ی ڕوسی کە سەرۆکی قازاقەکانی ئێران بوو وە لە قشوونی ئێراندا خزمەتی دەکرد لە ڕێگای شەرەفخانەدا نێررایە سەر ئیسماعیل ئاغا وە پیاوە چەکدارەکانی سمکۆ هەتا (چەریق) پاشەکشەی کرد، بەڵام لەناکاو داوای لە سمکۆ کرد کە دەست بکەن بە وتووێژکردن وە لەکاتی وتووێژکردندا فیلیپوف پێی ڕاگەیاندا کە نایەوێ دەستدرێژی بکاتە سەر ورمێ و ئەیەوێ بگەڕێتەوە.

دوای ئەوە سمکۆ وردە وردە مەڵبەندی ورمێی گرت و لە ساڵی ١٩٢١دا هەتا ناوەڕاستی ساڵی ١٩٢١ ناوچەکە لە هێمنی و ئارامیدا بوو، بەڵام قشوونێکی تازە لەتەورێزەوە کەوتە ڕێ کە ئەو هێزە لە ناوچەکانی تارانەوە هاتبوو.

بەو جۆرە ناوچەکانی کوردستان ئاژاوەی تیادا پەیدا بوو، بەڵام بەرلەوەی ئەو هێزەی ئێران بگاتە ناوچەکە سمکۆ شاری مەهابادی دەورە دا و خەریکی گرتنی بوو.

کریس کوچرا لە لاپەڕە (٩١)دا لەسەر باسەکەی ئەڕواو و ئەڵێ: لەدوای داگیکردنی سابڵاخ لەلایەن سمکۆوە، هێزی دەوڵەتی ئێران لە ئازربایجاندا چووە ژێر فەرمانی خاوەن مەنسەبێکی سوید کە ناوی سەرهەنگ (لوئیدبیرگ) بوو. بێجگە لەوەش هێزێکی دیکە لەژێر ئەمر و فەرمانی سەرۆکێکی ئێرانی کە ناوی (ئەمیر ئەرشەد) بوو کە قشوونەکەی بریتی بوو لە چریک و پارتیزانی خەڵکی ناوچەی ئازربایجان کە بە هەموویان پتر لە دوو هەزار کەس دەبوون، ئەو هێزە هێرشێکی بردە سەر چەکدارەکانی کورد و سمکۆ لە قەراغ شاردا هێرشکەی ئێرانی تێک شکاند و پتر لە دوو سەد کەسیشی لێ کوشتن و ئەمیر ئەرشەدیش کوژرا و پاشماوەی هێزەکەی ئێران بە ناڵۆزی و شکاوی پاشەکشەی کرد بۆ دواوە.

ئەو هێزە ڕێکوپێکەی لەژێر فەرماندەی لوئیدبرگی سویدیدا بوو، ژاندرمەکانی ئەو هێزە بە چەک و جبەخانەی ئینگلیز پرچەک کرابوون، بەڵام ئەسباب و یەدەکی شەڕ کە بۆ پشتیوانیکردنی هێزەکە دانرابوو بریتی بوو لە چەکی فرەنسی یا ساز و بەرگی ڕوسی بوو.

دوو هێزی دیکەی دەوڵەتی، کە یەکێکیان لە ناوەڕاستی مانگی نوقمبەری ساڵی ١٩٢١ هەتا مانگی دیسمبری هەمان ساڵ بەرگری لە شاری (خۆی) کرد و هەر لەوێدا مایەوە. هێزەکەی تر هێرشی بردە سەر ناوچەی (قەرەتەپە)، بەڵام هەردوو هێزەکە بەرامبەر هێزەکەی ئیسماعیل ئاغا شکان و کشانە دواوە.

لەدوای ئەو سەرکەوتنە گەورانەی کە وەدەست سمکۆ کەوت و حورمەت و ڕێزی سمکۆ لەناو ئیل و عەشرەتە کوردەکانا و لەناو خەڵکی کوردا بەتێکڕایی زۆر بەرز بووەوە و گەورەکان سەریان بۆ دانەواند.

سەرەنجام ولات و مەڵبەندێکی کە ئیسماعیل ئاغا توانیبووی بە هێز و دەسەڵاتی خۆی داگیری بکات بریتی بوو لە ناوچەی باشووری دەریاچەی ورمیە هەتا شاری (خۆی) و وە لە شمالیشەوە بۆ لای جنوب هەتا شاری (بانە).

هەر بەو جۆرەش سید طەی برای خێزانەکەی سمکۆ، ولاتی ناوچەی (بیرەکەپرە) هەتا ناوچەی (زێبار)ی لەژێر دەستدا بوو وە بەڕێوەی دەبرد.

شەڕی میاندواو لە ئاوریلی ساڵی ١٩٢٢

نووسەر لە لاپەڕە (٩٩)دا ئەڵێ:[١٨] سەرلەشکر شیبانی فەرماندەی هێزی تازەی نیزامی ئێران لە مانگی ژانوئیەی ساڵی ١٩٢٢دا هاتە شاری تەورێز وە مەبەست لەو هاتنە ئەوە بوو کە ناوچەی کوردستان لە ڕوانگەی نیزامییەوە هەڵسەنگێنێت و باری کارەساتەکەی سووک بکات.

لە مانگی ئاوریلدا ١٩٢٢ ئەو مەبەستەی بەجێ گەیاند، واتە (٥٠٠) چەکداری سەربزێوی سەرکێشی خەڵکی (گیلان)ی لەژێر فەرماندەی خالۆ قوربانی دانا کە هێرش بەرێتە سەر شاری مەهاباد، کە ئەو هێزە ڕووی کردە مەهاباد، ئیسماعیل ئاغا لەپێشدا دەستی لێوەشاند و هێزەکەی ئێران تێک شاک و خالۆ قوربان لەو شەڕەدا کوژرا.

ڕێنسپییەکانی مەهاباد دەگێڕنەوە کە خالۆ قوربان بە دەستی کاک سوارەی

مەنگور لە دێی ئەندرقاشدا کوژرا.

کە سایەک خالۆ قوربان کوژرا، فۆلکلۆرێک بەسەر زمانی خەڵکەوە بوو کە ئەیانوت:

ئافەرین سوارەی ئەسلە مەنگوڕی لنگی دا خالۆ، خالۆ زگ دری

خالە قوربانیی ڕدێن پاش و پێش هەستە لە خەوێ.....

خالە قوربانی ڕدێن کلکە کەر هەستە لە خەوێ مەنگوڕت هاتە سەر.

(بەڵام کاک کەریی حسامی لە نیوە دێڕی دواییدا ئەڵێ فۆلکلۆرەکە بەم جۆرە بووە هەستە لە خەوێ سمکۆت هاتە سەر.)

کریس کوچرا ئەڵێ: ئیتر هێرشی دیکەی دەوڵەت سێ مانگ دواکەوت و سمکۆش کە لە کەمیندا بۆیان وەستا بوو، هێزەکەی خالۆ قوربان لە یەک پچڕابوو و بڵاو بووەوە و وازیان لە شەڕ هێنا و پرش و بڵاوبوونەوە و هەتا ماوەیەک واز لە بەرەنگاربوونەوەی کورد هێنرا.

ڕەزاخانی وەزیری تازەی شەڕ بە وابەستەی نیزامی ئینگلیزی ڕاگەیاند (مەبەستی ملحقی عسکری ئینگلیز بووە لە باڵیۆزخانەی ئینگلیز لە تاران) کە دەوڵەتی ئێران تووشی گێچەڵێکی زۆر زل بووە، لەبەرئەوە بۆ چارەسەرکردنی ئەو گیروگرفتە پێویستی بە پارە و پووڵ هەیە و پێی وت: ئەگەر ئەو یارمەتیدانەی زوو دەستگیر ببێت ئەتوانێت لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا هێزی سمکۆ بشکێنێت و تەفروتوونای بکات.

ئەوەی کە زۆر ڕەزاخانی سەغڵەت کردبوو نەیدەتوانی لەگەڵ سمکۆدا ڕووبەڕوو ببێت بریتی بوو لەوەی ئەو هێزەی کە لە (سنە) بوو، (٤٠٠) پیاوی کەمچەک و بێ ساز و بەرگ، فیشەکی کۆن کە بۆ تفەنگی ڕوسی لە قشوونی ئەسفەهاندا ئامادە کرابوو لەگەڵ ئەو فیشەک و تفەنگانەی هێزی دەوڵەت کە لە کوردستاندا بوو لێک جیاواز بوو، سمکۆش لەو ڕۆژانەدا زۆر باشی بۆ هاتبووە بێش و کاتێکی لەباری بۆ هەڵکەوتبوو، هەرچەند لە بابەت ساز و بەرگی هێزدا زۆر تەیار نەبوو، بوغز و کینەی هەندێ کەس و هەواڵدەرەکان بە حکومەت ڕێگەی لە کارەکانی گرتبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەیتوانی دەسەڵاتی خۆی هەتا ناوچەکانی خواروو کوردستان پەرە پێ بدات و بەرگریشی لێ بکا.

مانگی ژوئیە (تەموز)ی ساڵی ١٩٢٢ هەمو تەدارەکاتی تاران ئامادە کرابوو،

خاوەن مەنسەبی تازەی ئێران کە سەرلەشکر (جەهانبانی) بوو، لەشکری گاردی تاران و هێزی تەورێزیشی لەژێر فەرماندەدا بوو، ئەو هێزەی لەتارانەوە هات و بە هەموویان لەگەڵ تەورێزدا هێزێکی گەورەی ئازربایجانی پێک هێنا بوو، بێجگە لەوە هێزێکی تری ئەرمەنی کە لەژێر فەرماندەی خاوەن مەنسەبێک کە ناوی (بەگزورابوف) و کۆنە ئەفسەری زەمانی تزاری ڕوس بوو، ئەویش ئامادە بوو.

بەو پێیە ژمارەی هەموو هێزەکان بریتی بوو لە هەشت هەزار کەس کە لە ژووروی دەوروبەری گۆلی ورمێدا جێگیر بووبوون.

کە ئەو هێزە لە (٢٣)ی ژوئیە (تەموز)ی ساڵی ١٩٢٢دا بۆ لای شاری سەڵماس وەڕێ کەوت (وەرگێڕی کتێبەکە مامۆستا محمد ریانی لە پەراوێزی لاپەڕە (١٠١)دا ئیشارەتی بۆ کتێبەکەی تمدن کردوە وەکو سەرچاوەیەک (تاریخ رضائیە) کە لەو کتێبەکەدا تمدن ژمارەی سەرباز و چریکەکانی بە پتر لە پازدە هەزار کەس تۆمارکردووە کە ئەو هێزە هەمووی بە جارێک هێرشی بردبووە سەر سمکۆ).

شەڕی (شەکریازی) لە (٢٥)ی ژوئیەی ساڵی ١٩٢٢دا:

کریس کوچرای نووسەر لە باسی ئەم شەڕەدا ئیشارەتی بۆ کتێبەکەی حسن ارفع کردووە وەکو سەرچاوەیەک و ئەڵێ: شەڕی ئەو مەڵبەندە زۆر قورس بوو کە لە (٢٥)ی ژوئیەدا لە (شکریازی) دەستی پێ کرد. کوردەکان چوار جار هێرشیان بردە سەر هێزی پیادەی ئێران و توانییان خۆیان بگەیننە ناوجەرگەی هێزی پیادەی نیزام. شەڕ گەیشتە ئەوەی بە خەنجەر و شمشێر بکرێت و زۆر ئازایانە لە هێزی ئێرانیان دا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرنەکەوتن و ناچار بوون پاشەکشە بکەن.

گوللەتۆپی کوردەکان کە دەنگی دەهات و دەهاوێژرا زۆر چاک بەر نیشانەکان دەکەوتن و نیشانگرەکان تورک بوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی گوللەکان نەدەتەقین و سەرنەجام کوردەکان لە پاشنیوەڕۆدا گەڕانە دواوە و پاشەکشەیان کرد. سمکۆ لەو شەڕەدا دە هەزار کەسی لەگەڵدا بوو، بەڵام لەو ماوەیەدا لە هەزار کەس بەولاوە کەسی تری لەگەڵدا نەمایەوە کە ئەویش بریتی بوو لە عەشرەتەکەی خۆی کە هەتا دوایی لەگەڵیدا مابوونەوە.

بەو جۆرە سمکۆ بەرامبەر بە هێزی ئێران شکا و شاری ورمێیە کە ماوەی چوار ساڵ بوو لەژێر دەستیاندا بوو ئێرانییەکان گرتیانەوە.

دوای ئەوە هێزی ئێران ڕووی کردە (چهریق) کە بنکەی هێزەکەی سمکۆ بووە، سمکۆ لەوێش کشایە دواوە و ناچار بوو ڕووی کردە سنووری تورکیا و تورکەکان وێستیان چەک لە چەکدارەکانی کورد بسێننەوە.

شەڕی (ساری تاج) مانگی ئوت (ئابی) ١٩٢٢:

سمکۆ هێرشی بردە سەر ئەو هێزەی ئێران کە هەتا سنووری تورکیا دوای کەوتبوو لە شوێنکدا کە پێی وتراوە (قەلەڕەش) و ئەو هێزەی ئێران ناچار کرد بگەڕێتەوە، بەڵام لەو کاتەدا کە لە هەزار پیاو زیاتری لەگەڵدا نەمابوو، هێزی گەورەی نیزامی ئێران بۆ یارمەتیدانی ئەو هێزە کشاوە گەیشت کە تاقمێکیان تۆپخانەیان لەگەڵدا بوو، وە کوردەکان ئیتر ناچار بوون و پەنایان بردە بەر کێوی (ساری تاج) و لەولاشەوە هێزی تورک پەلاماری سمکۆی دا و پاش ئەوەی شەڕێکی قورس ڕوویدا هاوڕێکانی سمکۆ لەلایەن تورکەکانەوە چەک کران.

دەربارەی شۆڕشەکانی سمکۆ، مارتن ڤان برونسون لەکتێبەکەیدا ئەڵێ:(٢٨) "بە کۆتاییهێنان بە شەڕی یەکەمی جیهان، کۆتایی هێنرا بە بوونی سوپا و هێزی تورک لە ناوچەکانی ئازربایجاندا، بەڵام لەو ڕۆژانەدا حکومەتی ئێران لاواز بوو، کەمدەسەڵات بوو، بۆ بەهێزکردنی خۆی حاکمێکی تازەی نارد بۆ تەورێز و ورمیە بەڵام بەوەش هەر نەیتوانی ئاسایش لەناوچەکەدا بەرپا بکات و دەسەڵاتداری ئەو ناوچەیە بریتی بوو لە سمکۆ کە لەلایەن هەندێ کاربەدەستانی عوسمانییەوە بەهێز کرابوو، بەشێکی زۆر لەو سەربازانەی عوسمانی کە هێزەکەی عوسمانی کشایەوە هەستێکی ناسیونالی پاڵی پێوەنان کە نەگەڕێنەوە بۆ تورکیا و ئەوانەی کورد بوون چوونە پاڵ سمکۆ و ئەوانەی تریش کە کورد نەبوون هەروەکو کرێگرتەیەک نەگەڕانەوە و چوونە لای سمکۆ و ئەویش پارەی دانێ و ژنی بۆ هێنان و خێزانی بۆ پێکەوەنان.

هێزەکانی سمکۆ بە چەکی قورسەوە (کە هەندێکیان لە ڕوسەکانەوە دەست کەوتبوو)، وە بە ڕەشاشەکانیانەوە بەئاشکرا دیار بوو کە زۆر لەو سەربازە نەشارەزایانەی ئازربایجان فێرکراوتر و شارەزاتر بوون.

سمکۆ لە جاران زۆرتر درێژەی بە هێرشکردن و تالانکردنی ناوچە دەشتاییەکان ئەدا و حکومەت ئێرانیش بۆ ماوەیەک دەسەڵاتی نەبوو، نەیئەتوانی ڕێگەیەکی وا

بدۆزێتەوە سمکۆ بهێنێتە ژێر بار و دەسەلاتی خۆیەوە.

حاکمی ورمێ کە (سردار فاتح) بوو ئاگاداری ئەوە بوو کە سمکۆ لە قەڵا سەختەکەی خۆیدا لە (چهریق) خۆی قایم کردبوو، ئەو قەڵایە کەوتبووە باشووری ڕۆژئاوای دیلمان و سردار فاتح بارەها هەوڵی دا کە لە ڕێگەی ئاشتییەوە سمکۆ بە لای خۆیدا ڕاکێشێ و سمکۆش ئەو هەڵوێستەی سرداری فاتحی بە لاوازی و کەمدەسەلاتی حکومەتی ئێران لێک دابووەوە و تەنانەت پەردان بە سەندنی باج لەو شوێنانەی تر کە جاران دەسەلاتی بەسەردا نەبووە (بێگومان سمکۆ وەکو کاربەدەستێکی ناوچەکەی خۆی حسابی بۆ هێزەکەی کردووە کە پێویستی بە پارە و دەرامەت هەبووە و بۆ ئەوە باجی سەندووە لە خەڵک هەروەکو ئەو باجەی کە حکومەتی ئێران دەیسەند کە حکومەتی ئێران ئەوەی سمکۆی بە تاڵانکردن داناوە، وە بە لای سمکۆوە ئەو باجسەندنە شتێکی پێویست و ناچاری بوو) وە مکرم الملک بەرامبەر بەوە بۆ لەناوبردنی سمکۆ ڕێگەیەکی تری گرتە بەر و بۆمبایەکی لەناو قوتووی شیرینیدا بە دیاری بۆ نارد بەڵام سمکۆ بەو پیلانەش هەر لەناو نەچوو.

مارتن ڤان برونسون لەکتێبەکەیدا لەسەری نەڕوا و نەڵێ: لەکاتێکدا سمکۆ زەمینەی بۆ سەربەخۆیی ئامادە دەکرد، لە مانگی شوباتی ۱۹۱۹دا کۆبوونەوەیەکی گرنگی لەگەڵ سەرۆکە کوردەکاندا پێک هێنا و لەو کۆبوونەوەیەدا بەو سەرکردانەی ڕاگەیاند کە پێویستە ڕاپەڕینێک ساز بکرێت، بەڵام لە کۆبوونەوەکەدا بڕیار درا کە جارێ چاوەڕوانی هەڵوێستی دەوڵەتان بکەن و هەڵوێستی دەوڵەتە گەورەکانیان بۆ ڕوون بێتەوە ئەوسا دەست بە کار بکەن.

سید طە لەگەڵ سمکۆدا هاوکاریی نەکرد بەبێ ئەوەی سوودی تایبەتیی خۆی مەبەست بووبێت لەوەدا و سید طە لە مانگی مایسی ساڵی ۱۹۱۹دا چووە بەغداد بۆ ئەوەی لایەنگری و پشتیوانیی حکومەتی بریتانیای دەستگیر ببێت بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد، سمکۆش بە سید طەدا نامەیەکی ناردبوو بۆ (ا.ت. ویلسن)ی حاکمی گشتی بریتانیا و ئەویش داخوازییەکەی وەکو ئەوەی سید طەی خستبووە بەر چاوی ئینگلیزەکان بەڵام هەردووکیان وەڵامێکی ئەوتۆیان لەو ڕووەوە دەستگیر نەبوو.

سەرچاوە ئەرمەنییەکان سمکۆ و سید طەیان بەوە تاوانبار دەکرد کە لەگەڵ ئەوەدا هەردووکیان هەوڵیان ئەدا لەگەڵ ئینگلیزەکاندا پێوەندی بکەن، لە هەمان

کاتیشدا لەژێرەوە لەگەڵ تورکە ناسیونالیستەکانیشدا پێوەندی هەبوو. ناسیونالیستە تورکەکان ئەیانویست سوود لە سمکۆ و سید طە وەربگرن بۆ ئەوەی بەربەرەکانیکردنی گەرانەوەی ئەرمەنییەکان بە هۆی ئەوانەوە بکەن و ڕێگە نەدەن بگەڕێنەوە بۆ ناوچەی ئەنادۆڵی ڕۆژهەلات و بەرامبەر بەوە بەڵێنیان پێدان کە یارمەتییان بدەن.

مارتن ئەڵێ: لە ساڵەکانی دوای ساڵی ١٩١٩ش هەردوو سەرکردە کوردەکە پێوەندیی خۆیان لەگەڵ تورکیش و ئینگلیزەکانیشدا هەر دەپاراست.

لەگەڵ ئەوەشدا لەو کۆبوونەوەیەی کە سمکۆ لەگەڵ سەرکردەکانی کورددا کردبووی و بڕیار درابوو چاوەڕوانی هەڵوێستی دەوڵەتە گەورەکان بکەن، سمکۆ بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی بڕیاری سەرۆکعەشیرەتەکانی تری کورد بکات پەلاماری شاری (دیلمان)ی دا و تالانی کرد و ئابڵوقەی شاری ورمیەی دا و بەشێک لە دانیشتووە ئازەرییەکانی شارۆچکەی (لکتان) بە دەسەلاتدارێتیی سمکۆ قایل نەبوون و باجیان نەئەدایە و لەئەنجامی ئەوەدا سمکۆ ڕووبەڕوویان بووەوە و کوشتارێکی زۆری لێ کردن و ئەوی توانی خۆی دەرباز کرد و خۆی گەیاندە (شەرەفخانە) کە لە لێواری باکووری دەریاچەی ورمیەدا بوو. بە درێژایی پاییزی ساڵی ١٩١٩ سمکۆ ناوچەکانی باکووری دەریاچەی ورمیەی خستە ژێر دەستی خۆی.

لەو کاتەدا فەرماندەیەکی تازەی سوپایی بە ناوی (انتصار) نێررا بۆ تەورێز و دەستی کرد بە ڕێکخستنی هێزێکی چەکدار لە جەندرمە و قوزاق و سەربازی پەراگەندە و بەربڵاوی ئازەری کە ئەم هێزەی خستە ژێر دەسەلاتی (فیلیپوف) کە کۆنە ئەفسەرێکی قوزاقی ڕوس بوو لەتارانەوە نێررابوو. ئەو هێزە توانی هێزەکەی سمکۆ ناچار بکات بکشێتە دواوە و زیانێکی زۆری پێ گەیەنرا و سمکۆ ناچار کرا کە بگەڕێتەوە بۆ قەڵا سەختە شاخاوییەکەی لە (چهریق) و ژمارەیەکی زۆر لە چەکدارەکانی بەجێیان هێشت و هەندێک لەو کۆنە سەربازانەی عوسمانیش کە لای بوون بەجێیان هێشت.

بەڵام لەجیاتی ئەوەی فیلیپوف درێژەی بە شەرەکەی بدا و سمکۆ ناچار بکات بەبێ هیچ مەرجێک خۆی بدات بە دەستەوە، دەستی کرد بە وتوێژکردن لەگەڵ سمکۆدا و هەردووکیان لەسەر ئەوە ڕێک کەوتن کە سمکۆ تالانییەکانی لکستان

بداتەوە بە خاوەنەکانی و ئەو سەربازانەی عوسمانی کە لای سمکۆ مابوون هەموویان دەر بکا و بیانێرێتەوە بۆ وڵاتی خۆیان و هەموو چەکەکانیشی بداتە دەست کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێران.

بەڵام ئەو بەڵێنانەی سمکۆ دابووی هیچی بەجێ نەهێنا و ئەنجامەکەی بەوە گەیشت کە سمکۆ دووبارە لای کوردەکان بە دەسەڵاتدارێکی بەهێز تەماشا دەکرا.

بەدرێژایی ساڵی ١٩٢٠ سمکۆ سەرلەنوێ دەسەڵاتی بەسەر دەشتی ورمیە و سەڵماس و باشووری ناوچەکەی خۆیدا گرت.

سمکۆ لە شاری ورمیەدا پیاوی تایبەتی خۆی کرد بە بەڕێوەبەری شار و خەڵکێکی زۆر لەژێر فشاری سمکۆدا بوون کە ئەمەی بۆ ئەوە ئەکرد چەک و پارەی دەستگیر ببێت بۆ سەرگرتنی مەبەستەکانی خۆی.

رۆژێک لە باخێکدا بە هەزاران کەسی خەڵکی شار لە هەموو چینەکانی ورمیە کۆ ئەکەنەوە و داوای ئەوەیان لێ ئەکرێ کە ئەبێ چل هەزار تفەنگ و چل هەزار لیرەی ئالتوون کۆ بکەنەوە و بیدەنێ (کە وا دیارە مارتن ڤان برونسون باسی ئەو چل هەزار تفەنگەی لە کتێبەکەی سروان کاویان احمد پوور (تاریخ رضائیه) وەرگرتووە، کە بەر لەمە بە دوورودرێژی باسی ئەو کتێبەمان کرد، بەڵام ئەوەی مارتن ڤان برونسون چوار هەزار لیرەشی خستۆتە سەر، کە لەڕاستیدا داواکردنی چل هەزار تفەنگ مانای ئەوە بووە سمکۆ چل هەزار پیاوی هەبوو بێ کە هەموو سەرچاوەکان باسیان کردووە کە ژمارەی چەکدارەکانی لە (٦-٧) هەزار کەس تێپەڕی نەکردووە کە هەر مارتن ڤان برونسون دانی بەوەدا ناوە کە ژمارەی چەکدارەکانی سمکۆ لە ساڵی ١٩٢١دا بریتی بووە لە (١٥٠٠) کەس و لام وایە ئەوەی کە داوا کراوە چوار هەزار تفەنگ بووە نەک چل هەزار کە کاک کەریمی حسامیش هەر بە چوار هەزار تفەنگ باسی کردووە.)

مارتن ڤان برونسون لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: ئەو جەندرمانەی لەلایەن کاربەدەستانی تەورێزەوە نێررابوون بۆ ڕزگارکردنی ئەوانەی لەلایەن کوردەکانەوە بە بارمتە گیرابوون بە تێکشکاوی گەڕانەوە بۆ پشت (شرەفخانه) و ئەوە بوو بە هۆی ئەوەی کە لایەنگرانی سمکۆ جارێکی تریش پەرەبسێنن و سەرکەوتنەکانی سمکۆ لە ساڵی ١٩٢١دا هەتا ئەهات کوردی هان ئەدا کە بچنە لای سمکۆ و بەو جۆرە ژمارەی چەکدارەکانی لە هەزار و پێنج سەد کەسەوە لە هاوینی ئەو ساڵەدا گەیشتە

نزیکی چوار هەزار وە لە وەرزی پاییزدا گەیشتە نزیکی دە هەزار.

هەروەکو زانرابوو لە سەرەتای سالّی ۱۹۲۰دا لە دانیشتنەکانی شورای سەرۆکەکانی کوردا بە سەرکردایەتی سمکۆ کە نەک عەشیرەتە کەورەکانی ئازربایجان وەکو هەرکی و بەگزادە و حیدرانلی و شوکاک ئامادە بووبوون، بەڵکو سەرۆکەکانی کۆنفیدراسیونی ئەرتووش و وە عەشایری دیکەی ناوچەکانی هەکاریش هاتبوون و بەشداریان کردبوو.

وایان نەگێرایەوە کە سمکۆ لە سالّی ۱۹۲۰دا (خان ئەحمەد خان) ناوێکی کردبوو بە سەرۆکی هەرکییەکان وە ئەو بڕیارەی سمکۆ لەلایەن ئەو عەشیرەتە گەورەیەشەوە قبوڵ کرابوو (مەبەستی ئەوەیە ئەمە نیشانەی دەسەڵاتداریتی سمکۆ بووە.) وە لە ناوەڕاستی سالّی ۱۹۲۱دا ناوچەی دەسەڵاتی سمکۆ هەموو ناوچەکانی ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمیەی ئەگرتەوە و لەوێشەوە بەرەو باشوور ئەڕۆیشت هەتا بانە و سەردەشت و هەندێک لەو شوێنانەی ژوورووی ڕۆژهەڵاتی عێراقیشی ئەگرتەوە کە لەو ڕۆژانەدا ئینگلیز و تورکە کەمالییەکان لەسەر داگیرکردنی ئەو شوێنانە لە بینبڕکێدا بوون.

بێجگە لە هەموو کونفیدراسیونی شوکاک و هەرکی و مامش و دیبوکری و مەنکوڕ و پیران و زرزا و گەورک و فیض اللەبەگی، عەشیرەتەکانی پژدەر و هۆزە بچووکەکانی دەوروبەری (بانە)ش لەگەڵ سمکۆدا بوون و لە نوکتوبەری سالّی ۱۹۲۱دا هێزی سمکۆ گەیشتە سابلاغ کە هەتا ئەو کاتە هەر بە دەست سەربازەکانی حکومەتی ئێرانەوە بوو.

لەو شەڕەی سابلاغدا دووسەد کەس لە هێزی ژاندرمەی ئێران لەلایەن تاقمەکەی سمکۆوە کوژران و، (۱۵۰) کەسیش بریندار بوون، کە شارەکە داگیرکرا دەست کرا بە تاڵانی لەگەڵ ئەوەشدا کە دانیشتوانی سابلاغ هەموو کورد بوون بە پێچەوانەی دانیشتوانی ورمیە و دیلمان. ئەو تاڵانییە بوو بە هۆی بێزاربوون و نارەزایی ناسیناڵیستەکانی کورد و ای لێ هات کە هەندێکیان بوون بە لایەنگری دوژمنانی سمکۆ.

ساتێک ئەو گلەیی و بێزارییە لەلایەن یەکێکی ناسراوی شاری سلێمانی خرایە بەردەم سمکۆ (مەبەستی مصطفی پاشای یاموڵکی بووە کە بەرلەمە بە دوورودرێژی باسی گفتوگۆکەی ئەو و سمکۆمان کرد و سمکۆ هۆی ڕوودانی ئەو تاڵانییانەی ڕاو

سابلاغی بۆ مصطفی یامولکی ڕوون کردبووەوە.) سمکۆ لەوەڕمدا پێی وتبوو:

هۆی یەکەم ئەوە بوو کە ژاندرمەکانی ناوشار ناچاریان کردین پەلاماری ناوشار بدەین بۆ ئەوەی دەریان بکەین و ساتێک چووینە ناوچارەوە ئیتر جلەو لە دەست دەرچوو وە شتێکی ئاسان نەبوو کە بتوانرێ ڕێگەی ئەو تالانیکردنە بگیرێت. دووەەم: هەڵوێستی هۆزەکانی دیبوکری و مەنگوڕ دۆستانە نەبوو بە جۆرێکی ئەوتۆ کە لێیان دڵنیا بین و لێیان کەوتبووینە گومانەوە.

مارتن لەباسەکەیدا لەسەری نەڕوا و ئەڵێ: سابلاخ کرا بە پایتەختی سمکۆ، بەڵام خۆی لەوێ دانەدەنیشت و سەرۆکی عەشیرەتێکی لایەنگری سەربەخۆی کە همزاغای مامش بوو کردی بە فەرماندەی شار (مەبەستی مەهاباد بووە.) و شارەکانی تری ناوچەری وەکو میاندواو، مەراغە، بناو، کە لەمانە لە هەموویانەوە نامەیان ناردبوو بۆ سمکۆ و ئیتاعەتی خۆیان بۆ حکومەتی سابلاخ دەربڕیبوو (دوکتۆر کەمال مەزهەر وەکو لە شوێنی خۆیدا باسمانکردووە، وتویەتی: قازی فەتاحی بەناوبانگ کە برابچووکی باپیری قازی محەمەد بووە لەو هەڵوێستەدا هاوکاری سمکۆ بووە.)

مارتن لەباسەکەیدا لەسەری نەڕوا و ئەڵێ: سەرکەوتنی هێزەکانی سمکۆ بەسەر هێزەکانی حکومەتدا هەتا ئەهات ئەبوو بە هۆی ئەوەی لایەنگرانی سمکۆ لە پەرەسەندندا بن و لە مانگی تەموزی ساڵی ١٩٢٢دا دەسەڵاتی گەیشتە ئەوپەڕی کە لەلای ڕۆژهەڵات و باشوورەوە ئەگەیشتە شاهین قەڵا و شاهین دز و سەقز سەرەڕای ئەوە پێوەندییەکی بەهێزیشی هەبوو لەگەڵ هۆزەکانی باشور کە ئەگەیشتە ناوچەی مەریوان و هەورامان و هەندێ جار ئەگەیشتە لورستان کە پشتیوان و لایەنگری بوون، و بەو جۆرە گەلێک لە سەرۆکەعەشیرەتەکانی کوردستانی تورکیا و عێراقیش پێوەندییەکی دۆستانەیان لەگەڵدا پەیدا کردبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هیچ جۆرە پیلان و پرۆگرامێک ساز نەکرابوو بۆ چۆنێتی ڕێکخستنی ئەو هاوکاریکردنەیان.

پاش ئەو سەرکەوتنانە، هەڵوێست گەیشتە ڕادەیەک کە حکومەتی ئێران بیر لەوە بکاتەوە کە لەو ڕۆژانەدا خودموختاری بدات بە کورد چونکە بۆی دەرکەوتبوو کە لەتوانایدا نەبوو بەئاسانی بیانخاتە ژێر بار و ڕکێفی خۆیەوە، بەڵام ئەو بیرلێکردنەوەیە زۆری پێ نەچوو لە میشکی کاربەدەستانی ئێراندا نەما چونکە پاش ماوەیەک کە ڕەزاخان بوو بە دەسەڵاتدار زۆری پێ نەچوو سمکۆ بەرامبەر بەو هێزە زۆر و ڕێکخراوەی ڕەزخان خۆی پێ نەگیرا و هێزەکەی تێک شکێنرا.

بەو جۆرە دەوروبەرەکەی سمکۆ وردە وردە بلاوەیان کرد و سمکۆ بەرامبەر بەو هەڵوێستە و بەرامبەر بە بێبەڵێنیی تورک و ئینگلیزەکان ئێجگار داخ لە دڵ بوو، ئەو تورکەی بەڵێنی یارمەتیدان و هاوکاریکردنیان ئەدا بە سمکۆ، زۆری پێ نەچوو لوولەی تفەنگەکانیان ئاراستەی سنگی سمکۆ و هێزەکەی کرد و ئینگلیزیش سمکۆی فەرامۆش کرد.

دەربارەی شۆڕشەکانی سمکۆ ولید حمدی الاعظمی لەکتێبەکەیدا لە لاپەڕە (٣٩٢)دا باسی دۆکیومێنتی ژمارە (F.O.371-7808) و ڕۆژی ١٩٢٢/٦/١٨ی کردووە کە ڕاپۆرتێکی تیادایە کە لەلایەن قونسوڵی بریتانیاوە لە (تەورێز)ەوە ئێرراوە ئەڵێ: "سمکۆ لەنامەیەکیدا کە بۆ (ظافرالدولە)ی ناردبوو کە سەرکردەی یەکێک لە لەشکرەکانی قۆزاقی ئێران بوو لە ناوچەی ئازربایجاندا، کە ئەو نامەیەی سمکۆ لە ڕۆژی ١٩٢٢/٥/٣١دا ئێرراوە، لەو نامەیەدا سمکۆ بیر و بۆچوونی خۆی بۆ ئاشکرا کردووە و دەربارەی کوردستانی ڕۆژهەڵات (کوردستانی ئێران) وە بیر و بۆچوونی خۆی بۆ ڕوون کردۆتەوە و بە چاوێکی سووکەوە لەنامەکەیدا ناوی ظافرالدولەی هێناوە و پێی وتوە چۆن ئەتوانیت کوردستانی ئێران بەئاسانی بخاتە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی ئێرانەوە. لەو نامەیەدا سمکۆ باسی ئەو شەڕە گەرمەی مکردووە کە لەنێوانی هێزی کوردی سەرکەوتوو لەگەڵ لەشکری (قلی قوربان) لە ناوچەی مەهابادا لە ڕۆژی ٣٠ی مانگی ڕەمەزاندا کە لەدوای دوو سەعات و نیوی ئەو شەڕە لەشکرەکەی ئێران چۆن تێک شکاوە و حاکمی ئێران کە (سطوه السلطنه) بووە خۆی و دووسەد سەربازی ئێرانی بە دیل گیراون و لەگەڵ دەسکەوتنی حەوت ڕەشاش و دوو تۆپی گەورە و (٧٠٠) تفەنگ و جبەخانەی زۆر و کوشتنی قلی قوربان (دوور نییە مەبەست خاڵۆ قوربان بووبێت.) لەو شەڕەدا کە سەرەنجامی ئەویش هەروەکو سەرەنجامی سەرکردەیەکی تر بووە کە ناوی (ئەرشەد) بووە کە لە شەڕێکی تردا لە پێش چەند مانگێکدا لەلایەن کوردەوە کوژرا بوو وە دووبارە ئەوەی هێنابووەوە بەر چاوی ظفرالدولە کە ئەو هەموو سوارانەی لەپێش شەڕەکەدا ناردبوونی هیچی بەرگەی هێرشی هێزی کوردی نەگرتبوو.

سمکۆ لەو نامەیەدا شەڕێکی تری خستبووە بەر چاوی ظافرالدولە کە تەنها ڕۆژێک دوای شەڕەکەی سابلاخ ڕوویدابوو بە سەرکردایەتی نصراللەخان کە پەلاماری (بۆکان)ی دابوو لەو شەڕەدا هێزەکەی سمکۆ توانیبووی دوو تۆپی شاخی

و ڕەشاشێک و (٥٠) دیلی هەبێت و پاشماوەی هێزەکە هەمووی لەناوچووە و نەنجامی نەویش وەکو نەنجامی هێزەکەی قلی قوربان وابووە.

سمکۆ لە کۆتایی نامەکەیدا خەفەتی نەوەی خواردبوو کە نەیتوانیبوو ظافرالدولە خۆشی بگرێ و بیکات بە دیاریی دەستی بۆ هاتنی سالّی تازە.

سمکۆ لەو کۆتاییەدا بە ظافرالدولە نەلّێ: (سەرچاوە فارسییەکان هەموویان بە ظفرالدولە ناویان بردووە.) نەبێ زۆر باش بزانیت و تێبگەیت کە کورد درۆزن نییە و نەویش وەکو کوردێک نەوەی لەو نامەیەدا باسی کردووە هەمووی بریتیە لە ڕووداوی ڕاست و نەوەی بیر دەخاتەوە کە کورد میللەتێکی گەورەیە و میللەتی تری وا هەیە کە ژمارەیان چوار یەکی کورد نابێت کەچی مافی ئۆتۆنۆمی دراوەتێ لەلایەن دەولّەتە گەورەکانەوە هەروەکو نەلّمانیا.

سمکۆ بە ظافرالدولە نەلّێت: ئەم میللەتە گەورەیەی کورد ئەگەر مافی خۆی دەستگیر نەبێت ئەوا مردنی باشترە لە ژیان و مانی. حکومەتی ئێران دان بەو مافەی کورددا بنێت یاخود دانی پێدا نەنێت کورد هەر مافی خودموختاری (نووسەر بە عەرەبی لەکتێبەکەیدا کە تەرجەمەی دۆکیومێنتەکەی کردووە، نووسیویەتی: الحکم الذاتی المستقل) خۆی هەر دەستگیر نەبێت لەبەرئەوە باشتر ئەوەیە کە ظافرالدولە ئێتر نەبێت بە هۆی زیانی گیانی خەلّک.

کاک کەریمی حسامی بەرلەوە کە بەکورتی باسی شەڕو و چۆنێتی داگیرکردنی مەهابادی کردبوو، دەربارەی شۆڕشەکان تری سمکۆ بەرامبەر بە ئێران لەپاسەکەیدا وتویەتی:(٢٩) "لەدوای دامرکاندنەوەی ناژاوەی جیلو (مەبەستی هەرای ناسوورییەکانە.) لە هاوینی ١٩١٩دا، سمکۆ بۆ پەرەپێدانی دەسەلاتی خۆی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ چالاکیی خۆی تووندتر دەکات، وە ڕێگەی هاتوچۆی ورمیە و تەورێز نەخاتە ژێر کۆنترۆلی خۆی و لە سالّی ١٩١٩دا سوپاهداری اعظم (سوپاسالار) دەبێتە والی نازربایجان و ضیاءالدولەش دەکرێت بە حاکمی ورمیە.

ناوبراو دەست نەکات بە پرچەککردنی خەلّک بۆ بەربەرەکانیکردن ئیسماعیل ئاغا و دەروازەکان شار نەگرێ و دەیەوێ بەرگری لە شار بکات.

سمکۆ نەیویست حاکمی شار بگرێت، بۆ نەوە شەست کەسی چەکدار دەنێرێ کە حاکم لە شار دەرنێن، بەلّام پیاوەکانی سمکۆ بە نەزانی کاتێک دەگەنە دەروبەری خانووی حاکم دەست نەکەن بە تەقەکردن و حاکم و خەلّکی شار لێیان ڕادەپەڕن و

پیاوەکانی سمکۆ بە دەستی بەتاڵ دەگەڕێنەوە.

سمکۆ لەو سەرنەکەوتنە تووڕە دەبێت و دەنێرێ ڕێگەی (گوڵمانخانە) دەگرێ کە تاکە ڕێگەی دەریاچەی نێوان ورمێ و تەورێز بووە.

طاهربەگی پیاوی ئیسماعیل ئاغا دەچێتە سەر ئەو ڕێگایە و بەو جۆرە ورمێ بەتەواوی ئابڵوقە دەدرێ.

کە سوپاهداری والی ئازربایجان بۆی دەردەکەوێ کە بەشەڕ دەرەقەتی سمکۆ نایەت و ڕێگەی بۆ ناکرێتەوە، سردار فاتح ناوێک لەگەڵ کونسولی ئینگلیز دەنێرێ بۆ لای ئیسماعیل ئاغا هەندێک پارە و شیرێکی جەوهەرداری بەنرخی بۆ دەنێرێت و لەقەبی (سردار نصرت)یشی لەلایەن دەوڵەتەوە پێ دەبەخشرێت.

ئیسماعیل ئاغا بە مەرجێک نەو دیاری و لەقەبە قبوڵ دەکا کە ضیاءالدولەی حاکمی ورمێ لابببرێت و پاش گەڕانەوە قونسولی ئینگلیز، والی داخوازییەکەی سمکۆ قبوڵ دەکا و، لەجیاتی ضیاءالدولە، سردار فاتح دەکا بە حاکمی ورمێ.

حاکمی تازە لەگەڵ کونسولی ئینگلیز بە پاپۆڕ دەچنە گوڵمانخانە و ئیسماعیل ئاغاش هەتا گوندی (میاوە) بە پێشوازییانەوە دەچێت و لەگەڵ خۆیدا دەیانهێنێتە ناوشار و دوای ئەوە ئیتر ئاسایشی شار دەسپێررێت بە چەکدارەکانی سمکۆ و خۆشی دەست ئەکات بە دامەزراندنی دامودەزگاکانی.

لەلایەکی تریشەوە دەوڵەت (ئەسەدخانی فیشەکچی) لەگەڵ تاقمێک قازاخدا ئەنێرێ بۆ بەشداریکردن لە دابینکردنی ئاسایشی ورمێ و ناوبراو لەگەڵ دەسەڵاتدارەکانی سمکۆدا لەناو شار دەست ئەکا بە بەربەرەکانێکردن و ڕێگەی گوڵمانخانەش دەخاتە ژێر دەستی خۆی و قازاخی لێ دادەنێت.

ئیسماعیل ئاغا خەبەر بە سردار فاتح دەنێرێت کە شار بەجێ بێڵێت بۆ ئەوەی ئەبێتە هۆی شەڕ و خوێنڕشتن و حاکم گورج بارگە و بنەی دەپێچێتەوە و بەرەو تەورێز دەکەوێتە ڕێ. دوای ڕۆیشتنی سردار فاتح، سمکۆ عەلی اکبرخان دەگرێ و عومەرخانی شوکاک دەکا بە حاکم و شاری ورمێ بەتەواوی دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی سمکۆ.

کە حکومەتی ئێران ئەو هەواڵانەی پێ دەگا لەشکرێکی گەورە بە سەرۆکایەتی ئەفسەرێکی ڕووس کە (فیلیپوف) بوو دەنێرێت بۆ سەر سمکۆ.

لە مانگی ڕەشەمێی ساڵی ١٩١٩دا شەڕێکی قورس لەنێوانی سمکۆ و نەو

لەشکرە گـەورەیەدا دەست پێ دەکـات و ڕۆژی پێنجی ڕەشـەمێ لەشکرێ دەوڵەت شاری (سەڵماس) دەگرێت و هێزی کورد ناچار دەبێت بەرەو چیا پاشەکشە بکات و فـیلیپـوف دوایان دەکـەوێ و (چاری) گـەمـارۆ دەدا، هەرچەند هێـزەکـانی سـمکۆ بەربەرەکانییەکی توند دەکەن بەڵام لەشکری عەجەم پەرێشانیان دەکەن و ساتێک سمکۆ ئەو هەڵوێستە دەبینێت تەلگرافێک ئەنێرێت بۆ عین الدولەی والی ئازربایجان وە ئامادەیی خۆی پێشان ئەدا بۆ وتوێژکردن و سـەردانەواندن و والی ئەمر دەدا کە فیلیپوف گفتوگۆی لەگەڵدا بکا و لەئەنجامی گفتوگۆکردنیاندا بڕیار ئەدەن شـەڕ ڕابگرن بە چەند مـەرجێک. (کە کـاک کـەریمی حـسـمـای لەباسـەکـەیدا باسی پێنج مـەرجی کردووە و کـاک ئەحمـەدی شـەریفـیش وەکو لەدواییدا باسی ئەکـەین باسی حەوت مـەرجی کردووە و نووسـەری کتێبی کورد و عـەجـەم کە سـەرچاوەکـەی احـمدی کسرویيە باسی شـەش مـەرجی کردووە و لام وایە هـەر سێکیان سـەرچاوەکـەیان هـەر ئەوەی کسرویيە کە لەپێشێدا لە کتێبی کورد و عەجەم دا لێی دواین بۆیە پێویستی نەکـرد دووبارەی ئەوەی کـاک کـەریمی حـسـامی و ئەوەی کـاک ئەحمـەدی شـەریفی بکەینەوە.)

پاش ئەوە سـمکۆ لەجـیـاتـی ئەوەی ئەو مـەرجانە بهێنێتـە دی دەست ئەکـات بە کۆکردنەوەی لەشکر و سـەرلەنوێ عومـەرخان دەکاتەوە بە حـاکمی ورمیـە و باسی مەسـەلەی بەگلگی (مـەبەستی ئەمارەتە) و سـەربەخۆیی کوردسـتان دەهێنێتە گۆڕێ وە دامـودەزگای حکومـەتی دادەمـەزرێنێت (بەداخـەوە چ لـەم باسـەی کـاک کـەریمی حـسـامـیـدا و چ لەو سـەرچاوانەی تر کـە وتویانە سـمکۆ دامـودەزگـای خـۆی دامەزراندبوو وەکو کتێبەکەی دوکتۆر عەزیز شەمزینی و هەندێکی تر، هیچ لایەکیان بە هیچ جۆرێک باسی چۆنێتی ئەو دەزگایەیان نەکردووە و ناوی کاربەدەستانی ئەو دەزگایە لە هیچ سـەرچاوەیەکدا باس نەکراوە کـە لە کێ پێکهـاتبوون و تەنها هـەر شـتێک ڕوون بووەتەوە ئەویش بریتی بووە لە دەرکـردنی ڕۆژنامـەی کـورد کە وەکـو وتراوە نۆرگانی ڕێکخراوەکەی سمکۆ بووە کە لە شوێنی خۆیدا لێی دواین.)

کاک کەریمی حسامی لەباسەکەیدا نوکتەیەکی شوکاکەکان دەگێڕێتەوە (کە دیارە دەماودەم بیستراوە.) کە ساتێک عومەرخانی شوکاک کرا بە حاکمی ورمیە، ڕۆژێک بەناو شاردا جارڕ نەدرێت کە خەڵک لە باخی (قەیسەرخانم) کۆ ببنەوە و چاوەڕوانی وتاری حاکم بکەن. کە عومەرخان دێت و دەست ئەکا بە قسەکردن ئەڵێ: پێویستە

خەڵکی نەمشارە چوار هەزار تفەنگ و چل هەزار لیرە کۆ بکەنەوە و بیدەن بە شوکاکەکان و عومەرخان بۆ نەوە چەند کەسێکی شوکاک دانەنێت کە نەو پارە و چەکانە کۆ بکەنوە و نەڵێن شوکاکێک کابرایەکی عەجەم دەگرێت و پێی دەڵێ: نەبێ نەوەندە پارە بدەی. کابراش دەپارێتەوە و نەڵێ نەو پارەیەم نیە بیدەم. کابرای شوکاک بە ئازەرییەکە نەڵێ: سەن وێر قۆ ئولماسن. واتە: تۆ بیدە با نەشت بێت.

هەروەکو بەرلەمەش باسمانکردووە هەندێ لەو باسانەی کە هەندێک لە نووسەران لێی دواون جێگەی گومانە، هەروەکو لەوەی سراون احمد کاویان پوور و لە باسی کتێبەکەی مارتن ڤان بروسنۆنیشدا باسمکردووە هەندێ سەرنج خۆیان دەسەپێنن: بۆ نموونە سروان احمد کاویان پوور لەکتێبەکەیدا (تاریخ رضائیە) وەکو باسمان کرد داخوازییەکەی عومەرخانی شوکاکی تەنها بە چل هەزار تفەنگ باس کردووە، بەڵام مارتن ڤان برونسون وەکو بەرلەمە نەوەی نەویشمان باسکرد بێجگە لەو چل هەزار تفەنگە باسی چل هەزار لیرەشی کردووە، بەڵام کاک کەریمی حسامی باسی چوار هەزار تفەنگ و چل هەزار لیرەی کردووە، کە لام وایە نەگەر عومەرخان داخوازی لەو جۆرەشی بووبێت نەوەی کاک کەریمی حسامی لە هەموویانەوە نزیکترە کە چوار هەزار تفەنگ لەگەڵ ژمارەی هێزەکەی سمکۆ و لەگەڵ ژمارەی دانیشتوانی نەو ڕۆژانەی ورمیەدا لە یەک نزیک بوون و لام وایە عەقڵ نایبڕێت کە داوای چل هەزار تفەنگ کردن بۆ پیاوەکانی سمکۆ کە لەو ڕۆژانەدا وەکو نووسەران دانیان پیادا ناوە کە (٤-٥) هەزار کەس تێپەڕی نەکردووە و نەگەر هەموو خێزانێکی نەو ڕۆژەی ورمیە تفەنگێکیان پێ پەیدا کرابێت هێشتا ژمارەکە نەگەیشتۆتە چل هەزار.)

کاک کەریمی حسامی دوای نەوەی ورمیە، لەباسەکەیدا لەسەری نەڕوا و نەڵێ: ساڵی ١٩٢١ حکومەتی ئێران لەشکرێکی گەورەی بەسەرۆکایەتی نەمیر نەرشەدی قەرەداخی ناسراو بە (سامخان) نامادە دەکا و دەینرێتە سەر سمکۆ کە هەر وەک (هیدایەت) لە بیرەوەرییەکانیدا باسی کردووە، سامخان بە سێ هەزار سوار و پیادەوە کەوتۆتە ڕێ و لە شاری (خۆی)ش هەزار و پێنج سەد ژاندرمە هەڵدەگرێ و لەولاشەوە (اقبال الدو)ی ماکۆش بە هەزار سوارەوە ڕەگەڵ کەوتووە و هەموو لەشکرەکە بۆتە (٥٥٠٠) کەس و لە ٢٨ی مانگی سەرماوەزی ساڵی ١٩٢١دا لە (شکریازی) لەنێوانی (سەڵماس و دۆڵی خوێناوی) بەرەنگاری لەشکرەکەی سمکۆ

دەبنەوە و شەڕێکی توند دەست پێ دەکرێت و لەسەرەتادا لەبەر لافاوی لەشکری عەجەم کوردەکان پاشەکشە دەکەن، بەڵام لە پاش کوشتنی سامخان، (کوشتنی ئەمیر ئەرشەدی قەرەداغی ـ سامخان، لەو باسەی ولید حمدی الاعظمی دا کە لە دۆکیومێنتی ژمارە (F.O.371-7808) و ڕۆژی ١٨/٦/١٩٢٢دا باسکراوە.) سەرکردەی لەشکری ئێران، عەجەم تەقەیان تێ دەکەوێ و دەشکێن و ڕادەکەن و شوکاکەکان دەکەونە دویان تا نزیک (خۆی) و شاری خۆیش دەکەوێتە مەترسیەوە. پاش ئەم سەرکەوتنە دەسەڵاتی ئیسماعیل ئاغا لە کوردستان مسۆگەر بوو، عومەرخان لە حاکمێتی ورمیە لادەبا و تەیمورئاغای خەڵکی کۆنەشاری سەڵماس دەکات بە حاکمی ورمیە و بناغەی حکومەتەکەی قایم دەکات.

مانگی فیوریە (شوبات)ی سالی ١٩٢١ ڕەزاخانی قازاخ بە پشتیوانیی ئینگلیز لە ئێران کوردەتا دەکا و خۆی دەکاتە فەرماندەی گشتی چەکدارەکانی هێزی ئێران. یەکەم هەنگاوی ڕەزاخان ئەوە بووە کە هەوڵی داوە لەشکری ئێران ڕێک و بەهێز بکات و لە هەمان کاتدا دەشیویست پیاوی مەزن و سەرۆکعەشیرەتەکانیش سەرکوت بکات.

ڕەزاخان بۆ ئەوەی پشتی جەبهەی ئیسماعیل ئاغا کز بێ و ڕگای تورکیای لێ ببەستێت، لەگەڵ ئەتاتورک (مصطفی کمال)دا دەکەوێتە وتوێژ و لە ٢٥ی ئۆکتوبەری سالی ١٩٢٢دا بۆ بەربەرەکانی بزووتنەوەی کورد لەنێوانی ئێران و تورکیادا پەیمانێک مۆرکرا.

ڕەزاخان بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەکەی (مرزاکوچک خان) لە گیلان دەچێتە ئەو ناوچەیەی و دوای شکاندنی ئەو بزووتنەوەیە کوردێکی کرماشانی بە ناوی خالۆ قوربان کە لەگەڵ مرزا کوچک خان بووە خۆی تەسلیمی ڕەزاخان دەکات و ئەویش لێی خۆش دەبێت بەو مەرجەی بچێت بۆ کوردستان و سمکۆی بۆ سەرکوت بکات. خالۆ قوربان کە بە زاراوی ئێستە دەبێت بە جاش، لەگەڵ دار و دەستەی خۆی دێتە تەورێز و لەوێشەوە بەرەو سابلاخ دەکەوێتە ڕێ و لە گوندی (ئیندرقاش) نزیک شار خێوەت و خێمەی خۆی بە عەرزیدا دەدا و بەو نیازەی دوای حەسانەوە بچێتە ناو سابلاخ.

هێزی کوردان بە سەرۆکایەتی سید طە کە خەبەر دەزانێ کەوا لەشکری عەجەم گەیشتۆتە ئیندرقاش، ئیتر ڕێگەی ئەوە نادەن هێزەکەی خالۆ قوربان بحەسێتەوە،

هەر بەشەو ئەدەن بەسەریا و لەشکری عەجەم فریای هیچ ناکەوێ و ناتوانێت دەست بکاتەوە و ئەوی دەکوژرێ لەو شەڕەدا ئەکوژرێ و ئەوی تر ڕادەکا و بە جارێک بلاوەی لێ دەکەن و لە موکریان وا قاوە کە گوایا سوارەی گولاوی ئاغای مەنگور غار دەداتە سەر خالۆ قوربان و دەیکوژێ.

لە کوردستانی موکریان بەو بۆنەوە بەیتیان هەڵبەستووە کە وتویانە:

خالە قوربانی ڕدێن کلکەکەر هەستە لە خەوێ سمکۆت هاتە سەر.

(هەروەکو لە باسەکەی کریس کوچرا چەند بەیتێکی تری لەو جۆرە هەیە کە باسمانکرد بەرلەمە.)

پاش کوشتنی خالۆقوربانی، کە لەو ڕۆژانەدا ڕەزاخان بووبووە سوپاسالاری ئێران، لەشکرێکی گەورەی بە سەرکردایەتی (امان اللەی جهانبانی) ئامادە دەکات و دەینێرێتە سەر سمکۆ (لێرەدا کاک کەریمی حسامی لە لاپەڕە (٢٢)ی باسەکەیدا پەنا دەباتە بەر کتێبەکەی سروان احمد کاویان پوور کە وتویەتی ژمارەی ئەو لەشکرە پازدە هەزار کەس بووە.)، بە تۆپخانە و سوار و پیادە و جاشەوە.

پاش دوو ڕۆژ شەڕی قارەمانانە، هێزی شوکاک ناچار دەبێت سەڵماس بەجێ بهێڵێت و بۆ لای (چاریە) پاشەکشە بکات و لەشکری دەوڵەت دوای دەکەوێ و قەڵاکەی چاریەیەش گەمارۆ دەدا و لەدوای شەڕێکی توند سمکۆ ئەوێشی بەجێ هێشت و ڕوو دەکاتە خاکی کوردستانی تورکیا و هێزی دەوڵەتی چاریە دەگرێ و پاش ئەوەی تالانی دەکەن مالی ئیسماعیل ئاغا و گوندەکەش وێران دەکەن.

بەکورتی پاش چوار ساڵ دەشتی سەڵماس و شاری ورمیە دەکەوێتەوە بەر دەستی حکومەتی عەجەم و سمکۆش بە هێزێکی کەمەوە دەگاتە کوردستانی تورکیا، بەڵام تورکەکان چەکیان دەکەن و سمایل ئاغا دەبەن لە نزیک (باشقەلا) لە گوندێک بەدەستبەسەری ڕایدەگرن.

لەناو نووسەرانی کورددا کاک ئەحمەدی شەریفی بە دوورودرێژی باسی سمکۆی کردووە کە بەشێکی ئێجگار زۆری بۆ ڕەخنەگرتن لە سمکۆ تەرخان کردووە و هێرشێکی خەستی کردۆتە سەر، بەداخەوە لە باسی شۆڕشەکان سمکۆدا تەنها لە یەک شوێندا باسی ئەو سەرچاوەیەی کردووە کە باسەکەی لێوە وەرگرتووە کە بریتیە لە بازیگران عصر طلائی، نووسینی: ابراهیم خواجە نوری و ئەوانی تر کە پێوەندی بە سەرچاوەکانی ترەوە بووبێت ئیشارەتی بۆ نەکردووە. لەگەڵ ئەوەشدا ئێمە وەکو

سەرچاوەی نووسەرێکی کورد هەندێک لەو باسە دوورودرێژە پێشکەش بە خوێنەران دەکەین لەگەڵ هەندێک ڕوونکردنەوە بەرامبەر بە بۆچوونەکانی بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە لەبەر دەستمدان.

کاک ئەحمەدی شەریفی لە لاپەڕە (٣٤)دا باسی ئەو تەقەلا سەرنەگرتووەی مکرم الملکی کردووە کە بۆمبایەکی لەناو قوتووی شرینیدا ناردبوو بۆ کوشتنی سمکۆ، لەبەرنەوەی لە زۆر سەرچاوەی تردا باسی ئەو تەقەلایە کراوە کە ئێمەش پێشکەتشمان کردووە بۆیە پێویستی بەوە نەکرد کە لێرەدا دووبارەی بکەینەوە.

کاک ئەحمەدی شەریفی دوای باسکردنی ئەو بۆمبایە کە لە مانگی اوردیبهشتی ساڵی ١٩٢٨دا ڕوویدا بوو ئەڵێ: دوای ناردنی ئەو بۆمبایە ئیتر سمکۆ هیچ بڕوایەکی بە حکومەت نەما.

لە لاپەڕە (٣٧)دا ئەڵێ: سمکۆ نامەیەکی نارد بۆ (مکرم الملک) وە بۆی نووسیبوو ئەگەر (شازادە قاجار) و (میرهیدایەت) و (سرهنگ علی محمد خان) هەرسێکیان بە دەستی بەستە نەئێرێت بۆی ئەوا لە تاوانی کوژراوەکانی ئەو بۆمبایەی کە ئێررابوو خۆش نابێت. مکرم الملک بەرامبەر بەو داخوازییەی سمکۆ هەر سێکیان دەستبەست ئەکا و بە (١٣) سوارەدا ئەیانئێرێت بۆ سمکۆ لە (چهریق) و لە ڕێگا (محمد هدایت) خۆی دەرباز ئەکا و دووانەکەی تر تەسلیم بە سمکۆ ئەکرێ و دەکوژرێن.

ساتێک ئەو سوارانە دەگەنە لای سمکۆ و دەیانەوێ بگەڕێنەوە، سمکۆ لێیان دەپرسێت ئێوە خەڵکی کوێن؟ لەوەرامیانا دەر ئەکەوێ کە لە تاقمەکەی (قرەداخی) بوون و لەبەرنەوەی جەعفەر ئاغای برای سمکۆ لە کاتی خۆیدا بە دەستی نظام السلطنەی قرەداخی کوژرا بوو، لەوێشدا لە تۆڵەی جەعفەر ئاغای برایدا ئەو (١٣) سەربازەش دەکوژێ. (کە بەداخەوە باسی سەرچاوەکەی نەکردووە.)

پاش ئەوە سمکۆ هەواڵ ئەبیستێت کە حاکمێکی تازە دانراوە بۆ ڕضائیە، سمکۆ بۆ ئەوەی هێز و دەسەڵاتی خۆی پێشان بدات (٦٠) سوار ئەنێرێت بۆ سەردانی ئەو حاکمە تازەیە بۆ ئەوەی دڵسۆزیی خۆیان بە ناوی سمکۆوە پێشان بدەن، بەڵام وا لە حاکم گەیەنرابوو کە ئەو سوارانە بە مەبەستێکی پاک نەئێررابوون بۆ ڕضائینە، دانیشتوانی ڕضائیە بۆ ئەوە توانا و دەسەڵاتی خۆیان و لایەنگریان بۆ حاکمی تازە پێشان بدەن ئەبن بە هاوکاری چەکدارەکانی دەوڵەت و لەنێوانی چەکدارەکانی

سمکۆ و ئەوانی تر دەبێت بە شەڕێکی خوێناوی و پاش ئەوەی چەند کەسێک لە کوردەکان بریندار بوون ناچار بوون کشانەوە دواوە.

دانیشتوانی رضائینە بەر لەو ڕووداوە، لەنێوان کوردەکان و ئەمریکاییەکاندا کە لە رضائیەن بوون پێوەندییان هەبووە لەگەڵ یەکتردا، بەڵام هەتا ئەو ڕووداوە نەقەومایەڵگەیەکی وا بە دەستەوە نەبوو کە ئەو پێوەندیکردنە بسەلمێنێت وە لەدوای تێکشکانی سوارەکانی سمکۆ چەکدارەکانی دانیشتوانی رضائیە و هی حکومەت پەلاماری ئەمریکاییەکانیان دا و (٦٠) کەس لە ئەمریکاییەکان و هاوکارەکانیان کوژران کە یەکێک لەوانە دوکتۆر (پاکارد)ی دۆستی سمکۆ بوو کە بریندار کرابوو.

سااتێک هەواڵی شکاندنی سوارەکان گەیشتە لای سمکۆ. بە سەرکردایەتی طاهربەگ نامەیەکی نارد بۆ گوڵمانخانە و سمکۆ بە طاهر بەگی وت ئاگاداری ئەوە بێت کە ڕێگەی ئەوە نەدا لە ڕێگای ئاوەوە (دەریاچەی ورمیە)وە یارمەتی حکومەت بگاتە رضائیەنو بەپەڵە هەرچی کەلوپەل و مااڵی بازرگانی لەو بەندەرەدا هەیە دەست بەسەر هەموویدا بگیرێ و بینێرێت بۆ (چاری) و خۆی و (طاهر بەگ) و سوارەکانیشی لەوێ (گوڵمانخانە) جێگیر ببن.

لەو شەڕەدا کە لە نزیک (شرەفخانە)دا ڕووبدابوو لەنێوانی هێزی دەوڵەتی بە سەرکردایەتی (ضرغام قرەداخی) و چەکدارەکانی کوردا، کوردەکان سەر کەوتن و ضرغام قرەداخی گیرا و خۆی و براکەشی هەردووکیان کوژران. (دەربارەی ئەو ڕووبەڕووبوونەوەیە کاک شەریفی باسی هیچ سەرچاوەیەکی نەکردووە، بەڵام وایە کە سوودی لە کتێبەکەی سروان احمد کاویان پوور و کتێبەکەی احمد کسروی وەرگرتووە.)

دوای ئەوە ڕووبەڕووبوونەوەیە کاک ئەحمەدی شەریفی لە لایەڕە (٤٤)دا باسێکی بە ناوی (حملەی لکستان)ەوە بڵاو کردۆتەوە کە وتوێەتی: "دوای ئەوەی سمکۆ شەڕی سابڵاخی تەواو کرد، ئیتر ماوەیەک بێدەنگ و بەئارام دانیشت بەڵام سەرکەشی و بزێوی سەرلەنوێ ڕەوشستە کۆنەکانی پێ تازە کردەوە و پەلاماری خەڵکی دوو دەست بە نااڵ و هەژاری لکستانی دا وە دواوای لێ کردن کە بەبێ قەید و شەرت خۆیان بدەن بە دەستەوە، لەبەر ئەوەی خەڵکەکەش ئامادەی شەڕکردن نەبوون بۆیە خۆیان دا بە دەستەوە.

دانیشتوانی ناوچەکانی لکستان کە هەموویان بریتی بوون لە (٩) گوندی کەورە و

بچووک ژمارەیان (٨٧٠٠) نەفەر بوو، لەناو ئەوانەدا تەنها (٣٤٠) کەس چەکدار بوون کە ئەو ژمارە کەمە بەرگەی ئەو هێزە زۆرەی کوردی نەدەگرت، کە ژمارەی سوارەکانی سمکۆ و ئەو تۆپخانەیەی کە سوپای عوسمانی دابووی بە سمکۆ بە هەمووی ژمارەیان چوار هەزار کەسێک دەبوو.

دەستدرێژیکردن و پەلاماردانی کوردەکان بۆ سەر دانیشتوانی لکستان وای لەو دانیشتوانە کردبوو کە هەموو بێزار ببن و گوندەکانیان لەژێر سمی ولاغی سوارەکانی کورددا هەموو کشتوکاڵ و کێڵگەکانیانی وێران کردبوو، لە پەلاماردانی گوندی (سلطان احمد)دا خەڵکی ئەو گوندە لەدوای بەرگریکردن بۆ ماوەی دوو سەعات خۆیان پێ نەگیرا و شکان و بەناچاری ڕوویان کردە گوندی (قرەقشلاق) و کوردەکان لەو ناوچانەدا دەستیان بگەیشتایەتە هەر شوێنێک کاولیان نەکرد و ژن و کچانیان بە دیل نەگرتن.

طاهر بەگ کە یەکێک بوو لە لێپرسراوەکانی سمکۆ، دوای ئەو ڕاکردووانە کەوت و لەناو دوو گوندا ژمارەیەکی زۆری لە دانیشتووەکانی کوشت و سوارەکانی بەبێ وچان دەستیان کرد بە تاڵانی و دەستدرێژی کردن.

پاش ئەوە هێزەکە ڕووی کردە (قرەقشلاق) و لەوێ خەڵکەکە بە سەرکردایەتی سێ برا کە ناویان صادق، منصور، ابراهیم بوو خۆیان ئامادە کرد و خەڵکەکانیان هاندا کە خۆیان ڕابگرن و بەرگری بکەن و خەڵکەکە توانیان بۆ ماوەی یازدە سەعات بەرگری بکەن، بەڵام کوردەکان لەنیوەشەدا سەرکەوتن و چوونە ناو ئاواییەوە کە ئەو شەوە شەوێکی زۆر سارد و تۆف بوو، ژنان و منداڵان بەتەواوی پەرێشان و سەرگەردان بوون و ناچار بوون ڕوویان کردە دەشت و دەر بۆ ئەوەی لە کوشتنی کوردەکان ڕزگاریان ببێت.

کاک ئەحمەدی شەریفی لە تێهەڵکێشی ئەو باسەدا ئەڵێ: ئەوەی کوردەکان لەو ناوچانەدا کردیان مەگەر سەرکردەکانی مەغۆل لە کاتی خۆیدا کردبێتیان کە لەئەنجامی ئەو شەڕەدا نزیکەی چوار هەزار کەسی تیا چوو.

ئەو تەلگرافەی دەربارەی ئەو کارەساتە گەیشتە تەورێز، خەڵکی بەتەواوی بێزار کرد و بەرامبەر بێ دەسەڵاتی حکومەتی کە نەیتوانیبوو بەربەستی ئەو تاوانانە بکا خەڵک تەواو بێزار و نارەزابوون.

لە تەورێزەوە لەشکرێک بۆ دەستگیرکردنی سمکۆ کەوتە ڕێ و ڕووی کردە

ناوچەی کوردنشینەکان و شەڕێکی قورس و دژوار لەنێوانی ئەو لەشکرەی حکومەتی و سوارەکانی سمکۆدا ڕوویدا و بە هۆی ئەوەوە کە چەکدارەکانی حکومەتی زۆرتر بوون لەبەرئەوە کوردەکان ناچار بوون پاشەکشە بکەن (کاک ئەحمەدی شەریفی بەر لەمە وتبووی کە ژمارەی چەکدارەکانی سمکۆ بە سوار و تۆپخانەکەیەوە چوار هەزار کەس دەبوون، بەپێی ئەوە دەبێ هێزەکەی حکومەتی لە چوار هەزار چەکدار پتر بووبێت لەو شەڕەدا.)، وە هێزەکەی سمکۆ لەدوای پاشەکشەکردن گەڕانەوە بۆ (چەریق) و خۆیان لەناو سەنگەرەکانی ئەوێدا حەشاردا، بەڵام کوردەکان لە (چەریق)یش تووشی باڕێکی زۆر گران و سەخت بوون چونکە نەیانتوانی خۆیان بەرامبەر بە هێزی حکومەتی ڕابگرن و بۆ چارەسەری ئەو هەڵوێستە بیریان لەوە کردەوە کە ڕێگەیەک بدۆزنەوە بۆ خۆ ڕزگارکردن.

سمکۆ بۆ ئەو مەبەستە (تەیمور ئاغا)ی کۆنەشاری بە ناوی نوێنەری خۆیەوە نارد بۆ تەورێز و سمکۆ لەنامەیەکیدا کە لەو ڕۆژانەدا بۆ سید طەی ناردبوو کە لە بەغداد بوو باسی بەسەرهاتی خۆی بۆ نووسیبوو وە داوای لێ کردبوو کە داوا لە (فرانسوا همفریس)ی جێنشینی پیرسی کۆکس بکا کە چارەسەرێک بدۆزێتەوە و ئەگەر زوو فریای نەکەون ئەوا ئەشکێ و لەناو ئەچێت.

لەو هەڵوێستەدا کە سمکۆ لەو بارە دژوارەدا بوو وە ڕووەو لەناوچوون ئەچوو بەتایبەتی لەو ڕۆژانەدا کە لە چیاکانی کوردستان دوو مەتر بەفر باریبوو وە هەموو هێزەکەی ئابڵوقە درابوو وە خۆراک و تازووقەی هاتبووە کزی و خۆی بۆ ئەوە ئامادە کردبوو کە فیرار بکا، لەپڕ سەرهەنگ فیلسوف (بێگومان ئەمە هەڵەی چاپەمەنی بووە چونکە هەموو سەرچاوەکان بە فیلیپوف ناویان بردووە کە کۆنە ئەفسەرێکی ڕوس بووە لەناو سوپای ئێراندا و کرێگرتە بووە.) چووە (چەریق) بۆ لای سمکۆ وە دەستی کرد بە گفتوگۆکردن لەگەڵیدا و لە سمکۆی گەیاند کە حکومەتی ئامادەیە لێی خۆش ببێت بە مەرجێک ئەو حەوت مەرجەی کە بۆی دانەنێت بەجێی بێنێت. (کاک ئەحمەدی شەریفی لەو باسەیدا باسی حەوت مەرجی کردووە و، کاک کەریمی حسامیش وەکو لەباسەکەیدا لەپێشدا لێی دواین باسی پێنج مەرجی کردووە و هەردووکیان لە یەک ئەچن و هەردووکیشیان لەوە ئەچێت لە کتێبەکەی احمد کسرواییەوە وەریان گرتێب کە احمد کسروی باسی شەش مەرجی کردووە و لە کتێبەکەی کورد و عەجەمدا باسی ئەوەی کسروی کراوە بۆیە پێویست بە

دووبارەکردنەوە ئەوەی کاک کەری حسامی و کاک ئەحمەدی شەریفی ناکات.)

کاک ئەحمەدی شەریفی لە پەراوێزی لاپەڕە (٥٧)دا هێرشێکی تووندوتیژی کردۆتە سەر سمکۆ و وتوێەتی: هەتا ئەو کاتەی خۆشبەختانە (رضا شاه کبیر) هاتە سەر کار ئەو دڵڕەقە بێڕەحمە (کە مەبەستی سمکۆیە) هەمیشە بووبووە مایەی ژانەسەر و دەردیسەر بۆ شا و بۆ مەملەکەت و بۆ میللەت و لە پەراوێزی لاپەڕە (٥٨)دا هێرشەکەی خەستتر کردوە دژی سمکۆ و بە شان و باهووی (اعلیحضرت)دا هەڵداوە کە وتوێەتی بە هۆی ئەوەوە توانرا ئێران لەو جۆرە گێرەشێوێنانە ڕزگار بکات.

کاک ئەحمەدی شەریفی لەباسەکەیدا گەلێ ڕەخنە و توانجی تری لە سمکۆ گرتووە و وتوێەتی: سمکۆ پێوەندی بە قاچاغچییە چەکفرۆشەکانەوە هەبووە و ئەو قاچاخچییانەی لە سنووڕەکانی عێراق و تورکیا و ئێراندا خەریکی قاچاخچێتی بوون زۆربەی شتەکانیان بۆ سمکۆ ئەهێنا و دەوڵەتی ئێرانیش ئاگاداری ئەوە بوو کە سمکۆ چی لە مێشکدا بووە، بۆیە کاربەدەستان دەستیان کرد بە لێکۆڵینەوە و وردبوونەوە بۆ ئەوەی تێ بگەن و بزانن سمکۆ چی بە دەستەوەیە کە بیکات.

لەسەرەتاوە لە ڕێگەی لێپرسراوی گومرگەوە دەرکەوت کە چا و تفاق و خواردەمەنی بۆ سمکۆ بە کێش دەکرێت و جارێک لەناو بارێکدا نامەیەکی (اتاربیکوف)ی شۆڕشگێڕی ناسراو دەگیرێت کە لەو نامەیەدا دەرئەکەوێ بۆلشەویکەکانی ئەرمەنستان و گورجستان یارمەتی بۆ سمکۆ دەنێرن و جار لەدوای جار هەواڵی تازەتر دەگەیشتە دەست ستاردی ارتەش و ئینگلیزەکان نەیاننەزانی کاربەدەستانی ئێران ئاگاداری هەموو شتێکی سمکۆ بوون.

کاک ئەحمەدی شەریفی نەڵێ: میجەر نەدمۆنزی ئینگلیزی بە تەبدیلی قیافەتِ خۆی دەگەیەنێتە (خۆی) و (ورمیە) و (میاندواو) بۆ ئەوە بزانێت ئەو هەواڵانە هەتا چ ڕادەیەک ڕاست بووە و ئایا ئینقلابییەکانی ڕوس هەتا چ ڕادەیەک یارمەتی سمکۆ نەدەن. سمکۆش کەم و زۆر ئاگاداری ئەوە بوو کە ئینگلیزەکان ئاگاداری ئەوە بوون کە ڕووسەکان یارمەتیی نەدەن، لەبەر ئەوە سمکۆ جارێکی تر دەستی کردەوە بە یاخیبوون و لەگەڵ تاقمێک سواری ئازا و نەبەردا خۆیان گەیاندە زنجیرە شاخەکانی (ئارارات) لە سنووری تورکیا.

لە ڕۆژانی شەڕی پارتیزانی ئەو بەشەی کوردستان (مەبەستی کوردستانی

تورکیایه) له شاخەکانی ئاراراتدا و بەپێی ئەو شارەزاییەی کە قاچاخچییەکان هەیان بووە و گێڕاویانەتەوە و باسیان کردووە، ئەو شۆڕشگێڕانە جەزرەبەیەکی باشیان لە تورکەکان دابوو کە ئیسماعیل ئاغا لەو ڕۆژانەدا گەیشتبووە لای ئەو پارتیزانانە.

سمکۆ کە ماوەیەک لەناو ئەو شۆڕشگێڕانەدا بووبوو بە میوانی جەنڕاڵ ئیحسان نوری پاشا وە دوای ئەوە ئارەزووی کرد کە سەر لە کوردستانی عێراق بدات، لەپێشدا لە ناوچەی (سنگلاخ) کە لە ناچەی بارزاندایە لای مەلا مستەفای بارزانی و شیروانی مایەوە کە لەو ماوەیەدا ژیانێکی زۆر ناڕەحەت و سەختی بردە سەر لەبەرئەوە بەناچاری گەڕایەوە بۆ ناو خاکی ئێران و سەرلەنوێ ئەویش بەتەمای ئەوەی کە شۆڕشێکی وەکو ئەوەی ئیحسان نوری پاشا بەڕپا بکات کە لە کوردستانی تورکیادا کردبووی و ئەوەی مەلا مستەفا بارزانی لە کوردستانی عێراقدا کردبووی، ئەویش شۆڕشێکی لەو جۆرە بەڕپا بکات.

کاربەدەستانی ئێران لە مەبەستی سمکۆ گەیشتبوون و فەرماندەی عەشایری مەهاباد کە (بزرگ ابراهیمی) بوو ڕاسپێررا کە پێوەندی بە سمکۆوە بکات بۆ ئەوەی واز لە ئاژاوە و شەڕکردن بێنێت، (تەیمور ئاغای هەرتووشی) کە لە شەڕی ئاراراتدا بریندار کرابوو وە لە ئێراندا لای حکومەت بووبوو بە پەناهەندە داوای لێ کرا کە پێوەندی بە سمکۆوە بکات، ئەویش نامەیەکی نووسیبوو بۆ سمکۆ کە بگەڕێتەوە بۆ ناو خاکی ئێران و هەڵوێست و ڕەفتاری خۆی بەرامبەر بە (شاه) چاک بکات و دوای ئەوە ئەتوانێت بە ئازادی و سەربەستی لە ئێراندا بژی.

کاک ئەحمەدی شەریفی لە لاپەڕە (٦٣)دا باسی شتێکی سەیری کردووە کە نەخۆی لەوەدا هیچ بەڵگەیەکی پێشان داوە و نە هیچ سەرچاوەیەکی تر باسی ئەوەی کردووە کە گوایا شێخ مەحمود لەو ڕۆژانەدا لە سنووری ئێران دەستی کردبوو بە دامەزراندنی بنکە و سەنگەر چونکە دوور نەبوو لەو ڕۆژانەدا لە ڕێگەی سەردەشت و بانەوە یاخود لە ڕێگەی هەورامانەوە بچێتە ناو خاکی ئێرانەوە و هێزەکەی خۆی بخاتە ژێر دەسەڵاتی سمکۆ بۆ ئەوەی بە هەمووان شۆڕشێکی تازە بەڕپا بکەن.

ئیبراهیمی کە فەرماندەی عەشایری مەهاباد و زنجیرە شاخەکانی جنوبی مەهاباد و سنووری عێراق بوو هەندێ لە عەشایری کورد وەکو مەنگور و مامش پرچەکی کردن بۆ ئەوە ڕووبەڕووی هەر مەترسییەک ببنەوە کە لە کوردەکانی مابین

النهرین (مەبەستی کوردستانی عێراقە) بە هۆی چەکدارەکانی بارزانییەوە بکرێ کە لەو ڕۆژانەدا سمکۆ چووبووە بارزان و ناوچەی شێروان بۆ نەوەی لەوێوە بگەڕێتەوە بۆ ئێران.

بەرلەوەی سمکۆ بگاتە پێشەوە، ئیبراهیمی هێزی نەو عەشایرانەی ئامادە کردبوو وە بە تەلەفون پێوەندی کردبوو بە سەرهەنگ (نوروزی) فەرماندەی هێزی دەوڵەتی و عەشایرە دۆستەکانی ئێران لە ناوچەی شنۆدا و ئاگاداری کردبوون کە سمکۆ هاتۆتە ناو خاکی ئێرانەوە و لەوانەیە چەند ڕۆژێکی تر بێتە پێشەوە وە لە هەمان ڕۆژدا ئیبراهیمی لە مەهابادەوە چوو بۆ (شنۆ).

دوای نەوە کاک ئەحمەدی شەریفی باسی چوونی سمکۆ نەکا بۆ شنۆ کە لەوێ کۆڕابوو کە لەدواییدا بەدوورودرێژ باسێکی تایبەتیمان بۆ کوشتنی سمکۆ تەرخان کردووە لەوەدا پاشماوەی باسەکەی کاک ئەحمەدی شەریفی تەواو نەکەین.

بەرلەوەی نەو باس و بۆچوونەی کاک ئەحمەدی شەریفی بەجێ بێڵم، حەزمکرد چەند سەرنجێکی خۆم پێشکەش بە خوێنەرانی بەڕێز بکەم:

یەکەم. دوور نییە لە کاتی خۆیدا کە کاک ئەحمەدی شەریفی نەو نامیلکەیەی چاپ کردووە و بڵاوی کردۆتەوە، لەو ڕۆژانەدا باوی نەوە بووبێت کە بە شان و باهووری شای ئێراندا هەڵ بدرێ و دوور نییە ئەگەر بەو جۆرە نەینووسیایە ڕێگەی چاپکردنیان نەدەدا.

دووهەم: کاک شەریفی نەڵێ: نەدمۆندز بە تەبدیلی قیافەت چۆتە (خۆی) و ورمیە و میاندواو بەبێ نەوەی هیچ بەڵگەیەکی بە دەستەوە بووبێت یا نیشارەت بۆ سەرچاوەیەک بکات لەو ڕووەوە.

لام وای شتی وا نەبووە و نەدمۆندز نەچۆتە نەو ناوانە، چونکە لەکتێبەکەیدا کورد و عەرب و تورک بە هیچ جۆرێک باسی نەوەی نەکردووە لەکاتێکدا هیچ شتێکی تری نەشاردۆتەوە تا بوترێ نەیویستووە باسی نەوە بکات، هەروەها لە دۆکیومێنتەکانی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا بە هیچ جۆرێک باسی نەوەی تیادا نییە و بەپێچەوانەی نەوەوە هەروەکو لەو دۆکیومێنتانەی کە لەدواییدا لە بەشی چواردەهەمدا کە بۆ پێوەندیکردنی سمکۆ و ئینگلیزەکان تەرخان کراوە، لەوەدا بەئاشکرا وتراوە کە ئینگلیزەکان نەیانویستووە بە هیچ جۆرێک ئەفسەرێک یا لێپرسراوێکی خۆیان بچێت بەودیو سنووردا بۆ ئێران و کاشکی کاک شەریفی

باسی ئەو سەرچاوەیەی بکردایە کە باسەکەی لێ وەرگرتووە.

سێیەم: دەربارەی ئەوەی گوایا سمکۆ یارمەتی لە سۆڤیەتەوە وەرگرتووە، دووبارە بۆ ئەوەش هیچ بەڵگەیەکی نییە و باسی هیچ سەرچاوەیەکیش نەکردووە کە لام وایە شتی وا نەبوو، چونکە وەکو لەباسەکاندا بەرلەمە لێی دواوین ئێران و سۆڤێت پێوەنییان بەهێز بووە و پەیمانێکی دوو قۆڵی لەنێوانی هەردوولادا مۆرکراوە و لە یاداشتەکان (ئەحمەد تەقی)دا کە لەو ڕۆژانەدا زۆر چالاک بووە و لەگەڵ سمکۆدا یەکتریان بینیوە لە سلێمانی کە لە ساڵی ١٩٢٢دا سمکۆ چۆتە لای شێخ مەحمود وەکو لەدواییدا لە باسێکی تایبەتیدا لێی نەدوێین، لەو یاداشتانەی (ئەحمەد تەقی)دا دەرئەکەوێ کە سمکۆ کردبووی بە نوێنەری خۆی بۆ پێوەندیکردن بە سۆڤیەتەوە بۆ ئەوەی یارمەتی بدەن، بەڵام سۆڤیەتەکان بەناشکرا بە (ئەحمەد تەقی)یان وتبوو ناتوانین یارمەتی سمکۆ بدەین و ناشمانەوێ بە درۆ دەستخەڕۆی بکەین و دەستی ببڕین.

چوارەم: دەربارەی ئەوەی شێخ مەحمود کە گوایا بە تەما بووە بچێتە لای سمکۆ بە خۆی هێزەکەیەوە، دیسانەوە شتی وا نەبووە چونکە ئەوانەی یاداشتەکانیان لەو ڕۆژەدا نووسیوە وەکو ڕەفیق حیلمی و نەحمەد خواجە و نەحمەد تەقی و لەدوای ئەوانیش شێخ ڕەووفی شێخ مەحمود بە هیچ جۆرێک باسی شتی وایان نەکردووە و شێخ مەحمود لەو ڕۆژانەدا لە پیران بووە و لەگەڵ ئێرانییەکاندا نارێک نەبووە کە شتی وا بکا و ئینگلیزەکان و عێراق لە پیران بە زۆر نیشتەجێیان کردبوو شێخ مەحمودیش خوا خوای بوو لە پیران جێگر بێت هەتا خوا دەرووبەکی لێ دەکاتەوە.

ب- باسی شەڕەکانی سمکۆ بەپێی دۆکیومێنتەکان

دۆکیومێنتەکانی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا دەربارەی شۆڕشەکانی سمکۆ

دەربارەی ئەو شۆڕشانەی نێوانی حکومەتی ئێران و سمکۆ. لەکەڵ ئەوەشدا سمکۆ هەوڵ و تەقەلایەکی زۆری دابوو یارمەتی وڵاتانی دەستگیر ببێت بۆ ئەوەی بتوانێت لە ڕێگەی یارمەتیدانی ئەوانەوە شۆڕشەکەی بەهێز بکا و یارمەتی چک و جبەخانەی دەستگیر ببێت بۆ چەسپاندن و سەرکەوتنی شۆڕشەکەی و بتوانێت خۆی بگرێ بەرامبەر بە سوپا و لەشکری ئێران کە بەبێ وچان لەگەڵ ئەو هەموو لاوازی و

کەمدەرمەتییەیدا وازی لە سازکردنی پیلان نەدەهێنا بۆ لەناوبردنی سمکۆ و سەرۆکەعەشیرەتەکانی کوردی لێ هان ئەدا و ئەفسەری سویدی و ڕوسی قەیسەری بە کرێ ئەگرت و لەڕاستیدا لە زەمانی بوونی ڕەزاخان بەولاوە کە بووە بە وەزیری جەنگی ئێران کە بەناشکرا دەستێژی ئینگلیز بووە ە ئینگلیزەکان لە قازاخێکی سادەوە پێشیان خست هەتا بوو بە وەزیری جەنگ و لەدواییشدا زەمینەیان بۆ خۆش کرد کە بنەماڵەی قاجار نەمێنێت، چونکە سوود و بەرژەوەندییەکانی ئینگلیزیان دابین و مسۆگەر نەدەکرد و لەجیاتی ئەوان ڕەزا خانیان هێنایە پێشەوە کە ببێتە سەرەتای بنەماڵەی پەهلەوی بۆ دابینکردنی ئاساییش لە ئێراندا و پاراستنی بیرە نەوتەکانی خواروویی ئێران بۆ کۆمپانیاکانی ئینگلیز و لە سەرووی ئێرانیشدا ببێتە قەڵایەکی سەخت بۆ ڕێگەگرتن لە بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی بۆلشەفی، سمکۆش بەرامبەر بەو نیاز و مەبەستەی ئێران هەوڵێکی بێوچانی داوە کە یارمەتی وڵاتانی دەستگیر ببێت کە سمکۆ لەو تەقەلایانەیدا لە هیچیاندا سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بە دەست نەهێنا بوو کە بتوانێت جێگەپێی خۆی بچەسپێنێت و ئەگەر سمکۆ چەند یارمەتییەکی کاتی لە تورکەکانەوە دەست کەوتبێت، ئەو یارمەتیدانەیان بۆ مەبەستێکی تایبەتی خۆیان بووە. بۆ نموونە: کە شەڕی یەکەمی جیهانی بڕایەوە هەندێک لە سەرباز و ئەفسەرانی عوسمانی کە زۆربەیان کوردبوون نەگەڕابوونەوە بۆ وڵاتی خۆیان بەڵکو لای سمکۆ مابوونەوە و سمکۆ لەو ڕۆژانەدا توانیبووی ئەوانە وەکو کرێگرتەیەک لای خۆی بیانهێڵێتەوە هەروەکو چۆن ئێرانییەکانیش تەقەلایەکی زۆری لەو جۆرەیان دابوو بۆ بەکرێگرتنی ئەفسەرانی بێگانە وەکو لیدمبرگی سویدی کە بەر لەمە لە سەرچاوە فارسییەکاندا ناوی هاتوە، هەروەها (فیلیپوف)ی ڕوسی کە ئەفسەرێکی ڕوسی زەمانی قەیسەری بووە لەگەڵ گەلێک سەربازی تری ڕوس کە وەکو چۆن کوردەکانی سوپای عوسمانی نەگەڕابوونەوە بۆ وڵاتی خۆیان ئەو سەبازە ڕووسانەش کە لەو ڕۆژانەدا پێیان وتاروە (ڕوسی سپی) بە ککرێگرتەیی لای ئێران مابوونەوە، کە لەڕاستیدا ئەو سەربازە کوردانەی عوسمانی کە لای سمکۆ مانەوە بە یارمەتیدانی تورک ناژمێررێت بۆ سمکۆ چونکە بە ڕاسپاردەی تورکەکان نەبوو، بەڵکو بە ئارەزووی سەرباز و ئەفسەرەکان بووە. بەڵام لەدواییدا کە سمکۆ ڕووبەڕووی ئاسووریەکان بووەوە (کە دەرکەوت ئێرانییەکان خۆیان لەو ڕووەوە دەورێکی سەرەکییان بووە لە هاندانی سمکۆدا دژی ئاسووریەکان.)، تورکەکان بۆ

ئەوەی لە رێگەی سمکۆوە بتوانن رێگا لە گەرانەوەی نەو ناسوورییانە بکرن و نەگەڕێنەوە بۆ ناوچەی هەکاری، بۆ مەبەستێکی کاتی یارمەتی سمکۆیان داوە و هەندێ چەکو جبەخانەیان بۆ ناردووە و یارمەتییان داوە کە ئەو یارمەتیدانەش وەکو وتمان شتێکی کاتی بووە و بۆ مەبەستێکی تایبەتی بووە و دوای ئەوەی تورکە کەمالییەکان لە ئەنقەرە جگەپێی خۆیان قایم کرد و ترسی ئەوەیان نەما کە ئەرمەنی و ناسوورییە دەرکراەکان بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان، ئیتر تورکەکان ئیشیان بە سمکۆ نەماوە و بەپێچەوانەوە دژی وەستاون لە ترسی ئەوەی نەوەکو لە ڕۆژهەلاتی تورکیادا لەناو کوردەکاندا ڕاپەڕینێکی وەکو ئەوەی سمکۆ بەرپا بکرێت و ساتێک سمکۆ لەشەڕەکانیدا لەگەڵ ئێراندا شکا و بەناچاری پەنای بردە بەر خاکی کوردستانی تورکیا، تورکەکان لە سمکۆیان دا و ژنەکەیان کوشت و (خسرەو)ی کوڕیان بە دیل گرت و چەک و پارەکانیان لێ سەند و ناچار بوو بەپەڕیشانی و سەرگەردانی ڕوو بکاتە کوردستانی خواروو. ئینگلیزەکان لەو ڕۆژانەدا ویستیان ئەو ئاوارەبوون و شکاندنەی سمکۆ بۆ خۆیان بقۆزنەوە و سوودی لێ وەربگرن و بیکەن بە داردەستی خۆیان بۆ ئەوەی لە رێگەی سید طەی نەهرییەوە بتوانن بە اکری بێنن دژی ئەو تورکانەی بە سەرکردایەتی (یوزدمیر) لە ڕواندزدا بنکەیان دامەزراندبوو بۆ ئەوەی لەوێوە لەگەڵ هەندێ لە سەرۆک عەشیرەتەکانی خواروی کوردستاندا دژی ئینگلیز شەڕ بکەن.

لەو ڕۆژانەدا کە سمکۆ لە ساڵی ١٩٢٠ بەدواوە بەئاشکرا هێزی کۆکردبووەوە و ڕووبەڕووی سوپای ئێران بووبووەوە و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بەسەر هێزەکانی ئێراندا سەر دەکەوت، کارەبەدەستانی ئێران و نووسەرانی فارس و عەجەم لە یاداشت و نووسینەکانیاندا بۆ پینەکردنی سەرنەکەوتنەکانی خۆیان هەر یەکەیان بە جۆرێک هەوڵیان داوە کە بڵێن ئەو ڕاپەڕینانەی سمکۆ بە هاندانی ئینگلیز بووە لەکاتێکدا ئێرانییەکان خۆیان لە هەموو کەس زۆرتر سوودیان لە یارمەتیدانی ئینگلیز دەست کەوتووە و ئینگلیز رێگەیان پێشان داوە کە چۆن دەوڵەتەکەیان بەهێز بکەن.

لێرەدا بێجگە لەو سەرچاوانەی کە بەر لەمە لێیان دواین، لەوانەی کە باسی شۆڕشەکانی سمکۆیان کردووە و بێجگە لەو هەواڵانەی کە لەو ڕۆژانەدا لە ڕۆژنامەکانی خواروی کوردستاندا کە شێخ مەحمود بوو بە مەلیکی کوردستان وەکو ڕۆژنامەی بانگ کوردستان و ڕۆژی کوردستان کە لەدواییدا لەوانەش نەدوێین،

حەزم کرد لێرەدا باسی هەندێک لەو دۆکیومێنتانە بکەم کە باسی سمکۆیان کردووە و لەوانەدا دەر ئەکەوێ ئەو پروپاگاندانەی کە دەربارەی شۆڕشەکانی سمکۆ بڵاو دەکرانەوە کە سمکۆ بە هاندانی ئینگلیزەکان ڕاپەڕیبوو، هەمووی درۆ و دەلەسە بووە.

لەو ڕووەوە دوکتۆر کەمال مەزهەر لەکتێبەکەیدا (دراسات فی تاریخ ایران الحدیث والمعاصر) لەو ڕووەوە نووسیوێتی کە:(٩) "دوای ئەوەی شۆڕشەکەی سمکۆ لەلایەن سوپای ئێرانەوە پانکرایەوە لە ساڵی ١٩٢٢دا و سمکۆ ناچار بوو ڕوو بکاتە خاکی تورکیا و لەێشەوە ڕاونرا و دەرکرا و ناچارکرا کە ڕوو بکاتە ناو خاکی کوردستانی عێراقەوە کە بەشی ژوورووی لەو ڕۆژانەدا لەژێر دەستی ئینگلیزدا بووە و ئەفسەرە سیاسییەکانی ئینگلیز بردوویانە بەڕێوە، لەو ڕۆژانەدا ڕۆژنامەکانی بریتانیا بەناشکرا پێخۆشحاڵی خۆیان دەربڕیبوو دەربارەی سەرکەوتنەکەی حکومەتی ئێران بەسەر سمکۆدا.

میجەر ئەدمۆنسی شارەزای کاروباری ناوچەکە و موستەشاری وەزارەتی ناوخۆی عێراق لەدواییدا لەکتێبەکەیدا بە ناوی (THE NEAREAST AND AINDIA) لە لاپەڕەکانی (٣٩،٢)دا چاپی لندن ساڵی ١٩٢٨ باسی ڕۆژنامەکانی بریتانیای ئەو ڕۆژانەی کردووە کە سمکۆیان بە (ڕوبن هوود ROBIN HOOD)ی ڕۆژهەڵات داناوە و بە دز و بە جەردە لە قەڵەمیان داوە کە ئەمە پڕ بە پڕ بە دڵی کاربەدەستانی ئێران بووە.

ئەدمۆنس لەو کتێبەیدا ئەڵێ: ئێجگار سەرم لەوە سوڕماوە کە بۆچی ئێمە (ئینگلیز) بەو جۆرە بایەخ ئەدەن بە سەرکەوتنی فارسەکان لەگەڵئەوەشدا کە هەمیشە و بەدرێژایی سنوورەکانیان هاوکارییان لەگەڵ تورکەکاندا کردووە، ئەو تورکانە لە (ڕواندز) و (ڕانیە)دا ئێمەیان دەرکردبوو، کە ئەو لایەنگرییەی ئێمە بۆ ئێران وای لە سمکۆ کرد کە هیچ هیوایەکی بە ئێمە نەبێت و لەگەڵ ئەوەشدا کە ناواڕە و دەربەدەر کرابوو کەچی بەوە قایل نەبوو بەپەناهەندەیی لای ئێمە بمێنێتەوە، بەڵکو کەڕایەوە بۆ ناوچە و لای عەشیرەتەکەی خۆی بۆ ئەوەی لەوێوە بە دەسەڵات و بە توانای خۆی هەوڵ بدات درێژە بە شۆڕشەکەی بدات دژی ئێران.

لە دوکیومێنتی ژمارە (C.O.730-19) ڕۆژی ١٩٢٢/١/٤ ناو ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا باسی پێوەندی سمکۆ و سید طەی کردووە لەگەڵ تورکەکاندا و

ئەڵێ: "لەوە نەچێت مصطفی پاشای یامولکی لە بەغداد ڕێگەی نەوەی پێ درابوو کە لە شاری سلێمانیدا دابنیشێت و لەگەڵ میجەر سۆنی نەفسەری سیاسی بریتانیا لە سلێمانیدا لەسەر نەوە ڕێککەوتبوون کە بەبێ پرسی میجەر سۆن نەچێتە دەرەوە و سلێمانی بەجێ نەهێڵێت (لام وایە نەگەر مصطفی پاشای یامولکی بەپێی ڕەزامەندی میجەر سۆنیش نەچووبێتە دەرەوە بەڵام کاربەدەستانی ئینگلیز لە بەغداد ئاگاداری نەوە بوون.)، ساتێک مصطفی یامولکی چوو بۆ زیارەتی سمکۆ و سید طە، بۆی دەرکەوت کە سید طە دوای مەبەستەکانی خۆی کەوتبوو و... سمکۆش خۆی نزیک کردبووە لە کەمالییەکان و ویستویەتی هاوکارییان لەگەڵدا بکات و بەپێی ئەو نەخشەیەی کە بۆ خۆی دانابوو هەوڵی دابوو سوود لە ناکۆکی کەمالییەکان و ئینگلیز وەربگرێت. پروپاگاندەی تورکەکان و ئێرانییەکان دژی بریتانیا زۆر کاری کردۆتە سەر سمکۆ (لەڕاستیدا نەک هەر پروپاگاندەی ئێران و تورک کاری کردبووە سەر سمکۆ، بەڵکو ڕابردووی ئینگلیزیش لای سمکۆ بەرامبەر بە کورد لاپەڕەیکی زۆر ڕەش هەبوو و بەسەرهاتەکانی ڕاپەڕینەکانی پێشووی کوردستانی ئێران وهەڵوێستی ئینگلیز لە مێشکیدا چەسپابوو ڕەفتاری ئینگلیزەکانی لە بیر نەچووبووەوە لە کاتی عبدالرزاق بەدرخاندا کە سمکۆ هاوکارێکی گیانی بە گیان بووە، وەکو لە باسێکی تایبەتیدا دەربارەی عبدالرزاق بدرخان باس کراوە.)

لە دوکیومێنتەکەدا نەڵێ: محمود خانی دزلی نامەی ناردووە بۆ مصطفی کمال و سمکۆ کە چەک و جبەخانەی بۆ بنێرن بۆ نەوەی ئینگلیزەکان لە سلێمانی و هەڵەبجە دەر بکات..

تازەترین هەواڵ وا نەگەیەنێت کە سید طە زۆر لە سمکۆ نزیک بۆتەوە و ڕێکن بۆ نەوەی یارمەتی بدات بۆ بەربەستکردنی هێرشی ئێرانییەکان.

لە بڕگەی (٣٩)ی هەمان دوکیومێنتدا نەڵێ: "هەڵوێستی کورد زۆر ناسکە... بەتاشکرا سیاسەتی کەمالییەکان لەوەدایە کە کوردەکان بەلای خۆیاندا داشکێنن و بەڵێنی ئۆتۆنۆمییان داونەتێ بە مەرجێک لەژێر سایەی تورکیادا بژین. لەبەرنەوە شتێکی زۆر پێویست و گرنگە کە حکومەتی بیرتانیا و عێراق بەجوونە لەگەڵ تورکە ناسیونالیستەکاندا (تاقمی مصطفی کمال) ڕێک بکەون بۆ نەوەی نەو مەترسییەی دەربارەی شیمال پەیدا بووە نەهێڵرێ هەرچەند نەمەش دەبێتە هۆی زویربوونی نەوانەی کە خۆیان بە دۆستی بریتانیا دانەنێن.(مەبەستی هی وەکو سید طە و

مصطفی یامولکی بووه.)

لەلایەکی تریشەوە هاتنی خالد بەگ بەردخان و مصطفی پاشا یامولکی کە ئێستە هەردووکیان لە بەغدادن و هەردووکیشیان هەوڵی سەربەخۆیی کورد ئەدەن، ئەم هاتنەیان ئەبێتە هۆی گەرمبوونی دۆزمنایەتی ئێران و تورک بەرامبەر بە ئێمە.

لە برگەی (٤٠)ی هەمان دوکیومێنتدا ئەڵێ: هەرچەند گومانم هەیە لەوەی کە سمکۆ هیچ جۆرە پێوەندییەکی لەگەڵ کەمالییەکاندا هەبێ، بەڵام هەڵوێستی سمکۆ وا ئەگەیەنێت کە بۆ دۆستایەتی پەیداکردن لەگەڵ بریتانیادا بەگومانە و خۆی دوورەپەرێز ئەگرێ و لەو دۆستایەتییە ئەسڵەمێتەوە.

دوانامەیەک کە سمکۆ بۆ ئەحمەد هەولێری کە (SUB MUTASARIF ئەو ڕۆژانە هەولێر نیمچە موتەسەرفییەتێک بووە و تا ئەو دەمە هەر سەر بە کەرکوک بووە و نیمچە موتەسەرفێک کاروباری بردووە بەڕێوە هەتا لەدواییدا لە کەرکوک جیا کرایەوە و ئەویش بوو بە موتەسەریفیەت.)، سمکۆ لەو نامەیەدا پیرۆزبایی لە ئەحمەد ئەفەندی کردووە بە بۆنەی ئەو فرمانەی کە پێی درابوو، لە نامەکەیدا پێی ئەڵێ: ئێوە جێگەی ڕێز و ڕەزامەندی حکومەتی بریتانیان بۆیە ئەو فرمانەتان پێ سپێررراوە و لە نامەکەدا داوای لێ کردووە کە هەوڵ بدات شتێکی وا بکرێت کە پێوەندی و دۆستایەیت لەنێوانی ئەو و (سمکۆ) و بریتانیادا پەیدا ببێت

دەربارە پێوەندیی سۆفێتیش بەرمبەر بە سمکۆ و ڕاپەڕینەکەی، سۆفیەتە ئاڕاپەڕینەی سمکۆی بە دڵ نەبووە و لێی بە گومان بووە و بە هاندانی ئینگلیزی زانیوە.

لەو ڕووەوە لە ڕاپۆرتی ژمارە (١٤٨)دا کە لە دوکیومێنتی (فارسەکان بەو جۆرە دوکیومێنتە دەڵێن اسناد محرمانه.) ژمارە (C.O.730-8) و ڕۆژی ١٩٢١/١١/١٥دا باسکراوە، باسی تەلگرافێکی مولحەقی عەسکەری بریتانیای کردووە کە لەتارانەوە ناردوێتی بۆ مەندوبی سامی بریتانیا کە سیر پرسی کوکس بووە (لە بەغداد) ئەڵێ لێرە وا دەنگ بڵاو بۆتەوە کە لە بەینی (٤-٥)هەزار چەکدار و (٦) تۆپ و (١٢) ڕەشاش و (٢٠٠) سەربازی تورک نیێرراون بۆ ناوچە کوردییەکانی ئێران و گوایا بریتانیا سمکۆی هانداوە بە هۆی سید طەوە کە ئێستە لە بەغدادە کە دژی ئێران بجووڵێتەوە و ئەڵێن مەلیک فەیسەڵ سەعاتێکی بە دیاری ناردووە بۆ سمکۆ.

لە وەرامی ئەو تەلگرافەدا لە هەمان دۆکیومێنتدا، ڕاپۆرتی ژمارە (٣٩١) ڕۆژی

۱۹۲۱/۱۱/۲۸ وتویەتی: ئەو هەموو پروپاگاندانە هەمووی درۆ و دەلەسەی بۆلشەویکەکانە چونکە ئەوانە دژی ئیمە (بریتانیا) پروپاگاندە ئەکەن و وا لە ئێرانییەکان دەگەیەنن کە ئیمە هانی کورد ئەدەین دژی حکومەتی ئێران.

ئەو هێمنی و ئاساییشەی کە ئێستە لە کوردستاندا هەیە و جێگر بووە حەز ناکەین و نامانەوێ بە هۆی سمکۆوە هیچ جۆرە ناڕامی و پێشێوییەک لەو ناوچانەدا پەیدا ببێت، ئەو پروپاگاندانەی کە بۆلشەویکەکان بڵاویان کردۆتەوە وەکو پروپاگاندەکانی تریان وایە کە ئەڵێن ئیمە هانی یۆنانییەکان ئەدەین و یارمەتییان ئەدەین کە شەڕ لەگەڵ تورکەکاندا بکەن.

لام وایە ئەوەی کە لەو دوکیومێنتەدا باسی کردووە کە وتویەتی هەمووی پروپاگاندەی بۆلشەویکەکان بووە، دەستی کاربەدەستانی ئێرانیشی تیادا بووە و هەمووی بۆ پینەکردنی ئەو شەرمەزاریە بووە کە بەسەر سوپای ئێراندا هاتبوو لەو شەڕانەدا کە سمکۆ دەستی لێوەشاندبوون و هەرجارە بە جۆرێک ئەو پروپاگاندانەیان بڵاو کردۆتەوە و کردویانە بە ڕاپۆرت. جارێک وتویانە سمکۆ ئینگلیزەکان یارمەتییان ئەدا و هانیان ئەدا کە ئەو دوکیومێنتە بەتەواوی ئەوە بە دۆر دەخاتەوە ، هەندێکی تریش بۆ پینەکردنی شەرمەزاری خۆیان وتویانە تورکەکان یارمەتی سمکۆیان ئەدا، بەڵام هەروەکو لە پێشدا لێی دواین مەلیکزادەی نووسەری کتێبی (سرگزشت حیرت انگیز) کە خۆی لێپرسراو بووە بەناشکرا ئەوەی بە درۆ خستۆتەوە و وتویەتی: ئەو پروپاگاندانەی کە ئینگلیز بڵاویان ئەکردەوە کە گوایا ئەو تۆپانەی لای سمکۆ بووە ئاقمەکەی مصطفی کمال بۆی ناردبوو شتێکی ڕاست نەبوو چونکە تورک خۆی لەو کاتەدا لەشەڕدا بووە لەگەڵ یونانییەکاندا ئیتر چۆن تۆپی خۆی ئەنێرێت بۆ سمکۆ، جگە لەوە تورکیا لە ئێران زیاتر دوژمنی سمکۆ و بزووتنەوەی کورد بووە.

لە دۆکیومێنتێکی تردا ژمارە (C.O.730-8) ڕاپۆرتی ژمارە (2505) کە لە ۲۰ی نۆڤمبەری ساڵی ۱۹۲۱دا لەلایەن مولحەقی عەسکەری بریتانیاوە لە تاران ئێرراوە بۆ مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد (کە سیر پرسی کۆکس) بووە و ڕاپۆرتەکە ڕۆژی ۲۲ی نۆڤمبەر گەیشتۆتە دەست پرسی کۆکس، ئەڵێ: "هەواڵێک لەلایەن (BALAEFF)وە کە قونسولی ڕوسە لە کرمانشاە بڵاو کراوەتەوە کە گوایا بە دەستەوەیە لە کوردستانی ئێراندا شۆڕشێک بەرپا بکرێت بە هاندانی ئینگلزەکان وە

بۆ ئەو مەبەستە ئەفسەرێکی ئینگلیزی بەکارهێناوە و ئەو قونسولی ڕوسە بە هۆی کاربەدەستانی ئێرانەوە ئەو هەواڵە بڵاو ئەکاتەوە."

لە ڕاپۆرتێکی تردا کە ژمارەکەی (C.O.730-8) ڕاپۆرتی ژمارە (2505-363) ڕۆژی ١٩٢١/١٢/١٠ ئەڵێ: لە BRIDGEMAN لە تارانەوە بۆ مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد:

لە قیادەی ئێرانەوە لە تەوریز تەلگرافێک هاتووە ئەڵێ: (TASUZ) ئەڵێ: سمکۆ خۆی و هەزار کەس لە دەست و پێوەندەکانی کە بە تفەنگ چەکدارن لەگەڵ هەزار قات جلوبەرگیان بە درووادی لە وەکیلی ئینگلیزەکانەوە وەرگرتووە، بەڵام من بۆ وەرامی ئەوە ئەگاداری وەزارەتی جەنگی ئێرانم کرد (کە بێگومان لەو ڕۆژانەدا ڕەزاخان بووبوو بە وەزیری جەنگ) کە دڵنیا بن کە ئەو هەواڵانە هەمووی درۆن و هیچی ڕاست نییە و لە درۆ و دەلەسە بەلاوە هیچی تر نین، لەگەڵ ئەوەشدا بەڵێنم پێدان کە پرس لە ئێوەش بکەم لەو ڕووەوە. ئایا ئێوە هیچ ئاگاداریەکتان هەیە دەربارەی ئەوە یان نا، وە ئایا هیچ جۆرە یارمەتییەکی لەو جۆرە دراوە بە سمکۆ؟"

لە دوکیومێنێتکی تردا ژمارە (C.O.730-23) ڕۆژی ١٩٢٢/٧/٦ مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد سیر پرسی کوکس ڕاپۆرتێکی ناردووە بۆ کاربەدەستانی بریتانیا لە لندن (لەو ڕۆژانەدا بووە کە شێخ مەحمود لەلایەن ئینگلزەکانەوە ئاوارەکرابوو بۆ هندستان و هێشتا نەهاتبووەوە بۆ سلێمانی.) لەو ڕاپۆرتەدا وتبووی: "داوای سەربەخۆیی کوردستان لە خواروی کوردستاندا ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لە پەرەسەندنداید کە بێگومان سەرکەوتنەکانی سمکۆ لە ئێراندا ئەو هەستی نەتەوایەتییەی لەم ڕۆژانەدا ئێجگار بەهێزتر کردووە و کوردەکانی خواروی کوردستان داوای بوونی سەرکردایەتییەک ئەکەن بۆ کورد و بە هیچ جۆرێکیش نایەنەوێ بچنە ژێر دەسەلاتی حکومەتی عێراقەوە."

لە هەمان دۆکیومێنتی پێشوودا لە بڕگەی (٤٧٦)دا ئەڵێ: دەربارەی پێوەندیی سمکۆ و ئێران: دەنگ وا بڵاوبۆتەوە کە تورکەکان ئەیانەوێ بکەونە نێوانی سمکۆ و حکومەتی ئێرانەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ یەکتر ڕێک بکەون و ئەو ناڕێکی و شەڕەی لەنێوانیاندا هەیە نەیهێڵن هەروەها دەنگ وایە کە سمکۆ چووە بۆ زیارەتی (وان) و لەوێ داوای لە سەرۆک عەشیرەتە کوردەکانی ئەو ناوچانە کردووە لەوانەی کە بە

دۆستی خۆیان ئەزانیت کە کۆبوونەوەیەک ڕێک بخرێت کە هێشتا مەبەست لەو کۆبوونەوەیە نەزانراوە بۆچی بووە.

هەروەها سمکۆ داوای لە شێخانی بەرزنجەی خواروی کوردستان کردووە (کە مەبەستیت شێخ مەحمود بووە.) وە لە مەحمودخانی دزڵی کردووە کە لەگەڵ نوێنەرەکانیدا لە پێنجوین یەکتر ببینن بۆ گفتوگۆکردن و ئەڵێن حکومەتی ئێران شاری (سنە)ی بەجێهێشتووە و ئەو بەجێهێشتنەی لەساوە دەست پێکردووە کە بیستویەتی هێزەکانی سمکۆ بەرەو شاری (سنە) ئەڕوات.

سمکۆ هەوڵی ئەوە ئەدا کە هەتا لەتوانایدا بێ دەسەلات و توانای خۆی نەخاتە داوی تورکەکانەوە، هەرچەند دوور نییە لەشەڕەکانیدا ئەگەر بەسەر ئێراندا سەرنەکەوێ ئەوا ناچار ئەبێت داوای یارمەتیی لە تورکیا بکات کە بێگومان بەرامبەر بەوە تورکەکانیش داوا لە سمکۆ ئەکەن کە هەڵوێستی خۆی ڕوون بکاتەوە و هاوکاریی تورک بکات دژی حکومەتی عێراق.

من بۆ ئەوەی ئاگاداری هەموو شتێک ببم، بەوردی ئەچمە بنجوبناوانی هەموو شتێکەوە و ئاگادارتان ئەکەم.

دەربارەی شکانی سمکۆ لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە لە ساڵی ١٩٢٢دا، دۆکیومێنتی ژمارە (E.8676-6-NO.48) ڕۆژی ١٩٢٢/٨/٣٠ لە باڵیۆزخانە بریتانیاوە لە تاران لەلایەن (SIR. A. LARAINE) نامەیەک نێررراوە بۆ (MARGNES CURZON) کە وەزیری دەرەوەی بریتانیا بووە بە نامەی ژمارە (٣٢٤) ڕاپۆرتێکی نوویسوە ئەڵێ: "وەزارەتی جەنگی ئێران بڵاوی کردەوە کە لەو شەڕەی ڕوویدا، سمکۆ بەتەواوی شکا و هەندێ وردە شەڕی پەڕاگەند مابوو ئەویش تەواو بوو و سوپای ئێران لەو شەڕەدا شەڕێکی زۆرباش و ڕێکوپێکی کردووە و نزیکی (٢٥٠) کوژراو و بریندار لە ڕیزی هێزەکانی حکومەتدا هەیە.

حاکمێکی تازە بۆ ناوچەکە دانراوە و وەزیری جەنگ لای وایە (کە ڕەزاخان بووە.) کە پێویستی بە ملیۆنێک تمەن و دانەوێڵەیەکی زۆر هەیە بۆ بووژاندنەوەی خەڵکی ناوچەکە و سەرگرتنی ئارام و ئاساییش.

ج- دەنگوباسی شۆڕشەکانی سمکۆ لە ڕۆژنامەکانی خواروویکوردستاندا:

هیچ گومان لەوەدا نییە کە نەگەرچی پێوەندی نێوانی کوردی هەر سێ بەشەکەی کوردستان (تورکیا، ئێران و عێراق) لەو ڕۆژانەدا کە نوتوموبیل نەبووە و ڕێگەی نوتوموبیل لە شارەکانی کوردستاندا نەبوو تاقە هۆیەک کە توانربێت هاتوچۆی پێ بکرێت بریتی بووە لە وڵاغ. لەبەرئەوە شتێکی ئاسان نەبووە کە دەنگوباسی لایەک لەکاتی خۆیدا بەباشی بگاتە لاکانی تر و جاری وا هەبووە لەپاش ماوەی چەند هەفتەیەک نەوسا دەنگوباسی ڕووداوەکان گەیشتۆتە بەشەکانی کوردستان، بەڵام هەستی نەتەوایەتی ئەوەندە بەهێز و تین بوە کە خەڵک زۆر بەپەرۆشەوە هەوڵیانداوە دەنگوباسەکان ببیستن.

لەو ڕۆژانەدا کە شۆڕشەکانی سمکۆ کوردستانی ئێرانی گرتبووەوە، ڕۆژنامەی بانگی کوردستان و ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان لە شاری سلێمانیدا، کە ئالای حکومەتی کوردستانی تیادا هەڵکرابوو شێخ مەحمود ئەنجومەنی وەزیرانی هەبووە و دانیشتوانی خواروویی کوردستان زۆر بەپەرۆش بوون بۆ بیستنی هەواڵی شۆڕشەکانی سمکۆ کە بە قارەمانێکی کوردی ئازا و نەبەردیان داناوە و هیوای ئەوەیان لێ کردووە کە لە شۆڕشەکانیدا سەر بکەوێ و شانبەشانی حوکمەتەکەی خواروویی کوردستان وەکو جووتەبرا میللەتی کورد لە هەردوو بەشەکەیدا بەرەو ئازادی و سەربەستی و سەربەخۆیی بڕوات. بە هیوای ئەوەی کوردی کوردستانی تورکیاش هەمان ڕێگە بگرێتە بەر و لە هەموو لایەک داگیرکەرانی کوردستان ناچار بکرێن دەست لە بەرۆکی کورد هەڵبگرن.

بۆیە حەزمکرد لە کۆتایی باسی شۆڕشەکانی سمکۆدا لەو دوو ڕۆژانەمەیەدا کە کاتی خۆی دەردەچوون چۆن باسی شۆڕشەکانی سمکۆیان کردووە بیانخەمە بەر چاوی خوێنەران.

لام وایە لەو ڕۆژانەدا لە ڕۆژنامەکانی ئێرانیشدا کەم و زۆر باسی کوردستانی خواروو و حکومەتەکەی شێخ مەحمود بە چاک و خراپ کراوە، بەڵام بەداخەوە هەتا

نێستە مشووری ئەوە نەخوراوە کە ئەو دەنگ و باسانەی لەو ڕۆژانەدا بڵاوکراونەتەوە وەکو سەرچاوەیەک کۆ بکرێنەوە.

یەکەم ژمارەی (بانگ کردستان) کە لە ڕۆژی ١٩٢٢/٨/٢دا دەرچووە و بەرامبەر بە ٨ی ذی الحجەی ساڵی ١٣٤٠ کە خاوەنەکەی مصطفی پاشای یامولکی بووە، لەلاپەڕە (٦) دا بە فارسی داوای لە کوردەکانی ئێران کردووە کە بەشداری بکەن لەنارەزن و نووسینی هەواڵ و دەنگوباسی کوردستانی ئێران و نووسینی مەقالاتی نیشتمانی.

هەروەها لە هەمان لاپەڕەی ئەو ژمارەی یەکەمدا بە فارسی ڕوونکردنەوەیەکی بڵاوکردۆتەوە کە ئەمە تەرجەمەیەتی بە کوردی: "دەربارەی شکستی کوردەکان لە (خۆی) کە ڕۆژنامەکانی ئێران باسیان کردووە، ئەو هەواڵانە زۆریان ڕاست نین و نابێ بڕوا بە قسە و بڵاوکراوەکانی حکومەتی ئێران بکرێت.

باسی بەرگریکردنی سمکۆ بەرامبەر بە هێزەکانی ئێران و توانای سمکۆ لەو بەرگریکردنەدا، لە ژمارەی داهاتووی ئەم ڕۆژنامەیەدا بڵاو ئەکەینەوە."

لە ژمارە (٢)ی هەمان ڕۆژنامەدا ڕێکەوتی ڕۆژی ١٩٢٢/٨/١٤ بەرامبەر ٢٠ی ذی الحجەی ساڵی ١٣٤٠ لە لاپەڕە (٤)دا بە فارسی ئەو هەواڵانەی بڵاو کردۆتەوە کە لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە دەربارەی شکانی شۆڕشی شۆڕشگێڕانی کوردستان بڵاویان کردۆتەوە کە ئەمەی خوارەوە تەرجەمەکەیەتی بە کوردی: "ایران ٣ی ذی القعدەی ساڵی ١٣٤٠، ڕاپۆرتێک کە بە تەلگراف گەیشتوە دەربارەی ئەو هەواڵانەی کە لە ڕۆژی ٥ی سرطان ڕێکەوتی ٢٦ی جونی ١٩٢٢، هێزی کوردەکان هێرشیان بردە سەر گوندی (رهال) و شەڕێکی قورس ڕوویدا و لەئەنجامدا هێزی کوردەکان شکا و ژمارەیەکیان لێ کوژرا و بریندار بوو، علی تقی خان کە یاوەری فەوجی نۆهەمە لە (خۆی) لەگەڵ (٢٠٠) سەربازدا بریندار بوون.

ئێران ٧ی ذی القعدە:

بەپێی ئەو هەواڵانەی لە ڕۆژی ٧ی سرطاندا گەیشتووە، ئەو هێزەی کە لە (خۆی)دایە لەگەڵ ئەشرارەکان شەڕێکی قورسیان کرد و سەرکەوتن بۆ هێزەکانی

دەوڵەت بوو.

ئێران ٩ی ذی القعده:

بەپێی تەلگرافێک کە لە ئازربایجانەوە گەیشتوە، لە (خۆی) شەڕێک ڕوویدواە کە لەو شەڕەدا (٢٨) نەفەر لە هێزی کوردەکان کوژراون بەپێی ئەمەی خوارەوە:

(٢) ئەرمەنی، (٦) سەرباز، (٢٠) کورد.

هەروەها (٢٨) سەر ئەسپ و محمد ئاغا ناوێک کە لە هاوکارەکانی سمکۆیە و سەرکردەی (٦٠٠) نەفەرە لەو شەڕەدا کوژراوە و ژمارەی زیانەکانی ئێمە بریتیە لە هەشت بریندار.

تاران، ئێران.

لە لاپەڕە (٥)ی هەمان ژمارەی بانگی کوردستاندا بۆ بە درۆخستنەوەی ئەو هەواڵانە هەر بە فارسی بەم جۆرەی خوارەوە ڕۆژنامەکە وەرامی داوەتەوە:

بانگ کردستان:

"ئەو هەواڵانەی بڵاوکراونەتەوە هیچیان جێگەی بڕوا نین، چونکە بوونی ئەرمەنی لەناو هێزی کورددا شتێکی ئێجگار دوورە و درۆیە.

هەموو ئاگاداری ئەوەن کە چۆن بە فێڵ و بە شێوەیەکی ناجوامێرانە لە مانگی شەعبانی ساڵی ١٣٣٧دا حکومەتی ئێران بە هاوکاریی ئەرمەنییەکان بۆمبایەکی نارنجۆکیان ناردبوو بۆ کوشتنی سمکۆ، ئیتر تێ ناگەین چۆن کورد و ئەرمەن لە شەڕی ئاوادا هاوبەشی لەگەڵ یەکتر دەکەن؟

بێجگە لەوە تێ ناگەین کە مەبەست لە ناوهێنانی سەرباز لەناو هێزی کورددا چییە؟"

لەدوای ئەو وەرامدانەوەیە هەر لە لاپەڕە (٥)ی هەمان ژمارەی پێشوو لە پاشکۆی ئەو وەرامەدا بە فارسی باسێکی دوورودرێژی دەربارەی بنەماڵەی سمکۆ و هۆی تێکچوونی ئەو بنەماڵەیەی کردووە لەگەڵ حکومەتی ئێراندا و لە لاپەڕە (٦)ی ژمارە (٣)ی دوای ئەوە کە لە ڕۆژی ١٩٢٢/٨/٢١ ڕێکەوتی ٢٧ی ذی الحجە ١٣٤٠ پاشماوەی ئەوەی پێشووی بڵاو کردۆتەوە دەربارەی بنەماڵەی شوکاک و چۆنێتی

ناردنی بۆمبایەکی نارنجۆک بۆ کوشتنی سمکۆ. لەبەرئەوەی بەر لەمە باسی نەو نارنجۆکەی کە نێررابوو بۆ کوشتنی سمکۆ بلاو کراوەتەوە، هەروەها لە باسی عەشیرەتی شوکاک و بنەماڵەی سمکۆدا هەردوو بەشەکەمان بە کوردی بلاو کردۆتەوە دەربارەی عەشیرەتی شوکاک، بۆیە پێویستی نەکرد دووبارە لێرەدا باسی بکەمەوە.

لە ژمارەی (٤)ی هەمان رۆژنامەدا کە لە رۆژی ١٩٢٢/٨/٢٨رێکەوتی ٥ی محرم ١٣٤١ لە لاپەرە (٤)دا دوو هەواڵی تیادا بلاو کراوەتەوە بە کوردی کە هەر بە ئیملاکەی خۆی پێشکەش نەکەم:

یەکەم: دەربارەی سمکۆ: وکو خبرمان زانیوە لە اطراف (شرفخانە) لە ریکەی تبریز لە ساحل شمال گول ورمیە لشکر سک لە گل لشکر عجم شەریکی بەشدتیان بوە. کوردان غالب و عجم وکو پیشو هر مغلوبن.

بانگ کردستان

دوهەم: نظر بە مسموعات: قسمیک لە بانەیی و مریوانی خریکن لەگل هورامی بە شر بین. هورامی بە قوت ترن و جیگایان بو مدافعە محکمترە. خدا بکا فتنە لە بین ام دو طایفە لاچی.

بانگ کردستان

لە ژمارەی (٥)ی هەمان رۆژنامەدا کە لە رۆژی ١٩٢٢/٩/٤دا دەرچووە رێکەوتی ١٢ی محرم ١٣٤١ لە لاپەرە (٥) دەربارەی سمکۆ نووسیوێتی کە وەکو خۆی بلاوی نەکەینەوە.

بنا لە اخبار استامبول. غزتەء الرافدین نوسیویە کە لشکر سمکو داخل تبریز بوە وزارت طهران لە خوفا طلب معاونت و امدادی لە فرقەء یازدهم بولشەویک رۆسیە کردوە.

صبا هلسە دخیلت بم برو بو چاری لای سمکو
بلی تاوی بدا اسپی هتا تبریز و قافلانکو
همو کرمانج کرمانشاه بەئاواتن بە جان و دل
سنە حاضر، همو خلقی دلین بێ لشکر سمکو

له لاپەڕه (٥)ی ژمارەی (٦)ی ڕۆژی ١٩٢٢/٩/١٨ ڕێکەوتی ٢٦ی محرم ١٣٤١ هەواڵێکی بڵاو کردۆتەوه دەربارەی سمکۆ هەروەکو خۆی بڵاوی ئەکەینەوه: "بنا به اخباریکی تازه که له بانەوه وەرگیراوه، جناب اسماعیل خان (سمکۆ) لپاش امه که مقری خوی یعنی (چاری) ترک کرد و تحصنی به موقع منع شاخان سومای، لشکریکی عجم بی شمار، چاری و اطرافیان همو أستیلا و یغما کرد، سمکو چند ڕۆژی ام احواله‌ء سیروتماشا و بم وسیله وه عجمەکان اغفال و تدارکاتی خوشی اکمال کرد. لپاش ام استحضاراته شویک بسر لشکر عجمدا شبیخونیکی ما هرانه‌ء کرد. به ڕوایتیکی موثوقه قریب پینج هزار نفر تلفیات و بریندارى به اوردوی عجم دا و لپاش امیش بو اطراف تعمیمی نوسیوه که حسب الانسانیه، هر کس و همو عشیرتیکی کورد به قدر امکان خوی بو کفن و دفن او عجمانه معاونت نقدیه‌ی طلب کرد. لسر ام غالبیه‌تەش دیسان جناب سمکو عودتی بو چاری مناسب ندیوه و لگل ترتیباتیکی مخصوصه‌ء خوی مشغوله. بزانین ام حمله‌ء دووەمه بۆ کوی یه، والحاصل جناب سمکو دیسان غالبه، ایمه ذاتا تا ایستا به مغلوبیتی او چونکه به‌راستی باورمان نکردبو هر بحث غالبیتی اومان دنوسی و انشاءالله هیچ کوردیک لسر حق مغلوب نابی و لەخودا تمنا دکین که ام اختلاف و منازعاته له بین کردان، یعنی قوم پهلوی و عجمدایه به‌زوویی مبدل خیر بی تا له هردو طرف نوع بنی بشر و موسولمانان ایتر ضرر دیده نەبن، چونکه کورد چند بو ایمه مطلوبه دوستی همو ایران و عجمان که خاندانی محترم و مندران به‌قیمتی زۆره، بۆ ئیمه اونده به‌قیمت و پیویسته.

بشارت بی دلین سمکو هجومی کرده سرایران
بلاوه‌ی کرد عجم تیکچون و کوریوی لبر شیران
شبیخونیکی مەردانه شوکاک و هەرکیان کردی
بلندی کرد بحمدالله کلاه و طلبه‌ء کوردان
دسا کوردان فیداتان بم همو هلسن به‌یکجاره
نتیجه‌ء ام شره خیره که استقلاله بۆ کوردان

له بڵاوکردنەوه‌ی ئەو هەواڵەدا ناوی ئیسماعیل ئاغای به سردار نصرت (سمکۆ)

ئیسماعیل خان ناو هێناوە. ئەو سرداری نصرتەی کە لەو ڕۆژنامەیەدا باسی کردووە، ڕوتبەیەک بووە کە کاتی خۆی لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە درابوو بە سمکۆ لەکاتی سەرکەوتنەکان و دەستڕۆیشتنی سمکۆدا کە حکومەتی ئێران بۆ هێمنکردنەوەی سمکۆ. سرداری فاتح کە والی ئازربایجان بوو لەگەڵ قونسولی ئینگلیزدا ئەچنە لای سمکۆ و چەند دیاریەکی بۆ ئەبەن و ئەو ڕوتبە تازەیەشی پێ دەگەیەنن کە حکومەتی ئێران کردبووی بە سردار نصرت هەروەکو بەرلەمە لە باسی کتێبەکەی سروان احمد کاویان پوور (تاریخ رضائیه)دا باسمان کرد.(٥٠)

لە لاپەڕە (٣)ی ژمارە (٨)ی ڕۆژنامەی بانگ کردستان ٢٩ی ئەیلولی ١٩٢٢ ڕێکەوتی ٧ی صفری ١٣٤١دا هەواڵێکی دەربارەی سمکۆ بەم جۆرەی خوارەوە بڵاو کردۆتەوە: "بنا لە کاغزێک کە لە (بانە)وە هاتوە، جناب سمکو هتا ئیستا دو دفعە لەگل عجم دا مصادمەی واقع بوە و هردو دفعەکە تلفیاتیکی زۆری لە عجم داوە و بە موفقیت گەراوەتەوە بۆ چاری.

لە ژمارە ٩ی هەمان ڕۆژنامەدا کە لە ٨ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٢ ڕێکەوتی ١٦ صفری ١٣٤١ لە لاپەڕە (٥)دا هەواڵی سمکۆی بەم جۆرەی خوارەوە بڵاو کردۆتەوە.

"مدەیی کە لطرف اسماعیل خانەوە هیچ خبری نبو، دوینی لە (بانە)ەوە خبری هاتوە کە سردار نصرت (سمکو) لپاش امە کە چاری (مقر قدیمی خویان) کە عجمان بە زۆر گرتەوە، لشکر مظفر شکاکانی بو طرف سلماس روانە کرد و دیلمان کە مرکز محال (قضا)ی سلماسە لە دشمنان خۆی پاک و استرداد کردوە. خدا کردان لسر حق لە همو جیگایکا غالب بکا و بە مامورانی مغرور عجم دوشمانیش انصاف و فهمیکی با سیاست بدا تا ام خوێن ڕژاندنە لە بین دو فرقەء اسلامدا تواو ببی.

بکێشە خنجرت سمکۆ، بدە نعرە هتا توران
سلامی کە کە شاە رای کە یارە بو همو کوردان
نهایت دە بە قاجاران کە جای قاجار لە تورانە

ولی جیا پهلوی و فرسان تواوی ملک ایرانه(۱)
دسا دیبوکریان هلسن لەگل منگور به نازانه
ببستن رەی فرار (.....) اسیری کن بەمردانه

(۱) لەراستیدا نەوەی نەو شعرەی وتوه (کورد و پەهلەوی به یەکێک داناوه که مەبەستی بووه بڵێ ئێران وڵاتی کورد و فارسه و جێگەی عەجەم له تورانه که قاجاریيەکان عەجەم بوون.)

له ژمارە (۱۰)ی نەو رۆژنامەیەدا کە له ۱۵ی تشرینی یەکەمی ساڵی ۱۹۲۲ رێکەوتی ۲۳ی صفری ۱۳٤۱ له لاپەرە (٤)دا دوبارە باسی سمکۆی بەم جۆرە کردوە:

سمکو (سردار نصرت اسماعیل خان)

له میناغا که رئیس عشرت کورک طرف ساقزه و خوی ایستاکه له دیی کندەسوره (تابع بانه)یه روایت دکن جناب سمکو (اسماعیل خان-سردار نصرت) از سرنو شهر ورمیەی استیلا و استرداد کردەوه و عشایر کوردان او طرفانه حتی گەلباخی وسائرەی جهت ساقز و جواری (سنه)ش بو معاونت سمکو بالعموم حاضرن و حکومت ایرانیش ام جاره له همت و ثبات کوردان تی گیشتوه و بو مذاکره و رێکوتن خبری بو سمکو ناردوه. معلوم دبی که خبر تشکیل حکومت مستقلەی کوردستان له سلیمانیدا دەمار حمیت و غیرت کوردانی هیناوەته حرکت.

دسا کوردان به قربانتان، همو یک بن وکو شیران
رەها بن تا خودا بیکا له ظلم دائمی ایران

تا ئیرە باسی نەو هەواڵ و دەنگوباسانه بوو که له رۆژنامەی بانگ کردستاندا دەربارەی سمکۆ و کوردستانی ئێران بڵاو کرابووەوە، لەدوای بانگ کردستان ئیتر رۆژنامەیەکی تر دەرچووە که نورگانی حکومەتەکەی شێخ مەحمود بووە و لەوەدا هەواڵ و باسەکانی تری سمکۆی تیادا بڵاو کراوەتەوە که پێوەندی بەو باسانەوە هەیە که له بەشەکانی داهاتوودان و له شوێنی خۆیدا له ژمارەکانی رۆژنامەی رۆژی کورد نەدوێین.

بەشی چواردەهەم

ئەنجامی شکانی سمکۆ لە شەڕەکانیدا لەگەڵ ئێران و تورکیا

لە باسی پێشوودا بەدوورودرێژی لە چۆنێتی شەڕەکانی سمکۆ دواین کە بەرامبەر بە سوپای ئێران کردبوونی و ئەو سەرچاوانەی کە باسی ئەو شەڕانەیان کردووە، هەر یەکەیان بە جۆرێک باسیان کردووە و نووسەری وا هەبووە خۆی بەشداری ئەو شەڕانە بووە و یاداشتەکانی خۆی تۆمار کردووە ئەگەرچی دوورنییە لە هەندێ باسدا لە ڕاستی لایانداببێ و ئەو ڕووداوانەی بەدڵیان نەبووبێت گوڕێزیان لێ کردووە و لە هەندێ جاردا بۆ هەڵکێشانی خۆیان هەندێ شتیان خستۆتە سەر ڕووداوەکان کە خۆیەتی لەبەرواردکردنیاندا بەناشکرا هەندێک لەو ڕاستیانەی بۆ ڕوون نەبێتەوە و لەم بەشەدا ئەمانەوێ باسی ئەو شکاندنە کۆتاییەی سمکۆ و ئەو سەرەنجامەی کە لەو شکاندنەوە پەیدا بوو بکەین و بۆ ئەو مەبەستە لەم بەشەدا پەنامان بردە بەر هەندێ سەرچاوە کە ئەگەرچی لە باسی بەشی پێشوودا بەدوورودرێژی هەندێ سەرچاوەمان هەروەکو خۆیان پێشکەش کردبوو وەکو (تاریخ رضائیه) نووسینی: سروان احمد کاویان پوور(٥٠) و کتێبی (خاطرات وخطرات) نووسینی: حاجی مهدی قلی (مخبرالسلطنه)(٤٦ وە هەندێ سەرچاوەی تر. بەڵام بۆ ئەم بەشە ئەوەی نووسەری کتێبی کورد و عەجەم باسی کردووە دەربارەی دواشۆڕشەکانی سمکۆ کە تیایاند شکا و بەناچاری پەنای بردە بەر تورکیا، لەبەر ئەوەی بەسەرهاتەکانی ئەو شۆڕشانەی دوایی بە زنجیرە و یەک لەدوای یەک باسکردووە و دەستنیشانی ئەو سەرچاوانەشی کردووە کە لەباسەکەیدا وەریگرتووە هەروەکو کتێبەکەی حسین مکی (تاریخ بیست ساڵەی ایران) و کتێبەکەی علی دهقان (تاریخ رضائیه یا سرزمین زردشت) لەبەرئەوە ئەو باسەم هەڵگرت بۆ ئەم بەشە و لەگەڵ ئەو سەرچاوانەی تردا کە باسی چۆنێتی پەناربەرێتی سمکۆیان کردووە بۆ تورکیا و پەلاماردانی تورکەکان بۆ سەر سمکۆ و ڕاونانی بۆ ناو خاکی خواروی کوردستان وا ئەوانەم لەم بەشەدا پێشکەش بە خوێنەرانی بەڕێز نەکەم.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٦٣)ی ئەو کتێبەدا دەربارەی شکانی سمکۆ ئەڵێ: "سرتیپ امان الله مرزای جهانبانی سەرۆکی ئەرتەشی ئێران کرا بە فەرماندەی گشتی هێزەکانی ئازربایجان و دەسەلاتی کیشوەر و لەشکری پێ درا و کەوتە کۆکردنەوە و سازدانی هێزەکانی ئێران و کۆکردنەوەی هەواڵ و زانیاری بۆ شارەزابوون دەربارەی هێز و توانا و دەسەلاتی سمکۆ و داڕشتنی پلانی

پەلامارداني بۆ سەر سمكۆ كۆكردەوە (دەربارەی ناوی امان الله مرزای جهانبانی هەروەكو لە باسەكەی سروان احمد كاویان پوور، كە لە بەشی پێشوودا بەدوورودرێژی لێی دواین، لە كتێبەكەی ئەودا لاپەڕە (١٦٩)دا ئەویش هەر بە مرزا امان اللەی جهانبانی ناوی بردووە، بەڵام لە لاپەڕە (١٧٠)ی كتێبەكەیدا (تاریخ رضائیه) بە روح الله مرزای جهانبانی ناوی بردووە.) و دوای ئەوە كەوتە سەر دارشتنی پلانی هێرشەكەی و بۆ ئەو مەبەستە فەرمانێكی بەم جۆرەی خوارەوەی دەركرد (كە لەو فەرمانەدا دەرئەكەوێ حكومەتی ئێران هەرچی هێزی خۆی بووە بۆ ئەم شەڕە ئامادەی كردووە.):

یەكەم: ئەو هەموو هێزانەی لەتارانەوە هاتبوون بێجگە لە سوارەی نیزام كە لەژێر فەرماندەی ئەمیرلەشكر اسماعیل ئاغای ئەفضلی دا بوو، ئەبێ بەنەهێنی لە بەندەری (دنلو)ەوە بەزووترین كات خۆی بگەیەنێتە بەندەری (شرەفخانه).

دووهەم: بە زووترین كات هەموو هێزەكانی ئازربایجان لە بەندەری (شرفخانه)دا كۆ ببێتەوە بۆ ئەوەی هێزەكانی ئێران بتوانن دەست بەسەر كەناری رۆژهەلاتی گۆلی ورمیەدا بگرن و لەوێوە دەست بكەن بە جوولە.

هێزی كورد لە كەناری رۆژئاوای گۆلی ورمیەدا بەندەرەكانی (قۆچی) و (گوڵمانخانه)ی بە دەستەوە بوو، بەڵام لەبەر نەبوونی هۆی گواستنەوە نەیتوانی كەڵكی تەواو لەو بەندەرە وەربگرێت وە لەنێوانی ئەو دوو بەندەرەشدا (سەنكی كاظم) بە دەست كوردەوە نەبوو، بەڵكو بە دەست كابرایەكی یاخیبووی عەجەمی بوو كە ناوی (كاظم) بوو، ئەو سەنگەش هەر بە ناوی ئەوەوە ناو دەبرا و پێی ئەوترا سەنكی كاظم.

هێزەكانی دەوڵەت نەیانتوانی لە رێگەی گۆمی ورمیەوە مناوەرەی خێرا بكەن و بۆ لای ڕاست و چەپ بجوولێن و لە شوێنێكی كەناری رۆژئاوای گۆلەكەدا كە بە دەست كوردەوە بوو لەبەرئەوە جهانبانی بڕیاری دا:

١- لەبەرئەوەی لەبەردەمی گۆمی ورمیەدا دیوارێكی تەخت هەیە كە بریتیە لە هەورازی (قزل داغ) و لە شارستانی (سەلماس)دا تەواو نەبێت، لەبەرئەوە وا بڕیار درا كە ئەو هێزانەی لە بەندەری شرەفخانەدا كۆبووبوونەوە بە دزەكردن لە دیواری تەختی سەروو، لە بەرزاییەكانی (قزل داغ)ەوە تێپەڕ بكەن و دوای گرتنی سەلماس ڕاستەخۆ هێرش ببەنە سەر قەڵای (چهریق ـ چاری) و بۆ ئەمەش نەبوایە لەو

شوێنانەدا دابەزن کە بە دەست (کاظم)ی یاخییەوە بوون.

ب- هێزی چریک بە ناوی (گوردانی مرادی) ناو ئەبرا کە لە پاشماوەی هێزەکەی خالوقوربانی پێک هێنرا بوو لەژێر سەرکردایەتی مرادخانی کورددا (وا دیارە کورد وتەنی: بۆرە لە جێی بازە بووە.) وە لەگەڵ هێزێکی بچووکی نیزامیدا لەژێر فەرماندەی ڕاستەوخۆی سەرهەنگ (ابوالحسن پورزند) کە ئەبووایە لە کەناری ڕۆژئاوادا لە بەندەری کاظم دابەزن، فەرماندەی ئەو هێزە هەمووی بە پووزەند سپێررا.

هێزەکانی دەوڵەت کە بە سەرکردایەتی سەرتیپ (امان الله مرزا جهانبانی) بوو لە (شرەفخانە) کۆبووەوە کە لەم بەشانەی خوارەوە پێک هاتبوو:

١- ستادی فەرماندەی گشتی هێزەکانی ئازربایجان کە جهانبانی ویستی سوود لە ئەفسەرە لاوەکان و خوێندەوارەکان وەربگرێت، بۆ ئەمە سەرهەنگ (سیف الله شهاب)، سەرهەنگ (روح الله میرزا)، سەرهەنگ (شاهرخ میرزا)، سەرهەنگ (احمد خان چارلسکی کە لەدواییدا ناوی خۆی گۆڕی و کردبووی بە اقصی) ئەمانە هەموویان بۆ سەرۆکایەتی ستادی ئەرتەشی دانران و سەرهەنگ (یوسف خان) و سروان (مهینی) هەر لەوێ کاروباریان پێ سپێررا.

٢- سنوورەکانی گارد: لە هەندێ پیادەی پەهلەوی پێکهێنرابوو لەگەڵ هەندێ پیادەی رضاپور و اسوارێک سواری اکتشاف، وە ئاتەشبارێکی ڕووسی و چوار عرادە توپ بە سەرکردایەتی سەرتیپ فضل الله خانی زاهدی (کە لەپێشدا ناوی بصیر دیوان بوو.)

٣- سنووری ژوورووی ڕۆژئاوا پێکهاتبوو لە هەندێ پیادەی لەشکری ئازربایجان و سوارانی اکتشاف و ئاتەشبارێک و چوار عرادەی ڕوسی شاخی کە ئەمە بە سەرکردایەتی (حسین مقدم) بوو.

٤- ستوونی سوارە کە پێک هاتبوو لە هەندێ سواری لەشکری ژوورووی ڕۆژئاوا و هەندێ سواری چەکداری قورس و یەک ئاتەشباری (شنایدەر)ی سەحرایی و دەستەیەک توپخانەی (ابوخوفی) سەحرایی کە ئەمە بە سەرکردایەتی سەرهەنگ (کربلائی علی خان نەخچوان) بوو.

٥- شەڕکەرە غەیرەنیزامییەکان کە هەزار کەس بوون بە سەرپەرشتیکردنی ئەفسەرانی ئەرمەنی.

٦- ئاتریادی همدان به سەرکردایەتی سەرهەنگ (رضا خان کندیّ) وە بۆ ئیحتیات لەبەر دەستی فەرماندەی گشتیدا دانرابوو.

٧- سەرهەنگ (محمود خانی پولادین) لەگەڵ هێزێکی بچووکی نیزام و سوارەی چریک و ژاندرمەی لە ساخلوی نیزامی خۆی بن.

هێزەکانی دەوڵەت کە هەمووی بریتی بوو لە هەشت هەزار پیادە و هەزار سوارە و پێنج هەزار چریک و هەزار شەرکەری غەیرەنیزامی کە بە هەموویان (١٥) هەزار بوون.

هێزی دەوڵەتی توانی بەبێ شەڕ لە (سەنگی کاظم) دابەزێت کە بەوە جێگەپێیەکی گرنگیان بۆ خۆیان لە ناوچەکانی شۆڕشدا کردەوە.

کاظم (کە وترابوو کابرایەکی عەجەمی یاخی بووە، وا دیارە چۆتە پاڵ حکومەت) هەموو تاقمەکەی خۆی بۆ چاوساغێتی ئەرتەش تەرخان کرد و کوێرە رێگەکانی چەریقیان پێشان دان.

فەرماندەی گشتی بڕیاری عەمەلیاتی جەنگی بەم جۆرەی لای خوارەوە بە هەموو سەرکردەکان ڕاگەیاند:

ا- ستونی گارد: هەندێ پیادەی پەهلەوی، هەندێ پیادەی رضاپوور، اسوارانی سوارەی اکتشاف، ئاتەشبارێک، چوار عەرەبانەی کۆهستانی، لەژێر سەرکردایەتی (فضل الله خانی زاهدی)دا کە ئەبووایە ئەم هێزە لە بەرزاییەکانی (قزل داغ) و (میشورداغ)ەوە بەرەو قەڵای چەریق پێشڕەو بکەن.

ب- ستوونی ژووروی ڕۆژئاوا، هەندێ پیادەی لەشکری ئازربایجان، یەک اسواران اکتشاف، یەک ئاتەشبار، (٤٠) کوهستانی لەژێر سەرکردایەتی سرتیپ (حسین مقدم) ئەبووایە لە بەرزاییەکانی (شکریازی)یەوە بەرەو قەڵای چەریق پێشڕەو بکەن.

ج- جەنگاوەرانی غەیرەنیزامی لەژێر سەربەرشتیی ئەفسەرانی ئەرمەنیدا، ئەبووایە لە لێواری ڕووی سەرووی کەناری گۆلی ورمیەوە بەرەو قەڵای چەریق پێشڕەوی بکات.

د- ستونی چریک لە بەندەری سەنگی کاظمدا لەژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ ابوالحسن پورزند، ئەبووایە لەگەڵ عەمەلیاتی هێزەکانی بەندەری (شرەفخانە) پێکەوە هاوکار بێ و لە یەک ڕۆژدا دەست پێ بکەن.

داگیرکردنی چهریق (چاری):

سەرلەبەیانی ڕۆژی ٤ی مردادی ساڵی ١٣٠١، بەرامبەر بە ١٠ی محرمی ١٣٤١ بەر فەرمانی سەرتیپ جهانبانی لە هەموو لایەکەوە شەڕ دەستی پێ کرد و لە بەرزاییەکانی (قزل داغ)دا شەڕێکی سەخت لەنێوانی ستونی گارد و هێزەکانی سمکۆدا ڕوویدا. هێزەکانی کورد توانییان کەرتەکانی ئەو هێزە لە یەکتڕ دابڕن و دەلاقەیەکی گەورە بکەنە ڕیزەکانیانەوە.

جهانبانی دەستبەجێ فەرمانی دا ئەو ستوونی سوارەیەی کە وەکو هێزێکی ئیحتیات هێشتبوویەوە و لای خۆی گلی دابووەوە ئەو کەلێنەی پێ پڕ بکاتەوە.

شەڕ و تێهەڵچوون شەو و ڕۆژێکی خایاند. بەلام کوردەکان لەوە زیاتر بەرگریان پێ نەکرا و بە تێکشکاوی گەڕانەوە بۆ سەلماس و چاری، بەڵام هێزەکانی ئێران ماوەی ئەوەیان نەدا بە کوردەکان کە هێزەکانی خۆیان کۆ بکەنوە و ڕێکیان بخەن، جهانبانی بڕیاری دا دوای هێزەکەی کورد بکەوێ و لەپاش دوو ڕۆژ بەرهەڵستیکردن کوردەکان ناچار بوون واز لە سەلماس بێنن و بەرەو چهریق ــ چاری کشانەوە. سەرتیپ جهانبانی بۆ ئەوەی سەرکەوتنەکەی خۆی بەتەواوی مسۆگەر بکات و ڕێگەی نەوە نەدا هێزی کورد پشوو بدات و خۆی ڕێک بخاتەوە، فەرمانی دەرکرد کە هێرش ببرێتە سەر چاری.

هێزی ئێران لەدوای بڕینی هەشت فرسەخ توانی ڕێگەی سەختی شاخاوی قۆناغ لەدوای قۆناغ بەرهەڵستییە پچڕپچڕەکانی کورد بشکێنێت و بگاتە قەڵای چهریق و گەمارۆی بدەن.

ڕۆژی ٢٠ی مردادی ساڵی ١٣٠١ قەڵای چهریق داگیرکرا و هێزەکانی سمکۆ بەتێکشکاوی بەرەو خاکی تورکیا کشان.

جهانبانی مژدەی ئەم سەرکەوتنەوەی بەپێی ئەم تەلگرافەی خوارەوە نارد بۆ ڕەزاخان:

لە چهریقەوە... ژمارە ٦٤١

بۆ مەقامی مەنیعی بەندەگانی حەزرەتی ئەشرەف وەزیری جەنگ و فەرماندەی گشتی قشون... دامت عظمته:

بە دوای ڕاپۆرتی ژمارە (١٧١)دا، بە عەرزی حضوری موبارەکت ئەگەیەنین کە

هێزەکانی ئێمە بە دوای دوژمنەوە، ئیمرۆ بیستەمی بورجی ئەسەد، سەعات (١١)ی بەیانی قەڵای چەریقی گرت و ئەو تۆپ و موسەلسەلانەی لە ڕابردوودا لە هێزی دەوڵەت گیرا بوون هەمووی گێڕایەوە. (ئەمە ئەوە بە درۆ ئەخاتەوە کە هەندێ لە نووسەرانی فارس وتویانە تورکەکان تۆپ و چەکیان ناردبوو بۆ سمکۆ، لێرەدا دەرئەکەوێ کە سمکۆ ئەوانەی لە هێزی ئێران دەستگیر بووبوو)، دوژمن بەلێقەوماوی ڕایکرد و شکا و هێزەکانی ئێمە بۆ ڕاوانانی دوژمن بەخێرایی لە پێشڕەویدان.

ئیمزا

فەرماندەی هێزەکانی ئازربایجان سەرتیپ امان الله

حسین مکی لەکتێبەکەیدا تاریخ بیست سالەی ایران، جلد اول، دەربارەی گیرانی چەریق نووسیوێتی:(٥١) "داگیرکردنی چەریق ناوباگێکی گەورەی پەیدا کرد و لە هەموو ئەیالات و ولایەتەکاندا دەنگی دایەوە و زەمینەیەکی باشی خۆش کرد بۆ ڕۆژنامەکانی لایەنگری سەرداری سوپا کە بۆ ماوەیەک قەڵەمی خۆیانی بۆ تەرخان بکەن. (مەبەستی ڕەزاخان بووە.)

تەلگرافی پیرۆزبایی لە هەموو شارەکانەوە بۆ سەرۆکی حکومەت و سەرداری سوپا نێررا وە لە زۆر شارەکاندا لەلایەن فەرماندەکانی لەشکرەوە بەشانازییەوە نەم سەرکەوتنەیان کرد بە جەژن و چراخان.

بۆ سەرداری سوپا کە کابرایەک بوو زۆر بایەخی نەدا بە ڕووکەش و هەڵێکی لەباری بۆ هەڵکەوت کە هێزە ناوچەییەکان خۆپێشاندانێک ساز بکەن.

بەم بۆنەوە، لە ٢٨ی مانگی اسدی ساڵی ١٣٠١دا بەشانازیی سەرکەوتنی ئۆردووی دەوڵەتی لە ئازربایجان، بەپێی فەرمانی وەزیری جەنگ لە مەیدانی مەشقکردندا کردیان بە جەژن و هەموو ئەفسەران لەم ناهەنگ و بەزمەدا بەشدار بوون.

لە دوای نانخواردن لەلایەن سەرداری سوپاوە وتارێکی گرنگ خوێنرایەوە و وتاری سەرداری سوپا لە باخی سەوزدا بەتەواوی جێگەی سەرنجدان بوو چونکە ئەوانەی ئەو وتارەیان بۆ سەردار نووسیبوو ئامادەیان کردبوو ئەو وتارەیان بێنەندازە بە شێوەیەکی باش ڕێک خستبوو.

دەربارەی سەرەنجامی نەو شکاندنەی سمکۆ و ڕاکردنی بۆ تورکیا و لەوێوە ڕووکردن بۆ خواروەوی کوردستان بەناچاری، چەند نووسەرێک دەربارەیان نووسیوە.

مارتن ڤان برونسون وتوێەتی:[۲۸] "لە مانگی ئۆگستوسی ساڵی ۱۹۲۲دا سمکۆ لەو شەڕانەدا کە بەرامبەر بە هێزەکانی حکومەت کردنی تووشی شکستێیەکی خراپ بوو. نەوانەی کە لەگەڵیدا بوون ژمارەیەکی کەم نەبێ لەگەڵیدا مابوونەوە نەوانی تر هەموو لێی جیا بوونەوە و ئێستر چاری نەما خۆی و نەوانەی لەگەڵیدا بوون ڕوویان کردە خاکی تورکیا."

ولید حمدی الاعظمی لەکتێبەکەیدا لە لاپەڕە (۳۸۷)دا نەڵێ:[۲۸] "سمکۆ لەو شەڕەدا کە لە مانگی ئۆگستوسی ساڵی ۱۹۲۲دا لەگەڵ ئێرانییەکاندا کردی لە (تشریک قەڵا) کە کەوتۆتە ڕۆژئاوای ورمێوە، شکا و بەناچاری ڕوویکردە ناو خاکی تورکیاوە و بوو بە لایەنگری تورک و چووە ئەنقەرە (لام وایە نووسەر لەوەدا بەهەڵەدا چووە چونکە هیچ سەرچاوەیەک باسی نەوەی نەکردووە کە سمکۆ دوای نەو شکانەی کە چووە ناو خاکی تورکیاوە چووبێت بۆ ئەنقەرە، هەروەها سمکۆ نەشبووە بە لایەنگری تورک، چونکە تورکەکان بەپێچەوانەوە لێیان دا و ڕاویان نا و لە خاکی تورکیا دەریانکرد دوای نەوەی لەو ڕووبەڕووبوونەوەیەیدا لەگەڵ تورکەکان کوڕەکەیان بە دیل گرت و هەرچی چەک و جبەخانەی هەبوو لێیان سەند و خسرەوی کوڕیان بە دیل گرت و پارەکانیان برد بۆ خۆیان.

ئیسماعیل ئاغا (سمکۆ)
و خسرەوی کوڕی

دەربارەی شکاندنی سمکۆ و ڕاکردنی بۆ ناو خاکی تورکیا، سروان احمد کاویان پوور لە لاپەڕە (١٧٤)ی کتێبەکەیدا وتوێەتی:(٥٠) "دوای شکانی سمکۆ لە چەریق، سمکۆ و ئەوانەی لێی نزیک بوون ڕایان کرد و بەرەو سنووری تورکیا ملیان نا و تیمسار جهانبانی ئاگاداری لێپرسراوەکانی سەرسنووری تورکیا و ئێرانی کرد کە ئەو یاخیبووە بگرن و تەسلیمی سوپای دەوڵەتی ئێرانی بکەن. بەڵام تورکەکان کە بیستبوویان هێزەکەی سمکۆ شکا بوو وە دەشیانزانی کە لەناو بارخانەکانیدا سمکۆ لیرەیەکی زۆری هەبوو، تورکەکان بۆ ئەوەی دەست بگرن بەسەر ئەو لیرانەدا لەناکاو پەلاماری سمکۆیان دا و لەئەنجامی ئەو ڕووبەڕووبوونەوەیەدا ژمێک و کوڕێکی سمکۆ کوژران (لەمەدا نووسەر بە هەڵەدا چووە دەربارەی کوڕەکەی چونکە کوڕەکەی کە ناوی خسرەو بوو نەکوژرابوو بەڵکو بە دیل گیرابوو وە لەدوایيدا لەلایەن علی سعید پاشای سەرکردەی هێزی ڕۆژهەڵاتی تورکیەوە نێررا بۆ قوتابخانە و لەپاشدا بوو بە ئەفسەر و ئێستەش لەژیاندایە لە ئەستەمبوڵ نیشتەجێ بووە، هەروەکو لە باسەکانی دواییدا باسی سەرەنجامی خسرەو دەکرێت.)

مامۆستا ڕەفیق حلمی لە لاپەڕە (٢٠)ی بەشی سێیەمی یاداشتەکانیدا دەربارەی ئەو پەلاماردانەی تورک بۆ سەر سمکۆ ئەڵێ: "کاتی خۆی کە مصطفی پاشای یامولکی چووبوو بۆ لای سمکۆ، بۆ ئەو مەبەستە چووبوو کە سمکۆ هان بدات بچێت بە گژ تورکەکاندا و بۆ ئەوەی لە کوردستانی تورکیادا شۆڕشێک بەرپا بکات دژی کەمالییەکان و مصطفی یامولکی هەندێ پارە و موجەوەهەراتیشی بە دیاری بردبوو بۆ سمکۆ، بەڵام سمکۆ بەڵێنی ئەوەی نەدابوو بە مصطفی یامولکی کە ئەو داخوازییەی بەجێبێنێت و داخوازییەکەی ڕەد کردەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا کە مصطفی کمال ئەتاتورک لەوە ترسا بوو کە بکەوێتە نێوانی دوو ئاگرەوە، کە ئاگری ئەولایان شەڕی یۆنانییەکان بوو کە هەتا شاری (ئەزمیر)یان داگیر کردبوو وە ئاگری ئەملاش نەگەر سمکۆ ڕابپەڕیایە دژی ئەو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشد اسمکۆ ئەو داخوازییەی مصطفی یامولکی پەسەند نەکرد و هیچ خراپەیەکی لەگەڵ تورکدا نەکردبوو کەچی ساتێک سمکۆ لە شەڕەکانیدا لەگەڵ ئێراندا شکا و لێی قەوما و چووە ناو خاکی تورکیاوە مصطفی کمال لە ترسی ئەوەی کە ئەوەکو بزووتنەوەیەک لە کوردستانی تورکیادا ڕوو بدات دەستی خۆی وەشاند و مەفرەزەیەکی سووک و خێرای بەئەهێنی و بەدزییەوە نارد سەر ناوچەی

لەشکرگاکەی سمکۆ و لەکاتێکدا سمکۆ لە تورکەکان نەمین بوو چونکە هیچ خراپەیەکی لەگەڵدا نەکردبوون و بەپێچەوانەوە چاوەڕوانی یارمەتیدانی لە تورک نەکرد و بەتەمای نەوە بوو یارمەتییان لێ دەستگیر ببێت، کەچی کاتێک بە خۆی زانی بە نارنجۆک و بە تفەنگ دایان بەسەریا و لەو شەبەیخوونەدا کە تورکەکان کردیان گەلێک لە پیاوماقوولەکانی سمکۆ و یەکێک لە ژنە زۆر خۆشەویستەکانی کوژران. (نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب، دوکتور نصرالله شیفتە، لەکتێبەکەیدا[٤٣] باسی کوشتنی ئەو ژنەی سمکۆی کردووە کە ناوی جواهیرخان بووە.)، و خسروی کوڕی بە دیل گیرا و خەزنەی پارە و بارەگاکەشی هەمووی بە تاڵان ڕۆی، بەڵام سمکۆ خۆی و براکەی و هەندێ دەستەودایرەی بەپەلەپرووسکێ لە کوشتن ڕزگاریان بوو وە لەوێوە خۆیان گەیاندە دەوروبەری ڕواندز.

ڕەفیق حیلمی لەباسەکەیدا لەسەری نەڕوا و نەڵێ: "ئەو تاقمە لاوەی کە لەسلێمانیەوە بۆ یارمەتیدانی سمکۆ چووبوونە ئێران، ئەوانە بەرلەوەی بگەنە لای سمکۆ، هەر لە سەقزەوە کە باسی ئەو بەسەرهاتەی سمکۆ نەبیستن بەنائومێدی گەڕابوونەوە."

دەربارەی شکاندن و ڕاکردنی سمکۆ بۆ تورکیا، نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب کە دوکتۆر نصرالله شیفتەیە لە لاپەڕە (٢٨)ی کتێبەکەیدا نووسێتی و ئەڵێ:[٤٣] "لە تاران تاقمێک کە بریتی بوون لە ئاوارەبووەکانی رضائیە و شاهپور، هەموو کۆبوونەوە و داوایان لە ئەنجومەنی شورای نەتەوایەتی کرد کە ناوچەکانیان بۆ ڕزگار بکەن لە چنگی سمکۆ بۆ ئەوەی بتوانن بگەڕێنەوە بۆ شوێنی خۆیان. لە مانگی اردیبهشتی ساڵی ١٣٠١ (ڕێکەوتنی مانگی مایسی ١٩٢٢) ڕەزاخان (کە لەو ڕۆژانەدا وەزیری جەنگ بووە.) بە شێوەیەکی ڕەسمی ڕایگەیاند کە امان الله مرزا کراوە بە لێپرسراوی تێکشکان و لەناوبردنی کوردە یاخییەکان وە ئەگەر پێویست بکات خۆشی ئامادەیە بچێت بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئازربایجان و کە دەوڵەت هێزی نارد سەر سمکۆ شکا و ڕایکرد بۆ تورکیا و لەوێش تورکەکان تاڵانیان کرد و جواهیرخانی ژنی کوژرا و هەموو چەکە قورسەکانی و لیرەکانی دەستیان بەسەردا گیرا و سمکۆ تورکیای بەجێ هێشت و ماوەیەک چووە خاکی شەمزینان و لەوێوە چووە ناوی خاکی عێراقەوە."

دەربارەی شکانی سمکۆ لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە لە ساڵی ١٩٢٢دا لە

دۆکیومێنتی ژمارە (E.8676-6-34) NO.48 رۆژی ٣٠ی نابی ١٩٢٢ ڕاپۆرتێکی تیایە کە لەتارانەوە لەلایەن (SIR. P. LARAINE) نێررواوە بۆ (MARQUES CORZON) کە دیارە مەبەستی لورد کرزنی وەزیری دەرەوەی بریتانیان بووە، ژمارەی ڕاپۆرتەکە NO.324، ئەڵێ: "وەزارەتی جەنگی نێران بڵاوی کردەوە کە سمکۆ لەو شەڕەی کە لەنێوانی ئەو و سوپای ئێراندا ڕوویدا، بەتەواوی شکا و وردە شەڕێک مابوو، بەڵام ئەویش کۆتایی هات و بڕایەوە.

سوپای نێران لەو شەڕەدا شەڕێکی باش و ڕێکوپێکی کرد و نزیکی ٢٥٠ کوژراو و بریندارێکی هەبوو. حاکمێکی تازە بۆ ناوچەکە دانرا و وەزیری جەنگ لای وایە (کە لەو ڕۆژانەدا ڕەزاخان بووە.) بۆ خەڵکی ناوچەکە پێویستییەکی زۆر بە خەرجکردنی ملیۆنێک تمەن هەیە لەگەڵ ئامادەکردنی دانەوێڵەیەکی زۆر بۆ ئەوەی ناوچەکە بەتەواوی ئاساییشی تیادا بەرپا بکرێت." (لەپێشتریشدا ئەمە باسکرا.)

دەربارەی ئەو ڕووبەڕووبوونەوەی کە لەنێوانی تورکە کەمالییەکان و سمکۆدا ڕوویدا کە وەکو لەپێشتردا باسکرا، سمکۆ بە نیازی ئەوە پەنای بردبووە بەر تورکیا کە ڕێگەی بدەن لەوێ ماوەیەک وەکو پەناهەندەیەک بمێنێتەوە هەتا خۆی کۆ ئەکاتەوە وە لە دەرفەتێکدا ئەگەڕێتەوە بۆ ناوچەکەی خۆی بۆ ئەوە دووبارە درێژە بە شۆڕشەکەی بدات دژی حکومەتی ئێران.

دەربارەی ئەو پەلاماردانەی تورکە کەمالییەکان بۆ سەر سمکۆ لە دۆکیومێنتی ژمارە (BW.13-1925-991-NO.49)دا کورتە ڕاپۆرتێکی ئەنتلجسی بریتانیای باس کردووە کە ژمارە (٢) بووە دەربارەی شکانی سمکۆ و باسی کردوە لەلایەن تورکیاوە کە ئەڵێ ئەو ڕاپۆرتە لە (S.S.O.KIRKUK) لە کەرکوکەوە وەرگیراوە تیایدا وتراوە:

کوردستانی مرکزی...

سیاستی تورکیا...

مەعلوماتێک کە لە پۆلیسەوە وەرگیراوە.

لە پەلاماردانێکی تورکیادا بۆ سەر سمکۆ لەلایەن سوپای تورکیاوە هەوالّ وا ئەگەیەنێت کە لەو شەڕەدا سمکۆ کوژرا بێت، بەڵام لەوە ئەچێت ئەو هەوالّە ڕاست نەبێت و دەنگوباس وا بڵاوە کە سمکۆ بەشداری کردووە لە ڕاپەڕینی (جولەمێرگ)دا.

سەرەنجامی شۆڕشەکانی سمکۆ هەتا شکاندنی:

هەتا ئێرە باسی ئەو کتێب و نامیلکە و ڕۆژنامە و گۆڤار و دۆکیومێنتانە بوو کە لە بزووتنەوە و شۆڕشەکانی سمکۆ دوابوون دژی حکومەتی ئێران و کورتەی ئەو باسانە بە زنجیرەی یەک لەدوای یەک ئەوەی بۆ دەرخستوین کە سمکۆ هەرچەند لە ڕاپەڕین و شۆڕشەکانیدا هەتا ساڵی ١٩٢٢ توانیبووی خۆی بەهێز بکا و چەکدارێکی زۆر لە خۆی کۆ بکاتەوە و گەلێک سەرکەوتنی دەستگیر ببێت و هەتا ماوەیەک توانیبووی خۆی بەرامبەر بە پیلان و نەخشەکانی ئێران گرتبوو کە ئەیانویست لەناوی ببەن، بەڵام ئەو دەزگا ڕێکخراوە عەشایریەی کە هەیبووە و ئەو ڕێبازە بێ نەخشەیەی کە گرتبوویە بەر بەشی ئەوەی نەکردووە کە بتوانێت هەتاسەر بەربەرەکانی سوپای ئێران بکات وەکو دەوڵەتێکی خاوەن دەرامەت و دەوڵەتێکی دانپیادانراو لەلایەن دەوڵەتانەوە کە چ ئینگلیز و چ سۆڤیەت مەبەستیان بووە دەوڵەتی ئێران بەهێز و یەکگرتوو بێت و لە دەسەڵاتی حکومەتی ئێران بەوڵاوە هیچ لایەکی تری دەسەڵاتداری تیا نەبێت، جگە لەوەی ئەو سەرۆکەشیرەتە کوردانەی کە هەر یەکەیان لە قۆناغێکدا و بۆ مەبەستێک هاوکارییان لەگەڵ سمکۆدا کردووە و هەتا سمکۆ سەرکەوتوو و دەسەڵاتدار بووە لەگەڵیدا بوون و کە هەستیان بە لاوازی و شکستی هێزەکەی کردووە یەکە یەکە لێی تەکیونەتەوە و هەروەکو سروشتی چینی فیوداڵ کە هەمیشە بە دوای سوودی خۆیدا ئەگەڕێت و زۆر جار بۆ سەرکرتنی سوود و بەرژەوەندی خۆی نەبێت بە لایەنگری دوژمنانی میللەتەکەی خۆی، بۆیە ئەوانە شتێکی مسۆگەر نەبوون لە هاوکاریکردنیاندا لەگەڵ سمکۆدا.

سمکۆ لەو تەقەڵا بێسوودانەی کە دابووی بۆ دەسگیربوونی دۆستایەتی دەوڵەتان لە هیچیاندا سەرکەوتوو نەبووە و لەڕاستیشدا باری سمکۆ شتێکی ئاسان نەبووە و بناغەی شۆڕشەکەی وەنەبێ لەسەر بناغەیەکی پتەوی هەستی نەتەوایەتی خەڵیووی هەموو کوردی ئێران دامەزرا بێت، بەڵکو ئەوانەش کە هاوکارییان لەگەڵدا کردووە هەیان بووە بەنابەدڵ لەگەڵیدا بوون و هەر دەرفەتێکیان بۆ هەڵکەوتبێت پشتیان تێ کردووە و خیانەتیان لێ کردووە و لە ژوور هەموو شتێکەوە ڕاستییەکی مێژووی هەیە کە نابێ فەرامۆش بکرێت، ئەویش ئەوەیە کە کورد زۆر درەنگ دەستی کردبوو بەوەی کە مشووری خۆی بخوات و وەکو میللەتێکی خاوەن ماف بۆ خۆی تێ بکۆشێت و

سالّەهای سالّ بوو بە ناوی ئاینەوە خەڵەتێنرابوو، لە لایەکەوە خەلافەتی عوسمانی کە ئالای ئیسلامەتی هەڵگردبوو مێشک و هەستی نەتەوایەتی کوردی بەنج کردبوو جەڕاندبووی وە بەربەرەکانیکردنی ئەو خەلافەتی سوننیە لەگەڵ ئێرانی شیعەدا کە کورد بایی تەنێک سوودی لەو بەربەرەکانیکردنەدا نەبووە، ماوەیەکی دوورودرێژ کورد ئالّێنرایە ئەو گێرە و کێشەیەوە و ساتێک بە خۆی زانی کە میللەتان بە چەند قۆناغێک لە پێشەوەن و کورد وەکو کۆڵە سوارێک کە دەستی کرد بە لۆقە و ورده ورده فێری نەرمەغارکردن بوو لەو کاتەدا میللەتانی دەوروپشتی هەموو بووبوون بە دەسەلاتدار و بە خاوەن سامان و بە خاوەن ڕۆشنبیر و ڕۆژنامە و دەزگای دەوڵەتی و کوردی دووەدس بەنالّەش هەر خەریکی پەیداکردنی ژەمی خواردنی ڕۆژانەی خۆی بووە و ئەگەر جاروبار یەکێکی کارامە و لێهاتووی تیادا هەڵکەوتبێت ئەوا ڕێگەیەکی تری لەوە زیاتری نەدۆزیوەتەوە کە بچێتە ناو کۆڕی دەزگایەکی ئەو حکومەتەی وڵاتەکەی داگیرکردووە کە بەداخەوە بارەکە ئەوەندە گران بووە و نێستەش ئەوەندە گران و سەختە کە بەئاسانی ناتوانرێت بەو گاسنە کۆڵەی کە هەیەتی ئەو زەمینە ڕەقەنەی وڵاتەکەی بکێڵێت و نەمامی ئاواتەکانی تیادا بنێژێت.

بەو جۆرە تەقەلاکانی سمکۆ بە هاوکاری سید طەی نەهری ژنبرای و بەرلەوە بە ڕێنمایی عبدالرزاق بەدرخانی مامۆستای و ئەو دەرسە سەرەتاییانەی کە خۆی و هاوکارەکانی لە ڕووداو و بەسەرهاتەکانەوە فێری بووبوون بەشی بەرگریکردنی پیلان و ڕەفتاری کاربەدەستانی ئێران و بەشی کەڵەک و جامبازیی دەوڵەتانی نەدەکرد، بۆیە ئەنجامی تەقەلاکانی سمکۆ بێ هووده بوو.

بەشی پازدەهەم

پێوەندیکردنی سمکۆ بە ئینگلیزەکانەوە لەدوای شکانی لەلایەن ئێران و تورکیاوە

هەروەکو لە بەشی پێشوودا باسکرا، لەدوای نەوەی سمکۆ بەرامبەر بە سوپای نێران شکا و بەناچاری ڕوویکردە ناو خاکی تورکیا بە هیوای نەوەی لەوێ بۆ ماوەیەک بتوانێت بگیرسێتەوە تا نەو کاتەی نەتوانێت خۆی کۆ بکاتەوە و خۆی بۆ نەوە ئامادە بکا ت کە بگەڕێتەوە بۆ کوردستانی نێران بۆ تەواوکردنی شۆڕشەکەی و لەکاتێکدا لە تورکەکان ئەمین بوو کە هیچ جۆرە خراپە و دەستدرێژییەکی ناکەنە سەر، چونکە هەتا نەو کاتە هیچ جۆرە ناکۆکی و نارێکییەک لەنێوانیاندا ڕووی نەدابوو. تورکەکان ئاگاداری نەوەش بوون کە سمکۆ بە قسەی نینکلیزەکان هەڵنەخەڵەتابوو کە لە کوردستانی تورکیادا هیچ جۆرە جموجوولێک بکات بۆیە هەتا ڕادەیەک دڵنیا بوو بەرابەر بە تورکەکان، بەڵام لەو ڕۆژانەدا کە سمکۆ شکابوو، تورکە کەمالییەکان لە تەنگوچەڵەمەیەکی زۆر گەورە ڕزگاریان بووبوو، بەوەی کە توانیبوویان بەسەر یۆنانییەکاندا سەر بکەون کە لەوەشدا هەر کورد یارمەتیدەری مصطفی کمال و تاقمەکەی بووە و بە هۆی کوردەوە توانیبوویان نەو سەرکەوتنەی تورک بەسەر یۆناندا بەنەنجام بێنن. کاتێک بۆ ناهەنگی نەو سەرکەوتنە پەردە لەسەر سەربازی نەناسراو (جندی المجهول) لانەدەن، نەو سەرکردەی تورکە بەبێ پێچ و پەنا لەکاتی هەڵدانەوەی نەو پەردەیەدا وتبووی: بێگومان نەو سەربازی نەناسراوە کورد بووە، کە باسی نەمەمان لە بەرکی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحمووددا بەدوورودرێژی کردووە. بەو جۆرە لەکاتی شکاندنی سمکۆدا نیتر تورکەکان پێویستیان بە دۆستایەتی سمکۆ نەمابوو، بگرە جۆرە ترسێکیان لەدڵدا بووە کە نەوەکو لەگەڵ کوردەکانی تورکیادا هاوکاری بکات لەو بزووتنەوەیەی کورددا کە سەرەتاکەی دەستی پێ کردبوو بۆیە بەشەو هێزێکیان نارده سەری و تاڵانیان کرد و ژمارەیەکیان لە تاقمەکەی سمکۆ کوشت و نەویش ناچاربوو بەپەلەپرووسکێ خۆی دەرباز بکات و خۆی بگەیەنێتە ناوچەی شەمزینان ولەوێ بە هۆی یارمەتیدانی سید طەی نەهریەوە کە نەویش لەو ڕۆژانەدا چووبووەوە سەر مولکەکانی خۆی لە ژووری کوردستانی خواروودا، دەستی کرد بە پێوەندیکردن لەگەڵ نینکلیزەکاندا و لەو ڕۆژانەدا هێشتا یوزدەیری تورک لەگەڵ مەفرەزەیەکی تورکدا لە ڕواندز بوو،

ژمارەیەک لە سەرۆکەعەشیرەتەکانی کورد لە ڕقی ڕەفتارە ناڵەبارەکانی ئەفسەرانی ئینگلیز بووبوون بە لایەنگری یوزدمیر و شێخ مەحمودیش دیسانەوە لەگەڵ ئینگلیزەکاندا تێک چووبوو، لێیان کەوتبووە گومانەوە و وردە وردە بۆی ڕووبووەوە کە ئینگلیزەکان فێڵیان لێ دەکرد و لە بەڵێنەکانی پێشوویان بەرامبەر بە کورد و مافی کورد و بەرامبەر حکومەتەکەی شێخ مەحمود پاشگەز بووبوونەوە و بەئاشکرا لە شێخ مەحمودیان گەیاندبوو کە پێویستە دەزگاکانی حکومەتەکەی هەڵوەشێنێتەوە و بەوە قایل ببێت کە بچێتە ژێر سایەی حکومەتی عێراقەوە، بە سەرکردایەتی مەلیک فەیسەڵ و شێخ مەحمود بەرامبەر بەوە کەوتبووە خۆکۆکردنەوە بۆ ڕووبەڕووبونەوە لەگەڵ ئینگلیزدا و بە هۆی تورکخوازەکانەوە کەوتبووە پێوەندیکردن لەگەڵ یوزدمیر و تورکەکانی تردا، کە حکومەتی کەمالییش لە ڕۆژانەدا هێشتا هەر بەتەمای وێلایەتی موصڵ بوو، تەقەلای ئەدا کە بە هۆی کوردەوە لە خواروی کوردستاندا ئەو وێلایەتەی دەستگیر ببێتەوە و بۆ ئەوە بە هۆی پیاوەکانی خۆیەوە بەڵێنی درۆی ئەدا بە شێخ مەحمود و ئینگلیزەکان لەو هەڵوێستەدا وێستیان سوود لەو شکاندنەی سمکۆ و لەو هاتنەی وەر بگرن و بە هیوای ئەوەی کە سمکۆ بتوانێت شێخ مەحمود ڕازی بکات کە بەر هەردوولایان هێزەکەی تورک لە ڕواندز دەر بکەن بەبێ ئەوەی ئینگلیز خۆی لەوەدا هیچ زیانێکی تووش ببێت و جگە لەوە ئینگلیزەکان لەو تەقەلادانەیان بۆ نزیکبوونەوە و هاوکاریکردنی شێخ مەحمود و سمکۆ مەبەستیان ئەوە بووە کە دڵی تورکەکان کرمێ بکەن بەرامبەر بە شێخ مەحمود بەو چوونەی سمکۆ بۆ سلێمانی، لە شێخ مەحمود بکەونە گومانەوە بەتایبەتی دوای ئەوەی تورکەکان دەستیان لە سمکۆ وەشاندبوو و زیانێکی زۆریان پێ گەیاندبوو.

گەلێک سەرچاوە باسی هاتنی سمکۆیان کردووە کە هەوڵ ئەدەین لەم بەشەدا شتێک دەربارەی ئەو سەرچاوانە پێشکەش بە خوێنەران بکەین.

ئەتوانین ئەم باسە بکەین بە دوو بەشەوە:

یەکەم: هاتنی سمکۆ بۆ خواروی کوردستان و پێوەندیکردنی بە ئینگلیزەکانەوە.

دووەەم: چوونی سمکۆ بۆ سلێمانی بۆ لای شێخ مەحمود.

یەکەم: هاتنی سمکۆ بۆ خواروی کوردستان و پێوەندیکردنی بە ئینگلیزەکانەوە.

لە دۆکیومێنتی ژمارە (F.O.731/5068) ساڵی ١٩٢٢دا، ڕاپۆرتێکی کاپتن های تیادایە (کاپتن های ئەفسەری سیاسیی بریتانیا بووە، ماوەیەک لە کویسنجق بووە و لەدوایدا هێنراوە بۆ هەولێر و بووە بە ئەفسەری سیاسی) ئەڵێ: "کە لە باتاس بووم نامەیەکم لە سید طە وەرگرت، لەو نامەیەدا بێزاری خۆی دەربڕیبوو بەرامبەر بەو شەڕ و ڕووداوانەی کە لە ناوچەکانی عەقرەدا ڕوویدابوو وە نووسیبووی کەوا لەلایەن خۆیەوە ئەو عەشایرانەی کە دۆستی ئەو بوون و سەر بەو بوون ڕایسپاردبوون کە یارمەتیی پیاوکوژەکان نەدەن، بەڵام کە من چوومە ناوچەی ڕواندز، لەوێ بۆم دەرکەوت کە سید طە دەسەڵاتێکی ئەوتۆی لەو ناوچانەدا نەبوو، ئەو تەقەلایەی کە سید طە ئەیدا بۆ نزیکبوونەوە بوو لە ئێمە بۆ ئەوەی یارمەتی لە حکومەتی بریتانیا وەربگرێت بۆ سمکۆ."

دەربارەی ئەو شەڕ و ڕووداوانەی کە سید طە لەنامەکەیدا بۆ کاپتن های باس کردووە، بریتی بووە لە ڕاپەڕینی کوردی خواروی کوردستان لە هەموو بەشەکانیدا بەرامبەر بە ڕەوشت و هەڵوێستی ئەفسەرە ڕوتبە بەرزەکانی ئینگلیز کە لەئەنجامی ئەو ڕاپەڕینانەدا ژمارەیەک لە ئەفسەرانی ئینگلیز کوژرابوون، کە لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی کوردستاندا بەدوورودرێژی باسی ئەو ڕووداوانە و ناوی ئەو ئەفسەرە ئینگلیزانەی کە لەلایەن ڕاپەڕیوەکانی کوردەوە کوژرابوون کراوە کە ئەمە بەر لە هاتنی سمکۆ بووە بە دوو ساڵ.

بێجگە لەو ڕاپۆرتەی کاپتن های کە لەو دۆکیومێنتەی پێشوودا باسی کردووە، لەکتێبەکەشیدا بە ناوی دوو ساڵ لە کوردستاندا (TWO YEARS IN KURDISTAN) باسی چۆنێتی هاتنی سمکۆی کردووە بۆ خواروی کوردستان و وتوێتی:[٣٢] "ساتێک سمکۆ لەشەڕەکانیدا لەگەڵ ئێراندا شکا و تورکەکانیش لەناو خاکی خۆیاندا ڕاویان نا، ئیتر بەناچاری ڕووی کردە کوردستانی عێراق و بە هیوای ئەوەی پێوەندی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا پەیدا بکا و بتوانێت بە هۆی ئەوەوە یارمەتی دەستگیر ببێت و پشتیوانی لێ بکرێت دەستی کرد بە پێوەندیکردن.

لە مانگی سپتمبردا (مەبەستی سالی ١٩٢٢ بووە.) هەڵوێست لە هەولێر و ناوچەکانی خۆشناو و سورچی زۆر ناڵۆز بووبوو، لەو ڕۆژانەدا سید طەی شەمزینی کە بڕیاری شۆڕشی دابوو بۆ سەربەخۆیی کورد دژی تورکەکان هاتە ناوچەکە.

سید طە پەکێک بوو لەوانەی کە بیری لێ کرابووەوە کە لەجیاتی شێخ مەحمود بکرێت بە حوکمداری کوردستان و ڕواندزیش بخرێتە ژێر دەستی (ئەوە بەر لە هێنانەوەی شێخ مەحمود بووە لە هندستانەوە، کە لەو ڕۆژانەدا چووبووە بەغداد بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ کاربەدەستانی ئینگلیز بۆ ئەو مەبەستە کە لەو گفتوگۆیانەیدا لەگەڵ ئینگلیزەکان سەرنەکەوت، کە بەدوورودرێژی لە لاپەڕەکانی (٢٣٧-٢٤١)ی بەرگی دووهەمی شێخ مەحموددا باسی نەوەم کردووە و پێویست ناکات لێرەدا دووبارەی بکەمەوە.)

کاپتن های لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و نەڵێ: بەڵام لەو ڕۆژانەدا سەرکەوتنەکانی سمکۆ ناوبانگی سید طەی کز کردبوو (بێگومان ئەوەی کە کاپتن های لێی دواوە ئەو کاتانە بووە کە هێشتا سمکۆ نەشکابوو.)، کە سمکۆ هاتە عێراق هات بۆ هەولێر (لەڕاستیدا هەندێ لە سەرچاوەکان بەتایبەتی ئەوانەی خۆیان لەو ڕۆژانەدا ئاگادار بوون وتویانە سمکۆ نەچووە بۆ هەولێر بەڵکو چووبووە بەحرکە و لەوێوە بە تەلگراف پێوەندی بە شێخ مەحمودەوە کردبوو وەکو لەدواییدا بەدوورودرێژی لێی ئەدوێین.)

کە سمکۆ هات چوار ڕۆژ لە هەولێر مایەوە (دوور نییە مەبەستی کاپتن های ناوچەی هەولێر بووبێت، نەک شاری هەولێر کە لەو ڕۆژانەدا مالّی مەلا ئەفەندی هەولێری کە بە مەلا گچکە ناسراو بووە لە (باداوە) بووە و ئەوسا لەسەر شاری هەولێر حساب کراوە.) وە لەگەڵ مەلا ئەفەندیدا هاتە لای من.

سمکۆ بۆ ئەوە هاتبوو کە ئینگلیز بە پارە و سەرباز یارمەتی بدا بۆ ئەوەی کوردستانێکی سەربەخۆی لە ئێراندا ساز بکات.

سمکۆ لە کاتی گفتوگۆکردندا وتی: پروپاگاندەی بریتانیا لەناو کوردستانی ئێراندا زۆر کرز و بێ کاریگەرە بەپێچەوانەی پروپاگاندە و چالاکییەکانی تورکە قەومییەکان.

ویستم (کاپتن های) لەگەڵ سمکۆدا باسی نیشەجێکردنی ئاسووریەکان بکەم، بەڵام دەربارەی گەڕانەوەیان بۆ شوێنی خۆیان سمکۆ لەگە ئەو بۆچوونەی ئێمەدا

نەبوو.

های ئەڵێ: سەیر ئەوەیە کە لەگەڵ سمکۆدا لە مالّی خۆمان دانیشتبووین، لەسەر میزەکەم سمکۆ چاوی بە وێنەیەک کەوت و لێی پرسیم: ئەوە وێنەی کێیە؟ لەوەرامدا منیش پێم وت: ئەوە وێنەی (سورماخانم SURMA KHANIM)ە. سمکۆ وتی: ئەو ئاسووریانە بەئاسانی و بەبێ جەنگ ناتوانن بکەرێنەوە بۆ شوێنی خۆیان (مەبەستی بۆ ناوچەی هەکاری بووە لە تورکیا.) سمکۆ لەسەری ڕۆیشت و وتی: جا باشە ئەوانە کە ئەوەندە بەپەرۆشن بۆ گەڕانەوە بۆ شوێنی خۆیان، ئەی بۆچی ئەو خاتوونەی کە وێنەکەی لەسەر میزەکەی تۆدا دانراوە پیلانی کوشتنی منی ساز کردبوو؟ (لە لاپەڕە (٤٤٧)ی بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا باسێکی دوورودرێژم بۆ سەرەنجامی ئەو ئاسووریانە تەرخان کردووە، ئەو سورما خانمەی کە کاپتن های باسی کردووە خوشکی مارشمعون بووە.)

دەربارەی هاتنی سمکۆ بۆ خواروی کوردستانی خواروو دوای شکانی لەلایەن تورکەکانەوە و تەقەلادانی بۆ پێوەندیکردن لەگەڵ ئینگلیزەکاندا بە ئومێدی ئەوەی یارمەتی بدەن بۆ ئەوەی بتوانێت بگەڕێتەوە بۆ ناوچەکەی خۆی بەتایبەتی لەدوای ئەوەی کە تورکەکان دەستیان لێوەشاندبوو وە زیانێکی زۆریان پێ گەیاندبوو، بەوە سمکۆ لای وابوو کە ڕەنگە ئینگلیزەکان ئەو هەستەیان بجووڵێت کە سمکۆ بە دوژمنی تورکەکان دابنێن کە لەو ڕۆژانەدا مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد، نامەیەکی سمکۆی پێ ئەگا و سیر پرسی کۆکس کە مەندوبی سامی بریتانیا بوو لە بەغداد لە ڕۆژی ٢ی نۆڤمبەری ساڵی ١٩٢٢دا نامەیەک ئەنێرێت بۆ وەزیری موستەعمەرات لە لندن (کە لەو ڕۆژانەدا وینستن چرچل بووە) کە ئەو نامەیە کە دۆکیومێنتی (B.W.D-1922-948) و ژمارەی نامەکە (781-NO.403) بووە و ئەڵێ: "نامەیەکی دۆستانەم لە سمکۆوە پێگەیشت کە لە گوندێکەوە ناردوێتی لە ژوورووی شاری هەولێردا وە لەو نامەیەدا داوا ئەکات کە ڕێگەی پێ بدرێت بێتە شاری هەولێر.

(وێنەیەکی ئەو تەلگرافە نێرراوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا)

دەربارەی ئەو تەلگرافە، لە باڵیۆزخانەی بریتانیاوە لە تاران تەلگرافێک لە ڕۆژی ٣ی نۆڤمبری ١٩٢٢دا نێرراوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا کە ئیشارەت بۆ ئەو تەلگرافەی پێشووی مەندوبی سامی بریتانیا ئەکات کە سیر پرسی کۆکس بووە (کە

دیاره سیر پرسی کوکس وێنەیەکی تەلگرافەکەی پێشووی ناردووە بۆ باڵیۆزی بریتانیا لە تاران.)، کە ئەو تەلگرافەی باڵیۆزخانەی بریتانیا لە تاران لە دوکیومێنتی ژمارە (E.12087-NOV.NO.1422) ئەڵێ: "هیچ گومان لەوەدا نییە کە لێرە (مەبەستی حکومەتی ئێران بووە.) قبوڵکردنی مرۆڤێک کە دژی حکومەتەکەیان بێت، ئەبێتە مایەی نیگەرانی و بێزاربوونیان وە هەر بە بیستنی هەواڵی گەیشتنی سمکۆ دەست ئەکەن بەوەی کە داوای ئەوە بکەن سمکۆیان تەسلیم بکرێت.

(وێنەیەکی ئەو تەلگرافەی تاران ئێرراوە بۆ مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد.)

جگە لەو تەلگرافەی پێشوو، لە باڵیۆزخانەی بریتانیا لە تارانەوە تەلگرافێکی تریش ئێرراوە بۆ وەزارەتی موستەعمەراتی بریتانیا لە لندن کە ژمارەی دوکیومێنتەکە (E.12399-198) و ڕۆژی ١٠ی نۆڤمبری ساڵی ١٩٢٢ کە ئەڵێ:

تەلگرافێکی بەپەلە

حکومەتی ئێران بەناشکرا گفتوگۆ ئەکا لەگەڵ تورکە کەمالییەکاندا وە گلەیی ئەوەی کردووە کە شێخ مەحمود هەموو عەشایرە کوردەکانی ناوچەی (بانە)ی هانداوە کە دژی حکومەتی ئێران ڕاپەڕن و دەستی کردووە بە پروپاگاندەکردن بۆ ئەو مەبەستە لەناو کوردەکاندا و هەڵوێستی حکومەتی ئێران لەو ڕووەوە شتێکی ڕوون و ئاشکرایە.

ئەگەر ئێمە ڕێگە بدەین بە سمکۆ، ئیتر ئەوە ئەبێت بە بیانوویەک بە دەست حکومەتی ئێرانەوە و ئەوە بە هاندانی ئێمە ئەزانێت و ئێمەش بەرامبەر بەوە ناتوانین هیچ جۆرە وەرامێکیان بدەینەوە کە ئێمە بەناشکرا ڕێگەی چالاکی سمکۆ ئەدەین و بەوە کوردەکانی ئێرانیان لێ هان ئەدەین.

ساڵی پار سیر برسی کوکس لە بەغداد پرسی پێکرا و منیش لەئەنجامی وەرامی ئەوەدا کاربەدەستانی ئێرانم دڵنیا کرد کە ئێمە لایەنگری سمکۆ نین.

بەڵام بە بیستنی هەواڵی گەیشتنی سمکۆ ئەو دڵنیاکردنەمان بە درۆ دەرئەچێت. لەبەرئەوە دووبارە سوورم لەسەر ناوەڕۆکی تەلگرافی پێشووتر کە بە تەلگرافی ژمارە (٤٠٣) ڕوون کراوەتەوە.

تەلگرافێکی تری باڵیۆزی بریتانیا لە تاران کە ژمارەکەی (٤٢٩) بووە لە ڕۆژی ٢٩ی نۆڤمبەری ساڵی ١٩٢٢دا نیرراوە لە دۆکیومێنتی (B.W.D-1922-946)دا باسکراوە و ئەڵێ:

بۆ ئەوەی کاربەدەستانی ئێران لە سەرچاوەیەکی تری جیاواز لە ئێمەوە بە بیستنی هەواڵی گەیشتنی سمکۆ نەکەونە پەژارە و گومانەوە، بۆیە حەزم کرد و وام بە باش زانی کە سەرەکوەزیرانی ئێرا لەو هەواڵە ئاگادار بکەم و تێی بگەیەنم کە ئەو شوێنەی سمکۆ بۆی چووە بریتیە لە بەشێک لەو بەشانەی کە لەژێر کۆنترۆڵی عێراقدا نییە.

سەرەکوەزیرانی ئێران زۆر منەتباری ئەو گفتوگۆیە بوو، وە بەو بۆنەوە داوای کرد کە سمکۆ دەر بکرێ و بدرێتە دەست ئێران لە هەر کاتێکدا کە بگاتە ناوچەکانی سنووری دەسەڵاتی بریتانیا.

بۆم دووبارە کردەوە کە سمکۆ نەهاتۆتە ناوچەیەکەوە کە لەژێر دەسەلاتی ئێمەدا بێت و لەگەڵ ئەوەشدا سبەر پرسی کوکس لەگەڵ ئەوەدایە کە نابێ بە هیچ جۆرێک ماوە بدرێ بە سمکۆ کە شتێکی وا بکات لەو ناوچانەدا کە دژی حکومەتی ئێران بێت و لەبەرئەوەی تا ئێستە هیچ پێوەندییەکی ڕەسمی لەنێوانی حکومەتی ئێران و عێراقدا نییە (هەتا ئەو کاتە هێشتا ئێران بە شێوەیەکی ەرسمی دانی بە حکومەتی عێراقدا نەنابوو، کە بێگومان ئەو سیاسەتەی ئێران لەو ڕۆژانەدا و هەتا ماوەیەک، بۆ ئەوە بوو کە دڵی تورکە کەمالییەکانیان لێ زوێر نەبێت کە هێشتا ئەوان هەر بە تەمای داواکردنەوەی ویلایەتی موصل بوون.)، لەبەرئەوەی حکومەتی عێراق ناتوانێت پەنابەرێکی سیاسی بدات بە دەستەوە.

تەلگرافەکە لەکۆتاییدا ئەڵێ: داوای بیر و بۆچوونی ئێوە ئەکەم لەو ڕووەوە.

لە تەلگرافێکی تردا کە لە ١٩٢٣/١/٦دا ژمارەکەی (٦) بووە و لە دۆکیومێنتی ژمارە (E.12409) و ڕۆژی ١٩٢٣/١/٨ باسکراوە کە ئەو تەلگرافە لە باڵیۆزی بریتانیاوە لەتارانەوە ئێرراوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا و کۆپیەکیش بۆ بەغداد، مەندوبی سامی بریتانیا.

لەو تەلگرافەدا وتراوە:

دوێنی گفتوگۆیەکی ناشکرام لەگەڵ سەرۆکوەزیرانی ئێراندا کرد دەربارەی کێشەی کورد و پاش گفتوگۆ سەرەکوەزیران دانی بەوەدا نا کە حکومەتی ئێران بە هیچ جۆرێک حەز بەوە ناکا کە تورکەکان دەسەلاتیان بەسەر ژووروی عێراقدا

هەبێت و ویلایەتی موصل بچێتەوە ژێر دەستیان، وە منیش بەرامبەر بەوە تێم گەیاند کە نە بە گەرانەوەی تورک بۆ ویلایەتی موصل سوودی ئێرانیش دەپارێزرێت لەبەرنەوە پێویستە ئێران بەناشکرا لایەنگرمان بێت هەر گلەیی لەوە نەکا کە ئێمە لایەنکری سید طە و سمکۆین وەیا هانی هەردووکیان نەدەین کە کێشە لەناو کوردی ئێران پەیدا بکەن.

پاش ئەوە ناوەرۆکی بڕگەی یەکەم و سێیەمی تەلگرافەکەی پرسی کوکسم بۆ خوێندەوە کە بە تەلگرافی ژمارە (٢) باسکراوە کە لەوەدا وتراوە حکومەتی بریتانیا نەیەوێ ناسایش و ئارام لە کوردستانی ئێراندا هەبێت وە بۆشم ڕوونکردەوە و تێمکەیاند کە ئەو ئۆتۆنۆمییەی لە کوردستانی عێراقدا هەیە (مەبەستی بوونی حکومەتەکەی شێخ مەحمود بووە لە خواروی کوردستاندا.) بەپێی پەیمانی (سیڤر) پێک هاتووە و کوردستانی ئێران هیچ پێوەندییەکی بەو پەیمانەوە نییە.

لە وەرامی ئەوەدا سەرەکوەزیرانی ئێران چەند سەرنجێکی خۆی دەربارەی ئەو ئیدارەیەی کە لە سلێمانیدا پێکهاتبوو باس کرد و وتی شێخ مەحمود لە سلێمانیدا ناوی خۆی ناوە مەلیک و ئەنجومەنی وەزیرانی دامەزراندووە و نوێنەرانی خۆی ناردووە بۆ کوردستانی ئێران و داوای ئەوەی لێ کردوون کە هاوکاریی لەگەڵدا بکەن.

منیش لە وەرامی ئەوەدا پێم وت: ئەگەر شتی وا هەیە کە شێخ مەحمود هانی کوردەکانی ئێرانی دابێت لەو ڕووەوە چ بەڵگەیەکتان بە دەستەوەیە ئاگادارم بکە، کە زۆر دڵنیام ئەگەر شتی وا بووبێت ئەوا سیر پرسی کوکس بە هیچ جۆرێک بەرامبەر بەوە بێدەنگ نابێت و ڕێگەی هیچ جۆرە کردەوەیەکی وا نادات.

لەئەنجامدا سەرۆکوەزیرانی ئێران بەڵێنی دا کە لەو ڕووەوە هەرچی لەلا بێت ئاگاداری ئەکات.

داوام لە سەرۆکوەزیرانی ئێران کرد کە جۆرە خۆشبوون و لێبووردنێک بۆ سمکۆ دەر بکا، لەوەرامدا وتی: ئەنجومەنی وەزیرانمان بە هیچ جۆرێک لایەنگری ئەو لێخۆشبوونە نییە کە بۆ سمکۆ و سید طە دەربچێت لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەگەر شتی وا کرا ئاگادارم ئەکات.

وێنەیەکی سمکۆ لەگەڵ چەند پێشمەرگەیەکی جەکداریدا

دوو وێنەی سمکۆ لە خواروویی کوردستان

دوکتۆر نصرالله شیفته نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب[٤٣] دەربارەی چوونی سمکۆ بۆ خواروی کوردستان نووسیوێتی: "که سمکۆ له شەڕەکاندیا شکا و پەنای برده بەر تورکیا و لەوێش ڕایکرد، ئیتر چووە ناوچەی شەمزینان و لەپاش ماوەیەک کاپتن چپاتن (که مەبەستی چپمن بووە که ئەفسەری سیاسی بریتانیا بووە له سلێمانی و لەدوای ئەوەی میجەر نویل لای شێخ مەحمودی بەجێ هێشت ئیتر ئینگلیزەکان (چپمن)یان به دیار شێخ مەحمودەوە دانا و پاش ئەوەی شێخ مەحمود دەرکەوت که له تورکەکان نزیک بووەوە ئیتر ئەویش سلێمانی بەجێهێشت و ڕۆیشت.")

نووسەر ئەڵێ: "ئێستا له ساڵی ١٣٢٢دا (که دیاره ئەو ساڵە ساڵی نووسینی کتێبەکەی بووە که لەدواییدا له ساڵی ١٣٢٦دا چاپی کردووە و چاپی دووهەمی له ساڵی ١٣٦٣دا کراوەتەوە.) ئەو چیتنە سەرۆکی دائیرەی سیاسی و ڕاگەیاندنی ئەوتی کەرکوکە، که لەو ڕۆژانەدا سمکۆ هاتبوو له (پژدەر) بوو لەوێ چاوی به سمکۆ کەوتبوو وە به هۆی سید طەی شەمزینییەوە سمکۆ بەرەو دۆستایەتی خۆی ڕاکێشا بوو، وە پاش ماوەیەک به هۆی کۆلونیل (نویل) که لای شێخ مەحمود بوو و میجەر (ئامونڈ)ی بەجێهێنەری کودەتای ئێران وە له کاتی خۆیدا کومیسەری ناوخۆی عێراق بوو پاش ماوەیەک بانگکرا بۆ سلێمانی."

نووسەری ئەو کتێبە جگە لەو هەڵانەی که له ناوەکاندا کردوێتی که چپمنی کردووە چپتن و ئەدمۆنسی کردووە به ئامونڈ، که ئەدمۆنس موستەشاری وەزارەتی ناوخۆی عێراق بووە و ئینگلیزەکان له هەموو وەزارتەکانی عێراقدا نوێنەرێکی خۆیان به ناوی (موستەشار)ەوە دانەنا که لەژێرەوە هەموو کاروباری عێراقیان ئەبرد بەڕێوە)، نووسەر هەڵەیەکی تریشی کردووە که وتوویەتی نویل ئاگاداری هاتنی سمکۆ بوو که ئەوە ڕاست نییە چونکە لەو ڕۆژانەدا که سمکۆ له تورکیاوە ڕای کرد و هاتە کوردستانی خوارووە، میجەر نویل له کوردستاندا نەمابوو هەروەکو وتمان (چپمن)ی جێنشینی لەجیاتی ئەو مابووەوە به ئەفسەری سیاسیی بریتانیا له سلێمانی (سمکۆ ڕۆژی ١٩٢٢/١٠/٤ هاتە کوردستانی خواروو وە هەروەکو له ژمارە (٨)ی ڕۆژنامەی ڕۆژ کردستان که له ڕۆژی ١٩٢٣/١/١٠دا باسی هاتنی سمکۆ کراوە بۆ سلێمانی.)

دەربارەی هاتنی سمکۆ بۆ خواروی کوردستان لەدوای شکاندنی، ئەدمۆنس

لەکتێبەکەیدا (کورد. تورک. عەرەب) بەدوورودرێژی باسی ئەو هاتنەی سمکۆی کردووە کە وتوپەتی:[٢٧] "کە سمکۆ لە ڕۆژی ١٩٢٢/١٠/٤دا هاتە وکوردستانی عێراق، من بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵیدا لەپێشدا چوومە کۆیسنجق (وەکو لەمەوپێش لە باسەکەی کاک ئەحمەدی شەریفیدا کە وتبووی ئەدمۆنس بە تەبدیلی قیافەت چووبووە ناو خاکی ئێرانەوە و سمکۆ دیبوو، لەمەی ئەدمۆنسدا دەرئەکەوێ کە سمکۆ لە کۆیسنجق دیبووی، نەک لەناو خاکی ئێراندا.) ڕۆژی دوایی چوومە هەولێر و ڕۆژی ١٩٢٢/١٠/٦ لەگەڵ کاپتن (های)دا کە ئەویش لە کۆیسنجقەوە بە ئوتومۆبیل هاتبوو لەگەڵ ئەحمەد ئەفەندی هەولێری و (لیتل ویل) بە ئوتومۆبیل چووینە گوندی (بەحرکە)، سمکۆ لەگەڵ ئەحمەد ئاغای برای و دوو سێ خزمی و نزیکەی بیست کەسێک لە کەسوکار و هاوڕێکانی هاتبووە ئەوێ.

سمکۆ بۆ ئەوە هاتبوو وە بەتەمای ئەوە بوو ئێمە یارمەتی بدەین بۆ سەرکرتنی ئەو ئاواتەی کە بریتی بوو لە ڕزگارکردنی میللەتی کورد لەژێر چنگی ئێران و تورک.

ئەدمۆنس لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: سمکۆ پێی وتین ئەگەر ئێوە (ئینگلیز) ئەو داخوازییەی منتان لا گرانە و بە شتێکی ڕاستی نازانن ئامادەم بگەڕێمەوە بۆ ناو عەشایرەکەی خۆم، چونکە من بۆ ئەوە نەهاتوومەتە ئێرە کە لای ئێوە ببم بە پەناهەندە.

سمکۆ وتی: من لەگەڵ ئێرانییەکاندا هیچم نییە، چونکە ئەوان چییان بە من کرد، منیش بەرامبەر ئەوەی ئەوان دەستم نەپاراستووە و هەرچییەکم لەتوانادا بووبێت بەرامبەر بە ئێرانییەکان کردومە، بەڵام داخی تورکەکانم قەت لە دڵ دەرناچێت، چونکە درۆیان لەگەڵدا کردم و دەستاین بڕیم و لەجیاتی ئەوەی یارمەتیم بدەن پەلاماریان دام و زیانێکی زۆریان پێگەیاندم.

ئەدمۆنس ئەڵێ: هاتنی سمکۆ لە سنووری تورکیا و ئێرانەوە لە ناوچەی (قطور)ەوە ڕووداوێکی گرنگ بوو، چونکە سمکۆ پیاوێکی زۆر دەسەڵاتدار و بەناوبانگ بوو، کاتی خۆی هەموو ناوچەکانی هەر لە (دیلمان)ەوە هەتا (بانە)ی داگیرکردبوو، لە شۆڕشێکدا کە ئەیویست بەرگێکی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی بەبەر بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکەیدا بکا، کە لە ئێرانەوە ڕایکرد و چووە تورکیا، لەوێش هەرچی تۆپەکانی بوو لەگەڵ ڕەشاشەکانیدا هەمووی لە کیس چووبوو وە جبەخانەکانیشی بە باری چەند ئێسترێکەوە لێ داگیرکرابوو وە زۆرکەسی لێ

کوژرابوو که لەناو ئەوانەدا ژنەکەی و کوڕێکی شەش ساڵە بوو (ئەدمۆنس لەمەدا هەروەکو هەندێ نووسەیر تر وەکو سروان احمد کاویان پوور دەربارەی کوشتنی خسروی کوڕی سمکۆ بەهەڵەدا چووە، چونکە خسرو لەو شەڕەی لەگەڵ تورکدا کرا نەکوژرابوو بەڵکو بە دیل گیرابوو وە هەروەکو لە هەندێ شوێنی تریشدا باسم کردووە خسرو ئێستەش ماوە و تەقاعودە و لە ئەستەمبول ئەژی.)

ئەدمۆنس لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: دوای ئەوەی سمکۆ هاتە عێراق و داوای یارمەتیدانی لە ئێمە کرد، ئێجگار بەوە پەست بوو کە ڕێگەمان نەدا بێتە ناو شاری هەولێرەوە (لێرەدا ئەمەی ئەدمۆنس لێی دواوە کە وتوێەتی ئێمە ڕێگەمان نەدا بێتە هەولێر لەگەڵ ئەوەی کاپتن هایدا یەک ناگرێتەوە کە وتوێەتی هاتە هەولێر و لای من وێنەی سورماخانمی خوشکی مارشمعونی چاو پێکەوت، هەروەها ئەوەی ڕەفیق حیلمیش کە لە یاداشتەکانیدا باسی کردووە کە لە دەمی (عزت مدفعی)یەوە بیستوویەتی کە لەگەڵ سمکۆدا بووە هەر لە بەحرکەوە هەتا سلێمانی، بەپێی ئەوەی ڕەفیق حیلمی سمکۆ خۆی ئەیوبستبوو بچێتە ناو هەولێروە هەروەکو لەدواییدا باسی ئەوەی ڕەفیق حیلمی دەکەین.)

ئەدمۆنس لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: کاتی خۆی میجەر نویل تەقەلایەکی زۆری دا کە سید طە و سمکۆ و شێخ مەحمود یەک بخا بۆ ئەوەی هەر سێکیان پێکەوە هاوکاری بکەن بەڵام تەقەلاکەی سەری نەگرت چونکە شێخ مەحمود مەبەستێکی تری هەبوو کە ئەو هەڵوێستە سوودوێکی زۆری هەبوو بۆ ئێمە.

ئەدمۆنس لە شوێنێکی تری کتێبەکەیدا بە سووکی و گاڵتەپێکردنێکەوە باسی چوونی سمکۆ ئەکا بۆ سلێمانی بۆ لای شێخ مەحمود و ئەڵێ: "پاڵەوانی مەزن، سمایل خانی سمکۆ گەیشتە سلێمانی و هەروەکو ڕۆژنامەیەکی ناوچەیی باسی کردووە (مەبەستی ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان بووە کە وەکو وتمان لە ژمارە (٨)ی ڕۆژی ١٩٢٣/١/١٠دا بەدوورودرێژی باسی پێشوازیکردنی سمکۆی بلاو کردبووەوە.) ئەدمۆنس لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: هاتنی سمکۆ هەرچەند هیچ جۆرە ڕێکەوتنێکی لەگەڵ شێخ مەحموددا نەهێنایە ئەنجام، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەوتی کرد بەسەر ئاگردا و خەڵکەکەی پێ هاتە جۆش."

دەربارەی ئەوەی کە ئەدمۆنس وتوێەتی سید طە و سمکۆ و شێخ محمود ڕێک نەکەوتن حەزمکرد ئەو مەبەستەی ئەدمۆنس و هۆی ئەو ڕێکنەکەوتنە باس بکەم.

وەکو وتمان لەو ڕۆژانەدا شێخ مەحمود لە مەبەستی تەواوی ئینگلیزەکان گەیشتبوو ئەیزانی کە سیاسەتی حکومەتی بریتانیا بەرامبەر بە کورد گۆڕابوو و بڕیاری بریتانیا لەو ڕووەوە ئەوە بوو کەئەبووایە شێخ مەحمود ئەو دەزگای حکومەتییەی کە پێکی هێنابوو هەڵیوەشێنێتەوە و بەوە ڕازی ببێت کە بچێتە ژێر سایەی مەلیک فەیسەڵەوە و کوردستانیش بە زۆرەملی بلکێنرێت بە عێراقەوە. بێجگە لەوە ئینگلیزەکان تەقەلایەکی زۆریان دابوو کە شێخ مەحمود ڕازی بکەن هێز بنێرێتە سەر یوزدمیری تورک لە ڕواندوز بە هێز و بە چەکی خۆی تورکەکان لەبەر خاتری ئینگلیز لە ڕواندز دەر بکات بەبێ ئەوەی هیچ جۆرە یارمەتییەکی مالی و چەکداری بدەن، بۆ ئەوەی ئەرکی دەرکردنی ئەو تورکانە نەخاتە سەر شانی خۆی و ئینگلیز دەیویست بە هیچ جۆرێک لەوە نزیک نەبێتەوە کە دان بە مافی کورددا بنێت، ئەوەی کە ئینگلیزەکان لەو ڕۆژانەدا کردیان بریتی بوو لەوەی کە سید طەی نەهرییان کرد بە قائمقامی ڕواندز (لە حوکمدارێتی کوردستانەوە کە بەتەمای بوو، بۆ قائمقامێتی ڕواندز.) شێخ مەحمودیش بەرامبەر بەوە بە بەیانێک نارەزایی خۆی دەربڕی بەرامبەر بەو هەڵوێستەی سید طە کە لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا دەقی ئەو بەیانە بڵاوکراوەتەوە. دوای ئەوەش کە سمکۆ چاوی بە شێخ مەحمود کەوت کە لەو ڕۆژانەدا تاقمی تورکخوازان دەوریان دابوو، بە هەموویان توانییان سمکۆ وا لێ بکەن لەجیاتی ئەوەی ئەو شێخ مەحمود ڕازی بکا کە ببێت بە هاوکاری ئینگلیز بۆ دەرکردنی تورکەکان لە ڕواندز، بەپێچەوانەوە سمکۆ خۆی چووە سەر ئەو بۆچوونەی شێخ مەحمود و بڕیاری دا کە بگەڕێتەوە بۆ تورکیا بۆ ئەوەی لەوێ خسروی کوڕی دەست بکەوێتەوە و پارەکانیشی دەستگیر ببێتەوە و لەوێوە سەرلەنوێ دەست بکات بە خۆئامادەکردن بۆ دەستکردن بە بزووتنەوەیەکی تازە هەروەکو لە بەشی دوای ئەمە بە دوورودرێژی لێ ئەدوێین.)

مارتن ڤان برونسون لەکتێبەکەیدا دەربارەی شکانی سمکۆ و چوونی بۆ خواروی کوردستان وتوێەتی:[٢٨] "ساتێک سمکۆ لەشەڕەکانیدا بەرامبەر بە ئێران شکا و پەنای بردە بەر تورکیا، کاتێک بە خۆی زانی تورکەکان بەپێچەوانەی ئەوەی کە سمکۆ چاوەڕێی بوو پەلاماریان دا و ناچاریان کرد ڕوو بکاتە خاکی عێراق.

ئینگلیزەکان ئاگاداری ئەوە بوون کە سمکۆ بەشکاوی لە دەست تورکەکان هەڵاتبوو لەکەڵ ئەو شکستی و لاوازییەیدا ئینگلیزەکان ویستیان سوودی لێ

وەربگرن و دژی تورک بەکاری بهێنن.

سمکۆ هەرچەند هەروەکو پەنابەرێک هاتبووە ناو خاکی عێراقەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بێدەنگ و دەستەپاچە دانەنیشتبوو، بەڵکو هەوڵێکی زۆری دا پێوەندی لەگەڵ سەرۆکعەشیرەتەکانی کورددا بکات بۆ ئەوەی بتوانێت بگەڕێتەوە بۆ شوێنی خۆی. سمکۆ ئەچووە هەر شوێنێک ڕێزی لێ ئەگیرا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کەسی وا نەبوو کە دەستی یارمەتیدانی بۆ درێژ بکات.

ئەحمەد خواجە لە یاداشتەکانیدا لە لاپەڕەکانی (١٣٧-١٤١) باسی چۆنێتی هاتنی سمکۆی کردووە و ئەڵێ:(٤) "لەو ڕۆژە تەنگو تاریکەدا کە ئینگلیزەکان بەسەر کوردیان هێنا بوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئینگلیزەکان بەوەوە نەوەستان بەڵکو حکومەتی ئێرانیشیان لە کورد وروژان و بڵاویان نەکردەوە کە بەم زووانە حکومەتێکی تووندوتۆڵ بۆ کورد دروست نەبێت و ئەو حکومەتی کوردستانەش تەنها هەر لە عێراقدا نابێت بەڵکو شۆڕش نەخەنە ناو ئێرانیشەوە.

بەرامبەر بەوە ڕۆژنامەی (ستارەی ایران) لە ژمارە (٧٠)ی ڕۆژی ٩ی ربیع الاول ساڵی ١٩٤١ (بێگومان ئەوە هەڵەی چاپەمەنی بووە و ساڵە ڕاستییەکە ساڵی ١٣٤١ بوو چونکە لە ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان ژمارە (٧)ی ڕۆژی ١٩٢٢/١٢/٣٠ ڕێکەوتی ١٦ی جمادی الاول ١٣٤١ کە لە سلێمانی دەرچووە وەرامی ئەو ڕۆژنامەی ستارەی داوەتەوە کە لەدوایدا لەکاتی باسی ئەو تەلگرافانەی کە لەنێوانی سمکۆ و شێخ مەحموددا بووە بڵاوی ئەکەینەوە باسی ئەو ژمارەیەی ڕۆژنامەی ڕۆژی کورد ئەکەین.)، بەڵام شێخ مەحمود بەگورجی لە ئێرانییەکانی گەیاند کە ئەو ناشووبە هی ئینگلیزە.

دوای ئەوەی سمکۆ لە شۆڕشەکانیدا سەرنەکەوت و ئینگلیزەکان ئێرانیشیان لە سمکۆ شێواند و هێنایانە هەولێر بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی خۆیان و لەوێوە تەلگرافیان پێ نووسی بۆ شێخ مەحمود.

(ئەحمەد خواجا لە یاداشتەکانیدا ناوەڕۆکی ئەو تەلگرافانەی نێوانی سمکۆ و شێخ مەحمودی بەتەواوی بڵاو کردۆتەوە، بەڵام لەبەرئەوەی ئێمە دەقی ئەو تەلگرافانە کە لەکاتی خۆیدا لە ژمارەکانی ڕۆژنامەی ڕۆژی کورد کە ئۆرگانی دەوڵەکەتەی شێخ مەحمود بووە هەوموی هەروەکو خۆی بڵاو دەکەینەوە بۆیە پێویست بە دووبارەکردنەوەی ئەوەی ئەحمەد خواجا ناکات.)

هەروەکو لەپێشتردا باسمانکرد کە لەدوای هاتنی سمکۆ بۆ خواروو کوردستان، هەروەکو چۆن لە باسەکانی کاپتن های و نەدمۆنسدا لەوە دواین و باسی نەوەشمان کرد کە ئینگلیزەکان بە هیوای نەوە بوون سمکۆ بنێرن بۆ لای شێخ مەحمود بۆ نەوەی بەجووتە هاوکاری بکەن بۆ دەرکردنی یوزدمیر و هێزەکەی تورک کە لە ڕواندزدا جێگر بووبوون و لە (بەحرکە) کە نزیکی شاری هەولێرە تەلکراف لەنێوانی سمکۆ و شێخ مەحموددا ئالوگۆڕ کرا.

ڕەفیق حیلمی لە لاپەڕە (٤٤)ی زنجیرەی شەشەمی یاداشتەکانیدا دەربارەی نەوە وتویەتی:(٢) "ئینگلیزەکان لەو ڕۆژانەدا بۆ ڕێکەوتن لەگەڵ شێخ مەحموددا لە تەقەلایەکی بێسوودا بوون، نەو هاتنەی سمکۆ لەو ڕۆژانەدا بۆ سنووری عێراق ئینگلیزەکانی خستە سەر نەوەی کە سوود لەو بەسەرهاتەی سمکۆ وەربگرن و سمکۆ بکەن بە هۆی تێکدانی نێوانی شێخ مەحمود و تورکەکان و بۆ گەیشتن بەو مەبەستە ئینگلیزەکان داوایان لە سمکۆ کرد کە بچێتە هەولێر بۆ نەوەی لەوێوە دەست بکا بە موخابەرەکردن لەگەڵ شێخ مەحموددا.

هەندێ لەو کەسانەی لەو ڕۆژانەدا لە هەولێر بوون دەیانوت سمکۆ نەچووبوو بۆ ناو شاری هەولێر کە ئینگلیزەکانی لێ بوو (کە نەدمۆنس وتبووی سمکۆ پێی ناخۆش بوو کە ئێمە ڕێگەمان نەدا بچێتە هەولێر کە وەکو وتمان نەوەی نەدمۆنس لەگەڵ نەوەی کاپتن هایدا یەک ناگرێتەوە کە وتبووی هاتە هەولێر و لای من وێنەی سورماخانمی خوشکی مارشمعونی دیبوو.)، چونکە سمکۆ ناگای لەوە بوو کە خوشکەکەی (مارشمعون)ی کوژراو لە بەغداد بوو لە دەست سمکۆ شکاتی بردبووە بەر ئینگلیزەکان. لەبەرنەوەی سمکۆ کەمێک ترسی لەدڵدا نەبێت و لە ڕێگەی هەولێر، کاتێک فڕۆکەیەکی ئینگلیز نەبینێت بە ژوور سەریەوە نەکەوێتە گومانەوە و دەست نەداتە دەمانچەکەی و نۆتوموبیلچییەکە ناچار نەکا بگەڕێتەوە بۆ گوندی (بەحرکە).

ڕەفیق حیلمی لە یاداشتەکانیدا نەڵێ: عزت توپچی (عزەتی فاتە) بۆی گێڕامەوە کە عزت خۆی لەلایەن ئینگلیزەکانەوە نێررابوو بۆ لای سمکۆ کە لەگەڵیدا بێ کە هەوڵێکی زۆری لەگەڵ سمکۆ دابوو کە نەگەڕێتەوە و بچێتە هەولێر، بەڵام کەڵکی نابێت ئینجا دوای نەوە عزت لە هەولێرەوە بە تەلەفۆن قسە لەگەڵ (بەحرکە) نەکا و قسەکانی سمکۆش بە تەلگراف نەدا بە شێخ مەحمود لە سلێمانی، هەتا سمکۆ لە (بەحرکە) وە یا (هەولێر) بوو شێخ مەحمود بە مەرامی ئینگلیزەکان و بەپێی

قسەکانی عزەت وەلامی نەدایەوە، وە لەدواییدا بۆ گفتوگۆی تایبەتی ناوخۆی داوای کرد سمکۆ بچێت بۆ سلێمانی. بەڵام سمکۆ و شێخ مەحمود وەکو ئینگلیزەکان خەیاڵیان کردبوو دوژمنی یەکتر نەبوون.

(مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەودا ئەچێتە سەر باسی پێوەندیی سمکۆ و بنەماڵەی شێخ مەحمود کە لە باسی پێوەندیکردنی سمکۆ و ئەو بنەماڵەیەدا بەدوورودرێژی باسی چوونی ئەوانەمان کرد کە ماوەیەک بە ئاوارەیی لای سمکۆ بوون و خزمەتێکی زۆری کردبوون لەدوای ئەوەی ئەو خێزانانە لە ساڵی ١٩١٩دا دوای شەڕی دەربەندی بازیان و گرتنی شێخ مەحمود بە بریندارى و ئاوارەکردنی بۆ هندستان چووبوونە کوردستانی ئێرانەوە.)

ڕەفیق حیلمی لە لاپەڕە (٤٦)ی زنجیرەی شەشەمی یاداشتەکانیدا دەربارەی پێوەندی سمکۆ و شێخ مەحمود ئەڵێ: "دوای ئەوەی شێخ مەحمود لە دەربەندی بازیان بە دیل گیرابوو و ڕەوانەی هندستان کرابوو شتی وا ڕوویدا کە ببێتە هۆی پێوەندییەکی بەهێز لەنێوانی ئەو دوو کورده گەورەیەدا. دوای بە دیل گیرانی شێخ، ماڵ و منداڵەکانی لەگەڵ شێخ قادری برایدا پەنایان بردبووە بەر خاکی ئێران و لەوێ بە دەسیسە و هاندانی تاجرباشی کورد شێخ قادر گیرا و ئێررا بۆ هندستان (ڕەفیق حیلمی لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا لە باسی ئەو تاجرباشییەدا ئەڵێ ئەو تاجرباشییە یەکێک بوو لە ناودارەکانی سابڵاغ کە لە ڕەگەزدا خەڵکی سلێمانی بوو، لە شەڕی یەکەمی گەورەدا لە ترسی ڕوس لەگەڵ سەرداری بۆکان هاتبوونە سلێمانی و لە خانووکەی سید ئیبراهیم ئەفەندی باوکی سید حەکیمی باوکی شاکر حەکیم دانەنیشت.)

ڕەفیق حیلمی لە لاپەڕە (٤٧)دا ئەڵێ: منداڵەکانی شێخ مەحمود لەو ڕۆژانەدا کەوتبوونە حاڵێکی ناخۆش و زۆر گرانەوە، بەڵام سمکۆ لەو ڕۆژانەدا ئەستێرەی بەختی لە ئاسۆی هیوادا پرشنگی ئەدایەوە و لە باکووری خۆرئاوای ئێراندا بووبوو بە شای دووهەم و نزیکەی هەموو (ئەزربایگان-ئازربایجان)ی گرتبووە ژێر چنگی خۆی. ماڵ و منداڵەکانی شێخ هەموویان خۆیان گەیاندە لای سمکۆ و ئەویش باڵی باوکیتی بەسەردا کێشان و حەسانەوەی. ئەم جارە ئیتر نۆرەی شێخ مەحمود بوو ئەیویست بەزیادەوە چاکەی سمکۆ بداتەوە.

تەلگرافەکانی بەینی سمکۆ و شێخ مەحمود، ئینگلیزەکانی خستبووە هیواوە،

لەبەرنەوە ئینگلیزەکان ڕێگەیان دا بە سمکۆ کە بچێتە سلێمانی.

ساتێک نەم دەنگە بڵاو بووەوە، سلێمانی بە جارێک خرۆشا، ناو و شۆرەتی سمکۆ و باس و حکایەتی ئازایی ئەم قارەمانە کوردە ناوادارە دەمێک بوو گەیشتبوو کوردستانی عێراق، لەبەرئەوە هاتنی بۆ سلێمانی بۆ مەسەلەی کورد بە مزگێنی نەژمێررا و هیوای نیشتمانپەروەرەکانی تازە نەکردەوە.

(سمکۆ) و یا (ئیسماعیل ئاغای سەرەکعەشیرەتی شوکاک) لە دڵی هەموو کوردێکدا جێگەیەکی بەرزی هەبوو وە بە قارەمانێکی میللی نەدرایە قەڵەم و حکومەتەکانی تورک و ئێران بە چاوێکی پڕ لە کین و شکەوە تەماشایان نەکرد، لەبەر ئەمە هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی شتێکی کەم نەبوو.

دووهەم: هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی:

دەربارەی هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی و ئەو تەلگرافانەی کە لەنێوانی سمکۆ و شێخ مەحموددا بۆ یەکتری ئێررابوون، ڕۆژنامەی (ڕۆژی کوردستان) کە ئۆرگانی دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان بوو بە زینجیرە ئەو تەلگرافانەی لەکاتی خۆیدا بڵاو کردۆتەوە کە بە کوردی و بە تورکی ئێررابوون. لێرەدا منیش ئەو تەلگرافانە بەپێی ئەوەی لەو ڕۆژنامەیەدا بڵاو کرابووەوە پێشکەش خوێنەرانی ئەکەم هەرچەندە هەمووی لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا بڵاو کراوەتەوە.

لە لاپەڕە (١ و ٢)ی ژمارە حەوتی ئەو ڕۆژنامەیەدا کە لە ١٩٢٢/١٢/٣٠دا دەرچووە بە کوردی و بە تورکی ئەو تەلگرافەی کە سمکۆ لە ڕۆژی ١٩٢٢/١٢/١٤دا ناردبوونی بۆ شێخ مەحمود بڵاو کراوەتەوە کە لە پێشەکی بڵاوکردنەوەی ئەو تەلگرافەدا لەلایەن ڕۆژنامەکەوە ڕوونکردنەوەیەک بڵاوکراوەتەوە و ئەڵێ:

بە تاریخ ٩ی ربیع الاول ١٣٤١ی ڕومی لە ژمارە (٧٠)ی غزتەی (ستارە)ی ایراندا مخالف حقیقت بعض نشریاتی کردبوو. بۆ افکار عموم سرداران و منوران کورد مجبور بوین مخابراتی کە لە بین حضرت ملک کردستان و جناب سمکو و سید طەدا جریانی کردوە درج و نشری بکەین.

سلیمانی: بۆ حضور حکمدار اعظم کردستان

امرو مقدرات کوردستان توردیع دست مبارکتان کراوە، مناسبی نازانین هیچ

ایشیک بێ امر ذات حکمدارانەتان بکرێ. بزەوتیان نابیتەوە بە ایمە مانان کە ملت کورد مغدورین. استرحام اکین لە همو خصوصیکەوە معاونت بفرمون بو استخلاص ام وطنەمان.

سمکو

١٤ی کانون اول ١٣٣٨

(کە رێکەوتی سالی ١٩٢٢ بووە.)

لە هەمان ژمارەدا وەرامەکەی شێخ مەحمود بۆ سمکۆ بەم جۆرە بڵاو کراوەتەوە:

اربیل: قهرمان کوردستان حضرت اسماعیل اغا

ج: البته تقدیری افرمون که به تاق تەنیا له ریگای سندنی حقوق ملت کوردا له پیش همو کەسیکەوە به چ درجەء فیداکاریم کردوه و بەو نیسبەتەش فەلاکتم دیوه.

امروش به اتفاق قهرمانیکی وکو ذات وطنپرورانەی ایوه بو گەیشتن به عین غایه درجەء ارزوم احتیاج به ایضاح ناکات، حوالەء تقدیر وجدان جنابتانی نەکم. لکن ابی بو مدافعەء حقی بی که بی قوەت، بێ مال، بی معاونت، بی حق خومان بهاوینه ناو جدال و معرکەء شر و شور و بو سندنی غایەی ملت کورد بی که حیاتی ام قومه سوق فنا بکین. امرو حقیکی رەسمی ندراوه به میلتی کورد ایمه که بیته جنبش و مدافعەی دشمنان خارجی.

هرچند ئیمه داوای لطف و حقوقمان کردبیت به نوعی وعدو بهانه اهمال کراوه، (٣) مانگ لموپیش حکومت فخیمەی بریتانیا او معاونته که وعدی فرموه له صەدا یەکیکی بەجی نەهیناوه تاکو منیش میلتی کورد به استقبالەوە طماعداریان بکم. بۆ حقیک شر و شورم پی خوشه، بەلام بۆ ناحەقی پیم خوش نیه که خوینی موسولمانی کورد بریژم.

اگر لطفا حق خومان پی ببخشری حاضرین بۆ همو فداکاری و دفع دورخستنەوەی معترضەکانمان، اگینا هر بو اطاعەی مطلقەی حکومت فخیمه به قطعی قەول نەدم که بی طرف و صادق امینمەوە برامبر دولت معظمەی بریتانیا اکر لە زیاتر لزوم به مذاکره هیه. بو تشریف فرمونتان رجا و تایید احترام اکم.

محمود

١٤ی کانون اول ١٣٣٨ رومی

١٩٢٢

له هەمان رۆژدا سمکۆ تەلگرافێکی تری ناردووە بۆ شێخ مەحمود کە لە لاپەڕە (٣)ی ژمارە (٧)دا بڵاو کراوەتەوە وەکو خوارەوە:

سلیمانی: بو حضوری حکمدار افخم

لە حکومت انکلیس بەولاوە کس نیە حقوق بە ایمە ببخشی و مقابل نەو لطفە کە لەگلمان اکات چاوروانی خدمت ایمەیە. ام حقوقە بی شبە اتوانین بی ستینین اگر هر لە جناب حکمداریتانەوە ارادەیەکی درکردنیان ببیی بە عون خودا بی خوین رشتن مسلمانان لیرە دریان اکم و حقوقیشمان بە همو نوعی وراگرین وا مصلحت ابینم کە بەیەکەوە دوژمن لەناو خومان درکین و حقوقیشمان هر بەیکەوە لە حکومت بریتانیا و عرەب ورگرین.

سمکو

١٤ی کانونی اول

لە لاپەڕە (٤)ی ژمارە (٧)ی هەمان رۆژنامەدا دووبارە وەرامێکی شێخ مەحمود بڵاوکراوەتەوە کە بە تەلگراف ناردبووی بۆ سمکۆ دەڵێ:

"اربیل: قهرمان کوردستان حضرت اسماعیل اغا

جواب: حقیقتا بو همو نعمتن اختیار زحمت و بو همو لطفی عرض تشکر لازمە، لکن بو لطفی کە رەوا نەبینری اختیار کلفت کردن لوە اچی کە فدای موجودیت بکریت بۆ منافع خلق تر. غیری حکومت بریتانیا اوی حق حیاتمان بداتی و امید سعادت لی بکری کس شک نابم، وکو قیام کردن لە مقابل معترض او حقوقەمان کە بە مرحمت پیمان ابخشری بە مشروعی ازانم بەبی سبب چونە مجادلەشەوە اوندە بە غیر معقول ازانم، همو ملت کورد بی تردد حاضرە بو دفع دوشمنی خوی بشرطی وکو حکومت بریطانیا وعدی داوە، وعدەکەی بەجی بینی و اعتراف بە ملیتمان بکات و بە مرحمت تقدیر حقوقمان بفرمون و لە حرکاتیکدا کە برامبر دشمنان اکری بە مادە یاریەمان بدات بلام امرو معترض وطن و دشمن ملیتم ناناسم. کی حقمان اداتی و چ حکومتیک تعرض حقمان اکات، بی زانین سبب، بی چاوپیکوتنی حق مجادلە بوچی بکین و بو منفعت کی خوین بریژین. اگر بم حالە راضی بین معاونیکی کورد لە دوای خومانەوە نابینین چونکە اگر بپرسن بو چ حقیک مدافعە و خوینی میلت فدا اکەن؟ جوابمان نیە بیدەینەوە. ایتر لەجیاتی دشمنایەتی غیر رسمی اطاعت کردن حکومت و بی طرفانە لە مالی خومدا دانیشتن

به مناسبتر ازانم.

محمود

١٤ی کانون اول.

له لاپەڕه (٤)ی هەمان ژمارەدا سید طەی شەمزینی (ژنبرای سمکۆ) تەلگرافێکی وەکو خوارەوە ناردووە بۆ شێخ مەحمود.

سلیمانی: بو حضور عالی حکمدار... دستتان ماچ اکم، اگر مظهر توجهتان بم خوم به بختیار ازانم بو معروضاتم بو حضرت اسماعیل اغا ترک کرد افندم.

سید طه

١٤ی کانون اول

وەرامی شێخ مەحمود بۆ سید طه له هەمان لاپەڕەی ئەو ژمارەیەدا بۆ سید طه ئەڵێ:

اربیل: بو حضرت برای محترم خوم سید طه افندی

بی قید و شرط تشکر او لطف و توجهات داغی خوازانەتان اکم که له حقم ڕەوا بینراوه.

جواب امرەکانی اسماعیل اغام تقدیم کردوه، من کوردم، چونکه به کوردی ژیان به سعادت ازانم. مفتون سویەی میلیتپرورانەی همو قهرمانیکی کوردم.

محمود

١٤ی کانون اول

بەڵای منەوە ئینگلیزەکان بەتەواوی ناوەڕۆکی ئەو تەلگرافانەیان هەڵسەنگاندووە و هیچ دوورییش نییە هەر پیاوەکانی خۆیان بە ئاگاداربوونی سمکۆ ئەو تەلگرافانەیان ناردبێت بۆ شێخ مەحمود، کە بەناشکرا لەوەدا پێیان لەسەر سمکۆ داگرتووە کە بڵێ ئەوی ئینگلیز نەیکا بۆ کورد سەر ناگرێت، دووهەم لەگەڵ نەوەشدا کە شێخ مەحمود ئیعلانی مەلیکیەتی کوردستانی کردبو،و وە لە ڕۆژنامەی (ڕۆژ کوردستان) کە ئورگانی حکومەتەکەی بوو، سمکۆ ناوەڕۆکی ئەو ژمارانەی دیوە و زانیوێتی کە شێخ مەحمود لەو ڕۆژانەدا مەلیکی کوردستان بووە، بەڵام ئینگلیزەکان چونکە دانیان بەو حکومەتەی کوردستاندا نەنابوو (هەروەکو لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا سەرچاوەکان ئاشکرایان کردووە کە کاربەدەستانی ئینگلیز بەڕووالەت وە بۆ شتێکی کاتی لەسەرەتاوە ئەو حکومداریەتەی کوردستانیان ڕێکە

پێدابوو، که ساتی خۆی هات و ئیشیان بەوە نەما ئیتر پاشگەزبوونەوە و داوایان لە شێخ مەحمود کرد کە واز لە حکومەتەکەی بێنێت و دەزگاکانی هەڵوەشێنێتەوە، بۆیە ڕێگەی نەوەیان نەداوە کە سمکۆ تەلگرافەکانی بە ناوی مەلیکی کوردستانەوە بنێرێت و هەر بە ناوی حوکمداری کوردستانەوە نێررابووە.

پاش نەوەی ئینگلیزەکان ڕێگەیان دا بە سمکۆ کە بچێت بۆ لای شێخ مەحمود بۆ سەرکرتنی نەو مەبەستەی خۆیان نەیان ویست و کە سەریشی نەگرت، ئیتر سمکۆ چوو بۆ سلێمانی بۆ لای شێخم مەحمود.

دەربارەی چوونی سمکۆ بۆ سلێمانی دوو سەرچاوەمان بە دەستەوەیە کە هەردووکیان بەدوورودرێژی باسی نەو چوونەیان کردووە کە سەرچاوەی یەکەم بریتیە لە ڕۆژنامەی (ڕۆژ کورد) و سەرچاوەی دووەم بریتیە لە یاداشتەکانی مامۆستا ڕەفیق حیلمی نەگەرچی نووسەری تریش وەکو نەحمەد خواجا باسیان کردووە.

سەرچاوەی یەکەم کە بریتیە لە ڕۆژنامەی ڕۆژ کوردستان، لە لاپەڕە (٤)ی ژمارە (٨)ی ڕۆژی ١٩٢٣/١/١٠دا بەم جۆرەی خوارەوە بڵاو کردۆتەوە کە هەروەکو چۆن نوسراوە لە ڕۆژنامەکەدا بڵاوی نەکەینەوە:

قهرمان کوردستان-حضرت اسماعیل اغا (سمکو)

هفتهء لو پیش جناب طاهر افندی سر کاتب حضرت ملوکانه (ڕۆژنامەکه نیازی له طاهری نەمین نەفەندی مەسرەف بووه.) به قوتیکی سواری یەوه تشریفی حرکتی کرد بو استقبال حضرت قهرمان کوردستان جناب اسماعیل اغا.

ڕۆژی ١٩٢٣/١/٧ که جناب اغا قوناغیک نزیک سلیمانی بوەوه حضرت رئیس الروسا جناب شیخ قادر افندی که له معیت مبارکی دا قوماندان طابور ژاندرمه به قوتیکی زورەوه گلیک اشراف مملکت موجود بون و استقبال حرکت فرمابو و نزیکی منزلی تشریفی چو به پیریەوه.

ڕۆژی ١٩٢٣/١/٨ دوایر حکومت تعطیل کرا، اهالی دکانیان هلگرت، عموم سادات کرام و ماموران عسکری و مولکی و روساء و اشراف و منوران و اهالی محترمه بو مراسم استقبال نزیکی نیو سعات به سواری و به پیاده حرکت و رویان کرده ریگای استقبال و انتظار.

جناب رئیس داخلیه لگل جناب کاپتن چپمن وکیل فخامت مندوبی سامی دا به

اوتوموبیل و سایر روسای عشایری که له سلیمانی حاضر بون هر کسه به خوی و دەسته و دایرەیەوه به صورتیکی منتظم و جیاواز داخل مراسم استقبال بون.

لپاش ترتیب و تنظیم ام مراسمه گردونەء حضرت جلالت ملک معظم دام شوکته ساعت له شەش کوردی له شارەوه نزیکی نیو سەعات ریگا بو استقبال تشریفی فرمو و له جیگای مخصوص انتظار و اسراحتیان فرمو، که تشریفی مبارکی حضرت اغای نامدار نزیک بوەوه له ڕیاست و قوماندان قوای ملک قطعات سواری مللی ملوکانه ساعت ریگا له شار دور تا کنار شار له هردو لای ڕیگادا صف بستەء اقدام و سلام بون و عرض تعظیمان و تبریکیتیان کرد.

لپاش قدری که حضرت اغای نامدار لگل جناب احمد اغای برای محترمی و سایر خزمان و معیتی مبارکی و روسای کرام و ذوی الاحترام عشیرت پشدر جناب بابکر اغا و جناب عباس اغا و سایر روسای عشایر پشدر و منگور و اوجاغ له خزمەت جناب رئیس الروسا حضرت شیخ قادر افندی دا به تواوی نزیک موقع مخصوص جلالت حضرت ملک بونەوه، اوسا گردونەء حضرت تاجداریش توزی چوه پیشەوه هردو طرف دابزین و مصافحه و بیان خوش امدی و تبریکات لوازم محبت و حرمت فوق العاده له هردو جهتەوه بەجی هینرا و با ارادەء ملوکانه حضرت اغای محترم له گردونەء مخصوصەء ملوکانەدا اخذ موقعی فرمو و له خدمت حضرت ملکدا گرانەوه بۆ شار.

امرا و ضابطان و عساکر منصورەء کردستانیش له خارج شاردا به صورتیکی منتظم صف بستەء احترام و سلام بون راسمەء تعظیمات و سلامیان ایفا و گلیک گورانی وطنی خوشیان خویندەوه و دعای ترقی و موفقیت حکومت و ملت کوردیان کرد.

له طرف جلالت حضرت ملک و حضرت اغای نامدارەوه تفتیش عسکرەکان کرا و یکه یکه مظهر سلام بون.

لەدوایدا به عمومی عودت کرایەوه بۆ خانو و موقع مخصوص حضرت اغای محترم و لبر درگا توقفیان فرمو. لەوی همو شاگردانی مکتب به صورتیکی ڕیک و پیک له صف حرمت و انتظاردا راوستان، گلیک گورانی و اشعاری کوردی وطنی به تاثیریان خویندەوه که دلی سامعینی اکرد به ئاو. له طرف یکی له شاگردان مکتبەوه بمناسبت او روژه مبارکه و او ذاته محترمەوه نطقیکی جوان و روان

خوێنرایەوە کە عرضی خوش امدی حضرت اغای نامدار، دوعای بقای موفقیت و ترقی حضرت ملک و ملت کورد بو.

لم استقباله منتظمه و لم منظره محتشمه عادتا عالم کوردیت و قومیت احیا بوەوە. لە پاشدا مسافرین محترمە لە خزمت حضرت جلالت ملکدا تشریفیان چوە مقام خصوصی خویان.

حقیقت ام روژە روژیکی تاریخی و زور مقدسە، ایمە ناتوانین درکی معالی و مدح و ثنای و خدمات وطنیپرورانە و اقدامات مذاکرانەء حضرت اغای نامدار بکین. لکن بناوی عموم ملت کوردەوە عرض خوش امدی و تبریکات حضرت ام قهرمان کوردستانە و رفیقانی محترمی اکین و بە تشریف هاوردنیان اعلان مسار و افتخار و سعادت و موفقیت همو قوم کورد لە بارەگاە کبریا استرحام اکین.

روژ کوردستان

لە لاپەڕە (٣)ی ژمارە (٩)ی ڕۆژی ١٩٢٣/٢/١٧ ڕوونکردنەوەیەکی تیادایە دەڵێ: وەختی کە حضرت قهرمان کوردستان اسماعیل اغا داخل شار سلیمانی بو بە شرف و حرمت ام ذاتە مقدسەوە حەوت عدد طوپ سلام و احترام انداخت کراوە، لە نسخەی پیشوی روژی کوردستاندا لە مراسیم استقبالدا ام خصوصەمان لە بیر چو بو عرض معذرت اکین.

روژ کوردستان

بەرامبەر بەو پێشوازییەی کە بۆ سمکۆ کرابوو لە لاپەڕەی (٣)ی ژمارە (٨)ی ڕۆژی ١٩٢٣/١/١٠دا سمکۆ سوپاسنامەیەکی بڵاو کردبوەوە کە ئەمەی خوارەوە ئەو سوپاسنامەیەیە کە سمکۆ لەو ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردا بڵاوی کردبوەوە.

"لە سر دعوت و ارادەء حضرت جلالت ملک کوردستان و سید السادات جناب ملک محمود اول دام شوکتە بە کمال شوق و شطارتەوە بو کسب شرف زیارتی حضرت ملک معظم هاتمە سلیمانی. لە همو خصوصیکەوە مظهر توجهات و عنایات شیوەء انسانیت و حسیات قومیت پرورانەء کە لە مراسم استقبالدا لە طرف جناب رئیس الروسا ء و سادات کرام و روسا و ماموران عسکری و مولکی حکومت اشراف و منوران و اهالی کوردستانەوە در حق بە شخصی من رەوا بینرا بو کەلی متشکر و مفتخرم بلکو هر فلاکت و اذیتی لە ریگای خذمت ازادی و خلاصیء ام ملتەدا بسرما هاتوە لە بیرم چونەوە بە واسطەء روژ کوردستانەوە بیان

ممنونیت مسروری له همو برادرانی کودی سلیمانی اکم. خدا همو لایکمان موفق بکات.

سمکۆ

سەرچاوەی دووەەم کە باسی هاتنی سمکۆی کردووە بۆ سلیمانی بریتیە لە یاداشتەکانی مامۆستا رفیق حلمی کە لە لاپەرە (٤٤)ی بەرگی شەشەمی یاداشتەکانیدا بەم جۆرەی خوارەوە باسی کردووە: "کە دەنگی هاتنی سمکۆ بە سلیمانیدا بلاو بوەوە، سلیمانی بە جارێک خرۆشا. ناو و شورەتی سمکۆ و باس و حکایەتی ئازایی و قارەمانیتی ئەم کوردە ناوداڕە دەمێک بوو گەیشتبوە سلیمانی، لەبەر ئەوە گەورە و بچووک بە ژن و پیاوەوە لەم هاتنە ئەدوان و بێ ئۆقرە چاوبان لە ڕێ بوو چاوەڕوانی گەیشتنی ئەم قارەمانەیان دەکرد و دەیانویست ساتێک زووتر بە دیداری شاد بن.

ئەوانەی کورد و نیشتمان پەروەر بون سمکۆیان بە قارەمانێکی میللی دەهاتە بەر چاو هیوای ئەوەیان دەکرد ئەم هاتنەی ببێتە هۆی گۆڕینی (مەجرای سیاسەت) و تای ترازووی کوردایەتی سەرکەوێ و شێخ مەحمود لەو دووڕیانەی لێی وەستا بو بخرێتە سەر ڕێی مەبەست، واتا ڕووی بکرێتە مەسەلەی کوردستان.

مصطفی پاشا یامولکی لە هەموو کەس زۆرتر بە کەیف بوو، لەو حاڵەی کە تیادا بوو چو بوە حاڵێکی تردا بوو، خۆی قیت کردەوە و بوو بە کوردێکی چواردە ساڵە. ئەویش لە سەودایەکی تردا بوو، بە تەمای ئەوە بوو سمکۆ و شێخ مەحمود بەرەو ئامانجی خۆی بەرێ، لەو خەیاڵەدا بوو کە سیاستی ئینگلیز بێتە جێ (ڕەفیق حلمی ئەڵێ: دوژمنایەتی مصطفی پاشا بەرامبەر بە تورک سنووری نەبوو تاکە ئومیدیک کە هەیبوو دژی تورک بریتی بوو لە پەرەسەندنی دەسەلاتی ئینگلیز لە ناوچەکەدا لەبەر ئەوە تورکخواکان هەمیشە بە پیاوی ئینگلیزیان دادەنا.) مصطفی یامولکی دەیویست تورکەکان لە ڕواندز دەر بکرێن بە هیوای ئەوەی خەبات و ئاژاوە بگاتە ناو کوردستانی تورکیا، بە کورتی مصطفی یامولکی بۆ شکاندنی مصطفی کمال ئەتاتورک هەوڵی ئەدا.

لەسەر فەرمانی ملک، خانووەکەی شێخ مصطفی نقیب پاک کرایەوە و ڕێکخرا، ڕۆژی هاتنی سمکۆ سەرپاکی خەڵکی سلێمانی هاتنە دەرەوە، زۆربەی سوارەی عەشایری دەوروپشت چون بە بپیریەوە و شاری سلیمانی هەروەکو بووک ڕازابوەوە

و لەناو ناهەنکێکی کشتی و زەماوەندێکی میللی و نەتەوایەتیدا بەرەو پیرچوونێکی زۆر شیرین و شاهانەی بۆ کرا.

شەوێک پێش گەیشتنی سمکۆ، شاری سلێمانی بە سانی میروولە وروژابوو، دەرزیت بهاویشتایە نەدەکەوتە سەر نەرز، هەتاکو رۆژ خەو لە چاوی زۆر کەس نەدەکەوت، سەیر نەوە بوو تورکخواکانیش لە کەیفدا بوون، بەڵکو ئەوان لە کوردپەروەرەکان زیاتر (نەشئە)یان پەیدا کردبوو.

وا دەردەکەوت بەلای دەستەی تورکخواکانیشەوە هاتنی سمکۆ جێگەی هیوا بوو، بەیانی پێش هەتاوکەوتن نەهالیی شاری سلێمانی ورد و درشت بە پیاو و ژنەوە ڕژابوونە کۆڵانەکان، قوتابیان لەو کۆڵانەی کە دەچوو بۆ مالّی شێخ مصطفی نقیب لەگەڵ عسکر و پولیس بەرامبەر بە یەک بە ڕیز وەستابوون. بۆ ڕاگرتنی ئەمانە و ڕێکخستنیان (زابت)ە کوردەکان و مامۆستاکان بە چوستی لە هاتوچۆدا بوون، هەتا دەهات خەڵک زۆر دەبوون و لەو دەشت و کۆڵانانەدا جێگەیان نەدەبوەوە، تەلار و پێش هەیوان و پەنجەرەی خانوەکان و سەربانی مزگەوتی گەورە و دوکان و بازاڕ جمەی دەهات، لادێیی نزیک شار بە جارێک ڕوویان کردبوە ناو شار، نزیکی نیوەڕۆ ئوتومبیلی سەرەک رئیسان دەرکەوت، خەڵکەکە بە جارێک خرۆشان و بەیەکاچوون، مامۆستا خوێنگەرمەکان و زابتەکان چوون بە لای نەو قوتابیانەوە و بۆ سلاّو چاوەڕوانی ئیشارەتیان دەکرد.

ڕیزی قوتابیان چاویان بڕیبوە دەمی زابت و مامۆستاکان، لەپڕ ئوتومبیلێک گەیشتە پێشەوە و دەرگاکەی کرایەوە، بە تەنیشت شێخ قادرەوە بالاّی بەرز و قەدی شمشالّی سمکۆ دەرکەوت، پلنگی کوردستان لە بەرگی عەسکەریدا بە وێنەی جنرالێک هاتە پێشەوە، سمکۆ چاوێکی بەو خەڵکەدا خشاند و بۆ سلاّو هەردوو دەستی بە جارێک بلّند کردەوە، ئیتر لەگەڵ هەلهەلە و چەپڵەڕێزانی ژنان، لەلایەکەوە گولّباران و دەنگی بڕی بڕی، وە لەلایەکی تریشەوە گرمەی توپ بۆ پێشوازی دەستی پێ کرد. فرمێسکی شادمانی بەری چاوی نیشتمانپەروەرەکانی گرتبوو وە بۆ ماوەیەک لە هۆش خۆیان چوون، لە مێژووی ڕۆژە گرنگە پیرۆزەکانی سلێمانیدا دوای ڕۆژی گەڕانەوەی شێخ مەحمود لە هندستانەوە ئەو ڕۆژە یەکەم ڕۆژی شادی و پیرۆزی بوو لە سلێمانیدا.

قوتابیان لەگەڵ کۆڕانیدا بەخێرهاتنیان کرد بە گولّباران و عەسکەر و پۆلیس بە

تفەنگە بریسکەدارەکانیانەوە لە سلاودا وەستان، وتنەی ئەو ساتەی سمایلخان و دەستە سوارەکەی پڕ لە چەکی شوکاک دەشیا بچێتە لاپەڕەکانی مێژووی کوردەوە.

سمکۆ هەرچەند بەرگی عەسکەریی لەبەردا بوو بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نیشانەی ڕەگەزی کوردایەتی ئەو بە جێگەیەکی بەرزەوە دەبینرا. واتا کڵاوێکی کوردانەی شوکاکی لە سەر نابوو، وە چەند هەوری و مشکییەکی بە دەوری ئەو کڵاوەدا پێچا بوو تێی ئاڵاندبوو، ئەو پیاوانەی لەگەڵیا بوون بە بەرگی کوردیی شوکاکەوە لە کوردستانی باکوورەوە دیارییەکی بەنرخ، واتا دیمەنێکی شیرینی براکانی ژوورووبان بۆ هێنابووین.

مصطفی پاشا یامولکی دۆستی دێرینی سمکۆ بە وتارێکی گەرم و بەهێز داستانی دوورودرێژی ئەم بێچووە شێرەی بۆ گێڕاینەوە، مێژووی پاڵەوانێتی و نیشتمانپەروەرێتی سمکۆ و ئەو کارەساتانەی بۆ هۆنینەوە کە لەم ڕێگەیەدا بەسەریا هاتبوو.

گومان نییە تورکەکان لەم هاتنەی سمکۆ کەوتبوونە ترسەوە، چونکە مصطفی پاشا یامولکیی دوژمنی خۆیان باش ئەناسی و بەخۆڕایی ناویان نەنابوو (مصطفی نمرود)، هەر لەبەر ئەوەش بوو تورکەکان لە کاتی خۆیدا هەڵیان کوتایە سەر سمکۆ، تورکەکان وەنەبێ سمکۆیان نەناسیبێت، بەڵکو هەر لە دەمێکەوە دەیانناسی وە دەیانزانی سمکۆ بۆ سەربەخۆیی کورد خەبات دەکات.

رفیق حلمی لە پەراوێزی لاپەڕە (٥٣)ی بەرگی شەشەمی یاداشتەکانیا (ئەگەرچی لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحمووددا لە لاپەڕە (٣٨٧)دا بەدوورودرێژی باسی ئەو هاتنەی سمکۆ و ئەو یاداشتەی ڕفیق حلمیم کردوە دەربارەی هاتنی سمکۆ و هەڵوێستی تورکەکان بەرامبەر بەو هاتنەی، بەڵام لەبەر پێوەندییەکی تەواو بەم کتێبەی سمکۆوە حەزمکرد دووبارەی بکەمەوە لێرەدا.)، لە بەرگی شەشەمی یاداشتەکانیا رفیق حلمی تەرجەمەی نامەیەکی لە تورکیەوە کردووە بە کوردی لە کاتی خۆیدا بە ناوی (قوماندانی جەبهە)وە کە (بصری بەگ)ی سەرەک نەرکانی حرب بە ئیمزای خۆیەوە ناردویە بۆ (یوزدمیر) لە ڕواندز، یوزدمیر لەژێر ناوی (وثیقەی ژمارە ٩ لە دەفتەری یاداشتەکانیا نووسیویەتی و دەڵێ: (کە ئەمە پێش شکاندنی سمکۆ بووە وەکو لە شوێنی تریشدا باسمان کردووە.)

دیاربکر ١٣٣٨/٦/١٤ی ڕومی

بۆ یوزدمیر بەکی قائمقام-استخبارات، نومرۆ (١٧٤٥)

١- سیمکۆ وەک تورک و ئیرانییەکان بەو جۆرە ناویان بردووە) کابرایەکی فێڵبازە، بە هۆی زرنگیی خۆیەوە نەو خەنجەرەی کە هەڵی گرتووە بۆ کاتی خۆی دەیشارێتەوە، ئەم کابرایە بیری سەربەخۆیی لە کەللەدایە، مەبەستی ئەوەیە هەتا لە ئێراندا دەسەلاتی زیاد ئەکا و بەهێز ئەبێت لەگەڵ ئێمە تێکی نەدا و بەم جۆرە بە مەرام و ئامانج بگات.

٢- سەرکەوتنی سمکۆ لەناو عەشایری کورددا بەم جۆرە و گەورەبوونی دەسەلات پەیداکردنی بۆ حکومەتی میللی ئێمە (واتا حکومەتی مصطفی کمال) دەست نادا، بەڵام لەم ڕۆژەدا تێکچوونمان لەگەڵیا بۆ ئێمەش باش نییە، ئەگەر ئێوە بتوانن ئێوە (یوزدمیر) هەوڵی نەوە بدەن و پرۆپاگاندە بڵاو بکەنەوە لەناو عەشایرەکاندا و تەفرەیان بدەن کە بێن بە دوژمنی سمکۆ (ئینگلیزەکانیش هەر نەو ڕێگەیان گرتبووە بەر لەگەڵ شێخ مەحموددا)، بەڕاستی بەوە خزمەتێکی گەورە بۆ حکومەت جێبەجێ ئەکەن وەکو ئەوەی بڵاوی بکەنەوە کە سمکۆ بە پارەی ئینگلیز ئەم شۆڕشە ئەگێڕێت و بۆ قانزاجی خۆی و ئینگلیز خوێنی کوردەکان ئەڕێژێت."

ئەم نامەیەی بصری بەگ کە رفیق حلمی باسی کردووە بەر لە شکاندنی سمکۆ بووە، لە پاش شکاندنی و هاتنی بۆ سلێمانی تورکەکان ترسی ئەوەیان لێ نیشتبوو کە سمکۆ بتوانێت ڕووی شێخ مەحمود وەرگێڕێ و لە تورکەکانی دوور بخاتەوە.

ڕفیق حلمی لە لاپەڕە (٨٣)ی بەرگی شەشەمی یاداشتەکانیا دەربارەی ئەو مەترسییەی کە لە تورکەکان نیشتبوو بە هاتنی سمکۆ بۆ ناوچەی هەولێر و سلێمانی ئەڵێ: "ئەو نامەیەی یوزدمیر بە نەهێنی بۆ کۆمەڵی -کرکوک مدافعەیی حقوق جمعیتی- ناردبوو، پڕ بوو لە باسی خراپەی سمکۆ و ترسی ئەوەی هەبووە کە سمکۆ بتوانێت شێخ مەحمود لە تورکەکان دوور بخاتەوە و یوزدمیر لەو نامەیەدا وتوبەتی: ئەو نامانەی سمکۆ بۆ سەرۆکەعەشیرەتەکانی کوردی ناردبوو کەوتە دەست ئێمە، بەڕاستی خیانەت و جنایەت هەر ئەوەندە دەبێت، سمکۆ لەو نامانەدا نووسیوێتی بەو هێزەی لە سلێمانی و هەولێر پێکیەوە دەنێم، پەلاماری تورکەکانی ڕواندز دەدەم، ئێوەش (مەبەست سەرۆکەعەشیرەتەکان بوو کە گوایا سمکۆ نامەی بۆ ناردبوون.) بە خۆتان و عەشایرتانەوە بەڕوالەت بۆ کۆمەکی تورکەکان و یارمەتیدانیان بچنە لای یوزدمیر لە ڕواندز و بیگرن، دوای ئەوە منیش بە هێزەکەی

خۆمەوە هەڵدەکوتمە سەر ڕواندز و هەر ئەفسەر و عەسکەرێکی تورکی لێ بێ دەیان کوژین و شارەکە لە تورک پاک دەکەینەوە (هیچ دوور نییە لەو ڕۆژانەدا کە سمکۆ لە ناوچەی دەسەڵاتی ئینگلیزدا بووە کە رفیق حلمی باسی ئەو نامەیە یوزدمیری کردووە لەوانەیە ئینگلیزەکان هەر خۆیان ئەو نامانەیان ڕێک خستبێت و بە ناوی سمکۆوە ناردبێتیان بۆ سەرۆک عەشیرەتەکانی کورد و هەر خۆشیان وێنەی نامەیەکیان ناردبێت بۆ تورکەکان بۆ ئەوەی بۆ ئێجگاری دوژمنایەتی سمکۆ و تورکەکان بەهێز بکەن بەتایبەتی لەو ڕۆژانەدا کە سمکۆ ئەچوو بۆ لای شێخ مەحمود بۆ ئەوەی تورکەکان لە هەردووکیان لە سمکۆ و لە شێخ مەحمودیش بکەونە گومانەوە کە ئینگلیزەکان لە گێڕانی ئەو جۆرە پیلانانەدا دەستکی بالایان هەیە و لە بەرکی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا پیلانێکی تری وەکو ئەوە کە لەلایەن ئینگلیزەکانەوە ساز کرابوو بە ناردنی نامە بە ناوی حمدی بەگی بابانەوە کە رفیق حلمی لە یاداشتەکانیا ئەڵێ دوور نەبوو ئینگلزەکان بۆ تاقیکردنەوەی حەمدی بەگی بابان خۆیان بە ناوی یوزدمیرەوە کاغەزیان ناردبوو بۆ حەمدی بەگ و بەو کەسەشدا کە نامەکەیان بۆ ناردبوو نامەکەی حەمدی بەگ کە گوایا بۆ وەرامی ئەو نامەیەی بۆ یوزدمیری دابووەوە درابووەوە بە ئینگلیزەکان.)

رفیق حلمی لە یاداشتەکانیا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: یوزدمیر لە نامە نەهێنییەکەیدا بۆ کۆمەڵی کرکوک نووسیویەتی: "من لەو باوەڕەدام هەتا سمکۆ لە سلێمانیدا بێ هەرچی دەکرێ و بمانەوێ بیکەین لەوانەیە سەر نەگرێ و بەپێچەوانەی مەبەستی ئێمە بێت، لەبەرئەوە پێویستە لەسەر کۆمەڵەکەتان بە هەموو هێزێکتانەوە هەوڵی دوورخستنەوەی سمکۆ بدەن لە سلێمانی و وا لە شێخ مەحمود بکرێت هەتا لە سنووری پژدەریشدا ڕێگە نەدا بە سمکۆ کە تیایا بحەوێتەوە."

کە سمکۆ هاتە سلێمانی و لەگەڵ شێخ مەحموددا کۆ دەبووەوە، تورکەکان بە دەستوبردی وەفدێکیان نارد بۆلای شێخ مەحمود.

رفیق حلمی لە لاپەڕە (٩٧)ی بەرگی شەشەمی یاداشتەکانیا باسی گفتوگۆی نەهێنی دوای نیوەشەوی نێوان سمکۆ و شێخ مەحمود ئەکات و ئەڵێ: "کە چوومە خزمەت شێخ مەحمود و سمکۆی لابوو، شێخ بە تایەر ئەفەندی (مەبەستی تایەری ئەمین ئەفەندی بووە کە سەرکاتبی ملوکانە بووە.) وت: تۆ بچۆرە ئەودیو بۆ لای میوانەکان و بۆ سبەینێ زانیم کە ئەو میوانانە (فەوزی بەگ) و هاوڕێکانی بوو (کە

ئەندامی نەو وەفدە نێررراوەی تورک بوون.) دەربارەی ئەو فوزی بەگە بەر لەمە رفیق حلمی لە لاپەرە (٩٤)دا وتبووی لە لایەن یوزدمیرەوە بۆ سلێمانی بە فوزی بەگ و رمزی و ئەحمەد تەقی دا و لەلایەن شێخ مەحمودەوە بۆ ڕواندز بە سید محمدی موفتی و عبدالله ئاغای حاجی حەمەسەعید و مەجید بەگی حاجی ڕەسوڵ بەگدا پەیتا پەیتا نامە سیاسی و گرنگەکان ئەهات و ئەچوو، گرنگترینی ئەو نامانە هەروەکو بیستمەوە ئەو مەزبەتەیە بوو کە بۆ سەرگرتنی پێکەوەژیانی کورد و تورک چەند مەرجێکی تێ خرابوو، ئەیانوت هەتا ئەم مەزبەتانە نووسرابوو تەواوکرابوو شەوەها ڕۆژ کرابووەوە، بەڵام لەئەنجامدا هەر بڕیاری لەسەر درابوو وە لەلایەن سەرەکەشیرەتەکان و گەورەکانی کوردەوە ئیمزا کرابوو و نێررابوو بۆ یوزدمیر ئنجا (فەوزی) و (رەمزی) و (ئەحمەد تەقی) لە وەڵامی ئەم مەزبەتەیەدا بوو کە مەرجەکانی تورک یا هی یوزدمیریان هێنابوو بۆ سلێمانی.

رفیق حلمی لە یاداشتەکانیا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: دوای ئەوە تایەر ئەفەندی چووە لای ئەو میوانانە و شێخ مەحمود دەستی برد فایلێکی دایە دەستم کە پڕی بوو لە کاغەز و نامە و وتی: بیانخوێنەرەوە کە گەلێک نامەی تیادا بوو یەکێک لەوانە نامەیەکی مەلیک فەیسەڵ بوو بۆ شێخ مەحمود.

دەربارەی هەڵوێستی سمکۆ رفیق حلمی ئەڵێ: "سمکۆ لەڕاستیدا تورکی خۆش ئەئەویست و بێجگە لەوە تازە تورکەکان دەستیان لێ وەشاندبوو وە برینیان کولاندبووەوە، لەبەرئەوە ئەگەر پێی بکرایە و هیوای سەرکەوتنی هەبووایە بە هەموو جۆرێک هەوڵی ئەدا تۆڵەی خۆی لە تورکەکان بکاتەوە، بەڵام سمکۆ هەڵوێستی بە جۆرێکی تر هاتە پێش چاو و پروپاگاندەی یوزدمیر و تورکخواکان کە لەو ڕۆژانەدا لەناو سلێمانیدا بە جلخوار ناو ئەبران ئێجگار بەهێز و وەستایانە بوو، تای تەرازووی تورک لەسەرەوە بوو، لەولای تریشەوە (خسرو)ی کوڕی پارچەی جگەری سمکۆ لای تورکەکان بە دیل گیرابوو وە لە خەزێنە پارەکەشی لەدوای تالانکردنی لەلایەن تورکەکانەوە نزیکی بیست هەزار لیرەی ئالتونی لە سندوقی فیرقەدا لە (وان) دانرابوو دەستی بەسەردا گیرابوو (ئەحمە تەقی لە یاداشتەکانیا وتوێەتی دەهەزار لیرە بووە.) چ لە ئێران و چ لە تورکیا بستێک زەوی دەست نەدەکەوت کە تیایا بحەوێتەوە لەبەرئەوە لەگەڵ تورکەکاندا ڕێک کەوت و تورکەکان لە ئەنجامی ئەو ڕێکەوتنەدا بڕیاریاندا گیراوەکانی سەر بە سمکۆ بەر بدەن و لێی بگەڕێنن لەناو

مولکەکانی خۆیدا کە لەناو خاکی تورکیادا هەیبوو تیایا دابنیشێت و بەو جۆرە سمکۆ سلێمانی بەجێهێشت و بەرەو باشقەلا ڕۆیشت کە نزیکی مەڵبەندی ژیانی بوو.

ئەحمەد خواجا لە یاداشتەکانیا (چیم دی)[٤] دەربارەی ئەو میوانە تورکانەی کە ڕفیق حلمی لە یاداشتەکانیا ناوی هێناون، ئەڵێ ئینگلزەکان ئاگاداری هاتنی ئەو وەفدەی تورک بوون کە گوایا بەنەهێنی هاتبوون بۆ سلێمانی بۆ لای شێخ مەحمود، هەروەها ئاگاداری گفتوگۆکانی نێوانی سمکۆ و شێخ مەحمودیش بوون. لەو ڕۆژانەدا کە وەفدەکە هاتبوو سمکۆ لای شێخ مەحمود بوو، مستەر چپمن خۆی نەخۆش خستبوو (کە ئەفسەری سیاسی بریتانی بووە لە سلێمانی) و بۆ هەواڵپرسینی تەندروستی چپمن بە من سپێررا کە بچمە لای بۆ هەواڵ پرسین و پێش ئەوەی پرسیارەکەی لێ بکەم، چپمن وتی: میوانەکانی شێخ مەحمود ڕۆیشتن؟ منیش لێم پرسی کام میوان؟ لەوەرامدا وتی: تورکەکان. منیش پێم وت: شتی وا نییە... تورکی چی! چپمن بە ڕوو گرژبوونێکەوە وتی: قەیناکا من لە پێش میوانەکاندا نەڕۆم... بەو جۆرە چپمن سلێمانی بەجێ هێشت."

دەربارەی ڕۆیشتنی چپمن کە ئەحمەد خواجا باسی کردووە، مستەر ئارشیبالد لە کتێبەکەیدا ROADS THROUGH KURDISTAN باسی کردوەو کە لەدوای چپمن (کلارک) چووتە جێگەی چپمن و لە پاش یەک دوو ڕۆژ ئینگلیزەکان لە ڕۆژی ١٩٢٣/٢/٢٣دا بەیاننامەیەکیان بە فڕۆکە فڕێ دایە خوارەوە لە سلێمانی بۆ سمکۆ داوایان لێ کردبوو دەستبەجێ سلێمانی بەجێ بێڵێت بۆ ئەوەی تووشی زیان نەبێت و سمکۆ لە ١٩٢٣/٢/٢٨دا سلێمانی بەجێ هێشت.

ئەدمۆنس لەکتێبەکەیدا لەو ڕووەوە وتوویەتی:[٢٧] "لەدوای ئەوە مەندوبی سامی بریتانیا و کاپتن لاین و کاربەدەستانی تری بریتانیا بڕیاریاندا هەڕەشە لە شێخ مەحمود بکرێت وە داوای لێ بکرێت بچێتە بەغداد و وە سمکۆش لەوە ئاگادار کرا کە مەندوبی سامی بریتانیا لە بەغداد داوای لە حکومەتی ئێران کردووە کە لێخۆشبوون بۆ سمکۆ دەر بکات لەبەرئەوە داواش لە سمکۆ کرا کە دەستوبرد بکا و سلێمانی بەجێ بێڵێت."

ئەحمەد تەقی کە یەکێک بوو لەو کوردانەی کە بەناشکرا دژی سیاسەتی ئینگلیزەکان بوو لە کوردستاندا وە یەکێک بوو لە تورکخواکانی ئەو ڕۆژە و ئەندامی

نەو وەفدە تورکە بووە کە هاتبووە سلێمانی بۆ لای شێخ مەحمود لەو ڕۆژانەدا کە سمکۆ هاتبوو بۆ لای شێخ مەحمود، لە یاداشتەکانیا دەربارەی ئەو هاتنەی سمکۆ بۆ سلێمانی وتوبەتی:[٢] "ساتێک یوزدمیر لە ڕواندز بڕیاریدا کە فوزی بەگی یوزباشی و ڕمزی بەگی قائمقام و من (ئەحمەد تەقی) بچینە لای شێخ مەحمود، کە چوومە خزمەت شێخ مەحمود عەرزم کرد کە لە بەستنی پێوەندیکردنا لەگەڵ تورکەکان تۆزێک پەلەی کردبوو، بەڵام بۆم دەرکەوت کە سمکۆ لەو پەلەکردنەی شێخ مەحموددا دەورێکی زۆر گەورەی هەبووە و ئەو بووە کە داوای لە شێخ مەحمود کردبوو بەپەلە داوا لە یوزدمیر بکات کە وەفدەکەی خۆی بنێرێت بۆ سلێمانی بۆ گفتوگۆکردن. لەو کاتەدا سمکۆ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا ڕێک نەکەوتبوو وە لەگەڵ سید طەی ژنبراشیدا ناکۆک بوو. (سید طە بەناشکرا بەبێ قەید و شەرت لایەنگری ئینگلیزەکان بووە و لای وابووە کە هەر چۆنێک بووبێت ئینگلیز بۆ کورد بەسوودتر بووە وەک لە تورک، لەگەڵ ئەوەشدا لە ساتی ئاوارەبوونی شێخ مەحموددا بۆ هندستان لە ساڵی ١٩١٩دا ئەو و حەمدی بەگی بابان پاڵیورا بوون بۆ جێگەی شێخ مەحمود کە یەکێکیان بکرێن بە حوکمداری کوردستان و هیچیان لە ئیمتحانەکەی ئینگلیزدا سەرکەوتوو نەبوون، وە لەو ڕۆژانەدا کە سمکۆ هاتە سلێمانی بۆ چاوپێکەوتنی شێخ مەحمود لە سلێمانی، سید طە لەگەڵ سمکۆدا نەهاتبوو وە سەرەتای نارێکی سمکۆ و شێخ مەحمود لەگەڵ سید طەدا دەرکەوتبوو، ئینگلیزەکان پاش ماوەیەک سید طەیان ڕازی کرد کە ببێت بە قائمقامی ڕواندز بۆ ئەوەی دژی یوزدمیر بێت و شێخ مەحمود بەیانێکی دژی ئەو هەڵوێستەی سید طە بڵاو کردەوە کە بەدوردرێژی ئەو باسە و دەقی ئەو بەیانەی شێخ مەحمودم لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا بڵاوکردۆتەوە.)

ئەحمەد تەقی لە یاداشتەکانیا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: "کە چوومە سلێمانی و لە سمکۆم پرسی: بۆچی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا ڕێک نەکەوتبوو، لەوەرامدا سمکۆ وتی: ئینگلیزەکان درۆمان لەگەڵدا ئەکەن و دەربارەی سەربەخۆیی کوردستان هەموو قسەکانیان درۆ و دەلەسەیە و بۆ خەڵەتاندنە و ئەیانەوێ هەموو کوردێک وەکو نۆکەری خۆیان تەماشا بکەن و هەڵی سووڕێنن و بەکاری بێنن بۆ سوودی خۆیان و ئەیانەوێ هەروەک مەیموون بە ئارەزووی خۆیان هەڵمانپەڕێنن، کە قبوولکردنی ئەمانە لەلایەن نەتەوەکەمانەوە ئەبێتە هۆی شەرمەزاری بۆیە ئەو جۆرە ڕەفتارانەی

ئینگلیز ئەیەوێ بە من ناکرێت."

ئەحمەد تەقی لەیاداشتەکانیا ئەڵێ: "سمکۆ پێی وتم کە ساتێک تورکەکان هێرشیان هێنایە سەرم، بەپێی ئامۆژگاری و ڕاسپاردەی سید طە ڕووم کردە ناوچەی (دیری) بۆ ڕێک کەوتن لەگەڵ ئینگلیزەکاندا، حاکمی سیاسی ئینگلیز لەگەڵ سید طەدا هاتنە لام بۆ دیری بۆ دیدەنیم و بە دوورودرێژی قسەمان کرد و بە حاکمی سیاسیم وت: من کوردم و لێم قەوماوە و دوژمنی حکومەتی فارسم لە ئێران و ئەوا ئێستا بووشم بە دوژمنی تورکیا چونکە ژنیان کوشتوم و کورەکەیان بە دیل گرتووم، ئێوەی ئینگلیزش گەلێک پێوەندی و قسەتان لەگەڵ (کۆمەڵی کورد) کردووە لەنەستەمبوڵ و بەڵێنی زۆرتان داونەتێ دەربارەی کورد، بەڵام هەتا ئێستە هیچ بەڵێنێکتان بەجێ نەهێناوە، لەبەرئەوە کوردەکانی تورکیا ناچار بوون لەگەڵ مصطفی کەمالدا ڕێک بکەون. (لەو ڕۆژانەدا کە سمکۆ باسی کردووە، هەندێک لە کوردەکانی تورکیا، مصطفی کمال بە فێڵ ڕازی کردبوون کە داخلی ئەو ڕێکخراوە بن کە مصطفی کمال و تاقمەکەی لە ئەنادۆڵدا ڕێکیان خستبوو و لەو کاتە تەنگوچەڵەمەیدا کە یۆنانییەکان پەلاماری ڕۆژئاوای تورکیایان دابوو هەتا شاری ئەزمیریشیان داگیرکردبوو، مصطفی کمال بۆ بەکارهێنانی کوردەکان بۆ دەرکردنی یونانییەکان وە بۆ چەسپاندنی جێگەپێی خۆی بە درۆ و بە ڕواڵەت دڵی کوردەکانی ئەلاوانەوە و بەڵێنی دابوونێ کە لەدوای سەرکەوتن بەسەر یۆناندا ئۆتۆنۆمی ئەدات بە کورد، بەڵام لەدوای چەسپاندنی خۆی و سەرکەوتنی بەسەر یۆنانییەکاندا لە بەڵێنەکەی پاشگەزبووەوە و دەستی کرد بە کوشتار لە کوردەکانی تورکیا.)

سمکۆ لە قسەکەیدا بۆ ئەحمەد تەقی لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: بێجگە لەوەی کە بەڵێنەکانتان (ئینگلیزەکان) بەرامبەر بە کوردی تورکیا بەجێ نەهێناوە، لە خواروی کوردستانیشدا ئیدارەی حکومەتەکەی شێخ مەحمودتان تێک داوە و ئەوانیش ناچار بوون لەگەڵ تورکەکانی سەر بە کەمالییەکاندا ڕێک بکەون و تورکیان هێنایە ڕواندز. ئێستا من (سمکۆ) بە ناوی هەموو کوردی کوردستانەوە پێتان ڕاگەیەنم: ئەگەر ئێوە ئامادەن و ڕاست ئەکەن وە بە ڕاستی لەگەڵماندا دێنە پێشەوە دەربارەی سەربەخۆیی کوردستان، منیش خۆم ئامادەم و بەڵێن ئەدەم کوردەکانتان لەگەڵدا ڕێک بخەم و ئەگەر ئەوەش ناکەن داواتان لێ ئەکەم یارمەتیم بدەن کە بگەڕێمەوە بۆ شوێنی خۆم، ئەو گەڕانەوەم بە شۆڕش بێت یاخود لە ڕێگەی ئاشتبوونەوەوە بێت لەگەڵ ئێراندا بە مەرجێک ئەمە لەژێر گفتوگۆ و بەڵێنی ئێوەدا بێ.

وەکو ئەحمەد تەقی باسی کردووە، حاکمی سیاسی لە سمکۆ ئەپرسێت: حەز ئەکەم بزانم پارەتان چەند پێویستە بۆ دابینکردنی ژیانی خۆتان؟ لەوەرامدا سمکۆ پێی ئەڵێ: هیچ جۆرە پێویستییەکی بە پارە نییە، چونکە لێرە میوانی برا کوردە بەڕێزەکانێتی و شێخ مەحمودی بەڕێز (٥٠٠) لیرەی ئالتوونی بۆ ناردوم.

حاکمی سیاسی لە سمکۆ ئەپرسێت: ئەی ئەوەتان لەلا چۆنە کە سید طە بکرێ بە حاکمی ڕواندز و حەریر و ئەحمەد ئاغای براشت بکەین بە حاکمی ناوچەی بادینان؟

ئەحمەد تەقی لە یاداشتەکانیا ئەڵێ: سمکۆ بەو پرسیارەی حاکمی سیاسی زۆر دڵگیر ئەبێت و وەرامی ئەداتەوە و پێی ئەڵێ: من و سید طە هەردووکمان کۆچەرین و لە (دیری) دانیشتووین کە دانیشتوانی ئەو ناوچانە لەگەڵ ئێوەدا لە شۆڕشدان، ئەگەر ئێوە، هەروەکو لەپێشتریشدا بۆم باس کردن، ئەگەر ڕاست ئەکەن لە پێش هەموو شتێکدا سەربەخۆیی و ئازادی کوردستان بخەنە بەرچاو کە ئەبێ تەشکیلات و دامەزراندن و دانانی خەڵک بەپێی ئارەزووی دانیشتوان بێت نەک بە ئارەزووی من و تۆ.

سمکۆ لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: بە حاکمی سیاسیم وت لام وایە ئێوە ئەتانەوێ بە قبوڵکردنی ئەو داخوازییانەتان ئێمە بکەن بە دوژمنی کوردەکانی خواروو کوردستان و ناومان بزڕێنن و سووکمان بکەن لەناویانا.

بۆچی لەبریتی یاسکردنی دانانی حاکمی ڕواندز و حریر باسی تەشکیلات و دامەزراندنی سەربەخۆیی کوردستان ناکەن و بۆچی بۆ ئەو مەبەستە نامکەن بە نوێنەری خۆتان کە بچم بۆ لای شێخ مەحمود بۆ ئەوەی ئەویش بەشداری بکات لەم کێشەیەدا.

سمکۆ ئەڵێ: بەداخەوە زۆر بە دڵتەنگیەوە ئەیڵێم کە داخوازییەکەتان (هی ئینگلیز) هیچی لە شوێنی خۆیدا نییە.

ئەحمەد تەقی ئەڵێ: حاکمی سیاسی لە وەرامی ئەو قسانەی سمکۆدا ئەڵێ: ئەو داخوازی و پێشنیازانەی تۆ لێی دوای هیچی بە من قبوڵ ناکرێت چونکە لە سنوری دەسەڵاتی منداا نییە، فەرموو وەرە با بچین بۆ هەولێر و لەوێوە نوێنەری مەندوبی سامی لە بەغدادەوە بانگ ئەکەین بۆ گفتوگۆکردن لەو ڕووەوە.

ئەحمەد تەقی ئەڵێ: بەو جۆرە ئینگلیزەکان ڕێگەیان دا بە سمکۆ کە بچێتە سلێمانی بۆ چاوپێکەوتنی شێخ مەحمود.

وەکو بەر لەمە باسمانکرد کە سید طە زۆر لایەنگری ئینگلیزەکان بووە و بە لای ئەوەدا بوو کە کورد تەنها لە ڕێگەی ئینگلیزەکانەوە ئەتوانێت شتێکی دەستگیر ببێت، کە دەرکەوت وەکو چۆن سمکۆ و شێخ مەحمود لەوەدا بەهەڵەدا چووبوون کە لایان وا بوو تورکەکان یارمەتیان ئەدەن و ئەوانیش هەروەکو ئینگلیزەکان تەنها هەر سوودی خۆیان مەبەست بوو، بەو جۆرەش سید طە بەهەڵەدا چووبوو چونکە ئینگلیزەکان بۆ کورد وەکو داڕێکی زڕی بێبەر وا بوون و لەگەڵ ئەوەشدا کە سید طە بۆی ڕوون بووبووەوە کە ئینگلیزەکان هیچ هەنگاوێکی ئەوتۆیان نەنابوو کە سوودی کوردی تیادا بووبێت، بەڵام هێشتا هەر نائومێد نەبووە لێیان و لەوەدا خۆی لە شێخ مەحمود و سمکۆ جیا کردەوە و دۆستایەتی خۆی و پێوەندیی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا نەپچڕاند و ئینگلیزەکان دوای ئەوەی یوزدەمیریان لە ڕواندز دەرکرد (کە لەو ڕۆژانەدا لەدوای بوردومانکردنی سلێمانی لەلایەن فڕۆکەکانی ئینگلیزەوە شێخ مەحمود چووبووە ئەشکەوتی جاسەنە و لەوێ ڕۆژنامەی (بانگ حق)ی دەرئەکرد و بەیانێکی دژی ئەو هەڵوێستەی سید طە بڵاو کردەوە کە دەقی ئەو بەیانەم لە لاپەڕە (٤١٧)ی بەرگی دووەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا هەروەکو خۆی بە فۆتۆکۆپی بڵاو کردۆتەوە بۆیە پێویستی بەوە نەکرد کە لێرەدا دووبارەی بکەمەوە.

دەربارەی کردنی سید طە بە قائمقامی ڕواندز، مفتش ئیداری بریتانیا لە ڕۆژی ١٩٢٣/٥/٩دا (کە مفتشی ئیداری حکومەتی عێراق بووە) نامەیەکی ناردووە بۆ سید طە بە عەرەبی کە ئەمە فتۆنۆکۆپییەکەیەتی و تەرجەمەی ئەو نامایە بۆ کوردی ئەڵێ: (فۆتۆکۆپی عەرەبییەکەم بە سوپاسەوە لە صفیەخانی کچی سمکۆم دەست کەوت کە لە هەولێر ساڵی ١٩٩٢ چوومە خزمەتی)

بۆ حضرتی سید طە افندی

بەپێی ئەو ڕاگەیاندنەی لە وەزارەتی ناوخۆیوە لە بەغداد پێمان ڕاگەیندراوە، ئێوە کراون بە قائمقامی قەزای ڕواندز کە عائدی لوای (اربیل)ە.

بۆ ئەوە پێویستە کاربەدەستانی دادگا و مالیە و ئیدارە و پۆلیس دانێن بەپێی ئەو بۆچەیەی کە موافەقەتی لەسەر کراوە و دەسەڵاتی ئەوەتان پێدراوە کە هەتا شەش هەزار ڕوپیە لە مانگێکدا خەرج بکەن وە بۆ دامەزراندنی دەزگاکانی حکومەتی عێراق (لە ڕواندز)دا بڕیار درا کە (٣٠ هەزار) ڕوپیەتان بۆ تەرخان بکرێت و دەربارەی دەسەڵاتی دادگاییتان لەژێر باسدایە و هیوادارین بەم نزیکانە لەوەش ئاگادارتان بکەین لەگەڵ تەعلیماتی تر کە پێوەندی بە وەزیفەکەتانەوە هەیە.

ئیمزا - مفتش ئیداری - ١٩٢٣/٥/٩

جناب مستطاب اجـــل اکرم احمـــد آقای سید طـــه افندی دام اجلاله العالی

فۆتۆکۆپی بەرگی نەو نامەیە کە مفتش نیداری بریتانیا ناردبووی بۆ سید طه لە ڕۆژی /١٩٢٣ ٩/٥دا کە بڕیار درابوو بەپێی نەو نامەیە بکرێت بە قائمقامی ڕواندز.

فۆتۆکۆپی نەو نامەیەی کە لەلایەن مفتش نیداری بریتانیاوە لە بەغدادەوە نێررابوو بۆ سید طه بە عەرەبی بە بۆنەی بڕیاردان کە بکرێت بە قائمقامی ڕواندز.

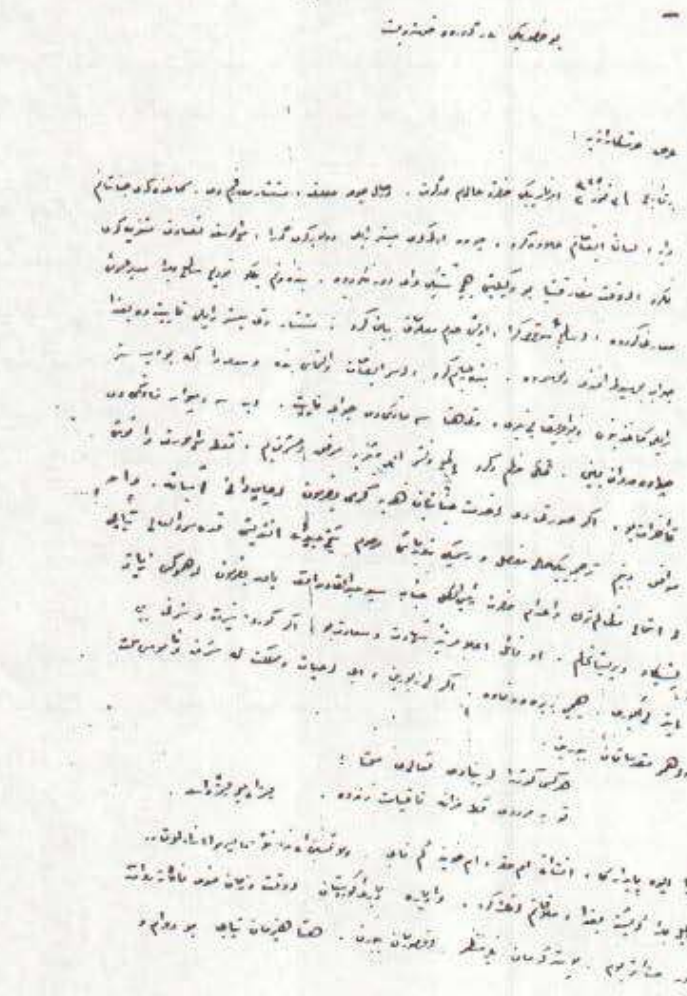
بەو جۆرە سید طە کرا بە قائمقامی ڕواندز نەکەرچی بۆ ماوەیەکی زۆر کەمیش بوو (هیچ سەرچاوەیەک باسی نەوەی نەکردووە کە ئەو فرمانەی بەجێ هێنابێت، بەڵکو سەرچاوەکان تەنها باسی ئیسماعیل بەگی ڕواندزیان کردووە کە کرابوو بە قائمقام.

هەر چۆنێک بووبێت، سید طە ئەو فرمانەی قبوڵ کردبێت یان نا، بەڵام بۆ ماوەیەک لەناو مووڵکەکانی خۆیدا کە لە ژووری کوردستانی خواروودا هەیبوو، گوزەرانی کردوە و پێوەندی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا هەر بوە.

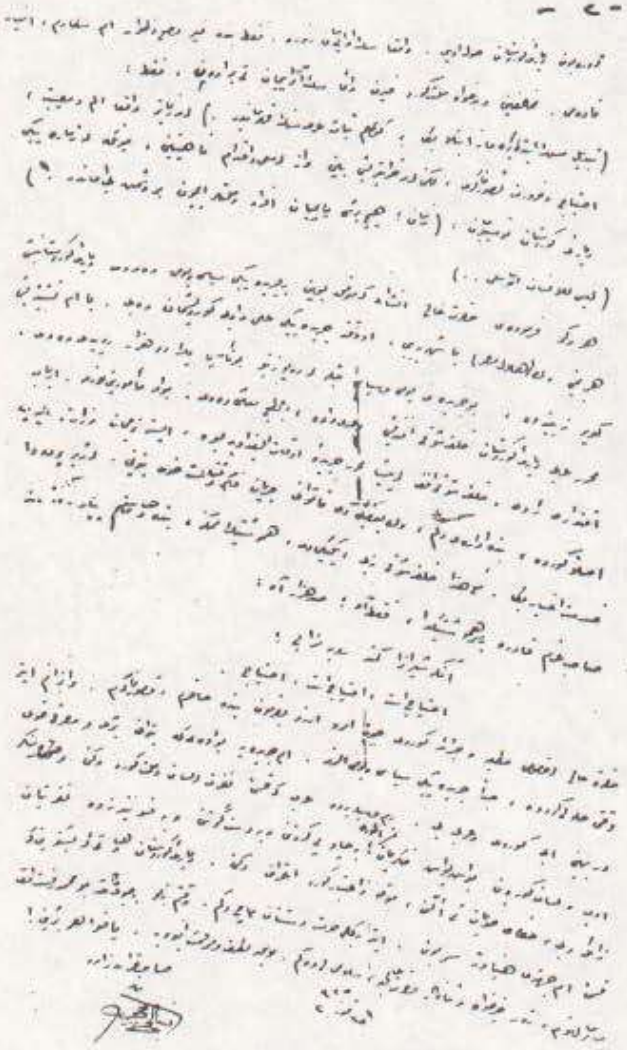
هەر وەکو بیرەوەرییەک کە ئەو ڕۆژانە سید طە پێوەندی بە هەندێ کەسەوە بوە کە یەکێک لەوانە سالح زەکی بەگی ساحیبقران بوە کە لە زەمانی حوکمداریتی و مەلیکیەتی شێخ مەحمووددا سەرکردەی سوپای کوردستان بوە و لەدوای هەڵوەشاندنەوەی حکومەتی خواروی کوردستان سالح زەکی ساحیبقران چۆتە بەغداد و لە ساڵی ١٩٢٥دا لە بەغداد گۆڤاری (دیاری کوردستان)ی دەرکردوە.

لەو ڕۆژانەدا کە سالح زەکی لە بەغداد بوە سمکۆ پێوەندی پێوە کردوە لە وەرامی نامەیەکی سید طەدا کە سالح زەکی وتویەتی ئەو نامەیەم لە ٣ی تەموزی ١٩٢٥دا وەرگرتوە. سالح زەکی لە ڕۆژی ١٥ی تەموزی ١٩٢٥دا وەرامی سید طەی داوەتەوە (کە بە سوپاسەوە فۆتۆکۆپی ئەو نامەیە دووبارە لە صفیەخانی کچی ئیسماعیل ئاغای (سمکۆ)وە دەست کەوت لە هەولێر کە لە ساڵی ١٩٩٢دا چوومە خزمەتی.

وا بۆ بیرەوەری ئەو نامەیە سالح زەکی هەروەکو خۆی پێشکەشی ئەکەم بە فۆتۆکۆپی.

فۆتۆکۆپی پەڕەی یەکەمی نامەکەی سالح زەکی بەگی ساحیبقران بۆ سید طه.

فۆتۆکۆپی پەڕەی دووهەمی نامەکەی سالح زەکی بەکی ساحیبقران بۆ سید طه له ۱۵ی تەموزی ۱۹۲۵دا.

بەشی شازدەهەم

بەجێهێشتنی سلێمانی

هەروەکو لە باسی پێشوودا لەوە دواین کە دوای ئەوەی سمکۆ چوە سلێمانی و چاوی بە شێخ مەحمود کەوت و لە ڕێگەی تورکخواکانەوە سمکۆ لەجیاتی ئەوەی بتوانێت شێخ مەحمود ڕازی بکات کە ببێتەوە بە دۆستی ئینگلیزەکان و دژی تورکەکان بێت کەچی سمکۆ لەدوای ئەو گفتوگۆیانەی لە سلێمانیدا کردی، خۆی لە و بۆچوونەی پێشووی پاشگەزبوەوە لەپاش ئەوەی لێکی دابوەوە ئەو مەبەستەی کە ئینگلیزەکان ئەیانویست لە ڕێگەی شێخ مەحمود و ئەوەوە بۆ سوودی خۆیان بێهێننە دی، بۆ میللەتی کورد هەروەکو داڕێکی زڕی بێبەر وابوە و بێهوودە بوە و هیچ سوودێکی کوردی تیادا نەبوە و سمکۆ لە دڵیا هەر لەکۆنەوە بەرامبەر بە ئینگلیزەکان بە گومان بوە و لە قسەکانیان نابەدڵ بوە و زانیبووی کە ئینگلیز بە هیچ جۆرێک لە نەخشە و پیلانیا نیە کە دان بە مافی کوردا بنێت بەو شێوەیەی کە کورد بۆی تێکۆشا بوو خەباتی بۆ کردبوو، بۆیە ئەویش چوە ڕیزی تورکخواکان کە بەڵێنیان پێ دابوو ئەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ کوردستانی تورکیا و لەوێ حکومەتی تورکیا کوڕەکەی و پارەکانی نەداتەوە و نەتوانێت لەوێوە خۆی کۆ بکاتەوە و خۆی ئامادە بکات بۆ گەڕانەوە بۆ شوێنی خۆی.

بێگومان ئینگلیزەکان وەکو لە باسی پێشوودا ڕوون بۆتەوە، ئاگایان لە چوونی ئەو وەفدە بوو کە یوزدمیر ناردبووی بۆ لای شێخ مەحمود لەکاتێکدا کە سمکۆش لای شێخ مەحمود بوە و ئاگاداری گفتوگۆکانیش بوون بۆیە بە فرۆکە بەیاننامەیان بۆ فڕێدایە خوارەوە لە ڕۆژی ١٩٢٣/٢/٢٣دا کە پێویستە دەسبەجێ سلێمانی بەجێ بێڵێت و سمکۆش بەرامبەر بەوە ناچار بوو لە ١٩٢٣/٢/٢٨دا سلێمانی بەجێ هێشت و چوو بۆ تورکیا، بەو پێیە سمکۆ لە سلێمانیدا مانگێک و بیست ڕۆژ ماوەتوە.

هەندێک سەرچاوە باسی ئەو بەسەرهاتانەیان کردوە کە بەسەر سمکۆدا هاتبوو لەدوای بەجێهێشتنی سلێمانی، کە لەم بەشەدا لەو سەرچاوانە ئەدوێین، بۆ ئەوەی بزانین ڕێبازی سمکۆ لەو ماوەی ئاوارەبوونەیدا لە ماوەی ١٩٢٣/٢/٢٨ هەتا ساڵی ١٩٣٠ کە ئێرانییەکان لە شنۆ بۆسەیان بۆ نایەوە و کوشتیان چی بەسەردا هاتوە.

ولید حمدی الاعظمی لە لاپەڕە (٣٩٣)ی کتێبەکەیدا[٢٨] دەربارەی سمکۆ باسی دۆکیومێنتێکی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیای کردوە کە ژمارەکەی (F.O.7017)

ڕۆژی ۱۹۲۳/۳/۲۲ لەو دۆکیومێنتەدا باسی ئەو ڕۆژانە ئەکا کە سمکۆ چووبوو بۆ سلێمانی و لەوێ تەواو نائومێد بووبوو کە یارمەتی لە هیچ لایەکەوە دەستگیر ببێت و، ئەڵێ: "حکومەتی ئێران لێخۆشبوونێکی بۆ سمکۆ دەرکرد بە مەرجێک خۆی تەسلیمی کاربەدەستانی ئێران بکا و بچێتە تاران نیشتەجێ ببێت و لە سنوور دوور بکەوێتەوە."

لەڕاستیدا ئەوەی لەو دۆکیومێنتەدایە کە ولید حمدی الاعظمی باسی کردوە، حکومەتی ئێران ئەو بڕیارەی لەسەر داخوازی و فشاری ئینگلیزەکان دەرکردبوو بۆ ئەوەی لەلایەکەوە سمکۆ لە سنوورەکانی عێراق دوور بخرێتەوە و نەبێت بە هۆی ئاژاوە بۆ حکومەتی عێراق و بریتانیا لەلایەکی ترەوە ئینگلیزەکان لەوە ترسا بوون کە تورکەکان سمکۆ فریو بدەن و بیکەن بە لایەنگری خۆیان دژی عێراق و ئینگلیز کە لەو ڕۆژانەدا لە کێشەدا بوون لەگەڵ عێراق و ئینگلیزدا و داوای ویلایەتی موصڵیان نەکردەوە، بەڵام سمکۆ لەو فێڵەی ئینگلیز گەیشتبوو وە بە هیچ جۆرێک متمانەی بە حکومەتی ئێرانیش نەدەکرد لەبەر ئەوە ئەو جارە نەگەڕایەوە و ماوەی چەند ساڵێک لەو سەر سنوورانە مایەوە هەتا لەدواییدا لە ساڵی ۱۹۳۰دا کەوتە داوی ئێرانییەکانەوە و لە شنۆ کوشتیان وەکو لە باسێکی تایبەتی دوای ئەم بەشەدا بە دوورودرێژی باسی ئەکەین.

وەکو لەپێشدا باسمانکرد ئەحمەد تەقی یەکێک بوە لەو وەفدە تورکەی کە یوزدمیر ناردبووی بۆ لای شێخ مەحمود لەو کاتەدا کە سمکۆ لای شێخ مەحمود بوە، وە بە تەقەلای تورکخواکان کە ئەحمەد تەقی یەکێک بوە لەوانە توانیبوویان سمکۆ ڕازی بکەن کە بچێتە ناو خاکی تورکیاوە بۆ ئەوەی خسروی کوڕی دەستگیر ببێتەوە و ئەو پارانەشی کە لە سندوقی فیرقەی (وان)دا بوو لای تورکەکان وەر بگرێتەوە (ئەحمەد تەقی وەکو لە یاداشتەکانیا باسی کردوە ڕەخنەی لە شێخ مەحمود گرتبوو کە تۆزێک پەلەی کردبوو لە بەستنی پێوەندی لەگەڵ تورکەکاندا.

ئەحمەد تەقی لە یاداشتەکانیا لەو ڕووەوە ئەڵێ:

دوای ئەوەی وەفدەکەمان کە لای شێخ مەحمود بوو بەتەواوی نەگەیشتبوە هیچ ئەنجامێک بۆیە بڕیار درا وەفدێک بچێت بۆ ئەنقەرە و من ڕاسپێررام کە لەو وەفدەدا بووم لە ڕێگا لا بدەمە مەرکەزی جەبهەی ڕۆژهەڵاتی تورک لە (سەروقامیش) بۆ کارەکەی ئیسماعیل ئاغا و کوڕەکەی.

که کەیشتینە سەروقامیش و فەریق (علی سعید پاشا)مان بینی کە وەکیلی (کاظم قەرەپاشا) بوو بۆ سبەینێ ناردی بە شوێنمدا لە دانیرەی ڕەسمی خۆیدا و کە چووم بۆ لای ناردی بە شوێن خسروی کوڕی ئیسماعیل ئاغادا کە خسرو هات تەمەنی لە نێوانی ١٠-١٢ ساڵان بوو، دەستێک جلی ئەرکانی حەربی لەبەردا بوو، ئەفسەرێکی بەدواوە بوو. منیش تەوقەم لەگەڵدا کرد و هەواڵیم پرسی، خسرو بە تورکی قسەی ئەکرد. علی سعید پاشا وتی: من و خێزانەکەم منداڵمان نیە و خسرومان کردوە بە کوڕی خۆمان و ئیستە لە مەکتەبدایە پێی ئەخوێنم و باشتر وایە کە لای من بمێنێتەوە.

منیش عەرزم کرد کە ئیسماعیل ئاغا مەراقی بۆ ئەخوا و باشتر وایە جارێ بینێریتەوە لای باوکی و ئەوسا خۆی بینێرێتەوە بۆ لاتان بۆ خوێندن.

لەوەرامدا وتی: ئێستا ئیسماعیل ئاغا هاتۆتە سەر سنووری ئێمە و ڕازی بوە بەوەی کە بە خۆی تاقمەکەیەوە لەوێ دابنیشێت، منیش خەریکی تەرتیبات کردنم لەگەڵ مەرکەزدا کە ڕازی بن خسروی بدەینەوە، هەروەها پارەکانیشی لای ئێمە پارێزراوە و دەیدەینەوە، بەڵام با کەمێک چاوەڕێ بکات.

منیش تکام لێ کرد کە بە هۆی والی (وان)ەوە ئەم بڕیارە بگەیەنێت بە سمکۆ و سوپاسم کرد.

ئەحمەد تەقی لە لاپەڕە (٧٩)ی یاداشتەکانیا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: لە گفتوگۆیەکما لەگەڵ خالد بەگ جبران (ئەو خالد بەگەی ئەحمەد تەقی باسی کردوە لە سوپای تورکدا مەرتەبەی میرئالای بوە و ئەخشەکێشی شۆڕشی کوردستانی تورکیا بوە لە ساڵی ١٩٢٥دا و لەدوای ئەو شۆڕشە لەلایەن تورکەکانەوە کوژراوە.) خالد بەگ فەرمووی: لە ئەنجامی.... (ئەحمەد تەقی لە یاداشتەکانیا هەر نوقتەی داناوە) تورک و فیڵبازیی ئینگلیزدا زەحمەتە بتوانرێت پارێزگاری لە ئاشتی بکرێت هەتا هەڵێکیان دەستگیر نەبێت.... خالد بەگ فەمووی: ئەم قسانەت بۆیە بۆ ئەکەمەم بۆ ئەوەی بەئەمێنی بیانگەیەنیتە سمکۆ لەگەڵ ئەم نامە و شفرەیەدا کە ئەم کارە تەنها هەر بە تۆ ئەکرێت چونکە تورکەکان لە ئێوە ئەمینن، هەروەها فەرمووی: عەرزی سمکۆ بکە کە ئەویش لای خۆیەوە هاوکاریی زیاد بکا و هەوڵ بدا پێوەندی لەگەڵ ڕوسەکاندا (سۆفیەت) پەیدا بکات بەڵکو یارمەتیمان بدەن.

ئەحمەد تەقی ئەڵێ: ئیسماعیل ئاغا لە گوندێکی ئەرمەنی کە (باشقەڵا) بوو

لەنزیکی سنووری ئێران دانەنیشت، کە چوومە لای، ڕەشید جەودەتیشی لەلا بوو (ڕەشید جەودەت یەکێک بوو لەو نەفسەرە کوردە شۆڕشگێڕانەی لای شێخ مەحمود بوە و کە سمکۆ لە سلێمانیەوە گەڕابوەوە و چووبوە ناو خاکی تورکیا، ڕەشید جەودەت لەگەڵ سمکۆدا ڕۆیشتبوو.) منیش هەموو ڕاسپاردەکانی خالد بەگ جبرانم عەرز کرد و نامە و شفرەکەیشم دا بە سمکۆ و ئیسماعیل ئاغا زۆر سوپاسی کردم و پێی وتم: نەگەر بە من ڕازی نەبیت نەوا بە ڕابەری خۆم دەتنێرم بۆ (ورمیە)، منیش بە شانازییەوە داخوازییەکەیم قبوڵ کرد و فەرمووی: لە تۆ باشتر کەسێکی ترم دەست ناکەوێ بۆ ئەم مەبەستە و لە ورمیە قونسوڵی ڕوس ببینە و بە ناوی منەوە داوای یارمەتی و دۆستایەتی لێ بکە لەگەڵ کوردەکانی ئێران و عێراق و تورکیە بۆ سوودی هەردوو لامان و تێی بگەیەنە کە من پەیمان و قسە و ڕاسپاردەی هەموو لایەکم پێ سپێرراوە (هەموو شتێکی بۆ ڕوون بکەرەوە، نەگەر ڕوسیا ئامادە بێت بۆ ئەم یارمەتیدانە هەتا یاداشت و تەرتیبات لەم بارەوە پێک بهێنین و نەگەر نەمەش ناکا با هەر هیچ نەبێ شەخسی خۆم بپارێزێت لە خاکی ئێراندا کە بتوانم لە جێگەی خۆمدا پارێزگاری دەسەڵاتی خۆم بکەم هەتا بزانین پاشەڕۆژ چۆن نەبێت. ئیسماعیل ئاغا بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی خۆی دامێ کە وا من باوەڕپێکراوی ئەوم و پیاوێکیشی لەگەڵدا ناردم کە لە ورمیەوە وەرامەکەی قونسوڵی ڕوسی پیا بنێرمەوە بۆ سمکۆ.

کە چوومە ورمیە، پاش ڕۆژێک بەناشکرا چوومە قونسوڵخانەی تورکیا چونکە پەساپۆرتی تورکیم پێ بوو (نەحمە تەقی کاتی خۆی نەفسەر بوە لە سوپای عوسمانیدا و دوای شەڕی جیهانی گەڕابوەوە بۆ سلێمانی)، دوای ئەوە بە دزییەوە خۆم کرد بە قونسوڵخانەی ڕوسدا و لە مترجمی قونسوڵخانەکەم گەیاند کە کابرایەکی ئازربایجانی بوو کە وا عەرزی قونسوڵ بکا کە پیاوێک لای ئیسماعیل ئاغاوە هاتوە و دەیەوێ بتبینێت.

کە چوومە لای قونسوڵ زۆر بەگەرمیەوە بەخێرهاتنی کردم و هەواڵی ئیسماعیل ئاغای لێ پرسیم و منیش ئەوسا هۆی هاتنەکەم بۆ لای ئەو بۆ باس کرد و، داخوازییەکانی سمکۆی پرسی و منیش هەردوو ڕاسپاردەکەیم پێ وت... لەپاش بیرکردنەوەیەکی زۆر قونسوڵ وتی: "پێویستە لەگەڵ مۆسکۆدا قسە بکەم، لەبەرئەوە ئەگەر بتوانیت بمێنیتەوە پاش هەفتەیەک وەرەوە بڕیاری حکومەتی مۆسکۆت پێ ئەڵێم."

منیش تێمگەیاند کە من هاتنەکەم تەنها بۆ ئەو مەبەستەی سمکۆیە لەبەرنەوە چەند پێویست بکات نامادەم بمێنمەوە.

لەکاتی دیاریکراودا دووبارە چوومەوە لای قونوسڵ و فەرمووی: مۆسکۆ داخوازیی یەکەمی پێ جێبەجێ ناکرێت (کە بریتی بوو لە یارمەتیدانی کوردەکانی ئێران و عێراق و تورکیا)، چونکە ئێمە کوردمان خۆش نەوێت و نامانەوێ بیانخەڵەتێنین و بڵێین نەیکەین، لەبەرنەوە ئەم داواکارییە ڕەد نەکەینەوە و دووریش نییە لە پاشەڕۆژدا هەر ڕێک بکەوین، بەڵام داخوازیی دووهەم ڕەنکە بتوانین و با نیسماعیل ئاغا لەمەودوا زوو زوو پێوەندیمان لەگەڵدا بکا بۆ ئەوەی ئاگاداری هەڵوێستی بکەم و مژدەی ئەوەی دامێ کە ئینگلیزەکان لەژێر فشاری وڵاتاندا سلێمانیان بەجێ هێشتوە و ئێستە شێخ مەحمود حاکمە و کە چوێتەوە سەلامی ئێمە بگەیەنە بە شێخ مەحمود و نەگەر پیاویشمان نارده ناوچەی هەورامان بۆ بینینی جەنابی شێخ با یارمەتیمان بدات (مەبەست لەوەی کە قونسوڵی ڕوس بۆ نەحمە تەقی باس کردبوو ئەوە بوو ساتێک ئینگلیزەکان هیچ هیوایەکیان بەوە نەمابوو کە شێخ مەحمود بەبێ مەرج فەرمانەکانی ئەوان بەجێ بێنێت، ئیتر سلێمانییان بەجێ هێشت و پاش ماوەیەک دەستیان کرد بە بۆردومانی سلێمانی.)

نەحمەد تەقی لە یاداشتەکانیا ئەڵێ: منیش ئەم زانیاری و هەواڵانەم بە پیاوەکەی نیسماعیل ئاغادا ڕەوانە کرد و خۆم گەڕامەوە بۆ سلێمانی.

نەحمەد تەقی لە لاپەڕە (٨٣)ی یاداشتەکەیدا ئەڵێ: لەپاش ماوەیەک چوومە (وان) و دوای چەند ڕۆژێک ڕەشید جەودەت کە لە لایەن نیسماعیل ئاغاوە نێررابوو کەیشتە (وان) و پێی وتم کە وەزعی نیسماعیل ئاغا باش نییە، هەرچەند خسروی کوڕیان داوەتەوە، بەڵام پارەکانیان نەداوەتەوە و کوردەکانیش یارمەتی نادەن لەبەرنەوە پێویستە چارەسەرێکی بکرێت.

منیش بۆ ئەو مەبەستە چوومە لای (سلیمان صبری) کە والی (وان) بوو و قوماندانیش بوو، پیاوێکی باش بوو، بەپێی توانا حەزی بە یارمەتیدانی کورد و سمکۆ نەکرد و بەدوورودرێژی باسی پەرێشانی وەزعی سمکۆم بۆ کرد و نەویش وتی: هەڵێکی باشە نەگەر بتوانم خزمەتی نیسماعیل ئاغا بکەم بەو مەرجەی بڕوا و متمانەمان پێ بکات و گۆڕایەڵمان بێت. ئێستە ئاسوری و ئەرمەنییەکان زوو زوو پەلاماری سنووری موسوڵمانان نەدەن، لەبەرنەوە حکومەتی تورکیا نیازی هەیە

بەرەنگاریان ببێتەوە، ئەگەر ئسماعیل ئاغا نیازی هەیە یارمەتیمان بدات و بێتە (وان) ئەوا پێشوازییەکی باشی ئەکەم و چەک و جبەخانەی زۆری ئەدەمێ و هەزار لیرەش لە پارەکەی خۆی ئەدەمەوە و لەکاتی هاتنیا لەسەر کەلێک شتی تریش ڕێک دەکەوین.

سلێمان صبری پێی وتم: ئێستا ئێوە لەگەڵ (یوزباشی وەهبی) و ڕەشید جەودەتدا بچن بۆ لای ئاغا و دووسەد لیرەشی بۆ ببە و ڕازی بکە کە بێتە (وان) بۆ ئەوەی دڵسۆزی خۆی پێشان بدات کە ئەمە بۆ پاشەڕۆژی کورد و ئیسماعیل ئاغا باشتر ئەبێ و سوێندی شەرەفی بۆ ئەخۆم کە نیازم لەگەڵیا پاکە.

دووسەد لیرەکەی دامێ و بەرەو لای ئیسماعیل ئاغا چوین و ئەوەی شایانی باسە کە وەختی خۆی کە مەفرەزەکەی تورک ئیسماعیل ئاغای تاڵان کردبوو دەهەزار لیرەی ئاڵتوونیشی لێ زەوت کردبوو (ڕەفیق حیلمی لە لاپەڕە ٥٧ی بەشی شەشەمی یاداشتەکانیا وتوێەتی نزیکی بیست هەزار لیرە بوە.) کە سمکۆ هەمیشە داوای ئەکردەوە، ئەو دوو سەد لیرەیە لەو دە هەزار لیرەیەی خۆی بۆی نێررابوو.

کە گەیشتنینە لای ئیسماعیل ئاغا بەدوورودرێژی باسی وەزعمان کرد، لەدواییدا موافەقەتی کرد کە بچێتە (وان) هەرچەند دیار بوو کە حەزیشی بەوە نەدەکرد، بەڵام چاری ناچار بوو، وتی: من لە داخی ئەم کوردە سەگبابانەیە کە خۆم ئەخەمە باوەشی تورکەوە، ئەوان ئێستا لەم کوێرەوەرییەدا وەکو قازی کوێر بەجێیان هێشتووم (کوردەکان) و خۆم تێ ناگەیەنن و بێکەس کەوتووم.

پاش ئەمە ئێمە گەڕاینەوە بۆ (وان) بۆ ئامادەکردنی تەرتیباتی پێشوازیکردن لە ئیسماعیل ئاغا و لەپاش یەک دوو ڕۆژ ئیسماعیل ئاغا گەیشت و (سلیمان صبری) بە تیپێک سەربازەوە چوو بەپیریەوە و بەڕێز و ئیحترامێکی زۆرەوە لە کۆشکێکی گەورەدا میواندارییی کرد و زۆری پێ ناچوو کوردەکان لە هەموو لایەکوە هاتن و لە دەوری کۆبوونەوە و کەرنووشیان بۆ برد و، سمکۆ بەدزییەوە بەچرپە پێی وتم: تەماشایان کە هەتا دوێنێ بوو مەرحەبایان لێ نەدەکردم کەچی ئێستا هەروەکو گەمارۆ لەبەر پێمدا نەکەون، بەڵام چارم چییە ئەبێ ئیدارەیان لەگەڵدا بکەم.

(سلیمان صبری بەگ) تفەنگ و جبەخانە و هەزار لیرەی لە پارەکەی خۆی دایە و وتی: حکومەتی تورک بڕیاری داوە هەزار سەربازی تورک بە جلی مۆلکییەوە بە هەموو چەک و جبەخانەوە بخاتە ژێر دەستتەوە (سمکۆ) وە هەروەها ڕێگەی بە

هەموو عەشایرەکانیش داوە کە لەگەڵتا بەشداری بکەن و لەئێرانەوە بزووتنەوەکت دەسست پێ بکە و ناوچەی خۆتان بگرنەوە و ئەحمەد ئاغای براشت لە جێگەی خۆت دابنێ و بە خۆت و هەموو هێزەکەتەوە بچن بۆ بەرەوخوار بۆ یارمەتیدانی شێخ مەحمود و هەباس ئاغا و (مەبەست عەباس ئاغای مەحمود ئاغای پشدەر بوە.) ئەوانی تر.

ئیسماعیل ئاغا کە ئەم قسانەی بیست وەکو لەدۆزەخەوە بیبەن بۆ بەهەشت کەش بوەوە. لەپاشدا والی (سلیمان صبری) وتی: با جارێ ئەم باسە بەنەهێنی بمێنێتەوە، ئێوە بگەڕێنەوە بۆ جێگای خۆتان و خەریکی تەرتیبات بن، منیش هەزار سەربازەکە لەگەڵ ئەفسەرەکانیان ئەنێرمە (باشقەلا) و تەدبیری گۆڕینی جلەکانیان ئەکەم و کە هەمووش شتەکان تەواو بوو خۆم لەگەڵ ئەحمەد تەقیدا دێین بۆ (باشقەلا) و ئێوەش بانگ ئەکەین، هەر لەوێشەوە ئەتوانیت (سمکۆ) جووڵانەوەکەی خۆت دەست پێ بکەی.

ئیسماعیل ئاغا زۆر بەدڵخۆشیەوە گەڕایەوە جێگای خۆی و سلیمان صبری بەک دەستی کرد بە خۆئامادەکردن و ڕەوانەکردنی سەربازەکان بۆ باشقەلا.

زۆری پێ نەچوو لەگەڵ سلیمان صبری بەگدا چوینە باشقەلا و ئیسماعیل ئاغا هات، ئێمە خەریکی دوا تەرتیبات بوین تەلگرافێک هات کە سلیمان صبری بەک خوێندیەوە ڕەنگی تێکچوو، بانگی کردینە بارەکانی خۆی و تەلگرافەکەی بۆ خوێندینەوە کە لە لایەن مصطفی کمالەوە ئێررابوو کە تیایدا وترابوو: "لەبەر وەزعی نێوان ولاتان، ناچارین بزووتنەوەکەی ئیسماعیل ئاغا دوا بخەین، سەربازەکان بنرێنەوە بۆ (وان)، زۆر سەلامم (هی مصطفی کمال) بگەیەنە بە ئیسماعیل ئاغا و ڕێزی بگرن و هەموو هۆیەکی حەساندنەوەی بۆ ئامادە بکەن و خوا یار بێ لەپاشەڕۆژدا یارمەتی نەدەین...

ئیسماعیل ئاغا بە بیستنی ئەوە وەکو مردووی لێ هات، بەڵام چارێ نەبوو، لەوە پاش پێی وتم: تازە هەرگیز هەلی وام دەست ناکەوێ، هەر ئەوەندە بچووماینەتە ناو خاکی ئێران و جێگاکانی خۆم بگرتایەتەوە ئیتر نەدەکەوتمە داوی سیاسەتەوە.

ئەحمەد تەقی لە یاداشتەکانیا لە لاپەڕە (۸۷)دا ئەڵێ: ئاشکرایە تورکەکان سمکۆیان بۆ ئەوە ئەویست ئاسوری و نەستوریەکانی پێ تەفروتوونا بکەن کە لەسەر سنووری تورکیا لەگەڵ لەشکری تورکدا لە جەبهەی (جولەمێرگ) و

(هۆرەمار)دا پێکدا هاتبوون، بەڵام ساتێک تورکەکان بەپێی پەیمانی برۆکسل لەگەڵ ئینگلیزەکاندا لەسەر ئەوە ڕێک کەوتن کە نەخشەی سنوور بکێشرێ ئیتر وازیان لە ئیسماعیل ئاغا هێنا...

ئەحمەد تەقی لەیاداشتەکانیا ئەڵێ: دوای ئەوە نامەیەکم لە سلێمان صبری والی (وان)ەوە وەرگرت کە نووسیبووی بەداخەوە تورکیا ناچار بووە کە واز لە ویلایەتی موصڵ بهێنێت.

دەربارەی چۆنیەتی گەڕانەوەی سمکۆ و ئەو وەفدەی کە لای شێخ مەحمودەوە بڕیاربوو بچێتە ئەنقەرە کە ئەحمەد تەقی و ڕەفیق حیلمی بەجووتە هەردووکیان ئەندامی ئەو وەفدە بوون و لە یاداشتەکەی ئەحمەد تەقیدا باسی ئەوەمان کرد کە چۆن لایدابوو بۆ بەردانی خسروی کوڕی سمکۆ و چۆن سمکۆی دیبوو بە نوێنەری ئەو چووبوە ورمێ بۆ لای قونسوڵی ڕوس و لەئەنجامدا ئەو بەڵێنەی کە تورک دابووی بە سمکۆ سەری نەگرتبوو وەکو سلیمان صبری بەگی والی وان بۆ ئەحمەد تەقی نووسیبوو، مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە بەشی سێیەمی یاداشتەکانیا چاپی ساڵی ١٩٩٢، بەغداد، دەربارەی ئەوە وتوێەتی: "دوای ئەوەی چوومە ئەنقەرە و بەنائومێدی گەڕامەوە، لەگەڕانەوەدا بۆ شاری (وان) بەرلەوە کە لە ئەنقەرە بووم بیستبووم کە ئینگلیزەکان یوزدمیریان لە ڕواندز دەرکردبوو وە سەربازەکانی بە هەڕێمی شەمزینان و باشقەڵادا بڵاوبووبوونەوە و هەندێکیشیان هاتبوونە وان و لەو کاتەدا (علی سعید پاشا) کە قوماندانی ئەو جەبهەیە بوو لە (ساروقامیش) دانەنیشت و ئەحمەد تەدقی کە بۆ مەسەلەی سمکۆ چووبوو بۆ لای علی سعید پاشا، هێشتا هەر لەوێ بوو، خسروی کوڕی ئیسماعیل ئاغا لەلایەن عەلی سعید پاشاوە خرابوە مەکتەبی عەسکەرییەوە.

کە چوومە وان باس و هەواڵی یوزدمیر و سمکۆم پرسی، بۆم دەرکەوت کە سمکۆ لەدوای گەڕانەوەی لە سلێمانی، لە نزیک (سەرای) کە ناوچەیەکە لە ولایەتی وان لە بەینی سنووری تورکیا و ئێراندا بە خۆی و سەد کەسێکەوە لە دۆڵێکا دامەزرابوو، ئەو و ڕەشید جەودەت (وەکو لە شوێنی تریشدا باسمان کرد ڕەشید جەودەت ئەفسەرێکی خەڵکی سلێمانی بوو، هەر لەکۆنەوە پێوەندی بە سمکۆوە هەبوو، شێخ ڕەووفی شێخ مەحمود وەکو لەیاداشتەکانیا لە باسی پێوەندی سمکۆ و بنەماڵەی شێخاندا کە بەناوارەیی لە ساڵی ١٩١٩دا چووبوونە لای سمکۆ ئەوساش ڕەشید

جەودەت لای سمکۆ بوو، مرافقی بوو.)

ڕەفیق حیلمی ئەڵێ: بێجگە لە ڕەشید جەودەت، فایەق نیسماعیلیشی لەلا بوو کە ئەویش هەر ئەفسەرێکی کورد بوو هەردووکیان لەسلێمانیەوە لەگەڵ سمکۆدا هاتبوون، ڕەشید جەودەت لای سمکۆوە لەگەڵ منداا (ڕەفیق حیلمی) کەوتە مخابرەوە و ئاگاداری کردم کە سمکۆ هەتا ئێستە هەر چاوەڕوانی ئەنجامی تەقەلاکەی ئەحمەد تەقی دەکا لای علی سعید پاشا و لەنامەیەکیدا گەلیە ئەوەی ئەکرد کە نە علی سعید پاشا و نە فرقەی (وان) وەڵامی نامەکانی سمکۆ بە ڕاست و ڕەوانی نادەنەوە و تا ئێستە هیچ ئەنجامێکی دەستگیر نەبوە و چ علی سعید و چ فیرقە ئەیانویست سمکۆ بەبێ چەند و چۆن هەستێ و بچێتە (وان)، واتا خۆی بخاتە ژێر ڕەحمەتی تورکەوە کە سمکۆ نەیئەوێرا بچێتە ژێر چنگیانەوە، مەسەلەی شێخ مەحمود و یوزدمیریش سەری نەگرتبوو وە سمکۆ نەیزانی ئەگەر بچێتە (وان) ئەبێ بە تەڵەوە... بەرلەوەی من بگەمە وان لە بەینی فرقە و سمکۆدا موخابەرەیەکی زۆر و دوورودرێژ کرابوو بەڵام هەمووی بێ سوود و بێ ئەنجام بوو.

ڕەفیق حیلمی لەیاداشتەکەیدا ئەڵێ: هەرچەند من لە (علی ڕەزا بەگ) و (کەنعان بەگ)ی قوماندانی فرقە زۆر نەوازشم نەبینی بەڵام نەمویست خۆم لە مەسەلەی سمکۆ بگەیەنم چونکە لەوە ئەترسام کە ببم بە هۆی کردەوەیەک کە پەشیمانی لەدوا بێ.

جەژنی قوربانی بەسەردا هات و سمکۆ و علی سعید پاشا هەردووکیان تەلگرافی جەژنە پیرۆزەیان بۆ ناردم و سمکۆ داوای لێ کردم کە بچمە لای، لە پێش ئەوەشدا لە فرقەوە یەک دوو جار بە گوێیانا دام کە بچمە لای سمکۆ کە هێمنی بکەمەوە کە متمانە بە تورکەکان بکات و بچێتە وان بەڵام من عوزرم بۆ هێنانەوە ساتێک نامەکەی سمکۆ هات و داوای ئەوەی لێ کردم کە بچمە لای، فرقە ئەمەی بە هەل زانی و ناردیان بە شوێنما و هەموو موخابەراتی بەینی فرقە و قۆڵ ئوردویان خستە بەردەمم کە لە لایەن سمکۆوە نووسرابوو.

بەڕواڵەت فرقە لەگەڵ سمکۆدا بوو، منیش نزیکەی مانگێک لە وان چاوەڕوانی ئەوە بووم کە یارمەتیم بدەن بۆ ئەوەی لە ڕێگەیەکی ئەمینەوە بمنێرنەوە بۆ سلێمانی خۆم نامەیەکم بۆ علی سعید پاشا نووسی و لەوەرامدا پێی وتم کە بچم سەر لە فرقە بدەم کە چوومە فرقە بۆم دەرکەوت هیچی پێ ئەگەیشتبوو لەو ڕوەوە، ئنجا

مراجەعەتم بە والی کرد و ئەو موخابرەی لەگەڵ فرقەدا کرد و ئاگادارکرام کە لە رێگەی شەمزینانەوە بگەڕێمەوە باشترە بەڵام ئەوەش هەر ئێمڕۆ و سبەینێ بوو، لەم کاتەدا فرقە باسی سمکۆی کردەوە، دەسبەجێ بڕیارم دا بچمە لای سمکۆ و ئەمزانی کە سمکۆ لەناو عەشایری عێراق و عەجەمدا نفوزێکی گەورەی هەبوو وە ئەتوانێ بمگەیەنێتە سنووری ڕواندز.

دوای جەژن سێ سواری تورک لەلایەن فرقەوە لەگەڵا ناردم و چوومە لای سمکۆ. من هەتا ئەو کاتە نەمئەزانی کە سمکۆ چۆن وە کەی هاتبوە ئەو ناوە و ڕەشید جەودەت لای سمکۆ چی ئەکرد؟ بەرلەوەی بچمە لای سمکۆ ڕەشید جەودەت نامەیەکی بۆ ناردبووم بە تورکی بۆ (وان) کە ئەمەی خوارەوە تەرجەمەی ئەو نامەیەیە بۆ کوردی:

برای زۆر خۆشەویست

زۆر بەخێربێیەوە (مەبەست لە ئەنقەرەوە) و انشاءالله بە خۆشی دەگەڕێیتەوە بۆ ولاتی خۆشەویست، هەروەکو لە جەنابتانەوە مەعلومە ئێمە لەدوای جیابوونەوەتان لە سلێمانی بە پێنج ڕۆژی چوینە پژدەر، بە قەبری باوکم و بە شەرەفم خۆشم ناگام لە وەختی حەرەکەتمان نەبوو، ئەو شەوە کە بۆ بەیانی حەرەکەتمان کرد لە سەعات دووی نیوەشەو ئاگادارکرام لەبەرئەوە ئەو شتانەی کە بۆ سەفەرێکی وا پێویست بوو زۆریم بۆ نامادە نەکرا، لەبەرئەوە نابێ لێم بگریت کە ئەوەی لە ڕواندزەوە بۆت نووسیبووم لەپەشۆکاویدا لە بیرم چوو، بەیانی زوو هەوڵم دا ئەسپێکی باش پەیدا بکەم، لەلایەکەوە بۆ ئیسماعیل ئاغا (سمکۆ) و لەلایەکەوە بۆ خۆم بە کۆکردنەوەی هەندێ شتەوە خەریک بووم لەبەرئەوە ئەو جلانەی لەبەرمدایە، لە دەستێک کراس و دەرپێ بەولاوە شتێکی ترم بۆ هەڵنەگیرا و هەتا نەمتوانی بچم بزانم منداڵەکانی تۆ لەچیدان، بەڕاستی ئەبێ لێم ببووریت (وەکو بەر لەمە باسکرا ئینگلیزەکان بە فرۆکە سمکۆیان ئاگادار کردبوو دەسبەجێ سلێمانی بەجێ بێڵێت) ئینگلیزەکان یەک دوو جار سلێمانیان بۆردومان کرد بەڵام زەرەر و زیانێکی زۆری نەدا، مالێ ئێوە شوکر سەلامەتن، وەختی بۆمبابارانەکە هەندێ لە ئەهالی چوونە دێهاتەکان، بەڵام ئینگلیزەکان بە مەنشور بڵاویان کردەوە کە زیان بە ئەهالی و بێگوناە ناگەیەنن، لەبەرئەوە زۆریان گەڕاونەتەوە و لە بۆمبابارانەکەدا لە فەقیرەکان بە ژن و منداڵ و پیاوەوە نزیکی دە کەس شەهید بوون و ئەو خانوانەی وێرانیش کراون، لە خانوە

دیارییەکان خانووی حاجی ئەمینی کاکەحەمەیە و خانووی کەریم بەگی خانزادە جوانێ وە بەشێک لە تەویلەکەی مالّی حاجی مەلا سعید.

لە دوابەشی یاداشتەکانی ڕەفیق حیلمیدا کە بەشی سێیەمە و هەروەکو وتمان لە سالّی ١٩٩٢دا لە بەغداد چاپکراوە کە دوکتۆرە پاکیزەی کچی بلّاوی کردۆتەوە ئەڵێ: من لە دەسنووسەکانی باوکم هەتا ئێرەم لاماوە.

بەو پێیە، هەروەکو لە یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی و مامۆستا ڕەفیق حیلمیدا دەرئەکەوێ سمکۆ ئەو ماوەیەی کە لەدوای بەجێهێشتنی سلێمانی لەناو خاکی کوردستانی تورکیادا بردیە سەر لە وان و باشقەلّا و دوای ئەوەی هیوای لە تورکەکان بڕا کە بە هیچ جۆرێک یارمەتی بدەن، ئیتر دوای ئەوەی ماوەیەک لەوێ مایەوە ناچار بوو خاکی تورکیا بەجێ بێلّێت و بگەڕێتەوە بۆ ناو خاکی کوردستانی ئێران.

دەربارەی سمکۆ و چۆنێتی گەڕانەوەی بۆ سەر سنووری ئێران و بۆ ناو خاکی ئێران هەندێک لە سەرچاوەکان باسیان کردوە.

کریس کوچرا لە لاپەڕە (١٠٤)ی کتێبە وەرگێڕراوەکەیدا بۆ کوردی وتوێەتی[١٨] "کە سمکۆ لەلایەن ئێرانییەکانەوە شکا و چوە خواروی کوردستان و لەوێوە دووبارە گەڕایەوە بۆ ناو خاکی تورکیا وە ماوەی سالّێک لەوێ (لە تورکیا) خۆی حەشاردا، لە سالّی ١٩٢٤دا هاتەوە ناو خکای ئێرانەوە و لەگەڵ سەرلەشکر طهماسبی کە سەرکردەی هێزی شمالی ئێران بوو چاویان بە یەکتری کەوت و دوای ئەوە پاش سالّێک لە سالّی ١٩٢٥دا چوە (چەریق) و ڕەزا شاە دڵنەوایی کرد و ئەویش سوێندی خوارد کە هەتا ماوە بێدەنگ دانیشێت، بەڵام لەپاش سالّێک دووبارە سەری بەرز کردەوە و بە یارمەتی چەند کەسێک لە عەشیرەتی (هەرکی) هێرشیان بردە سەر شاری (سەلماس) و گەمارۆی شارەکەیان دا، بەڵام ئەو جارەش شکا و هەتا سنووری تورکیا کشایە دواوە و لەوێ تورکەکان گەمارویان دا و بێ چەکیان کرد و لە کۆتایی سالّی ١٩٢٦دا چوە ناو خاکی عێراقەوە وە لە سالّی ١٩٢٧دا دووبارە چوەوە ناو خاکی تورکیاوە و سەرلەنوێ لە سالّی ١٩٢٨دا لەگەڵ چەند پیاوێکی خۆیدا چوە ناو خاکی عێراقەوە کە ساتێک ئێران داوای سمکۆی کرد لە عێراق، حکومەتی عێراق لەوەرامدا وتی سمکۆ پەنابەری سیاسیە، دووبارە پاش چەند مانگێک گەڕایەوە بۆ ناو خاکی ئێران و بوو بە حاکمی شنۆ (کێ کردی و چۆن کرا

بە حاکمی شنۆ هیچ سەرچاوەیەکی تر باسی شتی وای نەکردوە و کریس کوچرا خۆشی لەکتێبەکەیدا باسی هیچ سەرچاوەیەکی نەکردوە و هیچ بەڵگەیەکیش بەدەستەوە نەبوە لەو ڕوەوە.)

بەڵام وەرگێڕی کتێبەکەی کریس کوچرا بۆ کوردی لە پەراوێزی لاپەڕە (١٠٤)دا وتوێەتی: ئەوەی لە کتێبی کورد و کوردستاندا وتراوە (مەبەستی کتێبەکەی ئەمین زەکی بەگ بوە) ڕاستترە لەوەی کریس کوچرا، کە کتێبی کورد و کوردستان وتوێەتی سمکۆ بۆ وتوێژکردن بانگ کرابوو بۆ شنۆ (بێجگە لەوەی ئەمین زەکی کە کاک محمد ریانی وەرگێڕی کتێبەکەی کریس کوچرا باسی کردوە دەربارەی ئەمین زەکی، هەموو سەرچاوەکانی تریش هەر بەو جۆرەی ئەمین زەکی باسیان کردوە.)

دەربارەی ئەو پەلاماردانەی بۆ سەر (سەلماس) لەلایەن سمکۆوە کە کریس کوچرا باسی کردوە، دوو سەرچاوەی تر هەر یەکەیان بە جۆرێک باسیان کردوە.

سەرچاوەی یەکەم: بریتیە لە کتێبەکەی دوکتۆر عەزیز شەمزینی کە لە دەم جەنرال ئەحمەدییەوە گێڕاویەتیەوە کە وتوێەتی هێزی سەلماس لە ساڵی ١٩٢٦دا دژی حکومەتی ئێران یاخی بوون و ڕاپەڕین و چوونە پاڵ سمکۆ.[٦]

سەرچاوەی دووەم: بریتیە لە کتێبی سێ مرد عجیب نووسینی دوکتۆر نصرالله شیفتە کە وتوێەتی:[٤٣] "ساتێک سەرتیپ (محمد حسین ایرم) لەجیاتی سەرتیپ (مقدم) کرا بە ئامرهێزی ناوچەی ئازربایجان، لە ئەنجامی بێ سەروبەری و هەڵە و ناڕێکیی بەجهێنانی کاروبار بوو بە هۆی ئەوەی لەشکرەکەی پادگانی (سەلماس) دژی حکومەتی یاخی ببن وە ڕاپەڕن کە ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی هێزەکانی حکومەتی لەناو خۆیاندا بەر ببنە گیانی یەکتری کە ئەم ڕووداوە هەل و دەرفەتێکی باش و لەباری ڕەخسان بۆ سمکۆ کە بگەڕێتەوە بۆ (چهریق) کە شوێنی باوباپیری خۆی بوو. کە سمکۆ گەڕایەوە دەستی کرد بە کۆکردنەوەی هێز لەناو چەکدارەکانی کورددا و سەرهەنگ (صبری) ناوێک کە تورک بوو ئەویش چوە خزمەتی سمکۆ وە بۆ ئامادەکردنی تفەنگ و فیشەک و جبەخانە هاوکاری لەگەڵ ئیسماعیل ئاغادا کرد.

دەوڵەتی ئێران بۆ نەهێشتنی ئەو مەترسییە کە بە هۆی هاتنەوەی ئیسماعیل ئاغاوە پەیدا بووبوو لە ناوچەکەدا (محمد حسین ایرم) کە کرابوو بە فەرماندەی هێزی ئازربایجان لابرا وە لەجیاتی ئەو سەرتیپ (ظفرالدوله مقدم) کرا بە فەرماندەی پادگان و تیپی تەوڕێز و بە ڕێکوپێکخستنی هێزەکانی توانی ئیسماعیل ئاغا بشکێنێت.

سمکۆ له هێز و دەسەلات و توانای دەوڵەت بەتەواوی تێگەیشتبوو بۆیە یەک لەدوای یەک داوای ئەکرد و ئەینووسی کە ئامادەیە خۆی تەسلیم بکات، بەڵام لەبەرئەوەی پیاوێکی درۆزن بوو ئاژاوە چی بوو، بۆیە ڕەزاخان فەرمانی دا ئەکەر بچێتە تاران و لەوێ دانیشێت ئەوا حکومەت لێی خۆش دەبێت، بەڵام سمکۆ نەیوێرا بچێتە تاران و ئەو هەڵوێستە هەروا مایەوە هەتا لەدواییدا کوژرا.

ش. محویان لەو باسەیدا کە لە گۆڤاری (پەیڤ)ی لندنیدا بڵاوکراوەتەوە دەربارەی دوای گەرانەوەی سمکۆ لە کوردستانی عێراقەوە ئەڵێ:(٤٥) "لەدوای ئەوەی سمکۆ لەلایەن ئێرانییەکان و تورکەکانەوە شکا و چوە ناو خاکی کوردستانی عێراقەوە و لەوێوە گەڕایەوە، لەبەرئەوەی لەو ڕۆژانەدا هێزێکی ئەوتۆی بەدەستەوە نەمابوو بۆیە خۆی سەربەخۆ هیچی پێ نەدەکرا، بەڵام لە ساڵی ١٩٢٥دا توانی بگەڕێتەوە بۆ ناو خاکی ئێران و دەستی کرد بە تۆڵەسەندنەوە لە (عومەرخانی والآن) کە لە کاتی کوردستانی ئازاددا خیانەتی لێ کردبوو.

جموجوولّی سمکۆ جارێکی تر بوو بە هۆی نائارامیی لەسەر سنوورەکانی تورکیا و ئێران لەبەرئەوە کاربەدەستانی ئێران و تورکیا لەناو خۆیاندا دەستیان کرد بە وتووێژکردن وە بە هەردوو لایان بڕیاریاندا سمکۆ لەناو ببەن.

بێگومان حکومەتەکانی ناوچەکە هەروەکو لە زۆر شوێنی تریشدا باسکراوە، لەگەڵ ئەوەشدا کە لەگەڵ یەکتردا ڕێک نەبوون و گەلێک کێشەی گرنگ و سەرەکی بووبوو بە هۆی ئەوەی هەمیشە لەگەڵ یەکتردا ناڕێک بن و کێشە بۆ یەکتری پەیدا بکەن، بەڵام بەرامبەر بە کورد و بە دامرکاندنەوەی بزووتنەوەکانی میللەتی کورد لە هەر یەکێک لە بەشەکانی کوردستاندا ئەو ناکۆکی و ناڕێکیانەی خۆیان نەخستە لاوە و لەگەڵ یەکتردا هاوکارییان ئەکرد بۆ لەناوبردنی ئەو بزووتنەوەیە چ بەناشکرا بووبێت و چ بەنهێنی.

بۆ نموونە بەستنی ئەو پەیمانانە لەنێوانی ئەو حکومەتانەدا دژی کورد ئەتوانین بۆ نموونە باسی چەند پەیمانێک بکەین کە ئەوانە لەناو خۆیانا یاخود لەگەڵ دەوڵەتێکی بێگانەدا ئەیان بەست کە مەبەست لەوەش هەر سەرکوتکردنی شۆڕش و بزووتنەوەکانی کورد بوە.

ئەو باسەی کە تاقمێک لە ڕۆژهەڵاتناسانی سۆڤیەتی نامادەیان کردوە دەربارەی ئەوە نووسیویانە:(١٧) "لە ٢٢ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٦دا پەیمانێک لەنێوانی

ئێران و تورکیادا له تاران مۆرکرا که ناوی نرا (پەیمانی دۆستایەتی و هاوکاریکردن) که بریتی بوو له (١١) ماده که له مادەی (٥و٦)دا ئەڵێ: هەردوولا لەسەر ئەوە ڕێک کەوتن که هیچ لایەکیان لەناو خاکی خۆیدا ڕێگە بەوە نەدا که هیچ جۆرە چالاکییەک لەلایەن ڕێکخراوێک یا کۆمەڵێک هەبێت که دژی لاکەی تر بێت و هەردوو لایان بەجووتە بە شێوەیەکی هەمیشەیی هاوکاری لەگەڵ یەکتردا نەکەن بۆ نەهێشتن و لەناوبردنی هەر جموجوولێک که لەلایەن عەشایرەکانی سەرسنووری هەردوولاوە ڕوو بدات.

بەو جۆرە، لەگەڵ ئەوەشدا که ئێران و تورکیا لەگەڵ یەکتردا نارێک بوون لەسەر زۆر شتی سەرەکی، بەڵام بەرامبەر بە کورد وازیان لەو ناکۆکیانەی نێوان خۆیان هێنا."

دەربارەی ئەو پەیمانەی کە لەلایەن تورک و ئێرانەوە مۆرکرا بوو کە ئەو ڕۆژەلاتناسانە باسیان کردوە، نووسەری کتێبی کورد و عەجەم له لاپەڕە (٣٨٨)ی کتێبەکەیدا باسی کردوە و وتوێەتی که هەندێک له مادەکانی ئەو ڕێکەوتن و پەیمانە له ترسی بزووتنەوەی کورد ڕێک خرابوو بەتایبەتی دژی شۆڕشی سمکۆ له ئێران و شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران له کوردستانی تورکیا.

بێجگە لەوە عبدالرزاق الحسنی له دوو سەرچاوەدا باسی هاوکاریکردن و بەستنی پەیمانی نێوان ئێران و عێراقی کردوە.(٥٦)

سەرچاوەی یەکە: بریتیە له کتێبی (تاریخ العراق السیاسی، چاپی بەغداد، ساڵی ١٩٨٣، کە وتوێەتی:(٥٦) "لەدوای شکاندنی سمکۆ لەلایەن ئێران و تورکیاوە وە ڕاکردنی بۆ عێراق، بەپێچەوانەی ئەو هیوا و نومێدەی کە سمکۆ هەیبوو کە بەتەما بوو ئینگلیزەکان یارمەتی بدەن، مەندوبی سامی بریتانیا (کە لەو ڕۆژانەدا سیر پرسی کوکس بوە) داوای له کاربەدەستانی عێراق کردبوو کە هاوکاری بکەن لەگەڵ حکومەتی ئێراندا (لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا حکومەتی ئێران بە شێوەیەکی ڕەسمی دانی بە حکومەتی عێراقدا نەنابوو وە مەلیک فەیسەڵ بۆ دەستگیربوونی دانپیانانی ئێران بە حکومەتی عێراقدا تەقەلایەکی زۆری دابوو، بەڵام ئەو دانپیانانە دواکەوت هەتا لەئەنجامدا ڕەزاشا کە دەستێڕ و پیاوی ئینگلیزەکان بوو وە بوو بە شای ئێران لەسەر داخوازیی ئینگلیزەکان کێشەی عێراق و ئێرانی چارەسەر کرد بۆ ئەوەی هەردووکیان بزووتنەوەکانی کوردی ناو خۆیان سەرکوت بکەن و هەردوولا بۆ ئەو

مەبەستە هاوکاری لەگەڵ یەکتردا بکەن کە لە شوێنی خۆیدا لە بەرگی دووەمی کتێبەکەی شێخ مەحموددا بەدوورودرێژی باسی نەوە کراوە.)

سەرچاوەی دووەمی عبدالرزاق الحسنی بریتیە لە زنجیرە کتێبەکەی بە ناوی (تاریخ الوزارات العراقیه) کە وتوێەتی:(٥٦) "ساتێک معتمدی سامی (مەندوبی سامی بریتانیا) لە بەغداد پێشنیازی کردبوو کە حکومەتی عێراق و ئێران هاوکاری بکەن بۆ نەهێشن و لەناوبردنی بزووتنەوەکەی سمکۆ، ئەنجومەنی وەزیرانی عێراق لە کۆبوونەوەی ڕۆژی ١٩٢٧/٧/١٤دا ئەم بڕیارەی خوارەوەی دەرکرد: (کە سەرەکوەزیرانی عێراق لەو ڕۆژانەدا کە ئەو بڕیارەی دەرکردوە جعفرالعسکری بوە)

"حکومەتی عێراق لەسەر ئەوە ڕۆیشتوە و هەر لەسەر نەوەش ئەڕوا کە چەک لە هەموو عەشایرەکان بستێنێتەوە، لەبەرئەوە بڕیارێدرا کە نابێ هیچ کەسێک بەبێ ئیجازە چەک هەڵبگرێت، بۆ ئەو مەبەستە دەسەڵاتی کاربەدەستان بەهێز کرا کە ئەمە ئەنجامێکی زۆری باشی هەبوو چونکە سەدنەوەی چەک لە ڕێگەی حەملەی عەسکەریەوە سەرەنجامێکی باشی نابێت ئەگەر کاربەدەستانی هەر کەسەیان لە ناوچەکەی خۆیدا دەسەڵاتێکی تەواو و بەهێزیان نەبێت و بە لای حکومەتی عێراقەوە وایە کە دواخستنی پێوەندی نێوانی عێراق و ئێران (وەکو لەپێشتردا باسمانکرد دانپیانانی ئێران بە حکومەتی عێراقدا دواکەوت) وە نەبوونی هاوکاری لەنێوانی هەردوولادا یەکێکە لەو هۆیانەی کە عەشایرەکانی تەشجیع کردوە کە ڕێگەی یاخیبوون بگرنە بەر کە حکومەتی عێراق زۆر بێزارە لەو هەڵوێستە و لەگەڵ نەبوونی ئەو پەیمانەشدا حکومەتی عێراق سمکۆی شۆڕشگێڕی ناچار کرد کە بچێتە ناو خاکی تورکیاوە."

ئەوی شایانی باسە، تورکەکان دەمێک بوو لەگەڵ سۆڤیەتدا پەیمانێکیان بەستبوو، مەبەست لە بەستنی ئەو پەیمانە لەگەڵ سۆڤیەتدا، مصطفی کمال ئەیویست بۆ هەڕەشەکردنی لەگەڵ ئینگلیزەکان کە هێشتا تورکیا بەتەمای سەدنەوەی ویلایەتی موصڵ بوو، ئینگلیزیش بەرامبەر بەو هەڕەشەکردنە کوردی لێ هان ئەدا، مصطفی کمال لەو ڕۆژانەدا خۆی وا پێشان دابوو کە لایەنگری سۆڤیەتە و بەڕواڵەت (حقی بهیج) ناوێک کە کابرایەکی تورانی بوو بە ڕواڵەت خۆی کردبوو بە سۆسیالیست و کرابوو بە سەرۆکی حیزبی شیوعی تورکیا و ئەو ڕۆژنامانەی ئەو حیزبە لە تورکیا بە شێوەیەکی ئاشکرا دەریان نەکرد لە ڕێگەی تورکمانەکانی سەر

به تورکیاوه ئەگەیشتە کوردستان کە بلاوبوونەوەی نەو رۆژنامانە و بیروبارەڕی بۆلشەوی سەرودڵی ئینگلیزەکانی گرتبوو، بێجگە لەو مەبەستەی کە مصطفی کمال هەیبوە بۆ هەڕەشەکردنی لە ئینگلیز، ویستبووی لە رێگەی نەو پەیمانەوە نەوە مسۆگەر بکات کە سۆڤیەت هیچ جۆرە یارمەتییەکی کورد نەدات بۆ داواکردنی مافی خۆی ئەگەرچی بناغەی حکومەتی سۆڤیەت لەسەر نەوە دارێژرابوو کە دان بە مافی چارەنووسی میللەتاندا بنێت و تورکەکان توانیبویان کە نەوە بناخننە میشکی سۆڤیەتەکانەوە کە بزووتنەوەی کورد بزووتنەوەیەکی سەر بە ئیستعماری ئینگلیز بوە، سۆڤیەت بێجگە لەو پەیمانەی کە لەگەڵ تورکیادا بەستبویان لە هەمان کاتیشدا پەیمانێکی لەو جۆرەشیان لەگەڵ حکومەتی ئێراندا مۆر کردبوو.

بەو جۆرە لەو رۆژانەدا سۆڤیەت بزووتنەوەی کەمالییەکانی تورکیای نەو سەردەمە و حکومەتی تورکیای بە حکومەتێکی ئازادیخواز لە قەڵەم دابوو بزووتنەوەی کوردیش فەرامۆش کردبوو چونکە بزووتنەوەکەیانی بە هاندانی ئینگلیز حساب کردبوو، بەڵام زۆری پێ نەچوو نەو بۆچوونە هەڵەیەی کە سۆڤیەتی پیایدا رۆیشتبوو ئاشکرا بوو، ئینگلیزی پیلانگێڕ و نەخشەکێش زۆری پێ نەچوو بە فێڵ و تەڵەکەبازی توانی وا لە تورک بگەیەنێت کە ئامادەیە پەیمانی سیڤر کە مافی کوردی تیادا باس کرابوو هەڵوەشێنێتەوە و پەیمانی لۆزانی هێنایە گۆڕێ کە لەوەدا مافی میللەتی کورد بەتەواوی پێشتگوێ خرابوو. ئینگلیزەکان بەئاشکرا بە تورکەکانیان وت ئێوە واز لە داواکردنەوەی ویلایەتی موصڵ بێنن و خۆتان دوور بخەنەوە لە سۆڤیەتی ئێمەش بەرامبەر بەوە حکومەتەکەی شێخ مەحمود هەڵدەوەشێنینەوە و بایەخ نادەین بە هیچ جۆرە بزووتنەوەیەکی کورد.

نەو پەیمانەی کە لەنێوان سۆڤیەت و تورکیادا مۆکرابوو لە دۆکیومێنتی ژمارە (F.O.371-6349) لە ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٢٢دا لە لاپەڕە (١٥٤)ی نەو ڕاپۆرتەدا بە دوورودرێژ باسی نەو پەیمانە کراوە کە نەمەی خوارەوە دەقی نەو مادانەیە کە پێوەندییان بە کوردەوە هەبوە، پەیمانەکە نەڵێ: "هەردوولا، حکومەتی سۆڤیەتی و حکومەتی تورکیا لەسەر نەوە ڕێک کەوتن کە هیچ لایەکیان پەیمان لەگەڵ هیچ لایەکی تردا نەبەستێت کە نەو لایە دژی حکومەتی سۆڤیەت یا تورکیا بێت وە لەسەر نەوە ڕێک کەوتوون کە سنووری تورکیا بریتی دەبێ لەو سنوورەی کە لەلایەن جەمعیەتی نیشتمانی تورکەوە دەستنیشان کراوە (کە بەپێی نەو دەستنیشانکردنەی

جەمعیەتی نیتشمانی تورک ویلایەتی موصل کە خواروی کوردستان بوە بە بەشێک لە خاکی تورکیا ژمێررواوە و لەو دەسنیشانکردنەدا وتراوە نەگەر بە خۆشی و بە ناشتی نەسێنرێتەوە ئەوا بە زەبری چەک و بە شەڕ داگیر دەکرێتەوە.)

مادەکانی ٢ و ٣ی ئەو پەیمانە پێوەندی بە کوردەوە نیە.

مادە ٤ ئەڵێ: هەردوولا (سۆڤیەت و تورکیا) دان بەوەدا ئەنێن کە دانیشتوانی بەشی ڕۆژهەڵات مافی سەربەخۆیی هەیە لە بەڕێوەبردنی کاروباریان (کە بێکومان سۆڤیەتی لەوەدا مەبەستی ئەو بەشەی ئەرمینیا بوە کە لەژێر سایەی سۆڤیەتدا بوە وە هیچ پێوەندییەکی بە کوردەوە نەبوە. کە ئەمەی خوارەوە دەقی مادەی چوارهەمە، هەروەکو خۆی چۆن بە ئینگلیزییەکەی لەو دۆکیومێنتەدا نووسراوە دەربارەی ئەو ڕۆژهەڵاتەی کە باسمان کرد: THE CONTRACTION PARTIES RECOG-NIZED THE RIGHT OF INDEPENDENT AND SELF GOVERN-MENT OF EASTERN PEOPLES.

لە لاپەڕە (١٦١)ی هەمان دۆکیومێنتدا باسی ئەوە ئەکا کە لە ١٩٢١/١٢/١٨ یشدا پەیمانێکیش لەنێوانی سۆڤیەت و ئێراندا مۆرکراوە.

دەربارەی ئەو پێوەندییە کۆنەی سۆڤیەت و تورک کە هەندێ مادەی وەکو وتمان ئاراستەی کورد کرابوو، ئیحسان نوری پاشا لەکێتبەکەیدا، ڕاپەڕینی ئاگردی داغ (یاداشتەکانی جەنڕاڵ ئیحسان نوری پاشا) تەرجەمەی صلاح بروارى، چاپی بەیروت، ساڵی ١٩٩٠، لە لاپەڕە (١٠٤)دا دەربارەی ئەو لایەنگرییەی سۆڤیەتی بۆ تورکەکان لەو شەڕەی کە لە ساڵی ١٩٣٠دا لەنێوانی شۆڕشگێڕەکانی کوردستانی تورکیا و دەوڵەتەکەی مصطفی کمال ئەتاتورکدا ڕوویداوە، لەو یاداشتەیدا نووسیوێتی: "لە کاتی شەڕدا فرقەیەک لە هێزی سۆڤیەت لە ناوی ئاراس پەڕینەوە و هاتنە ئەمدیو بۆ یارمەتیدانی هێزەکانی تورکیا دژی شۆڕشگێڕانی کورد و ئەو هێزەی سۆڤیەت ناوچەی ژووروی ڕۆژهەڵاتی شاخی ئاگری داغی بچووکی داگیرکرد.

ئیحسان نوری پاشا لەیاداشتەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: لەئەنجامی ئەو یارمەتیدانەی سۆڤیەت و حکومەتی ئێران بە جووتە بۆ تورکیا، هێزەکانی حکومەتی تورکیا توانیان بنکەی شۆڕشی شۆڕشگێڕەکان داگیر بکەن کە لەگەڵ ئەوەشدا کە کود چەکی ئەما بوو کار گەیشتە ڕادەیەک کە بە خەنجەر پەلاماری دوژمنەکانی

خۆی بدا و هێزی دوژمن دوای ئەو شکانەی کورد دەستیان کرد بە کوشتنی ژن و منداڵ و هەر کەسێکی تر کە بهاتایەتە بەردەستیان."(کاشکی ئیحسان نوری پاشا لەو یاداشتەیدا دوای ئەو یارمەتیدانەی سۆڤیەتی بۆ تورک بیوتایە: بژی دروشمی مافی چارەنووسی گەلان و بژی ئومەمیەت!!)

دەربارەی تەقەلای سمکۆ بۆ پێوەندیکردن و هاوکاریکردنی لەگەڵ شۆڕشگێڕەکانی کوردی کوردستانی تورکیا، دوو سەرچاوەمان بە دەستەوەیە کە باسی ئەو تەقەلایەی سمکۆیان کردوە.

سەرچاوەی یەکەم: بریتیە لە کتێبەکەی (زنار سلوپی، قدری جەمیل پاشا) کە وتویەتی:(١١) "لە ساڵی ١٩٢٥دا کە شۆڕشی کوردستانی تورکیا دەستی پێ کرد، خالد بەگ جبران ناچار کرا بچێتە ناو خاکی ئێرانەوە و ماوەیەک لای سمکۆ مایەوە، بەڵام لەدواییدا گەڕایەوە بۆ ناو شۆڕشگێڕەکانی بۆ درێژەپێدانی خەبات و لەئەنجامدا لەلایەن تورکەکانەوە شەهید کرا."

ئەو خالید بەگی جبرانە کە زنار سلوپی لەکتێبەکەیدا باسی کردوە، نەخشەکێشی شۆڕشی کوردستانی تورکیا بوە و بەرلەوە شۆڕش دەست پێ بکات میرنشاڵی بوە لەناو سوپای تورکدا و هەروەکو بەر لەمە لە یاداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا باسکراوە بە هۆی ئەحمەد تەقیەوە خالد بەگ جبران پێوەندی بە سمکۆوە کردوە و بە هۆی ئەوەوە نامە و شفرەی بۆ ناردوە و داوای لە سمکۆ کردبوو کە هەوڵ بدات پێوەندی لەگەڵ سۆڤیەتدا بکات کە ئەو تەقەلایەی سمکۆ وەکو ئەحمەد تەقی باسی کردوە و قونسوڵی سۆڤیەتی لە ورمێش بە ئەحمەد تەقی ڕاگەیاندبوو بێ سوود بوە.)

سەرچاوەی دووەەم: بریتیە لە یاداشتەکانی ئیحسان نوری پاشا کە لەلاپەڕە (٦٧)دا وتویەتی:(٢٣) لەکاتی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران لە کوردستانی تورکیا، داوا لە (کوڕحسین پاشا) کرا کە یەکێک بوو لە سەرۆکەکانی عەشیرەتی (حەیدەری) کە لە ناوچەی (وان) و بایەزیدا بوو وە داوای لێ کرا ئەو بەڵێنەی دابووی بۆ بەشداریکردنی شۆڕش بەجێی بێنێت.

کوڕحسین پاشا کە دەوڵەمەندێکی زۆر دەستڕۆیوو بوو لە ناوچەکەی خۆیدا پێوەندییەکی زۆر بەهێزی هەبوە لەگەڵ سوپای تورکدا، بەڵام بەڵێنەکەی بەجێ نەهێنا و لێی پاشگەزبووەوە و بیانووەکەشی ئەوە بوو کە وتبووی جارێ چاوەڕوانی وەرامی نامەیەکی نەکا کە بۆ سمکۆی ناردبوو هەتا بەپێی ئەو وەرامەی سمکۆ ڕەفتار بکات.

دوای ئەوەی شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیران شکستی هێنا و شۆڕشگێڕەکان شکان، ژمارەیەکی زۆر لە شۆڕشگێڕە چەکدارەکانی عەشیرەتی (جبران) و (زرکان) و (هسنان) بە سەرۆکایەتی شێخ مەهدی کە برای شێخ سەعیدی پیران بوو لەگەڵ عەلی ڕەزای کوڕی شێخ سەعید ڕوویان کردە سنووری ئێران و لەکاتی تێپەڕبوونیانا بەناو عەشیرتەی (حەیدەری)دا کوڕحسین پاشا لەجیاتی ئەوەی یارمەتییان بدات کەچی بەپێچەوانەوە ڕێگەی پێ گرتن و بۆ ماوەی حەوت ڕۆژ ئەو ڕێگەگرتنە درێژەی کێشا بەڵام لەدوای شەڕێکی قورس و گەرم لەنێوانی ئەو شۆڕشگێڕانە و چەکدارەکانی کوڕحسین پاشادا شۆڕشگێڕەکان توانیان خۆیان بگەیەننە ناو خاکی ئێرانەوە و حکومەتی ئێران تەقەلایەکی زۆری دابوو چەکەکانیان لێ بستێنێت، بەڵام بەرگرییان کرد و خۆیان گەیاندە لای سمکۆ کە لەو ڕۆژانەدا لەو سەرسنوورانەدا بوە.

سەیر ئەوەیە لەگەڵ ئەو هەموو خیانەتەی کە کوڕحسین پاشا لە کوردی کرد و بوو بە نۆکەری حکومەتی تورکیا، زۆری پێ نەچوو لەبەرئەوەی ئەویش کوردێکی دەستڕۆیو بوو ناسراوبوو، بە خۆی و خاووخێزانەکەیەوە لە چلەی زستاندا و بەناو سەهۆڵبەندانداا لەلایەن حکومەتی تورکیاوە ئاوارەکران بۆ ڕۆژئاوای تورکیا.

وەکو لە پێشەوە باسمانکرد کە سمکۆ چەند جارێک چوویوەوە ناو خاکی ئێران و سەرچاوەکان باسی ئەوەیان کردوە کە ساتێک عبداللەخانی طهماسبی کراوە بە فەرماندەی لەشکری شیمالغەربی، حکومەتی ئێران بە ناو لەو ڕۆژانەدا لە سمکۆ خۆش بووبوو.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕە (٣٨٦)ی کتێبەکەیدا باسی چاوپێکەوتنێکی سمکۆ و ڕەزاخانی کردوە کە لەو ڕۆژانەدا سەرداری سوپا بووە (وە لەدواییدا بوو بە ڕەزاشاە)، کە سەرچاوەکەی بۆ ئەو باسە بریتیە لە کتێبەکەی حسین مکی (تاریخ بیست سالەی ایران) کە لە سالی ١٣٦٣دا چاپکراوە لە تاران و نووسەری ئەو کتێبە وتوێەتی: "دوای ئەوەی رضا خان بوو بە سەرداری سوپا و وەزیری جەنگ لە مانگی ذی القعدەی سالی ١٣٤٣دا (ڕێکەوتی سالی ١٩٢٤/١٩٢٥) سەردانێکی ئازربایجانی کرد کە ئەوسا عبداللەخانی طهماسبی فەرماندەی سەرلەشکری شیمال غرب بوو (ناوی هێزەکە وابووە) حکومەتی ئێران بە ناو لەو سەردەمەدا لە سمکۆ خۆش بووبوو، لەو سەردانەدا رضاخان و سمکۆ یەکتریان

بینی له شاری (سەلماس).

نووسەری ئێرانی لە زمانی دبیری اعظم بهرامی یەوە کە سەرۆکی کابینە و هاوڕێی ڕضاخان بوە لەو سەفەردا چیرۆکی ئەو یەکتربینینەی رضاخان و سمکۆی بەم جۆرەی خوارەوە گێڕاوەتەوە "لە ماوەی چەند ڕۆژێکدا فەرماندەی لەشکر (کە مەبەستی عبداللەخانی طهماسبی بوە)، بەوپەڕی خۆشیەوە کەوتە پێشاندانی ئیشە باشەکانی زەمانی خۆی وەکو کردنەوەی ڕێگەی زۆر و جادەی شۆسەدار و دروستکردنی سەربازخانە و سەرۆک عەشیرەتەکانی بانگ کرد کە یەک لەوانە سمکۆی ناسراو بوو بۆ ئەوەی لەگەڵ سەرداری سوپا (رضاخان) بە یەکتریان بگەیەنێت لەکاتی پێشاندانی ئەو ئیشانەدا کە رضاخان بۆ ئەو مەبەستە ئەهات. عبداللەخانی طهماسبی تەلگرافی بۆ ئیسماعیل ئاغا کرد کە لە سەلماس ئامادە بێت هەتا بە خزمەتی حەزرەتی ئەشرەف شەرەفیاب بگا و حەزرەتی ئەشرەفیش (کە رضاخان بوە) لەگەڵ عبداللەخان و چەند نەفەرێک لە هاوڕێکانی خۆی کە لەتارانەوە لەگەڵیا هاتبوون چوونە سەلماس. ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ (٨٠٠) نەفەر سواری کورد هەموو بە جلوبەرگی قەشەنگی کوردییەوە بەچەکەوە ڕیزیان بەستبوو چاوەڕوانی فەرماندەی گشتی لەشکر بوون. ساتێک سەرداری سوپا ژمارەی هاوڕێکانی خۆی بینی کە بریتی بوون لەوانەی ناو ئوتوموبیلەکە و ئەو هەشتسەد سوارەی کوردیشی بینی کە لە پشت سمکوە بوون و تەماشای کرد سەرباخانەکەش چۆڵە بەبێ ئەندازە ترسا و هەقیشی بوو لەوەدا کە بەو جۆرە بترسێت چونکە ئایا ئەمە هەر ئەو ئیسماعیل ئاغایە نییە کە چوارسەد نەفەری ژاندرمەی بێچارەی کوشتبوو!؟ ئایا ئەمانە هەمان سوارەکانی سمکۆ نین کە بەوپەڕی دڵڕەقیەوە خەنجەرە ترسناکەکانی خۆیان هەڵکێشا و ورگی ئەدڕین و مەمکیان ئەڕی و سەریان ئەپەڕاند؟! ئەم فەرماندەی لەشکرەمان (مەبەستی عبداللەخانی طهماسبی بوە) کەوجێکی چەند سەیرە کە من و خۆشی بەم جۆرە بە دەستبەسراوی خستۆتە داوی ئەو جانەوەرانەوە ئێستە تەنها فەرمانێکی ئیسماعیل ئاغا بەسە بۆ ئەوەی ئێمەش وەکو ئەو جەندەرمانە لێ بکات!

لەگەڵ ئەو ترسە زۆرەشدا دیسان سەرداری سوپا خۆی ناسایی ڕۆڵی خۆی بەباشی یاری کرد و هیچ جۆرە پەشۆکاوییەکی دەرنەبڕی و یەک دوو کەس لەوانەی چاک شارەزای ڕەوشتی بوون نەوانە لەناو دڵی و دەروونی گەیشتبوون.

ئیسماعیل ئاغا هەر بە بینینی سەرداری سوپا لە ئەسپەکەی هاتە خوارەوە بە شێوەی خۆیان سڵاوی کرد، بەڵام سەرداری سوپا بەئەنقەست زۆر گوێی نەدایە ئیسماعیل ئاغا و بە لووتبەرزییەکی زۆرەوە وەڵامێکی ساردی دایەوە و یەکسەر ڕووی کردە سەربازخانە.

ئەفسەرێک لەبەردەمی سەربازخانەکەدا ڕاوەستابوو بەوپەڕی ڕێزەوە سڵاوی کرد بەڵام فەرماندەی گشتی کە بە هۆی شتی ترەوە ناڕازی و تووڕە بوو گوێی نەدایە سەربازەکە و لوتفی پێشان نەدا تەنانەت شەڵاقەکەی (کۆچان یا داردەست) لەتووڕەییدا شکا، غەزەبی حەزرەتی ئەشرەف نەنیشتەوە و دوایی چوە سەربازخانە و ئامادەبووان هەموو بەسەرسامی ڕاوەستابوون و کەس لە هۆی ئەو هەڵوێستە نەدەگەیشت.

سەرداری سوپا لەوێوە ڕووی کردە ئەو مالّەی کە بۆی تەرخان کرابوو کە بەشەو تیایا بێت و ئەو شەوە هەتا بەیانی نەنووست و هەر لە ژوورەکەدا هاتوچۆی دەکرد کە لەڕاستیدا هەقیشی بوو.

ئایا هۆی چی بوو کە سمکۆ بەشەو بە خۆی و هەشت سەد سوارەکەیەوە نەیدا بەسەر ئەو دە پازدە کەسەدا؟ هیچتا هیچ کەسێک لەوە نەگەیشتبوە، تەنانەت بیستم (نووسەر حسین مکی) سمکۆش لەدواییدا سەری سوڕما بوو لە کێلێتی خۆی و خەفەتی خواردبوو.

(ئەوەی حسین مکی لەو کتێبەیدا باسی کردوە، وەکو لە هەندێ شوێنی تریشدا باسمکردوە منیش لە ساڵی ١٩٩٢دا لە هەولێر کە چوومە لای صفیەخانی کچی سمکۆ باسی هەمان شتی باوکی بۆ کردم و بۆی کێڕامەوە و وتی: باوکم هەتا دواڕۆژەکانی ژیانی خەفەتی بۆ دوو شت نەخوارد. یەکەم: خەفەتی ئەوەی نەخوارد کە بەخۆڕایی مارشمەونی کوشتبوو، خەفەتی دووەمی: بۆ ئەوە نەخوارد کە هەڵێکی باش و لەباری بۆ هەڵکەوتبوو کە بەئاسانی رضاخان بکوژێت و خۆشی و کوردیش و ئێرانیش لە دکتاتۆریەتی رضاشاە ڕزگار نەکرد کە دوور نەبوو سەرەنجامی زۆر شت بەوە بگۆڕدرایە.)

نووسەری ئەو کتێبە (مکی) هەروەکو نووسەری کتێبی کورد و عەجەم باسی کردوە لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: لەپاش ماوەیەک کە ئیسماعیل ئاغا بە خۆی و هێزەکەیەوە ئەچێت بۆ شەڕ دژی لەشکری شمال غرب بیستم کە سمکۆ بە

نزیکەکانی خۆی وتبوو: هیچ بە دووری نازانم کە لەم شەڕەدا بە تێکشکاوییەوە لەناو بچم، بەڵام لەکەڵ نەوەشدا هەر نەجەنگم چونکە نەمە چارەنووسی منە و نەبێ کوێرایەڵی چارەنووسی خۆم بم نەگینا ئەو شەوەی سەرداری سوپا و عبداللەخانی طهماسبی و لەکەڵ چەند کەسێکی دەستوپێبەستراودا هەروەکو مەلیکی دەستەپاچە کەوتبوونە داوای منەوە هەق وابوو کەڵکم لە ئیقبالی خۆم وەرگرتایە و هەموویانم بکوشتایە، لەبەرنەوەی کە شەقم لە بەختی خۆم هەڵداوە بۆیە مەحکومم بە لەناوچوون.

نووسەر نەڵێ: پاش بەسەربردنی تەشریفاتی سەردان و پشکنینی پێویست و بەخشینی خەڵات بە سمکۆ، سەرداری سوپا سەلماسی بەجێ هێشت و لەکەڵ هاوڕێکانیا گەڕایەوە بۆ تەورێز.

نووسەرێکی تر کە ئیبراهیم خواجە نوری یە لەکتێبەکەیدا (بازیگران عصر طلائی) کە لە لاپەڕە (۱۲۳)ی کتێبەکەیەوە باسێکی تەرخان کردوە بە ناوی امیر طهماسبی و عشایر لەوەدا باسی چاوپێکەوتنێکی ڕەزاخان و سمکۆی کردوە کە لە لاپەڕە (۱۳۵)دا وتویەتی: "ساتێک سەرداری سوپا (کە رضاخان بوە و لەدواییدا بە رضاشاە) ویستی سەر لە نازربایجان بدات، امیر طهماسبی (کە مەبەستی لە عبداللەخانی طهماسبی بوە) عبداللەخان ویستی ئەو سەردانەی سەرداری سوپا نەختێک دوا بکەوێت بۆ ئەوەی کاتێک ئەگاتە ئەوێ ڕێکەی (قافلانکۆ) تەواو بێت، کە لەو ڕۆژانەدا عبداللەخان بە یارمەتی و هاوکاری خەڵک گەلێک جادە و سەربازخانەی دروست کردبوو، وە بۆ ئەوەی پێشوازییەکی گەرمی سەرداری سوپا کە یەکێک لەوانە ئیسماعیل ئاغا (سیمتقو) بوو کە عبداللەخان بەرلەمە تەلگرافی بۆ کردبوو کە بێتە (سەلماس) و ئامادەی دیداری سەرداری سوپا بێت و ئەویش بە خۆی و (۸۰۰) سوارەوە کە هەموویان بە بەرگی پۆشتە و پەرداغەوە و پڕ چەک بوون هەموو بەڕێز وەستان و چاوەڕوانی گەیشتنی فەرماندەی هەمو ولەشکری ئێران بوون. سەرداری سوپا و هاوڕێکانی بەتەنها لەناو دوو ئوتومبیلدا بوون کە چاوی بەو هەشت سەد سوارەی کورد کەوت کە لە پشت سەری ئیسماعیل ئاغاوە وەستابوون و سەربازخانەش چۆڵ بوو، زۆر ترسی لێ نیشت کە هەڤیشی بوو بترسێت چونکە ئەمە هەر ئەو ئیسماعیل ئاغایە نەبوو کە چوارسەد ژاندرمەی بێبەزەییانە کوشتبوو؟ هەر ئەم سوارانە نەبوون کە بە خەنجەرە سامناکەکانی بەرپشتێنەکانیان سکی

گەلێک کەسیان دڕیوە و مەمکەکانیان بڕیوە و سەریان لە لەشی جیا کردۆتەوە؟ فەرماندەی لەشکر (مەبەستی لە عبداللەخانی طهماسبییە) چەند نەفامە کە نێمەی بەم شێوە دەردەست و باڵبەست کردوە و خستوینیەتە داوی نەم کێویە دڕاندانەوە؟ نێستە، تەنها ئیشارەتێکی ئیسماعیل ئاغا بەسەر بۆ ئەوەی وەکو ژاندرمەکان لەتوپەتمان بکەن.

هەرچەند سەرۆکی سوپا ترسێکی زۆری لەدڵدا بوو بەڵام وەک هەمیشە زیرەکانە جووڵایەوە و ڕووی کردە سەربازخانەکە. ئەفسەرێک کە لە دەرکی سەربازخانەکەدا وەستابوو بەگەرمیەوە ئادابی سەلامی بەجێهێنا بەڵام سەرۆکی سوپا لەبەر تووڕەیی خۆی هیچ ئاوڕی لەو ئەفسەرە نەدایەوە. دوو کەس لەوانەی شارەزای ڕەوشت و ئاکاری شا بوون ئەیانزانی چی لەناو دڵی و دەروونی ڕەزاخاندایە، ئیسماعیل ئاغا کە سەرۆکی سوپای بینی لە ئەسپەکەی دابەزی و بەپێی داب و نەرێتی خۆی سڵاو و بەخێرهاتنی کرد، بەڵام سەرۆکی سوپا بەئەنقەست گوێی پێ نەدا و زۆر بەفیزەوە وەڵامێکی ساردی دایەوە و ڕووی کردە سەربازخانەکە.

خەڵکەکە هەموو مات و بێدەنگ ڕاوەستابوون کەس لەمە تێ نەدەگەیشت و سەرۆکی سوپا چوە ئەو شوێنەی کە بۆ شەو بۆیان ئامادە کردبوو. ئەو شەوە خەو نەچووە چاوی، تا بەیانی بەناو ژوورەکەدا پیاسەی نەکرد، بەڕاستیش هەقی بوو. لەبەرچی سمکۆ بە (٨٠٠) سوارەوە نەیاندا بەسەر ئەو دە پازدە کەسەدا؟ نێستاش کەس هۆی ئەوە نازانێت! تەنانەت بیستم کە لەدواییدا خودی سمکۆ لەم کەمتەرخەمییەی خۆی سەری سوڕمابوو وە لێوی پەشیمانی گەستبوو وە لەدواییدا کە هێزەکەی هێنایەوە و چوو بۆ شەڕی لەشکری باکووری خۆرئاوا (وەکو نووسەر پێی وتوە لەشکری شمالغەربی) بە دۆستەکانی خۆی وتبوو: زۆر لەوە نەچێ من لەم شەڕەدا بشکێم و تێدا بچم بەڵام هەر شەڕ نەکەم نەمە چارەنووسی منە و نەبێ فرمانبەری چارەنووسی خۆم بم نەگینا ئەو شەوە سەرۆکی سوپا و عبداللەخان و هاوڕێکانیان وەک مەلی باڵ و پێ بەستراو کەوتبوونە ناو داومەوە، هەق وابوو کەڵکم لە بەختی خۆم وەرگرتایە و هەموویانم بکوشتایە. کەواتە دەستم نابوو بە بەختی خۆمەوە بۆیە هەقە بکوژرێم.

ئەو شەوە سەرۆکی سوپا بەختەوەر بوو، سمکۆ وەک خۆی وتبووی کەڵکی لە بەختی خۆی وەرنەگرتبوو بۆ بەیانی هەموویان بە سەلامەتی لە (سەڵماس)ەوە بەرەو

(سەلماسەکۆن) کەوتنە ڕێ، سمایل ئاغا لە ساردی و گوێپێنەدانی سەرۆکی سوپا دڵگیر بوو، لای عبدللەخان گلەیی کرد، ئەویش هیچ خۆی تێک نەدا و خێرا وتی: تێکچوونی سەرۆکی گەورە هەر لەبەر ئەوە بوو کە تۆ لەو کاتەدا جوان ڕانەوەستابووید و قاچت بڵاو کردبووەوە و بە شێوەیەکی بێ ئەدەبی لە حزووری سەرۆکی سوپای ڕزگارکەری ئێراندا ڕەفتارت کرد.

سەرۆکی سوپا کە ئاگاداری مەسەلەکە بوو، بە سکرتێری گەورەی وت: تۆ سمایل خان سواری ئوتوموبیلەکەی خۆت بکە (نیازی لەم کارەش ئەوە بوو لە سوارەکانی خۆی دووری بخاتەوە و نەتوانێت نیازی خراپیان لەگەڵدا بکات) ڕوالەتی ئەم دەستوورە وا دیار بوو ڕێز و حورمەتی تیادایە. کە گەیشتنە سەلماسەکۆن بەپێی پێشنیاری عبداللەخان ئادابی ڕێز و حورمەتی بۆ سەرۆک بەجێ هێنا.

دەست و پێوەندانی سەرۆکیش بە پێشوازیی گەرم و گوڕ دڵخۆشیان کرد، ڕەفتاری فێڵبازانەی عبداللەخان بە چەشنێک کاری کردبوو، سمکۆ کە هەڵوێستی سەرۆکی مەزنی بینی، بەتایبەتی پاش بێ حورمەتیکردنی دوێنێ، تەواو شاد و دڵمەندی کرد. گەرم و بە دڵ بەخێرهاتنی پێ و قەدەمی سەرۆکی مەزنی کرد، بەڵام سەرۆک وتی: من تەنیا شتێکم لە تۆ نەوێ، ئەگەر بەڵێنم بدەیتێ پێت نەڵێم ئەو شتە چییە. سمکۆ لە دڵی خۆیدا خەیاڵی بۆ لیرە و ئەسپەکانی ئەچوو، وتی: هەرچی بفەرموێت ئامادەم پێشکەشی بکەم. سەرۆک پێی ئەڵێ: ڕابردوو هەرچی بوو تازە ڕۆیشت و بەسەرچوو، شتێکی کەم لە تۆ ئەوێ ئەوەیە کە بەڵێن بدەیت لەمەودوا ئێرانییەکی ڕاست و نیشتمانپەرست بیت.

لە گەڕانەوەی سەلماسەکۆن، بهرامی، بە هەستی شاعرانەی خۆی هۆگری ڕوخساری جوامێرانەی سمکۆ ئاغا بووبوو، بە پیاوێکی خوێنگەرم و سەنگین و زانا هاتبووە بەر چاوی و لێی پرسیبوو: میرخاسێکی بەئەدەب و زانای وەک جەنابت چۆن ئەبێ ئەو هەموو تاوانە بکات؟ ئەو هەموو چوارسەد ژاندرمە بێتاوانەت بۆچی بەو چەشنە کوشت؟؟ ئایا ئەمە ئەفسانەیە یاخود ڕاست بوون!

سمایل ئاغا لە وەڵامدا پێی ئەڵێ: بەڵێ هەمووی ڕاستە و ئەفسانە نەبووە، بەڵام پێت وا نەبێ من تاوانبار و مرۆڤ کوژم. نەخێر. لەو ڕۆژەوە کە پیاوێکی گەورەی دەوڵەت براکەمی لە بارمتەی هەشت هەزار تمەندا خستە زیندان، منیش هەرچیم هەبوو هەموومم فرۆشت و بەوە تەنها چوار هەزار تمەنی ئەو بەرتیلەم بۆ سازکرا،

بەڵام ئەو پیاوە دڵسۆزەی دەوڵەت چوار هەزار تمەنەکەی بە کەم زانی و براکەمی کوشت. منیش لەو ڕۆژەوە سوێندم خواردووە لە هەر کوێ پیاوی دەوڵەتم چنگ بکەوێ بیکوژم.

بەڵام ئێستا ئەبینم بارودۆخەکە تەواو گۆڕاوە، هەڵوێستی فەرماندەی لەشکر و قسەکانی ئیمڕۆی سەرۆکی گەورەی سوپا بە جوانی دیارە کە پیاوانی دەوڵەتی ئیمڕۆ هیچ پێوەندییەکیان بە پیاوانی دەوڵەتی ڕابردووەوە نییە، بۆیە منیش بەڵێنم داوە هەر بەو جۆرەی سەرۆکی گەورە داوای لێ کردم، لەمەودوا ئیتر ئێرانییەکی ڕاستەقینە و نیشتمانپەرست ئەبم و هەرواش ئەبم.

نووسەر لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: ئەمە بوو کورتە باسێکی چاوپێکەوتنی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ و سەرۆکی مەزنی سوپا. هەروەک دیتمان بچووکترین ئیشارەتێکی سمکۆ ئەیتوانی هەموویان لەناو ببات.

سەرۆکی سوپا پاش گەلێک تەشریفات و سەردان خەڵاتێکی پێشکەش سمکۆ کرد و سەڵماسی بەجێ هێشت و لەگەڵ هاورێکانیان بەرەو تەورێز گەڕانەوە.

نووسەر ئەڵێ: ڕوایەتبێژێک وتوویەتی: کە سەرۆکی سوپا ماوەیەک لە سمکۆ دوور کەوتەوە لە چاخانەیەکی لارێ لایدا و هەناسەیەکی ئاسوودەیی پێ هەڵکێشا و وتی: تووشی تەڵەیەکی سەیر هاتبووین. بەڕاستی ئەم کابرا گێلە نەفامە (مەبەستی عبداللەخانی طهماسبی بوە) خستبووینیە گێژاوێکی سامناکەوە. زۆری نەمابوو بەخۆڕایی تیا بچین... سوپاس بۆ خوا... ئاکامی خێر بوو... بەڵام هەتا لە خاکی ئازربایجاندام بە باشی نازانم بچوکترین سەرکۆنەی فەرماندەری لەشکر بکەین... با لێرە دەرچین... هەقی خۆی ئەنێمە مشتی.

لەدوای خوێندنەوەی ئەو باسەی کە لە کتێبی بازیگرانی عصر طلائیە باسی یەکتربینینی ڕضاخان و سمکۆی کردووە و بەراوردکردنی لەگەڵ هەمان باس کە سەرچاوەکانی تر باسیان کردوە وەکو کتێبەکەی حسین مکی کە لە کتێبەکەی کورد و عەجەمدا ناوی هاتوە وەکو ئەوەی کاک ئەحمەدی شەریفی هەندێ شتی پێچەوانەی یەکتری بەدی ئەکرێ. هەرچەند حسین مکی و کتێبەکەی ئیبراهیم خواجە نوری لە زۆر شتدا لەیەک ئەچن وە نازانرێ کامیان لە کامیانەوە وەری گرتوە بەڵام هیچیان وەکو ئەوەی کە کاک ئەحمەدی شەریفی باسی کردوە (کە دوای ئەمە باسی کتێبەکەی ئەکەین.) باسی ئەوەیان نەکردوە کە رضاخان بەبێ مالئاوایی

سمکۆی بەجێ هێشت و هیچیان باسی قومارکردن تاوڵەی سمکۆ و ئاغای بزرگ ئیبراهیمییان نەکردوە.

کاک ئەحمەدی شەریفی دەربارەی ئەو چاوپێکەوتنەی رضاخان (ڕەزاشای دوایی) و سمکۆ و ئەو مشتومڕەی لەنێوانیاندا ڕوویدا هەرچەند لەنامیلکەکەیدا لەو باسەدا ئیشارەتی بۆ سەرچاوەیەک کردوە کە کتێبەکەی خواجە نوریە کە باسمان کرد لە لاپەڕە (٥٠)ی نامیلکەکەیدا بە ناوی ملاقاتی سرداری سوپا لەگەڵ سمکۆدا ئەڵێ: "ڕەزاشای کەورە بۆ ئەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت پێشانی خەڵکی ناوچەی ئازربایجان بدا ڕۆژێک لە ساڵی ١٣٠٤دا لە ڕێگەی تەورێزەوە لەگەڵ ئەو هێزەی کە هەبوو چوو بۆ (سرند) (خۆی) و (ماکۆ) وە لەوێوە بەرەو شاهپوور ڕۆیشت.

بەرلەوەی بکاتە ئەوێ داوا لە سەرۆک عەشیرەتەکان کرابوو کە پێشوازی لە سەرداری سوپا بکەن (لەو ڕۆژانەدا عبداللەخانی طهماسبی لێپرسراوی تەورێز بووە.)، ئیسماعیل ئاغا بە خۆی (١٢٠٠) سوارەوە گەیشتە (میانجق) و چاوەڕوانی گەیشتنی سەرداری سوپای کرد (وەکو لەپێشتردا باسمانکرد ئیبراهیم خواجە نوری وتبووی ژمارەی چەکدارەکانی سمکۆ ٨٠٠ کەس بوون.)

کاک شەریفی ئەڵێ وەک ئەگێڕنەوە، سمکۆ سوارەکانی خۆی کردبوو بە سێ بەشەوە. بەشی یەکەمی ئەو سوارانە هەموو ئەسپەکانیان سپی بوو، بەرگەکانیشیان ڕانکوچۆغەی سپی بوو. دەستەی دووهەم ئەسپەکانیان شێ بوو (سور) وە سوارەکانی بەرگەکانیان سوور بوو، وە سمکۆ سەرکردەی عەشایرەکانیش ڕانکوچۆغەی شیروانییان لەبەردا بوو (بە شیروانی ناوی بردووە) کە ڕەزاشا و سمکۆ یەکتری ئەبینن و ڕەزاشای لە ئوتوموبیلەکەی دێتە خوارەوە و سوارەکانی سمکۆ بەو شێوەیە ئەبینێت کە هەر یەکەیان جۆرە جامانەیەکیان بەستووە و پشتێن لە قەد و دەمانجەچە بەلایدا شۆڕبۆتەوە لە دڵی شا و لەسەر لێو و ڕووخساریا نیشانەی ڕق و پەستی ئەبینرا.

نووسەر ئەڵێ: خواجە نوری، دانەری کتابی بازیگران عصر طلائی لەو ڕوەوە وتویەتی: کە اعلا حضرت (مەبەستی ڕەزاخان بووە) لەو دیمەنە تەواو نیگەران بوو بە طهماسبی ئەڵێ: ئایا ئەمانە هەر ئەو کوردانە نین کە کاتی خۆی خەنجەرەکانیان لە پشتێنەکانیا دەرئەهێنان و پرچی ژنا و کچانیان پێ ئەبڕی و خەنجەرەکانیان ئاراستەی سنگی پیاوەکانمان دەکرد؟

ساتێک ڕەزاخان و سمکۆ بە یەک نەگەن سمکۆ لە نەسپەکەی دێتە خوارەوە و شانی ڕەزاخان ماچ دەکا و ڕەزاخان بە سمکۆ ئەڵێ: ئەو کارە بێبەزەیی و دڵڕەقیانەی تۆ کردوتە لەمێژوودا وێنەیان نییە، بەڵام مادام لەلایەن سەرداری سوپاوە دڵنیا کرابوو پێی وترا کە هیچی لێ ناکرێ بە مەرجێک واز لە کردەوەکانی پێشووی بهێنێت.

کە ڕەزاخان چوو بۆی ئەو ناوچەیە تەنها (٤٢) نەفەری لەگەڵدا بوو لەکاتێکدا سمکۆ (١٢٠٠) چەکداری لەگەڵدا بوو، وە هەروەکو ئاقای (رضا رفیع) وتوێەتی: سمکۆ نزیکی چوار هەزار چەکداری تریشی لەدوورەوە لەو دەوروبەرانەدا کۆکردبوەوە و سەرداری سوپا زۆر بەساردییەوە لەگەڵ سمکۆدا جووڵایەوە و بڕیاریاندا کە ڕوو بکەنە (کۆنەشار).

سمکۆ شوێنێکی ئامادە کردبوو، کورسی و مێزی لێ دانابوو هەتا ڕەزاشاە لەوێدا ئیستراحەت بکا و ڕەزاشاە لەسەر کورسییەک ڕووبەڕووی سمکۆ دانیشت.

سەرداری سوپا و هاوڕێکانی ترسی ئەوەیان لێ نیشت کە نەوەکو چەکدارەکانی سمکۆ لەناکاودا پەلاماریان بدەن.

نیو سەعاتی پێ چوو وێنەگری تایبەتی سمکۆ هاتە پێشەوە و سمکۆ تکای لە سەرداری سوپا کرد کە پێکوە وێنەیەک بگرن، بەڵام لەوەڵامدا فەرمووی: نەخۆشە بۆیە داوای لێبوردنی لێ کرد.

ڕەزا شاە بە رضا رفیع (قائمقام الملک)ی فەرموو کە با نەو وێنەیەک لەگەڵ سمکۆدا بگرێ، بەڵام نەویش هەر ڕازی نەبوو، بەڵام طهماسبی چەند وێنەیەکی لەگەڵ سمکۆدا گرت.

کاک نەحمەدی شەریفی لە لاپەڕە (٥٥)دا ئەڵێ: دوای نانخواردن لە هەمان شوێندا چەند ژوورێک بۆ میوانەکانی ئامادەکرابوو و، هەرکەسە چووە ژووری خۆی. یەکێک لە ڕەوشتەکانی اعلاحضرت ئەوە بوو کە هەموو شەوێک دەستوپێی خۆی دەشت ئەوسا دەچووە جێی نووستن و کە پێی خۆی شت و چووە جێگەکەی بە رضا رفیعی وت: من لەم کابرا درندە و بەخوێن تینوە دڵنیا نیم، چونکە هەر ئیشارەتێکی بچووکی ئەو بەسەر بۆ هێنەی کارەساتێکی جەرگبڕمان بەسەر بێت.

رضا رفیع پێی ئەڵێ: لەو ڕووەوە عبدالله طهماسبی پێشبینی خۆی کردوە و هەمیشە لەگەڵیان ناگاداری یەکترین.

بۆ ئەوەی سمکۆ بە شتێکەوە خەریک بکرێ، ئاقای بزرگ ئیبراهیمی نائبی یەکەم ڕاسپێررا کە بەقسەوە خۆی لەگەڵ سمکۆدا خەریک بکا و بە یاریی تاوڵەکردن لەگەڵیا شەو ببەنە سەر و وا بکا لەو یاریکردنەدا پارەشی پێ بدۆڕێنێت.

ئیبراهیمی ناچار بوو هەتا بەیانی بە تاوڵەکردنەوە سمکۆ بخلاڤێنێت و بەیانی زوو سەرداری سوپا و هاوڕێکانی کە هەتا بەیانی چاویان نەچووبووە خەو لەترسدا، سواری ئوتومبیلەکەیان بوون و بەبێ مالئاواییکردن لە سمکۆ کۆنەشاریان بەجێهێشت و ڕوویان کردە رضائیە و لە ڕێگا خێرا لێیان ئەخۆڕی و زوو زوو ئاوڕیان ئەدایەوە بۆ ئەوە بزانن ئایا سوارەکانی سمکۆ دوایان کەوتوون بۆ نانەوەی هەرایەک یان نا. سمکۆ کاتێک بە خۆی زانی کە مەل لە قەفەس ڕایکردبوو، ئەگەرچی هەزاران تەمەنیشی بردبوەوە بەڵام لەو مالئاوایی نەکردنە زۆر سەخت و پەست بوو، ئەوەندەی تر قینی بە دڵدا چوو دژی دەوڵەت.

هەروەکو لەو سەرچاوانەدا ڕوون بۆتەوە کە سمکۆ دوای گەڕانەوەی بۆ کوردستانی ئێران نەیتوانیوە هەتا سەر لە شوێنێکدا نیشتەجێ بێت و بە هیچ جۆرێک لە ڕەفتار و نیازی ناپاکی کاربەدەستانی ئێران دڵنیا نەبووە و کاربەدەستانی ئێرانیش هەندێکیان بۆ ڕاووڕووتکردن و بۆ پرکردنی گیرفانی خۆیان لەناو کوردستاندا هەمیشە دەستدرێژییان کردوە و هەڕەشەیان لە دانیشتوان کردوە و ڕەزاخان دوای ئەوەی بوو بە ڕەزاشا و بوو بە دکتاتۆری سەرانسەری ئێران و هەرچی دوژمنەکانی خۆی هەبوو هەمووی پاک کردبوونەوە و ولاتی بۆ تەخت بووبوو، ئەیویست لاسایی مصطفی کمال ئەتاتورک بکاتەوە و ڕووپۆشێکی شارستانیەتی بەسەر دەزگاکانی دەوڵەتەکەیدا بدا و هەر ڕۆژ فەرمانێکی دەرئەکرد کە گرتنی سەربازی بەزۆرەملی کە لەو ڕۆژانەدا پێی وتراوە (عەسکەری اجباری) دەرگایەکی تازەی کردەوە بۆ پارە پەیداکردنی کاربەدەستانی ئێران بەتایبەتی لەناو کوردستاندا کە فێری ئەوە نەبووبوون و شتێکی ئاسان نەبوە لایان کە بێن بە سەربازی حکومەت و ڕەزاشا بەوەشەوە نەوەستا بەڵکو ڕایسپارد لە کوردستاندا کورد وا لێ بکرێت کە

واز لە لەبەرکردنی جلی نیشتمانی هەزارسالّەی باووباپیری خۆیان بهێنن و جلی فرەنگی لەبەر بکەن و کلّاوی پەهلەوی لەسەر بکەن کە ئەم زۆرداری و زۆرەملییەی رەزاشا و دامودەزگاکانی بوو بە هۆی ئەوەی لە سالّی ١٩٢٩دا لە ناوچەکانی مەهابادا گەلێک پشێوی ڕوویدا و حکومەتی ئێران بۆ کپکردنەوەی ئەو ڕاپەڕین و بیزاربوونە نزیکی چوارهەزار سەربازی نارد کە لەئەنجامی پیکادانی کورد لەکەل هێزی حکومەتدا هەروەک دوکتۆر کەمال مەزهەر لە لاپەڕە (٢٥٢)ی کتێبەکەیدا (دراسات فی تاریخ ایران الحدیث والمعاصر) باسی کردوە سەرکردەی هێزی ئێران لە ئازربایجان گوللەی بەرکەوت و لەئەنجامی جەور و ستەمی حکومەتی ئێران هەندێک لە سەرکردەکانی کورد ئێرانیان بەجێ هێشت و پەنایان بردە بەر خاکی عێراق و بێجگە لەوەی دوکتۆر کەمال مەزهەر باسی کردوە لە ڕاپۆرتی سالّی ١٩٢٩ی حکومەتی بریتانیادا کە لە ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا هەیە کە ئێرراوە بۆ عصبە الامم باسی ئەو ئاژاوەانەی کردوە.

بەشی حەڤدەهەم

کوشتنی سمکۆ

وێنەی سمکۆ لە ساڵی ١٩٣٠دا بەر لە کوشتنی بە ڕۆژێک، لەگەڵ سەرهەنگ صادق خانی فەرماندەی پادگانی شنۆ، کە لە صفیەخانی کچیەوە دەستم کەوتوە

لەدوای ئەوەی سمکۆ ماوەیەک بەسەر سنووورەکانی عێراق و ئێران و تورکیاوە بوو وە نەی ئەتوانی بە شێوەیەکی هەمیشەیی لە شوێنێکدا جێگری ببێت، هەتا ساڵی ١٩٣٠ بەو شێوەیە مایەوە تا حکومەتی ئێران ئەو نەخشەیەی کە بۆ کوشتنی سمکۆ ئامادەی کردبوو خستیە کار و سمکۆیان بە کێش کرد بۆ ناوچەی شنۆ و لە ڕێگا بۆسەیان بۆ نایەوە و کوشتیان.

دەربارەی ئەو پیلان و نەخشەیەی کە کاربەدەستانی ئێران سازیان کردبوو بۆ بەکێشکردنی سمکۆ بۆ شنۆ و چۆنێتی کوشتنی گەلێک لە نووسەرانی بێگانە و خۆمانە دەربارەیان نووسیوە و هەیە ئەو ڕەفتارەی کاربەدەستانی ئێرانیان بە شتێکی ناپیاوانە و ناجوامێرانە لە قەڵەم داوە و نووسەرە ئێرانییەکان خۆیان کە هەمیشە ئەو جۆرە ڕەفتارەیان بە شتێکی زیرەکانە و نازایانە ژماردوە کە پێی ئەڵێن (لطایف الحیل) هەزار درۆ و دەلەسەیان ڕێکخستوە بۆ پینەکردنی ئەو تاوانەیان کە نەک هەر بۆ ئەو تاوانە بەڵکو کە هاتبێتە سەر ئەوەی کە بڕیاری سەرکرتنی شتێک بدەن قورئان و سوێند و ئاین و سوێند بە شەرەف خواردن و بەڵێنیان پێشێل کردوە

و که پەڕەکانی مێژوو پڕ لەو جۆرە هەڵوێستە کە ئێرە شوێنی باسکردنی نەو جۆرە ناجوامێری و تاوانانە نیە و کتێبکی تایبەتی نەوێ دەربارەی هەمووی بنووسرێت.

نەوانەی دەربارەی کوشتنی سمکۆ شتیان نووسیوە، هی وا هەبوو نزیک بوە لە ڕووداوەکەوە و نەوەی کە لەو ڕووەوە نووسیوێتی بەپێی مەبەستی خۆی لێی کەم و زیاد کردوە و هی وا هەیە پەنای بردۆتە بەر هەندێ سەرچاوە و، نووسەری واش هەیە هەر دەماودەم بیستوویەتی کە نەمەی دوایی زۆر جێگەی متمانە نییە. لێرەدا وا بەپێی نەو سەرچاوانەی لەبەر دەستدان لەو باسە نەدوێین.

یەکێک لەو نووسەرانەی کە باسی کوشتنی سمکۆیان کردوە زنار سلوپی (قەدری جەمیل بەگ) بوە کە وتوبەتی:[11] "لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٥دا کە ڕەزاخان بەتەواوی کاروباری ئێرانی گرتە دەست و ئیعلانی کرد کە شای ئێرانە (بوو بە ڕەزاشاە) ئیتر دەستی کرد بە بەکارهێنانی سیاسەتێکی دڵڕەقانەی بێبەزەیی بەرامبەر بە کورد بۆ تواندنەوە و نەهێشتنی ناونیشانی (لەڕاستیدا ڕەزشا لەوەدا بەتەواوی لاسایی مصطفی کمالی نەکردەوە کە چۆن نەو هەوڵی دابوو ناسوری و نەرمەنی و کورد لەناو بەرێت بەو جۆرەش ڕەزاشا دەستی کرد بە کارهێنانی هەمان سیاسەت بەرامبەر بە کورد و نەیویست شتێک لە ئێراندا نەمێنێت کە پێی بوترێ کورد و کوردایەتی و یەکێک لەوانەی کە بەربەرەکانێی ئێرانی نەکرد بەرامبەر بەوە سمکۆ بوو بۆیە حکومەتی ئێران پیلانێکی ناجوامێرانەیان ساز کرد بۆ کوشتنی.) ڕەزا شا بۆی دەرکەوتبوو کە لە ماوەیەکی دوورودرێژدا کە لەشکری ئێرانی هێرشی نەبردە سەر سمکۆ، هەرچەند نەیتوانی زیانی پێ بگەیەنێت و ژمارەیەکی زۆر لە چەکدارەکانی بکوژێت، بەڵام نەیتوانیبوو بە شەڕ لە ناوی ببات لەبەرنەوە بانگیان کرد بۆ شنۆ بە ناوی گفتوگۆکردنەوە و لە شنۆ بوو بە میوانی سەرهەنگ (ساراخان) کە حاکمی شنۆ بوو (وا بزانم زنار سلوپی لەو ناوەدا بەهەڵەدا چووە یاخود هەڵەی چاپەمەنی بوە چونکە نەوەی مەبەستی بوە سەرهەنگ صادق خانی نوروزی بوە کە وەکو سەرچاوەکانی تر باسیان کردوە.)

نەو سەرهەنگە کاتێک کە سمکۆ گەیشتە شنۆ پێشوازییەکی گەرمی لێ کرد و بە ڕواڵەت ڕێزی لێ گرت و وای لێ کرد کە سمکۆ بەتەواوی لە حکومەتی ئێران نەمین بێتەوە و لەکاتێکدا سمکۆ و سوارەکانی چاوەڕوانی بینینی ڕەزاشایان نەکرد کە سمکۆ چووبوو بۆ پێشوازیکردنی، حاکمی شنۆ نەو فەرمانەی کە ڕەزاشاە پێی

ڕاسپاردبوو بەجێی هێنا و سمکۆ کوژرا."

قەدری جەمیل بەگ بێجگە لەو هەڵەیەی کە لە ناوی سەرهەنگ صادق خاندا کردوێتی کە وتوێەتی ساراخان بوە، هەرڵەیەکی تریشی کردوە کە وەکو هەندێ سەرچاوەی تریش هەمان هەڵەیان کردوە کە وتویانە سمکۆ وەختێ کوژرا کە چاوەڕوانی ڕەزاخانی نەکرد. ڕاستییەکەی نەمە نەو جارە نیە کە چاوەڕوانی ڕەزخانی نەکرد، نەوەی کە چاوەڕوانی ڕەزخانی نەکرد لە ساڵی (١٣٤٣)دا بوە کە هێشتا ڕەزاخان سەرداری سوپا و وەزیری جەنگ بوە و نەبووبوو بە ڕەزاشا، نەوەی کە سمکۆی تیا کوژرا ساڵی ١٩٣٠ بوو کە ڕێکەوتی ساڵی ١٣٤٩ بوو کە چاوەڕوانی بینینی عبداللەخانی طهماسبی نەکرد کە سەرکردەی لەشکر بوو هەروەکو لە سەرچاوەکانی تردا باسکراوە.

ئیگڵتن لەکێتبەکەیدا (جمهوریەتی مهاباد) دەربارەی کوشتنی سمکۆ وتوێەتی:[٢٢] "ساتێک نەستێرەی ڕەزاخان دەستی کرد بە درەوشانەوە، سەرکردەی لەشکرەکەی ڕەزاخان کە (عبدالله طهماسبی) بوو بە هاوکاریی عەشیرەتەکانی ئازربایجان پەلاماری سمکۆیان دا و شکاندیان و لەسەرەتادا لە خاکی ئێران دەریان پەڕاند و لەدواییدا کە هێز و دەسەڵاتی سمکۆ هاتە کزی، لە ساڵی ١٩٣٠دا ئێرانییەکان بە فێڵ سمکۆیان بانگ کرد بۆ شنۆ و لەوێ بۆسەیان بۆ نایەوە و کوشتیان. لەکەڵ نەوەشدا ناوی سمکۆ هەر زیندوە و لەبیر ناچێتەوە.

ولید حمدی الاعظمی لە لاپەڕە (٣٨٧)دا دەربارەی کوشتنی سمکۆ وتوێەتی: "لەدوای نەوەی سمکۆ لە تورکیا گەڕایەوە، خۆی تەسلیمی عبدالله طهماسبی کرد و کوژرا."

لەڕاستیدا هیچ سەرچاوەیەک بەو جۆرە باسی نەکردوە کە خۆی تەسلیمی عبدالله طهماسبی کردبێت، بەڵکو بە هۆی فێڵی نەوەوە کە سمکۆی بانگ کردبوو بۆ شنۆ بۆ گفتوگۆکردن لە ڕێگا بۆسەی بۆ نابوەوە و کوژرا وەکو هەموو سەرچاوەکانی تر باسیان کردوە.

مارتن ڤان برونسون لەکتێبەکەیدا دەربارەی کوشتنی سمکۆ نووسیوێتی:[٢٨] "لەدوای نەوەی سمکۆ لە لایەن لەشکری ئێرانەوە شکابوو، ڕەزاخان لە ساڵی ١٩٢٤دا لێی خۆش بوو. سمکۆ لە ساڵی ١٩٢٦دا جارێکی تر تەقەلای سەربەخۆی کوردی دا و بە هاوکاریی عەشیرەتی هەرکی و بەگزادە نابڵوقەی شاری (دیلمان)ی

دا بەڵام دەرهقەتی هێزی ئێران نەهات و شکا و دووبارە گەڕایەوە بۆ سەر سنووری عێراق. لە ساڵی ١٩٢٩دا ئێرانییەکان کەوتنە گفتوگۆکردن لەگەڵیا بە ناوی نەوەوە کە بیکەن بە حاکمی شنۆ، بەڵام لە ڕێگادا لە ساڵی ١٩٣٠دا کەهات بۆ شنۆ بۆسەیان بۆ نایەوە و ئێرانییەکان کوشتیان.

دوکتۆر عەزیز شەمزینی دەربارەی کوشتنی سمکۆ وتویەتی:[٦] "دەوڵەتی شای ئێران داوای لە سمکۆ کرد کە کێشەی کورد بە ئاشتی و لە ڕێگەی وتوێژەوە چارەسەر بکرێت و بۆ ئەو مەبەستە سمکۆ بانگ کرا بۆ (شنۆ) وە لەسەرەتادا پێشوازییەکی گەرمی لێ کرا و بەو بۆنەوە ئاهەنگێک گێڕرا، بەڵام کۆنەپەرستانی ئێران لە ڕێگادا بۆسەیان بۆ نایەوە و بە شێوەیەکی زۆر نامەردانە لە ساڵی ١٩٣٠دا کوشتیان کە بێگومان هێزی ئێران لەو هەڵوێستەیدا پشتی بە لایەنگرێتی سوپای عێراق و تورکیا کردبوو دژی سمکۆ."

کاک کەریمی حسامی لە لاپەڕە (٣٢)ی باسەکەیدا دەربارەی کوشتنی سمکۆ وتویەتی:[٢٩] "دوای ئەوەی سمکۆ لە مانگی شوباتی ١٩٢٣دا مالئاوایی لە شێخ مەحمود ئەکات لە سلێمانی وە ماوەیەک لە کوردستانی تورکیا دەبێت، لە ساڵی ١٩٢٤دا سەرلەشکر عبداللەخانی طهماسبی فەرماندەی لەشکری ئێران لە نازربایجان پێوەندی پێوە ئەکات وە بەڵێن بە سمکۆ ئەدا کە ئەگەر بگەڕێتەوە و لە (چاری) دابینشێت حکومەت لێی خۆش دەبێت و کەس دەستی بۆ نابات.

سمکۆش لەسەر بەڵێنی سەرلەشکر طهماسبی دێتە گوندی چاریە و لە ساڵی ١٩٢٥دا ڕەزاشا دێتە ئازربایجان و سەلماس و چاوی بە سمکۆ دەکەوێ و بەڵێنی نەداتێ ئەگەر دانیشێ و سەربزێوی نەکات کەس کاری پێی نابێت.

بەڵام سمکۆ دیسان دوای ساڵێک دەست نەکاتەوە بە لەشکر کۆکردنەوە و پەلاماری شاری (سەلماس) نەدا و لەدوای چەند ڕۆژێکی شەڕ سمکۆ خۆی بەرامبەر بە لەشکری ئێران پێ ناگیرێ و پاشەکشە دەکا و دەچێتە کوردستانی تورکیا.

ساڵی ١٩٢٨ دەچێتەوە ناو خاکی عێراق و دەوڵەتی ئێران داوا لە حکومەتی عێراق ئەکات کە سمکۆ تەسلیم بە ئێران بکات، بەڵام لەبەرئەوەی سمکۆ وەک پەنابەرێک لە عێراقدا بوە بۆیە نایداتەوە بە ئێران و لە هەمان کاتدا عێراق داوا لە ئێران دەکات کە لێخۆشبوون بۆ سمکۆ دەر بکات و حکومەتی ئێران بەرامبەر بەوە بەڵێنی لێخۆشبوونی سمکۆ ئەدا.

سمکۆ لەسەر بەڵێن و پەیمانی ئێران لەگەڵ خورشید ئاغای هەرکی و کەریم خانی خێڵانی و خسروی کوڕی و چەند سوارێک دێنە شاری شنۆ کە چاوبان بە سەرلەشکر (مقدم) بکەوێ کە فەرماندەی لەشکری (۳)ی ئازربایجان بوە.

سەرهەنگ صادق خان کە فەرماندەی پادگانی شنۆ بوە پێشوازی لێ دەکات و دەڵێ: سەرلەشکر بەیانی دەگاتە شنۆ... ڕۆژی دوایی سمکۆ لەگەڵ سوارەکانی خۆی بۆ پێشوازیی سەرلەشکر دەچێتە دەر. پاش ڕۆیشتنی سمکۆ، سەرهەنگ صادق خان سەربازان لە کوچە و پەسێوی دەوروبەری مەنزڵی سمایل ئاغا دادەنێ و بۆ ئیسماعیل ئاغای ئامادە دەکا و فێریان دەکا لە گەڕانەوەی سمکۆدا دەستڕێژی لێ بکەن و بیکوژن.

لای ئێوارە خەبەر بە سمکۆ دەدەن کە ماشینی سەرلەشکر لە ڕێگا تێکچوە و سبەی دەگاتە شار، سمکۆ لەسەر ئەوە لەگەڵ سوارەکانیا دەگەڕێتەوە بۆ شنۆ و کە دەگاتە بەر هەیوانی مەنزڵەکەی لە کۆڵان و سەربانەوە دەستڕێژی لێ دەکرێ و بە بریندار ی سمکۆ دەکوێ، بەڵام کە دەگەڕێتەوە بۆ هێنانی خسرۆی کوڕی، گوللەیەکی تریش بەر سمکۆ دەکەوێ و شەهید ئەبێ و خورشیدا ئاغای هەرکیشی لەگەڵدا ئەکوژرێ.

بەو جۆرە یەکێک لە سەرداڕە مەزن و هەڵکەوتوەکانی نەتەوەی کورد بە فێڵ و درۆی حکومەتی عەجەم لە ڕۆژی ۲٦ی ئەیلولی ۱۹۳۰دا شەهید دەکرێ و تەرمی سمکۆی قارەمان دەبنە ورمیە و بۆ ماوەی سێ ڕۆژ بۆ دیتنی خەڵک لە مەیدانا هەڵی دەواسن.

دەربارەی هاتنی سمکۆ و کوشتنی لە (شنۆ)، کاک ئەحمەدی شەریفی، لە لاپەڕە (٦٥)ی نامیلکەکەیدا وتوێەتی:[٤٤] "پاش هاتنەوەی سمکۆ بۆ ئێران، لەپاش چەند ڕۆژێک سمکۆ لەگەڵ (۲۰) سواری تایبەتی خۆیدا هاتە (شنۆ) و چووە مالّی سەرهەنگ نوروزی (کە صادق خانە) کە ئەوە زۆر جێگەی سەرسوڕمانی کاربەدەستانی دەوڵەت بوو کە چۆن سمکۆ بەبێ ترس و تەنها لەگەڵ بیست ئەفەردا هاتبوە شنۆ، لەکاتێکدا کە شنۆ (۵۰) سەربازی لێ بوو، بەڵام ئەو سەرسوڕمانە زۆری پێ نەچوو چونکە کەریم خانی خیلانی لەگەڵ سەد سواری تری هەڵبژاردەی شەڕکەر و شارەزا بە ناوی ئەوەوە هاتوە بۆ سەردانی خانی (مەبەستی سمایلخانی سمکۆ بوە) لە شنۆ. لە هەمان ڕۆژیشدا خورشید ئاغای هەرکی بە خۆی و (۱۵۰)

نەفەر و عومەر ئاغا ناوێک لەگەڵ (١٠٠) کەس لە عەشایری سورچی مندەمرە هاتن و ڕێشسپیەکی ئێلی شوکاک بە (٦٠-٧٠) نەفەرەوە بۆ دیدەنی هاتن کە بەرامبەر بەوانە دەوڵەت تەنها هەر (٥٠) نەفەری هەبوو، بەو جۆرە نزیکی (٦٠٠) نەفەر سواری شۆڕشگێڕی کورد هاتبوونە شنۆ.

کاربەدەستانی دەوڵەتی کە چاویان بەمە کەوت تەلگرافیان نارد بۆ ستادی ئەرتەش لە ڕەزائیە و داوایان کرد کە تیپێک بە خۆی و تۆپ و ڕەشاشەوە بەپەلە بکەنە (شنۆ).

ئاقای ئیبراهیمی کە لە مالّی سەرهەنگ نوروزی بوو کە لەگەڵ خورشیدا ئاغا و کەریم خان و سەرۆکعەشیرەتەکانی تردا ئاشنا بوو لەپێشتریشدا لەگەڵ سمکۆشدا هەر ئاشنایەتیان هەبوە، لە کاتی نیوەڕۆدا کە خەریکی نانخواردن بوون ئوتوموبیلێک هات و دەرکەوت کە لەلایەن سەرتیپ (مقدم)ی فەرماندەی لەشکرەوە نێررابوو.

لەدوای نانخواردن محمدی پێشخزمەتی سەرتیپ هات و نامەیەکی دایە دەست سەرهەنگ نوروزی کە لەو نامەیەدا جۆرە بەخێرهاتنێکی بۆ سمکۆ تیادا بوو کە سمکۆ بەوە دڵخۆش بوو. ساتێک سمکۆ لە محمدی پرسی کە جەنابی سەرتیپ کەی ئەگات؟ لەوەرامدا وتی: نزیکی ٣-٤ سەعاتی تر دەگات.

دوای ئەوە کە چەند کیلۆمەترێک لە (شنۆ) چوونە دەرەوە و چاوەڕوانی گەیشتنی سەرتیپیان ئەکرد، ئیبراهیمی کە ئاگاداری هیچ نەبوو لەو بەزمە نەگەیشت بەڵام لەدواییدا ئیبراهیمی بە هۆی محمدی یەوە بۆ دەرکەوت کە ئەو قسانە تەنها هەر بۆ خەڵافاندنی سمکۆ بوە چونکە سەرتیپ نیازی نەبوە بەو زوانە بگاتە ئەوێ.

بە دەم لە سەرهەنگ نوروزی ئاگاردارکرابوو کە هەر چۆنێک ئەبێت پێویستە هەتا (٢٤) سەعاتی تر سمکۆ بخڵافێنێت هەتاکو هێزێکی گەورە لە تەورێز و ڕەزائیە و مهابادەوە ئەگەنە شنۆ.

لەژێر درەختێکدا لەسەر ئەو ڕێگەیەی کە بۆ (نەغەدە) ئەچوو، لەوێدا چاوەڕوانیان کرد، سمکۆ لە ئیبراهیمی پرسی: ئایا هێزی دەوڵەتی و ئەوانەی لەگەڵ سەرتیپدان لە کوێ ئەبن؟ لەوەرامدا ئیبراهیمی بە سمکۆ ئەڵێت: ئەوەی کە من تۆ بناسم و لێت شارەزا بووم ئەوەیە کە تۆ هیچ کاتێک حەز ناکەی لە هێزی چەکداری حکومەتەوە نزیک بکەویتەوە و لەگەڵیانا دابنیشیت (کاک ئەحمەدی شەریفی ئەمەی لە لاپەڕە

(٥٦٧) کتێبەکەی جەعفەر مەهدی نیاوە وەرگرتوە بە ناوی زندگی سیاستی قوام السطنه، چاپی تهران، ساڵی ١٣٦٦ی هجری بێ نەوەی نیشارەتی بۆ بکات.)، سمکۆش لەوەرامدا وتوێەتی: پیاوی ژیر و دانا پێویستە نە دۆستی نیزامی بێت و نە پێوەندی لەگەڵیا هەبێت. سەرهەنگ نوروزیش کە تێگەیتشبوو کە سەرتیپ مقدم نەیویستبوو بێت، دەوری ئێوارە بە سمکۆی وت: تەلفونیان بۆ کردوم کە ئوتوموبیلەکەی سەرتیپ لە رێگا پەکی کەوتوە بۆیە نەگەیشتوە و رەنگە نەم شەویش نەتوانێت بگاتە ئێرە و ئەیەوێ نەمشەو لە (نەغەدە) بمێنێتەوە، لەبەرنەوە پێویستە منیش بچم بۆ لای بۆ نەغەدە.

ئیبراهیمی لە شنۆوە بەرەو نەغەدە رۆیشت و لە رێگا لە گوندی (کندەویلە) بە مام عەزیزی خزمی قەرەنی ئاغای سەرۆکی مامش نەگات و مام عەزیز زۆری لێ نەکا کە نەو شەوە لەناو مامشەکاندا بمێنێتەوە.

کاک نەحمەد شەریفی لە لاپەرە (٧٠)دا باسی چۆنێتی کوشتنی سمکۆی بەم جۆرە کردووە.

کوشتنی سمکۆ و کۆتایی ناژاوەی کوردستان و ئازربایجان: کە سمکۆ تەماشای کرد هیچ کاربەدەستێکی ئێرانی لەگەڵدا نەماوە و بەتەنها مابوەوە خۆی، ئیتر کەوتە گومانەوە و بڕیاریدا کە هێزی دەوڵەت لە شنۆدا بە بێدەنگی لەناو ببات و بۆ نەو مەبەستە چاوەڕوانی کرد هەتا بەیانی بۆ نەوەی کە سەرتیپ مقدم گەیشت دەردەستی بکا و خۆی لەگەڵ چەند نەفەرێکدا ڕووی کردە نەغەدە و سەرتیپ مقدم هێشا لە خەودا بوو کە سمکۆ خەتی تەلفونی شنۆی بڕی و خورشید ئاغا و چەند نەفەرێکی نارد بۆ دەستگیرکردنی سەرهەنگ نوروزی و تفەنگچییەکانی خورشید ئاغا چوونە بالەخانەکەی بەڵام یەکێک لە سوارەکانی سەرهەنگ نوروزی گوللەیەکی نا بە خورشید ئاغاوە و محمدی پێشخزمەتی سەرتیپ مقدم کە چاوی لێ بوو سمکۆ خۆی و سوارەکانی پێش و پاشی مەنزڵی سەرهەنگیان گرتبوو گوللەیەکی کرتە سمکۆ و لە نەسپەکەی کەوتە خوارەوە و دوای نەوە گوللەیەکی تری پێوە نرا و پاش نەوەی بریندارکرا لەلایەن (استوار اسماعیل) ناوێکەوە بە گوللەی سێهەم کوژرا کە نەو کوشتنەی رێکەوتی تیرماهی ساڵی ١٣٠٩ بوو وە رۆژی دوایی جەنازەی سمکۆ بە ئوتوموبیل برا بۆ رضائیە.

دەربارەی شوێنی ناشتنی سمکۆ هەندێک کەس دەڵێن لە نزیک (چاری) نێژراوە و

هەندێکی تر نەڵێن لە شوێنێکی تر ناشتبوویان.

لە هەموو سەرچاوەیەک سەیرتر ئەوەیە کە نووسەری کتێبی خاطرات وخطورات، نووسینی حاج مهدی قلی لە لاپەڕە (٣٨٥)ی کتێبەکەیدا درۆیەکی ئێجگار زۆر زلی کردوە و وتوێەتی ئیسماعیل ئاغا کە گەڕایەوە بۆ خاکی ئێران بە گوللەی ناکەهان کوژرا!!

دەربارەی چۆنێتی کوشتنی سمکۆ نووسەرێکی تر کە (علی دهقان)ە لەکتێبەکەیدا (رضائیه یا سرزمین زردشت) لە لاپەڕەکانی (٥٩٥-٥٩٧)دا بەم جۆرەی خوارەوەی باسکردوە:(٦٠) "سمکۆ لە ناوچەکانی سەرسنووری تورکیا و ئێراندا هەتاکو سالی ١٣٠٩ دەربەدەر و ئاوارە بوو، لەو ساڵەدا نامەیەکی نارد بۆ سەرهەنگی دووهەم کە (صادق خان) بوو وە بەو نامەیە دەعوەتی صادق خانی قبوڵکرد و لەگەڵ خورشید ئاغای سەرۆکی عەشیرەتی هەرکی کە ئەویش یەکێک بوو لە کوردە یاخیبووەکان، هەردووکیان بە جووتە چوونە (شنۆ) و صادق خانیان بینی.

لەو ڕۆژانەدا فەرماندەی لەشکری سێهەمی تەورێز سەرلەشکر (مقدم) بوو، بەڵام بە ئیجازە چووبوو بۆ تاران و ساتێک هەواڵی هاتنی سمکۆ گەیشتە تاران، شاهنشاه کە ڕەزاشا بوو بەپەلە فەرمانی دەرکرد کە سەرلەشکر مقدم دەسبەجێ بگەڕێتەوە بۆ ئازربایجان و سمکۆ لەناو ببات.

کە سەرلەشکر مقدم ئەگاتە تەورێز ڕادەسپێرێ کە سەرهەنگ (هاشمی) کە فەرماندەی هێزی (سپهبان) بوو لەگەڵ فەرماندەی لەشکر بگەوێتە ڕێ. سەرلەشکر مقدم لە (شرەفخانه)ەوە ڕانەسپێرێت گوردانێکی پیادە خۆی ئامادە بکا و لەنێوەشەودا ئەگەنە (ورمیه-رضائیه) سەرهەنگ هاشمی نەو گوردانی پیادەیە لەگەڵ خۆیدا ئەبا و لە دەوروبەری (قاسلمو)ەوە ڕوو ئەکاتە ئەو بەرزاییانەی کە بەسەر شاری شنۆدا ئەڕوانن و سێ استوار گروهبان ئەنێرن بۆ شنۆ بۆ ئەوەی ئاگاداریان بکەن کە تیمسار سەرلەشکر مقدم سبەینێ بۆ بینینی سمکۆ دەگاتە شنۆ.

ڕۆژی ٢٧ی مانگی تیرماه کە دانرابوو سەرلەشکر بۆ بینینی سمکۆ بگاتە شنۆ، دوای نیوەڕۆژی ئەو ڕۆژە سمکۆ لەگەڵ تاقمێک لە سوارەکانی و کوڕەکەی بۆ پێشوازیکردن لە سەرلەشکر مقدم ئەچنە دەرەوەی شار و لەوێ بۆ چاوەڕوانی پێشوازیکردن خۆیان ئامادە دەکەن، بەڵام هەتا ئێوارە هیچ هەواڵێکی (مقدم) نابێ

که بگاته شنۆ، لەو کاتەدا ئاگادار ئەکرێن کە لەبەر ئەوەی ئوتومبیلەکەی مقدم پەکی کەوتوە بۆیە هاتنەکەی خراوەتە ڕۆژی دوایی، بەو پێیە ئیسماعیل ئاغاش دەگەڕێتەوە بۆ شنۆ.

نووسەر لە لاپەڕە (٥٩٦)دا ئەڵێ: سەرهەنگ صادق خان ئەوەی کە مەبەستی بوو پێشەکی ڕێکی خستبوو وە چەند کەسێکی چەکداری لە شوێنێکی نەهێنیدا دانابوو کە ئەوانە بۆسەیان بۆ سمکۆ نابوەوە و ساتێک ئیسماعیل ئاغا گەیشتە کۆڵانەکە، لە باڵەخانەیەکەوە دەستڕێژی لێ کرا و گوللەیان پێوەنا و لەسەرەتادا هەوڵی دا بە بریندارى خۆی دەرباز بکات، بەڵام کە تەماشای کرد کورەکەی بەجێ ماوە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کورەکەی لەگەڵ خۆیدا ببات، ئیتر گوللەیەکی تری پێوە ئەنرێ و ئەکوژرێ و هەر لەوێشدا خورشید ئاغای سەرۆکی عەشیرەتی هەرکیش دەکوژرێ.

علی دهقان لەو لاپەڕەیەدا کە سەرچاوەی کتێبەکەی سروان احمد کاویان پووڕەوە وەریگرتوە ئەڵێ: کە بەو دووربینەی سمکۆ کە بە ئەمانەت لای سەرهەنگ صادق خان دابنابوو، سەرهەنگ صادق خان بینیبووی ئەو نەفەرانەی کە لەپەنجەری باڵەخانەکەوە کە بەسەر جادەی کۆڵانەکەدا ئەیڕوانی و چاوەڕوانی گەیشتنی ئیسماعیل ئاغایان ئەکرد، هەر کە سمکۆ گەیشتە ئەو ماوەیەی کە گوللە بیگرێتەوە لە باڵەخانەکەوە دەستڕێژی لێ کرا (بەڵام لە تاریخ ارسباران سرهنگ بابیوردی) لە لاپەڕە (١٤٤)دا نووسیوێتی کە وا زانراوە سمکۆ لەلایەن استیوار محمدخان قەرەداخی یەوە کوژراوە، لەکاتێکدا وەکو باسمان کرد کاک ئەحمەدی شەریفی لەکتێبەکەیدا وتوێەتی ئیسماعیل ئاغا بە گوللەی سێهەمی (استوار اسماعیل) ناوێکەوە کوژرابوو (باسی سەرچاوەیەکی نەکردوە.)

علی دهقان لە لاپەڕە (٥٩٦)ی کتێبەکەیدا لەسەر باسەکەی ئەڕوا و ئەڵێ: هەر لەو کاتانەدا سرگورد هاشمی (جارێک بە سەرهەنگ و جارێک بە سەرگورد ناوی براوە.)، ئەو بەرزاییانەی گرتبوو کە بەسەر شانۆ شنۆدا ئەیڕوانی، وە توانیبووی بە شەو تاقمەکەی سمکۆ لە شنۆ بکاتە دەرەوە و ڕۆژی دوایی سەر لە بەیانی تاقمی ئەشرار سێ جار هێرشیان هێنایە سەر شنۆ، بەڵام لەبەرئەوەی سەرگورد هاشمی بەرلەوە ئەو شوێنانەی گرتبوو کە بۆ پارێزگاریکردنی پێویست بوون، بۆیە تاقمەکەی سمکۆ نەیانتوانی لاشەکەی سمکۆ ببەنەوە.

نووسەر علی دهقان لە لاپەڕە (٥٩٧)دا ئەڵێ: جەنازەکەی سمکۆیان برد بۆ

رضائیه و بۆ ئەوەی خەڵک تەماشای لاشەکەی بکەن و یەکێک لە ژنەکانی سمکۆ کە لە رضائیه بوو کە چاوی بە لاشەکەی سمکۆ کەوت بەوەدا ناسیەوە کە لەکاتی خۆیدا مار دابووی بە پەنجەیەکیەوە و ئەویش ئەو پەنجەیەی خۆی بڕیبووەوە، کە دوو گرێی بڕیبووەوە، بەوەدا ناسیەوە و ئاشکرا بوو کە ئەوە لاشەی سمکۆ بوە.

لەدوای سێ ڕۆژ لاشەکەی سمکۆیان هەڵگرت و لە دەرەوەی (دەروازەی هەزاران) لە نزیک جۆگەناوی (دهوار) لاشەکەیان ناشت.

بە کوشتنی سمکۆ بنەماڵەی سمکۆ تارومار بوون و یەکێک لە خێزانەکانی لە سنووری تورکیادا کوژرا و خێزانێکی تری لە تورکیا شووی کرد بە کوردێک و کوڕەکەی نێررا بۆ تاران و شاهنشاهی خوالێخۆشبوو (مەبەستی ڕەزاشا بووە) بە خێوی کرد و تەرتیب و تەعلیمی ئەو کوڕەی گرتە ئەستۆی خۆی کە لەپێشدا لە ئێران خوێندی و لەدواییدا نێررا بۆ ئەوروپا بۆ تەواوکردنی خوێندن و لە ساڵی ١٣٣٦ی هجری شمسیدا لەلایەن دەوڵەتەوە بەپێی بڕیارێک مانگی هەزار تمەن بۆ کوڕەکەی بڕایەوە بەپێی بڕیاری مەجلیسی شورا و میللی و بێزاربوون و ناڕەزابوونی تیمسار (جهانبانی) وە چەند کەسێکی تر بەرامبەر بەو بڕیارەی مەجلیسی شورا هیچ کەڵکێکی نەگرت.

ئەو کوردانەی لەگەڵ سمکۆدا بوون هەندێکیان پەنایان بردە بەسەر خاکی تورکیا و عومەرخانی شوکاک کە بۆ ماوەی مانگێک لە کاتی خۆیدا دانیشتوانی ورمیەی خستبوە ژێر ئەشکەنجە و جەوری خۆیەوە دەستگیرکرا و ساڵەها لە بەندیخانەی (قصری قاجاری تاران)دا مایەوە و لە ساڵی ١٣٢٠ی هجیر شمسیدا ئەویش هەروەکو گیراوەکانی تر بەردرا و لە ناوچەی جێنشینی شوکاکەکان لەنێوانی ورمیە و سەڵماسدا جێگربوو وازی لەوە هێنا کە ئیتر هیچ سەرپێچییەک بەرامبە بە حکومەت بکات.

لەڕاستیدا ئەوەی علی دهقان باسی کردوە کە گوایا ڕەزاشاە کوڕی سمکۆ بەخێو کردبێت هیچ سەرچاوەیەک باسی شتی وای نەکردوە و لە هەولێر لە ساڵی ١٩٩٢دا کە چوومە خزمەتی صفیەخانی کچی سمکۆ بە هیچ جۆرێک باسی شتی وا نەکرد کە برای وای هەبووبێت کە ڕەزاشاە بەخێوی کردبێت و نەگەر مەبەست لە (خسرو)ی کوڕی سمکۆ بووبێت، هەرچەند لە وێنەکاندا کە لە دوارۆژی ژیانی سمکۆدا گیراون هەمیشە وێنەی ئەو کوڕەی لەگەڵدا بوە بەڵام خسرو چۆتە تورکیا و

لەوێ لە کولیەی عەسکەری خوێندویەتی و بوە بە ئەفسەر لە سوپای تورکیادا و ئیستەش ماوە و تەقاعودە و لە ئەستەمبوڵ دەژی.

جگە لەوە (تمدن) لە لاپەڕ (٤١٣-٤١٦) کتێبەکەیدا باسی خسروی کوڕی سمکۆ کردوە کە بە هیچ جۆرێک لەگەڵ ئەوەی علی دهقاندا یەک ناگرێتەوە و ئەوەی تمدن زۆر نزیکترە لە ڕاستی بەوەی کە خسرو چۆتە تورکیا و لەوێ بووە بە ئەفسەر. محمد تمدن لەو لاپەڕەی کتێبەکەیدا ئەڵێ: کە سمکۆ کوژرا، خسروی کوڕی سمکۆش بریندار کرا، بەڵام چەکدارەکانی سمکۆ توانییان خسرو بە بریندارى دەرباز بکەن و بیگەینە دەرەوەی ئەو شوێنەی کە سمکۆی تیادا کوژرابوو (هەروەکو لە باسەکەی محمد تمدندا دوای ئەمە دەرئەکەوێت.)

وێنەی سمکۆ لەگەڵ سەرهەنگ صادق خانی فەرماندەی هێزی شنۆ کە نەخشەی کوشتنی سمکۆ ڕێک خستبوو. هەروەکو لە لاپەڕە (٥٩٦)ی کتێبەکەی علی دهقان (تاریخ رضائیه)دا پێشکەش کراوە

دەربارەی کوشتنی سمکۆ لە (شنۆ)، محمد تمدن لەکتێبەکەیدا تاریخ رضائیە بەدوورودرێژی باسی چۆنێتی کوشتنی سمکۆی کردووە (کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لەو سەرچاوەوە باسی چۆنێتی کوشتنی سمکۆی کردووە بە کوردی و لە لاپەرە (٣٩٢)دا بڵاوی کردۆتەوە.) بەپێی ئەوە محمد تمدن ئەڵێ: (کتێبەکەی لە کتێباخنەی جامعەی لندن-ساواس دا هەیە.)

لە ٢٧ی مانگی تیرماهی ساڵی ١٣٠٩دا (کە ساڵی هجری شمسی بوە و بەرامبەر ساڵی ١٩٣٠ی میلادییە)، لەکاتێکدا تورکەکان خەریکی سەرکوتکردنی عەشایرەکانی کورد بوون لە ناوچەکانی خۆیاندا، سمکۆ پاش ئەوەی تۆبەکردنی خۆی دەربڕی، داوای لێبوردنی لە کاربەدەستانی ئێران کرد و بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ تاقمێک لە کوردەکانی هەکاری کە سەربە خۆی بوون هاتنە شنۆ و ملکەچی خۆی دەربڕی لەکاتێکدا لە فرۆفێڵ بەولاوە هیچ شتێکی تری مەبەست نەبوە (ئەوەی کە تمدن وتوێەتی لەگەڵ چەند کەسێک لە کوردەکانی هەکاری هاتبوو، یا محمد تمدن بەهەڵدا چوە یاخود هەڵەی چاپەمەنی بوە، چونکە ئەوانەی کە لەگەڵیا هاتبوون (هەرکی)یەکان بوون نەک هەکاری، کە ئەو هەرکییانە بە سەرۆکایەتی خورشیدا ئاغا هاتبوونە شنۆ هەروەکو لە کتێبەکی علی دهقانیشدا باسکراوە.)

تمدن لەکتێبەکەیدا ئەڵێ: کە سمکۆ هاتە شنۆ، چەند شەوێک میوانی سەرهەنگ صادق خان (فەرماندەی هێزی شنۆ بوە) ئەبێ وە داوا ئەکا کە لەگەڵ سەرتیپ (ظفرالدوله) یەکتر ببینن (کە سەرتیپ مقدم بوە) بۆ ئەوەی بکەونە گفتوگۆکردن بۆ لێبوردنی و بەستنی پەیمانێک لەو ڕووەوە، بەڵام سمکۆ لەژێرەوە جگە لە بەجێهێانی پلانێکی نیازخراپانە هیچ مەبەستێکی تری نەبوە.

(تمدن) کە لەو ڕۆژانەدا پەیامنێری ڕۆژنامەی (حبل المتین) بوە کە ڕۆژنامەیەکی فارسی بوە کە بە فارسی لە (کلکتا) دەرچوە، لە گەرمەی ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژانەدا لە ڕاپۆرتێکیا کە لە ژمارەکانی (٢٣-٢٤)ی ڕۆژی ٣٠ی ئەیلولی ١٩٣٠ ئەو ڕۆژنامەیەدا بڵاوکراوەتەوە دەربارەی چۆنێتی کوشتنی سمکۆی بەم جۆرەی خوارەوە باس کردوە:

"لە رضائیەوە:

ناشنایانی مێژووی ئێران بەتەواوی ئەزانن کە ئیسماعیل ئاغای سمکۆ لە یاخیبوە بەناوبانگەکانی ئازربایجانە و یەکێک بوە لە سەرکردەکانی (ئەشراری

طوائف الملوک) وه ماوەی بیست ساڵی تەواو ئازربایجانی کردبوو بە مەیدانی ڕاوڕووت و تاڵانی و سەرگرتنی ئامانجی هیوا ناپاکەکانی.

تاوێک لەگەڵ قشوونی قەیسەری ڕووس هەنگاوی ئەنا و لەگەڵیاندا بوە و زۆری پێ نەئەچوو زیانی بەوانیش ئەگەیاند و خیانەتی لێ دەکردن، ئنجا دوای ئەوە ئەچوە پاڵ قشوونی تورکەکان و دوای ئەوانیش لەبەر ئەوەی لە ڕوانگەی هەڵپەرستی و فێڵبازی و ئامانجی خۆیەوە ئەیڕوانیە هەڵوێست و ڕووداوەکان زۆری نەئەبرد ئنجا ئەچوە ناو قشوونی ڕووسەکانەوە.

سمکۆ لەدوای تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانی لەسەر سنووڕەکانی ئێران و عێراق و تورکیادا دەستی کردەوە بە هەمان ڕەفتاری جارانیو زیانێکی زۆری گەیاند بە ورمیە و سەڵماس و سابڵاغی موکری وە بوو بە هۆی خوێنڕشتن و کوشتارێکی زۆر و ئەو هەڵوێستەی سمکۆ بەو جۆرە مایەوە هەتا لە مانگی تیرماهی ساڵی ١٣٠٩دا بە خۆی و (٢٠٠) سوار و پیادەی خۆیەوە هاتە شنۆ (وەکو لەپێشتردا باسکراوە کاک ئەحمەدی شەریفی ژمارەی ئەو چەکدارانەی سمکۆی گەیاندوە بە نزیکی (٦٠٠) کەس) وە پەشیمانی خۆی دەربڕی بەرامبەر ڕەفتارەکانی ڕابردووی و داوای لێخۆشبوونی کرد لە شاهنشاهی پەهلەوی.

لەبەرئەوەی دڵنەرمی و بەزەیی شاهنشاهی پەهلەوی بەتوانا بەرامبەر بە هەموو چینەکانی میللەت شتێکی ناشکرا و نەشاراوە بووە، بۆیە چاوەڕوانی ئەوەش کرا کە هاتنی ئەم جارەی سمکۆ بەرامبەر بەو هەڵوێستەی شاهنشاە بە نیازێکی پاک و ڕاستگۆیانە بێت، بەڵام دەرکەوت کە سەرلەنوێ لە ڕێگەی پێشوو جارانی لای نەداوە و خەیاڵی خیانەتێکی تازەی لە کەللەدا بوە و بۆ ئەوە هاتبوو کە ئاگری فیتنەیەکی تازە هەڵگیرسێنێتەوە.

ئەوە بوو فەرماندەی لەشکری (شیمالغەرب) کە سەرتیپ (ظفرالدوله) بوو بەو نیازەی سمکۆی زانی و دەستی کرد بە دانانی نەخشەیەک بۆ چارەسەرکردنی کێشەی سمکۆ و فەرمانی بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستە دەرکرد.

هەروەکو چۆن لەسەرەتاوە لەلایەن فەرماندەی لەشکرەوە هەموو شتێک ئامادەکرابوو حسابی بۆ کرابوو، وە لە ڕۆژی ٢٧ی مانگی تیرماهدا بەتەواوی دەستی سمکۆ کەوتە ڕوو کە ئەیویست ئامانج و مەبەستە گلاوەکانی خۆی جێبەجێ بکات، بەڵام سمکۆ ئاگاداری ئەوە نەبوو کە وا هەل و مەرج و باری ئێستای ئیمڕۆی

ئێران زۆر جیاوازە لەگەڵ ڕۆژانی پێشوودا و، کاربەدەستانی ئێستای لەشکری شاهنشاهی ناگاداری هەموو جموجوولێکی خائنانن و ئەوەی لە دڵیانایە دەیخوێننەوە لەکاتێکدا و لە سەعاتی دەستنیشانکراودا کە سمکۆ بەتەمای ئەوە بوو خیانەت لە سەرهەنگ صادق خان بکات، نیزامیە ئازا و وریاکان کە ئاگاداری هەڵوێست بوون کەوتنە خۆیان و ڕووبەڕووبوونەوە دەستی پێ کرد کە ئەمە هەتا سەعات (٤) درێژەی کێشا و سەرەنجام سمکۆ لەوەدا کوژرا و خسروی کوڕیشی بریندار بوو. چەکدارەکانی سمکۆ توانیان خسرو بە بریندار دەرباز بکەن (وەکو وتمان علی دهقان بە جۆرێکی تر باسی ئەوەی خسروی کردبوو کە ڕاستییەکەی ئەوەیە کە تمدن باسی کردوە.)

تمدن لەکتێبەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ:

ڕۆژی ٢٨ی مانگی تیرماە تەرمی سمکۆیان هێنایە ڕەزائیە و خەڵکی چەوساوە و زۆرلێکراو کە بە هۆی سمکۆوە تووشی زیانی گیانی و مالّی بووبوون، لاشەکەی سمکۆیان لەو ئوتوموبیلەی کە پێی هێنرابوو پەلاماری ئوتوموبیلەکەیان دا و نرکەی هەورناسایی خەڵکی و هاواری هەربژی شاهنشاهی پەهلەوی مەزن خلدالله ملکه و سلطانه (وا نووسراوە) و بژی فەرماندەی ئازا و گەورەی ئازربایجان و پایەدار بێت نیزامیان، بەو دەنگانە هەموو ناوشار ئەلەرزایەوە.

بەرلەوەی چەند سەرنجێکی خۆم دەربارەی ئەو باسەی تمدن دەربڕم، حەزمکرد باسی ئەو ڕۆژنامەی (حبل المتین)ەی کە تمدن باسی کردوە و خۆی پەیامنێری بوە، لە لاپەڕە (٤١٣)ی کتێبەکەی (تمدن)دا فۆتۆکۆپیەکی ڕۆژنامەی حبل المتینی بڵاو کردۆتەوە وە لە لاپەڕە (٣٢٧)یشدا وێنەیەکی سمکۆی بڵاو کردۆتەوە کە بەر لە کوشتنی سمکۆ بە چەند ڕۆژێک گیراوە، لەبەرئەوەی ئەو وێنەیەمان لەلایەن صفیەخانی کچی سمکۆوە دەستکەوتبوو بەرلەمە بڵاومان کردوە لەگەڵ ئەوەی علی دهقان لەکتێبەکەیدا بڵاوی کردۆتەوە، بۆیە پێویست بەوەی محمد تمدن نەبوو.

که محمد تمدن له لاپەڕه (٣٢٧)دا له ژێر وێنەکه نووسیوێتی:

شرح عکس دسته جمعی اسماعیل اقا سیمتقو قبل از کشته شدن:

١- اسماعیل اقا (سیمتقو) یکروز قبل از کشته شدن در اشنویه/مرداد/١٣٠٩ شمسی.

٢- سرهنگ صادق خان نوروزی (فەرماندەی پادگان شنۆ)

٣- کوڕی اسماعیل اغا کە لە کاتی کوشتنی سمکۆ لەگەڵیا بوە (مەبەستی خسروی کوڕی بوە)

٤- میشر نظام اجودان (هنگ اشنویە)

٥- خورشید اغای هرکی

فۆتۆکۆپی ڕۆژنامەی (حبل المتین) کە بە فارسی لە (کلکتا) دەرچوە و محمد تمدن هەواڵنێری ئەو ڕۆژنامەیە بوە و لەو ڕاپۆرتەدا کە لەو ڕۆژنامەیەدا بڵاوی کردۆتەوە وەکو باسکرا چونێتی کوشتنی سمکۆی ناردوە بۆ ڕۆژنامەکە.

پاش ئەو باسەی محمد تمدن و ڕاپۆرتەکەیمان پێشکەش کرد کە لە ڕۆژنامەی (حبل المتین)دا بڵاوی کردەوە حەزمکرد چەند سەرنجێکی خۆم بەرامبەری دەربببرم:

١- محمد تمدن، ئەو کابرایەیە کە خاوەنی چاپخانە بوە لە (ورمیە) و لە باسی چالاکی ڕۆشنبیری سمکۆدا کە بەرلەمە بەشێکی تایبەتیمان بۆ تەرخان کردبوو، کە لە سالّ ١٩٢١دا سمکۆ وێستبووی ڕۆژنامەکەی (کە لەپێشدا ناوی ڕۆژی کورد شەوی عەجەم بوە و لەدواییدا گۆڕیوێتی بە ڕۆژی کورد و لە کۆتاتییدا هەر بە ناوی (کورد)ەوە چەند ژمارەیەکی لێ دەرکردبوو، لەبەرئەوەی محمد تمدن لەو ڕۆژەدا نەیویستبوو ئەو ڕۆژنامەیە لە چاپخانەکەی ئەودا چاپ بکرێت، بۆیە چاپخانەکەی بەجێ هێشتبوو. سمکۆ ڕۆژنامەکەی خۆی پێ دەرکردبوو کە بێگومان ئەو قینەی پێش (٩)سالّی لەمەوبەری هەر لەدڵدا بوە لەبەرئەوە بۆ تەسکینی دڵی خۆی ڕقی خۆی بەرامبەر بە سمکۆ دەربڕیوە.

۲- محمد تمدن بۆ ڕەزامەندی شاهنشاهی ئێران و کاربەدەستانی ئێران و بەتایبەتی بۆ خاتری سەرهەنگ صادق خان و بۆ پینەکردنی ئەو ناپیاویەی ئەو کاربەدەستانە، لەکاتێکدا کە بەڵێنیان بە سمکۆ دابوو کە هیچی لێ ناکەن و لەسەرەتادا پێشوازییان لێ کردبوو، کەچی لەڕێرەوە پیلانی کوشتنیان بۆ ساز کردبوو، وە بۆ پینەکردنی ئەو تاوانە تمدن لەخۆیەوە و بەبێ هیچ بەڵگەیەک وتوێتی لەکاتێکدا کە سمکۆ خەریکی بەکارهێنانی تاوانی خۆی بوو بەرامبەر بە صادق خان، سەربازە ئازاکان دەستڕێژیان لێ کرد و کوشتیان، لەکاتێکدا زۆربەی سەرچاوەکان بەناشکرا باسی ئەوەیان کردوە کە هەر لەسەرەتاوە مەبەست لە بانککردنی سمکۆ بۆ گفتوگۆکردن بۆ لەناوبردنی بوە.

۳- دەربارەی ئەوەی کە تمدن گاڵتەی بە سمکۆ کردوە و بە هەڵپەرست و خۆپەرست ناوی بردوە وتوێتی هەر ڕۆژەی لەگەڵ دەوڵەتێکدا بوە، لەڕاستیدا سمکۆ بە هەر چوارپەل سەمای کردوە و تەقەڵای داوە کە دۆست و لایەنگر بۆ خۆی و شۆڕشەکەی و میللەتەکەی دەستگیر ببێت و هەروەکو چۆن ئێران خۆی هەوڵی داوە ئەفسەری سویدی و ڕوس و بیگانەی تر بەکار بێنێت سمکۆش هەوڵی داوە سوود لە بێگانە وەربگرێ، بەڵام تەرازووی سیاسەتی دەوڵەتان هەمیشە لەگەڵ کاربەدەستە زۆردار و خوێنڕێژەکانی دەزگاکانی تورکیا و ئێراندا بوون و هەموویان ویستوویانە ڕەزامەندی ئەو ڕۆژە بەهێز بێت و بەناشکرا و بەنهێنی هەموو تەقەڵای ئەوەیان داوە کە ئێران بەسەر شۆڕشی سمکۆ و کورددا زاڵ ببێت و سمکۆی بێ کەس و بێ دەریش لە هەر کوێیەک تەنها تروسکەی هیوایەکی بەدی بکردایە هانای بۆ ئەبرد بۆ ئەوەی کورد لە جەور و ستەمی کاربەدەستانی ئێران ڕزگار بکات کە لاپەڕە ڕەشەکانی ئەو کاربەدەستانە لە ڕاوڕووتکردن و تاڵانیدا ئەوەندە زۆرن بە سەد کتێبی وەکو ئەوەی تمدن ناشارێتەوە کەچی تمدن بۆ خۆێی چێشتیش باسی یەکێکیانی نەکردوە.

نووسەرێکی تری ئێران (جعفر مهدی نیا) لە لاپەڕە (٥٦٧)ی کتێبەکەیدا باسی تەلگرافێکی سەرتیش حسن مقدمی کردوە کە باسی چۆنێتی کوشتنی سمکۆی ناردوە بۆ وەزارەتی جەنگی ئێران.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم لە لاپەڕەکانی (٣٩٥-٣٩٦)دا تەرجەمەی ئەو تەلگرافەی حسن مقدمی کردوە بۆ کوردی کە لە کتێبەکەی (مهدی نیا)دا باسکراوە.

تەلگرافەکە وتویەتی: (کە ڕۆژی ناردنی تەلگرافەکە ٣٠ تیرماهی ساڵی ١٣٠٩ هجری شمسی بووە.)

بۆ: وەزارەتی جەلیلەی جەنگ.

دوابەدوای ڕاپۆرتی ژمارە (٢٣٦٧) و تەلگرافی (٢٩٩٧) لەو ڕۆژانەوە کە بەندە هاتومەتە ڕەزائیە، لەو ڕاپۆرتانەوە کە دەربارەی سمکۆ ئامادە کراون دەرئەکەوێ کە سمکۆ خاوەنی بیر و ڕای ڕاست و دروست نیە و لەم سێ ڕۆژەی کە لە شنۆدایە، بەشێنەیی بەناوی دیدەنیەوە هەندێ کوردی لە دەوری خۆی کۆکردۆتەوە و ئامادەی ئەوە نەبوە کە بچێتە شوێنێک کە بکەوێتە ناو هێزەکانی لەشکرەوە و لە لایەکی تریشەوە دریژەپێدان بە گفتوگۆکردن لەگەڵیا شتێکی باش نەبوو، بێ سوود بوو، لەبەرئەوە شەوی ٢٧ی ئەم مانگە سێ ستوون بەم جۆرەی خوارەوەی لە ڕێکای جیاجیاوە نێرران بۆ شنۆ:

یەکەم: ستوونێک لە ڕەزائیە کە لە گوردانێکی پیادە و گوروهانێکی موسەلسەل پێک هاتوە.

دووهەم: گوردانێک لە سابلاخەوە.

سێهەم: یەک ستوون سوار کە لە کەرتەکانی سواری لەبەر دەست ئەرکانی حەربی سیار لەشکر پێک هاتبوو وە لە تەورێزەوە لەگەڵ خۆمدا هێنابووم.

فەرمان بە (ساخلو)ی شنۆ درا کە ئاگاداری سمکۆ بن و چەکی بکەن و لە حاڵەتی یاخیبوونداً خۆی و تاقمەکەی بکوژرێن.

هەروەکو واش لێکدرابوەوە، سمکۆ سەرپێچی کرد لەوەی کە بچێتە نێوانی لەشکرەوە و چەکیشی نەدا بەدەستەوە (وەکو لەپێشتردا لەوەی کاک ئەحمەدی شەریفیدا باسکراوە کە لە گفتوگۆیەکی ئاقای ئیبراهیمی و سمکۆدا باسی ئەوە کراوە کە سمکۆ وەرامی ئاقای ئیبراهیمی دابوەوە و وتبوی: پیاوی ژیر و دانا پێویستە نە دۆستی نیزامی بێت و نە پێوەندیشی لەگەڵیانا هەبێت بۆ وەرامی ئەو پرسیارەی کە ئیبراهیمی لێی کردبوو دەربارەی ئەوەی کە سمکۆ حەز ناکا لە هێزی چەکداری حکومەت نزیک بێتەوە.) لەبەرئەوە هێزەکەی ساخلو ئەرکی سەرشانی خۆی بەجێهێنا و ستوونە نێرراوەکانیش کە بەگورجی جوولابوونەوە لە ئێوارەی ٢٧دا شنۆیان دەوردا و سمکۆ خۆی کوژرا و ژمارەیەکیش لە تاقمەکەی کوژران و بریندار بوون و ئەوانی تر هەلاتن و ڕاونران.

تەلگرافەکەی لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ:

ئەوا بەشانازییەوە عرضتان ئەکەین کە کۆتایی بە ژیانی ئەم مرۆڤە موفسدجۆیە هێنرا...

بەم بۆنەیەوە جووڵانەوەی ئەو ستوونانەی ئەم عەمەلیاتەیان پێ سپێرابوو هەتا ڕادەیەک مایەی سەرنجڕاکێشان بوو.

دوو ستوونی پیادەی ڕەزائیە بە پێ، ماوەی دوازدە فەرسەخیان بە هەژدە سەعات بڕی و ستوونی پیادەی سابڵاخ ماوەی دە فەرسەخ بە شازدە سەعات بڕی و و ستوونی سوار بەوپەڕی خێرایی و باش ئەنجامیەوە توانییان بگەن بە ئەنجامی تەواوی فرمانەکەیان و، باشی و چاکی پەروەردەکردنی لە ژیانی نیزامیانی وەزیفەی یەک سالەدا بەتەواوی جێگیر کرد.

سەعات ۹ی ۹/٤/۲۷

ژمارەی تەلگراف ۲٤۱۱ سپار

ئیمزا

فەرماندەی لەشکری شمالغەرب

سەرتیپ حسن مقدم

نووسەرێکی تری کە سروان احمد کاویان پووڕە لەکتێبەکەیدا تاریخ رضائیە لە لاپەڕە (۱۷۵)دا وتوویەتی:(۵۰)

چۆنێتی کوشتنی سمکۆ:

ساتێک ئیسماعیل ئاغا نامەیەکی ناردبوو کە حەز ئەکا چاوی بە سەرهەنگ (صادق خان) بکەوێت بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ یەکتردا، سەرهەنگ داخوازییەکەی سمکۆ قبوڵ ئەکا و سمکۆ کە لەو سنوورانە خۆی ئامادە کردبوو بە هاوکاری لەگەڵ خورشیدا ئاغای سەرۆکی هەرکی کە ئەویش یەکێک بوە لە پیاوخراپەکانی ئەو ناوچەیە، سەرهەنگ صادق خانی نوروزییان ئیغفال کرد و هاتنە شنۆ و بێجگە لەوە کە سمکۆ هاتە شنۆ ژمارەیەک لە عەشایرەکانی کورد پێوەندییان بە سمکۆوە کرد.

لەو کاتەدا سەرلەشکر مقدم کە فەرماندەی لەشکری سێیی تەورێز بوو بە ئیجازە چووبوو بۆ تاران و هەر کە هەواڵی گەیشتنی سمکۆ گەیشتە تاران، مقدم ڕاسپێررا کە خۆی بچێت و بەرەنکاری سمکۆ ببێتەوە.

هەر کە سەرلەشکر مقدم گەیشتە تەورێز فەرمانی دا سەرکورد هاشمی کە هێزی سوارە ئامادە بکرێت و ساتێک گەیشتە (شرەفخانە) لە رەزائیەوە تەلگرافێکی پێ گەیشتبوو کە بەتالیۆنێک (گردان)ی پیادە ئامادە بکا.

سەرلەشکر مقدم و سەرکورد هاشمی نیوەشەو گەیشتنە رەزائیە و بەبێ پشوودان سەرکورد هاشمی ئەو بەتالیۆنە پیادەیەی کە لەگەڵ خۆیدا بردبووی لە رێگەی (قاسملو)وەوە رووی کردە بەرزاییەکانی شنۆ وە لەوێوە بەپێی ئەو نەخشەیەی کە بەر لەمە ئامادەکرابوو تیمسار مقدم خۆی دواخست، وە لەڕاستیشدا بڕیار وانەبوو کە تیمسار مقدم خۆی بچێت. بەو جۆرە نەگەیشتنی تیمسار مقدم وای لە سمکۆ کرد کە بگەڕێتەوە ئەو خانوەی کە لێی بوو و سەرهەنگ صادق خان بەو دووربینە باشەی ئیسماعیل ئاغا کە لای سەرهەنگ صادق بوو وە بەئەمانەت لای دانابوو وە لەگەڵ چەند کەسێکدا لە بالەخانەیەکدا کە پەنجەرەکەی ڕووبەڕووی جادە بوو دائەنیشت و چاوەڕوانی گەڕانەوەی ئیسماعیل ئاغا نەکات.

ساتێک ئیسماعیل ئاغا گەیشتە ئەو شوێنەی کە حسابی بۆ کرابوو گوللە باش نەیگرێتەوە گوللەیەک بە سمکۆوە نرا و بە بریندارکراوی خۆی کرد بە کۆڵانەکەدا و ویستی ڕابکا لەوکاتەدا کورە بچووکەکەی سمکۆ بەجێ مابوو، سمکۆ ویستی دەستی بگاتە کورەکەی و لەو گەڕانەوەیەدا گوللەیەکی تری بەرکەوت و سمکۆ کوژرا و لەدوای ئەو خورشیدا ئاغای هەرکیش کوژرا.

سەرکورد هاشمی کە بەرزاییەکانی شنۆی گرتبوو، بۆ شەو دەست و پێوەندەکەی سمکۆ ناوشاریان بەجێ هێشت و بەیانی چەکدارەکانی پەلاماری بنکەی سەربازەکانیان دا بەڵام شکان و لاشەکەی سمکۆ نێررا بۆ ڕەزائیە و لەوێ لاشەکەی سمکۆ بە هۆی یەکێک لە ژنەکانیەوە کە لە ڕەزائیە بوو ناسرایەوە لەدوای ئەوە لاشەکەی بۆ تەماشاکردنی خەڵک بۆ دوو سێ ڕۆژ مایەوە و لە دەرەوەی دەرگای ڕەزائیە لە نزیکی دیواری دەرگاکەوە نێژرا. (سروان احمد کاویان پوور لە لاپەڕەکانی (٦٣٣،١٧٨)دا دوو وێنەی سمکۆ و سەرهەنگ صادق خانی بڵاو کردۆتەوە کە هەروەکو ئەوانە وایە کە لەپێشتردا فۆتۆکۆپییان هەیە.)

نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب لە لاپەڕە (٤١)ی کتێبەکەیدا دەربارەی کوشتنی سمکۆ نووسیوێتی:[٣٩] "لە سەرەتای هاوینی ساڵی ١٣٠٩ی ھ.دا (١٩٣٠ی میلادی) کێشەی نێوانی ئێران و تورکیا لەسەر هێڵی سنوور گەیشتبوە ئەوپەڕی تووندوتیژی

سەرکردەی هێزی ئازربایجان بانگکرابوو بۆ تاران بۆ ئەوەی ڕاپۆرتێک بدات دەربارەی هەڵوێستی نەو ڕۆژانە لە ئازربایجاندا (سەرچاوەکانی تر زۆربەیان وتویانە کە سەرکردەی هێزی ئازربایجان کە مقدم بوە بە ئیجازە چووبوو بۆ تاران وەکو لەپێشتردا باسمان کردون.)

لەکاتێکدا کە سەرکردەی هێزی ئازربایجان خەریکی گەڕانەوە بوو تەلگرافێکی نەهێنی (بەشفرە) لە ئازربایجانەوە هات بۆ تاران کەوا ئیسماعیل ئاغا هاتۆتە ناو خاکی ئێرانەوە و لەگەڵ چەند چەکدارێکی خۆیدا هاتۆتە شنۆ.

نەو هەواڵە بە ڕەزا شاە گەیەنرا و ئەویش ئەم جارە بڕیاری دا کە پێویستە بە هیچ جۆرێک ڕێگەی ئەوە نەدرێ سمکۆ خۆی دەرباز بکات.

نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب باسی چۆنێتی هاتنەوەی سمکۆی بەم جۆرە کردوە:(٤٢)

سەرهەنگ صادق خانی نوروزی کە حاکمی شاری شنۆ بوو (هەموو سەرچاوەکانی تر وتویانە صادق خان ئامێرهێزی پادگانی شنۆ بوە نەک حاکمی شنۆ)، بە نامەیەکی سمکۆ فریو نەدرێ بە ناوی ئەوەوە کە سمکۆ بۆ ئەوە دێ کە خۆی تەسلیم بکا و بەو جۆرە ڕێگەی پێ نەدرێ کە لە سنوورەوە بێتە ناوەوە و سمکۆ بەو پێیە لەگەڵ ژمارەیەکی سێ هەزار کەسی کوردی چەکدار دێتە شنۆ (سەیر ئەوەیە وەکو لەپێشتردا باسمان کردوە تمدن لەکتێبەکەیدا ژمارەی ئەوانەی کە لەگەڵ سمکۆدا بوون بە دوو سەد کەسی داناون، کاک ئەحمەدی شەریفی ئەو ژمارەیەی گەیاندۆتە ٦٠٠ چەکدار وەکو لەباسەکەیدا باسی کردوە، وا نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب ژمارەی چەکدارەکانی سمکۆی گەیاندۆتە (٣) هەزار چەکدار، یەعنی پازدە جار ئەوەندەی کە تمدن باسی کردوە و پێنج ئەوەندەی کە ئەحمەدی شەریفی باسی کردوە، کە هیچ دوور نییە ئەوەی تمدن لە هەموویان ڕاستتر بووبێت، چونکە سمکۆ لەوپەڕی کزی و لاوازی و شکستیدا هاتوە بۆ شنۆ بۆ گفتوگۆکردن چوە نەک بۆ شەڕکردن وە نووسەرێکی تر کە ابراهیمی صفائی بوە بە (٧٠٠) کەسی لە قەڵەم داون.)

نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب ئەڵێ: سەرتیپ مقدم کە قوماندانی هێزی ئازربایجان بوو بەخێرایی لە ڕۆژی جومعەدا ئەگەڕێتەوە بۆ تەورێز و تەلگرافێکی نەهێنی (بە شفرە) کە لەلایەن سەرتیپ دوکتۆر علام حسین اعلەم، کە سەرۆکی

خستەخانە بوە کە بۆ زانینی هەواڵی سەلامەتی سەربازەکانی پادگانی شنۆ نێررابوو، ئەو دوکتۆرە تەلگرافێکی ناردبوو بۆ سەرتیپ مقدم وە پێی وتبوو کە سمکۆ ئەیەوێ لە شنۆ چاوی بە نێوە بکەوێ، بەڵام لە تەلگرافەکەشیدا بۆی نووسیبوو کە ئەم کارە پرە لە مەترسی.

سەرتیپ مقدم لە وەڵامی ئەو تەلگرافەدا پێی ئەڵێ:

لەبەرئەوەی من ئیمرۆ تازە لەتارانەوە هاتوومەوە، لەبەرئەوە دوو رۆژی تر دێم بۆ شنۆ.

سەرتیپ مقدم سەرلەشکری هێزی ئازربایجان بە دەستوبردی بە سەرکورد باستی (نووسەر ئەڵێ: کە لەپێشتردا بە ملک الکتاب ناسراو بوە) کە فەرماندەی هێزەکانی مەهاباد بوە دەستوور ئەدا کە بەبێ وەستان هێزەکەی بەرەو شنۆ بخاتە ڕێ و ڕۆژی یەکشەمە دەوروبەری سەعات (٢-٣)ی دوای نیوەڕۆ بچێت بەرزاییەکانی ڕووبەڕووی شنۆ داگیر بکات و هەمان دەستووریش ئەدات بە سەرهەنگ (ایزەدپەناە) کە فەرماندەی پادگانی ورمیە بووە و هەندێ سەربازی پیادەی تر لە ورمیە بە سەرکردایەتی سەرکورد (هاشمی) کە ئەویش بەرەو ئەوێ (شنۆ) بڕوات و سەرتیپ مقدم خۆشی بۆ فریودانی سمکۆ لۆرییەک کەرەسە و پێویست بۆ چێشتخانە لەگەڵ (١٢) کەسی هەڵبژێرراو لەژێر چاودێریی ستوار محمد قرەداخی کە نۆکەری تایبەتی سەرتیپ مقدم بوو ناردی بۆ شنۆ و دوو نامەی نەهێنی دەنێرێت بۆ فەرماندەی پادگانی شنۆ بە سەرهەنگ صادق خاندا.

بەو جۆرە سمکۆ ڕۆژی یەکشمە چاوەڕوانی کەیشتنی سەرکردەی هێزی ئازربایجان دەبێت. پادگانی شنۆ کە تەنها (١١٠) کەسی لێ دەبێت (وەکو لەپێشتردا باس کراوە کاک ئەحمەدی شەریفی وتبووی لە پادگانی شنۆدا تەنها پەنجا سەربازی لێ بوە.)، بەنەهێنی و بەدزییەوە لە دە ماڵی دەوروبەری ئەو ماڵەی کە بۆ سمکۆ تەرخان کرابوو ئامادەکران.

لە سەعات پێنجی دوای نیوەڕۆ نامەی دووهەم ئەدرێ بە سمکۆ کە پێویستە خۆی بە تاقی تەنیا بچێتە ڕەزانیە، وە هەتا ئەو سەعاتە هەموو بەرزاییەکانی دەوروبەری شنۆ لەلایەن هێزە نێرراوەکانەوە گیرابوون.

هێزی سەرکورد هاشمی تووشی چەند سوارێکی کورد ئەبێت، کە بریتی بوون لە پاشەڕۆکی هێزەکانی سمکۆ کە بۆ ئەوە هێڵرابووەنەوە و دواخرابوون کە ئەگەر هەر

مەترسییەک هاتە ڕێگەی سمکۆ زوو فریای بکەون و ڕزگاری بکەن، بەڵام چونکە ژمارەی لەشکرەکەی سەرگورد هاشمی زۆر دەبێت، ئەو سوارانەی سمکۆ کە چاویان پێیان دەکەوێت ڕادەکەن و دەگەڕێنەوە بۆ سنووری عێراق.

لە سەعات پێنجی دوای نیوەڕۆی ڕۆژی یەکشەمە، کە سمکۆ چاوەڕوانی هاتنی فەرماندەی هێزی ئازربایجانی دەکرد نامەیەک کە لەلایەن فەرماندەوە نێررابوو بە هۆی گوربانێک کە (سەرجنت) بوو ئەدرێتە دەست سمکۆ. کە سمکۆ نامەکە دەخوێنێتەوە هاوار ئەکات: فریودراوین. دەستوبرد دەمانچەکەی هەڵدەکێشێت و ئەینێت بە ناوچەوانی (سەرجنت)ییەوە، دوابەدوای ئەو تەقەیەی سمکۆ، سەربازەکانی پادگانی شنۆ کە خۆیان لە چەند مالێکی دەوروبەردا حەشار دابوو دەست ئەکەن بە گوللەباران و ئەو سێ هەزار چەکدارەی سمکۆ (ئای لەو درۆ زلە) هێرش دەبەن و هەوڵ ئەدەن خۆیان بگەیەننە بەرازییەکانی دەوروبەری شار، بەڵام ئاگربارانی هێزەکانی دەوڵەت کوردەکان ئەخەنە ناو خۆیانەوە و دنیا وردە وردە تاریک دەبێت و کوردەکان بەتەواوی ئابڵوقە دەدرێن. پاش کوشتنی سمکۆ ڕۆژی دوایی جەنازەی سمکۆیان بردە بەردەم فەرماندەی هێزەکانی دەوڵەت."

بەڕاستی ئەوی ئەو کتێبەی دوکتۆر نصرالله شیفتە (سێ مرد عجیب) بخوێنێتەوە، بۆی دەرئەکەوێ کە تا چ ڕادەیەک ئەو کتێبە و کتێبە فارسییەکانی تر دوورن لەڕاستیەوە

چەند سەرنجێک دەربارەی ئەو کتێبەی دوکتۆر نصرالله شیفتە دێنەر بەرچاو:

یەکەم: وتوێتی کە هەواڵی هاتنی سمکۆ لەلایەن دوکتۆری خەستخانەکەی پادگانی شنۆوە نێرراوە بۆ سەرتیپ مقدم کە لەو ڕۆژانەدا تازە لەتارانەوە گەڕابووەوە، لەکاتێکدا سمکۆ بە نامەی صادق خان هاتۆتە شنۆ و هیچ گومان لەوەدا نییە کە صادق خان بەر لەو دوکتۆرە سەرتیپ مقدمی ئاگادار کردوە لە گەیشتنی سمکۆ.

بێجگە لەوە وەکو لەو کتێبەی سێ مرد عجیبدا باس کراوە گوایا سەرتیپ مقدم کە گەڕاوەتەوە بۆ تەورێز نەوسا بە گەیشتنی سمکۆی زانیوە، لەکاتێکدا سەرچاوەکانی تر یەکێک وتوێتی کە بە نیجازە چووبوو بۆ تاران و یەکێکی تر وتوێتی بۆ پێشکەشکردن ڕاپۆرت چووبوو بۆ تاران و هەر لەتارانەوە بە تەلگراف هەواڵی گەیشتنی سمکۆی پێ گەیشتبوو کە چوەتە شنۆ.

دووهەم: نووسەر باسی سێ هەزار چەکداری سمکۆی کردوە کە لەکەڵیا چووبوون بۆ شنۆ کە وەکو وتمان تەدن (کە خۆی ئاگاداری ڕووداوەکانی بوە و ماوەیەک خاوەن چاپخانە بووە و سەردەمێک هەواڵنێری ڕۆژنامەی حبل المتین بوە و هەتا ڕادەیەک نووسینەکانی ئەو لە سەرچاوە نزیک باوەڕپێکراوەکان ئەژمێررێ ژمارەی چەکدارەکانی سمکۆی بە دووسەد کەس داناوە.

لام وایە ئەگەر سمکۆ لەو ڕۆژەدا لە شنۆ خاوەنی سێ هەزار چەکدار بوایە، ئەک بەو هێزانەی کە سەرتیپ مقدم کۆی کردبوونەوە و ناردبوونی بۆ شنۆ، بەڵکو بەو دوو ئەوەندەی تریش نەیانئەتوانی ئەو کارەساتە بەسەر سمکۆ و بەسەر هێزەکەیدا بهێنن و ئەو سێ هەزار چەکدارەی سمکۆ لەدوای کوشتنی سمکۆ هەروا بەئاسانی وازیان لەو هێزەی حکومەت نەدەهێنا و وایان لێ دەکردن کە با بە دەواری شڕی نەکردایە.

• وێنەی جەنازەی سمکۆ
لە دوای کوشتنی
لە لاپەڕە (١٤٣)ی
یاداشتەکانی
نیحسان نوورییەوە
وەرگیراوە

وێنەیەکی تری سمکۆ کە سەربازێکی ئێرانی دوای کوشتنی سمکۆ بە قژ سەری سمکۆ بەرز ئەکاتەوە بۆ ئەوەی دەموچاوی دەر بکەوێ لە کاتی فۆتۆگراف گرتنیا.

دەربارەی کوشتنی سمکۆ لەلایەن حکومەتی ئێران لەدوای ئەوەی کە لە ناوچەی (شنۆ) بۆسەیان بۆ نابوەوە، ڕۆژنامەی تایمس (TIMES) لە ژمارەی ڕۆژی ٢٢ی حزیرانی سالی ١٩٣٠دا هەوالی کوشتنی سمکۆی بلاو کردۆتەوە کە نووسیویەتی: مراسلەکەمان لەتارانەوە ڕۆژی ١٩٣٠/٦/٢١ ئەم هەوالەی خوارەوەی بۆ ناردوین:

دائرەی وەزارەتی حەربی ئێران کوشتنی سمکۆی سەرکردەی شوکاکی بلاوکردۆتەوە، ئەو سمکۆیەی کە لە سالی ١٩٢٢دا گەلێک ئازاوەی نابوەوە و بووبوو بە هۆی گەلێک کێشە لە ناوچەکەیدا و بەرلەوە لە سالی ١٩٢١دا لە سابلاغ کوشتارێکی زۆری لەو جەندرمە ئێرانیانە کرد کە بە دیل گیرابوون.

لە مانگی ئابی ١٩٢٧دا قەڵاکەی سمکۆ لە (چهریق) لە لایەن هێزی ئێرانەوە داگیر کرابوو وە ناچار کرابوو کە پەنابەرێتە سەر سنوورەکانی تورکیا.

دوا سەرچاوەی کە بۆ باسی چۆنێتی کوشتنی سمکۆمان هەڵبژاردوە بریتیە لە کتێبی پنجا خاطره از پنجا سال، نووسینی ابراهیم صفائی کە نووسەر لە لاپەڕەکانی (٥٣-٥٩)دا ئەڵێ:[٣٩]

له مانگی گولانی سالّی ۱۳۰۹ه.شمسی (رێکەوتی ۱۹۳۰)دا شاری سەلّماس کەوتە بەر بوومەلەرزەیەکی سامناک و کاولکەر کە ئەو بوومەلەرزەیە زیانێکی زۆری گەیاند بە شارەکە دوکتۆر (ئەمیر ئەعلەم) کە دوکتۆری هێزی سوپا بوو، ئامادەکردنی ڕاپۆرتی بوومەلەرزەی ئەو ناوچەیەی پێ سپێرابوو (کە لە کتێبی سێ مرد عجیب نووسینی دوکتۆر نصرالله شیفتەدا وەکو لە پێش ئەمەدا باسمان کرد بە سەرتیپ دوکتۆر علام حسین اعلم ناوی بردوە و وتوێتی سەرۆکی خەستەخانەی سەربازخانەی شنۆ بوە و ئەو بوە کە تەلگرافی ناردبوو و بۆ سەرتیپ مقدم دەربارەی هاتنی سمکۆ بۆ شنۆ)، کە لەو ڕاپۆرتەدا کە ئامادەی کردبوو بە کارەساتێکی تۆقێنەر و سامناک ناوی هێناوە و نووسیوێتی:

جوولّانەوە و زەوی لەرزە هەر بەردەوامە و هەموو دەقیقەیەکیش ڕووخان و تێکدانی ناوچەکە لە پەرەسەندندایە.

سمکۆش کە مولّکەکانی بە زۆری لە سەلّماسدابوو کاول بووبوو وە خزم و کەسوکارەکانی بە هۆی ئەو بوومەلەرزەوە گیرۆدەی بەلا بووبوون و سمکۆش لەو ڕۆژانەدا نامەیەکی نووسیبوو بۆ سەرهەنگ صادق خان فەرماندە و سەرۆکی سەربازخانەی شنۆ وە داوای لە سەرکردەی لەشکری باکووری ڕۆژئاوا (کە لە کتێبە فارسییەکاندا بە شمالغەرب ناوبراوە) کرد کە دەولّەتی ئێران بۆ سەردانی مولّکەکانی و کەسوکارە لێقەوماوەکانی و بتوانێت بچێت بە دەنگیانەوە کە وایان لێ هاتبوو زۆربەیان لەژێر دار و پەردووی خانوە ڕووخاوەکاندا مابوونەوە.

سەرکردەی لەشکری باکووری خۆرئاوا سەرتیپ حسین مقدمی خەلّکی مەراغە (ظفرالدوله) وەرامی نامەکەی سمکۆی دابوەوە بەبێ ئەوەی کە باسی لێبووردن و لێخۆشبوونی بکات بۆی نووسیبوو کە دەولّەت ڕێگەی ئەدا بگەڕێتەوە و لەو نامەیەدا بەلّێنی یارمەتیدانیشی پێ درابوو.

ئەو نامەیە بە هۆی سەرکردەی سەربازخانەی شنۆوە نێررا بۆ سمکۆ (کە صادق خان بوە) وە جگە لەو نامەیەی بۆ سمکۆ نێررابوو نامەیەکیش نێررابوو بۆ ئامۆژگاریکردنی دەربارەی ڕێنوێنی ئەو سەرکردەیە.

سمکۆ لدوای وەرگرتنی ئەو نامەیە (٤٠٠) سوار و (٣٠٠) پیادەی چەکداری ڕێک خستوو لەگەلّ خۆیدا هاتنە شاری شنۆ و سەرکردەی سەربازخانەکە چوو بە پیریانەوە و خانوویەکی گەورەشی بە هەموو کەرەسە و پێویستیەکی ژیانەوە بۆ

تەرخانکرابوو.

نووسەر ئەڵێ: بەڵام سمکۆ ئەیویست بچێت بۆ سەڵماس بۆ سەردانی خزم و کەسوکارە لێقەوماوەکانی و بۆ سەیری مووڵکە وێرانبووەکانی. لەپاش چەند ڕۆژێک پێشوازیلێکردن و میواندارێتی، سەرکردەی سەربازخانەی شنۆ (کە سەرهەنگ صادق خان بوو) بە سمکۆی ڕاگەیاند کە سەرکردەی لەشکری ئازربایجانی خۆرئاوا دێت بۆ دیدەنیکردنی (سمکۆ) لە شنۆوە ئەو سەرکردەی سەربازخانەیە تکای لە سمکۆ کرد کە ئەویش لەو ڕۆژەدا بچێت بۆ پێشوازیکردن لە سەرکردەی لەشکر (کە مقدم بوە وەکو لە سەرچاوەکانی تردا باسکراوە.)

سمکۆ ئەو داخوازییەی قبوڵ کرد و بەرەبەیانی ڕۆژی ٢٨ی مانگی تیرماهی ساڵی ١٣٠٩ی هەتاوی ڕێکەوتی ساڵی ١٩٣٠ سمکۆ لەگەڵ چەند هاوڕێیەکیا کە یەکێک لەوانە خورشید بەگی سەرۆکی خێڵی کوردی هەرکی بوو (نووسەرانی تر هەموو بە خورشید ئاغا ناویان بردوە) کە دەستەیەکی پەنجا سواری چەکدار بوو هەموویان لەگەڵ سەرکردەی سەربازخانەی شنۆدا (صادق خان) کە ئەویش چەند سەربازێکی چەکداری لەگەڵدا بوو هەموویان بەرەو (ورمیە) بەڕێ کەوتن و سمکۆ کوڕە شازدە ساڵەکەشی لەگەڵدا بوو (کە بەو پێیەی ئەبێ خسرو کە لە ساڵی ١٩٣٠دا شازدە ساڵ بووبێت ئەبێ ئیستە کە تەقاعودە و لە ئەستەمبوڵدا ماوە و ئەژی ئەبێ تەمەنی (٨٠) ساڵی بێت (لە ساڵی ١٩٩٤دا) دوای ئەوەی چەند کیلۆمەترێک لە شار (شنۆ) دوور کەوتنەوە، سوارێک بەپەلە دەگات و بە سەرکردەی سەربازخانەی شنۆ ڕادەگەیەنێت کە ئوتومبێلەکەی سەرکردەی لەشکری ئازربایخان لە ڕێگا پەکی کەوتوە، لەبەرئەوە سبەینێ بەیانی ئیجان دەگاتە لایان.

دوای ئەوەی سەکردەی سەربازخانەی شنۆ ئەو هەواڵە ئەگەیەنێت بە سمکۆ، ئیتر بڕیار ئەدەن کە بگەڕێنەوە بۆ شنۆ بۆ ئەوەی سبەینێ جارێکی تر بۆ پێشوازییکردنی سەرلەشکر دووبارە بکەونەوە ڕێ.

سەرکردەی سەربازخانەی شنۆ (کە وەک وتمان صادق خان بوە) بە بیانووی ئەوەی کە ئەیەوێ لە ڕێگا سەردانێک بکا بۆ یەکێک لە بنکەکانی سەربازی لە سمکۆ جیا دەبێتەو سمکۆ و هاوڕێکانیشی بەرەو شنۆ دەگەڕێنەوە کە لەو کاتانەدا دەیان سەربازی چەکدار لە ناو چەند سەنگەرێکی ئامادەکراوی ئەمبەرەوبەری سەرە ڕێگا کە خۆیان حەشار دابوو وە بۆسەیان بۆ سمکۆ نابوەوە.

سمکۆش که بالآبەرز و چوارشانە بوو سێ ڕیز فیشەکلغی بەقەدیەوە بەستبوو، دوو ڕیزیش ڕاست و چەپ لەسەر شانیەوە بۆ سنگی تا ناوقەدی، سەربەستەکەی بە دەستووری کوردانە گەورە و ئاوریشمین بوو، هەروەک قارەمانێکی نەو ناوچانە دەهاتە بەرچاو و بە هەیبەتەوە لەسەر زینی ئەسپەکەی دانیشتبوو، لەناکاودا وێنەگرێکی لێ پەیدا بوو، وێنەگرەکە بە کامێرا و سێپیاکەیەوە هاتە بەردەمی سمکۆ و کرنووشێکی بۆ برد و تکای کرد کە ڕێگەی بدا وێنەیەکی نەو سەرداره تازا و بەجەرگە بگرێت هەر بەو شێوەیە کە بەسەر ئەسپەکەیەوە بوو، سمکۆ لەوەدا دوودڵ بوو بەڵام لەئەنجامدا لەبەر زۆرپێداگرتنی کابرای وێنەگر ڕازی بوو. بەبێ ئەوەی هیچ بیر لەوە بکاتەوە کە نەو وێنەگرە لەو ڕۆژەدا بە کامێرا و سێپاوە لەو دەشتەدا چی نەکا و لەکوێوە لەو کاتەدا سەری دەرهێناوە.

سمکۆ بۆ گرتنی وێنەکە لغاوی ئەسپەکەی توند کرد و ڕایوەستان و خۆشی زۆر بە ڕێکوپێکی و بەهەیبەتەوە لەسەر زینی ئەسپەکەی دانیشتبوو، سواران و یارانی سمکۆش هەموو سەرنجیان لای نەو وێنەگرە بوو، هەر لەو چرکاندنی کامیرایەدا کە وێنەگر لە پشت سێپا و کامێراکەیەوە بوو وە سەری کردبوو بە ژێر پەردە ڕەشەکەی کامێراکەدا وای کردبوو کە هەموان تەنها هەر سەرنج بدەنە نەو و لەناکاو لە سەنگەرەکانی قەراغی جادەکەوە سەدان گوللە ئاراستەی سمکۆ کرا و خورشید ئاغا و سیازده کەسی تر لە سوارەکانی سمکۆ دەسبەجێ کوژران و باسک و ڕانی سمکۆ گوللەی بەرکەوتبوو، بریندار بووبوو، بەڵام هێشتا لەسەر زینی ئەسپەکەی مابوو وە هاتبوە دەست و تەقەی دەکرد بەڵام پاش نیو سەعات شەڕکردن و بەربەرەکانی خوێنێکی زۆر لە لەشی ڕژابوو لەسەر ئەسپەکەی کەوتە خوارەوە، لەکەڵ دەستپێکردنی تەقەکە کابرای وێنەگر ون بوو، بەڵام کامێرا و سێپاکەی هەر لە شوێنی خۆیدا مابوو.

کوڕەکەی سمکۆ (مەبەستی خسرو بوە) و ژمارەیەکی زۆر لە سوارەکانی تر بۆی دەرچوون و هەر لەوێوە خۆیان گەیاندە ئەودیو سنووری ئێران (خاکی تورکیا)، چەند کەسێکی تریش لە چەکدارەکانی سمکۆ، چ پیادە و چ سوارە کە لە شنۆ بوون، ئاگاداری ئەم ڕووداوە نەبوون بە دەستی سەربازەکانی گاردی شنۆ لەپاش نەختێک بەرگریکردنی چەک کران کە دیارە ژمارەیەکیش لە سەربازەکانی دەوڵەت کوژران و بریندارکران.

نووسەر نەڵێ:

بەو جۆرە کێشەی سمکۆ کۆتایی هات و سنوورەکانی ئێران ئارام بوونەوە، بەڵام هەر لەو ڕۆژەدا کە سمکۆ کوژرا فڕۆکەکانی تورکیا هاتنە سەر ئاسمانی خاکی ئێران و لە دەوروبەری شاری سەڵماس و ورمیە چەند چادرێکی خێڵی (جەلالی)یان بۆردومان کرد، (فروغی) کە وەزیری دەرەوەی ئێران بوو بەرامبەر بەو کارەی تورکیا بەتوندی ناڕەزایی خۆی بەرامبەر بە تورکیا دەربڕی و وەزارەتی دەرەوەی تورکیاش وەڵامی دایەوە کە نەو فڕۆکانە بەهەڵەدا چووبوون.

لاوەکانی عەشیرەتی هەرکی (دیوی عێراق) بۆ تۆڵەسەندنەوەی خورشید ئاغا و خزمەکانی سمکۆش بۆ ماوەیەکی زۆر لە سنوورەکان خەریکی دەستدرێژیکردن بوون بەڵام سوپای ئێران بەهێز بوو، ئەوانە بەرگەی نەو هێزەی ئێرانیان نەدەگرت، دەوڵەتی عێراقیش بەرامبەر بە کوشتنی خورشید ئاغای هەرکی ناڕەزایی لە حکومەتی ئێران دەربڕی و داوای دوو هەزار لیرەی ئالتوونی لە حکومەتی ئێران کرد لە بریتی خوێنی خورشید ئاغا. لەوەرامدا حکومەتی ئێران وتی: خورشید ئاغا هەتا ئێستە چەند جارێک شنۆی تالانکردوە و نەبێ لە مالّ و موڵکەکانی خورشیدا ئاغا زەرەر و زیانی خەڵکی شنۆ بدرێتەوە.

بەڵام نەم ناکۆکی و ناڕێکیانەی کە پێوەندییان بە کاروباری سنوورەکانەوە هەبوو لەدوای سەفەری مەلیک فەیسەڵی پادشای عێراق بۆ تاران لە مانگی گوڵانی ١٣١١ی قەمری شەمسی ڕێکەتی ساڵی ١٩٣٢وە سەفەری ڕەزا شا بۆ تورکیا لە مانگی جۆزەردانی ساڵی ١٣٠١ی ڕێکەوتی ساڵی ١٩٣٤ ئێستر کۆتایی بە هەموو ناڕێکییەکانی ئێران لەگەڵ عێراق و تورکیادا هات.

چەند سەرنجێک دەربارەی کوشتنی سمکۆ:

لە کۆتایی نەم بەشەدا بۆ چونێتی کوشتنی سمکۆ تەرخان کراوە خوێنەری بەڕێز بەناشکرا چەند ڕاستییەکی بە شێوەیەکی زەق دێتە بەرچاو و بۆی دەرئەکەوێ کە نەو باس و کتێبانەی کە لەلایەن نووسەرە فارسەکانەوە دەربارەی کوشتنی سمکۆ تۆماریان کردوە پڕن لە درۆ و دەلەسە و لادان لە ڕاستی و بە پێچ و پەنا و بە پینەکردن ویستویانە ڕەفتاری کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێران بشارنەوە و نەوەی کە کاربەدەستانی ئێران پێیان خۆش بوە بەو جۆرە باسەکانیان نووسیوە و خوێندەوار

لە ڕێبازی خوێندنەوەی ئەو کتێبانەی کە تمدن و علی دهقان و مکی و نصرالله شیفته و سروان کاویان پوور و ئەوانی تر چاپیان کردوە و بڵاویان کردۆتەوە هەموو ڕێبازێکی بازرگانییان گرتۆتە بەر و نەیانویستوە دڵی کاربەدەستانی ئێرانیان بشکێنن و خوێندەواری و ڕیا و بیرتیژ بەئاسانی بۆی دەرنەکەوێ کە زۆربەی ئەو باسانەی دەربارەی سمکۆ و شۆڕشەکانی و چونێتی کوشتنی نووسراون هیچیان بە مەبەستێکی پاک نەنووسراون و هەر یەکەیان بە شێوەیەک هەوڵی داوە لە نووسینەکەیدا بیانوو بدۆزێتەوە بۆ پینەکردنی ئەو تاوانانەی کاربەدەستانی ئێران کردوویانە و ئەو جۆرە نووسیانەنە هەروەکو ڕەفتارەکانیان چۆن هەمووی خواروخێچ و ناجوامێرانە بوە کە هەروەکو خۆیان پێیان وتوە (لطایف الحیل) کە لە سیاسەتدا پێی ئەوترێ ڕێبازی (مکیاڤیلی) کە فەلسەفەکەی بریتیە لەوەی ئەو شتەی کە ئەتەوێ بێتە دی و سەر بگرێ هیچ شەرم و شووردیی پێ ناوێ و دەم و دەستت مەپارێزە و ئابروو و شەرم و حەیا و ناموس و بەڵێن و پەیمان و سوێندی درۆ بە خوا و بە پێغەمبەر و بە ئاین و بە هەموو موقەدەسات هەمووی پێ شێل بکە و گوێ مەدەرە ڕەخنە و توانج و سەرزەنشت و گوێ مەدەرە دڵەڕزەی وێژدان، ئەمانە هەمووی پرۆگرام و ڕەوشتی کاربەدەستانی ئێران بوە هەر لە کۆنەوە کە بەئاسانیش لێی لانادەن. لەگەڵ ئەو هەموو بێنە و بەرە و درۆ و دەلەسە و پینە و پەڕۆ و بیانووگرتن و لە ڕاستی لادانانەی کە لەو کتێبانەدا دەرنەکەوێ، ڕاستییەک هەیە کە تەنها مرۆڤی بە وێژدان لەوەدا دانی پیادا دەنێت ئەویش ئەمەیە کە سمکۆ لەو چوونەی دواییدا بۆ شنۆ بە هیچ مەبەستێکو بۆ هیچ مەرامێکی شەڕفرۆشانە نەچوە بۆ شنۆ و سمکۆ گەیشتبوە ئەوەی کە ئیتر ئەو دەسەڵات و توانایەی جارانی نەمابوو کە بتوانێت ڕووبەڕووی سوپای ئێران ببێتەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی ڕەزاخان توانیبووی لەشکرەکانی ئێران ڕێک بخات و پڕ چەکیان بکات و سمکۆش دەرسی لە ڕابردوو وەرگرتبوو، ئەوەی خستبوە بەرچاو کە جارەها ئەو سەرۆک عەشیرەتە کوردانەی کە لە کاتی بەهێزبوونی سمکۆدا هاوکاریان لەگەڵدا نەکرد، هەر کە بۆیان دەرنەکەوت حکومەت بەهێزە و سمکۆ نەشکێت، ئەوانە دەسبەجێ دەسبەرداری سمکۆ نەبوون و لە کۆڕی شەڕدا بەجێیان نەهێشت، لەبەرئەوە سمکۆ نەیویست ئەو چەند سالەی کە لەژیانیا مابوو لەناو مولکەکانی خۆیدا و لەگەڵ کەسوکاریا بەناساییشی بژی نەگەر درندەکانی ئێران و ڕاوڕووتکەر و چاوچنۆکەر و چاوچنۆسە کاربەدەستەکانی حکومەتی ئێران

وازی لێ بێنن، بەڵام دەرکەوت کە کاربەدەستانی ئێران لەو چوونەی سمکۆدا بە هەڵیان زانیوە و ویستویانە لەناوی ببەن و نووسەرانی فارس لەو درۆ و دەڵەسانەی کە دەربارەی سمکۆ ڕێکیان خستوە کە گوایا سمکۆ بۆ ئەوە گەڕابوەوە ناژاوەیەکی تر و شۆڕشێکی تر بنێتەوە هەمووی درۆ و دەڵەسە بوە.

لەکۆتاییدا حەزمکرد ئەم چەند سەرنجەی خوارەوە دەربارەی لەیەکنەچوونی نووسەرە فارسەکان دەربارەی کوشتنی سمکۆ بخەمە بەرچاو کە بێگومان خوێنەری بەڕێز بێجگە لەو سەرنجانە گەلێک سەرنجی تریشی دێتە بەر چاو لەدوای خوێندنەوەی سەرچاوەکان.

سەرنجەکان:

١- دەربارەی هۆی چوونی سمکۆ بۆ شنۆ کە لەو چوونەیدا کوژرا:

أ- هەندێ لە نووسەران وتویانە کە سمکۆ نامەی ناردبوو بۆ سەرهەنگ صادق خان و لەوەدا دڵسۆزی خۆی دەربڕیبوو و بەرامبەر بە حکومەت و داوای کردبوو کە لەگەڵ کاربەدەستانی حکومەتدا بکەوێتە گفتوگۆکردن بۆ ئەوەی حکومەت لێی خۆش بێت لەپاش ئەوەی پەشیمانی خۆی دەربڕیبوو بەرامبەر بە کردەوەکانی جارانی و بۆ ئەوەی لەناو مووڵکەکانی خۆیدا بەتاسایش بژی.

ب- بەڵام ئیبراهیم صفائی، باسی ڕووداوی بوومەلەرزەیەکی کردوە کە لەو بوومەلەرزەدا مووڵکەکانی سمکۆ لە (سەڵماس) هەمووی وێران بوە و ژمارەیەکی زۆر لە خزم و کەسوکاری سمکۆ بەهۆی ئەو بوومەلەرزەوە تووشی زیان و مااڵکاولی بووبوون و سمکۆ ویستبوی حکومەتی ئێران لێی خۆش بێت کە بچێت سەر لەو خزم و ماڵ و مووڵکەی بدات، بەڵام وەکو هەندێک لە نووسەرانی فارس لە باسەکانیانا بۆ پینەکردنی ئەو تاوانی کوشتنەی سمکۆ وتویانە سمکۆ بە نیازێکی پاک نەهاتبوو وە ویستبووی کارێکی خیانەت بکات بۆیە سەربازەکانی حکومەت دەستپێشکەریان کردبوو کوشتبوویان.

٢- دەربارەی ژمارەی ئەو چەکدارانەی کە لەگەڵ سمکۆدا هاتبوون بۆ شنۆ: بێگومان سمکۆ لەو ڕۆژانەدا لەوپەڕی لاوازیدا بوە و هێزی حکومەت لەوپەڕی پرچەکی و ڕێکوپێکی لەشکرەکانیا بوە، لەبەرئەوە بڕوا ناکەم سمکۆ لە چەند کەسێکی خزم و کەسوکاری بەوالوە زیاتر کەسی تری لەگەڵدا بووبێت و دوای ئەوە خورشیدا ئاغای هەرکیش بە چەند چەکدارێکیەوە لەگەڵیا هاتوە. بێجگە لەوانەش

هەروەکو ڕەوشتێکی عەشایری کە سمکۆ چۆتە شنۆ لەوێ ناسیا و ناشنای بوە و ئەوانە بۆ سەردان چوونە تەلای و دوور نییە هەندێک لەوانە شەرمەزاری ڕەفتاری پێشوویان بووبن بەرامبەر بە سمکۆ کە لە کاتی خۆیدا لێی دوور کەوتبوونەوە و یارمەتییان نەدابێت، بەڵام هیچ گومان لەوەدا نییە کە ئەو ژمارانەی لەو سەرچاوانەدا باس کراون بەشێکی ئێجگار زۆری دووبارە لە ڕاست.

ا- محمد تمدن ژمارەی هەموو چەکدارە سوار و پیادەکانی سمکۆی بە (٢٠٠) نەفەر دانەوە.

ب- کاک ئەحمەدی شەریفی ژمارەکەی گەیاندوە بە نزیکی (٦٠٠) چەکدار.

ج- ابراهیم صفائی بە (٧٠٠) چەکدار کە (٤٠٠) سوار و (٣٠٠) پیادە بوون.

د: بەڵام دوکتۆر نصرالله شیفتە ژمارەی ئەو چەکدارانەی کە لەگەڵ سمکۆدا بوون بە (٣) هەزار چەکداری لە قەڵەم داون کە ئەمەیان ئێجگار دوور بوە لە ڕاستی لەبەر ئەو هۆیانەی کە لە باسی ئەو سەرچاوەیەدا ڕوونمان کردۆتەوە.

٢- دەربارەی چوونی سەرتیپ مقدم بۆ تاران و گەڕانەوەی:

أ- سروان احمد کاویان پوور لەکتێبەکەیدا وتوێتی کە سەرتیپ مقدم بۆ ئیجازە چووبوو بۆ تاران وە لەوێ کە هەواڵی گەیشتنی سمکۆ بۆ شنۆ گەیشتە تاران دەمودەست گەڕایەوە بۆ تەورێز هەروەها علی دهقانیش لەکتێبەکەیدا هەروای باس کردوە.

ب- نووسەری کتێبی سێ مرد عجیب کە دوکتۆر نصرالله شیفتەیە، وتوێتی سەرتیپ مقدم بە ئیشی ڕەسمی چووبوو بۆ تاران بۆ ئەوەی لەوێ ڕاپۆرتێک پێشکەش بکات بە کاربەدەستانی خۆی دەربارەی هەڵوێستی ئەمن و ناسایش لە ناوچەکانی ئازربایجاندا و ساتێک سەرتیپ مقدم لە تاران ئەبێت دەمو دەست ڕەزاشاە سەرتیپ مقدم ڕادەسپێرێت کە ئەم جارە ڕێگەی ئەوە نەدا کە سمکۆ بەسەلامەتی دەرچێ و خۆی ڕزگار بکات. کەواتە هەر لەبەر بوورە و بەرلەوەی هیچ شتێک ڕوویدابێت ڕەزاشا و سەرتیپ مقدم و کاربەدەستانی تری ئێران بڕیاری لەناوبردنی سمکۆیان دابوو.

ج- نووسەری کتێبی پەنجا خاطره از پنجا سال، کە ابراهیم صفائیە، لەباسەکەیدا وا دەری ئەخا کە سەرتیپ مقدم وەختێک بە هاتنی سمکۆی زانیوە بۆ شنۆ کە تەلگرافێکی لەلایەن دوکتۆر علام حسین اعلم کە لێپرسراوی خەستەخانەی پادگانی شنۆ بوە پێ گەیشتوە.

٤- دەربارەی چۆنێتی کوشتنی سمکۆ:

ابراهیم صفائی لەکتێبەکەیدا پنجاه خاطره از پنجا سال وتوێەتی کە سمکۆ کەڕایەوە بۆ شنۆ دوای نەوەی هاتنی سەرتیپ مقدم دواخرا بۆ ڕۆژی دوایی لە ڕێگا کابرایەک بە خۆی و کامیراکەیەوە بۆ سمکۆ ڕاوەستا و لەکاتی ڕەسمگرتنیا لە سەنکەرەکانی سەر ڕێگەی گەڕانەوەی سمکۆدا کە نەو چەکدارانە بۆ نەو مەبەستە ئاگادار کرابوون دەستڕێژیان لە سمکۆ کردوە و کوشتویانە.

ب- سروان احمد کاویان پوور و چەند نووسەرێکی تر وتویانە کە سمکۆ گەڕایەوە بۆ شنۆ لە دەروپشتی نەو خانووەی کە بۆ سمکۆ تەرخان کرابوو لە پەنجەرەی باڵەخانەی یەکێک لەو خانوانەوە دەستڕێژ لە سمکۆ کراوە و لەو کۆڵانەی بەر نەو ماڵەدا کوژراوە.

ج- لە هەموویان سەیرتر نووسەری کتێبی خاطرات و خطرات، کە مخبرالسلطنه (حاج مهدی قلی) بە سووک و باریک وتوێەتی سمکۆ بە گوللەی وێڵ (تیر ناگهان) کوژراوە.

٥- دەربارەی خسروی کوڕی سمکۆ:

ا- محمد تمدن وتوێەتی کە دەستڕێژ لە سمکۆ کرا و کوژرا، کوڕەکەی سمکۆ لەگەڵ چەند چەکدارێکدا خۆی دەرباز کرد (نەیوتوە گیراوە یا بریندار کراوە.)

ب- نووسەری کتێبی پنجا خاطره از پنجا سال وتوێەتی چەکدارەکانی سمکۆ کوڕەکەی سمکۆیان بە بریندارکراوی دەرباز کرد و بۆی دەرچوون.

ج- علی دهقان لەکتێبەکەیدا وتوێەتی دوای کوشتنی سمکۆ کوڕەکەی لەلایەن ڕەزاشاوە مانگانەی بۆ بڕایەوە و لە تاران نێزرایە مەکتەب و لەدواییشدا نێزرا بۆ نەورووپا بۆ تەواوکردنی خوێندن، لەکاتێکدا شتی وا نەبوە و خسرو دوای کوشتنی باوکی چۆتە تورکیا و لەوێ کولیەی عەسکەری تەواو کردوە و بوە بە نەفسەر و وەکو لە شوێنی خۆیدا باسمانکرد نیستەش زیندوە و لەگەڵ خێزانەیەکدا لە نەستەمبوڵ.

بەشی هەژدەهەم

هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ

وەکو نەوتریّ، میژوو زۆر دڵڕەقە و بەزەیی بە هیچ کەسێکدا نایەتەوە و لە هیچ کەسێک و لە هیچ ڕووداوێکی چەوت و ناڕێک و خوارووخێچ خۆش نابێت و بە پێنەوپەڕۆی نووسینی ناو کتێیب و ڕۆژنامە و گۆڤارەکان ناتوانرێت ڕاستییە میژووییەکان بشارێتەوە و دیزە بە دەرخۆنە بکرێت و نەگەر بشکرێت هەتا سەر نابێ. نەو هەموو تەقەلایانەی لە ڕێبازی تۆمارکردنی میژوودا چەند نووسەر و میژوونووسێک داویانە بۆ پێنەکردنی نەو کەموکوڕی و چەوتی و دەستدرێژی و تاوانانەی لەلایەن کاربەدەستێکی حکومەتەوە، یا لەلایەن هەر کەسێکی تری دەسەلاتدارەوە کرابێت نەو نووسەر و میژوونووسانە هەوڵیان داوە پرۆپاگاندەی بۆ بکەن و کەموکوڕییەکانی داپۆشن و تاوانەکانی دیزە بە دەرخۆنە بکەن.

بەڵام نەوانە... نەگەر توانییێتیان لەناو چەند کەسێکی خوێندەوار و و گوێگردا بۆ ماوەیەکی کەم نەو پێنە و پەڕۆ و بۆداپۆشینە وا لێ بکەن کە سەر بگرێ، بەڵام زۆری پێ نەچوە، دەرەنگ و زوو ڕاستییەکان ناشکرا بوون و نەو هەموو بۆیاخ و ڕەنگە زەرد و سوورانەی کە وشەی دێڕی لاپەڕەکانیان پێ ڕازاندۆتەوە هەمووی کاڵ بۆتەوە و نەو نووسین و بەرهەمانە لای خوێندەوارانی زانا و ڕۆشنبیری دوای خۆی نەچنە ڕیزی نەو بەرهەمانەی تەوە کە بە چاوی پەشمەوە سەیری نەکرێتن و بە دەست و پەنجەی زەمانە تووڕ نەدرێنە ناو سەرەنوێلکەکانی میژوەوە و تۆف و وەیشوومەی دواڕۆژ لاپەڕەکانیان شڕ و وڕ نەکا و نەیدا بەدەم باوە.

دەربارەی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوە و ڕاپەڕینێک، دەربارەی خەبات و شۆڕشی میللەتێک، دەربارەی تێکۆشانی تێکۆشەرێکی خەباتکەر نەگەر نووسەری نەو خەبات و شۆڕشە هەر لەسەرەتاوە بە مەبەستێکی زانیارانە و بە شێوەیەکی ڕاست و دروست باسەکەی تۆمار نەکات، زۆرجاری وا هەیە نووسەری نەو باسە بەبێ نەوەی هەست بە خۆی بکا خۆی تووشی هەڵەی وا نەکات کە خوێندەوار دوای ڕوونبوونەوەی نەو هەڵە و درۆیانە لە باسە ڕاستەکانیشی نەکەوێتە گومانەوە و لەنەنجامدا هەموو تەقەلاکەی لەو ڕەوەوە بێ سوود نەبێ و بەرهەمەکەی لە ڕیزی دەهۆڵی دراوی لۆتییەکاندا حساب نەکرێت، مەگەر دەستکەوتەکەی لەوەدا تەنها هەر نەو شاباشە بووبێت کە لەکاتی سووڕدان و باپیادانی وشەی دێرەکانیا لەدوای چاپکردن و بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکەی دەستگیری بووبێت کە لەڕاستیشدا

مەبەستی زۆربەی ئەو جۆرە نووسەرانە تەنها بریتی بوە لە دەستکیربوونی ئەو گوێزەبانە و شاباشانەی کە دەستیان کەوتوە و هیچ مەبەستیان نەبوە کە ئایا نووسین و بەرهەمەکانیان لەدوارۆژدا رێزیان لێ ئەگیرێت یان نا.

لێرەدا ئەوەی زەمانی شێخ مەحمودم هاتەوە بیر، کە ساتێک ئینگلزەکان لە بەڵێنەکانی خۆیان پاشگەزبوونەوە بەرامبەر بە کورد و لەگەڵ تورکە کەمالییەکاندا رێک کەوتن کە تورک واز لە دۆستایەتی سۆڤیەت بهێنێت و واز لە داواکردنەوەی ویلایەتی موصل بێنێت، ئینگلیزیش بەرامبەر بەوە بەڵێنی بە تورکە کەمالییەکان دابوو کە حکومەتەکەی شێخ مەحمود هەڵوەشێننەوە کە ئەوە یەکێک بوە لەو ئامانجە هەمیشەییەی کە تورکەکان بۆی تێکۆشابوون.

لەو رۆژانەدا بۆ پینەکردنی ئەو تاوانە و ئەو هەڵوێستەی ئینگلیز، نۆکەرەکانی ئینگلیز و کاسەلێسەکانیان دەستیان کردبوو بە پروپاگاندە دژی شێخ مەحمۆد و بەناو خەڵکدا بڵاویان دەکردەوە کە شێخ مەحمود بووبوو بە هۆی تێکچوونی حکومەتەکەی خواروی کوردستان چونکە نەیزانیبوو لەگەڵ ئینگلیزەکاندا بڕوات بەڕێوە. ئەوانە نەیانئەزانی کە رۆژێک دێت ئینگلیزەکان هەر خۆیان ئەو پروپاگاندانەی نۆکەرەکانی خۆیان بە درۆ ئەخەنەوە و نەیانئەزانی کە رۆژێک دێت دۆکیومێنتەکانی ناو ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا بەناشکرا دەری ئەخەن کە ئینگلیزەکان پاشگەزبوونەوە لە دروستکردنی حکومەتێکی کوردی لە خواروی کوردستاندا و بەناشکرا شەڕیان بە شێخ مەحمود ئەفرۆشت و بەزۆرەملی ئەیانویست بیکەن بە نۆکەری مەلیک فەیسەڵ و کوردستانیش بلکێنن بە عێراقەوە.

دەربارەی بزووتنەوەکەی سمکۆ و شۆڕشەکانی وەکو قۆناغێک لە قۆناغەکانی بزووتنەوە و ڕاپەڕینی کوردستانی ئێران لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی کە مافی چارەنووسی گەلان لەلایەن (ویلسن)ی سەرەککۆماری ئەمریکاوە بڵاو کرابوەوە و، لە خواروی کوردستاندا شێخ مەحمود و هاوکارەکانی حکومەتی خواروی کوردستانیان دامەزراندبوو کوردەکانی تورکیا بەداخەوە لەو رۆژانەدا بە هۆی ناڕێکی نێوانی تاقمەکەی شێخ عبدالقادری شەمزینی و بەدرخانییەکان بووبوو بە هۆی ئەوەی نەتوانرێت لەو رۆژە ناسک و گرنگەدا یەکێتییەک لەنێوانی کوردەکانی تورکیادا ڕێک بخرێت کە کەمالییەکان سوودێکی زۆریان لەوە دەست کەوت و هەتا کاتی هەڵوەشاندنەوەی سیڤر و دەستپێکردنی گفتوگۆکردن بۆ پەیمانی لوزان، لەو

ماوەیەدا مصطفی کمال توانیبووی ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکانی تورکیا لە خشتە ببا و لە نەنجومەنی نیشتمانیی خۆیدا بەشداریان بکات و دوای نەمانی ترسی پەیمانی سیڤر و شکاندنی یونانییەکان ئیتر تورکی کەمالی کاری بەو کوردە هاوکارانە نەما و دەستی کرد بە شەڕفرۆشتن بە کورد و بڵاوی کردەوە کە دانیشتوانی تورکیا هەموو تورکن و هیچ کەسێکی تر مافی نیە بە ناوی نەتەوەیەکی تر... ئا لەو ڕۆژانەدا سمکۆ ڕاپەڕینەکەی دەست پێ کردبوو کە نەیتوانیبوو نە لەگەڵ کوردەکانی تورکیادا و نە لەگەڵ کوردی کوردستانی عێراقدا هیچ جۆرە هاوکارییەک بکا و نەوانی تریش لەگەڵ یەکتردا هەر بەو جۆرە بوون، بۆیە ئێرانیش وەکو تورکیا، بەتایبەتی دوای بەهێزبوونی ڕەزاخان و بوونی بە وەزیری جەنگ، ئیتر هەمان ڕێبازی مصطفی کمالی گرتە بەر و سمکۆش لە گێژاوی ئەو پاشاگەردانی و عەشایریییەی کە لەناو کوردەکانی ئێراندا هەبوو نەیتوانیبوو ڕێکخراوێکی سیاسیی یا نەنجومەنێک پێک بێنێت بۆ بەجێهێنانی کاروباری بە شێوەیەکی ڕێک و پێک.

بێگومان هەڵسەنگاندنی شۆڕشەکانی سمکۆ و بزووتنەوەکەی لە باس و کتێبەکانی زۆری نووسەراندا خراوەتە پێش چاو و بەرلەوەی بچینە ناوەڕۆکی ئەو سەرچاوانەوە وە ڕاستییەک هەیە کە ناتوانرێت چاوی لێ بپۆشرێت و نابێ ئێمەش هەروەکو نووسەرە بێگانەکان هەوڵ بدەین هەڵە و نارێکییەکانی سمکۆ پێنە بکەین و چاوی لێ بپۆشین و لەڕاستیشدا ئێمە لە باسکردنی ئەم هەڵسەنگاندن و ڕەخنەگرتنەدا ئەمانەوێ باسی ئەوە بکەین کە تا چ ڕادەیەک پێویستە شۆڕشگێڕان و سەرکردە و خەباتکەرەکانی کورد دەرس لەو هەڵانەی سمکۆ وەربگرن بۆ ئەوەی دووبارە نەکرێنەوە، کە بەداخەوە لەدوای تێپەڕبوونی پتر لە شەست حەفتا ساڵ بەسەر نەو بزووتنەوەیەی سمکۆدا بۆمان دەرنەکەوێ کە ئەوانەی ئیمڕۆ ڕوو ئەدەن لەوانەی پێشووتر باشتر نییە و لەوە ناچێ دەرسێکی نەتۆ لە بەسەرهاتەکانی ڕابردوو وەرگیرابێت.

لەگەڵ ئەوەشدا کە سمکۆ مرۆڤێکی نیشتمانپەروەر و کوردێکی دلاوەر و شۆڕشگێڕ و خەباتکەر بوە و چاونەترس بوە و سەرکەوتنی کورد و ئازادی کورد و ڕزگاربوونی کوردستان یەکێک بوە لە ئامانجە سەرەکییەکانی و بارەها وتوێەتی کە ئەو هەموو ژیانی خۆی بۆ سەرگرتنی ئەو مەبەستە تەرخانکردوە، بەڵام لەگەڵ

ئەوەشدا وەکو فیودالێک کە هەر لەمندالیەوە کە چاوی کردۆتەوە و گوێی زرنگاوەتەوە، ملاشووی بە هەستی عەشایری و سەرکردایەتی عەشیرەتەکەی هەنووراوە و، لەگەڵ ئەوەشدا کە گەورەش بوە بەپێچەوانەی زۆربەی سەرۆکعەشیرەتەکانی تری کورد حەزی بە شارستانێتی و بە خوێندەواری و ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەرێتی کردوە و پزیسکی چەخماخەی هەستی نەتەوایەتی و ڕۆشنبیری یەکێکی وەکو عبدالرزاق بدرخانی قوتابیی حاجی قادری شاعری نیشتمانپەروەر ئاگری دڵ و میشکی جۆشداوە و هەستی کوردایەتی و ڕزگاربوونی کوردستان لە دڵ و دەروونیا چەکەرەی کردوە، بەڵام ئەمانە بە هەموویان نەیان توانیبوو سمکۆ لەو ڕێبازی عەشایری و لەو بۆچوونانەی کە وەکو سەرۆکعەشیرەتێکی دەسەڵاتداری نەو ڕۆژانە لێکی ئەدایەوە خۆی ڕزگار بکات و لەڕاستیشدا شتەکە ئاسان نەبوە کە بتوانرێت لەناو کۆمەڵگایەکی دواکەوتوی وەکو کۆمەڵگای ئەو سەردەمەدا بتوانێت گوزم بداتە خۆی و بەئاسانی بتوانێت میشکی لە ژەنگ و ژاری عەشایری پاک بکاتەوە و سمکۆیەک کە لەو ڕۆژانەدا هێزەکەی بریتی بوە لە چەکدارەکانی ئەو عەشایرانەی کە لەکاتی دەسترۆیین و دەسەڵاتدارێتیدا هاوکاری بوون و لەگەڵیا بوون و کە شکاوە و لێی قەوماوە هەموویان لێی تەکیونەتەوە، مرۆڤێک کە لەو ڕۆژانەدا و لەو ناو گێژاوەدا سەرکردایەتی شۆڕشی میللەتێکی کردبێت، نەیتوانیوە هەتا سەر بەرامبەر بە ڕووداوەکان خۆی بگرێت و لەکاتی ڕاپەڕین و شۆڕشەکانیا زەمینەیەکی سەخت و قایم و پتەوی نەوتوی لەژێر پێدا نەبوە کە بتوانێت دیواری شۆڕشەکەی لەسەر ئەو بناغەیە دارێژێت و ئەوەی کە لەتوانایدا بوە دروستی بکات بریتی بوە لە هەڵچنینی دیوارێکی قوڕ لەسەر زەمینەیەکی نەرمی نەوتۆ کە تەنها بە پاڵپێوەنانێک هەرەسی هێناوە و ڕووخاوە و ناچار بووە سەرلەنوێ دەست بکاتەوە بە شێلانی قوڕێکی تازە بۆ هەڵچنینی دیوارێکی لە هەمان شێوەی جاران کە دوژمنەکەی بەرامبەری هەمیشە خاوەنی قەڵا و خاوەنی دەرامەتێکی زۆر و دەسەڵاتدارێکی نەوتۆ بوە کە هەر چۆنێک بووبێت ئەگەر سمکۆ لە چەند شەڕێکیشدا بەسەریا سەرکەوتبێ، بەڵام ئەنجامەکەی بە هۆی نەو دەزگا سوپاییانەی کە لەلایەن ئەفسەرانی شارەزا و مەشق پێکراوە و براون بەڕێوە توانیویانە بەسەر سمکۆدا سەر بکەون و ئەنجامەکەی بەوە گەیشت کە لە ساڵی ١٩٣٠دا لە (شنۆ) لەناوی ببەن.

ئەگەر بەوردی لە هەڵەکانی سمکۆ وردبینەوە، کە جگە لە نەبوونی ئەنجومەنێکی وا کە بتوانێت نەخشەی کورت و درێژی بۆ بکێشێت، ئەو تاکڕەوییەی کە سمکۆ گرتبویە بەر تووشی هەڵەی وا زەقی کردبوو کە لە زیان بەولاوە هیچ سوودێکی تری پێ نەگەیاندبوو.

بۆ نموونە لەو کورتبینییەیدا کە بەبێ لێکدانەوە، یا لە کاتێکی هەڵچوون و کەفوکوڵ و تووڕەییدا بووبێت یا لەبەر ساویلکەیەتی بووبێت کە کاربەدەستانی ئێران خەڵەتاندبوویان، ئەو کوشتنەی مارشمعون و ئەو شەڕە خۆڕاییەی کە لەگەڵ ئاسوورییەکاندا کردبووی کارێکی نەوەندە ناڕەبار بوو کە وەکو ئەگێڕنەوە هەتاکو مابوو خەفەتی ئەو کارە ناڕەوایەی دەخوارد و بارەها دانی بەوەدا نابوو دووبارەی دەکردەوە کە وتبوی: لەژیانمدا دوو هەڵەی زۆر گەورەم کردوە، یەکەم کوشتنی مارشمعون و ئەو شەڕەی لەگەڵ ئاسوورییەکاندا کردم، دووهەم ئەو گێڵی و هەڵ لە کیسچوونەی کە بۆم هەڵکەوتبوو کە ساتی خۆی بەئاسانی نەمتوانی ڕەزاخان و تاقمەکەی بکوژم کە بەوە خۆشم و کوردیش و ئێرانیشم لە گێچەڵ و پیلانی ڕەزاشا ڕزگار دەکرد، لەڕاستیدا بێجگە لەوەی کە سمکۆ بە کوشتنی مارشمعون زیانی بە خۆی و بە شۆڕشەکەی و بە کوردی ئێران گەیاند، بەو کارەی زیانێکی ئێجگار زۆریشی بە کوردی کوردستانی خواروو گەیاند لە ئەنجامی ئەوەی کە ئینگلیزەکان ئەو ئاسوورییە ئاوارەبووانەی بە کێش کرد بۆ کوردستانی عراق و چەکداری کردن و بۆ ماوەیەکی زۆر کردنی بە داردەستی خۆی بۆ شەڕکردن لەگەڵ شێخ مەحمود و شۆڕشگێڕانی بارزان و شۆڕشگێڕەکانی تری کوردستاندا کە ئینگلیز لەوەدا مەبەستی بوو حکومەتەکەی شێخ مەحمود نەمێنێت و کوردستان بە زۆرەملی بلکێنرێت بە عێراقەوە.

سمکۆ بێجگە لەو هەڵە زلەی کە مارشمعونی کوشتبوو ئاسوورییەکانی بە ناڕەوا لەو شوێنەی کە تیایا جێگیر بووبوون لەدوای ئەوەی تورکەکان ئاوارەیان کردبوون، سمکۆ هەڵەیەکی زۆر گەورەی تریشی کرد بوو کە بریتی بوو لەوەی کە لەکاتی داگیرکردنی مەهابادا هیچ حسابێکی بۆ ئەوە نەکردبوو کە ئەو شەڕە ئەبێتە هۆی کوشتنی ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی شاری مەهاباد و ئەو عەشایرە چەکدارانەی کە چووبوونە ناو مەهابادەوە بە شێوەیەکی بەڕەڵایی دەستیان کردبوو بە تاڵانی هەندێ لە دانیشتوانی سابڵاخ کە ئەمە بوو بە هۆی نیگەرانی دانیشتوان کە

زۆربەیان نیشتمانپەروەر بوون و هەروەکو سمکۆ چۆن داخلەدڵ بوە بەرامبەر بە کاربەدەستانی ئێران سابڵاخییەکانیش لە سمکۆ زیاتر پڕ بوون لەو کاربەدەستانە، بەڵام سمکۆ بەبێ حساب نەخشەی ئەو داگیرکردنەی سابڵاخی کێشا بوو، نەگەرچی هەندێ لە نووسەران لەوەدا بە زۆری گلەییان لە سید طەی شەمزینی کردبوو وە وتبویان لەژێر سەرکردایەتی ئەودا مەهاباد گیرا.

سمکۆ هەرچەند لەدواییدا پاکانەیەکی زۆری کردبوو، وە وتبووی بە هیچ جۆرێک ڕازی نەبوە بەو تاڵانکردنە، بەڵام لە دەسەڵاتی ئەو چووبوە دەرەوە و هەندێ بیانووی تێریشی هێنا بوەوە و خەتای ئەو پێکدان و کوشتارەی خستبوە ئەستۆی هەندێک لەو دەسترۆیوو و سەرۆکەعەشیرەتانەی کە لەجیاتی ئەوەی هاوکاری لەگەڵ سمکۆدا بکەن وەکو کوردێک کەچی بەپێچەوانەوە هاوکارییان لەگەڵ حکومەتی ئێراندا کردبوو، خەڵکیان هاندابوو کە بێن بە لایەنگری حکومەت.

مصطفی پاشای یاملکی لەو گفتوگۆیەی کە لەگەڵ سمکۆدا کردبوی لەدوای داگیرکردنی سابڵاخ، سمکۆ پاکانەی خۆی لەو ڕووەوە بۆ مصطفی پاشای یاملکی کردبوو لەبەرئەوە لەو گفتوگۆیەدا بەدوورودرێژی ڕەخنەکەی مصطفی پاشا و وەرامەکەی سمکۆمان بەرلەمە باس کردوە بۆیە پێویستی بە دووبارەکردنەوەی ئەوە نەکرد.

بێجگە لەوە رفیق حلمییش لە یاداشتەکانیدا باسی ئەو ڕەخنەیەی کردوە کە لە سمکۆ گیرابوو لەکاتی داگیرکردنی سابڵاخدا و وتویەتی کە هەندێ لە دانیشتوانی سابڵاخ دوای ئەو هێرشبردن و تاڵانکردنە بۆ شکات چووبوونە سلێمانی و لای خەڵک گلەیی و شکاتیان لەو ڕەفتارەی سمکۆ کردبوو.

سەرباری هەموو شتێک لە دەستنیشانکردنی دۆست و دوژمندا زۆر کۆڵ بوە و لە بڕیارەکانیا هەمیشە ڕاڕا بوە.

دەربارەی ئەو ڕەخنانەی لە سمکۆ گیراوە و چونێتی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی و شۆڕشەکەی گەلێک لە نووسەران لە کتێبەکانیانا باسیان کردوە کە ئێمەش لەم بەشەدا هەندێ لە نووسینی ئەو نووسەرانە نەخەینە بەرچاو.

ئەوی چاوێک بە کتێب و ڕۆژنامە و باسەکانی نووسەرانی فارسدا بکێڕێت، لەوانەی کە لەباسەکانیانا دەربارەی سمکۆ دواون، بۆی دەرئەکوێ کە هیچیان دانی خێریان بە سمکۆدا نەناوە و زۆربەی ئەو نووسەرانە هەروەکو ڕەگەزپەرستێکی

داخلەدڵ و هەڵپەرست نابێ چاوەڕوانی ئەوەیان لێ بکرێ کە بە دەم و بە پێنووس سمکۆ و میللەتی کورد بە خاوەن ماف دابنێن و هیچیان بە دەمیانا نەهاتوە کە بڵێن کوردیش وەکو میللەتانی تر مافی ڕەوای خۆیان هەبوە و، ئەو مافەیان پێشێل کراوە بۆیە کورد و شۆڕشگێڕانی کوردی وەکو سمکۆ بەرامبەر بە حکومەتی ئێران و کاربەدەستانی ئێران ڕاپەڕیون و شۆڕشیان کردوە و گیانی خۆیان بەخت کردوە لە پێناوی داواکردنی ئەو مافە ڕەوایەدا.

ئەو نووسەرانە هەمیشە بە چاوێلکەی کاربەدەستە ڕەقەهەڵگر و دەغەزارەکانی ئێران و بە زمانی ڕاووڕووتکەرەکانی ئێرانەوە باس و نووسینەکانیان تۆمار کردوە و بۆ ڕەزامەندی کاربەدەستانی ئێران و بۆ خۆبردنە پێشەوە و خۆنزیککردنەوە لێیانەوە بۆ تێرکردنی ئارەزووی ئەو کاربەدەستانە پێنووسەکانیان خستۆتە کار و بە شان و باهووی شا و کاربەدەستانی ئێراندا هەڵیان داوە و سمکۆ و شۆڕشگێڕانی تری کورد و میللەتی کوردیان بە تاوانبار داناوە و هەزار درۆ و دەڵەسەیان بۆ هەڵبەستوون و جارێک لە جاران لە نووسینەکانیانا باسی ئەو هەموو دەستدرێژی و ڕاووڕووتکردن و تاڵانکردنانەی ئەو کاربەدەستانەیان نەکردوە و نەوەی ئەوان کردویان خستوویانەتە سەر تاڵانییەکانی سمکۆ، ئەو سەرچاوانە بەر و دوا کە ئەیانخوێنیتەوە بۆت دەرئەکەوێ کە ئەڵێی هەموویان بە دەمی یەکتردا ڕشاونەتەوە و وەکو ئەوترێ: گشتی لە تۆوێک کاڵەک...

دوکتۆر جەمال نەبەز لەکتێبەکەیدا (کوردستان و شۆڕشەکەی) لە لاپەڕە (١٥٤)دا وتوێەتی:(٥)

سمکۆ دە ساڵی ڕەبەق دژی ڕژێمی تاران خەباتی کرد، بزووتنەوەکەی لە دەوروبەری ساڵی ١٩٢٢دا دەستی پێ کرد و سەرکردەیەکی هێند قارەمان و جەنگاوەرێکی هێندە لێهاتوو بوو کە ڕەزاخان (ڕەزاشا) بە دڵی لێی دەترسا.

گەورەترین خەوشی سمکۆ ئەوە بوو کە سەرەکهۆزێکی تەقلیدی بوو، مەخابن سیاسەتمەدار نەبوو، بە وەڕێەوە گەلێک هەڵەی کردوە.

بۆ نموونە: هەڵوێستی سیاسییانەی چەوتی بەرامبەر بە گەلی ئاسووری بڕامان و بەو بۆنەوە گەلێک پژان لەنێوانی هێزەکانیان و هێزی ئاسووریەکاندا ڕوویداوە و قوربانییەکی زۆری لە هەردوولا خواستوە و بۆتە هۆی بەهێزبوونی دوژمنی هاوبەشی هەردوولا. بێجگە لەوە متمانەیەکی نابەجێی بە نەتاتورکی دکتاتۆری

تورکیا کردوه به ئومێدی ئەوەی بتوانێت لە دژی ئێران دایدۆشێت کە هەق وا بوو لەو کاتەدا دژی تورکیا خۆی بجەنگایە.

چونکە سمکۆ سەرەکەوز بوو، بۆیە زێتر بە لای بەرژەوەندییەکانی خۆیدا دایدەشکاند و نەیتوانی لەگەڵ سەرکردەکانی دیکەی وەک شێخ مەحمود و سید طە شەمزینیدا پێک بێت و نەوانیش بەوە ڕازی نەبوون کە سمکۆ بە ڕێبەر و سەرکردەی خۆیان قبوڵ بکەن.

لەگەڵ نەو هەموو مەردایەتی و دلێری و نەبەردییەدا، هەتا ڕادەیەک خاوەن باوەڕێکی پتەو و تەواو بوو، بۆیە ڕژێمی تاران توانی بە فەند و فێڵ بیکوژێت و هەر لەدوای مردنی لایەنگرەکانی بلاوەیان لێ کرد، چونکە باوەڕیان بە پاڵەوانێتی تاکەکەس هەبوو، نەک بە بیروباوەڕێکی شۆڕشگێڕانە، لەنەنجامدا ڕژێمی تاران توانی خۆی بچەسپێنێت و زوڵم و زۆرداری بەسەر کورددا بسەپێنێت."

دەربارەی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ، مامۆستا جەلال تاڵەبانی لە لاپەڕە (١١٥)ی کتێبەکەیدا وتوویەتی:(١٠)

"بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد لە کوردستانی ئێراندا لاواز و نارێک بوو، بزووتنەوەکەی سمکۆی شوکاک لە شێوەیەکی عەشایری تووندوتیژدا بوو کە نەو بزووتنەوەیەی ماوەیەکی خایاند، بەڵام لەدواییدا خاو بوەوە و ڕاپەڕینەکەی کپ بوەوە چونکە نەتوانرا نەو بزووتنەوەیە لە ڕاپەڕینێکی عەشایرییەوە بەرەو بزووتنەوەیەکی نیشتمانی ببرێت بەڕێوە کە نامانجێکی نیشتمانیی ڕوون و ناشکرای هەبێت، لەبەرنەوە هەڵوێستی سمکۆ و ڕەفتارەکانی لە شێوەی بزووتنەوەیەکی عەشایریدا خۆی نەنواند، بۆیە زیانێکی زۆری بە بزووتنەوەکەی گەیاند و نەو غەدرەی لە برا ناسوورییەکانی کرد گەلێک کێشەی لێ پەیدا بوو بۆ میللەتی کورد کە ئێستەش شوێنەواری نەوە هەر ماوە."

مامۆستا کەریمی حسامی لەباسەکەیدا، لە لاپەڕەکانی (٢٩-٣٠)دا دەربارەی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ وتوویەتی:(٢٩)

"مێژوونووسانی کورد بەداخەوە زۆر خۆیان بە شیکردنەوەی ڕاپەڕینی سمکۆوە ماندوو نەکردوە، بەڵام زۆربەی مێژوونووس و نووسەرانی شۆفینیزمی فارس لەسەر ڕاپەڕینی سمکۆ نووسیویانە و بە ڕێگر و پیاوکوژ و تاڵانچی باسیان کردوە. کەسروی مێژوونووسی بەناوبانگی ئێران لە بارەی سمکۆوە نووسیوێتی:

عوسمانییەکان، کوردنشینەکانیان هان دەدا هەتا خەڵک بکوژن و گوندەکان تاڵان بکەن، کوردیش هەمیشە لە کاری ئاوا دەگەڕێن، سمایلاغای سمکۆ یەکێک بوو لە پێش قەرەوڵی ئەو تاڵانچیانە کە لە تۆڵەی کوشتنی جەعفەر ئاغای برایدا دەستی بە خوێنی بێتاوانان سوور کرد."

کاک حسامی لەباسەکەیدا لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: هەروەک دەبینین بە درێژایی مێژوو، شوفێنیزمی بااڵدەست بۆ بەدناوکردنی کورد لەم چەکە ژەنگاویە و ژاراوەیەی وەک ڕێگر و تاڵانچی و هاندانی بێگانە و جیاوازخواز بەیت و باڵوڕەی پڕوپووچی لەو جۆرە کەڵکیان وەرگرتوە. بەپێچەوانەی بوختان و درۆی نووسەرانی بێگانە، سمکۆ لە سەردەمی خۆیدا پیاوێکی ژیر و تێگەیشتوو خاوەن کولتور بوە، کاتێک لەشکری عەجەم دەگاتە (چاری)یە و ماڵی سمکۆ تاڵان دەکەن، دەبینن لە ماڵەکەیدا تلفون و پیانۆ هەیە و لە چاریە بە تلفون لەگەڵ ورمیە و سابڵاخ و شوێنە دوورەکانی کوردستان قسەی کردوە و دەنگ و باسی وەرگرتوە.

دوژمنانی کورد هەرچی لەبارەی سمکۆوە بڵێن، ناتوانن ئەو ڕاستیە بشارنەوە کە ڕاپەڕینی سمکۆ ڕاپەڕینێکی میللی بوە و بۆ وەدەستهێنانی ئازادی و سەربەخۆیی کورد تێکۆشاوە.

عەلی ئازەری لە کتێبەکەیدا (مێژووی هەژدە ساڵەی ئازربایجان) لەگەڵ دەربڕینی قین و ژاراوی بوختانکردن بە کورد، دیسان ناچار بوە کە دان بە ڕاستیەکدا بنێت و بنووسێت: "سەربزێوی و یاخیبوونی سمکۆ لەلایەن بێگانەوە پشتیوانی لێ دەکرا، سمکۆیان هان دەدا کە لە دەوڵەت هەڵگەڕێتەوە، سمکۆ لەو سەردەمەدا داوای جیابوونەوە و سەربەخۆیی کوردستانی دەکرد و بۆ گەیشتن بەو ئاواتەی، خۆی ئامادە دەکرد کە یەکێک لەو تۆوە ئازاوەچیانەی کە ئەوروپاییەکان لە ڕۆژهەاڵتدا چاندیان بریتی بوو لە ئاواتی جیابوونەوە، کاربەدەستانی ئەوروپا چەند ساڵی لەنێو کورد و ئاسوری و ئەرمەن و تورکمەن و بەختیاریدا کاریان کردوە و ئەو تۆوەیان لەناو دڵی ئەوانەدا چاندوە... کوردەکانیش چەند ساڵی پێشتر ئەم قسانەیان بیستوە و بەدوای ئەو خەیاڵەدا کەوتبوون و هەندێ جار لەو بارەوە کتێب و وتاریشیان نوسیوە، ئێستاش سمکۆ دەیویست بەو ئاواتە بگات و بە الساییکردنەوەی ئازادیخوازانی عوسمانی کە (ژون تورک)یان پێک هێنابوو ئەویش (سمکۆ) دەیویست دەستەیەک بە ناوی (ژون کورد)ەوە ساز بکات، هەر چۆنێک بێ،

بێگانەکان ئەم ناوانەیان خستبوە دڵی سمکۆوە و هانیان دابوو وە کردبوویان بە قارەمان."

(حاجی مخبرالسلطنه هدایت)ی والی ئازربایجان لە بیرەوەرییەکانیا نووسیوێتی: "لەو کاتەدا سمکۆ هەنگاوی بەرزتری تاڵانی و ڕێگری هاویشت، ئیتر کەوتە خەیاڵی دەستگرتن بەسەر شار و ناوچەکان و سەپاندنی هێز و دەسەڵاتی خۆی. لە (چاریە) حکومەتی خۆی دامەزراند، وە لە شارەکانی دەوروبەر، وەستا و بەنای هێنا و چارییەی ناوەدان کردەوە و کۆشک و باغاتی لێ دروست کرد.

حسن ارفع دەنووسێ: ڕاپەڕینی سمکۆ هەوەڵین تێکۆشانی کوردەکانی ئێران بوو بۆ وەدەستهێنانی سەربەخۆیی.

کاک حسامی لەسەری ئەڕوا و ئەڵێ: لە ساڵی ١٩٢٢دا سمکۆ نامەیەک دەنێرێت بۆ والی ئازربایجان و بۆی دەنووسێ کە: "چۆنە کە نەتەوە بچووکەکانی دنیا کە ژمارەیان چواریەکی ژمارەی کوردیش نابێت، خودموختارییان لە دەوڵەتە گەورەکان ستاندوە. بنوارە ئەڵمانییەکان چۆن دابین کراون!

لەڕاستیدا ئەگەر نەتەوەی کورد لە ئێراندا بە مافی خۆی نەگات، مردن و نەمانی لەو ژیانە چاکترە کە ئێستە ئێمەی تیادابن.

حکومەتی ئێران پێی خۆش بێت یا پێی ناخۆش بێت، ئێمە مافی خودموختاریمان دەوێ کە ئەمە ناواتی هەموو کوردێکە و ژیانێکی نوێیە بۆ خەڵکی ئێمە."

مارتن ڤان برۆنسۆن دەربارەی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ وتوێەتی:[٢٨] "یەکێک لە هۆ سەرەکییەکانی سەرنەکەوتنی سمکۆ بریتی بوە لە نەبوونی دەزگایەکی ڕێکوپێک بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری و زۆربەی ئیشەکانی لەلایەن خزم و دەستوپێوەندەکانی خۆیەوە نەبران بەڕێوە، نە لیژنەیەک نە ڕێکخراوێک نە دەزگایەکی هەبوە بۆ ڕاوێژکردن و هێزەکانی لەلایەن دەزگایەکی سوپاییەوە نەدەبرا بەڕێوە و ئەوەی کە لە ورمێ و سابلاغدا هەیبوە بریتی بوە لە سەروکی عەشیرەتەکان کە هیچ پێوەندییەکیان لەگەڵ دانیشتوانی شارەکاندا نەبوە و بڕیار و نەخشە و پلانێکی ڕێکوپێکی تایبەتی نەبوە بۆ کۆکردنەوەی باج و چۆنێتی خەرجکردنی ئەو باجانە و ئەوەی کە هەیبوو بریتی بوو لەو دەرامەتانەی کە لە ڕاوڕووت و تاڵانیدا چەکدارەکانی دەستگیریان ئەبوون. زۆربەی هێزەکەی سمکۆ بریتی بوە لە کۆنەسەربازەکانی زەمانی عوسمانی، بەڵام ئەوانە زوو وازیان لێ هێنا

و هەر کە لەلایەن حکومەتی تورکیاوە لێخۆشبوون بۆ ئەو سەربازانە دەرچوو هەموو سمکۆیان بەجێهێشت و لە ساڵی ١٩١٩دا گەڕانەوە.

سمکۆ هەوڵێکی زۆری دا کە بە هۆی سید طەی دۆستیەوە یارمەتی لە ئینگلیزەکانەوە دەستگیر ببێت بەڵام ئەو تەقەلایەی بێ سوود بوو، پێوەندی لەگەڵ کەمالیەکانیشدا هەبوو بەڵام ئەوانیش درۆیان لەگەڵدا کرد و دەستیان بڕی. هەوڵیدا لەگەڵ سۆفیەتدا پێوەندی دۆستایەتی پەیدا بکات لە ناوچەی قفقاسدا، هەندێک لەو نامانەی کە لەگەڵ ڕوسەکاندا بۆ یەکتریان ئەنارد گیرا و ئینگلیزەکان و ئێرانییەکان ناگاداری ئەوە بوون کە کەمالییەکان هەندێ لە هێزەکانی خۆیان ناردبوو بۆ لای سمکۆ، بەڵام لەگاتی تەنگانە و پێویستیدا هیچ هێزێکی بێگانە فریای نەکەوت.

نووسەری کتێبی کورد و عەجەم دەربارەی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ لەکتێبەکەیدا وتویەتی:(١٩) "سمکۆ لە بزووتنەوەکەیدا هەینەتێکی ئەرکانی جەنگی نەبوو، ڕێکخراوێکی سیاسی یاخود ئەنجومەنێکی سەرکردایەتی نەبوو، هەروەها ستراتیجیەتێکی جەنگی و سیاسی دیاریکراوی نەبوو هێزەکانی لە چەکدارەکانی هۆزەکان پێک هاتبوو کە هەموو ناڕێکوپێک بوون و مەشقپێکراو نەبوون و شارەزای شەڕی نیزامی نەبوون و تەنها بە شەڕی چەتەگەری ڕاهاتبوون، وە بۆ بەرهەڵستکردنی هێزەکانی سوپای نیزامی ڕانەهێنرابوون و فێر نەکرابوون و بە باشی نەیانئەتوانی ناوچە ڕزگارکراوەکان ببەن بەڕێوە و نەیانئەتوانی پارێزگاریی جەنگی ناوچە و شارەکان بکەن لەبەردەمی هێزی ئێراندا.

لەدوای ڕزگارکردنی شارەکانی ورمیە و سەڵماس و سابلاغ، جووڵانەوەکەی سمکۆ تووشی سستی بوو نەتەنیەوە بۆ شوێنە کوردنشینە گرنگەکانی تری وەکو کوردستان (سنە) و کرمانشاە (ایلام).

هەندێک لە سەرۆک کوردەکانی ئێران کە هاوکاریان لەگەڵ شێخ مەحمودا ئەکرد (نووسەر مەبەستی لە مەحمودخانی کانیسانان و مەحمودخانی دزڵی و هەندێکی تر بوە لە ناوچەی مەریواندا) ئەوانە نەچوونە پاڵ سمکۆ، بەو جۆرە بزووتنەوەکەی سمکۆ لە ناوچەیەکی جوگرافیی تەسکی کەم بایەخ پێدراو لە ڕووی ستراتیجیەتی ئێرانەوە قەتیس مابوو.

هێزەکانی سمکۆ لەشەڕەکانیا هەندێک دەستکەوتیان وەدەست هێنابوو، جەزرەبەی کاریگەریان بە هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی ئێران سرەواندبوو، بەڵام

هێزەکانی سمکۆ لە چەکدارەکانی ئێلاتی کورد پێک هاتبوو، هەرچەند ئێرانییەکان بۆ پاساودانی (پینەکردنی) تێکشکاندنەکانی خۆیان ئەیانوت ئەفسەرەکانی تورک لەناو هێزی سمکۆدا بوون، بەڵام لەڕاستیدا هیچ پسپۆرێکی بێگانەی تورک یا هی غەیری تورک لەناو هێزەکانی سمکۆدا نەبوو.

ئەو هێزانەی سمکۆ نە سەرکردایەتییەکی شارەزای هەبوو کە بەڕێوەی ببات و نە هەیئەتێکی ئەرکانی هەبوو بە شێوەیەکی نوێ ڕێکیان بخا و پلانی خۆپاراستن و بەرەنگاربوونەوەی هێرشی دوژمنیان بۆ دابنێت، تەنانەت ئەو ئەفسەرە کوردانەی کە (جمعیتی کوردستان) ناردبوونی (مەبەست ڕەشید جەودەت و عارف صائب بوە کە جەمعیەتی کوردستان کە لە خواروی کوردستاندا ناردبوونی، لە یاداشتەکانی ئەحمەد خواجادا باسکراوە.)، بۆ هاوکاریکردنی لەگەڵ سمکۆدا، هێشتا ئەوانە لە (سەقز) بوون و نەگەیشتبوونە ناوچەکانی دەسەڵاتی سمکۆ، کە هەواڵی شکاندنی سمکۆ و سەرکەوتنی ئەرتەشی ئێرانیان بیست بە دڵشکاوی گەڕانەوە، ئەگەرچی لەو کاتەدا توانای ئەوە هەبوە کە چەند ئەفسەرێکی لێوەشاو و خاوەن تەجروبەی کورد کە لەکاتی خۆیدا لەناو ئوردوی عوسمانیدا فێر بووبوون، ئەوانە ئامادەبوون کە هاوکاری لەگەڵ سمکۆدا بکەن و بەدڵسۆزییەوە لە ڕیزی هێزەکانیا کار بکەن، بەڵام سمکۆ کەڵکی لەو جۆرە کەسانە وەرنەگرت، هەر لەسەر شێوەی کۆنی عەشایری هێزەکەی ئەبرد بەڕێوە و هەموویان فەرمانەکانیان ڕاستەخۆ هەر لە سمکۆوە وەرئەگرت و بە خۆیەوە بەسرابوون، بۆیە چارەنووسی بزووتنەوەکەی بە چارەنووسی سمکۆ خۆیەوە بەند بوو.

سمکۆ سوودی لە هەل و دەرفەتی لاوازبوونی ئێران وەرنەگرت بۆ پێکهێنانی لەشکرێکی ڕێکوپێک و دروستکردنی ڕێکخراوێکی سیاسی و کۆکردنەوەی نەنجومەنی نوێنەرانی خەڵکو دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی نەوتۆ لە کوردستاندا کە ماف و ئاسایش و سەر و سامانی خەڵک دابین بکات کە لەو کاتەدا ئێران بە تەنگوچەڵەمەیەکی قووڵدا تێپەڕی نەکرد و لە چەند شوێنێکی جیاجیادا هەڵگەڕانەوەی چەکداری (یاخیبوونی چەکداری) دژی دەسەڵاتی حکومەتی مەرکەزی دەستی پێ کردبوو، بەڵام سمکۆ لەگەڵ نەوەشدا نەیتوانی پێوەندی و هاوکاری و هاودەنگی دامەزرێنێت، لەبەرئەوە زەمینەی ناوەکی تێکشکانی بزووتنەوەکەی هەتا ئەهات تەختتر نەبوو وە حکومەتی ئێران لەپاش خۆگرتنەوە، بە چەند هێرشێک یەک

لەدوای یەک توانیبووی ناوچە نازادکراوەکان لە سمکۆ بستێنێتەوە و بزووتنەوەکەی بەتەواوی بشکێنێت.

ئەحمەد خواجا لەیاداشتەکانیا ئەڵێ:(٤)

"دوای ئەوەی شێخ مەحمود لە دەربەندی بازیان بە بێرنداری بە دیل گیرا و ناوارەکرا بۆ هندستان، ئینگلیزەکان بەتایبەتی میجەر سۆنی ئەفسەری سیاسیی بریتانیا لە سلێمانی داخی نەو ڕاپەڕین و شۆڕشەکەی کە کورد دژی ئینگلیز کردبووی بە خەڵکی سلێمانی ڕشت و لەڕقدا لە مزگەوتی کاک ئەحمەدی شێخ ژمارەکی ئێجگار زۆر لە کتێبە بەنرخ و دەستخەتەکانی زەمانی بابان کە لەو مزگەوتەدا پارێزرابوون هەبووی هێنایە حەوشی مزگەوتەکەوە و سووتاندنی هەروەکو لە یاداشەکانی شێخ ڕەوفی شێخ مەحموددا باسکراوە، لە ئەنجامی ئەو دەستدرێژی و هەڕەشە و گرتن و بگرە و بەردەیەی ئینگلیزەکان لەناو سلێمانیدا، چەند کۆمەڵێکی نەهێنی پێکهێنرا بۆ خەبات و ڕاپەڕین دژی ئینگلیزی داگیرکەر و دژی تاوانەکانی ئەفسەرە سیاسییەکانی ئینگلیز لە سلێمانی و لە گەڵێک شوێنی تری خواروی کوردستاندا و ئەو کۆمەڵانە دەستیان کرد بە چالاکی و بڵاوکردنەوەی بەیانات دژی ئینگلیز و پێوەندییان بە سەرکردەی عەشیرەتەکان و دەسەڵاتدارەکانی کورد کرد کە هاوبەشی بکەن لەو خەباتەدا کە یەکێک لە بڕیارەکانی ئەو کۆمەڵە ئەوە بوو کە پێوەندی بە (سمکۆ)وە بکرێ و بۆ ئەو مەبەستە ڕەشید جەودەت و عارف صائب نێررا ن کە چاویان بە سمکۆ بکەوێت کە هەردووکیان ئەفسەربوون لە سوپای عوسمانیدا. لەو ڕۆژانەدا هێزێکی کوردی سەر بە سمکۆ بە سەرکردایەتی سید طەی شەمزینی کەیشتبوە ناوچەکانی (سەقز) و (بانە) و ڕەشید جەودەت و عارف صائب کەیشتنە سەقز بۆ ئەوەی لەوێوە بچنە لای سمکۆ بەڵام سید طەی شەمزینی پێی وتن: جارێ ئێمە کاروبارمان تەواو نییە و ڕەنگە خۆم بەم نزیکانە بێم بۆ سلێمانی، بۆیە پێویست ناکات ئێوە بچن بۆ لای سمکۆ لەبەرئەوە بگەڕێنەوە بۆ شوێنی خۆتان (لام وایە ئەحمەد خواجا لێرەدا مەبەستی ئەوە بوە کە بڵێ سید طە حەزی نەکردوە بە بەشداریکردنی نوێنەرانی کومەڵەی کوردستان لە سلێمانی.)

لەڕاستیدا چ ئەوەی پێشوو کە نووسەری کتێبی کورد و عەجەم باسی کردوە و چ ئەوەی لە یاداشتەکانی ئەحمەد خواجا و شێخ ڕەوفی شێخ مەحموددا باسکراوە، نموونەیەکن لەو نەگبەتی و چارەڕەشیەی کە تووشی میللەتی کورد بوە کە بریتی بوە

لە ڕازی نەبوونی هیچ کوردێک بە سەرکردایەتی کوردێکی تر ئەگەرچی ئەو کورده لێهاتوو و لێوەشاوەش بووبێت و مەبەست و ئامانجێکی زۆر فراوانتری لە دڵ و میشکیا بووبێت وەک لەوەی لە دڵ و میشکی خۆیدا هەبووە کە ئەمانە هەمووی پاشەڕۆکی بەشەمیراتی خێڵایەتی و کۆچەرێتی ساڵەهای ساڵی کورد بوە کە بەداخەوە لەچاو میللەتەکانی تری دراوسێیدا لە هەمووان درەنگتر دەستی لە کۆچوباری گەرمیان و کوێستان هەڵگرتوە و لە هەمووان درەنگتر کۆمەڵگای فراوان و شاری گەورەی دروست کردوە و هەر تیرە و هەر هۆزە سەرکۆماری خۆی هەبوە و هیچیان خۆی بە هەموو دنیا نەگۆڕێیوەتەوە و ئاگاداری ئەوە نەبوە کە لە دنیای وڵاتان و میللەتاند چ باسە و چۆن حکومەتی و دەزگای بەڕێوەبردنی حکومەت درست ئەکرێ و بە مردنی پەزێک لە پەزەکانی ناو ڕانەکەی زۆر دڵگیرتر بوە لە کوشتنی سەرۆک و سەرکردەیەکی کورد کە دژی بێگانەی داگیرکەر خەباتی کردوە و کەللەڕەقی و پچڕپچڕی و لێکجیاوازی و تێکەڵنەبوون کارێکی وای کردبوو لەناو کوردەواریدا کە هەستی خێڵایەتی و ناوچەگەرێتی زاڵ بوە بەسەر هەموو هەستێکی تردا و مەگەر تاک و تەرا هەستی نەتەوایەتی هەبووبێت و ئامادە نەبوە لەگەڵ هاومیللەتی خۆیدا هیچ هاوکاری و بەشداریەک بکا و زۆرجار بە دەسەڵاتدارێتی بێگانە قایل بوە هەر تەنها بۆ ئەوەی کە خۆی لە کوردێکی تر بە گەمتر دانەنێت کە ئەم نەگبەتیە هەر لە بەشێکی کوردستاندا نەبوە بەڵکو هەروەکو شێرپەنجە لەشی هەموو بەشەکانی کوردستانی گرتبوەوە کە ئیمڕۆ نەوەی تازەی کورد باجی ئەو کەللەڕەقییەی جارانی باووباپیران ئەدەنەوە.

بەرلەوەی سەرنجی خۆم دەربارەی ئەو یاداشتەی نووسەری کورد و عەجەم و ئەحمەد خواجا پێشان بدەم شتێکی (ئەرنۆلد ویلسن)ی حاکمی گشتی بریتانیام هاتەوە بیر کە لەکتێبەکەیدا (LOYALITIES MESOPOTAMIA 1917-1920) چاپی ئۆکسفۆرد، بریتانیا، کە لە ساڵی ١٩٣١دا چاپکراوە، لەو یاداشتەی ئەرنۆلد ویلسندا باسی چوونی خۆی کردوە بۆ سلێمانی لە ساڵی ١٩١٨دا کە بڕیار درا شێخ مەحمود بکرێت بە حوکمداری خواروی کوردستان و پاش ئەوەی هەموو سەرۆک عەشیرەتەکانی ئەو ناوچەیە و ناسراو و ڕۆشنبیران لەبەر دەرکای سەرا کۆبوونەوە و هەموویان بڕیاریاندا کە شێخ مەحمود بکرێت بە حوکمدار، ویلسن ئەڵێ: دوای ئەوە یەکە یەکە لە سەرۆک عەشیرەتەکانی ئەهاتنە لام و بەدزییەوە پێیان

ئەوتم کە بە سەرکردایەتی شێخ مەحمود قایل نین. کە لێم ئەپرسین: باشە کە بەو قایل نین ئەی لەجیاتی ئەو کێی تر بە باشتر دانەنین کە بیری لێ بکرێتەوە بۆ ئەوەی بکرێت بە حوکمدار. لەوەرامی هەمووياندا بۆم دەرنەکەوت کە هیچیان بە سەرکردایەتی هیچ کەسێکی تریش ڕازی نەبوو، بۆیە بۆم دەرکەوت کە کورد بە هیچ جۆرێک بە سەرکردایەتی یەکێک لەناو خۆیاندا ڕازی نابێت. (لەڕاستیدا مەبەستی ئەرنۆلد ویلسن لەو باسەدا ئەوە بووە کە بڵێ دیارە کورد هەر بە سەرکردایەتی بێگانە ئەتوانرێ ببرێت بەڕێوە!!)

ئەوەی ئەرنۆلد ویلسن حەفتاوشەش ساڵ لەمەوبەرم بۆ ئەوە هێنایەوە بە نموونە کە بەداخەوە لەوە ئەچێت هێشتا هەر لەسەر ئەو عەقڵەی جاران ماوین و شتەکەش هەر لە خواروو کوردستاندا نییە بەڵکو بەداخەوە هەروەکو شێرپەنجە هەموو لەشی بەشەکانی تری کوردستانیشی گرتۆتەوە.

ئەوەی نووسەری کتێبی کورد و عەجەم و ئەحمەد خواجا باسیان کردوە دەربارەی ئەو چاوپێکەوتنەی سید طە شەمزینی لەگەڵ ڕەشید جەودەت و عارف صائبدا ئەو سەردەمە بوە کە سید طەی شەمزینی بە شتێکی تر هەوە خەریک بوە و ئینگلیزەکان لەو ڕۆژانەدا بیریان لەوە کردبوەوە کە سید طە بکەن بە حوکمدارای کوردستان پاش ئەوەی لە خواروو کوردستاندا لەدوای ئاوارەکردنی شێخ مەحمود هەموو ناوچەکان ئاژاوە و ڕاپەینی تێ کەوت و ئینگلیزەکان ویستیان لە ڕێگەی سید طەوە ئەو پشێوی و ڕاپەڕینانە بێدەنگ بکەن، بەڵام سید طەش لە ئیمتحانەکەی ئینگلیزدا سەرنەکوت و لەدواییدا وەکو باسمانکرد بۆ قائمقامێتی ڕواندز پاڵێورا دوای ئەوەی ئینگلیزەکانی توانییان یوزدمیر لە ڕواندز دەر بکەن.

بەڵای منەوە کە سید طە ڕێگەی عارفی صائب و ڕەشید جەودەتی نەداوە کە بچنە لای سمکۆ هیچ دوور نییە کە بۆی دەست نەدابێ ئەوانە بچنە لای سمکۆ بۆ ئەوەی ڕازی بکەن کە بەشداری بکات لەو ڕاپەڕینانەی لە خواروو کوردستاندا دژی ئینگلیز دەستی پێ کردبوو لەکاتێکدا کە سید طە ڕاوێژکەری سمکۆ خۆی لە گفتوگۆکردندا بوە لەگەڵ ئینگلیزەکان وەکو باسمانکرد.

بێگومان بێجگە لەو سەرچاوانەی کە لەم بەشەدا باسمانکردن کە دەربارەی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ دوابوون، لە باسی پێوەندی سمکۆ و کوردەکانی خواروو کوردستاندا باسی ئەو گفتوگۆیە سمکۆ و مصطفی

یامولکیمان بڵاوکردەوە کە لەو گفتوگۆیەدا زنجیرەیەک ڕەخنەی لە سمکۆ گرتوە بەرامبەر بە هەڵوێستەکانی و ئەویش یەک بە یەک وەرامی داونەتەوە، بۆیە لێرەدا پێویستی بەوە نەکرد کە ئەو ڕەخنانەی مصطفی پاشا یامولکی دووبارە بکەمەوە.

لەکۆتایی ئەم بەشەدا کە بۆ هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەکەی سمکۆ تەرخان کراوە و ڕەخنەی نووسەرانمان تیادا باسکردوە دەربارەی ئەو هەڵە و نارێکیانەی کە بزووتنەوەکەی سمکۆدا ڕوویدا بوو... بە یادی خوێنی شەهیدانی ڕێگەی ئازادی و سەربەستیی میللەتی کورد و تێکۆشەرانی خەباتکەری ڕێگەی سەربەخۆیی کوردستان داوا لە هەموو میللەتی کورد بە شێوەیەکی گشتی و لە سەرکردە و سەرۆکەکانی کورد بە شێوەیەکی تایبەتی ئەکەم کە لە ڕێبازی کۆن لادەن و دەماری خۆخۆیی و ناوچەگەریتی بمرێنن و بازبدەن بۆ قۆناغێکی نوێ کە وەکو میللەتانی تری خواپێداو چۆن بە ڕێبازێکی دیموکراتی و شارستانیدا ئەڕۆن ئەوانیش هەمان ڕێباز بگرنە بەر و خوێندەواری و ڕۆشنبیری و زانیاری بکەن بە چەکێکی سەرەکی و شانبەشانی چەکی تێکۆشان و خەبات و ڕاپەڕینی چەکدارانە بەکاری بێنن و لە بۆچوونی کۆنی خێڵایەتی و کەللەڕەقی و ناوچەگەریتی لادەن و لاپەڕەکانی مێژووی کورد بخوێنەوە بۆ ئەوەی سوود لە بەسەرهات و ڕووداوەکان وەربگرن نووسەرانی کورد پێویستە لەسەریان بە شێوەیەکی دوور لە قینی تایبەتی لەم و لەو ڕاستییەکان تۆمار بکەن و ڕوونیان بکەنەوە و شی بکەنەوە و سڵ نەکەنەوە لە گلەیی و نارەزایی ئەم و ئەو پێویستی سەرشانی هەموو ڕۆشنبیر و خوێندەوارێکە کە لەم ڕۆژە گرنگ و ناسکەدا دەوری خۆی بەبێ پێچ و پەنا بەجێبهێنێت و هەر کەموکوڕی و هەڵەیەک لە ڕاپەڕینەکان و لە سەرکردەکانی کورددا نەبینێت هەمووی بخرێتە بەرچاو و هیچ شتێک دیزە بە دەرخۆنە نەکرێت.

جارێک لە خزمەت شێخ مەحموددا باسی زنجیرە نووسینەکەی جەمیل صائب کرا کە بە ناوی لە (خەوما) لە ڕۆژنامەیەکی سلێمانیدا بڵاوی دەکردەوە، هەروەها باسی ئەو شعرەی پیرەمێردیش کرا کە ڕەخنەی لە شێخ مەحمود گرتبوو، ئەوەی جەمیل صائب لە شێوەی چیرۆکێکدا باسی کەموکوڕییەکانی دەزگا و دارودەستەکەی شێخ مەحمودی بەناشکرا کردبوو... پیرەمێردیش لەو شیعرەی وتبووی:

شەوێک دەست نەهریمەن کەوت خاتمی موڵکی سلێمانی
کەچی میر و گزیری پێ نەکە قەدری وەها زانی

شێخ لە وەرامی هەردووکیانا بە سنگێکی فراوانەوە فەرمووی: هیچ دوور نییە ئەوەی کە جەمیل صائب لەخەوما باسی کردوە شتی لەوە خراپتریش ڕووی دابێت. ئەوسا وەکو ئێستە نەبوو، خوێندەوار زۆر کەم بوو دەسەڵاتداری ئەو ڕۆژانە سەرۆک عەشایر بوون، ئێوە خوێندەوارانن کە ڕۆژی تەنگانە ئەهات چۆن ئەوانە تاکەتاکەیەکیان نەبێت ئەوانی تر هەموو خۆیان کێشایەوە و هەموو چوونە پاڵ دوژمنی کوردیش... بەڵام هیوادارم لەمەودوا سەرکردە و دەسەڵاتداران و شۆڕشگێڕانی دواڕۆژی کوردی ڕێگەی ئەوە نەدەن هەمان هەڵەی زەمانی من دووبارە ببێتەوە.

لێرەدا ئیمڕۆ کە ساڵی ١٩٩٤، لە سەرۆک و سەرکردە و لێپرسراوانی ئیمڕۆی کورد ئەپرسم: تو ویژدانیان بەرامبەر بە ئیمڕۆ و بەراوردکردنی لەگەڵ زەمانی شێخ مەحموددا چی ئەڵێن؟! لەگەڵ ئەوەشدا کە حەفتا ساڵ تێپەڕی کردووە بەسەریا!!

سەرچاوەکان

سەرنج: لەهەر شوێنێکی کتێبەکەدا ناوی سەرچاوەیەک هاتبێت، تەنها ئیشارەت بۆ ژمارەی زنجیرەی ئەو سەرچاوەیە کراوە کە لەم سەرچاوانەدا بۆ هەر یەکێکیان ژمارەیەکمان داناوە و پێویستە نەبوە کە لە پەراوێزی لاپەڕەکاندا باسیان بکەین.

زنجیرە	ناوی کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە	ناوی نووسەر و وەرگێڕ	شوێن و ساڵی لە چاپدانی
١	دۆکیومێنتەکانی ناو ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا	--	--
٢	یاداشتەکانی رفیق حلمی (کوردستانی عراق و شۆڕشەکەی شێخ مەحمود)	رفیق حلمی	بغداد
٣	یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی (خەباتی گەلی کورد)	نووسینی: ئەحمەد تەقی و کۆکردنەوە و لەچاپدانی جەلال تەقی	چاپی ساڵی ١٩٧٠ بغداد، چاپخانەی سلمان الاعظمی
٤	چیم دی	یاداشتەکانی ئەحمەد خواجا	چاپخانەی شفیق، بغداد، ساڵی ١٩٦٨
٥	کوردستان و شۆڕشەکەی	دوکتۆر جەمال نەبەز و ترجمەی لە ئەڵمانیەوە بۆ کوردی لەلایەن دوکتۆر کوردو عەلی	چاپی ستۆکهۆڵم -سوید، ١٩٨٥

٦	جوولانەوەی رزگاریی نیشتمانی کوردستان	دوکتۆر عزیز شەمزینی، ترجمەی (ئەسەرد) لە عەرەبییەوە بۆ کوردی	چاپخانەی ابراهیم عەزو، سالی ١٩٨٧، کوردستان
٧	رۆژنامەکانی خواروی کوردستان و رابەری رۆژنامەگەری	کۆکردنەوەی جەمال خەزنەدار	سالی ١٩٧٤، بغداد
٨	چەند لاپەرەیەک لە میژووی گەلی کورد	دوکتۆر کەمال مەزهەر	چاپی بغداد، سالی ١٩٨٥
٩	دراسات فی تاریخ ایران الحدیث والمعاصر	دوکتۆر کەمال مەزهەر	چاپی بغداد، سالی ١٩٨٥
١٠	کردستان والحرکه التحرریه	جلال تالەبانی	چاپی بیروت، دار الطلیعه، سالی ١٩٨١.
١١	فی سبیل کردستان	زنار سلوپی (قدری جمیل پاشا)	چاپی بیروت، سالی ١٩٨٧
١٢	ماضی الکرد وحاضرهم	دوکتۆر بلەچ شیرکۆ (جلادت بدرخان)	چاپی بیروت، سالی ١٩٨٦
١٣	کوردستان لە سالەکانی شەڕی جیهانی	دکتۆر کەمال مەزهەر	چاپی

	یەکەمدا		بغداد سالی ۱۹۷۵
۱٤	میژووی کورد و کوردستان	امین زەکی بەگ و ترجمەی محمد علی عونی لە کوردییەوە بۆ عەرەبی	چاپی یەکەم ۱۹٦۱ و چاپکردنەوەی چاپی دووەم لە لندن
۱٥	خەبات لەرێی کوردستاندا	ن. ا. خالفین. جەلال تەقی لە ڕوسیەوە کردوویەتی بە کوردی	چاپی سالی ۱۹۸۲
۱٦	الاکراد	مینورسکی، ترجمەی دوکتۆر مارف خەزنەدار لە ڕوسیەوە بۆ کوردی	چاپی دار کاوە للنشر، بیروت سالی ۱۹۸۷
۱۷	الحرکه الکردیه فی الزمن الحدیث والمعاصر	نووسینی تاقمێک لە ڕۆژهەلاتناسانی ڕووس و ترجمەی چاپنەکراوی کریم السویدی	چاپی ڕووسیەکەی سالی ۱۹۸۷
۱۸	میژووی کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستدا	نووسینی کریس کوچرا و ترجمەی محمد ریانی	چاپی دووەم، تاران سالی ۱۳٦۹شم سی و ۲٦۰۳ی کوردی

١٩	كورد و عەجەم	نووسینی: صالح محمدامین	چاپی سالّی ١٩٩٢
٢٠	راپەڕینی کوردەکان لە سالّی ١٨٨٠دا	نووسینی: جلیلی جلیل و ترجمەی دوکتۆر کاوس قەفتان لە روسیەوە.	گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بغداد سالّی ١٩٨٦
٢١	نهضه الاکراد الثقافیه والقومیه فی القرن التاسع عشر وبدایه القرن العشرین	جلیلی جلیل، ترجمەی بۆ عەرەبی لە روسیەوە لەلایەن (باقی نازی) ولاتو	بیروت، رابطه کاوه، سالّی ١٩٨٦
٢٢	جمهوریه مهاباد	نیکلتن، ترجمەی بۆ عەرەبی لەلایەن جرجیس فتح الله	بیروت، سالّی ١٩٧٢
٢٣	انتفاضه اگری داغ، مذکرات جنرال احسان نوری پاشا	احسان نوری پاشا، ترجمەی صلاح برواری بۆ عەرەبی	بیروت، سالّی ١٩٩٠
٢٤	رویدادها از ارومیه وکردستان	ترجمەی دانیال متی له فرەنسیەوە بۆ فارسی	گۆڤاری دراساتی انستیتوتی پاریس، کانونی دوهەمی سالّی ١٩٨٤
٢٥	پاداشته چاپنەکراوەکانی شێخ رۆفی شێخ مەحمود	شێخ رەووفی شێخ مەحمود	----

٢٦	مسئلەی کوردەکان	نووسینی: و. ج. ایلفنستن. ترجمەی عبدالقادر حشمت	نامیلکەیە کی دەنکی کێتی لە بغداد سالی ١٩٤٦
٢٧	کورد. تورک. عرب.	نووسینی: ادمونس، ترجمەی جرجیس فتح الله بۆ عەرەبی	چاپی بغداد سالی ١٩٧١
٢٨	THE CONFLICT OF TRIBES AND STATE IN IRAN AND AFGANISTAN	MARTIN. VAN. BRUINOSEEN	چاپی لندن، سالی ١٩٨٣
٢٩	یادی قارەمانێکی نەتەوەی کورد (سمکۆ)ی شوکاک	کەریمی حسامی	گۆڤاری بەربانگ ژمارەکانی ٧٠ و ٧٣ سالی ١٩٩١
٣٠	البارزانی والحرکه التحرریه الکردیه، انتفاضه بارزان الاولی ١٩٣١-١٩٣٢	مسعود بارزانی	چاپخانەی خەبات، ١٩٨٦.
٣١	کۆماری میللی مەهاباد	نووسینی: مەحمودی مەلا عزەت	چاپخانەی ابراهیم عەزو، ١٩٨٤
٣٢	کورد و کوردستان	باسیل نیکتین، ترجمەی لە روسیەوە بۆ فارسی لە لایەن محمدی قاضی	چاپی ئێران، ١٣٦٦ه.

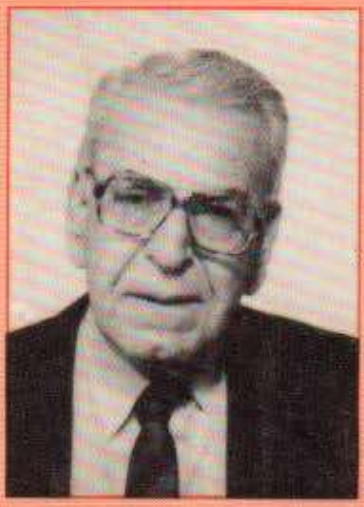
٣٣	TWO YEARS IN KURDISTAN	نووسینی کاپتن های	چاپی لندن، سالی ١٩٢١
٣٤	دۆخی جیهانی کوردستان له سەرەتای سەدەی بیستەمەوە	نووسینی لازریف. ترجمەی دوکتۆر کاوس قەفتان له روسیەوە	گۆڤاری کاروان، ژمارە (٥٥)
٣٥	THE KURDS AN UNSTABLE ELEMENT IN THE GULF	STEPHEN C. PELLETIRE	چاپی سالی ١٩٨٤
٣٦	کورتەیەک له خەباتی عبدالرزاق بدرخان	دوکتۆر کەمال عەلی	گۆڤاری چوارچرا، سوید، ژمارەی (٢)ی سالی (١)، ١٩٨٦
٣٧	گەنجینەی مەردان، یاداشتی رۆژانی دەربەدەری	مەلا عبداللەی زیوەر، کۆکردنەوە و لەسەر نووسینی محەمەدی مەلا کەریم	بغداد، سالی ١٩٨٥
٣٨	الکرد وکردستان فی الوثائق البریطانیه	دوکتۆر ولید حمدی الاعظمی	چاپی لندن ١٩٩٢
٣٩	پنجا خاطره از پنجا سال	ابراهیم صفائی	چاپی سالی ١٣٧١ هـ. هەتاوی، ١٣٦٩، انتشاراتی محمدی سقز
٤٠	نظر به تاریخ و فرهنک سقز کردستان	عمر فاروقی	

٤١	کوردستان و بیرەوەریيەکانی من	یاداشتەکانی مراز کەریمی بارام بەگی، ئامادەکردنی عمر فاروقی	لەژێر چاپدایە
٤٢	یاداشتها از کردستان	خاطرات شیخ روفی ضیائی، سەرپەرشتیکردنی عمر فاروقی	انتشاراتی صلاح الدین، سالی ١٣٦٧هـ. شمسی
٤٣	٣ مرد عجیب، لورنس. سمکو. سیير فرهاد	دوکتۆر نصرالله شیفته	تاران، چاپی کاویانی، سالی ١٣٦٣هـ.
٤٤	اسماعیل اغا شکاک	احمدی شریفی	چاپی ١٣٤٨/ ١٢/١٢هـ.
٤٥	بزووتنەوەی کوردەکانی کوردستانی خواروو و سیاسەتیی ئیمپریالیزمی ئینگلیز	نووسینی: ش. محویان، ترجمەی سەیوان عەلی رەز لە روسیيەوە	کۆڤاری پەیف، لندن، ١٩٨٨
٤٦	خاطرات وخطرات، توشەء از تاریخ شمس پادشاه و گوشەء از دوزیدگی من	حاجی مهدی قلی (مخبرالسلطنه)	چاپی چهارم، تهران، ١٣٩٣هـ. ١٩٨٤
٤٧	ایلات وعشایر ازربایجان غربی، تاریخ ایلات و عشایر	ابراهیم اسکندر نیا	چاپی تهران
٤٨	شاروێران	عەلی حەسەنیانی (هاوار)	چاپی ١٣٦٤هـ. انتشاراتی صلاح الدین

٤٩	بازیکران عصر طلائی	ابراهیم خواجه نوری	تاران، ١٣٥٧هـ. ١٩٧٨
٥٠	تاریخ رضائیه	سروان احمد کاویان پور	چاپی تهران، کتیبخانه‌ی ساواس، جامعه‌ی لندن (سالی چاپکردنی له‌سه‌ر نییه)
٥١	تاریخ بیست ساله‌ء ایران، جلد اول	حسین مکی	طهران، انتشاراتی امیر کبیر، ١٣٥٨هـ.ش مس
٥٢	سرگزشت حیرت انگیز	ح. ملکزاده	تهران، ١٣٢٨هـ.
٥٣	اعلام الکرد	میر بصری	چاپی قبرص، لندن، ١٩٩١
٥٤	راپۆرتیکی تایبه‌تی حکومه‌تی بریتانیا بۆ عصبه الامم	حکومه‌تی بریتانیا	سالی ١٩٢٩
٥٥	کتاب سبز	با مقدمه رضا قلی نظام مافی	چاپی اول نشر تاریخ ایران سالی ١٣٦٣ هـ. شمس

٥٦	ا- تاريخ الوزارات العراقيه	عبدالرزاق الحسنى	جاپى سالى ١٤=١٩٨٨ ك.٨٠
	ب- تاريخ العراق السياسى	عبدالرزاق الحسنى	جاپى بغداد، سالى ١٩٨٣
٥٧	كوردەكانى ئيمپراتۆريەتى عوسمانى	دوكتۆر جليلى جليل، روسى، ترجمەى دوكتۆر كاوس قەفتان، كوردى	جاپى بغداد، سالى ١٩٨٧
٥٨	MESOPOTAMIAN IN 1917-1920	نووسينى: ارنولد ويلسن	جاپى لندن، سالى ١٩٣٠.
٥٩	عيلى قرەپاپاق، تاريخ اداب، رسوم، فولكلور، مونوگرافى	ب كوشش مهدى رضوى	تهران، سالى ١٩٩١، ١٣٧٠ك.
٦٠	رضائيه-يا سرزمين زردشت	على دهقان	جاپى تهران، چاپخانەى ابن سينا، سالى ١٣٤٨ك.
٦١	شێخ مەحمودى قارەمان و دەولەتەكەى خواروو‌ى كوردستان، بەركى يەكەم.	م. رسول هاوار	جاپى سويد-س توكهولم. ١٩٩٠.
٦٢	شێخ مەحمودى قارەمان و دەولەتەكەى	م. رسول هاوار	جاپى

	خواروو‌ی کوردستان، به‌رگی یه‌که‌م.		لـنـدن، ۱۹۹۱
٦٣	کردستان والاکراد	دوکتور عبدالرحمن قاسملو	چاپی بیروت، سالی ۱۹۷۰.
٦٤	کوردستان له ساڵه‌کانی شه‌ڕی جیهانی یه‌که‌مدا	دوکتۆر که‌مال مه‌زهه‌ر	چاپی بغداد، سالی ۱۹۸۷
٦٥	ناتروپاتین	حسین حوزنی موکریانی	چاپخانه‌ی رواندز.
٦٦	فصول من تاریخ العراق الحدیث	مس. بیل. ترجمه‌ی جعفر الخیاط	چاپی بغداد، سالی ۱۹۷۱
٦٧	عه‌شیره‌ته‌کانی موکریان	حسین حوزنی موکریانی	چاپخانه‌ی رواندز، ۱۹۳۸م.

نووسەر لە چەند دێرێکدا

نووسەری ئەم کتێبەی (سمکۆ)، محمد رسول هاوار لە ساڵی ١٩٢٤دا لە شاری سلێمانی لە دایک بووە.

قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی لە شاری سلێمانی خوێندوە و کولێژی (قانون و سیاسە)ی لە بەغداد تەواو کردوە.

بەرهەمە چاپکراوەکانی نووسەر:

- یادی بادینان، یەکەم کۆمەڵە شیعر کە لە ساڵی ١٩٥٩دا لە سلێمانی چاپکراوە.
- پیرەمێردی نەمر، چاپخانەی (العانی) لە بەغداد ساڵی ١٩٧٠.
- یادی نیشتمان، کۆمەڵە شیعری دووەم، زنجیرەی یەکەم، ساڵی ١٩٨٣، لندن.
- هەڵبژاردە، کۆمەڵە شیعری سێیەم، زنجیرەی دووەم، ساڵی ١٩٨٣، لندن.
- کاروانی شۆڕش، کۆمەڵە شیعری چوارەم، زنجیرەی سێیەم، ساڵی ١٩٨٤، لندن.
- پاش ناشبەتاڵ، کۆمەڵە شیعری پێنجەم، زنجیرەی چوارەم، ساڵی ١٩٨٤، لندن.
- کوێرەوەری و بیرەوەری، یاداشت، لندن، ساڵی ١٩٨٤، بنکەی چاپەمەنی ئازاد لە لندن.
- هۆزەی دەرویشی یاخی، بەرگی دووەمی یاداشت، چاپی ستۆکهۆڵم، سوید، ساڵی ١٩٨٦، چاپخانەی ئازاد.
- وردینە و تاسەی نیشتمان، کۆمەڵە شیعری شەشەم، شیعر، دەستخەت، لندن، ساڵی ١٩٧٨.
- شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، چاپی سوید، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٠، بەرگی یەکەم.
- شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، چاپی لندن، ١٩٩١، بەرگی دووەم.
- سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک) و بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد، چاپی سوید، ستۆکهۆڵم، چاپخانەی APEC ساڵی ١٩٩٥

ئەوەی ئامادەیە بۆ چاپکردن:

- ئاوارە و شیعر، مێژووی ئاوارەبوون و شیعر و نەو شیعرانەی لەو ڕوەوە وتراون.
- کۆمەڵە شیعری حەوتەم، لە هەڵبجەوە بۆ بادینان.

SIMKO

(ISMAIL AGHA SHUKAK AND THE KURDISH NATIONAL MOVEMENT)

By M. R. Hawar

Sweden 1996

ISBN: 91-87730-90-1

APEC